

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ

ԼԵՂՎԻ

ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

„ՄԻՏՔ“ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1965

Տեղադրւած արտաւանդ և խմբագրեց
Կոդ Այ. Ս. ՄԱՐԿԻՍՅԱՆԸ

ԵՄՆԱԿԱՆ
ԲԻԲԼԻՈԹԵԿԱ ԵԳՄ

141 387

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ
ԿԵՆՏՐԱԼ

ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

(Նա արմանական լեզու)

Պատկերակա «Միտ»

Երևան 1967

Հրատարակում է,
Երևանի համալսարանի Էրաի-
տալար պրոֆեսոր, մեծանուն
հայագետ, ուկրաինիստ
ԻՐԱՆՈՒԿ ԱՔԵՂՅԱՆԻ
ծննդյան 100-ամյակի առթիվ

✱

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Մեծանուն ճայագետ Մանուկ Արեղյանի բազմակողմանի և բեղուն գիտական գործունեության մեջ ծանրակշիռ ու նշանակալից տեղ են զբաղեցնում նաև հայոց լեզվի ուսումնասիրությանը նվիրված նրա արժեքավոր աշխատանքները: Հայագիտական ու բերականագիտական իր աշխատություններով՝ Արեղյանը նոր կշեռք է բացել հայ լեզվաբանական մտքի պատմության մեջ. հայոց լեզվի փաստական նյութի ամբարումով ու հմուտ հետազոտմամբ՝ նա գիտականորեն լուսարանել ու զնահատել է լեզվական օրինաչափություններն ու առանձնահատկությունները՝ ստեղծելով ներհնապես ամրակուռ մի համակարգ և հասցնելով ճայագիտական միտքը նոր՝ բարձր աստիճանի:

Ակադեմիկոս Մ. Արեղյանի լեզվաբանական-բերականական աշխատությունների մեջ գիտական առավել մեծ արժեք են ներկայացնում նրա «Աշխարհարարի շարահյուսությունը» և «Հայոց լեզվի տեսությունը», որոնք լույս են ընծայվել. առաջինը՝ 1912, իսկ երկրորդը՝ 1931 թ.:

Այդ աշխատությունները հիմնականում ամփոփում են իրենց մեջ լեզվաբանական այն աշխատանքի արդյունքները, որ կատարել է մեծ գիտնականը տասնյակ տարիների ընթացքում՝ անդադրում ու տնջալան կերպով պնդելով ու հետազոտելով հայոց լեզուն:

«Աշխարհարարի շարահյուսությունը» և «Հայոց լեզվի տեսությունը», որպես հեղինակի կատարած լեզվաբանական աշխատանքների ամփոփում, տալիս են հայոց լեզվի ամբողջական նկարագիրն ու հզորիտ պատկերը և կազմում են ներդաշնակ ու սերտ միասնություն: Ու քեև «Աշխարհարարի շարահյուսությունը» լույս է տեսել առանձին և «Հայոց լեզվի տեսությունից» առաջ, բայց կազմում է դրա մի անկառուցելի մասը:

Ակադեմիկոս Մանուկ Արեղյանի «Հայոց լեզվի տեսությունը» և «Աշխարհարարի շարահյուսությունը» ամփոփում են լեզվաբանական հայտնիություններն ու իրականությունները իրենց ամբողջ խորությամբ ու լայնությամբ պատկերող մեծարժեք գիտական ուսումնասիրություններն են, որոնցով շատ սերունդներ յուրացրել են մայրենի լեզվի հիմունքները:

«Հայոց լեզվի տեսությունը», ամբողջությամբ առած, բաղկացած է 6 մասից, որոնք իրենց բովանդակությամբ ու շարադրանքով օրգանապես կապվում և համալրում են միմյանց:

«Աշխարհարարի բերականություն», «Դրարարի շերտականություն», «Տարբերական բերականություն», «Աշխարհարարի հոլովները», «Հայցական հոլովը մեր աշխարհարարում», «Աշխարհարարի շարահյուսություն», «Հայոց լեզվի տեսություն» և այլն:

Առաջին՝ «Ներածություն» մասում իրեն նախույն կառ տրամաբանությամբ Մ. Արեղյանը ներկայացրել է լեզվի, լեզվական իրականությունների, խոսքի գործունեությունը, լեզվի փոփոխությունը և դրա պատճառների, ընդհանուր ու գրական լեզուների, բարբառների, ցեղակից լեզուների և այլ հարցերի մասին ունեցած իր բմբռնումները, ինչպես նաև նշել լեզվաբանական գիտության առանձնահատուկ գծերը, խնդիրները, գործնական նշանակությունը և այլն:

Կանգնած լինելով ժամանակի լեզվաբանական գիտության բարձր դիրքի վրա՝ մեծատաղանդ գիտնականը խորագրույնս բացահայտել է հասարակական լեզվի իրական գոյությունը և ունեցող օրենքներն ու օրինակափոխությունները: Եվ հենց դրանով է պայմանավորվում մեծ հայտագետի ինչպես մյուս լեզվաբանական-ֆեռալականագիտական աշխատություններին, այնպես էլ «Հայոց լեզվի տեսություն» գիտական և նախադասական բարձր արժեքը:

Պրոֆ. Մ. Արեղյանը մի կողմից հայոց լեզվի գիտական ուսումնասիրության որոշ նյութեր տարտամ վիճակից հանել և հասցրել է գիտական-փիլիսոփայական բարձր աստիճանի. մյուս կողմից հիմք է դրել որոշ նոր նյութերի: Մ. Արեղյանի կողմից հիմնադրված մի նոր նյութ է օրինակ, աշխարհաբարի հնչյունաբանական համակարգի ուսումնիր. որ «Բառերի հնչյունները (հնչաբանություն)՝ խթադրով ներկայացված է իբրև «Հայոց լեզվի տեսության» երկրորդ մաս:

Միանգամայն նոր ֆենություն է նաև աշխատություն այն մասը, որ անվանված է «Բառերի նշանակությունը (խմատարություն)» Այստեղ հեղինակը շատ սովորական ներկայացրել է բառիմաստի և իմաստափոխության բազմազան իրողություններ՝ հետևողականորեն զարգացնելով այն միտքը, որ բառային նշանակության փոփոխությունները տեղի են ունենում օրինակափոխ և պայմանավորվում են պատմական և հոգեբանական որոշակի գործոններով:

Ակադ. Մ. Արեղյանը բառերի նշանակություններից զատ, շատ ավելի հանգամանորեն փնտիչ է նաև կազմությունը կամ կառուցվածքը: «Հայոց լեզվի տեսության» չորրորդ մասը՝ «Բառակազմություն» պատկերում է հայոց լեզվի բառերի կառուցվածքը՝ նրանց բոլոր բաղադրիչ կողմերով ու տարրերով: Այդտեղ Մ. Արեղյանը բացահայտում է հայոց լեզվի բառակազմության առանձնահատկությունները, բարդության տեսակները, հանգամանորեն վերլուծում ածանցների ծագումն ու զարգացումը, նրանց իմաստային և բառակազմական մեծ արժեքը հայոց լեզվի մեջ:

Աշխատության 5-րդ մասում փնտիչվում, անցյալում և ապագայում լեզվականաբանական հայոց լեզվի ձևաբանությունը, Արեղյանը այս դեպքում ես հանդես է եկել որպես նորարար: Նա լուրով է մեկնաբանել ձևաբանության շատ հարցեր և ներկայացրել կամ մի անգամ ևս առաջ քաշել իր մշակած տեսակետները բայերի ձևերի, եղանակների, ժամանակների, կերպերի (կատարվող, կատարված, կատարելի, պարզ, գոյականների, նրանց հոլովների և մի արհ այլ լեզվական իրողությունների մասին: Այդ ամենով մեծագույն ծառայություններ մատուցելով նախորդներին՝ Մ. Արեղյանը հայոց լեզվի ձևաբանության ուսումնասիրությունը նույնպես գրել է մի նոր աստիճանի վրա: Արեղյանն է պարզել աշխարհաբարի բառական կառուցվածքի կույտներ և ավել խոնարհման համակարգի այն ամբողջական հիստորիան, որ ընդունված է այսօր հայերենի ֆեռականության մեջ:

Գաղթի աշխատության 6-րդ մասին շարադրությանը, պետք է ասել, որ այսպեղ ամենախոր լուսարժեքությունն է, առաջել տրեւյաճայրենի բերական կան կառուցվածքը:

Մ. Արեղյանը ներհան ու անխոնջ աշխատանքի ընթացքում նետագոտել է լազմամանակ գրավու աղբյուրների ընձեռած լեզվական տվյալներն ու իրողությունները, օգտագործել ժողովրդական լեզվի նարուստ դանձերը և այդ ամենից հանել գիտական խոր եզրակացություններ, արել տեսական-բերականագիտական մեծ ընդհանրացումներ ժամանակակից ճայերենի շարադրության ճամակալի հիմնադիրն ու չգերագանցված երախաավորը պրոֆ. Մ. Արեղյանն է:

Մ. Արեղյանի «Աշխարհաբարի շարահյուսությունը» ժամանակին բարձր է դնահատել աշխարհահոչակ գիտնական Անտուան Մեյեն. Նշելով, որ այն ճանտականույա լավագույնն է, որ երբեք գրվել է ճայերենի բերականության վերաբերյալ: Նա նարուստ է ճշգրտորեն ընտրված բազմաբով վավերական օրինակներով, որոնք հերարկված են հիանալի դոտակարգման ու վերլուծման: Դա իսկական գիտական աշխատություն է: Բոլոր նրանք, ովքեր հետաբերվում են ժամանակակից հայերենով, պետք է անպայման ուսումնասիրեն այս գիրքը:

Լեզվական երևույթների գիտական խոր վերլուծության հետ մեկտեղ Արեղյանը հանդես է բերել պատմական ճիշտ մոտեցում և, տեսնելով գրաբարի, միջին հայերենի և աշխարհաբարի միջև եղած օրգանական կապը, դրա հիման վրա ցույց տվել շատ ու շատ իրողությունների առաջացման ուղիները և ժամանակի ընթացքում նրանց կրած ալլելայ ձևափոխությունները: Պակաս արժեք չի ներկայացնում լեզվական այն նարուստ նյութը, որ գիտական հանգամանալից վերլուծությամբ Արեղյանը ամփոփել է իր աշխատության մեջ:

Մ. Արեղյանի «Հայոց լեզվի տեսությունը», այժմ արդեն ամբողջականացված, յույս է տեսնում ժամանակակից ուղղագրությամբ և առանց սրեկ փոփոխության, կատարված են սոսկ աղագրական ու կետադրական լեռույթի մոտենալի շեղումներ ու ճշտումներ, ինչպես նաև ուղղված են այն վրիպակները, որ տեղ են գտել 1931 թվականին հրատարակված գրքում:

Ակադեմիկոս Մ. Արեղյանի աշխատության մեծ, բնականաբար, կան նաև վիճելի, ինչպես նաև հստակ ուսումնասիրություններ, որոնք հրանք ամենին չեն նետացնում նրա գիտական ու հանաչողական բարձր արժեքը: «Հայոց լեզվի տեսությունը» եղել է և մնում է իրեն նայոց լեզվի ուսումնասիրության մի լավագույն ձեռնարկ և ուղեցույց, կասկած լինել չի կարող, որ սույն վերահրատարակությունը մեծապես կնպաստի ինչպես հայագիտության հետագա զարգացմանը, այնպես էլ զգալիներում ու բուհերում մայրենի լեզվի ուսուցման գործին:

ԿՐԻՍՏԻՆԻ ՊԵՏԱԿՈՆ, ՀԱՄԱԼՍԻՐՈՒՄԻ
ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԱՄԲԻՈՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Այս աշխատանքը վաղուց պատրաստված էր և 1922—23 թ. միայն վերամշակված է Հայաստանի ՍԽՀ Համալսարանի համարի վերնագիրը «Հայոց լեզվի տեսություն» ավելի ընդարձակ է, քան ընթերցողը կգտնի այս գրքի մեջ. պակասում է սրա վեցերորդ մասը, «Կապակցության ձևերը» կամ «Շարահյուսությունը», որ դեռ 1912 թ. տպագրված է առանձին՝ «Աշխարհաբարի շարահյուսություն» վերնագրով, որ և, թեպետ սպառված, հնարավոր չեղավ վերամշակելով սրա հետ նորից հրատարակել: Մյուս կողմից՝ «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ բավական տեղ է տրված ընդհանուր լեզվաբանական գիտելիքներին, որոնք իմ կարծիքով անհրաժեշտ են հայերենի գիտական ուսումնասիրության համար: Բացի այդ՝ առանձնապես ընդարձակ և բազմաթիվ օրինակներով է բառակազմության մասը այն նկատմամբ, որ վերջերս նորանոր բառեր են կազմվում: Զպետք է մոռանալ և այն, որ այս աշխատանքը կատարված է նաև ուսանողների համար, ինչպես և իմ «Աշխարհաբարի շարահյուսությունը» իր ժամանակին կազմված է եղել դպրոցի համար:

Մ. Ա.

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ա

ԼԵՉՎԱԿԱՆ ԻՄԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ԲԱՌՆՐԻ ՀՆԶՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ:— Սեր: յոգեկան վիճակները՝ զգացումներն ու գլխավորապես մարերը: ազդորդում ենք ուրիշներին և նրանցն ընդունում ենք զանազան միջոցներով, ինչպես՝ ժեստերով, միմիկայով և այլն: Մտքերի փոխանակության ամենակատարյալ միջոցն է լեզուն կամ խոսվածքը, որի համար իբրև նշանակների ծառայում են բառերը: Մենք խոսում ենք բառերով:

Բառն է նշանակություն ունեցող մեկ հնչյունը կամ մի քանի հնչյունների կապակցությունը: Ըստայամ լեզվի մեջ ամենից առաջ պիտի նկատի առնել երկու կողմ. 1) բառերի հնչյունները և 2) բառերի նշանակությունները:

2. ԲԱՌՆՐԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՈՒ ՁԵՎԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԲՈՒՆ ԵՎ ՁԵՎԱԿԱՆ ՄԱՍ: ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱԿԱՆ ՄԱՍԵՐ ԵՎ ԱՍԱՆՑԱԿԱՆ ԲԱՌՆՐ:— Բառերը, օրինակ՝ սեղան, կարող են վերածվել լույս հնչյունական մասերի, որ է՝ վանկերի՝ սեղան կամ հնչյունների՝ ս-ե-ղ-ա-ն: Բայց շատ բառեր կարող են վերածվել նաև այնպիսի հնչյունական մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն առանձին նշանակություն ունի:

Առնենք, օրինակ, հետևյալ երեք բառերը՝ ֆաղափացի, ֆաղափային, ֆաղափիկ: Այս բառերի մեջ գտնում ենք մի ընդհանուր հնչյունական մաս՝ ֆաղափ. որ և մեր գիտակցության մեջ ոչ միայն հնչյուններով, այլև նշանակությամբ նույն է երեք բառերի մեջ ևս: Աստի և այդ բառերը բաժանվում են երկերկու մասի՝ ֆաղափ-ացի, ֆաղափ-ային, ֆաղափ-իկ, որոնց երկրորդ մասերը՝ ացի, ային, իկ, ո՛ր հնչյուններով և ո՛չ նշանակությամբ չեն նույնանում: Առնենք ուրիշ երեք բառ ևս՝ ֆաղափացի, գլուղացի, գավառացի: Այս բա-

ռերի մեջ ևս գտնում ենք հնչյուններով և նշանակությամբ մի ընդհանուր մաս՝ ացի, որով այդ բառերն ևս բաժանվում են երկերկու մասի՝ ֆաղաֆ-ացի, գլուղ-ացի, գավառ-ացի: Այս բառերի էլ առաջին մասերը՝ ֆաղաֆ, գլուղ, գավառ ո՛չ հնչյուններով և ո՛չ էլ նշանակությամբ չեն նույնանում: Միմյանց հետ համեմատելով առաջին երեք բառերի ընդհանուր մասի (ֆաղաֆ) և երկրորդ երեք բառերի ընդհանուր մասի (-ացի) նշանակությունները՝ տեսնում ենք, որ առաջին երեք բառերի ընդհանուր մասն, իր հնչյուններով ու նշանակությամբ նույնանալով ֆաղաֆ բառի հետ, ցույց է տալիս մի որոշ առարկա, ունի իրական կամ նյութական նշանակություն, համապատասխան իրական աշխարհի պատկերացումներին. իսկ երկրորդ երեք բառերի ընդհանուր մասը՝ ացի չունի նյութական, իրական նշանակություն, որոշ առարկա չի ցույց տալիս, այլ միանալով բառերի առաջին մասի հետ, նրանց նշանակության մեջ փոփոխություն է մտցնում՝ ցույց տալով մի տեղում ապրող կամ մի տեղից ծագում ունեցող անձ:

Բառերի նյութական նշանակությունը ձևափոխող այսպիսի ընդհանուր հնչյունական մասերի նշանակությունը կոչվում է ձևավական նշանակություն. ձևական նշանակություն ունեցող բառաձևն ինքը կոչվում է ձևական մաս, իսկ իրական կամ նյութական նշանակություն ունեցող բառաձևը՝ բառի բուն:

Այսպիսի ձևական մասերով կազմվում են բառերի բներիցնոր բառեր, որոնք այլևս նույն նշանակությունը չունեն, ինչ որ բները, այլ ցույց են տալիս մի ուրիշ գաղափար, մտքի մի ուրիշ առարկա: Օրինակ՝ ֆաղաֆ բառի նշանակությունն ացի, ային. իկ ձևական մասերով այնպես է փոխվում, որ ֆաղաֆացի բառն այլևս քաղաք չի ցույց տալիս, այլ քաղաքում ապրող կամ քաղաքից ծագում ունեցող մի անձ, ֆաղաֆային՝ քաղաքում եղած կամ քաղաքի վերաբերյալ (մի բան), իսկ ֆաղաֆիկ նշանակում է ո՛չ թե քաղաք, այլ փոքր քաղաք: Պրանք բոլորովին տարբեր բառեր են տարբեր նշանակությամբ, դրա համար և այնպիսի ձևական մասերը, որոնցով կազմվում են տարբեր նշանակությամբ նոր բառեր, կոչվում են բառակազմության ձևական մասեր (մասնիկներ) կամ ածանցներ (ածանցական մասնիկներ), իսկ նրանցով կազմված բառերը կամ ձևերը՝ բառակազմության ձևեր կամ ածանցական բառեր:

3. ԲԱՌԱՓՈՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱԿԱՆ ՄԱՍԵՐ ԵՎ ԲԱՌԱՁԵՎՆԵՐ.— Առենք մի ուրիշ շարք բառեր՝ ֆաղաֆի, ֆաղաֆից, ֆաղաֆով, ֆա-

Առնենք մի ուրիշ շարք բառեր ևս՝ տեսա, տեսաւ, տեսալմ.
տեսանք, տեսաք, տեսան: Այս բառերի ընդհանուր մասն է տես.
որ բոլորի մեջ էլ ցույց է տալիս միեւնույն նյութական նշանա-
կությունը— տեսնելու գործողությունը: Զեական մասերը՝ ա, աւ,
ւով, անք, աք, ան, ավելանալով «տես» բնին՝ սրա նշանակությունն
այնպես շին ձեափոխում, որ մի նոր գործողություն ցույց տան.
այլ «ա» ձեական մասն ավելանալով «տես» բնին՝ ցույց է տա-
լիս, որ տեսնելու գործողությունը մի անցած ժամանակակետում
վերագրվում է առաջին դեմքին (խոսող անձին), «աւ» ձեական
մասն ավելանալով նույն «տես» բնին՝ ցույց է տալիս, որ նույն
տեսնելու գործողությունը մի անցած ժամանակակետում վերա-
գրվում է երկրորդ դեմքին (խոսակից անձին): Այսպես և մյուս

ձեական մասերը. դրանցով կազմված նոր բառերի համար ևս հասկանում ենք նույն տեսանկյուն գործողությունը:

Մի անգամ որ այս երկրորդ տեսակի ձեական մասերով կազմված նոր բառերը նույն գաղափարն են նշանակում, ինչ որ դրանց բունը, այդ պատճառով դրանք սովորաբար նոր բառեր չեն համարվում, այլ բառի փոփոխված ձևեր: Ուստի և այս երկրորդ տեսակի ձեական մասերը կոչվում են բառափոխության ձևակալ. մասեր (մասնիկներ) կամ վերջավորություններ. իսկ նրանցով կազմված ձևերը՝ բառափոխության ձևեր կամ բառածևեր: «Բառափոխություն» բառի փոխանակ գործածվում է նաև բառերի քեֆում, իսկ բառափոխության ձևերը կոչվում են նաև քեֆման ձևեր երբեմն նաև՝ շարահյուսական ձևեր. որովհետև, ինչպես ասվեց դրանց նշանակությունը որոշ կերպով երևում է բառերի կապակցության կամ խոսքի շարահյուսության մեջ:

4. ԱԾԱՆՑԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲՆԵՐ, ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՆՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆՈՒՆԻ ԱՐՄԱՏՆԵՐ.— Որպեսզի մեր գիտակցության մեջ բառը բաժանվի բնի և ձեական մասի, պետք է նույն բունը նույն նշանակությամբ կա՛մ մենակ գործածվելիս լինի իբրև անկախ բառ, կա՛մ երևան գա նաև ուրիշ ձեական մասեր ունեցող ուրիշ բառերի մեջ: Օրինակ՝ գեղեցիկ բառն ածանցական է, բաժանվում է գեղ բնի և եցիկ ձեական մասի, որովհետև կա գեղ բառը, որից իբրև բնից՝ ածանցվում է ոչ միայն գեղեցիկ, այլև գեղանի, գեղավոր, գեղունի: Ածանցական է նաև նավակ, որի բունն է նավ որից՝ նավակ, նավական, նավել, նավոր: Ածանցական է նույն պես սփռնելի բառը. որովհետև թեպետ չկա առանձին «սքանչ» բառ, բայց կան նաև սփռնական, սփռնանք, սփռնացում, սփռն շանալ և այլն: Իսկ, ընդհակառակն, դանակ բառը չենք կարող բաժանել բնի և ձեական մասի, որովհետև թեպետ և ակ մասը գտնում ենք «նավակ», «տնակ» և բազմաթիվ ուրիշ բառերի մեջ բայց արդի լեզվի մեջ չկա «դան» բառ «դանակ» նշանակությամբ և ոչ էլ այդ «դան» մասից՝ իբրև բնից՝ ուրիշ բառեր կան կազմված ուրիշ ածանցներով: «Դանակ» բառն ուրեմն այժմ մեր լեզվական զգացումով չենք կարող համարել ածանցված, այսինքն՝ «ակ» ձևական մասով՝ կազմված բառ: Նույնպես ավանակ բառը կարելի չէ բաժանել «ավան» բնի և «ակ» ձեական մասի, որովհետև թեպետ լեզվի մեջ կա ավան (գյուղ) բառը, բայց դա իր նշանակությամբ ոչ մի կապ չունի ավանակ (էջ) բառի նշանակության հետ:

Առնհնք հետևյալ բառերը՝ մեծություն, բախտավորություն, գլխադաշնություն. սրանց ծանոթ «ություն» ածանցն անշատելուց հետո՝ ստանում ենք մեծ, բախտավոր, գլխադաշն բները: Արդ, այս բներն իրար հետ համեմատելով, տեսնում ենք, որ «մեծ» բունն այնպիսի է, որ այլևս չի կարող բաժանվել մի բնի և մի ծանոթ ածանցական մասի. իսկ «բախտավոր», «գլխադաշն» բները կարող են իրենց կողմից վերածվել ծանոթ «ավոր», «ացի» ածանցներին, որ գտնում ենք բազմաթիվ ուրիշ բառերի մեջ ևս, և բախտ. գլխադ բներին: Իսկ այդ վերջին երկու բներն այլևս չեն կարող բաժանվել մի բնի և մի ձևական մասի: Այստեղից տեսնում ենք, որ բառաբները լինում են երկու տեսակ՝ 1. ածանցական բներ. որոնք իրենց կողմից կազմված են մի բնից և մի ձևական մասից (լինի ածանց թե վերջավորություն), և 2. նախատիպ կամ արմատական բներ. որոնք այլևս չեն վերածվում բնի և ձևական մասի. Այս երկրորդ տեսակի բները կոչվում են նաև բառերի արմատներ որոնց մեջ է պարունակվում նույն խմբին պատկանող բառերի զրո հավոր նյութական նշանակությունը:

Արմատներ կան, որ լեզվի մեջ գործածվում են իբրև առանձին անկախ բառեր, որոնք կոչվում են պարզ կամ արմատական բառեր, ինչպես օրինակ՝ բախտ, նավ. մեծ և այլն: Արմատներ էլ կան, որ չեն գործածվում իբրև առանձին բառեր, այլ միայն միաժամ ուրիշ բառերի կամ ձևական մասերի հետ, ինչպես օրինակ՝ չկա մենակ գործածվող «հի» բառ, բայց սրանից, իբրև մի արմատական բնից, ունենք ձևական մասերով կազմված՝ հիանալ, հիացում և ուրիշ բառերի հետ բաղադրված՝ հիասթափվել, հիասթափել:

Բառերի արմատները որոշելիս պետք է միշտ նկատի ունենալ լեզվի զարգացման շրջանները, որովհետև լեզուն միշտ փոփոխվում է, ուստի ինչ որ արդի լեզվի մեջ արմատ է, լեզվի մի անցյալ շրջանում կարող է մի ածանցված բառ լինել. ինչպես օրինակ՝ «դանակ» բառը, ինչպիսի տեսանք, այժմ այլևս մեզ համար ածանցական բառ չէ. այլ մի արմատական բառ, քանի որ մեր լեզվի մեջ այժմ «դան» բառ չկա «դանակ» նշանակությամբ, և «դանակ» չի նշանակում փոքր դանակ, ինչպես որ եղել է հին լեզվի մեջ, երբ անկախ գործածվելիս է եղել դանակ. որի, «դանակ» նվազականը:

Բացի մեր լեզվի զանազան շրջանները նկատի ունենալուց՝ պետք է տարբերել նաև հայերենի արմատները լեզվաբանական կամ սկզբնական արմատներից, որոնք ստացվում են հնդեվրոպա-

կան լեզուների համեմատությամբ և մեր լեզվի ու սրան ցեղակից լեզուների հնագույն բաղադրիչ մասերն են: Ինչպես որ մի բառ կարող է այժմ զգացվել իբրև պարզ բառ, բայց հին լեզվի մեջ կարող է պարզ չլինել,— նույնպես և ինչ ար հայերենում կարող է պարզ լինել, լեզվաբանորեն կարող է ածանցված լինել: Հայերենի տեսակետով արմատ և պարզ կամ արմատական բառ է ամեն բառամաս կամ բառ, որ ստացվում է բոլոր ձևական մասերը դուրս ձգելուց հետո և որի ինչ մասերից կազմված լինելն այլևս հայերենով միայն չի իմացվում և որ ըստ երևույթին ոչ մի ուրիշ բառից կամ մասից չի կազմված:

Լեզվի մեջ նոր արմատներ ալլևս չեն ստեղծվում, բացի նմա նաձայնության կամ բնաձայնության արմատներից, ինչպես՝ զլլալ, դոռալ և այլն, որոնց կազմությունը դեռևս կենդանի է՝ բնության թողած անմիջական տպավորության տակ. այլ եղած արմատներից և բառերից, որ հայերենին անցել են հնդեվրոպական նախալեզվից կամ առնվել են ուրիշ լեզուներից, կազմվել են և կազմվում են նոր բառեր:

5. ԲԱՌԻՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐ:— Բառաձևեր կան մարդ կային լեզուների մեծ մասի մեջ: Կան լեզուներ, որոնք ոչ մի բառաձև չունեն («արմատական» կոչված լեզուները). կան լեզուներ ևս, որոնց մեջ բառաձևերը համեմատաբար պակաս են, քան որ բիշների մեջ: Բառափոխության ձևերով արտահայտված հարաբերություններն այսպիսի լեզուների մեջ արտահայտվում են ուրիշ միջոցներով — բառերի կապակցության ձևերով, ինչպես են՝ բառերի շարադասություն, բառերի համաձայնություն, գլխավոր և երկրորդական շեշտերի դրություն, բառաշեշտերի տարբերություն և այլն: Որքան հարուստ է մի լեզու բառաձևերով, այնքան պակաս կարիք ունի այսպիսի կապակցության ձևերի. և, ընդհակառակն, որքան քիչ են մի լեզվի բառաձևերը, այնքան ավելի նշանակություն ունեն կապակցության այս ուրիշ եղանակները: Առենք մի օրինակ:

Ֆրանսերենում չկան գոյական անվան բառաձևեր կամ հոլովներ. դրանց պաշտոնն արտահայտվում է կա՛մ նախդիրներով, կա՛մ բառերի որոշ կ անփոփոխ դասավորությամբ. օրինակ՝ ենթակայի և կրող խնդրի հարաբերություններն իմացվում են միայն նրանով, որ ենթական գրվում է բայից առաջ, իսկ խնդիրը հետո. Pierre aime Paul «Պետրոսը սիրում է Պողոսը». այսինքն՝ «Պետ-

բոսը սիրում է Պողոսին»։ Paul aime Pierre «Պողոսը սիրում է Պետրոսը», այսինքն՝ «Պողոսը սիրում է Պետրոսին»։ Մեր լեզվի մեջ ենթակայի և կրող խնդրի համար այսպիսի հաստատուն դասավորության կարիք չկա, որովհետև ենթակայի և կրող խնդրի հարաբերություններն արտահայտվում են որոշ բառաձևերով։ Ուստի հայերենում ենթակայի և խնդրի դասավորությունն ազատ է և հնարավոր է ոչ միայն «Պետրոսը սիրում է Պողոսին» ձևը, այլև՝ «Պողոսին սիրում է Պետրոսը», «Պողոսին Պետրոսը սիրում է», «Պետրոսը Պողոսին սիրում է», «Սիրում է Պետրոսը Պողոսին», որոնց բոլորի մեջ Պետրոսը ենթակա է, իսկ Պողոսը՝ կրող խնդիր։ Ֆրանսերենում, քանի որ չկա բառաձև, բառերի դասավորության կարգն ունի ձևական նշանակություն. ուստի անհնարին է ենթակայի և խնդրի դասավորության տեղի այսպիսի փոփոխություններ։

Հայերենում էլ, սակայն, կան դեպքեր, որոնց մեջ ենթական և խնդիրն առանձին բառաձևերով չեն արտահայտվում, և որովհետև ենթակայի և խնդրի համար հատուկ բառադասություն չկա, ուստի այդպիսի դեպքերում թյուրիմացություն է առաջ գալիս. ինչպես՝ «Քարը կոտրեց փայտը», «նպատակն արդարացնում է միջոցը»։ Այս խոսքերի մեջ կապակցության ձևերից չի հասկացվում, թե ինչն է ինչով կոտրվել, ինչն է ինչով արդարացվում։ Այսպիսի դեպքերում կա՛մ մտքից զորությանմբ իմանում ենք, թե որն է ենթական և որը կրող խնդիրը, կա՛մ թե խոսքն ուրիշ ձևերով ենք կաղմում։ Արևմտյան գրական լեզվի մեջ, քանի որ ավելի հաճախ են առաջ գալիս այսպիսի երկդիմի կազմություններ, արդեն ձեռք առնում կա ենթական խոսքի սկզբում դնելու, ինչպես ֆրանսերենում է։

6. ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ։— Ամեն լեզվի մեջ լեզվական բոլոր իրակությունները (ֆակտորը), այսինքն հնչյունները, բառերի նշանակությունները և բառերի կապակցության, բառակազմության ու բառափոխության ձևերը որոշ օրենքներով միշտ և անընդհատ փոփոխվում են խոսողների բերանին խոսողների կամքից բխողովին անկախ։ Այդ փոփոխությունը, սակայն, այնքան դանդաղ է կատարվում, որ խոսողների համար անզգալի է մնում. միայն առանձին անհատներ, որ սուր դիտողություն ունին և հետաքրքրվում են լեզվով, նույնպես և մասնագետ գիտնականները, նկատում են լեզվի մեջ իրենց կարճ

կյանքի ընթացքում մտած փոփոխությունները: Մարդկանց մեծ մասն ուշադրություն չի դարձնում իրենց խոսած լեզվի փոփոխությանը: Երկար ժամանակ և նույնիսկ դարեր անցնելուց հետո միայն՝ փոփոխությունն այնքան մեծ է լինում, որ լեզվի հին և նոր վիճակները խիստ տարբերվում են իրարուց:

Այսպիսի փոփոխության հետևանքով՝ այժմ առանց առանձնապես սովորելու՝ այլևս չենք հասկանում մեր հին լեզվով գրված գրաբար գրքերը, շնայելով, որ գրաբարը կարդում ենք ոչ թե հին արտասանության համեմատ, այլ մեր արդի արտասանությամբ օրինակ՝ «ին լեզվի «եկեալ է նա ի տուն» խոսքն այժմ ասում ենք՝ «նա եկել է տուն»։ «եկեալ է՝ բայի նշյուններն, ուրեմն փոխվել են, և «ի» նախդիրը նոր լեզվից դուրս է ընկել: Նույնպես մեծ փոփոխության է ենթարկված երեք բառից կազմված այս կապակցությունը՝ «բանք հարցն մերոց», որ աշխարհաբար լինում է մեր հայրերի խոսքերը»: Նախ՝ բան բառի տեղ անցել է խոսք բառը, իսկ բան բառն աշխարհաբարում նշանակում է զործ և միայն որոշ կապակցությունների մեջ պահում է իր հին խոսք նշանակությունը, ինչպես՝ «բան եմ ասում» և բարդությունների մեջ, ինչպես՝ «հոգեբանություն» և նմանները: Ապա հոգնակին կազմվում է ոչ թե «ք», այլ «հ» վերջավորությամբ, նույնպես նախ բառի հոոնակի սեռականը ոչ թե ճարց ձևով է լինում, այլ ճալրեի. «ն. հոոն էլ զրվում է ոչ թե սեռականի վրա, ինչպես գրաբարում է, այլ սեռականի խնդրառու գոյականի վրա, այն է ոչ թե «ն. է, այլ՝ «ը» (խոսքերը): Եվ վերջապես սեռականն ընկնում է իր խնդրառուից առաջ. ինչպես և մեր ստացական ածականն իր գոյականից առաջ է զրվում, այն էլ անփոփոխ ձևով մինչդեռ գրաբարում թվով և հոլովով համաձայնում է իր գոյականին:

7. Ինքից է ԱՌԱՋԱՆՈՒՄ ԼԵԶՎԻ ՓՈՓՈՅՈՒԹՅՈՒՆԸ:— Կարելի չէ մերժել անհատների դիտակալարար մտքրած փոփոխությունները. քերականություններն ու բառարանները շարունակ աշխատում են գրական լեզվի ճշտման ու կանոնավորման համար: Բայց դա շատ փոքր նշանակություն ունի, և նրանք իսկապես ոչ թե ստեղծագործում են, այլ գլխավորապես ճշտում ու կանոնավորում են որևէ լեզվական իրականություն, որի մեջ կիրառությունը տառանվում է: Նույնպես և գիտությունների և արվեստների տերմինաբանությունն. ու դարձվածները ստեղծվում, կանոնավորվում և

հարստանում են մասնագետների ձեռքով, ինչպես և առանձին անհատներ ստեղծում են ուրիշ նոր բառեր ու դարձվածներ, որ ընդհանրանում են լեզվի մեջ: Բացի այդ՝ լեզվի փոփոխության մեծ գործոններից մեկն է նաև օտար լեզուների ազդեցությունը, որի մասին ներքևում կխոսվի: Բայց այդ ամենը շատ շնչին է լեզվի այն դանդաղ, ակամա և անգիտակից փոփոխության դիմաց, որին շարունակ ենթակա են լեզվի բոլոր իրականությունները:

Այս փոփոխության իսկական պատճառն ուրիշ բան չէ, բայց այն լեզվի սովորական գործունեությունը, որով սովորում և գործածում ենք լեզուն: Այստեղ արդեն չկա որևէ դիտավորված ներգործություն լեզվի վրա, որևէ ուրիշ նպատակ, բացի վայրկյանի լարիքից, որ է՝ ցանկություններն ու մտքերը հասկանալի դարձնել ուրիշին: Լեզվի այս սովորական կիրառության, սովորական կենդանի խոսվածքի ժամանակ ահա ծագում են լեզվական նոր ձևեր, և ինչպես օրգանական բնության զարգացման մեջ, նույնպես և լեզվի զարգացման մեջ ծագած նոր լեզվական իրականությունների սվելի կամ պակաս նպատակահարմարությամբ որոշվում է նրանց լահպանությունը լեզվի մեջ կամ կորուստը: Ուստի լեզվի զարգացումն, այսինքն նրա կրած փոփոխություններն ըմբռնելու համար՝ պետք է ամենից առաջ տեսնել, թե ինչպես ենք սովորում խոսել, և ինչպես է ընթանում խոսվածքի գործունեությունն ընդհանրապես:

Բ

ԽՈՍՎԱԾՔԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

8. ՊԵՏԱԿԵՐԱՅՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԻՐԵՆՑ ԶՈՒԳՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ:— Ուրիշի խոսքը հասկանալու և խոսելու հոգեկան գործունեությունն ամբողջ հիմնված է մտապատկերների կամ պատկերացումների շարունակության վրա, որի ուսումնասիրությունը հոգեբանության խնդիրն է:

Մեզ շրջապատող աշխարհին առարկաները մեր զգայարանների վրա թողնում են տպավորություններ, որ նյարդերի միջոցով փոխանցվում են ուղեղին: Այս բնախոսական երևույթին — զրգի-

ներին իբրև հետևանք մեր մեջ տեղի է ունենում ամենապարզ հոգեկան երևույթը կամ գործողությունը, այն է՝ զգայելը, այսինքն ունենում ենք զանազան զգայություններ (գույնի, ձևի, տաքության և այլն). ուշադրություն դարձնելով դրան՝ ժենք դատում ենք, թե այդ զգայությունները ծագում են այս կամ այն առարկայից, որին և վերագրում ենք այնքան հատկանիշներ, քանի տեսակի զգայություններ որ ունենում ենք մեր մեջ: Դրա հետևանքը լինում է այն, որ մենք իմանում կամ ճանաչում ենք արտաքին առարկան կամ նրա գոյությունը: Այս իմացման կամ ճանաչման գործողությունը կոչվում է ըմբռնում: Օրինակ՝ լուսնից եկած լույսը լուսնին նայողի տեսողության զգայարանի մեջ հարուցանում է որոշ գրգիռներ որ նյարդերը հաղորդում են ուղեղին. դրան իբրև հետևանք՝ նայողն ունենում է զանազան զգայություններ գույնի, ձևի, մութ կետերի և այլի մասին, և նա ուշադրություն դարձնելով դրան՝ ճանաչում կամ ըմբռնում է այդ զգայությունների աղբյուրը — լուսինը:

Այսպես և խոսողի խոսքի օրգանների շարժումներն առաջացնում են օդի որոշ տատանումներ — ձայնի տատանումներ: Սրանք լսողի լսողության զգայարանի մեջ հարուցանում են որոշ գրգիռներ, որ նյարդերի միջոցով հաղորդվում են ուղեղին և առաջ բերում լսողի մեջ լսելիքի զգայություններ խոսողի արտասանած ճշյունների մասին, ապա և լսողն ուշադրություն դարձնելով դրան՝ ունենում է լսած ճշյունների ըմբռնումը. որ կարևոր նշանակություն ունի լեզվի տեսակետից:

Արտաքին առարկաներից ստացած զգայությունները երբեք միմյանցից չոկ և առանձին-առանձին չենք ունենում, այլ մի շարք զգայությունների միասին, և այսպես ոչ միայն միևնույն զգայարանի զգայությունները, այլ սովորաբար նաև մի քանի զգայարանների. օրինակ՝ խնձորից կարող ենք ունենալ զգայություններ՝ տեսողության (գույն, ձև), հոտառության (հոտ), ճաշակելիքի (համ), շոշափելիքի (կոշտություն, կոկոսություն), որոնց բոլորի հետևանքը միասին լինում է այդ առարկայի ըմբռնումը:

Բացի մեր հինգ զգայարանների միջոցով ունեցած զգայություններից, ունինք նաև ներքին օրգանական զգայություններ որ ըմբռնումներ, ինչպես են՝ մարսողության, արյան շրջանառության, մկանների կծկման և այլն: Այսպես օրինակ՝ խոսելիս շարժվում են խոսողի խոսքի գործարանները (լեզու, շրթունքներ և այլն). խոսողն այս շարժումներին իբրև հետևանք ունենում է որոշ զգա-

յություններ, ապա և ըմբռնումներ խոսքի գործարանի ուղղ մկանային շարժումների մասին: Դա ևս կարևոր նշանակություն ունի ինքնի տեսակետից:

Մի անգամ ունեցած զգայությունը կամ ըմբռնումը երբեք անհետ չի կորչում, այլ պահվում է մեր մտքի մեջ և կարող է վերարտադրվել այն ժամանակ, երբ չկա այն առարկան, որից ստացել ենք զգայությունը: Զգայության կամ ըմբռնումի այսպիսի նորոգումը մեր մեջ կոչվում է մտապատկեր կամ պատկերացում (կամ գաղափար): Օրինակ՝ մենք կարող ենք վերարտադրել կամ պատկերացնել մի որևէ ձայն, հնչյուն, որ առաջ լսել ենք, այսպես և մեր տեսած մի առարկա, մի ծանոթ անձ, մեր տեսած մի վերջալույս, մեր կերած մի բանի հոտը, համը և այլն: Եվ վերջապես կարող ենք պատկերացնել նաև մեր ներսում տեղի ունեցած զգայությունները, օրինակ՝ աչքերի կաթժը, որ մենք ունեցել ենք մի օր մեր աչքերի մի բանի դիպչելուց, ականջի դողուցը, նույնիսկ մեր մարմնի մի մասում ունեցած ցավը:

Առարկայի մտապատկերը (գաղափարը) չպիտի շփոթել առարկայի իրեն հետ. առարկան մեզնից դուրս է, իսկ մտապատկերը կամ պատկերացումը գիտակցում ենք միայն մեր մեջ՝ հիշելով մեր առաջուց դիտած առարկան: Նույնպես չպիտի իրար հետ շփոթել առարկայի ըմբռնումն ու պատկերացումը. ըմբռնումը տեղի ունենում մեր մեջ անմիջապես, երբ դիտում ենք որևէ բան, մինչդեռ պատկերացումը ծնվում է մեր մեջ այն ժամանակ, երբ առարկան այլևս մեր աչքի առջև չէ, այլ առաջ, նույնիսկ տարիսեր առաջ ենք տեսել, լսել, շոշափել և այլն: Օրինակ՝ երբ նայում և տեսնում ենք Մասիս սարը, մենք ունենք նրա զգայությունն, ապա և ըմբռնումը. իսկ երբ Մասիսը մեր աչքի առաջ չէ, քանի որ տեսել ենք այն, մեր մտքում պատկերացնում ենք կամ, ինչպես ասում են, մտքով տեսնում ենք այդ լեռը: Այդ ժամանակ մենք ունենք դրա մտապատկերը կամ պատկերացումը:

Ապա դարձյալ առարկան և առարկայի ըմբռնումն ու պատկերացումը չպիտի շփոթել բառերի, այսինքն առարկայի անվան հետ: Սեղան առարկան, օրինակ, արտաքին աշխարհի մի կարասիք է, որ կարող ենք տեսնել, շոշափել և նրա ըմբռնումն ունենալ: Ապա կարող ենք սեղան առարկան հիշելով՝ ունենալ նրա պատկերացումը. որ ո՛չ տեսնել և ո՛չ շոշափել կարող ենք և ո՛չ էլ լսել: Իսկ «սեղան» բառը հինգ հնչյուններից կազմված մի կապակցություն է միայն. որ ո՛չ տեսնել կարող ենք և ո՛չ շոշափել

բայց մենք լսում և արտասանում ենք և ունենում նրա ըմբռնումը և ապա կարող ենք այդ հնչյունները հիշելով՝ ունենալ նրանց պատկերացումը, որ անկախ է սեղան առարկայի պատկերացումից, թե առարկայի անվան և առարկայի իրեն պատկերացումները տարբեր և անկախ են, այդ շատ պարզ երևում է նրանից, որ մենք հաճախ կենդանի կերպով պատկերացնում ենք մի առարկա, մի մարդ, նույնիսկ նկարագրում ենք առարկան, պատմում ենք նրա մասին. բայց անունը չենք հիշում և ասում ենք՝ «էս իբր», կամ ասում ենք՝ «անունը լեզվիս ծայրին է, բայց միտս չի գալիս»։ Կան և շատ առարկաներ, որ մենք տեսնում ենք և ունենում ենք նրանց մտադրատվերները, բայց նրանց անունները չգիտենք կամ նույնիսկ լեզվի միջև նրանց համար անուն չկա։

Պատկերացումները կարող են պարզ և բարդ լինել, սրինակ՝ մեկ գույնի պատկերացումը պարզ է, բայց մի որևէ առարկայի պատկերացումը բարդ է. կաղմված լինելով մի շարք պատկերացումներից, ինչպես՝ մի ծառի պատկերացումը բարդ է, կաղմված լինելով բնի, ալիգերի, տերեւների և այլ պատկերացումներից։ Գույնի ժառանգականությունը մի մասն է, որինակ՝ մի տերեւի պատկերացումը եռանկյուն շարք է, քանի որ մենք միաժամանակ տեսնում ենք այդ մի տերեւի մեծությունը, ձևի, գույնի, կոթի և այլ պատկերացումները։

Նշելով մի ըմբռնում ենք ունենում, կամ մեր պատկերացումներից մեկը որևէ պատճառով վերարտադրվում է, այսինքն երևան է գալիս մեր մտքի մեջ, դա իր հետ, այսպես ասած, քաջում առաջ է բերում մի ուրիշ պատկերացում։ Ուրիշ խոսքով, ամեն պատկերացում վերարտադրվում է՝ կապվելով մի ուրիշ պատկերացման հետ։ Պատկերացումների այս միացումը հոգեբանություն մեջ կոչվում է պատկերացումների (մտապատկերների) գույզորդություն։ Հաճախ նաև զաղափարների գույզորդություն։

Պատկերացումների գույզորդությունը պատահաբար չի լինում. այլ կատարվում է կամ նմանությամբ, կամ կցորդությամբ։ Նմանակալ գույզորդությամբ մի ըմբռնումին կամ պատկերացումին հետևում է մի ուրիշ պատկերացում, որ որևէ նմանություն ունի առաջինի հետ։ Սրինակ՝ մի կարմիր գնդակի տեսքը կամ պատկերացումը կարող է մեր մեջ վերարտադրել մի կարմիր խնձորի պատկերացում, որ իր գույնով ու ձևով նման է կարմիր գնդակին։ Լատինի լայնով կարող ենք հիշել մի բոլորակ մակերևույթ, մի ժուռ (սկավառակ)։ Կցորդական գույզորդությամբ առաջին պատ-

կերացման կամ ըմբռնումի հետ միացած վերարտադրվում է այն-պիսի մի պատկերացում, որ առաջ ունեցել ենք առաջինի հետ միաժամանակ, կամ անմիջապես նրանից հետո, կամ միևնույն պարագաների ու շրջապատի մեջ: Այսպիսի ըմբռնումները մեր մտքում պահվում են իրար հետ սերտ կապված, և երբ նրանցից մեկը կրկնվում կամ վերարտադրվում է, ետևից վերարտադրվում է նաև իր հետ կցված պատկերացումը: Օրինակ՝ մի ծանոթ տան պատկերացումը, կամ ըմբռնումի կրկնությունը մեզ հիշեցնում է այդ տան մեջ մի ժամանակ բնակվողին, վերջինիս հետ զուգորդված վերարտադրվում է մեր մտքի մեջ մի ուրախ երեկոյի պատկերացում, որ մի ժամանակ միասին ունեցել ենք այդտեղ. դա հիշեցնում է մեզ մեր ընկերներից մեկին, որ մասնակից է եղել այդ երեկոյին և այլն:

Հաճախ այս երկու տեսակի՝ նմանական և կցորդական զուգորդությունները տեղի են ունենում միմյանց ետևից փոխելով, այսինքն պատկերացումների զուգորդությունը կատարվում է մերթնմանությամբ. մերթ կցորդությամբ. օրինակ՝ կարմիր խնձորը կարող է հիշեցնել մեզ կարմիր գնդակ, գնդակը հիշեցնել մի մանկական խաղ. իսկ վերջինս՝ մեր մանկական խաղընկերներից մեկին և այլն: Նույնպես մեր տեսած վառ վերջալույսը կարող է մեր մեջ վերարտադրել մեր մի ժամանակ տեսած մի հրդեհ. վերջինս կարող է հիշեցնել մի մոր ճիշ, այս ճիշը՝ այն երեխային, որ հրդեհի վտանգի մեջ էր. այս երեխայի պատկերացումը հիշեցնել մի Լարիշ երեխայի. այս երեխան էլ՝ իր հորը, սա էլ՝ իր հեղինակած դիրքը, այս գիրքն էլ՝ մեր մի ընկերին, որի հետ մի ժամանակ միասին կարդացել ենք, այս կարդալու գործողությունն էլ՝ այն թաղաքը. ուր կարդացել ենք: Եվ այսպես երկար շարքով մի պատկերացման հետ զուգորդվում է մի ուրիշը, և մենք սովորաբար չենք այդ դիտակցում, թե ինչու մեր մտքի մեջ մի պատկերացումով վերարտադրվում է մի ուրիշը:

Երբ երկու պատկերացում հաճախ կրկնվում են իրար հետ ևստից, այդ ժամանակ դրանց զուգորդությունը սերտ է լինում, և հետևությունը է մի պատկերացման հետ միացած երևան պայիս մյուսը: Նույնպես հետևություն է վերարտադրվում և այն պատկերացումը, որից մարդ սաստիկ ազդվում է. օրինակ՝ մահվան առաջ միշտ հիշում ենք մեր սիրելիների մահը. իսկ, բնականաբան, կյանքի մեջ մեկ անգամ միայն պատահած մի տեսակի պատգամ. մի առարկա. որ մեր աշխարհությունը չի գրավել մտանքն

պես, թույլ կերպով է զուգորդվում ուրիշ պատկերացումների հետ. և թույլ կերպով է երևան գալիս մեր հիշողության մեջ, կամ նույնիսկ երևան չի գալիս. ինչպես օրինակ՝ մենք սովորաբար շենք հիշում այն անձերին, որոնց պատահաբար հանդիպել ենք կարճատև ժամանակով:

9. ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՅՈՒՄՆԵՐԻ ԶՈՒԿՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԲԸ:— Լեզվի տեսակետից, ինչպես տեսանք, կարևոր նշանակություն ունեն լսելիքի զգայություններն ու ըմբռնումները խոսքի հնչյունների վերաբերյալ, ինչպես և խոսքի գործարանների մկանային շարժման զգայություններն ու ըմբռնումները, որ ունենում ենք այդ հնչյուններն արտասանելիս. հետևաբար կարևորություն ունեն նաև հնչյունների ու խոսքի գործարանի մկանային շարժման պատկերացումներն ու նրանց զուգորդությունը:

Լեզու սովորելիս, երևիս ժամանակ, մենք լսում ենք մեկ լրջապատողների խոսվածքը և մեր գիտակցության մեջ ունենում ենք իրար հաջորդող հնչյունների կապակցությունների պատկերացումներ, ինչպես՝ սեղան հինգ հնչյունների միմյանց հետ կցորդությամբ զուգորդված պատկերացումը: Հաճախակի կրկնության պատճառով այս հնչյունների զուգորդությունը սերտ է լինում և հեշտությամբ կարող է վերարտադրվել մեր հիշողության մեջ Այսպիսով մենք ունենում ենք բառերի՝ իրեն հնչյունների՝ պատկերացումներ: Բայց դրա հետ միաժամանակ մենք ունենում ենք նաև առարկաների, ինչպես օրինակ՝ սեղան կարասիքի ըմբռնումը ու պատկերացումը: Եվ երբ հաճախ սեղան հնչյունների կապակցությունը լսելիս մեզ ցույց է տրվում, և մենք տեսնում ենք այդ կարասիքը, որի համար այդ հնչյունների կապակցությունն իրեն նշանակ է ծառայում, այն ժամանակ մենք սեղան հնչյունների պատկերացումը զուգորդում ենք սեղան կարասիքի պատկերացման հետ և ամեն անգամ երբ նորից տեսնում ենք սեղան առարկան և կամ մեր գիտակցության մեջ ծնվում է դրա պատկերացումը, միաժամանակ ծնվում է զուգորդությամբ նաև սեղան հնչյունների պատկերացումը: Եվ ընդհակառակն, ամեն անգամ երբ մեր մտքի մեջ ծնվում է սեղան հնչյունների պատկերացումը և կամ ուրիշներից լսում ենք սեղան հնչյունների կապակցությունը, դրա հետ զուգորդված վերարտադրվում է նաև այդ կարասիքի պատկերացումը: Այսպիսով սեղան հնչյունները կապվելով սեղան առարկայի պատկերացման հետ՝ բովանդակություն կամ նշանա-

կուրքյուն են ստանում, և մենք հասկանում ենք ուրիշների արտա-
սանած այդ բառը, ինչպես և նման եղանակով նաև ուրիշ բառեր,
որոնք մեր մտքի մեջ երևան են բերում համապատասխան առար-
կաների, գործողությունների և այլ պատկերացումներ: Բայց այս-
պես մենք դեռ միայն ուրիշներին հասկանում ենք, իսկ մենք ինք-
ներս դեռ չենք խոսում և մեր մտքերն ուրիշներին հասկանալի
դարձնում: Այս վերջինիս համար անհրաժեշտ են ուրիշ զուգոր-
դություններ:

Մանկության առաջին տարիներում արդեն փորձում ենք մե-
ծերին նմանվելով՝ արտասանել հնչյուններ ու բառեր: Սրկար ժա-
մանակ երեխայի այս փորձերն անհաջող են անցնում, մինչև որ
նա կարողանում է մեծերի նման ճիշտ արտասանել, որի հավաս-
տիացումն երեխան ունենում է իր լսելիքով: Բառերի արտասա-
նության հետ միաժամանակ առաջ են գալիս և խոսքի գործա-
րանների շարժումներ, որոնք անհրաժեշտ են արտասանության
համար, ապա և այդ շարժումների մկանային զգայություններ ու
պատկերացումներ, որոնք իրար հետ զուգորդվում են կցորդու-
թյամբ: Այս շարժումների մկանային պատկերացումները զուգորդ-
վում են նաև համապատասխան հնչյունների լսողական պատկե-
րացման հետ, քանի որ մենք, օրինակ՝ սեղան արտասանելիս՝ դրա
համար անհրաժեշտ մկանային շարժումների հետ լսում ենք մեր
իսկ արտասանած սեղան հնչյունների կապակցությունը: Ուրիշ
խոսքով, մենք ունենում ենք բառի հնչյունական կողմի պատկե-
րացումը, այսինքն՝ բառի հնչյունների թե՛ լսողական և թե՛ մկա-
նային պատկերացումները, որոնք զուգորդված են միմյանց հետ,
և մեկի հետ կապված վերարտադրվել կարող է մյուսը: Նոր խոսել
սկսող երեխայի մեջ, հասկանալի է, ամեն մի բառի լսողական
պատկերացման հետ հաճախ դեռ կապված չէ համապատասխան
մկանային պատկերացումը, ինչպես է շափահասների մեջ*: Արդ,
երբ մենք տեսնում ենք մի առարկա, օրինակ՝ սեղան կարասիքը,
կամ մեր մեջ վերարտադրվում է այդ կարասիքի պատկերացու-

* Գրագետները, բացի բառերի հնչյունների լսողական և խոսքի գոր-
ծարանի մկանային շարժման պատկերացումներից, դրանց հետ զուգորդված
ունեն նաև ամեն մի բառի տառերի գրության գործիք տեսողական պատկերա-
ցումներ, այլև մկանային պատկերացումներ ձեռքի շարժումների, որ ան-
հրաժեշտ են գրելիս: Ի միջի այլոց նաև այս է պատճառը, որ գրագետներն
առհասարակ գծաբությամբ են տանում ու զգալիություն մեջ մտքած փո-
փոխությունը:

մը, դրա հետ զուգորդված, ինչպես տեսանք, վերարտադրվում է և սեղան հնչյունների լսողական պատկերացումը. իսկ այս վերջինի հետ, ինչպես տեսանք, զուգորդված է խոսքի գործարանի համապատասխան շարժումների մկանային պատկերացումը, որ և վերարտադրվում է մեր մեջ: Եվ երբ այդ ժամանակ գիտակցարար, մտադրված կերպով, նորից կատարում ենք մեր հիշած համապատասխան մկանային շարժումները, մենք արտասանում ենք սեղան բառը, որի հետ կապված է այդ առարկայի պատկերացումը: Ուրիշները լսելով մեր արտասանած այդ բառը՝ հասկանում են մեզ, որովհետև նրանց համար էլ այդ հնչյունների հետ կապված է միևնույն բովանդակությունը, նույն առարկայի պատկերացումը, որ և նրանց մեջ վերարտադրվում է այդ հնչյունները լսելով: Այսպես ուրեմն մենք խոսում ենք, այսինքն՝ ուրիշներին մեր միտքը հայտնում ենք բառերով: Այս եղանակով միմյանց հետ զուգորդվում են նաև շարահյուսական կապակցությունների և ամբողջ խոսքերի, ուրեմն մի շարք բառերի հնչյունների պատկերացումները և նրանց արտասանության համար հարկավոր մի շարք իրար հետ կապված մկանային պատկերացումներ, ինչպես և այն մտածության բովանդակությունը, որ դրվում է նրանց մեջ:

Լեզվի այս հիմնական զուգորդությունները, որոնցով մենք սովորում ենք հասկանալ ուրիշներին և խոսել, լինում են միայն կցորդությամբ, թե չէ՝ ոչ մի նմանություն չկա արտասանած հնչյունների և արտասանության համար հարկավոր շարժումների մեջ, ոչ էլ առարկայի պատկերացման և նրա անվան, այսինքն՝ այն հնչյունների մեջ, որ զուգորդվում են առարկայի պատկերացման հետ: Մենք լեզուն սովորում ենք մեծերից, ընդունելով պարաստի բառեր և բառերի կապակցության ձևեր. ինչպես օրինակ՝ սեղան հնչյունների հետ որոշ կարասիքի պատկերացում հնք կապում, որովհետև մանկությունից սովորել ենք մեր շրջապատողներից՝ այդ հնչյունների հետ այդ նշանակությունը զուգորդել մինչդեռ, օրինակ, ուսար նույն պատկերացումը զուգորդում է «ստուղ» հնչյունների հետ, գերմանացին՝ «թիշ» և այլն, որոնք հայի համար աննշանակ հնչյուններ են: Լեզվի մեջ կան, իհարկե, որոշ թվով բառեր, որոնց հնչյունները նման են իրենց նշանակած բնական հնչյուններին, դրանք բնածայնություններ են, ինչպես՝ խշշալ, գոռալ և այլն: Միայն պետք է նկատի ունենալ, որ կան բառեր էլ, որոնք ըստ երևույթին միայն բնածայնություն են, որովհետև բոլորովին ուրիշ ծագում ունին և սկզբնապես կապ չեն

ունեցել բնաձայնության հետ: Թե ինչպես այս կամ այն հնչյունների կապակցության հետ զուգորդված է այս ու այն առարկայի կամ դործողության մտապատկերը, դա լեզվի ծագման մութ խնդիրն է վերաբերում:

10. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄ: ԲԱՌԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ՀԱՏՈՒԿ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ:— Բնության մեջ գոյություն ունին միայն անհատ առարկաներ, առանձին գործողություններ ու հատկություններ, որոնք և մեր դիտողության են ենթարկվում. ուստի լեզու սովորելիս սկզբում բառի հնչյունների հետ զուգորդվում են անհատ առարկաների և առանձին գործողությունների պատկերացումները: Ուրիշ խոսքով՝ բառերն ունին սկզբում անհատական կամ հատուկ նշանակություն: Բնության մեջ գոյություն ունեցող հատ-հատ առարկաները, առանձին հատկություններն և այլն թվով այնքան շատ են, որ անհնարին է նրանց ամեն մեկին ջոկ-ջոկ անուններ տալ. ուստի և մեր խոսքը պիտի լիներ շատ աղքատ. սահմանափակ թվով անհատ առարկաների և անհատ գործողությունների կամ հատկանիշների մասին, եթե խոսքն այդ դրության մեջ մնացած լիներ: Բայց մենք կարողանում ենք համեմատաբար սակավաթիվ բառերով գրեթե ամեն բանի մասին խոսել, որովհետև ամեն բառ նշանակում է ոչ միայն բնության մեջ եղած մի հատ եզակի առարկա, եզակի գործողություն և այլն, այլև միանման առարկաների կամ գործողությունների մի սմբողջ տեսակ: Օրինակ՝ երբ ասում ենք ծառ, այդ բառով հասկանում ենք ոչ թե այսինչ կամ այնինչ անհատ ծառ, այլ նույնանման առարկաների մի սմբողջ մեծ խումբ, որոնցից յուրաքանչյուրն էլ կարող է կոչվել ծառ: Այսպես, ուրեմն, միևնույն բառով անվանում ենք ոչ միայն բնության մեջ անհատ, թանձրացական (կոնկրետ) մեկ առարկա, այլև նույն առարկաների ընդհանուր պատկերացումը կամ ընդհանուր գաղափարը: Առաջին դեպքում բառն ունի հատուկ, թանձրացական նշանակություն, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ընդհանուր, վերացական:

Առարկայի ընդհանուր պատկերացումն ունենում ենք այն ժամանակ, երբ բազմաթիվ միատեսակ ըմբռնումները նույնացնում ենք միմյանց հետ՝ նրանց աննման մասերը դուրս ձգելով, իսկ նմաններն ընդհանրացնելով, կամ մեր ուշադրությունը կենտրոնացնելով բազմաթիվ առարկաների այն հատկանիշների վրա, որոնք անհատական չեն, այլ ընդհանուր են: Հասկանալի է, որ ընդ-

հանուր պատկերացումը հետևանք է հոգեկան բարդ գործունեության. մենք պետք է առաջուց մի շարք միանման ըմբռնումներ ունենանք, մինչև որ կարողանանք վարժվել ամեն մի նոր ըմբռնումի մեջ գտնել, ինչ որ ընդհանուր է առաջվա բոլոր նույնանման ըմբռնումներին, օրինակ՝ այսինչ անհատ ծառի մեջ տեսնել, ինչ որ ընդհանուր է մեր առաջուց տեսած բոլոր ծառերի մեջ: Այսպիսով, ուրեմն, ամբողջ աշխարհի բոլոր առարկաները, հատկանիշները և այլն ամեն մարդու համար որ խոսում է՝ որոշ չափով արդեն վերլուծված են լինում և վերածված միատեսակ մեծ կամ փոքր խմբերի, որ և անդրադառնում են բառերի մեջ: Բառերն ուրեմն նշանակություն են ստանում, երբ նրանց արտաքին հնչյունական կողմը կապվում է ոչ միայն անհատ, մեկ թանձրացական առարկայի պատկերացման հետ, այլև համազդի առարկաների ընդհանուր պատկերացման հետ, կամ որ միևնույն է՝ բառերն ունենում են թե՛ հատուկ, թանձրացական նշանակություն և թե՛ ընդհանուր, վերացական:

Բառերի այս ընդհանուր, վերացական բնավորությունն ահա՝ մեզ հնարավորություն է տալիս համեմատաբար սակավաթիվ բառերով խոսել գրեթե ամեն բանի մասին: Բայց բառերի նշանակության այս բնավորությունն էլ դեռ բավական չէ. մենք չէինք կարող խոսել, այսինքն՝ մեր մտածությունը հայտնել բառերով, եթե չլիներ հոգեկան գործունեության մի ավելի բարձր աստիճանը — հոգեբանական դատողությունը:

11. ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԴԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԽՈՍՔ.— Մեր մտածությունը հիմնված է պատկերացումների զուգորդության վրա: Մենք մտածում ենք, երբ իրար հետ զուգորդվող պատկերացումների շարքից անջատելով երկու պատկերացում՝ միացնում ենք միմյանց հետ, միաժամանակ և գիտակցում ենք նրանց մեջ եղած հարաբերությունը: Պատկերացումների այսպիսի միացումը հոգեբանության մեջ կոչվում է հոգեբանական դատողություն: Այն պատկերացումը, որ առաջ է ծնվում մեր մեջ և որից սկսվում է դատողության գործողությունը, կոչվում է հոգեբանական (դատողության) ենթակա. իսկ այն պատկերացումը, որ գիտակցում ենք, թե միանում է ենթակայի հետ, կամ, ինչպես ասում են, ստորոգվում է ենթակայի վրա, կոչվում է հոգեբանական ստորոգյալ: Ստորոգյալի միացումը ենթակայի հետ, կամ ստորոգումը լինում է, երբ մենք գիտակցում ենք այդ երկուսի մեջ եղած հարաբերությունը:

ներ: Այս հարաբերության գիտակցությամբ է միայն առաջ գալիս խտածությունը, և սովորական զուգորդության երկու անդամները շառնում են դատողության անդամներ — ենթակա ու ստորոգյալ, և խտածությունը տարրերվում է սովորական զուգորդությունից: 'Կռանց այդ հարաբերության գիտակցության՝ ոչ թե հոգեբանական ստորոգյալ և ենթակա կլինեն, այլ միայն իրար հետ սովորական ևղանակով զուգորդված երկու պատկերացում: Այսպես ուրեմն՝ խտածության ամենակարևոր տարրն է հոգեբանական ենթակայի ու ստորոգյալի հարաբերության գիտակցությունը:

Լեռականների պատկերացումների հետ զուգորդված են բաւերի պատկերացումները. մենք կարող ենք հոգեբանական դատողության անդամներից մեկը կամ երկու անդամն էլ արտահայտել բառերով, լինին բառերը բարձր արտասանված, թե միայն մտքի ձեռք ասված: Այդ ժամանակ բառերը կամ թե բառերի պատկերացումները փոխանակում են մտքի առականների պատկերացումներին, մենք մտածում ենք բառերով կամ մեր խտածությունն արտահայտում ենք բառերով, կամ խոսք ենք կազմում գիտակցելով, որ դատողության անդամների իրար հետ ունեցած հարաբերությունը ոչ թե նրանց փոխարինող բառերինն է, այլ մեր մտքի այն առականներին, որոնց փոխարինում են բառերը: Օրինակ՝ երբ դիտում ենք առավոտյան արեգակի ծագման հետ կապված փոփոխությունը բնության մեջ և ասում ենք «Ելուսացավ», մենք այդ բառով արտահայտում ենք դատողության անդամներից մեկը, հոգեբանական ստորոգյալը, իսկ հոգեբանական ենթական մնում է առանց արտահայտվելու. դա բնության մեջ տեղի ունեցած փոփոխության ըմբռնումն ու պատկերացումն է, որ մեր մտքի մեջ առաջ է երևան եկել և որից սկսվում է դատողությունը: Երբ հեռվից տեսնում ենք, որ մեկը գալիս է, բայց չենք որոշում, թե ով է եկողը՝ ապա՝ երբ շոկում ենք և ասում՝ «Տիգրանն է», այս դեպքում դարձյալ արտահայտում ենք դատողության մեկ անդամը միայն, դարձյալ հոգեբանական ստորոգյալը, իսկ հոգեբանական ենթական մնում է առանց արտահայտվելու. դա գալու գործողությունը կատարող անձի պատկերացումն է, որից սկսվում է դատողությունը. 'Նշպես եթե ասելու լինենք՝ «Եկողը Տիգրանն է»:— Աղմուկ ենք լսում դրսից և ուզում ենք իմանալ, թե ի՞նչ է կատարվում դրսում, և իմանալով այդ՝ ասում ենք՝ «Երեխաները խաղում են», — այս խոսքն ամբողջ հոգեբանական ստորոգյալ է, իսկ հոգեբանական ենթական, որից սկսվում է դատողության գործողությունը, մնում

է առանց արտահայտվելու. դա մեր առաջուց լսած աղմուկի պատկերացումն է: Նայում ենք լուսնին. մի քիչ հետո նա մտնում է ամպերի ետև, և մեր գիտակցության մեջ ծնվում է՝ «լուսինն ամպերով ծածկվեց» դատողությունը բառերով, որ և կարող ենք բարձր արտասանել: Այս դատողության երկու անդամներն էլ արտահայտված են բառերով. հոգեբանական ենթական է «լուսինը», որի պատկերացումն առաջ կար մեր մտքի մեջ, իսկ հոգեբանական ստորոգյալն է «ամպերով ծածկվեց», որ մենք գիտակցելով միացնում ենք լուսնին: Առնենք մի օրինակ էլ: Լսում ենք ներս մտնելու ոտնաձայն և իմանում ենք, որ մեկը գալիս է, և երբ իմանում ենք, թե եկողն ով է, այն ժամանակ մեր մեջ արգեն առաջ ծագած «գալու» պատկերացման հետ գիտակցելով միացնում ենք եկող անձի այս նոր պատկերացումը, և մեր մեջ ծնվում է դատողություն, և երբ ասում ենք՝ «Տիգրանը եկավ», այդ դատողությունն արտահայտում ենք բառերով, կամ խոսք ենք կազմում: Այստեղ դատողության հոգեբանական ենթական է «եկավ», որի պատկերացումն առաջ է ծնվել մեր մեջ, որից և սկսվում է դատողության գործողությունը. իսկ հոգեբանական ստորոգյալն է «Տիգրանը», որի պատկերացումն հետո է ծնվել մեր մեջ և որ գիտակցելով միացնում ենք «գալու» պատկերացման հետ:

Այսպես ուրեմն, երկու պատկերացման այսպիսի գիտակցական միացումով միայն մենք մտածում ենք, և երբ հոգեբանական դատողության անդամներից մեկը կամ երկուսն էլ արտահայտվում են բառերով, այն ժամանակ մենք խոսում ենք: Խոսքը կամ ճախադասությունն, ուրեմն, հոգեբանական դատողության (մտածության) արտահայտությունն է բառերով:

12. ԲԱՌԵՆՐԻ ԶՈՒԳՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ.— Ինչպես վերևում տեսանք, մենք լեզուն սովորում ենք՝ ուրիշներից լսելով բառեր և բառերի ամբողջ կապակցություններ ու խոսքեր և ապա հիշողությամբ վերարտադրելով մեր առաջուց մի անգամ լսածը: Սակայն անհնարին է, որ մարդ կարողանա այն բոլոր բառերը և նրանց բոլոր կապակցություններն ու խոսքերը, որ գործածում է՝ լսել ուրիշներից և հեշտությամբ միայն վերարտադրելով խոսել: Նույնիսկ 3—4 տարեկան երեխան խոսելիս գործադրում է շատ ու շատ ավելի բառեր ու խոսքեր, քան թե նա լսել է կամ կարող էր լսել ուրիշներից: Մենք խոսելիս ոչ միայն վերարտադրում ենք, այլև արտադրում ենք, այսինքն՝ մենք ինքներս ստեղծում ենք բառեր

ու բառերի կապակցություններ և ամբողջ խոսքեր, որ առաջ երբեք չենք լսել ուրիշներից: Իսկ որ մենք կարողանում ենք այդ անել, պատճառն այն է, որ ինչպես մեր պատկերացումներն արտաքին աշխարհի մասին, նույնպես և մեր լսած բառերն ու խոսքերը մեր մտքի մեջ առանձնացած չեն մնում, այլ զուգորդվում են միշտ իրար հետ և կազմում մեծ կամ փոքր խմբեր, որոնց նմանությունամբ և խոսելիս ստեղծում ենք նոր բառեր ու խոսքեր:

Բառերի զուգորդությունները հիմնվում են կամ լոկ հնչյունների, կամ լոկ նշանակության, կամ թե միաժամանակ թե հնչյունների և թե նշանակության մասնակի նույնության կամ նմանության վրա: Լոկ հնչյունների նմանության վրա հիմնված զուգորդություններով կազմվում են հնչյունների հանդիսություն և հանգասածը (կերթան-գութան-թան), որ գործադրվում է բանաստեղծության մեջ իբրև դաշնակավոր զարդարանք. դա կարևորություն չունի խոսելու գործունեության համար: Կարևոր են բառերի մյուս երկու տեսակի զուգորդությունները, որոնցով միանում և խմբեր են կազմում բառերը և բառերի կապակցություններն իրենց նշանակության և հնչյունների նմանությամբ կամ նույնությամբ:

13. ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿԱՄ ԻՐԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՌԵՐԻ ԵՐԵՔ ՄԵՇ ԽՄԲԵՐ — ԳՈՅԱԿԱՆ, ԱՄԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՅ:— Մեր բոլոր պատկերացումներն արտաքին աշխարհի առարկաների ու երևույթների և մեր իսկ հոգեկան վիճակների մասին՝ իրար հետ զուգորդվելով կազմում են ամենից առաջ երկու մեծ խմբեր, առանց որոնց չենք կարող մտածել: Այդ պատկերացումների մի մասը ներկայանում են մեզ իբրև ինքնակա, անկախ գոյություն ունեցող առարկաներ. մյուս մասը՝ իբրև ոչ-ինքնակա հատկանիշներ — հատկություն, գործողություն, դրություն և այլն, որ մենք դիտում ենք առարկայի վրա, որոնք և անբաժան են կամ առարկայից և կամ նույնիսկ առարկայի հատկանիշից:¹ Օրինակ՝ «սպիտակ ձյունը սաստիկ փայլում է» խոսքի մեջ «ձյունը» պատկերացնում ենք իբրև ինքնակա, ինքնուրույն գոյություն ունեցող մի բան — առարկա, իսկ «սպիտակ», «փայլում է» բառերի բովանդակությունը՝ իբրև ձյունի հատկանիշները, որ ձյունից անկախ չեն, այլ գտնվում են ձյունի մեջ և նրանից անբաժան են. նույնպես և «սաստիկ» բառը նշանակում է մի հատկանիշ, որ անբաժան է ձյունի «փայլում է» հատկանիշից և որ նույնպես իբրև ինքնակա

գոյություն ունեցող չի մտածվում, ինչպես և «սպառնալիք» հատկանիշները:

Ամեն ինչ, որ ինքնակա առարկաների կատեգորիայի մեջ ենթ դնում, հարկավ, բնության մեջ անպատճառ իրոք գոյություն չունին իրրև թանձրացական, ֆիզիկական, իրական առարկաներ, այլ հաճախ մենք ենք միայն մտածում այդպես իրրև ինքնակա գոյություն ունեցող բաներ, ինչպես են՝ ուժ, քաջություն, փառք: Դա առաջանում է մեր մտածության պահանջից. մենք այլ կերպ չենք կարող մտածել, քան ամեն ինչ դնել կամ ինքնակա առարկաների կամ ոչ-ինքնակա հատկանիշների խմբերի մեջ: Այսպես օրինակ բնության երևույթները մտածում ենք կամ իրրև ինքնակա գոյություն ունեցող առարկաներ, կամ իրրև ոչ-ինքնակա հատկանիշներ, ինչպես օրինակ՝ ամպրոպի ժամանակ օդի մեջ երևացող լուսեղեն գիծը պատկերացնում ենք կամ իրրև առարկա՝ «կայծակ», կամ իրրև առարկայի հատկանիշ գործողություն՝ «սպառնալիք»: Այդ ժամանակ լաված գոռոցն էլ պատկերացնում ենք դարձյալ կամ իրրև առարկա՝ «որոտ», կամ իրրև առարկայի հատկանիշ գործողություն՝ «որոտում է»:

Առարկան և իր հատկանիշը մեր դիտողության համար կազմում են մի անբաժան միություն, որովհետև հատկանիշն առարկայի մեջ գտնվում է իրրև նրա բաղադրիչ մասը: Բայց և այնպես մենք մեր մտածողությամբ հաճախ հատկանիշն անջատում, վերացնում ենք առարկայից և պատկերացնում ենք իրրև ինքնակա գոյություն ունեցող բան: Օրինակ՝ «սպառնալիք» և «սպառնալիքություն» երկու բառն էլ ցույց են տալիս առարկայի նույն հատկությունը, նույն գույնը. այս երկու բառի նյութական նշանակությունն, ուրեմն, նույն է: Բայց մինչ «սպառնալիք» բառի նշանակությունը պատկերացնում ենք իրրև ոչ-ինքնակա հատկանիշ, որ պատկանում է մի առարկայի և նրանից անկախ գոյություն չունի, ինչպես՝ սպառնալիք ձյուն, սպառնալիք թուղթ, — «սպառնալիքություն» բառով, ընդհակառակն, մենք նույն հատկանիշը պատկերացնում ենք իրրև ինքնակա գոյություն ունեցող մի առարկա: Այսպես օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ «ինձ դուր է գալիս ձյան սպառնալիքությունը միայն», այդ ժամանակ մենք մտքով «սպառնալիք» հատկությունը ձյունից բաժանում, վերացնում ենք և պատկերացնում իրրև մի ինքնակա բան և ձյունից միայն այդ հատկությունն ենք առնում իրրև գուրեկան. «մինչդեռ, ընդհակառակն, երբ ասում ենք՝ «ինձ դուր է գալիս սպառնալիք ձյունը», այդ հատկությունը ձյունից անբաժան

ենք մտածում, և դյուրեկան է ոչ թե «սպիտակ» հատկությունը, այլ ձյունը, որի մեջ կա սպիտակությունը: Նույնպես, երբ ասում ենք՝ «բարձր պատ», «պատը բարձր է», «բարձր» հատկությունը մտածում ենք իբրև «պատ» առարկայից անբաժան. բայց երբ ասում ենք՝ «պատի բարձրությունը հինգ կանգուն է», նույն հատկությունն այս դեպքում մտածում ենք իբրև պատից անկախ մի ինքնակա առարկա: Դարձյալ՝ երբ ասում ենք՝ «ձին վազում է», «վազող ձի», վազելու հատկանիշը, գործողությունը պատկերացնում ենք ձիուց առձեռն, բայց երբ ասում ենք՝ «ձիու վազելը (վազը) երկար շտենց», այժմ նույն գործողությունն անջատում, վերացնում ենք ձիուց և պատկերացնում ենք իբրև ինքնակա գոյություն ունեցող առարկա: Այսպիսի առարկաներն, անշուշտ, ինքնակա գոյություն ունեն միայն մեր մտածությամբ. դրանք վերացական առարկաներն և դրանց անուններն էլ կոչվում են վերացական անուն:

Բոլոր առարկաները խոսողի գիտակցության մեջ բաժանվում են երեք խմբի կամ դեմքի, — ինքը խոսող անձը — առաջին դեմք, իր խոսակիցը, որին նա ուղղում է խոսքը — երկրորդ դեմք, և մի ուրիշ երրորդ առարկա կամ մյուս բոլոր առարկաները — երրորդ դեմք: Այսպես՝ նա կարող է իր խոսքն ուղղել ոչ թե միայն մեկ երկրորդ անձի, այլ նրա հետ և ուրիշներին, և խոսել ոչ միայն իր կողմից, այլ իր հետ նաև ուրիշների, որով առաջանում է առարկաների բաժանումը երեք խմբի կամ երեք դեմքի, և ամեն մի դեմքն էլ առնվում է եզակի և հոգնակի թվով, Համապատասխան ձևով հատկանիշների պատկերացումներն էլ խոսողը մտածում է որոշ ժամանակի մեջ միացած այդ երեք թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի դեմքերից մեկի հետ: Օրինակ՝ «կարմրություն», «կարմիր», «կարմրեցի», այս երեք բառն ևս արտահայտում են նույն հատկանիշը, նույն գույնը, բայց մինչ առաջին բառով այդ հատկանիշը պատկերացվում է իբրև ինքնակա գոյություն ունեցող (վերացական) առարկա, «կարմիր» բառով նույն գույնն առնվում է իբրև առարկայից անբաժան ոչ-ինքնակա հատկանիշ, ինչպես՝ «կարմիր խրնձոր». իսկ «կարմրեցի» բառով նույնպես նույն հատկությունն առնվում է դարձյալ իբրև առարկայի ոչ-ինքնակա հատկանիշ, միայն խոսողն այդ հատկանիշը որոշ ժամանակում (անցյալում) գիտակցելով վերագրում է իրեն՝ առաջին դեմքին: Այսպես և «կարմրեցիր» բառով նույն հատկանիշը նա վերագրում է երկրորդ դեմքին, իսկ «կարմրեց» բառով՝ երրորդ դեմքին, «կարմրեցինք» բառով՝ հոգնակի առաջին դեմքին և այլն:

Այսպիսով, մեր բոլոր պատկերացումները, որ կազմում են մեր մտածության նյութը, ինչպես և նրանց համապատասխան բոլոր բառերն իրենց նշանակությամբ բաժանվում են երեք խմբի.

1) Գոյականներ, որոնք նշանակում են ինքնակա գոյություն ունեցող կամ իբրև այնպիսին մտածված առարկաներ:

2) Ածականներ, որոնք նշանակում են ոչ-ինքնակա հատկանիշներ, որ մտածվում են իբրև առարկաներից անբաժան, նրանց մեջ գտնված մի հատկություն, գործողություն, դրություն և այլն, կամ իբրև առարկայի հատկանիշի հատկանիշ, ինչպես՝ բարի (մարդ), ծաղկած (ծառ), սաստիկ պինդ (քամի). այդ պատճառով և այդ բառերը խոսքի մեջ իբրև վերադիր դրվում են գոյականի կամ ուրիշ հատկանիշ ցույց տվող բառի վրա և կոչվում են «ածական», այսինքն՝ «վերադրական» («ածել» բառից, որ հին լեզվի մեջ նշանակում է նաև «վրան առնել», «վրան դնել»):

3) Բայեր, որոնք նույնպես նշանակում են ոչ-ինքնակա հատկանիշներ, բայց այնպիսի հատկանիշներ, որ խոսողը մի որոշ ժամանակում վերագրում է կա՛մ իրեն առաջին դեմքին, կա՛մ երկրորդ դեմքին, կա՛մ երրորդ դեմքին, — լինեն այդ դեմքերը եզակի թե հոգնակի, — միաժամանակ և գիտակցում է այդ վերագրումը. ուրեմն նա բայերով դատում, մտածում է և իր դատողությունն արտահայտելով՝ կազմում է խոսք: «Բայ» բառը հենց նշանակում է «խոսք», այսպես կոչվել են այդ խմբի բառերը, որովհետև դրանցով ենք միայն արտահայտում մեր մտածությունը: Բայերը, ուրեմն, լուկ ոչ-ինքնակա հատկանիշ չեն ցույց տալիս, ինչպես ածականները, այլ նշանակում են նաև մի դեմքի, ուրեմն մի առարկայի պատկերացում, որ առաջուց ծանոթ է խոսողին, որին և իբրև հոգեբանական ենթակայի միացվում է հոգեբանական ստորոգյալը, որ է բայի ցույց տված հատկանիշը (բայիմաստը). ուրիշ խոսքով՝ բայերը միաժամանակ ցույց են տալիս նաև ստորոգում, այն է՝ խոսողը գիտակցում է հոգեբանական ենթակայի (բայի դեմքի) և հոգեբանական ստորոգյալի (բայիմաստի) հարաբերությունը:

Մեր մտածության նյութ կազմող բոլոր պատկերացումների և նրանց արտահայտիչ բառերի այս երեք խմբերը բռնում են լեզվի մեջ ամենակարևոր տեղը. մենք ամենավաղ հասակից վարժվում ենք մեր պատկերացումները դնել այդ երեք խմբերից մեկի մեջ. և այդ հնարավորություն է տալիս միգ, ինչպես կտեսնենք, խոսել սովորելու և խոսելու:

14. ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ ՁԵՎԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԸ:—
Գոյականներն իրենց նյութական ու ձևական նշանակությամբ, ինչպես և հնչյունների մասնակի նույնությամբ կամ նմանությամբ միմյանց հետ զուգորդվելով՝ կազմում են բազմազան մեծ ու փոքր խմբեր: Օրինակ՝ առնենք հետևյալ բառախումբը.

քար	քարեր
պատ	պատեր
փայտ	փայտեր
ծառ	ծառեր

Այս բառերը մեր մտքի մեջ իրար հետ զուգորդվելով՝ կազմում են մի խումբ նրանով, որ բոլորը նշանակում են առարկա, բայց առաջին ուղղաձիգ շարքի բառերը կազմում են մի առանձին խումբ և ավելի սերտ են միանում միմյանց հետ, ինչպես և երկրորդ ուղղաձիգ շարքի բառերը միմյանց հետ. դրանց առանձնապես զուգորդման հիմք կազմում է եզակի և հոգնակի թվի ձևական նշանակությունը, երկրորդ շարքի մեջ նաև հոգնակիության նշանակությունը ցույց տվող «եր» հնչյունների նույնությունը:

Առնենք հետևյալ բառախումբը.

քաղաքներ	քարեր	գյուղացիք
փողոցներ	պատեր	որդիք
պարտեզներ	փայտեր	քաղաքացիք
աշակերտներ	ծառեր	գավառացիք

Այս բառերը ևս կազմում են մի խումբ ոչ միայն իբրև գոյականներ, այլև նրանով, որ բոլորի հետ էլ միացած է նաև հոգնակի թվի ձևական նշանակությունը: Բայց ուղղաձիգ շարքերը կազմում են մի-մի առանձին խումբ. որովհետև դրանց առաջինի մեջ կա հոգնակիություն նշանակող ձևական մասի համար «ներ» հնչյունների նույնությունը, երկրորդի մեջ՝ «եր», իսկ երրորդի մեջ՝ նույն ձևական նշանակության համար՝ «ք» հնչյունի նույնությունը: Այսպես ուրեմն, բոլոր գոյականների եզակի ձևերը զուգորդվելով՝ կազմում են մի ձևական խումբ, ինչպես և հոգնակի ձևերը՝ մի ուրիշ ձևական խումբ. բայց և հոգնակի ձևերն էլ իրենց կոզմից, հոգնակիության ձևական նշանակությունը ցույց տվող հնչյունների նույնությամբ բաժանվում են երկու և ավելի թվով փոքր խմբերի:

Առնենք հետևյալ բառախումբը.

քար	քարեր
քարի	քարերի
քարից	քարերից
քարով	քարերով
քարում	քարերում

Այս բառերը մեր մտքի մեջ փոխադարձաբար ձգում են իրար և կազմում են միմյանց հետ զուգորդված մի առանձին նյութական խումբ բոլոր գոյականների մեջ. որովհետև դրանք նախ՝ նշանակությամբ նույն են, ամեն մեկի համար էլ հասկանում ենք նույն նյութը. ապա՝ բացի նշանակության նույնությունից՝ ունեն նաև հնչյունների մասնակի նույնություն, այն է՝ ամենի մեջ էլ կա «քար» բունը: Բայց այդ մեկ խումբը բաժանվում է երկու երկրորդական փոքր ձևական խմբերի, այն է՝ թվի նկատմամբ մի խումբ կազմում են առաջին ուղղաձիգ շարքի բառերը, մի ուրիշ խումբ՝ երկրորդ ուղղաձիգ շարքի բառերը: Այս երկու խմբերի յուրաքանչյուր բառն ավելի սերտ է զուգորդված իր խմբի բառերի հետ, քան մյուսների հետ, որովհետև այդ զուգորդությունը հիմնված է ոչ միայն նյութական նշանակության, այլև ձևական նշանակության— եզակիության և հոգնակիության վրա. բացի այդ, երկրորդ ուղղաձիգ խմբի մեջ ձևական նշանակությունը կապված է նաև սեր» հնչյունական նույնության հետ: Կնշանակե՛ք՝ այդ երկրորդ խմբի բառերը միմյանց հետ զուգորդվում են թե՛ նյութական և թե՛ ձևական նշանակություններով, և այդ նշանակություններից յուրաքանչյուրի համար նաև առանձին հնչյունական նույնությամբ:

Դարձյալ նույն նյութական խումբը բաժանվում է հինգ ուրիշ երկրորդական ձևական խմբերի, այն է՝ հոլովական ձևերի նկատմամբ մի-մի փոքր խմբեր են կազմում հորիզոնական շարքերը՝ ֆառ, ֆառեռ. ֆառի, ֆառերի. ֆառից, ֆառերից և այլն: Այստեղ էլ զուգորդությունը հիմնվում է թե՛ նյութական և թե՛ ձևական նշանակությունների վրա. բացի այդ՝ կա նաև ձևական նշանակությունը ցույց տվող ի, ից, ով, օւմ հնչյունական մասերի նույնությունը: Առաջին խումբը միայն՝ «քար», «քարեր»՝ շունի ձևական նշանակություն ցույց տվող հնչյունական մասի նույնություն, բայց և այնպես այս երկուսը մեր գիտակցության մեջ զուգորդվում են իրենց ձևական նշանակությամբ, որ երևան է գալիս խոսքի կապակցության մեջ, ինչպես՝ ֆառ բերել, ֆառեռ բերել: Բացի այդ՝

ձեռնարկ մաս շինելու հետ, մյուս խմբերի մեջ եղած ի, ից, ով, ում ձեռնարկ մասերի հարաբերությամբ, ծառայում է այդ երկուսը մեր գիտակցության մեջ անջատելու մյուսներից իբրև մի առանձին խումբ։ Այսպիսի դեպքերում բառի բուն ինքը, առանց որևէ վերջավորության, ցույց է տալիս նյութական նշանակության հետ նաև ձեռնարկ նշանակություն և առնվում է իբրև մի բառաձև, որ կոչում են սովորաբար բացասական բառաձև։ Այսպես և հոգնակի խմբի՝ ֆառեր, ֆառերի, ֆառերից, ֆառերով, ֆառերում բառաձևերի դիմաց, որոնք ունեն «եր» ձեռնարկ մասը, եզակի խմբի՝ ֆար, ֆարի, ֆարից, ֆարով, ֆարում բառաձևերի եզակիության ձևական նշանակությունը որոշվում է որևէ ձեռնարկ մասի շինելով։

Այս երկու՝ եզակի և հոգնակի ձեռնարկ խմբերը շոկ-շոկ շին ընթանում, այլ փոխադարձաբար տրամախաչում են իրար, այսինքն, օրինակ, ֆարից ձևը մի կողմից մտնում է եզակի շարքի մեջ՝ զուգորդվելով այդ շարքի մյուս ֆար, ֆարի, ֆարով, ֆարում ձևերի հետ, մյուս կողմից՝ զուգորդվում է հոգնակի ֆառերից ձևի հետ։ Այսպես իրար հետ տրամախաչվող ձեռնարկ խմբեր են կազմում բոլոր գոյականների հոլովները, ինչպես՝

քուր	հաց	փայտ
քարի	հացի	փայտի
քարից	հացից	փայտից
քարով	հացով	փայտով
քարում	հացում	փայտում
քարեր	հացեր	փայտեր
քարերի	հացերի	փայտերի
քարերից	հացերից	փայտերից
քարերով	հացերով	փայտերով
քարերում	հացերում	փայտերում

Այս բառերի ուղղաձիգ շարքերը կազմում են մի-մի առանձին նյութական խմբեր, իսկ հորիզոնական շարքերը՝ մի-մի ձեռնարկ խմբեր, որոնք զուգորդվում են թե՛ ձեռնարկ նշանակությամբ և թե՛ հնչյունների մասնակի նույնությամբ, բացի առաջին հորիզոնական շարքի բառերից, որոնք միայն ձեռնարկ նշանակությամբ են զուգորդվում։ Մյուս կողմից՝ բոլոր ուղղական ձևերը, եզակի և հոգնակի, բոլոր սեռական-տրական ձևերը և այլն, մի-մի առանձին խմբեր են կազմում, այսպես՝

քար	հաց	փալտ	քարեր	հացեր	փալտեր
քարի	հացի	փալտի	քարերի	հացերի	փալտերի
քարից	հացից	փալտից	քարերից	հացերից	փալտերից
քարով	հացով	փալտով	քարերով	հացերով	փալտերով

Միաժամանակ և այս շարքերից առաջին երեք ուղղածից շարքերը կազմում են ըստ թվի մի առանձին խումբ, իսկ երկրորդ և երեքը՝ մի ուրիշ առանձին խումբ, որով և մեր գիտակցության մեջ մի խումբ կազմում են բոլոր գոյականների եզակի ձևերը, մի ուրիշ խումբ՝ բոլոր հոգնակի ձևերը. ապա՝ մի խումբ կազմում են բոլոր գոյականների ուղղական ձևերը, մի ուրիշ խումբ՝ սեռական-տրական ձևերը, մի երրորդ խումբ՝ գործիական ձևերը և այլն:

Առնենք մի ուրիշ շարք ևս.

քար	փալտ	ալգի	գինի
քարի	փալտի	ալգու	գինու
քարից	փալտից	ալգուց	գինուց

Այստեղ ևս հորիզոնական շարքերը կազմում են մի-մի ձևական խմբեր, բայց յուրաքանչյուր հորիզոնական շարքի մեջ մըտնող առաջին երկու բառը կազմում են մի խումբ, իսկ երկրորդ երկու բառը՝ մի ուրիշ խումբ. որովհետև առաջին երկուսը, օրինակ՝ ֆալի, փալտի, զուգորդվում են ոչ միայն ձևական նշանակության նույնությամբ, այլև այդ ձևական նշանակությունն արտահայտող «ի» հնչյունի նույնությամբ, մինչդեռ մյուս երկուսը՝ ալգու, գինու. ունեն ձևական նշանակությունն արտահայտող «ու» հնչյունի նույնություն: Այսպես և մյուսները: Եվ վերջապես առանձին խմբեր են կազմում նաև ձայնավորության կամ ձայնավորների կորուստով կազմված ձևերը, ինչպես՝ ջուռ, ջրից, ջրով. կեռակուռ, կեռակրի. կեռակրից, կեռակրով: Այսպես և բազմաթիվ ուրիշ խմբեր, որոնք մեր գիտակցության մեջ զուգորդվում են իրար հետ կա՛մ նյութական, կա՛մ ձևական նշանակությամբ, կա՛մ հնչյունների նույնությամբ: Ամեն մի գոյական, որ մենք լսում. սովորում ենք ուրիշներից, բավական է միայն, որ մենք գիտակցում ենք, թե դա գոյական է, այսինքն՝ առարկա է ցույց տալիս, — մեր մտքի մեջ առանձնացած չի մնում, այլ մտնում է այդ խմբերից մեկի մեջ:

15. ԲԱՅԵՐԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ ՁԵՎԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐ:— Նույնպիսի նյութական և ձևական խմբեր, միայն ավելի բազմազան և հաճախ տրամախաչվող կերպով, առաջ են գալիս նաև բառերի ձևերի մեջ:

ինչպես օրինակ՝ զնամ, զնաս, զնա, զնանհ, զնահ, զնան. զնայի, զնայիւ, զնաւ և այլն կազմում են մի նյութական խումբ՝ գնալու գործողության նյութական նշանակությամբ և հնչյունների մասնակի նույնությամբ: Այստեղ էլ կազմվում են երկրորդական տրամախաչվող խմբեր՝ դեմքի, թվի. ժամանակի և եղանակի ձևական նշանակություններով, ինչպես և ձևական նշանակություններն արտահայտող հնչյունների նույնությամբ. օրինակ՝

զնամ	զնանք
զնաս	զանք
զնա	զնան

Այստեղ առաջին ուղղաձիգ շարքի բառերը, եզակի ձևերը, մի խումբ են, իսկ երկրորդ ուղղաձիգ հոգնակի ձևերը՝ մի ուրիշ խումբ: Նարձյալ առաջին դեմքերը, եզակի և հոգնակի՝ զնամ, զնանհ՝ մի խումբ. երկրորդ դեմքերը՝ մի ուրիշ խումբ և այլն: Նույնպես ներկա ժամանակները մի խումբ են կազմում, անցյալները՝ մի ուրիշ խումբ և այլն: Բայց և տարբեր ժամանակները թվով, դեմքով ու դանակով տրամախաչվում են, ինչպես՝

զնամ	զնալի	զնացի
զնաս	զնալիւ	զնացիւ
զնա	զնալ	զնաց
զնանք	զնալինք	զնացինք
զնաք	զնալիք	զնացիք
զնան	զնալին	զնացին

Այստեղ մի ընդհանուր նյութական խմբի մեջ ամեն մի ուղղաձիգ շարքը մի խումբ է կազմում. բայց և ամեն մի հորիզոնական շարքը դեմքի ու թվի սկզբունքով մի ուրիշ խումբ է կազմում և այլն: Նույնպես իրար հետ գուգորդվում են իրենց դեմքով, ժամանակով ու եղանակով բոլոր բայերը. ինչպես՝

զնամ	զրեմ	հեռանամ
զնաս	զրես	հեռանաս
զնա	զրե	հեռանա
զնանք	զրենք	հեռանանք
զնաք	զրեք	հեռանաք
զնան	զրեն	հեռանան

Այստեղ ուղղաձիգ շարքերը մի-մի նյութական խումբ են կազմում, բայց և հորիզոնական շարքերը մի-մի ձևական խումբ են դեմքի ու թվի ձևական նշանակությամբ, ինչպես և ձևական նշանակությունը ցույց ավող նշյունների նույնությամբ։ Կան, սակայն խմբեր, որոնք զուգորդվում են միայն ձևական նշանակությամբ, ինչպես՝ տեսա-զնացի, կամ միայն նյութական նշանակությամբ, ինչպես՝ ուտեմ-կերուր, կամ միաժամանակ թե՛ նյութական և թե՛ ձևական նշանակությամբ, ինչպես՝ ուտեմ-կերա. լինեմ-եղա. կամ ձևական նշանակությամբ և մասնակի նշյունական նույնությամբ, ինչպես՝ զնացի-խաղացի, զարմացա-հեռացա և այլն։

Այսպես նյութական ու ձևական խմբեր են կազմում ոչ միայն գոյականի և բայի բառաձևերը, այլև բառակազմության ձևերը օրինակ՝ բոլոր կրավորականները՝ զրվել, խոսվել, ֆանդվել և այլն կազմում են մի խումբ. բոլոր պատճառականները՝ զարմացնել, հեռացնել, նստեցնել և այլն՝ մի ուրիշ խումբ։ Նույնպես բոլոր նույն ածանցյալ կազմված բառերը, ինչպես՝ ֆաղաֆացի, գյուղացի, գավառացի և այլն՝ մի խումբ։ Եվ այսպես բառերի շատ ուրիշ բազմազան խմբեր, որոնք կազմվում են մեր մտքի մեջ նմանական զուգորդությամբ։

16. ԲԼԻՒՆԻԻ ԿԱՊԿՅՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐԻ ԽՄԲԵՐ։— Ինչպես որ բառերն իրար հետ զուգորդվելով կազմում են պահպան խմբեր նույնպես և շարահյուսական կապակցության ձևերը, արտահայտված լինեն դրանց նշանակած հարաբերությունները միաժամանակ և բառաձևերով, թե յոկ շարահյուսական ձևերով, շարադասությամբ և համաձայնությամբ։ Օրինակ՝ «բարձր պատ», «գեղեցիկ տուն», «սև թանաք» և նման կապակցությունները կազմում են մի խումբ իրենց միևնույն ձևական նշանակությամբ, այն է՝ «բարձր տանկանը նույն հարաբերությունն ունի «պատի» վերաբերմամբ, ինչ որ «գեղեցիկ» ածականը՝ «տուն» գոյականի վերաբերմամբ և «սև» ածականը՝ «թանաքի»։ Երեքն էլ ուսարկայի հատկանիշը որոշող բառեր են, բայց դրանք զուգորդվում են ոչ միայն ֆունկցիայի նույնությամբ, այլև կապակցության ձևով — շարադասությամբ, այն է՝ դրվում են իրենց գոյականից առմիջապես առաջ, Իսկ «ծառի էջուղ», «ղարոցի դուռ» և նման կապակցությունները զուգորդվում են ի մի խումբ ոչ միայն նույն ձևական նշանակությամբ և նույն շարադասությամբ, այլև նույն թերման ձևերով, որոնք ունեն նաև նշյունների մասնակի նույնություն։ Սակայն նշյունական նույն

նություն շունեցող թերման ձևերն ևս համախմբվում են մեր գիտակցության մեջ ոչ միայն իրենց ցույց տված ձևական նշանակությամբ. այսինքն՝ հարաբերության նույնությամբ, այլև կապակցության ձևով, օրինակ՝ տղայի գիրքը, հօգ գիրքը, աղջկա գիրքը, ուղղու գիրքը, քոջ գիրքը կապակցությունների «տղայի», «հոր», «աղջկա», «որդու», «քոջ» բառերը մի խումբ են կազմում ոչ միայն իրենց ֆունկցիայով, որ է պատկանելության հարաբերություն, այլև շարադասության նույնությամբ: Այսպես և «գրչով գրեցի», «դանակով կտրեցի» և նման խոսքերի մեջ բայերի և իրենց խնդիրների հարաբերությունը նույն է, այն է՝ «գրչով» և «դանակով» ցույց են տալիս այն գործիքը, որով կատարվում է գործողությունը, բայց այս ձևական նշանակության նեո կա նաև արտաքին հնչյունական նույնությունը և նույն շարադասությունը: Այսպես և «Տիգրանը զնաց», «Աշոտը գրեց» և նման խոսքերի մեջ «Տիգրան» և «զնաց» բառերի հարաբերությունը նույն է, ինչ որ «Աշոտ» և «գրեց» բառերի. երկուսի մեջ էլ «Տիգրանը», «Աշոտը» ենթակա են և նույն ձևով են. դրանք ի մի խումբ միանում են, ուրեմն, ենթակայի հարաբերությամբ և նույն բացասական բառաձևով. բացի այդ, կա նաև նույն շարադասությունը և ենթակայի ու բայի նույն համաձայնությունը: Եվ այսպես նաև շարահյուսական կապակցության ձևերի ուրիշ խմբեր, որոնք բազմազան եղանակներով առաջ են դալիս և միմյանց տրամախառնում են, ինչպես բառերի խմբերը:

Այսպիսով, ուրեմն, լեզուն դառնում է ամբողջապես բազմաթիվ և բազմազան պատկերացումների զուգորդությունների մի ցանց. այս պատճառով դժվար թե լինի լեզվի մեջ որևէ բառ կամ շարահյուսական կապակցության ձև, որ չզուգորդվի ուրիշների նեո և չմտնի որևէ խմբի մեջ:

17. ԱՆԱԼՈՎԻԱԿԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Լեզվական պատկերացումների զուգորդության խմբերը, որ մենք լեզու սովորելիս ստանում ենք զրսից, որոնք և արդյունք են այն ամենի, ինչ որ մեր գիտակցության մեջ մտել է ուրիշների խոսվածքը լսելով, մեր իսկ խոսելով և լեզվական ձևերով մտածելով. կարևոր դեր են կատարում խոսվածքի գործունեության մեջ: Դրանց օգնությամբ է, որ մենք կարողանում ենք խոսել սովորել և խոսել: Խոսելիս մեր գործածած բառերի ու կապակցությունների միայն մի մասն է մեր մտքի մեջ ծնվում լուկ հիշողությամբ կամ վերարտադրվում իբրև հին սովորած բան. մնացած մասը մեր մտքի մեջ նոր ստեղծվում է

կամ արտադրվում է լեզվական զուգորդության խմբերի անալոգիայով: Այս արտադրության գործունեությունը, որով մենք անալոգիական կազմություններ ենք անում, ընթանում է երկու ուղղությամբ:

1) Մենք դրսից ընդունում և սովորում ենք շատ բան, բայց հաճախ այնքան թույլ, որ չենք կարող հիշողությամբ միայն վերարտադրել, եթե օգնության չգան այն հարաբերության խմբերը, որոնց հարել են զուգորդությամբ մեր դրսից լսածները: Օրինակ՝ դիցուք մեկն իր ամբողջ կյանքի ընթացքում պատահաբար մի անգամ լսել է «դաշտավայրում» ու «սքանչացավ» բառաձևերը և «քացախի գնալ» կապակցությունը, որ նշանակում է՝ գնալ քացախ բերելու: Ուրիշից լսելով այդ՝ նա անշուշտ մոռացել է, որովհետև առիթ չի ունեցել այդ բառերը և այդ կապակցությունը ոչ ուրիշներից նորից լսելու և ոչ էլ ինքը գործածելու: Բայց և այնպես հարկավոր դեպքում նա հեշտությամբ հիշում է և գործածում «դաշտավայրում» և «սքանչանացավ» բառաձևերը, որովհետև դրանք մենակ չեն մնացել նրա գիտակցության մեջ, այլ զուգորդվելով մտել են մեկը գոյականների նման հարաբերություն ցույց տվող ձևական խմբի մեջ, ինչպես են՝ ֆաղաֆում, դաշտում, երկրում և այլն, իսկ մյուսը նման տիպի բայերի ձևական խմբի մեջ, ինչպես են՝ զարմացավ, հեռացավ, լրացավ և այլն: Նույնպես նա հեշտությամբ հիշում և գործածում է իր մի անգամ միայն լսած կապակցությունը «քացախի գնալ», որովհետև դա ևս զուգորդությամբ մտել է նման հարաբերություն ցույց տվող կապակցությունների խմբի մեջ, ինչպես են՝ ջրի գնալ, հացի գնալ, փայտի գնալ, ցախի գնալ և այլն, որոնց բոլորի մեջ նույն ձևական նշանակությունը կա և նույն ձևը: Ուստի, եթե հնարավոր է լինում մեկ անգամ միայն լսած և մոռացած «դաշտավայրում», «սքանչացավ» բառաձևերը և «քացախի գնալ» կապակցությունը հիշել և խոսելիս գործածել հեշտությամբ, այդ միայն այն պատճառով, որ այդ դեպքում գործում է ոչ միայն վերարտադրությունը, այլև արտադրությունը. այն է՝ մենք հենվելով նույն հարաբերությունների ձևական խմբերի վրա՝ նմանությամբ նաև ստեղծում ենք «դաշտավայրում», «սքանչացավ» ձևերը և «քացախի գնալ» կապակցությունը:

2. Բայց դիցուք, մի մարդ իր կյանքում երբեք չի լսել ուրիշից «դաշտավայրում», «սքանչացավ» բառաձևերը և «քացախի գնալ» կապակցությունը. սակայն, նա հաճախ լսել և գործածել է նման ձևերը՝ դաշտում, դպրոցում, երկրում և այլն. ինչպես և հեռացավ.

զարմացավ, լրացավ և նմանները, այլև նման կապակցությունները՝ ցախի գնալ, հացի գնալ, ջրի գնալ և այլն: Խոսելու ժամանակ նա, երբ հարկավոր է, հեշտությամբ ստեղծում է «դաշտավայրում», «սքանչացավ» բառաձևերը և «քացախի գնալ» կապակցությունը, հենվելով նույն հարաբերությունները ցույց տվող բառաձևերի և կապակցության ձևի վրա: Այս դեպքում նա ոչ թե վերարտադրում է հիշելով, ինչ որ ուրիշներից առաջ լսել ու սովորել է, այլ միայն արտադրում է կամ, ինչպես ասում են, անալոգիական կազմությամբ է անում, այսինքն՝ իր իմացած ձևերի նմանությամբ նա ինքն «ստեղծում է նույնանման ձևեր»:

Անալոգիական կազմությունը խոսվածքի գործունեության համար ամենամեծ գործոններից մեկն է: Եթե դա մի կողմից՝ օգնում է մեզ մեր լսած ու մոռացածը վերհիշելու, մյուս կողմից՝ դրանով մենք սովորում ենք խոսել՝ առանց դրսից շատ բան լսած և ընդունած լինելու: Եվ իսկապես՝, շատ ու շատ բայերի ու գոյականների ձևեր, ինչպես և շատ շարահյուսական կապակցության ձևեր, կարելի է ասել՝ մեր արտասանած խոսքերի ամենամեծ մասն առաջ չենք լսել ուրիշներից, ուրեմն և դրսից ընդունելով չենք յուրացրել և չենք վերարտադրում, այլ միայն խոսելու վայրկյանին կազմում ենք հենվելով նման խմբերի վրա: Այսպես օրինակ՝ մի նոր սովորած բայ կանոնավոր կերպով խոնարհում ենք և խոսքի մեջ ճիշտ գործադրում, կտրծես թե առաջուց այդ բայի բոլոր ձևերը շատ անգամ լսած ու գործածած լինեինք. կամ մի նոր սովորած գոյական, թեկուզ մի օտարազգի հատուկ անուն, որ առաջին անգամն ենք լսում, կանոնավորապես հղովում և կիրառում ենք խոսքի մեջ: Քավական է միայն, որ այդպիսի բառի մեկ ձևը դրսից ընդունում ենք և այդ մեկ ձևը մտնում է մեր գիտակցության մեջ եղած գոյականների կամ բայերի այս կամ այն ձևական խմբի մեջ, — մյուս ձևերը և նրանց կապակցություններն արդեն ինքնաբերաբար ծնվում են մեր մտքի մեջ: Բավական է միայն, որ մի նոր սովորած բառ, ինչպես «լուրթ» (բաց կապույտ), մեր գիտակցության մեջ մտնում է իբրև առարկայից անբաժան հատկանիշի անուն, և մենք այդ նոր սովորած բառը գործադրում ենք նույն կապակցության ձևովերով, ինչ որ մեր իմացածները, և ազատ կերպով ասում ենք՝ լուրթ երկինք, երկինքը լուրթ է և այլն:

Այս անալոգիական կազմության օգնությամբ է, որ երեխան 3—7 տարեկան հասակում արդեն կարողանում է իր իմացած գոյականները կանոնավոր կերպով հղովել և՛ բայերը խոնարհել, և՛

կանոնավոր պարզ խոսքեր կազմել՝ առանց դրսից լսած լինելու իր բանեցրած բառաձևերի և կապակցության ձևերի մեծ մասը:

Կ

ԼԵԶՎԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

18. ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ.— Նույնիսկ միևնույն լեզվական շրջանին պատկանող անհատները միմյանց բոլորովին նման չեն խոսում, այլ յուրաքանչյուրն ունի իր ուրույն անհատական լեզուն: Դա բնական հետևանք է խոսվածքի սովորական գործունեության:

1. Ըստինքյան հասկանալի է, որ ամեն անհատ դրսից չի ստանում և չի էլ կարող ստանալ լեզվական զուգորդությունների բոլոր խմբերն իրենց բոլոր բազմազան տրամախաչումներով, այլ ամեն անհատ ինչպես շատ բառեր, նույնպես կապակցության շատ ձևեր իր կյանքի ընթացքում նույնիսկ չի լսում ուրիշներից, ուրեմն չի սովորում և չգիտե: Բացի այդ՝ մի մարդ կարող է այս ու այն բառերն ու կապակցության ձևերը լսած չլինել ու չիմանալ, մի ուրիշ մարդ՝ ուրիշները: Հետևաբար և ամեն առանձին անհատի լեզու, քանի որ կերպավորվում ու զարգանում է նայելով իր կրած ազդեցություններին, ավելի կամ պակաս չափով տարբերվում է ուրիշների լեզվից:

2. Ամեն մարդ միշտ ավելի բառեր ու լեզվական ձևեր է հասկանում, քան ինքը գործածում է խոսելիս: Դրա պատճառն այն է, որ հաճախ, ինչպես մարդուս ուրիշ պատկերացումները, նույնպես և լեզվական զուգորդություններն այնքան թույլ են լինում, որ բոլորովին առանձին պարագաներ են հարկավոր, որ նորից մեր գիտակցության մեջ գան, և մենք խոսելիս գործածենք դրանք: Կարող են և այնպիսիները լինել, որ երբեք չվերարտադրվեն: Մենք այդ պիսի լեզվական ձևերը հասկանում ենք ուրիշների խոսելիս, բայց չենք գործածում մեր խոսելիս: Որքան ավելի մեծ թվով բառերի ու կապակցությունների մեջ է երևան գալիս զուգորդությունը և կամ ավելի հաճախ կրկնվում է, և կամ նշանակության ու հնչյունների ավելի մեծ նույնություն կա ի մի խումբ զուգորդված բառերի ու կապակցության ձևերի մեջ, — այնքան ավելի սերտ է լինում զու

գործողությունը, և խոսելիս ավելի հեշտությամբ է վերարտադրվում մի արաբերության խմբի մեջ մտած այս կամ այն բառաձևը կամ կապակցության ձևը: Եվ ընդհակառակն, եթե մի զուգորդության խմբի մեջ մտնող բառերի կամ կապակցությունների թիվը փոքր է, կամ թիվ են գործածվում դրանք, կամ նմանությունը փոքր է,— այն ժա մանակ դրսից մեր դիտակցության մեջ մտած զուգորդությունը թույլ է լինում և խոսելիս դժվարությամբ է վերարտադրվում, և կամ բնավ չի վերարտադրվում այս կամ այն բառը, բառաձևը կամ կապակցության ձևը: Ամեն առանձին անհատի գիտակցության մեջ էլ կան շատ այսպիսի թույլ կամ սերտ զուգորդություններ. բայց ինչ որ մի անհատի մեջ սերտ է զուգորդված, մի ուրիշի մեջ կարող է թույլ լինել. և ընդհակառակն: Եվ քանի որ ամեն առանձին անհատ խոսելիս գործածում է այն լեզվական սլատկերացումները, որոնք որևէ պատճառով ավելի սերտ են զուգորդված իր մտքի մեջ, դրանից առաջանում է այն, որ մեկ անհատ ավելի այս ու այն բառերն ու կապակցության ձևերն է գործածում խոսելիս ու գրելիս, իսկ մի ուրիշ անհատ՝ ուրիշները: Հետևաբար և անհատների լեզուները լեզվական զուգորդությունների սերտ կամ թույլ լինելու պատճառով ևս տարբերվում են միմյանցից, երբեմն նույնիսկ խիստ կերպով, այնպես որ կարելի է ասել, թե կան միայն անհատական լեզուներ: Ամեն մարդ, ուրեմն, մի ազգի լեզվի բառերի ու կապակցության ձևերի ամբողջությունից այն է միայն գործածում խոսելիս ու գրելիս, ինչ որ ինքն ստացել է դրսից և ինչ որ իր մեջ սերտ զուգորդված է լեզվական նման ձևերի հետ:

Բայց այսքանով միայն չի սահմանափակվում անհատական լեզուների տարբերության հիմունքը:

3. Ինչպես լեզվական բոլոր իրակությունները, նույնպես և հնչյունները մենք ուրիշներից լսելով ենք սովորում. լեզուն յուրաքանչյուս աշխատում ենք լսած հնչյունները վերարտադրել՝ ընտրելով այս կամ այն արտաբերությունը, մինչև որ կարծում ենք, թե ուրիշների նման ենք արտասանում: Այդ որոշողը մեր լսելիքն է: Բայց ինչքան էլ մեծ լինի մեր լսողության զննդականությունը, դարձյալ դա սահմանափակ է և չի կարող նկատել աննշան տարբերությունները: Ամեն հնչյունի արտաբերություն, ինչպես կտեսնենք, կապված է խոսքի գործարանների որոշ տեղի հետ. բավական է միայն, որ մի հնչյունի արտաբերության տեղը թեկուզ շատ փոքր չափով փոխվի, հնչյունն էլ փոխված ձևով կարտասանվի: Եվ ամեն անհատ էլ այս կամ այն հնչյունը. ինչքան էլ աշխատի ուրիշից

լսածը ճշտությամբ վերարտադրել, տարբեր կերպով է արտասանում, քան ուրիշները, թեպետ և այդ տարբերությունները երբեմն անզգալի են մնում սովորական լսողի համար:

4. Ավելի զգալի է բառերի նշանակության տարբերությունը, որ առանձին անհատներ կապում են միևնույն բառի հետ: Ամեն պատկերացում, թեկուզ մի հատ առարկայի, դիցուք՝ այսինչ հատուկ սեղանի, ինչպես տեսանք, բարդ է՝ կաղմված լինելով բազմաթիվ տարրերից: Այդ պատճառով առանձին անհատների պատկերացումները նույնիսկ մի հատուկ առարկայի մասին՝ տարբեր են լինում նայելով թե այդ առարկայի պատկերացման ո՛ր կողմն ավելի ուժեղ է տպավորված անհատի մտքի մեջ: Հետևաբար և բառերի նշանակությունն առանձին անհատների համար նույնիսկ մի եզակի առարկայի վերաբերմամբ՝ կատարելապես նույնը չէ, քանի որ երկու տարբեր անհատներ միևնույն առարկայի կատարելապես նույն պատկերացումը չեն կապում բառի արտաքին կողմի — հնչյունների հետ:

Ընդհանուր լինում է նաև այն ժամանակ, երբ մենք բառով արտահայտում ենք ոչ թե անհատ առարկաների, առանձին գործողությունների ու հատկությունների պատկերացումները, այլև նրանց ընդհանուր պատկերացումները, ինչպես օրինակ՝ երբ «ծի» բառը գործածում ենք ոչ թե այսինչ կամ այնինչ ձիու համար, այլ ընդհանրապես «ծիու»: Արդարև, ճիշտ մտածողության համար առարկայի ընդհանուր գաղափարը պետք է իր մեջ ամփոփի առարկայի ընդհանուր էական հատկանիշների ամբողջությունը, որ պետք է նույնը լինի բոլոր մարդկանց համար, բայց այսպիսի գիտական ճշտություն չկա սովորական լեզվի մեջ: Այստեղ միևնույն տեսակի պատկանող բոլոր առարկաների ընդհանուր պատկերացումը կաղմվում է ոչ թե կատարյալ ճշտությամբ նրանց ընդհանուր էական հատկանիշների ընդհանրացումով, այլ նույն տեսակի մի քանի առարկաների, երբեմն նույնիսկ մի հատ առարկայի մի քանի այն պիսի հատկանիշներն առնելով, որոնք որևէ պատճառով ավելի սերտ են զուգորդված մեր մտքի մեջ կա՛մ այն պատճառով, որ ավելի ուժեղ են ազդած մեր վրա, կա՛մ ավելի հաճախ են կրկրվել մեր մեջ մեր պարապմունքի պատճառով. կա՛մ մենք ավելի ուշ ենք ըմբռնել այդ հատկանիշները: Ուստի և երբ մենք խոսում ենք մի տեսակի առարկայի մասին ընդհանրապես, թեպետ նույն բառն ենք գործածում, ինչ որ ուրիշները, բայց դրա հետ կատարելապես նույն ընդհանուր պատկերացումը չենք կապում. ինչ որ

ուրիշները: Առնենք, օրինակ, «ուղտ» բառը: Ինչպես ուրիշ բառերի, նույնպես և այս բառի նշանակությունը կազմված է բազմաթիվ հատկություններից, որոնցից մեկը կամ մյուսը կարող է զորեղ լինել մի անհատի մեջ, իսկ մի ուրիշ անհատի մեջ թույլ լինել կամ բնավ չլինել: Նույն ուղտն ա՛յն մարդկանց համար, որոնք ուղտի հետ առանձին գործ չեն ունեցել, կամ նույնիսկ չեն տեսել այդ կենդանին, կամ մի անգամ միայն մի հատ ուղտ են տեսել,—նույնը չէ, ինչ որ այդ կենդանին ուսումնասիրող մի բնագետի համար, կամ մի ուղտապանի համար: Դրանցից յուրաքանչյուրն առանձին ձևով է պատկերացնում այդ կենդանին և ավելի կամ պակաս հարուստ բովանդակություն է կապում այդ նույն «ուղտ» բառի հետ: Այսպես և ուրիշ բառերի մեջ առանձին անհատներն առանձին էլ նշանակություն են դնում, մանավանդ զգացմունք և բարոյական հատկություններ: Գուցե տվող բառերի, ինչպես են՝ բարոյական ու անբարոյական, գեղեցիկ ու տգեղ, լավ ու վատ, առաքինություն ու մոլություն և այլն: Ինչ որ մեկի համար լավ, գեղեցիկ, դուրեկան է, նույնը մեկ ուրիշի համար երբեմն նույնիսկ վատ, տգեղ, անդուր է: Ինչ որ մեկի համար մոլություն է, երբեմն մեկ ուրիշի համար առաքինություն է:

Ինչպես առանձին բառերի նյութական նշանակությունները տարբեր են զանազան անհատների համար, նույնպես տարբեր են նաև բառերի ձևական նշանակությունները. հաճախ և բառերի կապակցության ձևերի նշանակությունները:

19. ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԼԵՋՎԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Ամեն անհատի լեզու միշտ ենթակա է փոփոխության, որովհետև մարդ իր ամբողջ գյանքի ընթացքում շարունակ նոր բառեր ու լեզվական կապակցության նոր ձևեր է լսում և սովորում ուրիշներից: Արդարև մանկության ժամանակ այս ուսումնառման ավելի արագ և մեծ չափով է տեղի ունենում, քան շափահասության ժամանակ, բայց մինչև մահ էլ մարդ երբեք չի դադարում լեզու սովորելուց: Այլ միշտ ընդունում է կա՛մ նոր բառեր, կա՛մ բառերի նոր նշանակություններ և նոր դարձվածքներ, որ առաջ գործածական չեն եղել լեզվի մեջ, կա՛մ թե սովորում է լեզվի մեջ եղած հին բառեր ու կապակցության ձևեր, որ առաջ առիթ չի ունեցել սովորելու: Ինչքան էլ հարուստ լինի անհատի լեզուն, երբեք չի կարելի ասել, թե նա ամեն բան գիտե լեզվից. և եթե շատ բան գիտե, իր գիտցածի մի մասն անպայման թույլ է և կրկնվելով զորանում ու ավելի զործոն է դառնում:

քան առաջ, Եվ ընդհակառակն, շատ բան էլ, որ կրկնվելով չի նորոգվում մտքի մեջ, հետզհետե թուլանում է և դժվարությամբ է վերարտադրվում. կամ բոլորովին մոռացվում է: Եվ վերջապես միևնույն անհատի համար բառական պատկերացումները նույնը չեն մնում, որովհետև մարդու ծանոթությունները, նույնիսկ միևնույն առարկայի մասին, կա՛մ ընդարձակվում են նոր բան սովորելով, կա՛մ նեղանում են իմացածը մոռանալով: Ուստի, թեպես բառը նույնն է մնում, բայց նույն բառի յետ տարբեր պատկերացումներ են կապվում ապագայում. քան անցյալում: Եվ այսպես՝ շարունակ փոփոխվում է ամեն անհատի լեզու, և այս փոփոխությունն առանձին անհատների համար տարբեր ուղղություններով է լինում, որով և նորանոր տարբերություններ են երևան գալիս՝ անհատական լեզուների մեջ:

20. ԱՆԱԼՈՒԳԻԱԿԱՆ ՆՈՐ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ:— Անհատական լեզուները փոխվում են ոչ միայն ուրիշների ազդեցությամբ և նոր բան սովորելով կամ ՚իս իմացածը մոռանալով, այլև ինքնաբերաբար, խոսվածքի սովորական գործունեության ընթացքում լեզվական ձևերով խոսելիս ու մտածելիս: Այդ ժամանակ մարդս, ինչպես տեսանք, վերարտադրում է իր սովորած լեզվական իրակությունները և ապա անալոգիական կազմությամբ արտադրում է այնպիսի ձևեր, որ ինքը չի սովորել, բայց լեզվի մեջ կան: Սակայն խոսելիս երբեմն էլ նա ճշտությամբ չի վերարտադրում իր սովորածը և անալոգիայով ստեղծում է նաև այնպիսի բառեր, բառերի այնպիսի նոր նշանակություններ ու բառաձևեր կամ կապակցության ձևեր, որոնք ոչ միայն դրսից չեն մտել իր գիտակցության մեջ, այլև երբեք գոյություն չեն ունեցել լեզվի մեջ:

Այս անալոգիական ստեղծագործությունն ընթանում է երկու ուղղությամբ:

1. Առնում են լեզվի մեջ եղած բառերը, ինչպես «պաստառ» կամ նույնիսկ լեզվի մեջ նոր մտած մի օտարազգի բառ, ինչպես՝ «վաքս», «մագութ», և դրանցից կազմում են՝ «պաստառել», «վաքսել», «մագութել» և կանոնավորապես խոնարհում բոլոր ձևերով՝ լեզվի մեջ գոյություն ունեցող «թղթել», «եղել», «ծիթել» և նման բառերի անալոգիայով: Մեզնից, անշուշտ, շատերն արդեն լսած են «պաստառել», «վաքսել» և «մագութել» բառերը, և մենք այդ բառերը դործածելիս՝ վերարտադրություն ենք անում: Բայց այդ բառերն առաջին անգամ գործածողը, գուցե և գործածողները, — որով

հետև հաճախ նույն բանը միաժամանակ ծնվում է շատ մարդկանց մեջ իրարուց անկախ, — անալոգիական նոր կազմություններ է արել. նա ստեղծել է այնպիսի նոր բառեր ու ձևեր, որոնք լեզվի մեջ մինչ այդ գոյություն չեն ունեցել:

2. Հաճախ առաջ են գալիս և այնպիսի նոր անալոգիական կազմություններ, որոնց համապատասխան նշանակությամբ սովորական ձևեր կան լեզվի մեջ: Այսպես, օրինակ՝ երեխաները և լեզուն նոր սովորողները, որոնց գիտակցության մեջ դեռ թույլ է «ուտեմ-կերա» բառերի զուգորդությունը (որ միայն նշանակության վրա է հիմնված), նոր կազմում են «ուտեցի» ձևը: Գործածողն իհարկե չի նկատում, որ այս ձևը սովորական կիրառությանը համապատասխան չէ, քանի որ նա «ուտեմ-ուտեցի» ձևը կազմում է «կտրեմ-կտրեցի» մեծ խմբի անալոգիայով: Այս սխալն, անշուշտ, երկար չի տևում, որովհետև «ուտեմ-կերա» ձևը շատ գործածական լինելով՝ ուրիշներից շարունակ լսելով՝ յուրացնում են երեխաները: Ամեն մարդ էլ, սակայն, նույնիսկ հասուն տարիքում, երբ բավական լավ տիրապետում է լեզվին, շարունակ այսպիսի սխալներ է անում, կա՛մ ճշտությամբ չի արտաբերում հնչյունները սովորական արտասանության համեմատ, կա՛մ մի նոր ձևով հղովում ու խոնարհում է, կա՛մ մի նոր ձևով շարահյուսական կապակցություն է անում: Շատ անգամ մենք ինքներս խսկույն ուղղում ենք այդպիսի նոր կազմությունները, նկատելով, որ դրանք համապատասխան չեն արդեն գոյություն ունեցող և մեր սովորած հին ձևերին, որոնք սխալն անելուց անմիջապես հետո ծնվում են մեր մտքի մեջ: Պատահում է, որ մենք չենք նկատում այդպիսի սխալը, այլ ուրիշներն են դիտում այդ, և մենք նոր գլխի ենք ընկնում, որ սովորական ձևով չենք խոսել. պատահում է, որ ուրիշներն էլ չեն նկատում այդ, և այդպիսի նոր ձևերն արտասանվելուց հետո՝ անցնում գնում են: Բայց պատահում է նաև, որ այսպիսի նոր կազմության ձևերը, սխալ կամ թերի արտաբերությունները, աննկատելի մնալով թե՛ խոսողի և թե՛ լսողների համար, հարատևում են իբրև մի անհատի լեզվական սխալներ, որոնք կա՛մ անհատի հետ մեռնում են, կա՛մ երբեմն նաև անհատից անցնում են իր շրջապատողներին. նրանց մեջ էլ մնում են և նույնիսկ նրանցից անցնում հաջորդ սերնդին:

Այսպիսի նոր կազմություններով սկիզբն է դրվում լեզվի փոփոխությանը:

21. **Լեզվի Փոփոխությունը ԱնՀԱՏԱԿԱՆ Լեզուներով Փոփոխությունը Անհատի ընդհանրանում է,** երբ անզգալի է մնում թե՛ այդ կազմությունը գործածողի և թե՛ լսողների համար: Եվ միշտ էլ անզգալի է մնում այդ և առանց արգելքի ընդունվում լսողներից. երբ խոսողը և լսողները չեն սովորել, չգիտեն նոր կազմության համապատասխան հին ձևը, և երբ ստեղծվում է մի այնպիսի բառաձև կամ կապակցության ձև, որի համապատասխան արտահայտություն չկա լեզվի մեջ: Այդպիսի դեպքերում նոր կազմությունները, լեզվի մեջ արդեն գոյություն ունեցող ձևական մեծ խմբերի վրա հիմնված, սխալ չեն համարվում և մնալով խոսողի ու լսողների մտքի մեջ՝ կարող են նույնիսկ, եթե կարիք կա այդ արտահայտության համար, կրկնվել իբրև մի անգամ արդեն գործածածի կամ լսածի վերարտադրություն և մինչև անգամ ընդհանրանալ:

Նոր կազմության ձևերը, անհատից սկսվելով, կարող են ընդհանրանալ նաև այն ժամանակ, երբ լեզվի մեջ կան համապատասխան նշանակությամբ հին ձևեր, որոնք, սակայն, զուգորդության մեծ խմբերի մեջ չմտնելով և կամ հաճախ չկրկնվելով, սերտ չեն կապված ուրիշ ձևերի հետ: Օրինակ՝ մինչդեռ միայն նշանակությամբ զուգորդվող «ուտեմ-կերա» ձևի փոխանակ չի տարածվել կանոնավոր «ուտեցի» ձևը, նույնպես միայն նշանակությամբ զուգորդված հին «ճանաչեմ-ծանեայ», «ընդունեմ-ընկալայ» ձևերի փոխանակ լեզվի մեջ արդեն սովորական են «ճանաչեցի», «ընդունեցի» ձևերը, որոնք «ճանաչեմ» և «ընդունեմ» բայերի հետ ոչ միայն նշանակությամբ, այլև հնչյուններով են զուգորդվում և մերտնում են բայական ձևերի զուգորդության մեծ խմբի մեջ:

Պատահում է, որ նոր կազմությունն ընդհանրանում է՝ պահելով հին ձևի նշանակության մի կողմը միայն. օրինակ՝ հին լեզվի «ուտեմ-կալայ» բառը նշանակում է՝ ունենալ, բռնել, տիրել և այլն: Այդ բայի համար անալոգիական նոր կազմությամբ առաջ է եկել «ունեցա» ձևը, որ և գործածվում է «ունենալ» նշանակությամբ, իսկ հին կատարյալը՝ «կալայ» մնում է բարբառների մեջ «բռնեցի» նշանակությամբ:

Նոր ձևերը, երբ նրանց համապատասխան հին ձևեր չկան լեզվի մեջ, հեշտությամբ ընդունվում և տարածվում են. բայց երբ նոր ձևի համապատասխան հին ձև կա, նոր ձևը, ինչպես և նոր արտասանությունը (որի համապատասխան հին արտասանություն

միշտ կա), մի անգամից չի ընդունվում և տարածվում: Սկզբում հինը և նորը սովորաբար խառն գործածվում են նույնիսկ միևնույն անհատի բերանին, կամ ոմանք պահում են հին ձևը, ուրիշները նորն են ընդունում. օրինակ՝ այժմ հաճախ կարելի է լսել մեր գրական լեզվի մեջ նույնիսկ միևնույն անհատից թե՛ «բերան, բերել, պատի» և թե՛ «պերան, պերել, պաղի», թե՛ «բերավ, տվավ» և թե՛ «բերեց, տվեց» և այլն: Բայց երբ աշդպես տարբեր ձևերով խոսող մարդիկ անընդհատ հարաբերության մեջ են լինում, վերջիվերջո մի հարթում է տեղի ունենում, և հին ու նոր ձևերից մեկն ու մեկը. երկար մրցությունից հետո, իշխում է, իսկ մյուսը մեռնում է:

Զպետք է կարծել, թե այսպիսի կրկին ձևերից նորը միշտ կիշխի. այլ ընդհակառակն, սովորաբար հինն է իշխում. իսկ նորը միաժամանակ մի փոքր շրջանում տարածվելուց հետո՝ մեռնում է, տեղի տալով հինն: Բայց եթե մենք ավելի նոր կազմությունների իշխումն ենք տեսնում, այդ նրանից է, որ նոր կազմություններով փոխվում է լեզվի կիրառությունը, և փոփոխությունը զգալի է լինում մեզ համար. մինչդեռ երբ նոր ձևերը մի առժամանակ մի փոքր շրջանում մնալուց հետո մեռնում են, այդ զգալի չի լինում ընդհանրապես: Այսպես օրինակ՝ մեր գրական լեզվի և արևելյան բարբառների մեջ արդեն մոռացության է տրված հին «զարմացուցի» ձևը, և իշխում է նոր «զարմացրի» ձևը: Բայց մեր խոսակցական լեզվի մեջ կա մի համեմատաբար ավելի ևս նոր կազմություն՝ «զարմացրեցի», որ հաճախ անխտիր գործ էն ածում «զարմացրի» ձևի հետ միասին. չպետք է կարծել, թե անպատճառ այս նորագույն ձևը կիշխի. հավանորեն գրական լեզվի մեջ կշարունակի մնալ հին «զարմացրի» ձևը, որ ավելի կարճ է: Այսպես և կրավորական բայերի կազմությունը «վ» հնչյունով, որ գրաբարում չկա և նոր առաջ է եկել հին «հերձուած», «հատուած», «զանդուած» և նման բառերի անալոգիայով, հետզհետե ընդհանրանալով, արդեն անցել է պատճառական բայերին և սրանցից էլ առաջ են եկել կրավորական բայեր, այն էլ կրկին ձևով՝ մտցնվել, հեռացնվել, մտցրվեց, հեռացրվեց. այլև մտցվել, հեռացվել. մտցվեց, հեռացվեց. մի քսան տարի առաջ գործածվում էին ավելի դրամից լատինի ձևերը, իսկ այժմ՝ ավելի երկրորդ ձևերը, որոնք և հավանորեն պիտի իշխեն:

Նոր կազմության ձևը մի անհատից սկսվելով՝ սկզբում ընդունվում է, հարկավ, մի շատ նեղ շրջանում. բայց հետզհետե շատերը լսելով սյդ՝ յուրացնում են, նամանավանդ երբ սրանք էլ

գտնվում են նույն լեզվական վիճակի մեջ: Նոր սերունդը, որի համար հին ու նոր չկա,— քանի որ նա ամեն ինչ նոր է սովորում,— միակերպ ընդունում է թե՛ հինը և թե՛ նորը և երկուսն էլ անխտիր զործածում: Երբ նոր սերնդից բազմաթիվ անհատների մեջ լեզվի զարգացումն այն ուղղությամբ է ընթանում, որ ավելի նոր ձևն են զործածում, այն ժամանակ հին ձևը հետզհետե մնում է միայն հին սերնդի մեջ, որի հետ և վերջապես մեռնում է՝ բոլորովին մոռացության տրվելով: Այսպիսով նոր կազմությունը, որ սկսվելով մի անհատից՝ սկզբում անսովոր և նույնիսկ սխալ է համարվում, դառնում է կիրառության սովորական և «ուղիղ» ձև, որով և լեզուն փոխվում է: Բազմաթիվ այսպիսի փոփոխությունների հետևանքը լինում է արդեն լեզվի ընդհանուր փոփոխությունը, որը, սակայն, տեղի է ունենում դարերի ընթացքում շատ դանդաղ և անզգալի:

Մեր նոր լեզվի մեջ կապակցության ձևերի ու բառաձևերի տարբերությունները՝ նից՝ մեծ մասամբ այսպիսի անալոգիական նոր կազմություններով են առաջ եկած:

Անհատներից են ծագում և ընդհանրանում նաև հնչյունների ու բառերի նշանակության փոփոխությունները: Վերևում արդեն տեսանք, թե ինչպես անհատական արտասանությունները, թեպետ հաճախ անզգալի չափով, տարբերվում են միմյանցից, և թե ինչպես զանազան անհատների համար տարբեր նշանակություններ ունեն միևնույն բառերը և բառերի նույն ձևական մասերը, որոնք, նայելով անհատին, պատկերացումների ավելի կամ պակաս հարուստ բովանդակության հետ են կապվում: Բայց բառերի նշանակությունը փոխվում է նաև բառերի պատահական նշանակությամբ զործածվելուց: Այդ նրանից է առաջանում, որ ամեն մարդ ավելի շատ պատկերացումներ ունի, քան բառեր գիտե, կամ մարդ չի կարողանում խոսելիս հիշել իր իմացած բառերը, կամ թե շատ պատկերացումների համար նույնիսկ առանձին բառեր չկան լեզվի մեջ: Այդպիսի դեպքերում խոսողն իր պատկերացումները հաղորդում է ուրիշներին իր իմացած կամ նույն բառերին իր հիշած ըստ կարելույն՝ արմար բառով, որ արտահայտում է իր պաշտօնարի բովանդակության մի մասը, աչքի ընկնող մի հասկանիչը, էական կողմը, կամ թե իր արտահայտելի պաշտօնարի հետ որևէ մոտիկ առնչություն ունի: Այսպիսով բառը զործածվում է ոչ թե իր սովորական նշանակությամբ. այլ մի նորիմաստ պատահական նշանակությամբ:

Խոսենլիս ամենքս էլ հաճախ բառերն անգիտակցաբար գործածում ենք պատահական նշանակություններով: Այսպիսի կիրառություններն ամենամեծ մասով վայրկենաբար գործածվելով՝ անցնում մոռացվում են: Բայց լինում է նաև, որ միևնույն բառը միևնույն պատահական նշանակությամբ գործածում ենք և երկրորդ ու երրորդ անգամ. այսպիսի դեպքերում պատահական նշանակությունը կրկնվելով զուգորդվում է բառի հնչյունական կողմի հետ, և այնուհետև ներգործում է նաև նախորդ գործածության հիշողությունը, և մենք շարունակում ենք բառը պատահական նշանակությամբ գործածել ոչ թե արտադրելով, այլ հինը վերարտադրելով: Եվ որովհետև անհատն ազդում է իր շրջապատողների լեզվական զուգորդությունների վրա, նրանք էլ, երբ հասկանում են մեկ ուրիշի պատահական նշանակությամբ գործածությունը, բնութենում են այդ մանավանդ եթե իրենք էլ նույն վիճակի մեջ են գտնվում, այսինքն կարիք են զգում իրենց պատկերացումն արտահայտելու և ուրիշ արմար բառ չեն գտնում, քան իրենց լսածը: Բառերի այսպիսի նորիմաստ պատահական գործածությունները սկզբում սովորաբար խորթ են թվում և շատ անգամ դրանք էլ կարճատև ապրելով մի փոքր շրջանում՝ մոռացվում են. բայց երբեմն էլ հետզհետե տարածվելով՝ ընդհանրանում են և նույնիսկ սովորական դառնում:

Որքան ավելի մեծ է անհատի լեզվական ազդեցության շրջանը, այնքան ավելի արագ են ընդհանրանում նրա գործածած պատահական նշանակությունները: Այս նկատմամբ մեծ է առանձնապես բանաստեղծների դերը, քանի որ նրանց երկերն ավելի ընդարձակ շրջաններում են կարդացվում և ավելի շատ են ազդում. ուստի և նրանց գործածած պատահական նշանակություններն ավելի են տարածվում ու սովորական դառնում: Մյուս կողմից՝ որքան ավելի աղքատ է մեկը բառերի պաշարով, այնքան ավելի տրամադիր է նա բառերը պատահական նշանակություններով գործածելու և ուրիշների գործածած պատահական նշանակությունները յուրացնելու: Այս պատճառով բառերի նոր նշանակությունները սկսվում են հաճախ երեսխոսներից և անգրագետ ու անուս մարդկանցից, որոնք ավելի աղքատ են բառերով, ինչպես սրինակ՝ մի գլուղական խրնդազրի մեջ «ձանձրալի» բառի հետևյալ կիրառությունը՝ «Մեզ համար շատ ձանձրալի է պարենատուրքը՝ վճարել, որովհետև մենք բերք չենք ունեցել» — ուզում է ասել «ձանր է»: Մանուկները, որոնք ոչ միայն շատ բառեր չգիտեն, այլև բառերի բնականորեն նշանակությունները չգիտեն, շատ անգամ երկու բոլորովին տարբեր պատ-

կերացում, որևէ մասնակի նմանության պատճառով, նույն բառով են արտահայտում, և այդ խորթ չի թվում նրանց. օրինակ՝ երբ շատ բաց թեյի համար պատահական նշանակությամբ ասում են՝ «այս թեյը ցերեկ է», կամ երբ «ծիտ» բառն ընդհանրացնելով արդեն գործածում են «թուլուն» բառի նշանակությամբ, և նման: Երեխան ոչ միայն ինքն ստեղծում է բառերի պատահական նշանակությունները, այլև, որ զլխավորն է, քանի որ նա դեռ չգիտե տարբերություն զնել բառերի պատահական ու սովորական ընդհանուր նշանակությունների մեջ, հեշտությամբ ընդունում և յուրացնում է մեծերից լսած պատահական նշանակությունները, որով և ինչ որ հին սերնդի մեջ մի պատահական ու տնտավոր պործածություն է լինում, նույնը նոր սերնդի մեջ անսովոր չի համարվում և հեշտությամբ ընդհանրանում է:

Բայց նույնը լինում է նաև չափահասության ժամանակ, որովհետև մարդ շարունակ ոչ միայն բառեր, այլև բառերի նորանոր նշանակություններ է սովորում, այն էլ հաճախ պատահաբար, անճիշտ կերպով, երբեմն բառի հետ կապելով բոլորովին տարբեր մի նշանակություն: Այսպես օրինակ՝ «հուն» բառը, որ նշանակում է՝ գետի անցք, այն ծանծաղ տեղը, որտեղից կարելի է ոտով անցնել գետը, մեր աշխարհագրության դասագրքերի մեջ գործածվում է գետի «տաշտի» . «փոսի» նշանակությամբ, իբրև այն տեղը, փոսը, որով հոսում է գետը: Որևէ մի անհատ հին «հուն» բառն այսպիսի պատահական սխալ նշանակությամբ գործածել է, ուրիշներն ընդունել են այդ, և այժմ «հուն» բառի այս նոր նշանակությունն աշխարհագրության դասերի միջոցով արդեն ընդհանրացած ու շատ գործածական է նոր սերնդի մեջ, նույնիսկ շատ փոխաբերական նշանակություններով:

32. ԼԵԶՎԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒՐԻՇ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆԻՄԲ:— Լեզվի փոփոխության մեծ գործոններից մեկն է նաև ուրիշ լեզուների ազդեցությունը, որին ենթակա է ամեն լեզու. քանի որ ազգերը միմյանցից կտրված չեն ապրում: Այս փոփոխությունը միևնույն եղանակով է առաջ գալիս, ինչ որ ընդհանրապես ամեն փոփոխություն լեզվի մեջ: Դրա սկզբնական աղբյուրն այնպիսի անհատներն են, որոնք խոսում են թե՛ իրենց ազգային լեզվով և թե՛ մի ուրիշ լեզվով, կամ թե հասկանում են մի ուրիշ լեզու և լսում են այս լեզվով խոսողներին:

Ուրիշ լեզուների ազդեցությունը երբեմն լինում է գիտակցաբար: Խոսողը բարձր գնահատելով օտար լեզուն, կամ կրթվածի մի հատկանիշ համարելով ուրիշ լեզվով խոսելը՝ իր համար պարծանք է կարծում այլ լեզվով խոսելը կամ իր ազգային լեզվի մեջ օտար բառեր, դարձվածներ և նույնիսկ ամբողջ ասացվածներ խառնելը: Ուրիշ լեզվի ազդեցությունը, սակայն, սովորաբար լինում է անգիտակցաբար: Ազգային լեզվով խոսողը օտար բառեր ու կապակցություն ձևեր գործածում է հաճախ բուռն կարիքին բավարարություն տալու համար և այդ անում է նա այն պատճառով, որ կամ չգիտե ազգային լեզվի բառերն ու կապակցության ձևերը, կամ այնքան թույլ է որոշ բառերի ու կապակցության ձևերի պատկերացումը նրա մեջ, որ խոսելու վայրկյանին միտը չեն դալիս, կա՛մ նույնիսկ գաղափարներ կան, որոնց համապատասխան բառեր չկան իր ազգային լեզվի մեջ, ինչպես են՝ դրսից մտած նոր գաղափարները, նոր մշակույթի ձևերը, նոր արվեստներ, ապրանքներ և այլն, կա՛մ եթե ինչ համապատասխան բառեր ու կապակցության ձևեր, բայց խոողին թվում է, թե այն չեն արտահայտում, ինչ որ օտար լեզվին:

Սովորաբար բառեր և կապակցության ձևեր են առնվում ուրիշ լեզուներից և ոչ առանձին ձևական մասեր: Բայց երբ մի որևէ լեզվից մտնում են նույն ածանցով կազմված բազմաթիվ բառեր, որոնց մեջ են մեծապես գործածվում են, և այդ բառերն այլևս չեն ջոկվում բնիկ բառերից, այն ժամանակ դրանց ածանցական մասերն արգեն լորձոն են դառնում և ուրիշ բառերի հետ դրվելով՝ նոր բառեր են կազմում: Այսպես են, օրինակ, պարսկերենից հայերենի մեջ մտած «ստան», «ական» և այլ ածանցները, որոնցից մի քանիսը, ինչպես «ական», շատ սովորական են դարձած հայերենում, և շարունակ նորանոր բառեր ենք կազմում դրանցով:

Օտար լեզվի ազդեցության մի տեսակն էլ այն է, որ խոսողն իր բնիկ բառը գործածում է մի նոր նշանակությամբ. դրանով ընդարձակվում, ապա և փոխվում է բնիկ բառի նշանակությունը: Այս միևնույնը հաճախ գիտակցաբար կատարվում է գիտության, արվեստների և այլ տերմինների նկատմամբ. փոխանակ օտար բառեր ընդունելով՝ դրանց համապատասխան նշանակությունները տրվում են բնիկ բառերին, և կամ այլ լեզուների բառերի օրինակով նոր բառեր են կազմվում: Ամեն լեզու էլ այս եղանակով հարստանում ու ճկուն է դառնում նորանոր գաղափարներ արտահայտելու համար, բայց միաժամանակ և փոխվում է և երբեմն աղճատվում, երբ

առանց կարիքի մի նոր նշանակությամբ է գործածվում բնիկ բառը: Օրինակ՝ ռուսերենի ГОРНЫЙ բառը նշանակում է թե՛ լեռնային և թե՛ հանքային. դրա ազդեցությամբ այժմ մեր լրագրության մեջ լեռնային բառը գործածում են նաև ֆային բառի տեղ և «հանքագործ» գրելու փոխանակ՝ գրում են «լեռնագործ»:

Սկզբում բառերի այսպիսի նոր նշանակություններն ու նոր կազմված բառերը խորթ են թվում. բայց խոտելի են միայն ավելորդ օտարաբանությունները, ինչպես՝ «լեռնային» փոխանակ «հանքային» բառի, թե չէ՝ քանի որ նոր գաղափարներն արտահայտելու կարիքը կա, անհրաժեշտ են այսպիսի նոր կազմությունները, որոնք նոր գաղափարների հետ հնչողությամբ ընդհանրանում են: Մեր լեզուն, ինչպես և ամեն լեզու, այս ճանապարհով հարստացել է հին դարերում, երբ հունարենի ձևով կազմված են շատ բառեր, որոնց մեծ մասն այժմ սովորական բառեր են, ինչպես՝ տրամադրություն, տարբերվել, արտասանել, արտապրել, առողջանել, տրամաբանություն և այլն:

Լեզվի զարգացումն այս ճանապարհով երբեք չի դադարել: Առանձնապես շատ նոր բառեր կազմված են, կամ հին բառերին նոր նշանակություններ տրված են 19-րդ դարում, ինչպես՝ երկաթուղի, շոգենավ, սավառակ և այլն, կամ ինչպես՝ լուցկի, որ այժմ գործածում ենք նոր նշանակությամբ: Վերջին տարիներս մանավանդ, քաղաքական ինքնուրույն կյանքի պատճառով, ոչ միայն ավելի մեծ թվով օտար բառեր են մտնում մեր լեզվի մեջ. այլև ավելի ևս մեծ թվով նոր բառեր են կազմվում, կամ հին բառերը նոր նշանակություններով են գործածվում, ինչպես՝ հաբկաքերք, գործադել, գործաբ, աղդիւր և այլն:

Սկսվելով առանձին անհատներից՝ այլ լեզուների ազդեցությունն անցնում է նաև այնպիսիներին, որոնք ուրիշ լեզու չգիտեն. և վերջը նույնիսկ ընդհանրապես պատճառ է դառնում լեզվի փոփոխության: Այսպիսի դեպքում օտար բառերն ու կապակցության ձևերն արդեն ազգայնանում են, և օտար բառերը նույնիսկ ենթարկվում են նույն հնչափոխությանը, ինչ որ բնիկ բառերը. Սակայն երբ չափազանց մեծ է լինում մի լեզվի ազդեցությունը՝ մի ուրիշ լեզվի վրա, վերջինս նույնիսկ կորստի է մատնվում: Այդ լինում է, երբ երկու լեզվի ժողովուրդները խառն ապրում են սահմանակից վայրերում և երկու լեզուն էլ անխտիր բանեցնում են. և ապա մեկը իշխում է մյուսին, կամ երբ մի ազգ նվաճում է մյուսին և ենթարկում է նրան իր քաղաքական ազդեցությանը: Այսպիսի դեպքերում.

երբ լինում է նաև տնտեսական ու կուլտուրական ազդեցություն, մանավանդ երբ տիրող ազգից զաղթականներ են տեղավորվում նվաճածի երկրում և դպրոցների ու վարչական հիմնարկությունների մեջ մտցվում է իշխողի լեզուն, այդ ժամանակ նվաճված ազգի լեզուն կարող է նույնիսկ ոչնչանալ: Սկզբում անհատներ թողնում են իրենց լեզուն և այլ լեզվով խոսում, ապա՝ ամբողջ խմբեր. հետզհետև մեծանում է օտար լեզվով խոսողների թիվը, մինչև որ այդ լեզուն գերակշռելով իշխում է և անցնում տեղական բնիկ լեզվի տեղ:

Հայերենը թե՛ հին և թե՛ նոր ժամանակներում մեծ ազդեցություններ է կրել ուրիշ լեզուներից, և այս եղել է հօգուտ մեր լեզվի զարգացման: Այսպես հայերենը հնագույն շրջանում շատ ազդվել է պարսկերենից ու ասորերենից, ապա և հունարենից ու արաբերենից, իսկ սելջուկյան թուրքերի տիրապետության շրջանից սկսած՝ թուրքերենից, վերջին դարում նաև ռուսերենից և այլն: Հին և նոր պարսկերենից, հունարենից, ասորերենից, արաբերենից հայերենի մեջ մտած բառերի, ինչպես և բնիկ հայերեն բառերի ուսումնասիրությունն ի մի հավաքած ունի 1897 թվին Հ. Հյուբշմանը գերմաներեն լեզվով (Հայերենի բերականություն, 1-ին մաս, Հայերենի ստուգաբանությունը, Լայպցիգ, 1897). բայց այն ժամանակից ի վեր այդ ուսումնասիրությունն ավելի ընդարձակված է ուրիշների կողմից: Թուրքերենի համար կա Հր. Աճառյանի «Թուրքերենն փոխառյալ բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզվին մեջ, համեմատությամբ Վանի, Ղարաբաղի և նոր նախնիների բարբառներուն», Սոսկվա—Վաղարշապատ, 1902 թ.:

3. ԲԱՐԲԱՌՆԵՐ.— Ինչպես տեսանք, խոսվածքի սովորական գործունեության հետևանքով կան միայն անհատական լեզուներ, որ կարելի է համարել առանձին-առանձին բարբառներ տարրական ձևով: Բայց անհատական լեզուները բարբառ չեն կոչվում, այլ բարբառ կոչվում է նույն լեզվին պատկանող մարդկանց մի մասի տեղական խոսվածքը, որ ուրիշ տեղական խոսվածքներից տարբերվում է որոշ չափով:

Բարբառները ծագում են, երբ լեզվի մեջ առաջ եկած փոփոխությունները սահմանափակվում են որոշ տեղում և չեն անցնում ուրիշ կողմեր, ուր կա՛մ հին լեզվական ձևերն են պահպանվում, կա՛մ առաջ են գալիս տարբեր փոփոխություններ: Օրինակ՝ մի քանի կողմերում առաջ է եկել և ընդհանրացել նոր «պարմաջրի» ձևը, միևնույն

դեռ ուրիշ կողմերում պահվել է հին «զարմացուցի» ձևը. այսպես և հին «գնացեալ է» ձևը զանազան կողմերում տարբեր ուղղություններով փոփոխության ենթարկվելով՝ մի կողմում դարձել է՝ գնացել է, մի ուրիշ կողմում՝ գնա՛ցել ա. գնա՛ցիլ է, գացե՛ր ա. կնացե՛ր է. ֆացե՛ր է, ֆե՛ցալ ա և այլն:

Շատ անգամ նույնիսկ հարևան տեղերի ու գյուղերի խոսվածքները տարբերվում են իրարուց թե՛ բառերի հնչյուններով ու նշանակությամբ և թե՛ ձևերով: Դրսից թեթև դիտողի համար այդպիսի խոսվածքները նույն բարբառն են կազմում, բայց իրենք տեղացիները շատ լավ են զանազանում իրենց լեզուները, և մասնագիտական ուսումնասիրությունը պարզում է դրանց տարբերությունները: Եթե քաղաքներում նույնիսկ մի քանի բարբառներ են լինում զանազան թաղամասերում:

Որքան նույն ազգին պատկանող մարդկանց հարաբերությունն ավելի հաճախ ու սերտ է տեղի ունենում, այնքան նրանց լեզուն միատեսակ կերպարանք է ստանում, ինչպես օրինակ՝ մի գյուղի բնակիչներն ավելի են շփվում միմյանց հետ ու մոտիկ հարևան գյուղերի բնակիչների հետ և իրարուց յուրացնում են նույն լեզվական պատկերացումները: Իսկ ընդհակառակն, որքան հաղորդակցությունը պակաս է լինում զանազան արգելքների պատճառով, ինչպես են՝ դժվարանցանելի լեռներ, դետեր, քաղաքական սահմաններ և այլն, այնքան ավելի մեծանում են բարբառային տարբերությունները, որովհետև ժողովրդի մի մասը կտրված է լինում մյուսից, և մի կողմում առաջացած լեզվական տարբերությունները դժվարությամբ են անցնում կամ չեն անցնում ուրիշ կողմեր:

Լեզվական փոփոխություններից ուրիշ կողմեր՝ նշտությամբ անցնում են նոր բառերը, հին բառերի նոր նշանակությունները և բառերի ձևերը. որովհետև այդպիսի փոփոխություններն ընդունելու համար անմիջական սերտ հաղորդակցություն չի հարկավոր, այլ յուրացումը կարող է լինել և միջնորդաբար, մեկից մյուսին անցնելով: Օրինակ՝ Երևանում ծագած նոր բառը «գործուղել», կամ հին «հայց» բառի նոր նշանակությունը իբրև դատական պահանջ. կարող է մեկից մյուսին անցնելով տարածվել ամեն մի կողմ և հասնել մինչև Արցախ, և ընդհակառակն: Այսպես չէ. սակայն, հնչյունների փոփոխության անցումը մի տեղից մյուս տեղը. դրա համար հարկավոր է անմիջական անձնական հարաբերություն և ազդեցություն: Որպեսզի Արցախում առաջ եկած հնչյունական փոփոխությունն անցնի ուրիշ կողմեր, պետք է անմիջաբար արցախե-

յուն լսել և նրանից ազդվել: Տարբեր հնչյունը կարելի չէ ընդունել և յուրացնել ուրիշների միջնորդությամբ, ինչպես օրինակ, արցա խեցու տարբեր արտասանությունը բնիկ երևանցու միջնորդությամբ Շիրակ անցնի: Այս պատճառով և բարբառների իրարուց տարբերող զլխավոր հատկանիշն է հնչյունների տարբերությունը և վերևում դրած «գնացել է», «գնա՛ցել ա» և այլ ձևերն իբրև բառակա՝ իսկապես նույն են, միայն տարբեր հնչյուններով: Տարբեր բարբառներով խոսողներն այդպես էլ գիտակցում են իրենց բարբառների տարբերությունը: Եվ իսկապես՝ ինչքան էլ խորթ է մեզ համար երևանում, դիցուք, Արցախի բարբառի արտասանությունը, որ երբևմն դժվարություն է պատճառում այդ բարբառով խոսողներին հասկանալու, բայց երբ այդ բարբառով հորինված մի բան արտասանվում է երևանի բարբառի հնչյուններով, մենք առանձին դժվարություն չենք կրում այդ բարբառը հասկանալու:

Այստեղից, սակայն, չպետք է եզրակացնել, թե բարբառները իմյանցից չեն տարբերվում ուրիշ լեզվական իրավություններով: Ինչպես են՝ բառերը սրանց նշանակությունները, բառաձևերը և այլն: Սրանց տարբերությունն էլ կարող է այնքան մեծ լինել, որ ունիսկ կազմի բարբառների որոշման մի էական կոդմբ: Այսպես՝ օրինակ՝ հայերենի աղբի բաբբառները՝ բայերի սահմանական ներկա ժամանակի կազմության նկատմամբ՝ բաժանվում են «ումա՛կը», «ելե՛մ», կամ «ե՛ս եմ» ճյուղերի, ինչպես՝ բերում եմ, կը բերեմ, բերելե՛մ, բերե՛ս եմ: Այս տարբերությունն առաջ է եկել բնական և բաղադրական սահմանների ազդեցությամբ. «ումա՛» ձևը սահմանափակվել է Արևելքում, «կը» ձևը իբրև սահմանական ներկա մնացել է Արևմուտքում, իսկ «ելե՛մ», «ես ե՛մ» ձևերը տարածվել են Հարավում: Մեր բարբառների այս մեծ ճյուղերն են իրենց կոդմբ ածանցում են Լեքսաբաբբառների. վերջիններս էլ ունեն իրենց տարբաբաժանումները, մինչև մի որևէ գլուխ տեղական խոսվածք ունի իր առանձնահատկությունները:

Ի՞նչ հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ իր բնակության վայրում հաստատ մնալուսծ լինելը, նրա բնական երկրի մի ծայրից մյուս ծայրն անցնելով կարող կլինեինք դիտել բարբառների աստիճանական փոփոխությունը. կտեսնեինք, որ Արցախի բարբառին ավելի մոտ է Սյունիքի բարբառը, սրան՝ Նախիջևանի բարբառը, վերջինիս ավելի մոտ է Այրարատյան բարբառը և այլն. այսինքն հարե՛վան տեղերի լեզուները միշտ ավելի մոտ կլինեին միմյանս: Բայց սրա կարող ենք ասել խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության

Հյուսիսային և արևելյան եզերային բնակիչների համար միայն, որոնք հաստատ են մնացել իրենց բնակավայրում: Դրանց մեջ էլ սակայն, արևելյան բարբառի հետ խառն գտնում ենք հարավային և արևմտյան բարբառները. նույնպես նաև Այրարատում և ուրիշ կողմերում: Բարբառների այս խառն տեղավորությունը հետևանք է ժողովրդի տեղափոխության. հարյուր տարի առաջ և վերջերս Հարավից և Արևմուտքից եկած շատ գաղթականներ բնիկների հետ խառն նստած են Խորհրդային Հայաստանի զանազան կողմերում, որով և մեր բարբառների տեղավորությունը չի մնացած տարածման բնական դրությամբ:

24. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒ.— Երբ մի ազգի կուլտուրական կյանքի զարգացումն այն աստիճանին է հասնում, որ իրարուց բավական տարբերվող բարբառներով խոսողների համար առաջ են գալիս այնպիսի ընդհանուր պահանջներ, որոնցով նրանք ավելի սերտ հարաբերության մեջ են մտնում միմյանց հետ,— այդ ժամանակ նրանք կարիք են զգում մի ընդհանուր խոսակցական լեզվի: Այսպիսի ընդհանուր լեզու դառնում է բարբառներից մեկը, որ որևէ պատճառով գերակշռություն է ստանում մյուսների վրա, ինչպես օրինակ՝ ընդհանուր քաղաքական կամ կրոնական կենտրոնի բարբառը, որ հետագայում գործածվելով գրականության համար՝ դառնում է նաև ընդհանուր գրական լեզու, կամ թե պատահում է, որ բարբառներից մեկն ավելի վաղ գործածվելով գրականության համար՝ ընդունելի է լինում նաև ուրիշ բարբառներով խոսողների համար իբրև գրական լեզու, միաժամանակ և իբրև ընդհանուր խոսակցական լեզու: Այսպես 5-րդ դարում մեր քաղաքական, միաժամանակ և կրոնական կենտրոնի՝ Այրարատի բարբառը, որ հին վիպասաններն էլ գործածել են, Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի և նրանց աշակերտների ձեռքով դառնում է գրական լեզու, որ հետագայում բանեցնում են ամենքը, և որ մնում է իբրև ընդհանուր գրական լեզու մինչև 19-րդ դարի կեսերը:

Սկզբում գրական լեզուն շատ չի տարբերվում իր մայր բարբառից, որ օրինակելի է համարվում ուրիշ բարբառներով խոսողների համար, երբ վերջիններս ուզում են ընդհանուր լեզուն թանեցնել: Բայց ժամանակի ընթացքում, երբ դպրոցների ու գրականության միջոցով առաջ է գալիս ամբողջ ժողովրդի մեջ զանազան կողմերում կրթված ու զարգացած մարդկանց մի առանձին դաս, գրական լեզուն դառնում է նրանց ընդհանուր խոսակցական լե

գույն և իր ուրույն ճանապարհով է զարգանում, բավարարություն տալով այդ դասի մարդկանց պահանջներին. իսկ նրա մայր բարձրը՝ մնալով տեղի հասարակ ժողովրդի մեջ և ծառայելով միայն տեղական բնակիչների կարիքներին իրենց տեղական հարաբերությունների մեջ՝ իր առանձին ընթացքն է ունենում: Այդ երկուսի մեջ երևան են գալիս տարբեր փոփոխություններ, բայց և այնպես երկար ժամանակ դեռ դրանք մնում են որոշ չափով իրար ավելի մոտիկ, քան ուրիշ բարբառների:

Դրական լեզուն նույնպես ենթակա է փոփոխությունների, բայց ոչ այնքան, որքան բարբառները: Դա պակաս ազատություն ունի փոխվելու: Հնչյունական այբբենարանի միջոցով գրական արտահայտությունը համեմատաբար ավելի կայուն է դառնում, քան բարբառներինը, քանի որ հնչյունական գրությունը, բացի այն, որ ազդում է արտասանության վրա, այլև գրական լեզուն մասամբ ազատ է պահում անհատների ու բարբառների հնչյունական ազդեցությունից: Այսպես՝ գրական լեզվի ձևերն ու բառամթերքը գրականության միջոցով սեփականում և մնալուն կերպարանք են ստանում, որոշ մատենագրությունների լեզուն դառնում է ամենքի համար ընդունելի, ընտիր և օրինակելի, դպրոցներում սովորում են այդ գրավածքները. ուստի հին շարահյուսական ձևերը, հին բառաձևերը, մասամբ և բառերի հին նշանակությունները, որ հաճախ արդեն մեռած են լինում գրական լեզվի մայր բարբառի մեջ, համարվում են մի նորմա, որ ձգտում են պահել խոսելիս և ավելի ևս գրելիս: Իրական են գալիս նաև բառարաններ և գրական լեզվի քերականություններ, որոնցով ավելի ևս ճշտվում ու կանոնավորվում է գրական լեզուն և ձգտում միակերպ դառնալու: Եվ այսպես, քանի որ գրական լեզվով խոսողն ու գրողը հետևում են ավանդության, ուստի և այդ լեզվի փոփոխությունը համեմատաբար ավելի դանդաղ է կատարվում:

Բարբառներն ազդում են ոչ միայն միմյանց վրա, այլև գրական լեզվի վրա և ազդվում են նրանից, նույնիսկ ավելի մեծ չափով: Ամեն բարբառի մարդիկ բանեցնելով գրական լեզուն իբրև ընդհանուր լեզու՝ նրա մեջ մտցնում են միշտ իրենց բարբառից բաժեր և դարձվածներ, բառերի նոր նշանակություններ, շարահյուսական ձևեր և այլն, որոնք գրական լեզվի միջոցով հեշտությամբ ընդհանրանում են:

Գրական լեզուն ազդվում է նաև հին գրական լեզվից, եթե կա այդպիսին, ինչպես և օտար լեզուներից՝ սրանց գրականության մի

օրոցով: Այսպես՝ մեր նոր գրական լեզուն ևս զորեղ ազդեցություն է կրել մեր հին գրական լեզվից, մեր վանազան բարբառներից և օտար լեզուներից, և շնայելով որ դա մի դարի կյանք հազիվ ունի բայց արդեն բավական տարրերով է իր մայր՝ Այրարատյան շարքառից:

Բացի այդ՝ քանի որ գրական լեզուն կենդանի խոսակցական լեզու է, անխուսափելի կերպով պիտի ենթակա լինի նաև այն անգիտակցական փոփոխություններին, որ բնականորեն առաջ են գալիս խոսելու գործունեությունից: Ամեն անհատ խոսելով և գրելով այդ լեզվով, ինչքան էլ դպրոցում և հին մատենագրություններից օտվորած լինի «ուղիղ» խոսելու և գրելու կանոնները, ունի դարձյալ որոշ չափի ազատություն իր ձևով վերաստեղծելու լեզուն և իր կողմից ազդելու ուրիշ խոսողների ու գրողների վրա: Այս ազատությունն ու ազդեցությունն, անշուշտ, ավելի մեծ է խոսելիս. բառ գրելիս, բայց ընդհանուր խոսակցական լեզվից անցնում է հեռուց հետո նաև գրավորին: Նույնը պետք է ասել և բարբառների լրողական ազդեցության մասին:

Գրական լեզվի փոփոխության մեծ գործոններից մեկն է նաև լրողությունը ընդհանուր մշակույթի զարգացումը: Ժամանակի ընթացքում առաջ են գալիս միշտ նորանոր գաղափարներ, որ կարելի չի գտնել հին հեղինակների մեջ. գրանդ համար ծնվում են նույն տոներ, տոների նոր նշանակություններ և արտահայտության ձևեր. որով և գրական լեզուն շարունակ հարմարվելով նոր մշակույթին՝ հարստանում և ընդունակ է դառնում ամեն ինչ արտահայտելու. թե՛ հին մշակույթի և թե՛ նորի երևույթները: Ժամանակի հետ այսպես կերպարանափոխվող գրական լեզուն է միայն կենսունակ և ընդունակ լավարարելու այն նպատակին, որին ծառայում է, այսինքն՝ դառնալ մի ընդհանուր հարմարավոր գործնական միջոց նույն լեզվով խոսող և գրող մարդկանց մտավոր հաղորդակցության համար:

Իրական լեզուն ավելի է ազդում բարբառների վրա. քան որևէ բարբառ: Մինչդեռ ժողովրդական բարբառները հարմարություն ունեն ավելի իրենց հարևան բարբառների վրա ազդելու. այն էլ ուղղակի հարաբերությամբ, — գրական լեզուն դրի ու դպրոցի միջոցով ներազդողություն ունի իր ազդեցությունը միակերպ թողնելու ամեն տեղ, բոլոր բարբառների վրա և նույնիսկ ապրող սերնդից հետո կողմ հաջորդների վրա: Նրա տարածման գլխավոր միջոցն է դրավարը. որ կոչված լինելով մարդկանց հաղորդակից անելու ընդհանուր

նուր մշակույթին՝ ամեն տեղ սովորեցնում է գրական լեզվով միա-
 տեսակ մտածել, խոսել ու գրել: Իսկ ով որ դպրոցում չի սովորել,
 եւ էլ իր գավառից դուրս՝ աշխատում է խոսելիս հարմարվել ընդ-
 հանուր լեզվին: Բացի այդ՝ որքան կրթությունը տարածվում է դըպ-
 րոցի ու գրականության միջոցով, այնքան ավելի մեծանում է այն-
 պիսի մարդկանց թիվը, որոնք մանկությունից արդեն խոսում են
 միայն գրական լեզվով, և երբ հետզհետե կրթութունն ընդհանրա-
 նում է ամբողջ ազգի մեջ, և նրա բոլոր մասերը հաղորդակից են
 լինում ընդհանուր մշակույթին, այն ժամանակ բարբառները մոտե-
 նում են գրական լեզվին և մեկմեկու, մինչև վերջիվերջո գրական
 լեզուն իշխում է ամեն տեղ, և բարբառները մեռնում են: Դրան են
 հատում դպրոցն ու գրականությունն իրենց ընդհանուր կրթությու-
 նով: Եթե հաղորդակցության պակասությունը, ինչպես տեսանք,
 պատճառ է դառնում բարբառների առաջ գալուն և իրարուց ավելի
 ու ավելի տարբերվելուն, նույն հաղորդակցության սերտությունն ու
 տավոր զորեղ հաղորդակցությունը դպրոցի ու գրական լեզվի մի-
 փոցով՝ առաջ է բերում բարբառների միացում: Այսպես՝ հին հու-
 տական աղգի միմյանցից բաժանված մասերը, որոնք ունեին իրենց
 առանձին բարբառները, ժամանակի ընթացքում միանում են ի մի
 սզգություն ընդհանուր մշակույթով. նրանց միացման հետ միա-
 նում են և նրանց բարբառները. Ատտիկյան բարբառը, որ հույնե-
 րի ամենից կուլտուրական մասի՝ Աթենացոց լեզուն էր, իշխում է
 ամեն տեղ, և Յ-րդ դարում Ք. ա. առաջ է գալիս մի ընդհանուր հու-
 տական բարբառ, որ կոչվում է «կոյնե»:

Սակայն ամեն գրական լեզու չի կատարում այս դերը, որ կապ-
 ւած է ընդհանուր կրթության հետ: Եթե մի ազգի մեջ ընդհանուր
 կրթությունը չի ծավալվում ամեն տեղ, և ուսումը մնում է միայն
 հորև առանձնաշնորհ մի որոշ դասի, այն ժամանակ համեմատա-
 բար փոքր է լինում գրական լեզվի ազդեցությունը բարբառների
 վրա, որոնք ավելի մեծ ազդեցությամբ ենթակա լինելով փոփոխու-
 թյան՝ նույնիսկ ավելի հեռանում են նրանից: Այսպիսի դեպքում
 ինչև անգամ այն բարբառը, որի վրա հիմնված է գրական լեզուն
 ժամանակի ընթացքում այնպիսի ձևափոխության է ենթարկվում,
 որ նրանով խոսող մարդիկ եւ առանձին ուսման կարիք են զգում՝
 գրական լեզուն ազատ բանեցնելու համար: Այսպիսով գրական
 լեզուն մնում է սակավաթիվ ուսած մարդկանց մեջ, և հետզհետե
 որքան դժվարանում է այդ ձևոք բերելը, այնքան պակասում է այդ
 եղովով խոսողների թիվը: Եվ վերջապես հեղինակները գրում են

այդ լեզվով ոչ թե այն պատճառով, որ իրենք կամ ուրիշներն այդպես են խոսում իրենց սովորական խոսակցության ժամանակ, այլ որովհետև իրենցից առաջ այդպես են գրել նշանավոր հեղինակները: Գրական լեզուն այս դեպքում գրեթե կտրվում է կենդանի լեզվից և դառնում է մի արվեստական լեզու, որ գրության մեջ պատկանում է գլխավորապես հների նմանողությանը:

Այս վիճակին ենթարկվել է մեր հին գրական լեզուն — գրաբարը (հին հայերեն): Փակված լինելով միայն վանական դպրոցներում՝ այս լեզուն շատ չի ազդում աշխարհականների կենդանի բարբառների վրա, որոնք զարգացման բոլորովին տարբեր ուղի են բռնում և դարերի ընթացքում այնպես են կիրառարանափոխվում, որ հին լեզվական ձևերն ու նորերը բոլորովին հեռանում են իրարուց: Գալիս է ժամանակ, որ մեր հին գրական լեզուն այլևս չեղտ հասկանալի չի լինում ամենքին և բնականաբար կարիք է զգացվում մի նոր ընդհանուր լեզվի: 12—13-րդ դարերում ահա, կյանքի գործնական կարիքների բավարարություն տալու համար, առաջ է գալիս մեր միջին գրական լեզուն (միջին հայերեն), ժամանակի խոսակցական լեզվին մոտիկ: Հին գրական լեզուն, սակայն, չի մեռնում, այլ դեռ շարունակում է միջին գրական լեզվի հետ զուգընթաց ապրել, իբրև «գրաբար», այսինքն՝ գրքի, գրության լեզու, գլխավորապես կրոնական և պատմական գրվածքների համար: 14-րդ և 15-րդ դարերում, երբ քաղաքական մեծ ցնցումների պատճառով մեռնում է վանական կյանքն ու փակվում են դպրոցները, մեռնում է և գրաբարի ավանդությունը, և մեր այդ գրական լեզուն դադարում է իբրև կենդանի լեզու ապրելուց: 17—19-րդ դարերում, սակայն, վերածնության փորձն առաջ է բերում նմանողություն հին գրաբարի և նոր գրաբար գրականություն արվեստական գրական լեզվով. ձգտում է առաջ գալիս հին գրական լեզուն արվեստական կերպով կենդանացնելու նույնիսկ խոսակցության մեջ. բայց աչողություն չի լինում, որովհետև ժողովրդական բարբառները շատ էին տարբերվում հին գրաբարից: Այս փորձերն ու նոր գրաբար գրականությունն իրենց կողմից պատճառ են դառնում միջին գրական լեզվի անկման, թեպետ և դա շատ հեռու չէր ժողովրդական, ավելի արևմտյան բարբառներից: Այս պատճառով 19-րդ դարում առաջ է գալիս ընդհանուր լեզվի պահանջից նոր գրական լեզու, այն էլ, քաղաքական հանգամանքների շնորհիվ, երկու կողմից: Արևմուտքում Կ. Պոլսի բարբառի հիման վրա ծագում է արևմտյան գրական լեզուն կամ արևմտյան աշխարհաբար, իսկ

արեւելքում՝ Այրարատյան բարբառի իման վրա՝ արեւելյան գրական լեզուն կամ արեւելյան աշխարհագրութիւնը. մեկը տարածված է արեւմտյան հայութեան մեջ, մյուսը՝ արեւելյան: Դրանցից արեւելյան գրական լեզուն, — քանի որ արեւմտյան հայութիւնը մեծ մասամբ ոչնչացավ վերջին իմպերիալիստական պատերազմի ընթացքում, իսկ արեւելյան հայութիւնը, ընդհակառակն, սկսել է առանձին պետական կյանքով ապրել, — կոչված է առանձին դեր կատարելու:

Ո՛հ արեւելյան գրական լեզուն դպրոցների և գրականութեան միջոցով այժմ բավական տարածված է ոչ միայն արեւելյան բարբառներով խոսողների մեջ, այլև հորհրդային Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում արեւմտյան բարբառներով խոսողների մեջ, ինչպես և Վրաստանում, Ադրբեջանում, Ռուսաստանում ու Պարսկաստանում: Որ այս գրական լեզուն համեմատաբար կարճ ժամանակում կարողացել է բավական ընդհանրանալ, դրա գլխավոր պատճառն այն է, որ հնչյունների կողմից, գրաբարի նկատմամբ, մեր բարբառների մեջ ամենից քիչ է փոփոխութեան ենթարկվել գրական լեզվի մայր՝ Այրարատյան բարբառը: Այստեղ բառերը մեծ մասամբ պահում են հին գրական լեզվի կերպարանքը, ինչպես օրինակ՝ հին «հարսանիք» մնում է նույն ձևով, մինչդեռ ուրիշ բարբառների մեջ այդ բառը դարձել է՝ հրսա՛նիք, հարսնի՛ք. հարսի՛նք, խարսնի՛ս և այլն: Բայց որ գլխավորն է՝ Այրարատյան բարբառի մեջ հնչյունները թվով ավելի փոքր են. ձայնավորներն, օրինակ, միայն վեց են՝ ա, օ, ու, է, ի, ը, որոնք բոլորն էլ կան բոլոր բարբառների ու հին գրական լեզվի մեջ. մինչդեռ ուրիշ բարբառների մեջ կան այնպիսի ձայնավոր և բաղաձայն հնչյուններ, որ չունին Այրարատյան բարբառը և հին գրական լեզուն: Ուստի և ուրիշ ամեն մի բարբառի մարդիկ ավելի հեշտութեամբ յուրացնում են Այրարատյան կամ գրական արտասանութիւնը, որ միաժամանակ և գրաբարի արտասանութիւնն է եղել 19-րդ դարում. քան ուրիշ բարբառների հնչյունները, որոնք հաճախ գրաբարից և միմյանցից բավական հեռու են իրենց արտաբերութեամբ:

25. ՅԵՂԱԿԻՑ ԼԵՁՈՒՆԵՐԻ.— Երբ բարբառների տարբերութիւնները միմյանցից այնքան մեծանում են, որ մի բարբառով խոսող մարդն այլևս չի հասկանում մյուս բարբառով խոսողին, հետևաբար և այսպիսի երկու բարբառն այլևս չազդելով իրար վրա՝ մի ընդհանուր կյանքով չեն ապրում, — այն ժամանակ առաջ են գալիս նոր լեզուներ միևնույն մայր լեզվից: Այս տեղի է ունենում այն ժամա-

նակ, երբ մի ժողովրդի ղանազան բարբառներով խոսող մասերը դադրվելով ուրիշ երկրներ, կամ ընդարձակ հողամասերի վրա տառածվելով՝ երկար դարերով կտրվում են միմյանցից որևէ բնական կամ քաղաքական արգելափակ սահմաններով և այլևս միմյանց հետ նարաբերության մեջ չեն լինում: Այս դեպքում նրանք սկսում են ապրել ինքնուրույն կյանքով, և լեզվի մեջ մի տեղում առաջ եկած փոփոխությունները չեն անցնում ուրիշ կողմեր և բարբառների խառնուրդ առաջ չի դալիս: Մի բարբառի մեջ սլաճվում է հին լեզվական իրակությունը, մյուսի մեջ հինը կորչում է տեղի տալով նորի առաջ կամ երկուսի մեջ էլ նոր իրակներ են առաջ դալիս, բայց բոլորովին տարբեր ուղիներով: Մի խոսքով՝ երկու բարբառները բոլորովին տարբեր փոփոխություններ են կրում: Որքան ավելի կուլտուրական է մի ժողովուրդը, այնքան ավելի ուժեղ է հարաբերությունը ու կապը նրա մասերի մեջ: Ուստի և նույնիսկ դադթը դեպի հեռավոր երկրներ չի կարող ազդել, որ նրանց բարբառները բոլորովին արույն պարզացում ունենան և բնավ չազդեն միմյանց վրա: Իսկ բանի գեղ երկու ախպիսի իտարուղ նույնիսկ հեռու բնկած բարբառները ազդում են միմյանց վրա և շարունակում են ավելի կատարական չափով ընդհանուր փոփոխություններ կրել բառաձևերի և հայագրության ձևերի նկատմամբ: Նրանք գեղ միևնույն լեզվի բարբառներ են միայն: Բայց հենց որ նրանք դադարում են այս միասին ընդհանուր կյանքով ապրելուց, և մեկի կրած փոփոխությունը այլևս չի անցնում մյուսին, այն ժամանակ արդեն նրանք կազմում են երկու տարբեր, բայց ցեղակից լեզու: Բոլոր ցեղակից լեզուներն որեմն, միևնույն ընդհանուր մայր լեզվի երեմնի բարբառների շարունակություն են միայն: Նրանց մեջ կան նման լեզվական իրակություններ որոնք նման են որովհետև մի ընդհանուր ծագում ունեն, բայց կան և ավելի շատ տարբեր իրակներ, որոնք միմյանցից անկախ՝ նո՛ր են առաջ եկել յուրաքանչյուր լեզվի մեջ: Հասկանալի է, որ ցեղակից լեզուներն ետ իբրև բոլորովին անկախ լեզու դադմակերպվելուց հետո, կարող են միմյանց վրա ազդել, բայց դա կլինի արդեն ու թե միևնույն լեզվի բարբառների փոխադարձ ազդեցություն, այլ մի օտար լեզվի ազդեցություն մի ուրիշի վրա:

Ցեղակից լեզուների մայր լեզուն, որից ծաղկել են նրանք, կոչվում է նախալեզու, իսկ սրանից առաջացած լեզուների խումբն ընտանիք: Լեզվաբանությունը միմյանց հետ բաղդատելով մարդկային լեզուները՝ որոշել է արդեն շատ լեզուների ցեղակցությունը և լեզուները բաժանել է մի բանի ընտանիքների: Դրանց մեջ ամեն

նից շատ ուսումնասիրված է հնդկավրոպական լեզուների բնութանիքը, որին պատկանում են եվրոպական լեզուների մեծ մասը, և գիտական լեզվաբանութիւնը հիմնվել է այս բնութանիքի լեզուների համեմատութեամբ: Լեզուների բնութանիքը բաժանվում է ճյուղերի, այսինքն այնպիսի խմբերի, որոնց մեջ մտնող լեզուներն ավելի մոտիկ ցեղակցութիւն ունեն միմյանց՝ նախ յուրաքանչյուր ճյուղ, սակայն, կարող է կազմված լինել և մեկ լեզվից: Հնդկավրոպական լեզուների բնութանիքին պատկանում են Ասիայում՝ 1) Արիական կամ Հնդիրանական լեզվաճյուղը, որ իր կողմից բաժանվում է երկու մեծ լեզվախմբերի. ա) Հնդկական, — Հնդկաստանի հին և նոր լեզուները, որոնցից մեռած լեզուներ են՝ Վեդայի լեզուն և Սանսկրիտ, բ) Իրանական, որին պատկանում են՝ հին պարսկերեն (Դարեհի, Կամբիսի, այլ սեպագրութիւնների լեզուն), մարերեն, ղենդերեն (Զրադաշտի կրօնի սուրբ գրքի՝ Զենդ-Ավեստայի լեզուն), պահլավերեն (Արակունյան և Սասանյան ժամանակի լեզուն), նոր պարսկերեն, փղերեն, ավղաներեն, օսերեն, 2) Թուրքական ճյուղ, որին պատկանում են թուրքերեն և քուչերեն (մեռած), 3) Հայերեն, որ ինքուրեմակ մի առանձին ճյուղ է կազմում. հայերենի ճյուղին են պատկանելիս եղել, ինչպես կարծում են մի քանի չնչին մնացորդներից, նաև փոփոքներն և թրակներն լեզուները. Եվրոպայում՝ 4) Ալբաներեն, 5) Հունարեն, 6) Իտալական լեզուներ, որոնց պատկանում են՝ օսկերեն, ումբրերեն, լատիներեն (հին հռոմայեցիների լեզուն). հռոմեական ժողովրդական բարբառներից ծագում են ումանական լեզուները, որ են՝ իտալերեն, ֆրանսերեն, պրովանսերեն, իսպաներեն, պորտուգալերեն, ռումիներեն, 7) Կելտերեն, 8) Գերմանական ճյուղ, որի մեջ մտնում են բազմաթիվ լեզուներ, որոնցից են՝ գերմաներեն, անգլերեն, շվեդերեն և այլն, 9) Բալթիկ-Սլավական ճյուղ, որ իր կողմից բաժանվում է երկու խմբի՝ ա) Բալթիկյան՝ լիթվաներեն և լատերեն, և բ) Սլավոնական, որի մեջ մտնում են բազմաթիվ լեզուներ՝ ռուսերեն, ուկրաիներեն, բելոռուսերեն, լեհերեն, բուլղարերեն, չեխերեն, սերբերեն:

Գ

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ,

26. ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹՂ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԵՂԱ-
ՆԱԿԸ:— Լեզվաբանությունը (լինգվիստիկա) լեզվի գիտությունն է,
որի ուսումնասիրության առարկան է մարդկային լեզուն կամ խոս-
վածքը: Վերևում բացատրված լեզվական իրականությունների համե-
մատ՝ լեզվաբանության մեջ մտնում են հետևյալ բաժինները.
1. Հնչաբանություն (ֆոնետիկա), բառերի արտաքին, ֆիզիկական
կողմի, հնչյունների ուսումը, որին իբրև օժանդակ գիտություն ծա-
ռայում են անատոմիան և բնախոսությունը, 2. Խմաստաբանու-
թյուն (սեմասիոլոգիա կամ սեմանտիկա), բառերի ներքին, հոգե-
կան կողմի, բառերի նշանակության կամ իմաստի ուսումը, որին
իբրև օժանդակ գիտություն ծառայում է հոգեբանությունը, 3. Ստու-
գաբանություն (էտիմոլոգիա), բառերի կազմության ուսումնա ըստ
ծագման, 4. Ձևաբանություն (մորֆոլոգիա), առանձին բառաձևերի
ուսումը, առանց նկատի ունենալու նրանց պաշտոնը խոսքի մեջ,
5. Շարահյուսություն (սինտաքսիս), բառերի, իբրև խոսքի մասե-
րի, կապակցության ձևերի ուսումը,— լինի կապակցությունը բա-
ռաձևերով, թե ձևական բաւերով և ուրիշ եղանակներով,— ինչպես
և խոսքերի միմյանց հետ կապակցության ուսումը: Բացի այս բա-
ժիններից կա նաև՝ 6. Բառաբանություն (լեկսիկոլոգիա), լեզվի
բառարանական կողմի, բառամթերքի, բառերի ուսումը, առանց
նկատի ունենալու նրանց ձևերը:

Լեզվաբանության հիշված բաժիններից ձևաբանությունն ու
շարահյուսությունը միասին սովորաբար կոչվում են Վերալիսնոս-
թյուն: Այս տերմինը, սակայն, պործածում են նաև ավելի լայն
իմաստով՝ մեջն առնելով նաև առաջին երեք բաժինները, որով-
հետև անհնարին է լեզվի նշյուններն ուսումնասիրել բառաձևերից,
բառերի նշանակությունից և բառակազմությունից անկախ, ինչպես
և ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը կարելի չէ ուսումնասիրել
մյուսներից անկախ: Ըստ այսմ, ուրեմն, քերականությունն իր մեջ
ամփոփում է լեզվի ուսումնասիրության գրեթե բոլոր բաժինները:

Ինչպես տեսանք, լեզվաբանության կարևոր սկզբունքներից
մեկն այն է, որ ամեն լեզու միշտ և անընդհատ փոփոխվում է: Այս
փոփոխության մեջ 1. լեզվի կյանքը կամ պատմությունը: Այս պատ-

ճառով և լեզուն, ինչպես մարդկային մշակույթի ամեն արտադրություն, պատմական ուսումնասիրության առարկա է: Լեզվի բոլոր երևույթները, լեզվական բոլոր իրականությունները, ուրեմն, ուսումնասիրվում են ոչ միայն նրանց ժամանակակից վիճակն առնելով, այլև նրանց պատմական զարգացումը: Ըստ այսմ լեզվաբանությունը, իր վերևում զրկած բաժիններով, պատմական գիտություն է: Մի առանձին լեզվի պատմական ուսումնասիրությունը նյութն է նույն լեզվի պատմական ֆերականության, որ հետևում է լեզվի զարգացմանը, սկսած ավանդությամբ տրված մի ելակետից, և կազմում է նրա ամբողջ զարգացման տեսությունը:

Այսպիսի պատմական ուսումնասիրությունը հնարավոր է, սակայն, այն ժամանակ միայն, երբ հայտնի են լեզվի վիճակները նրա զարգացման զանազան շրջաններում: Ուստի մի լեզվի պատմական քերականությունից առաջ՝ անհրաժեշտ է ունենալ նույն լեզվի մի շարք նկարագրական ֆերականություններ, որոնցով ցույց է տրվում. թե ինչպիսի բառական ու կապակցության ձևեր են գործածական եղել մի լեզվի մեջ իրար հաջորդող զանազան շրջաններում: Մեր ժամանակակից շրջանի, մեր խոսած լեզվի վիճակը կարող ենք նկարագրել նկատի ունենալով ոչ միայն ժամանակակից հեղինակների գրվածքները, այլև մեր կենդանի խոսած լեզուն իր բոլոր բարբառներով, որոնց նկարագրությունն ու դասավորությունը կազմում է մի առանձին բաժին — բարբառագիտություն (դիալեկտոլոգիա), իսկ նախորդ դարաշրջանների լեզվի նկարագրությունը կարող ենք հանել միայն նությունից մնացած գրավոր հիշատակարաններից: Երբ միևնույն լեզվի տարբեր ժամանակների համար կազմվում են նկարագրական քերականություններ, դրանց մեջ տարբեր կերպով են երևան գալիս լեզվական իրականություններ. մի շարք այսպիսի քերականությունների համեմատությունից արդեն տեսնում ենք, թե ինչպես յուրաքանչյուր դարաշրջանի լեզու իր նախորդ դարաշրջանի լեզվի մի ձևափոխությունն է որոշ կանոնավորությամբ և օրենքով: Բայց կատարված փոփոխության իսկական էություն մասին այս հալոնետական եղանակով միայն դեռ կարելի չէ պարզ դադափար կազմել և ձեռք բերել լեզվի կյանքի գիտական ըմբռնումը: Ուստի ինչպես պատմության և պատմական գիտության յուրաքանչյուր ճյուղի համար, նույնպես և լեզվի պատմության համար կա լեզվի ընդհանուր տեսություն կամ ընդհանուր լեզվաբանություն. որ առանձին լեզուների պատմությունից ձեռք բերված իրողությունների չիման վրա ուսումնասիրում է ընդհան-

յապես մարդկային լեզվի զարգացման ընդհանուր պայմանները և օրենքները, լեզվի պատմության սկզբունքներն ու հիմնական խընդիրները և հետազոտում է ամեն փոփոխությունների մեջ նույն մնացող գործոնների բնությունն ու ներգործությունը:

Մարդկային լեզուների ուսումնասիրությունից, ինչպես տեսանք, երևան է եկել, որ լեզուները կազմում են առանձին-առանձին խմբեր կամ ընտանիքներ: Մի լեզվական ընտանիքի մեջ մըտնող առանձին լեզվական ճյուղերի մասնավոր ուսումնասիրությամբ կազմվում է համազգի լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունը — համեմատական ֆերականությունը, որ զբաղվում է նույն ընտանիքի մեջ մտնող լեզուների հարաբերությունները որոշելով: Պատմական քերականություն և համեմատական քերականություն իսկապես նույն գիտությունն են, նույն խնդրով և նույն համեմատական մեթոդով, երկուսն էլ կազմում են լեզվի պատմությունը. միայն առաջինը հետևում է լեզվի զարգացմանն ավանդությամբ տրվածից մինչև ներկան, իսկ երկրորդն՝ ավանդությամբ տրված գեղակից լեզուներից բարձրանում է դեպի մայր լեզվի կորած նախնական վիճակը, ուրիշ խոսքով՝ համեմատական-պատմական ուսումնասիրությամբ աշխատում են վերաստեղծել իրեն ելակետ՝ լեզվի նախնական դրությունը, որոշել քերականական և քառարանական կազմն այն դարաշրջանում, երբ դեռ մեկ ընդհանուր լեզու է եղել, այլև թե ինչպիսի ձևափոխություն է կրել այդ մեկ լեզուն իր ամեն առանձին ճյուղերի մեջ: Այսպես՝ կա հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականություն, որով վերաստեղծվում է հնդեվրոպական նախալեզուն: Այսպես՝ նույն կերպ վերաստեղծվում են նաև մեկ ճյուղի պատկանող լեզուների նախնական դրությունը, որից չեն մնացել հիշատակարաններ, ինչպես օրինակ՝ համեմատական ուսումնասիրությամբ վերականգնում են գերմանական լեզուների մայր լեզուն, ինչպես և ռոմանական ու սլավական լեզուների նվ՝ վերջապես, երբ մի լեզվից չեն մնացել զրավոր հիշատակարաններ, կամ եթե մնացել են՝ միայն մեկ բարբառից, կարելի է միևնույն համեմատական եղանակով ուսումնասիրել մի քանիսն և քարքառները և վերականգնել այդ լեզվի նախնական վիճակը:

27. ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԻՐԱՐԿԱԿԱՆ ԻՇԿԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԸ

Լեզվաբանությունը, բացի իր մաքուր տեսական նշանակությունից իբրև լեզվի գիտություն, ունի նաև կիրարկական նշանակություն: Մի լեզվի պատմությունը սերտ կապված է նույն լեզվով խոսող այ

գի պատմության հետ. ուստի ինչպես ազգի պատմությամբ շատ բան բացատրվում է լեզվի մեջ, նույնպես և ինքը լեզվաբանությունը բացատրում է շատ պատմական իրողություններ, օրինակ՝ երբ իմանում ենք, թե ինչպիսի բառեր պարսկերենից փոխառություն են հայերենի մեջ, դրանից եզրակացնում ենք, թե ինչպիսի կուլտուրական ազդեցություն են ունեցել պարսիկները հայերի վրա: Լեզվաբանության օգնությամբ լուծվում են և ուրիշ շատ պատմական հարցեր, առանձնապես նախապատմական շրջանների վերաբերյալ, որոնցից չեն մնացել ոչ մի ուրիշ հիշատակարաններ, բացի լեզվից: Այսպես, օրինակ՝ այս գիտությունը հայտաբերելով հնդեվրոպական նախալեզուն՝ դրա հետ միասին որոշ չափով երևան է բերում նաև այդ լեզվով խոսող ժողովրդի նախնական մշակույթը: Այսօր քանի որ լեզուն մի ազգի հոգևոր գործունեության գլխավոր տեսակներից մեկն է, նրա ուսումնասիրությունը սերտ կապված է նաև ազգագրության (էթնոգրաֆիա) հետ, որ չափով վերջինս էլ սովորեցնում է այս կամ այն ազգի հոգևոր կենցաղը: Եվ վերջապես թե՛ մայրենի և թե՛ օտար լեզուների ուսման վերաբերյալ շատ եղանակներ և մանկավարժական հարցեր պարզվում և որոշվում են լեզվաբանության օգնությամբ:

Այս վերջին նկատառումով՝ ամենահին ժամանակներից ի վեր լեզուն դարձել է ուսումնասիրության նյութ և քերականությունը մտել է դպրոցական առարկաների շարքը: Բայց մինչ ամենայն դպրոցական առարկա հարմարվել է իր գիտության ժամանակակից վիճակին, քերականության ուսումը դպրոցներում մնացել է մեծ մասամբ իր հին դրության մեջ, չնայելով, որ լեզվաբանությունը 19-րդ դարում բոլորովին փոխվել է՝ դառնալով իսկական գիտություն: Նկատի ունենալով քերականության նշանակությունը հին ու օտար լեզուներ սովորելու համար՝ այդ առարկան դպրոցներում համարվել է մի արվեստ կամ միջոց ուղիղ խոսելու և գրելու: Այս նայացքը քերականության մասին՝ մնում է մինչև այժմ ևս. ուստի քերականության դասերը կցվում են լեզվական վարժություններ անելու և լեզվական հմտություն ձեռք բերելու դասերին: Բացի այդ՝ քերականության վրա այս գործնական տեսակետն ունենալով՝ դուրսը գրողներում նրա մեջ մտցրել են տրամաբանությունից շատ տարբեր աշակերտների մտավոր ընդունակությունները սրելու համար:

Արդարև, մի լեզվի քերականության ուսումնառումը իր կողմից շատ նպաստում է լեզվին հմտանալու, բայց այդ գործնական նպատակը չունի քերականությունն իբրև գիտություն: Այս երևք բանը՝ լեզվի

գործնական վարժություններ լեզվին հմտանալու համար տրամաբանություն և լեզվաբանություն՝ չպիտի շփոթել իրար հետ։ Զանազան հայեցակետերի ու նպատակների այսպիսի խառնուրդի պատճառով՝ աշակերտները երկար տարիներ դպրոցում քերականություն սովորելուց հետո անգամ՝ չեն հասկանում քերականության նպատակը, ուստի և մանկավարժները հաճախ նույնիսկ ավելորդ են համարում քերականությունը դնել իրրե դպրոցական ուսման առարկա, կամ իբրև անկախ խոսքեր։

Քերականությունն իբրև գիտություն մեկ նպատակ միայն ունի, այն է՝ ուսումնասիրել լեզվի կազմությունը, այն միջոցները որոնցով լեզուն արտահայտում է մտքի առարկաների հարաբերությունները։ Ուստի դպրոցական քերականությունը պետք է նետվի այս նպատակին։ Նրա միջից պետք է դուրս ձգել այն ամենը, ինչ որ ավելորդ է այս նպատակին հասնելու համար, և այն ժամանակ քերականության ուսումը ոչ միայն հեշտ կլինի, այլև կդառնա հետաքրքիր ու կարևոր առարկաներից մեկը։ Եթե պատանու ընդհանուր զարգացման համար անհրաժեշտ են ճիշտ գիտելիքներ զանազան գիտություններից, ինչպես՝ բուսաբանությունից ու կենդանաբանությունից, անասնաբանությունից ու բնախոսությունից և այլն, այդ գիտությունների այժմյան վիճակի համեմատ, — նա պետք է ճիշտ գիտելիքներ ունենա նաև մարդու հոգևոր գործունեության, — իր ամենօրյա խոսած լեզվի և նրա կազմության մասին լեզվաբանական գիտության արդի վիճակի համեմատ։

28. ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ. — Լեզվով հետաքրքրվել են ամենահին ժամանակներից սկսած, բայց լեզվաբանությունն իսկական գիտություն դարձել է միայն 19-րդ դարում։ Առաջին անգամ գերմանացի Ֆրանց Բոպ (1791—1867) համեմատական ուսումնասիրությամբ ասպացուցել է նեղեվրոպական լեզուների ցեղակցությունը, որով և հանդիսացել է նա իբրև հիմնադիր լեզվաբանական գիտության։ Միաժամանակ և գերմանացի Վիլհելմ Հումբոլդ (1767—1835), Յակոբ Գրիմ (1785—1863) աշխատել են լեզվաբանության համար, և այնուհետև շատ ուրիշները թե՛ Գերմանիայում և թե՛ ուրիշ երկրներում ուսումնասիրել և՛ լեզվաբանությունը։

Հաշույց լեզուն. իբրև հնդեվրոպական լեզուներից մեկը՝ հենց
կզբից դարձել է համեմատական ուսումնասիրության նյութ։ Մինչև
1880-ական թվականները մեր լեզուն դրվում էր իբրև իրանական
լեզուներից մեկը. բայց Հ. Հյուբշմանն նախ 1875 թվին իր մի հոդ-
վածով, ապա 1883 թ. Հայպցիպոս հրատարակած իր «Հայկական
ուսումնասիրությունների» մեջ առաջուցեց, որ հայերենը մի տառն-
ձին ճշտով է հնդեվրոպական լեզուների ընտանիքի մեջ։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԲԱՌԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԸ

(Հնչաբանության թյուր)

ՀԱՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

29. ԽՈՍՔԻ ԳՈՐԿԱՐԱՆՆԵՐԸ:— Խոսքի հնչյուններն արտա-
բերվում են արսառնչելու ժամանակ թոքերից դուրս մղվող օդի հո-
սանքով, որ անցնում է կոկորդի միջով, այդտեղից մտնում է երախր
հետո բերանի ու քթափողի միջով դուրս է գալիս: Կեղծողը, բե-
րանը և քթափողը իրենց մեջ գտնված շարժուն և անշարժ մասերով
«խասին» կազմում են խոսքի հնչյունների գործարանները:

Կեղծողի մեջ խոսքի շարժուն գործարաններից գլխավոր տեղը
տնում են ձայնալարերը, որոնք կոկորդի լայնքով՝ հորիզոնական
ձևով ձգված երկու առաձիգ մկանների են, և նրանց մեջ գտնված
տեղքը, որ կոչվում է ձայնաննիվ: Երբ ձայնաճեղքը ավելի կամ պա-
րաս չափով նեղանում է, և ձայնալարերը ձգվում լարվում են, այդ
ժամանակ շնչափողից դուրս մղվող օդի ճնշումից ձայնալարերը դո-
ղում կամ տատանվում են, մերթ փոքրելով և մերթ իրար կպչելով,
նրանց տատանումից, ինչպես և ամեն մի հնչող մարմնի տա-
տանումից, առաջանում է երաժշտական հնչյուն, որ կոչվում է
ձայն:

Ձայնալարերը մասնակից են, սակայն, ոչ բոլոր հնչյունների
արտաբերությանը: Շատ հնչյունների արտաբերության ժամա-
նակ ձայնաճեղքը լայն բացված է մնում, օդի հոսանքն ազատ անց-
նում է նրա բացվածքի միջով, ձայնալարերը մնում են առանց լար-
վելու ու տատանվելու և ձայն չեն տալիս: Հնչյուններն այդ ժամա-
նակ արտաբերվում են առանց ձայնալարերի մասնակցության
գլխավորապես բերանի խոռոչի մեջ, այն է՝ օդի հոսանքը բերա-
նում մի արգելքի՝ ճանդիպելով՝ տատանվում է և առաջ է բերում
աներաժշտական հնչյուն կամ աղմուկ, ինչպես՝ Ֆ, Ս, Շ, Խ:

Խոսվածքի լսելիությունն ու երաժշտականությունը հիմնված է
տկորդալարերի ձայնի վրա, որ երաժշտական հնչյուն է և, ինչ-
պես ամեն երաժշտական հնչյուն, առաջանում է ձայնալարերի

պարբերական (պերիոդիկ) ու ուիթմիկ տատանումներից, այսինքն այնպիսի տատանումներից, որոնք միակերպ կրկնվում են որոշ ժամանակամիջոցում. մինչդեռ աղմուկները, իբրև աներաժշտական հնչյուններ, հետևանք են ոչ-պարբերական տատանումների: Ուստի և այնպիսի հնչյունները, որոնց արտաբերությունը լինում է առանց կոկորդալարերի ձայնի, բարձր ու պարզ լսելի չեն ու աներաժշտական են, ինչպես լինում է շշուկի, այսինքն անձայն և «փսփսալով», շշնջալով խոսելու ժամանակ: Ձայնալարերն էլ, սակայն, կարող են տատանվել իրենց ամբողջ երկայնությամբ և ուժեղ. և այդ ժամանակ ձայնը լինում է լիքը և ուժեղ, ինչպես է սովորական բարձրաձայն և լիաձայն խոսվածքի ժամանակ. բայց կարող են տատանվել նաև ոչ իրենց ամբողջ երկայնությամբ, այլ միայն մի որոշ մասով և թույլ. այդ ժամանակ ձայնը լիքը չի լինում, ինչպես է՝ մրմունջի, «մրմռալով» կամ մրմռաձայն, մրմնջաձայն խոսվածքի ժամանակ:

Բերանը մասնակից է բոլոր հնչյունների արտաբերությանը կա՛մ իր խոռոչով իբրև ռեզոնատոր, կա՛մ իր մեջ գտնված մասերով, որ են՝ լեզուն, առամներն ու քիմքը: Վերջինս բաժանվում է երկու մասի՝ կոշտ ֆիմֆ, որ սովորաբար ասում ենք ֆիմֆ կամ առաջաքիմք (պալատում), և փափուկ կամ շարժուն ֆիմֆ, որ կոշտ ենք կատիկ (վելում) կամ վերջաքիմք: Մատով կարելի է շոշափել այս երկու քիմքն էլ և իմանալ, թե որտեղ է վերջանում կոշտ քիմքը և սկսվում կատիկը: Կոշտ քիմքն, ինչպես և առամները, ամբողջապես անշարժ են մնում հնչյունների արտաբերության ժամանակ: Շրթունքները, սակայն, մերթ հանգիստ դրության մեջ են մնում, մերթ առաջ ձգվելով՝ երկայնացնում են բերանի խոռոչը, ինչպես լինում է Օ, Ու արտասանելիս: Բերանի խոռոչի տարածությունը փոխվում է նաև, երբ բերանը նեղ կամ լայն է բացվում, որ կախված է ներքին ծնոտի դրությունից: Այս նկատմամբ, սակայն, ամենից կարևոր դերը կատարում է լեզուն, որ իր շարժությամբ չափազանց բազմազան ձևեր և դրություններ է բնորոշում: Նայելով թւ. լեզուն ինչ դրության մեջ է և իր ո՛ր մասով և ո՛րքան է բարձրանում դեպի քիմքի այս կամ այն կողմը, ըստ այնմ էլ բերանի խոռոչը մերթ լայնանում է, մերթ նեղանում և նույնիսկ երկու մասի բաժանվում: Բերանի խոռոչը ծառայում է իբրև ռեզոնատոր, որի միջոցով փոխվում է հնչյունի երանգը կամ ուրակը, որ է՝ հիմնական հնչյունն և իր հետ միացած կողմնակի հնչյունների բաղադրությունը: Հիմնական հնչյունի հետ միացած բաղադրիչ հնչյուն-

ներից մի քանիսն այդ ռեզոնատորով ուժեղանում են և ուրիշները խեղդվում են: Բայց որովհետև բերանի խոռոչը զանազան ձևեր է ընդունում, որով և զանազան տեսակի ռեզոնատորներ է դառնում, հետևաբար և ձայնալարերի տատանումից առաջացած ձայնը բերանի մեջ՝ նայելով ռեզոնանսին՝ մշակվելով դառնում է տարբեր որակի կամ տարբեր երանգի հնչյուններ, ինչպես՝ Ա, Օ, Ու, է, Ի, Ը: Բացի այդ՝ բերանի խոռոչի մեջ արտաշնչության ժամանակ օդի տատանումից, ինչպես տեսանք, առաջանում են աղմուկներ, որոնք նույնպես, մենակ կամ ձայնի հետ միացած, կազմում են խոսքի հնչյուններ, ինչպես՝ Ս, Ֆ, Շ, Խ, Զ, Վ, Ժ, Ղ: Այս հնչյուններն ևս զանազան են կամ տարբեր որակ (երանգ) ունեն, քանի որ առաջանում են բերանի խոռոչի տարբեր ձևերում ու տեղերում և տարբեր եղանակներով:

Քրափողը միշտ անփոփոխ է մնում և դրսից բաց է, բայց ներսից կարող է փակվել և բաժանվել բերանից: Փափուկ քիմքը կամ քիմքի առագաստը, որ վերջանում է լեզվակով, բարձրանալով սեղմվում է երախի պատին և փակում քթափողի անցքը: Այդ ժամանակ օդն անցնում է միայն բերանով: Իսկ երբ քթափողի անցքը բաց է, և օդն ազատ կարող է անցնել նրա միջով, այդ ժամանակ քթափողն էլ հանդիսանում է իբրև մի ռեզոնատոր և խոսքի հնչյուններին տալիս է իր ռեզային երանգը, ինչպես՝ Ն, Մ:

Այսպես ուրեմն, նայելով թե արտաշնչած օդի դուրս մղվելու ժամանակ ինչ դրուժյան մեջ են լինում խոսքի այս շարժուն գործարանները կոկորդի և բերանի մեջ, ըստայնմ էլ արտաբերվում են տարբեր հնչյուններ:

30. ՀնՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ՁԱՅՆԻ ԵՎ ԱՂՄՈՒԿԻ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅԱՆ:— Ինչպես տեսանք, կոկորդալարերի ձայնը մասնակից է հնչյունների մի մասի արտաբերությանը միայն, որոնք և կոչվում են ձայնեղ (թրթուռ) հնչյուններ, իսկ այն հնչյունները, որ միմիայն աղմուկից են կազմված և որոնց արտաբերության ժամանակ ձայնալարերը մնում են առանց տատանվելու (թրթռալու) և ձայն չեն հանում, կոչվում են անձայն (խուլ) հնչյուններ:

Ձայնալարերի հնչումն առանձին կերպով ձայն է տալիս գլխի մեջ. եթե մատներով ականջներս փակենք և բարձրաձայն արտասանենք ձայնեղ հնչյունները, ինչպես՝ Զ, Ժ, Վ, Բ, Գ, Դ, Ռ, Մ, նույնպես և ձայնավորները, ձայնը մեզ համար զգալի կլինի գլխի մեջ: մինչդեռ այդ չի լինիլ համապատասխան անձայն հնչյունների ար-

տաբերության ժամանակ, ինչպես են՝ Ս, Շ, Ֆ, Պ, Կ, Տ: Ձայնալա-
սերի թրթուոցն զգացվում է և խոշակի վրա դրսի կողմից, երբ ձայ-
նեղ հնչյունների արտասանության ժամանակ մատներս թեթև կեր-
պով դնուս ենք խոշակի վերին մասի վրա:

Բոլոր հնչյունների մեջ ևս կա աղմուկ, բայց տարբեր չափով.
Եսխ՝ անձայն աղմկավոր հնչյուններն, ինչպես տեսանք, միմիայն
սղմուկից են կազմված: Ապա՝ ձայնեղ հնչյուններն ևս իրենց ձայ-
նաբանական (ակուստիկ) արժեքով, իրենց գործած լսողական
ուպավորությունը միակերպ չեն, ինչպես միակերպ չեն նաև ձայնի
և աղմուկի փոխադարձ հարաբերությամբ: Ուրբան ավելի լայն է
բացված օդի անցքը բերանի մեջ, այնքան ավելի զգալի է ձայնը.
և ընդհակառակն, ուրբան ավելի նեղ է այդ անցքը, այնքան ավելի
ուժեղ է աղմուկը: Այս նկատմամբ՝ ձայնեղ հնչյունները բաժանվում
են երեք տեսակի՝ ձայնավորներ, ձայնորդ բաղաձայններ և ձայնեղ
աղմկավոր բաղաձայններ:

Ձայնավորներ՝ Ա, Օ, Ու, է, Ի, Ը՝ արտաբերության ժամանակ
բերանի բացվածքն ընդհանրապես ավելի լայն է, խոսքի գործա-
սանները չեն կաշում միմյանց և ոչ էլ այնքան մոտենում միմյանց.
որ արտաշնչվող օդը մի արգելքի հանդիպի և օդի մեծ շփում
ուրեմն և մեծ աղմուկ առաջ գա բերանի մեջ: Լիաձայն խոսելիս,—
և մենք սովորաբար լիաձայն ենք խոսում,— ձայնալարերը լի հըն-
չում են, և նրանց ձայնը լավ լսելի է լինում, իսկ թեթև աղմուկը, որ
բերանում առաջանում է ձայնավորների արտաբերության ժամա-
նակ, բոլորովին խեղդվում է ձայնից և անզգալի է մնում, այնպես
որ մեզ թվում է, թե դրանք ձայնալարերի մաքուր հնչյուններ են, և
բերանը միայն ռեզոնատորի դեր է կատարում. Բայց թե ձայնա-
վորների հետ էլ խառն կա բերանի աղմուկ, այդ լավ երևում է
շշուռջի, «փսփսալով» խոսելու ժամանակ, երբ ձայնալարերը բո-
լորովին չեն հնչում, ուրեմն և ինչպես բոլոր հնչյունները, նույնպես
և շշնջական ձայնավորները բոլորովին անձայն են մնում և կազմը-
ված են լինում միայն աղմուկից. որ առաջանում է օդի շփումից:
Այդ ժամանակ բերանի խոռոչն ու քթավորոն ստանում են այնպիսի
դրություն, որ հարկավոր է այս կամ այն հնչյունի արտաբերության
համար, և օդի շփումից առաջացած աղմուկն այդ տարբեր դրու-
թյունների պատճառով դառնում է այս կամ այն շշնջական հնչյու-
նը, որ և մենք լսում ենք: Լիաձայն խոսելիս՝ ձայնավորների ար-
տաբերության ժամանակ այդ աղմուկը բոլորովին անլսելի է մնում:

և ձայնավորներ, չ թողնում են հստակաձայն հնչյունների տպավորություն:

Նույնպես հստակաձայն հնչյունների տպավորություն են թողնում և ձայնորդ բաղաձայնները՝ Լ, Ր, Ռ, Ն, Մ, որոնցից Լ, Ր, Ռ կոչվում են նայ (թայ, կակուղ) իբրև ձայնավորներին ավելի մոտիկ հնչյուններ. բայց կան բերականներ, որոնք նայ կոչում են նաև ռեգային Ն, Մ հնչյունները: Դրանց մեջ աղմուկ ավելի կա, քան ձայնավորների մեջ, բայց և այնպես դրանց արտաբերության ժամանակ էլ իշխում է ձայնը, և աղմուկը խեղդվում է ձայնից, թեպես ոչ այնպես, ինչպես ձայնավորների. որովհետև մինչ վերջիններիս մեջ աղմուկը բոլորովին անլսելի է մնում, նայ բաղաձայնների հետ միացած աղմուկը սուր ուշադրությամբ լսելի է լինում, սովորական խոսելիս ավելի, քան երգելիս: Այս բաղաձայնների համեմատաբար ավելի հստակաձայն և ձայնավորներին մոտիկ լինելը աղմուկի լսելիության տեսակետից՝ շատ լավ երևում է, երբ միմյանց հետ համեմատում ենք այդ Մ, Ն, Լ, Ր, Ռ հնչյունները և ձայնեղ աղմկավոր հնչյունները՝ Զ, Ժ, Ղ, Վ, Բ, Գ, Դ, Զ, Զ: Այս վերջինների մեջ ևս աղմուկի հետ միացած է ձայնը, բայց արդեն ոչ թե ձայնի իշխում աղմուկի վրա, այլ աղմուկն է իշխում ձայնի վրա. դրանք ամար և դրանք գրվում են իբրև աղմկավոր հնչյուններ:

Այսպես ուրեմն խոսքի հնչյուններն ըստ իրենց մեջ միացած ձայնի և աղմուկի հարաբերության լինում են.

1. Ձայնավորներ, որոնց մեջ գերիշխում է ձայնը, և թեթև աղմուկը բոլորովին անլսելի է մնում:

2. Ձայնորդ կամ նայ բաղաձայններ, որոնց մեջ իշխում է դարձյալ ձայնը, բայց աղմուկն ավելի է, քան ձայնավորների մեջ և նույնիսկ կարող է լսելի լինել. բայց դրանք աղմուկի հարաբերության տեսակետից ավելի մոտ են ձայնավորներին, քան մյուս բաղաձայններին. ուստի և հաճախ գրվում են իբրև հստակաձայն հրնյուններ, ինչպես և ձայնավորները:

3. Ձայնեղ աղմկավոր բաղաձայններ, որոնց մեջ իշխում է աղմուկը:

4. Անձայն աղմկավոր բաղաձայններ, որոնք կազմված են միայն աղմուկից, ինչպես՝ Ս, Շ, Խ, Ֆ, Պ, Կ, Տ, Փ, Ք, Թ, Ո՞, Զ, Զ:

31. ՀԱՅՈՑ Լեզվի ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԱՐՏԱՔԵՐՈՒ ԹՅՈՒՆԸ:—Մեր նոր գրական լեզվի մեջ ձայնավորները թվով վեց

են՝ Ա, է, Ը, Ի, Օ, Ու Բարբառների մեջ կան նաև ուրիշ ձայնավորներ, որոնք այստեղ նկատի չեն առնվում իբրև բարբառային հրնչյուններ, որոնց համար նույնիսկ տառեր չունենք, ինչպես են մի քանի բարբառների մեջ ֆրանսերենի *u*, գերմաներենի *ü* հնչյունը, ֆրանսերենի *eu*, գերմաներենի *ö* հնչյունը և ուրիշները: Դրանք գրական լեզվի մեջ ընդունված չեն, և եթե մի քանի անհատներ գրական լեզվով խոսելիս այս կամ այն բառի արտասանության մեջ մտցնում են այդ և ուրիշ ձայնավոր հնչյուններ, այդ միայն բարբառային ազդեցություններ են:

Հայերենի բոլոր վեց ձայնավորներն էլ բերանի մաքուր հրնչյուններ են, որոնց արտաբերության ժամանակ քթափողը փակված է մնում փափուկ քիմքի առագաստով, և իբրև ռեզոնատոր հանդիսանում է միայն բերանի խոռոչը: Մեր գրական լեզվի մեջ չկան ռեզային կամ ռեզայնացած ձայնավորներ, ինչպես ուրիշ լեզուների մեջ, օրինակ՝ ֆրանսերենում, որոնց ձայնավորների արտասանության ժամանակ քթափողը կարող է ներսից նաև բաց մնալ, որով իբրև ռեզոնատոր հանդիսանում է նաև քթափողը, և Ա, է, Օ և այլ ձայնավորները ստանում են ռեզային բնավորություն:

Հայերենի բոլոր ձայնավորները, բացի Ը ձայնավորից, արտասանվում են լիաձայն և արտաբերվում են ձայնալարերի զորեղ տատանումով. Ը ձայնավորի արտաբերության ժամանակ միայն ձայնալարերը թույլ են թրթռում, ուստի և Ը ձայնավորը, նույնիսկ լիաձայն խոսելիս, սովորաբար թույլ է մնում: Այդ պատճառով և մեր այս ձայնավորը խոսքի մեջ շեշտ չի կրում և ընկնում է բառերի անշեշտ վանկերի մեջ, ինչպես՝ գրտնե՛լ, մընա՛լ, պա՛տը, թեպետ և հարկավոր դեպքերում միշտ կարող ենք նաև ուժեղ և լիքն արտասանել: Ձայնափոխության մեջ էլ այս Ը ձայնավորը ծագում է լիաձայն Ի, Ու, երբեմն և ուրիշ ձայնավորներից, երբ վերջիններս անշեշտ մնալով՝ թույլ են արտաբերվում, ինչպես՝ սի՛րտ, սրտի՛ր, գի՛ր, գրե՛լ: Այսպես և ուրիշ բառերի մեջ այս Ը ձայնավորը պատմականորեն ծագում է անշեշտ վանկերի Ի, Ու, Ա, է, Օ ձայնավորներից՝ իբրև հետևանք սրանց թույլ արտաբերության, ինչպես՝ փախուցա՛նել, նո՛րա դարձե՛լ են՝ փախցրնե՛լ, նրա՛:

Ձայնավորների երանգը կախված է, ինչպես տեսանք, բերանի խոռոչի բացվածքից, այսինքն նրա տարածությունից ու դրությունից, իսկ վերջիններս՝ ներքին ծնոտի, շրթունքների ու լեզվի դրությունից: Ա ձայնավորի արտաբերության ժամանակ բերանը բացված է լինում ավելի, քան է. Օ, Ը ձայնավորների, և ավելի ևս,

քան Ու ձայնավորի արտաբերության ժամանակ: Ի ձայնավորի արտաբերության ժամանակ բերանի բացվածքը ամենից փոքր է: Ներքին ծնոտի իջնելն ու բարձրանալը, ուրեմն և բերանի բացվածքի նեղանալն ու լայնանալն զգալի կլինի, երբ բութ մատով թեթև սեղմենք կզակի տակը և իրար ետևից՝ մի փոքր երկարելով մի քանի անգամ արտասանենք երկու ձայնավոր, ինչպես՝ Ի-Ա, Ա-Ի: Միայն պետք է նկատի ունենալ, որ կան նաև անհատական տարբերություններ ևս:

Շրթունքների դրությունը կարևորություն ունի Օ և Ու ձայնավորների համար. Օ ձայնավորի արտաբերության ժամանակ շրթունքներն առաջ ձգված կազմում են մի բոլորակ ձև, իսկ Ու-ի արտաբերության ժամանակ ավելի ևս առաջ են ձգվում և ամփոփվում՝ օդի համար ավելի նեղ բոլորակ անցք թողնելով: Մեր ձայնավորներից այս երկուսը միայն ունեն շրթնայնացում, այսինքն արտաբերվում են առաջ ձգված և կլորված շրթունքներով: Ուրիշ լեզուների մեջ կան նաև ուրիշ շրթնայնացած ձայնավորներ:

Լեզվի դրությունը կարևորություն ունի բոլոր ձայնավորների արտաբերության համար. նրա առաջի, միջին և ետևի մասերը, նայելով ձայնավորներին, բարձրանում են դեպի կոշտ քիմքը կամ առաջաքիմքը (քիմքի առաջի կողմը). դեպի երկու քիմքի մեջտեղը՝ քմամեջը և դեպի փափուկ քիմքը կամ վերջաքիմքը (քիմքի ետևի կողմը): Այսպե՛ս այս բարձրացումը միակերպ չէ. Ի և Ու ձայնավորների համար լեզուն ավելի շատ է վեր բարձրանում. է, Ը, Օ ձայնավորների համար միջակ շափով, իսկ Ա ձայնավորի համար՝ ավելի ևս քիչ: Նույնը կարելի է ավելի որոշ կերպով պատկերացնել՝ նետկալ ցուցակով:

Առաջաքիմք	Քմամեջ	Վերջաքիմք	
Ի		Ու	Վերին բարձրություն
Ե	Ը	Օ	Միջին բարձրություն
		Ա	Ստորին բարձրություն

Ի ձայնավորի արտաբերության ժամանակ լեզուն դեպի առաջ
1. ձգվում, ծայրը լավ հենված է լինում երթթև (արդ. առամեհրի

վերին մասին՝ առաջի մասը վերին բարձրությամբ քաշվելով ղեպի վեր, քիմքի առաջի կողմը՝ կաղմում է մի կամար. կոկորդն ևս ավելի բարձր է և ձայնավորի արտաբերության ժամանակ լեզուն նույնպես ղեպի առաջ է ձգվում և առաջի մասով ուղղվում է ղեպի քիմքի առաջի կողմը, միայն միջին բարձրությամբ. բացի այդ՝ լեզվի ծայրը թույլ կերպով դրված է լինում ներքին կտրիչ առամենների ետևը. բերանը մի քիչ ավելի լայն է բացվում, և կոկորդն ավելի ցածանում է։ Մի քանի անգամ իրար հետևից երկարաձիգ արտասահունով Ի-է, է-Ի. կնկատենք բերանի բացվածքի, լեզվի և կոկորդի պրոֆյան տարբերությունը Ի և է ձայնավորների արտաբերության ժամանակ. միայն կոկորդի իջնելը նկատելու համար՝ պետք է մասը դնել խոչակի վերին կողմի վրա.

Սան լեզուներ, որոնք (ինչպես և մեր մի քանի բարբառները) ունին «բաղ» և «փակ» է ձայնավորներ։ Սրանցից երկրորդի, այսինքն փակ է ձայնավորի արտաբերության ժամանակ բերանի բացվածքն ավելի նեղ է լինում, ավելի մոտիկ Ի ձայնավորի արտաբերության բացվածքին բացի այդ՝ որ գլխավորն է՝ լեզուն ավելի ձգված լարված է լինում. Իսկ բաց է ձայնավորի արտաբերության ժամանակ լեզուն ավելի քիչ լարված է լինում. ավելի ազատ դրոփան մեջ է լինում, և բերանի բացվածքն՝ ավելի լայն։ Մեր է ձայնավորը բաց է.

Ա ձայնավորի արտաբերության ժամանակ լեզուն հանգիստ պրոֆյունից վեր է քաշվում, ծայրը քիչ իջնում է ղեպի ներքին կտրիչ առամեններ, բայց առանց կաշելու, իսկ ետևի մասը քիչ բարձրանում է ղեպի քիմքի ետևի մասը. բերանը չափավոր բացված, իսկ կոկորդն իջնում է ղեպի ցած։ Ո ձայնավորի արտաբերության ժամանակ լեզուն ավելի ետ է քաշվում և ծայրն ավելի հեռանում ներքին կտրիչներից. ետևի մասը միջին բարձրությամբ ուղղվում է ղեպի քիմքի ետևի մասը. բերանի բացվածքը քիչ նեղանում է, իսկ կոկորդը քիչ ավելի է բարձրանում, քան Ա ձայնավորի արտաբերության ժամանակ։ Նույնը յինում է և Ու ձայնավորի արտաբերության ժամանակ, միայն ավելի մեծ չափով, քան Օ ձայնավորի արտաբերության ժամանակ, այն է՝ լեզուն իր ամբողջությամբ ետ է քաշվում և իր ետևի մասով վերին բարձրությամբ մոտենում է քիմքի ետևի մասին, բերանի բացվածքն ավելի ևս նեղանում է, և կոկորդն ավելի բարձրանում, քան Օ-ի արտաբերության ժամանակ։ Բացի այդ, ինչպես տեսանք, Օ և Ու ձայնավորները շրթնայն սցած են։

լեզվի վերին, միջին և ստորին բարձրացումները ետևի մասում, ինչպես և բերանի բացվածքը և կոկորդի գրությունը Ու, Օ, Ա ձայնավորների արտաբերության ժամանակ, նույնպես կարելի է նկատել, եթե մի քանի անգամ իրար ևտևից արտասանենք Ու-Օ-Ա Մի փոքր ավելի զժվար է նկատել լեզվի առաջի կողմում և ետևի կողմում ունեցած բարձրացումների տարբերությունը միմյանցից բայց մի քանի անգամ ևտևե-ետև արտասանելով Ու-Օ-Ա և Ի-է սրան էլ կարելի է վարժվել:

Ը ձայնավորի արտաբերության ժամանակ բերանի բացվածքը մի փոքր պակաս է, իսկ կոկորդի գրությունը մի քիչ ավելի բարձր է. քան է ձայնավորի արտաբերության ժամանակ. լեզվի առաջի մասը մի փոքր իջնում է, իսկ միջին մասը միջին բարձրությամբ ուղղվում է դեպի երկու քիմքի մեջտեղը: Դա միջին կարգի միջին բարձրության ձայնավոր է. մինչդեռ առաջի կարգի ձայնավորներ են՝ է միջին բարձրության, Ի վերին բարձրության, իսկ ևտևի կարգի ձայնավորներ են՝ Ա ստորին բարձրության, Օ միջին բարձրության և Ու վերին բարձրության:

Պետք է նկատի ունենալ, որ այս առաջի, միջին և ետևի կարգերը, ինչպես և վերին, միջին, ստորին բարձրության աստիճանները, միայն ընդհանուր ձևով են որոշում ձայնավորների արտաբերության տեղը: Առանձին անհատների մեջ, թե անհատական տարբերությամբ և թե բարբառային ազդեցությամբ, միևնույն ձայնավորի արտաբերությունը միշտ կարող է լինել մի քիչ ավելի առաջի կամ մի քիչ ավելի ետևի կողմում, և լեզուն էլ կարող է մի քիչ ավելի կամ պակաս աստիճանով բարձրանալ դեպի քիմքը: Բացի այդ՝ պետք է նկատի ունենալ և հետևյալը: Խոսելիս ձայնավորները, ինչպես և բաղաձայնները, հատ-հատ շենք արտաբերում, այլ իրար նետ կապված, ուստի միևնույն ձայնավորը տարբեր-տարբեր կերպով է արտաբերվում. նայելով թե առաջից կամ ետևից ինչ հնչյուն է գալիս, ինչպես՝ մա, նա, լա, յա, ամ, ան, ալ, ալ և այլն: Ա ձայնավորի հնչյունն ու արտաբերությունն այս դեպքերում տարբերվում է. որովհետև, որպեսզի երկու հնչյուն իրար հետ կապվեն, պետք է երկրորդ հնչյունի սկիզբը համապատասխան լինի առաջին հնչյունի վերջին, բացի այդ՝ պետք է երկրորդ հնչյունի արտաբերությունը կարողանա պատրաստվել առաջինի արտաբերության հետ միաժամանակ. ուրիշ խոսքով իրար հետ կապված երկու հնչյունի արտաբերության շարժումները պետք է հարմարվեն միմյանց, որպեսզի կարելի լինի մի տեղամիջ սրտաբերել: Իսկ այդպիսի հարմարեց-

ման ժամանակ լեզվի, կոկորդի և այլ շարժուն մասերի դրոթյունը միշտ փոփոխության է ենթարկվում, որից և ամեն անգամ տարբերվում է հնչյունների երանգը: Բայց մենք սովորական կյանքում ուշադրություն չենք դարձնում այդպիսի նուրբ տարբերությունների վրա և առնում ենք, դիցուք Ա ձայնավորը, մի ընդհանուր որակով ամեն դեպքում իբրև միևնույն հնչյունը:

32. ՐԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԱՐՏԱՔԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ԵՎ ՏՆՂԻ:— Բաղաձայններն առաջանում են, երբ օդի արտադման ժամանակ բերանի մեջ կազմվում է մի փակվածք կամ նեղվածք: Փակվածքն օդի ճնշումից վայրկենապես պայթելով բացվում է աղմուկով, իսկ նեղվածքի պատճառով օդը շփվում է բերանի նեղվածք կազմող մասերին և աղմուկ է հանում: Երկու դեպքում էլ առաջացած աղմուկները բաղաձայն հնչյուններ են: Բաղաձայններն, ուրեմն, ըստ այսմ երկու տեսակ են՝ 1) փակվածքի բաղաձայններ, որոնք կոչվում են նաև պայթական կամ վայրկենական, որովհետև պայթյունի աղմուկը վայրկենական տևողություն ունի, ինչպես՝ Պ, Բ, Տ, Դ, Կ, Գ. և 2) նեղվածքի բաղաձայններ, որոնք կոչվում են նաև շփական կամ տևական, որովհետև շփումից առաջացած աղմուկը, որ է բաղաձայնը, կարելի է ուղածի շափ երկար տևողությամբ արտասանել, ինչպես՝ Ս, Ջ, Շ, Ժ, Խ, Ղ, Յ, Վ:

Բաղաձայնները՝ նայելով թե աղմուկի հետ միասին հնչում են ձայնալարերը, թե չէ՝ լինում են ձայնեղ և անձայն: Անձայն բաղաձայնները, ինչպես՝ պ, կ, տ, ս, շ, խ, ֆ, ավելի մեծ ուժով ու ճրնշումով են արտաբերվում, իսկ ձայնեղները, ինչպես՝ Բ, Գ, Դ, Կ, Վ, Գ, Վ, ավելի թույլ ուժով, որովհետև այս երկրորդ դեպքում արտաշնչության ուժի մի մասը գնում է ձայնալարերը տատանելուն: Լեյս պատճառով անձայն բաղաձայնները կոչվում են նաև ուժեղ կամ կոշտ, իսկ ձայնեղները՝ թույլ կամ փափուկ: Պայթական ձայնեղ բաղաձայնների արտաբերության ժամանակ՝ ձայնալարերի տատանումը կարող է սկսվել, նայելով բարբառներին, բաղաձայններին հատուկ աղմուկից թե՛ առաջ և թե՛ պայթյունի հետ միաժամանակ: Հայոց լեզվի արևելյան բարբառներին հատուկ է առհասարակ առաջին տեսակի արտասանությունը, այսինքն՝ ձայնալարերը հնչում են պայթյունից ավելի կամ պակաս տևողությամբ առաջ:

Բաղաձայնների մի ավելի կարևոր դասավորություն լինում է նայելով այն տեղերին, ուր առաջանում է բաղաձայնի ընթրոշ աղ-

մուկը: Բաղաձայնների մեծ մասի արտաբերության ժամանակ քթափողի անցքը փակված է լինում քիմքի առաջաստով, և օդը միայն բերանով է անցնում և առաջ բերում մաքուր քերանային բաղաձայններ. Մ, ն բաղաձայնների արտաբերության ժամանակ միայն՝ քթափողի անցքը բաց է մնում, և օդը միաժամանակ նաև քթափողով է դուրս գալիս, առանձին երանգ տալով այդ բաղաձայններին, որոնք և կոչվում են ռնգային բաղաձայններ:

Բերանի մեջ փակվածքը և նեղվածքը կազմվում են շրթունքների իրար կպչելով կամ մոտենալով, լեզվի մոտենալով կամ կրպշելով վերին կտրիչ ատամներին և կոշտ կամ փափուկ քիմքին: Նայելով բերանի այս զանազան դրություններին՝ բաղաձայնների բնորոշ աղմուկն առաջանում է զանազան տեղերում, և բաղաձայններն ըստ այնմ էլ բաժանվում են զանազան տեսակների և կոչվում են՝ շրթնային, ատամնային, քմային և այլն: Միայն պետք է նկատի ունենալ, որ զանազան հեղինակներ այս կամ այն բաղաձայնը տարբեր ձևով են կոչում, նայելով թե այդ բաղաձայնի արտաբերությանը մասնակցող գործարաններից ո՛րին ավելի մեծ նշանակություն են տալիս:

33. ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ԱՐՏԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:— 1. Շրթնային բաղաձայններից՝ պայրականներ՝ Պ, Բ, առաջանում են երկու շրթունքի իրար կպչելով. դրանք երկշրթնային բաղաձայններ են: Անձայն Պ բաղաձայնի արտաբերության համար շրթունքներն ավելի պինդ են իրար սեղմված լինում և ավելի մեծ ուժով պայթելով բացվում են արտաբերության վայրկյանին, քան ձայնեղ Բ բաղաձայնի: ՇվիակաՆ Ֆ, Վ բաղաձայնների արտաբերության համար վերին կտրիչ ատամները հենվում են ներքին շրթունքին, բայց այնպես որ օդի համար անցք է մնում. օդի հոսանքը շփվում է շրթունքներին և առաջացնում անձայն Ֆ րաղաձայնը և ձայնեղ՝ Վ: Դրանք ատամնաշրթնային բաղաձայններ են: Ուրիշ լեզուների մեջ կա նաև երկշրթնային Վ, որ առաջանում է երկու շրթունքի իրար մոտենալով:

2. Ատամնային բաղաձայններից՝ պայրական Տ, Դ բաղաձայնների արտաբերության ժամանակ շրթունքները թեթև դատված են լինում միմյանցից. լեզուն, որի ծայրը հենված է լինում վերին կտրիչների տակի Լդրին, փակում է օդի անցքն ատամների միջև. արտաբերության ժամանակ պայթելով բացվում է այս փակված բռ, և առաջանում անձայն Տ և ձայնեղ Դ. ՆվակաՆ Ս. Բ բաղա

ձայնների արտաբերության ժամանակ լեզվի ծայրը քիչ խոնարհած է լինում և ներքին կտրիչներին կպած, որով օդի համար նեղանցք է մնում ատամների միջև, որոնց հետ և օդի շփումից առաջանում է անձայն Ս և ձայնեղ Զ:

3. Ռեզային բաղաձայններից Մ՝ շրթունքների փակվածքի ձայնեղ հնչյուն է, բայց ոչ պայթական: Այս հնչյունի արտաբերության համար շրթունքները ճիշտ նույն ձևով փակվում են, ինչպես Բ բաղաձայնի համար, բայց չեն բացվում, օդի համար ազատ անցելով մնում է թթափողի միջով, և հնչյունը կարելի է երկարել: Իսկ որնպային ն բաղաձայնն ատամնային փակվածքի ձայնեղ հնչյուն է դարձյալ ոչ պայթական. առաջանում է ինչպես Դ բաղաձայնը միայն փակվածքը չի բացվում, օդն անցնում է թթափողով, և կարելի է հնչյունն երկարել: Սակայն այս ն հնչյունը Գ, Կ, Ք կատկային բաղաձայններից առաջ դառնում է ԲՎային. փակվածքը կազմվում է լեզվի ետևի երեսով և կոշտ ու փափուկ քիմքերի մեջտեղի մասով, ինչպես «անգամ», «ընկեր» բառերի մեջ:

4. Լեզվային բաղաձայններ են՝ Լ, Ր, Ռ նայ հնչյունները: Դրանցից Ռ բաղաձայնի արտաբերության ժամանակ բերանը չափավոր բացված է լինում. վերին կտրիչ ատամների լինդին մոտեցած լեզվի ծայրը, ձայնալարերի հնչելիս, թեթև ձգված բարձրանում է դեպի առաջաքիմքը և օդի շփումից դողողում է: Ր բաղաձայնը նույն Ռ հնչյունն է, միայն լեզվածայրի դողողոցը շատ թույլ է: Այս երկուսի արտաբերության ժամանակ աղմուկը զրեթե անլսելի է մնում բայց և այնպես դրանց հետ միացած աղմուկի աստիճանը տարբեր է՝ նայելով բարբառներին: Երբ լեզվի առաջի մասը սեղմվում է ատամներին և բացվածքը նեղանում է, իսկ արտաբերության ուժը աստիճան է, այդ ժամանակ լեզվի առաջ ընկած մասը դողում է մ/ևն անցքի մեջ, և Ր բաղաձայնի հետ լսելի է լինում Ս, Շ, Ժ հնչյունների մի աղմուկ: Մի քանի բարբառների մեջ իշխում է այդ աղմուկը, և նույնիսկ Ր բաղաձայնին փոխարինում են Ժ, Շ. ինչպես՝ երեխ, մադդիկ, Մադքա, Վադդան արտասանում են՝ մեխ, մադդիկ, Մադտա, Վադտան: Գրական լեզվի մեջ, սակայն, դրանք Ր, Ռ) հատկապես նայ հնչյուններ են:

Լ բաղաձայնի արտաբերության ժամանակ նույնպես բերանը փափավոր բացված է լինում. ձայնալարերի հնչելիս լեզվի ծայրը սեղմվում է վերին կտրիչներին, լեզվի երկու կողմերում և բերանի անկյուններում կազմվում են նեղ անցքեր, որոնցով անցնում է ղը. Լ հնչյունն էլ. ուրեմն, առաջանում է առանց փակվածքի ..

պայթական չէ: Մեր և բաղաձայնը երկկողմանի է, որովհետև օդի անցքը կազմվում է լեզվի երկու կողմում. բայց կա նաև միկողմանի և, որի արտաբերության համար անցք կազմվում է միայն բերանի մի կողմում: Այդ անցքերը կարող են լայն կամ նեղ լինել, և և հնչյունը կարող է լինել ըստայնմ բաց կամ փակ: Հայերենում, օրինակ, «լա» վանկի մեջ և հնչյունը բաց է, ֆրանսերեն լա վանկի մեջ՝ և հնչյունը փակ է, մեր բարբառների մեջ էլ կա «լա» փակ և-ով արտասանություն. ուսերենում ԵՊ ափելի ևս փակ է, բացի այդ՝ և հնչյունը նաև փափկացրած է:

5. Քմային բաղաձայններ են՝ Շ, Ժ, որոնք երկուսն էլ նեղ-վածքի շփական հնչյուններ են: Դրանց արտաբերության ժամանակ շրթունքներն ատամներից զատվում և առաջ են ընկնում. ատամներն իրար մոտեցած են լինում առանց կպչելու միմյանց. լեզվի ծայրը դեպի կոշտ քիմֆն է բարձրանում առանց կպչելու նրան. այս երկուսի մեջ կազմվում է մի նեղվածք, որի մեջ առաջանում են անձայն Շ, ձայնեղ Ժ հնչյունները:

6. Կատկային կամ վերջաքմային բաղաձայններից պայթական Կ, Գ հնչյունների արտաբերության ժամանակ լեզվի ծայրը խոնարհած՝ թեթև սեղմվում է ներքին կտրիչների արմատներին լնդի մոտ. լեզվի ետևի երեսը կպչում է փափուկ քիմֆին (վերջաքիմֆ, կատիկ), որից պայթելով բաժանվում է շնչի արտամղումով, և առաջանում են անձայն Կ, ձայնեղ Գ: Շփական Խ, Ղ բաղաձայնների արտաբերությունը նման է Կ, Գ բաղաձայնների արտաբերությանը, բայց լեզվի ետևի երեսը չի կպչում փափուկ քիմֆին, այլ միայն մոտենում է նրան և նեղվածք կազմում, ուր և օդի շփումից առաջանում են անձայն Խ, ձայնեղ Ղ բաղաձայնները: Այս չորս հնչյունները՝ Կ, Գ, Խ, Ղ սովորաբար կոչում են կոկորդային. այսպես կոչվել են ոչ թե կոկորդում, այլ բերանի ետևի մասում, կոկորդին մոտիկ արտասանվելու համար: Դրանք կատկային կամ վերջաքմային հնչյուններ են:

Կատկային Կ, Գ, Ք բաղաձայնները գրական լեզվի մեջ Ի, Ե ձայնավորներից առաջ արտաբերվում են իբրև Բմային կամ առաջա-Բմային բաղաձայններ, ինչպես՝ կիր, գիր, ֆիր բառերի մեջ: Դրանց արտաբերության ժամանակ լեզվի առաջի մասը բարձրանում է դեպի կոշտ քիմֆը կամ առաջաքիմֆը, կպչում է նրան և ապա բացվում պայթելով: Արտաբերության այս փոփոխությունը, որ կոչվում է քմայնացում (պալատալիզացիա, լատ. պալատում «քիմֆ», «կոշտ քիմֆ» բառից), առաջ է գալիս Ի, Ե ձայնավորների արտա-

բերության տեղի ազդեցությամբ. Կ, Գ, Ք արտաբերելիս միաժամանակ պատրաստվում ենք և Ի, Ե արտասանելու, ուստի և լեզվի առաջի մասն է բարձրանում դեպի քիմքը: ԿԻ, ԳԻ, ՔԻ կապակցությունների մեջ քմայնացած Կ, Գ, Ք բաղաձայններից հետո Ի ձայնավորն էլ արտասանվում է, իսկ ԿԵ, ԳԵ, ՔԵ կապակցությունների մեջ քմային Կ, Գ, Ք արտասանելիս, կարծես, ձգտում ենք միաժամանակ Ի արտասանելու, բայց չենք արտասանում, այլ Ե ձայնավորն ենք արտաբերում: Կ, Գ, Ք բաղաձայնների այս բարդացումը կամ քմայնացումը, ինչպես ասվեց, զրական լեզվի մեջ երևում է միայն կի, գի, ֆի, կե, գե, ֆե կապակցությունների մեջ. իսկ կա, գա, ֆա, կո, գո, ֆո, կու, գու, ֆու, կր, գր, ֆր կապակցությունների մեջ, ինչպես և ուրիշ դեպքերում, Կ, Գ, Ք բաղաձայնները կատկային կամ վերջաքմային են: Բարբառների մեջ, սակայն, այս վերջին կապակցությունների համար ևս կա Կ, Գ, Ք հնչյունների քմայնացած արտաբերություն, և մինչև անգամ ուրիշ բաղաձայնների համար էլ, ինչպես՝ լ, մ, ն, երևում է երբեմն քմայնացումը կամ փափկացումը Ե ձայնավորից առաջ, երբեմն և հետո:

7. Հազազային շփական հնչյուն է Հ, որի արտաբերության ժամանակ բերանի խոռոչն ընդունում է նախորդ կամ հաջորդ ձայնավորների արտաբերության համար հարկավոր դրությունը. օդի հոսանքն անցնելով բերանի խոռոչով՝ առաջ է բերում շնչի (հազագի) թևթև աղմուկ, որ բնախոսորեն հաջորդ կամ նախորդ ձայնավորի անձայն, այսինքն շնչական ձայնավոր հնչյունն է, բայց ձայնաբանորեն թողնում է հազազային Հ հնչյունի տույլությունը: Դա անձայն հազազ է: Բարբառների մեջ կա նաև սրա համապատասխան ձայնեղ հազազ, որի արտաբերությանը մասնակից է ձայնը, բայց աղմուկն իշխում է ձայնի վրա և լսելի է լինում:

34. ԲԱՐԴ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ.— Բարդ բաղաձայնները կազմվում են երկու կամ երեք հնչյունի այնպիսի բաղադրությունից, որի մեջ երկու հնչյունը մեկ արտաբերությամբ են առաջանում և ձայնաբանորեն իբրև մեկ հնչյուն են ըմբռնվում: Դրանք երկու տեսակ են՝ հազազավոր և կրկնակ բաղաձայններ:

1. Հազազավոր անձայն բաղաձայնները՝ Փ, Թ, Ք կազմվում են պայթական Պ, Տ, Կ բաղաձայններից և ետևից ևկող հազազից— Հ հնչյունից իբրև ՊՀ, ՏՀ, ԿՀ, որոնք երկուսը միանում են Ի մի նոր հնչյուն: Այս նկատմամբ Պ, Տ, Կ բաղաձայնները, որ անհաղաղ են, կոչվում են լեւկ կամ նուրբ. Բ, Դ, Գ ձայնեղները, որ նույնպես ան-

հազագ են, կոչվում են միջակ, իսկ Փ, Թ, Ք հազագավորները՝ թավ: Լերկ բաղաձայնների արտաբերության պայթումից անմիջապես հետո գալիս է ձայնալարերի տատանումը կամ հաջորդ ձայնավորի արտաբերությունը, ինչպես՝ պայտ բառի մեջ պա=պ+ա. մինչդեռ թավ հնչյունների արտաբերության ժամանակ պայթումին անմիջապես չի հետևում ձայնավորը, այլ այդ երկու հնչյունի մեջ պայթումից հետո մտնում է Հ հազագը, ինչպես՝ փայտ բառի մեջ փա=պհա, փայտ իբրև պհայտ, միայն ՊՀ մեկ արտաբերությամբ արտասանած: Մեր Փ, Թ, Ք հազագավորներն անձայն են. բայց բարբառների մեջ կան նաև ձայնեղ հազագավոր բաղաձայններ, որոնց մեջ բն, դն, զն կապակցությունները միանում և մի հնչյուն են կազմում:

2. Կրկնակ կամ կես-պայթական (կես-շփական) բաղաձայններ են՝ Մ, Ձ, Յ, Ծ, Զ, Զ, որոնք բաղադրվում են մի պայթական Տ կամ Դ կամ Թ բաղաձայնից և շփական Ս, Ձ, Շ, Ժ բաղաձայնների մեկից: Այս կրկնահնչյուն բաղաձայններն էլ առաջանում են մեկ արտաբերությամբ և այնպես, որ բաղադրված հնչյունի մեջ բաղադրության երկու բաղաձայնները միասին իբրև մեկ հնչյուն են զգացվում: Օրինակ՝ Յ բաղաձայնի մեջ կան ՏՍ կամ ԹՍ բաղաձայնների տարրերը, այդ պատճառով և, օրինակ՝ հին արտասով բառը դարձել է նախ արտսով, և ապա՝ Տ հնչյունի հազագավորումով՝ արցունք. կրտսեր բառը կա և կրցեր ձևով. պատասխան դարձել է նախ պատսխան, ապա նույնպես Տ հնչյունի հազագավորումով՝ բարբառների մեջ՝ պացխուն. բայց Յ բաղաձայնը ձայնաբանորեն տարբերվում է տա կամ քս կապակցությունից, և կրտսեր բառի մեջ տս նույն չէ զգացվում, ինչ որ կրցեր բառի մեջ Յ: Ինչպես որ պայթական Տ, Դ, Թ բաղաձայնները երեք տեսակ են, նույնպես և համապատասխան ձևով երեք տեսակ են ատամնային կրկնակները՝ անձայն լերկ Մ (տս), ձայնեղ միջակ Ձ (դզ), անձայն թավ Յ (թս), նույնպես ատամնա-ֆմային կրկնակները՝ անձայն լերկ Ծ (ՏՇ), ձայնեղ միջակ Զ (ԴԺ), անձայն թավ Զ (ԹՇ): Առաջինները կազմվում են ատամնային Տ, Դ և Ս, Զ հնչյունների բաղադրությունից իբրև ՏՍ, ԴԶ. թավի հետ միանում է և հազագը իբրև ԹՍ. իսկ երկրորդները կազմվում են ատամնային Տ, Դ և քմային Շ, Ժ հնչյուններից, իբրև ՏՇ, ԴԺ. թավի հետ միանում է և հազագն իբրև ԹՇ:

35. ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԸ

Զայնորդ		Ա զ յ կ ա ղ ո ռ								
Ռ ն զ ա լ ի ն	Ն ա լ	Գ ա ռ ղ				Բ ա ռ ղ				
		Շփական		Գայթական		Գայթ. հազա- ղավոր	Կրկնակ (կես-պայթ.)			
		Զայնեղ	Անձայն	Միջակ	Լեռկ		Բազ	Միջակ	Լեռկ	Բազ
Շրթնա- յին	Մ		Վ	Յ	Բ	Գ	Փ			
Ատամնա- յին	Ն		Զ	Ս	Դ	Տ	Բ	զ	Ս	Տ
Լեզվային	Բ, Բ լ									
Բձային			Ժ	Շ						
Ատամնա- քմային								ջ	ձ	ջ
Կատկա- յին			չ	ե	ք	կ	բ			
Հազաղա- յին				չ						

36. ՎԱՆԿԱՅԻՆ ԵՎ ԱՆՎԱՆԿԱՅԻՆ ՀՆԶՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԵՐԿԱՐԱՐԱՌՆԵՐԻ.— Ինչպես բոլոր հնչյունները, նույնպես և խոսքի հնչյունները տարբերվում են իրենց ավելի կամ պակաս ուժով, որ կախված է հնչող մարմնի տատանումների երկայնությունից: Խոսքի մեջ հնչյունները սովորաբար ջոկ ջոկ չեն արտասանվում, այլ իրար հետ միացած կամ կապակցված: Հնչյունների ամենապարզ կապակցությունն է մի վանկը, որի մեջ մի ուժեղ հնչյունին առաջից կամ ետևից միանում են թույլ հնչյունները և միասին առանց

ընդհատվելու արտասանվում են իբրև մի միություն: Մեր լսելիքը վանկի մեջ տարբերում է ամենամեծ ուժով արտաբերվող մի հընչյունը, որ վանկի կենտրոնն է և որի ուժեղ արտաբերության շնորհիվ կազմվում է վանկը, այսինքն առաջ է գալիս թույլ հնչյունների միացումը ուժեղին. օրինակ՝ ան, ալ, ապ, առ, ակ կապակցությունների մեջ հայտնապես առաջինը Ա հնչյունն է ականջի զարնում իր ուժով, իսկ նա, լա, պա, տա, կա վանկերի մեջ՝ երկրորդը Ա հնչյունը. երկու դեպքում էլ վանկ կազմելու ուժն ունի Ա հնչյունը: Ըստ այսմ խոսքի հնչյունները նայելով իրենց կատարած դերին (ֆունկցիային) վանկի մեջ՝ լինում են՝ 1) Վանկային կամ վանկ կազմող հնչյուններ, որոնք վանկի մեջ արտաբերվում են ամենամեծ ուժով և որոնց միանում են նախորդ կամ հաջորդ թույլ հընչյունները, և 2) Անվանկային կամ վանկ չկազմող հնչյուններ, որոնք թույլ արտաբերվելով միանում են նախորդ կամ հաջորդ ուժեղ հնչյունին:

Հալոց լեզվի մեջ վանկային են միայն ձայնավորները, որոնք մենակ ևս կազմում են առանձին վանկ, ինչպես՝ ա, օ, է, ի, ու, ը. իսկ բոլոր բաղաձայնները միշտ անվանկային են: Հայերենում, լիաձայն խոսելիս, չկան վանկեր, որ կազմված լինեն միայն մեկ կամ մի քանի բաղաձայնից առանց ձայնավորի. նույնիսկ այսպիսի ձայնարկությունները՝ կռռ, կլթ, հմ, հշշ, փստ՝ լիաձայն խոսելիս ունին իրենց մեջ Լ ձայնավորը՝ կրռռ, կլրթ, հրմ, հրշշ, փրսս: Կան լեզուներ, սակայն, ինչպես հին հնդկերեն, հին սլավերեն, չեխերեն, գերմաներեն, որոնց մեջ բաղաձայնները, ավելի ձայնորդները, կատարում են նաև վանկային հնչյունի դեր, այսինքն կարող են լինել վանկի մեջ ամենից ուժեղ հնչյունը: Հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ ևս եղել են վանկային ու, լ, ն, մ հնչյուններ:

Հայերենում ամեն մի ձայնավոր սովորաբար մեկ վանկ է կազմում, բայց ոչ միշտ. որովհետև ինչպես որ բաղաձայններն էլ կարող են վանկային հնչյունի դեր կատարել վանկի մեջ, նույնպես և ձայնավորները կարող են անվանկային հնչյունի դեր կատարել վանկի մեջ: Այսպիսի դեպքերում երկու կից ձայնավորներից մեկն արտասանվում է ուժեղ և կազմում է վանկը, իսկ մյուսը թույլ արտաբերվելով՝ առանձին վանկ չի կազմում, այլ ինչպես մի բաղաձայն միանում է նախորդ կամ հաջորդ վանկային ուժեղ ձայնավորին և միասին կազմում են մեկ վանկ: Առանձին վանկ չկազմող այսպիսի ձայնավորները կոչվում են Բաղաձայնակաճայնավոր կամ կիսաձայն. ավելի ճիշտ կլիներ կոչել թույլ ձայնավոր: Երկուս

ձայնավորների այսպիսի կապակցությունն ի մի վանկ, որի մեջ ձայնավորներից մեկը վանկային է, իսկ մյուսն անվանկային է և թույլ արտասանվելով միանում է վանկային ձայնավորին, կոչվում է երկրաբառ այս բառի ընդարձակ մտքով, ինչպես՝ այ, ոյ, ույ:

Կիսաձայն կամ բաղաձայնական (բաղաձայնի ֆունկցիա կատարող) ձայնավորները նշանակում են սովորաբար՝ ձայնավորի տակին մի կիսաբոլորակով, ինչպես՝ և, ւ:

37. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՐԿՐԱՐԲԱՌՆԵՐԸ. ԿԻՍԱԶԱՅՆ Յ (ի) և ԲԱՂԱ-
ԶԱՅՆ յ (յոտ) ՀնՉՅՈՒՆՆԵՐԸ:—Հայոց լեզվի մեջ, աշխարհաբարում, անվանկային կամ բաղաձայնական ձայնավորի դեր կատարում է միայն ի ձայնավորը, որ այս դեպքում նշանագրվում է Յ տառով: Նույնը եղել է նաև հին հայերենում, որի մեջ նույնիսկ ի նախդիրը ձայնավորից առաջ դարձել է անվանկային ի, օրինակ՝ ի տուն, բայց Յաշխարհ: Մեր նոր լեզվի մեջ այս բաղաձայնական ի ձայնավորը կամ Յ-ն միանում է թե նախորդ վանկային ձայնավորի հետ, որով կազմվում են ընկճող երկրաբառներ՝ ԱՅ, ՈՅ, ՈՒՅ, ԵՅ, և թե հաջորդ վանկային ձայնավորի հետ, որով կազմվում են բարձրացող երկրաբառներ՝ ՅԱ, ՅՈ, ՅՈՒ, ՅԵ, ՅԻ:

Մեր վանկային ի ձայնավորը և անվանկային կամ բաղաձայնական (կիսաձայն) Յ ձայնավորը իսկապես միևնույն հնչյունն են. երկուսի արտաբերության տեղը միևնույնն է և երկուսն էլ միևնույն որակն ունեն և իրարուց տարբերվում են միայն իրենց ուժով. Յ հնչյունը թույլ ի ձայնավոր է: Զպիտի շփոթել մեր այս Յ հնչյունը, որ որակով ձայնավոր է, լեզուների մեջ շատ տարածված յոտ կոչված (յ տառը) հնչյունի հետ, որ միջաքմային կամ առաջաքմային շփական ձայնեղ բաղաձայն է, ինչպես գերմաներեն ja, jeuer բառերի մեջ, կամ ռուսերեն я, сою, союе, союю, шюю բառերի մեջ (я, ѳ, ю շեշտված=ja, jo, ju): «Ի» ձայնավորի և այս j (յոտ) հնչյունի արտաբերության տեղն ևս միևնույնն է, և այս երկուսը միմյանցից տարբերվում են միայն արտաբերության տեղի նեղվածքի մեծությամբ, այն է՝ յոտի (j) արտաբերության ժամանակ լեզվի և առաջաքմաքի միջոցը (միջի տարածությունը) ավելի նեղ է, ուստի օդի շփումն ավելի մեծ է, և աղմուկն է իշխում ձայնի վրա. մինչդեռ ի ձայնավորի արտաբերության ժամանակ այդ նեղվածքը մի փոքր լայնանում է, ուստի օդի շփումը պակասում է, աղմուկը թուլանում է, և ձայնն է իշխում աղմուկի վրա: Բաղաձայնական ի ձայնավորը, որ է՝ Յ տառի հնչյունը, ունի ի ձայնավորի այս հատկու-

թյունը. նրա արտաբերության ժամանակ ևս աղմուկն անզգալի է, թեպետ և նրա արտաբերության տեղը մի փոքր ավելի նեղ է, քան վանկային ի ձայնավորի, և մեր Յ հնչյունն իսկապես փակ ի ձայնավոր է: Բայց հենց որ մեր այս Յ հնչյունի արտաբերության տեղը, լեզվի և առաջաքիմքի միջոցը (արանքը) մի փոքր ավելի ևս նեղանում է, մեր Յ հնչյունն էլ հեշտությամբ դառնում է յ (յոտ), և մեր մի քանի, ավելի արևմտյան բարբառների մեջ, երբեմն նաև գրական լեզվի մեջ, այդպես էլ իբրև բաղաձայն արտասանում են մեր կիսաձայն Յ հնչյունը: Այդ պատճառով և մենք օտար լեզուների բաղաձայն յ հնչյունը առանց դժվարության տառադարձում ենք մեր կիսաձայն Յ գրով, ինչպես ռուսերենի СВЯЖ, СВЮЖ—սվայա՝, սվայո՝ւ, և մեր Յ հնչյունն էլ տառադարձում ենք կամ ի ձայնավորով, կամ, ինչպես գերմաներենում, յ բաղաձայնով, ինչպես օրինակ՝ մեր ազգանունների վերջավորությունները գրում են թե՛ ian և թե՛ jan—Terterian, Terterjan:

Պետք է նկատել, որ կան քերականներ, որոնք վանկ չկազմող ձայնավորները, ինչպես և մեր Յ հնչյունը երկբարբառների մեջ, դնում են իբրև բաղաձայն: Այս դեպքում հնչյունների բաժանման համար իբրև ձայնավոր ու բաղաձայն նկատի է առնվում ոչ թե նրանց արտաբերությունն ու երանգը (որակը), այլ նրանց պաշտոնը (ֆունկցիան) վանկի մեջ: Ըստ այսմ, ուրեմն, ձայնավոր կոչվում են այն հնչյունները, որոնք վանկային են, այսինքն վանկ են կազմում, ինչպես են մեր վեց ձայնավորները. իսկ բաղաձայն կոչվում են այն հնչյունները, որոնք անվանկային են, այսինքն չեն կարող վանկ կազմել, այլ վանկի մեջ միանում են նախորդ կամ հաջորդ ձայնավորի հետ: Այս բաժանումով մեր Յ հնչյունը, թեպետ որակով ձայնավոր է, բայց մտնում է բաղաձայնների մեջ: Մեր քերականներն էլ ընդհանրապես մեր այդ տառը, դրա ֆունկցիան նկատի ունենալով, դնում են բաղաձայնների մեջ:

Ապա, պետք է նկատի ունենալ և այն, որ կան բանասերներ էլ, որոնք ԱՅ, ՈՅ, ՈԻՅ, ԾՅ կապակցությունները համարում են երկբարբառ, այսինքն երկու ձայնավորի միացում իբրև մեկ վանկ, որ արտաբերվում է արտաշնչության միևնույն արտամղումով, իսկ շուռ տված ՅԱ, ՅՈ, ՅՈԻ, ՅԾ, ՅԻ կապակցությունները համարում են բաղաձայնի և ձայնավորի միացում, կամ կոչում են դրանք կեղծ (անիսկական) երկբարբառներ:

Այս տարբեր ըմբռնումներն առաջանում են արտասանության նուրբ տարբերություններից. որովհետև, ինչպես տեսանք, հեշտու-

Թյամբ փոխանցում է լինում անվանկային Ի ձայնավորից, մեր ձ տառի հնչյունից դեպի շփական յ բաղաձայնը, որոնք երկուսն էլ վանկի մեջ նույն բաղաձայնական ֆունկցիան ունին. ուստի և կա ըող են շփոթվել միմյանց հետ և հաճախ շփոթվում էլ են, և շատ մարդ դժվարանում է տարբերել անվանկային Յ (Ի) ձայնավորը շփական յ-ից: Այդ է պատճառը, որ լեզուների այբբենարանների մեջ չկան երբեմն այդ երկուսի համար առանձին տառեր, և մենք էլ միևնույն Յ տառով արտահայտում ենք թե՛ բաղաձայնական Յ(Ի) ձայնավորը և թե՛ շփական յ բաղաձայնը:

35. ԲԱՌԵՐԻ ԱՐՏԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՎ ՀԵԳՈՒՄ ՈՒ ՎԱՆԿԵՐ. — Մեկ բառի մեջ կարող են լինել և՛ մեկ, և՛ մի քանի վանկային հըն չյուններ. ուստի և բառը կարող է կազմված լինել կամ մեկ վանկից, կամ երկու և ավելի վանկերից: Միավանկ բառերն արտաբերվում են շնչի մի արտամղումով, մի անգամից իբրև մի միություն, իսկ բազմավանկ բառերն արտաբերվում են շնչի երկու և ավելի արտամղումներով և արտաբերության ժամանակ բաժանվում են մասերի, որոնք և բառի վանկերն են:

Բազմավանկ բառերի այս բաժանումը վանկերի կամ հեզումն առաջ է գալիս արտաշնչության կա՛մ ընդհատումով, կա՛մ թուլացումով: Ընդհատումը կարելի է երկար և կարճ անել, իսկ թուլացումը վերածել ընդհատումի: Ընդհատումն առաջ է գալիս այն ժամանակ, երբ օդի արտամղումի միջոցին բերանի մեջ կազմվում է մի փակվածք պայթական և ռնգային բաղաձայններն արտաբերելու համար. իսկ թուլացումն այն ժամանակ, երբ կազմվում է մի նեղվածք շփական և նայ բաղաձայնների համար: Այսպես օրինակ՝ կապել բառի մեջ արտաբերության ժամանակ Ա ձայնավորից հետո շրթունքները կաշում են իրար, արտաշնչվող օդի անցքը փակվում է, հետևաբար և արտաշնչությունն ընդհատվում է, մինչև որ առաջ է գալիս Պ հնչյունի արտաբերության համար հարկավոր պայթյունը, որ անցնում է հաջորդ վանկին, ուստի և այդ բառը բաժանվում է կա-պել վանկերի: Իսկ դավել բառի արտաբերության ժամանակ Ա ձայնավորից հետո առաջ է գալիս շփական Վ բաղաձայնի համար հարկավոր նեղվածքը ներքին շրթունքի և վերին կտրիչ ատամների միջև: Այդ ժամանակ օդի արտամղումը չի դադարում, այլ թուլանում է, քանի որ անցում է լինում Ա հնչյունի արտաբերության համար հարկավոր խոսքի գործարանների դրությունից դեպի Վ-ի համար հարկավոր դրությունը: Բայց հենց որ նեղվածքը կազմվում է,

անմիջապես գորանում է օդի արտամղումը, որով առաջ է գալիս շփում և Վ հնչյունը, որ անցնում է հաջորդ վանկին. ուստի և այս բառը բաժանվում է դա-վել վանկերի: Մենք կարող ենք այս երկու վանկի մեջ եղած թուլացումը վերածել ընդհատման, այսինքն Ա ձայնավորն արտաբերելուց հետո մի փոքր դադար անել և ապա նոր կազմել շրթունքների մեջ Վ-ի համար հարկավոր նեղվածքն ու արտասանել Վ հնչյունը. բայց սովորական խոսվածքի ժամանակ այսպես չենք հեզում:

Վերևի բացատրությունից երևում է, որ հեզումի ժամանակ երկու ձայնավորի մեջ եղած մի բաղաձայնը, լինի ձայնորդ, պայթական թե շփական, անցնում է երկրորդ ձայնավորին, ինչպես՝ ժամա-նակ, դա-սա-տու: Այս միևնույն տրոհման ենթարկվում է և Յ հնչյունը, որի արտաբերության համար ևս,—արտասանվելիս լինի իբրև անվանկային Ի, թե բաղաձայն յ,—նեղվածք է առաջ գալիս, և օդի արտամղումը թուլանում է. ուստի և հետևյալ բառերն արտասանվում և վանկերի բաժանվում են այսպես՝ նա-յել, ծա-ռա-յա-կան, գո-յակ, շո-յել, կա-յուն:

Երբ երկու ձայնավորի մեջ իրար հանդիպում են նույն կարգի երկու տեսական հնչյուններ, որ են նույն կարգի ձայնորդ և շփական հնչյունները, ինչպես՝ քշշալ, տաբակա՛ն, տապաններ բառերի մեջ ՇՇ, ՐՐ, ՆՆ, այդպիսի կրկնություններն առանց ընդհատումի ավելի երկար են արտասանվում, միայն այդ հնչյունների արտաբերության մեջտեղում օդի արտամղումի ուժը թուլանում է, և այս թուլացումը կազմում է երկու վանկի սահմանը՝ քշշալ, տաբ-բակա՛ն, տապան-ներ: Մենք կարող ենք այդ վանկերը նաև ընդհատումով արտաբերել, բայց սովորական խոսվածքի ժամանակ միայն երկարում ենք այդ կրկնված հնչյունները: Բավական է, որ մի փոքր կարճ արտասանվի, այդ ժամանակ կրկնությունը վերանում է, և լսվում է՝ քշալ, տաբակա՛ն, տապաններ: Վերջին երկուսը և նմանները, հարկավ, թերի արտաբերություններ են, բայց արդեն հաճախ լսվում է ն հնչյունով վերջացած բաղմավանկ բառերի հոգնակին այդպիսի կարճ արտաբերությամբ: Իսկ երբ իրար հանդիպում են երկու նույն կարգի պայթական հնչյուններ, ինչպես՝ աբբա, Փիլիպպոս, խրատուս բառերի մեջ, այդ ժամանակ առաջին հնչյունի համար կազմվում է հարկավոր փակվածքը, բայց պայթում չի առաջ գալիս, քանի որ երկրորդի համար ևս նույն փակվածքն է հարկավոր. այլ առաջին հնչյունի փակվածքի պատճառով ընդհատվում է արտաշնչություն-

ներ, և ապա նոր երկրորդ հնչյունի պայթումն է լինում, որով և այդպիսի բառերը բաժանվում են Փիլիպ-պոս, ար-բա: Հայերենում, սակայն, նույն կարգի պայթական բաղաձայնների այսպիսի կրկնություններ շատ քիչ կան. բառերի վերջում նույնիսկ անհնարին է այդպիսի կապակցությունը. Շմիդտ մենք կարող ենք արտասանել միայն Շմիդտ, ինչպես գրաբարի կարգք, ֆաղաֆ և նմանները արտասանում ենք այժմ՝ կարգք, ֆաղաֆ: Իսկ տեական հնչյունները բառերի վերջում թեպետ կարող ենք երկարել, ինչպես՝ Մանն, պրոգրամմ, կոլոսս, բայց այդ արտասանությունը հատուկ չէ հայերենին. մենք այդպիսի բառերը կարտասանենք՝ Մանրն, պրոգրամմ, կոլոսս, ուստի և այդպիսի օտարազգի բառերի վերջում մենք միայն մեկ բաղաձայն ենք գրում՝ Շմիդ, պրոգրամ, կոլոս: Նույնիսկ միջին վանկերի մեջ մենք սովորաբար արտասանում ենք և գրում մի բաղաձայնով՝ պրոֆեսոր, Թեսալիա, Ապոլոն և այլն, բայց մասսա, Աննա:

Երբ իրար հանդիպում են երկու տարբեր կարգի տեական բաղաձայններ, դարձյալ սովորական խոսվածքի ժամանակ դրանց արտաբերության մեջ ընդհատում չի լինում, այլ միայն թուլացում, և բաժանում ենք՝ քըշ-վառ, տար-վել, աս-վել, բարե-կամենե: Բայց երբ իրար հանդիպում են երկու տարբեր կարգի պայթական հնչյուններ, ինչպես՝ պատկեր, ապտակ բառերի մեջ ՏԿ, ՊՏ, այն ժամանակ օդի մի արտամղումով արտաբերում ենք իբրև մի վանկ մինչև առաջին պայթականի փակվածքը՝ պատ, ապ. հետո՝ առանց պայթումի՝ արտաշնչության մեջ ընդհատում է լինում հաջորդ պայթականի համար հարկավոր փակվածքի պատճառով, և այս ընդհատումը կազմում է երկու վանկի սահմանը: Այդպիսի բառերը, ուրեմն, մենք արտաբերում ենք հեզելով իբրև՝ պատկեր, ապ-տակ: Նույն ձևով հեզում ենք նաև, երբ երկու բաղաձայնից առաջինը տեական է, իսկ երկրորդը փակվածքի. ինչպես՝ զընդակ, ամ-պի, ար-դար, աս-տառ, առ-նել, կազ-մել, եղ-բայր:

Այսպես ուրեմն, բառերի բաժանումը վանկերի՝ պատահաբար չի առաջ գալիս, այլ մի բնախոսական երևույթ է և հիմնված է արտաշնչության ընդհատումի կամ թուլացումի վրա, իսկ վերջինս կախված է իրարուց տրոհվող հնչյունների տեսակից: Բացի այդ՝ պետք է նկատի ունենալ նաև հետևյալը:

Ամեն լեզու ունի վանկերի և բառերի մեջ ձայնավորների և բաղաձայնների հաջորդության ու բարեխառնության իրեն հատուկ որոշ դրույթներ, որից առաջանում է մի լեզվի դաշնակավորու-

թյունը: Արդ, մեր լեզվի ընդհանուր հատկությունն է, որ բառերի սկզբում ձայնավորից առաջ՝ միայն մեկ բաղաձայն կարող է լինել: Ուստի երկավանկ են սկիզբ, զգեստ, շոայլ, հրաշ, բուտ, ֆնար, տված և այլն. դրանց հոգնակին լինում է բազմավանկերի ընդհանուր օրենքով ներ մասնիկով՝ սկիզբներ, զգեստներ, շոայլներ, հրաշներ, բուտներ և այլն, և ոչ թե միավանկերի պես՝ զգեստեր, հրաշեր, բուտեր: Գրությունը, հարկավ, չպիտի շփոթել արտասանության հետ. այդ բառերի սկզբում և մեջը արտասանում ենք *Ը* ձայնավորը, բայց սովորաբար չենք գրում. արտասանում ենք՝ ըսկիզբ, ըզգաստ, ըշոայլ, ըհրաշ, ըբուտ, տրված, բայց գրում ենք՝ սկիզբ, զգաստ, բուտ: Բացի այդ՝ պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ բառասկզբի *ԸՍ*, *ԸՋ*, *ԸՇ* վանկերի *Ը* ձայնավորը սովորաբար դուրս է ընկնում նախորդ ձայնավորի ազդեցության տակ. արտասանում ենք՝ «այն մարդն—ըսպասում է», բայց «նա—սպասում է»:

Ինչպես որ բառերի սկզբում, նույնպես և բառերի մեջ վանկերի սկզբում, մեր լեզվի հատկությամբ, ձայնավորից առաջ կարող է միայն մեկ բաղաձայն ընկնել, և այդ մեկ բաղաձայնի արտաբերության փակիվածքից կամ նեղվածքից առաջացած ընդհատումը կամ թուլացումը արտաշնչության մեջ՝ կաղմում է երկու վանկի սահմանը: Այս պատճառով և մենք բառերը հեզելիս՝ երկու ձայնավորի մեջ եղած երկու բաղաձայններից մեկը միացնում ենք նախորդ ձայնավորին, մյուսը՝ հաջորդ. երեք բաղաձայններից երկուսը միացնում ենք նախորդ ձայնավորին, հրորորդ՝ հաջորդին. նույնիսկ չորս բաղաձայններից վերջինն ենք միայն միացնում հաջորդ ձայնավորին: Այս վերջին տեսակի բառերը սակավաթիվ են, այն էլ հոգնակիներ մասնիկով. ինչպես՝ առանցֆ-ներ, ֆղանցֆ-ներ: Համեմատաբար ավելի, բայց դարձյալ սակավաթիվ են երեք բաղաձայններով բառերը, ինչպես՝ վարծ-կան, քարզ-ման, զարբ-ներ, պարտ-ֆով, Երկ-րորդ, Լեկ-նային, գաղտ-նի, ընկ-ներ, ամպ-րուպ, վաշտ-կան և այլն: Իսկ երկու բաղաձայնով բառեր շատ կան. ինչպես՝ պար-տիգ-պան, կար-միր, տախ-տակ: Հենց որ այսպիսի բառերի տրոհման ժամանակ բաղաձայններից երկուսը միացնենք հաջորդ ձայնավորին և արտաշնչության թուլացումը կամ ընդհատումն անենք երկու բաղաձայնից առաջ, ինչպես՝ կա-պտել, պա-տվեր, ըն-կներ, վար-ծկան, առանց-ֆներ և այլն, այն ժամանակ բառի վանկերի թիվը մեկով կավելանա, որովհետև հնչյունների պար-

տել», «տվեր», «կենել», «ձկան», «քներ» կապակցություններն արտաշնչության թուլացումից կամ ընդհատումից հետո, մեր լեզվի վերևում հիշված օրենքով, մենք չենք կարող միավանկ արտասանել, այլ պտել, կնել, ձկան, քներ վանկերի սկզբի երկու բաղաձայնի մեջ կմտնի Ը ձայնավորը, ինչպես՝ պտեղ, պտուղ, գնել, տվել, ձկան, քնել, քնար և նման բառերի մեջ, որոնք երկավանկ են: Եվ իսկապես, նայելով անհատական և բարբառային արտաբերություններին, այսպիսի բառերը երբեմն արտասանում են և՛ մի վանկ ավելի, և՛ մի վանկ պակաս. օրինակ՝ Ա. Իսահակյանը գրում է երկավանկ՝ «վարդը փրթթեց ու բուրեց», իսկ Հ. Հովհաննիսյանը եռավանկ՝ «որ արյան դաշտում փրթրթեն վարդեր»: Նույնպես սովորաբար բաժանում ենք երկու վանկի՝ սրբա-կել, րբտ-նել, արծ-վի, բայց Իսահակյանը արտասանում է նաև եռավանկ՝ «գոհար ցողեր սըրըսկում» (կան նաև «սըրսըկել» արտասանողներ)։ «Քար ու քարափ Բաթընեք են», «Արծրվի թևին զարնեմ ու երթամ»: Նույնպես Հովհաննիսյանը, Իսահակյանը, Թումանյանը և ուրիշները և՛ երկավանկ, և՛ եռավանկ են արտասանում այսպիսի բառերը՝ հրեհ-վանք, հրեհ-ըհ-վանք, աստ-ված, աս-տը-ված, ջարդ-ված, ջար-դը-ված, հաղթ-ված, հաղ-թը-ված, ծածկ-վել, ծածկը-վել, տանջ-վել, տան-ջը-վել և այլն: Օրինակ՝ «Ջարդված սըրտերի, դառն հառաչանաց»..., «Հաղթված ոսկեզօծ, երկաթի բազկից», «Թավշյա կանաչով ծածկված են դաշտեր», «Տանջված հոգուս մեջ կենդանի մընար», «և ուժասպառ ճանապարհից ջարդը-ված»..., «Է՛ր ես դու էլ մեզ բոլորիս մաշող քրնից հաղթվում» (Հովհ.)։ «Մածկրվում էր նա աչքես անգուման» (Թումանյան)։ «Տանջըվիք, հուսա» (Իսահակյան)։ Այսպիսի ավելի վանկերով արտաբերությունը տեղի է ունենում ավելի այն ժամանակ, երբ երկու ձայնավորի մեջ մտնում են երեք բաղաձայններ, որոնցից երրորդը ձայնորդ կամ շփական է, իսկ երկրորդը՝ պայթական: Բայց պատահում է, որ մի վանկ ավելի են արտասանում և այն դեպքում, երբ երկու ձայնավորի մեջ մտնում են երկու բաղաձայններ, որոնցից երկրորդը տևական է. օրինակ՝ պատժել, հեռացնել արտասանում են նաև պատրժել, հեռացրնել:

Ինչպես վերևում տեսանք, Յ հնչյունը, երբ երկու ձայնավորի մեջ է,—լինի բաղաձայնական (թույլ) Ի ձայնավոր, թե բաղաձայն յ,—բառերի տրոհության ընդհանուր օրենքով իբրև մի նեղվածքի հնչյուն միանում է հաջորդ ձայնավորին: Երբ այս Յ հնչյունից առաջ ընկնում են երկու բաղաձայն այն ժամանակ այս

Հնչյունը պահում է իր հստակաձայն ձայնավորի հատկությունը. ուստի և երկու բաղաձայնից մեկը միշտ միանում է հաջորդ Յ-ին, ինչպես մի ձայնավորի, օրինակ՝ առ-դյո՛ւմ, ան-կյու՛մ, աղ-բյու՛ր, նրն-չյու՛մ, թրն-դյու՛մ, ուր-դյակ, տաս-նյակ, ծովափ-նյա, դառ-նյալ, երկամ-սյա: Այս հեգումը հենց ցույց է տալիս, որ մեր Յ հնչյունն այս դեպքում անվանկային ի ձայնավոր է և ոչ բաղաձայն յ: Նույնպես միշտ հեգում և տրոհում ենք, երբ Յ հնչյունից առաջ ընկնում է մի փակվածքի պայթական կամ ռնգային քաղաձայն, որ միանում է հաջորդ Յ-ին, ինչպես մի ձայնավորի, օրինակ՝ մեծու-քյուն, մեծու-քյան, պա-տյան, արևմ-տյան, սևա-չյա, սե-նյակ, տասնա-մյա, շառա-չյուն, տրե-փյուն: Դարձյալ՝ ընդհանրապես հաջորդ Յ-ի հետ է միանում նաև նախորդ մի փական կամ նայ է բաղաձայնը, օրինակ՝ վերոհի-շյալ, սո-սյուն, ա-լյուր, արև-լյան: Բայց այս դեպքում կան նաև այսպես հե-գողներ՝ հետև-յալ, աղ-յուս, սոսավ-յուն: Առանձնապես զգալի է այս հեգումը Բ, Ռ բաղաձայնների նկատմամբ՝ ամենօր-յա, կա-ռար-յալ, մեռ-յալ, առ-յուն: Այս հեգումը, որով Յ հնչյունն ինչպես մի բաղաձայն տրոհվում է նախորդ բաղաձայնից, հատուկ է ավելի արևմտյան բարբառներին. դա ցույց է տալիս, որ յ բաղաձայնը, փոխանակ բաղաձայնական ի ձայնավորի, մեր լեզվի մեջ երևան է գալիս ըստ երևույթին բառերի մեջ ավելի նեղվածքի նայ (ր, ո) հնչյուններից հետո, ապա մասամբ նաև նեղվածքի փական հնչյուններից հետո: Կան, սակայն, նաև ռնգային մեկ հնչյունը հաջորդ Յ-ից բաժանողներ, ինչպես՝ սևն-յակ, չամբար-նում-յան: Դրանք բոլորը բարբառային արտաբերություններ են, որ և երբեմն մտնում են նաև գրական լեզվի մեջ: Բայց և այնպես վերջինիս մեջ, գոնե գրության ժամանակ, սովորական է նախորդ մեկ բաղաձայնը, նույնիսկ նախորդ ձայնորդ բաղաձայնները, բաժանել հաջորդ Յ-ից և տրոհել՝ ա-լյուր, կատա-րյալ, մե-ռյալ, սե-նյակ, տասնա-մյակ:

39. ԲԱՌԻ ԵՎ ԽՈՍՔԻ ՇԵՇՏԵՐԻ ԵՎ ԱՄՈՒՆԱԿ.— Բազմավանկ բառերի վանկերից մեկն արտաբերվում է արտաշնչության ավելի մեծ ուժով, քան մյուսները: Վանկերից մեկի այսպիսի տարբերումն ուժով՝ կոչվում է բառի շնչո: Ինչպես որ մի վանկի մեջ վանկային ուժեղ հնչյունին միանում են մյուս անվանկային թույլ հնչյունները և կաղմում են հնչյունների կապակցության մի միասին: Նույնպես և բազմավանկ բառերի շնչով ավելի մի-

նում են մյուս վանկերը և կաղմում մի նույնպիսի, բայց ավելի մեծ միություն, ինչպես՝ ֆա՛ղցր, ֆաղա՛՛հ, պատե՛՛ր:

Բացի բառի շեշտից կա նաև խոսքի շեշտ, որով առանձնապես ուժեղ է արտաբերվում խոսքի մեջ այն բառը, որի վրա առանձին ուշադրություն է դարձվում, կամ որը հոգնբանական ստորոգյալն է: Այս շեշտով էլ խոսքի բառերն են կաղմում արտաբերությամբ կապակցված հնչյունների մի ավելի մեծ միություն: Խոսքի շեշտն ընկնում է միշտ բառի շեշտված վանկի վրա, օրինակ՝ «Մենք այսօ՛ր ենք գնալու»: Վանկի մեջ վանկային հնչյունի ավելի ուժեղ արտաբերություն, բառի շեշտ և խոսքի շեշտ, այս երեքն էլ արտաշնչության ուժի տարբեր աստիճաններ են միայն. որոնք մեկը մյուսից տարբերվում են ավելի մեծ ուժով: Վանկի մեջ ձայնավորն ավելի ուժեղ է արտաբերվում, քան բաղաձայնները. բաղաձայնի բառի շեշտված վանկի ձայնավորն՝ ավելի ուժեղ, քան մյուս վանկերինը, իսկ խոսքի շեշտ կրող վանկի ձայնավորն՝ ամենից ուժեղ:

Խոսքի հնչյունների, ինչպես և բոլոր հնչյունների համար նկատի են առնվում նաև երանգը կամ որակը և երաժշտականությունը, որոնց մասին բացատրված է վերևում: Բայց կա նաև հնչյունների քանակը կամ ամանակը, որ է այն ժամանակի տևողությունը, որ պահանջվում է այս և այն հնչյունի արտաբերության համար: Կան լեզուներ, որոնք ունին երկար և կարճ ձայնավորներ և նույնիսկ առանձին տառեր դրանց համար: Մեր լեզվի մեջ չկան բնությամբ երկար ձայնավորներ, այսինքն՝ երկար է, և՛ կարճ է, երկար Օ և կարճ Օ և այլն, մեր ձայնավորները, նայելով վանկերի կաղմությանը, շեշտին և արտասանության եղանակին, երբեմն ավելի երկար են արտասանվում, կամ մի քիչ կարճ: Մեր Ը ձայնավորը միայն ընդհանրապես համեմատաբար ավելի կարճ է*:

Բառերը խոսքի մեջ արտասանվում են նաև ձայնի տարբեր բաժնորոշմամբ, որ կախված է հնչող մարմնի տատանումների արագությունից, այսինքն՝ թվից մի վայրկյանի մեջ: Ամեն լեզվի մեջ յուրաքանչյուր հնչյուն ունի իր նորմալ բարձրությունը, որ տեղին նայելով կարող է և փոփոխվել: Ձայնի ուժի (արտաշնչության շեշտի), ամանակի (տևողության) և բարձրության վրա է

* Մանուկ.—Բառի և խոսքի շեշտերի, վանկերի ամանակի և խոսվածքի տակտերի մասին մանրամասն բացատրված է սրա հեղինակի «Հայերենի տաղաչափություն» աշխատանքի մեջ:

հիմնված խոսքի եղանակավորումը, որ տարբեր ձևով է երևան գալիս յուրաքանչյուր լեզվի մեջ, որ և հայոց լեզվի համար դեռ ուսումնասիրված չէ:

Բ

Հնչյունների փոփոխությունը

40. Հնչյունների փոփոխությունը:— Հնչյունների, վանկերի ու շեշտերի ավանդական արտաբերությունը, ինչպես և ամեն լեզվական իրավունքներ, ժամանակի ընթացքում ընդհանրապես փոխվում են: Այս փոփոխության ուսումնասիրությունը վերաբերում է գլխավորապես պատմական քերականությանը. ուստի այստեղ դրվում են հնչափոխության մի քանի էական կողմեր միայն, որ հարկավոր է իմանալ մեր գրական լեզվի կազմությունը, արտասանությունը և ուղղագրությունը լավ ըմբռնելու համար:

Հնչափոխությունն առաջ է գալիս զանազան եղանակներով, որոնցից կարևոր են՝

1. Բառի մեջ հնչյունների տեղի փոփոխությունը կամ հնչյունների ետևադասություն, 2. Հնչյունների արտաբերության տեղի աստիճանական փոփոխությունը կամ հնչյունների շրջումը, որով ժամանակի ընթացքում մի հնչյունի հետզհետե փոխանակում է մի ուրիշ հնչյուն:

41. Հնչյունների ետևադասության փոփոխությունը:— Այս փոփոխությունը կատարվում է, ըստ երևույթին, առանց հաստատուն օրենքի, մի տեսակ պատահաբար: Սակավաթիվ փոփոխությունների համար միայն որոշ պայմաններ կան դիտված: Բառի մեջ իրարու կից կամ միմյանցից հետո գտնված հնչյունները մի տեսակ հանկարծական ուստյունով մեկմեկու հետ փոխում են իրենց տեղը, կամ մի հնչյուն հաջորդ վանկից տեղափոխվում է նախորդ վանկի մեջ: Այս փոփոխությանը ամենից շատ ենթարկվում են ձայնորդ հնչյունները: Օրինակ՝ դատարկ-դարդակ, ականջ-անկաջ, կամուրջ-կարմունջ. հին խստոր, կապեհտ դարձել են՝ սրխտոր, կարպետ. հին տարգալ դարձել է՝ տրգալ, տգալ, դգալ և

ապա զղալ, որ այժմ արտասանում ենք Բթալ. հին զճեկ դարձել է ճեկել. հին ձգել դարձել է գծել. զցել, որ այժմ արտասանում ենք Բցել:

Այս փոփոխությունը, որ շատ հաճախված է բարբառների մեջ, առանձին արժեք չունի նոր գրական լեզվի համար. որովհետև այդպիսի ետևադարձությունները, սակավ բացառությամբ, իբրև սխալ ձևեր մերժված են գրական լեզվից, որի մեջ ընդունված են հին ձևերը՝ դատարկ, կամուրջ, ակաճ, կենիո, լվացք և այլն, և ոչ դարտակ, կարմունջ, անկաջ, կոինն, վլացք: Այսպես և բարբառների մեջ շատ ուրիշ ետևադարձություններ կան, ինչպես՝ կճեպ—կպեճ, անձրև—անձվեր, սովորել—սուրվել, մեղր—մերդ, Մարիամ—Մարյամ—Մայրամ և այլն:

Պատճառական բայերի հրամայականը՝ մեծացաւր, մոտեցաւր, բոցուր և նմանները դարձել են՝ մեծացրո՛ւ, մոտեցրո՛ւ, բոցրո՛ւ, որ և ընդունված է արևելյան աշխարհագրարում:

42. ՀնՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋՈՒՄ:—Մեր նոր գրական լեզվի կազմության տեսակետից կարևոր տեղ է բռնում հնչյունների աստիճանական փոփոխությունը. դրանով լեզվի մեջ առաջ են գալիս հնչյունների նուրբ տարբերություններ, աստիճանական անցումներ մի հնչյունից դեպի մյուսը, որոնք հաճախ այս կամ այն բարբառի մեջ ապրում են հին հնչյունի հետ: Օրինակ՝ բարբառներ կան, որոնց մեջ հնագույն հարևուր, ին հարխուր, դարձել է խարիւրայց այս վերջինիս հետ խառն արտաբերում են նաև խալիւր, իսկ գրական լեզվի մեջ՝ հարխուր: Այսպես և մի քանի բարբառների մեջ մնում է «որ. բառի հին արտասանությունը, ուրիշների մեջ այդ բառն արտասանվում է «ուոր», սկզբի անվանկալին ՈՒ ձայնավորով, իսկ գրական լեզվի, ինչպես և շատ բարբառների մեջ. այդ սկզբի անվանկալին ՈՒ-ն դարձել է արդեն վ բաղաձայն, այդ բառն արտասանում ենք «վոր»^{*}:

Հնչյունների շրջումը, որ հետևանք է արտաբերության տեղի փոփոխության, առաջ է գալիս կամ բոլոր դեպքերում առանց բացառության, կամ միայն որոշ դեպքերում որոշ պայմանների մեջ ինչպես օրինակ՝ միայն բառերի սկզբում, կամ վերջում, կամ շեշտի ազդեցության տակ և այլն. Եթե հնչյունների շրջուսի համար պահանջված պայմանները կան, միշտ կանոնավոր և անուշադրու

* Մանուկ. — Որ բառը այս դեպքում «վոր» գրվում է խալիւր և ներկայացվում է հեղինակի տված բացատրության պահանջով խմբ.

կերպով կատարվում է նույն շրջումը: Այս պատճառով և ասում են, թե հնչյունների շրջումը լինում է «հնչյունական օրենքներով», այսինքն՝ եթե չկա որևէ ուրիշ պայման, որ սահմանափակե հնչյունների շրջումն առաջ բերող պայմանի ազդեցությունը, ապա բոլոր նույն պայմանի մեջ եղած դեպքերում նույն լեզվի նույն բարբառի մեջ նույն հնչյունը նույն ժամանակաշրջանում նույն շրջումը պիտի կրի: Օրինակ՝ հին Դ հնչյունը նոր հայերենի մեջ Թ է դարձել Բ-ից հետո բոլոր բառերի մեջ, ինչպես՝ մաքղ, լեռդ, զառդ, օղիի բառերի մեջ, որ արտասանում ենք՝ մաքթ, լեքթ, օքթի: հին լեզվի Յ հնչյունը բոլոր բազմավանկ բառերի վերջից դուրս է ընկել, ինչպես՝ ծառա (յ), զաւմանա (յ) և այլն: հին ԵԱ երկբարբառը դարձել է Ե պարզ ձայնավոր, ինչպես՝ լեառդ—լեռդ, լեառն—լեռ, սեաւ—սեւ, գնացեալ—գնացել, տեսեալ—տեսել և այլն:

Պատահում է երբեմն, որ մի քանի բառեր ըստ երևույթին բացառություն կազմելով՝ հակասում են հնչյունների շրջման օրենքին: Այդպիսի բացառությունները, սակայն, ցույց են տալիս, որ շրջումը կատարվելու ժամանակ եղել են այնպիսի պայմաններ, որոնցով սահմանափակվել է շրջումի ազդեցությունը: Օրինակ՝ բառերի սկզբում գրական լեզվի մեջ, ինչպես և շատ բարբառների մեջ, միավանկ բառերի սկզբում Ե ձայնավորից առաջ ավելացել է անվանկային Յ հնչյունը, ինչպես՝ յեզ, յեկ, փոխանակ հին եզն, եկ ձևերի, բայց միավանկ «եմ» բայը բաղաձայնով վերջացած բառերից հետո—զնամ եմ—անփոփոխ է մնում: Դրա պատճառն այն է, որ այդ բայն իբրև վերջահար բառ արտաբերությանը միանում է նախորդ բառի վերջին, որի հետ և մեկ շեշտով մեկ բառական միություն է կազմում, ինչպես մեկ բառ՝ զնո՛ւմեմ, զնո՛ւմես, զնո՛ւմէ: Կնշանակի՝ «եմ» բայի սկզբի Ե հնչյունն անփոփոխ է մնում բառական միության մեջ իբրև բառամիջի Ե հնչյուն, քանի որ հիշված շրջումը գրական լեզվի և շատ բարբառների մեջ չի ազդել բառամիջի Ե հնչյունի վրա: Բայց երբ նույն «եմ» բայը դարձյալ իբրև վերջահար բառ միանում է ձայնավորով վերջացած մի բառի հետ—զնալուեմ—և առնվում է վերջինիս հետ իբրև մեկ բառական միություն. այդ ժամանակ այդ երկու բառի մեջ մտնում է «Յ» հնչյունը. որովհետև հնչյունների մի ուրիշ շրջումով մեկ բառի երկու վանկային ձայնավորների մեջ մտնում է Յ հնչյունը, ուստի հին զնալուեմ. զնալուեւ, այժմ արտասանում ենք՝ զնալույեմ, զնալույես:

Բացառությունները կարող են շրջումին ենթարկված չլինել և այն պատճառով, որ կարող են շրջումը կատարվելուց վերջանալուց հետո լեզվի մեջ մտած լինել հին լեզվից, օտար լեզուներից, կամ նույն լեզվի մի այնպիսի բարբառից, որ չի ունեցել նույն հնչափոխությունը: Օրինակ՝ ինչպես տեսանք, հին լեզվի ԵԱ երկբարբառը դարձել է պարզ Ե ձայնավոր որոշ բարբառների մեջ, որոնցից և անցել է նոր գրական լեզվին: Բայց գրական լեզվի մեջ ունենք ԵԱ>ՅԱ երկբարբառով բառեր, ինչպես՝ սենյակ, մատյան, դղյակ և ոչ սենեկ, մատեն, դղեկ, այլև կրկնակ ձևով՝ անցյալ-անցել, մեռյալ-մեռել, հետևյալ-հետևել և այլն. այդ բառերը յա<Լա երկբարբառով—անցյալ, մեռյալ—մեր նոր գրական լեզվի մեջ պարզապես փոխառություն են հին լեզվից և այն էլ այն շրջանում, երբ կենդանի լեզվի մեջ վաղուց կատարված վերջացած է եղել ԵԱ երկբարբառի Ե շրջման գործոնությունը:

Զսյիտի մոռանալ և այն, որ բոլոր բարբառները միակերպ ենթակա չեն նույն հնչափոխությանը, այլ հաճախ իրենց առանձին փոփոխություններն են ունենում. այսպես և գրական լեզուն, ինչպես տեսանք, հաճախ իր առանձին և զանալով է փոխվում: Հին լեզվի ԵԱ երկբարբառն, օրինակ, մինչդեռ բարբառների մի մասի մեջ դարձել է պարզ Ե, հին գրական լեզվի մեջ դարձել է յա. «սենեակ», «անցեալ» բառերը, օրինակ, 19-րդ դարի գրաբարում չեն արտասանվել այնպես, ինչպես արտասանվել և գրվել են հնագույն գրաբարում, այլ արտասանվել են՝ «սենյակ», «անցյալ» և այս արտասանությամբ էլ անցել են նոր գրական լեզվին: Կնշանակե՝ նոր գրական լեզվի մեջ սյիտի տարբերել երեք տեսակ հնչափոխություններ հին լեզվի նկատմամբ. մեկ՝ այնպիսի փոփոխություններ, որ առաջ են եկել միայն հին գրական լեզվի մեջ և վերջինից իբրև փոխառություն մտել են նոր գրական լեզվի մեջ. մեկ էլ՝ այնպիսիները, որ առաջ են եկել նոր գրական լեզվի մայր բարբառի մեջ, որից և անցել են նոր գրական լեզվին, և մեկն էլ՝ այնպիսի փոփոխություններ, որ առաջ են եկել ուրիշ բարբառների մեջ, որոնցից և անցել են նոր գրական լեզվին: Կան նաև հնչյունների այնպիսի շրջումներ, որոնք միաժամանակ հատուկ են թե՛ հին գրական լեզվին, թե՛ նոր գրական լեզվի մայր բարբառին և թե՛ ուրիշ բարբառներին:

43. ՀնՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍՏ ՈՐՈՇ ԲԱՌԵՐԻ ՄԵՋ.—Հնչյունների աստիճանական շրջումի հետևանքը եղել է այն, որ նոր լեզ-

վի հնչյունական կազմը բաղադրան կերպով փոխվել է հին լեզվի հետ համեմատած: Այսպես՝ դուրս են ընկել հնչյուններ և նույնիսկ ամբողջ վանկեր որոշ բառերի և ձևերի մեջ, օրինակ՝ ֆաշել—ֆաշել. տաժանելի—տաժանելի. խսրշել—խաշել. տրր—գալ—դգալ (գդալ). թմբել—թմբել. թամբ—թամբ. սկեսուր—կեսուր. սլահս—սլաս. դուռն—դուռ. մուկն—մուկ. վարդապետ—վարսետ. աշխարհահայեցողություն—աշխարհայեցողություն. աշակետ—աշկետ. հրամայեցեմ—համեցեմ:

Այսպես և պատճառական բայերը՝ զարմացուցանել—զարմացնել. աշխատեցուցանել—աշխատեցնել և այլն: Բայերի խոնարհման ձևերի մեջ՝ չեմ կարդալ, չես կարդալ, չի կարդալ, չենք կարդալ, չեք կարդալ, չեն կարդալ. չեմ գրիլ, չես գրիլ, չի գրիլ, չենք գրիլ, չեք գրիլ, չեն գրիլ ձևերի վերջի «լ» հնչյունը դուրս է ընկել. այժմ արտասանում և հաճախ գրում են՝ չեմ կարդա, չես կարդա, չի կարդա և այլն. չեմ գրի, չես գրի, չի գրի և այլն:

44. ՀնգՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՎԵԼԱՅՈՒՄ ՈՐՈՇ ԲԱՌԵՐԻ ՄԵՋ—Ավելացել ևս հնչյուններ որոշ բառերի մեջ, ինչպես՝ ազանել—հագնել. արբել—հարբել. ալեվոր—հալիվոր. ապա—հապա. ունդ—հունդ. անդ—հանդ. որթ—հորթ. ոսկր—ոսկոր. մեմ—մեմեմ. զարմագ—զարմացանք. ի սրտաց—սրտանք և այլն:

Հնչյունների այս ավելացումը հաճախ հնչյունների շրջումով չի առաջ գալիս, այլ հետևանք է հոգեբանական զուգորդության անալոգիայի, այն է՝ որոշ բառերի և բառաձևերի մեջ ավելանում է մի հնչյուն ուրիշ բառերի և բառաձևերի նմանությամբ և նույնիսկ միևնույն բառի մեջ եղած մի հնչյունի ազդեցությամբ, օրինակ՝ սեպտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր բառերի անալոգիայով հոկտոբեր դարձել է հոկտեմբեր. իսկ այս վերջինիս, ինչպես և սեպտեմբեր բառի անալոգիայով դեկեմբեր դարձել է դեկտեմբեր (§ 46):

Բաղաձայնների ավելացումը, որ հաճախված է բարբառների մեջ, մեծ մասամբ չի ընդունված գրական լեզվի մեջ, որ սովորաբար պահում է բառի հին ձևը, ինչպես են՝ մեմե (մեծ), ֆինթ (փիթ), համբարել (համարել), մանտ (մանր), ծանդ (ծանր), ճանանչ (ճանաչ), ամանչել (ամաչել), կանանչ (կանաչ):

Բայական ձևերի համար պետք է նկատի ունենալ հետևյալները.

1) Սահմ. անցյալ անկատարի և անցյալ կատարյալի հոգնակի 1-ին դեմքերի Ա ձայնավորը մյուս դեմքերի նմանությամբ դարձել է «Ի» և վերջի «Ք» հնչյունից առաջ սահմ. ներկա ժամանակի հոգն. 1-ին դեմքի նմանությամբ ավելացել է ն. հին՝ գնայի. գնայիր, գնայա՛մ, գնայի՛ք, գնային. նոր՝ գնայի, գնայիր, գնայի՛մ, գնայի՛ք, գնային. հին՝ գնացի, գնացե՛ր, գնացա՛մ, գնացե՛ք կամ գնացի՛ք, գնացի՛ն. նոր՝ գնացի, գնացի՛ր, գնացի՛մ, գնացի՛ք, գնացին— ինչպես կարելի է տեսնել, նոր լեզվի մեջ այս ձևերը միակերպության են վերածվել անալոգիայով:

2) Պատճառական բայերի «զարմացուցի» ձևի անալոգիա ուլ «թռուցի», «փախուցի» և նման ձևերի մեջ արևմտյան բարբառներում ավելացել է «Յ»—թռՅուցի, փախՅուցի:

3) Պատճառական բայերի հրամայականի վերջից ավելանում է «ր», օրինակ՝ հին մեծացո դարձել է մեծացու, մեծացուր. արե վելյան՝ մեծացրու, հին սիրեա՛, դարձել է սիրե՛. սիրի՛, ապա սիրի՛ր (տե՛ս § 263):

45. ՁԱՅՆԵՂ շՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆՁԱՅՆ ԴԱՌՆԱԼԸ ԵՎ ԸՆԴՀԱՆԱԿԱՆ.— 1) Փակվածքի ձայնեղ Բ, Գ, Դ, Ձ, Զ հնչյունները բառերի մեջ և վերջում ձայնավորներից և Ռ ու Ռ բաղաձայններից հետո, երբեմն բառերի մեջ նաև ն բաղաձայնից հետո, դառնում են ընդհանրապես Փ, Բ, Թ, Յ, Զ անձայն հնչյուններ, օրինակ՝ խաբել, հոգի, օդ, օձ, աջ, դադարել, երբ, երգ, դարձ, դաղձ, աղբ, անգամ, անդամ— արտասանվում են՝ խափել, հոգի, օթ, օց, աջ, դաթարել, երփ, երֆ, դաբց, դախց կամ դախձ, անֆամ, անթամ: Ձայնեղ հնչյունների այս շրջումը մի քանի բարբառների, ինչպես և արևմտյան գրական լեզվի մեջ, ընդհանրացած է բոլոր բառերի համար բոլոր դեպքերում: Արևելյան բարբառների մեջ ևս կան բառեր, որոնց սկզբի ձայնեղ պայթականները դարձել են թավ, օրինակ՝ գտնել, բրդել, գդալ— արտասանվում են՝ ֆթնել կամ ֆոնել, փթթել, ֆթալ:

2) Փակվածքի անձայն Պ, Կ, Տ, Ս, Ծ հնչյունները ձայնորդ ն. Մ. Ր հնչյուններից հետո արտաբերվում են ընդհանրապես ինչպես ձայնեղ Բ, Գ, Դ, Ձ, Զ. օրինակ՝ ամպ, բանտ, վանկ, գանկ, ընկեր, ընկնել, երկար, երկիր, ընտիր, ճնճուղ, ճանճ— արտասանվում են սովորաբար ինչպես՝ ամբ, բանդ, վանգ, գանգ, ընգեր, ընգնել, երգար, երգիր, ընդիր, ճնջուղ, ճանջ: Անձայն հնչյունների այս շրջումն ևս մի քանի բարբառների, ինչպես և արև

Իրոյան գրական լեզվի սեռ, ընդհանրանալով առաջ է եկել բոլոր լատերի համար բոլոր դեպքերում, այնպես որ այդ բարբառներն առարկայան գրական լեզուն ունին միայն երկու տեսակի պայթական հնչյուններ՝ ձայնեղ Բ, Գ, Դ, Զ, Ը և անձայն հագագավոր Փ, Ք, Թ, Յ, Զ։ Արեւելյան բարբառների մեջ ևս երբեմն ուրիշ դեպքերում էլ անձայն պայթական Պ, Կ, Տ, Ս, Ծ հնչյուններին փոխանակուած են համապատասխան ձայնեղ հնչյունները. օրինակ՝ բնիկ երկանցիների արտասանութեամբ այդ անձայն պայթականները երկու ձայնավորի մեջ փոխվում են համապատասխան ձայնեղ հնչյունների, ինչպես՝ զատիկ, ածել, ապրել—զաղիկ, ածել, աքել. նույնպես արտասանում են՝ կնիկ, պատ, բայց՝ կնիգը, պաղի։ Այսպես և սսկիգը. «ազգ» և նմաններն արտաբերվում են անձայն՝ սկիսպ, ասկ։ Առհասարակ պետք է նկատել, որ ձայնեղ և անձայն պայթական հնչյունների այս շրջման գործունեությունը լեզվի միջ դեռ վերջացած չէ, այդ պատճառով գրական լեզվի մեջ, եթե վերջնականապես հաստատված կարելի է համարել որոշ թվով բառերի համար փոխված արտասանությունը, ինչպես են՝ մարդ—մարք, օծ—օց և նմանները, ուրիշ բառերի համար չկա միակերպ արտասանություն. այլ հաճախ, երբեմն նույնիսկ միևնույն մարդիկը, նույն բառերն արտաբերում են թե՛ ձայնեղ և թե՛ անձայն, ինչպես՝ թե՛ ընկեր, ընկնել, սկիգը և թե՛ ընգեր. ընգնել, սկիսպ։

3) Ձայնեղ և հնչյունը բառերի մեջ պայթական բաղաձայն տերից առաջ դառնում է ընդհանրապես անձայն և, օրինակ՝ աղբ, ողբ, եղբայր, աղջիկ և նմաններն արտասանվում են՝ ախպ, օխպ, Եխպայր, ախնիկ։

46. ԿԻՅ ԿԱՄ ՄՈՏԻԿ ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌՆԱԼՆԵՐԻ ՏԱՐՆԱԼ ՆՈՒՄԷ— Ատամնային և հնչյունը շրթնային Բ-ից առաջ դառնում է շրթնային Մ, ինչպես՝ անբիծ—ամբիծ, անբավ—ամբավ, «ճանապարհ» դարձել է «ճանպա», ապա՝ ճամբա, ճամբա. «ընդերուններ», «ընդերաններ», Դ հնչյունի դուրս ընկնելուց հետո, դարձել են՝ ըմբոնել, ըմբերանել։ Իսկ շրթնային Մ հնչյունը կատկային (վերջաբնային) Ք հնչյունից առաջ դառնում է քմային Ն (տե՛ս § 33. 3). այսպես օրինակ, բայերի ներկա ժամանակի հոգնակի առաջին դեմքը հին լեզվի մեջ է՝ գնամֆ, գրեմֆ. նոր լեզվի մեջ դարձել է՝ գնանֆ, գրենֆ։

Ծրկու կից կամ մոտիկ հնչյունների այս շրջումը, որով մի հնչյուն մի ուրիշի ազդեցության տակ նույնանում է նրա հետ կամ նույն կարգին է փոխվում, կոչվում է հնչյունների առնմանում (ա-տիմիլացիա)։ օրինակ՝ բարբառների մեջ՝ ռտներ, մատներ և նմանները դառնում են՝ «ոներ», «մաններ»։ Բանալիք դառնում է «բանլիք», «բալլիք», ելնել-ելլել։ Նույնպես հին «բոկիկ» դարձել է «բորիկ»։ Սրանք ամբողջական առնմանում կամ նույնացում են, մինչդեռ «անբիծ» բառի «ամբիծ» ձևով թերի առնմանում է լինում։ այս դեպքում ղնգային-ատամնային Ն հնչյունը հաջորդ շրթնային Բ հնչյունի ազդեցության տակ փոխվում է ղնգային-շրթնային Մ հնչյունի, այսինքն՝ Ն հնչյունը փոխվում դառնում է Բ հնչյունի կարգի մի հնչյուն։ Առնմանումը նրանից է առաջ գալիս, որ հաջորդ հնչյունի պատկերացումն ավելի վաղ է ծնվում մեր մեջ, ուստի և բերանի մեջ ավելի վաղ է կազմվում նրա արտաբերության համար պահանջված դրությունը։ օրինակ՝ «անբիծ» բառի արտասանության ժամանակ դեռ Ն հնչյունի համար հարկավոր դրությունը չկազմված՝ առաջ է գալիս Բ հնչյունի համար պահանջված փակվածքը, որ և Մ հնչյունի համար է։ ուստի և «անբիծ» բառն արտասանվում է «ամբիծ»։ Իսկ «բոկիկ» ձևից «բորիկ» ձևի առաջանալը նրանով է բացատրվում, որ Բ հնչյունի պատկերացումն ավելի երկար է տևում և ազդում է Կ հնչյունի Բ փոխվելուն։

Առնմանումով են բացատրվում հնչյունների շրջման շատ դեպքեր և այն, որ լեզվի մեջ անձայն բաղաձայններին հաջորդում են ընդհանրապես անձայնները, իսկ ձայնեղներին՝ ձայնեղները, ինչպես՝ ազգ, ազդ, վաշտ, լաստ։ Նույնպես առնմանում է տեղի ունենում, երբ անձայն բաղաձայնները ձայնեղ են դառնում ձայնեղներից հետո, ինչպես՝ ամպ, ընկեր, բանտ և նմաններն արտասանվում են ամբ, ընգեր, բանդ։ այս դեպքում ձայնալարերի տատանումն ավելի երկար է տևում, քան հարկավոր է։ Նույնպես մի անգամ որ աղբ, ռղբ, եղբայր, աղջիկ և նման բառերի մեջ ձայնեղ Ղ հնչյունը դառնում է անձայն Խ, հաջորդ ձայնեղ հնչյուններն ևս դառնում են անձայն, և այդ բառերն արտասանում ենք՝ ախպ, ռխպ, էխպայր կամ էխփայր, ախնիկ կամ ախշիկ։ Այսպես և «ծաղիկ» բառի մեջ Ղ հնչյունը պահում է իր ձայնեղ արտաբերությունը, բայց նույն հնչյունը «ծաղկել» բառի մեջ դառնում է Խ՝ հաջորդ անձայն Կ հնչյունի ազդեցությամբ, և այդ բառն արտասանում ենք «ծախկել»։

Առնմանումին հակառակ երևույթ է տարնմանումը (դիսիմիլացիա), որով փոխվում են իրար ոչ-կից և ոչ էլ մոտիկ եղած հնչյունները մի բոլորովին ուրիշ բառի ուրիշ հնչյունի ազդեցության տակ. օրինակ՝ հին «փեբրուար» տարնմանությամբ դարձել է «փետրուար», այժմ՝ փետրվար, մինչդեռ հին «յանուար» առնմանությամբ դարձել է «յունուար», այսինքն առաջին վանկի Ա ձայնավորը դարձել է ՈԻ, երկրորդ վանկի ՈԻ ձայնավորի ազդեցությամբ. ապա այժմ՝ հունվար: Այս բառը որոշ մարդկանց բերանին «փետրվար» բառի տարնմանությամբ արտասանվում է «հունրվար»: Նույնպես «սեպտեմբեր» բառը «հոկտեմբեր» և «դեկտեմբեր» բառի տարնմանությամբ արտասանում են «սեկտեմբեր»:

47. ՆԱՅ Ր ՀՆՉՅՈՒՆԻ Լ ԴԱՌՆԱԼԸ, ԵՎ ԸՆԴՀԱՆՎԱՌԱԿՆ՝— Այսպես փոխվում են արգելականները, հին՝ մի՝ զարմանար, մի՝ ասեր, նոր՝ մի՝ զարմանալ, մի՝ ասիլ: Ուրիշ բարբառների մեջ, ընդհակառակն, հին՝ չեմ զարմանալ, չեմ ուտել, նոր՝ չեմ զարմանար, չեմ ուտար. հին՝ տեսել եմ, չեմ տեսել, նոր՝ տեսեր եմ, չեմ տեսեր:

Բացի վերևում (§§ 40—47) հիշվածներից, բարբառների մեջ կան ուրիշ փոփոխություններ էլ բաղաձայնների նկատմամբ, ինչպես՝ հաց—խաց և ուրիշները: Ձայնավորների կրած փոփոխությունները ներքևում առանձին են բերված:

48. ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍՏ ԵՎ ՆՈՐ ՀՆՉՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱԳՈՒՄ ԼԵՋՎԻ ՄԵՋԻ— Հնչյունների շրջման հետևանքով, երբեմն լեզվի միջից դուրս են ընկնում հնչյուններ, և կամ, ընդհակառակն, լեզվի մեջ առաջ են զայիս այնպիսի հնչյուններ, որ առաջ չեն եղել: Այսպես մեր լեզվի մեջ չկան այլևս հին է, Օ տառերի համապատասխան հնչյունները. իսկ, ընդհակառակն, Ֆ հնչյունը, որ առաջ չի եղել մեր լեզվի մեջ, այժմ երևան է եկել մեր մի քանի բարբառների մեջ. օրինակ՝ հոգի. հոտ, հոդ—արտասանում են՝ ֆոգի, ֆոտ, ֆոդ:

Մեր Ղ հնչյունի կրած շրջումի մեջ միաժամանակ տեսնում ենք այս երկու երևույթն ևս: Դա եղել է սկզբնապես ձայնորդ կատկային և, որ արտասանվել է լեզվի ետևի մասի և կատիկի միջև. լեզվի ետևի մասը բարձրանալով դեպի կատիկը՝ նեղացնում է բերանի անցքը, ուր և արտասանվելով և հնչյունը՝

ստանում է կատկային բնավորություն: Դա Ղ տառի հին հըն լլունն է, որ հին ժամանակ անշուշտ ավելի է ըմբռնվել, քանի որ օտարազգի, ավելի հունարենի, է հնչյունը տառադարձել են դրա նով, ինչպես՝ Ղազար, Ղուկաս և այլն: Բայց հետագայում այս հնչյունի արտաբերության ժամանակ լեզվի հտևի մասն ավելի ևս բարձրանալով դեպի կատիկը, լեզվի և կատիկի միջի անցքն ավելի ևս նեղացնում է, ուստի և հին հստակաձայն Ղ հնչյունը, որ է-ի մոտ է եղել, փոխվել է նեղվածքի շփական ձայնեղ Ղ հնչյունի, ինչպես լսվում է այժմ, օրինակ, «աղաղակել» բառի մեջ որով լեզվից դուրս է ընկել Ղ տառի հին հնչյունը, բայց միաժամանակ լեզվի մեջ առաջ է եկել մի նոր հնչյուն—այժմյան ձայնեղ Ղ, համապատասխան անձայն Խ հնչյունին: Այս ձայնեղ Ղ հնչյունն այնուհետև, ինչպես տեսանք, որոշ դեպքերում դարձել է անձայն Խ: Կան սակավաթիվ բառեր, որոնց մեջ հին Ղ հնչյունը դարձել է պարզապես է, ինչպես՝ այդ, անաղի, մառախղառ—դարձել են՝ այլ, անալի (անլի, ալանի), մառախլառ:

Ֆրանսերենի և, գերմաներենի ու հնչյունի մասին մեր բարբառների մեջ տե՛ս § 51. 4:

49. ԲԱՌԱՇԵՇՏԻ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ.—Նախագրաբարյան շրջանում հայերենի շեշտը եղել է բառերի նախավերջին վանկի վրա. շեշտի ազդեցությամբ բառերի վերջը դուրս է ընկել, որով շեշտը մնացել է վերջին վանկերի վրա, բացի «ըն» «ըր», «ըղ» վերջացած սակավաթիվ բառերից, ինչպես՝ դա՛ւորն, մո՛ւկրն, դո՛ւստր, ֆա՛ղցր, ա՛ստր: Բառերի վերջի ձայնավորի դուրս ընկնելու հետևանքով շեշտի ուժը թուլացել է: Բարբառների մեծ մասը, ինչպես և նոր գրական լեզուն, պահում են հին լեզվի այդ թույլ շեշտադրությունը վերջին վանկի վրա:

Արևելյան բարբառների մեծ մասի մեջ, սակայն, շեշտը վերջին վանկից տեղափոխվել է վերջրնթեր վանկի վրա. շեշտում են ոչ թե դանա՛կ, հաբսանի՛ֆ, կատաբե՛լ, գնացի՛, այլ դա՛նակ, հաբսա՛նիֆ, կատա՛բել, գնա՛ցի: Շեշտի այս դրության վրա չեն ազդում բնավ բառի վերջից ավելացած հոգերը, ուստի շեշտվում են դարձյալ դա՛նակրս, դա՛նակրղ, հաբսա՛նիֆր: Բայց երբ վերջրնթեր վանկի ձայնավորն ր հնչյունն է, շեշտը մնում է վերջին վանկի վրա. ինչպես՝ կրտբե՛լ, պատրոտե՛լ, երկրնի՛: Որոշ դեպքերում այս կամ այն գավառաբարբառի մեջ շեշտադրության այս ընդհանուր կանոնը սահմանափակվում է առանձին պայմաններ

րով. օրինակ՝ կան ենթաբարբառներ, որոնց մեջ հոգնականի «ներ» վանկն է շեշտվում՝ ֆաղաֆներ, փողոցներ, մինչդեռ ուրիշների մեջ այս դեպքում ևս շեշտն անցել է վերջին վանկին՝ ֆաղաֆներ. փողոցներ: Բացի այդ՝ տեղափոխված շեշտադրությունն ունեցող բարբառների մեջ կան բառեր, որոնք փոխառություն են գրաբարից և դեռ պահում են հին շեշտադրությունը վերջին վանկի վրա: Շեշտի ուժի նկատմամբ պետք է դիտել, որ բարբառները տարբերվում են միմյանցից. Այրարատյան բարբառը (Երևան. էջմիածին և այլն) համեմատաբար ավելի թույլ շեշտ ունի, քան Արցախի, Լոռու և առհասարակ եզերային բարբառները: Բայց վերջինների վանկի վրա տեղափոխված այս շեշտն ընդհանրապես ավելի ուժեղ է, քան հին շեշտը վերջին վանկի վրա:

Առօրյա կենդանի խոսակցության ժամանակ, նույնիսկ մաքուր գրական լեզվով խոսելիս, սովորաբար պահվում է փոխված շեշտադրությունը, եթե խոսողի մայրենի բարբառն ունի այդ շեշտադրությունը. իսկ գիտական ու գրական և այլ նյութերի մասին խոսելիս և մա՛նավանդ կարդալիս՝ դեռ պահվում է հին շեշտադրությունը վերջին վանկի վրա: Բայց եթե գրվածքն ունի ժողովրդական բնավորություն և լեզվով մոտիկ է բարբառին, այսպիսի դեպքում կարդալիս էլ այժմ սովորաբար պահվում է վերջինների վանկի շեշտադրությունը: Վերջերս նույնիսկ դասախոսություններն ու ճառերը լսվում են փոխված շեշտադրությամբ, առանձնապես այնպիսի անձերից, որոնք հայ դպրոցներում չեն սովորել և գրական լեզվին վարժվել են դպրոցից դուրս:

50. ՍՂՈՒՄՆԵՐ ՇԵՇՏԻ ԱԶԴԵՅՈՒԹՅԱՄԲ.—Շեշտված վանկը, ինչպես տեսանք, ավելի մեծ ուժով է արտաբերվում, քան մյուսները: Շեշտված վանկից առաջ և հետո ընկած վանկերի ձայնավորներն անուժական պատճառով փոփոխության են ենթարկվում: Դրանք շեշտի ազդեցության տակ ժամանակի ընթացքում հետզհետե ավելի թույլ արտաբերվելով՝ ստանում են մրմնջաձայն հնչյունների բնավորություն: Երբ արտաբերության թուլությունը մեծանում է, այդ ժամանակ մեր ականջն այլևս տարբերություն չի դնում այդպիսի ձայնավորների երանգի մեջ, և նրանց տեղ անցնում է թույլ Ը ձայնավորը, և կամ նրանք բոլորովին դուրս են ընկնում բառի միջից: Օրինակ՝ հարսանի՛ք բառի միջին Ա ձայնավորը թույլ արտաբերվելով մի քանի բարբառների մեջ դարձել է մրմնջաձայն, ապա՝ Բ ձայնավոր՝ հարսանի՛ք, և նույնիսկ դուրս

է ընկել, որով այդ եռաժանկ բառը դարձել է երկազանկ՝ Խարս-
նի՛ք: Ձայնավորների այս փոփոխությունը կոչում ենք սովորաբար
սղում:

Սղված Ը ձայնավորի մնալը կամ դուրս ընկնելը կախված է հա-
ճախ հայերենի բաղաձայնների կապակցության ընդհանուր բնավո-
րությունից: Երբ սղումից հետո այնպիսի բաղաձայններ են հաջոր-
դում իրար, որ կարող են միանալ առանց Ը ձայնավորի, այն ժամա-
նակ վերջինս կորչում է: Օրինակ՝ երբ հին կոտորատել բառը երկ-
րորդ վանկի Ո ձայնավորի սղումով դառնում է կոտորատել, այդ
ձայնավորը դուրս է ընկնում, և քառաձանկ բառը դառնում է եռա-
ձանկ, որովհետև մեր լեզվի հնչյունների կապակցության օրենքով
հեշտ արտասանում ենք կոտ-րա-տել: Բայց երբ այս վերջին բա-
ռի միջին Ա ձայնավորն էլ սղվում է, և բառը դառնում է կոտրտել,
մենք այս բառն արտասանում ենք կոտրտել. որովհետև մեր լեզ-
վի մեջ չենք կարող երկազանկ արտասանել «կոտր-տել» և ոչ էլ
«կոտ-րտել», քանի որ վանկի սկզբում երկու բաղաձայն «րտ» չեն
կարող ընկնել, իսկ վանկի վերջում մի բաղաձայնից հետո Բ չի
կարող գալ առանց մի ձայնավոր ունենալու միջին. կոտր—մենք
կարող ենք արտասանել միայն կոտր, ինչպես արտասանում ենք՝
ֆաղցր, բարձր, ծանր: Դարձյալ երբ նույն կոտրատել բառի
առաջին վանկի Ո ձայնավորն է սղվում, մենք բառն արտասանում
ենք կրտատել, որովհետև մեր լեզվի մեջ բառի սկզբում երկու և
ավելի բաղաձայններ չեն կարող ընկնել մեկ վանկի մեջ: Նույնպես
երբ հին մտուցանել բառը սղվելով դարձել է մտցնել, մենք արտա-
սանում ենք մրտցրնել, և ոչ երկազանկ «մրտցնել», որովհետև մեր
լեզվի մեջ վանկի վերջում չեն կարող գալ «տց», մենք չունենք
«մրտց», «մատց», «մուտց» և նման վանկեր: Ը ձայնավորը միշտ
անպատճառ սղված ձայնավորի տեղ չի մտնում, այլ էրեմն ավե-
լանում է այնպիսի բաղաձայնների մեջ, ուր ոչ մի ձայնավոր չկա
բառի չսղված ձևով. օրինակ՝ պառավներ բառի երկրորդ վանկի Ա
ձայնավորը մի քանի բարբառների մեջ սղվում է՝ պառվներ. բայց
այս սղված ձևը չի արտասանվում ոչ երկազանկ «պառվ-ներ», որ
անհնարին է, որովհետև «պառվ» վանկ չկա մեր լեզվի մեջ, և ոչ էլ
«պառըվներ», ինչպես պիտի սպասեինք, այլ՝ պառվներ:

Սղումը շեշտից առաջ միակերպ չի առաջ եկել բոլոր բար-
բառների մեջ: Տարբերությունն առաջանում է շեշտի դրության և
ուժի տարբերությունից: Վերջաշեշտ բարբառների մեջ սղվում է
երկուսից ավելի վանկեր ունեցող բառերի վերջընթեր վանկի ձայ-

նազորը. մինչդեռ հարաշնշտ բարբառների մեջ, այսինքն այն բարբառների, որոնց վերջնթեր վանկը զորեղ շնշտ ունի, սղվում են վերջնթեր վանկից առաջ ընկած վանկերը: Օրինակ՝ հարսանի՛ք, դադաբե՛լ, տապակե՛լ, փաքաբե՛լ, շալակե՛լ, սովորե՛լ, խորովե՛լ, իրկո՛ւմ բառերը վերջաշնշտ բարբառների մեջ դառնում են՝ հարսանի՛ք, դադաբե՛լ, տապակե՛լ, փաքաբե՛լ, շալակե՛լ, սովորե՛լ (սորվել), իրկո՛ւմ: Այսպես և շատ բառեր՝ վախնալ, մոտնալ, գողնալ, մոռնալ, մեծնալ, ըսել, բնել, շիտկել (շտկել փոխ. շիտակել), համբել, պարպել և այլն: Մինչդեռ հարաշնշտ բարբառների մեջ նույն բառերը դարձել են հուսանի՛ք, դիտե՛լ, տալակել, փաքել, շալակել, սովորել, իրկում և ուրիշ շատ բառեր՝ բե՛վալ (—երևալ), հվա՛տալ, հմբա՛րել, բժա՛նել և այլն:

Այս սղումներից առաջին տեսակը, որ ծագում է շնշտի հին զրույթյունից վերջին վանկի վրա, գործել է նաև արեւելյան բարբառների մեջ, որոնց թվում և նոր գրական լեզվի մայր Այրարատյան բարբառի մեջ. ուստի և գրական լեզվի մեջ ընդունված են այսպիսի սղումներ՝ մտնել, ելնել, տեսնել, գտնել, ընկնել, բոցընել, մեծացնել և նմանները, փոխանակ հին լեզվի՝ մտանել, ելանել, տեսանել, անկանել, բռուցանել, մեծացուցանել և նման ձևվերի. նույնպես կրկնավոր բառերն ու բայերը՝ վառվառում, թափափել, վազվազել և նմանները գործածվում են ավելի սղված ձևվով՝ վառվառում, թափափել, վազվազել և ուրիշ շատ բառեր՝ կոտրատել—կոտրտել, կտրատել—կտրտել, պատատել—պատոել, պատատոել—պատոել, պակասել—պակսել, հովահարել—հովահարել—հովահրել, սվելացնել—սվելցնել, կնկալել—կնպել, սատկել (հին՝ սատակել), երկուշաբթի, երեքշաբթի և այլն (հին՝ երկուշարաթի, երեքշաբթի), լալկան (հին՝ լալական), բանվոր, շատվոր, կոնկել, կտոր (հին՝ կոտոր), վրա (հին՝ վերա), սրա, դրա, նրա (հին՝ սորա, դորա, նորա) և այլն: Այս և նման բառերի շարգված ձևերից մի քանիսի գործածությունը գրական լեզվի մեջ, անշուշտ, փոխառություն է գրաբարից: Նույնպես սղված ձևերից մի քանիսը թե՛ Այրարատյան բարբառի և թե՛ մեր նոր գրական լեզվի մեջ անպայման փոխառություն են ուրիշ բարբառներից. իսկ ուրիշները, ինչպես են՝ մտնել, բոցնել, կտոր և այլն, արեւելյան հարաշնշտ բարբառների, որոնց թվում և Այրարատյան բարբառի մեջ առաջացել են նախքան շնշտի տեղափոխվելը վերջնթեր վանկի վրա. ուրեմն նախ, օրինակ, տեսանե՛լ, սատակե՛լ դարձել են՝

տեսնել, ստեղծել և ապա նոր շեշտն տեսնել է վերջընթեր վանկի վրա՝ տեսնել. ստեղծել:

Շեշտի այս տեղափոխութիւնը վերջընթեր վանկի վրա (հորաւոր, մեծանալ) իր կողմից արգելք է հանդիսացել Այրարատ-յան բարբառի մեջ շատ եռաւանկ և քառաւանկ բառերի վերջընթեր վանկի սղակելուն: Ուստի մինչդեռ վերջաշեշտ բարբառների մեջ բառավերջի շեշտը շարունակել է գործել, և առաջ են եկել սղակած ձևեր՝ հարսնի՛ք, մեծնալ, մօռնալ, վախնալ, խորվել, շատնալ և այլն,—Այրարատյան բարբառի մեջ այդպիսի բառեր նոր շեշտադրութեան պատճառով մնացել են անփոփոխ՝ հարսա նի՛ք, մեծա նալ, մօռն նալ, վախ նալ, խորա վել, շատա նալ: Մյուս կողմից՝ մինչդեռ հարաշեշտ եզերային բարբառների (օրինակ՝ Արցախի) շեշտն ավելի ուժեղ լինելով, արդեն ավերում է գործել իրենից առաջ ընկած վանկերի մեջ, և առաջ են եկել սղումներով՝ հրսա՛նիք, կտա՛րել, խոս՛վել և այլն.—Այրարատյան բարբառի շեշտը համեմատաբար թույլ լինելով՝ ընդհանրապես այսպիսի սղումներ առաջ չի բերել: Այսպես ուրեմն, Այրարատյան բարբառը վերջընթեր վանկի շեշտակելու և այդ շեշտի թույլ լինելու պատճառով՝ համեմատաբար ավելի քիչ է ենթարկվել սղման շեշտից առաջ, և իր բառերի կերպարանքով, ինչ որ հնչյուններին է վերաբերում, ավելի մոտիկ է հին լեզվին—գրաբարին և ավելի լիահնչուն և լիաձայն է, քան ուրիշ բարբառներ:

Աղումներ շեշտից նետո շատ չկան, որովհետև շեշտը եղել է մեծ մասամբ վերջին վանկի վրա: Սակավաթիվ հարաշեշտ բառերից է՝ վերջացածները միայն ենթարկվել են շեշտի ազդեցութեան: Այսպես թվականներից՝ յոթն (եօթն), ինն, տասն դարձել են յոթր, յոթ, ինր, տասր, տաս. բայց ձայնավորներից առաջ դեռ պահում են վերջին ն հնչյունը, օրինակ՝ յոթն օր, բայց յոթ գիշեր կամ յոթր գիշեր, տասն ամիս, բայց տասր տարի կամ տաս տարի. ինն օր, ինն ամիս, ինչ շաբաթ: Նույնպես՝ խառն, սառն, դառն բառերը արտասանում են՝ խառր, սառր, դառր. բայց ձայնավորից առաջ այդ բառերն ևս դեռ պահում են վերջին ն հնչյունը, ինչպես՝ սառր ջուր, սառն աղբյուր: Այս միևնույն փոփոխութեան ենթարկվել է նաև ն հոգր երկու բաղաձայնների մեջ, ինչպես՝ այն մարդը գնաց, օրը մրճեց, բայց՝ մարդն ասաց, այն մարդն ուրախ է, այն մարդն է. օրն անցավ: Կան բարբառներ (ինչպես վանի բարբառը), որոնց մեջ այս սղումն ավելի զարդացած է ն հոգի վերաբերմամբ. այն է՝ ն հոգր պահում է միայն ձայնավորով վերջացած բառերի վեր-

յում (իզին, եկեղեցին), մնացած դեպքերում դուրս է ընկնում. հնչական՝ այն մարդ զնաց, օր մթնեց:

Կան որոշ թվով բառեր ևս, որոնք հին լեզվի մեջ վերջանում են ն հնչյունով, իսկ նոր լեզվի մեջ այդ վերջինն չհնչյունն արդեն դուրս է ընկել և միայն հոգնակիում է երևան գալիս, այն էլ ոչ բոլորի մեջ. այսպես հին՝ ակն, արեգակն, ձուկն, դուռն, ամառն, ձմեռն, մատն, ոտն, անձն, մասն և այլն նոր լեզվի մեջ դարձել են՝ ակ, արեգակ, ձուկ, դուռ, ամառ, ձմեռ, մատ, ոտ, անձ, մասնայական «ումն» ածանցով բառերը՝ շարժումն, ուսումն, հանումն, այժմ դարձել են՝ շարժում, ուսում, հանում (տե՛ս § 94. 3):

Շեշտի տեղափոխությունը վերջրնթեր վանկի վրա դեռ նոր է պզգում վերջին վանկի վրա. այսպես արդեն հաճախ արտասանում են՝ ա՛սրմ եմ, իմա՛նրմ եմ, բա՛կրմր և նույնիսկ՝ ա՛սմեմ, իմա՛նմեմ: Բայց դա արժեք չունի գրական լեզվի նկատմամբ:

Ճ1. ԵՐԿՐԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՊԱՐՋՈՒՄԸ.—Հին լեզվի երկբարբառները՝ ԱՅ, ՈՅ, ԱԻ, ԵԻ, ԻԻ, ԵԱ, ԵԱՅ, ԵԱԻ, շրջումով վերածվել են նոր լեզվի մեջ պարզ ձայնավորների: Այդ երկբարբառների գրությունն աշխարհաբարի մեջ՝ փոխառություն է գրաբարից:

Երկբարբառների վերածումը պարզ ձայնավորների՝ հետևանք է բազադրիչ ձայնավորների արտաբերության տեղերի տարբերության վերացման: Իսկ այս նրանից է առաջ գալիս, որ, օրինակ, ԱՅ երկբարբառը մի՛ անգամից արտաբերելու համար՝ պետք է, որ բազադրիչ Ա և անվանկային Յ(Ի) ձայնավորների արտաբերության տեղերը մոտենան իրար, որպեսզի, որքան կարելի է, հեշտ լինի նրանց անցումը Յ-ի: Դրա համար ԱՅ երկբարբառի երկու հնչյունները փոխադարձաբար ազդելով միմյանց վրա մոտենում են միմյան Ե ձայնավորի արտասանությանը, որ իր արտաբերության տեղով մի կողմից՝ մոտ է Ա-ին իբրև միջին բարձրության ձայնավոր, մյուս կողմից՝ Յ-ին (անվանկային Ի-ին) իբրև առաջաքմային ձայնավոր. և այսպիսով ԱՅ երկբարբառը ժամանակի ընթացքում դառնում է պարզ է ձայնավոր (այժ—էժ, սայլ—սէլ): Այս շրջումը, հարկավ, մի անգամից չի կատարվում: Սկզբում ստորին բարձրության վերջաքմային Ա ձայնավորը. որ մեր սովորական Ա-ն է, դառնում է ստորին բարձրության առաջաքմային Ա ձայնավոր (ա), որ մեր գրական լեզվի մեջ չկա, բայց կա բարբառների մեջ և ձայնաբանորեն նման է թե՛ Ա-ին և թե՛ Ե-ին, իսկապես այս երկուսի միջին մի հնչյուն է —այնպես որ առաջ է գալիս նախ՝ աջ

երկբարբառ, և ապա՝ այս երկու առաջաքմային հնչյունների միջինը՝ Ե ձայնավորը:

Նույն եղանակով նաև հին ԱԻ (այ) երկբարբառը, որ կազմված է վանկային Ա և անվանկային Ի, որ է՝ անվանկային ՈԻ, ձայնավորներից, վերածվում է հեշտությամբ Օ ձայնավորին (հին՝ մատ. նոր՝ մոտ), քանի որ այս վերջինս իր արտաբերությամբ, իբրև վերջաքմային միջին բարձրության ձայնավոր, միջին տեղն է բռնում վերջաքմային ստորին բարձրության Ա ձայնավորի և վերջաքմային վերին բարձրության ՈԻ ձայնավորի միջև: Այսպես և հին ՈՅ երկբարբառը դարձել է ՈԻՅ (հին՝ լոյս, նոր՝ լույս), այսինքն վանկային Ո ձայնավորը, որ վերջաքմային միջին բարձրության ձայնավոր է, դարձել է վերջաքմային վերին բարձրության մի հընչյուն, որ է ՈԻ ձայնավորը, և դրանով դրա արտաբերության տեղը մոտեցել է վերին բարձրության անվանկային Ի (Յ) հնչյունի տեղին:

Երկբարբառները, սակայն, վերածվում են նաև իրենց բաղադրիչ ձայնավորներին: Այս ևս հետևանք է կից ձայնավորների արտաբերության տեղերի տարբերությունը վերացնելու ձգտման, միայն այս դեպքում ոչ թե կից ձայնավորների փոխադարձ ազդեցությամբ մի նոր միջին հնչյուն է առաջ գալիս, այլ վերացվում է երկբարբառ կազմող ձայնավորներից մեկի արտաբերությունը. օրինակ՝ ԱՅ երկբարբառը դառնում է Ա կամ Ի, ինչպես՝ այլ-ալ, այծ-ած, այգի-իգի, յաւնֆ-յունֆ, ունֆ:

1. ԱՅ երկբարբառը գրական լեզվի մեջ փոխառություն է գրաբարից, ինչպես են՝ այս, երկայն, գայլ, այծ: Բարբառների մեջ այս երկբարբառը բաղաձայններից առաջ դարձել է կամ սլարզ է կամ Ա ձայնավոր, ինչպես՝ էլ (այլ), երկլն>երկնն, զլ>զն, Լծ, կամ ալ, երկան, գալ, ած: Սակավաթիվ բառերի մեջ միայն ընդունված չէ ԱՅ երկբարբառը, ինչպես՝ «էլ» (հին՝ ես այլ, նոր՝ ես էլ), մեկէլ (մեկալ, մեկայլ), ցատկել (ցատկել), տեղր (տաղր, տայգր), վար (վայր, վար ընկնել, վեր ընկնել), վարել (վայթել, ոթել, վիթել): Այսպես և բարբառային ձևով՝ Լրիկ (այրիկ, այր—տղամարդ բառից), ցուցականները՝ էս, էդ էն (աս, ադ, ան) փոխանակ՝ այս, այդ, այն ձևերի և մի քանի ուրիշները:

Այս երկբարբառը բառերի վերջում, բացի սակավաթիվ միավանկ բառերից (հայ, բայ, վայ, նայ, ճայ), գրական լեզվի մեջ դարձել է Ա, ինչպես՝ ծառա, փեսա: Այսպես նաև բայերի վերջում. օրինակ՝ (նա) գնալ-գնա, զարմանալ-զարմանա, գայ-գա, տուլ-

տա, գարմացայ-գարմացա, վախեցայ-վախեցա: Նույն փոփոխությունը կրել է նաև բայերի վերջին վանկի մեջ, ինչպես՝ գնայր, կարդայր-գնաւ, կարդաւ. զնայ, կարդայ-զնաւ, կարդաւ. գարմացայ, դարձայ-գարմացաւ, դարձաւ. մի՛ գնայ-մի՛ գնաւ:

Բարբառային ձևով հին հոգնակին՝ փեսայ, տղայ և նմանները դառնում են՝ փեսեւ, տղեւ, որոնց նման և «ճամբա» բառից կազմվում է «ճամբեք»։ Նույնպես հոգով՝ ծառայն, փեսայն, տղայն և նմանները լինում են՝ ծառեւ, փեսեւ, տղեւ. ալլև եղբայր—աղբեր, աղբաւ: Գրաբարում արդեն երևում է այս երկբարբառի պարզումը, ինչպես՝ հայր—հաւր. եղբայր—եղբաւր. մայր—մաւր. այր—աւր. առախ, անախ, բայց՝ այախ:

2. ՈՅ երկբարբառը, որ նույնպես փոխառություն է հին լեզվից, գրաբարում արդեն բաղաձայնից առաջ արտասանվել է ՈԻՅ, և այս նոր արտասանությամբ ՈՅ գրությունն ընդունվել է նոր գրական լեզվի մեջ, ինչպես՝ լոյս, լոյր, որ այժմ գրում ենք լույս, փույր: Բարբառների մեջ ՈՅ դարձել է ՈԻ, Ի, Ո պարզ ձայնավորներից մեկը՝ լուս, լիս, լոս. փուր, փիւր, փուր: Գրաբարում արդեն երևում է այս վերջին բառի շրջումը հոգնակի «քորք» ձևի մեջ: Կան բառեր, որոնք գրական լեզվի մեջ ևս արտասանվում են պարզապես ՈԻ ձայնավորով և մի քանիսը գրվում են միայն ՈԻ-ով. ինչպես՝ անուշ, ուծ , նկուր, բուն, բուր (մատ), սառուց, պուտ (ծաղիկ), շուտ. խուլ (ուռուցքը) և այլն:

Այս երկբարբառը բառերի վերջում իր հին արտաբերությունը պահել է միայն մի-երկու բառի մեջ՝ Նոյ, խոյ. մնացած դեպքերում հին գրական լեզվի մեջ արդեն դարձել է պարզ ձայնավոր Ո և այսպես ընդունվել նոր գրական լեզվի մեջ, ինչպես՝ ներսայ, ձուլածոյ և նմաններն արտասանում և գրում ենք՝ ներսո, ձուլածո, փո: Բարբառների մեջ դարձել է ՈԻ, ինչպես հին՝ «մարդոյ», «գնալոյ», «պահածոյ», «շինածոյ» բառերը նոր լեզվի մեջ ունին՝ մարդու, գնալու, պահծու, շինծու ձևերը: Նույնպես հին «քոյ» դարձել է «քու» կամ «քո»։ այժմ, սակայն, գրական լեզվի մեջ մնում է միայն «քո» ձևը, «քու» համարվում է բարբառային:

3. ԱԻ (այ) երկբարբառը, որի մեջ Ի-ը բաղաձայնական ՈԻ ձայնավոր է, բաղաձայնից առաջ գրաբարում՝ արդեն դարձել է պարզ «Օ» ձայնավոր, որ սկզբում անշուշտ տարբեր արտաբերություն է ունեցել և նույնացած չի եղել Ո տառին հատուկ արտասանության հետ. ուստի միջնադարում հարկավոր են համարել այս հնչյունի համար նոր «Օ» տառը մտցնել մեր այբբենարանի մեջ:

Բայց այժմ գրական լեզվի մեջ այլևս չեն տարբերվում հին ԱԻ երկբարբառից ծագած Օ-ն և հին Ո ձայնավորը: Հին՝ ծնալ, նալ-նել, մաւա, միջին՝ ծնող, նոնել, մօտ, իսկ այժմ՝ ծնող, նոնել, մօտ:—«Նաւթ», «աղանի» բառերի մեջ ԱԻ երկբարբառը դարձել է ԱՎ՝ «նավթ», «աղավնի», բայց մի քանի բարբառների մեջ այդ բառերն էլ դարձել են՝ նոթ, աղոնիկ կամ աղունիկ:

4. Ի՞նչ երկբարբառը բաղաձայնից առաջ սկզբնապես արտասանվել է ընկնող (յւ), այսինքն վանկային ձայնավորն եղել է Ի իսկ անվանկայինը՝ ՈԻ, որի տառն է «Ի»: Բայց գրաբարում արդեն արտաբերության ուժն անցել է ՈԻ ձայնավորի վրա, ինչպես հաճախ լինում է, և ընկնող ԻԻ (յւ) երկբարբառը դարձել է բարձրացող ՅՈԻ (յւ) երկբարբառ, որի մեջ վանկային ձայնավորի պաշտոն կատարում է ՈԻ ձայնավորը, իսկ անվանկային է Ի ձայնավորը: Այս արտաբերությամբ էլ այս երկբարբառը գրաբարից մտել է նոր գրական լեզվի մեջ, ինչպես՝ «ալիւր», «իւր», «դիւր» «շիւղ», «ծիւն», «սիւն», որոնք արտասանվում են՝ ալյուր, յուր. զյուր, շյուղ, ձյուն, սյուն: Բարբառների մեջ այս երկբարբառն էլ վերածվել է իր բաղադրիչ «Ի» կամ «Ու» մասերին՝ ալիւր, իւր, դիւր (դիր գալ), շիւղ, ձիւն, սիւն կամ ալուր, ուր, շուղ, ձուն, դուր (դալ) սուն:

Մի քանի բարբառների մեջ, սակայն, այս շրջումը կատարվել է ուրիշ եղանակով: Այս երկբարբառի բաղադրիչ մասերի արտաբերության տեղերի տարբերությունը վերացել է ոչ թե նրանով, որ երկբարբառը վերածվել է իր բաղադրիչ մասերին, այլ երկու կից ձայնավորների փոխադարձ ազդեցությամբ մի նոր միջին հնչյուն է առաջ եկել: Դա շրթնայնացած Ի կամ առաջարմային ՈԻ հնչյունն է (ֆրանսերեն u, lune բառի մեջ. գերմաներեն ü, über բառի մեջ). որ միևնույն ՈԻ հնչյունն է, միայն արտաբերության տեղը, առաջաքմային Ի ձայնավորի ազդեցությամբ, փոխվել է քիմքի առաջի կողմը, կամ թե միևնույն առաջաքմային Ի ձայնավորն է, միայն արտաբերության համար, շրթնային ՈԻ ձայնավորի ազդեցությամբ, մասնակցում են նաև շրթունքների իրենց կոորդինով: Այս պես՝ «սիւն», «հիւր» արտասանում են sün, hür:

5. Ե՛րկ (բւ) երկբարբառը բաղաձայնից առաջ եղել է ընկնող, այսինքն վանկային ձայնավորն եղել է Ե, իսկ անվանկայինը Ի, որ է բաղաձայնական ՈԻ: Այս երկուսի արտաբերության տեղերի տարբերությունը նրանով է վերացել, որ վերին բարձրության ՈԻ-ի ազդեցությամբ միջին բարձրության առաջաքմային ե. ն ես

դարձել է վերին բարձրության առաջաքմային հնչյուն, որ է Ի ձայնավորը. ուստի այս ԵԻ (ey) երկբարբառը բաղաձայնից առաջ լրաբարում արդեն շրջվել է ԻԻ (iy) երկբարբառի, ինչպես՝ հնագույն «բեր» (beyr), «գեղ», «արեն», «մեծութեն» և այլն դարձել են՝ բիւր (biyr), զիւղ, աբիւն, մեծութիւն, և ապա ԵԻ (ey) երկբարբառից ծագած այս ԻԻ (iy) երկբարբառն էլ նույն փոփոխություններն է կրել, ինչ որ հին ԻԻ երկբարբառը այսինքն՝ վանկային Ի-ն դարձել է անվանկային, իսկ անվանկային Ի-ը դարձել վանկային ՈԻ, որով ընկնող ԻԻ (iy) դարձել է բարձրացող ՅՈԻ (iy). աբեւն, աբիւն, աբյուն (areyn, ariyn, arjun), նման շրջում կա և ուրիշ լեզուների մեջ, Բարբառների մեջ դա ևս վերածվում է Ի կամ ՈԻ ձայնավորներին և նույնիսկ երևան է գալիս իբրև առաջաքմային ՈԻ (գերմաներեն ü), ինչպես՝ ալիւր, աբիւն, ճիղ կամ ալուր, աբոււն, ճուլ: Բայց կան բառեր, որոնց համար այս կամ այն բարբառի մեջ պահվում է հին ԵԻ (ey) երկբարբառի Ե ձայնավորը. ինչպես՝ գեւղ-գեղ, ճեղ, մեծութեն:

6. Եկ երկբարբառը զրաբարում արդեն շուտ է եկել «ՅԱ» (ia) երկբարբառի, որի մեջ անվանկային ձայնավորն է Ի, և այս արտաբերությամբ այդ երկբարբառը զրաբարից մտել է նոր գրական լեզվի մեջ, ինչպես՝ սենեակ—սենյակ, աբուսեակ—աբուսյակ և այլն, որոնք բոլորը փոխառություն են հին լեզվից: Բարբառների մեջ այս երկբարբառը դարձել է պարզ Ե կամ Ա ձայնավոր, օրինակ՝ «չխարդ», «սարեակ», «ցորեան» դառնում են՝ լեռդ, սարեկ, ցորեն. «իւրեանք»—իւրենք կամ իւրանք. «իւրեար»—իւրաւ: Բայական ձևերը՝ «գրեաց», «տեսեալ» դառնում են՝ գրեց, տեսել, իսկ «փախեայ», «փախեար», «փախեաւ», «փախեաք», «փախեայք», «փախեան» դարձել են՝ փախա, փախար, փախավ, փախանք. փախաք, փախանք. հրամայականը՝ «գրեա՛», դառնում է՝ գրե՛. որ ապա դարձել է՝ գրի՛, գրի՛ր: Բարբառների մեջ կա նաև «գրա՛» ձևը:

7. ԵկԻ եռաբարբառը դարձել է ԵՍ, որ զրաբարում արդեն արտասանվել է ՅՍ, իսկ այժմ արտասանում ենք ՅՈ, օրինակ՝ աբիւալ—աբդեօլ—աբդյալ:

8. ԵկՅ եռաբարբառը դարձել է նախ՝ ԵԱ և ապա՝ Ե. ինչպես՝ սսկեայ—սսկեա—սսկե. արծաթեայ—արծաթեա—արծաթե. փախեայք—փախեք, ատետչեայք—ավետչեք, ատուրչեայք—ավուրչեք: Զրաբարում այս եռաբարբառը դարձել է ՅԱ և այս արտասանու-

իյամբ անցել է նոր գրական լեզվին. պաշտօնայն—պաշտոնյա, գործունայն—գործունյա:

52. «Ի» ՀնԶՅՈՒՆԻ ԵՎ «ՈՒ» ԶԱՅՆԱՎՈՐԻ ՓՈԽՎԵԼԸ «Վ» ՀԸՆ-ԶՅՈՒՆԻ.— ԹԼ ԱԻ, ՆԻ, ԻԻ կապակցություններն ինչպես են հին ժամանակ արտասանվել բառերի վերջում և բառերի մեջ ձայնավորներից առաջ, այդ ճիշտ հայտնի չէ: Ամենայն հավանականությամբ այդ ղեկավարում են այդ կապակցություններն եղել են երկրորդական. «քաղաքաւ», «բանիւ» արտասանվել են նույնպես, ինչպես հոգնակին՝ «քաղաքաւք», «բանիւք»: Բայց մինչ վերջիններս սահել են իրենց երկրորդական բնավորությունը, և «քաղաքաւք» դարձել է «քաղաքօք», իսկ «բանիւք» մինչև այժմ էլ արտասանվում է «բանյութ»,—առաջինները դարձել են «քաղաքավ», «բանիվ», ինչպես արտասանվում են նույնիսկ նոր գրաբարում: Ինչպես էլ լինի, գրաբարում արդեն, ինչպես և քարաքաների մեծ մասի մեջ, «աւ», «եւ», «իւ» կապակցությունների «Ի» հնչյունը բառերի վերջում և միջում ձայնավորներից առաջ արտասանվում է ինչպես բաղաձայն Վ. օրինակ՝ րիւ, նիւանդ, հաւ, աւելի, տերւ, Երւել, զարմացաւ և այլն արտասանվում են՝ րիվ, նիվանդ, հավ, ավելի, տերւ, Երւել, զարմացավ:

Այս կապակցություններն այժմյան լեզվի մեջ բնավ կարելի չէ իրրև երկրորդական զնել և իրրև այդպիսին արտաբերությամբ անբաժան համարել նախորդ ձայնավորից,—ինչպես կարծում են մի քանի քերականներ.— և աշխարհաբարում տողադարձի ժամանակ բաժանել այս ձևով՝ ցաւ—ալից, զորաւ—որ, Երււ—ակ, արււ—ի և նույնիսկ բով—անդակ և այլն: Այդ նեղվածքի Ի=Վ բաղաձայնը այժմ անցնում է հաջորդ վանկին՝ ցաւ—ալից—ցաւ—վալից, արււ—ի—արււ—վի:

Ինչպես Ի հնչյունը, նույնպես և ՈՒ ձայնավորը բառերի մեջ հաջորդ ձայնավորից առաջ դարձել է Վ, օրինակ՝ զուարթ—զվարթ, պատուէր—պատվէր, լեզուի—լեզվի:

53. ՊԱՐԶ Ե, Ո ԶԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՐԿՐԱՐԲԱՌՈՒՄ:—Երբ մի կողմից երկրորդականները ժամանակի ընթացքում պարզ ձայնավորների են փոխվում, մյուս կողմից՝ վերջիններս էլ երկրորդական դառնում: Այսպես՝ մեր լեզվի մեջ բառասկզբի Ե ձայնավորից առաջ ավելացել է անվանական կամ բաղաձայնական Ի (3) ձայնավորը, և առաջ է եկել 3Ե (իԵ) երկրորդականը, օրինակ՝ Ես, Եկ,

Եզն դարձել են յես (jes), յեկ, յեզն. նույնպես բառասկզբի Ո ձայնավորից առաջ ավելացել է անվանկային ՈԻ (ի) ձայնավորը և առաջ է եկել «ուտ» (ուտ, քո) երկրարուածը, որ ապա փոխվել է ՎՈ վանկի, այսինքն ՈԻ ձայնավորը հաջորդ ձայնավորից առաջ, ինչպես ուրիշ զեպքերում, դարձել է Վ, օրինակ, «ոտն», «որ» դարձել են՝ վոտ, վոր:

Կան բարբառներ, որոնց միջ Ո-ից առաջ ավելացած այս անվանկային ՈԻ-ն այդպես էլ իբրև անվանկային ՈԻ ձայնավոր արտասանվում է և նույնիսկ երևան է գալիս բառամիջի Ո-երից առաջ, ինչպես և Յ հնչյունը բառամիջի Ե-երից առաջ. այսպես՝ «մեզ», «ծոր» բառերն արտասանում են մյեզ, ծուօր: Այս շրջումը, որ հանդիսանում է շեշտի հետ, երևան է գալիս նաև ուրիշ լեզուների մեջ. ինչպես՝ լատիներեն petrum, bonum, իտալերեն դարձել են՝ Pietro, buono:

Այս նոր երկրարբառները, որ հետո են զարգացած պարզ ձայնավորներից, կոչում են անիսկական երկբարբառներ ոչ միայն իրենց պատմական ծագման պատճառով, այլ ավելի նաև այն պատճառով, որ դրանց սկզբի անվանկային Յ-ն և ՈԻ-ն, որոնցից երկրորդը Վ է դարձած գրական լեզվի և որոշ թվով բարբառների մեջ, շատ կարճ ու թույլ են արտաբերվում, ուստի հաճախ անկայուն են, և այդ երկրարբառները կամ ՎՈ վանկը հեշտությամբ վերածվում են պարզ Ե, Ո ձայնավորների: Այսպես օրինակ՝ գրական լեզվի մեջ արտասանում ենք՝ երգել, ողջունել, որոշել, բայց «կր» և «չր» մասնիկներից հետո առանց Յ և Վ հնչյունների՝ կողջունեն, կորոշվի, չորջունել, չորոշել, կերգի, չերգել. նա եկավ, նա չեկավ. եղավ, չեղավ. պիտի ոգևորվի, կոգևորվի, չոգևորվի: Բայց կան նաև արտասանողներ ու նույնիսկ գրողներ՝ կը վողջունեն, կը յերգի, չը վողջունի (հին ուղղագրությամբ կը ողջունեն, կը երգի, չը ողջունի)*: Գրական լեզվի մեջ, սակայն, այս արտասանությունն ու գրությունն ընդունված չէ:

Ապա՝ պետք է նկատի ունենալ, որ սկզբից Յ և Վ ընդունում են ավելի հաստատուն ձևով գլխավորապես միավանկներն ու նրանցից կաղմվածները, այլև գրաբարից մտած բառերը, ինչպես՝ Եզ, Ես (դերանուն), և, Էկ, Եզր, Երե, Լորայր, Լոկզն, Լոկեական,

* Սանոթ.—Այս և նման բացարձակությունները մեծ մասամբ համապատասխանում են 1922—1914 թթ. գործող ուղղագրության օրենքներին, ուստի և համապատասխան օրենականներն էլ տրվում են նույն շրջանում ընդունված ձևերով: Խմբ.:

եղծել, Լեթադրել, եղանակ, ելուզակ, երբ, երբեմն և այլն. ոտ, առ, աղջ, աղբ, ոգի, ռն, ոչ, ոստ, ոստնել, ոսոխ, որք, որոնել և այլն: Իսկ այն բազմաձևի բառերը, որոնք կենդանի և անփոփոխ մնացել են շատ բարբառների մեջ, սովորական խոսակցության ժամանակ, հետևելով բարբառներին, արտասանում ենք նաև առանց սկզբի 3 և Վ հնչյունների. ինչպես՝ էրևալ, էրե, էրես, էրենկ, էրկու, էկա, էրդում, օղորմել, օղողել, օրոնալ, օլորել, օսկոր և այլն:

54. է և Ե ԶԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՆՈՒՅՆԱՅՈՒՄՆ ԵՎ ՓՈԽՎԵԼՆ Ի ԶԱՅՆԱՎՈՐԻ.— է և Ե ձայնավորների հին արտաբերության տարբերությունը դեռ ճիշտ որոշ չէ. հավանորեն է-ն, ըստ իր ծագման հնդեվրոպական ei կամ oi կապակցություններից, եղել է երկար, ուստի և հաճախ փոխանակել է Ե + Յ միությանը. այսպես օրինակ՝ գրաբարում բայերի՝ «ասէ», «ասէք», (մի՛ ասէք), «ասէր» ձևերի վերջավորությունների մեջ է տառը բռնում է Ե + Յ միության տեղը իբրև՝ ասել, ասելք, ասելք (ինչպես՝ զարմանայ, զարմանայք, զարմանայր ձևերի մեջ Յ տառը): Դրանց որակի տարբերությունն ևս հին ժամանակի համար որոշ չէ. հավանորեն է-ն ևղել է փակ, իսկ Ե-ն՝ բաց:

Գրաբարում արդեն 12-րդ դարից ի վեր, գուցե և ավելի վաղ, վերացած է է և Ե ձայնավորների տարբերությունը, է-ն դարձել է Ե, և նոր գրական լեզվի մեջ ևս ունինք միայն մեկ բաց Ե ձայնավոր, որ նայելով բարբառներին, երբեմն ավելի կամ պակաս չափով բաց է արտասանվում: Այսպես օրինակ՝ ինչպես «զարմանայ», «զարմանայք», «զարմանայր» ձևերն այժմ արտասանում ենք՝ զարմանա, զարմանաք, զարմանաւ, նույնպես՝ «գրէ=գրեյ», «գրէք=գրեյք», «գրէր=գրեյր» ձևերն այժմ արտասանում ենք՝ գրե, գրեք, գրեւ, այսինքն՝ է=ԵՅ հնչյունը դարձել է պարզ Ե:

Բայաձևերի և մի քանի բառերի մեջ Ե ձայնավորը փոխվել է Ի ձայնավորի՝ գրէ=գրեյ—գրե՛—գրի՛, գրեա՛—գրե՛—գրի՛, շեմ գրել—շեմ գրիլ, մի՛ գրեր—մի՛ գրել—մի՛ գրիլ, գրեցեր—գրեցիր, երեկոյ—իրիկուն, երեք—իրեք:

55. ԱՆՎԱՆԿԱՅԻՆ Յ ԶԱՅՆԱՎՈՐԻ ԱՎԵԼԱՅՈՒՄ ԵՐԿՈՒ ԶԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՄԵՋ.— Գրաբարում արդեն Ա և Ո ձայնավորներից հետո բառի մեջ չեն կարող գալ անմիջապես ուրիշ ձայնավորներ. երկու ձայնավորների մեջ այդ դեպքում մտնում է Յ կիսաձայնը, ինչպես՝ վայելք, զնայի, զնայիր, զնայաք, զնայիք, զնային: Բայց Ե,

Ն, ՈՒ ձայնավորների ճանդիպումը հաջորդ ձայնավորների հետ միենույն բառի մեջ կամ, ինչպես պատմ են, հորանջով (հիատուսով) արտաբերությունը, դեռ հնարավոր է. այսպես հին գրաբարում «եմ» բայի անցյալն եղել է՝ էի, էիր, էաք, էիք, էին. նույնպես գրէի, գրէիր, գրէաք, գրէիք, գրէին. նույնպես՝ գուաք, միաճալ, միութիւն և այլն: Նոր լեզվին, սակայն, այլևս հատուկ չէ երկու ձայնավորների այսպիսի անմիջական հանդիպումը միմյանց հետ երկու ձայնավորների մեջ մտնում է Յ հնչյունը, որ կոչում են «ձայնակապի» Յ. օրինակ՝ «եմ» բայի անցյալն այժմ արտասանում ենք՝ էյի, էյիր, էյինք. էյիք, էյին. նույնպես՝ գրէյի, գրէյիր, գրէիք, գրէիր, գրէինք: Այսպես հավանորեն արտասանել են և միջնադարում, քանի որ Ծ տառին փոխանակել է է=ԾՅ տառը, և այդ լայր գրել են՝ էի, էիր, էաք, էիք, էին. նույնպես՝ գրէի, գրէիր, գրէաք, գրէիք, գրէին: Նույնպես՝ չակ, էութիւն, բիստոնէական, բոպէով, բոպէում և այլն այժմ արտասանում ենք՝ էյակ, էյություն, բիստոնէական, բոպէյով, բոպէյում, մարգարէյություն և այլն:

ՈՒ ձայնավորի հանդիպումը հաջորդ ձայնավորի հետ վերացել է կամ ՈՒ-ի փոխվելով Վ բաղաձայնի, ինչպես՝ գուաք—զվաք, լեզուի—լեզվի, հեռուից—հեռվից. կամ թե, ավելի արևմտյան բարբառներում, երկու կից ձայնավորների մեջ մտնում է դարձյալ Յ կիսաձայնը, ինչպես՝ լեզույիդ, հեռույնն, դասատույի, դասատուով: Նույնը լինում է նաև Ի ձայնավորի նկատմամբ. դա ևս հաջորդ ձայնավորի հետ միանում է կամ Յ կիսաձայնով, կամ ինքն Ի ձայնավորը թույլ արտասանվելով՝ դառնում է՝ Յ, որ հաջորդ ձայնավորի հետ կազմում է մի երկբարբառ. օրինակ՝ «միանալ», «ձիով» բառերն արտասանվում են կամ իբրև միյաճալ, ձիյով, կամ իբրև մյաճալ, ձյով: Նույնպես օտարազգի բառերն ու անունները՝ միլիցիա, լաբորատորիա, Խալիա, Գերմանիա և նմաններն արտասանվում են՝ միլիցյա, լաբորատորյա, Գերմանյա, Խալյա: «Ի» ձայնավորի այս վերջին շրջումն ունի և հին լեզուն, որի մեջ ԻԱ կապակցությունը տալիս է ԵԱ, ՅԱ երկբարբառը, օրինակ՝ «որդիակ», «պատանիակ» դառնում են՝ օրդեակ, պատանեակ, որ այժմ արտասանում ենք՝ օրդյակ, պատանյակ:

Երկու ձայնավորի մեջ մտած այս նոր Յ հնչյունը երևան է գալիս նաև երկու տարբեր բառերի մեջ, երբ նրանցից երկրորդը իբրև միավանկ վերջահար բառ նախորդ շեշտի ազդեցության տակ միանում է նախորդ բառի վերջից և երկուսը միասին արտասանվում են իբրև մեկ բառ. այսպես առանձնապես վերջահար են «եմ» բայի

միավանկ ձևերը՝ դու—ես, նա—է, գնալու—եմ, գնալու—ես, գնալու—է. ինչո՞ւ—է ասում և այլն:

56. Յ ԸնԶՅՈՒՆԻ ՓՈՆՎԵԼԸ Զ ՀԱԳԱԳԻ—Բառերի սկզբում գրական լեզվի, ինչպես և շատ բարբառների մեջ, Յ հնչյունը կամ դուրս է ընկել, կամ մեծ մասամբ նույնացել է, ինչպես և գրաբարում, Հ հազագի հետ, օրինակ՝ հին «յատակ», «յարմար» այժմ արտասանվում են՝ հատակ, հարմար:

Կան բարբառներ, որոնց մեջ մի քանի բառերի սկզբում հին Յ-երը, ըստ երևույթին, երևան են գալիս իբրև ձայնեղ հազագ, որ մի նոր հնչյուն է մեր լեզվի մեջ: Բայց այդ բարբառների մեջ ձայնեղ հազագն ավելանում է նաև շատ այնպիսի բառերի սկզբում, որոնք հին լեզվի մեջ չունին սկզբում Յ անվանկային ձայնավորը, ինչպես՝ առտ, ամօք, ընկնել, իմանալ, Լլնել, ընկե՛ր և այլն արտասանում են ձայնեղ հազագով. մինչ ուրիշ բարբառների մեջ անձայն հազագ է ավելանում որոշ թվով բառերի սկզբում, օրինակ՝ «ամոթ», «ընկեր» արտասանում են՝ համօք, հընկե՛ր:

57. ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ:—Ինչպես վերևի բացատրություններից կարելի է տեսնել, մեր հին գրական լեզուն—գրաբարն ևս, ապրելով գրագետների մեջ, ենթարկվել է հնչյունների շրջումին: 19-րդ դարի սկիզբներում, երբ առաջ է եկել մեր նոր գրական լեզուն, գրաբարն ուներ բառերի ատասանության նկատմամբ մի որոշ հաստատուն եղանակ, որ գրեթե միակերպ պահպանվում էր և մինչև այսօր էլ պահվում է ամեն տեղ, բացի գլխավորապես պայթականների (բ, գ, դ, պ, կ, տ) և նույն տեսակի կրկնականների (ծ, ծ, ճ, ջ) արտաբերությունից, որ տարբեր է արևելյան և արևմտյան դպրոցներում: Գրաբարում գրությունը, սակայն, սակավ բացառությամբ, պահվում էր հինը, այսինքն 5-րդ դարինը, թեպետ կարդալիս արտասանում էին փոխված ձևով, մեծ մասամբ կենդանի արտասանության համեմատ:

Այս գրաբարյան նոր արտասանությունը, որ արևելքում գրեթե նույնանում է Այրարատյան բարբառի արտասանության հետ, հին դպրոցական-գրական լեզվից անցնում է նոր գրական լեզվին: Նույնը լինում է մասամբ նաև ուղղագրության վերաբերմամբ: Ինչքան որ գրաբարում գրում էին հին ձևով և կարդում էին նոր, որ է՝ աշխարհաբարի արտասանությամբ, նույնը նույնպես գրում ու կարդում են աշխարհաբարում. օրինակ՝ հին գրությունները՝ մաբղ, ան-

ցեալ, ամօր, արիւն, յատակ. լոյս, եկ, որդի, զուարթ, ֆրիստոնեալ և այլն գրաբարում կարգում էին՝ մարք, անցյալ, ամոք, արյուն, փատակ, լույս, յեկ, վորքի, զվարք, ֆրիստոնեյա. նոր գրական լեզվի մեջ ևս այդ և նման բառերն այդպես դրում ու կարգում էին: Նոր գրական լեզվի մեջ խորթ չէր թվում այդպիսի բառերի հին գրությունը, քանի որ աշխարհաբար գրել սկսողները վարժված էին գրաբարում այդպես հին ձևով գրելուն և նոր արտասանության համեմատ կարդալուն, և նրանք միաժամանակ ավելի հաճախ գրաբար էին գրում ու կարգում, քան աշխարհաբար:

Բայց ինչ քան որ կարելի չէր աշխարհաբարում հին ձևով գրել և գրաբարի կարդալու եղանակով՝ կարդալ՝ առանց սովորական կենդանի արտասանությանը հակասելու, այդ գրում էին փոխված ուղղագրությամբ: Օրինակ՝ աշխարհաբարում գրում էին՝ անցեալ օրն և արտասանում էին անցյալ օրն, որովհետև գրաբարում էլ այդպես էր թե՛ արտասանությունը և թե՛ գրությունը. բայց բայական ձևը՝ անցել եմ աշխարհաբարում չէին գրում հին ուղղագրությամբ՝ անցեալ եմ, որովհետև եթե այդպես գրեին, գրաբարի կարդալու եղանակով պիտի արտասանեին՝ անցյալ եմ, որ և համեմատ չէր լինիլ աշխարհաբարի սովորական կենդանի արտասանությանը: Դարձյալ՝ քանի որ գրաբարում գրում էին ծառայ և կարգում ծառա, նույնպես գրում ու կարգում էին աշխարհաբարում. բայց եթե այդ բառը՝ հոդերով և դրա հոգնակին գրեին ծառայս, ծառայդ, ծառայն, ծառայներ, նույնպես և բայական ձևերը գրեին՝ զնայր, զնայք, — կկարդային «այ» երկրարբառով, որ և կհակասեր սովորական արտասանությանը. ուստի և դրանք գրում էին առանց Յ-ի՝ ծառաս, ծառադ, ծառան, ծառաներ, զնուր, զնաք:

Այսպես ուրեմն, գրաբարի կարդալու եղանակը վճռական նշանակություն է ունեցել աշխարհաբարի ուղղագրության համար: Հրեշտակների այն շրջումները, որոնք հատուկ են հղել միայն աշխարհաբարին, աշխարհաբարի գրության մեջ արտահայտվել են փոխված արտասանության համեմատ, իսկ այն շրջումները, որոնք հատուկ են եղել թե՛ աշխարհաբարին և թե՛ գրաբարին, դրանց համար պահվել է հին գրությունը: Եվ որովհետև գրաբարի գրության և արտասանության միջև մեծ տարբերություն պար 19-րդ դարում, ուստի և մեր նոր գրական լեզվի ուղղագրությունը, որ մասամբ ժառանգել էինք գրաբարից, բավական մեծ դժվարություններ ուներ և ունի:

Բնակարար, այն ժամանակից, երբ կազմվում է նոր գրական լեզուն, ծնվում է նաև գրությունը արտասանությանը մոտեցնելու

խնդիրը: Դա ծագում է նույն պահանջից, որից առաջ է գալիս և նոր գրական լեզուն: Ինչպես որ մյուս լեզվական իրավությունների, ինչպես են՝ բառաձևերի ու կապակցության ձևերի փոփոխությունները. նույնպես և հնչյունական մեծ փոփոխությունները չէին կարող գրության մեջ համապատասխան փոփոխություններ չմտցնել: Դա կհասներ մեր նոր գրական լեզվի նպատակին: Հարկավոր էր հեշտացնել գրությունը. գրելով այնպես, ինչպես խոսում և արտասանում են: Ուստի 1922 թ. մարտի 4-ի դեկրետով ձայնավորների, 3 կիսա-ձայնի և Վ բաղաձայնի գրության նկատմամբ մտցված բարեփոխությունով մեր ուղղագրությունն այդ մասին վերածվեց հնչյունական պարզ գրության՝ համապատասխան գրական-դպրոցական արտասանությանը: Այդ բարեփոխությունով դեռ չի սպառված ուղղագրության խնդիրը, որ գրաբարի և աշխարհաբարի հին վեճի խնդիրն է որովհետև դեռ մնում է բաղաձայններն արտասանության համեմատ գրելու պահանջը:

Բարեփոխությունը կատարված է այն սկզբունքով, որ ամեն մի հնչյուն միայն մեկ առանձին նշանագիր պիտի ունենա, և ամեն մի տառ միայն այդ մեկ հնչյունի նշանագիրը պետք է լինի. ուստի՝

Ա. Փոխված հնչյունները գրվում են արտասանության համեմատ՝ այն տառերով, որ մեր այբբենարանում ընդունված են այդ հնչյունների համար. ինչպես՝ 1) ակօս, 2) հանդէս. 3) կաւ, 4) նուաստ, 5) լոյս, 6) յատակ, 7) սենեակ, ամսօրեայ, եօթն, արիւն և նման բառերը գրվում են արտասանության համեմատ՝ 1) ակոս 2) հանդես, 3) կավ, 4) նվաստ. 5) լույս, 6) հատակ, 7) սենյակ. ամսօրյա, յոթն.

Բ. Չեն գրվում այն տառերը, որ այլևս չեն արտասանվում, ինչպես՝ 8) ծառայ, կը գայ, ներքոյ և նման բառերը գրվում են՝ ծառա. կը գա, ներքո.

Գ. Երբ բառերի մեջը կամ սկզբում ավելացել են նոր հնչյուններ, գրության մեջ ևս ավելացվում են դրանց համապատասխան տառերը, ինչպես՝ 9) բոպէական, բոպէով, բոպէի, 10) ոտ, 11) եկ, 12) դու ես, գնալու եմ և այլն գրվում են արտասանության համեմատ՝ 9) բոպեյական, բոպեյով, բոպեյի, 10) վոտ, 11) յեկ, 12) դոս, յես, գնալու յեմ:

Այս բարեփոխությունը հիմնված է գրական-դպրոցական արտասանության վրա, որ ունին ընդհանրապես մաքուր գրական լեզվով խոսողները: Անշուշտ, այս վերջիններիս արտասանության մեջ երբեմն երևան են գալիս տարբերություններ բարբառների ազդեցու-

թյամբ. բայց դա՝ վերևում դրված փոփոխությունների նկատմամբ յավում է գրեթե միայն խոսելիս և շատ քիչ անգամ նաև կարդալիս: Բացի այդ՝ հնչյունական գրության նպատակը չի կարող այն լինել, որ բավարարություն տա բարբառային տարբերություններին, այլ ա՛յն միայն, որ գրությունը համապատասխան լինի մի որոշ բարբառի, այս դեպքում մեր ընդհանրապես ընդունված գրական-դպրոցական արտասանությանը: Եվ վերջապես՝ ոչ միայն բարբառային տարբերությունները, այլ նույնիսկ մի բարբառի, մի ընդհանուր գրական լեզվի արտասանության բոլոր նրբությունները չեն կարող արտահայտվել և չեն արտահայտվում գրության մեջ: Չպիտի մոռանալ, որ գրությունը, ինչքան էլ հնչյունական լինի, երբեք համեմատ չէ ո՛չ ընդհանրապես լեզվին և ո՛չ էլ այս կամ այն անհատական լեզուներին, որովհետև խոսքը բազմազան կերպով փոփոխվող հնչյունների մի շարք է, և տառերով այդ հնչյունների էական բնորոշող կողմերն են միայն ցույց տրվում: Բազմաթիվ նման տեսակի հնչյունների համար, ուրեմն, գործածվում է մի տառ, և խոսողն ինքը, մի տառով իմանալով հիմնական հնչյունը, կարդալիս որոշում է նույն կարգի հնչյունների նուրբ տարբերությունները, իսկ գրելիս այս վերջինները վերածելով նույն կարգի հիմնական հնչյունին՝ նրա նշանագրով էլ արտահայտում է:

ԵՐԻՈՐԻ ՄԱՍ

ՔԱՌԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Իմաստաբանություն)

ԲԱՌԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ

58. ԲԱՌԵՐԻ ԵՐԿՈՒ ԽՈՒՄԲԻ.— Բառերի ամենամեծ մասը նշանակում են գաղափարներ, և միայն մի փոքր խումբ բառեր ցույց են տալիս խոսողի զգացմունքը, երբեմն և կամքը: Ըստ այսմ բառերն իրենց նշանակությամբ բաժանվում են երկու խմբի. 1) գաղափար նշանակող բառեր, որոնցով մենք խոսում ենք. 2) զգացմունք ու կամք ցույց տվող բառեր, որոնք խոսքի մեջ ոչ մի պաշտոն չկատարելով՝ խոսքից դուրս են մնում. սրանք կարող են խոսքն ամեն կերպ ընդհատելով՝ ընկնել խոսքի մեջ, ուստի կոչվել են միջադասություն:

59. ՄԻՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ վայրկենական տպավորության տակ առաջացած բացազանչություններ են, որոնք ակամա կերպով արտաբերվում են խոսքի գործարանների անդրադարձ շարժումներով, ուստի կոչվում են նաև ձայնաբանություն. օրինակ՝ երբ մեկի մատը հանկարծ ծակում են, նա ինչպես անգիտակցական շարժումով ձեռքը մի կողմն է քաշում, նույնպես և միաժամանակ խոսքի գործարանների ակամա շարժումներով ճշում կամ բացազանչում է առանց որևէ մտադրության: Այսպիսի բացազանչություններն այն սահմանի վրա են, ուր լեզուները միմյանցից չեն տարբերվում, և լեզուն դառնում է մի բնական հնչյուն:

Թեպետ և տարբեր լեզուների ձայնարկությունները հասկանալի են օտար լեզվով խոսողներին, բայց և այնպես ամեն լեզու ունի իրեն հատուկ ձայնարկությունները. որովհետև ուրիշներից լսելով նրանց ակամա բացազանչությունները՝ մենք յուրացնում ենք այդ հնչյունները, ինչպես և մյուս բառերը. և ապա հիշողությամբ վերարտադրում ենք դիտավորյալ կերպով՝ մեր սեփական զգացումներն ուրիշներին հաղորդելու համար. Այսպիսով լեզվի մեջ առաջ են գալիս մի խումբ սովորական ձայնարկություններ. որոնցից մի քանի-

սը կատարուի՝ էն նույնիսկ գաղափար ցույց տվող բառերի դեր, ինչպես օրինակ՝ վայ տալ, վայ ասել, ախու՛վախով կյանք անցկացնել, որոնց մեջ «վայ», «ախու՛վախ» առնվում են իբրև զոյական. մի բանիսից նույնիսկ ուրիշ բառեր են կաղմվում, ինչպես՝ վայել, ավաղել։ Մյուս կողմից՝ գաղափար ցույց տվող բառերն էս, երբեմն նաև այդպիսի բառերի կապակցությունները, կարող են զգացմունքի սզդեցության տակ ակամա բացազանշվել և առնվել իբրև ձայնարկություն, ինչպես՝ ա՛խ աստված, փա՛ռք աստծու, մեղա՛յ-ասծու, կեցցե՛ս. կեցցե՛։

Բացազանշական ձայնարկությունները ցույց են տալիս գանազան զգացմունքներ՝ ուրախություն, տրտմություն, վախ, դարմանք, զղվանք, ցանկություն, արհամարհանք, զայրույթ, սքանչացում և այլն. ինչպես՝ օխա՛յ, ո՛ւհ, վա՛շ, վի՛շ, օ՛խ, օ՛հ, ալա՛ղ, ա՛հ, վա՛յ, ա՛խ, ափսո՛ս, եղո՛ւկ, բաբե՛, աժա՛ն, վա՛հ, է՛հ, պա՛հո՛, օհո՛, ըհ՛ը, վա՛հ, թյո՛ւհ, երանի՛, երեն՛կ, վայ-վո՛ւյ, հայ-հո՛ւյ, հե՛յ և այլն։

Կոշական ձայնարկություններով ուղում ենք ուրիշի ուշադրությունը գրավել, ուրիշին կանչել, մի բան հրամայել, խրախուսել կամ կենդանիներին կանչել, քշել և այլն, օրինակ՝ է՛յ, տո՛, ծո՛, բա՛, ո՛վ, ա՛յ, սո՛ւս, հը՛, աղե՛, դե՛, դե՛հ, հա՛ղա, օ՛ն, հո-հո՛, քը՛շ, քշա՛, փը՛շտ, ջո՛ւ-ջո՛ւ և այլն։ Կոշական ձայնարկությունները հաճախ դրվում են կոշական անուններից առաջ՝ ո՛վ մարդ, ա՛յ տղա, հա՛յ անպիտան. ուրիշները հրամայական բայերից առաջ, ինչպես՝ դե՛հ քաշեցեք, դե՛ ասա տեսնեմ։

Ձայնարկությունների մեջ դրվում է նաև նմանաձայնությու՛ն կամ բնաձայնությու՛ն ասածը, որ սրտասանում ենք բնության որևէ երևույթի, կենդանիների կամ անշունչ առարկաների հնչումների նմանողությամբ նրանց մեզ վրա թողած առաջին հանկարծական տպավորության տակ, ինչպես՝ ճը՛ռռ, տըը՛խկ, շըը՛խկ, ղը՛նզ, ղա՛ռ, հա՛ֆ-հա՛ֆ և այլն։ Այս կարգին պատկանում են նաև ձայնախաղե՛րը, ինչպես՝ լա-լա-լա՛, տրա՛-լա-լա, վա՛յ-լե-լե-լե՛ — վա՛յ-լո-լո-լո՛։

60. ԳԱՂԱՓԱՐ ՅՈՒՅՅ ՏՎՈՂ ԲԱՌԵՐՈՎ մենք խոսում ենք, այսինքն մեր մտածություններն ենք հայտնում ուրիշներին, իսկ մտածելիս մենք առարկաներն ու նրանց հատկանիշները, ինչպես և մեր մտքերը, գիտակցելով դեռում ենք որոշ հարաբերությունների մեջ, որոնք և արտահայտվում են կա՛մ նյութափան նշանակություն ունե-

ցող բառերի ձևերով, կա՛մ առանձին ձևական նշանակություն ունեցող բառերով: Այսպես ուրեմն գաղափար կամ պատկերացում ցույց տվող բառերն իրենց նշանակությամբ բաժանվում են երկու խմբի. 1) բառեր, որոնք ունին նյութական նշանակություն, մեծ մասամբ միաժամանակ նաև ձևական նշանակություն. դրանցից կազմվում է խոսքը, ուստի և կոչվում են խոսքի մասեր (բայ, գոյական, ածական, մակբայ), 2) բառեր, որոնք ունին միայն ձևական նշանակություն և խոսքի մեջ ինքնուրույն մաս չեն կազմում, ուստի և կոչվում են խոսքի մասնիկներ (կապ, շաղկապ):

61. ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԻՆ ԻՐԵՆԵ Նշանակության համեմատ, ինչպես տեսել ենք (§ 13), լինում են՝

1) Բառեր, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշ և դեմք, միաժամանակ և ստորոգում, այսինքն հատկանիշի վերագրումը դեմքին, Այս բառերը մենակ կազմում են մի խոսք և կոչվում են ԲԱՅ:

2) Բառեր, որոնք ցույց են տալիս ինքնակա գոյություն ունեցող կամ իբրև այնպիսին մտածված առարկաներ և կոչվում են ԳՈՅԱԿԱՆ, ինչպես՝ մարդ, ձի, ծառ:

3) Բառեր, որոնք ցույց են տալիս ոչ-ինքնակա հատկանիշներ. որ մտածվում են՝

ա) իբրև առարկայից անբաժան, առարկայի բնության մեջ մըշտապես կամ ժամանակավորապես գտնված մի որպիսություն, գործողություն, դրություն և այլն և կոչվում են ԱՄԱԿԱՆ, օրինակ՝ բարի (մարդ), վազող (ձի), ծաղկած (ծառ)։

բ) իբրև առարկայի հատկանիշից անբաժան մի հատկանիշ կամ իբրև հատկանիշի հատկանիշ (պարագա) և կոչվում են ՄԱԿԲԱՅ, օրինակ՝ խիստ բարի (մարդ), աբազ վազող (ձի), ձին աբազ վազեց:

Ածականն ու մակբայն իրենց նշանակությամբ կազմում են մի ընդհանուր տեսակ իբրև մակադրական (վերագրական) բառեր, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշ. միայն ածականն առարկայի հատկանիշ է նշանակում, իսկ մակբայը՝ հատկանիշի հատկանիշ: Հայերենում բուն մակբայները սակավաթիվ են, այսինքն քիչ բառեր կան, որոնք միայն իբրև մակբայ գործածվեն: Մեր մակբայներն ամենամեծ մասամբ դրությամբ միայն մակբայ են: Երբ ածականների ցույց տված հատկանիշը վերաբերում է ոչ թե առարկային, այլ առարկայի հատկանիշին, այն ժամանակ ածականներն առնվում են իբրև մակբայ, կամ թե երբ ածականը խոսքի մեջ դրվում է ոչ թե մի գոյական անվան վրա, այլ մի ածականի ու բայի վրա, այն ժա-

մանակ ածականը կիրառվում է իբրև մակբայ. օրինակ՝ «սաստիկ քամի», «սաստիկ կարմրություն» կապակցությունների մեջ «սաստիկ» բառն ածական է. իսկ «սաստիկ կարմիր», «սաստիկ կարմրեց» կապակցությունների մեջ նույն բառն առնվում է իբրև մակբայ Հայերենում մակբայն, ուրեմն, ածականի առանձին կիրառությունն է շարահյուսական կապակցության մեջ:

Գոյականները, ածականներն ու մակբայները իրենց կողմից ըստ իրենց նշանակության բաժանվում են երկու երկրորդական տե սակների՝ անուն և ղեբանուն: Անուններն ունին անփոփոխ, հաստատուն նշանակություն, իսկ ղեբանունները հաստատուն նշանակություն չունին, այլ ամեն անգամ նայելով թե ինչ անվան տեղ են դրված կամ ինչ անվան են ակնարկում՝ նրա նշանակությունն էլ ստանում են: Անուններն էլ իրենց կողմից լինում են՝ անուն նեղ մտքով, քվական և ղեբբայ: Թվականն ունի թվի և համարքի գաղափար, ղեբբայը ցույց է տալիս բայիմաստ առանց դեմքի, իսկ անուն նեղ մտքով այն բառերն են, որոնք ոչ թվի և ոչ էլ բայիմաստի գաղափար են ցույց տալիս: Արդ, բառերն (գոյական ածական և մակբայ), ուրեմն, լինում են շորս տեսակ՝ անուն (նեղ մտքով), թվական, ղեբբայ և ղեբանուն: Այսպես՝

Ա. ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԸ լինում են՝ 1. Անուն գոյական կամ ցայական անուն, հաճախ լոկ՝ անուն (տուն, փայտ, լավություն), 2. Թվական գոյական կամ ցայական թվական (տասնյակ, հիսնյակ, հարյուրյակ), 3. Դերբայ գոյական կամ ցայական ղեբբայ, կամ բայանուն սովորաբար՝ անոռոջ ղեբբայ (գնալ, ասել, դրել), 4. Դերանուն գոյական կամ ցայական ղեբանուն (ես, դու, նա, ինքը, սա, դա):

Բ. ԱՍԿԱՆՆԵՐԸ լինում են՝ 1. Անուն ածական կամ ածական անուն (լավ, վատ, սև), 2. Թվական ածական կամ ածական թվական (մի, երկու, երեք, առաջին, երկրորդ, երրորդ), 3. Դերբայ ածական կամ ածական ղեբբայ կամ բայածական (գրած, դրելու, դրող), 4. Դերանուն ածական կամ ածական ղեբանուն (այս, այդ, այն սույն, դույն, նույն, իմ, քո, իր, մեր, ձեր):

Գ. ՄԱԿՐԱՆՆԵՐԸ լինում են՝ 1. Անվանական մակբայ (ազատորեն, քաջաբար), 2. Թվական մակբայ (երկիցս, երիցս), 3. Դերբայական մակբայ կամ բայական մակբայ (գալիս, գրելիս), 4. Դերանվանական մակբայ (աստ, անդ, ուր):

62. ԽՈՍՔԻ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐԻ նշանակությունը, ինչպես սովորաբար բառերի ձևական մասերի նշանակությունը, սլարդ է լինում, երբ

գրվում են խոսքի մեջ նյութական նշանակություն ունեցող բառերի կամ խոսքերի հետ: Դրանք իրենց նշանակությամբ լինում են՝

Ա. Կապակցական բառեր, որոնք ծառայում են խոսքի մասերն ու խոսքերը միմյանց հետ կապելու զանազան հարաբերություններով և իրենց կողմից բաժանվում են՝ 1. Կապեր (նախադրություն և ետադրություն՝ դեպի, առանց, հետ և այլն), որոնք խոսքի մեջ ստորադաս գոյականն իբրև լրացում (խնդիր) կապում են գերադաս բառի հետ, որ է՝ լրացյալը կամ խնդրառուն. 2. Ստորադասական շաղկապներ, որոնցով կապվում են ստորադաս խոսքերը գերադաս խոսքի հետ (թե, որ, եթե, որպեսզի և այլն). 3. Համադասական շաղկապներ, որոնցով միմյանց հետ կապվում են համադաս բառեր և համադաս խոսքեր (և, ու, այլև, բայց):

Բ. Նշանակական բառեր կամ մասնիկներ՝ թերևս, գուցե, հո, ապաքեն, արդյոք, գոնե, գեթ, իբր թե, միթե, դրեթե, կարծես, կարծյոք, անշուշտ, հազիվ թե, հավանորեն և այլն, որոնք որևէ կերպ նշանակավորում են խոսքը՝ գրվելով հաճախ բայերի կամ ուրիշ բառերի վրա (§ 250):

Գ. Բացասական մասնիկներ՝ «ոչ», «չր», որոնցով կազմվում են բացասական խոսքեր:

Դ. Պատասխանական բառերը՝ այո . ո՛չ.

Այս վերջին երեք տեսակի բառերը շատ քերականներ դնում են մակրայնների մեջ. բայց դրանք իսկապես ձևական նշանակություն ունեցող բառեր են, ինչպես և կապակցական բառերը, որոնց բոլորի նշանակությունն ու ֆունկցիան բացատրվում է բառերի ու խոսքերի կապակցության—շարահյուսության մեջ:

63. ԲԱՌԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ՀԱՏՈՒԿ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ:—

Բառերը խոսքի մեջ, ինչպես տեսանք (§ 10), գործածվում են մերթ ընդհանուր, վերացական նշանակությամբ, մերթ հատուկ, թանձրացական (կոնկրետ) նշանակությամբ: Սակավաթիվ բառեր միայն ունին կա՛մ մեկ, կա՛մ մյուս նշանակությունը:

Գոյականներից մերթ մեկ, մերթ մյուս նշանակությունն ունին հասարակ անունները, որոնցով անվանվում կամ կոչվում են առարկաները: Այդ բառերը, առանց որևէ որոշող հանգամանքի, սովորաբար հասկացվում են ընդհանուր վերացական նշանակությամբ իբրև սեռի անուն ամենամեծ ծավալով և ամենափոքր բովանդակությամբ: Բայց երբ այդպիսի մի անվան վրա գրվում է մի որակական լծակա՛ն. այն ժամանակ բառի նշանակության ծավալը փոքրանում

է, իսկ բովանդակությունն, ընդհակառակն, մեծանում է, և բառի ընդհանուր կամ սեռի նշանակությունը փոխվում է տեսակի նշանակության: Օրինակ՝ «ծառ» բառով հասկանում ենք բոլոր ծառերի ամբողջությունը (որ է այդ բառի նշանակության ծավալը) իր նույն ընդհանուր էական հատկություններով (որ է այդ բառի նշանակության բովանդակությունը): Բայց երբ ասում ենք «ծիրանի ծառ» այն աշխարհի բոլոր ծառերը չենք հասկանում, այլ ծառերի մի առանձին տեսակը: Անվան վրա դրված ածականով՝ անվան ցույց տված զաղափարի վրա ավելանում է սրա մեջ շնչանակված մի նոր զաղափար, որով ընդլայնվում, ընդարձակվում է անվան նշանակությունը բովանդակության կողմից. ծավալի կողմից, ընդհակառակն, նեղանում է: Ամեն «ծիրանի ծառ» ծառ է, այսինքն ունի այն բոլոր ընդհանուր հատկությունները, որ ունին բոլոր ծառերը, այլև ծիրանի ծառի առանձնահատկությունները. բայց ամեն ծառ ծիրանի ծառ չէ. որովհետև ամեն ծառ չունի ծիրանի ծառի առանձնահատկությունները: «Միրանի ծառ» կապակցությունն էլ, սակայն, իբրև տեսակի անուն, ունի ընդհանուր, վերացական նշանակություն:

Բոլոր ածականներով և նույնիսկ ամեն անգամ որակական ածականներով այսպես չի փոխվում անվան նշանակությունը: Երբեմն որակական ածականները դրվելով անվան վրա՝ ոչ թե մի նոր տեսակ են կազմում, այլ միայն զգալապես պարզում, բացահայտ են դարձնում անվան նշանակության բովանդակությունը, ցույց տալով առարկայի այնպիսի էական հատկությունը, որ առարկան ունի իր մեջ իբրև իր էական հատկանիշ: Օրինակ՝ «սպիտակ ձյուն», «փայլուն արեգակ» կապակցությունների մեջ «սպիտակ», «փայլուն» բառերը ոչ մի նոր հատկություն չեն ավելացնում ձյան կամ արեգակի նշանակության վրա. առանց դրանց էլ մենք ձյունից անբաժան մտածում ենք սպիտակությունը, ինչպես և արեգակից՝ փայլը: Այդ ածականները գործածված են իբրև լոկ բանաստեղծական «զարդարուն մակդիրներ»՝ առարկայի պատկերացումն ավելի կենդանի ու վառ դարձնելու համար:

Հասարակ անվան նշանակությունը փոփոխություն չի կրում նաև «ամեն», «բոլոր» ածականներով, որոնք ունին ընդհանրացալիս նշանակություն և դրվելով մի անվան վրա՝ միայն պարզորոշ կերպով վերցնել են տալիս անվան նշանակությունը իր ընդհանուր էական բովանդակությամբ, «բոլոր» բառով նաև ամբողջ ծավալով:

Հասարակ անվան նշանակությունը կարող է սահմանափակվել միայն ծավալի կողմից, երբ վրան դրվում է մի քակալ կամ քա-

ճակատան ածական, ինչպես են՝ հիմնական թվականները՝ մեկ, երկու, երեք և այլն, ու անորոշ քանակություն ցույց տվող ածականները՝ մի քանի, շատ, սակավաթիվ, յուրաքանչյուր, քանի, որքան և այլն: Օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ «երկու սեղան», այդ ժամանակ «սեղան» բառի նշանակությունը «երկու» բառով միայն ծավալի կողմից սահմանափակվում է առանց բովանդակության կողմից հարստանալու:

Անվան նշանակության ծավալը կարող է այնքան փոքրանալ, մինչև որ մի հատի, մի որոշ անհատ առարկայի վերածվի. այս դեպքում նշանակության բովանդակությունն ամենից հարուստ է լինում: Օրինակ՝ երբ մի հատուկ ծառ ցույց տալով ասում ենք՝ «այս ծառը», հասկանում ենք միայն մի հատ որոշ ծառ, մի հատուկ ծառ, որը իրոք գոյություն ունի. բայց այդ ծառն ունի ոչ միայն ծառի սեռի բոլոր ընդհանուր հատկությունները, այլև իր այնպիսի սեփական առանձնահատկությունները, որ ոչ մի ուրիշ ծառ չունի աշխարհում:

Գրեթե ամեն հասարակ անուն էլ կարող է խոսքի մեջ գործածվել կա՛մ ընդհանուր, վերացական նշանակությամբ իբրև սեռի կամ տեսակի անուն, ցույց տալով առարկայի ընդհանուր պատկերացման բովանդակությունը տեղից ու ժամանակից դուրս, կա՛մ գործածվել անհատական, թանձրացական կամ հատուկ նշանակությամբ, ցույց տալով մի հատ եզական առարկա, որ առանձին գոյություն ունի որոշ տեղում ու ժամանակում: Այսպես այս երկուս նշանակությամբ գործածվում են ոչ միայն անջատական անունները, որոնք ցույց են տալիս մի հատ անբաժանելի առարկա, այլև ճավափական անունները, որոնք նշանակում են միատեսակ անձների, կենդանիների կամ իրերի բազմություն, համախմբություն, ինչպես՝ զօրհ, հոտ, երամ, նախիր: Արդարև այս անունները հատուկ նշանակությամբ գործածված ժամանակ ևս մեր մտքի մեջ զարթեցնում են ի մի խմբված շատ համանման առարկաներ, բայց այդ համախմբությունն ինքն առնվում է իբրև մի առանձին առարկա. օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ «այս նախիրը», չենք հասկանում «նախիր» ընդհանուր վերացական պատկերացումը, այլ մի որոշ տեղում ու ժամանակում սահմանափակված մի հատուկ նախիր:

Հասարակ անունների ընդհանուր նշանակությունը հատուկ նշանակության փոխվում է՝ 1) Ցուցական ածականներով՝ այս, այդ, այն, սույն, դույն, նույն, որոնք ցույց են տալիս առաջին կամ երկրորդ դեմքի մոտ, կամ նրանցից հեռու գտնված մի առարկա,

ինչպես՝ այս գիրքը, այդ գիրքը, այն գիրքը. 2) Դասական թվականներով, առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն. 3) Հոդերով՝ ԸՍ, ԸԴ և կամ Ս. Դ, Ն, որոնց պաշտոնն է թանձրացականն արտահայտել, ինչպես՝ գիրքս, գիրքդ, գիրքը: Աշխարհաբարում, սակայն, Ն (Ը) հոգը գործածվում է նաև սեռի գաղափար ցույց տալու համար. ինչպես՝ «ձին արագավազ կենդանի է» խոսքի մեջ «ձին» բառը. Ուրիշ պայմաններ էլ կարող են մտածողությունը որոշ ուղղություն տալ՝ բառը հատուկ նշանակությամբ հասկացնելու կամ հասկանալու համար. օրինակ՝ առարկան, որի մասին խոսվում է, կարող է աչքի առաջ լինել և աչքով կամ ձեռքով ցույց տրվել, կամ թե կարող ենք մտքով ակնարկել նրան, կամ առաջուց կարող է խոսքի մեջ հիշված լինել, կամ որևէ ուրիշ անհատական թանձրացական նշանակություն ունեցող բառով, միաժամանակ նաև հոգով որոշվել, ինչպես՝ իմ գիրքը, մեր բնակարանը, մյուս գրիչը և այլն: Նույն նպատակին կարող է ծառայել նաև խոսողի ու խոսակցի կենալու տեղի ու ժամանակի դրությունը, նրանց ընդհանուր պարավունքը, շահերի ընդհանրությունը և այլն. կա՛մ խոսողին ու խոսակցին կարող է առաջուց որևէ կերպ ծանոթ լինել առարկան. որի մասին խոսվում է և այլն: Օրինակ՝ որևէ քաղաքի մերձակա գյուղացիների խոսակցության մեջ «քաղաքը» բառով կարող է հասկացվել մի հատուկ, թանձրացական քաղաք: Նույնպես միև նույն քաղաքի բնակիչների բերանին հատուկ նշանակություն ունին՝ քաղաքային խորհուրդը, ջրմուղը, թատրոնը (եթե մեկ թատրոն կա քաղաքում), միևնույն տան բնակիչների համար՝ խոհանոցը, ննջարանը. նույն դպրոցի աշակերտների համար՝ դպրոցը, համալսարանը, տեսուչը: Դարձյալ՝ քույր ու եղբայրների համար իրենց խոսքի մեջ հատուկ նշանակություն ունին՝ հայրիկը, մայրիկը և այլն: Այսպես և որոշ ժամանակի համար երբ ասում ենք՝ լուսավորության կոմիսարը և նմանները, հասկացվում է մի հատուկ, անհատ կոմիսար: Նույնպես երբ ասում ենք՝ «կիրակի օրը» կարող է հասկացվել կա՛մ մոտիկ անցյալ, կա՛մ մոտիկ ապագա կիրակին, բայց երբ ասում ենք՝ «նա կիրակի օրը եկավ», բայի ժամանակից հասկանում ենք հատկապես մոտիկ անցյալ կիրակի օրը. իսկ «նա կիրակի օրը կգա» խոսքի մեջ բայի ապառնի ժամանակից հասկացվում է մոտիկ եկող կիրակին:

Հատուկ անունները նույնպես ունին թանձրացական, կոնկրետ նշանակություն. դրանք էլ առարկաների (գիսավորապես մարդկանց և աշխարհագրական տեղերի, երեման նաև կենդանիների)

կոչումներ են, ինչպես և հասարակ անունները: Բայց մինչ վերջին ներս կարող են գործածվել թե իբրև սեռի կամ տեսակի անուն և թե իբրև անհատի անուն, իսկ երբ անունը նյութ է ցույց տալիս՝ թե իբրև նյութի ամբողջության և թե իբրև նրա մի մասի անուն,— հատուկ անունները ցույց են տալիս մի որոշ անհատ առարկա միայն՝ նման տեսակի առարկաների մեջ և չեն կարող գործածվել իբրև սեռի անուն: Օրինակ՝ «ձի» բառով կարելի է կոչել և՛ «ձի» տեսակն ընդհանրապես, և՛ ամեն մի եզակի ձի, այս կամ այն ձին. նույնպես «փայտ», «ջուր» կոչվում է և՛ ընդհանրապես ամեն փայտ կամ ջուր նյութը, և՛ նրանց մի մասը, մի կտոր փայտ, մի կաթիլ ջուր: «Գետ» կոչվում են և՛ բոլոր նման տեսակի հոսող ջրերը, և նրանցից ամեն մեկը. բայց «Երասխ» կոչվում է հատկապես գետերից մեկը միայն, և այդ անունով մի գետ որոշվում է բոլոր գետերի միջից. Երասխը գետ է. բայց ամեն գետ Երասխ չէ: Միևնույն հատուկ անունը, սակայն, կարող են ունենալ նաև զանազան մարդիկ կամ տեղեր. ուստի նույնիսկ հատուկ անունները դարձյալ երբեմն իրենց թանձրացական նշանակությունն ստանում են այն ժամանակ, երբ որևէ կերպ որոշվում են, սովորաբար ազգանունով, իսկ պատմականները նաև մականունով, ինչպես՝ Աշոտ Ողորմած, Վարդան Մամիկոնյան, Աշոտ Երկրորդ, Հին Նախիջևան, Նոր Նախիջևան:

Թանձրացական հատուկ նշանակություն ունին դերանուններ՝ անձնական՝ ես, ինքս, դու, ինքդ, նա, ինքը. ցուցական՝ սա, դա, նա, այս. այդ, այն. փոխադարձ՝ միմյանց, իրար, մեկմեկու. հարաբերական կամ շաղկապական՝ «որ», նույնպես և ցուցական մակբայները՝ աստ, անդ, այսօր, վաղը, երեկ, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ և այլն: Այս բառերը, սակայն, որոշ հաստատուն նշանակություն, ուրեմն և ըստ ինքյան թանձրացական որոշ բովանդակություն չունին, այլ իրենց հատուկ նշանակությունն ստանում են միայն խոսքի մեջ ունեցած դրությունից, երբ գործածվում են որոշ անհատ առարկայի անվան, կամ ժամանակի ու տեղի մի որոշ մասի անվան տեղ: Սակայն դերանուններն էլ, բացի առաջին ու երկրորդ դեմքերից, կարող են գործածվել նաև ընդհանուր վերացական նշանակություն ունեցող անունների տեղ. օրինակ՝ «Կետ ձուկը պատկանում է կաթնասուններին. նա կենդանի ձագեր է բերում» խոսքի մեջ «նա» դերանունը դրված է «Կետ ձուկ» սեռի անվան փոխանակ, ուստի և ունի այս դեպքում ընդհանուր վերացական նշանակություն:

Իրենց բովանդակությամբ ընդհանուր վերացական նշանակություն ունին անոռոշ անուն (անորոշ դերանուն) կոչված բառերը և մի քանի անոռոշ ածականներ ու մակբայներ, որոնք ցույց են տալիս անորոշ, անծանոթ իրեր կամ անձեր, բան կամ մարդ, շատ տարտամ և ընդհանուր ձևով հայտնելով միայն առարկայի էությունը, սեռը կամ տեսակն ընդհանրապես առած, երբեմն առանց որոշելու նույնիսկ տեսակի անունը. այսպես են՝ բան, իբ, իքմին, ինչ, ինչոր, ինչինչ, ոչինչ, ամեն ինչ, ամեն բան, ինչևէ, մարդ (մարդ իմանա թե... մարդ ուտում է ուտում, չի կշտանում), ոմն, ոք, օքմին, ոչոք, օշով, ով, ովոր, ովևէ, մի քանիսը, քանիսը, յուրաքանչյուրը, շատը, մեկը, քչերը, ամեն, ամենայն, ուրիշ, որևէ, բոլոր, այսինչ, այնինչ, երբեմն, երբեք, երբևէ, ուրևէ (ուրեք) և մի քանի ուրիշները: Այս բառերից մի քանիսը զրաբարից կամ ժողովրդական լեզվից են առնված և քիչ են գործածվում, բայց և այնպես պատահում են նոր գրական լեզվի մեջ. ինչպես օրինակ՝ լրագիրներից բերված հետևյալ կտորների մեջ.—Միկնույն ըոպերին խանութից դուրս գալով՝ մի ոմն կրակում է ատրճաճակը. բարեմիտ ոմն. մեծ ոմն է կարծում իրեն. Մի ոմն Ստեփանոս անունով... Նա դատարկաձեռն վերադառնալով՝ միայն քսանհինգ ոտքի է ստացել ոմնից: Եթե ոք փող տված լինի՝ թող հայտնի... Ովոր գալիս է: Էլի ինչի համար էլ (մի բանի համար) զրկեց նրան... Եթե ասե՛ք՝ այսինչը գիտեմ, իրոք էլ գիտե՛ն, եթե ասե՛ք՝ այնինչը կանեմ, անպատճառ կանե՛ն: Նա իմ ովն է որ (սովորաբար՝ նա իմ ինչն է)։ ովս մնաց. բարոյական տեսակետից անարժեք ինչ է:

Այս բառերի մեծ մասի նշանակությունը պատկանում է լեզվի բարձրագույն ընդհանրացումներին. դրանց բովանդակությունն այնքան աղքատ է, որ դրանցով կարելի է ամեն բան ասել և իսկապես ոչինչ որոշ չասել: Օրինակ, երբ մի անզարգացած մարդ կամ երբ մեկը իսկական բառը չմտաբերելով ասում է՝ «իբը իբին իբ արեց», «էս իբը», մենք իսկապես ոչինչ չենք հասկանում, որովհետև առարկայի, գոյակի ու գործողության վերացական գաղափարներ են միայն հայտնում այդ «իբ», «իբ անել» բառերը. այնպես որ վերևում գրված խոսքը որոշ տիպի խոսքի լոկ ձևն է միայն, զրեթե առանց բովանդակության:

Բայերից այսպիսի վերացական բնավորություն ունին սովորաբար «եմ», «լինեմ», «անեմ» բայերը, առանձնապես երրորդ դեմքով. օրինակ՝ «է» միկնույն է թե՛ «իբը իբ է», «անել» միկնույն է թե՛ «իբ անել»: Ուստի խոսքի մեջ այդ բայի հետ սովորաբար

գրվում է մի որոշ նշանակությամբ բառ, որով լրացվում է դրանց իմաստի թերին, ինչպես՝ բաց անել, լաց լինել, շոգ է:

Բ

ԲԱՌԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

64. ԲԱՌԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ:—Բառերի հնչյունների ու նշանակության փոփոխությունները միմյանցից անկախ են առաջ զալիս. ուստի կարող են մի բառի հնչյունները փոխվել, իսկ նշանակությունը՝ անփոփոխ հինը մնալ, օրինակ՝ տեսանել, ուղի դարձել են տեսնել, ուրի, բայց դրանց նշանակությունը չի փոխվել. իսկ մոտքել բառի հնչյուններն անփոփոխ են մնացել. բայց նշանակությունը փոխվել է. այս բառը հին լեզվի մեջ նշանակում է՝ քերթել, մորթը հանել, իսկ նորի մեջ՝ վիզը կտրել, փողոտել: Կարող են բառի թե՛ հնչյունները և թե՛ նշանակությունն էլ փոխվել. օրինակ՝ հին յուզել, որ գրաբարում արդեն արտասանությամբ դարձել է նուզել, հին լեզվի մեջ նշանակում է՝ որոնել, փնտրել, խառնել, տակն ու վրա անել—գրգռել, շարժել: Այս վերջին նշանակությամբ նաև նոր գրական լեզվի մեջ գրաբարից փոխառությամբ, ինչպես՝ ծովը հուզված էր—ալեկոծված էր. հուզում—իրարանցում, խռովություն, նաև՝ սրտի հուզում, սրտահույզ-սրտաշարժ: Նույն բառը, սակայն, փոխված ուզել ձևով նշանակում է՝ խնդրել, ցանկալ, պահանջել. ինչպես և հին լեզվի մեջ խնդրել նշանակում է՝ որոնել, փնտրել, և ապա՝ ուզել, խնդրել:

Նրբեմն բառերի նշանակությունն այնպես փոխվում է, որ նոր նշանակությունը հնից խիստ հեռանում է, և պատահում է նույնիսկ, որ բառը սկզբնականի հակառակ նշանակություն է ստանում: Օրինակ՝ պառապ նշանակում է դատարկ, անգործ, առանց զբաղմունքի. դրանից՝ պարապորդ, պարապ մնալ—դատարկ մնալ, տեղը բռնած չլինել, անգործ լինել. պարապ ժամանակ—գործից ազատ ժամանակ, պարապություն—դատարկություն. դատարկ, չբռնած տարածություն երկու առարկայի միջև. անգործություն, գործից ազատ, հարմար ժամանակ, «ժամ պարապոյ». պառապել—դատարկել, պարպել. ազատ ժամանակ ունենալ, բան ու գործ, զբաղ-

մունք շունենալ: Այս նշանակությունների մեկից մյուսին անցումը հասկանալի է. բայց նույն պատճառով բառը թե՛ հին և թե՛ նոր լեզվի մեջ նշանակում է նաև մի բանով զբաղվել, գործ կատարել. նա իր գործով է պարապում—նա զբաղված է, գործ է անում. պարապ-մունք-զբաղմունք: Կնշանակե՛ այս բառը ստացել է սկզբնականի հակառակ նշանակություն: Դա առաջ է եկել հին լեզվի տրական խնդրով գործածությունից՝ «պարապել իմիք», որ նշանակում է ազատ ժամանակ ունենալ մի բանի համար. իսկ «մի բանի համար ազատ ժամանակ ունենալ» նշանակում է՝ ազատ ժամանակ ունենալ այդ բանն անելու համար, ինչպես և նոր (ավելի ժողովրդական) լեզվի մեջ ասվում է՝ «մինչև այժմ չեմ պարապել, որ քո ուզածն անեմ», այսինքն ազատ ժամանակ չեմ ունեցել, որ այդ անեմ: Այս գործածությունից հեշտությամբ կարող է «պարապել իմիք» նշանակել «զբաղվել», ինչպես և սովորական է գրաբարում, մինչդեռ բացառական խնդրով «պարապել չիմեքէ» նշանակում է՝ մի բանից ազատ լինել, դատարկանալ: Հետագայում արդեն նոր լեզվի մեջ «պարապել» բառը, երբ ստացել է «զբաղվել» բառի նշանակություն, այս բառի պահանջած գործիական հոլովով է առնում խընդիրը՝ «պարապել մի բանով», բայց աշխարհաբարի հին գրվածների մեջ դեռ պատահում են տրական խնդրով գործածություններ՝ «պարապել մի բանի»:

65. ԲԱՌԵՐԻ ԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԿԱՄ ԶԱՆԱԶԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐԸ:— Պատահում է երբեմն, որ բառերի սկզբնական նշանակությունը ետ մղվելով՝ մթնում և նույնիսկ մոռացվում է, և նոր նշանակությունը դառնում է սովորական: Օրինակ՝ «մորթել» բառի «քերթել» նշանակությունը մոռացվել է: Նույնպես՝ «ծառայ» հին լեզվի մեջ նշանակում է ավելի՝ «ստրուկ», իսկ նորի մեջ «սպասավոր»: «Ապրել» հին՝ ազատվել, պրծնել մի փորձանքից. նոր՝ կեալ. կյանք ունենալ. ապա՝ կենալ մի տեղ, բնակվել: «Ապրանք» հին՝ ազատում. նոր՝ վաճառքի իրեր, ստացվածք: «Ապրուստ» հին՝ ազատում. նոր՝ ապրելու միջոց, ուտելիք, հագնելիք և այլն: Բազմաթիվ այսպիսի բառեր կան, որոնց սովորական նշանակությունները հին ու նոր լեզուների մեջ տարբեր են: Բայց բառերի հին նշանակությունները սովորաբար չեն մոռացվում, այլ պահվում են նորերի հետ, և այսպես ոչ միայն տարբեր բարբառների մեջ, այլ հաճախ նաև միևնույն բարբառի և գրական լեզվի մեջ: Այսպիսով, միևնույն բառը միաժամանակ երկու, երեք և ավելի նշանակու-

թյուններ է ունենում, ինչպես ասում են, տարբեր առումներով գործածվում: Օրինակ՝ գրաբարում «քաջ» բառը նշանակում է՝ 1. ուժեղ, կտրիճ, անվեհեր. ինչպես և աշխարհաբարում. դրանից՝ քաջարանց, հականիշը՝ վատ, վատարանց, 2. լավ, ինչպես՝ քաջ գիտեմ, քաջ բժիշկ, քաջ խոսել. վերջինս նաև ճարտար խոսել, քաջաբան—ճարտարաբան, լեզվանի, 3. խիստ շատ. վաղ քաջ ընդ առաւօտն—առավոտյան շատ վաղ. քաջ ի բաց—խիստ հեռու, քաջախոր, քաջաժիր—շատ խոր, խիստ ժիր և այլն: Նոր լեզվի մեջ «ծանր»՝ կշռով ծանր (քար), 2. լուրջ, ծանր մարդ, 3. դանդաղ, հականիշ՝ արագ, ծանր շարժվել, ծանր քայլել, 4. հղի, ոտը ծանր. ծանրել—հղիանալ (անասունների համար), 5. ծանր լսել—ղժվար լսել. ականջը ծանր, ծանրալուր, 6. ծանր խոսք—վիրավորական խոսք, 7. ծանր հանցանք—մեծ հանցանք, 8. ծանր գինի, ծանր ջուր, ծանր յուղ—ղժվարախում, զժվար ուտելի, 9. ծանր համ, ծանր հոտ—անախորժ, 10. ծանր ձեռք ունենալ—պինդ, ուժեղ, 11. ծանր միտք, ծանրամիտ—բթամիտ, 12. ծանր ապրանք—թանկ և այլն: Նույնպես՝ «ջուր»՝ 1. ջուր հեղուկը, 2. թաց, շորերը ջուր դարձան—թրջվեցին, 3. երեսի ջուր, երեսաջուր—ամոթ, պատկառանք. երեսի ջուրը գնալ, թափել—ամոթ չունենալ, 4. աշխատանքը ջուր դառնալ—փշանալ, 5. դասերը ջուր անել, ջրի պես սերտել—լավ սովորել, 6. ջրի գին—շատ աժան, 7. ջուր ընկնել—պտղի հասնել սկսելը, 8. աղամանդի ջուր—փայլը, 9. երկաթի մխումը, մուխ. ջուր տալ—մխել. այս դանակը լավ ջուր տված է, ջուր ունի և այլն:

Բառի զանազան նշանակություններից մեկը սկզբնական կամ ճիմնական նշանակությունն է, որ և հաճախ ընդհանուր սովորականն է, իսկ մյուսը կամ մյուսները պատահական կամ անսովոր և քիչ գործածական: Շատ անգամ, իհարկե, զժվար է բառերի սկզբնական նշանակությունն իմանալ, որովհետև այդ նշանակությունը կարող է գործածությունից դուրս ընկնել և բոլորովին մոռացվել: Ինչպես որ առանց որևէ որոշող հանգամանքի բառերը հասկանում ենք ընդհանուր վերացական նշանակությամբ, նույնպես և այս դեպքում, երբ մարդ լսում է մի բառ, առանց որևէ որոշող հանգամանքի, նա ամենից առաջ կմտածի բառի սովորական նշանակության մասին, որ և ընդհանրապես հիմնական նշանակությունն է: Օրինակ՝ «բար» բառը լսելով՝ մենք ամենից առաջ մտածում ենք քարի մասին ընդհանրապես, իբրև մի ապար, այսինքն՝ հանքային մի պինդ տեսակ. «ծաղիկ» բառը մեզ ամենից առաջ հիշեցնում է ծառի ծաղիկը կամ մանիշակը, վարդը և այլն: Բայց երբ

կա մի որոշ պայման, այն ժամանակ մենք հասկանում ենք նաև բառերի անսովոր և նույնիսկ հազվադեպ նշանակությունները. օրինակ՝ երբ նարդի խաղացողներն ասում են՝ «քարերը պակաս են», «քարերը շարիր», այդ դեպքում արդեն «քար» բառով հասկանում ենք նարդու խաղաքարը, որ նույնիսկ քարից չի շինված, այլ փայտից կամ ոսկորից: Նույնպես երբ մի բան կշռելիս ասվում է՝ «քարը պակաս է», «ո՛ւր են մեր քարերը», հասկացվում է կշռաքար, որ դարձյալ կարող է նույնիսկ քարից չլինել, այլ երկաթից: Դարձյալ՝ երբ պարտեզում կամ դաշտում զբոսնելիս ասում ենք՝ «տես այն ծաղիկն ինչ լավն է», անշուշտ, այս բառը հասկանում ենք սովորական նշանակությամբ: Բայց երբ հիվանդությունների մասին խոսելիս լսում ենք՝ «քաղաքում շատ ծաղիկ կա, մեր երեխայի ծաղիկը պետք է կտրել», այս դեպքերում շատ որոշ հասկանում ենք «ծաղիկ» կոչված հիվանդությունը: Նույնպես բոլորովին ուրիշ բան ենք հասկանում, երբ լսում ենք՝ «հացի ծաղիկ», «գինու ծաղիկ» և կամ նույնիսկ «Ծաղիկ» հատուկ անունը:

Իբրև որոշող հանգամանք կարող են ծառայել խոսքն ասելու ժամանակ ասողի ու լսողի դրությունը, շրջապատը, խոսքի ընդհանուր բովանդակությունը, խոսողի ու իր խոսակցի արվեստակցությունը, նրանց ընդհանուր պարապմունքը և այլն: Եվ վերջապես բառերի զանազան նշանակություններից մեկը միայն հասկանում ենք առհասարակ խոսքի կապակցությունից, նայելով թե բառն ուրիշ ինչպիսի բառերի հետ է դրված, ինչպես կարելի է այդ տեսնել վերևում բերված «քաջ», «ծանր», «ջուր» բառերի առումների նկատմամբ: Նույնպես երբ ասվում է՝ «քար ու կշեռք», հասկանում ենք կշռաքար: Այսպես և «խաղ», «խաղալ» բառերի զանազան նշանակությունները որոշվում են բառերի կապակցությամբ. 1. Երեխաները խաղ են անում, 2. նրանք թուղթ, նարդի, շահմատ են խաղում 3. քանի՞ խաղ խաղացին—մեկ անգամ խաղալ-պրծնելը, 4. մեկի գլխին մի խաղ խաղալ, 5. խաղ ասել, խաղ կանչել—երգել, խաղ ու տաղ, 6. խաղով հասկացնել—կողմնակի կերպով հիշեցնել, 7. նրա հարսանիքին աղջկերքը շատ խաղացին—պարեցին, խաղ ու պար, 8. այսօր թատրոնում ի՞նչ են խաղում—ներկայացում, 9. մատի խաղերը—հոդերը, 10. աչքս խաղաց, մարդ պիտի գա—շարժվել: Այս ինչ խուփ տեղ է, քամի չի խաղում. զորքերն առաջ խաղացին—շարժվեցին. 11. խաղք ու խալտառակ լինել, խաղք լինել: Սա քո խաղատե՞ղն եմ—ծաղրի առարկա. խաղատեղ՝ նաև խաղալու տեղ, 12. գետի խաղերը, և

այլն: Այսպես և «քաշել» բայը՝ 1. քաշել, ձգել, ձիգ տալ. պարանի ծայրը քաշիր, 2. ոտներդ քեզ քաշիր—ամփոփել, ետ քաշել, 3. նրա ձեռքից ինչեր չեմ քաշել—կրել. կարոտը քաշել, 4. քաշիր, տես քանի ֆունտ է կշռել, 5. պատից քաշել մի բան, քաշ անել—կախել, կախ տալ, 6. պատկեր քաշել—նկարել, 7. գիծ քաշել, գծել, 8. սեղան քաշել, հաց քաշել—սեղանի վրա դնել մի ուտելիք, 9. կերակրի. կաթի երեսը քաշել—վերցնել, 10. նա հորն է քաշել—նմանել, 11. հինգ ռուպե չքաշեց—չտևեց, 12. ախ քաշել—հոգոց հանել, 13. լվացքը ջուրը քաշել, 14. ատամ քաշել—հանել, 15. գինու կուժը գլխին քաշել—խմել, 16. տախտակ քաշել—տախտակ շինել սղոցով, 17. ջուրը քաշվել է—վերացել, գոլորշիացել է: Ամպը քաշվել է, 18. մարդիկ քաշվեցին իրենց տները. նա քաշվեց լեռները—հեռացավ, առանձնացավ, 19. լվերը քաշվեցին ճոճերը—բարձրացան, 20. նա ոչ ոքից չի քաշվում—չի ամաչում, չի ակնածում, 21. այս կտորը լվանալուց շատ է քաշվել—մտել, կարճացել և այլն:

Բառերի զանազան առումների մեջ առանձնապես պետք է նկատի ունենալ փոխանցումը գոյականի և ածականի միջև, այն է՝ գոյականների գործածությունն իբրև ածական, և ընդհակառակն. օրինակ՝ տոն օր, ոսկի բաժակ, քար սիրտ, ձմեռ ժամանակ, լույս սենյակ—իբրև տոնական օր, ոսկեղեն բաժակ, քարեղեն սիրտ. ձմեռնային ժամանակ, լուսավոր սենյակ: Նույնպես՝ մութ, խավար, սուտ, ծակ, հանգիստ և շատ ուրիշ բառեր գործածվում են նաև իբրև ածական՝ ծաղիկ հասակ, հանդիստ տեղ, ցից ժայռ, ապառաժ քար, հրեշ մարդ: Իսկ ածականները՝ աղքատ, մուրացկան, անասուն, թռչուն, կենդանի, սուր, ցուրտ, տաք. շոգ և այլն նաև գոյական են: Կան ածականներ ևս, որոնք գոյականաբար գործածվելով առանձին նշանակություն են ստանում. ինչպես ժողովրդական լեզվի մեջ «ես հիմա դրա կարմիրը կկապեմ» (կապանեմ). «բարով կարմիրդ կապենք» (պսակենք քեզ): Ածականների գործածությունն իբրև մակբայ տե՛ս § 61, 3:

66. ԲԱՌԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐՐԻՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅԱՆ.—Ինչպես տեսանք, բառերի նոր նշանակությունները ծագում են պատահական նշանակությամբ գործածվելուց. իսկ այս լինում է այն պատճառով, որ խոսողն ավելի շատ գաղափարներ ունի արտահայտելու, քան դրա համար բառեր կան, կամ ինքը գիտե, կամ թե ժամանակի ընթաց-

քում փոխվում է նրա պատկերացումը մի առարկայի մասին, որով այդ առարկայի անվան նշանակությունն էլ է փոխվում: Արդ, ինչպես անհատների, նույնպես և ամբողջ ժողովրդի մեջ դարերի ընթացքում ոչ միայն պատկերացումներն են փոխվում, այլև նայելով նրա կուլտուրական առաջադիմությանը՝ առաջ են գալիս նորանոր գաղափարներ, կյանքի նոր պայմաններ ու հարաբերություններ, նորանոր իրեր և այլն, որոնց բոլորի արտահայտության համար կա՛մ նոր բառեր են ստեղծվում, կա՛մ գործածվում են հին բառերը: Հետևաբար և բառերի նշանակությունը փոխվում է հարմարվելով ժամանակի մշակութական պահանջներին, այնպես որ կարելի է ասել, թե բառերի նշանակության փոփոխությունը զուգընթաց է միշտ պատկերացումների բազմացման և փոփոխության հետ: Օրինակ՝ «նավ» բառը սկզբնապես գործածվել է մի նախնական պարզ անոթի համար, որ է՝ ծառի հաստ բունը՝ մեջը փորած, փայտի մի կոպիտ միակտուր տաշտ, որ բանեցրել են ջրերի վրա լողալու համար: Հետագայում ինչքան կատարելագործվել է դա, մինչև այժմյան մեծ նավերը, դարձյալ նույն անունով է կոչվել: Նույն «նավ» անունով, սակայն,—մեր մի քանի բարբառների մեջ «վակ» ձևով, որ «նավակ» բառի սղումն է,—կոչվում է նաև ջրաղացի փայտե կիսախողովակը, որ իսկապես գրեթե նախնական նավի կազմությունն ունի, մեջը փորած հաստ գերան, որի միջով ջուրը սրընթաց իջնում է ցած: Բայց միաժամանակ նույն «նավ» անունով կոչվում է նաև այն փայտե տաշտակը, որով բսնվորները ցեխ են կրում շինության համար: Եթե «նավ» բառը գործածվում է ջրով ճանապարհորդելու շինվածքի զանազան տեսակների համար, սկսած ամենապարզ տեսակից մինչև ամենաբարդ ուղմանավերը,—այդ հասկանալի է, որովհետև դրանք նույն նպատակին են ծառայում, ինչպես այդ բառի հետ կապված պատկերացումները շատ տարբեր են միմյանցից: Բայց ջրաղացի «նավը» և ցեխի «նավն» այժմ ծովային մեծ նավերի հետ կապվում են միայն հընչուններով, և ով որ չգիտե, թե ինչպես են եղել նախնական նավերը, նա մինչև անգամ չի կարող հասկանալ, թե ինչպես ջրաղացի նավը և ցեխ կրելու տաշտակը նույն անունով են կոչվել, ինչ որ ռազմական մեծ նավերը:

Այսպես փոխվել են կամ տարբեր նշանակություններ են ստացել բազմաթիվ ուրիշ մշակութական առարկաների ու արդյունքների անունները, երբեմն նույնիսկ անսպասելի կերպով. օրինակ՝ «քար» կամ «կշռաքար» կոչում ենք ծանրության չափերը նաև

այն ժամանակ, երբ երկաթից են շինված, որովհետև դրանք սկզբնապես քարից են եղել, ինչպես երբեմն այժմ էլ քարերից ենք բռնում այդ շափերը: Շատ բառերի առումները հիշեցնում են մեզ յախնական կուլտուրական վիճակը, որով միայն բացատրվում է դրանց նշանակությունը. օրինակ՝ «կրակի գին է» նշանակում է՝ շափազանց թանկ է. որովհետև յախնական մարդու համար շափականց դժվար ձեռք բերելի, ուրեմն և թանկ է եղել կրակը. իսկ ջուրն, ընդհակառակն, իբրև ապրուստի միջոց, հեշտ կերպով է ճարվել, ուստի և «ջրի գին է» նշանակում է՝ շատ էժան է:

67. ՍԵՌԻ ԱՆՎԱՆ ԿՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻԻՐԵՎ ՏԵՍԱԿԻ ՈՒ ԱՆ-
ՀԱՏԻ ԱՆՈՒՆ, ԵՎ ԸՆԴՀԱԿԱՌԱԿՆ.— Վերևում բերված օրինակներից երևում է արդեն, թե ինչպես ընդհանուր նշանակություն ունեցող բառերը գործածվում են նաև մասնավոր նշանակությամբ իբրև տեսակի անուն: Ամեն հասարակ անուն էլ կարող է, ինչպես տեսանք, մի որոշող վերադրով գործածվել իբրև տեսակի անուն, օրինակ՝ առաջաստալոր նավ կամ առաջաստանավ, առևտրական նավ, ռազմական նավ կամ ռազմանավ, հաժանավ և այլն: Բայց կարող է բառի նշանակությունն այնպես փոխվել, որ սեռի անունից տիպակի և նույնիսկ անհատի անվան նշանակություն ստանա՝ առանց որևէ որոշող բառի և երբեմն այնպես, որ սկզբնական նշանակությունը մոռացվի: Օրինակ՝ հին լեզվի մեջ «հավ» նշանակում է թռչուն. դրանից՝ հավահմա, հավորս (թռչնորս). այս նշանակությամբ նոր լեզվի մեջ կա, ավելի ժողովրդական, միայն «հավք» ձևով: Ապա այդ «հավ» բառով կոչվել է նաև թռչունների մի տեսակը—հայտնի ընտանի թռչունը, թե՛ արուն և թե՛ էգը. ուստի ուսինք «հավախոս» բառը «աքլորականչ» նշանակությամբ. բայց այժմ «հավ» նշանակում է միայն այդ ընտանի թռչունի մարին, էգը՝ «Հավկիթ» բառի մեջ հակառակ երևույթն ենք տեսնում. սկզբնապես՝ հավի ձու, բայց շատ բարբառների մեջ նշանակում է՝ ընդհանրապես ձու, այնպես որ ասում են նույնիսկ «ձկան հավկիթ», փոխանակ «ձկնկիթ» կամ «ձկան ձու» ասելու: «Որձ» բառը նշանակում է ընդհանրապես արու, նաև մարդկանց համար. որից կա հին լեզվի մեջ «որձակոտոր առնել»—արունները կոտորել. մի քանի բարբառների մեջ «որձ» նշանակում է երկու տարեկան արու ոչխար (ոչ խոյ). այլև «որձակ» նշանակում է՝ արլոր: «Ճետ» նշանակում է արու զավակ, հաջորդ. վանի բարբառով՝ վառեկ. ուրիշ բարբառների մեջ՝ արլոր. որից՝ ճեռխոսող—աքլորականչ: «Ձագ»

բառը մի քանի բարբառների մեջ ստացել է հատկապես «գոմշի ձագ» նշանակությունը: «Պտուղ» Այրարատյան բարբառի մեջ ստացել է նաև այգեկութի ժամանակ աշքաթող արած պտուղը, լինի ծառապտուղ, թե այլ պտուղ. դրանից «պտուղ անել» նշանակում է «ճռաքաղ անել»: «Գրող» ընդհանրապես մի բան գրող. մասնավորապես՝ հեղինակ. մատենագիր: «Կծոտող» ընդհանրապես ով որ կծոտում է. մասնավորապես՝ շուն: Այսպես «մոխրաթավալ» ստացել է էշ բառի նշանակությունը, և ուրիշ շատ նմանները:

Նույնպես առանց որևէ որոշող բառի, սեռի կամ տեսակի հա սարակ անուններից ծագում են նաև հատուկ անունները, ինչպես՝ Ծաղիկ, Աստղիկ. Գոհար, Մանուշակ, Վարդ, Հասմիկ, Համբարձում, Հարություն, Մանուկ, Կարապետ, Մկրտիչ, Հայրապետ, Գալուստ, Սրբուհի, Տիրուհի, Թագուհի և այլն. Նորք, Ծաղկաձոր, Զրաբերդ, Նորաշեն. Նորագավիթ, Քարահունչ և այլն: Սրա հակառակն է հատուկ անվան կիրառությունը հասարակ անվան նշանակությամբ, ինչպես՝ մեկենաս: Այս կարգին պատկանում է նաև նյութի անվան գործածությունը նույն նյութից շինված առարկայի կամ անոթի անվան նշանակությամբ, օրինակ՝ «պղինձ» ընդհանուր նշանակությամբ այդ անունով մետաղը, ապա՝ մասնավորապես՝ կաթսա. «ոսկի»՝ մետաղը և ոսկի դրամ. պողովատիկ—պողովատե թուր:

Պետք է նկատի ունենալ, որ ոչ ամեն նեղ նշանակությամբ գործածվող բառ սկզբում ավելի լայն նշանակությամբ է գործածվել իբրև սեռի (կամ տեսակի) անուն և հետո իբրև տեսակի (կամ հատուկ) անուն: Մի անգամ որ լեզվի մեջ կան այդպիսի բառեր. որոնք լայն նշանակությունից անցել են նեղ նշանակության, շրանց նմանությամբ կարող են ուրիշ բառեր հենց սկզբից նեղ նշանակությամբ գործածվել. օրինակ՝ հատուկ անունները՝ Տիգրա՛նակերտ, Վաղարշապատ, Ստեփանավան և այլն, հենց սկզբից հատուկ նշանակություն են ունեցել և ոչ ընդհանուր նշանակություն ինչպես այդ բառերի ստուգաբանությունից պիտի սպասեինք: Նույնպես «ձիաքարշ» բառն իր ստուգաբանությամբ պիտի նշանակեր՝ ինչ որ ձիով է քարշվում, բայց այդ բառը կազմված է հատկապես ձիով քարշվող երկաթուղու համար:

63. ԲԱՌԵՐԻ ՓՈԽԱՐԵՐԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՄԱՆԱԿԱՆ ԶՈՒԳՐՈՒԴՈՒԹՅԱՄԲ.—Բառերի նշանակության փոփոխության մի առանձին տեսակն է բառի գործածությունը մասնական նշանակու-

թյամբ, այն է՝ բառի բովանդակության բազմաթիվ տարրերից մեկն անջատվելով մյուսներից՝ առնվում է իրրև տվյալ բառի նշանակության: Բառերի այդպիսի գործածությունը, որով բառի նշանակությունը սահմանափակվում է իսկական կամ սովորական նշանակության մեկ կողմի համար միայն, հիմնվում է նմանական բաղդատության վրա. մի առարկայի որևէ հատկությունը զուգորդությամբ հիշեցնում է մեզ մի ուրիշ առարկայի ծանոթ որևէ հատկանիշը, և այս երկրորդ առարկայի անունով կոչվում է առաջին առարկան, կամ նրա հատկանիշը: Բաղդատությունը լինում է սովորաբար «նման», «պես», «ինչպես» բառերով: Երբ մեկի համար ասվում է՝ «այսինչ մարդը կեղտոտ է ինչպես խոզ», կամ «նա խոզի պես կեղտոտ է», այդ երկուսի, խոզի և մարդու, նման հատկությունները բաղդատում ենք իրար հետ: Բաղդատություն ենք անում դարձյալ, երբ ասում ենք՝ «այսինչը խոզի պես է». այս դեպքում էլ հասկանում ենք խոզի ոչ բոլոր հատկությունները, այլ նրա բնորոշ հատկություններից մեկը: Նույնն ավելի կարճ ասում ենք՝ «այսինչը խոզ է»: Այս վերջին դեպքում այլևս բաղդատություն չենք անում, բայց և այդ խոսքով այդ մարդուն երբեք չենք նույնացնում խոզի հետ և ոչ էլ խոզ տեսակի մեջ դնում նրան ու խոզի բոլոր հատկությունները վերագրում նրան,—ինչպես՝ երբ ասում ենք՝ «ծիծեռնակը թռչուն է», թռչուն սեռի ընդհանուր հատկությունները վերագրում ենք ծիծեռնակ տեսակին,—այլ միայն մեր մտքում կատարված բաղդատության հետևանքն ենք հայտնում առանց բաղդատական ձևի, այդ մարդուն վերագրելով խոզի հատկություններից մեկը, սովորաբար աղտեղությունը: «խոզ» բառն, ուրեմն, գործածում ենք այդ բառի բովանդակության մի մասի համար, որով այդ բառն ստանում է նոր նշանակություն: Բառի այսպիսի մասնական նշանակությամբ կիրառությունը կոչվում է բառի փոխաբերական նշանակություն: Այսպես նաև, օրինակ, երբ ասում ենք «առյուծաման Մհերը», բաղդատություն ենք անում. բայց երբ ասում ենք՝ «առյուծ Մհերը», այլևս բաղդատություն չենք անում. այլ բառը գործածում ենք փոխաբերական իմաստով: Երկու դեպքում էլ չեն առնվում «առյուծ» կենդանու բոլոր հատկությունները, այլ նրանցից մեկը միայն—ուժը կամ անվեհերությունը:

Փոխաբերությունը հաճախ լինում է գաղափարը պատկերավոր, ցայտուն արտահայտելու համար, և բանաստեղծները սովորաբար դիմում են այս ձևին: Բայց շատ անգամ էլ փոխաբերությունը գործածվում է արտահայտելու համար մի գաղափար, որի

համար առանձին բառ չկա. օրինակ՝ անտառը քնած է. վառ երևա կայություն. հույսերը խորտակվեցին. հարբել եմ սիրով և այլն: Ան տառի մի դրությունը, որի համար առանձին բառ չկա, արտահայտ վում է մարդու հատուկ «քնել» բառով. նույնպես սիրուց ունե ցած հոգեկան վիճակն՝ ուրիշ բառ չլինելով՝ արտահայտվում է գի նուց ունեցած վիճակին հատուկ «հարբել» բառով: Այսպես և մյուս ներք:

Երկու դեպքում էլ փոխաբերությունը, — լինի բանաստեղծա կան պատկերավորության համար թե հատուկ բառ չլինելուց գոր ծածված, — կարող է պատահական մնալ, կարող է նաև գործածվե լով ընդհանրանալ և մտնել սովորական լեզվի մեջ, ինչպես օրի նակ՝ վերևում զրվածներն այնքան սովորական են, որ ամենքս էլ գործ ենք անում: Բայց ինչքան էլ սովորական դառնան բառերի այս պիսի կիրառությունները, քանի դեռ խոսողը գիտակցում է, որ ինքն իր մտքի առարկայի համար գործածում է մի ուրիշ առարկայի հա տուկ բառը, — այսպիսի կիրառությունները, ինչպես են վերևում զրր վածները, մնում են դեռ փոխաբերական, այսինքն բառը մնում է նույն բառը, միայն տարբեր առումով գործածված: Իսկ երբ բառի իս կական նշանակությունը, որ առիթ է տվել բաղդատության, ետ մղվե լով մոռացվում է, և կամ փոխաբերությունն այնքան մաշվում է, որ խոսելու ժամանակ այլևս չենք գիտակցում, թե գործածված նշանա կությունը փոխաբերական է, — այն ժամանակ առաջ է գալիս բա ռի բոլորովին տարբեր նշանակություն և նույնիսկ տարբեր բառ Օրինակ՝ «լույսը բացվել», «մութն ընկնել», «սիրտը նեղանալ», «մե կինն նեղություն տալ» կապակցությունների մեջ այլևս անողալի են փոխաբերությունները: Արդարև, մենք դեռ գգում ենք, որ ալս «նե դանալ», «նեղություն» բառերը նույնն են, ինչ որ «տեղի նեղու թյուն», «նեղ դուռ» կապակցությունների մեջ. բայց «տեղի նեղու թյուն», «գոռան նեղություն» և «սրտնեղություն» ու «մեկին նեղու թյուն տալ» կապակցությունների մեջ այդ միևնույն բառը տարբե լ նշանակություններ ունի: Իսկ «լույսը բացվել», «մութն ընկնել կապակցությունների մեջ փոխաբերությունն այնքան մաշված է որ նույնիսկ մոռացված է. մենք այլևս չենք մտածում ոչ «բացվե լուս» և ոչ «ընկնելու» մասին. այլ այդ բայերն ստացել են ընդհա նուր վերացական ընավորություն, ինչպես եթե ասեինք «լույս՝ դարձավ», «մութ դարձավ», կամ մի բառով՝ «լուսացավ». մրթ նեց»: Առնենք մի ուրիշ օրինակ: Երբ ասում ենք «էջ մարդ», «նա էջ է. բան չի հասկանում», ամենքս էլ գգում ենք. որ «էջ» բառը

այստեղ իսկական իմաստով չի գործածվում, այլ մասնական կամ փոխաբերական նշանակությամբ իբրև հիմար: Բայց ահա նույն «էջ» բառով կոչվում է նաև գութանի մասերից մեկը, որ մի երկու բարբառի մեջ կոչվում է նաև «խարզան»։ Դա գութանի այն հասարակ երկայն կորնթարդ փայտն է, որի վրա հաստատված են գութանի մյուս մասերը, որի վրա և ամրացնում են լուծը. «էջն ասավ. ես որ ըլեմ ոչ, գութանը վարիլ չի» (առած)։ Այս գործածությամբ այնքան մթնած է փոխաբերությունը, որ նույնիսկ նոր բառ է առաջ եկել: «էջ» կոչվում է նաև ջութակի այն փոքրիկ մասը, որի վրա հենվում են յարերը:

Բառերի նշանակության այսպիսի փոփոխությունն առաջ է զալիս բազմադան կերպով. որովհետև առանձին անհատների բառական պատկերացումներն, ինչպես տեսել ենք, մեկմեկուց տարբեր են. մեկ անձի համար շեշտված է լինում պատկերացման մի կողմը, մյուսի համար՝ մի ուրիշ կողմը: Ուստի, օրինակ, նույն «խոզ» բառի համար մի քանի տարբեր մասնական նշանակություններ կարող են առնվել. ինչպես՝ «Այս տուն չէ, խոզաբուն է», այսինքն կեղտոտ է: «Խոզ երեխա է, այնքան ասում եմ՝ մոտս արի. չի գալիս», այս խոսքի մեջ «խոզ» նշանակում է՝ անհամբույր, մարդու շմոտեցող: «Այնքան կերել է, որ խոզ է դարձել», այսինքն . ատ է դիրացել:

Բառերի այսպիսի կիրառությունն առաջ է գալիս սովորաբար առարկաների արտաքին կերպարանքի, ձևի, զրույթյան կամ որևէ ուրիշ հատկության նմանությամբ. ինչպես՝ աչք, իսկական նշանակությամբ մարդու և կենդանիների համար, իսկ փոխաբերական իմաստով ասում ենք՝ պահարանի աչք, ջրաղացի աչք և այլն: Նույնպես՝ զլուխ, մարդու զլուխ, սարի զլուխ, շաքարի զլուխ, սոխի զլուխ, կաղամբի զլուխ, ամանի զլուխ (ամանի զլուխը դատարկվել է), գրվածքի զլուխ, սյան զլուխ և այլն. զլուխ—նաև սկիզբ (էն գլխեն, գլխից սկսել): Պե՛շ շան պոչ, հագուստի պոչ. քիկու՛նք՝ մարդու, աթոռի, լեռան և այլն: Թե՛րք՝ վարդի, թղթի և այլն. նաև՝ լրագիր. և շատ նմաններ: Նույնպես և տարբեր զգայարանների ըմբռնումները նույն բառով են արտահայտվում, ինչպես՝ քաղցր համ, քաղցր (անուշ) հոտ, քաղցր հայացք, քաղցր ձայն և նմանները. տեղի, տարածության և ժամանակի համար նույն բառերն ենք գործածում՝ մի տարի առաջ, երկու քաջ առաջ. կարճ տարածություն, կարճ ժամանակ. Լրկար (ավելի երկայն) ճանապարհ, երկար ժամանակ, Լկսպես և ֆիզիկական ըմբռնումների բառերը հոգևոր և

բարոյական նշանակությամբ, ինչպես՝ լույս ֆիզիկական և լույս մտավոր. խավար ֆիզիկական և խավար անգիտության. էլեկտրական լուսավորություն, լուսավորության կոմիսար. փայտն այրվում է, սիրտս այրվում է. գեղեցիկ տուն, գեղեցիկ միտք. մաքուր սենյակ, մաքուր զգացմունք. կծու տաքեղեղ, կծու խոսք. այս մարդը սրտի թրթռոց ունի, այս մարդը սիրտ չունի, սիրտ չարեց, սիրտը կտորվեց. համարիր, տես քանիսն է, լավ եմ համարում զնալքան...: Երբեմն այսպիսի գործածություններից, երբ փոխաբերությունն զգալի չէ, առաջ են գալիս բոլորովին տարբեր բառեր, օրինակ՝ Քույլա՝ 1. բամբակի քույլա, զգած բամբակի ձվածե հաստ փաթաթ, 2. ձյան քույլա—փաթիլ. քույլա-քույլա ձյուն է գալիս, 3. ամպի կամ ծխի հորդ զեզ. քույլա-քույլա ծուխ էր բարձրանում, 4. սպունգի խոշոր կտոր. Հմմտ. Երևանում՝ «ամպ» բառը «սպունգ» նշանակությամբ: 5. Ջրի հորդ հորձանք:

69. ԲԱՌԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՅՈՐԴԱԿԱՆ ԶՈՒԳՈՐԴՈՒԹՅԱՄԲ:—Այս զուգորդությամբ բառի նշանակությունը մի առարկայի գաղափարից անցնում է մի այնպիսի առարկայի գաղափարի, որ տեղով, ժամանակով, պատճառով կամ որևէ ուրիշ առնչությամբ կապվում է առաջինի հետ: Բառի նշանակության այս փոփոխությունը ճարտասանության մեջ կոչվում է փոխանունություն (մետոնիմիա), որով, ինչպես բացատրում են, պատճառի անունը դրվում է հետևանքի անվան փոխանակ, հետևանքը՝ պատճառի, հեղինակի անունը՝ հեղինակության, գրքի. պարունակողը՝ պարունակվածի կամ ընդհակառակն և այլն: Օրինակ՝ հորենացի կարդալ, հորենացու մեջ գրված է, փոխանակ՝ հորենացու գրած հայոց պատմության: Նույնպես ասում ենք՝ «մի բաժակ խմել» այստեղ պարունակող «բաժակ» բառը դրվում է իր պարունակած նյութի անվան տեղ: Այսպիսի պատահական կիրառություններն առհասարակ մնում են իբրև մտածողության ձևեր. որովհետև դրանք մի նոր առանձին նշանակություն չեն ստանում,—ինչպես բաժակ բառը վերևի գործածության մեջ, որ կարող է լինել՝ մի բաժակ ջուր, մի բաժակ թեյ և այլն,—բայց կարող են երբևէ նաև սովորական դառնալ որոշ գաղափարներ արտահայտելու համար և առնվել իսկապես մի նոր նշանակությամբ: Բերենք մի քանի անփայտի կիրառություններ:

Ա) Տեղը և տեղում եղողները նույն անունով. օրինակ՝ Տուն նշանակում է բնակարան իր մասերով, այլև մի տան մեջ բնակ-

վողները, ընտանիք: Շրջապատ—մի բանի շուրջ եղած տեղվանքը, այլև նույն տեղում եղողները:

Բ) Առարկայի մասի անունը ամբողջի անվան տեղ և ընդհանրական. օրինակ՝ Տուն նշանակում է ընդհանրապես ամբողջ բնակարանն իր մասերով մարդկանց և անասունների համար, բայց մեր գյուղերում այդ բառով կոչվում է մասնավորապես այն սենյակը, ուր կենում են տանեցիք: Տուն՝ նաև ոտանավորների մասերը: Այսպես և հին լեզվի մեջ երդ, որ նշանակում է տան առաստաղից բացված լուսամուտ, գործածվում է նաև «երդիկ» ձևով «կտուր» նշանակությամբ, ապա՝ նաև ամբողջ տան, այլև ընտանիք բառի նշանակությամբ: Սույն նշանակությունը նոր լեզվի մեջ ստացել է ծուխ բառը. որովհետև ամեն տան մի երդիկից ծուխ է դուրս գալիս: Այսպես և «գլուխդ ողջ լինի», փոխանակ «դու ողջ լինես»: Հինգ գլուխ տավար, շորս թև հավ, վեց բերան երեխա և նմանները:

Գ) Հատկության վերացական անունները հատկություն ունեցող առարկաների անվան տեղ. օրինակ՝ նորություն—նոր լինելը, նորի հատկություն, այլև նոր բան, նորույթ: Հարթություն—հարթ լինելը, այլև հարթավայր: Այսպես և՛ բարձրություն, խորություն, մեծություն և այլն: Հաճախ այսպիսի վերացական անունները, ինչպես և ուրիշ անունները, գործածվում են իբրև հավաքական անուն, օրինակ՝ բանվորություն, ուսանողություն, աշակերտություն, գյուղացիություն, աղնվականություն, հասարակություն, բազմություն, դեսպանություն, գերություն և այլն:

Դ) Գործողության անունները գործող անձերի համար հավաքական նշանակությամբ. օրինակ՝ խորհուրդ—խորհրդակցություն, խորհուրդ անելը, այլև խորհրդին մասնակցող անձերի համախմբություն, ինչպես՝ մասնավարժական խորհուրդը վճռեց: Այս բառը նշանակում է նաև դիտավորություն, գաղտնիք: Այսպես և ժողով՝ ժողովվելու, ժողով անելու գործողություն, այլև ժողովականների համախմբություն, ժողովը որոշեց. կառավարություն մի տան, մի երկրի, այլև Հայաստանի կառավարությունը վճռեց—իբրև կառավարության անդամները:

Ե) Գործողության անունն իբրև առարկա, լինի գործողության արգասիք թե կրող առարկա, միջոց և այլն. օրինակ՝ հունձ՝ հնձելու գործողություն, հունձը սկսվել է, հնձի ժամանակ, այլև հնձի արգասիք, այս տարի լավ հունձ ունեցանք: Այսպես և բերք, ապրուստ, աճ և այլն: Վերջին բառը նշանակում է՝ աճելու գործողու-

թյուն, աճելություն, այլև աճածը, ծառի աճը, ճյուղը. ձմերկենու դղմենու, վարունգենու աճած թփերը, թաղերը: Մուտք, անցք, ելք. էջք—մտնելու, անցնելու, ելնելու, իջնելու գործողություն, այլև այդ գործողությունների ճանապարհը: Գնացք—գնալը, այլև ճանապարհ, հետք. հին լեզվի մեջ նաև վարք, կյանք. նոր լեզվի մեջ նաև՝ երկաթուղու մի անգամից գնացող կառախումբ:

Զ) Գործողի անունը այն միջոցի կամ գործիքի անվան փոխանակ, որով կատարվում է գործողությունը. օրինակ՝ գրիչ նշանակում է ընդհանրապես գրող, ապա՝ գրելու գործիքը, երկաթե գրիչ, իսկ «նա լավ գրիչ ունի», «սուր գրիչ ունի», նա լավ ոճ ունի: Քառնատ—քար կտրող մարդը և կտրելու գործիք և այլն:

Է) Պատճառի անունը հետևանքի անվան փոխանակ՝ օրինակ՝ վաստակ նշանակում է՝ գործ, ծառայություն, շահ. վաստակել—գործել, ծառայել, շահել, հոգնել. որովհետև գործողը և՛ ծառայում և՛ շահում է, և՛ գործելուց հոգնում: Շատանալ—բազմանալ, բավականանալ, գոհանալ. որովհետև շատը բավականանում է, իսկ բավականացումը գոհություն է պատճառում: Սուղ—կարճ, փոքր, բարակ, նուրբ, քիչ, թանկ. որովհետև ինչ որ կարճ է՝ և՛ փոքր է և՛ քիչ. ինչ որ քիչ է՝ թանկ է:

Շատ անգամ դժվար է որոշել, թե բառի սկզբնական կամ իրական նշանակությունը որն է, և թե ինչպիսի զուգորդություններով բառը նորանոր նշանակություններ է ստանում. որովհետև միևնույն բառը կարող է բազմազան կերպերով անցնել մի նշանակությունից մյուսին, մերթ նշանակության լայնացումով, մերթ նեղացումով, մերթ նմանական, մերթ որևէ կցորդական զուգորդություններով: Բերենք մի քանի օրինակներ ևս: Ծաշ՝ 1. ճաշելու գործողությունը, 2. կեսօր, որովհետև ճաշը սովորաբար կեսօրին ենք անում. օրը ճաշ դառավ, այսինքն՝ կեսօր: Բարբառների մեջ նաև՝ 3. կերակուր ընդհանրապես և կամ հատկապես մի առանձին տեսակի կերակուր. ճաշ ուտել—կերակուր ուտել. թանով ճաշ, մսով ճաշ, կաթնով ճաշ և այլն: Լաց՝ 1. սովորական նշանակությունից զատ նաև՝ 2. ճաշ, հացկերույթ. հաց ուտել—ճաշել, ընթրել. որովհետև ուտելիքների մեջ հացն ամենամեծ տեղն է բռնում: Ապա նաև՝ 3. կերակուր, հացի գդալ—կերակրի գդալ, 4. ապրուստ, ապրելու միջոց, նա հացի տեր դարձավ, 5. խնջույք, ուրախություն, 6. մեղրի պան, մեղրահաց, 7. հացով մարդ—հյուրասեր, առատաձեռն: Սեղան՝ 1. սովորական նշանակությամբ, 2. հացի սեղան. սեղանի նստել, գավառական՝ «սեղան-տախտակ», 3. կերակուր.

նաց ուտելը. որից սեղանատուն—ճաշարան, 4. զոհի սեղան, բնմ, 'իր' 1. տառ, 2. նամակ, 3. որևէ գրություն, 4. կախարդական հմայք, գիր անել: Թուղթ՝ 1. թուղթ, սովորական նշանակությամբ, 2. նամակ, գիրք թղթոց, 3. վկայաթուղթ և նմանները: Զրեղ՝ 1. ջուր տալ մի անասունի, 2. ոռոգել, 3. հերքել: Ձեռք՝ 1. մարդու ձեռք, 2. իշխանություն, իրավունք. նրա ձեռքից պրծա. նրա ձեռին է ձեռքի տակ է. իմ ձեռքիս շի—չեմ կարող, 3. գիր. նրա ձեռքը պարզ է. այս ում ձեռքն է, 4. համալիր, կոմպլեկտ. մի ձեռք հագուստ հուտ՝ 1. ձագ կենդանիների, նաև մարդու, 2. ճուտեր կամ ճուլ «իկ—շապկի և այլի կողերին, քղանցքին ձգած ու կարած քառան կյունի փոքր կտորը, որ ուրիշ բարբառներում ասվում է «գուլակ». ճուտ է ուզում, ճուտ զցել: Չագ՝ 1. ընդհանրապես կենդանիների լագ. նաև մարդու համար, որից՝ աներձագ, 2. մասնավորապես զոմշի ձագ, որից «ձագատուլ» բայը միայն զոմշի համար, 3. մեղվի ձագ, ձագուց մեղր, ձագի մեղր, ձագ տալ—ձագ հանել (միայն մեղունների համար), 4. վառեկ, 5. մանր թռչուններ և ապա ընդհանրապես թռչուններ, 6. ճնճղուկ, ձագի լեզու կամ ճնճղկան լեզու Կտապաշար (բույս), 7. սարեկ, նաև աբեղաձագ, 8. վարտիքի և անդավարտիքի ձագը, աղվեսուկը—եռանկյունի կտոր՝ լայնացնելու համար: Հմմտ. ճուտը շապկի, 9. վարակիչ վերքի շուրջն եղած երկօրոցական պզուկները, 10. ձագով սյուն, ձագ սյուն—կիսասյուն, փոքր սյուններ, որ առշեղ դնում են զլիսավոր սյան երկու կողմից՝ իբրև նեցուկներ, 11. ձագ մաճ կամ մաճաղբեր—գութանի մաճի նետ առշեղ դրած փայտը և այլն. նաև «Չագ» հատուկ անուն գյուղի (ծագած է «Չագավան» բառից): Օրան—1. հնձած ցորեն, գարի որ թափված կամ դիզած է առանց ծեծելու, քուլաշ, 2. օրան բարձած սայլը, 3. ցորենի, գարու խուրձ, հին լեզվի մեջ «որայ», 4. հունձք:

70. ԴԱՐՁՎԱԾՆԵՐԻ—Ոչ միայն առանձին բառերի նշանակությունն է փոխվում, այլ նաև բառերի կապակցությունների: Դրանք նույնպես սկզբում միայն պատահաբար են առնվում նոր նշանակությամբ, բայց այս վերջինը կրկնվելով՝ դառնում է սովորական: Բառերի այսպիսի նորիմաստ կապակցությունները սովորաբար կոչվում են դարձվածներ, որոնք, սակայն, մի բառի նշանակությունն են ստանում և կարող են նաև մի բարդ բառ համարվել: Օրինակ՝ երբ մեկը ձեռքը մի բանի, դիցուք, սեղանի վրա դրած է լինում, ասում ենք՝ «ձեռքդ քաշիր սեղանից», հասկանում ենք իս

կական նշանակությամբ. նա, որին ուղղված է խոսքը, ձեռքը հեռացնում կամ բարձրացնում է սեղանից: Բայց նույն խոսքն առանց «ձեռք» բառի վրա հոդ ղեկու, «ձեռք բաշիք սեղանից», չենք մտածում իսկական նշանակությամբ, թե ձեռքը սեղանի վրա դրված է և լսողը պետք է ձեռքը ետ տանի. այլ այդ նշանակում է՝ թողնել, լքել մեկ բան, դադարել մի բան ստեղծել, հրաժարվել, ետ կանգնել մի բանից, մի բան ստեղծել: Այս նոր նշանակությունն ստացել է ոչ «ձեռք» բառն առանձին, ոչ էլ «քաշել» բառը, այլ երկուսը միասին՝ «ձեռք քաշել» այն էլ բացառական խնդրով. որովհետև սույն այս բառերի կապակցությունը մի տրական խնդրով՝ «ձեռք քաշել մի բանի, մի թղթի» բոլորովին ուրիշ նշանակություն ունի այն է՝ ստորագրել: Այսպես բազմաթիվ բառական կապակցություններ ունեն մի նոր ոչ-ֆիզիկական նշանակություն, ինչպես «ձեռքը բաց», այլև բարդ ձևով՝ «ձեռնաբաց» նշանակում է՝ առատ առատաձեռն. ձեռքը թեթև, ոտը թեթև—բարեհաջող, ոտը ծանր—անբարեհաջող. օրինակ՝ բժշկի ոտը թեթև էր, հիվանդը շուտ լավացավ: Երեսից ընկել—երեսից զրկվել, ապա՝ հարգը, պատիվը կորցնել մեկի մոտ, ատելի դառնալ: Երես ունենալ—վարկ, համարում ունենալ. նա ոչ ոքի մոտ երես չունի, կամ երեսատեղ չունի—պատիվ, համարձակություն չունի: Երես տալ—շատ սիրելով համարձակություն տալ, ապա՝ շփացնել. անամոթացնել. երես առնել—շատ սիրվելուց համարձակ դառնալ, ապա՝ շփանալ. լսողանալ: Մի ուրիշ կողմից՝ «երես» բառն ստացել է «ամոթ» բառի նշանակություն, ինչպես՝ աներես—անամոթ: Երես դարձնել (թև թել, շուռ տալ) մեկից—այլևս չսիրել, տեսնել չուզել, արհամարհել մեկին: Ձեռ(ք) առնել մեկին—ծաղրել. գլուխ տալ մեկին—պիտով բարեկել. ձեռք տալ մեկին—ձեռքը ձեռքի մեջ ղեկով բարեկել այլև: Միևնույն դարձվածք, նույնիսկ միևնույն հոլովով խնդրված կարող է մի քանի նշանակություն ունենալ. ինչպես՝ «ձեռք տալ մեկին, մի բանի» նշանակում է նաև՝ ձեռքով դիպչել մեկին մի բանի, օրինակ՝ նրան ձեռք մի տա, հիմա կրնկնի, այլև՝ ձեռնառուր, ձեռնտու, շահավետ լինել, ինչպես՝ պարապ ման դալը ձեռքի տալ: Առևտրի ժամանակ սովորական էր լսել հետևյալ խոսքերը.—«Տասը պակաս, տալի՞ս ես. դե՛ ձեռքդ տուր (իսկական նշանակությամբ. առևտրի ժամանակ ձեռքը դնողի ձեռքի մեջ ղեկով համաձայնության նշան է)» —«Չէ՛, եղբայր, այդ գնովը ձեռք չի տալ» (ձեռնտու չէ): «Այսչափը ձեռք կտա» նշանակում է նաև կոգտի, կբավել, բավական է:

Վերջին առումների մեջ «ձեռք տալ» կապակցության նշանակությունն այնպես է փոխվել, որ այլևս չենք մտածում «ձեռք» բառի վրա և մինչև անգամ, երբ առանձին ուշադրություն ենք դարձնում այդ դարձվածի վրա, դժվարանում ենք բացատրել, թե ինչ զուգորդություններով «ձեռք տալ» ստացել է՝ շահավետ, օգտակար և բավական լինելու նշանակություն: Գրաբարում «ձեռն տալ ումեք» (ձեռք տալ մեկին) նշանակում է օգնել, ձեռնառնալ—օգնող, ձեռնառնություն—օգնություն: «Զեռք տալ» կապակցության անցումն այս նշանակությանը՝ հասկանալի է, որովհետև մեկին ընկած տեղից հանելիս՝ օգնելու համար՝ իսկապես ձեռքներս տալիս ենք նրան և բռնում բարձրացնում: Այսպես և նոր լեզվի մեջ՝ «ձեռք մեկնել մեկին» նշանակում է՝ օգնել մեկին: Այս «օգնել» նշանակությունից այդ «ձեռն տալ» կապակցությունը բնականաբար անցել է «օգտել», «օգուտ լինել» նշանակությանը. որովհետև մեկին օգնելը և օգտել, օգուտ տալ է, ինչպես և զրաբարում «օգնել» բայը ստացել է «օգուտ տալու» նշանակություն, «օգնել» նշանակում է՝ օգուտ է, կօգտե: Այսպես ուրեմն «ձեռն տալ» ստացել է նախ՝ «օգնել» բառի նշանակությունը, և ապա՝ սրանից անցել է «օգուտ լինելու» նշանակությանը. բայց որովհետև նոր լեզվի մեջ «ձեռն տալ» կապակցության համար չի մնացել «օգնելու» նշանակությունը, ուստի առանց զրաբարի այդ նշանակության՝ աշխարհաբարով միայն մոլթն է մնում, թե ինչպես ձեռք տալ կապակցությունն ստացել է «օգտակար, շահավետ» լինելու իմաստը (§ 80. 3):

1. ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԲԱՌՆԻ.—Բառերի նոր նշանակությունները ձրբեմն այնքան հեռանում են սկզբնականից, որ մեր գիտակցության մեջ այլևս չեն կապվում իրար հետ իրեն նույն բառի մի հիմնական ընդհանուր նշանակության փոփոխություններ. այլ համարվում են հնչյուններով նույն, բայց միմյանցից անկախ և տարբեր բառեր—համանուններ: Առանձին ուսումնասիրությունը միայն կարող է ցույց տալ, որ համանուն բառերը հաճախ նույն ծագումն ունեն, ինչպես են, օրինակ հետևյալները. փող նշանակում է՝ 1. խողովակ (եղեգների և նման բաների), 2. ռովվական սրինգ, 3. զուռնա, 4. կոկորդ, 5. վիզ (որից՝ փողկապ, փողոտել—վիզը կտրել), 6. քթի խողոչ (քթափող), 7. վարտիքի փողք, 8. նեղ անցք, փողոց (փողան),—բոլորը ծագել են հիմնական խողովակ նշանակությունից: Բարձ նշանակում է՝ 1. զլխատակի բարձ 2. նստարան (հնու-մըն նստում էին բարձերի վրա), 3. պատիվ, իշխանություն (ծա-

գած է թագավորի մոտ նստելու բարձ ունենալուց, որից և բարձա կից—աթոռակից, պատվակից), 4. ազդր, նստատեղ (որովհետև ծալապատիկ նստում են ազդրերի վրա), 4. սյան գլուխ—գլխա փայտը, որ գերանը կրում է իր վրա, 6. սայլի բարձ—առեղների տակ դրված մասերը, 7. եռանկյունու և ուրիշ ձևերի խարիսխը,— բոլորը ծագած են մի հիմնական նշանակությունից՝ բառնալ բայի բարձ բնից, որ է՝ կրել, վրան ունենալ:

Կան համանուններ էլ, որոնք ծագում են տարբեր բառաձևերի պատահական նույնացումից, ինչպես՝ անցավ—առանց ցավի և անցավ—անց կացավ, կամ բոլորովին տարբեր բառեր են, տար բեր արմատներից, օրինակ՝ փող (խողովակ) բառի հետ համանուն է փող բառը դրամ նշանակությամբ, որ բոլորովին ուրիշ ծագում ունի: Այսպիսի համանուններ են նաև՝ ալը—1. տղամարդ և 2. քարայր. մայր—1. ծնող մայր և 2. մայր ծառ. մոր—1. ճահիճ և 2. մայր բառի սեռական-տրական հոլով. կույս—1. աղջիկ և 2. կողմ (որից կուսակալ). քեր—1. կանաչեղեն (թարմ և չորացած)՝ «թերթ» բառից և 2. կողմ (թեր և դեմ լինել). հաբ (գրաբար՝ յար —1. կից, 2. միշտ: Կան մի քանի այնպիսի համանուններ էլ, որոնք հին գրական լեզվի մեջ ստուգաբանորեն և նշանակությամբ իրա րուց անկախ բառեր են և տարբեր կերպով էլ արտասանվել և զբր վել են. բայց հնչափոխությամբ ոչնչացել է դրանց արտասանու թյան տարբերությունը, դրանք դարձել են համահնչյուն, նոր ուղ ղադրությամբ նաև համագիր համանուններ: Դրանք են՝ սեր—1. սիրել (հին ուղղ. սէր), 2. սերվել, սերունդ. հաբկ—1. տան հարկ (հին ուղղ. յարկ), 2. տուրք. մեզ—1. միզելը (հին ուղղ. մէզ). 2. մենք բառի տրական հոլովը. հոտ—1. ոչխարի հոտ (հին ուղղ հօտ, հաւտ), 2. վարդի հոտ. պետ(ք)—1. պիտույք (հին ուղղ. պէտ(ք)), 2. մեծ. գեր—1. շաղ (հին ուղղ. գէր), 2. բարձր, վեր (գե բազանց):

72. ՆՈՒՅՆԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐԻ.—Լեզվի զարգացումը առաջ է բերում մի կողմից՝ բառերի տարբեր նշանակությունների և նույնիսկ համա նունների, մյուս կողմից՝ նաև նույնանիշ բառեր, որոնք նույն նշա նակություն ունեն, բայց հնչյուններով տարբեր են և տարբեր էլ բառեր են: Նույնանիշներն առաջ են գալիս զանազան ճանապարհ ներով: Լեզվի մեջ արդեն լինում է մի բառ, բայց նույն նշանակու թյան համար մի ուրիշ նոր բառ է մտնում կա՛մ օտար լեզուներից կա՛մ ուրիշ բարբառներից, կամ թե խոսողը, -- այն պատճառով որ

չգիտե եղած բառը, կամ խոսելիս չի հիշում և կամ որևէ ուրիշ պատճառով,—կազմում է մի նոր բառ, որ և երբեմն ընդհանրանում է։ Օրինակ՝ հին լեզվից ունինք արդեն՝ բնականաբար, բնականապես, բայց վերջին տասնամյակներում նույն նշանակությամբ կազմված է մի երրորդը՝ բնականօրեն։ Հին լեզվի մեջ ունենք անեզր, բայց Ա. Իսահակյանը, անշուշտ հանգի համար, կազմել է նույն նշանակությամբ անափ բառը. «Յվ ուղիս անհատնում և անափ», թեպետ «եզր» և «ափ» նույնանիշ չեն։ Տարբեր ածանցներով կազմված համանիշներ են՝ երկրավոր, երկրային. անեղ, անավոր. փայտ (փայտ), փայտեղեն և այլն։ Ունեինք արդեն՝ նահանգական, տեղական բառերը. բայց դրանց նշանակությամբ վերջերս նոր կազմված են՝ նահանգային, տեղային։ Հին մատենադարան բառի համապատասխան նոր կազմված է գրադարան. ժողովրդական լեզվից ունենք քույր բառը, բայց հին լեզվից առած գործածում ենք ավելի այտ. ունինք սովորական մօտ բառը, բայց մի քանի հեղինակներ արևմտյան գրական լեզվից փոխ առած գործածում են նաև ֆոփ բառը (սեղանի քով), այլև պրաբարի մեռն բառը։

Նույնանիշ բառերն առաջ են գալիս նաև տարբեր բառերի համամետ զարգացումով, այսինքն՝ տարբեր բառերի նշանակությունները միևնույն ուղղությամբ փոխվելով՝ նույն կամ տարբեր բարբառների մեջ միտում, հակում են նույն նշանակությանը։ Օրինակ՝ ճետ և օրձակ բառերը նշանակության փոփոխությամբ ստացել են ափաղաղ բառի նշանակությունը, որի համար ունենք նաև ափլօր։ Այսպես և թռչուն բառը, որ նշանակում է թռչող, նշանակության նեղացումով ստացել է հավի բառի նշանակությունը։ Այսպես և միևնույն նշանակության համար տարբեր բառերից կազմված են բարբառների մեջ՝ գլորան, գլորս, թավալուկ, լողբար, կտրաբար—դա այն կլոր քարն է, որ կտուրների վրա գլորում են հողն ամրացնելու համար, որպեսզի տունը չկաթի։

Նոր գրական լեզվի մեջ նույնանիշները ծագում են հաճախ բարբառներից. նայելով թե գրողը որ բարբառի ազդեցության տակ է, գործածում է այն կամ այն բառը. օրինակ՝ մեկը գործածում է փուլա, մի ուրիշը՝ փարիլ, մի երրորդը՝ գլույ (այսպես՝ ԲաժՖին)։ Բայց ավելի հաճախ նույնանիշ բառերը ծագում են մի կողմից՝ ժողովրդական կենդանի լեզվից, մյուս կողմից՝ հին լեզվից. բացի այդ՝ գրաբարում էլ արդեն կան նույնանիշ բառեր, որոնք բոլորն էլ գրեթե մտնում են նոր գրական լեզվի մեջ, որով վերջինս շատ հարստանում է այդպիսի բառերով։ Բերենք մի քանի բառեր մարդո

մարմնի մասերի անուններից. Գազաթ, կատար. մազ, հեր, վարս, շես. գլուխ, կառավին. վիզ, պարանոց, ույն, փուղ, ճիտ, շլինք. երես, դեմք. (անձ, դեմք). ականջ, ունկն. աչք, ակն. (քար, ակ. անիվ, ակ). ոտք, (գրաբարում և բարբառներում) աք, որից աքացի, ճուռ (ամբողջ ոտքը—թաթ, սրունք և ազդր միասին), կա նաև՝ աթուր. ոունգ, քիթ, ունչ. բերան, երախ (ոեխ). այտ, թուշ. շրթունք, պուշ, պոունկ. ծնոտ, կզակ (կուզ), կլափ. ատամ, ակոա, կեոիք. կուրծք, լանջ. որովայն, փոր. թիկունք, կոնակ. բազուկ, կուռ, ծղիք. թև, ազդր, դիստ, բարձք. ծունկ, գուճ. սրունք, ոլոք և այլն: Այս բառերից մի քանիսն անգործածական են, բայց դրանցից կազմվածները սովորական բառեր են: Բերենք մի քանի ուրիշ նույնանիշներ ևս. Գնալ, երթալ. մեկ, մի. սառն, պաղ, ցուրտ. բազմություն, շատություն. զորություն, ուժ. վատ, գեշ. վաճառել, ծախել. ոռոգել, ջրել. գեղեցիկ, սիրուն, աղվոր. լավ, աղեկ. գործել, բանել. շիջեցնել, մարել, հանգցնել. միասին, միատեղ, մեկտեղ. ահ, երկյուղ, վախ. որոնել, փնտրել. հողմ, քամի. հեղձուցիչ, խեղդող. դյուրին, հեշտ. գաղտնի, ծածուկ. անձրև, թոն, թաթավ. անձրևային, թոնային. եկային. արեգակ, արև, արփի. վահան, ասպար. ձի, երիվար, նժույգ. վախճան, վերջ. բացի (քեզնից), (քեզնից) դատ և շատ նմաններ:

Ժողովրդական առօրյա խոսակցության համար նույնանիշ բառերն ավելորդ ծանրաբեռնություն են. որովհետև այդ ժամանակ լեզուն բանեցնում ենք մեր մտքերը պարզապես ուրիշներին հաղորդելու և ուրիշներինը հասկանալու համար, ուստի նույնանիշ բառերի կարիք չկա, քանի որ մեկ բառն էլ բավական է միտքն արտահայտելու համար: Այդ պատճառով, եթե մի կողմից նույնանիշ բառեր են առաջ գալիս, մյուս կողմից էլ բարբառները ձգտում են այդ անօգուտ առատությունը թոթափելու:

Այսպես չէ, սակայն, գրական լեզվի մեջ: Այստեղ պահվում են այդպիսի բառերը. որովհետև գրական լեզվի մեջ մտքերը լուր արտահայտել չի պահանջվում, այլ, որքան կարելի է, նաև գեղեցիկ, ներդաշնակ և ընտիր ձևով գրել և խոսել: Նույնիսկ պրոզայիկ գրվածքների մեջ պահանջվում է որոշ չափով գեղեցիկ ոճ. իսկ դրա համար պետք է բառերի կրկնությունից խուսափել և եթե հարկ է նույն միտքը երկրորդել, այդ պետք է տարբեր բառերով կատարվի, ինչպես վարվում են մի քանի կլասիկ հեղինակներ, որոնք հայտնի են իրենց ոճի պեսպիսությունով: Նույնանիշ բառերը շատ ավելի պիտանի են ճարտասանական և բանաստեղծական լեզվի մեջ, բա-

ոների ընտրության և ներդաշնակության տեսակետից, մանավանդ չափածո գրվածքների մեջ, Շատ անգամ ոտանավորների չափի, հանգի ու հանգիտության նկատմամբ մի բառ հարմար չի գալիս իր վանկերի թվով ու հնչյունների տեսակով, մինչդեռ մի ուրիշը պատշաճում է. ուստի և բանաստեղծն ազատությամբ փոխեփոխ բանեցնում է նույնանիշ բառերը: Նույնը պետք է ասել և նույնանիշ բառաձևերի ու կապակցության ձևերի մասին: Օրինակ՝ փոխանակ գրելու՝ «Հուշի պես բարակ մի թել կապում է իմ սիրտը քեզ.—ի՛մ երկիր, սիրտդ արդյոք զգո՞ւմ է հոգուս տենդը», բանաստեղծը (Ջարենց) շեշտերի ու թմական դասավորության համար, օգտվելով լեզվի մեջ եղած նույնանիշ շարադասական ձևերից, գրում է. «Հուշի պես թել մի բարակ՝ կապում է սիրտը իմ քեզ.—երկի՛ր իմ. սիրտդ արդյոք զգո՞ւմ է տենդը հոգուս»: Սրանով է հենց մեր բանաստեղծական լեզուն տարբերվում մեր արձակ լեզվից, այնպես որ մենք ունինք թե՛ պրոզայիկ լեզու, առանց նույնանիշ բառերի և միակերպ պարզ շարահյուսությամբ, և թե՛ բանաստեղծական լեզու, նույնանիշ բառերի և նույնանիշ շարահյուսական ձևերի ազատ գործածությամբ: Այս է պատճառը, որ մեր հասարակ ժողովուրդը մեր գրական լեզուն «գրաբար» է համարում: Եվ իսկապե՛ս, մեր նոր գրական լեզուն մասամբ նաև գրաբար է. որովհետև նախ՝ շատ բառեր գրաբարից են առնված, հաճախ գրաբարից ենք օգտվում նույնանիշ շարահյուսական ձևերի գործածության նկատմամբ, մանավանդ բանաստեղծական լեզվի մեջ. և ապա՝ նույնիսկ արձակ գրվածքների մեջ շատ անգամ գերադասություն է տրվում հին բառերին, քան նույնանիշ ժողովրդական բառերին. օրինակ՝ ավելի շուտ այտ, կառուցել են գրում այժմ, քան թուշ, շինել. վերջերս կազմել են և գործածում են նույնիսկ «ընթերցել», փոխանակ «կարդալ» բառի:

73. ԲԱՌԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍՏ:—Խոսակցական լեզուն, ինչպես տեսանք, սիրում է պարզություն, այսինքն՝ մի գաղափարի համար բավականանում է մի բառով. ուստի նույնանիշ բառերի ավելորդ բեռը դեն է ձգում: Դա լինում է բնական ճանապարհով. նույնանիշներից մեկը որևէ պատճառով ավելի գործածական է դառնում, քան մյուսները. այս վերջինները հետդհետե քիչ գործածվելով՝ վերջիվերջո մոռացության են տրվում: Օրինակ՝ հին լեզվի բազում բառեր, որին նույնանիշ է շատ. խոսակցական և նույնիսկ նոր գրա-

կան լեզվից արդեն դուրս է մղվել. բայց ունինք դեռ դրանից կազմված բազմաճյուղ, բազմաթիվ գրական բառերը:

Բառերի կորուստը կապված է նաև նրանց արտահայտած գաղափարների կորստի հետ, իսկ այս վերջինը սովորաբար հետևանք է լինում մշակութական մեծ ճեղքաշրջումների և ազդեցությունների: Օրինակ՝ քրիստոնեության մուտքի հետ եթե մի կողմից՝ նոր բառեր են մտել հայերենի մեջ. ինչպես՝ եկեղեցի, ֆանաճա և այլն. մյուս կողմից՝ հեթանոսական կրոնի հետ մոռացության են տրված և շատ հին բառեր: Մեր ժողովուրդն այլևս չգիտե՝ ուրմ, մեհյան, բագին, դիֆ, դիցազն և այլն, որոնք գրական լեզվի մեջ պահվում են միայն գրաբարից: Այս կարգի սակավաթիվ հին բառերը՝ ֆաջ, վիշապ, դև, եթե մնում են ժողովրդական լեզվի մեջ որովհետև դրանց, այդ ոգիների հավատն էլ դեռ մնում է: Կան այնպիսի հին կրոնական բառեր էլ, որոնք ապրում են քրիստոնեական կերպարանքի տակ, ինչպես՝ դրախտ, դժխտ և այլն: Նույն պես հին քաղաքական կարգերի փոփոխության հետ մոռացության են տրված և նրանց արտահայտող բառերը, ինչպես են՝ նախաբար, սեպուհ, պայազատ և այլն, որոնք դարձյալ գրական ճանապարհով մտել են կամ մտնում են նոր գրական լեզվի մեջ: Այսպես և ուսաց տիրապետության ժամանակ 19-րդ դարում եթե մի կողմից՝ երևան են եկել նոր բառեր՝ հաշտաբար դատավոր, նահանգապետ, փոխաբա և այլն, մյուս կողմից՝ ժողովրդի մեջ մոռացված են բազմաթիվ բառեր, ավելի թուրքերեն կամ պարսկերեն՝ ինչպես՝ Արուստանի «Վերջ Հայաստանի» գրքի մեջ եղած շատ բառեր այժմ ոչ մի այն ընդհանուր գործածական չեն, այլև երբեմն, մանավանդ օտար բառերը, անհասկանալի են նույնիսկ բնիկ երևանցիների համար:

Օտար բառերի կորստի համար պետք է նկատի ունենալ և հետևյալը: Մինչդեռ լեզվի նախադրաբարյան շրջանում այլ լեզուներից փոխ առած բառերն արդեն հայացած են, գրաբարյան շրջանի սկզբից դեպքեր են լեզվի մեջ արաբերենից, պարսկերենից ու թուրքերենից մտած բազմաթիվ բառերը մեծ մասամբ հարազատ չեն համարվում և 19-րդ դարում, վերածնության հետ միաժամանակ, պրական լեզվից մերժված են. որով առաջ է եկել լեզվի գիտակցաբար մաքրում այդպիսի բառերից, որոնց փոխանակ գործածվում են կա՛մ հին հայերեն (գրաբարի), կա՛մ բարբառային հայերեն բառերը, կա՛մ նոր հայերեն բառեր են կազմվում: Գրական լեզվի այս հստակումը հիմնովին է եղել և շարունակվում է մինչև այժմ էլ, և այդ լեզուն իր կողմից, դպրոցի և լրագրության միջոցով, ազ-

դել է նաև սովորական խոսակցական լեզվի, որոշ չափով նաև բարբառների վրա: Այս վերջիններից էլ հետզհետե պակասում են օտար բառերը: Այս հոսանքն ազդում է նաև եվրոպական լեզուներից նոր բառեր ընդունելու վրա. մենք այժմ էլ ընդհանրապես խուսափում ենք առանց անհրաժեշտության՝ որևէ նոր օտար բառ ընդունելուց:

74. ՆՈՒՅՆԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՈՒՄԸ:—Լեզուն մի ուրիշ ճանապարհով էլ ձգտում է պարզության նույնանիշների նկատմամբ. նույնանիշները պահվում են, բայց կապվելով որոշ կիրառությունների հետ՝ նշանակության նուրբ տարբերություններ են ստանում, որով և վերանում է նույնանիշների ավելորդ բեռը: Նշանակությամբ նուրբ կերպով իրարուց տարբերվող բառերը սովորաբար կոչում ենք համանիշ բառեր, ինչպես՝ զարմանալ, հիանալ, միանշանալ, բարկություն, սրտմտություն, ցատում: Այսպիսի բառերն իսկապես դեռ նույնանիշ են. բայց տարբերակումով (դիֆերենցիացիա) երբեմն առաջ են գալիս նաև բոլորովին տարբեր բառեր տարբեր նշանակություններով: Միայն, որովհետև այս տարբերակումն ընթանում է աստիճանաբար, ուստի և հաճախ դժվարանում ենք ըմբռնել զրանց նշանակության նուրբ տարբերությունները և որոշել, թե արդյոք երկու բառը համանիշ են, թե՞ արդեն տարբեր նշանակություններ ունին:

Նույնանիշ բառերի տարբերակումն առաջ է գալիս բնականո՞րեն. դա էլ սկսվում է անհատներից: Նույնանիշների արտահայտած պատկերացումներն էլ, ինչպես ամեն պատկերացում, բարդ են. ուստի և զրանց պատկերացումներն էլ տարբեր են զանազան անհատների մեջ. մեկի մեջ զորեղ է պատկերացման մի կողմը, մի ուրիշի մեջ՝ մի ուրիշ կողմը: Բացի այդ՝ ինչպես ուրիշ բառեր, սույնպես և նույնանիշները հաճախ ունին զանազան նշանակություններ և կիրառություններ: Այդ պատճառով լինում են անհատներ, որոնք նույնանիշներից մեկը կապում են պատկերացման ավելի մի կողմի հետ, կամ զանազան նշանակություններից ավելի մեկի հետ, իսկ ուրիշ անհատներ՝ միևնույն պատկերացման մի ուրիշ կողմի հետ, կամ զանազան նշանակություններից մի ուրիշի հետ: Այսպիսով անհատական լեզվի մեջ առաջ է գալիս նույնանիշների նշանակության նուրբ տարբերություն, որ առանձին անհատներից անցնում է ուրիշներին, մինչև գալիս է ժամանակ, երբ նույնանիշ բառերը բոլորովին տարբեր նշանակություն են ստա-

նում: Բերենք մի քանի օրինակներ: Հին լեզվի բառի և լավ, չափ և վատ բառերի նշանակություններն արդեն տարբերակման են ենթարկված: Հին լեզվի մեջ ասվում է՝ բարի մարդ, բարի ծառ, բարի պտուղ և չար մարդ, չար ծառ, չար պտուղ: «Մառ բարի՝ պտուղ բարի առնէ և ծառ չար՝ պտուղ չար առնէ»: Բայց նոր լեզվի մեջ այլևս չենք ասում՝ «բարի ծառը բարի պտուղ է անում, իսկ չար ծառը՝ չար պտուղ», այլ ասում ենք՝ «լավ ծառը լավ պտուղ է տալիս, վատ ծառը՝ վատ պտուղ»: Նոր լեզվի մեջ բառի և չափ բառերը սահմանափակվել են միայն մարդկանց ուրոշ բարոյական կողմի համարուստի բառի պտուղ նշանակում է ոչ թե «լավ պտուղ» (ծառի), այլ բարի զավակ (մարդու): Նույնպես չափ բառն առել է հին ընդարձակ նշանակության բարոյական կողմը միայն—չար մարդ, չար ոգի, իբրև չարիք գործող: Բայց այս բառն ունի արդեն մի ուրիշ գործածություն ևս՝ «չար երեխա», երեխայական չարություն անող, իբրև անհանգիստ երեխա:

Այսպես նշանակության տարբերակման ենթարկված են նաև հետևյալները. վերջանալ, վախճանվել (մեռնել). ականջ, ունկ (ամանի կանթ). աչք, ակ (ջրի, աղբյուրի և այլն). քար, ակ (թանկազին քար, այլև՝ անիվ). շրթունք, պոռշ, պոռունկ (պոռունկ ամանի, այլև մարդու՝ «քիթ ու պոռունկ» կապակցության մեջ, իսկ «շուրթ» թոնրի). ծունկ, ծունր (դնել). ուժ, զորություն (ազդեցություն). արեգակ, արև (արևոտ տեղ, արև ժամանակ): Գրական լեզվի մեջ ևս շատ բառեր ձգտում են տարբերակվելու, օրինակ՝ աշխատանք, երկ, երկասիրություն (գրական). շինել, կառուցել, կերտել (արվեստով). վերջ, վախճան (ելք, մահ, նպատակ). զիրք, մատյան (հաշվի և այլն): Մտցնել, մուծել (մատյանի, ցուցակի մեջ). շատություն, բազմություն (մարդկանց մեծ խումբ). կոտրել, բեկել (վճիռ, ընտրություն). սայթաքել (սոթ տալ), գայթակղվել (բարոյական). բարձր, վսեմ (բարոյական և արվեստի վերաբերյալ). ջարդել. խորտակել (հույս և այլն, նաև երկաթուղու). վիզ, ճիտ, պարանոց (աշխարհագրական). շարժել, հուզել (բարոյական). մութ, խավար (այլև մտավոր): Այս և սրանց նման նույնանիշներից բուն աշխարհաբար բառերն ունին ավելի ընդարձակ նշանակություն, մինչդեռ գրաբարից առնվածները գործածվում են սահմանափակ, ավելի բարոյական իմաստով:

Նշանակության տարբերակման ենթարկվում են նաև նույն քնից նույնանիշ ածանցներով կազմված բառերը, ապա և իրենց ածանցական մասնիկները: Այսպես օրինակ՝ հին լեզվից ունինք

երկու համանիշ ածանցներ՝ «ական» և «ային»: Գրաբարում «ական» ածանցը շատ ավելի գործածական և գործոն է եղել, քան «ային», ուստի հին լեզվի մեջ ունինք հազարից ավելի բառեր «ական» ածանցով կազմված, մինչդեռ «ային» մասնիկով կազմվածների թիվը վաթսուհին չափ է. մոտ հարյուր բառ էլ կան թե՛ «ական» և թե՛ «ային» ածանցով կազմված: Նոր գրական լեզվի մեջ, սակայն, վերջին ժամանակներս ավելի «ային» ածանցով են բառեր կազմվում, քան «ական»: Բացի այդ՝ այս երկու ածանցները հին լեզվի մեջ սովորաբար անխտիր նույն նշանակությամբ են գործածվում. նկնիկ Կողբացու «Նղծի» մեջ, օրինակ, միայն մի բառ կա «ային» ածանցով՝ «ցամաքային օձ», բայց նա ունի «ջրական կենդանիք. ծովական գաղան, ծովական ձուկն, անսպասական կապիկը, ցամաքական բնութիւն, երկրական անասունք»: Նույնպես Մ. Խորենացին անխտիր գործածում է նույն նշանակությամբ՝ «Հիւսիսական ազգը, հիւսիսական կողմանք, հիւսիսականք» և «հիւսիսային կողմն, հիւսիսային դօրք, հիւսիսային գունդ, հիւսիսայինքն» (աղգեր). «ազգական, ազգականք» և բոլորովին նույն նշանակությամբ՝ «ազգային, ազգայինքն, տոհմային»: Այսպես և ուրիշները. «երկիր լեռնային և դաշտական ծաղիկք. օդական թեւաւորք (թռչունք)»: Այժմ, սակայն, այլևս չենք ասում՝ լեռնական երկիր, լեռնական ծաղիկ, դաշտական ծաղիկ, ջրական կենդանի, ցամաքական բնություն, ծովական գաղան և այլն, այլ միայն՝ լեռնային երկիր, լեռնային ծաղիկ, դաշտային ծաղիկ, օդային թռչուններ, ջրային կենդանի, ծովային գաղան, հյուսիսային ազգեր, ցամաքային բնություն և այլն: Նույնպես այժմ տարբեր նշանակություններ ունեն՝ ազգական (ցեղակից, արենակից մարդ) և ազգային (ազգի վերաբերյալ). լեռնական (լեռնարնակ, լեռնցի) և լեռնային (լեռան վերաբերյալ): Լեզվի պատմական դարգացումն այս երկու ածանցների մեջ հաճախ նշանակության տարբերություն է առաջ բերել, ինչպես՝ քաղաքական (պոլիտիկ), քաղաքային (քաղաքի վերաբերյալ). անապատական (ձղնավոր), անապատային (անապատում կամ անապատից եղած). սիրական (սիրող), սիրային (սիրո վերաբերյալ). տնական (տանեցի), տնային (գործեր): Առաջինները, «ական» ածանցով կազմվածները, ստացել են հաճախ ավելի գոյականի բնավորություն, ավելի նեղ նշանակությամբ, մինչդեռ «ային» ածանցով կազմվածներն ունեն ավելի ածականի բնավորություն (տե՛ս § § 140, 142):

75. ՆՈՒՅՆ ԲԱՌԻ ԿՐԿՆԱԿՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱՆՅ ՏԱՐԲԵՐԱԿՈՒՄԸ.- Գրական լեզվի մեջ կան որոշ թվով բառեր կրկնակ ձևերով, հաճախ նաև տարբեր նշանակություններով: Այսպիսի բառերից մեկը սովորաբար աշխարհաբար է, բարբառից է անցել գրական լեզվին իսկ մյուսը, որ դարձյալ նույն բառն է հին ձևով, գրական փոխառություն է գրաբարից. օրինակ՝ կանչ, կոչ. հատցնել, հատուցանել ճմռել, ճմլել. վռվել, բեռվել. ոտնավոր, ոտանավոր. պահածու պահածու: Այս բառերի մեջ, ինչպես կարելի է տեսնել, ոչ միայն նշանակության, այլև հնչյունական տարբերություն կա, և նշանակությամբ ու ձևով տարբեր բառեր են առաջ եկել նույն բառից: Կան և այնպիսի կրկնակներ, որոնք երկուսն էլ գրաբարից են կամ գրաբարում կան, կամ երկուսն էլ միայն աշխարհաբարում կան. ինչպես՝ համբարձում, ամբարձում. հոգի, ոգի. հրաշք, հրեշ(ք). հատնել (գրաբ. հատանել), հատել (գերեզման). արհեստ, արվեստ. ծախել, ծախսել. կոտորել, կոտրել. կտրիճ, կտրիչ. քարահատ (մարդ), քարհատ (մուրճ). փայտահատ (մարդ), փայտատ, փետատ (քլունգ). ղռնափակ (ղռան փակ), ղռնփակ (փակ ղռնով) խրել, խցել. պարապել, պարպել. դասել, դարսել. բանավոր, բանվոր. վերացնել, վերցնել. ճղել, ճեղքել. կոթ, կանթ և այլն, և այլն: Նույն բառի կրկնակներ կազմվում են հաճախ գրաբարի հոգականի «է» մասնիկով, որ աշխարհաբարում կորցրել է իր թվական նշանակությունը. բայց այսպիսի բառերն այդ մասնիկով առանց այդ մասնիկի շատ անգամ ունեն տարբեր նշանակություններ, ինչպես՝ գիր, գիրք. հավ, հավք փող, փողք. կաթիլ, կաթիլք կուրծ (կովի), կուրծք (մարդու). սեղան, սեղանք (սեղանատամներ). սահման, սահմանք (սովորություն, օրենք). սանդր, սանդեր, բուրդ գզելու) և այլն: Այս կարգի մեջ պետք է դնել նաև գրաբարի «ունև». «մունև» վերջացած հոգնականով կազմվածների հետ նրան. Լզակի ձևերը. ինչպես՝ շուրթ, շրթներ (թոնրի), շրթունք (մարդու պաշտոն, պաշտամունք. բերում, բերմունք բաժանում, բաժանում. մտածում, մտածմունք. համարում, համարմունք. ուսում ուսմունք և այլն: Սրանցից՝ «ունև» ածանցով կազմվածները ցույց են տալիս ավելի գործողություն, իսկ «մունք» վերջածանցներն ունեն ավելի վերացական դրություն կամ «բեկ ուրիշ կողմնակի նշանակություն ևս:

Նշանակության տարբերակումով կրկնակներ են առաջ եկել նաև գերբայական ձևերից. օրինակ՝ պրաբարի անցյալ դերբայի ձև վերը գործածվելով նոր գրական լեզվի մեջ. ասանձնացած և

մնում և առնվում են իրրև մի ածական. այս ձևերն այլևս չենք կապում նույն ձևերի հետ, որ հնչափոխությամբ մնում են նոր լեզվի մեջ՝ ինչպես՝ անցյալ (գրաբարում՝ անցեալ) և անցել նույն բառն են, բայց մեկն արդեն ածական, իսկ մյուսը դերբայ: Նույնպես մեկուսացած իրրև ածականներ գրաբարից մտել են գրական լեզվի մեջ՝ նետեյալ, ննջեցյալ, սառուցյալ, մեռյալ, հեծյալ և այլն:

76. ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, որ ուսումնասիրում է բառերի նշանակության պատմությունը, ընդհանրապես դեռ զարգացած չէ: Իսկ ինչ վերաբերում է հայոց լեզվի բառերի զանազան նշանակություններին, այդ մասին գրեթե բան չկա արված: Դրա համար, անշուշտ, նախ պիտի հավաքվեն բոլոր բառերը թե՛ գրավոր աղբյուրներից և թե՛ բարբառներից, ճշտվեն նրանց նշանակություններն ու կիրառությունները. ապա նոր առանձնապես ուսումնասիրվեն, թե մեր լեզվի բառերի զանազան առումներից ո՛րը հիմնական, ընդհանուր նշանակություն է, ո՛րը պատահական, բայց սովորական դարձած. թե ո՛ր բառը, կամ բառի ո՛ր նշանակությունը գրաբարից է. միջին գրական լեզվից կամ բարբառներից: Այսպիսի հետազոտության ժամանակ չպիտի մոռացվեն, հարկավ, նաև օտար լեզուների ազդեցությունները:

Այժմ հայոց լեզվի բառերի նշանակությունը սովորելու համար կարևոր աշխատանքներ են՝ գրաբարի համար «ՆՈՐ ԲԱՌԳԻՐՔ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԼԵԶՈՒԻ» երկու հատոր, Վենետիկ 1836—1837. բարբառների համար՝ Ս. Վ. Ամատունու «ՀԱՅՈՅ ԲԱՌ ՈՒ ԲԱՆ», Վաղարշապատ, 1912. և Հ. Աճառյանի «ՀԱՅԵՐԵՆ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ», Թիֆլիս, 1913: Բացի սրանցից՝ նաև Աճառյանի Արմատական բառարանը, որի տպագրությունը դեռ վերջացած չէ*.

* Մանոր. —Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի» տպագրությունը սկսվել է 1926 թ. և ավարտվել 1935 թ.: Խմբ.:

ՉՈՐԻՈՐԴ ՄԱՍ

ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՌԻՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ

77. ԲԱՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ:—Հնչյունական տարբերակումին, ինչ պես տեսանք, հաճախ հետևում է նշանակության տարբերակումը. որով իսկապես նոր բառեր են առաջ գալիս լեզվի մեջ (քորել—քեռել, արհեստ—արվեստ)։ Բառակազմության սովորական եղանակը, յակայն, է՝ բաղադրությունը, որով լեզվի մեջ եղած բառերից և արմատներից կազմվել են ու կազմվում են նոր բառեր—բարդ և ածանցական բառերը։

Հայերենը շատ մեծ չափերով ընդունակ է բաղադրության Հին լեզվից ունենք բաղմաթիվ բաղադրված բառեր, որոնց անալոգիայով այժմ էլ կազմում ենք նոր բառեր։ Այս հատկությունը նպաստում է մեր լեզվի բառամթերքը հարստացնելու և օտար մանավանդ գիտական ու տեխնիկական բառերի փոխանակ՝ հայերեն նոր բառեր կազմելու։ Այս է պատճառը, որ թե՛ հնումն և թե՛ այժմ մեր լեզուն օտար գիտական բարդ բառերի նշանակությունն է միայն առնում և իր սեփական բառերով դրանց համապատասխան բաղադրություններ է կազմում։ Այսպիսի նոր բառերը հեշտությամբ գործածվում և ընդհանրանում են. բավական է միայն, որ օտար բառի համապատասխան նոր բառը ճշտությամբ արտահայտի այլազգի բառի նշանակությունը, կազմված լինի հայերենի բառակազմության օրենքներով և, որքան կարելի է, կարճ ու ներդաշնակ լինի։ Դրա համար հաճախ առնվում են այնպիսի հին բառեր և արմատներ, որ թեպետ աշխարհաբարում գործածական չեն, բայց հասկանալի են։

78. Հին եվ ՆՈՐ ԲԱՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:—Պետք է տարբերել երկու տեսակի բաղադրություններ. մեկը՝ հին, մեկած բաղադրություններ, որոնք ծագում են ուղղակի հնդեվրոպական նախալեզվից

և կամ նախագրաբարյան շրջանում կազմված են նախալեզվյան օրինակի համեմատ, և մյուսը՝ նոր, կենդանի բաղադրություններ, որոնք կազմված են գրաբարյան և ետգրաբարյան շրջաններում կա՛մ դարձյալ նախալեզվյան օրինակի համեմատ և կա՛մ սրանից անկախ, մեր լեզվի մեջ զարգացած եղանակով:

Առաջին տեսակի հին բաղադրություններն այժմ հաճախ այլևս մեզ համար ըմբռնելի չեն հայոց լեզվի արդի վիճակի տեսակետով: Այսպես օրինակ՝ գրաբարից ունենք՝ հլու, հմուտ, հգօր, որոնք բարդ բառեր են, կազմված հլ<հու բառից և լու (լուր, լու ի լու), մուտ, գօր բառերից: Այդ «հու» բառը, սակայն, նույնիսկ գրաբարում անկախ գոյություն չունի, և բաղադրությունների մեջ դրա նշանակությունն զգալի չէ. համեմատական քերականության օգնությամբ միայն իմանում ենք, որ «հու» նշանակում է լավ, և որ վերևի երեք բառերը բարդ են. հլու—լավ լսող, հգօր—լավ գործող, շատ գործող, հմուտ—լավ թափանցած մի բանի մեջ, ներհուն, խելամուտ: Դրանք քարացած, մեռած բաղադրություններ են: Կան և այնպիսի հին բաղադրություններ, որոնց ցեղակցությունն զգալի են մեզ համար, ինչպես՝ ջերմ, ջերմն, ջեր (որից գրաբարի՝ ջերանիմ, ջերին, ջեռանիմ, ջեռնում). զգնում, զգնստ (բարբառային գենալ, գեստ). սերմն, սեռ, սեր (որից սերունդ): Բայց դրանց կազմությունը շատ հին է, դրանք նույնպես քարացած են, և դրանց բաղադրիչ մասերի (մ, մն, ստ) նշանակությունը համեմատական քերականությամբ անգամ հեշտ չէ բացատրել: Դրանց անալոգիայով մեր լեզվի պատմական շրջանում նոր բառեր չեն կազմվել և այժմ էլ չեն կազմվում:

Այսպես չեն նոր, կենդանի բաղադրությունները. մենք այժմ մեր լեզվական զգացումով ոչ միայն ըմբռնում ենք նրանց բաղադրիչ մասերն ու նրանց նշանակությունները, այլև նրանց անալոգիայով նոր բառեր ենք կազմում: Բարդ բառերի մեջ գտնում ենք մեզ համար հասկանալի երկու բառի կամ արմատի միացում, ինչպես՝ սեղանատուն, հիասթափվել. իսկ ածանցական բառերի մեջ՝ մի բառ կամ արմատ և մի ձևական մաս, որի նշանակությունը նույնպես մեզ համար զգալի ու հասկանալի է, և որով մենք նոր բառեր ենք կազմում ուրիշ բառերից, ինչպես՝ քաղաք-ային, տըն-ային, շրջան-ային:

79. ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ.— Հայերենի բարդ բառերը ինչպես ընդհանրապես բոլոր բաղադրված բառերը, ծագում են եր-

կու սկզբնապես ինքնուրույն բառերի այնպիսի շարահյուսական կապակցությունից, որ ըմբռնվում է իբրև մի առանձին բառական միություն, մեկ բառ մեկ նշանակությամբ: Ամեն տեսակի շարահյուսական կապակցություններից կարող են բարդ բառեր առաջ գալ. բավական է միայն, որ շարահյուսական կապակցությունը որևէ պատճառով այլևս զգալի չի լինում իբրև կենդանի շարահյուսական ձև: Սակայն հաճախ դժվար է լինում որոշել, թե երկու բառի կապակցությունը սովորական շարահյուսական է, թե արդեն բարդ բառ է դարձած: Ուստի հաճախ բարդ չեն համարվում և իբրև այնպիսին միացած իբրև մեկ բառ չեն գրվում մի քանի շարահյուսական կապակցություններ, որոնք արդեն մեկ բառի նշանակություն ունին. որովհետև կան աստիճանավորումներ, մինչև որ երկու բառի շարահյուսական կապակցությունը զարգանա և իբրև մեկ բառ զգացվի: Օրինակ՝ մի ժամանակ աշխարհաբարում գրում էին ջոկ ջոկ «այս օր» (ինչպես այժմ գրում ենք նման կապակցությունները՝ այս շաբաթ, այս ամիս, այս տարի), իսկ այժմ գրում են միացած՝ «այսօր»: Այս աստիճանավորումները նկատի ունենալով՝ հայերենում պետք է որոշել երեք տեսակի բարդություններ.

1) Հաբարություններ:— Այսպես կոչում ենք բառերի այնպիսի կապակցությունները, որոնք թեպետ մեկ բառի նշանակություն ունին, բայց սովորաբար մեկ բառ չեն համարվում և միացած իբրև մեկ բառ չեն գրվում, օրինակ՝ բաց անել, պար գալ, ցույց տալ: Հաբարությունը բարդության հիմնական տեսակն է, որի մեջ շարահյուսական կապակցության զգացումը թեպետ մթնած է, բայց հաճախ դեռ բոլորովին անզգալի չէ: Այնպիսի կապակցությունները երբ միացած իբրև մեկ բառ են գրվում, դառնում են արդեն՝

2) Կցական բաբարություններ, որոնք թե՛ նշանակությամբ և թե՛ գրության ձևով մեկ բառ են, առաջացած լեզվի սովորական շարահյուսական ձևերից, օրինակ՝ այսպես, կեսօր, տանտիկին:

3) Խսկական բաբարություններ, որոնք երկու բաղադրիչ մասերը միշտ միացած իբրև մեկ բառ են գրվում, և երկուսը միասին մեկ նշանակություն ունին, ինչպես՝ զորավար, լուսաբեր, մեծատուն. բայց նրանց շարահյուսական կապակցության ձևը իբրև այնպիսին բոլորովին մեռած է լեզվի մեջ և պահվում է միայն բարդության մեջ և բարդության համար: Դա բաղադրության հնագույն եղանակն է, որ այժմ էլ կենդանի գործոն է, և այս եղանակով միշտ նորանոր բառեր ենք կազմում:

Բ

ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԿՑԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

80. ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՅՆՐՆ առանձնապես հատուկ են հայոց լեզվին. կազմվում են մի բայից և մի հարադիր բառից, որ լինում է բայի լրացումը. բայն ու հարադիրը միասին ստանում են մեկ բառի նշանակություն և կարող են հաճախ մեկ բառով փոխանակվել. ինչպես՝ բաց անել—բանալ, լաց լինել—լալ, զբոյց անել—զրուցել, ցույց տալ—ցուցանել, եռ գալ—եռալ, ծայն տալ—ծայնել, խաղ անել—խաղալ, թույլ տալ—թուլատրել, դուրս անել—արտաքսել, ներս անել—մտցնել: Կան այնպիսի հարադրական բայեր, որոնք թեպետ մեկ բառի նշանակություն ունին և ուրիշ լեզուների մեջ մեկ բառով են արտահայտվում, բայց հայերենում շունին համապատասխան նշանակությամբ նույնանիշ բայեր մի բառով, ինչպես՝ երես տալ, երես առնել: Կան և այնպիսիները, որոնց հարադրից կազմված բայերն արդեն տարբեր նշանակություն ունին ինչպես՝ քափ տալ—թափել, կանգ առնել—կանգնել, քաշ տալ—քաշել, ման տալ—մանել, հույս տալ—հպել:

Հարադրական բայերի մի քանի տեսակներ պիտի տարբերել:

1) Հարադրական բայեր կազմվում են հաճախ ընդհանուր վերացական նշանակություն ունեցող անել կամ լինել բայերով և մի հարադրով, որ որոշում է բայի բովանդակությունը՝ ինչ անելը. կամ ինչ լինելը, օրինակ՝ ջանք անել (ջանալ), բան անել (բանել), իմաց անել (իմացնել), սիրտ անել, միտք անել, ոտնակոխ անել ոտնակոխ լինել, լաց լինել, քուն լինել:

2) Շատ գործածական են այնպիսի հարադրությունները, որոնց մեջ բայը պահում է իր նշանակությունը, և հարադիրը մասը ժողովրդաբան մի տեղական անուն կամ մակբայ, միայն ձևափոխում է, զորացնում կամ պարզում է բայի նշանակությունը, ինչպես՝ դուրս գալ, ներս գալ, մեջ գալ, վեր գալ, վայր գալ (ցած գալ), ետ գալ, մոտ գալ, շուրջ գալ, շուռ գալ և այլն: Այս բաղադրությունները համապատասխան են օտար լեզուների նախաբայերով կազմված կամ նախդրավոր բայերին. բայց մինչ ուրիշ լեզուների մեջ հարադիրը հաճախ բայից անբաժան մաս է դարձած, ինչպես ռուսերենում, կամ երբեմն բայի հետ միանում է, երբեմն բաժանվում, ինչպես գերմաներենում է. մեր լեզվի մեջ այս կարգի բայերի հարադիր

մասերն ավելի անկախութիւն ունին և միշտ անջատ են գրվում, ու խոնարհման ժամանակ հարադիրն ու բայը մեկմեկուց բաժանվում են օժանդակ «եմ» բայով, ինչպես՝ ներս գնալ, ներս գնաց, ներս է գնացել: Հարադիր մասը նույնիսկ իբրև մի մակբայ՝ բայից հետո էլ է գրվում՝ գնաց ներս: Բայց և այնպես այս բայերը մեր լեզվական զգացումով բմբռնում ենք արդեն իբրև մի միութիւն և մեկ բառ. ուստի և սովորական, ավելի ժողովրդական լեզվի մեջ, հաճախ «կը» և «չը» ձևական մասնիկները գրվում են ոչ թե բայի, այլ հարադրի վրա, ինչպես կվեր ունի, կվեր ընկնի, կվեր տա, չվեր ընկնի, կդուրս գա, չդուրս գա: Այսպես և ուրիշ կարգի հարադրութիւնները՝ կցույց տա, կդեմ առնի, չ'անցկացա՛վ, կման գամ, չման գամ:

Ակագա բառարանի գործ է հավաքել մակբայներով կազմված և մյուս տեսակների հարադրական բայերը, որոնց վրա մինչև այժմ հարկավոր ուշադրութիւնը չի դարձրած: Այստեղ կդնենք տեղական մակբայներով կազմված մի քանի այդպիսի բայեր միայն իբրև օրինակ:

Ներս գալ, ներս ընկնել, ներս ձգել, ներս քաշել, ներս ածել, ներս բերել, ներս տանել, ներս անել, ներս առնել, ներս տալ, ներս մտնել:

Դուրս գալ, դուրս ընկնել, դուրս ցցվել, դուրս ձգել, դուրս քաշել, դուրս ածել, դուրս բերել, դուրս տանել, դուրս տալ, դուրս ելնել:

Մեջ գալ, մեջ ընկնել, մեջ քաշել, մեջ բերել, մեջ առնել, մեջ տալ, մեջ մտնել:

Վեր (վերև) գնալ, վեր առնել, վեր կենալ, վեր քաշել, վեր ունել, վեր ձգել:

Վայր, վեր (վար, ներքև, ցած) ընկնել, վայր ձգել, վայր բերել, վեր տալ (ցիցը), վեր գալ (մի տեղ), վայր դնել:

Նտ գալ, ետ ընկնել, ետ ձգել, ետ քաշել, ետ ածել, ետ բերել, ետ տանել, ետ դարձնել, ետ տալ, ետ նայել:

Առաջ գալ, առաջ ընկնել, առաջ քաշել, առաջ բերել, առաջ տանել, առաջ տալ, առաջ անցնել, առաջ դիմել, առաջ խաղալ, առաջ նայել:

Վրա գալ, վրա ձգել, վրա վազել, վրա բերել, վրա տալ, վրա հասնել, վրա պրծնել:

Դեմ ընկնել, դեմ տալ, դեմ առնել, դեմ գնալ, դեմ բերել:

Մոտ գալ, մոտ ձգել, մոտ քաշել, մոտ բերել, մոտ տանել:

Շուրջ (շուտ). շուրջ գալ, շուտ գալ, շուրջ անցնել, շուտ անցնել, շուտ տալ, շուրջ բերել, շուտ բերել:

Դեւ (դեպի խոսողը) գալ, դեւ բերել, դեւ ձգել, դեւ քաշել:

Դեւ (խոսողից հեռու) գնալ, դեւ տանել, դեւ ձգել, դեւ քաշել, դեւ ընկնել, դեւ ածել, դեւ թափել, դեւ դնել:

Այս բոլոր մակրայնների հետ կարող է դրվել նաև «անել» բայը, ինչպես՝ ներս անել, դուրս անել, մեջ անել, ետ անել, դեւ անել, դեմ անել, վրա անել, առաջ անել, վեր անել (միտում) և այլն:

Տեղ. տակ, հետ բառերը բայերի հետ դրվում են հոդով, օրինակ՝ տեղն ընկնել, տեղը ձգել, տեղը գալ, տեղը բերել. տակը գծել (ընդգծել), տակը ձգել. հետը գալ, հետը բերել, հետը տանել, հետս եկան, հետս կրերեմ, հետդ կգամ: Հոդով ասվում են նաև՝ առաջն առնել, դեմն առնել: Այսպես նաև մեջ, վրա, դեմ, առաջ, մոտ բառերը կարող են Ս, Դ, Ն հոդերով ևս գործածվել, կամ բայից բաժանվելով, իբրև ետադրություն դրվել գոյականի հետ, ինչպես՝ եկավ մոտս—եկավ ինձ մոտ: Այսպիսի կապակցությունները, սակայն, լուրջ շարահյուսական են (տե՛ս § 90, նախդրավոր բայեր և § 101, Առաջադիրներով բարդություններ):

3. Կան բազմաթիվ հարադրական բայեր, որոնք իրենց հարադիր մասի հետ սկզբնապես եղել են մտածության առանձին շուտ տված ձևեր, շրջաբանական ասությաններ. բայց հետզհետե սրանց պատկերավոր կամ ձևավոր նշանակությունը և շարահյուսական կապակցությունը միջնել են, և այդպիսի կապակցություններն ստացել են վերացական բայերի իմաստ: Օրինակ՝ պար գալ, պար ածել, սկզբնապես մտածվել և ասվել են «ի պար գալ», «ի պար ածել», այսինքն՝ պարի մեջ գալ, պարի մեջ բերել («ածել» հին լեզվի մեջ նշանակում է «բերել»), ապա հետագայում ստացել են «պարել», «պարիլ տալ» նշանակությունը: Լեզուս և ցույց տալ սկզբնապես գործածվել է սեռական խնդրով, օրինակ՝ ասվել է՝ «յարգանաց—հարգանքի ցույց տալ», որի մեջ «ցույց» բառը պահում էր գոյականի և հայցական հոլովի նշանակությունը. բայց այժմ «ցույց տալ» իբրև մի ներգործական բայ՝ հայցական է առնում՝ «հարգանք ցույց տալ»:

Երբեմն դժվար է որոշել, թե երբ բառերի այսպիսի կապակցությունները պահում են իրենց սկզբնական նշանակությունը և երբ մի բայի ընդհանուր վերացական նշանակություն են ստացել. միևնույն կապակցությունը մերթ այսպես է հասկացվում, մերթ այնպես, նայելով առանձին անհատների մտածության եղանակին:

Ուստի լեզվի մեջ եղած բոլոր շրջաբանական կապակցությունները կարելի չէ հարադրական բայ համարել, այլ միայն այնպիսիները, որոնց շարահյուսական կապակցության եղանակը այլևս պարզ ղզալի չէ խոսողի համար, և կամ հարադիրը մենակ անկախ չի գործածվում: Այդպես՝ հարադրական բայեր են նաև հետևյալները. գործածել (գրվում է նաև միացած՝ գործածել, բայց խոնարհվելիս երկու մասերն անջատվում են՝ գործ եմ ածում. ծագում է հին «ի գործ ածել», «գործի մեջ բերել» կապակցությունից), գործ ղնել. ման տալ, ման ածել, ման բերել, ման գալ. քարշ տալ, քարշ գալ. զուխ գալ, զուխ բերել, զուխ ելնել. եփ գալ, եռ գալ, եփ տալ, եռ տալ. լույս ընկնել. հուպ տալ. հուպ գալ. թափ տալ և այլն:

Այս կարգի հարադրական բայերի մեջ պետք է ղնել և այնպիսի դարձվածները, որոնց շարահյուսական կապակցությունը թեպետ հասկանալի է. բայց բայն ու հարադիրը միասին, իմաստի փոփոխությամբ, ստանում են մի նոր, բնդհանուր նշանակություն: Այսպիսի բայերի հարադիրը հոգ չի առնում, ինչպես՝ վրեժ առնել, վրեժ խնդրել, երես տալ, երես առնել, ծափ տալ, ծայն տալ: Այսպիսի կապակցությունները, երբ հարադիրը հոգ է առնում, դառնում են դարձյալ սովորական շարահյուսական. ինչպես՝ նա վրեժ առավ թշնամիներից. նա իր վրեժն առավ թշնամիներից: Ես նրան ծայն տվի. ես իմ ծայնը տվի նրան: Այսպես և՛ ձևով մեկնել մեկին, ձևով հասցնել մեկին նշանակում են իբրև մի բայ՝ օգնել մեկին, իսկ ձևով մեկնել մեկին, ձևով հասցնել մեկին կապակցության մեջ պահվում է իսկական նշանակությունը, այն է՝ ձեռքը երկարացնել և հասցնել մինչև մեկը: Ձևով զուրնել մի բանի նշանակում է՝ սկսել, ձեռնարկել. իսկ ձևով զարնել մի բանի նշանակում է՝ ձեռքը խփել, ղիպցնել մի բանի: Ձևով բերել նշանակում է՝ ստանալ, աչողել. այլև վերացական խնդրով՝ «գիտություն ձեռք բերել», որի մեջ «ձեռք» բառի մասին այլևս չենք մտածում: Այսպես առանձին բառերի նշանակություն ունին հետևյալները՝ իրար անցնել, ղխի ընկնել, ուշքի գալ, խելքի գալ, ուշից գնալ և բազմաթիվ ուրիշ դարձվածներ (տե՛ս § 70):

4. Միացած մի բնդհանուր նշանակություն են ստանում հաճախ երկու բայի հարադրությունները: Այս դեպքում էլ երկու կից բայերն առնվում են իբրև մեկ բայ, և գրության ժամանակ երկուսի մեջ ստորակետ ղնելն ավելորդ է, օրինակ՝ պոկվել ընկնել, մեռնել պրծնել, սովորել պրծնել, թողնել գնալ, թողնել փախչել, գալ մոտենալ, գնալ հեռանալ, կտրել ղեն ձգել, կրել բերել, կրել տանել,

վազել գալ, վազել գնալ, թուշել գալ, թուշել գնալ, քշել տանել, կոտրել թափել, այրվել գնալ, մեռնել գնալ, խփել ջարդել, ծակել հանել, ծակել դուրս գալ, կտրել հանել, (թռավ եկավ, թռան գնացին), գալ հասնել, գնալ հասնել:

81. ԿՅԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՅՆՐԻՑ:—Հարադրական բայերը միանում են իրրե մի բառ, օրինակ՝ «աչք ածել» անջատ ենք գրում, իսկ «ակն ածել» գրաբարում արդեն «պատկառել» նշանակությամբ գրվում է միացած ակնածել, որից ակնածու: Գրաբարի ի գործ ածել այժմ գրում ենք սովորաբար «գործածել», թեպետ ասում ենք նաև «գործ եմ ածում»: զրանից կազմված է գործածություն:

Երբ հարադրական բայերի բներից նոր բառեր են կազմվում, վերջիններիս մեջ հարադիրն ու իր բայի բունը միացած իբրև մի բառ են գրվում, որովհետև բարդության երկրորդ անդամը չի դործածվում այն ձևով կամ նշանակությամբ, որ ունի բարդության մեջ: Այս կարգի բարդության մեջ հարադրի ձայնավորներն անփոփոխ են մնում: Օրինակ՝ հանձն առնել (գրաբար՝ յանձն առնուլ), բայց հանձնառու, հանձնառություն (գրաբար՝ յանձնառու, յանձնառութիւն). վրեժ խնդրել, բայց վրեժխնդիր, վրեժխնդրություն. վրեժ առնել (գրաբար՝ վրէժ առնուլ), վրեժառու, վրեժառություն, կա նաև իսկական բարդությամբ՝ վրեժառու, վրեժառություն: Այսպես նաև՝ «ծունր դնել», բայց ծունրդություն, կա նաև իսկական բարդությամբ՝ ծնրադություն:

Գրաբարից ունենք՝ հանձնառաւ. հանձնարարել (գրաբարի՝ «յանձն առնել» բայից, որի կատարյալն է՝ յանձն արարի), հուշաւաւ, հուշարարություն (գրաբարի՝ «յուշ առնել», «յուշ արարի» ձևից): Գրաբարի «ի կիր առնուլ». «ի կիր արկանել» բայերից՝ կիրարկություն, կիրառություն. «ակն կալել» բայից՝ ակնկալություն: նույնպես գրաբարի «բանս արկանել» բայից՝ բանսարկու, օրէնս դնել—օրէնսդիր, այժմ՝ օրենսդիր (օրենք դնող), նույնպես օրէնս գիտել—օրէնագէտ, այժմ՝ օրենագետ (օրենք գիտցող): Սրանց անալոգիայով. բայց թույլ ըմբռնումով, վերջերս կազմված են «գիծ» և «գիրք» անունների հետ՝ «օրենսգիծ», «օրենսգիրք», փոխանակ իսկական բարդության—«օրինագիծ», «օրինագիրք»՝ օրենքի նախագիծ, օրենքի գիրք (տե՛ս § 94. 4):

Ժողովրդական լեզվի մեջ հաճախ կազմվում են կցական բարդություններ ոչ միայն հարադրական բառերից, այլև սովորական բայից

ու իր լրացումից: Այսպիսի բարդութիւնները վերջից սովորաբար ունին մի ածանցական մասնիկ: Օրինակ՝ իրար անցնել—իրարանցում, սիրտ կտրել—սիրտկտրում, խոսք առնել—խոսքառում, երես բանալ—երեսբացում, գիր կարդալ—գիրկարդում, հոգի քակտել—հոգիքակտում, ճրագ անցնել—ճրագանցում. երես ծեծել—երեսծծանք, զլուխ ծեծել—զլուխծծանք, ծառ կտրել—ծառկտորանք. ճրագ վառել—նրագվառոց, ճրագ կպցնել—ճրագկպոց, արև մտնել—արևմտոց, արևծագոց, հավխոսոց. տերև թափել—տերևթափոց, աչք խփել—աչքխփոց. միս մորթել—միսմորթեմ. դուրբոնք, ճոթկտրեք, ականջկալեք, բերանբացեք, բերանփակեք.—շան տալ—նշանտուֆ. բարև տալ—բարևտութ.—տղա բերել—տղաբերք. ձուհհալք, վրա դնել—վրադիր (ք).—սուտ ասել—սուտասան. քար քաշել—քարաքաշան. դուր գալ—դուրեկան. օրործածկան (օրորոցի ծածկոց), սլատծական (սլատ ծակող). կուժ կտրել—կուժկտրուկ. ամանկտրուկ (կակաշ). սիրտկտրուկ, սիրտաշուկ (իսկական բարդութեամբ՝ սրտմաշուկ): Առունբերիկ, ռոզիփորիկ, մարդխաբիկ (թռչուն է), ալուրմաղիկ (թիթեռ), բանարբուսիկ, բանջարբուսուկ, աղվեսխրտուկ (բույս է), իշխրտուկ, արունվիկ (արունվա), ամանվիկ (ամանվա).—սիրտ խառնուկ, երեստեսուկ, բերանբացուկ, խոսքսուկ.—առաջը կտրել—առաջկտրուկ (խաղ, առաջկտրուկի տալ), կուտբոնուկ, ականջբոնուկ, ականջբաշուկ, աչքխփուկ (ի խաղ). երեսսրբիշ, երեսսրբիկ, բուրդ ձաղկել—բուրդձաղկիշ, կրակթափիշ, այլև կրակթափ.—վրեն ածել—վրենածովի (առանց հագնելու, վրան գցած հագուստ), բանուկովի (բանեցնելու ուղած).—զլուխկոնծի (տալ, իսկական բարդութեամբ՝ գլխակոնծի), զլուխկանգնուկի, գղալիսի:—Առանց անցական մասնիկի՝ գիրկապ, աղջիկտես, խոսքկապ, կրակբաշ.

Իրական լեզվի մեջ եւ վերջին ժամանակներս կազմվում են այսպիսի կցական բարդութիւններ. օրինակ՝ մաս հանել—մասնահում, մեք բերել—մեքբերում, մեք խաղալ—մեքխաղացում, առաջ քաշել—առաջքաշում, առաջքաշուկ, առաջ անցնել—առաջանցում, վրա խաղալ—վրախաղացում, ետ դառնալ—ետդարձում, ետխաղացում, շուրջը կալնել—շուրջկալ, առաջ շարժվել—առաջշարժում. ետ շարժվել—ետշարժում (հմմտ. § 103 «առաջ», § 118 «ետ»):

52. ԲԱՂՇՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԿԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.—Հաճախ նույնանիշ և համանիշ (մոտիկ նշանակութիւն ունեցող) բառերը «ու» (և) շաղկապով կամ առանց շաղկապի. հարադրովելով՝ առնվում են

իրրև մի բառական միություն: Այսպիսի բառերը, երբ առանց «ու» (և) շաղկապի են, ոչ մի կետադրությամբ չեն բաժանվում, այլ, ընդհակառակն, կարող են միանալ գծիկով: Այս հարադրությամբ սաստկանում կամ զորանում է բառի իմաստը: Այսպիսի բառերով կազմվում են նաև հարադրական բայեր. օրինակ՝ շարդ ու բուրդ անել, ցիր ու ցան անել, հալ ու մաշ լինել, գունդ ու կծիկ, լուռ ու մունջ, ձախ ու ծուռ, ահ ու սարսափ, ախ ու վախ, հատ ու կտոր, թև ու թիկունք, ահ ու դող, ծեծ ու փետ, ձայն ու ծայտուն.—լռիկ-մնչիկ, ցիր-ցան, գոռում-գոշում, ճար-ճարակ, թև-թիկունք, հա-զած-կապած, կորած-մոլորած, զուգված-զարդարված, այրել-մըրկել:

Այս կարգին պատկանում է նաև այնպիսի բառերի հարադրությունը, որոնք իրենց նշանակությամբ որևէ առնչություն ունին միմյանց հետ, բայց հարադրվելով չեն պահում յուրաքանչյուրն իր առանձին նշանակությունը, այլ միասին մի նոր ընդհանուր, երբեմն հավաքական իմաստով են առնվում իրրև մի բառական միություն: Սրանք էլ սովորաբար միանում են «ու» (և) շաղկապով կամ թև չէ՝ գրվում են առանց որևէ կետադրության, երբեմն միանում են գծիկով. օրինակ՝ աս ու լիս (սկզբնապես՝ ասել ու լսել, ասպա՝ զրույց, խոսակցություն, ուրիշի վրա վայրիվերո զրույց), եփ ու թուփ, տուն ու տեղ, կեր ու խում, վար ու ցանք, անց ու դարձ, շենք ու շնորհ, օր ու գիշեր, ծառ ու ճյուղ, հավ ու ճիվ, թուք ու մուր, տես ու ճանաչ, մին ու ճար, կալ ու կապ անել, տուր և առ, վեր ու վայր, դես ու դեն, քար ու քանդ անել, բաց ու խուփ անել, տակն ու վրա անել.—կանաչ-կարմիր (ծիածան), գիշեր-ցերեկ, բարձի-թողի անել, ասել-խոսել, գրել-կարդալ, գնալ-գալ, ձյուն-ձմեռ, ծափ-ծիծաղ:

Այս հարադրության մի առանձին տեսակն են կազմում և իրար հաջորդող թվականների (միավորների ու տասնավորների) միացումները, որոնց մեջ թվականները չեն պահում իրենց նշանակությունը, այլ երկուսը միասին մի մեծավոր անորոշ թիվ են ցույց տալիս: Սրանք էլ կարող են գծիկով միացած գրվել, ինչպես՝ մեկ-երկու, մի-երկու, երկու-երեք, երեք-չորս, չորս-հինգ և այլն. տաս-քսան, քսան-երեսուն, երեսուն-քառասուն, հիսուն-վաթսուն և այլն:

Այս բառերի միացմանն իրրև մի բառական միություն՝ ծառայում է այն, որ դրանք հող առնում և հուլովվում են ինչպես մեկ բառ. օլ ինալ՝ անց ու դարձր, անց ու դարձի, անց ու դարձից, անց ու դարձով. լաց ու կոծր, լաց ու կոծի, լաց ու կոծից, լաց ու կոծով.

զրել-կարդալը, գրել-կարդալու, գրել-կարդալուց, գրել-կարդալով. գնալ-գալ, գնալ-գալու, գնալ-գալով և այլն: Հաճախ իբրև մի բառ հոլովվում և հոդ են առնում նաև ուրիշ բառերի հարադրությունները, որոնք սովորաբար դարձյալ մի ընդհանուր նշանակություն են ստանում. ինչպես՝ մարդ ու կնիկ (ամուսիններ), մարդ ու կնկա. հայրն ու մայրը (ծնողներ), հորն ու մոր, հորն ու մորից, հորն ու մորով: Այսպես նաև՝ մեր ու մանուկ, մեր ու տղա, մեր ու աղջիկ, հարսն ու սկեսուր, հարս ու փեսա, շուն ու գել և այլն, որոնք հոլովվում են իբրև մեկ բառ:

83. ԿՅԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲԱՂՅՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ:—Մի անգամ, որ մեր լեզվական զգացումով հոգի և հոլովվելու նկատմամբ՝ բաղճյուսական հարադրություններն իբրև մի բառական միություն են բմբռնում, վերջիվերջո դրանք ձգտում են կցվելու իբրև մեկ բառ և մեկ դառնալու: Կան նույնիսկ բառեր, որ շատերն արդեն միացած են զրում իբրև մեկ բառ, ինչպես՝ կերուխում, անցուղարձ, եռուղեռ, ասուլիս, միևնուճար: Կան և այնպիսիները, որ արդեն միշտ միացած են գրվում՝ ալրուծի, առուտուր, տաբուրեր, երթեկ, ելեկջ և այլն:

Այսպիսի բառերի կցմանն իբրև հիմք ծառայում է ոչ միայն այն, որ դրանց նշանակությունը բոլորովին փոխվում է, և դրանք իբրև մեկ բառ են հոլովվում ու հոդ առնում, այլև այն, որ հարադրության անդամներից մեկը կամ երկուսն էլ մենակ ու անկախ չեն գործածվում, կամ թե դրանցից նոր բառեր են կազմում, որոնք միացած են գրվում, և այս նոր բառերի անալոգիայով նաև դրանց բունը միացած է գրվում: Այս պայմաններից մեկը միայն բավական է այդ բառերը միացած գրելու համար. բայց երբեմն ազդում են բոլոր պայմաններն էլ միասին: Օրինակ՝ առուտուր, առնտուր, որ նշանակում է՝ առնել ու տալ, միացած է գրվում, որովհետև ստացել է «վաճառականության» նշանակություն, և դրանից էլ կազմվում է առնտրական բառը: Բայց երբ այդ բառերը սկզբնական նշանակությամբ են առնվում, գրվում են անջատ, ինչպես հետևյալ առածի մեջ՝ «Ասել են՝ առ ու տուր և ոչ առ ու կույ»: Նվմուտ, ելումուտ—սկզբնապես՝ ելնել ու մտնել, ապա զրաբարում՝ «ելմուտք» նշանակում է՝ ելնող-մտնողներ. ճանապարհներ. հոլովվում է՝ «ելմըտից». «ելումուտք» այժմ նշանակում է ֆինանս. դրանից «ելմտական»: Բայց երբ այդ բառերը պահում են իրենց սկզբնական նշանակությունը, հոլովվում և հոդ առնում են երկու անդամներն ևս,

ինչպես՝ նա հետևում է իմ ելին ու մտին (իմ ներս ու դուրս անելուն) երթևեկ—սկզբնապես՝ գնալ ու գալ, օրինակ՝ մարդկանց երթևեկը կտրվեց. ապա՝ գնացող-եկող, օրինակ՝ երթևեկ աշակերտ, երթևեկ դպրոց. դրանից՝ երթևեկել, երթևեկություն: Գրաբարում՝ «երթևեկ. ծովում»—տեղատվություն և մակընթացություն: Այս բառը գրաբարում արդեն հոլովվում է իբրև մեկ բառ՝ երթևեկի: Այլուծի—սկզբնապես՝ տղամարդ ու ձի, գրաբարում հոլովվում է՝ առն և ձիոյ, բայց իբրև մեկ բառ՝ այրուծիոյ. ստացել է «հեծելագոր» նշանակությունը ելևեջ—սկզբնապես՝ ելնել և իջնել, ապա՝ աստիճան և ձայնի ելևեջները: Աղտևաց ստացել է գանազան նշանակություններ՝ նյութասիրություն, մտերիմ բարեկամություն, երախտիք, մեկին արած լավություն, օրինակ՝ աղ ու հացս աչքդ բռնի: Աղուհացը մոռանալ—երախտիք մոռանալ. աղուհացը շատ ուժով է եղել—շատ բարիք արած եղել: Աղուհացկեր (մտերիմ) մարդկանց կարոտ մնացի: Աղուհացով մարդ է (Նյութասեր է): Այսպես և կերուխում—խնջույք ուրախություն. միեռնաբ, մեկուճար—միամոր. կալուկապ անել կալուկապվել—պապանձվել, շշկվել, շփոթվել. կալուկապ ընկնել կալուկապ գցել—շփոթեցնել: Անցուդարձ—սկզբնապես՝ անցնել ու դառնալը. ապա՝ երթևեկություն, գնալ-գալ, անցուդարձ անել. ապա նաև տեղի ունեցած դեպքեր, օրվան անցուդարձը: Բացուխուվի անել բացուխուփիկ, բացխփիկ խաղ: Կալումեջ անել, կալմեջ անել: Տառաբեր, տարուբերել—սկզբնապես՝ տանել ու բերել. ապա՝ շարժել ծիպ, տատանել, ալեկոծել: Զարդուրուրդ անել, ջախուրուրդ անել կազմված է այնպիսի բառերից, որոնք մենակ անկախ չեն գործածվում կամ սակավ են պատահում. ջախել (ջարդել) և բրդել (մանրել կոտորել) բայերի արմատները. «բուրդ» նաև «բանը բուրդ է՝ դարձվածի մեջ:

54. ԿՅԱԿԱՆ ԲԱՐԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՎԵՐԱԻՐԻ ԵՎ ԻՐ ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԱՅԼԵՎ ՈՒՐԻՇ ՇԱՐԱՀՅՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՊԻԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ.—Ա) միացած գրվում են սեռական վերագիրն ու իր գոյականը, ինչպես՝ հոր եղբայր, մորեղբայր, եղբորորդի, հորքույր, մորքույր, որոնք իբրև մի բառ առնվելով՝ հոգը ստանում են վերջից՝ հորեղբայրս, մորքույրդ, եղբորորդիս, մինչդեռ երբ իբրև առանձին բառեր են առնվում, հոգը դրվում է սեռականի վրա՝ հորս եղբայրը, եղբորդ որդին մորս քույրը: Գրաբարից ունենք՝ «քեռայր», «քեռորդի», որոնց մեկ սեռականները (քեռ) նշանակում են, ուստի և այդ բառերը կորցրած են իրենց շարահյուսական նշանակությունները: Այսպես նաև՝ շանաս

տակ, շնչրի (չրշուն), արենտեր (արյունտեր), արենպարտ, արեն-
սում, տանտիկին, որից տանտիկնություն, տանուտեր, տանտեր (իս-
կական բարդություն՝ տնասեր): Այսպես կան բարբառների մեջ
նացած սեռականներով՝ օտացաման (ոտնաման), աշիցուլնիկ և
մանները. Այս բարդություններն. ազգվելով իսկական բարդու-
թյուններից, կազմվում են նաև «Ա» հոդակապով՝ հորաքույր, մորա-
քույր, մորատատ, հորապապ, շանաճանճ, ձեռացաջուր, ձեռացա-
լիր՝ ձեռացափող:

Բ) Ավելի հաճախ միանում են իբրև մի բառ ածական վերադիրն
և իր գոյականը, երբ առաջինը կամ ավելի երկրորդը իբրև անկախ
բառ չի գործածվում, կամ երկուսից մի նոր նշանակությամբ բառ է
կազմվում. ինչպես՝ հարյուր ամ, հազար ամ, բայց հարյուրամյա,
հազարամյա. հիսուն ամ, տասն ամ, բայց՝ հիսնամյակ, տասնամ-
յակ. երկու ամիս—երկամսյա, երկամսյակ. երկսայրի, երկդիմի, չո-
սեքուսի.—չորսդին. տաքղեղ (պղպեղ). կեսօր (ցերեկվա ժամի
12-ր. կես օր—օրվա կեսը, 12 ժամ), կես գիշեր. կեսգիշերային:
Այսպես և ուրիշ բարդություններ՝ ամպհովանի, հինավուրց, կինար
հատ, կախօրորան (ճոճ), կերցավ, ոշոք, ոշինշ, օշով, օքմին, իքմին.
յորօրինակ.—մեկէլ, մեկտեղ, մեջտեղ, այսինչ, այնինչ.—նույնհետ
այն, նույնժամյան, ձերբազատ (ձերբ—ձեռքով՝ հնացած զործիական
հոլով). նույնպես ռա՝ հոդակապով՝ Զերբակալ, ձերբասուն.—Այս-
պես, այդպես, այնպես, նույնպես, որպես, որպիսություն, ինչպես.—
Այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի.—Այսքան, այդքան, այն-
քան. նույնքան. որքան. որքանություն.—Այսչափ, այդչափ, այն-
չափ, նույնչափ, որչափ, ինչչափ.—Այստեղ, այդտեղ, այնտեղ. որ
տեղ, ինչտեղ. մեջտեղ:

Գ) Միացած գրվում են և ուրիշ բառեր. որոնց քերականական
ձևերը հնացած են. կամ շարահյուսական կապակցությունները,
մանավանդ երբ իսկադիրներով են, անհասկանալի են, և կամ առ-
նչվում են իբրև մի բառ մի նոր նշանակությամբ. օրինակ՝ այսու-
նեռ, այնուհետև, որովհետև վաղեմազ, մեջեմեջ, մոտեմոտ, քո-
վեքով, տակետակ, հասմեհաս, փոխեփոխ, օրեցօր, որդեցորդի,
տարեցտարի, ժամեժամ, տեղնուտեղը, օրնրնդմեջ, բերանքսիվար-
բերանքսիվեր, պատնիվեր, պատնիղուրս, դարիղուտ, դարիվեր,
պխիվեր, պխիվար, պտիվեր, դառիվայր, տեղեցտեղ անել, տե-
լեցտեր անել, գերիվերո, վերիվերո, վայրիվերո, վերջիվերջո. վե-
րիվայրում. օկնհալոնի. ակներե, դեմհանդիման:

Դ) Կան մի քանի բաղադրություններ էլ, որոնք կազմված են ամբողջ խոսքերից, ինչպես՝ որևէ, ովևէ, ինչևէ, ովևիցե, ուրևիցե, երբևիցե, որևիցե. տերողորմյա (համբիշ, հարմեղիկ), մնասուարև (անել, ասել), քաջալերել («քաջ լե՛ր» խոսքից)։ Այսպես և ուրիշ բառեր՝ հաճախ իրար հետ զրվելով լերջիվերջո ձգտում են միանալու. ինչպես՝ նաև (նա և), այլև (այլ և), նա՛մանավանդ։

Ե) Թվականները՝ տասնուամեկ, տասնեմեկ, տասներկու, տասներեք. տասնուչորս, տասնեչորս, տասնուհինգ, տասնեհինգ, տասնուվեց, տասնևվեց, տասնյոթը, տասնութը, տասնինը։ «Քսա-նից» սկսած «և» շաղկապով սովորաբար անջատ են գրվում՝ քսան և մեկ, քսաներկու, քսաներեք, քսանչորս, քսան և չորս, քսանհինգ, քսան և հինգ և այլն. երկու հարյուր, երեք հարյուր, չորս հարյուր, երկու հազար, երեք հազար և այլն։

Հետևյալ տեսակի բարդությունները սովորաբար գրում են անջատ կամ գծիկով են միացնում. երկու-գլխանի, երեք-աչքանի, մեծ-քթանի, կարմիր-քամի, կանաչ-կարմիր (ծիածան), իր-ասածի, բայց՝ իրասածություն։ Գծիկով են միանում նաև ոչ-գեղեցիկ, ոչ-հեռու, ոչ-մեծ և նմանները։

85. ԿՐԿՆԱՎՈՐՆԵՐ.—Հարսդրության մի առանձին տեսակն է նույն բառերի կրկնությունը, որով կազմվում են կրկնավոր բառերը։ Կրկնվում են սովորաբար կարճ՝ միավանկ, երբեմն և երկավանկ բառերը, որոնք գրվում են անջատ, երբեմն միանում են ռուս (և) շաղկապով կամ գծիկով։

Կրկնականների կրկնություններով կազմվում են որակական ածականներ, որոնք կարող են և իբրև մակբայ գործածվել, ինչպես՝ կերպ կերպ, փունջ փունջ, տեսակ տեսակ, թել թել, բուռը բուռը, խումբ խումբ, տեղ տեղ։ Այս կրկնությունները՝ նայելով կիրառության՝ ստանում են զանազանության, բազմակիության նշանակություն, կամ ցույց են տալիս համազգի բաների հաջորդություն. ուստի սովորաբար զրվում են հոգնակի գոյականի հետ. ինչպես՝ տեսակ տեսակ հացեր—զանազան տեսակի, շատ տեսակների հացեր. փունջ փունջ ծաղիկներ —զանազան կամ շատ փնջերով ծաղիկներ. զունդ զունդ զորքեր—զանազան կամ շատ զնդերով զորքեր. բուռը բուռը արտասուք թափեց—բռներով արտասուք։ Զորքերը զնացին

գունդ գունդ—գնդերով, գունդ գնդի ետևից, գունդ առ գունդ։ Նրանք խումբ խումբ հեռացան—խմբերով, խումբ խմբի ետևից։ Տեղ տեղ երևում էր արդեն կանաչը—այստեղ այնտեղ, զանազան տեղերում։

Այսպիսի կրկնությունների մեջ երբեմն մտնում է «առ» նախդիրը, ինչպես՝ արտապրել տող առ տող, բառ առ բառ. ժամանակ առ ժամանակ երևում էին. մեկ մեկ թվել, մի առ մի թվել։ Թուփ առ թուփ (թփեթուփ) որոնել։

Դեռանունների կրկնությունները, սովորաբար «ու» շաղկապով, ստանում են բազմակիության նշանակություն, երբեմն ցույց են տալիս մենակ, առանձին մի բան անելը, օրինակ՝ ո՞վ ո՞վ, ո՞վ ու ո՞վ են գնացել։ Ի՞նչ և (ու) ինչ տամ քեզ. ես ու ես նստած մտածում էի. ինձ ու ինձ այրվում եմ. նա իրան իրան միտք է անում։

Ածականների ու մակբայների կրկնությունները սաստկացնում են ածականների իմաստը՝ միացնելով նաև բազմակիության նշանակությունը, ուստի գործ են ածվում սովորաբար հոգնակի գոյականների հետ. ինչպես՝ ծանր ծանր խոսքեր (խիստ ծանր), սուր սուր (փշեր), լավ լավ (ջրեր), դառը դառը, կլոր կլոր, սև սև (աչքեր), մութ մութ, կամաց կամաց, քիչ քիչ, արագ արագ, շուտ շուտ (խոսել)։ մերթ մերթ, երբեմն երբեմն, հազիվհազ, ավելի ու ավելի (սաստկացավ)։ դեմ ու դեմ (դեմ առ դեմ) կանգնած էին (ուղղակի իրար դիմաց)։ ինչ ինչ բաներ, շատ շատ, ո՞ր ու ո՞ր բաները. այս ու այն բաները։ Այսպիսի կրկնությունները՝ իրրև մակբայ գործածվելով բայի հետ՝ ցույց են տալիս նաև գործողության կրկնություն, երբեմն նաև մի առարկայի վիճակը կամ դրությունը, ինչպես՝ մանր մանր փրթել. ուշ ուշ գալ. նրանք շուտ շուտ (հաճախ) գալիս են մեզ մոտ. քիչ քիչ խմել, մեկիկ մեկիկ բացատրել. թեյը տաք տաք խմել. սառը սառը ուտել մի բան. երկաթը տաք տաք կծեծեն. հիվանդ հիվանդ՝ տեղից վեր կացավ (հիվանդ դրույթամբ)։ ամանը լիքը լիքը տարավ։

Թվականների կրկնությունները բացի բազմակիությունից՝ ստանում են նաև բաշխական նշանակություն. «մեկ մեկ», «մի մի» նշանակում է՝ մարդազուլիս մի, յուրաքանչյուրին մեկ, մեկական, օրինակ՝ նրանք մի մի գիրք առան ու գնացին. երկու երկու, երկերկու, երկուական. երեք երեք, երեքական և այլն։ Ծրկու-երկու, երկերկու գնալ, երեք-երեք կանգնել, չորս-չորս կանգնել (յուրաքանչյուր շարքում երկու կանգնել)։ Քանի՝ քանի՝ անգամ (խիստ շատ անգամ)։

86. ՀնՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅԱՄԻ ԿՐԿՆԱՎՈՐՆԵՐ:—Բառերի կրկնության ժամանակ՝ բառերից մեկի ձայնավորը կամ բաղաձայնը երբեմն փոխվում է ուրիշ ձևերի, կամ դուրս է ընկնում Այսպիսի կրկնություններով ընդարձակվում է բառի նշանակությունը. առնվում է մի առարկա իր նմաններով, իր պարագաներով, կամ մի հատկություն իր նման կամ մոտիկ հատկություններով: Միանում են «ու» շաղկապով կամ գծիկով, այսպես՝

1. Երկրորդ մասի մեջ ձայնավորը փոխվում է «ու» ձայնավորի՝ ծակ ու ծուկ (ծակծուկ), մարդ-մուրդ, աղքատ-ուղքատ, փալաս-փուլաս, մանր-մունր, ձեն-ձուն: «Մեր մարդ-մուրդը շորացել է» (Պոռշ.), հարայ-հուրայ, փասա-փուսա, հայ-հույ, սպառ-սպուռ (զրաբարից):

2. Երկրորդ մասի սկզբում բաղաձայնը փոխվում է ուրիշ բաղաձայնի, սովորաբար «Մ», ինչպես՝ հաց ու մաց, սուտ-մուտ սուտ ու մուտ, ժուռ ու մուռ, սևիկ-մևիկ, ճանճ ու մանճ, ցախ ու մախ, կլոր-մլոր, պարապ-սարապ:

3. Երկրորդ մասի սկզբում ավելանում է մի բաղաձայն, սովորաբար «Մ». ինչպես՝ ոլոր-մոլոր, ավել-մավել, աման-չաման, աղ ու մաղ, առակ-չառակ, առակ-պառակ (խայտառակ):

4. Առաջին մասի սկզբում դուրս է ընկնում բառասկզբի բաղաձայնը. ինչպես՝ ալլուն-փալլուն, ավալ-թավալ գալ, առք-փառք, առք ու փառք, արան-շարան. «Ունդ-բունդ չես ճանչնար» (Գամառ Քաթիպա), ապաղ-ճապաղի գալ (հանկարծամահ լինել. ճապաղել—փովել բառից):

5. Փոփոխությամբ կրկնավորների մեջ պետք է դնել նաև ածականների (ավելի գույն ցույց տվող) առաջին վանկի փոփոխությամբ կրկնությունը բառի սկզբում, որով սաստկանում է բառի նշանակությունը. ինչպես՝ կափ-կանաչ, ճեփ-ճերմակ, ճիփ-ճերմակ, սիպ-սիպտակ, սեփ-սև, սիփ-սև, կաս-կարմիր, կուպ-կարմիր, միս-մենակ, լեփ-լեցուն, լեփ-լիբը և նմանները:

87. ԿՅԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿՐԿՆԱՎՈՐՆԵՐԻՑ:—Բառերի կրկնությունները հաճախ միացվում են գծիկով, բայց ունենք բավական թվով կրկնավոր բառեր, որոնք միացած իբրև մի բառ են գրվում, առանձնապես այնպիսիները, որոնց քերականական կապակցությունը մթնած է կամ նախդիրներով միանալու, կամ հրեշտակների փոփոխության պատճառով, կամ թե նրա համար, որ դրանցից նոր բառեր են կազմվում, ինչպես են՝ գույնզգույն (գույն-

յուն), պատիպատ, փայլիփայլ, կաղիկաղ. գայթիգայթ, փոխի հոխ, փոխառփոխ, խառնիխառն, շարիշար, մերթնդմերթ, մեշտնդմեշ, դեմառդեմ.— բեկբեկ, բեկբեկուն. գեղգեղ, գեղգեղել. վառլառ, վառվառուն, վառվառուն. պեսպես, պեսպիսություն. վազվզուկ, թրթիռ, թրթռալ, թրթռուն. կսկիծ, կսկծալ. սարսուռ, սարսուռալ, սրսռալ. շողշող, շողշողալ. մեկմեկու. շորշուկ, ջրջրուկ խլխլուկ:

Հին լեզվից ևս ունենք բազմաթիվ այսպիսի կրկնավորներ որինակ՝ բարբառ, հեղեղ, խորխորատ, աղտաղտուկ («աղտոտ» բառից), միմյանց («մի մի» բառից, ինչպես «մեկմեկու»), քարքարոտ և այլն: Այսպես և բարբառներից՝ շեմուշում անել («շեմ» բառի փոխությունյամբ կրկնությունից), կացուկամ, կացուկում անել (կազմված «կաց» և «կամ» բառերից):

Գրարարից ունենք կրկնավորներ նաև իսկական բարդություն ձևով, ինչպես՝ գունդագունդ, դեզադեզ (առանց Ու, է ձայնավորների փոփոխության), շեղջաշեղջ, կերպակերպ, զանազան, մեծամեծ, ջերմաջերմ, նորանոր, շարաշար, աղջամուղջ, ժանտաժուտ արհամարհել, խառնամառն, հաստամեստ, խաժամուծ:

ՅՑ. ԿՐԿՆԱՎՈՐ ԿԱՄ ԿՐԿՆԱԿԱՆ ԲԱՅՆԲԸ ցույց են տալիս գործողության կրկնություն կամ բազմապատկություն. կազմվում են սրմատի կրկնությամբ, իսկ հարադրական բայերի համար հարադիրն է կրկնվում. օրինակ՝ թավալ թավալ անել, փոնթ փոնթ գալ. վեր վեր ընկնել, վեր վեր թռչել, ետ ետ գնալ, պատառ պատառ անել, օղիկ օղիկ գալ և այլն: Այսպես և մյուս բայերից՝ չափել չափչափել. վաղել-վազվզել. թափել-թափթափել, թափթափել. ծակել-ծակծակել. խաղել-խաղխաղել. վառել-վառվառել, վառվռել, վռվռալ.— բեկել, բեկրեկել. կցել, կցկցել. կցմցել. ջախել, ջախջախել, ջախջխել (ջնջխել). ձգել, ձգձգել. խլել, խլխլել. շրջել, շրջշրջել. ջրել, ջրջրել (ջրջնել). փայլել, փայլփայլել, փայլփլալ, փլփլալ. ծփալ, ծփծփալ. դողալ, դողդողալ. շողալ, շողշողալ. ալլալլել.— թրթռալ մտմտալ. փոխել, փոխփոխել, փոփոխել. հեծել, հեծեծել. բախել բաբախել. դարել, դադարել:

Այսպիսի կրկնավորներ կազմվում են հաճախ բնաձայնություն ցույց տալու համար, ինչպես՝ ճվալ, ճվճվալ. ծվալ, ծվծվալ. գվալ, գվգվալ. սվսվալ, խշխշալ, թշթշալ, վշվշալ, խզխզալ, ճրճրալ, մրմռալ, կրկոալ, գոգոգոալ, կլկլալ, կղկղալ, դնդնալ, փսփրալ և այլն: Նույնպես բաղաձայնների փոփոխությամբ՝ թովռալ,

գոմուալ, դժվժալ, ճրթվրթալ, ծլվլալ, ղոպուալ, շրմփալ, շրմփշրմփալ, շրմշրմփալ. բխկալ, բխրխկալ. զրբխկալ, զրբխղրբխկալ.

89. ՆԱԽԴՐԱՎՈՐ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ.—Նախդիրները՝ ԱՌ, ԸՆԴ, ԸՍՏ, Զ, Ի (Յ), Յ, որոնք հին հայերենի մեջ շատ կարևոր տեղ են բռնում, նոր լեզվի մեջ բոլորովին կորել են՝ փոխանակվելով ուրիշ բառերով կամ հոլովներով։ Բայց հին լեզվից բավական թվով նախդրավոր բառեր մտել են նոր դրական լեզվի մեջ, և նրանց անալոգիայով մեկ մեկ նոր բառեր էլ են կազմվում։ Նախդիրների հարադրությունը գոյականների հետ կից է գրվում, քանի որ նախդիրներն այժմ այլևս անկախ գործածություն չունին։ Այսպես կցական բարդությամբ կազմված են ԱՌ նախդրով՝ առայժմ, առժամանակ, առժամանակյա. առմիշտ, առժամյա (առժամ, առժամայն), առօրյա (առօր), առամսյա (առամիս, առայսօր, առապագա).—առհասարակ, առնչություն («առ ինչ» հարադրությունից), առձեռն, առտնին, առանձին, առընթեր, առաչոք.—առողջ, առկա, առկախ, առշեղ, առիշեղ, առկող, առկփ, զառիվայր.—առավել, առառավելն, առնվազն, առափ (ափի մոտ տարածություն), առափնյա և այլն։ «Առդանուբյան», «առբալթիկյան» և նման կազմությունների փոխանակ այժմ ավելի գործ են ածվում «մերձդանուբյան, մերձբալթյան»։ ԸՆԴ նախդրով՝ ընդհանուր, ընդունայն, ընդգեմ, ընդարձակ, ընդերկար, ընդառաջ, ընդմիշտ, ընդամենը։

90. ՆԱԽԴՐԱՎՈՐ ԲԱՅՆԵՐԻ.—Բայերի վրա գրվող նախդիրները կամ, ինչպես ասում են, «նախաբայերը»,—որ մեծ տեղ են բռնում հրեղեվրոպական հին լեզուների մեջ, ինչպես՝ հունարենում ու լատիներենում, իսկ նոր լեզուներից՝ ռուսերենում ու գերմաներենում,—հայերենում նախադրաբարյան շրջանում արդեն գործածությունից դուրս են եկել։ Նախդիրներին փոխանակել են սովորաբար մակբայները, ինչպես, օրինակ, գրաբարում՝ ի բաց գնալ, փակել ի ներքս, առնուլ անդրէն, հայել շուրջ. արկանել ի վերայ, առնուլ փոխարէն և այլն. կամ նախդրով դերանուն խնդիրները, օրինակ՝ կոչել առ ինքն, առնուլ ընդ իւր և այլն։ Արտահայտության այս միևնույն եղանակները մնում են նաև մեր նոր լեզվի մեջ՝ ներսում փակել, չորս կողմը կամ շուրջը նայել, փոխարենն առնել, մոտ կանչել, կամ նայելով դրության Ս, Դ, Ը հոգերով, ինչպես՝ մեջը մտցնել, մոտս կանչեցի, հետս տարա, հետդ տարար, հետը տա-

բավ և այլն: Բացի այդ, ինչպես տեսանք, մեր նոր լեզվի մեջ կան արդեն բազմաթիվ հարադրական բայեր, որոնք առնվում են իրրև մի բառական միություն և համապատասխան են ուրիշ լեզուների նախորդվոր բայերին: (Տե՛ս § 80. 2, Հարադրական բայեր, և § 101. Առաջադիրներով բարդություններ):

Գրաբարում կան նաև սակավաթիվ բայեր, որոնց սկզբից միացած կա մի նախդիր: Այսպիսի բայերի մի մասը, սակայն, իսկական նախորդվոր բայեր չեն, այսինքն՝ նախաբայի և բայի հարադրությամբ չեն կազմված, այլ նախդիրները նախ դրված են անունների վրա, և ապա նոր կազմվել են բայեր այդ նախդիր ունեցող անուններից: Տեսնենք նախ այս վերջին տեսակի բայերը, որոնք ոչ բոլորը գործածական են նոր գրական լեզվի մեջ:

Զ նԱԽԴՐՈՎ՝ զգետնել (զետնին խփել) «զգետնի զարկանել» ձևից: ԱՌ նԱԽԴՐՈՎ՝ առշեղել (դեպի մի կողմ շեղել) առշեղ բառից. առանձնել (վրան ունենալ, վրան առնել, ապա՝ սեփականել) «առ անձին ունել» ձևից. առձևոնալ, առձևոել (տալ ձեռքը, ձեռք ձգել) «առ ձեռն ունել, տալ» ձևից. առոտնել (ոտքի տակ տալ) «առ ոտն կոխել, առ ոտն հարկանել» ձևից. առկայծել (կայծի մոտենալ, մարելու մոտ լինել) «առ կայծ մերձիլ» ձևից: ԸՍՏ նԱԽԴՐՈՎ՝ րստանձնել, ստանձնել (վրան առնել) «ըստ անձին ունել» ձևից: ԸՆԴ նԱԽԴՐՈՎ՝ ընդբերանել, հնչափոխությամբ՝ ըմբերանել (բերնին գալ, բերանը կապել. լոնցնել) «ընդ բերան հարկանել» ձևից. ընդբոնել, հնչափոխությամբ՝ ըմբոնել (բռան մեջ առնել, բռնել. ապա՝ մտքով բռնել, հասկանալ) «ընդ բուռն առնուլ» ձևից. ընդգրկել (գրկի մեջ առնել) «ընդ գիրկ առնուլ» ձևից. ընդգոգել (գոգի մեջ առնել) «ընդ գոգն առնուլ» ձևից. ընդձեռել, ընձեռել (ձեռքի մեջ դնել. տալ, ընծայել. հանձնել) «ընդ ձեռն տալ» ձևից. ընկողմանել, ընկողմնել (մի կողմի վրա պառկել, թեք ընկնել) «ընդկողմն անկանել» ձևից. ընդողնել (կոնակի վրա ընկնել) «ընդ ողն նստել» ձևվից. ընդկրկել, ընկրկել (կրունկի վրա ետ, ետև դառնալ. կրունկի տակ կոխել, կրնկակոխ անել) «ընդ կրուկ դառնալ» և «ընդկրուկն կոխել, հարկանել» ձևերից. ընդվզել (գլխիվայր ընկնել. հոխորտալ, բարձրավզություն անել, դուրս բարձրացնել, ապստամբել) «ընդ վիզն երթալ, անկանել» և «ընդվիզ հարկանել» ձևերից. ընդզնել, ընզնել. ընկնել (ծունկի գալ, ծունկ չոքել. ծնկի տակ առնել, ճնշել) «ընդ գունս հարկանել, իջանել, կալ» և «ընդ զնօֆ առնել» ձևերից. ընդոտնել (ոտքի տակ տալ) «ընդ ոտն առնել» և «ընդ ոտիւֆ կոխան առնել» ձևերից. ընդավազել (ավազի տակ ծածկել,

թաղել) «ընդ ավագով առնել» ձևից. ընդհարկել (հարկի տակ դնել) «ընդհարկաւ առնել, դնել» ձևից. ընդառաջել «ընդ առաջ ելանել» ձևից. ընդերկարել «ընդ երկար առնել» ձևից: Սրա նմանությունը նոր կազմված է ընդլայնել: Այսպես կան նաև ընդօրինակել, ընդերկայնիլ, ընկապնել (կապկպել) «ընդ կապիճս դնել» ձևից. ընդունել (վդի տակ առնել) «ընդ ուլամբ առնուլ» ձևից (ուլն-վիզ):

Խսկական նախդրավոր բայերի սկզբի նախդիրները նախաբայեր են, այսինքն զրված են անմիջապես բայերի վրա: Այսպիսի նախդիրները բայերի խնդիրների նախդիրներն են, որոնք կրկնվում են նաև բայերի վրա, օրինակ՝ ընդհարկանիլ ընդ ինչ, ընդ ումեք, առանցանել առ իւիք, առ ոմամբ. զանցանել զիւիք, զոմամբ: Այսպես աշխարհաբարում էլ մեկ մեկ ասում ենք՝ վրա վազել մեկի վրա, մի բանի վրա. մոտ գալ մեկի մոտ, առաջ քաշել սեղանի առաջ և նմանները:

Գրաբարում կան «ԱՌ» նԱԽԴՐՈՎ հետևյալ բայերը, որոնք աշխարհաբարում գործածական չեն. Առանցանեմ—առաջ անցնել. դուրս ցցվել. տարիքն անցնել. Առածանիմ, առածիմ—չըջաբերել. պտտվել, զառնալ իր վրա: Առավելում—վրան ավելացնել. գերազանցել. սրանից՝ առավել, առավելություն: Առեղծանեմ—մեկնել. հանելուկը լուծել. սրանից՝ առեղծուած:

«Առ» նախդրով բայերը փիլիսոփայական զրվածքների մեջ մեծ մասամբ կազմված են հունարենի «պրոս», երբեմն «պրոս», «էպի» նախաբայերով կազմությունների նմանությամբ: «Առ» նախդիրն այս հարադրությունների մեջ պահում է իր նշանակությունները, որ են՝ 1) գործողության ուղղում ղեկի որևէ մեկի մոտ, 2) գործողության կատարումը մեկի մոտ, 3) վրա, վրան, 4) առաջ, առաջը, դիմացը, 5) ղև, ղևում, ղևողում: Այսպիսի բայերից մի քանիսն են միայն աշխարհաբարում գործածական դարձած, ինչպես՝ Առոգանել, որից՝ առոգանություն—իբրև՝ ոգել (երգել, ասել) առ այլս: Առարկել, առարկանել—արկանել առ այլս—առաջը ձգել. սրանից՝ առարկու—դեմ ձգող, դիմախոս, դիմամարտ. առարկություն—առաջարկություն. նախադասություն. ճառ. ընդդիմություն, դիմախոսություն. առարկ, առարկված—պրորբեմա, առեղծված. առարկ, առարկա—առաջ ձգած բան: Առասել—ասել առ այլս—խոսքն ուղղել դեպի մեկը. ապա՝ անվանել, կոչել. սրանից՝ առասություն, առասացություն—ասություն առ այլս. ապա՝ ճառ, խոսք. անվանում, կոչում. առասական անուն—հասարակ անուն: Առկոչել—կոչել առ... կոչ անել դեպի մեկը. մոտ կանչել. ապա՝ անվանել: Առ-

ծայնել—ծայնել առ... ծայնել դեպի մեկը. ապա՝ անվանել. վերա գրել, ընծայել: Առակնարկել—ակնարկել առ... ակնարկել մեկին, նայել դեպի մեկը. ապա՝ նշանակել: Առերեւել—բերել առ... մոտ բերել, առաջ բերել—ապա՝ վրա բերել, վրան կրել, վրան ունենալ: Առանկանել—առաջը, դեմն ընկնել. ապա՝ հանդիպել, պատահել: Առգալ, աորնքանալ, առմտանել—գալ, ընթանալ, մտնել մեկի մոտ, մեկի առաջ: Առխրել—առաջ խթել: Առստանալ, աորնդունել—իրեն առնել, իր մոտ ընդունել: Առգրել. որից՝ առագորություն—մոտ գրել, հավելված գրություն, մոտի գրված. ապա՝ գրել առ ինչ—մի բան համարել, վերագրել: Առլսել—մոտը կանգնած՝ լսել. հասկանալ: Առկայել, առկայանալ—մոտին կանգնել, առաջը լինել. մոտը կանգնեցնել, հաստատել: Առդատել—իրար մոտ դնելով դատել, բաղդատել: Առդնել, առադրել, որից՝ առադրություն—դնել առընթեր, մոտը դնել, վրան դնել. ավելացնել վրան, կցել. ապա՝ վերագրել, ընծայել. նոր կազմված է՝ առդիր իբրև՝ մոտը գրված, հետը գրված, կցված, հավելված: Առնստել—մոտը նրստել, առաջը նստել, վրան նստել: Առնուլ—վրան լցնել. լիբը լցնել. առլի—լեփլեցուն. առլցումն—լիբը լցվել կշտանալը: Առցուցանել—առաջը դնել ցույց տալ: Առնակատել—դեմը ճակատել, «Առագրել» բայի ձևով նոր կազմված է՝ առածգել, որից՝ առածիգ, առածգական, առածգություն—ձգել առ ինքն, դեպի իրեն ձգել, ձգվել: Բուն փիլիսոփայական բառեր են՝ առեմ, առգոմ, առլինիմ, առգտանիմ—առընթեր լինել. մոտը, կողքին լինել. «առէ»—ինչ որ առընթեր կա: Սրանցից՝ առգոյանալ, առգոյք և այլն:

«ԸՆԴ» ՆԱԽԴԻՐՆ իբրև նախաբայ գործածված ժամանակ պահում է իր նշանակությունները. 1) մեջ, ներս, միջից, միջով, 2) հետ, 3) տակը, տակից, 4) վրա: Դրանով հարադրված բայերը մեծ մասամբ գործածական են աշխարհաբարում: Ընդունել, կատարյալ՝ ընկալալ—ներս ընդունել, ներս առնել, ապա՝ յինքն առնուլ—վրան առնել, իրեն առնել: Ընդարձակել—արձակել ընդ ամենայն, տարածել. սրանից՝ ընդարձակ: Ընդոստել, գրաբար՝ ընդոստնել, ընդոստչել—ոստնուլ ընդ վեր, ընդ ինչ, օրինակ՝ ընդոստեալ մանուկն ընդ բանն—վեր ցատկել, վեր թռչել մի բանի վրա, մի բանից, մի խոսքից: Ընդարմանալ—արմանալ ընդ... զարմանալ մի բանի վրա. ապշել, թմրել: Ընդհատել—հատանել ընդ մէջ... մի բանի միջից կտրել. ընդմիջել: Ընդհարվել, գրաբար՝ ընդհարկանել ընդ ինչ, ընդ ումեք—զարնվել մեկի հետ: Ընդելանալ, «ընդել» բառից. գրաբար՝ ընդելանել, ընդելնուլ ընդ... վարժվել մի բանի: Ընդելուզել.

գրաբար՝ ընդելուզանել ընդ...իրար հետ ելցնել, հագցնել, հեռել, Ընդխառնել—խառնել մի բանի հետ, Ընդլծել—լծել մեկի հետ, իրար հետ, Ընծիւղել, ընծիղել, ընդծիւղել ձևից—հետը ծել, սրանից՝ ընծիւղ, ընծիղ: Այսպես նաև՝ ընկեր, ընդկեր ձևից—հետն ուտող: Ընկլել, ընկլուզել, գրաբար՝ ընկլնուլ, ընկլուզանել, «ընդկլընուլ», «ընդկլուզանել» ձևերից—կուլ տալ ներս, ներս քաշել, սուզել, Ընդմտանել, ա) մտանել ընդ ինչ, մտանել ընդ գետինն—ներս մտնել, միջամուխ լինել. բ) ընդմտանել ընդ իւրք—մի բանի տակ մտնել, Ընդշարել ընդ... մեկի վրա շարանալ: Ընդկուտակել—մի բանի վրա, իրար վրա կուտակել:—Նոր կազմված են՝ ընդգծել, իբրև՝ գծել ընդ բառիւ, ընդ բանիւ—տակը գծել, տակը գիծ քաշել: Ընդեւեւել, իբրև երեւել ընդ ինչ, ընդ բող—տակից երևալ, միջից երևալ:

«Ձ» նԱՆԴԻՐԸ զրվելով բայերի վրա՝ նրանց նշանակությունը սաստկացնում է, կամ ֆիզիկական նշանակությունը փոխում է բարոյականի, օրինակ՝ իջանել—իջնել, դիջանել—խիստ իջնել, ապա՝ բարկությունից, հպարտությունից իջնել, աշխարհաբար՝ դիջանել, գիջել—տեղի տալ: Զանցանել—առաջ անցնել մի բանից, դենն անցնել, ապա՝ գանց անել, ուշադրություն չդարձնել. գրաբար՝ զանցանել նաև՝ գերադանցել: Զեղծանել, զեղծել—սաստիկ եղծել, փշացնել, ջնջել, ապա՝ բարոյապես փշացնել, ապականել. զրանից՝ զեղծում: Սթափել (փոխ. զթափել)—թափել, դատարկել, ապա՝ թմրությունից ուշքի գալ, սթափվել: Սքողել (փոխ. զքողել)—քող քաշել, թաքցնել: Այսպես կան նաև՝ Արմանալ, Զարմանալ. Ծռալ, Զեռալ, որից՝ եռ ու զեռ. Զարանալ, Զլարանալ, Զլարիլ. Մայլել, Զմայլել. Ականել, Զականել. Ամպել, Զամպել, որից՝ ամպ ու զամպ, ամպ ու զումպ. Հովանալ, Զովանալ (փոխանակ՝ զհովանալ), որից՝ հով ու զով. Հարկանել, Զարկանել (փոխ. զհարկանել). Յարդարել, Զարդարել, որից՝ արդ ու զարդ. Օղել, Յողել, Զօղել, որից յօղուած (հողված), զօղուած: Գրաբարում նաև՝ Զնըստել—շատ ցածանալ, ապա՝ բարկությունը, հպարտությունը նըստել. Զգնալ—ման գալ, պտտվել. Առանցանել, Զառանցանել—շատ առաջ անցնել, աշխարհաբար՝ զառանցել—ցնորվել, ցնդել, դուրս տալ: Այսպես նաև՝ Կծել, Զկծել—զայրացնել, սիրտը կսկծացնել: Առածել, Զառածել—ուժգնությամբ ետ դարձնել, պտտեցնել, ապա՝ ուղիղ ճանապարհից դարձնել, մոլորեցնել. զառածանք—մոլորություն, վատ բանի մեջ ընկնել. Արտուղիլ, Զարտուղիլ. Արթուն,

Զարթուր. Հեղուլ, Զեղուլ (փոխ. զհեղուլ), աշխարհաբար՝ հեղել, զեղել և այլն:

«Յ» ՆԱԽԴՐԻ նշանակությունը բոլորովին մեռած է. ուստի հաճախ դուրս է բերվում, այսպես՝ Աջուլի, Յաջողել. Աղել, Յաղել, Երկարել, Յերկարել. աշխ. Ալկալցնել, գրաբ. Յավելուլ—Մի քանի բայերի մեջ նշանակությունը փոխվում է, օրինակ՝ անցանել—անցնել. Յանցանել—հանցանք գործել. արծակել—արծակել, Յարծակել—հարծակվել:

Եղել է հնում նաև մի նախարայ «համ», որով կազմված են մի քանի բառ. Բերել—կրել, տանել (ֆիզիկական իմաստով). Համբերել—կրել, տանել (բարոյական իմաստով). Համբառնալ, ամբառնալ—վեր բարձրացնել. վեր բարձրանալ, համբարձվել, արառնալ՝ բայից, որ նշանակում է՝ բարձել, վերցնել: Արծակել, Համարծակել—համարձակ, բաց դարձնել, սրանից՝ արծակ—համարձակ:

Գ

ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

91. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՆՈՆ.— Իսկական բարդ բառերը կազմվում են այս ընդհանուր կանոնով. 1) Բարդության երկու մասերի մեջ մտնում է Ա ձայնավորը, որ կոչվում է հոդակապ. բայց երբ բաղադրիչ մասերից երկրորդը սկսվում է ձայնավորով (ա, օ, ու, է, ի, ը), այն ժամանակ երկու բառի մեջ հոդակապ չի մտնում. ինչպես՝ զորագունդ, բայց՝ քանախալ: Բառակազմի «յե» և «վո» կապակցությունների «յ» և «վ» հնչյուններն այս դեպքում դուրս են բերվում. ինչպես՝ «յեկ», բայց «նորեկ», «վորակ», բայց «վատորակ»:

2) Բարդության առաջին մասի համար առնվում է եզակի ուղղական հոլովը, օրինակ՝ մարդ-ա-սեր:

3) Բարդության առաջին անդամի վերջի փակ վանկի ձայնավորները մնալով անշեշտ՝ կրում են ձայնափոխություն, օրինակ՝ երկիր—երկրագունդ, քոչուն—քոչնոս, մատյան—մատենավար:

* Մանր.—Պրոֆ. Մ. Աբեղյանը հարցը այդպես է դրել՝ երևիով այս դեպքում ևս 1922—1940 թթ. գործող ուղղագրության օրենքներից: Խմբ.:

92. ՀՈՒՄԱՆԻԶՄ:— Ինչպես ամեն բաղադրություն, նույնպես և իսկական բարդությունը ծաղում է շարահյուսական կապակցությունից: Սկզբնապես այսպիսի բարդ բառերի առաջին բաղադրիչ մասը եղել է բառի բունն առանց որևէ վերջավորության. այսպես օրինակ, դիցուք, «մեծատուն» բառի առաջին անդամը եղել է ոչ թե «մեծ», այլ «մեծա», որի վերջի «Ա» ձայնավորն եղել է բառաբնի ձայնավորը. ուստի մեծատուն բառն իսկապես առաջ է եկել ածականի և գոյականի շարահյուսական կապակցությամբ, այսինքն վերադիր ածականի և իր գոյականի միացումով իբրև մեկ բառ. Սկզբնապես, ուրեմն, այդ կապակցությունը նշանակել է «մեծ տուն» և ապա՝ նշանակության փոփոխությամբ՝ «մեծ տուն ունեցող», ինչպես որ նոր լեզվի մեջ ծուրբեհան, ծուրֆի բարդություններն սկզբնապես նշանակել են՝ ծուր բեհան, ծուր ֆիթ, ապա՝ ծուր ֆիթ ունեցող, ծուր բեհան ունեցող:

Սակայն 5-րդ դարում արդեն բառերի ուղղականը կորցրած է ոչ միայն իր վերջավորությունը, այլև բնի ձայնավորը, և առաջ է եկած «մեծ» ձևը: Թեպետ բնի «Ա» ձայնավորը պահվում է դեռևս «մեծա-ւ», «մեծա-ւք», «մեծա-ց» հոլովների մեջ «ի», «Յ» վերջավորություններից առաջ, բայց և այնպես բառերի բնի զգացումն այլևս չի եղել մեծաւ, մեծաց ձևերի մեջ, և դրանց «Ա» ձայնավորը չի զգացվել իբրև բառաբնի ձայնավոր, այլ իբրև «աւ», «աց» վերջավորությունների մի մաս: Ուստի «մեծատուն» բարդության առաջին մասը համարվում է ոչ թե «մեծա», այլ ուղղական հոլովը՝ «մեծ», իսկ «ա» ձայնավորը զգացվում է իբրև բարդություն կազմելու մի հոդ, կապ, որ միացնում է բարդության երկու մասերը և առաջ բերում մի նոր բառ:

Ինչքան էլ բարդության այս եղանակը ծագած է շարահյուսական կապակցությունից, չպիտի կարծել, թե այդ եղանակով բարդված բառերը բոլորը երբևէ շարահյուսական կապակցություն են կազմել. որովհետև նույնիսկ հնդեվրոպական մայր լեզվի այն շրջանում, երբ առանձին լեզուներ են առաջ եկել, գոյություն չի ունեցել մաքուր բուն առանց վերջավորության: Ուստի այդ եղանակով բարդված բառերն ամենամեծ մասով անալոգիական կազմություններ են այնպիսի նախնական բաղադրությունների նմանությամբ. որոնք շարահյուսական կապակցությունից են ծագած եղել: Բացի այդ՝ բառաբնի «ա» ձայնավորն անալոգիայով անցել է և այնպիսի բառերի բարդության, որոնք «ա» ձայնավորով բուն չունին, և ապա ընդհանրացել է ամեն տեսակի բաղադրությունների համար:

իրեն հոգակապ. մինչդեռ ուրիշ նշգնվորուպական լեզուների մեջ նույն դերը կատարում է «ո» բնի «ո» ձայնավորը: Այսպես՝ «ա» ձայնավորով բաղադրվում են նաև Ո, ՈՒ, Ի բներն ունեցող բառեր՝ զարդասէր, բանասէր. գետավէժ (բները՝ զարդու, բանի, գետո), ինչպես և «ն», «մ», «լ» բաղաձայն ունեցող բները, ինչպես՝ ականատես, դատերագիր, աստեղագետ (ակն—ական, դուստր—դստեր, աստղ—աստեղ): Ապա «ա» ձայնավորն անցել է նաև եզակի ու հոգնակի սեռականով կազմված նարադրություններին, օրինակ՝ Խորաքույր, մորաքույր, ձեռացագիր, ձեռացափող, շանաճանձ, ձեռացաջուր, արենազանդ, արենապարտ, կանանցածին. նույնպես և եզակի գործիականով և հոգնակի հայցականով բաղադրություններին, օրինակ՝ ձերբակալ, ձերբասուն (ձեռնակալ, ձեռնասուն), կենսաբեր, կենսասեր, կենսաբուխ և այլն.

Սակավաթիվ բաղադրություններ կան հին լեզվի մեջ, որոնց մեջ պահվում են բնի ուրիշ ձայնավորներ, ինչպես հին թվականներից՝ երկուսասան ձևի մեջ եւում է «երկու» բառի «երկու» բունը, իսկ ուրիշ բաղադրությունների մեջ է «երկու» «երկու», «երեք» և «չորս» բառերի համար կա «երկի», «երի», «չորի». ինչպես՝ «երկեամ», «երեամ» = երկի + ամ, երի + ամ. այլև հին «երկի-ր», «երի-ր» «չորի-ր» բառերի մեջ, որոնց վրա կրկնվելով «որդ» ածանցը՝ առաջ են եկել կրկնածանց երկ-ր-որդ, եր-ր-որդ, չոր-ր-որդ բառերը: «Հնգետասան» բառի մեջ երևում է «հինգ» բառի համար «հնգե» բունը, որից պետք է ենթադրել «հնգե-ր» կազմությունը, որից «որդ» ածանցով՝ «հինգեր-որդ», և ապա «երորդ» մասն ըմբռնվել է իբրև մի ածանց և անցել է մյուս թվականներին՝ վեցերորդ, եօթներորդ և այլն, որով և առաջ է եկել դասականների «երորդ» ածանցը: «Ա» հոգակապի փոխանակ «ն» երևում է երբեմն մի քանի բառերի մեջ, այսպես օրինակ՝ կարնեցի մշեցի, վանեցի, բայց գլուղացի, քաղաքացի. խաբեպատիր, շահեկան. հաշվե-խաշան, հաշվետու: Սակայն կենդանի է միայն «ա» հոգակապը, որով շատակ նորանոր բառեր են կազմվում լեզվի մեջ:

Որք բաղադրության երկրորդ անգամը ձայնավորով է սկսվում «ա» հոգակապը չի դրվում: Այս կանոնն աշխարհաբարում առանց բացառության չի պահվում. «ա» հոգակապը մտնում է երկու բաղադրիչ մասերի մեջ նաև ձայնավորից առաջ, երբ առաջին մասն է «ամեն», իսկ երկրորդը մի որակական ածական, որ «ամեն» բառի նետ բարդվելով՝ ստանում է գերադրական աստիճանի նշանակություն, ինչպես՝ ամենա-ընտիր, ամենա-օգտակար, ամենա-ուժեղ, ամենա-ազդու, ամենա-ազնիվ. ամենա-անվնաս, որ նշանակում են՝ ամենից ընտիր, ամենից օգտակար և այլն: Այսպիսի կազմությամբ «ամենա» ձևը ձգտում է առանձնանալու և ստանալու գերադրական տատանան կադմոդ մի նստուկ բառի նշանակություն

Ջեի և նշանակության այս շրջմանն իբրև հիմք ծառայել է նախ այն, որ հին լեզվի մեջ սակավաթիվ են ամեն բառով բաղադրությունները ձայնավորով սկսվող բառերի հետ և սովելի ևս սակավաթիվ՝ այնպիսիները, որ գերադրական աստիճանի նշանակություն ունենան, ինչպես են՝ ամենամբարիշտ, ամենանարստ, ամենառատ, ամենարդար, ամեներջանիկ, ամենընդարձակ, ամենընտել, ամենիմաստուն և մի երկու ուրիշները, — մինչդեռ բաղաձայնից առաջ «ա» հոդակալով կաղմվածները գերադրական նշանակությամբ՝ շատ ավելի բազմաթիվ են, ինչպես՝ ամենարարի, ամենաբարձր և այլն և այլն, Բնականաբար այս կարգի բաղմաթիվ բառերի անալոգիայով նաև ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ ավելացել է «ա» ձայնավորը, որով առաջ է եկել միակերպություն կազմության մեջ. ինչպես՝ ամենա-բարի, նույնպես և ամենա-օգտակար։ Մյուս կողմից այս անալոգիական միակերպությանը նպաստել է և այն, որ երբ բաղադրության երկրորդ անդամը բայական իմաստ ունի, այդ ժամանակ առանց հոդակալի բարդությունը երկդիմի է. օրինակ՝ «ամենընտիր», «ամենընդունակ», «ամենընտել» կարող են նշանակել ոչ միայն ամենա-ընտիր, ամենա-ընդունակ, ամենա-ընտել, այլև ամեն բան ընտրող, կամ ամենքից ընտրված, ամեն բանի ընդունակ, ամեն բանի ընտելացած։ Բացի այդ՝ նույնիսկ եթե երկրորդ անդամը բայական իմաստ չունի, դարձյալ միշտ անորոշություն է առաջ գալիս. որովհետև «ամենազնիվ», «ամենընտիր», «ամենազղեցիկ» սովորաբար հասկացվում է ոչ թե՛ ամենա-ազնիվ, ամենա-ընտիր և այլն, այլ սովորական համադասական շարահյուսությամբ իբրև «ամեն ազնիվ» (ընկեր), «ամեն ընտիր» (բան), «ամեն ազղեցիկ» (մարդ), իբրև ամեն մի ընտիր բան, յուրաքանչյուր ազնիվ ընկեր։ Այս երկդիմությունն էլ իր կողմից, անշուշտ, ազդել է, որ ձևի և նշանակության տարբերակումով «ամեն ազնիվ», «ամեն օգտակար» կապակցությունը մնում է սովորական շարահյուսության համար, գերադրական աստիճանի նշանակությամբ գործածվում է «ամենա» ձևը, իսկ բայական իմաստ ունեցող և ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ պահվում է հին բարդության ձևը՝ առանց «ա» հոդակալի ոչ-գերադրական նշանակությամբ. այսպես՝ ամեն ընտիր. (անջատ գրությամբ) նշանակում է՝ յուրաքանչյուր ընտիր, ամեն տեսակի ընտիր, իսկ բարդ բառերը՝ ամենա-ընտիր նշանակում է՝ ամենից ընտիր (գերադրական աստիճան), ամենընտիր՝ ամեն բան ընտրող, ամենքից ընտրված։

Ձայնավորից առաջ հոդակապ էրևում է նաև «կիսա» բառի մեջ՝ կիսա-եփ, փոխանակ «կիսեփ» ձևի, կիսա-ուսումնական, կիսա-ինտելիգենտ. նույնպես և «հակա», «նախա» ձևերը ձայնավորից առաջ, օրինակ՝ հակա-ազգային, նախա-Արմենյան, փոխանակ՝ հակազգային», «նախարմենյան» ձևերի: Ժողովրդական լեզվի մեջ պատահում են և ուրիշ բառեր, ինչպես՝ «գիշերա-եփ», «գլխա-ողջանք», «սրտա-ուզելիք», փոխանակ ուրիշ բարբառների «սրտուզելիք», «գիշերեփ» ձևերի:

93. ԲԱՌԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՌԱՆՅ ՀՈԴԱԿԱՊԻ.—Հին լեզվից ուսենք բավական թվով բառեր, որոնք կազմված են հոդակապով, բայց երբ բառը մեծանում է նոր ածանցներով, հոդակապը դուրս է ընկնում. օրինակ՝ արծաթասեր—արծաթսիրություն. ընկերասեր—ընկերսիրություն. երկայնամիտ—երկայնատուություն. արյունահեղ—արյունհեղություն. սակավաժամանակ—սակավժամանակյա. եղբայրասեր—եղբայրսիրություն. ողջամիտ—ողջմտություն. լրջամիտ, լրջամտություն—լրջմտություն. շատախոս, շատախոսություն—շատխոսություն. պահապան—պահպանություն և այլն: Այսպիսի բառերի անալոգիայով առաջ են եկել նոր բառեր առանց հոդակապի, օրինակ՝ ընկերվարություն, ընկերվարական:

Թե՛ հին և թե՛ նոր լեզվի մեջ կան բազմաթիվ բառեր, որոնք կազմված են բաղաձայնից առաջ առանց «ա» հոդակապի: Այդ բառերի մի մասն ունին նաև հոդակապով ձևեր և հաճախ դժվար է որոշել, թե այդպիսի բառերը սկզբնապես առանց հոդակապի են կազմված եղել և հետագայում երկրորդաբար հոդակապով ձևեր են առաջ եկել, թե՛ ընդհանրական, առանց հոդակապի ձևերը հոդակապով ձևերի սղումն են: Այսպես օրինակ՝ խրատտու, բաճաբե (որոնց համար կան նաև խրատտու, բաճաբե) համարվում են հին բաղադրություններ, որոնց առաջին բաղադրիչները՝ մեկն «ու», մյուսն «ի» բներին են պատկանում՝ իբրև նախնական ձևով «խրատու-տու», «բաճի-բե», որոնց բների «ու», «ի» ձայնավորները ձայնափոխության ընդհանուր օրենքով դուրս են ընկել: Այսպես ունենք կրկին ձևերով՝ զինվոր—զինավոր, հացթուխ—հացաթուխ, ջրկիր—ջրակիր, ջրհեղեղ—ջրահեղեղ և բազմաթիվ բառեր թե՛ «ջրա», թե՛ «ջր» ձևերով. բայց կան նաև միայն վերջին ձևով՝ ջրվեժ, ջրկոտեմ, ջրհան, ջրհոր, ջրմուղ, ջրբաժան, ջրպետ, ջրգլխի, ջրշոր, ջրկալ, ջրփոխվել և ուրիշ շատերը թե՛ հին և թե՛ նոր լեզվից: Նույնպես՝ հրծիգ—հրածիգ. քարտաշ—քարատաշ, քարկոփ—քարակոփ, քարվազ—քարա-

վազ, քարկուռ—քարակուռ և այլն. կան և «քար» ձևով միայն՝ քար կոծ, քարկոխ, քարհանգույց, քարհալած, քարմաղ և այլն: Նույնպես տնկալուչ—տնակալուչ, տնկից—տնակից, տնպան—տնապան. մի այն «տն» ձևով՝ տնկեց, տնպահ, տնտես: Այսպես նաև օրհաս—որհաս, շարկամ—շարակամ, կաթնկեր—կաթնակեր, դոնաբաց—դոնբաց, դոնափակ—դոնփակ, դոնբացեք—դոնաբացեք. ծովիզ—ծռավիզ, ոտնքայլ—ոտնաքայլ, ոտնհար—ոտնահար, ոտնփոխ—ոտնափոխ, ոտնկա—ոտնակա, ոտնբեկ և այլն: Լուսնկա—լուսնակա ձեռնափոխ—ձեռնփոխ, ձեռնթափ—ձեռնաթափ, ձեռնթուխ—ձեռնաթուխ, ձեռնտու—ձեռնատու, ձեռնհաս—ձեռնահաս, ձեռնպահ և այլն. մատնշունչ—մատնաշունչ, մատնցույց—մատնացույց, մատրնտու, մատնկար, ակնկառույց—ակնակառույց, ակնկույր—ակնակույր, ակնամոմ—ակնմոմ, ակնտես—ակնաստես, ակնհարել, ակնահարել, ակնկոր: Այսպես և լրտես, քաղցկեղ, բուրվառ, արև մուռք, հացկատակ, հացկերույթ, հավքաշ. ձկնկիթ, թերխորով թերխաշ, թերմաշ, մոմպատ, մոմլաթ, մոմշոր, ծծմայր, գայլկապ գայլխեղդ, քմծաղրել, քմծիծաղ, շնխաղող (շան խաղող), սուկար մազման, ձնծափիկ, շարխափան, հացփոխ և բազմաթիվ ուրիշ բառեր, յոդովրդական ձեզվից, որոնց մեջ չկա «ա» հոդակապը: Կրկին ձև վերից «ա» հոդակապով ձևերը հատուկ են արևելյան բարբառներին իսկ առանց հոդակապի ձևերն ավելի արևմտյան բարբառներին. որոնց հատուկ է բառամիջի «ա» ձայնավորի սդումը (հարսանիք—հարսնիք):

Մի անգամ, որ կան առանց հոդակապի բազմաթիվ բառեր, ինչպիսի ծագում էլ դրանք ունենան, դրանց անալոգիայով են կազմվել անշուշտ, վերևի բառերի մի մասը, և կազմվում են ուրիշ նոր բառեր: Այսպիսով իսկական բարդությունը նույնանում է կցական բարդության հետ (տե՛ս § 81):

1. Գոյականի և ածականի միացումով՝ ծալպակաս, երեսբալ, երեսպարզ, հավկուր, պատկից, ականջթևթև:

2. Ածականի և գոյականի միացումով՝ բացբերան, բացպուր սևսիրտ, նեղսիրտ, մեծսիրտ, նեղհոգի. չարլեզու, շորթան և այլ բառերի անալոգիայով առանց ձայնափոխության՝ ծուրերան, ծուր քիթ, ծուռվիզ, կուշտփոր, պինդզուլիս, կեսբերան. Կան նաև ձայնափոխությամբ՝ ծռաբերան-ծոբերան, ծռաքիթ-ծոքիթ, կշտափոր. կլսաբերան: Բայց որ «ծուռքիթ» պինդզուլիս և այլ բազմաթիվներն առանց ձայնափոխության են, այդ ցույց է տալիս որ վերադրյալ ածականը և իր գոյականը միացել, մեկ բառ են կազմել ստացական:

նշանակությամբ՝ ծառփիք. այսինքն ծուռ քիթ ունեցող: Այսպես կազմվել են և ուրիշ բառեր՝ անուշբերան, գեղբերան, ճերմակթաթիկ, երկայնթաթիկ, տաքշունչ, բուրբուր, նախշունաչք, թթխմոր (թթու խմոր), կաթսանիք, թելսանիք, կերցավ, սալքար, կեռպուշ, պաղսիրտ, լուսաստղ:

3. Երկու գոյականի միացումով՝ ջրհոր, արևմուտք և այլ բառերի անալոգիայով նաև՝ մեջկապ, ճրագթաթ, ճրագլույս, արևույս, արևշող, արևկող, ամպշող, արյունբերան, ակռածածիկ, բակդուռ, աներծագ, ճաշքուն:

4. Անվան և բայարմատի միացումով, որ շատ սովորական է տղո՜վրդական լեզվի մեջ. մանավանդ երբ բայարմատի ետևից որևէ խանիկ է լինում՝ ի, իկ, ուկ, ում, անբ, իշ, ուբ, ոց, իբ: Այսպես՝ ամկալ (ծամակալ), ուշկալ (ուշակալ), դեղդիր (դեղադիր), դեղթափ (դեղաթափ), քարհատ (քարահատ), բանգետ (բանագետ) և այլ բառերի անալոգիայով՝ ճրագկալ, գետկալ, գետքաշ, կախկալ, չրծկալ, անթեղկալ, ակնկալ, ակնկալ մթնշաղ, բրինձքամիկ, փլավքամիկ (փլավքամիշ), ականջփորիկ, կրակքաշ, կրակթափի կրակթափիկ, հավքաշ ատամփորիկ, ատամփորիշ, կերկոխ, կալմոխ, փորսող, սալքարդ, բաղարջնախշիկ, ականջմոխի, սուտմեռուկ, մագթափ, փայտփորիկ, արյունվա. բանթող, բանջարբուսիկ. արտրմաղիկ և այլն (տե՛ս § 81):

94. ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԻԱՄԸ, ինչպես տեսանք, է՛ եզատի ուղղական հոլովը.

1. Գրաբարում կան բառեր, որոնք գործ են ածվում միշտ. կամ ու՜րաբար, հոգնակի Ք-ով իբրև անեզական բառեր, օրինակ՝ կառք փառք, խելք, կյանք, քիմք, միտք (միտ), մեղք (մեղ), աչք(աշ): Բանականություն (բարդություն և ածանցման) ժամանակ առնվում է այսպիսի բառերի եզակին՝ առանց վերջին Ք բաղաձայնի, օրինակ՝ փառավար, փառապանծ, փառահեղ, սնափառ, խելառ, կենսագործել, բմահաճո. մտավոր, անմիտ մեղավոր, անմեղ, աչեղ, շնորհալի և այլն: Աշխարհաբարում. զրական լեզվի մեջ. ընդհանրապես պահվում է բանականության այս կանոնը, և հին բառերի անալոգիայով կազմվում են նոր բառեր վերջի Ք-ն դուրս ձգելով:

Սակայն այդպիսի բառերի համար մենք այլևս չունենք վերջի Ք նշանի հոգնական նշանակության զգացումը. մեզ համար այժմ «աչք», «միտք», «մեղք», «կառք» այլևս հոգնակի չեն, այլ եզակի. զրանց հոգնակին լինում է՝ աչքեր, մտքեր, մեղքեր, կառքեր: Ուս-

տի եթե մի կողմից հին բառերի անալոգիայով այդպիսի բառերի վերջի Ք-ն դուրս ենք ձգում կաղմությունների մեջ, մյուս կողմից՝ եզակի ուղղական հոլովից կազմելու անալոգիայով՝ ժողովրդական լեզվի մեջ կան արդեն շատ բաղադրություններ, որոնց մեջ պահվում է վերջի Ք-ն, այսպես, հին՝ խելացի, անխել, անխելություն, նոր՝ անխելք, անխելքություն, խելքապակաս. հին՝ անշնորհ, նոր՝ անշնորհք. հին՝ աչացավ, աշուգեղ, բազմաշյա, նոր՝ աչքացավ, աչքաբաց, ծակաչք, շորսաչքանի. հին՝ պիտանի, անպետ, նոր՝ պետքական, անպետք. հին՝ պարտատեր, նոր՝ պարտքատեր, պարտքակոխ, պարտքովի. հին՝ գրակալ, նոր՝ գրքակալ: Այսպես և կրծքաբաց, փորձանքավոր, մեղքանալ, խաղբություն, ցուցանքավոր, խոսքակոխ (անել), քաջքաքամի, քաջքաձայն, աշունքանալ, աշունքենի, աշունքատանձ և այլն: Գրական լեզվի մեջ կաղմված են՝ վարքագրություն, հանքատեր, բերքատու, հանքային և այլն:

2. Այս միևնույն զարգացումն առաջ է եկել նաև Ն, Ր, Ղ բներն ունեցող բառերի նկատմամբ, որոնց համար հին լեզվի մեջ առնվում են սևոականի ձևերը՝ «ան», «եր». «եղ»: Բայց բանի որ բառերի մեծ մասի համար բառակաղմության ժամանակ առնվում է եզակի ուղղականի ձևը, ուստի նույնիսկ հին կաղմությունները գրաբարում արդեն մասամբ վերածվել են ուղղականի ձևին. այսպես ունենք սևոականից՝ ականատես, ականակապ, ականակուռ, ականազարդ, ականավոր, ականել, բայց՝ ակնախտիզ, ակնակալություն, այժմ՝ ակնկալություն, ակնակապիճ, ակնագործ, ակնաձև. հին լեզվի մեջ՝ սերմանահան, սերմանացան, սերմանացու, սերմանել. բայց և սերմահան, սերմանացան, սերմանացու, այժմ նույնիսկ սերմացու, սերմել, իսկ հին լեզվից՝ սերմաբույս, սերմակեր, Հին՝ ոտանավոր (ոտքով ման եկող), նոր՝ ոտնավոր, նույնիսկ՝ ոտավոր, ոտնակապ, հին՝ ձկանակեր, այլև ձկնակեր: «Ամառն», սևոական՝ «ամարան», որից «ամարանոց», զարուն, սեռ. զարնան, որից՝ զարնանային. աշուն, աշնան, որից՝ աշնանային. անուն, անվան, որից՝ անվանական, անվանակոչ: Այսպես հին լեզվի մեջ կան նաև՝ աստեղագետ, աստեղաբաշխ, աստեղազարդ և այլն. բայց նաև՝ աստղագետ, աստղաբաշխ, աստղազարդ, որոնք այժմ գործածական են: Նույնպես և՛ տարերական, այժմ միայն՝ տարրական, տարրապաշտ և այլն. բայց և նոր կաղմված է՝ տարերային. հին՝ ծովեղերեայ, այժմ՝ ծովեղրյա. կայսերական, բայց՝ կայսրություն. եզերել, եզերական, բայց եզրակացություն և նոր կաղմված՝ եզերային: Նույնպես «արիւն» բառի և «ութին» վերջա-

քածների սեռականներից («արեան», «ութեան») կազմված են՝ արենագին, արենագույն, արենաթաթավ, արենապարտ, արենհեղություն, բայց և՛ արիւնագոյն, արիւնաթաթաւ, արիւնահեղութիւն և բազմաթիւ ուրիշները «արիւն» ձևով, որ ընդունված է նոր լեզվի մեջ. ժողովրդական լեզվի մեջ նույնիսկ արնագին, արնագույն, արնաթաթախ և այլն. բայց կան նաև՝ արենխում, արենպարտ, արենտեր: Սակավաթիւ բառեր կան հին «ուրեան» սեռականից, ինչպես՝ փրկութենաբեր, փրկութենական, բայց և փրկութիւնաբեր: Նոր լեզվի մեջ ևս հարկ եղած դեպքում երկու ձևով էլ կազմում ենք, ինչպես՝ միութենական, միությունական:

3. Հին լեզվի մեջ «րն» վերջացած բառերի վերջի «րն» մասը նոր լեզվի մեջ դուրս է բնկել, օրինակ՝ ուսումն-ուսում, մատն-մատ, ձեռն-ձեռ, մասն-մաս: Բառակազմության (բարդության և ածանցման) ժամանակ, ինչպես և հոգնակի թվի մեջ, սակավ բացառությամբ, այսպիսի բառերի վերջի «ն» տառը վերականգնում է, ինչպես՝ ուսումնասեր, մատնացույց, ձեռնասուն, մասնակից. այսպես և ածանցման ժամանակ՝ մատն-ոց, ձեռն-ոց, ակն-ոց, մասն-ավոր: Այդ բառերի մի մասի եզ. սեռականը գրաբարում, մի քանի բառերինը նաև աշխարհաբարում, լինում է «ան» ձևով, օրինակ՝ դուռն-դուռ, սեռ. գրաբար՝ դրան, աշխ. դռան. նուռն-նուռ, սեռ. նուռ: Այսպիսի բառեր են՝ կողմն—կողմ (կողմնացույց, բայց՝ կողմեր), ակն—ակ, արեգակն—արեգակ, փայլակն—փայլակ, կայծակն—կայծակ, հիմն—հիմ, հիմք, որդն—որդ (սրդնել, բայց՝ որդեր), շուրթն—շուրթ, հիւսն—հյուս, դիակն—դիակ, սկիզբն—սկիզբ, ձուկն—ձուկ, մուկն—մուկ, այծեամն—այծյամ, եղեամն—եղյամ, եղէգն—եղեգ, ծիծեռն—ծիծեռ, ասեղն—ասեղ, դուռն—դուռ, ունկն—ունկ, սերմն—սերմ (սերմնացան, բայց՝ սերմեր), ողն—ող, մասն—մաս (մասնակից, բայց՝ մասեր), ափն—ափ (ձեռքի. իսկ գետի ափը միայն «ափ» ձևով). սրանից՝ ափնածիր, բայց՝ ափեր. բուռն—բուռ, թոռն—թոռ, անձն—անձ (անձնասպան, բայց՝ անձեր), հարսն—հարս, զառն—զառ, բեռն—բեռ, եղն—եղ, ձեռն—ձեռ, ոտն—ոտ, կաթն—կաթ (կաթնատու, բայց՝ կաթեր), լեռն—լեռ և մի քանի ուրիշները: Թվականներից եօթն—յոթը, յոթ, ինն—ինը, տասն, տասը, տասս—Այսպես նաև «ուսում» ածանցով կազմվածները՝ ուսումն—ուսում, շարժումն—շարժում և այլն:

4. Հարադրական բառերի կցումից, ինչպես տեսանք (§ 81), կազմվում են կցական բարդություններ. դրանցից «կենսասուսույց» բառը, ենթարկվելով ձայնափոխության, դառնում է՝ «կենսուսույց».

սրա նման կան կազմված ուրիշ բառեր ևս՝ կենսածին, կենսաբույս, կենսասեր, կենսատու, կենսունակ, կենսախրախույս (ի կեանս խրախուսող) և այլն: Ապա սրանց անալոգիայով գրաբարի հայցականն անցել է և այնպիսի բառերի համար, որոնց մեջ հայցական չպիտի լինի, ինչպես՝ կենսածաղիկ, կենսատունկ, կենսական և այլն, այլև նոր կազմված՝ կենսուրախ: Այսպիսով «կյանք» բառից բարդությունների համար առաջ է եկել կեանս, կենս ձևը, փոխանակ կեանք, կեն ձևի, ինչպես են՝ կենարար, կենագործ, կենակից և այլն: Սույն անալոգիայով կազմած ունենք՝ մեղսաբեր (մեղս բերող), մեղսածու, մեղսունակ, մեղսասեր, մեղսամած և նույնիսկ՝ մեղսալին, մեղսորեն, որով առաջ է եկել բաղադրությունների համար «մեղս» ձևը, փոխանակ «մեղ» ձևի, ինչպես է՝ մեղադրել, մեղավոր. մեղապարտ բառերի մեջ: Նույնպես «օրէնք» բառի «օրէնս» հայցականից կազմված են՝ օրենսդիր, օրենսգետ, վերջերս նաև գոյականների հետ՝ օրենսգիծ, օրենսգիրք, փոխանակ իսկական բարդության ձևերի, որ են՝ օրինագիծ, օրինագիրք (§ 81):

95. **ՉԱՅՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ**— Երբ բառակազմության ժամանակ բառն աճում է, այսինքն բառի վերջից նոր վանկ կամ վանկեր են ավելանում, շեշտը տեղափոխվում է վերջին վանկի վրա, այդ ժամանակ վերջին փակ (բաղաձայնով վերջացած) վանկի ձայնավորները, շեշտի տեղափոխության պատճառով, փոփոխության են ենթարկվում: Նոր գրական լեզվի մեջ պահվում է գրաբարի ձայնափոխությունը, չնայելով, որ հին լեզվի նԱ(ՅԱ), նԱՅ(ՅԱ), ՈՅ(ՈՒՅ) երկբարբառներն իրենք և իրենց ձայնափոխությունն այլևս կենդանի չեն աշխարհաբարում:

1) Ի, ՈՒ ձայնավորները բառավերջի փակ վանկերի և փակ միավանկերի մեջ կա՛մ դուրս են ընկնում, կա՛մ դառնում Ը ձայնավոր, որ չի գրվում. օրինակ՝ ջուր—ջրային, ջրկիր. քուն—քնկոտ, քնասեր. ունչք—ընչացք. ունդ—ընդակեր. տրտում—տրտմել. անասուն—անասնաբուժ. գիծ—գրծել, գրծագիր. թիվ—թրվական. ճշմարիտ—ճըշմարտասեր:

Մի քանի միավանկ բառերի սկզբում կամ մեջ ի, ու ձայնավորներն անփոփոխ են մնում. դրանք են՝ հինգ—հինգերորդ, հինգական, բայց՝ հնգամատյան. հիմն—հիմնադիր. իր—իրական. իծ—իծական. իմ—իմոնք. ինչ—ինչացու, բայց՝ ընչեղ. ինն—իննսուն, իննամյա. ինքն—ինքնավար. իսկ—իսկություն. ութ—ութերորդ. ուղտ—ուղտապան. ուխտ—ուխտել. ուշ—ուշադիր. ուշ—

ուրիկ. ուխ—ուխաջուր. ունկն—ունկնդիր. ուռ—ուռենի. ուս—ուս-
տոց. շուրջ—շուրջանակի, բայց՝ շրջան, շրջապատ. ոռւս—ոռւսա-
կան. թուրք—թուրքական, այլև՝ թրքական:

?) Որոշ թվով բառերի մեջ հին է>ծ ձայնավորը դառնում է Ի.
որինակ՝ նուէր—նուիրել. նվեր—նվիրել. հին՝ պատուէր—պատուի-
րել. պատվեր—պատվիրել. հին՝ սէր—սիրել. սեր—սիրել և այլն:
Լեզվի մեջ գոյութիւն ունեցող այս հին կազմութիւնների անալո-
գիայով կազմվում են նաև նոր բառերը, ինչպես, օրինակ՝ սիրավեպ,
սիրերգ:

Հին է>ծ ձայնավորը Ի ձայնավորի փոխվում է հետևյալ բա-
ռերի մեջ՝ անեծք—անիծել. անօրեն—անօրինել, բայց՝ անօրենու-
թիւն. ապավեն—ապավինել. ասպարեղ—ասպարիզական. գեշ—
իշխալիշ. դեջ—դիջութիւն. գես—գիսավոր. գետ—տգետ, գրա
դետ—գիտութիւն, օգիսութիւն. գրագիտութիւն, գիտուն. գեր—
գիրանալ. դեղ—դիզել. դեպք—դիպել. դետ—դիտել. զենք—զին-
վել. ժապավեն—ժապավինել. լեզ, պնակալեզ—լիզել. խեթ—խի-
թալ. ծես—ծիսական. կեզ, սրտակեզ—կիզել. կես—կիսել. հան-
դես—հանդիպել. հանդես—հանդիսավոր. հեզ—հիզութիւն. հեն,
ձովահեն—հինահար. հրավեր—հրավիրել. ձեթ—ձիթել. մեզ—
միդամած. մեզ—միզել. մեջ—միջին. երեց—երիցյան. նվեր—նվի-
րական. շեկ—շիկանալ. այլև՝ շեկութիւն. շեջ, անշեջ—շիջեցնել.
օրենք—օրինական. պատվեր—պատվիրել. պարտեղ—պարտիզ-
պան. պես—պեսպիսութիւն, այսպիսի. պետք—պիտանի, բայց՝
պետքական. սեզ—սիզաճեմ. սեզ—սիզավետ. սեր—սիրական.
ստեպ—ստիպել. վեր—վիրավոր. վրեժ—վրիժառու. վրեպ—վրի-
պել. տեզ—տիզաբուն. տեր—տիրանալ, տիրութիւն, բայց և տե-
րութիւն, տերունի. տնօրեն—տնօրինել, բայց՝ տնօրենութիւն. փո-
խարեն—փոխարինել. քեն—քինախնդիր. Հատուկ անուններ՝ Ներ-
սես—Ներսիսյան, Արիստակէս—Արիստակեսյան և մի քանի ուրիշ-
նոր:

3) Հին ԵԱ, նոր ՅԱ երկբարբառը դառնում է Ե. օրինակ՝ մա-
տեան, մատյան—մատենագիր. սենեակ, սենյակ—սենեկապետ
Լեզվի մեջ եղած հին կազմութիւնների անալոգիայով կազմվում են
և նոր բառերը, ինչպես են՝ մատենավար, զրասենեկային. զրեան,
զրյահ—զրենական:

Այս ձայնափոխութիւնը նոր լեզվի մեջ կենդանի չէ. ուստի և
գպրոցական հայերեն շտովորած մարդիկ սխալ կազմութիւններ են

անում, ինչպես են՝ «գրասենյակային», «հորեկյանական», փոխանակ «գրասենեկային», «հորեկենական» ձևերի:

4) Հին ԵԱՅ, նոր ՅԱ բառավերջում դառնում է «Ե», հին ուղղագրությամբ՝ «է», օրինակ՝ քրիստոնեայ, քրիստոնյա—քրիստոնեական, քրիստոնեություն. հրեայ, հրյա—հրեական, հրեություն. միջօրեայ, միջօրյա—միջօրեական: Այսպիսի բառերի անալոգիայով նաև նոր կազմությունները, ինչպես են՝ գործունեայ, գործունյա—գործունեություն. պաշտոնեայ, պաշտոնյա—պաշտոնեություն:

5) Հին ՈՅ, նոր ՈԻՅ դառնում է «ՈԻ», օրինակ՝ ծուլլ, ծուլլ—ծուլություն. ողջույն—ողջունել. գույն—գունավոր. բույս—բուսական, Սրանց անալոգիայով նաև նոր կազմությունները, ինչպես՝ բուսակեր, բուսաբանություն: Բացառություն կազմում են՝ նույն—նույնություն, քույրաթիվ, գույնզգույն և նոր կազմված «քույրիկ», փոխանակ հին և ժողովրդական՝ «քուրիկ» ձևի:

6) Երբ բառավերջի «Ի» ձայնավորի հետ միանում է «Ա» մասնիկը, այդ ժամանակ «ԻԱ» կապակցությունը դառնում է հին ԵԱ, նոր ՅԱ, օրինակ՝ որդի—ակ, հին՝ որդեակ, նոր՝ որդյակ. պատանի—ակ, հին՝ պատանեակ, նոր՝ պատանյակ: Բացառություն են միավանկերից կազմվածները՝ միակ, թիակ, դիակ, ձիակ:

7) Բազմավանկ բառերի վերջի «Ի» ձայնավորը հաջորդ Ե ձայնավորի հետ կազմում է հին ԵԱ, նոր ՅԱ երկբարբառը, որ և դառնում է Ե. օրինակ՝ բարի+արար—բարերար. այգի+ա+գործ—այգեգործ. գինի+ա+սեր—գինեսեր, հոգի+ա+կան—հոգեկան: Հին բառերի անալոգիայով կազմվում են նորերը, օրինակ՝ հոգեբանություն: Սակայն այս ձայնափոխությունը նույնիսկ հին լեզվի մեջ հաստատուն չէ. օրինակ՝ հնուց ունենք «որդի» բառից՝ որդեգիր. որդեկորույս, որդեսպան և այլն, բայց և որդիատյաց, որդիական և ոչ՝ որդեկան, ինչպես է՝ հոգի—հոգեկան: Այսպես և՛ խնամի—խնամիանալ (հին՝ խնամենալ), բարի—բարիանալ. կզգի—կզգիաբնակ և այլն: Միավանկ բառերից՝ միանալ, ձիավոր:

Բացի այդ՝ պետք է նկատի ունենալ, որ բազմավանկ բառերի վերջի «Ի» ձայնավորը հաճախ դուրս է ընկնում, դարձյալ ոչ հաստատուն կերպով. օրինակ՝ բարի—բարություն, բայց՝ «բարեկամ», բարիանալ. արի—արություն, բայց նաև՝ արիություն, արիանալ, արիական. եկեղեցի—եկեղեցական. կատաղի—կատաղություն. խնամի—խնամություն, բայց՝ խնամիական. թշնամի—թշնամանալ, թշնամություն, թշնամական. հայրենի—հայրենական, հայրենազուրկ, հայրենակից. վայրենի—վայրենանալ. վրացի—վրա-

ցական և շատ նմանները: Այսպես պետք է կազմել նաև՝ գյուղացի—գյուղացական, գյուղացություն:

96. ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՌԱԿԱԳՄՈՒԹՅԱՆ Ժամանակ առաջ է գալիս միայն Ռ և Բ բաղաձայնների նկատմամբ, այն էլ հին լեզվի մի քանի բառի մեջ, այն է՝ արմատական Ն հրնչյունից առաջ ընկնում է Ռ հնչյունը, բայց վերջինս, երբ հեռանում է Ն հնչյունից, դառնում է Բ. օրինակ՝ հին լեզվի մեջ «ամառն», «ձմեռն», «դուռն», «լեռն» բառերը սեռական ունին՝ ամարան, ձմերան, դրան, լերին, լերանց: Այսպես և՛ ամարային, ամարանոց, ձմերային, ձմերոց: Բայց այս փոփոխությունը հատուկ չէ աշխարհաբարին, որ ունի՝ դուռ—դռան, լեռ—լեռան, ձմեռ—ձմռան կամ ձմեռվա. ամառ—ամռան կամ ամառվա: Այսպես և՛ ամառային կամ ավերի՝ ամառնային, ձմեռային կամ ձմեռնային, ամառանոց, բայց՝ հին լեզվից մնում են՝ ձմերել, ձմերոց, դրանիկ:

97. ԲԱՂԱԴՐԻԶ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:— Ինչքան էլ իսկական բարդության մեջ շարահյուսական կապակցության ձևն իբրև այնպիսին անհետացած է, բայց և այնպես երկու բաղադրիչ մասերի շարահյուսական հարաբերության զգացումը մնում է: Սակավաթիվ են այնպիսի բարդությունները, որոնց երկու մասերը ունեն համադասական հարաբերություն, այսինքն մեկը մյուսի լրացումը չի դառնում, այլ երկու մասերը միանում են իբրև համազոր բառեր, ինչպես բաղահյուսական հարադրությունների մեջ, կամ ինչպես կրկնավորները, օրինակ՝ տեղատարափ, իբրև՝ տեղ ու տարափ, ազգատոհմ—ազգ ու տոհմ, շեղջակույտ—շեղջ ու կույտ, եղջերվաքաղ—եղջերու և քաղ, ընծառյուծ—ինձ և առյուծ, ցլամարտ—ցուլ և մարտ, խուլակույր—խուլ և կույր, գունդա—գունդ—գունդ, դեզադեզ—դեզ դեզ, շեղջաշեղջ—շեղջ շեղջ:

Սովորաբար բարդության բաղադրիչ մասերի հարաբերությունը ստորադասական է. մասերից առաջինը ըստ իմաստի լինում է լրացում երկրորդի, այսինքն՝ բարդ բառի գլխավոր կամ հիմնական նշանակությունը երկրորդ մասի մեջ է, առաջինը միայն որևէ կողմից որոշում, լրացնում է երկրորդի իմաստը. օրինակ՝ հացատուն, սեահող, մեծասիրտ, բացազլուխ, գլխաբաց, մեծապայծառ վերածվում են՝ հացի տուն, սև հող, մեծ սիրտ ունեցող կամ մեծ սրտով, բաց գլխով, գլուխը բաց, մեծասկս ուլայծառ (շատ պայ-

ծառ)։ Նույնպես մարդասեր, արագավազ բառերի հիմնական մասերն են՝ «սեր»։ «վազ», որ ունին սիրող, վաղող բայածականների նշանակություն, իսկ մարդ և արագ նրանց լրացումներն են. իբր՝ մարդ սիրող, արագ վազող։ Այսպես և մայրաբառով մտածում ենք իբրև «մայր քաղաք» (ինչպես՝ մայր հող, մայր երկիր, մայր լեզու), իսկ բառաբանություն. իբրև «քաղաքների մայր»։ Նույնպես գյուղաբառով՝ իբրև գյուղանման քաղաք, իսկ բառաբանություն— գյուղ, որ քաղաքի նման է. բառաբանություն— քաղաքի բերդ, իսկ բերդաբառով— բերդ ունեցող, բերդավոր, բերդի նման, կամ բերդի դեր կատարող քաղաք։ Նույնիսկ համանիշների բաղադրությունը մտածվում է երբեմն իբրև ստորագրական բաղադրություն, ինչպես՝ կերակուր (կեր ու կուր) մտածվում է իբրև ուտելու կուր. եկամուտ՝ իբրև եկած մուտ(ք), աղագատահմ՝ իբրև «տոհմ ազգի», ինչպես սովորական է զրարարում համանիշների զործածումը։

Ամեն բարդ բառի նշանակություն կարելի է արտահայտել այսպես որևէ շարահյուսական կապակցությամբ։ Այդ դեպքում էթե առաջին բաղադրիչը դառնում է լրացում երկրորդի, կենսական բաղադրությունը կազմված է հայերենի բարդության կանոնով. հակառակ դեպքում՝ բառը կազմված է օտար լեզուների նմանողությունով։ Որինակ՝ ունինք հայերեն կազմությամբ սիրաբան, պատվաբան, որ նշանակում են՝ սիրու արժանի, պատվի արժանի. բայց ունենք նաև հունարան կազմությամբ՝ աբանաբան, աբանապատիվ՝ իբրև հավատքի արժանի, պատվի արժանի. սրանք օտարաբան կազմություններ են, փոխանակ հայկական «հավատարժան», «պատվարժան» կազմությունների։ Այսպես՝ օտարաբան կազմությամբ են նաև ստեղծաբան, սիրաբան, փոխանակ հայերեն բանաստեղծ (բան ստեղծող), բանասեր (բան սիրող) բառերի. հայերենում ստեղծաբան, սիրաբան պետք է նշանակեն ստեղծական բան (խոսք), սիրու բան, սիրելու բան։

Անվանական բաղադրությունների ներքևում դրված տեսակները պետք է տարբերել ըստ շարահյուսական հարաբերության։

98. Ա. ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ, ԱՍԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ԲԱՅԱՐՄԱՏՆԵՐԻ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏ.— Կազմվում են գոյականների երկրորդ բաղադրիչը, որ գոյական է, պահում է իր հիմնական նշանակությունը, իսկ առաջին բաղադրիչը.— լինի գոյական, ածական, թե բայարմատ,— ունի սեռականի կամ ածական վերադրի նշանակություն. օրինակ՝ 1) զորագունդ, անձրևաջուր, երկնակամար, ծո-

վեղր—ղորթի գունդ, անձրևի ջուր, երկնքի կամար, ծովի եղր. 2) սևահող, մեծամարդ, մթնագիշեր, չորաթան, վերնատուն, նորահարս—սև հող, մեծ մարդ, մութ գիշեր, չոր թան, վերին տուն, նոր հարս. 3) զբոսավայր, ածաման, պահաման—զբոսնելու վայր, ածելու աման. պահելու աման:

Այս կաղմությունները սկզբնապես գոյական են, բայց հետագայում նշանակության փոփոխությամբ գործածվում են նաև իբրև ածական, ստացական բաղադրության նշանակությամբ. օրինակ՝ առյուծասիրտ սկզբնապես ըստ կաղմության նշանակում է՝ առյուծի սիրտ, բայց այժմ՝ առյուծի սիրտ ունեցող, առյուծի սրտով: Քաղցրածայն. սևահող և նմանները նշանակում են՝ 1) քաղցր ձայն, քաղցր եղանակ. սև հող. 2) քաղցր ձայն ունեցող, քաղցր ձայնով. սև հող ունեցող: Այսպես և՛ մեծամիտ, քարասիրտ. ողջանդամ, բազմամարդ, եռանկյուն, ծանրաբեռն և այլն: Զպիտի կարծել, թե ամեն այսպիսի բաղադրություն, որ ածականի նշանակություն ունի, սկզբնապես անպատճառ կազմվել և գործածվել է իբրև գոյական և հետո նոր իբրև ածական. մի անգամ որ լեզվի մեջ առաջ է եկել այդպիսի գոյականների կիրառությունն իբրև ածական, կարող են անալոգիայով նոր բառեր կաղմվել հենց սկզբից ածականի կամ ստացական բաղադրության նշանակությամբ, և, ընդհակառակն, այս վերջին տեսակի բաղադրությունները կարող են հետագայում իբրև գոյական ևս գործածվել:

Ածականի նշանակություն ունեցող այսպիսի բաղադրությունները հաճախ վերջից մի ածանցական մասիկ են ստանում, օրինակ՝ հարյուրամյա, հնգամյա, հրաշյա, երեքօրյա, այլազգի, երկաթյա, երկդիմի:

99. Բ. ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ԱՄԱԿԱՆՆԵՐԻ ԲԱՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՄԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏ:— Կազմվում են ածականներ. երկրորդ բաղադրիչը, որ ածական է, պահում է իր հիմնական նշանակությունը, իսկ առաջին բաղադրիչը երկրորդի լրացումն է, որ շարահյուսական կապակցությամբ արտահայտվում է հոլովներով և նախադրություններով ու հտադրություններով. օրինակ՝ լուսապայծառ—լուսսի պես պայծառ, կամ լուսով պայծառ. մեծապայծառ—մեծապես պայծառ. ոտնաթեթև—ոտից թեթև. սրտաբաց—սիրտը բաց. այսպես և՛ դոնաբաց, մարդաշատ, հողաշատ, լուսամոտ, ջրամոտ (լուսսի. ջրի մոտ), եռամեծ—երեցս մեծ. ջրառատ, մտամոլոր, ականա-

կուր, հողախառն—հողի հետ խառն, երկնաբարձր—երկնքի պես, երկնքի չափ բարձր. մարդավայել, երկրամերձ, մտավարժ:

100. Գ. ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱԾԱԿԱՆՆԵՐԻ ԲԱՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻ ԲԱՅԱՐՄԱՍԻ ԿԱՄ ԲԱՅԱՐՆԻ ՀԵՏ:—Կազմվում են գոյականներ և ածականներ. վերջիններս կարող են նաև գոյականաբար գործածվել: Բաղադրության երկրորդ մասն ունի առաջին դեպքում անորոշ դերբայի, ուրեմն մի վերացական անվան կամ գործողության անվան նշանակություն, իսկ երկրորդ դեպքում կամ մի ենթակայական դերբայի, ուրեմն գործող անձի անվան, կամ մի անցյալ դերբայի նշանակություն: Բաղադրության առաջին մասը դառնում է լրացում երկրորդի՝ ամեն տեսակ հարաբերություններով, որ բաղադրության մեջ մտնող բայը կարող է ունենալ իր լրացումի նկատմամբ. ուրիշ խոսքով, բայի և իր լրացման ամեն տեսակի շարահյուսական կապակցություններ, որ արտահայտվում են հոլովներով և նախադրություններով ու ետադրություններով, կարող են այսպիսի բարդություններով արտահայտվել: Առանձին ուշադրություն պիտի դարձնել, որ բաղադրության առաջին մասի համար «ուրյուն» վերջացած անունների փոխանակ առնվում են նրանց բները, օրինակ՝ փոխանակ կազմելու սրբութենասեր կամ սրբությունասեր, մաքրութենասեր կամ մաքրությունասեր, մեծությունամուլ, իշխանությունասեր, փրկութենարար. կազմվում են՝ սրբասեր, մաքրասեր, մեծամուլ, իշխանասեր, փրկարար, որ կարող են նշանակել նաև՝ սուրբ սիրող, իշխան սիրող:

1) Վերացական անվան կամ գործողության անվան իմաստով բարդությունները համեմատաբար սակավ են, ինչպես գերեզարձ — գերինների դառնալը, զորաժողով—գործ ժողովելը (զորաժողով առնել), զորակոչ—զորքի մեջ կանչելը, զինակոչ—զենքի կանչելը, մեռելաթաղ—մեռել թաղելը, այգեթաղ, այգեքաղ, այգեկութ—այգին քաղելը. այսպես և՛ բամբակաքաղ, խաղողաքաղ, ծաղկաքաղ. խոտհունձ—խոտ հնձելը. նախրաթող, հորթաթող, բանթող, գործադուլ—բանը, գործը թողնելը, դադարեցնելը. ջրհեղեղ—ջրի հեղեղ. ոտնալող—ոտով լողալը. գորտալող—գորտի պես լողալը. փորսող (անել, տալ)—փորի վրա սողալը. երկրաշարժ—երկրի շարժվելը. արևազալ, արևածագ, արևացայտ, արևամուտ—արեգակի ծագելը, մտնելը. լուսաբաց—լույսը բացվելը. աթլորականչ, հավախոս—աթլորի կանչելը առավոտյան դեմ. տերևաթափ, ծաղկաթափ—տերևները, ծաղիկները թափելը. ոտնափոխ. բայլա-

փոխ—ոտը, քայլը փոխելը. ժամանց, մթնաշաղ, համտես, ձյունահալ(ք), լուսնահալ և այլն:

Այս բառերից մի քանիսն ունեն և երկրորդական նշանակություններ, օրինակ՝ «արևածագ», «հավախոս» նշանակում են նաև այն ժամանակը, երբ արևը ծագում է, աքլորը կանչում է. ջրթող կամ ջրհատ—ջուր թողնելը, ջուրը կտրելը, այլև ջրաղացի ջուրը կտրելու այն տեղը, որով ջուրը ուրիշ կողմ են թողնում, երբ ուզում են որ ջրաղացը շահնի:

Շատ ընդարձակ տեղ ունին հայերենում գործողի անվան, կամ ածականի նշանակությամբ բարդությունները: Առաջին բաղադրիչը, երբ ածական է, մակբայի նշանակություն է ստանում, ինչպես՝ բաղմաշարշար—շատ շարշարված, արագագնաց—արագ գնացող, մշտաշարժ, հազվագյուտ, մեծախոս: Իսկ երբ առաջին մասը գոյական է, ստանում է գանազան հոլովների և նախադրությունների ու ետադրությունների նշանակություն:

Ուղղականի նշանակությամբ, օրինակ՝ սրտամեռ—սիրտը մեռած, տիրամեռ, լեղապատառ—լեղին պատառած, ճյուղակոտոր—ճյուղերը կոտորած, տնաքանդ—տունը քանդված (տնաքանդ եղանք), տնաշեն—տունը շին, այլև՝ տուն շինող, տունը շեն պահող. ալեկոծ, ձեռնհաս, միջաբեկ, ձեռնաբեկ—մեջքը, ձեռքը կոտրած.. անդամալուծ, տնանկ, հուսահատ, թևաթափ, ինքնաբույս, ինքնակոչ, խելքամաղ լինել (խելքը մաղվել) և այլն:—Բուն աշխարհաբար բայերի համար, որոնց արմատը կամ բունը չի գործածվում, վերջից ավելանում են «իկ» կամ «ուկ» ածանցները, ինչպես՝ թեկոտորիկ, ճուղակոտորիկ (ծառ), թեխուզիկ (թեկերը խուզած):

Հայցականի և գանազան նախդիրների նշանակությամբ, օրինակ՝ մարդասեր—մարդ սիրող. ձկնորս, մատենագիր, բարեգործ և այլն. գիշերագնաց—գիշերը, գիշեր ժամանակ գնացող. գիշերաշրջիկ, խավարամուտ. գետնամուտ—գետին մտնող. երկնքնաքնաց—գեպի երկինք գնացող. ծովասույզ—ծովի մեջ սուզված. տարագնաց, տարադեմ—օտարության դիմող. երկնապիշ—դեպի երկինք նայող. երկնահաս—մինչև երկինք հասնող. բախտակոծ—բախտի վրա կոծող, լացող:

Անտականի նշանակությամբ, սակավաթիվ բառեր, օրինակ՝ ջրատար, գետատար—ջրի տարած, գայլակեր—գայլի կերած:

Տրականի նշանակությամբ, օրինակ՝ գրավարժ—գրի վարժված, խավարասովոր, երկնահուպ, երկրամած, գետնամած—գետ-

նին կպած. մտահաճ, ինքնահաճ— ինքն իրեն, իր խելքին հավանող, ինքնահավան. — ուշաբերել— ուշքի բերել. չափահաս— չափի նսած:

Բացառականի նշանակությամբ. օրինակ՝ երկրաբույս— գետնից բուսած, երկրաբույս— գետնից բխած, հողածին— հողից ծնած, երկնահոս— երկնքից հոսած, երկնատեղաց. ուշագնաց— ուշքից պնացած. մտահան անել, խելքահան անել. պաշտոնանկ— պաշտոնից ընկած:

Ինքնակամի նշանակությամբ օրինակ՝ ալեգարդ— ալիքով զարդարված, ձյունապատ— ձյունով պատած հուսալից— հուսով լցված. ձեռագործ. ջրապաց— ջրով աղացող, հողմաղաց, ջրաբույժ— բույժ բժշկող:

Ներգոյականի նշանակությամբ, օրինակ՝ խավարաբնակ— խավարում բնակող. խավարաշրջիկ— խավարում շրջող. բարձրագնա— բարձրում գնացող. տնասուն— տանը սնված. մոխրաթավալ. գետնասող— գետնի վրա սողացող. գետնաքարշ— գետնի վրա քարշ եկող:

Հաճախ միևնույն բարդությունը կարող է տարբեր նշանակություններով հասկացվել. օրինակ՝ լավատես՝ 1. լավը, լավ բանը տեսնող. 2) լավ տեսնող. ծովածուխ՝ 1. ծովում ծփացող, 2. ծովի պես ծփացող. ջրասուն՝ 1. ջրով սնվող, սնված, ինչպես կաթնասուն, 2. ջրի մեջ սնվող, ինչպես տնասուն. չրածին՝ 1. ջուր ծնող. բխող, 2. ջրի մեջ ծնված, 3. ջրի ծնած, ջրից ծնված. երկնաքոխ՝ 1. դեպի երկինք թռչող, 2. երկնքում թռչող. երկրաշարժ՝ 1. շարժ. 2. երկիր շարժող. երկնաշու՝ 1. դեպի երկինք չվող. 2. երկնքում լող: Այսպես «երկրալիր» նշանակում է՝ երկիրը լցնող, «հուսալիր» նշանակում է՝ հուսով լցված, իսկ «բերանալիր» — բերանը լրացված, լիքը բերանով. երկնատառած— երկնքի պես տարածված, իսկ բազկատառած— բազուկները տարածած. երկնապիշ. երկրապիշ— դեպի երկինք, դեպի երկիր նայող. ակնապիշ— աչքերը պշած:

Պետք է նկատի ունենալ նաև նշանակության փոփոխությունը. օրինակ՝ դեղաղիլ՝ 1. դեղ գնող, 2. դեղադիր, ավելի՝ դեղդիր— այն գործիքը. շուղը՝ որով աչքերին դեղ են դնում. ջրմուտ՝ 1. ջուր մղող, 2. ջրի ճանապարհ խողովակներով. կովկիթ՝ 1. կով կթող, 2. այն ամանը, որի մեջ կովը կթում են, նույն է՝ կիթիլ: Սեբեկ՝ 1. սեբ դալը, երեսը սեբ բռնելը, որից՝ սեբեկեկ— երեսին բարակ խավ բռնել, ինչպես է ջրի երեսին բարակ սառույց բռնելը. 2. այն կաշին, որով խնոցու բերանը կապում են նարեկիս և որի վրա սեբ է դալիս:

Ինչպես ամեն շարահյուսական կապակցությունից, նույնպես և հարադրյալ բայերից ու դարձվածներից կազմվում են իսկական «արդություններ, հաճախ վերջից մի ածանցով. բայց երբ բայը ձայնավորով է սկսվում, և հարադիր մասն այնպիսի բառ է, որ ձայնափոխություն չի կարող կրել, այդ ժամանակ կցական և իսկական բաղադրությունները նույնանում են, և դժվար է ասել, թե ինչպես են առաջ եկել դրանք: Այսպես են, օրինակ՝ ավելածու, ավելածում (ավել ածել). առաջարկ, առաջարկել. ակնարկ, ակնարկել. ձեռնարկ, ձեռնարկու (ձեռն արկել). ձայնարկու, ձայնարկել. սակարկություն, ակնառու, ակնառություն. թեանցուկ, նկատառում առաջառում (առաջն առնել), փոխառու, փոխառություն (փոխ առնել) և այլն: (Տե՛ս § 81 Կցական բարդություն հարադրական բայերից): Իսկական բարդություններ են հետևյալները, որոնք ձայնափոխությամբ են. գրանցում, գրանցել—գիր անցնել, գրի անցնել. գրարկել, գրարկում. հաշվառում, հաշվառու—հաշվի առնել. մտառու, մտառել, մտառություն (ի միտ առնուլ), մտածել (զմտալ ածել), մտաբերել—միտը բերել, ցուցադրել (ի ցույց դնել), մտադրել—մտքում դնել. զխահան անել—զխից հանել և նմանները:

Գ

ԱՌԱՋԱԳԻՐՆԵՐՈՎ ԲԱՂԱԳԻՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

101. ԱՌԱՋԱԳԻՐՆԵՐԻ—Առանձին տեղ են բռնում մի քանի յակբայներով կամ նրանց արմատներով և մի քանի բայարմատներով ու մասնիկներով բաղադրությունները, որոնք մասամբ կազմված են ուրիշ լեզուների «նախաբայավոր» կամ նախդրավոր բաղադրությունների նմանությամբ և նույնիսկ երբեմն այնպես, որ նականակ մեր սովորական ֆաղադրության եղանակին, երկ-որդ բաղադրիչն է դառնում լրացում առաջինին: Օրինակ՝ Միջագետք, արտակարգ, գերբնական, ստորերկրյա, մակբայ նշանակում են՝ գետերի մեջ (գետամեջ), արտաքու կարգի կամ կարգից դուրս, ընկանից վեր (գեր քան պրեական). գետնի սակի (գետնատակի), բայի վրա (դրվող). մինչդեռ սովորական բաղադրության եղանակով դրանք պիտի նշանակեին՝ միջի գետեր (ինչպես՝ միջաթաղ-

միջի թաղ), դրսի կարգ, գերապես բնական (ինչպես՝ գերամաքուր— շափաղանց մաքուր), ստորին կամ տակի երկրի, վրայի բայ (ինչպես՝ մակերևույթ—վրայի երևույթ):

Այդ ձևական նշանակությամբ բառերի մի մասը՝ մեջ, վեր, վայր, առաջ, ետ, դեմ, շուրջ, թե՛ գրաբարի և թե՛ աշխարհաբարի մեջ սովորական բառեր են, ետադրություններ կամ մակբայներ, որոնցով կազմվում են, ինչպես տեսանք, հարադրյալ բայեր և կցական բարդություններ (§§ 80. 2, 81). սովորական բառեր են նաև՝ փոխ, շար, նախ, ստոր, զույգ, միայն բարդությունների մեջ սովորական նշանակությամբ չեն առնվում, ուրիշները՝ անդր, այսր. բաց (ի բաց), պար, գեր, թափ, տար, հար (յար) գրաբարից են մտած նոր դրական լեզվի մեջ, բայց մենակ իբրև անկախ բառ չեն բաց (ի բաց), պար, գեր, թափ, տար, հար (յար) գրաբարից են նաև մնացածները՝ արտ, ներ, մակ, դեր, ենթ, հակ, համ (համայն), համ (զույգ), վեր (վերստին), տրամ, հեղ(յեղ), բաղ, որոնք գրաբարում արդեն անկախ գործածություն չունին. սրանք կամ կիրառությունից դուրս ընկած հին բառեր են, կամ մակբայների ու բայերի արմատներ: Այս առաջադիր բառերի մի մասը դարձած են արդեն առաջադիր մասնիկներ կամ նախամասնիկներ (տե՛ս § § 132, 133). այսպես են՝ ենթ, համ, տրամ և այլն:

Այս ձևական բառերով ու մասնիկներով հունարենի հետևողությամբ բառեր են կազմած հունական դպրոցի թարգմանիչները՝ փիլիսոփայական լեզվի բառերը ճշտությամբ արտահայտելու համար: Այդ բաղադրությունները մեծ մասամբ արվեստական են, բայց շատերն արդեն ընդհանրացած են և սովորական բառեր են դարձած, ինչպես՝ տարբերել, շարունակ, արտոնություն, արտագրել և նմանները, և այժմ էլ դրանց անալոգիայով, մանավանդ գիտական և տեխնիկական լեզվի համար, նոր բառեր են կազմվում հետևողությամբ գերմաներենի ու ռուսերենի և հունարենի ու լատիներենի: Այս լեզուների «նախաբայավոր» կամ նախդրավոր կազմություններին, ուրեմն, հայերենում համապատասխան են՝ 1) հարադրական բայերը և նրանցից կազմված կցական բարդությունները (§ § 80. 2, 81). 2) նախգրավոր կազմությունները (§ § 89, 90) և 3) առաջադիրներով բարդությունները: Օրինակ՝ ռուսերենի под նախդիրն արտահայտում ենք՝ «տակ», «ընդ», «ստոր» բառերով և «ենթ» մասնիկով, ինչպես՝ տակը գծել, ընդգծել—подчеркивать, հատակատակի, ընդհատակյա—подпольный, ստորագրել—подписать, ենթարկել—подвергать:

102. ԱՆԴՐ.— գրաբարում նշանակում է՝ դեպի այնտեղ, այն կողմ. անդր քանզ—մի բանից այն կողմը, դենը: «Անդրէն» նշանակում է նորից, ետ: «Այսը» նշանակում է դեպի այս կողմը, դեպը: «Անդր» բառով կան հետեւյալ կազմութիւնները՝ Անդրավարտիք—այն կողմի, դենի, այսինքն՝ տակի վարտիք. Անդրաքայել—քայել՝ մի բանից, մի բանի վրայով դենն անցնել. Անդրաձուլութիւն, անդրաձիգ, անդրաձգել—մի բանից, մի բանի վրայով դենը ձգել. Անդրափոխել—մի բանից, մի տեղից դենը, անդին փոխել. Անդրահանում—1. այն կողմ հանել. 2. վերահանում, մի նկար մի ուրիշ բանի վրա հանել նման ձևով. Անդրանցում—այն կողմը, դենն անցնելը. Անդրաձայնել—ետ ձայնել, արձագանքել. Անդրադառնալ, անդրադարձնել, ետ դառնալ, ետ դարձնել.—անդրադարձ, անդրադարձութիւն. Անդրաթողք—մի բանի վրայով դենը թողելը:

Օտաւարան կազմութեամբ՝ առանց հոդակապի՝ Անդրկովկաս—անդր քան զԿովկաս, Կովկասից այն կողմը, դենը, Ռուսաստանի նկատմամբ. մեզ համար՝ Այսրկովկաս, իսկ Անդրկովկաս պիտի հասկացվեր Հյուսիսային Կովկասը: Անդրկովկասյան, անդրկասպան, անդրալպյան, անդրհոնեյան, անդրատլանտիկ, անդրօվկիանյան, անդրխաղաղական, անդրլեռնական, անդրջրհեղեղյան (նախաջրհեղեղյան), անդրգերեզմանյան, անդրգերեզմանական (ետգերեզմանական): Կան նաև՝ այսրկովկասյան, այսրալպյան, այսրդանուբյան և նմանները: Այս բառերը գծիկով էլ են միացնում՝ անդր-ատլանտիկ, անդր-գերեզմանական:

103. ԱՌԱՋ.—նշանակում է՝ 1. սկիզբ, 2. առաջ, առջև, առջևի կողմ, 3. դեպի առաջ՝ տեղական նշանակութեամբ: Հականիշ՝ ետ, վերջ: Գրվում է գրաբարում «առաջ» և «յառաջ», աշխարհաբարում՝ «առաջ»: Տե՛ս համանիշ նախ (§ 119):

1) Առաջարան—սկզբի խոսք. հականիշ՝ վերջարան. համանիշ՝ նախաբան—առաջին խոսք: 2) Առաջակողմ—առջևի կողմ. հականիշ՝ վերջակողմ. առաջանիստ, առաջապահ, հականիշ՝ վերջապահ. առաջամարտիկ, առաջասուն, առաջակաց: 3) Առաջադայել—առաջ դալ, առաջաբերել—առաջ բերել, առաջադասել—առաջ դասել, առաջադաս, հականիշ՝ ետադաս. առաջադիմել, առաջադեմ, հականիշ՝ ետադիմել. առաջադրել, առաջադիր. առաջխաղացութիւն, հականիշ՝ ետխաղացում. առաջահայաց, հականիշ՝ ետահայաց. առաջաձիգ, առաջամատուց, առաջամուխ, առաջատարութիւն, առաջարկել, առաջընթաց : (Հմմտ. § 81. Կցական բարդու-

թյուն հարադրական բայերից—առաջբաշում, առաջշարժում, առաջխաղացում)։

104. ԱՐՏ.—արմատ «արտաբս» բառի, նշանակում է՝ դուրս, դրսում։ Հականիշ՝ նԵՐ։ Այսպես կազմված են՝ արտածել, արտահանել, արտաբերել, արտաբխել, արտաբնակ, արտագոչել, արտագրել, արտագաղթել, արտադրել, արտագեղել, արտաթորել, արտահոսել, արտակարգել, արտաթափել, արտահայտել, արտանկարել, արտաշնչել, արտառություն, արտասանել, արտասփռել, արտավիժել, արտատպել, արտացոլել, արտագծել, արտագնաց, արտամերժել, արտահալածել և այլն։

Օտաբարան կազմություններ՝ արտուղի, արտասահման, արտակենտրոն, արտակարգ, արտասովոր, արտաժամյա, արտերկրյա, արտակուսակցական, արտադպրոցական։

105. ԲԱՂ.— նշանակում է՝ միասին, իրար հետ. արմատ «բաղել», «բաղբաղել» բայի, որ նշանակում է՝ կցել, կցկցել։ Համանիշ՝ ԿԻՑ, ՀԱՄ (§§ 112, 183)։ Օրինակ՝ բաղադրել, բաղաձայն, բաղդասել, բաղդատել, բաղկանալ (բաղկացություն), բաղհյուսել, բաղկապել, Հմմտ. շառ (§ 121)։

106. ԲԱՑ.— գրաբարի «ի բաց» մակբայից, որ նշանակում է՝ հեռու, մի կողմ։ Համանիշ՝ ՏԱՐ, ԴԵՆ, ԵՏ, ԴՈՒՐՄ (§ 80). հականիշ՝ ՄՈՏ (§ 80) և ԱՌ նախդիրն իբրև նախաբայ (§ 90)։ Գրաբարում հաճախ իբրև հարադիր ղանազան բայերի, ինչպես՝ ի բաց գնալ, ի բաց մերժել, ի բաց անջատել, ի բաց դնել, ի բաց արկանել, ի բաց թողուլ (բաց թողնել), ի բաց փախչել, ի բաց մերկանալ, ի բաց հանել։ Բարդ ձևով՝ բացականչել, բացակայել, բացասել, բացառություն, բացագնալ, բացագնաց լինել, բացագնացություն, բացադրել, բացալքել, բացահալածել, բացահանել, բացահոսել, բացաձիգ, բացամերժել, բացանավել (բացը նավել), բացաքայլել, բացընկեցիկ։

107. ԳԵՐ.— նշանակում է՝ 1. ՎԵՐ, ավելի քան. 2. գերազույն, բարձր աստիճանի։ Հականիշ՝ ԹԵՐ, ԹԵՐԱ, ՍՏՈՐ։ Օրինակ՝ գերակատար, հականիշ՝ թերակատար. գերադասել, հականիշ՝ ստորադասել. գերագնահատել, հականիշ՝ թերագնահատել. գերադրական, գերազանց(ել), գերազարդ, գերադոր, գերալիր, հականիշ՝ թերալիր. գերալույս, հականիշ՝ թերալույս. գերածավալ, գերակա, գե-

րաճում, հականիշ՝ թերաճում. գերաշնորհ, գերաքանակ, գերմարդ, գերակարգել, գերահռչակ, գերահրաշ, գերաձգել, գերամաքուր, գերամեծար, գերահաղթ, գերասքանչելի, գերատարած, գերածավալ, գերարժանի, գերափայլել, գերապայծառ, գերապանծ, գերապատիվ, գերաստիճան, գերիշխանություն, գերիմաստ, գերարտադրություն, հականիշ՝ թերարտադրություն. գերակշռություն, գերածախք: Օտարաբան կազմությամբ՝ գերմարդկային, գերբնական:

108. ԴԵՄ.— նշանակում է՝ «ընդդեմ», օրինակ՝ դիմադրել, դիմախոսել, դիմաբանել, դիմահարել, դիմաբախում, դիմագրավել, դիմամարտ, դիմակաց և այլն: Կան նաև՝ ընդդիմադրել, ընդդիմաբանել և այլն:

109. ԴԵՐ.— նշանակում է՝ փոխանակ, համանիշ՝ ՓՈՒՆ. ինչպես՝ օտարաբան կազմությամբ՝ դերանուն, դերբայ, դեր-գնդապետ, դեր-նահանգապետ, դեր-ծովակալ, դեր-հիպատոս, դեր-նախագահ: Սովորական են՝ փոխ-գնդապետ, փոխ-նախագահ, փոխ-ծովակալ և այլն:

ԶՈՒՅԳ.— տե՛ս ՀԱՄ (§ 112):

ԹԱՓ, ԹԱՓԱ.— տե՛ս § 133.1:

109. Բ. ԹԵՐ, ԹԵՐԱ.— «թերի» բառը, այժմ իբրև մասնիկ, հականիշ «ԴԵՐ» առաջադրին, օրինակ՝ թերասություն, թերատեսություն, թերալսել, թերակատարել և այլն. Տե՛ս նաև § 107 «ԴԵՐ» մասնիկի մեջ:

ԿԱՆՈՒԽ.— տե՛ս ՆԱԽ (§ 119.3):

110. ՀԱԿ.— նշանակում է հակառակ, հականիշ ՀԱՄ (§ 112). օրինակ՝ հակաբանել, հակադարձ, հակադրել, հակակա, հակակրել, հակակշիռ, հակաճառել, հակամարտել, հակասել, հակազդել, հակաշրջել, հակագրոհ, հակահարված:

Օտարաբան կազմությամբ՝ հակազգային, հակաթոքախտային, հակապետական, հակահեղափոխական, հակամարդկային, հակօրեն և այլն:

111. ՀԱՄ, ՀԱՄԱՅՆ.— նշանակում է՝ ամեն, բոլոր, ՀԱՆՐԱ. օրինակ՝ համահայաստանյան, համայն հայաստանյան. համաշխարհային, համամարդկային—հանրամարդկային, համահայկա-

116. ՄԵՋ.—1. մի՛ բանի մեջ, 2. երկու բանի մեջ, միջև, մեջտեղը: Բայերի հետ՝ միջածել—մեջ բերել. միջադասել—մեջը դասել. միջակտուր անել—միջից կտրել. միջամուխ լինել, միջամխել—մեջը մխվել. միջամուտ լինել. միջամտել—մեջ մտնել. միջարկել, միջարկություն—մեջը ձգել. միջանկյալ—մեջ ընկած, միջանցք, միջանցիկ. միջադրել—մեջը դնել. միջախառնում—մեջը խառնվել (մի բանի), միջընթացիկ—մեջը մտնող, միջառում—մեջ առնելը, մեջառում. միջակա—մեջը եղածը, ներկա:

Օտաւաբան կազմությամբ. օրինակ՝ Միջագետք—գետամեջ, միջակողք—կողամեջ. միջակուրծք—կրծամեջ, միջածով—ծովամեջ. միջերկրյա—երկրամեջ, միջաթիկունք—թիկնամեջ. միջանիվ—անվամեջ. միջօրյա, միջօրեական, միջկուտակցական, միջֆակուլտետային, միջակողային—կողամիջյան, միջազգային—զանազան ազգերի մեջ («ազգամիջյան»—միևնույն ազգի մեջ): Այժմ կցական բարդություն է կազմվում նաև լատինական բառերով, օրինակ՝ մեջֆակուլտետային, մեջկուտակցական:

Անունների հետ առնվում է թե՛ «մեջ» և թե՛ «միջին» բառը, օրինակ՝ միջակետ, միջավայր, միջադեպ. միջահասակ, միջնաբերդ. միջնատուն և այլն:

ՄԻՆՋ.—տե՛ս ՆԱԽ (§ 119.2):

117. ԵՆԹ.—նշանակում է՝ «տակը». համանիշ՝ ՍՏՈՐ (2-րդ նշանակությամբ), օրինակ՝ ենթագրել (տակին գրել), ենթադատություն, ենթադրել, ենթածել, ենթակա, ենթակարգել, ենթակացություն, ենթաձգել (տակը ձգել), ենթարկել, ենթադծել, ենթասպա, ենթա-բաժանմունք, ենթա-կոմիտե և այլն:

118. ԵՏ, ՀԵՏ.—նշանակում է դեպի ետ (հետ), ետև, այլև՝ հետո. հականիշ՝ ԱՌԱՋ. ՆԱԽ: Այսպես կազմված են՝ 1) ետադարձ, ետադիմել, հականիշ՝ առաջադիմել. ետադասել, հականիշ՝ նախադասել. ետամնաց, ետաշարժ, ետաշրջել, ետանկում—ետ ընկնելը, ետարկել—ետձգել. ետաձգել (հետաձգել), ետադրել, ետադրություն—ետ դնել. հականիշ՝ նախադրություն:

Օտաւաբան կազմությամբ՝ ետ-հեղափոխական, ետ-ճաշյա, ետ-մահյա, ետ-կեսօրյա, ետ-պատերազմյա, ետ-պատերազմական:

Զպիտի շփոթել հետ. հետք (զհետ) բառի հետ, որով կազմված են՝ հետագա, հետազոտել, հետախույզ, հետահաս լինել, հետա-

մտել, հետապնդել (զհետ պնդել), հետավար լինել, հետավարել, հետահարձակում (զհետ հարձակում)։

119. ՆԱԽ.—նշանակում է՝ առաջին, սկզբի, ժամանակով ամենից առաջ։ Համանիշ՝ ԱՌԱՋ, հականիշ՝ եՏ, ՎԵՐՋ։ 1) Նախարան—առաջին խոսք. հմնշ. առաջաբան. նախաբժիշկ—առաջին բժիշկ, նախադուռն, նախամուտք, նախաճաշ(իկ), նախապատճառ—սկզբնպատճառ, առաջին պատճառ։ Նախատիպ—սկզբնատիպ, առաջին տիպ. նախալեզու—սկզբնական, առաջին լեզու. նախաշավիղ, նախապարիսպ, նախասկիզբն, նախընթերք (նախընթրակ), նախատոն (նախատոնակ), նախօր, նախօրեք, նախանկար, նախարդակ և այլն։

«Նախ» բառն իր նշանակությունը պահում է նաև բայարների կամ արմատների և ածականների հետ բարդված ժամանակ, ինչպես՝ նախագիծ—առաջին, սկզբնական գծագրություն. նախագյուտ—առաջին գտնող, նախագյուտ լինել—առաջին գտնող, այլև՝ ամենից առաջ գտնված լինել. նախամեծար և այլն։

2) Ստացական նշանակությամբ (տե՛ս § 98), օրինակ՝ նախագահ—առաջին զահն ունեցող. նախապատիվ—առաջին պատիվն ունեցող. նախաստիճան, նախաձեռն, որից՝ նախաձեռնել, նախաձեռնություն—առաջին ձեռք ունեցող, այսինքն՝ առաջին ձեռք զարնողը, ձեռնարկողը լինել։

Ստաբիլան բաղադրություններ են՝ նախապատմական, նախաջրհեղեղյան, նախահայկական (հայերից առաջ), նախապատերազմյան, նախապատերազմական, նախկեսօրյա, նախադպրոցական։ Հականիշ՝ հետ-պատերազմյան, հետ-կեսօրյա։

Մանր.— Ռուսերենի ազդեցությամբ վերջերս գործածում են՝ մինչ-պատերազմյան, մինչ-դպրոցական և նմաները։

3) Գրաբարում ԱՌԱՋ բառն էլ նշանակում է նաև՝ ժամանակով առաջ, առաջուց, համանիշ՝ ԿԱՆՈՒԽ, ԿԱՆԽԱՎ։ Այս նշանակությամբ բազմաթիվ բառեր կան մեր հին լեզվի մեջ «առաջ» բառով կազմված։ Նոր լեզվի մեջ, սակայն, «առաջ» և «նախ» ենթարկված են նշանակության տարբերակման. «առաջ» բառը պահվում է գլխավորապես տեղի իմաստի համար, իսկ «նախ»՝ բացի ժամանակով առաջին, սկզբնական նշանակությունից, ունի նաև առաջուց, կանխավ նշանակությունը, դարձյալ ժամանակի իմաստով։ Այսպես՝ հին լեզվի մի քանի նույնանիշներ «առաջ» և «նախ» բա-

ռերով՝ այժմ տարբեր նշանակություն ունին, օրինակ՝ առաջամարտիկ, նախամարտիկ. առաջակարգել, նախակարգել. առաջանիստ, նախանիստ. առաջակառույց, նախակառույց. առաջագնաց լինել, նախագնաց լինել. առաջածիգ, նախածիգ. առաջընթաց, նախընթաց առաջահայաց, նախահայաց. առաջահրավեր, նախահրավեր. առաջանցում, նախանցում և այլն: Մինչդեռ առաջինները «առաջ» բառով՝ նշանակում են՝ առաջի կողմում կովել, կարգել, նստել. առաջ գնալ, ձգել, ընթանալ, նայել, հրավիրել, անցնել—երկրորդները «նախ» բառով՝ նշանակում են՝ ժամանակով առաջիկը կամ առաջուց կովել, կարգել, նայել, ձգել և այլն, ինչպես և՛ «նախահարձակ լինել» նշանակում է առաջին հարձակվողը լինել:

«Առաջ» բառով կազմված շատ բառեր այլևս չեն գործածվում, այլ միայն «նախ» բառով կազմվածները՝ «առաջուց», «կանխավ» նշանակությամբ, օրինակ՝ նախագուշակել—կանխագուշակել, նախագետ—կանխագետ, նախածանոթ—կանխածանոթ, նախապատրաստել, նախագգուշացնել, նախահոգալ, նախատեսել, նախիմաց, նախապաշարմունք և այլն: Այսպես և ԿԱՆՈՒՆ ԲԱՐՈՎ՝ կանխակալ, կանխամուտ, կանխահավան, կանխավճար, կանխադրամ և ուրիշներ:

120. ՆԵՐ.—արմատ «ներս», «ներքս» բառի, նեւ և նեւա ձևով: Նշանակում է՝ ներս, ներսում, ինչպես՝ ներածել (ներս բերել), ներարկել, ներգործել, ներդաշնակ, ներգրավել, ներբերում, ներխուժել, ներշնչել, ներմուծել, ներույալ, ներփակել, ներհոսել, ներունակ, ներհյուսել, ներսուզվել, ներգաղթ, ներանկում, ներաբնակ, ներագրել, ներակերտել, ներակրթել, ներածիգ, ներդրում:

Օտարաբան կազմությամբ՝ ներծովային, ներկուսակցական (միևնույն կուսակցության ներսում, մինչդեռ «միջկուսակցական»—զանազան կուսակցությունների միջև):

121. ՇԱՐ, ՇԱՂ.—առաջինը «շարել» բայի արմատն է, ունի «միասին», «կից» բառի նշանակությունը. այժմ ըմբռնում ենք ավելի իբրև «շարժում»: Համանիշն է «շաղ», արմատ «շաղել» (կապել, միացնել, կպցնել) բայի. անգործածական է. սովորական է միայն «շաղկապ» բառը: «Շար» բառով կազմված են՝ շարագրել, շարադրել, շարադասել, շարակցել, շարակարգել, շարահյուսել, շարահարել, շարապատմել, շարունակել, շարածգել, շարաբանել՝ Համանիշ՝ բաղ (§ 105):

122. ՇՈՒՐՋ.—նշանակում է՝ 1. շուրջանակի, շորս կողմ, համանիշ՝ ՊԱՐ, 2. շուռ տալով. օրինակ՝ շրջաբանել—խոսքը շուռ տալով ասել. շրջաբնակ—շուրջը, շորս կողմը բնակվող. շրջագայել, շրջագրել, շրջադրել, շրջակա, շրջահայաց, շրջահոսել, շրջապահ, շրջապատել, շրջանցել, շրջառել, շրապատնիշել, շրջապնդել, շրջարկել, շրջազգեստ, շրջադարձ, շրջազարդ, շրջակտուր, շրջաշափություն, շրջապարիսպ:

123. ՊԱՐ.—նշանակում է՝ շուրջը, շորս կողմը: Համանիշ՝ ՇՈՒՐՋ, Գործածվում են միայն մի քանի հին բարդություններ, օրինակ՝ պարբերել, պարբերություն, պարագա, պարունակել, պարագիծ, պարագծել (շրջագիծ, շրջագծել), պարագրել, պարածածկել, պարադիտել (շրջադիտել), պարահայաց (շրջահայաց), պարակրտրել (շուրջ կտրել, շրջակտրել), պարահատում (շրջահատում), պարապնդել (շրջապնդել), պարապտուտկել (շրջապտուտկել), պարառել (շրջառել), պարազարդել (շրջապարդել), պարագոտի, պարապատել—շուրջը պատել:

124. ՍՏՈՐ.—նշանակում է՝ ցած, տակը. համանիշ՝ ԵՆԹ, ՎԱՅՐ, հականիշ՝ ՎԵՐ: Օրինակ՝ 1. ստորաբնակ (վայրաբնակ), ստորաքարշ, ստորաթորել, ստորակետ, ստորանկում, ստորարկել. 2. ստորաբաժանել (ենթաբաժանել), ստորագրել, ստորադրել, ստորակա, ստորոգել, ստորակաց:

Օտաբաբան կազմությամբ՝ ստորերկրյա (գետնատակի), ստորլուսնյա (ընդլուսնյա), ստորջրյա:

125. ՎԱՅՐ.—նշանակում է՝ վար, ցած: Համանիշ՝ ԵՆԹ, ՍՏՈՐ հականիշ՝ ՎԵՐ: Օրինակ՝ վայրաբերել, վայրաբերում, վայրադասել, վայրահայաց, վայրածիգ, վայրաքարշ, վայրէջք, վայրանկում:

126. ՎԵՐ.—նշանակում է՝ 1. դեպի վեր, վերևում, վերևից, հականիշ՝ ՍՏՈՐ, 2. վրա, 3. վերստին, նորից: Միևնույն բառը երբեմն այս երեք տարբեր նշանակություններն էլ ունենում է. աշխարհաբարում սովորական է ավելի վերստին նշանակությունը: Օրինակ՝ վերաբազմել, վերանստել—1. վերը, վերևում նստել, 2. վրան բազմել, նստել, 3. նորից բազմել, նստել. վերաբերել—1. վեր բերել, վեր հանել, 2. գրաբարում՝ վրան կրել, ունենալ, ապա՝ մեկին պատկանել, 3. վրա բերել. վերաբնակել—1. վերը, վերևում բնակվել, 2. վերստին բնակվել. վերադիտել—1. դեպի վեր դիտել,

2. վրան դիտել, 3. վերստին դիտել. վերադրել—1. վերը դնել, վեր դնել, 2. վրան դնել. վերաբռնել—դեպի վեր թռչել, վերևում թռչել. վերածագել—վերևում, վերևից ծագել. վերակա—1. վերևում եղած, 2. վրան եղող:

1) «Վեր», դեպի վեր իմաստով են նաև հետևյալները, որոնք կարող են նաև «վերստին» նշանակություն ունենալ. վերազնաց, վերադաս(ել), հականիշ՝ ստորադաս(ել). վերակոչել, վերածխել, վերականգնել, վերահայաց, վերահնչել, վերամփոփել, վերաշնչել, վերասլանալ:

2) «Վրա» նշանակությամբ են, ժողովրդական է ՎՐԱ ձևով. օրինակ՝ վերագրել—վրան գրել, մակագրել, ապա՝ ընծայել մեկին մի բան. վերածել (մի բան մի բանի). վերապահել (մեկին մի բան). վերակարգել, վերակացու, վերահասու, վերատեսուչ, վերագիր, վերադիր, վերարկել (որից՝ վերարկ, վերարկու), վերահսկել:

3) «Վերստին» նշանակությամբ, երբեմն ՎՅՐ ձևով. օրինակ՝ վերաբորբոքել, վերադառնալ, վերածնել, վերապատմել, վերաստեղծել, վերանորոգել, վերազնահատել, վերակազմել, վերակենդանանալ, վերահաստատել, վերամշակել, վերաշինել, վերանվանել, վերարտադրել, վերհիշել, վերլուծել, վերստուգել:

Ման.— Գրեթե բոլոր բայերի հետ «վեր» առաջագիրը կարող է «վերստին» նշանակությունն ունենալ:

127. ՏԱՐ.—նշանակում է՝ «օտար». բաղադրության մեջ նշանակում է՝ 1. տարբեր, օտարոտի, 2. հեռու. դեն, դուրս: Համանիշ՝ ԱՅԼ, ԲԱՅ. հականիշ՝ ԲԱՂ, ՀԱՄ (§ 112 2-րդ նշանակությամբ):

1) «Տարբեր», «օտարոտի» նշանակությամբ՝ տարաձայն(ություն), համանիշ՝ այլաձայն. հականիշ՝ համաձայն, բաղաձայն. Տարախոհ(ություն), համանիշ՝ այլախոհ, հականիշ՝ համախոհ. Տարախոս(ություն), հականիշ՝ համախոս. Տարակենտրոն, հականիշ՝ համակենտրոն. Տարաբան, հականիշ՝ համաբան. Տարամիտ, տարամտություն, համանիշ՝ այլամիտ—1. տարբեր մտածություն, հականիշ՝ հակամիտ, 2. տարօրինակ, օտարոտի մտածություն. Տարադատել—1. տարբեր կերպով դատել. հականիշ՝ հասդատ, 2. օտարոտի կերպով դատել. Տարազարդ—1. տարբեր զարդ(ով). հենշ.՝ համազարդ, 2. օտարոտի զարդ. Տարազգեստ—1. տարբեր զգեստ(ով), հականիշ՝ համազգեստ, 2. օտարոտի զգեստ, 3. ապազգեստ. Տարագործ, համանիշ՝ այլագործ—1. տարբեր գործող. հենշ.՝ համագործ, 2. տարօրինակ, օտարոտի գործ. Տարա-

ձև, համանիշ՝ այլաձև—1. տարբեր ձևով, հինշ.՝ համաձև, 2. օտարոտի ձև(ով), տձև(ություն). Տարաշնորհ—օտարոտի շնորհքով, անշնորհ, տձև. Տարակարծ. տարակարծիք—1. այլակարծիք. հականիշ՝ համակարծիք, 2. կարծիքից դուրս, անկարծելի բան. օտարոտի, անհավանական կարծիք (պարագործ)։

2) «Օտար». «հեռու. «դեռ ու դեռ», «զանազան կողմեր» նշանակությամբ, օրինակ՝ տարաշխարհ—օտար աշխարհ. տարաբնակ(ություն)—օտար, հեռու տեղ բնակել. տարագրել—գրել օտար տեղ քնելու, աքսորել. տարագնաց լինել—օտար տեղ գնալ. տարափոխիկ—օտար տեղ տեղափոխվող. տարադեմ գնալ, տարադիմություն—օտարություն դիմելը. տարափախել—հեռու փախչել. տարահնչել, տարափողել—հեռու հնչել, զանազան կողմեր փողել. տարաձիգ, տարաձգել—հեռու ձգել, բացաձգել. դեռ ու դեռ ձգել, տարամերժել—բացամերժել. տարակա, տարակաց—հեռու եղող, բացակաց. տարորոշել—բացորոշել։ Այսպես կազմված են նաև տարածել, տարբերել, տարակուսել և այլն։ Նոր կազմված են՝ տարկետում, տարանցում, տարանկում—զանազան մասերի բաժանում, քայքայում. տարարկել. տարատեղել—այս ու այն կողմերում տեղավորել. տարալուծել—բացալուծել, զանազան մասերի լուծել, բաժանել։

Օտարաբան կազմությամբ՝ ունի «դուրս» բառի և բացասական մասնիկի նշանակություն. օրինակ՝ 1. տարահասակ—տարբեր հասակ(ով), հինշ.՝ համահասակ, 2. հասակից դուրս, տհաս (հասակով). տարակասկած—կասկածից դուրս, ապակասկած, տարակարծ. տարադեպ—անդեպ, անպատշաճ. տարագիծ—գծից դուրս, տարաբուն—բնությունից դուրս. տարաժամ—ժամանակից դուրս անհարմար ժամանակ. տարատողել—տողից, կարգից դուրս հանել. տարասահման(ել)—սահմանից դուրս (հանել). տարապայման—պայմանից, չափից դուրս. տարապարտ—պարտքից դուրս, զուր տեղը. տարօրեն—օրենքից դուրս. տարօրինակ—օրինակից դուրս, անօրինակ։

128. ՏՐԱՄ.—նշանակում է՝ սերտ, պինդ, իբրև բաղադրության մասնիկ՝ այս և այն կողմ(ից). մի կողմից, մի ծալից մինչև մյուսը։ Այսպես կազմված են՝ տրամաբան(ություն), տրամագիծ տրամագիր (դիագրամմա), տրամաչափ (դիամետր), տրամանկյուն (դիագոնալ), տրամախոսություն (դիալոգ), տրամալար.

տրամադատել, տրամադրություն—այս ու այն կողմ դնել, ապա՝ հոգեկան տրամադրություն. տրամամիտ, տրամալուծել, տրամազարդություն, տրամախոհել, տրամաշրջել, տրամորոշել, տրամատպավորել. տրամատել—մի կողմից մինչև մյուսը կտրել, տրամատ (պրոֆիլ, կտրվածք), տրամանցիկ—մի կողմից մյուսն անցնող:

129. Փոխ.—արմատ «փոփոխել» բայի. նշանակում է՝ փոխ, փոխարեն, որից՝ փոխ տալ, փոխ առնել. փոխատու, փոխառու, փոխապարտ (փոխ պարտ եղող), փոխադարձ—փոխարենը ետ դարձնող, փոխարկել—փոխ ձգել, փոխազգեստ — փոխելու զգեստ: Իբրև բաղադրության մասնիկ բայերի հետ նշանակում է՝ 1) փոխելով կամ փոխած ձևով անել, 2) մեկից կամ մի տեղից առնելով ուրիշին տալ, ուրիշ տեղ դնել, կարգել և այլն. օրինակ՝ փոխավաճառություն—փոխելով, փոխանակելով վաճառել, ապրանքների փոխանակություն. փոխադրել—մի տեղից մի ուրիշ տեղ դնել, ապա՝ մի տեղից մի ուրիշ տեղ կրել, տանել. փոխակրել—մի տեղից կրել ուրիշ տեղ. փոխատրել—մեկից առնել ուրիշին տալ. փոխաբերություն—մի տեղից ուրիշ տեղ բերել, ապա՝ մի նշանակությունից մի ուրիշին անցնել. փոխագրել— 1. մի տեղից մի ուրիշ տեղ գրել, օրինակել, 2. մի ուրիշ կերպ, փոխած ձևով գրել. փոխանցել—մի տեղից ուրիշ տեղ անցնել, անց կանցնել. փոխաբնակվել—մի տեղից ուրիշ տեղ բնակվել, բնակափոխություն. փոխատնկել—մի տեղից ուրիշ տեղ փոխելով տնկել:

Այսպես կազմված են նաև՝ փոխատեղել, փոխակարգել, փոխադասել, փոխակերտել, փոխաստեղծել, փոխաձուլել, փոխակուլզմել, փոխակերպել, փոխաձևել—որ նշանակում են մի տեղից ուրիշ տեղ փոխելով, կամ փոխած ձևով՝ զետեղել, կարգել, դասել, կերտել, ստեղծել, ձուլել, կազմել, կերպարանել, ձևել: Դրանց փոխանակ գործ են ածվում, սակայն, ավելի տեղափոխել, կարգափոխել, դասափոխել, կազմափոխել, կերպարանափոխել (կամ՝ ալլակերպել), ձևափոխել կամ ալլաձևել, ալսպես և՝ ալլագունվել—գունափոխվել. փոխամանել—ամանափոխել, ալլամանել. նստափոխ(ուծություն):

«Փոխված ձևով», «մի նոր ձևով» նշանակությամբ՝ սովորաբար գործածվում են «վեր» առաջադրով—վերակերտել, վերաստեղծել, վերաձուլել, վերաշինել,—որովհետև մի բան նորից շինելու ժամանակ՝ սովորաբար փոխված, նոր ձևով է շինվում: Բայց երբ երկու նշանակության տարբերությունը պիտի շեշտվի, այն ժա-

մանակ ասվում է փոխաստեղծել, փոխածուել, օրինակ՝ աշխարհը ոչ միայն պետք է վերաստեղծել (նորից ստեղծել), այլև փոխաստեղծել (փոխած ձևով ստեղծել) և նույնիսկ հեղաստեղծել (շուտ տված ձևով ստեղծել):

Օտարաբան կազմությամբ՝ փոխարքա, փոխանուն, փոխախազահ, փոխգնդապետ: Հմմտ. «դեր» (§ 109):

130. ԲԱՅԱՍԱԿԱՆ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐԻ—Առաջադիր մասնիկների կամ նախամասնիկների մեջ առանձին տեղ են բռնում ԱՆ, ԱՊ, ԴԺ, Տ, Չ, որոնցով կա՛մ բացասվում է բառի հիմնական նշանակությունը, կա՛մ ցույց է տրվում մի հատկություն, մի բան չունենալը: Դրանք, բացի «ապ» մասնիկից, միանում են առանց հոդակապի:

1. ԱՆ.—ա) Դրվելով գոյականների վրա՝ կազմում է ածականների բացասական ստացական նշանակությամբ, այսինքն ցույց է տալիս մի բան չունենալը. նշանակությամբ նույնանում է ԱՌԱՆՑ նախադրության հետ, ինչպես՝ անամոթ—ամոթ չունեցող, առանց ամոթի. անհայր, անտուն, աներկյուղ, անանուն, անդարդ. անգույն:

բ) Դրվելով ածականների վրա՝ բացասում է նրանց նշանակությունը, համապատասխան ՈՉ բառի. ինչպես՝ անարի—ոչ-արի, անարդար, անխառն, անաղոտ, անսուրբ, անզգալի, անմտածելի, անազնիվ, անհավասար, անբարի, անհաստատ, անթերի, անխարդախ, անբաժշտական, անբնական, անհավանական:

գ) Դրվելով բայարմատների կամ բայաբների վրա՝ կազմում է ածականներ բացասական դերբայների նշանակությամբ, ինչպես՝ անշարժ—չարժվող. անվարժ—չվարժված. անզգա—չզգացող. աներևույթ—չերևացող. անբժշկելի—չբժշկվող, որ կարելի չէ բժշկել. անբաժանելի, անմիանալի, անասելի, անտանելի և նմանները:

Պետք է նկատի ունենալ, որ գոյականներից ու բայաբներից կազմված ածականների վերջածանցները սովորաբար դուրս են բերվում, երբ սկզբից ավելանում է «ան» բացասականը, ինչպես՝ զգայուն—անզգա (և ոչ՝ անզգայուն), շարժուն—անշարժ, զորեղ—անզոր, մտավոր—անմիտ, ուժեղ—անուժ, հարգելի, հարգո—անարգ, արվեստավոր—անարվեստ, արժանի—անարժան:

2. ԱՊ—բաղաձայնից առաջ ապա, դրվելով գոյականների վրա՝ կազմում է ածականներ բացասական նշանակությամբ, ինչպես՝ ապահարկ—հարկ չտվող, հարկից ազատ. ապաշնորհ—շնորհք, լավություն չճանաչող, այլև՝ անշնորհք. ապերախտ—ե-

րախտիք չճանաչող. ապերասան—երասան, սանձ չունեցող, անսանձ. ապուշ—ուշը գնացած. ապագործ—անգործ. ապազեն—անզեն. ապազոր—անզոր. ապաշուք—անշուք. ապաջան—անջան, իզուր ջանացող. ապօրինի—ոչ-օրինավոր. ապերջանիկ, ապարդյուն, ապիկար—անկար. ապարախտ:

Օտաբաբան ձևով՝ նոր կազմված են ապակենտրոն, ապադասակարգային, ապաշար (զինվոր, շարքից դուրս եղող զինվոր), ապազգային և այլն:

Այս ածականներից կազմվում են բայեր, ինչպես՝ ապախուրել (խույրը հանել, գլուխը բանալ). ապաբանել—անխոս դարձնել, լռեցնել. ապագովել—ապխարակել. ապազինել—անզեն դարձնել, ապահարկել—հարկից ազատել: Այսպես նոր կազմված են՝ ապառազմել—ռազմական դրուժյունից հանել զորքը, ոչ ռազմական դարձնել. ապակենտրոնացնել, ապակենտրոնացում. ապաստիճանել—աստիճանից զրկել, աստիճանն իջեցնել. ապազգայնացում, ապախցել (խցածը բանալ), ապանեխել—ախտահանել և ուրիշներ: (Տե՛ս § 133, 3. «ԹԱՓ» վերջամասնիկ):

Հունարենի «ԱՊՈՆ» նախամասնիկի ձևով արվեստական կազմություններ են՝ ապարնություն, ապաթարց, ապացույց և ուրիշներ:

3. Տ.—սակավաթիվ բառերի հետ, ինչպես՝ տգեղ, տգետ, տգույն (դժգույն, գունաթափ), տկար (վատուժ), տհաճ, տհաս (լավ չհասած), տձև, տմարդի (վատամարդի), տմույն (դժգույն), տքնել (տքնություն—անբուն մնալ):

4. ԴԺ, ՏԺ.— որոշ թվով բառերի հետ, ինչպես՝ դժգույն, դըժկամակ, դժկերպություն, դժբախտ (վատաբախտ), դժգոհ, դժմիտ, դժպատեհ, դժգին:

5. Զ.—որոշ թվով բառերի հետ, ինչպես՝ չբեր (ամուլ), չկամ, չխոսկան, չտես, չուր, չհաս. նաև անարգական իմաստով, ինչպես՝ չազգ, չզարդ, չաստված, չմարդ—չմարդահավան:

Ածականների հետ դրվում է սովորաբար «ոչ», ինչպես՝ ոչ-մոտիկ, ոչ-հեռու, բայց կան և «չ»-ով բաղադրվածներ, ինչպես՝ չազնվական, չախորժելի (անախորժ), չահավոր (ոչ-ահավոր), չամբարտավանություն. չանարգական, չգոյ, չգոյություն, չհավատալի, չհուսալի, չբաժանելի և նմանները, փոխանակ՝ անհավատալի, անհուսալի, անբաժանելի:

Ե

ԱՄԱՆՑՈՒՄ

131. ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՄԹՆԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ՊԱՐԶ ԲԱՌԵՐ.— Լեզվի հնագույն շրջանի բաղադրյալ բառերը լեզվի նորագույն շրջանում երբեմն այլևս բաղադրյալ բառի տպավորություն չեն թողնում: Սովորաբար բարդ բառերի այնպիսի փոփոխությունը, որով բարդ բառի զգացումը ոչնչանում է, առաջ է գալիս հնչյունների փոխվելով կամ դուրս ընկնելով, երբեմն նաև երբ բաղադրիչ անդամները երկուսն էլ, կա՛մ նրանցից մեկը, գործածությունից դուրս են ընկնում, կա՛մ նրանց բաղադրությունն ու նշանակությունն անհասկանալի է դառնում: Այսպիսի փոփոխություններ առաջ են եկել և՛ նախագրաբարյան, և՛ ետգրաբարյան շրջանում: Օրինակ՝ «այծմ», «իբր» բառերը մեզ համար հիմա պարզ են. բայց դրանք ծագում են հին բարդ բառերից. առաջինը կազմված է՝ ա՛յս + ժամ, իսկ երկրորդը՝ ի + բար: Այս կապակցությունները շեշտի ազդեցությամբ սղվել են և դարձել՝ առաջինը՝ «այսժըմ», ապա՝ «այժմ» որ հիմա արտասանում ենք «աժմ», իսկ երկրորդը՝ «իբրը», «իբր»: Առնենք մի ուրիշ օրինակ:

Գրաբարում ունինք «զիարդ» բառը, որ դարձել է նախ՝ «զեարդ» (ինչպես՝ «որդիակ» դարձել է «որդեակ») և ապա՝ «զերդ» (ինչպես՝ լեարդ—լերդ). հետո նույնիսկ «զետ»: Այս «զերդ» բառը, որ մեկ մեկ գործածում են մեր բանաստեղծները, մեզ համար պարզ բառ է. բայց դրա հին զիարդ զի + արդ ձևի բարդությունը գրաբարում հասկանալի է եղել. որովհետև առաջին բաղադրիչը «զի» սովորական բառ է գրաբարում և նշանակում է «ինչ», իսկ երկրորդ բաղադրիչը՝ «արդ», նույնպես մի բառ է և նշանակում է՝ ձև, կերպ, զի + արդ նշանակում է, ուրեմն, ինչ ձև, ինչ կերպ, ինչպես: Բայց գրաբարում ոչ միայն «իբր» բառի կազմությունը, այլև «ի + բար» բարդությունը մթնած է, որովհետև չկա անկախ «ի» բառ, այլ միայն «ջ» նախդրով՝ «զի», «զինչ»:

Այսպես՝ պարզ բառ է մեզ համար նաև «միւս»—«մյուս» բառը, որ կազմված է՝ մի + եւս (ինչպես՝ աշխարհաբարի համանիշ մեկէլ բառը մեկ—էլ). ինչպես հաբևուր, առնած, աբևն դարձել են հաբիւր, առիւծ, աբիւն, ապա՝ հաբյուր, առյուծ, աբյուն. նույնպես միեւս դարձել է միիւս, ապա՝ միւս, հետո՝ մյուս: Մինչև այժմ էլ

այդ բառը իբրև երկավանկ ենք արտասանում՝ միմուս, միյուս, և հոգնակին լինում է՝ մյուսներ և ոչ թե «մյուսեր»։ Այժմ պարզ բառեր են նաև՝ դես, դեն, դուր, դվուր, դել տալ (զառանցել), որոնք ծագում են գրաբարի ընդ+այս, ընդ+այն, ընդ+որ, ընդ+այլ (խոսել) կապակցություններից։ Այսպես և առավառ մեզ համար մի պարզ բառ է, որովհետև երկու բաղադրիչ մասերն ևս՝ «առ+աւօտ», գործածությունից դուրս են ընկած (աւօտ—լուսաբաց)։ «Ուշինչ» բառի բաղադրությունը հասկանալի է. որովհետև ունինք ոչ և ինչ բառերը, երկրորդը՝ «բաւն» նշանակությամբ, ինչպես՝ ամեն ինչ—ամեն բան. ուրեմն ուշինչ—ոչ մի բան։ Բայց ունինք այդ բառից ծագած «շինչ» բառը (որից՝ շնչին), որի մեջ «ոչ» դարձել է «չ»։ այս բառի կազմությունն արդեն մթնած է, որովհետև երկու բաղադրիչ մասերն էլ շատ գործածական չեն։ Մի փոքր լեզվական ուսում առած մարդու համար, սակայն, հեշտ հասկանալի է «շինչ» բառի կազմությունը։ Նույնպես մթնած է «շիբ» բառի կազմությունը. «իբ» նշանակում է բան, ուրեմն՝ շիբ — ոչ մի բան, ուշինչ։ Դրանից՝ շիբ դառնալ, չբանալ։ Բայց հին լեզվի մեջ «իբ» բառը նշանակում է նաև «կա», ուրեմն՝ շիբ—չկա։ Այս վերջին նշանակությամբ էլ «շիբ» բառի կազմությունը մթնած է, քանի որ «իբ» — «կա» նշանակությամբ հին լեզվի մեջ էլ գործածական չէ. մեզ համար այժմ «շիբ» արդեն պարզ բառ է։

Բարդ բառերի զգացումն իբրև պարզ բառեր, ինչպես կարելի է տեսնել բերած օրինակներից, մի անգամից չի առաջ գալիս, այլ երկար ժամանակի ընթացքում՝ աստիճանաբար։ Օրինակ՝ «իջևան» բառը դեռ կապում ենք «իջնել» բառի հետ և ըմբռնում ենք իբրև իջնելու տեղ, բայց դրա բաղադրությունը մեզ համար մթնած է, որովհետև նոր լեզվի մեջ երկրորդ բաղադրիչ անդամը՝ «վան» բառը չկա, իսկ «վանք» բառը կորցրած է իր ընդհանուր նշանակությունն իբրև բնակարան, կացարան և այժմ գործածվում է միայն իբրև «կրոնավորների կացարան», «մենաստան»։ Ավելի ևս մթնած է, բայց բոլորովին չի մեռած, հին օթևան բառի կազմությունը, որովհետև այս բառի համար ոչ միայն «վան» բառի նշանակությունն է փոխված, այլև առաջին բաղադրիչը՝ օթ, որից՝ օթարան, օթանոց, օթյակ, օթել և այլն. հնացած մի բառ է և շատերի համար անհասկանալի։ Բայց և այնպես լեզվական ուսում առած մարդու համար զգալի է այդ, ինչպես և իջևան բառի բաղադրված լինելը։ Հետո ունենք նաև «տառով» իջևան, օթեան գրությունները, որ

ցույց են տալիս, թե այդպես գրողներն այդ բառերի մեջ այլևս «վանք» բառը չեն ըմբռնել:

Այսպես ուրեմն, ինչ որ լեզվի հին շրջանում բաղադրված բառ է, հետագա շրջանում կարող է, վերևում բացատրված ձևով, լեզվի կենդանի կիրառության մեջ այնպիսի փոփոխություն կրել, որ այլևս չզգացվի իբրև բաղադրված բառ: Այսպես շատ բառեր, որ այժմ մենք պարզ ենք համարում, լեզվի հնագույն շրջանում եղել են բաղադրված (§ 4):

132. ԱՄԱՆՅԱԿԱՆ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ԸՆԶԱՓՈՒՈՒԹՅԱՆԻՔԻ ՄԱՍԵՐԻՑ:— Երբ բաղադրիչ մասերից մեկը հնչափոխությամբ իբրև բառ կորչում է, այսինքն՝ մենակ գործ չի ածվում իբրև բառ և ոչ էլ իբրև արմատ ուրիշ բառերի, և այդ մասն այլևս չենք նույնացնում այն բառի հետ, որից ծագել է այդ փոխված բառը,— այն ժամանակ բարդ բառը թողնում է մի առաջադիր կամ վերջադիր մասնիկով (նախածանցով կամ վերջածանցով) կազմված բառի տպավորություն: Օրինակ՝ բարբառներից մի քանիսի մեջ գտնում ենք «ինչեղ» (ինչըղ) բառը, որը նշանակում է «ինչպես»: Մեր լեզվական զգացումով այդ բառի առաջին մասը դեռ կապում ենք «ինչ» բառի հետ. բայց վերջի «եղ» (ըղ) մասն այլևս չենք նույնացնում ոչ մի բառի հետ, այլ համարում ենք մի տեսակ մասնիկ, իսկ «ինչ-եղ» բառը՝ մի ածանցական բառ. մինչդեռ միջին հայերենում այդ բառը բարդ է՝ ինչ + ցեղ բառերից կազմված: «Յեղ» միջին հայերենում նշանակում է՝ տեսակ, կերպ, ուրեմն՝ «ինչցեղ» — ինչ տեսակ, ինչպես, ինչ կերպ:

Մասնիկով կազմված բառերի տպավորություն են թողնում և բարբառների մեջ եղած չմշակեղ, չմշակեղ և չմակեղ բառերը, քանի որ «չմշմ», «չմշ», «չմ» մասերը ոչ մի բառի հետ չենք նույնացնում: Երեքն էլ նշանակում են՝ շնչին հաց ուտող, շատ քիչ ուտող: Դրանցից առաջին երկուսը ծագել են ն>մ փոփոխությամբ «չնչնակեր» և «չնչակեր» բառերից. (այսպես կազմված կան նաև «չնչահավատ» և այլն): Այս վերջիններից առաջինը զգացվում է իբրև բարդ բառ, որովհետև «չնչին» բառը սովորական բառ է. իսկ երկրորդի կազմությունը մթնած է, որովհետև սրա առաջին բաղադրիչը «չինչ», որից «չնչին», անգործածական է, և հենց այդ «չինչ» բառի բաղադրությունն էլ, ինչպես տեսանք, մթնած է: «Չմշմակեր» բառի առաջին մասը «չմշմ» ըմբռնվել է իբրև կրկնություն և առաջ է եկել «չմակեր» բառը նույն նշանակությամբ, որ և ավելի

գործածական է, քան մյուս երկուսը. դա էլ թողնում է «չմ» առաջադիր մասնիկով (նախածանցով) կազմված բառի ապավորություն, որովհետև չկա «չիմ» կամ «չում» բառ։ Այսպես և փոխառաբարդ բառը փոխառ ձևից անցնելով՝ դարձել է փոխառ, որի մեջ «ար» մասն արդեն թողնում է մի վերջածանցի ապավորություն։

Ինչքան էլ վերևում դրված այդ բառերի «եղ», «չմչմ», «չմչ», «ար» մասերը մասնիկի ապավորությունն են թողնում, բայց դրանք ածանցական մասնիկներ չեն։ Այդպիսի բաղադրիչ մասերը, որ կուրցրել են իրենց ձևը և անկախ բառական նշանակությունը, այն ժամանակ են միայն ածանցական մասնիկ դառնում, երբ միևնույն ձևով և միևնույն ընդհանուր ձևական նշանակությամբ երևան են գալիս, սկզբից կամ վերջից ավելացած, մի շարք բառերի մեջ, որոնք մեր լեզվական զգացումով ըմբռնվում են իբրև մի առանձին խումբ մի ըսողանուր ձևական նշանակությամբ, որ այդ մասնիկներով ավելանում է այդ խմբի բառերի նյութական նշանակության վրա։ Արդ, ինչևից և փախաբառերն առանձնացած են մնում. դրանք առանձին բառերի հաս-հատ փոխված, քարացած ձևեր են միայն։ Թեպետ երբեմն նույնիսկ մի հատ բառի անալոգիայով ուրիշ բառեր են կազմվում, բայց անալոգիայով բաղադրությունները սովորաբար հեշտությամբ առաջ են գալիս, երբ լեզվի մեջ կան արդեն որոշ թվով բառեր նույն կազմությամբ և նույն նշանակությամբ, ինչպես եթե ոչ միայն փոխառաբարդ դարձած լինեն փոխառ, այլև թմբկահար, ֆնարահար դարձած լինեին «թմբկար», «քնարար», բայց այդ չկա։ Ուստի մենք ավելի մեծ թվով՝ փոխառաբարդ, թմբկահար, ֆնարահար, փանդոնահար, սրնգահար բառերի նմանությամբ նոր կազմել ենք ջութակահար, դաշնակահար և ոչ թե «ջութակար», «դաշնակար»։ Վերևում հիշված «չմ» մասնիկը, սակայն, արդեն կարելի է մի նախամասնիկ (առաջադիր մասնիկ) համարել, որովհետև մենք արդեն «չմակեր» բառի նմանությամբ, նույն ձևով և նույն նշանակությամբ ունինք նաև «չմախում» — քիչ խմող, «չմախոս» — քիչ խոսող, բերանը փակ նստող, «չմահավանս» — ոչ մի բանի չհավանող, կամ շատ քիչ բանի հավանող։

Ածանցական մասնիկների մի մասն այսպիսի հնչյունական փոփոխությամբ է առաջ եկել նախադրաբարյան շրջանում։ Այսպես՝ մեր լեզվի մեջ շատ կենդանի և գործածական «վոր» (-ավոր) մասնիկը ծագել է «բեր» բառի մի երկրորդ «բոր» ձևից (ինչպես՝ քերել — քորել), որի «բ» հնչյունը երկու ձայնավորի մեջ դարձել է

«վ»․ ուրեմն «լուսավոր» — «լուսաբոր» նույնն է, ինչ որ «լուսաբեր», միայն ոչ «լույս բերող» նշանակությամբ, այլ «վրան լույս կրող, լույս ունեցող»։ Հին լեզվի մեջ «բերել» դեռ նշանակում է նաև «կրել», «վրան կրել», «վրան ունենալ»։ Հնչյունափոխության հետ ահա այդ բառի կրկին նշանակություններն էլ տարբերակման են ենթարկվել․ «վոր» (հրն-ւոր) ձևի համար առնվել է միայն այս երկրորդ նշանակությունը — վրան կրել, ունենալ։ Բայց այժմ, ինչպես և հնումը, այլևս «վոր» ձևը ոչ հնչյուններով և ոչ նշանակությամբ չենք նույնացնում «բեր» բառի հետ, և քանի որ «վոր» ձևն անկախ գործածություն էլ չունի, ուստի «լուսավոր» և նման կազմության բառերի մեջ «վոր» մի ածանցական մասնիկ է․ մինչդեռ «լուսաբեր» և նման բառերը մեզ համար հասկանալի բարդ բառեր են։ Այսպես՝ հնչյունների և նշանակության փոփոխությամբ, «ոտ» մասնիկը համարվում է ծագած «հոտ» բառից․ «հիվանդոտ», «ծխոտ» բառերն, ուրեմն, սկզբնապես եղել են՝ «հիվանդահոտ», «ծխահոտ», այսինքն՝ հիվանդի հոտ ունեցող, ծխի հոտ ունեցող․ ապա՝ դարձել են «հիվանդոտ», «ծխոտ» և ստացել են արդի նշանակությունը։

Այս մասնիկները (վոր-ւոր, ոտ) նախագրաբարյան շրջանում են ծագած, ուստի դրանց բացատրությունը տրվում է միայն համեմատական քերականության օգնությամբ․ բայց կան ածանցներ, որոնք մեր լեզվի պատմական շրջանում են առաջ եկել, և մենք կարող ենք դրանց ծագմանը հետևել։ Այսպիսի նոր ածանցներից մեկն է «ատ», որ շատ գործածական է, և որով այժմ շարունակ նորանոթ բառեր ենք կազմում թե՛ անուններից և թե՛ բայերից։ Դա ծագում է «հատանել» բայի «հատ» արմատից, այսպես՝ ֆնահատ դարձել է ֆնատ (քնից կտրված)․ փայտահատ (փայտ կտրող մարդը և գործիքը) դարձել է փայտատ (գործիքը՝ կացին, այլև բրիչ, որ բարբառային ձևով է՝ փետատ), զլխահատել դարձել է զլխատել, որից զլխատ (զլուխը կտրած) և ուրիշ բառեր՝ կոնատ, պոչատ, քթատ․ երկատել, ածվատել, մասնատել և այլն։

133. ԱՄԱՆՑԻԿՆԵՐԻ ՄԱԳՈՒՄՆ ԱՌԱՆՑ ՀՆՁԱՓՈՆՈՒԹՅԱՆ, — Ածանցական մասնիկներ առաջ են գալիս նաև առանց հնչյունափոխության։ Երբ բաղադրիչ մասերից մեկը իբրև անկախ բառ կորչում է կամ չկա լեզվի մեջ, այլ մնալով բաղադրությունների մեջ՝ ստանում է մի նոր, ձևական նշանակություն, — այն ժամանակ այդպիսի մասն զգացվում է իբրև ածանցիկ, և երբ դրա անալոգիայով

նոր բառեր են կազմվում, դա դառնում է իսկապես մի առաջադիր կամ վերջադիր մասնիկ: Բերենք մի քանի օրինակ:

1) Լեռները շատ գործածական քափանցել, քափանցում, քափանցիկ բառերը: Սրանց երկրորդ մասը նույնացնում ենք անցնել բառի հետ. բայց առաջին մասի՝ քափ բառի նշանակությունն աշխարհաբարում չկա, և չենք կարող նույնացնել ոչ մի բառի հետ, ո՛չ «թափել», «թափ տալ» բառերի հետ և ո՛չ էլ շարժման «թափի» հետ, որ նշանակում է՝ ուժ, սաստկություն: «Խափ» հին լեզվի մեջ նշանակում է նաև՝ տակ, հատակ, խորք: Գրաբարում կան այս նշանակությամբ՝ «թափ անցանել», «գթափ անցանել (անցուցանել)», որ նշանակում է՝ մինչև տակը, սինչև խորքը անցնել, անց կացնել՝ ապա որովհետև մինչև տակն անցնելը մինչև մյուս ծայրն անցնել է, ուստի և «թափ անցանել» նշանակում է նաև մի կողմից մինչև մյուս կողմը, մի ծայրից մինչև մյուսն անցնել (անց կացնել) մի բանի միջով: Այս երկու իմաստով նոր լեզվի մեջ գործածվում է «թափանցել» բառը—թափանցել մինչև խորքը, թափանցել մի բանի միջով: Եվ որովհետև «թափ» բառ չկա «տակ», «հատակ» նշանակությամբ, ուստի «թափ» մասն ըմբռնում ենք լբլի մի նախամասնիկ: Սույն նշանակությամբ գրաբարում կան նաև՝ թափանշույլ (թափանցիկ), թափ կամ ընդ թափ հանել, թափ հասուցանել, թափ անկտնել, թափ մտանել—մինչև տակը կամ մի բանի միջով մի կողմից մինչև մյուսը հանել, հասցնել, ընկնել, մտնել. և վերջապես կա կրկնավոր «թափընդթափ» կամ «թափնթափ» մակբայը, որ նշանակում է՝ «թափանցելով»: Նույն նշանակությամբ նաև՝ թափանց (ածել, լինել), թափանցանց (ելանել, լինել): Ուսեբրենի ոքո և գերմաներենի durch նախդիրներով կազմված մի քանի բայերի դիմաց՝ բառարանների մեջ գտնում ենք՝ ընդթափ ձգել, նետել. անցնել ընդթափ, թափանցել. ընդթափ նկարել, ընդթափ կաղապարել. ընդթափ կտրել, ծակել. ընդթափ անցնել, հոսել, ծորալ. ընդթափ երևալ, տեսնվել. թափանցանց խոցել: Այս բոլորը, սակայն, չեն ընդհանրացած նոր գրական լեզվի մեջ, և առաջ չի եկել մի կենդանի գործոն նախամասնիկ «թափա» ձևով, կամ բայի հարադիր մաս «թափ» կամ «ընդթափ», «թափանց», «թափընթափ» ձևերով: Հին լեզվից առել ենք՝ «թափ անցանել» բայը «թափանցել» ձևով, այլև «թափանցում», բայց ոչ նաև՝ թափ ընկնել, թափ մտնել, թափ հանել, թափ հասնել, ուստի անալոգիայով չենք կազմել՝ թափ կտրել, թափ ծակել, թափ ելնել և նմանները, կամ թափամուտ լինել, թափահանել, թափածակել, թափակոտրել,

Քափահոսել, թափախոցել, թափերեալ և այլն: Կնշանակե՛ ինչքան էլ «Քափանցել» բառի «թափ» մասն ըմբռնում ենք իբրև մի նախամասնիկ, բայց դա դեռ գործոն չէ: Սիայն Հովհաննես Թումանյանի ուսուերենից մի թարգմանության սեջ գտնում ենք՝ «Քափ իջավ դեպի նկուղները խոր»: Այս ցույց է տալիս, որ լեզվի մեջ կարող է առաջ գալ մի այդպիսի նախածանց մասնիկ:

2) Հին լեզվի «դիարդ» բառի մասին խոսելիս տեսանք, որ հին լեզվի սեջ «արդ» բառը նշանակում է՝ ձե, կերպ (այլև հորինվածք, կազմութիւն): Աշխարհարարում գործածվում է այդ բառը միայն կրկնական ձևով՝ «արդ ու զարդ» և բոլորովին ուրիշ նշանակութեամբ: Սակայն զրաբարից ունենք՝ խորանարդ, զմբնարդ, պուտնարդ, կոքնարդ բառերը, որոնք աշխարհաբարի տեսակետով կարող են ածանցական բառեր համարվել: Ղրանց մեջ «արդ» մասն ունի մի ընդհանուր նույն ձևական նշանակութիւնը և արդեն մի ածանցական մասնիկ է, քանի որ զրանց անալոգիայով կարող ենք երկրաչափական և տեղագրական ձևերի համար նոր բառեր կազմել և կազմված են՝ սեղանարդ, թամբարդ, սանարդ և այլն:

3) Ածանցական մասնիկներ առաջ են գալիս և այն ժամանակ, երբ բառի նշանակութիւնը բաղադրութեան մեջ ձևական դառնալով այնպիսի փոփոխութիւն է կրում, որ այլևս չենք նույնացնում նույն բառի սովորական անկախ գործածութեան հետ: Առնենք քափել բայի արմատով կազմված՝ բառերը՝ տերեաթափ, ծաղկաթափ, թեփաթափ (թուղնի համար), ստեաթափ, հերաթափ, մազաթափ: Սրանք մեզ համար հասկանալի են իբրև բարդ բառեր, որովհետև տերեր, ծաղիկները, թեր (այսինքն՝ թեր փետուրները), մազը թափվում են: Հասկանալի է նաև «անթափ» բառը, որովհետև կտորի խավը թափվում է. «անթափ» բառն, ուրեմն, նշանակում է խավը չթափված: Գուցե հասկանալի է նաև քնաթափ (մարդու համար), մսաթափ, եղջերաթափ և այլ բառերի բաղադրութիւնը, որովհետև դեռ գործածում են՝ թեերը թափվեցին, միսս թափվեց, մատներս (ցրտից) թափվեցին, պոզերը թափվեցին: Նույնպէս բարդ բառի զգացում ունինք նաև՝ զերեթափ, դեղաթափ (դեղթափ), հողաթափ, գրավաթափութիւն և այլ բառերի համար. որովհետև «թափել» բառը մեկ մեկ դեռ գործ ենք ածում «ազատելու» նշանակութեամբ՝ մուրհակը, գրավը թափել, գերին թափել. «դեղաթափ» բառն, ուրեմն, նշանակում է՝ դեղից (թուլից) ազատող, «հողաթափ»՝ հողից ազատող: Բայց կան նաև այս բառերը՝ խելաթափ, մտաթափ, ուշաթափ, գունաթափ, սրտաթափ (սրտաբեկ, սիրտը կոտրած. —

չպիտի շփոթել նոր լեզվի «սիրտ խափել» — սիրտ խառնել՝ դարձվածի հետ), ոգեթափ (ուժիղ ընկած), գինեթափ, տեղաթափ (տեղից կտրված), մարդաթափ (մարդկանցից կտրված, անբնակ), հարեթափ, բեռնաթափ (բեռն հանած), ոսկրաթափ անել (միսը, — ոսկրահան անել) և ուրիշները: Այս բոլորը զբաղառում բարդ բառեր են, որովհետև հին լեզվով ասվում է՝ թափել ի խելադ, ի մտադ. թափել գունոյ, թափել զոգի, զգինի, թափել զբեռն, թափել ի բնակչադ (թափուր, դատարկ մնալ), թափիլ ի հարեթնադ (զրկվել), թափել գտուն (տունը դատարկել) և այլն: Բայց նոր լեզվի մեջ «թափել» բայն այսպիսի կիրառություններ և նշանակություններ չունի, ուստի և այդ բառերի բարդ լինելն աշխարհաբարում արդեն մթնած է, և երկրորդ բաղադրիչը «բալի» թողնում է մի ածանցական մասնիկի տպավորություն մի ընդհանուր ձևական նշանակությամբ՝ իբրև զերծ, հան, զուրկ, և այդ բառերի անալոգիաով կազմված են նոր բառեր՝ ձիաթափ, ուժաթափ, գինաթափ, քնաթափ, որով և «թափ» բառն արդեն դարձել է մի վերջածանց մասնիկ: Վերջերս նույնիսկ՝ «կույտաթափ անել», որի իմաստով. սակայն, գրում են ավելի «ապակուլակացում»: (Տե՛ս § 130.2, ԱՊ մասնիկ):

4) Գրաբարի «Առձեռն» բառարանի մեջ գտնում ենք տեղահաճ կամ տեղհաճ բառը, որ բացատրված է՝ «եռկաւն (դոնստ) մինչև գետին»: Այրարատյան բարբարի մեջ կան՝ ետտհաճ, ծնկնաճ հաճ բառերը. ասում են՝ գետը, ջուրը կամ ձուռնը ծնկնահար է. ծնկնահար նստած ձուռն, այսինքն՝ մինչև ծունկը հասնող. զարին ճտահար է, այսինքն՝ հասնում է մինչև մարդու ճիտը, ճիտը ծածկելով: Այս բառերի կազմությունը բացատրվում է «հարկանել» բայի «հար» արմատից կազմված. ծնկնաճաճ, ուրեմն, սկզբնապես՝ ծունկը ծեծող, ճտահար — ճիտը ծեծող, ճաին խիտող. ապա՝ նշանակության փոփոխությամբ՝ մինչև ծունկը, մինչև ճիտը ծեծող, դարնող, հետևաբար և մինչև ծունկը, մինչև ճիտը հասնող: Այդ «հար» մասն ալթմ ըմբռնում ենք իբրև մի ածանցիկի, Բացի վերևի բառերից կան նաև՝ լանջահար — մինչև լանջ. պոկահար, որ նշանակում է՝ մինչև պոռնկ, պոկե-պոռնկ. (բարբառների մեջ նաև «պոտեհար» — «պոտեպոռնկ»):

5) Այսպիսի բարդ բառերի մի անդամը ածանցական մասնիկ է դառնում ժամանակի ընթացքում հետզհետե, որովհետև նրա նշանակության փոփոխությունն էլ աստիճանաբար է առաջ գալիս, այնպես որ միևնույն բառը կարող է միաժամանակ մերթ իբրև

բարդ բառ զգացվել, մերթ իբրև ածանցական, նայելով թե նոր նշանակութիւնն անցնելը որքան զգալի է: Այսպիսի անցման իբրև օրինակ ունենք արեւելյան բարրառների մեջ «հանել» բառի «հան» արմատից ծագած մի նոր մասնիկ՝ «հան», որ ունի «անդ» ածանցի նշանակութիւնը և սրա ազդեցութեամբ վերջից մեկ-մեկ ստանում է և «Յ» հնչյունը, ինչպես՝ երեսահան կամ երեսահանց—երեսանց. տակահան կամ տակներհան, տակներհանց—տականց, տակից և ալ: Ենենք այս մասնիկի ծագումը:

Ունինք «հան» բառով բաղադրված մի շարք բառեր, որոնց բաղադրութեան երկրորդ մասը պահում է «հանել» բառի նշանակութիւնը, ինչպես՝ տնահան, տեղահան անել, լինել—տնից, տեղից հանել, հանվել (հմտ. հին՝ տեղաթափ). գլահան անել, խելքահան անել—զխից, խելքից հանել, մոլորեցնել (զխահան անել—հան՝ ոյից հեռացնել, այլև մի բան զխանց, վալրիվերո անել). ճրվահան անել, կոնահան անել—ճիւղ, կուոր հանել (հմտ. հին՝ թևաթափ). ոտնահան լինել—գործածվում է փոխված նշանակութեամբ իբրև՝ սաստիկ հոգնել, ոտնաթափ լինել. ոսկրահան անել (ոսկրահան, ոսկերքահան)—ոսկորները հանել, զատել մսից (հմտ. ոսկրաթափել). փետրահան անել—փետուրները հանել. փերթահան անել—կտորը կտորից հանել. պոկել. դուրը կրնկահան անել—ոտան կրունկը տեղից հանել: Այս և նման բառերը մեզ համար հասկանալի բաղադրյալ բառեր են:

Բարդ բառերի զգացումը ունինք նաև հետևյալների մեջ, ոոոնք, սա՛ւան, իրենց նշանակութեամբ տարբերվում են նախորդներից. ծառն սուրմատահան անել, տակտահան անել—ծառն արմատից հանել, արմատով հանել. արմատն էլ հետք հաւնել. ծառն արմատահան կտրել, տակտահան կտրել.—ծառն արմատահան, տակտահան կտրվել է, ծառն արմատահան պոկել, տակտահան պոկել—արմատը հանելով կտրել, պոկել. արմատից կտրել, կտրվել. ալլա նաև՝ արմատարի, արմատի հետ, արմատով հաճե՛րձ կտրել և ալ: Այս կարեւոր պատկանում են նաև հետևյալները՝ մարդը տակահան (տակնահան) փորել, զետինը երեսահան քանդել, հողը երեսահան վերցնել: Այստեղ էլ դեռ կարող ենք մտածել՝ տակը, ալլաին՝ տակի մասը հանելով փորել. երեսի մասը հանելով քանդել. վերցնել, թեպետ ավելի շուտ մտածում ենք՝ տակով, տակից՝ մինչև տակը, տակից սկսած, տակն էլ հետը փորել. երեսից սկսած, երեսանց քանդել. վերջնել, նույնպես՝ «բարդին տակահան կտրել», «ծառը երեսահան կտրել», «մազերը տակահան խուզել», «արտը տակա-

հան հեծել», «Երեսահան հեծել»—այստեղ «տակր հանելու», «երեսը հանելու» գաղափարն արդեն բոլորովին մթնած է, և դրանք նշանակում են միայն՝ տակը, տակի մասը (ոչ արմատը) հետը, տակից կտրել, խուզել, հնձել, երեսի մասը, երեսանց, երեսից սկսած կտրել, խուզել, հնձել: Այս կապակցությունների մեջ «հան» մասն այլիս չենք կապում հանել բայի հետ. դա բառին տալիս է բացառական հոլովի, կամ հետ, հանդերձ, մինչև բառերի նշանակություն, թեպետ և հեշտությամբ ըմբռնում ենք, որ սկզբնապես նշանակել են՝ «տակը (տակի մասը) հանելով» կտրել, խուզել, հնձել, միայն «երեսը, երեսի մասը հանելով» կտրել, խուզել, հնձել:

Այս բառերը, ֆիզիկական նշանակությունից փոխվելով բարոյական նշանակության, արդեն բոլորովին չեն կապվում հանել բառի նշանակության հետ. «մի բան տակահան մոռանալ» այլևս չի նշանակում՝ «տակի մասը հանելով» մոռանալ, այլ «տակովին», հիմնովին մոռանալ, տակն էլ հետը, տակից, հիմքից մոռանալ: Այստեղ տակահան բառը լոկ մակբայ է դարձած: Այսպես և հետևյալների մեջ. երեսահան հայելի, տակահան ածելի (երեսանց—արտաբուստ, տակահան—տականց, ներքուստ). երեսահան ոչխար է ձևանում, բայց սրտանց գայլ է. երեսահան խրատում էր... տակահան ի՞նչ ասես՝ անում է. տակահան իր բանը շինեց. տակահանց նայել. տակահան նա ձեր տունը քանդեց (Պոռչ.): Տակահան—տակետակ, խորամանկ, ծածկամիտ:

Մի անգամ որ «հան» բառը կորցնելով իր բուն նշանակությունը՝ իբրև ածանցական մասնիկ է ըմբռնվել՝ բացառական հոլովի. կամ հետ, մինչև բառերի, կամ միասնության գործիական հոլովի նշանակությամբ, արմատահան, տակոտահան, տակահան, Երեսահան բառերի անալոգիայով կազմված են և ուրիշ բառեր, որոնց մեջ հանելու գործողության վրա այլևս չենք մտածում: Այսպես են՝ «ծառը գետնահան կկտրես, բարձր չես կտրիլ»։ «խոտը գետնահան հնձել»,—չի նշանակում արմատը գետնից հանելով կտրել, այլ գետնից սկսած, գետնի հետ հավասար կտրել, մինչև գետին: Նոյնպես՝ «սպառը գետնահան դնել» չի նշանակում գետնից հանելով դնել, այլ գետնից սկսած, գետնի հետ հավասար դնել առանց հիմքի: Այսպես և «գետնահան տուն»— գետնի վրա, գետնի հետ հավասար շինված տուն: Բարձրահան, ցածրահան նայել—բարձրից, ցածրից: Կողահան մտիկ տալ—կողքից, կողքի կողմից, կողքի վրա նայել. ապա նաև՝ կողքահան գնալ, լող տալ, թեք ընկնել, գդակը կողքահան դնել—կողքի վրա: Մեկահան խրվել ցեխի մեջ—

խրվել մինչև ծունկը. ծունկից սկսած դեպի ցած, ծունկն էլ հետը, ծնկահար խրվել: Դիշերահաճ, գիշերահաճ (նաև՝ բացառականի «ա» վերջավորությամբ՝ գիշերահաճ) վեր կացավ, գնաց—գիշերով, գիշերանց, ի գիշերաց (նաև կրկնությամբ՝ գիշերով—գիշերհանա ո՞ր ես գնում): Առավոտահաճ (նաև բացառականի «ա» վերջավորությամբ՝ առավոտահաճ) ո՞ր ես գնում—առավոտանց, առավոտենց, առավոտուց, առավոտը շուտով, առավոտվա հետ: Հմմտ. «հետ լուսուն», «բարի լուսի հետ» վեր կացավ: Մեզելահաճ—արևը ծագելու հետ, առավոտը կանուխ: Հմմտ. ծագի հետ վեր կենալ: «Շապկահաճ դուրս թափվեցին» նշանակում է՝ ոչ թե շապիկը հանած, այլ շապկով, շապկանց, հալավանց, ալսինքն միայն շապկով. մինչդեռ «շորահաճ լինել» բարդ բառ է և նշանակում է՝ շորերը հանել:

Այս գործածություններից հեշտությամբ անցում է լինում և որակական մակերալի նշանակության, ինչպես են՝ մեծահաճ խոսել, մեծահաճ անց կացրու—իրև մեծ կամ մեծաբար խոսել, իբրև մեծ կամ մեծ լինելով անցկացնել. ներել, Փոքրահաճ գնա, արա իբրև փոքր: Անոթահաճ—անոթի կերպով. դեռևս բան չկերած (Տ. Նավասարդ. Բառ.): Մլլահաճ բոռալ—բարձր բոռալ (ծիլ—վեր, բարձր. ծիլ գնալ, ծիլ լինել—վեր բարձրանալ): Մլունգհաճ փախավ գնաց—նստած տեղից հանկարծ վեր ցատկելով՝ փախավ. («ծլունգ լինել») —նստած տեղից հանկարծ վեր կենալ, վեր դատկել):

Ե) Նոր լեզվի շատ գործածական կենդանի ածանդիկներից մեկն է՝ «վառ», «վարի». ինչպես՝ Բաղաճաճաճ կամ Բաղաճաճաճի. մառաճաճ կամ մառաճաճաճի: Դա ծագում է հին վառել բառի արմատից, որի մի քանի նշանակություններից մեկն է՝ կյանք վարել. կենդանավարել և ավելի՝ վարվել՝ որից՝ վարմունք, վարք: Հին լեզվի մեջ հունարան գրողները հունարենի «պոլիս» — «քաղաք» բառից կազմված «պոլիտեա», «պոլիտեոս» բառերը թարգմանել են Բաղաճաճաճաճ, Բաղաճաճաճաճ, որոնց առաջին նշանակությունն է, ըստ հունարենի, քաղաք (պետություն) վարել, կառավարել. քաղաքի գործերը վարել. ապա՝ իրև քաղաքացի ապրել ու գործել, քաղաքի կյանք վարել, և վերջապես՝ քաղաքացուն արժանի, գովելի վարք ու կյանք ունենալ: Ըստ այսմ Բաղաճաճաճ բառի նշանակությունն է՝ քաղաքի վարիչ, ապա՝ քաղաքացու ձևով վարվող: Այս բառի նման արդեն հունարան հեղինակներից կազմած ունինք՝ ալիսահաճաճաճ, ալիսահաճաճաճաճ, ալիսահաճաճաճաճաճ, «ալիսահաճաճաճ կեանք», որ նշա-

նակում է՝ աշխարհի, աշխարհականի կյանք վարել. կենցաղավարել աշխարհի օրենքով, հակադրությամբ հոգևորական կյանքի:

Արդ, հունաբան գրողների կազմած ֆաղափավար, ֆաղափա-
րություն բառը կենդանի գործածության մեջ պահել է երրորդ իմաս-
տը, որ է՝ քաղաքացու ձևով վարվել, բարեկիրթ, կոկ ու հղկված.
որովհետև քաղաքը կրթությամբ ավելի բարձր է, քան գյուղը: Նույն
նշանակությունն ստացել է ֆրանսերեն *civil civilité* «քաղաք» բա-
ռից, մինչդեռ գերմաներենում նույն նշանակությունն ունի *höflich*
բառը, *Hof* «արքունիք», «պալատ» բառից, ինչպես եթե հայերեն ա-
սենք «արքունավար»: «Փաղաքավար» բառի անալոգիայով բարբառ-
ների մեջ կազմվել է գեղավար, գեղացեվար, որ նշանակում է գյու-
ղի ձևով, գեղացնակ, գեղացու պես (ուտել, ապրել, նիստ ու կաց ու-
նենալ). ապա նաև՝ հայավար, թուրքավար, վրացավար, որ նշանա-
կում են՝ հայի պես, թուրքի, վրացու պես. ապա՝ նշանակության փո-
փոխությամբ նաև՝ հայերեն, թուրքերեն, վրացերեն. գրեթե—
գրաբար. մարդավար—մարդու պես: Այս ածանցիկն այնուհետև ազ-
դրվելով «տմարդ—տմարդի», «վատամարդ—վատամարդի», «այլ-
ազգ—այլազգի» և այլ ածականների այսպիսի կրկին ձևերից (գուցե
և պարսկերենի նույն «վար, վարի» ածանցիկից, որ և նույն նշանա-
կությունն ունի), ստացել է վերջից «ի». ֆաղափավար, մարդավար և
այլն ունին նաև ֆաղափավարի, մարդավարի ձևերը: Այս կրկնակնե-
րի մեջ նույնիսկ կիրառության տարբերակում է երևում. «հայերեն»,
«թուրքերեն», «վրացերեն» նշանակությամբ գործածվում են՝ հայա-
վար, թուրքավար, վրացավար (խոսել), իսկ ընդհանուր նշանակու-
թյամբ և ավելի իբրև ածական՝ երկուսն ևս՝ քաղաքավար կամ քա-
ղաքավարի, հայավար կամ հայավարի (կնանիք, հայկական տարա-
զով, հայնակ, հայի պես հագնված), գեղացեվար կամ գեղացավա-
րի, գեղավարի, այսպես նաև տնավարի, տղավարի, աղջկավարի
(խաղալ, հոլ ձգել), կնկավարի (խոսել, կնոջ ձայնով ու ձևերով),
գժավարի, մեծավարի, իշխանավարի, իշավարի, արջավարի և այլն:

Այս միևնույն եղանակով, նշանակության փոփոխությամբ ա
ռաջ են եկել հին լեզվի շատ վերջածանցներ, ինչպես՝ բար, օրէն,
կից, զոյն և այլն, ինչպես և որոշ թվով նախածանցներ կամ առաջա-
դիր մասնիկներ, ինչպես՝ համ (համանուն, համամիտ և այլ բառե-
րի մեջ), մակ. տրամ, ենք. գեւ և այլն:

134. ԱԾԱՆՑԱԿԱՆ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐԻ ՇԱԳՈՒՄԸ ԵՐԿՈՒ ՄԱՍՆԻԿՆԵ-
ՐԻ ՄԻԱՑՈՒՄԻՑ.— Վերջադիր մասնիկները լեզուների մեջ առաջ են

գալիս երբեմն նաև երկու մասնիկների միացումից, որոնք ըմբռնվում են իբրև մի միություն և մի նոր ընդհանուր նշանակություն են ստանում: Այսպես օրինակ՝ մեր հին և նոր լեզվի մեջ կա բաշերից ածանցող ՈՒԿ մասնիկը, ինչպես՝ վաղվաղուկ, նախանձուկ, մոռացուկ, քնուկ, մրսուկ և այլն (տե՛ս § 208), որոնց վրա ավելանում է ՈՏ մասնիկը և կազմվում են՝ վաղվաղկոտ, նախանձկոտ, մոռացկոտ, քնկոտ, մրսկոտ. այսպես և շատ բառերի վրա՝ զբաղկոտ, վախկոտ (նաև «վախլուկ» բառից «վախլկոտ»), ցասկոտ, պարծենկոտ և այլն (տե՛ս § 184): Եվ այսպիսով առաջ է եկել ԿՈՏ մասնիկը, որ իր այս ծագման պատճառով, շնայելով բաղաձայնով է սկսվում. չի պատահում «ակոտ» ձևով, այսինքն չի միանում «ա» հոդակապով:

Նույնպես առանց հոդակապի են միանում և բարբառային ԿԱԿ, ԿԵԿ, ԿԻԿ, ԿՈԻԿ մասնիկները, որոնք ծագում են ուկ+ակ=կակ, իկ+ակ=կակ, իկ+եակ=կեակ՝ ԼԼԿ ձևերից, այսինքն երկու նվազական մասնիկների միացումից: Մենք ունինք հին լեզվից՝ պատանեակ+իկ=պատանեկիկ. տեղեակ (փոքր տեղ), որից կրկին նվազական՝ տեղեկիկ. տափակ+ուկ=տափակուկ, նավակ+իկ=նավակիկ և այլն, որոնց մեջ երկու ածանցների միացումը զգալի է. բայց ունենք նաև սեկակ, մանրկեկ և այլն (տե՛ս § 180), որոնց մեջ ԿԱԿ, ԿԵԿ ըմբռնում ենք իբրև առանձին մասնիկներ: Դրանք ևս ծագած են այսպես՝ սեուկ+ակ=սեկակ, կամ սեիկ+ակ=սեկակ. մանրիկ+եակ=մանրկեակ>մանրկեկ: Այսպես երկու ածանցիկների միացումից են ծագում հին լեզվի մեջ՝ ածոյ=ած+ոյ (ինչպես՝ ներկած—ոյ), անք=ան+ք, ակի=ակ+ի, կյան, կեն=իկ+եան, անակ=ան+ակ, անի, ենի=ան+ի, եան+ի, անուտ=ան+ուտ, եք=ե+ք<եայ+ք և ուրիշները:

135. ՀՆԱՅԱԾ ՀՈԼՈՎԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՅԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐ:—Հին լեզվի հոլովական և բայական ձևերի մասնիկները մեռնելով՝ մեկ մեկ բառերի մեջ քարացած մնում են, այլևս չզգացվելով իբրև կենդանի բառափոխության ձևական մասեր, այլ իբրև բառակազմության սածանցական մասնիկներ: Այսպես՝ գրաբարի հոգնակի կազմող «Ք» հնչյունը շատ բառերի վերջում արդեն այլևս գրեթե չենք ըմբռնում իր հին նշանակությամբ, այլ լուրջ իբրև մի ածանցական մասնիկ, որով կազմվում են շատ բառեր, ինչպես՝ գիր—գիրք, տես—տեսք, հայերենի—հայրենիք (տե՛ս § 237): Նույնպես գրաբարի «ումն» վերջացած բառերի հոգնակի ուղղականի վերջը՝ «մումն» ըմբռնում ենք իբրև մի առանձին ածանց՝ բաժանում(ն)—բաժանմունք. պա-

տահում(ն)—պատահմունք. ստածմունք և այլն (տե՛ս § 188). նույնպես գրաբարի անցյալ դերբայի *եկել>եկ* վերջավորությունը, ինչպես՝ անցյալ, մեռյալ (տե՛ս § 190):

Կան բավական թվով բառեր հին լեզվի գործիական հոլովով, որոնք մնում են քարացած ձևով, օրինակ՝ կանխավ, խստիվ, ճշտիվ, լրիվ, հազիվ, դարիվ-դարիվ, ազնիվ, մասամբ, իրավ, բնավ, իրավամբ, խելոք, տեսոք, կարծյոք, իրոք, առոք-փառք, արդյոք և այլն: Ուրիշները հետզհետե այլևս շատ չեն գործածվում, ինչպես՝ անվամբ, ճշմարտիվ, ստուգիվ և այլն:

Այդ հոլովական ձևերից մեկը, սակայն, արդեն կարելի է ածանցական մասնիկ համարել: «Բարի» բառի հին գործիական հոլովի՝ րարեալ ձևից ունենք րարե բառը. նույնպես հին «առաջի» բառի գործիականը՝ առաջեալ դարձել է առաջե, առջե. հին լեզվի մեջ եղել է նաև «հետի» բառի գործիականը՝ հետեալ, հետե, որից՝ ոռովհետե, այսուհետե, աշխարհաբար՝ հետե, ետե: Այս եալ>ե>լ վերջրն ըմբռնվել է իբրև մի ածանցիկ և ունինք արդեն դրանց անալոգիայով՝ վերե, ներե, ներես, ներս, դրս, միջե, որով և դարձել է մի մակրայական ածանց: Նույնպես մի մակրայական ածանց է «Ո՛ր»՝ ամոթու, ահու, ծիծաղու, ուրախու (ուրախությունից), որ ծագում է հին լեզվի (առ) ամոթոյ>ամոթու ձևից: Այսպես և հին լեզվի հոգն. բացառականի Ո՛րք վերջը՝ առավոտուց, վաղուց, դարձել է արդեն մի մակրայական ածանց՝ մանկուց, ծերուց, փոքրուց, մորուց, որ բարբառների մեջ երևում են նաև՝ «մանկութ», «մորութ» ձևով, որի մեջ վերջին Յ հնչյունը վերածվել է իր բաղադրիչ հրնչյուններից (թ+ս=ց) առաջինին, որ է՝ Թ (տե՛ս § 34. 2):

136. ՎԵՐՋԱԾԱՆՑՆԵՐԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆ ՁԵՎԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Վերջածանցները միանալով բառերի ետևից՝ շատ անգամ բառի հիմնական նշանակության վրա ավելացնում են այն պիսի ձևական գաղափարներ, որ միայն շրջաբանությամբ կարելի է արտահայտել: Դրանք լեզվի բառամթերքի համար հարստության բազմազան աղբյուրներ են, մանավանդ որ միևնույն վերջածանցը, նայելով հիմնական բառերին, տարբեր իմաստներ կարող է ստանալ: Օրինակ՝ շատ գործածական վերջածանցներից մեկը «Ո՛ք» կազմում է զանազան իմաստներով անուններ. այսպես կան՝ դպր-ոգ, ծաղկ-ոգ, որոնց մեջ «ոգ» ածանցը ցույց է տալիս հիմնական բառի նշանակած առարկայի տեղը. բայց ունինք և ամառան-ոգ, ձմեռ-ոգ, որոնց մեջ «ոգ» ցույց է տալիս ոչ թե այն տեղը, ուր ձմեռն, ամառն

է լինում, ինչպես պիտի սպասեինք, այլ այն տեղը, ուր մարդիկ ձմեռը, ամառը անց են կացնում: Այս երկրորդ նշանակությունը դեռ մոտ է առաջինին. բայց ունինք նաև մատն-ոց, ձեռն-ոց, ակն-ոց, որոնց մեջ տեղի գաղափարից անցում է լինում այնպիսի հագուստի կամ անոթի գաղափարին, որ մարդիկ կրում են մարմնի որևէ մասի վրա: Ապա ունինք՝ յոթն-ոց, ինն-ոց, տասն-ոց, որոնք ցույց են տալիս որևէ յոթն, ինն, տասը բան ունեցող իրեր: Ապա ունինք դարձյալ՝ կտր-ոց, խաւտ-ոց, որոնց մեջ «ոց» ածանցը ցույց է տալիս այն գործիքը, որով կտրում, խաւտում են: Սակայն կան դեռ փսփրսոց, խշշոց, ջարդոց, որոնց մեջ «ոց» ածանցը ցույց է տալիս փրսփրսալու, խշշալու, ջարդելու գործողությունը, իսկ առևմտոց, հավխոսոց՝ նաև արև մտնելու, աքլորի կանչելու ժամանակը:

Որ ածանցական մասնիկները հաճախ այսպես բազմազան նշանակություններ ունին, դրա պատճառն այն է, որ ածանցիկներն ևս, ինչպես ամեն բառ, ժամանակի ընթացքում նորանոր առումներով են գործածվել, այն էլ բառերի հետ միասին: Երբ մի խումբ նույն ածանցներով կազմված բառերի նշանակությունը նույն ուղղությամբ փոխվում է, այն ժամանակ դրանց ածանցական մասնիկն ստանում է նոր ձևական նշանակություն: Եվ քանի որ նոր նշանակությունների հետ սովորաբար պահվում են սկզբնական և հին նշանակությունները, ուստի երբեմն միևնույն ածանցված բառը թե հին և թե նոր նշանակությամբ է գործածվում, կամ թե նույն ածանցով կազմված մի բառ հին նշանակությամբ է գործածվում, մի ուրիշը՝ նոր: Դրա հետևանքով և հաճախ դժվար է ընդհանուր ձևով որոշել ածանցների նշանակությունները, և լեզվի առանձին հմտությամբ միայն պետք է իմանալ, թե ո՛ր վերջածանցը որ դեպքում ինչ ձևական նշանակություն ունի: Օրինակ՝ մի քանի բառի մեջ միայն պատահող հնացած ՆՍՏ ածանցը զովեստ բառի մեջ կազմում է գործողության անուն, իբրև՝ գովք, գովություն, գովելը. պահեստ բառը, սակայն, որ հին լեզվի մեջ գործածվում է սովորաբար իբրև գործողության անուն, իբրև պահումն, պահելը կամ պահվելը, նոր լեզվի մեջ նշանակում է՝ պահած բաները, մթերք, ավելի ևս՝ ամբարանոց, մթերանոց. իսկ ուտեստ թե՛ հին և թե՛ նոր լեզվի մեջ գործողության անուն չի նշանակում, այլ միայն ուտելիք, ուտելու բաները, նպարեղեն: Կա և անգործածական շահեստ բառը, որ նշանակում է վաստակ, ստացած օգուտ:

Կան ածանցական մասնիկներ ևս, որոնք, ինչպես այս «եստ» մասնիկը, երևան են գալիս հին լեզվի մի քանի բառերի մեջ միայն,

որոնց անալոգիայով մենք այլևս նոր բառեր չենք կազմում, կամ թե նույնիսկ նրանց նշանակութիւնները չենք նույնացնում. ինչպես՝ հավատարիմ, ռիսերիմ, մտերիմ (հավատ, ռիս, միտ՝ բառերից). Բեկոր, հատուր, մոլուր, զլուր (բեկել, հատանել, մոլի, զիլ՝ բառերից). բորբոք, փորոք (բորբել, փորել). գաղտնի, հայտնի, նախնի. լայնշի, բոլորշի. արտաքուստ, վերուստ, ներքուստ և ուրիշները: Դրանք քարացած ածանցներ են, որոնց մի քանի նմանները գրվում են ներքեվում:

Վերջածանցների մի մասը կազմում են միայն գոյականներ, ուրիշները՝ միայն ածականներ, կամ միայն մակբայներ, բայց մեծ մասամբ թե՛ գոյականներ և թե՛ ածականներ են կազմում, նայելով թե ինչ բառի հետ են միացած: Կան ածանցիկներ, որոնցով կազմվում են բայաբներ ու դերբայներ: Բաղաձայնով սկսվող ածանցիկներն առհասարակ միանում են Ա հոդակապով: Ածանցների մի քանի աչքի ընկնող նշանակութիւնները ցույց են տրված ներքևում:

2

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱԾԱՆՑՆԵՐ

137. ԱՄ,—կազմում է սակավաթիվ բառեր բայարմատներից, ինչպես՝ կոտորած, կատարած, հատած, վարկած, արկած, սոված, քաղցած: Հմմտ. ված (ուած) § 228:

Այս ածանցական մասնիկն աշխարհաբարում դարձել է անցյալ դերբայի վերջավորութիւն՝ գնացած, տեսած և այլն:

Հավանորեն տարբեր ծագում ունի՝ «ողորմած», «գթած», «երկյուղած», «քնեած» բառերի մեջ «ած» ածանցը, որ կարող է և «ածել» (բերել, կրել, ունենալ) բայից ծագած լինել, իբրև ողորմութիւն, գութ, երկյուղ բերող, այսինքն՝ կրող, ունեցող:

138. ԱՄՈ, հին՝ ածոյ, նոր՝ ածու, ծու,—կազմում է բայերից ածականներ, որոնք կարող են իբրև գոյական գործածվել, օրինակ՝ պահածո, ձուլածո, քանդակածո, կոփածո, տաշածո, ծալածո, չափածո, կռածո, փորածո, բրածո, հանածո, ներկածո, թափածո—թափծու, պահածո—պահծու, շինածո—շինծու, ժողովածո—ժողովածու, հավաքածո—հավաքածու: Հմմտ. վածն § 229. Եվի § 199:

139. Ակ,— ա) Գոյական անվանը տալիս է նվազական, երբեմն փաղաքական, այլև նվաստական նշանակություն, ինչպես՝ նավակ, տնակ, գետակ, թռչնակ, ձկնակ, առվակ, թիակ, ձիակ, գնդակ, սարակ, դռնակ, լեզվակ, կոտորակ, կոտակ, խմրակ, վիպակ, գիսակ, լուսնակ,— այգյակ, պատանյակ, որդյակ (փաղաքշ.), ժողովակ, բուսակ, իմաստակ, գրչակ (նվաստ.), արվեստակ (ություն): Տե՛ս § 191, ա. ՅԱԿ, ԵԿ:

բ) Ածականների նշանակությունը սաստկացնում կամ ձևափոխում է, ինչպես՝ կլորակ, կապուտակ, խառնակ, միակ, մենակ (մեն բառից), միայնակ, անուշակ, տափակ, բոլորակ, միջակ, միջնակ, աջողակ, ձախողակ, հեծելակ:

գ) Գոյականներից և ածականներից կազմում է տարբեր նշանակությամբ գոյականներ, ինչպես՝ օրինակ (օրենք բառից), քանակ, որակ, ոլորակ, ճաշակ, ախորժակ, դաշնակ, տեսակ, հորդորակ. խոսնակ, կոշնակ, սահնակ, սողնակ (խոսուն, կոշուն, սահուն, սողուն բառերից). փոխանակ (տե՛ս § 146. ԱՆԱԿ):

դ) Բայարներից կազմում է գործող անձի, ապա և գործիքի և այլ անուններ, «ող» ածանցի նշանակությամբ, ինչպես՝ սլահակ, գտակ (գտնող), երևակ, ունակ, ընդունակ, հրավիրակ, խնդրակ, հետևակ, էակ, գոյակ, բուժակ, մոլորակ, ազդակ, գործակ (կենսագործակ), երգակ (ողբերգակ), նախերգակ, գիտակ, պատվիրակ (պատվեր տանող), նվիրակ (նվեր տանող), փաստակ, վրիպակ (ինչ որ վրիպում է):

ե) Թվականներից՝ կրկնակ, երկակ, եռակ, հիսնակ և այլն: Սրանց փոխարեն գործ են ածվում սովորաբար՝ երկյակ, եոյակ, քառյակ, հնգյակ և այլն: Տե՛ս ՅԱԿ § 191. Հմմտ. ԻԿ § 175. ՈԻԿ § 208:

140. ԱԿԱՆ,— կազմում է ածականներ: ա) Անձի հատուկ անուններից կազմված ածականները գործ են ածվում նաև իբրև գոյական և ցույց են տալիս մի ուսման կամ մի անձի հետևող լինելը, օրինակ՝ մովսիսական (կրոն, նաև Մովսեսի կրոնին հետևող), մահամեղական, նեստորական, բուդդայական, պլատոնական և այլն: Այս բաղադրությունները փոխանակվում են «ՅԱՆ» ածանցով, օրինակ՝ լենինյան, թորոդմյան, հաբեթյան, պլատոնյան, արիստոտելյան (փիլիսոփայություն): Տե՛ս § 192:

բ) Անձի հասարակ անուններից, ինչպես՝ հայրական, մայրական, եղբայրական, քույրական, պապական, որդիական, երեխայա-

կան, ծառայական, նախագահական, մանկական, պատանեկան, երիտասարդական, ռամկական, ժողովրդական, բանվորական, դուստնական, երաժշտական, նկարչական, դարբնական, հյուսնական, թշնամական, բարեկամական:

գ) Կենդանիների անուններից, ինչպես՝ կենդանական, շնական, իժական, երիվարական, հավական, խոզական, խլեզական, աղավնական, ձիական, մեղվական:

դ) Նրկրների, ազգերի, տեղերի անուններից, ինչպես՝ հոռմայական, հայկական, ռուսական, հրեական, հունական, պարսկական, թուրքական, տաճկական, վրացական, անգլիական, գերմանական, եվրոպական, ասիական, եգիպտական, օլիմպիական, տեղական, նահանգական, գավառական, գյուղական և այլն: Այս բազադորությունները, երբ բունը հատուկ անուն է, փոխանակվում են «ՅԱՆ» ածանցով, ինչպես՝ ամերիկական—ամերիկյան, աֆրիկական—աֆրիկյան, օլիմպական—օլիմպյան:

ե) Ուրիշ ամեն տեսակի գոյական անուններից, լինեն թանձրացական թե վերացական նշանակությամբ, ածականներ, որոնք ցույց են տալիս սեռական հոլովի ձևական նշանակությունը, այսինքն որևէ հարաբերություն կամ վերաբերություն գոյականի նշանակած առարկայի նկատմամբ, ինչպես՝ մարմնական—մարմնի վերաբերյալ, հոգեկան, տոնական, դասական, խմբական, էրամական, մեքենական, իրական, պայմանական, արմատական և այլն:

Այս ածականներից շատերը գործ են ածվում իրեն զգայական, ցույց տալով մի անձ, երբեմն և մի բան, որ որևէ հարաբերություն ունի ածականի բնի ցույց տված առարկայի կամ տեղի նկատմամբ. ինչպես՝ ճեմարանական, համալսարանական, դպրոցական, ուսումնական, գեղական (գյուղացի, գյուղացիներ), խորհրդական, շինական, ժողովական, հանդիսական, զորական, զինվորական, տնական, ազգական, գիտնական, օտարական, աքսորական, արգելական, առևտրական, հանրապետական, ռամկավարական, ուրվական, գրավական, ծննդական, վկայական, միջօրեական:

զ) Ածականներից, ցույց տալով վերաբերյալնք բնի ածականի կամ նրանից կազմված վերացական («ություն» վերջավորությամբ) անվան նկատմամբ, ինչպես՝ խաղաղական—խաղաղի կամ խաղաղության վերաբերյալ. սաստկական, ապստամբական, զգուշական, վայելչական, քեքշական, արիական, մոլեկան (մոլական), խիզախական, ուրախական, տրտմական, տխրական, զվարթական, ներհակական, մտերմական, անմահական, հիվանդական, հիմարա-

կան, հպարտական, խոնարհական, մեծամտական, արական, իզական, նվաստական, իսկական, նմանական, հավերժական, մոլեգնական և այլն:

Ման. «Ական» մասնիկից առաջ «ություն» մասնիկը գուրս է ընկնում . օրինակ՝ իշխանություն—իշխանական և ոչ «իշխանութենական»:

է) Բայարմատներից ու բայաբներից բազմաթիվ ածականներ, ինչպես՝ բերկրական, տքնական, մերժական, զղջական, կոշական, հրամայական, զգայական, հեզնական, զմայական, ճախրական, պատմական, կրթական, աշխատական, հնչական, պատրական, հրճվական, հայհոյական, աղաչական.— հիացական, վերացական, զարմացական, զնացական և այլն:

Այս կարգի ածականները հաճախ ունեն գործողի անվան նշանակություն և կարող են գործածվել իրիս գոյական, օրինակ՝ թափառական (թափառող), օգնական (օգնող), փախստական, հաղթական, գաղթական, մխիթարական, սիրական և այլն:

Երբեմն նույն նշանակությամբ կազմվում են «ՈՂ» ածանցից, ինչպես՝ մարսողական—մարսական. պաշտպանողական—պաշտպանական, հարձակողական, քննողական—քննական. պատրողական—պատրական. համարողական, ընտրողական—ընտրական. ձգողական—ձգական:

Ման. «Գործ» և «փորձ» բառերից կազմվում են՝ գործնական, փորձնական:

ը) Հետևյալ բառերի մեջ միայն «կան» ձևով՝ առանց «ա» հոդակապի, նաև իբրև գոյական՝ վարձկան (վարձական), լծկան, բարձկան, որսկան (որսական), մուրացկան.—լալկան (լալական), լացկան, մրսկան, խոռվկան, թռչկան: «Կան» մասնիկն այս բառերի մեջ ունի «ող» ածանցի նշանակություն, իբրև վարձվող, լծվող, որսող և այլն. բայց վերջին հինգ և ուրիշ բառերի մեջ ստացել է «հեշտ, շուտ—շո՛ւտ» լաց լինողի, հեշտ մրսողի և այլն նշանակություն: Հմմտ. ԿՈՏ մասնիկը՝ մրսկոտ, բարկացկոտ և այլն. § 184:

թ) Թվականներից կազմվում են ածականներ բաշխական նշանակությամբ, ինչպես՝ քանիսական, —մեկական, երկական կամ երկուական, երեքական, չորսական և այլն, որոնք նշանակում են՝ ամեն մեկը երկու, ամեն մեկին երկու և նմանները, կամ մեկ-մեկ, երկերկու և նմանները:

Այս ածականները գործածվում են նաև տարեթիվը ստանյակներով անվանելու համար, ինչպես՝ 1800- իսնական թվականներին, այսինքն՝ 1850-ից մինչև 1859 թվականը ներառյալ:

ժ) Բացասական «ան» մասնիկով՝ ստանում է «ելի», «ալի» վերջածանցների նշանակություն. ինչպես՝ անբժշկական—անբժշկելի, անբուժական—անբուժելի, անդրդվական—անդրդվելի, անեղծական. անշարժական, անչափական, անմարսական: Տե՛ս § 74, 142 ԱԿԱՆ և ԱՅԻՆ ածանցների տարբերակման մասին:

141. ԱԿԻ,—ա) Կազմում է ածականներ, օրինակ՝ ուղղակի, շեշտակի, շեղակի, կողմնակի, թեթևակի, թուլակի, հանկարծակի, մասնակի, անցողակի, ձախողակի, կորովակի, որոշակի, սղակի, սովորակի, վայելչակի, ուժգնակի, արշավակի, վաղվաղակի, հաճախակի, առանձնակի, ինքնակի, թափառնակի, փութանուկի, խոտորնակի, լայնակի, երկայնակի:

բ) Թվականների հետ ունի բազմապատկական նշանակություն, ինչպես՝ միակի, երկակի, կրկնակի, եռակի, քառակի, հնգակի, վեցակի, յոթնակի, իննակի, հիսնակի: Այսպես և՛ եզակի, հոգնակի, բազմակի:

142. ԱՅԻՆ.—Այս ածանցը հին լեզվի մեջ սահմանափակ գործածություն ունի. դրանով կազմված են ածականներ ներքևում դրված նախնական աշխարհագրական անուններից, որոնք ցույց են տալիս՝ տեղ, աշխարհի կողմեր, եղանակ (տարվա և օրվա), շորս տարերք և այլն, և կապված են նախնական կրոնական հավատալիքների հետ: Այս ածականների մեծ մասը, բացի աստղանշանով (*) դրված գոյականներից կազմվածները, հին լեզվի մեջ ունին և համանիշներ ական ածանցով. (տե՛ս § 74. ԱԿԱՆ և ԱՅԻՆ ածանցների տարբերակումը):

Այդ բառերն են՝ երկին, երկիր, դրախտ (եղեմ, աղեն), դժոխք (դժոխային), սանդարամետ, անդունդ.—ծով, *ծովեզր, *խորք (խորային), ցամաք, գետին, լեռոն (լեռնային), դաշտ, *հովիտ, *ծմակ, *ագարակ, անապատ.—*գետ, *վտակ, աղբյուր, *կղզի (կղզային).—արհագան, լուսին, աստղ.—հարավ, հյուսիս, արևելք (արևելային), սրևմուտ (արևմտային), աջ, ձախ, վեր, վերին (վերնային), ստոր, ստորին (ստորնային), բարձր, ներքին (ներքնային.—ամառն, ձմեռը, գարուն, *աշուն.—գիշեր, տիվ (տունջենային), լույս, խավար, սովեր, նսեմ.—զով, հով, ջերմ, սառն, ցուրտ, *տոթ, ցամաք, *շոր, խոնավ, հողմ, *խորշակ, մեզ (միզային), մառախուղ, *ամպ, *ամպ-

րոպ, *շանթ.— անձրև (հին լեզվից կա միայն «անձրևական»), *հուր, ջուր, հող, օդ (եթեր).— *քար, տիղմ, *փուշ.— քաղաք, *բերդ, գեղ, տուն (հին լեզվից միայն «տնական»).— վայր, գավառ, աշխարհ.— աստված, դիք (դիցային), վեհ, դյուցազն, հրեշտակ, դև, ուրու.— մարդ (մարդկային), ստրուկ.— ազգ, տոհմ, խում, գազան, անասուն, *ծծմակ, որդն:

Մի անգամ որ հին լեզվի մեջ «ային» ածանցով ածականներ կազմված են միայն վերևում դրված անուններից, լեզվի հետագա պարզացման ընթացքում այդ ածանցի նշանակությունը տարբերվել է համանիշ «ական» ածանցից (տե՛ս § 74): Ըստ այսմ «ային» ածանցը ցույց է տալիս՝

ա) Այն տեղը, ժամանակը, եղանակը և այլն, որի մեջ, որի վրա կա, ապրում է, լինում է մի բան իր բնությամբ. ածականն ունի իր բնի ներգոյական հոլովի նշանակություն. ինչպես՝ ջրային (ջրում, ջրի վրա ապրող) կենդանի, օձ, թռչուն. ծովային կենդանի. ցամաքային կենդանի. հյուսիսային երկիր. երկնային լուսատու, ձմեռնային եղանակ. ամառնային կյանք. օդային ամրոցներ. աշխարհային կյանք, վայելչություն. երկրային փառք. գիշերային ճանապարհորդություն. սանդարամենային խաչար. հարավային լեռ. լեռնային օդ. դաշտային ծաղիկ. խավարային խորհուրդ (խավարի մեջ եղած). դրախտային կյանք. ոսնային հսկում (ոտի վրա հըսկում). աթոռային, միջակային (միջին տեղում եղող). մթերային (մթերքի, մթերանոցի մեջ եղած). սովերային, աստղային, կատարածային (աշխարհի վերջի), ներքսային:

բ) Այն տեղը կամ բանը, որից ծագում է, առաջ գալիս մի բան, ապա և այն նյութը, որից կազմվում է մի բան (հմտ. «եղեն», «յա»). ածականն ունի իր բնի բացառական հոլովի նշանակություն, օրինակ՝ հյուսիսային (հյուսիսից փչող) քամի. արեգակնային ճառագայթ, տապ, լույս. ծովային աղ, ջուր, վտակային ջուր. աղեղնային հնչմունք. ամպային, գետնային հողմեր (ամպերից, գետնից փչող). միգային խավար. ջրային կազմություն. լուսային, հյութային, մարմնային, հողային (հողանյութ), օդային (օդեղեն) տարածություն. բոցային (բոցեղեն), խոնավային, եթերային, կապուտա կային և այլն:

Այս նշանակությունից փոխաբերական առումով, հեշտությամբ, անցում է լինում՝ մի բանի նման լինելու նշանակությանը, ինչպես՝ օդային անկված (օդի նման թևթև կտոր). անդնդային փոս ան.

դրնդի նման խոր)։ Լթերային, հողմային (հողմանման)։ խնկային ռոտ (խնկանման)։ դրախտային ալգի (դրախտանման)։

գ) Ինչ որ իր բնությամբ կա մի տեղում, մի ժամանակում, մի բանի մեջ, կամ թե ունի մի ուրիշ բան, մոտավորապես «ոտ» ածանցի նշանակությամբ, ինչպես՝ լեռնային երկիր (երկիր, ուր լեռներ կան, լեռնոտ երկիր)։ դաշտային, ծմակային երկիր, աշխարհ, կողմ, տեղ (ուր դաշտ, ծմակ կա)։ տղմային ջուր, փշային երկիր, շանթային լեռ, քարային երկիր, խավարային գիշեր, ջերմային տեղ, տոթային, չորային, անձրևային, եկային, ամպրոպային (եղանակ)։ հողմային եղանակ, նսեմային երեկո, մեգային օր.— ստվերային, կանաչային, ախտային բնություն (ախտավոր), մաղձային, մեղսային։

Հին լեզվի այս երեք տեսակի ածանցական բառերի անալոգիայով կազմված են նոր լեզվի մեջ շատ ածականներ, ինչպես՝ շրջանային, եզերային, ծայրային, տնային, սահմանային, փողոցային, հիվանդանոցային, լեզվային, շրթնային, ատամնային, քմային, կոկորդային (հնչյուններ, որոնց արտաբերման տեղն է՝ կոկորդ, ըմբ և այլն)։—հրաբխային, կրային, հանքային, ծծմբային, յուղային, մկանային, ոսկրային, կավային, ջղային, մաղասային, արյունային, շաքարային։ հրացանային (կրակ), թնդանոթային, շաքարային (գինվոր), պահակային։— մթնոլորտային, անտառային, բեվեռային, հասարակածային, արևադարձային, համաշխարհային, ստամոքսային (նյութ), նյարդային (համակարգություն), սաղմային, կրճոսկրային (հյուսվածք), ցեղային (հատկություն) և այլն։

Մինչդեռ նոր լեզվի առաջին շրջանում «ալկան» և «ային» ածանցներով կաղմված կրկնակներից ավելի գործածվում էին «ական» ածանցով կաղմվածները, ինչպես՝ նահանգական, գավառական, տեղական, հրապարական,— նորագույն շրջանում, ընդհակառակն, հետզհետե ավելի գործածական են դառնում «ային» ածանցով կաղմվածները՝ նահանգային, գավառային, տեղային, հրապարակային, հասարակային, հանրային, և «ային» ածանցը գործածվում է մի նոր նշանակությամբ, այն է՝ ցույց է տալիս՝

դ) Այն տեղը, բանը և այլն, որի վրա կա, կարգված է, կատարվում է մի բան։ Այս 4-րդ նշանակությունը ծագում է առաջինից ու երկրորդից և նոր լեզվի մեջ գործածվում է ավելի ու ավելի, ինչպես՝ լրեակարանային հարկ—բնակարանի վրա դրված կամ բնակարանից առնվող հարկ։ եկամտային հարկ։ ծովային իշխանություն։ խճուղային, նավային, նավատորմային վարչություն։ հարկային

րաժանմունք (հարկերի վրա, հարկերի համար կարգված). բանտային վարչություն և այլն:

Մի անգամ որ «այլին» ածանցը ստացել է այս նշանակություններն ու կիրառությունները, դրանց համապատասխան «ական» ածանցով կազմված ածականները, որոնք իբրև կրկնակ կան հին լեզվի մեջ, մեծ մասամբ կամ գործածությունից դուրս են ընկել, կամ ստացել են և հետզհետե տարբերակվելով ստանում են ուրիշ նշանակություն, ավելի իբրև գոյական և անձի համար, ինչպես՝ § 140 ա, ե, է, ը բերվածքները մասամբ. օրինակ՝ անապատական, գեղական, լեռնական և այլ բառերը, որոնք իբրև գոյական և անձ են ըմբռնվում, նույնպես՝ ազգական—ազգային, քաղաքական—քաղաքային, տնական—տնային և այլ բառերը, որոնք տարբերակման են ենթարկված (§ 74): Այս պատճառով և մեր արդի զգացումով, օրինակ, գիշերական բառն այլևս չի նշանակում գիշերային. ինչ իմաստով գրում է Պեժիկ՝ աշլյանը՝ «Գիշերական մունջ ստվերներ շուրջ կային», այլ ավելի՝ գիշերի կողմնակից, գիշեր ուզող: Ապա պետք է նկատի ունենալ և այն, որ տարբերակման ենթարկված կրկնակների անալոգիայով նոր բառեր ևս կազմվում են. ինչպես կա «ազգային» (գրադարան), «ազգային» (խնդիր), նույնպես կազմված են՝ հանրային գրադարան, հողային խնդիր. ապա՝ հողային (հարկ), պլանային (աշխատանք), քառսային (դրություն), դեկրետային (կարգով), հարվածային (խումբ), տոկոսային (հարաբերություն), վարկային (ընկերություն), պարհակային (կարգով) և այլն: Բացի այդ՝ պետք է առհասարակ նկատի ունենալ, որ երբ այս երկու («ական», «ային») համանիշ ածանցներից մեկով կա արդեն մի բառ և հարկավոր է տարբեր նշանակությամբ մի ուրիշ բառ, այն ժամանակ օգտվում ենք մյուս ածանցից և նոր բառ կազմում, կամ թե հին բառերից մեկը նոր նշանակությամբ ենք գործածում. օրինակ՝ ունինք խորհրդական և հարկավոր է եղել «խորհուրդ» բառից նոր ածական կազմել նոր նշանակությամբ, և բոլորովին նոր կազմվել է խորհրդային (իշխանություն), որ իր կազմությամբ համապատասխան է «ային» ածանցի 3-րդ գործածությանը: Այսպես նոր կազմված է և մտային, որից մտայնություն —որոշ միտք, մտածողության որոշ եղանակ ունեցող հոգեկան վիճակ,—դարձյալ ուրեմն, ըստ 3-րդ կետի. իսկ մտական հին բառ, որ հին լեզվի մեջ նշանակում է միտք ունեցող, բանական, այժմ նշանակում է մտքի վերաբերյալ (կամք, միտք, զգացում—կամական, մտական, զգացական): Դաս բառից ունինք դասական

(պիտույքներ, գրվածք) և նոր դասային (դասակարգային). գործարանական—օրգանական, իսկ գործարանային—ֆարրիկայի վերաբերյալ և այլն:

«Ային» մասնիկով ածականներ չեն կազմվում առհասարակ, այլ «ական» ածանցով՝

1) Անձի հատուկ և հասարակ, ինչպես և տեղի հատուկ անուններից (§ 140. ա, բ, գ): Հին լեզվի մեջ կան միայն նեստորային, աղամային, առնային, որոնք կազմված են ոտանավորի հանգի համար, բայց և տարբեր նշանակությամբ. աղամային—աղամից ծագած. առնային—իր այրից ծագած (ըստ հին առասպելի՝ Եվան իր մարդու կողից է շինված). մինչդեռ «առնական» նշանակում է «այրական»: Ապա հին լեզվի մեջ ունինք մարդկական բառի հետ և մարդկային, որ ավելի գործածական է դառնում, թերևս Կ հնչյունի կրկնությունից խուսափելու համար, ինչպես և նոր լեզվի մեջ կազմված է ավազակային փոխանակ սովազակական ձևի: Այսպես և հրեշտակային ավելի գործածական է, քան հրեշտակական: Նոր լեզվի մեջ, սակայն, վերջին տասնամյակում անձի անուններից ևս «ային» ածանցով ածականներ են կազմվում, ինչպես՝ «դահճային», «հեղինակային», փոխանակ «դահճական», «հեղինակական» ձևերի, «պրոլետարական և ռեկկցային գրականություն», փոխանակ «ռեկկցական»:

2) Բայանուններից (բայարմատներից և բայարներից) և նրանցով կազմվածներից (§ 140. է): Հին լեզվի մեջ՝ «թափանցական», «ծաւալական» բառերի հետ կան և «թափանցային», «ծավալային», այլև «յարաշարժային», որոնք հանգի համար կազմված անսովոր ձևեր են: Կա և «որոճային» (Նդնիկ, խորենացի), փոխանակ «որոճական»: Նոր լեզվի մեջ «ային» ածանցով կազմվում են ածականներ այն ժամանակ, երբ բայանունը կորցրել է իր բայական նշանակությունը. ինչպես՝ «ծավալական»—ծավալել բայի իմաստով իբրև «ծավալվող». իսկ «ծավալային»—«ծավալ» բառից իբրև առարկայի «ծավային» վերաբերող: Նույնպես «արևադարձային»—արևադարձ բառից, որ այլևս ըստ կազմության չենք մտածում, այլ իբրև մի տեղի Հին «եկամտական» (զրսից եկած, մտած) բառի հետ կա նոր «եկամտային». Նկամուտ բառի այժմյան սովորական նշանակությունից. «կատարածական»—ի կատար ածելու. «կատարածային»—վերջի, վախճանի, «կատարած»—«վերջ» բառից: Այսպես՝ «հեռագրական», «հեռախոսական» բառերի փոխանակ այժմ արդեն կազմված են՝ «հեռագրային», «հեռախոսային» և շուտ

նմանները, որոնց մեջ այլևս նկատի չենք առնում «դարձ», «մուտ», «գիր», «խոս» բայարմատները:

143. ԱՅՆ,— սակավաթիվ բառերի մեջ՝ առժամայն, նույնժամայն, նույնհետայն, միանգամայն, միայն, լռելյայն, համայն, վստորդայն, գիշերայն:

144. ԱՆ, ԱՆՔ,— երկուսն էլ նույն ածանցն են, երկրորդը գրաբարի հոգնակի Ք-ով, բայց ստացել են մասամբ տարբեր ձևակալի նշանակություններ. «ան» ցույց է տալիս ավելի գործող և գործի, իսկ «անք» ձևը՝ ավելի գործողություն: Նույն բառը կարող է մի բանի նշանակություն ունենալ:

ա) Գործողի անուն, ավելի «ան» ձևով: Գրաբարում սակավաթիվ բառեր կան, աշխարհաբարում սովորական են այս նշանակությամբ կազմությունները. ինչպես՝ գովասան—1. գովք ասող, 2. գրաբարում նաև գովասանելու գործողություն, գովասանություն, գովասանք. վիպասան—1. վեպ ասող, 2. վիպասանք—վիպասանություն. ճարտասան (ճարտար ասող), սուտասան, իշխան, բուժան, ճոճան, արժան (արժող, ապա՝ արժանի և «էժան»), դիպան (դիպուկ),— վազան (վազուկ), կծան, խածան, կովան, խրտան, թացան, կպչան, հարբան, ճվճվան, ճոճոան և այլն: Սորան—ծորացող, և ապա ծորանք—ծորացող ջուր. գրաբար նաև՝ ծորումն. հոսան—հոսող, ապա՝ ձյունն այս ու այն կողմ քշող բամի. հոսանք—1. հոսող ջուր. 2. հոսումը. սահանք:

բ) Կրող և արգասիք առարկան. արգասիքն ավելի «անք» ձևովով: Բայն առնվում է կրավորական նշանակությամբ. ինչպես կթան—կթվող, կթելի. խոտան—խոտվող, խոտելի. ցուցանք—ցույց տրվող, ցուցնելիք. փխրան—1. փխրվող, փխրուն, 2. փխրվածք, փխրուք, փխրանք. փշրան, փշրանք—փշրվածք. քերանք (տե՛ս «ուք» ածանց), լվացանք (լվանալու օտրո՛ւ մի բան լվանալուց հետո). հանդերձան, հանդերձանք—պատրաստած բաները, կազմած, հորինվածք. նախերգան, նախերգանք—ինչ որ ամենից առաջ երգվում է. պատվիրան—պատվիրածը. բաղձանք, տենչանք—1. տենչացած, ցանկացած բանը, 2. բաղձալու, տենչալու գործողություն. հայհոյանք—1. հայհոյածը, ասած հայհոյական խոսքերը, 2. հայհոյելու գործողություն. գողանք—գողացած բան. ողողանք—1. ողողածը, ողողելու ջուրն ողողելուց հետո, 2. ողողելու գործողություն. երազանք—1. երազած բանը, 2. երազելը. աշխատանք—1 աշխատածը, վաստակ, 2. աշխատելու գործողու-

թյուն. հետևանք—ինչ որ հետևում է, հետևածը. պատատանք—
փաթաթած բան. փորձանք, գործար նաև փորձան— 1. զլխին եկած
պատահար, ապա՝ դժբախտ պատահարներ, փորձվելու գործողու-
թյուն. կցկցանք. արտադրանք և այլն: Տե՛ս ՈՒՔ § 122, 174 ծան. 2:

դ) Գործիք, միջոց, իր, նյութ, որ բանեցնում են մի գործողու-
թյուն կատարելու համար, կամ ինչով որ մի բան անում են. գոր-
ծիքի անունը մեծ մասամբ «ան» ձևով, օրինակ, խթան, ջնջան,
դլան, տոփան, տափան, օրորան, կռան, կորզան (կորզելու գոր-
ծիք), փական կամ փականք, եղան (եղել—շրջել, շուռ տալ բա-
ռից), պատան կամ պատանք, փաթաթան, փրկան (փրից՝ փրկա
նակ) կամ փրկանք, պաճուճան կամ պաճուճանք. սեթևեթանք,
զարդարանք, պշրանք— 1. այն բաները, որոնցով զարդարվում
պշրվում են, 2. պշրվելու գործողություն. պարծանք— 1. պարծանքի
նյութը, առարկան, որով պարծենում են. 2. պարծենալը. ամո-
թանք— 1. ամաչեցնող բանը 2. ամաչելու գործողությունը. շղա-
րանք— 1. այն բանը, որով շպարվում են. շպարվելու ներկը
2. շպարվելու գործողություն. կոպան (կապող կիրճ), կապան;
(շղթա) և նմանները:

դ) Գործողության տեղի անուն. ինչպես՝ ուրբան— 1. ուրբելու
պրկելու գործիք, 2. ճանապարհի կամ փողոցի ուրվող տեղը կամ
մասը. արդեւան—արգելարան, բանտ. պատսպարան—պատըս-
պարվելու տեղ. կայան—կենալու, կանգնելու տեղ, կայարան:

ե) Գործողության անուն: Այս նշանակությամբ սակավաթիվ
բառեր կան ԱՆ ձևով. սովորականն է ԱՆՔ ձևը թե՛ գրաբարում և
թե՛ աշխարհարարում: Սակայն այս ածանցներով կազմված բա-
ռերը սովորաբար մաքուր գործողություն չեն ցույց տալիս, ինչպես
«ում(ն)» ածանցը, այլ ճաճախ նաև գործողություն հետևանքի իբրև
դրություն կամ վերևում՝ դրված նշանակություններից մեկը, ինչ-
պես՝ կարկատան, գրաբար՝ կարկատանք— 1. այն կտորը, որով
կարկատում են, 2. կարկատելու գործողությունը. որոճան— 1. աշխ.
որոճացող, 2. գրաբար՝ որոճում. կցան— 1. ինչ որ կցվում է,
2. կցում. շրջան— 1. շրջում, փոփոխություն, 2 շրջելու ճանապար-
հը, ապա և՛ բոլորակ. թռչան— 1. աշխ. թռչող, 2. գրաբար՝ թռչում,
թռիչք. երևան—երևու՝ երևան դալ). հրավիրանք, գրաբար՝ հրա-
վիրան և այլն: Բերենք բառեր էլ ան՛ ձևով, առանց տարբեր նշա-
նակությունները բացատրելու. Կուպան՝ մեղադրանք, բամբասանք,
վիրավորանք, զրկանք, զգվանք, հարգանք, սխալանք, դարմանք».

գարհուրանք, զզվանք, տանջանք, դեգերանք, ծփանք, լուտանք, հանցանք և այլն: Տե՛ս ՈՒՔ, ՈՒՆՔ, ԱՆՔ (§ 222):

145. ԱՆ, ԱՆՔ ուրիշ ծագումից են, քան նախորդները. գրաբար՝ *ԵԱՆ* ձևով. բարբառային ՎԱՆՔ. ունեն հոգնակի հավաքական նշանակություն, ինչպես՝ ձիան կամ ձիանք. լվան. իշան, բարբառենքում՝ իշվանք, նույնպես՝ տեղվանք. ուղտան, ձվան(ք), իծան, դիվան կամ դիվանք, կեղևանք, գեղանք, կտորտանք, ոսկրտանք, ճոթանք. գրաբարից՝ գրյանք. գրաբար կան նաև բերդեան, տեղեան, իշեան, խոզեան և այլն: Տականի (տակուք, տակունք, տակուցք)— որևէ բանի տակը մնացած վատ մասը, գինու տականք—գիրտ, մրուր, կալի տականք. մաղի տականք. զլխանք—մաղի երեսին մնացած վատ մասը: Տե՛ս § 166 ԵՆՔ. § 222 ՈՒՔ:

146. ԱՆԱԿ (ան+ակ),— ինչպես՝ ճոճանակ, փրկանակ, գան ձանակ. փոխանակ, շաղթանակ—1. հաղթող, 2. հաղթություն, 3. հաղթության նշան՝ պսակ ու վարձ. մրցանակ— 1. մրցանք, մրցում, 2. պսակ և վարձ մրցանքի. վարձանակ—1. վարձ, 2. մրցանակ. ցուցանակ— իբրև ցույց տվող, նշանակ. եղանակ (յեղով, լեղել—փոխել, դարձնել բայարմատից)— փոփոխություն (օդի, տարվա, երգի), ապա և՛ փոփոխվելու կերպը: Նոր բառեր են՝ զրսպանակ (զսպել, զսպված լինել բառից), ուժանակ և այլն:

147. ԱՆԱԿ, ՆԱԿ (ԱՆԿ) նշանակում է՝ կերպ, պես, օրինակ՝ ի՛նչ «սույսանակ», դարձել է «ասանկ», նույնպես «աղանկ», «անանկ». բրդանակ, շեղջանակ (շեղջի նման դիզված). խոտորանակ (խոտոր, ծուռ կերպով, լայնակի), ռուսնակ, հայնակ (հայենակ), վրացնակ և այլն: Տե՛ս § 141 ԱԿԻ Հմմտ. «վարի» §§ 230, 133. 6:

148. ԱՆԻ,— «ունեցող». ինչպես՝ լեզվանի (ճարտար խոսող. շատախոս), գեղանի (գեղեցիկ), մորվանի (միռուք ունեցող): Գործածվում է սովորաբար թվականների կամ ուրիշ ածականների հետ. ինչպես՝ մեծ-բթանի, երկու-դռնանի, հինգ-աչքանի (չաղաց), երկու-գլխանի: Հմմտ. ԵՆ § 164:

149. ԱՆԻ.— հին լեզվից հոգնակի հավաքական նշանակությամբ ունենք՝ նաժականի, ագատանի, ավաղանի. կանանի (բարրաշ. կիսանիք):

Ման. Այս ածանցը մի քանի բարբառների մեջ դարձել է հոգնակի թվի վերջավորություն բազմավանկ բառերի համար՝ քաղաքնի—քաղաքների, փողոցնի—փողոցների նույն ածանցն է նաև «սրտերնիս» (մեր սիրտը), «պարտեզնիզ» (ձեր պարտեզը), «պարտեզնին» (իրենց պարտեզը) ձևերի մեջ:

ԱնՈՆՅ, տե՛ս ՆՈՅ, § 195:

150. ԱնՈՒՏ (ան + ուտ),—սակավաթիվ բառերի մեջ, ինչպես՝ շիջանուտ (մարող, անցնող), հոսանուտ (հոսող, անցնող), վիժա նուտ, հրանուտ (կրակ դարձած):

151. ԱնՅ, ԵնՅ,— օրինակ՝ երեսանց, սրտանց (ի սրտաց), պիշերանց (ի գիշերաց), շապկանց, հալավանց. առավոտանց, առավոտենց. հեռվանց, զատանց, բարձրանց, ետևանց, ցածանց. խորանց, ներսանց, դրսանց, քովանց, տականց, եզրանց (եզերքով). նոր՝ մեկանց, ևրեսահանց, տակնահանց: Մեծ մասը բարբառային են. գրական լեզվի մեջ՝ ներսից, դրսից, տակից, վերևից և այլն Գլխանց—1. վայրիվերո, հապճեպով և ոչ լավ կատարված. գրխանց անել, 2. սկզբից. այս դիտանց: Բարբառային են՝ ըտենց ընենց, հենց, ոնց, շատոնց և այլն: Տե՛ս § 133. 5, § 192:

ԱնՔ, տե՛ս Ան, § 144. այլև՝ ԵնՔ, § 166:

152. ԱՇ,— մի քանի բառերի մեջ՝ թթվաշ (թիշ թթու), մատղաշ («մատաղ» բառից), կարմրաշ (մի թիշ կարմիր):

ԱվԵՏ, տե՛ս ՎԵՏ, § 231:

ԱվՈՐ, տե՛ս ՈՐ, § 232:

ԱվՈՒՆ, տե՛ս ՎՈՒՆ, § 233:

153. ԱՏ, տե՛ս § 132. ինչպես՝ գունատ, քիատ, կոնատ, ձեռնատ, պոչատ, ընչատ, պնչատ, ականջատ, շրթնատ, լեղվատ, գրխատ, կառափնատ, ոտնատ. լուսատ, սերևատ, կրճատ (կարճատ), որից կարճատել, կիսատ.—կտավատ (կտավահատ, կտավահատ). փայտատ.— մորատ, բացատ, խորխորատ, հեղեղատ, խրամատ, ականատ, ակնատ, փլատ (փլած տեղ), ճղատ (ճեղք, ճեղքվածք). ճղատ—(ճղատ լինել, ճղատվել), փորատ, շեղատ, թեքատ, փարատ (որից՝ փարատել—փարումն կտրել):

Այսպես և ուրիշ բայերի մեջ՝ երկատել, տրամատել, շնչատել; մասնատել, ածվատել, տնատել, տողատել, ծրատել և այլն: Տե՛ս բայերի կազմության մեջ՝ խանձատել, խածատել, փշրատել, կըտրատել (§ 241. 1):

154. ԱՐ, ԱՐՔ,— սակավաթիվ բառերի մեջ, ինչպես՝ զար-
դար («զարդ» բառից, նաև աղջկա անուն. դրանից ծառզարդար),
փապար (փապ բառից), պատահար (պատահել բառից): Բայերի
մեջ՝ միգարել («մեգ» բառից—մթագնել), աստվածարել. ոսկերել
(որից՝ ոսկերիչ. ոսկի+ար-ել), մեծար-ել (հյուրամեծար): «Առ-
նել» (անել) բայի «արար» բունն է առանց կրկնություն «ար» ձև-
վով: Նոր կազմված՝ լուծարք, լուծարել. կեղծարք, կեղծարել. գոր-
ծարք:

ԱՐԱՆ, տե՛ս ԲԱՆ, § 234:

155 ա. ԱՐԴ,—նշանակում է՝ կերպ. ինչպես՝ խորանարդ, գմբե-
թարդ, կորնթարդ, սեղանարդ, թամբարդ, սանարդ և այլն: Տե՛ս
§ 133. 2:

ԱՐԵՆ, տե՛ս ԵՐԵՆ, § 168:

155 բ. ԱՐԻՆՔ, ՈՐԱՅՔ.— հավաքական շոգնակի նշանակու-
թյամբ, սակավաթիվ բառեր՝ գեղարենք, գեղորայք (գեղորանք), տև
դարենք, արտորայք, դեղորայք, վաճորայք:

ԱՅԻ, տե՛ս ՅԻ, § 235:

ԱՅՈՒ, տե՛ս ՅՈՒ, § 236:

156. ԲԱՐ—Այս, ինչպես և պես, որեն վերջածանցները գրեթե
անխտիր գործածվում են իբրև համանիշներ. հին լեզվի մեջ ունենր
բազմաթիվ բառեր՝ կազմված դրանցից երկուսով և նույնիսկ երե-
քով, ինչպես՝ գեղեցկաբար, գեղեցկապես, գեղեցկորեն. եղբայրա-
բար, եղբայրապես. հայրաբար, հայրապես, հայրորեն. բնականա-
բար, բնականապես, նոր կազմված է նաև՝ բնականորեն. տնտեսու-
բար, տնտեսորեն. աղբատարար, աղբատարպես, աղբատորեն. ա-
գատարար, ագատորեն: Լեզուն, սակայն, այժմ ձգտում է արդեն
դրանց կիրառությունը և նույնիսկ նշանակությունը տարբերակել:
«ԲԱՐ» ածանցը ծագած լինելով «բար» բառից՝ բաղադրվում է ան-
ձի անունների հետ և նշանակում է իբրև, օրինակ՝ հայրաբար (խրա-
տել) նշանակում է՝ իբրև հայր, հայր լինելով խրատել. եղբայրա-
բար—իբրև եղբայր, այսպես և բնկերաբար, հերոսաբար, հեղինա-
կաբար, երեսայտաբար, տիրաբար, տնտեսաբար, բարեկամաբար,
ավագակաբար, թշնամաբար, մտերմաբար և այլն: Այս նշանակու-
թյունը ստանում է և այնպիսի ածականների հետ, որոնք բարոյա-
կան հատկություն են ցույց տալիս և մարդուն են վերաբերում, ինչ-
պես և կենդանիների անունների հետ՝ փոխաբերական նշանակու-

թյամբ, օրինակ՝ օտարաբար վարվել—իբրև օտար. անկեղծաբար, արհաբար, մեծաբար (իբրև մեծ), հիմարաբար, տգիտաբար, միամտաբար, ընտանեբար (իբրև ընտանի, տան մարդ), ազնվաբար, ազահաբար, հանդգնաբար, անամոթաբար, մարդասիրաբար, վայրենաբար, անարգաբար,—գազանաբար, խոզաբար, առյուծաբար, անասնաբար, գայլաբար, իշաբար: Հմմտ. «վարի» ածանցը, օրինակ՝ իշավարի, մեծավարի: Գոյականաբար, ածականաբար—իբրև գոյական, իբրև ածական. աստիճանաբար, պարբերաբար, բնականաբար, փոխաբերաբար՝ նշանակում են՝ աստիճանական, պարբերական, բնական ընթացքով, կարգով, եղանակով, իբրև փոխաբերություն: «Համեմատաբար» նշանակում է՝ համեմատությունով. համեմատելով. զրպարտաբար, խոստովանաբար, վշտակցաբար, ցավակցաբար, փոխարինաբար՝ նշանակում են՝ իբրև զրպարտություն, զրպարտելով և այլն: «Աշխարհաբար», «գրաբար»՝ նշանակում են՝ աշխարհականի, գրքի եղանակով. գրում են նաև «աշխարհաբառ», «գրաբառ», իբրև աշխարհի, գրքի բառով. բարբառով. խոսքով: Տե՛ս ՊԵՍ, ՈՐԵՆ, Տ-նեբ 204, 226:

157. ԳԻՐ,—սակավաթիվ բառերի մեջ. ցույց է տալիս՝ հիվանդություն, փչացած լինելը. ինչպես են՝ ցավագար, խելագար, մտադար, աչագար, միջագար (մեջը, միջուկը փչացած), լեզվագար (փոխաբերաբար՝ շատ և դատարկ խոսող). գլխագար:

158. ԳԻՆ,—կազմում է ածականներ սաստկական նշանակությունով. ինչպես՝ ցավագին (սաստիկ ցավով, ցավելով), սրտագին (շատ սրտանց), ողբագին (սաստիկ մեծ ողբով, սաստիկ ողբալով), վշտագին, տոթագին (սաստիկ տոթ), ցուցագին, թախծագին. կսկծոգին, ահագին (հին լեզվի մեջ սաստիկ ահեղ, ահավոր), ուժգին, մոլեգին, դանդաղագին, հիվանդագին, զվարթագին, տխրագին, մթագին, տրտմագին, լալագին, դայրագին. ողորմագին, կողկողագին, կաթոգին:

159. ԳՈՒՅՆ,—հին լեզվի մեջ ածականներին տալիս է բաղդատական աստիճանի նշանակություն, ուր լեզվի մեջ սովորաբար սաստկական նշանակություն ունի, երբեմն և գերադրական աստիճանի. ինչպես՝ մեծագույն, փոքրագույն, լավագույն, հնագույն, նորագույն, խստագույն, գեղեցկագույն, հորդագույն, ճոխաղույն, արհագույն, բարեգույն, դանդաղագույն, կանխագույն, խտագույն. նրբագույն, սրբագույն, պնդագույն, ավագագույն, առավելագույն.

րնտրելագույն, սքանչելագույն, ծայրագույն, բարձրագույն, գերագույն, մանկագույն,— գազանագույն, առյուծագույն:

Մեծ.— Զպետք է շփոթել «գույն» գոյականով կազմված բարդություններին տեղի սևագույն—սև գույնով, վարդագույն, մանիշակագույն, դեղնագույն:

160. Ե (հին՝ է),— գոյականներից կազմում է ածականներ, ցույց տալով այն նյութը, որից շինված, կազմված է առարկան. օրինակ՝ արծաթե (բաժակ), ոսկե (մատանիք), մորթե (գդակ), բրդե (գուլպա), գարե (հաց), եղե (մոմ), կտավե (հագուստ), կավե (աման), փայտե (ղուռ), կաշվե (գոտի),— հրե, ջրե, մոմե, լուսե և այլն: Հմմտ. Եղեն, ՅԱ (եայ), Ի, Տ-ներ՝ 162, 174, 189,

ԵԿ, տե՛ս ՅԱԿ, Տ 191:

161. ԵՂ,— գոյականներից կազմում է ածականներ՝ մի բանից շատ ունենալու նշանակությամբ, ինչպես՝ զորեղ, ուժեղ, հանճարեղ, ահեղ, համեղ, հոտեղ, գունեղ, մազեղ, ասվեղ (բրդոտ), թիկնեղ, աչեղ, հոնեղ⁹ (խիտ հոնքերով), մորվեղ (մեծ, խիտ մորուսով), ընչեղ (շատ ինչք ունեցող), խավեղ, ժանեղ (ժանեվոր), ճաճանչեղ:

Հմմտ. ավուր, ավետ, ուտ, եղ—հոտավոր, հոտոտ, հոտավետ. հոտեղ:

162. ԵՂեն,— քարբառներում գործածվում է իբրև անկախ բառ, նշանակելով այն նյութը, որից շինված է առարկան, ինչպես՝ Ասոր եղենը փայտ է: Նշանակում է նաև մի բանի էությունը, բուն իրողությունը՝ օրինակ՝ գործին եղենը ի՞նչ է: 1. Գոյականներից կազմում է ածականներ, ցույց տալով նյութը, որից շինված է առարկան. ինչպես՝ հողեղեն (հողանյութ), ոսկեղեն (ոսկենյութ), լուսեղեն, հրեղեն, տարրեղեն, նյութեղեն (նյութից շինված), մազեղեն, մոմեղեն, ջրեղեն, բոցեղեն, ամպեղեն և այլն: 2. Գոյականներից կազմված այս ածականները, ինչպես և մի քանի ածականներից նույն ձևով կազմված բառերը, սովորաբար իբրև գոյական են գործածվում, ցույց տալով մի բանից շինված, կամ մի որոշ տեսակի առարկաներ՝ հավարական նշանակությամբ, ինչպես՝ ոսկեղեն (ոսկուց շինված բաներ), խեցեղեն, երկաթեղեն, փայտեղեն, կաշվեղեն, մորթեղեն, կտավեղեն, բրդեղեն, բեհեղեն, սպիտակեղեն, ճերմակեղեն, հանդերձեղեն, կտորեղեն, ճոթեղեն— ուսելեղեն, մսեղեն, գաթեղեն, կթեղեն, կաթնեղեն, քաղցրեղեն (քաղցրավենիք), խմորեղեն, կանաչեղեն, բանջարեղեն, ընդեղեն,— հավեղեն. թռչնեղեն:

163. Եղի,—մի քանի բառերի մեջ՝ աղտեղի (աղտոտ), կթեղի (կթելու՝ քաղելու բան, բերք. հմմտ. կթեղեն), մսեղի (մսեղեն)։

164. Են,—ծագում է հին ելեն ձևից, ինչպես՝ նկարեն, երկու-դոնեն, երեք-աչքեն (երկու-դոնանի, երեք-աչքանի), մի-օրեն, երկ-օրեն (գործ), երկու-շաբթեն, մի-ամսեն, մի-տարեն (բան), յոթը-տարեն, երեք-ամսեն (մի-օրվա, երկու-օրվա, երկու-շաբաթվա, այլև՝ մի-օրական, մի-ամսական, երեք-ամսական, մի-տարեկան), մի-բահեն (ջուր. մեկ բահաչափ)։ Հմմտ. յան (եան) § 192, յա (եա) § 189, անի § 145։

165. Ենի, ԵնիՔ,—ա) Կազմում է ածականներ գոյականներից ու ածականներից, ինչպես՝ հայրենի, մայրենի, վայրենի,—լրբենի, նրբենի, մաքրենի (մաքուր), թթվենի (թթվալ), քաղցրենի (քաղցր), քաղցրավենի (քաղցրեղեն), շողշողենի, արփենի (արփային, արեգակնային), մատաղենի (յատղաշ)։

բ) Մի քանի բառեր «Ք» ածանցով իբրև գոյական՝ ստանում են հատուկ նշանակություն՝ հայրենիք, ծննդենիք (ծննդավայր), մահենիք (մահվան ու թաղման սգածեսր), քաղցրավենիք։

գ) Մասնատունկերի և այլ բույսերի անուններ՝ խնձորենի, տանձենի, շլորենի, նշենի, թթենի, թզենի ձիթենի, նոնենի, ուռենի, կեռասենի, նշտարենի, մրտենի, մոշենի, սարդենի, խաղողենի, վարդենի,— մորենի, բամբակենի, դդմենի, վարնկենի, խնկենի. շաքարկենի (խնձորենու տեսակ), կանաչկենի (խաղողի տեսակ). կարմրենի (խաղողի, տանձի տեսակ)։ Տե՛ս Ի, § 174։

դ) Կենդանիների մորթ կամ միս, ինչպես՝ խոզենի (միս), այծենի (մորթ), ոչխարենի (մորթ), գառնենի (մորթ), ուլենի (մորթ), դայլենի, ուղտենի, սամուրենի, առյուծենի, ընձենի, աղվեսենի, օղենի (ոչխարի մորթ)։

Ենձ, տե՛ս § 151, Անձ. § 192 Ենձ։

166. ԵնՔ, ԱնՔ, ՈնՔ, ՈինՔ,—անուններից և դերանուններից կազմում է անեզական գոյականներ՝ ստացական նշանակությամբ. ինչպես՝ հաշոյենք—հաշոյի ընտանիքի մարդիկը, Տիգրանենք, Մելիքենք, Վարդանանք, խնամոնք, հունոնք կամ հունունք, քեռոնք, իմոնք, քոնոնք, մերոնք, ձերոնք։— Մագած է հին լեզվի «եանք», «անք» հոգնականից, ինչպես՝ Աստոմեանք—Աստոմենք, Ղեվոնդեանք—Ղեվոնդենք, Վարդանանք, Մարիամանք (Մարեմանք)։ Տե՛ս § 171 ԵՔ։

167. ԵՍՏ, ԻՍՏ, ՈՒՍՏ (տե՛ս § 136),—սակավաթիվ բառերի մեջ՝ գովեստ, պահեստ, ուտեստ, շահեստ, հանգիստ.— փախուստ, թաքուստ, գալուստ, ելուստ, կորուստ, ապրուստ, պահուստ, հագուստ, կապուստ (հագուստ ու կապուստ): Կա և «ուստ» բացառականի նշանակությամբ՝ արտաքուստ, ներքուստ. վերուստ: Տե՛ս § 218:

168. ԵՐԵՆ, ԱՐԵՆ,—ինչպես՝ հայերեն, ռուսերեն, թուրքերեն, հունարեն, չինարեն, գերմաներեն, անգլերեն, ֆրանսերեն և այլն. բոլոր ազգերի անուններից՝ վերջի աջի մասնիկը դուրս ձգելուց հետո. բացառությու՛ն՝ վրացի-վրացերեն:

169. ԵՐՅԱԿ (հին՝ ԵՐԵԱԿ), ԲՅԱԿ,— թվականներից՝ Էրրյակ—Էրրորդ թիվը կամ Երեքը միասին. այսպես և չորրյակ, հինգերյակ, յոթներյակ, ութերյակ, տասներյակ, քառասներյակ, հիսներյակ:

170. ԵՐՈՐԴ, ՐՈՐԴ, դասական ածականներ (թվականներ) է կազմում հիմնական թվերից՝ երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ, յոթներորդ, ութերորդ, իններորդ, տասներորդ. տասնումեկերորդ, տասներկուերորդ, տասներեքերորդ, տասնուչորսերորդ, տասնուհինգերորդ, տասնուվեցերորդ, տասնյոթներորդ, տասնութերորդ, տասնիններորդ, քսաներորդ, քսանմեկերորդ, քսաներկուերորդ, քսաներեքերորդ, քսանչորսերորդ, քսանհինգերորդ և այլն:

ԵՅԻ, տե՛ս ՅԻ. § 235:

171. ԵՔ (հին՝ ԷՔ), ԵՆՔ,— ծագում է հին եայք ածանցից. ցույց է տալիս՝ ծես, արարողություն, հանդես, ինչպես՝ ջրօրհներ (ջրօրհներք), ութօրեք (հին լեզվի՝ ութօրեայք), յոթնօրեք (հին լեզվի՝ եօթնօրեայք). հիմնարկեք, ղոնաբացեք (ղոնբացեք), նշանդրեք, երեսբացեք և այլն. Կան նաև՝ մատներք, մատներք—մատի շափ ակոս, գոգ, խորութիւն. մերձեք (մոտ եղածներ—«մերձեայք». ինչպես՝ «արևելեայք»):

172. ԹԱՓ (տե՛ս § 133. 3),—ինչպես՝ խելաթափ, ուշաթափ. մտաթափ, գունաթափ, սրտաթափ, գինեթափ, տեղաթափ. մարդաթափ, բևեռաթափ, ոսկրաթափ, ձիաթափ, ուժաթափ, զինաթափ, հայրենաթափ, քնաթափ և այլն: Այսպես նոր բաղադրված են շատ բառեր, ինչպես՝ նզաթափ, սեղանաթափ անել, պախուցաթափ. համետաթափ, շղթայաթափ, պայտաթափ, դիմակաթափ

(դիմակազերծ), պատրանաթափ, հմայաթափ լինել (հիասթափվել), բեռնթափ, բեռնաթափ (բեռնաթափք, բեռնաթափություն), ոսկեթափ (ոսկեզօծը զնացած):

173. ԺԵՏ, ԺԵՌ,—սակավաթիվ բառերի մեջ, ինչպես՝ նենգաժեռ, ախտաժեռ.— նենգաժեռ, կարմրաժեռ (կարմրավուն), դեղնաժեռ, կապտաժեռ: Հմմտ. ՎՈՒՆ, § 233:

174. Ի, ԻՔ. ա) Ծառերի և ուրիշ բույսերի անուններ (տե՛ս § 165. գ), սովորաբար ծառ բառի հետ «Ի» ածանցով՝ ինչպես՝ կաղնի, սոսի, բարդի, կաղամախի, օփի, մայրի, մամախի, տոսախի, նոճի, սոճի, եղևնի, մորի, հաճարի,— ծիրանի, տանձի, խնձորի, սերկլի, դեղձի, կեռասի, նշի, ընկուզի և այլն:

բ) Նյութի անուններից «Ի» ածանցով կազմվում են ածականներ. որ ցույց են տալիս, թե ինչից է շինված մի բան, ինչպես՝ պղնձի, երկաթի, արծաթի, փայտի, կավի և այլն: «Ոսկի» բառն անփոփոխ առնվում է իբրև ածական՝ փսկի մատանիք, ոսկի բաժակ: Հմմտ. § § 160, 162, 189:

գ) Գոյականներից և ածականներից կազմում է ածականներ և «ԻՔ» ածանցով գոյականներ զանազան նշանակություններով. օրինակ՝ աղի, ջրի (ջրիկ),— կորովի, արժանի, արժանիք. պիտանի, հարգի, մոլի («մոլ» բառից), ձրի («ձիր» բառից), կծծի (կծուծ). վայրի («վայր» բառից), բռնի («բռնոն» բառից), հետի, հավասարի. նավաստիք. կարի («կար» ուժ բառից), կարիք. ընտանի, ընտանիք. անվանի, կատաղի, հովանի, արդի, վաղի, վաղեմի, կթի: Այսպես նաև բարդ ածականների վերջում՝ ալլազգի, համազգի, գաղտագողի, կնամարդի, վատամարդի, տմարդի, քաղաքավարի, այսպիսի. այդպիսի, այնպիսի,—ջրարբի, միականի, միադիմի, բազմադիմի երկդիմի, միակողմանի, բազմակողմանի, միտանի, երկուտանի. չորքուտանի, քառուտանի, եռուտանի, միասայրի, երկսայրի, եռանկյունի, երկճղի, երկթերթի, երկգլխի, վեցձեռնի, երկուդռնի: (Հմմտ. են § 164, անի § 149):

դ) Անորոշ դերբայի վերջից «Ի» դրվելով՝ կազմում է բայածականներ, նշանակում է՝ ինչ որ պետք է, կարելի է անել, օրինակ՝ տալնելի—ինչ որ կարելի է տանել. զարհուրելի—ինչից որ պետք է զարհուրել, մեռնեալի—որին կարելի է մոտենալ և այլն: Այսպես՝ խղճալի, զգալի, անձկալի, ցանկալի, բաղձալի, տարփալի, հուսալի, զարմանալի, հասկանալի, սոսկալի, փափագելի, կարելի, գովելի, ընդունելի, փարելի, խնկելի, եղկելի, կասկածելի.

ծիծաղելի, հարգելի, տոնելի, մատչելի, տեսանելի, հաճելի, ատելի, սիրելի, այրելի, շոշափելի, պատկառելի, սքանչելի, ողորմելի, գարշելի, զզվելի, սարսափելի, նախանձելի, բուժելի, ջրելի, ցավելի և այլն: Այսպես և «ԱՆ» բացասականով՝ անասելի, անհաղթելի, անտանելի, անպատմելի, անծերանալի, անդառնալի, անմոռանալի, անհավատալի, անհուսալի, անգնալի (ուր որ գնալ չի կարելի), անմերձենալի, անդրդվելի, անլուելի և այլն:

Ման. 1.— Զպետք է սրանց հետ շփոթել՝ տրտմալի(ց), ուրախալի(ց), ցավալի(ց), ամոթալի(ց), զվարճալի(ց) բարդ բառերը—տրտմությամբ, ցավով լի, լքված և այլն:

Ման. 2.— Հին լեզվի մեջ ներգործական բայերից կազմված այսպիսի անանցումները կարող են թե՛ ներգործական և թե՛ կրավորական նշանակություն ունենալ, և գործողի և կրողի անուն լինել. օրինակ՝ կրելի նշանակում է թե՛ կրող և թե՛ ինչ որ կրվելու է, կարելի է կրել, կրվող: Նոր լեզվի մեջ այդ կազմություններն ունեն կամ կրավորական կամ շեղոք նշանակություն. ինչպես՝ բուժելի նշանակում է միայն՝ ինչ որ կարելի է բուժել, բուժվող. երևելի—երևացող. նազելի—նազ անող. ծորելի—ծորող. անչնչելի—չչնչվող: Հմմտ. § 144 ա. բ. «ան», «անց» թե իբրև գործողի անուն և թե իբրև կրող և արգասիք առարկա:

ե) Անորոշ դերբայի հետ իՔ ածանցը կազմում է գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս գործողության ենթակա կրող առարկան, կամ գործողության տեղը. ինչպես՝ ուտելիք, խմելիք, ըմպելիք, հագնելիք, վառելիք, հիշելիք, օծանելիք, հավատալիք, դարմանալիք, հրաշալիք, սքանչելիք, խաղալիք (նաև խաղալիկ), դիտելիք, ճամելիք (ճամելու տեղ) և այլն: Այսպես և բոլոր բայերից կարող են կազմվել գոյականներ, որոնք կարող են գործածվել իբրև ածական՝ ասելիք (ասելու բան), գրելիք, անելիք, առաջարկելիք, երթալիք, գալիք (գալու բան), լինելիք—ինչ որ լինելու է. նույնիսկ կրավորական բայերից՝ հաղթվելիք, խմվելիք, գրվելիք, կառուցվելիք:

զ) Անորոշ դերբայի հետ ի, իՔ ածանցումներից մի քանի բաներ ցույց են տալիս գործիք, գործարան կամ անոթ. ինչպես՝ բանալի(ք),—սկզբնապես՝ բացող, ունելի(ք)՝ սկզբնապես՝ բռնող, ապա՝ մաշա. հայելի (նայելու անոթ), տեսանելիք (տեսնող), ճաշակելիք, հոտոտելիք, շոշափելիք, հպելիք, լսելիք, ծամելիք: Գրաբարում նաև՝ բառնալիք (ձող՝ ծանր բանը բարձրացնելու), մանեկիք (մանելու գործիք, նաև մանելու բան):

է) ի, ալելի իՔ ածանցով՝ գոյականներից, ածականներից ու բայարմատներից կազմվում են գոյականներ զանազան նշանակու-

թյուններով, ինչպես՝ շարսանիք, ընթրիք.— ընտանի, ընտանիք, մատանի, մատանիք. աղորի, աղորիք. գործի, գործիք. սերմանիք, տանիք, խոպոպիք, կեռիք. հավաստի, հավաստիք. արժանի, արժանիք. կարիք, չարիք, արգասիք և այլն.— Ավետիք, կարծիք, կեղծիք, շնորհակալիք, դովատիք, ճապաղիք, պարտիք, ուտիք (ուտիս), ավանդիք, երաշխիք:

175. Իկ,— ա) Գոյականներից կազմում է գոյականներ նվազական և փաղաքշական նշանակությամբ՝ աստղիկ, մասնիկ, ձրկնիկ, ձենիկ, թաթիկ, ոտիկ, բրիկ, աշիկ, քարիկ, թռչնիկ, թիթեռնիկ, ճանձիկ.— մանկիկ, եղնիկ, լուսիկ, քաղաքիկ. իլիկ,— էրիկ, կնիկ, հայրիկ, մայրիկ, պապիկ, մամիկ, տատիկ, քույրիկ և այլն: Ստեփանիկ, Հակոբիկ, Տիգրանիկ, Հուսիկ:

Հատուկ անունների համար սովորաբար առնվում են առաջին վանկերը՝ Բենիամին—Բենիկ, Աննա—Անիկ, Խաչատուր—Խաչիկ, Հովհաննես—Օհանիկ, Օնիկ, Վանիկ. Թադեոս—Թադիկ: Բարբառային ձևով այսպիսի անունների վերջին կ տառը զուրս է ընկնում՝ Բենի, Վանի և այլն. նույնպես՝ կոշական՝ պապի, մամի, տատի, աղջի. կամ հատուկ անունները վերջանում են Ո. Հարություն—Հարո, Հայրապետ—Հայրո, Կարապետ—Կարո, Արտավազդ—Արտո, Մանուկ—Մանո, Խաչատուր—Խաչո և այլն:

Բարբառների մեջ իկ ածանցը դրվում է նաև դերանունների վերջից՝ եսիկ, դունիկ. դուբիկ ինձի(կ), քեղի(կ), մեզի(կ).—ասիկ, ադիկ, անիկ (էսիկ, էդիկ, էնիկ):

բ) Մի քանի գոյականներից կազմում է ածականներ՝ աշխարհիկ, անաշխարհիկ, տոհմիկ, քաջատոհմիկ:

գ) Ածականների նշանակություները սաստկացնում կամ թուլացնում է, երբեմն նաև փաղաքշական նշանակություն տալիս դրանց, ինչպես՝ ցածրիկ, ծանրիկ, փոքրիկ, մանրիկ, կարճիկ, կարմրիկ, կոկիկ, բարձրիկ, մեղմիկ, հեզիկ, մոտիկ, մեկիկ, մի հատիկ, հանդարտիկ, աղվորիկ, քաղցրիկ, անուշիկ, կանխիկ (ըստացել է առաջուց վճարելի լինելու իմաստ, նաղդ), ողորմիկ (ողորմելի), թթվիկ (մի քիչ թթու), լոիկ, մնջիկ, խաղաղիկ:

դ) Բայաբներից և բայարմատներից կազմում է ածականներ այս կամ այն դերբայի նշանակությամբ, օրինակ՝ թափանցիկ (թափանցող, թափանցելի), շրջիկ (շրջող), մուրացիկ (մուրացող), մարտիկ, պատերազմիկ, ռազմիկ (կռվող), ընթացիկ (ընթացող), շրջմոլիկ, աղացիկ (աղացած), ագուցիկ (հագցրած, հագցնովի),

ուռուցիկ (ուռած), թռուցիկ (թռչող), մածուցիկ (կպցնող), ապա-
ռիկ (հետո առնելի), անառիկ (անառնելի), ընկեցիկ (դեն քցած),
խաբուսիկ (խաբող), մածիկ (կպցնող, ապա «գամասկա»):

ե) Հաճախ ավելանում է բարդ բառերի վերջից, երբ բաղա-
դրության երկրորդ անդամը մի բայաբուն կամ բայարմատ է, մա-
նավանդ, երբ բարդ բառը կազմված է ոչ զրաբար բայից և առանց
հոդակապի, կամ թե բայի արմատը չի գործածվում, ինչպես՝ քա-
ջամարտիկ, նախամարտիկ, վաղամեռիկ, ջրահեղձիկ, արագախա-
բիկ, բռնազբոսիկ, մշտաբացիկ, սրտաճմլիկ, ալուրմաղիկ, փլավ-
քամիկ, ականջփորիկ, ականջմտիկ, ճանճաքչիկ և այլն:

զ) Ազգերի անուններ՝ հնդիկ, պարսիկ, խափշիկ, զանդիկ, գեր-
մանիկ, խուժիկ:

է) Ժողովրդական լեզվի մեջ իվ ածանցից առաջ երբեմն ավե-
լանում է «լ», ինչպես՝ սուտլիկ, ձախլիկ, կարճլիկ, կոկլիկ, ցած-
լիկ, հաստլիկ—հաստոդիկ: Ածանցից առաջ ավելացող «լ» տառը
բառին տալիս է փաղաքշական իմաստ. այս «լ» տառը փոխանակ-
վում է «մ» տառով, որ բառին տալիս է կոպտության իմաստ:

Ման.— Կան այլազգի բառեր «իվ» ածանցով կազմված, որոնք պատրաստի
առնվում են օտար լեզուներից. ինչպես՝ սիմետրիկ, սիստեմատիկ, կլասիկ, դե-
մոկրատիկ և այլն: Դրանք կապ չունեն հայերենի «իվ» ածանցի հետ չմտ. ԱՅ
§ 139. ՈՒԿ § 208:

176. Ին,— կազմում է ածականներ, իսկ ածականների վրա
դրվելով՝ սաստկացնում է նրանց իմաստը, օրինակ՝ առաջին, վեր-
ջին, հետին, նախկին, ներքին, արտաքին, վերին, միջին, ստորին.—
վերստին. տակավին, բնավին. աղջամղջին, աղտաղտին («աղուտ»
բառից), աղբին, ավազին (ավազուտ), ծավակին (ծավակային), ծփին
(ծփուն), շնշին, գիջին, անհնարին, նրբին, խորին, լոին, մթին, խա-
վարին, խավարշտին («խավարշուտ» բառից), դյուրին, հեշտին,
դժվարին.— ինքնին և այլն.— Այսպես և բարբառային՝ իմին, մե-
րին, ձերին, բուլին:

177. ԻնՔ,— սակավաթիվ բառերի մեջ. ինչպես՝ նախատինք,
հարկինք, քրտինք (ֆիտն բառի հոգնակին): Տե՛ս § 216 ՈՒՆՔ:

178. ԻԶ,— ա) Գործող անձի անուն, ինչպես՝ փրկիչ, երգիչ,
նկարիչ, քննիչ, մեկնիչ, մատնիչ, նորոգիչ, խառնակիչ, խանգարիչ,
խայտառակիչ, գործիչ, բնակիչ, կաքավիչ, վարիչ, հարգարիչ, կե-
ղեքիչ, մխիթարիչ, առաքիչ, կիզիչ, կործանիչ, խորտակիչ, հալա-

ծիշ, խափանիշ, թովիշ, պահպանիշ, հայհոյիշ, խարդախիշ, պատ-
րիշ, սնուցիշ, ուսուցիշ, զարթուցիշ:

բ) Գործիքի անուն, ինչպես՝ քերիշ, սրբիշ, շարժիշ, գրիշ, բրիշ,
կոփիշ, կտրիշ. փարատիշ (փարատող) և այլն:

ԻՍՏ, տե՛ս ԵՍՏ, § 167:

179. ԻՅՍ,— նշանակում է՝ «անգամ», ինչպես՝ բազմիցս, եր-
կիցս, երիցս, չորիցս, հնգիցս, յոթնիցս, ութիցս, տասնիցս: Հնա-
ցած է. գործածվում է միայն «բազմիցս» կամ «բազմիցս անգամ»,
«երիցս գովելի» և նման կապակցությունների մեջ:

ԻՔ, տե՛ս Ի, § 174:

ՄՈԻ, տե՛ս ԱՄՈ, § 138:

180. ԿԱԿ, ԿԵԿ, ԿԻԿ, ԿՈԻԿ,— միանում են առանց հոդակա-
պի, ինչպես՝ տղեկիկ (փոքրիկ տղայիկ), տեղեկիկ (փոքրիկ տե-
ղիկ), աղեկուկ (աղեկ). կարմրկակ, կարմրկեկ (կարմրիկ). մա-
նրրկակ, մեծկակ, կլորկեկ, ծանրկեկ, շուտկեկ, թուլկեկ (թուլա-
գույն), կապուտկեկ, սևկակ, կանուխկեկ (տե՛ս § 134):

Այս բաղադրությունները հատուկ են ավելի ժողովրդական
լեզվին. իբրև կրկին նվաղականներ, եթե գոյականի վրա են դըր-
վում, ավելի ևս փոքր առարկա են ցույց տալիս, իսկ եթե ածականի
վրա՝ ավելի ևս սաստկացնում են ածականի նշանակությունը,
ինչպես՝ թույլ, թուլիկ, թուլկեկ. սև, սևիկ, սևկակ (փոքր ինչ ավե-
լի սև), սափ սև (բոլորովին սև):

ԿԱՆ, տե՛ս ԱԿԱՆ, § 140:

181. ԿՆՆ,—կազմում է սակավաթիվ ածականներ, ինչպես՝
հյուսկեն (հյուսած), շրջկեն (անդադար շրջող), ճանճկեն (պուտ-
պուտ), կոճկեն (լավ կոճակներով), ծակոտկեն (ծակոտիկներով):

ԿԻԿ, տե՛ս ԿԱԿ, § 180:

182. ԿԻՆ,— նշանակում է ոտքի հետք. իբրև բաղադրության
մաս նշանակում է՝ անգամ (հետ), ինչպես՝ կրկին (ծագած է «երկ-
կին» ձևից, որից երկկնակի), երեքկին (երեք անգամ, երեք հետ),
չորեքկին, վեցկին, յոթնեկին:

183. ԿԻՅ,—նշանակում է՝ կիպ, կպած, բոլորովին մոտ, առ-
ընթեր. իսկ իբրև բաղադրության երկրորդ մաս նշանակում է՝
կցորդ, ընկեր, միասին կամ թե նույն բանն ունենալը, համանիշ՝
նՈԻՅՆ, ՀԱՄ. օրինակ՝ կենակից, գործակից, աշխատակից, հայ-

րենակից, սեղանակից, անվանակից, ձայնակից, ընթացակից, լծակից, ուղեկից, աշակերտակից (աշակերտության ընկեր)։ Հմմտ. § 203. բ։

184. ԿՈՏ,— ցույց է տալիս հեշտ տրամադիր լինել մի վիճակ ունենալու (հմմտ. կան § 140. ը). օրինակ՝ վախկոտ, զարհուրկոտ, դանդաղկոտ, ցասկոտ, ամաշկոտ, զբաղկոտ, ծիծաղկոտ, քնկոտ, նախանձկոտ, նվազկոտ, խռովկոտ (խռովկան), մրսկոտ (մրսկան), պահանջկոտ, հապաղկոտ, համառկոտ, վեհերկոտ, փութկոտ, զարդարկոտ, ծարավկոտ, պարծենկոտ, բարկացկոտ, ձանձրացկոտ, զայրացկոտ, ուռուցկոտ (տե՛ս § 134)։

ԿՈԻԿ, տե՛ս ԿԱԿ, § 180։

185. ՀԱՆ, ՀԱՆՅ, ՀԱՆԱ,— բարբառային մասնիկ. գետնահան, ծնկնահան, գիշերահան, գիշերահանա, շապկահան, կողքըհան, բարձրահան, ցածրահան և այլն։ Տե՛ս § 133. 5։

186. ՀԱՐ,— բարբառային մասնիկ մինչև նշանակությամբ. ճտահար, ծնկահար, պոկեհար և այլն։ Տե՛ս § 133. 4։

187. ՄԱՆ, ՄԱՆՅ,— բարբառային մասնիկ. ծագած է հին լեզվի «ումն» ածանցի տրականից, ինչպես՝ էփման, եփման (եփվող, գրաբարի «յեփման» ձևից). եռման (եռացող, եռման ջուր). ելման (գետ բարձրացած, հորդացած), վառման (վառվող կրակ), նըստման (նստած, նստելով), կլորման (կլորած, գնդաձև), պահման (պահված), ղորդման, ղորդմանց (իրավ, ուղղորդ, ստույգ), սուտման, սուտմանց (սուտ կերպով, իբրև սուտ)։

188. ՄՈՒՆՔ,— ծագած է հին լեզվի «ումն» ածանցի հոգնակի ուղղականից, ինչպես՝ ուսումն--ուսմունք։ Այս ձևն այլևս գործողության անուն չէ ցույց տալիս, այլ գործածի անունը, կամ ունեցած վիճակի անունը, կամ մի այլ առանձին նշանակություն. օրինակ՝ ուսմունք ոչ թե ուսանելն է, այլ ուսածը, ուսած առարկան։ Այսպես նաև՝ ասմունք, արարմունք, բերմունք, բուրմունք, սխալմունք, պատահմունք, պարապմունք, մտածմունք, հարցմունք, ցուցմունք, զգացմունք, կարդացմունք, վարմունք, հուզմունք, բաժանմունք, շարժմունք (§ 135)։

189. ՅԱ (հին՝ ԵԱՅ),—ցույց է տալիս՝ ա) նյութը, որից շինված է մի բան (հմմտ. ե, ի, ԵՂԵՆ), օրինակ՝ երկաթյա, արծաթյա,

ոսկյա, պղնձյա, փայտյա, մարգարտյա, բյուրեղյա, եղևնյա, ադամանդյա, բրդյա, հողանյությա:

բ) Մի ուսման հետևողի, մի բան ունեցողի, կամ գործողի նշանակություն (հմմտ. «յան»), օրինակ՝ անձնյա (անձնեղ), աշյա (աշեղ), գունյա (գունյան, գունեղ), որկորյա (որկորյան, որկրամուր, բողազիկ). պաշտոնյա, գործունյա, քրիստոնյա: Այսպես նաև՝ բարդությունների վերջից՝ հրաշյա. սևաշյա. երկլուսնյա, երկոտնյա, եռոտնյա, վեցոտնյա.— միանձնյա, քաջազնյա, տասնադյա, քառանյությա:

գ) Տեղի և ժամանակի անուններից կազմում է ածականներ, օրինակ՝ ծովափնյա, ծովագլոյա, անդյա (հանդի տավար), միջերկրյա, լեռնոտյա, ստորերկրյա, այլերկրյա, առժամանակյա, առօրյա, վեցօրյա, միամյա, երկամյա, եռամյա, քառամյա և այլն: միամսյա, երկամսյա, միջօրյա (միջօրե): Տե՛ս § 192:

190. ՅԱԼ (հին՝ եԱԼ),— ինչպես՝ անցյալ, կարծեցյալ, ննջեցյալ, այրեցյալ (գոտի), անկյալ, ստորադրյալ, հեծյալ, տառապյալ, սառուցյալ (օվկիանոս), ժապավինյալ (մատյան), վերոհիշյալ, լքյալ, հետևյալ, թանձրացյալ (թանձրացական), կատարյալ և այլն: (Տե՛ս § 135):

191. ՅԱԿ (հին՝ եԱԿ),— բարբառային ձևով՝ ԵԿ:

ա) Սակավաթիվ բառերի մեջ նվազական կամ այլ նշանակությամբ, ինչպես՝ լուսնյակ (լուսնակ), հմայակ (հմայեկ), խոհյակ, սպասյակ (սպասավոր), վերելյակ (վերելակ), ուղղյակ (ղեկ, նավուղղակ), բոլորյակ (բոլորակ): Բարբառային ձևով՝ դանկեկ (դանակիկ), շախվեկ (շախուիկ), ճամբեկ (ճանապարհիկ), ակնեկ: Այլև Ի վերջացած անուններից՝ այգի-այգեակ-այգեկ, գոտի-գոտյակ-գոտեկ:

բ) Թվականներից ու թվականներով բարդվածներից կազմում է գոյականներ, օրինակ՝ երկյակ, եռյակ, քառյակ, հնգյակ, վեցյակ, յոթնյակ, ությակ, իննյակ, տասնյակ, տասներկյակ, երեսնյակ, քառասնյակ, հիսնյակ (հիսնակ), վաթսնյակ, յոթանասնյակ, իննրոսնյակ, հարյուրյակ (հարյուրակ), հազարյակ, բյուրյակ, վեցհազարյակ.— Նրկամսյակ, եռամսյակ, քառամսյակ, երկամսյակ, եռամսյակ, քառամսյակ, հնգամսյակ, տասնամսյակ, քսանհինգամսյակ, հիսնամսյակ, հարյուրամսյակ, հազարամսյակ:

Թվականներից կազմված բառերն ունին հավաքական նշանակություն՝ իբրև մի ամբողջական միություն, ինչպես՝ մի տաս-

նյակ, երկու տասնյակ, երկյակ դաշնակցություն, եռյակ միություն, երբեմն ունին և առանձին նշանակություն, ինչպես՝ «յոթնյակ» նշանակում է՝ յոթը միասին իբրև մի ամբողջություն, այլև յոթն օր, մեկ շաբաթ. ությակ, հնգյակ—ութը միասին, հինգը միասին, այլև ութ օր, հինգ օր. միակ—մի հատիկ. քառասնյակ—քառասուն օր:

գ) Ցույց է տալիս մի նյութից շինված մի բան, համապատասխան «յա» (եա) մասնիկի (§ 189). օրինակ՝ ոսկյակ—ոսկուց շինած բան. մաշկյակ—մաշկե հագուստ. թաղյակ—թաղյա, թաղիքե գլխարկ, կաճյակ—կաճե (թաղիքե) ոտնաման:

192. ՅԱՆ (հին՝ ԵԱՆ),— ցույց է տալիս՝ ա) Ազգանուններ՝ Արամյան, Հայկյան, Մամիկոնյան, Արտաշեսյան.— Այս նշանակությամբ հաճախ «յանց» (եանց), որ ծագած է գրաբարի սեռականից՝ Թորոսեանք—Թորոսեանց. աշխարհաբարում կորցրել է սեռական նշանակությունը և դարձել է ածական: Նույնը սղված ձևով՝ լինում է «ԵՆՅ», ինչպես՝ Մերենց, Տերենց և այլն:

բ) Մի ուսման կամ անձի հետևող, կամ մի անձի ուսում. (Հմմտ. «յա» § 189 բ. «ական» § 140 ա), օրինակ՝ լենինյան, պլատոնյան, արիստոտելյան, կանտյան և այլն:

գ) Մի բան ունեցողի նշանակություն՝ գունյան (գունեղ), որկորյան, կուղյան (կուզ, սապատող ունեցող): Ավելի բարդությունների վերջից. օրինակ՝ վեցթևյան, վեցիջյան, վեցոստյան, հինգտերևյան, քառակարգյան, յոթնաջահյան, քառաջահյան, չորեքգրծյան, բազմաստեղնյան: (Տե՛ս և ՅԱ § 189. բ):

դ) Տեղի ու ժամանակի անուններից՝ աջակողմյան, ձախակողմյան, երևանյան, արևելյան, արևմտյան, մայիսյան, հոկտեմբերյան, փետրվարյան, երեկոյան և այլն: (Տե՛ս § 189):

193. ՅՈՒՆ (հին՝ ԻՒՆ),— ցույց է տալիս հնչյուն, բնաձայնություն, երբեմն և գործողություն. օրինակ՝ հնչյուն, գոչյուն, շաշյուն, շառաշյուն, խոշյուն, շրշյուն, շըշյուն, ղողանջյուն, շշնջյուն, քրթմնջյուն, խրխնջյուն, վրնջյուն, խոխոջյուն, դոնչյուն, մնչյուն, մոնչյուն, դղչյուն, հաչյուն, հառաչյուն, ճչյուն, խանչյուն, ճղփյուն, ճարճատյուն, ճաթյուն.— սոսյուն, սոսավյուն, սոսափյուն, սարսափյուն,— բախյուն, գանգյուն, դղրդյուն, թնդյուն, պայթյուն, զոփյուն, տրոփյուն:

Հնչյունի հետ միանում է և գործողության նշանակություն, ինչպես՝ ննջյուն (ննջում և ննջելու շնչի ձայն), լալյուն (լաց ու ողբ,

(ալում, լացի ձայն), գուժյուն (գուժում և գուժելու ձայն), կոչյուն, կանչյուն (կոչում, կանչելը և կանչելու ձայն, ճվոց),— տրտնջյուն (տրտնջալ և տրտնջալու, մրթմրթալու ձայն), խիզախյուն (խիզախում և խիզախելու, մեծ-մեծ խոսելու, պարծենալու ձայն), շարժյուն (շարժում և շարժվելու ժամանակ առաջացած ձայն), պարպատյուն (պարպատում, լիքը լցվելուց, տկոնելուց տրաքվել և տրաքվելու ձայն),— նետյուն, արձակյուն (նետելու, հրացան արձակելու գործողություն և ձայն), փայլյուն (փայլելու գործողություն): Հմմտ. § 195. և:

ՆԱԿ, տե՛ս ԱԿ, ԱՆԱԿ, §§ 139, 146, 147:

194. ՆԻ,— սակավաթիվ բառեր՝ գաղտնի, հայտնի, նախնի: Տե՛ս ԱՆԻ, § 149:

195. ՆՈՅ, ԱՆՈՅ, ՈՅ.— ա) Գոյականներից կազմում է գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս առարկայի տեղը (տե՛ս § 136), օրինակ՝ գորանոց, հյուրանոց, խենթանոց, հիվանդանոց, անկեղանոց, փայտանոց, ավաղականոց, ծաղկանոց, մեղվանոց, դպրանոց, վաճառանոց, աղբանոց: Մի քանի բառեր նույն իմաստով կազմված են բայերի արմատներից, փոխանակ ԱՐԱՆ ածանցի. ինչպես՝ գործանոց (գործելու տեղ, գործարան), աշխատանոց, դիտանոց (դիտարան), արգելանոց (արգելարան), օթանոց (օթարան): ՈՅ ածանցով՝ ծաղկոց, դպրոց, մոխրոց, մեղվոց, շարոց (շար, շարան, այլև բաղդուից պատրաստած սուջուխ), գերեզմանոց, թաքստոց, մարտկոց, վարժոց, ձմերոց, ամրոց, միջոց (միջի տեղը, արանք), պնդոց, նստոց: Ամարանոց (հին՝ «ամարան» սեռականից «ոց» մասնիկով, տե՛ս § 94. 2), այժմ գրում ենք «ամառանոց»:

բ) Հագուստեղեն, անոթ, ԱՆՈՅ, ՆՈՅ, ՈՅ ձևերով՝ գլխանոց, կրծանոց, լանջանոց, ուսանոց—ուսնոց, վզանոց—վզնոց, գոգնոց,— թիկնոց (անթև վերարկու), ձեռնոց, մատնոց, ակնոց (թիկն, ձեռն, մատն, ակն բառերից). բայերից՝ կրկնոց, մեկնոց:

դ) Գործիք, անոթ և այլն, բայարմատներից միայն ոց ածանցով. խարտոց, սղոց (սուղ, սղել—կարճացնել բառից), էտոց (էտել բայից), կտրոց, քերոց, պրկոց, քշոց, ջնջոց, սփռոց, ծածկոց, փաթթոց, կապոց, ծրարոց, կշռոց, դրոշմոց, կնքոց, խառնոց, կթոց (թթոց), փակոց, հալոց, օթոց, գզրոց, գրոց, բրոց,— անձրևոց, օրորոց, կկոց, խայթոց, խտրոց:

դ) Թվականներից և թվականների հետ արժեքի ու չափի անուններից անոց ածանցով, ցույց է տալիս արժեք և չափ, ինչպես՝

մի կուպեկանոց, հինգ ռուբլանոց (մի կուպեկ, հինգ ռուբլի արծող), հինգ փթանոց (քար), լտրանոց, ֆունտանոց, մեկանոց, երկրասանոց, հինգանոց, հիսուննոց և այլն: Տե՛ս § 136:

ե) Բայերից միայն ՈՅ ածանցով կազմում է բնաձայնության և գործողության անուն, ցույց է տալիս նաև գործողության ժամանակը, օրինակ՝ խշշոց, շշնկոց, խշրտոց, փսփսոց, շվշվոց, գվգվոց, թրխկոց, բրբռոց և այլն.—ջարդոց, գորսոց (ծեծ), ծակոց, մխոց (մխալը), կոփոց (տալ, կոփահարել), թրջոց, հիշոց, արևմտոց, ճրագվառոց, հավախոսոց և այլն: (Տե՛ս § 136): Հմմտ. § 193, ՅՈՒՆ:

196. Ո (հին՝ ՈՅ), ՈԻ,— սակավաթիվ բառերի մեջ՝ մեծաբարո, գազանաբարո, հաճո, հարգո (արգո, մեծարգո), մեծարու ՈՅ>ՈԻ հնչափոխությամբ՝ մեծարու, խաշու, խորովու, ձախու, աջու: (Տե՛ս §§ 138, 212, 229, 205. ԱՄՈ, ՎԱՄՈ, ՈԻՅՔ, ՈԻ):

197. ՈՂ,— կազմում է գործողի անուն, ինչպես՝ ծնող, քերթող (բանաստեղծ), սիրող, ուսանող, գրող, զիջող, տեսող, կարող և այլն:— Այս ածանցը նոր լեզվի մեջ դարձել է ենթակայական դերբայի ածանց բոլոր բայերի համար, ինչպես՝ տեսնող, զարմացող և այլն: (Տե՛ս § 212):

198. ՈՆ, ՈՆՔ, ՈԻԾ,— զանազան նշանակություններով: Հմմտ. ՈԻՆ § 213:

ա) Գործողության արգասիքը, օրինակ՝ կտրոն— 1. կտրվելը, 2. կտրած կտոր. 3. կտրած ճյուղի մնացորդները ծառի վրա, 4. գետի հուն, ծանծաղուտ, որտեղից կարելի է ոտով անցնել. խզոն— խզած, կտրած խոտի մնացորդ. պատռոն—հողի պատռվածք չորությունից. գողոն(ֆ)— գողացած բան, գողուն(ի). գեղոն(ֆ)— կլոր պար երգով. շրջոն(ֆ)—շուռ տված, թարս երեսը, հականիշ՝ շիտակ. բրդոն(ֆ), բրդուն, բրդուն, բրթուն.— 1. հացի, մսի և այլ մանր փրթած կտորներ, 2. մածնի, թանի փրթուն, փրթոշ. բրոն, բրուն—բրած փոս, գերեզման:

բ) Գործողությունը, օրինակ՝ մոռացոնք—մոռացում. զարթոնք—զարթնիլը. մղոն, մղոնք—մղելը. ցրոնք—ցրվելը. կոշոնք—կոշունք, կանչելը, հրավերք. բխկոն—բխկալը, բխկոց. զխկոն—գետին զարկելը և ձայնը, զխկոց. դխկոց—դխկալը, դխկոց:

գ) Գործողի անուն և գործիք, օրինակ՝ պարզոն—քամոց, մածուն, թան և այլն քամելու տոպրակ. գործոն. գործուն—գործող. ուրոն—որսող:

դ) Նվազական, փաղաքշական նշանակություն կամ ընդհակառակն, օրինակ՝ մանգղան—փոքր մանգաղ. քաթոն—թաթիկ. վեգոն—վեգիկ (փաղաքշական). շեփոն—մեծ շերտ. ծղոն—ծիղ:

ՈՆՔ, տե՛ս ԾՆՔ § 166, § 198 ՈՆ:

199. ՈՎԻ,— բայերից կազմում է ածականներ, օրինակ՝ տվուվի, ջրովի, ընտրովի, հնարովի, գտնովի, շինովի, բերովի, եկովի, ծալովի, կապովի, կծովի. քցովի (թեյ), կիսովի: Հմմտ. § 138 ածո:

200. ՈՎԻՆ, ՈՎԻ,— անուններից կազմում է մակբայներ, օրինակ՝ յուրովի—յուրովին. խմբովին, ազգովին, տարմովին, երամովին, ամբողջովին, գլխովին, կիսովին, կամովին, լիովին, բոլորովին, ամենեին, տնովի(ն), տնորդովի:

201. ՈՏ,— ցույց է տալիս մի բան վրան, մեջը ունենալը ժամանակավորապես կամ մնայուն կերպով. օրինակ՝ ա) Աղտոտ, կեղտոտ, մրոտ, յուղոտ, ժանգոտ, թեփոտ, խմորոտ, արյունոտ, տղմոտ, քարոտ, փշոտ, ցեխոտ, հողոտ:

բ) Մսոտ, ջղոտ, կակազոտ, ոսկրոտ, ծակոտ, արցունքոտ աչք), խռպոտ, գայթոտ:

գ) Սրտոտ, երկշոտ, հավակնոտ, եռանդոտ, մոլեգնոտ, նախանձոտ, նենգոտ, կասկածոտ. տոփոտ, սխալոտ, ցանկոտ, արհամարհոտ, պագշոտ, վավաշոտ, պատկառոտ, գայթակղոտ, վեհեշոտ, լքանոտ:

դ) Հիվանդոտ, բորոտ, քոսոտ, վերնոտ, լուսնոտ, դեղնոտ, ցավոտ, կթոտ: (Տե՛ս § 139):

202. ՈՏԻ, ՏԻ, ՏԻՔ,— ա) Ածականներ՝ սնոտի, հնոտի, մեռելոտի, զազրոտի, չքոտի, պատառոտի, օտարոտի:

բ) Գոյականներ հավաքական նշանակությամբ՝ ոսկրոտիք, փորոտիք, ցնցոտի(ք), հնոտիք, մանկտի. բարբառային՝ ընկերաիք, աղբերաիք, կնկտիք. քվերտիք և այլն:

ՈՐԱՅՔ, տե՛ս ԱՐՆՔ, § 155. բ:

203. ՈՐԴ,— ա) Գոյականներից, ածականներից և բայերից կազմում է արվեստ, պարապմունք և այլն ունեցողի և գործողի անուն, ինչպես՝ սալլորդ (սելվոր, սալլապան), նախորդ, անդերորդ, ցանցորդ (ցանցով ձուկ բռնող), նավորդ, ծովորդ, ճանապարհորդ (ուղևոր).— առաջնորդ, միջնորդ, փոխանորդ, փոխնորդ:

պահանորդ, պահնորդ, որսորդ, խաղախորդ (կաշեգործ).— լողորդ (լողվոր), անցորդ (անցվոր), հակառակորդ, հետևորդ, հաջորդ, նախորդ, հետևորդ, նախանձորդ, ժառանգորդ, հաճախորդ, պակասորդ, ավելորդ, պարասորդ, նմանորդ, մնացորդ, սավառնորդ.— ուղղորդ, ձախորդ, կանգնորդ, կշռորդ (սկզբնապես՝ կըշռող, ապա կշիռ. այժմ՝ քաղաքային մեծ կշիռ): Հմմտ. § 232. դ, § 224:

բ) Յույց է տալիս մասնակցություն, ընկերակցություն. հմմտ. կիՅ. ինչպես՝ կցորդ, հաղորդ, հավասարորդ (հավասարակից), բաժանորդ, լծորդ, սեղանորդ (սեղանակից), սահմանորդ (սահմանակից), ձայնորդ:

դ) Թվականների հետ ցույց է տալիս մաս, ինչպես՝ կիսորդ—կես մաս, կես. քառորդ—չորրորդ մաս. տասանորդ, տասնորդ—տասներորդ մաս: Այսպես նոր կազմված են՝ եռորդ, հինգորդ, վեցորդ, յոթնորդ, ութորդ, իննորդ—երրորդ մաս, հինգերորդ մաս և այլն:

204. ՈՐԵՆ,— Նշանակությամբ նույնն է, ինչ որ ՊԵՍ § 226 գրված գ և դ կետերում, այսինքն՝ ածականը վերածում է մակբայի «կերպով» բառի նշանակությամբ: Այս ածանցը վերջին տասնամյակներում հետզհետե ավելի ընդհանրանում է այն պատճառով, որ հայերենը օտար լեզուների ազդեցությամբ ձգտում է ստեղծելու ածականների համապատասխան մակբայներ, և որովհետև «որեն» ածանցը մաքուր վերացական բնավորություն ունի, քանի որ դա այլևս չենք կապում «օրենք» բառի հետ, ուստի և դրանով ավելի են ածանցվում, քան համանիշ ԲԱՐ, ՊԵՍ բառերով. օրինակ՝ աղֆատաբար. աղֆատապես և աղֆատորեն բառերից առաջինը նշանակում է իբրև աղքատ, աղքատ լինելով, երկրորդը՝ աղքատի պես, մինչդեռ երրորդը նշանակում է՝ լուկ աղքատ կերպով, այսինքն՝ մի լուկ մակբայ է աղֆատ ածականի: Այս պատճառով և հին լեզվի սովորական պես, երբեմն և բար բառերով կազմությունների հետ միաժամանակ առաջ են դալիս նոր բառեր ՈՐԵՆ ածանցով, ինչպես՝ այլաբանորեն, տրամաբանորեն, ընդարձակորեն, զգուշորեն. զգաստորեն, բնականորեն, հրապարակորեն, ղեղարվեստորեն և այլ բառեր, որոնք հին լեզվի մեջ չկան: Սակայն նկատի պետք է ունենալ, որ այս ՈՐԵՆ բառով կազմությունները չափազանցության են հասցնում և տգեղ ու ավելորդ բաղադրություններ են առաջ բերում. ինչպես են՝ սարսափելիորեն, անխուսափելիորեն և նմաննե-

րը: Հայոց լեզվի հատկությունք մամն անգամ, երբ կարելի է ածականն անփոփոխ իբրև մակբայ գործածել, այսպես էլ պետք է վարվել, օրինակ՝ լավ խոսել, պարզ գրել, հիանալի խոսել, և ոչ լավորեն, պարզորեն, հիանալիորեն խոսել: Տե՛ս ԲԱՐ § 156, ՊԵՍ § 226:

ՈՅ, տե՛ս նՈՅ, § 195:

205. ՈՒ,—բայերից կազմում է գործողի անուն, օրինակ՝ ազդու (իբրև ազդող, հին՝ ազդոյ), հատու (կտրուկ), հաղթու (հաղթուկ, որից և հաղթիկու), ջարդու (քար, ջաղացքար, իբրև ջարդող), քսու, հասու (վերահասու), խարու (խարուկ—խաբիշ), խուսափու (խուսափուկ) և այլն: Ավելի գործածվում է բարդությունների մեջ, ինչպես՝ աշառու, ավարառու, վաշխառու, կապալառու, վրիժառու.— խնամածու, ակնածու, խուզարկու, ձայնարկու, խնկարկու, վերարկու (ստացել է կրող առարկայի նշանակություն), ահարկու.— արյունարբու, գինարբու, օրհներգու, ողբերգու, կատակերգու, յոգաբարձու, այցելու, երկրպագու, վերահասու, վերակացու, վրակեցու, հայրանարգու և այլն: Հմմտ. ՈՒԿ § 208 գ: Հմմտ. § 196:

206. ՈՒԹ,—բարբառային են՝ մանկութ, փոքրութ, մորութ, ծերութ, հնութ (մանկության, մանկությունից, փոքրության, փոքրուց և այլն): Տե՛ս ՈՒՑ և ՈՒՅԹ, §§ 211, 221:

207. ՈՒԹՅՈՒՆ,—կազմում է վերացական անուններ՝ հատկություն ցույց տալով, օրինակ՝ լավություն, մեծություն, մարդություն, մարդկություն, ազգություն, իշություն, խոզություն, միություն, ինքնություն և այլն:

Հին լեզվի մեջ «ուրյուն» ածանցը հաճախ ցույց է տալիս նաև գործողություն. շատ բայերից «ումն» ածանցով կազմություններ չկան, այլ միայն «ություն» ածանցով, որ գործածվում է նաև «ումն» ածանցի նշանակությամբ: Նոր լեզվի մեջ ևս կա այս կիրառությունը. բայց հետզհետե իբրև գործողության անուն գործածվում է ավելի «ում» ածանցը, իսկ «ություն» ածանցը տարբերակումով ցույց է տալիս հատկություն, դրություն, կատարված գործողության մնայուն հետևանք իբրև վիճակ. կամ թե առնվում է մի այլ նշանակությամբ: Օրինակ՝ թվաբանության շորս գործողությունների համար ասում էինք՝ գումարում, հանում, բաժանում, բազմապատկություն, սակայն այժմ ավելի գործածվում է նոր կազմված «բազմապատկում» բառը: Այսպես հին լեզվի մեջ կարող են

իրրև համանիշ գործածվել՝ խմբություն—խմբումն, գումարություն—գումարումն, խաղացություն—խաղացումն, հրդեհություն—հրդեհումն և այլն: Դրանցից «ություն» ածանցով կազմվածները նոր լեզվի մեջ կամ ընդհանրապես չեն գործածվում, կամ եթե գործածվեն՝ չեն առնվիլ իրրև գործողության անուն, այլ մի ուրիշ նշանակությամբ, ինչպես՝ «խմբություն», «գումարություն» եթե գործածվեն, կնշանակեն՝ մեկտեղ խմբված բազմություն, կամ մի տեղ հավաքված, գումարված լինելը: Սակայն դեռ այժմ էլ «առաջ-խաղացություն» նշանակում է «առաջխաղացում»: Այսպես կան բավական թվով ուրիշ բառեր էլ, որ աշխարհաբարում ևս գործածում ենք իրրև գործողության անուն՝ նորոգություն— 1. նորոգ լինելը, 2. կատարված նորոգություն իրրև նորոգման հետևանք, 3. նորոգում, հանդիմանություն— 1. կշտամբանք, 2. հանդիմանում. հաշտություն— 1. հաշտ լինելը, 2. հաշտվելը, հաշտում (վերջինս գործածական չի). մատնություն— 1. կատարած մատնությունը, 2. մատնում. հեգնություն— 1. ինչով որ հեգնում են, 2. հեգնումն. մոլորություն— 1. մոլորվածություն, 2. մոլորում, և այլն:

Այժմ բոլորովին տարբեր նշանակություն ունին անուններից կազմվածները, որոնք գրաբարում հաճախ նույնանիշ են բայերից կազմվածների հետ. օրինակ՝ հավաստություն (հավաստի լինելը), հավաստում (հավաստելը). հարմարություն (հարմար լինելը), հարմարում (հարմարվելը): Նման ձևով նաև՝ կազմություն, կազմում. հաճախություն, հաճախում. ամփոփություն, ամփոփում. հայտնություն, հայտնում. հարթություն, հարթում. հպատակություն, հպատակում. խարդախություն, խարդախում. ընդհատություն, ընդհատում. կապակցություն, կապակցում. կարկամություն, կարկամում. նվազություն, նվազում. դասավորություն, դասավորում. համակարգություն, համակարգում. հիմնարկություն, հիմնարկում և այլն: Նույն տարբերությունը հաճախ դնում ենք նաև բայերից կազմվածների մեջ. ինչպես՝ մտածություն, մտածում. իմացություն, իմացում. հակասություն, հակասում. ընթերցանություն, ընթերցում և այլն:

208. ՈՒԿ,— ա) Նվազական, երբեմն և նվաստական նշանակություն է տալիս գոյականներին. օրինակ՝ քարուկ, սարուկ, մարդուկ, հարսնուկ, պառվուկ, իշուկ, զոմշուկ, խոզուկ, մժղուկ, ճրնճրղուկ, մանշուկ, գեղջուկ, խոստուկ.— միջուկ, թզուկ, ավելուկ, թեփուկ, կանեփուկ, գրբուկ (փոխանակ «գրբուկ» ձևի):

բ) Ածականների նշանակությունը սաստկացնում է, օրինակ՝ տաքուկ, պաղուկ, գիրուկ, մատաղուկ, խորուկ (խորունկ), ճարտարուկ, սևուկ, ողորմուկ, խեուկ, կարմրուկ (գինի), գաղտուկ, ըստրուկ, երկարուկ, երկայնուկ:

գ) Բայերից կազմում է գործողի անուն և անցյալ դերբայ, օրինակ՝ բանուկ (բանող ճանապարհ), քալուկ (ծի), կտրուկ, խարուկ, դիպուկ, խաղացուկ, ինդուկ, պարծուկ, հեղհեղուկ, հաղթուկ, խուսափուկ, քնուկ, հարցուկ, վաղանցուկ, հեցուկ (նեցուկ), սրտահաճուկ, հեղաշրջուկ, վախլուկ, — հանելուկ, աշքակապուկ, նորելուկ, կոտրուկ, սուտամեռուկ, բախուկ, հասուկ: Հմմտ. ՈՒ § 205, ԱԿ § 139, ԻԿ § 175: ՏԵ՛ս ՈՒՔ, § 222:

Բարբառային են՝ անցուկ, մոռցուկ, նստուկ, գրուկ, դրուկ, թափուկ և այլն, իբրև՝ անցած, մոռացած, նստած, գրած, դրած, թափած:

դ) Հիվանդություններ՝ կարմրուկ, ջրջրուկ, գորտնուկ, մրջմուկ: ՏԵ՛ս ՈՒՔ:

209. ՈՒՂԻ, — կազմում է անձի անուններ իգական սեռի նշանակությամբ.

ա) Անձի հասարակ անուններից, ինչպես՝ բանվորուհի, գինվորուհի, գեղջկուհի, բժշկուհի, բանաստեղծուհի, երաժշտուհի, վկայուհի, դերասանուհի, դոնապանուհի, ձկնորսուհի, հովվուհի, իշխանուհի, կոմսուհի, դիցուհի, աստվածուհի, տիրուհի, քրմուհի, բարեկամուհի, ընկերուհի, աշակերտուհի, երիտասարդուհի, մանկաբարձուհի, տեսչուհի, նկարչուհի. ուսուցչուհի:

բ) Անձի հատուկ անուններից «անուշ» և «դուխտ» (աղջիկ) բառերի նշանակությամբ, օրինակ՝ Տիգրանուհի, Վարդուհի, Վարդանուհի, Սմբատուհի:

գ) Ազգերի անուններից, օրինակ՝ հայուհի, թրքուհի. քրդուհի. ռուսուհի, հնդկուհի, հրեուհի:

դ) Ածականներից, օրինակ՝ գեղեցկուհի, իսկուհի, ավագուհի, պարկեշտուհի, համեստուհի, օտարուհի, ազնվուհի:

«ՈՒՂԻ» նշանակում է՝ «կին», «աղջիկ» և այս նշանակությամբ էլ իբրև անկախ բառ գործ են ածում այս մասնիկը հետին դարերի գրաբար գրողները. ուստի դրանով կազմված բառերը մտածում ենք, ինչպես թե «կին» բառով բաղադրված սովորական բառեր լինեն: Ըստ այսմ «բանվորուհի» միևնույն է, թե «բանվորակին» և

կարող է նշանակել «բանվորի կին» կամ «բանվոր կին»։ այս երկրորդը նշանակությամբ նույնանում է, հարկավ, «կին բանվոր» կապակցության հետ։ Թե այս երկու նշանակությունից ո՞րն ունի «ուհի» մասնիկով բաղադրված այս կամ այն բառը, այդ որոշվում է ամեն տվյալ բառի համար առանձին։ Օրինակ՝ «հայուհի», «քրդուհի» նշանակում են՝ հայի կին, քրդի կին, որ միևնույն է՝ հայ կին, քուրդ կին։ «գեղեցկուհի» նշանակում է գեղեցիկ կին։ «Տիգրանուհի» նշանակել է սկզբնապես՝ Տիգրանի կին, կամ Տիգրանի աղջիկ, հետո դարձել է հատուկ անուն կանանց համար։

Վերջին տասնամյակներում «ուհի» մասնիկով կազմվում են նորանոր բառեր ուսերենի և այլ եվրոպական լեզուների ազդեցությամբ։ Եվ որովհետև բաղադրության հեշտ մի ձև է անունների վերջից «ուհի» ավելացնելը, այսինքն՝ վերևում դրված ա—դ կետերի համեմատ կազմությունը, ուստի հաճախ այդպես էլ վարվում են։ Բայց այդպիսով առաջ են եկել և առաջ են գալիս հայերենի համար խորթ կազմություններ, ինչպես են՝ ուսանողուհի, քաղաքացիուհի, աշխատավորուհի, պատգամավորուհի, փոխանակ այսպես կաղմելու՝ «ուսանուհի», «քաղաքուհի», «աշխատուհի», «պատգամուհի»։ Օտար մտածության տեր մարդկանց համար (և այդպիսիների թիվը քիչ չէ) «քաղաքուհի», «պատգամուհի» բառերը խորթ են թվում, որովհետև նրանք այդպիսի բառերը մտածում են իբրև «կին քաղաք» կամ «իգական քաղաք», «կին պատգամ» կամ «իգական պատգամ», որ անհեթեթություն է։ Բայց, ինչպես վերևում բացատրվեց, այդ բառերը նշանակում են՝ քաղաքի կին կամ քաղաքակին, որ է՝ քաղաքացի կին։ պատգամի կին կամ պատգամակին, պատգամավոր կին։ ինչպես օրինակ՝ «փարիզուհի», «թագուհի» և նմանները չեն նշանակում «կին Փարիզ» կամ «իգական Փարիզ», «կին թագ» կամ «իգական թագ», այլ Փարիզի կին, որ է՝ փարիզեցի կին։ Թագի կին կամ թագակին, թագավոր կին (լինի թագավորի կին, մայր, քույր, թե թագավորող կին)։

Հայերենի համար «աշխատավորուհի», «քաղաքացիուհի» և նման բառերը խորթ են, որովհետև մի քանի մասնիկներ բառավերջից դուրս են ընկնում, և նոր ավելանում է «ուհի» մասնիկը։ Այդ մասնիկներն են՝ Ի, ԱԼԻ, ԵԼԻ, ՈՒՆ, ԱՅԻ (ԵՅԻ), ԱՎՈՐ, ԻԶ, ՈՂ, ԱԿԱՆ. օրինակ՝

1. Պատանի, պատանուհի. դրացի, դրացուհի. քաղքենի, քաղքենուհի։

2. Քաղաքների ու երկրների անունների հետ ՈՒՀԻ մասնիկը ստանում է ԱՅԻ (եցի) մասնիկի նշանակություն, ցույց տալով մի տեղի, որ է՝ մի տեղացի կին. օրինակ՝ Գերմանիա, գերմանացի, գերմանուհի. Իտալիա, իտալացի, իտալուհի. Ֆրանսիա, ֆրանսացի, ֆրանսուհի. Անգլիա, անգլիացի, անգլուհի. Իսպանիա, իսպանացի, իսպանուհի. Նորվեգիա, նորվեգացի, նորվեգուհի. Ամերիկա, ամերիկացի, ամերիկուհի. Նգիպտոս, եգիպտացի, եգիպտուհի. Սամարա, սամարացի, սամարուհի. Փարիզ, փարիզեցի, փարիզուհի. Վան, վանցի (վանեցի), վանուհի:—Ըստ այսմ պետք է կազմել և ուրիշները երկրների, քաղաքների ու վայրերի անուններից, ինչպես՝ Հոլլանդիա, հոլլանդացի, հոլլանդուհի. Թիֆլիսեցի, Թիֆլիսուհի. երևանցի, երևանուհի (և ոչ «երևանցուհի»): Քաղաքացի, քաղաքուհի (և ոչ քաղաքացուհի):—«Գյուղացի» բառի համապատասխան կազմված կա «գեղջուկ» բառից «գեղջուկուհի»: Այսպե՛ս բացառությամբ կազմված է «վրացի» բառից «վրացուհի», փոխանակ «վրուհի» ձևի, այն պատճառով, որ «վրացի» բառի կազմությունը միջնած է, քանի որ այժմ գործածական չէ «վիր» ձևը, որից՝ «Վրաստան»: Նույն պատճառով «վրացի» բառից կազմվում է «վրացական», փոխանակ «վրական» ձևի, որ պահվում է «Ռազմավրական» (ճանապարհ) կապակցության մեջ:

3. ԱՎՈՐ մասնիկի նշանակությամբ և նրա փոխանակ, երբ այդ, ինչպես և «ուհի» մասնիկը բաղադրվում են մի գոյական անվան հետ և նշանակում են՝ «ունեցող», «վրան կրող» (§§ 139, 232. ա). օրինակ՝ Թագ, Թագավոր, Թագուհի (Թագ ունեցող, Թագավոր կին). գեղ, գեղավոր (գեղանի), գեղուհի (գեղավոր կին). հավատ, հավատավոր, հավատուհի. մեծ, մեծավոր (մեծություն ունեցող), մեծուհի: Ըստ այսմ պետք է լինի նաև՝ պատգամ, պատգամավոր, պատգամուհի:

Սաև.— Երբ այս ավոր մասնիկը, ինչպես և «ցի» որևէ ձևով միջնած է, ինչպես՝ «գինվոր», «բանվոր» բառերի մեջ, որոնք չունեն «ա հոդակապը, «ուհի» մասնիկը գրվում է անմիջապես անձի անվան վրա՝ գինվորուհի, բանվորուհի, այսպես և՛ դրացուհի:

4. ՈՂ, ԻԶ, ԱՎՈՐ, ԱԿԱՆ մասնիկների նշանակությամբ և նրանց փոխանակ, երբ այդ մասնիկները. ինչպես և «ուհի», բաղադրվում են մի բայարմատի հետ և նշանակում են գործողի անուն (այս խմաստով ԱՎՈՐ տե՛ս § 232. բ, իսկ ԱԿԱՆ տե՛ս § 140. է). օրինակ՝ սպասել (հին նշանակությամբ՝ ծառայել), սպասավոր

(սպասող, ծառայող), սպասուհի (սպասավոր կին)։ տարփել, տարփավոր, տարփող, տարփունի։ դատել, դատավոր, դատող, դատուհի.— սիրել, սիրական, սիրող, սիրունի։ վաճառել, վաճառական, վաճառող, վաճառուհի.— խաբել, խաբիչ, խաբող, խաբուհի։ պարել, պարիչ, պարող (հին՝ պարաւոր), պարուհի։ վարժել, վարժիչ, վարժող (վարժապետ), վարժուհի։ կարել, կարող (կար անող), կարուհի։ պչրել, պչրող, պչրուհի։ հարդարել, հարդարիչ, հարդարուհի։ մեքենագրել, մեքենագրող, մեքենագրուհի։ հեռագրել, հեռագրիչ, հեռագրուհի և այլն։— Ըստ այսմ պետք է կազմել՝ գրել, գրող, գրուհի։ հեռախոսել, հեռախոսակ, հեռախոսող, հեռախոսուհի։ ուսանող, ուսանել, ուսանուհի (և ոչ «ուսանողուհի»)։ աշխատել, աշխատավոր, աշխատող, աշխատուհի (և ոչ «աշխատավորուհի»)։ քննել, քննիչ, քննող, քննուհի։ ցրել, ցրիչ, ցրող, ցրուհի։ օգնել, օգնական, օգնող, օգնուհի (և ոչ թե «օգնականուհի») և նմանները։— «իչ» մասնիկը դուրս ձգելով պետք է կազմած լինեին և հետևյալները։ երգել, երգիչ, երգող, երգուհի։ նկարել, նկարիչ, նկարող, նկարուհի։ ուսուցանել, ուսուցիչ, ուսուցող, ուսուցուհի և ոչ՝ «երգչուհի», «նկարչուհի», «ուսուցչուհի», որոնք, սակայն, սովորական են դարձած։— Նույնպես դուրս է ձգվում և «ուն» մասնիկը «իմաստուն» (իմացող) բառի համապատասխան բառի մեջ, որ է՝ «իմաստունուհի»։

5. Ալի, Ելի մասնիկների նշանակությամբ և նրանց փոխանակ, երբ «ուհի» մասնիկը բաղադրվում է մի շեղոք կամ կրավորական նշանակությամբ բայարմատի հետ, օրինակ՝ զարմանալ, զարմանալի, զարմանուհի։ երանել, երանելի, երանուհի։ սիրել, սիրելի, սիրուհի։ Այս «սիրուհի» բառը կարող է նաև ըստ 4-րդ կետի կազմված լինել։ հին լեզվի մեջ «սիրելի» նշանակում է նաև «սիրող»։

ՈՒՃ, տե՛ս § 198. ՈՆ, ՈՆՔ։

210. ՈՒՄ (հին ձևով՝ ումն),—կազմում է գործողության անուն, օրինակ՝ ծագում (ծագելը), հուզում (հուզվելը), թաղում (թաղելը, այլև թաղվելը), շարժում (շարժելը, այլև շարժվելը), տապալում, բորբոքում։

«Ալ», «անալ», «ենալ» վերջացած բայերի «աց», «եց» բայաբնի ածանցների վրա է դրվում այս «ում» մասնիկը (բայաբնի ածանցները տե՛ս § 238)։ օրինակ՝ լվալ, լվացում։ գոհանալ, գոհացում։ հեռանալ, հեռացում։ զարգանալ, զարգացում։ մերձենալ, մերձեցում։— Իսկ «ուցանել», «ցնել» վերջացած բայերից կազմվում

ին այսպես՝ հատուցանել, հատուցել, հատուցում. զեկուցանել, զեկուցել, զեկուցում. կառուցանել, կառուցել, կառուցում. մատուցանել, մատուցել, մատուցում. ուսուցանել, ուսուցել, ուսուցում: Այսպես և՛ թաքցնել, թաքուցում. փախցնել, փախուցում. թողնել, թողուցում և այլն: Տե՛ս ՈՒԹՅՈՒՆ, § 207:

211. ՈՒՅԹ, ՈՒԹ(ք),— ա) Սերույթ (ծերություն), բնույթ (բնություն), ձանձրույթ, սովորույթ (սովորություն), բարբառային՝ սովորութի, սովորութք:

բ) Հացկերույթ, երեկույթ, ցերեկույթ, հավաքույթ, մեռելույթ (մահենիք), հյուրույթ (հյուրընկալություն):

գ) Ցասույթ, երևույթ, զայրույթ, պարբերույթ, առձայնույթ (ասոնանս):

դ) Հասույթ. հանութ, հանույթ, ելույթ. ծածկույթ (ծածկոց):

212. ՈՒՅՔ (հին՝ ՈՅՔ),— կազմված է հին ՈՅ ածանցից Ք մասնիկի ավելացումով. սակավաթիվ բառերի մեջ, ինչպես են՝ պիտոյ, պիտոյք, պիտույք.— հաճոյ, հաճոյք, հաճույք.— ամոթոյք—ամոթույք: Կան նաև՝ խորովոյք—խորովույք, հասոյք—հասույք (հասույթ, հասնելիք), բաշխոյք—բաշխույք (բաշխածր), խտրոյք—խտրույք (խտրածր, խտրելիք), խաղոյք—խաղույք (խաղի բան) և այլն: Նոր կազմված են՝ դրույք, գեղույք (գեղեցկացնելու բաներ, կոսմետիկա): Հմմտ. ՈՒԲ § 222:

213. ՈՒՆ,— 1. Գործողի անվան և ընդհանրապես ՈՂ մասնիկի նշանակությամբ, ինչպես՝ ասուն, խոսուն (ասող, խոսող), գիտուն, իմաստուն, շարժուն, երերուն, սահուն, հոսուն, թռչուն, կպչուն, սողուն, զեռուն, զգայուն, փայլուն, շողշողուն, պսպղուն, կայուն, մնայուն, գնայուն. դողդոջուն, հնչուն, կարկաջոն.— աճուն, աճեցուն, տոկուն, դիմացկուն, գործուն (գործոն), գալարուն, ժպտուն, փրփրուն, ծորուն, շրջրջուն, ցայտուն:

2. ԿրավորակաՆ անցյալ գերբայի նշանակությամբ՝ լեցուն (լցված), գեղուն, մածուն, պատառուն, պատառոտուն, զարդարուն. հարդարուն, վարժուն, սաղարթուն («սաղարթին» բայից), օխջախուն, մխուն. նկարուն (նկարեն), գողուն (գողացած, գողունի), ցողուն, շրջուն (շրջոն), կանդուն, կարկատուն, հաստատուն, սիրուն, խարխարուն (խարխլած). կոտրատուն, դվարթուն. ցածուն, լուռն, խաղաղուն, թաքուն, աղուն (աղալիք): Հմմտ. ՈՒՆ § 198:

214. ՈՒՆԴ,—մի քանի բառերի մեջ՝ ծնունդ, սնունդ, սերունդ, ելունդ, կորունդ:

215. ՈՒՆԻ, ՈՒՆԻՔ,— 1. Մերունի, մեծունի (մեծունք, մեծ մարդի!), զոդունի (զոդուն, զոդացած), պահունի (պահած), արեգունի (արեակողմ), բերունի (բերած, բերովի), տերունի, արքունի(ք), տարունի (տարևոր):

2. Ազգանուններ՝ Բագրատունի, Արծրունի, Արշակունի, Ռըշտունի, Ամատունի:

216. ՈՒՆՔ,— հին լեզվի ըն բնի հոգնակի ուղղականի վերջը, որ նոր լեզվի մեջ ըմբռնվում է իբրև ածանց, հաճախ հավաքական նշանակությամբ, օրինակ՝ համեմունք, սկզբունք, հիմունք, ակունք (գետի), բարձունք, իրավունք, մանրունք (հին՝ հոգնակ. մանունք), գետախառնունք, տակունք, պաշտամունք, ծաղկունք, փրթունք (փերթ—կտոր բառից): Նոր կազմված՝ տեսակունք (ասորտիմենտ): Տե՛ս ՈՒՔ § 222, ԵՆՔ § 166 և ՈՒՆՔ § 222:

217. ՈՒՉ, ՈՒՆՉ,— սակավաթիվ բառեր՝ վայելուչ, սրտառուչ, տեսուչ, տնակալուչ, անտերունչ:

ՈՒՍՏ, տե՛ս ԵՍՏ, § 167:

218. ՈՒՍՏ,— սակավաթիվ բառեր՝ արտաքուստ, ներքուստ, վերուստ: Գրաբարում նաև՝ այլուստ, ամենուստ: Նշանակում են՝ դրսից, ներսից, ուրիշ տեղից, ամեն տեղից:

219. ՈՒՏ,— ցույց է տալիս այն տեղը, ուր մի բանից շատ կա, օրինակ՝ ա) Գոյականներից՝ ծառուտ (ծառեր եղած տեղը), թփուտ, մացառուտ, եղեգնուտ, շամբուտ, դալարուտ. սիզուտ. ծիրանուտ (ծիրանի ծառերի տեղ), տանձուտ, ծաղկուտ, քարուտ, քարքարուտ. սալուտ, վիմուտ, երիզուտ (քարուտ, կոշտ տեղ), ապառաժուտ. աղուտ, ավազուտ, տղմուտ, սառնամանուտ, բալուտ (մշուշապատ տեղ), մառախլուտ, հողմուտ:

բ) Ածականներից և բայարմատներից՝ ծարավուտ (չորածարավ տեղ), ծանծաղուտ, թավուտ (անտառի ծառախիտ տեղը), խավարուտ (խավարչուտ, խավարչտին), դժվարուտ (դժվար գնալու տեղ), խրուտ (ուր կարելի է հեշտ խրվել), լպրծուտ:

գ) Մի քանի բառերի մեջ նույնանում է ուտ ածանցի հետ, միայն ավելի սաստկական նշանակությամբ՝ շաղախուտ. սողոսկուտ—

սողոսկուտ, սասանոտ—սասանուտ, ջղոտ—ջղուտ. մղձկոտ—մղձրկուտ:

220. ՈՒՐԴ,— սակավաթիվ բառերի մեջ՝ ժողովուրդ, խորհուրդ, խառնուրդ, արձակուրդ, պարապուրդ, հագուրդ, համուրդ, կացուրդ, կցուրդ, հավաքուրդ, լսուրդ, ուղեկցուրդ. աճուրդ. նվազուրդ, դաշնուրդ:

221. ՈՒՑ.— ա) Վաղուց, մորուց. փոքրուց, պատկուց, մանկուց, ծերուց, հնուց, շտուց, էգուց, առավոտուց. մերկուց, Հմմտ. § 206 «ՈՒԹ» ածանցիկ, որի մեջ «Թ» հնչյունը «Ց» հնչյունի առաջին բաղադրիչ հնչյունն է (տե՛ս § 34. 2):

բ) Դեղնուց, սպիտակուց, ճերմակուց. նեղուց:

ՈՒՅՔ, տե՛ս ՈՒՔ, § 222:

222. ՈՒՔ, ՈՒԿ, ՈՒՑՔ, ՈՒՆՋ, ՈՒՆՔ, ԱՆՔ, գրաբարում ՈՒԿՔ,— ցույց է տալիս գործողութիւնից առաջ եկած արգասիք, օրինակ՝ ավելում (ավլուք), ավելուց, գրաբար՝ ավելուկ—ավելադր, ավելուց հավաքված աղբ, փոշի և նմանները, ավելած, ավելածք. մաղում, մաղումը—մաղելիս մաղի տակը թափված անպետք բաները, մաղածը. ֆամում, ֆամումը—քամվածի մնացորդը, քամվածք, գրաբար ֆամուկ, ֆամուկ. խարտում—խարտելուց առաջացած մանրուքը. այրում—այրածի մնացորդ. ածուխ, մուր. այրուց, էրուցք, էրեցք—այրված տեղը. սանդում—սանդրած խճուճ. սանդրելուց առաջացած կեղտը. ցայսում, ցայտում (սրանից՝ ցատկել, ցատքել), գրաբար ցայտուկ, բարրառային՝ ցեթում, ցելթում, ցատկտում—ջրի ցայտուք, ցայտ. խոսելիս բերնից դուրս թռած թուք. շքում, շթիք (շիթ—կաթիլ), վերցատկած ջուրը, ցայտ (սրանից՝ շթքել—ջուրը ցատկեցնել). կտում— 1. կտրտած բաներ. 2. կտրվածք, ճեղք, 3. կտրելը. ապա՝ ոչխար խուզելը և խուզած բուրդը. գրաբար՝ կտուրք. կտտում—կտտորած բաներ. քափքը—փուկ—դեն թափած բաներ. խռչում—մաղելուց հետո մնացած խռչոր կտորներ, հականիչ՝ մանում, մանումը—խեշերանք—մանր կտորներ՝ փայտի, ածուխի, դրամի. ածուխի խռչորտուք և մանրուք (բայը՝ մանրել). փում—քսելու յուղ. դեղ (թանձր). կերում—կերված, մաշված մասը, տեղը և կտորը. մաշում—մաշված մաս. ֆերում—ֆերան, ֆերին, ֆերինչ—քերվածք, քերելուց առաջացած կտորտանք. քերելով հանած բան. տաշում—տաշելուց թափած կտորներ, տաշեղ. ցողում—լվացան, ուղղան—այն ջուրը, որով

մի բան ողողում, լվանում են թեթև կերպով. սղոցում—սղոցելուց առաջացած մանրութ. փրբուկ, փրբունկ—փրթելուց առաջացած կտորտանք: Այսպես և տակուկ, տակունկ, տակուց—տականկ. փխրուկ, փխրունկ:—Բարբառային ձևով ցույց է տալիս գործողություն, ինչպես՝ փղծուկ, գրաբար՝ փղծուկ—փղծկելը. մտմտուկ—մտածություն (մտմտալ—մտածել), խշխշուկ, մզմզուկ—կսկիծ, մորմոք, մորմոքանք, սաստիկ ցավ սրտի. սրտմաշուք, գինարութք (գինեկում): Տե՛ս ՈՒՆՔ § 215. Ան, ԱնՔ § 144. ք:

223. ՉՅԱ, ՉԵՔ,— սակավաթիվ բառեր՝ ավետշյա, ավետշեք—աչքալուսի համար ստաղած պարգև. առհավատշյա, հավատշա, հավատշեք—հավատալու համար տրված գրավական, բեհ. ավուրշեք—օրավարձ. կրողշեք, բերողշեք, կարողշեք—կրելու, բերելու, կարելու վարձ:

224. ՊԱՆ.— ա) Ցույց է տալիս պարապմունք և պաշտոն, պահողի նշանակությունը, օրինակ՝ պահասպան, այգեպան, պարտիզպան, դռնապան.— ուղտապան, նախրապան, ձիապան, սայլապան (սայլորդ, սելվոր), կառապան.— կալապան (կալվոր), խանութպան, հացապան, ձվապան, ձկնապան (ձկան առուտրով պարապող): Հմմտ. §§ 203. ա, 232:

բ) Սոնապան (սրունք պահպանող զգեստ, զրահ), լանջապանակ (լանջ պահպանող զրահ), թղթապանակ (թղթապահ). գրապան, գրապանակ, գրպան (սկզբնապես գիրք պահող):

225. ՊԱՏԻԿ,— նշանակում է՝ անգամ, ինչպես՝ միապատիկ, երկպատիկ, կրկնապատիկ. երեքպատիկ, եռապատիկ, չորեքպատիկ, քառապատիկ, հինգպատիկ, հնգապատիկ. յոթնապատիկ, յոթնապատիկ—ութնապատիկ, իննապատիկ, տասնապատիկ. հիսնապատիկ, հարյուրապատիկ, հազարապատիկ, բյուրապատիկ, բազմապատիկ:

226. ՊԵՍ.— ա) Գոյականների և իբրև գոյական առնված ածականների հետ բաղադրվելով ցույց է տալիս մի բանի նմանությունը. ինչպես՝ զինվորապես, վայրենապես, զիտնապես, մարդասիրապես, տղայապես, բժշկապես, փայլակնապես, իմաստապես, օտարապես:

Այսպիսի բաղադրությունները աշխարհաբարում փոխարինվում են ՊԵՍ ետադրությունը՝ տղայի պես, վայրենու պես, զինվորի պես, օտարի պես և այլն:

բ) Գոյականների հետ բաղադրվելով կազմում է մակբայներ և նշանակում է կողմից, վերաբերմամբ, նկատմամբ. մասին: Այս մակբայները համապատասխան են նույն գոյականներից «ական» ածանցով կազմված ածականներին, օրինակ՝ ֆիզիկական—ֆիզիկապես (ֆիզիկական կողմից). մարմնական—մարմնապես. հոգեկան—հոգեպես. նյութական—նյութապես. տնտեսական—տնտեսապես. բարոյական—բարոյապես. անձնական—անձնապես:

գ) Գոյականների հետ բաղադրվելով կազմում է մակբայներ կերպով բառի նշանակությամբ, «ական» ածանցով ածականների համապատասխան, օրինակ՝ վայրկենական—վայրկենապես (վայրկենական կերպով), առանձնական—առանձնապես, ըրպեական—ըրպեապես, սկզբնական—սկզբնապես. իրական—իրապես. օրինական—օրինապես (օրենքի պես, օրինական կերպով, ըստ օրենքի). էական—էապես, իսկական—իսկապես. հետևական—հետևապես, իրավապես (իրավական, իրավացի կերպով), նոր կազմված են՝ վերջապես, վճռապես:

դ) Ածականների հետ մակբայներ է կազմում կերպով նշանակությամբ. օրինակ՝ մոտավորապես—մոտավոր կերպով, փառավորապես, գլխավորապես, մասնավորապես, հավասարապես, հատկապես, այլապես, ամբողջապես, զգաստապես. զգուշապես, թեթևապես, քաջապես (քաջ կերպով, քաջի պես), մեծապես, արիապես, վատթարապես (վատթար կերպով, վատթարի պես):

Այս «պես» բառով հին կազմություններին այժմ փոխանակում են մեծ մասամբ «որեն» բառով կազմությունները՝ զգաստորեն, զգուշորեն, կամ թե «ույթուն» ածանցով կազմված անունների գործիական հոլովը՝ զգաստություն, զգուշությամբ: Տե՛ս ԲԱՐ § 156, ՈՐԵՆ § 204:

227. ՄՍԱՆ,— ցույց է տալիս՝ երկիր, մի բանի տեղ.

ա) Հայաստան, Վրաստան, Ռուսաստան, Պարսկաստան, Մարաստան, Հնդկաստան, Տաճկաստան, Հունաստան, Չինաստան, Ասորեստան, Թաթարստան, Ժողովրդական ձևով—Արաբստան. Ֆրանգստան, Հայաստուն, Վրաստուն:

բ) Մառաստան, ձիթաստան (ձիթենիք եղած տեղ), սեխաստան, այգեստան, անդաստան (շատ անդեր, արտեր եղած տեղ).— ձիաստան, լեռնաստան (լեռնոտ երկիր):

գ) Շահաստան (շահավաճառ քաղաք), հեռաստան (հեռու տեղ, երկիր), մենաստան, ամարաստան (ամարաստուն, ամառանոց):

228. ՎԱՄ, ՎԱՄՔ,— միանում է առանց Ա հոդակապի. ա) ցույց է տալիս կրող կամ արգասիք առարկան իբրև հետևանք, արդյունք գործողության, երբեմն նաև գործողություն, օրինակ՝ հատված—կտրվածք, հերձված—պատռվածք (հերձել—պատռել, ճեղքել), հողված—կցված (հողել—կցել, կապակցել), զանգված—շաղախվածք («զանգել» բառից), քերթված (քերթել—կերտել, շինել), հարված—զարնվածք, բնթերցված, խնդրվածք, դարձված, հավելված, դիպված, հայեցված, ստացված(ք), հյուսված(ք), շինված(ք), կազմված(ք), քերվածք, խառնվածք:

«Ված» մասնիկը դարձած է կրավորական բայերի անցյալ դերբայի վերջավորություն. ուստի դերբայի հետ չշփոթելու համար՝ սովորաբար «Ք» է ավելանում վերջից, ինչպես՝ բռնվածք, այրվածք, քերվածք, խառնվածք:

բ) Ցույց է տալիս գործողություն կամ գործողության ձևը, կերպը, օրինակ՝ «խոսվածք» նշանակում է՝ 1. խոսելը, 2. խոսելու ձևը, կերպը. կանգնվածք, կեցվածք, նստվածք, նայվածք, շարժվածք, հագնվածք, գրվածք և այլն: Տե՛ս ԱՄ, § 137:

229. ՎԱՄՈ, — կազմում է ածականներ, օրինակ՝ հատվածո—կտրոներով շինված, հողվածո, կցվածո—կցկցած, հյուսվածո, խառնվածո, շինվածո: Հմմտ. ածո § 138:

230. ՎԱՐ, ՎԱՐԻ.— օրինակ՝ քաղաքավար(ի), գեղավարի, մարդավարի և այլն: Տե՛ս § 133. 6:

231. ՎԵՏ, ԱՎԵՏ,— ցույց է տալիս մի բանից շատ, լի ունենալը, կամ մի բանով հարուստ լինելը, օրինակ՝ ծաղկավետ, խոտավետ, սիգավետ, մրգավետ, պտղավետ, այգեվետ, մարգավետ, խնկավետ, տնկավետ. հացավետ.— խոզավետ, խաշնավետ, ընչավետ, ճաճանչավետ, կոհակավետ, հոտավետ. շահավետ, օգտավետ, կանաչավետ, թիկնավետ (թիկնեղ).— ուրախավետ, կենդանավետ (կենավետ), երևավետ, կենցաղավետ, հանգստավետ, խաղաղավետ:

Հմմտ. հոտավոր, հոտոտ, հոտավետ, հոտեղ:

232. ՎՈՐ, ԱՎՈՐ.— ա) նշանակում է՝ ունեցող, վրան կրող, ինչպես՝ զինվոր, զինավոր. աղեղնավոր, նիզակավոր, սակրավոր, ասպարավոր, սուսերավոր, շերտավոր, տապարավոր, մրճավոր, պարսավոր, տիգավոր, սրավոր, թրավոր, կապարճավոր. կժավոր,

փայտվոր.— բեռնավոր, պսակավոր, ձիավոր, ոտավոր, տտնավոր, սյուշավոր, գիսավոր, վարսավոր, թևավոր, եղջերավոր, սմբակավոր, կճղակավոր.— վիրավոր, երեսավոր (կտրիճ, Լերեսով մարդ).— ծուպավոր, գոգավոր, ձայնավոր, գունավոր, հոտավոր, լուսավոր, գորավոր, տաղանդավոր, հռչակավոր, շնորհավոր (շնորհալի), պակասավոր, հասակավոր, տարիքավոր, ալիքավոր, մեղավոր, պատվավոր, փառավոր, կանոնավոր, հանգավոր, վտանգավոր, բեղմնավոր, արգասավոր, բռնավոր, վաստակավոր. ահավոր, մտավոր, նշանավոր.— աղվոր, ծոցվոր (հղի):

բ) Գործողի անուն «ՈՐ» ածանցի նշանակությամբ, օրինակ՝ ունեոր (ունեցող), սպասավոր (սպասող, սպասել—ծառայություն անել), ճղնավոր (ճգնող), ասպատակավոր, սգավոր, սգվոր. կեղծավոր, աշխատավոր, աղաչավոր, գանգատավոր, նենգավոր, անցավոր. եկվոր (եկավոր), արժանավոր (արժանիք ունեցող և արժանի եղող). ժառանգավոր, երաշխավոր (երաշխ, երաշխիք եղող):

գ) «Ական», «ային» կամ մի այլ ածանցի իմաստով, օրինակ՝ մարմնավոր—1. մարմին ունեցող, 2. մարմնաչափ. հոգևոր—1. հոգի ունեցող, 2. հոգեկան. երկրավոր—երկրային. աստեղավոր—այս երկրի. կամավոր—կամական, կամա, կամովի(ն). բանավոր—1. բանական, 2. բերանացի. գրավոր. մերձավոր—մոտիկ, մոտիկ մարդ. մոտավոր—մոտիկ. մենավոր—մենակ, միայնակ, մենական. հեռավոր—հեռու, հեռու եղող. պատշաճավոր—պատշաճական, պատշաճող. հարմարավոր—հարմարական, հարմարություն ունեցող, հարմարվող. զգուշավոր—զգուշություն ունեցող, զգուշական. կարևոր, հարկավոր—պիտանի, պետքական, պետք եղող. գլխավոր—գլուխ եղող. ժամանակավոր—ժամանակյա, ժամանակյան. հանդիսավոր:

դ) Մի բանով պարապող, աշխատող, «ՈՐԴ» ածանցի նշանակությամբ՝ հարսանքավոր, ուղևոր (ճանապարհորդ), գութանավոր, ջրվոր, բերվոր, սելվոր (սալյորդ), բանվոր, քոչվոր: Հմմտ. § § 203, 224:

ե) Թվականներից՝ քչվոր, շատվոր.— միավոր, տասնավոր, հիսնավոր, հարյուրավոր, հազարավոր, բյուրավոր, միլիոնավոր:

233. ՎՈՒՆ, ԱՎՈՒՆ,— ածականների նշանակությունը նվազեցնում է՝ հաստատվուն, երկարավուն, մեծավուն, կարճավուն: Այսպես ավելի գույների անունները՝ դեղնավուն (քիչ դեղին, թեթև դեղին), կարմրավուն, կապտավուն, սևավուն, կանաչավուն: Հմմտ. ԺԵՌ

§ 173, աչ § 152: Հմմտ. սեավուն, սե, սեիկ, սեկակ, սափ-սե. կարմրավուն (կարմրաշ, կարմրածեռ), կարմիր, կարմրիկ (կարմր-րուկ), կարմրկեկ, կաս-կարմիր:

ՏԻ, ՏԻՔ, տե՛ս § 202 ՈՏԻ:

234. ԲԱՆ, ԱՐԱՆ,— 1. Տեղի նշանակությամբ, մեծ մասամբ բայերից. մի բան կատարելու տեղ, տուն, օրինակ՝ ննջարան (քնելու տեղ), քնարան, կացարան, բնակարան, արգելարան, օթարան. վարժարան, կրթարան, ուսումնարան (ուսում տալու տեղ), դատարան, մարզարան, ձուլարան, կայարան, խորհրդարան (խորհուրդ անելու տեղ), ժողովարան, խմբարան. տնկարան, կազմարան. ընթերցարան, խաղարան, գանձարան, թանգարան, լսարան, գործարան, տեսարան, թեյարան, սրճարան (թեյատուն, սրճատուն):

2. Տեղ, գործիք, անոթ. ինչպես՝ տանջարան (տանջելու տեղ և գործիք), պատժարան (տեղ և գործիք), զգայարան (զգայելու գործարան), պահարան, նստարան, զոհարան (զոհանոց, սեղան, բազին, նաև անոթներ). ծածկարան (ապաստան, ծածկույթ, ծածկոց), բնությունարան (տեղ և աման, որի մեջ ընդունում են), կապարան (կապելու տեղ. բանտ. կապանք, չվան), մատուցարան (սեղան և անոթ մատուցանելու), լվաղարան (լվալու տեղ և աման), կրակարան (կրակատուն և աման). նվագարան, բացարան (բանալիք), ձգարան (ձգելու թուկ), կոփարան (կոփիչ):

3. Գիրք. օրինակ՝ սաղմոսարան (գիրք սաղմոսների և քնար), երգարան (երգելու տեղ, երգերի գիրք և նվագարան), տաղարան (տաղերի գիրք), բժշկարան (բժշկանոց, բժշկվելու տեղ և բժըշկության գիրք), դեղարան (դեղ պատրաստելու տեղ և գիրք՝ դեղ պատրաստելու խրատների):

4. Անձի և պաշտոնի անուններից ցույց է տալիս պաշտոնատեղի, ինչպես՝ պաշտոնարան (պաշտոնատեղի). կաթողիկոսարան, պատրիարքարան, վեհարան, հյուպատոսարան, առաջնորդարան:

ԻՅԱԿ, տե՛ս ԵՐՅԱԿ, § 169:

ԲՈՐԴ, տե՛ս ԵՐՈՐԴ, § 170:

235. ՑԻ, ԱՑԻ, ԵՑԻ,— ա) Ցույց է տալիս մի տեղի բնակիչ լինելը. գավառացի, քաղաքացի, գյուղացի, տեղացի, դաշտեցի, լեռնեցի,— երևանցի, աշտարակցի, փարպեցի, խորենացի, կարնեցի, վաճցի (վանեցի), տարոնցի.— եվրոպացի, ասիացի, աֆրիկացի, ամերիկացի.— տանեցի, տնեցի, դրսեցի:

բ) Կազմում է ազգի անուն՝ գերմանացի, իտալացի, ֆրանսացի, անգլիացի, վրացի:

գ) Ցույց է տալիս մի աղանդի կամ ուսմունքի հետևող լինելը, տեղի կամ անձի անունով՝ օրինակ՝ մարկիոնացի, թոնդրակեցի, մանիքեցի, փարիսեցի:

դ) Կազմում է ածականներ կամ մակբայներ գործիական հոլովի նշանակությամբ՝ ատամնացի (ատամներով, ատամնացել—ատամով կծել, կտրել), բռնցի, մուրցացի (բռնեցրով), ծղացի («ծղի»— թև բառից), բազկացի, թևացի, ձեբբացի, մազցի (որից՝ մազեցել), ափցի (ափով), անքացի («անք»— ոտք բառից, ստացել է ոտքով հարվածելու նշանակություն, դրանից՝ անքեցել).— նշանացի (նշաններով. նշանացել—նշաններով հայտնել, ցույց տալ, հասկացնել), բերանացի, կանացի, առնացի (այրական), բառացի, փաստացի (փաստերով, նոր բառ է), իրավացի, արդարացի, խելացի, մտացի:

236. ՑՈՒ.— ցույց է տալիս մի բանի համար սահմանված, սահմանված լինելը, կամ ինչ որ մի բան պիտի դառնա. օրինակ՝ հարսնացու, փեսացու, սերմացու, մսացու, շապկացու, մարտացու (կովի համար գործածելի), պիտանացու, մահացու (մահվան համար սահմանված, ապա՝ մահաբեր), մահկանացու:

237. Ք.— գրաբարի հոգնակի կազմող ածանցը, որ ընդհանրապես կորցրել է իր նշանակությունը. ավելանում է գոյականների, ածականների և բայարմատների ու բայաբների վրա:

ա) Գոյականների նշանակությունը չի փոխվում, օրինակ՝ աչ—աչք, ձեռ—ձեռք, ոտ—ոտք, միտ—միտք. աշխարհ—աշխարհք, մեղ—մեղք. գործի—գործիք, շնորհ—շնորհք, կամ—կամք, խնդիր—խնդիրք. հիմ—հիմք, թոիչ—թոիչք:

բ) Գոյականների նշանակությունը փոխվում է. օրինակ՝ տարի—տարիք, տեղի (տեղ)—տեղիք, գիր—գիրք, հուր—հուրք. խաղ—խաղք, լուծ—լուծք. ծալ—ծալք, շար—շարք, պարտ—պարտք, հետ—հետք:

գ) Բայարմատներից և բայաբներից կազմում է գոյականներ, օրինակ՝ տես—տեսք, էջ—էջք, անց—անցք, տուր—տուրք. ել—ելք, մուտ—մուտք, դիր—դիրք, բեր—բերք, գնաց—գնացք, լվաց—լվացք և այլն: Տե՛ս § 238, 240:

դ) Ածականներից գոյականներ է կազմում, օրինակ՝ բարի—յլն: բարիք, ընտանի—ընտանիք, արժանի—արժանիք, հավաստի

հավաստիք, արքունի—արքունիք, հայրենի—հայրենիք, հին՝ հա-
ճոյ, հաճոյք=հաճո, հաճոյք. հում—հումք.— տեսանելի—տեսա-
նելիք, ճաշակելի—ճաշակելիք և այլն. նույնպես՝ լայն—լայնք,
երկայն—երկայնք. Սյունի—Սյունիք, Ապահունի—Ապահունիք,
Ասորի—Ասորիք, Աղվան—Աղվանք:

ե) Կան բառեր, որոնք սովորաբար միայն Ք-ով են գործած-
վում՝ կառք, փառք, խելք, ծախք, աղոթք, խոսք, կիրք, դեպք. բարք,
վարք, կյանք, օրենք, պետք, վերք, արարք, մուտք, նշանատուք,
բարևտուք և այլն:

Տե՛ս §§ 144, 145, 155, 165. բ, 171, 174. գ, 214, 228:

է

ԴԵՐԲԱՅԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱԾԱՆՑՆԵՐ

238. ԲԱՅԱԲՆԻ ԱԾԱՆՑՆԵՐ «ա», «յաց», «ույց».— Այս ածանց-
ներն ավելանում են որոշ տիպի բայարմատների վերջից, որոնք
սովորաբար մենակ չեն գործածվում, այլ բարդության առաջին կամ
երկրորդ մասն են կազմում, կամ թե ետևից մի ուրիշ ածանցական
մասնիկ են ընդունում: Բացի այդ՝ դրանցով կազմվում են բայա-
րները, որոնց ետևից ավելանում են բառափոխության ձևական
մասնիկները և կազմում բայերի ձևերը:

1. Ա, հին այ, — ավելանում է «ալ» վերջացած բայերի արմատ-
ների վրա, օրինակ՝ լվալ — արունվալ, ամանվալ, ոտնալվալ, ան-
լվալ. մնալ—սրտամնալ, ենթամնալ, մնայուն. զգալ—անզգալ, զգա-
յասեր, զգայուն, զգայություն. զնալ—բարձրագնալ, գնայուն. վի-
րալ—վարսավիրալ: Այսպես նաև՝ կամ բայի բունը «կա», հին
«կայ», որից՝ մշտակա, ինքնակա, ենթակա, անկայուն, կայուն, հին
«կայ» ձևից՝ կայք. զալ բայի բունը «գա», որից՝ ապագա, շրջա-
գա, շրջագալիկ, շրջագայություն: Հին զոմ բայի բունը «գոյ», որից՝
անգո, գոյություն, գոյական, հին «գոյ» ձևից՝ գոյք>գույք: Սրանց
անալոգիայով կազմված է անուղղա (անուղղելի), սրտակտրա (լի-
նել, մեռնել)—«ուղղել» և «կտրել» բայերից:

2. ԱՅ, — ավելանում է «ալ» և «անալ» վերջացած բայերի
րիկաձևատների վրա: Այս կազմությունները, հաճախ «Ք» տառով, գոր-

ծածվում են և իբրև առանձին բառեր. օրինակ՝ լվալ, լվանալ—
լվացք, անլվաց, լվացարան, լվացիկ. մնալ—մնացք, ետամնաց,
մնացական. զգալ—նրբազգաց, զգացում, զգացական, զգացու-
թյուն. գնալ—գնացք, անգնաց, գնացական. կարդալ—գրական-
դաց, կարդացում. խնդալ—շարախնդաց, խնդացական. խաղալ—
խաղացք, առաջխաղաց, խաղացում. աղալ—ջրաղաց, աղացում,
աղացիկ. տեղալ—երկնատեղաց, տեղացում. հոգալ—հոգացողու-
թյուն. եռալ—եռացում. ողբալ—ողբացիկ. խայտալ—խայտացում
և այլն: Ընթանալ—ընթացք, արագընթաց, ընթացում. սլանալ—
սլաց, սլացք, քաջասլաց, սլացում. իմանալ—իմաց, իմացք, իմա-
ցում. վերանալ—վերաց, վերացում. վարմանալ—զարմաց. զար-
մացք, զարմացում. մոռանալ—անմոռաց, մոռացում. զոհանալ—
զոհացում. հեռանալ—հեռացում և այլն: Այսպես նաև՝ լալ—լաց.
կամ—կաց, կացություն, կացարան. հին «կեալ» (կենալ) բայից՝
մենակյաց < մենակեաց, կեցություն:

3. ՅԱՅ, ԵՅ, հին ԵԱՅ, ԵՅ,— ալելուանում է «ել», «ենալ» վեր-
ջացած բայերի արմատների վրա, օրինակ՝ հայել—հայացք (հա-
յեաց), շրջահայաց, հայեցվածք, հայեցում, հայեցողություն.
առել—մարդատյաց, առեցում. այրել—անձկայրյաց, այրեցում.
ազդել—ազդեցություն, ազդեցիկ. մեռնենալ—մերձեցում. մոտե-
նալ—մոտեցում:

4. ՈՒՅՅ, ՈՒՅ, հին ՈՅՅ,— գրաբարի «ուցանել», աշխարհաբա-
րի «ցնել» վերջացած պատճառական բայերի արմատների վրա,
ինչպես՝ գրաբար սառուցանել, աշխարհաբար սառցնել—սառուց,
սառույց, սաստկասառույց, սառուցում. թափցնել—թանքարաթա-
քույց, թաքուցում. ուղցնել—ուռուցք, փքողուռույց, ուռուցիկ, ու-
ռուցում, ուռուցկոտ. անցնել—յուսանցույց, անցուցում. ուսուց-
(ան)ել—ուսույց, ուսուցում. նաւուց(ան)ել—ամպահարույց, հա-
րուցում. մատուց(ան)ել—մատույց, մատուցք, նավամատույց,
մատուցում, մատուցարան. զեկուց(ան)ել—զեկույց, զեկուցում,
կանխազեկույց. սնուց(ան)ել—սնույց, սնուցում, սնուցիչ. կա-
ռուց(ան)ել—կառույց, վիմակառույց, կառուցվածք, կառուցում.
հատուց(ան)ել—վարձահատույց, հատուցում.—գրաբար զարթու-
ցանել, աշխարհաբար զարթեցնել—զարթուցիչ, զարթուցում. գրա-
բար հեղձուցանել—հեղձուցիկ, հեղձուցիչ: «Ացնել» վերջացած բա-
յերից՝ զուրացնել—զորացուցիչ. հեռացնել—հեռացուցիչ և այլն:
Տե՛ս § 263. 2:

239. ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՔԱՐԱՑԱՄ ԿԱՄ ՄԵՌԱՄ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:— Անորոշ դերբայի կազմության, ինչպես և ընդհանրապես բոլոր ածանցական մասնիկներով կազմությունների համար, պետք է նկատի ունենալ՝ 1) կենդանի կազմության եղանակներ, որոնց անալոգիայով նորանոր բառեր ենք կազմում, և 2) քարացած կամ մեռած կազմություններ, որոնց անալոգիայով այլևս նոր բառեր չենք կազմում, և որ սովորելով՝ հիշողությամբ միայն վերարտադրում ենք:

Գրաբարում ներկայի կամ անցյալի բունը, որից կազմվում է անորոշ դերբայը, վերջանում է չորս ձայնավորով՝ ա, ե, ի, ու. անորոշ դերբայն ունի կա՛մ սոսկ Ալ, Ել, Իլ, Ուլ, կա՛մ Անել, Նել, Անիլ, Զիլ, ՆԶիլ, ԱնԱլ, ԵնԱլ, ՆԱլ, ՆՈւլ և պատճառական ՈւՅԱ-Նել կազմությունները: Մեկ բայ ևս «ո» ձայնավորով «գոլ», որ չկա աշխարհաբարում: Դրանցից աշխարհաբարում կենդանի բեղմնավոր են Ալ, Ել, ԱնԱլ, ՈւՅԱՆել>Յնել, իսկ մնացածները մեռած ձևեր են, որոնք գրաբարում նույնիսկ, բացի իլ, աևիլ կազմություններից, սահմանափակ թվով բայերի մեջ են երևան գալիս: Աշխարհաբարում այդ կազմության բայերը կամ չեն գործածվում, բացի մի քանիսից. կամ վերածված են ալ, ել, աևալ ձևերից մեկին:

1. Բոլոր Ուլ վերջացած բայերը շուտ են եկել Ել ձևին: Այս փոխանցումը երևում է նույնիսկ գրաբարում, որի մեջ կան բայեր, որոնք կրկնակի ձևով են՝ և՛ «ուլ», և՛ «եւլ»: Աշխարհաբարում այդ երկուսից մնացել է միայն երկրորդը, ինչպես՝ կասուլ—կասել, քերծուլ—քերծել, հինուլ—հինել, յենուլ—յենել—հենել, որից՝ հենվել. կարկառուլ—կարկառել: Այնպես նաև՝ արդելուլ, դենուլ, ցելուլ, լեսուլ, կալուլ և այլն աշխարհաբար դարձել են՝ արգելել, զենել, ցելել, լեսել, կալել (վերջինս՝ բարբառային):

2. Բոլոր Իլ վերջացած բայերը, որոնք գրաբարում թվով բավական շատ են, վերածված են աշխարհաբարում Ել ձևին: Այս փոխանցումն ևս երևում է արդեն գրաբարում, որի մեջ անորոշ դերբայը «իլ» ձևի փոխանակ ունի սովորաբար «ել» ձևը. ուստի և կան բայեր կրկին ձևով, ինչպես՝ համարիլ—համարել, դատիլ—դատել, հավանիլ—հավանել, բնակիլ—բնակել, աղստամբիլ—աղստամբել, ծաղկիլ—ծաղկել, պատահիլ—պատահել, փայլիլ—փայլել, պակասիլ—պակասել, պարապիլ—պարապել, դադարիլ—դադարել, սովորիլ—սովորել, զեղնիլ—զեղնել, քրտնիլ (նաև քրտնուլ)—քրտնել և այլն: Բացի այդ՝ գրաբարում «եմ», «անեմ» կազմու-

թյունները փոխվելով «իմ», «անիմ» կազմություններին՝ առաջ են բերում կրավորական բայեր. աշխարհաբարում կրավորականի համար հատուկ ձև է առաջ եկել, ուստի այսպիսի «իլ» վերջացած բայերն ևս փոխվել են «ել» կազմության. ինչպես՝ զրաբարում կրավորական «սիրիլ», աշխարհաբարում «սիրվել»: Արևմտյան գրական լեզվի մեջ և բարրառներում, սակայն, դեռ կան «իլ» կազմության բայեր, որոնք մեկ մեկ գործածվում են նաև արևելյան գրական լեզվի մեջ, բայց հետզհետե այդ պակասում է:

3. Կան բայեր, որոնք գրաբարում երկու ձևով են առաջ գալիս՝ ուլ—անլ կամ ուլ—անիլ. սրանցից մի քանիսն ունին նույնիսկ երրորդ ել ձևը: Աշխարհաբարում այդ բայերը միայն վերջին «ել» ձևով են. ինչպես՝ լիզուլ, լիզանել—լիզել. հերծուլ, հերծանել—հերծել. զերծուլ, զերծանել—զերծել. կիզուլ, կիզանել—կիզել. հարուլ, հարկանալ—հարել. ստեղծուլ, ստեղծանել—ստեղծել. զատանել, զատել. զատնուլ, զատչիլ, զատիլ, աշխ. զատվել. զեղուլ, հեղուլ, գելուլ, կրավորական՝ զեղանիլ, հեղանիլ, գելանիլ, աշխ. զեղել, հեղել, գելել— Կան բայեր էլ, որոնք գրաբարում երկան են գալիս նուլ—անլ կամ նուլ—անիլ, նուլ—ննալ կամ իլ—նուլ կամ ուլ—նուլ ձևերով. դրանցից մի քանիսը գրաբարում արդեն ունին սոսկ «ել» կամ «իլ» ձևը, որը և մնում է աշխարհաբարում, ինչպես՝ թքնուլ, թքանել—թքել (բարբառային՝ թքնել). եղծնուլ, եղծանել—եղծել. քաղցնուլ, քաղցենալ—քաղցել. սկսնուլ, սկսանիլ—սկսել. զբաղնուլ, զբաղիլ, աշխ. զբաղվել. զգածնուլ, զգածնիլ, աշխ. զգածվել. զբոսնուլ, զբոսանիլ—զբոսնել:

4. Աննլ, Անիլ կազմության բայերն աշխարհաբարում մեծ մասամբ դարձած են սոսկ «ել» կազմություն: Այս փոփոխությունը ևս արդեն գրաբարում կա. ինչպես՝ սուզանել—սուզել. խփանել—խփել. տարածանել—տարածել. բուծանել—բուծել. ներկանել—ներկել. ոռոգանել—ոռոգել. զանդանել—զանգել. զեղծանել—զեղծել. զառանցանել—զառանցել. լուծանել—լուծել. օծանել—օծել. զատանել—զատել. բեկանել—բեկել. լքանել—լքել.— ննիծանել—անիծել. ծիրանիլ—ծիրիլ, աշխ. ծյուրվել. մերկանել—մերկել, աշխ. մերկացնել («մերկանալ» բայից): Նույնպես սպանանել, հատանել, խածանել, մուծանել, ծնանիլ, զիջանել, զարկանել, շիջանիլ, սկսանիլ՝ դարձել են՝ սպանել, հատել, խածել (նաև խածնել), մուծել, ծնել, զիջել, զարկել, շիջել (շիջվել), որից՝ շիջեցնել, սկսել:

5. Անծի, Անիկ կազմության բայերից աշխարհաբարում մնում են «ա» ձայնավորի սղումով հետևյալները՝ անել վերջացածներից՝ մտնել, ելնել, անցնել, իջնել, հասնել, տեսնել, գտնել, բարբառներում նաև՝ ցուցնել, պագնել, խածնել (նաև խածել)։ Անիկ վերջացածներից՝ հագնել (գրաբար՝ ագանիլ), բուսնել, մեռնել, պրծնել, ընկնել (անկանիլ), հատնել, փրծնել, նույնպես բարբառային «եղնել»։ Իսկ «փլանիլ» բայի համար ունինք «փլշել»։

6. ԶԻԼ, ՆԶԻԼ, ՆՄԻԼ վերջացած բայերից մի քանիսը մնում են աշխարհաբարում չել, նել, ել ձևով. դրանք են՝ փախշիլ, փախնուլ—փախշել. թռչիլ, թռնուլ—թռչել, թռնել. ուռչիլ, ուռնուլ—ուռչել, ուռել. հանգշիլ, հանգնուլ—հանգշել, հանգնել (ճրագի համար). կորընշիլ—կորշել, կորել. սառչիլ, սառնուլ—սառչել, սառել. թաքշիլ, թաքնուլ—թաքշել, թաքնվել. հարթշիլ, հարթնուլ—խրտնել (բարբառային՝ խրտշել). զարթշիլ, զարթնուլ, զարթիլ—զարթնել։ Այսպես և՛ առնուլ—առնել, պշոտլ—պշնել, կալնուլ—կալնել, թողուլ—թողնել.— նույնպես՝ դիպշել, դիպնել. կպշել, կպնել. իսկ «խնուլ» դարձել է «խցել», լնուլ—լցնել («լցուցանել» բայից), երդնուլ—երդվել և այլն։ Գրական փոխառություն են գրաբարից՝ ուսանել (ժողովրդ. ուսնել), կլանել, մեղանշել, շիջանել, մարտնշել (որից նոր՝ մարտնշեցնել)։

Գրաբարի մի քանի բայեր աշխարհաբարում չեն գործածվում. յանցանել (որից՝ յանցումն, յանցանք)— հանցանք գործել. արկանել (արկումն). զերծանել, զերծնուլ, զերծանիլ, զերծիլ (զերծումն). հեղձանել, հեղձուլ, հեղձնուլ, հեղձանիլ, հեղձիլ (հեղձումն). զառածանել, զառածանիլ, զառածիլ (զառածումն). ջեռանիլ (ջերանիլ), ջեռնուլ, ջեռիլ, ջերիլ (ջեռումն). սփածանել, սփածնուլ, սփածանիլ (սփածումն). լուցանել (լուցումն). մածանել, մածնուլ (մածումն).— Այս բայերը, ինչպես դրանց սոսկ «եմ», «իմ» ձևերը և «ումն» ածանցով կազմվածները ցույց են տալիս, աշխարհաբարում հարկավոր դեպքում պետք է լինեն՝ հանցել, արկել, զերծել, հեղձել, զառածել, սփածել, լուցել, մածել, ջերել կամ ջեռել։

Աշխարհաբարում չեն գործածվում և հետևյալները՝ ցասնուլ, ցասշիլ (ցասումն). աշտնուլ. աշտշիլ (աշտումն). պակնուլ (վախից ու զարմանքից սառած մնալ), պակշիլ (պակումն). պախնուլ (խիստ վախենալ), պախշիլ, պախիլ (պախումն). մատնուլ, մատշիլ. խափնուլ, խափշիլ. կապշիլ (կափումն—խփել, գոցել). ընկենուլ, զգենուլ (բալբառային՝ գենալ), ընթեռնուլ, կառչիլ, փակ-

չիլ: Սրանցից աշխարհաբարում պատահում են՝ «փակչիլ», որից «փակցնել»։ «կառչիլ», որից «կառչեցնել»։ «մատչիլ», որից գրաբարի «մատուցանել» կամ նոր ձևով «մատուցել»։ Հարկավոր դեպքում մյուս բայերն ևս պիտի լինեն՝ ցասնել (զրոսնել, պչնել, զարթնել, խրտնել և այլ բայերի անալոգիայով), կամ ցասել, կամ ցասել. այտնել կամ այտչել, կամ այտել, պակնել կամ պակչել, կամ պակել և այլն: Վերջերս «ընթեռնուլ» բայի համար կազմված է «ընթերցել», հին կատարյալի «ընթերց» բնից, «ընթերցում, ընթերցված» բառերից հանելով:

240. ԱՆՎԱՆԱԾԱՆՑ ԲԱՅԵՐ ԵՎ ԲԱՅԱԾԱՆՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐ.— Կենդանի կազմության բայերը, ԱԼ, ԵԼ, ԱՆԱԼ վերջավորություններով, մասամբ անուններից են ածանցվում, մասամբ բայերից: Հնուց ավանդված ունինք բազմաթիվ բայեր, որոնք անուններից են ածանցված, կամ, ճիշտ ասած, լեզվի մեջ կան դրանց համապատասխան գոյական կամ ածական անուններ, բայց բայն է արդյոք անունից ածանցված, թե՛ ընդհակառակն, այդ հաճախ դժվար է իմանալ: Օրինակ՝ խնդրել, կատարել, սիրել, հոտել, գործել, գրել, պատվել, թքել, կարգել, հավանել, կամենալ, կտրել, խոսել,— այս բայերն ունին համապատասխան անուններ՝ խնդիր, կատար, սեր, հոտ, գործ, գիր, պատիվ, թուք, կարգ, հավան, կամ (կամք), կտոր (կտուրք), խոսք: Այսպես և՛ ողբալ, սարսռալ, հավատալ, շողալ, լողալ, ցուլալ, երերալ, խաղալ—ունին՝ ողբ, սարսուռ, հավատ, շող, լող, ցուլ (ցուլք), երեր, խաղ: Նույնպես հնուց ավանդված ունինք բազմաթիվ՝ գործողության կամ գործողի անուններ իբրև արմատական բառեր իրենց համապատասխան բայերից, հաճախ «ք» տառի հավելումով, ինչպես՝ հանել—հանք. նստել—նիստ. բերել—բեր (բերում), բերք. ածել—ած (1. ածելը, բերելը, 2. ած, ածք, ածեր—մատնարկ, նորատունկ). արկանել—արկ (ձգվածք, ձգած բան). ընկնել, անկանել—անկ (1. ընկած, 2. ընկնող, պատշաճ եղող և այլն). բեկել—բեկ (կտրած). եղծել—եղծ (եղծումն. եղծած. եղծելի). անցնել—անց (անցած), անցք. մածել—մած (կպած. կպչուն). խփել—խուփ (1. խփած, 2. խփող, 3. կափարիչ). գիտենալ—գետ (գիտցող). գտնել—գյուտ. դիզել—դեզ. տարածել—տարած. անիծել—անեծք. լուծել—լույծ. փլչել—փուլ. հատել—հատ. թռչել—թռիչ, թիռ. փախչել—փախ և այլն: Բայերի մեծ մասի համար կան այսպիսի արմատական անուններ, և դրանց անալոգիայով այժմ էլ հաճախ նոր անուններ են ածանց-

վում բայերից. այսպես նոր կազմված են՝ թրթռալ բայից՝ թրթռո, մրմռալ բայից՝ մրմռո, վշալ—վուշ կամ վիշ, զրնգալ—զրինգ, քաշել—քաշ, լսել—լիս, կոտրել—կոտր (կոտր ընկնել), տրամադրել—տրամադիր, արտագրել—արտագիր, ճանաչել—ճանաչ, ամաշել—ամաշ, անամաշ. խուսափել—խուսափ, շոշափել—շոշափ, կուչել—կիպ, հագնել—հագ (հագիս, հագիրդ) և այլն: Այսպես հաճախ հին և նոր բայերից, որոնց համապատասխան անուն չկա, նոր նոր անուններ են ածանցում բայերի ել, ալ, ենալ, աճալ, նել, շել վերջերը դուրս ձգելով և երկու բաղաձայնի մեջ համապատասխան ի կամ ՈՒ ձայնավորը դնելով, երբեմն նույնիսկ առանց դրան, ինչպես՝ «ծածուկ» բառից կազմված է «ծածկել», իսկ վերջինիս «ել» վերջավորությունը դուրս ձգելով՝ ածանցված է «ծածկ»:

Եթե մի կողմից՝ բայերից այսպես նոր անուններ են ածանցվում, մյուս կողմից՝ անուններից ԵՄ, ԱՄ, ԱՆԱՄ կազմություններով նոր բայեր են ածանցվում հին բայերի անալոգիայով:

1. Ել կազմությամբ հնուց ունինք բազմաթիվ չեզոք և ներգործական բայեր ամեն տեսակի անուններից կազմված,— լինիս պարզ, բարդ լիս ածանցված,— ինչպես՝ տեր—տիրել, ցավ—ցավել, սուտ—ստել, փառավոր—փառավորել, մարդասեր—մարդասիրել: Դրանց անալոգիայով այժմ էլ ազատ կերպով ամեն տեսակի անուններից նոր բայեր են կազմում, ավելի ներգործական սեռի. այսպես նոր կազմված են՝ քարել, ցեխել, տախտակել, հողել, թելել, սիրահարվել և այլն:

2. ԱՆԱԼ (ենալ) կազմությամբ բայերը, բացի մի քանիսից (գողանալ. ստանալ, իմանալ, ցանկանալ), չեզոք են և ցույց են տալիս մի բան դառնալ, մի վիճակից մի ուրիշ վիճակի փոխվել, ինչպես՝ հողանալ, փայտանալ, քարանալ, դառնանալ, լավանալ: Այսպես կարելի է բայեր կազմել ամեն կարևոր դեպքում ամեն անուններից:

Միևնույն անուններից հաճախ ածանցվում են բայեր թե՛ «ել» և թե՛ «անալ» ձևով, որոնք նշանակությամբ տարբեր են: Այսպես են, օրինակ, ազատել, ազատանալ. նեղել, նեղանալ. սերմել, սերմանալ. քարել, քարանալ. բարդել, բարդանալ. պնդել, պնդանալ. կարճել, կարճանալ. հարթել, հարթանալ: «Ել» ձևով չեզոք բայերը նշանակությամբ մեծ մասամբ նույնանում են նույն անուններից կազմված «անալ» վերջացած բայերի հետ. բայց երբեմն դրանք էլ կիրառությամբ տարբերվում են, օրինակ՝ կարմրել, դեղնել (ամոթից, վախից)—կարմրանալ, դեղնանալ, ծանրել (հղանալ)—ծան-

րանալ. վարարել—վարարանալ. նվազել, նվազանալ. հորդել, հորդանալ. բարակել—բարականալ. կակղել—կակղանալ. քաջախել—քաջախանալ. մթնել—մթնանալ և այլն:

Այս «անև» կազմությունից ծագում է ենևկ ձևը գրաբարի սովորական ԵԱՆԾ ձայնափոխությամբ. ինչպես՝ «լկտի» բառից լկտիանալ, «լկտեանալ», լկտենալ: Գրաբարում բազմաթիվ այսպիսի բայեր կան «Է» վերջացած անուններից, ինչպես՝ թշնամի—թշնամենալ, խնամի—խնամենալ, րնտանի—րնտանենալ, հոգի—հոգենալ, գողի—գողենալ, ծարավի—ծարավենալ, կատաղի—կատաղենալ և այլն: Միջին հայերենում սրանց անալոգիայով առաջ են գալիս բազմաթիվ այսպիսի բայեր՝ ամաչենալ, ճանաչենալ, երևենալ և այլն (տե՛ս § 253): Աշխարհաբարում մնում են միայն սակավաթիվ այդպիսի բայեր արդեն մեռած «ենալ» ձևով, ինչպես են՝ մոտենալ, մերձենալ, պարծենալ, գիտենալ, կարենալ. վախենալ, հագենալ, կամենալ, ունենալ, կենալ: Բարբառային ձևով կան նաև՝ ուզենալ, կարծենալ, պարտենալ (պարտ լինել), պիտենալ: Իսկ արևմտյան բարբառների և արևմտյան գրական լեզվի մեջ շատ այդպիսի բայեր կան սղված ձևով՝ ճանչնալ, ամչնալ, երևնալ և այլն:

3. Այլ կազմությամբ բայերը մեծ մասամբ չեզոք են և նշանակում են մի գործողության կամ, ավելի, մի գրության, մի վիճակի մեջ լինել, ինչպես՝ «կաղալ» նշանակում է՝ կաղի տալ, կաղաբար գնալ, մինչդեռ «կաղանալ»—կաղ դառնալ. հոխորտալ—հոխորտաբար խոսել, շարժվել, հոխորտանալ—հոխորտ դառնալ. խրոխտալ—խրոխտաբար խոսել, շարժվել. խրոխտանալ—խրոխտ դառնալ. լողալ—լող տալ. լողանալ—լողանալ, լողարան մտնել մաքրվելու կամ զովանալու համար: Հին լեզվի մեջ կան բայեր, որ «ալ» և «անալ» կազմությամբ նույն նշանակությունն ունին, ինչպես որ աշխարհաբարում «լվալ» և «լվանալ» նույն նշանակությունն ունին, նույնպես գրաբարում՝ զղջալ—զղջանալ, ցանկալ—ցանկանալ. անձկալ—անձկանալ, մուրալ—մուրանալ, տենչալ—տենչանալ և այլն: Աշխարհաբարում գործածվում են՝ զղջալ, ցանկանալ, անձկալ, մուրալ, տենչալ:

Հին լեզվից ունենք «ալ» կազմությամբ որոշ թվով բայեր՝ աղալ, որսալ, ողբալ, հուսալ, գթալ, խաղալ, հավատալ, դողալ, հոգալ, սգալ, խնդալ, ցնծալ, խոկալ, խայտալ, եռալ, խորդալ և այլն: Դրանց անալոգիայով կազմված են՝ թոնթորալ, թոքալ (հազալ թոքերից), մտմտալ, շաղալ (անձրևի), ճխալ, վխտալ, բլբլալ,

թուրտալ, ծկլալ (ծածուկ նայել), ծղծղալ, մզմզալ, լթլթալ, ծլծլալ, պսպզալ, պլպլալ, ծլփալ, ծալալ, կմկմալ, տնքալ և այլն, այլև բնաձայնություն ցույց տվող շատ բայեր՝ վշշալ, վզզալ, դոռալ, վժալ, գոռգոռալ, թովոալ, կլկլալ, խոալ, վխխալ և այլն:

Հին լեզվի մեջ շեղոք բայերից կան այնպիսիները, որոնք ունեն կրկին ձևեր՝ ել, իլ, ալ կազմություններով. աշխարհաբարում դրանցից գործածվում է սովորաբար «ալ» ձևը՝ լողալ, ծփալ, սողալ, որոճալ, թնդալ, հազալ, փրփրալ, տեղալ, երերալ, ծորալ, լարսոալ և այլն: Առհասարակ նոր լեզվի մեջ ձգտում է երևում՝ հին լեզվի ել, իլ կազմության շեղոք բայերը վեր ածել Ալ կազմության, այսպես հին՝ ճել, ժպտիլ, թրթռել, կսկծել (կսկծիլ), երեւիլ և այլ բայերի փոխանակ այժմ սովորաբար գործածում ենք՝ ճալ, ժպտալ, թրթռալ, կսկծալ, երևալ. նույնպես՝ ցավել, խոսել, հագել, ծիծաղել, կաթել և այլ ձևերի հետ արդեն գործածում են նաև՝ ցավալ, խոսալ, հագալ, ծիծաղալ, կաթալ— ժողովրդական լեզվի մեջ այս փոխանցումը մեծ ծավալ ունի, ավելի արևելյան բարբառների մեջ: Կան, սակայն, սակավաթիվ բայեր ևս եմ և ամ կազմության, մեկը ներգործական, մյուսը շեղոք նշանակությամբ. ինչպես՝ ծփել—ծփալ, թվել—թվալ, ծխել—ծխալ, ցողել (ամանը ջրով ողողել)—ցողալ (անձրև շաղալը), խլրտել (շարժել տեղից)—խլրտալ, գուժել—գուժալ:

1. Կան բայեր, որոնք կազմված են բայաբներից՝ ուրիշ բայերի և սրանց համապատասխան անունների (սումն», «արան» և այլ ածանցներով) անալոգիայով. օրինակ՝ հին լեզվի մեջ «բառնալ», «խնուլ», «բանալ», «լնուլ», «լալ» բայերի բներն են՝ բարձ, խից, բաց, լից, լաց. սրանցից կազմված են՝ «բարձումն», «խցումն», «բացումն» անունները. և քանի որ «սումն» ածանցով կազմված անունների համար կան համապատասխան բայեր՝ ծագումն—ծագել, շարժումն—շարժել, թաղումն—թաղել, դրանց անալոգիայով կազմված են նաև «բարձումն», «խցումն», «բացումն» անունների համապատասխան բայեր՝ բարձումն—բարձել, խցումն—խցել, բարբառային ձևով նաև՝ բացումն—բացել» (բացում եմ...), լցել (լցում եմ...), լացել (լացում եմ...):

Նման ձևով բուլղորովին նոր կազմված են «ընթերցել», «զգայել»: Գրաբարի «ընթերցուլ» բայի բունն է «ընթերց», որից՝ ընթերցումն, ընթերցարան, ընթերցում, իսկ «զգալ» բայի ներկայի բունն է «զգայ» (տե՛ս § 238. 1), որից՝ զգայումն, զգայարան, զգա-

յություն: Արդ, քանի որ «ննչարան», «դատարան», «պահարան», «գործարան» և շատ ուրիշ այսպիսի կազմության անունների նա մար կան համապատասխան բայեր՝ ննչել, դատել, պահել, գործել,— զրանց անալոգիայով նաև «ընթերցարան», «ղգայարան» բառերի նամար առաջ են եկել նամապատասխան ձևով բայեր՝ «ընթերցել», «ղգայել»: Այսպես նաև «հատուցում», «կառուցում», «մատուցում», «զեկուցում», «ուսուցում», «հարուցում», «ծանուցում» անունների համար կազմված են նոր բայեր՝ հատուցել, կառուցել, մատուցել, զեկուցել, ուսուցել, հարուցել, ծանուցել, որոնք այժմ հետզհետե ավելի են գործածվում, քան հին բայերը՝ հարուցանել, կառուցանել, մատուցանել, զեկուցանել, ուսուցանել:

241. ԲԱՅԱԾԱՆՑ ԲԱՅՆԻ.— Բայերից ածանցվում են բաղմա պատկական, պատճառական և կրավորական բայերը:

1. Բազմապատկական բայերը ցույց են տալիս գործողության կրկնություն, կամ շատ գործող առարկաների միանման գործողություն: Կազմվում են «ել» վերջացած բայերից ԱՏ, ՈՏ, Տ, ՈՐ, ԱՏԱԿ, ՏԿ և ուրիշ ածանցներով, ինչպես՝ կտրել—կտրատել, կրտրրտել. կոտրել—կոտրատել, կոտրտել. կոտորել—կոտորատել. փշրել—փշրատել, փշրտել. խածել—խածատել. թռչել—թռչտել. մորթել—մորթոտել. ջարդել—ջարդոտել. բռնել—բռնոտել. նստել—նստոտել. խոցել—խոցոտել. կծել—կծոտել. խեղդել—խեղդոտել. թռչել—թռչկոտալ. թռվալ—թռվոտալ. թոթվել—թոթվտել. ցատկել—ցատկոտել, ցատկտել. ժողովել—ժողվտել, ժողվոտել. կըրճել—կըճտել. կովել—կովրտել. պահվել—պահվրտել. պագվել—պագվտել. պտռել—պտռոտել, փնտրել—փնտրտել. պատառել—պատառոտել, պատռտել, ճանկռել—ճանկռտել: Այս վերջինների անալոգիայով ՌՏ մասնիկով՝ քանդել—քանդոտել. խաբել—խաբոտել. սկզբի բաղաձայնի կրկնությամբ՝ վազվոտել, քաշկոտել, կոխկըրտել: «Վազվոտել» բայի անալոգիայով՝ խածվոտել, կանչվոտել: Կրկնականների մեջ ՈՏ, ՈՐ մասնիկով՝ խափխփել—խափխփոտել, պաշպշել—պաշպշորել, ծակծկել—ծակծկորել, ծակծկոտել. ծամծմել—ծամծմոտել, ծամծմորել: ԱՏԱԿ, ՏԿ մասնիկներով՝ փայլել—փայլատակել, փայլկտալ. կարմրել—կարմրատակել, կարմրորելել. գլորել—գլորտակել. ավրել—ավրշտակել և այլն:

Բաղմապատկական ոտել վերջացած բայերը՝ մորթոտել, կծոտել և այլն, չպիտի շփոթել ռտ մասնիկն ունեցող ածականներից

կազմված բայերի հետ, ինչպես են՝ ժանգոտ—ժանգոտել, մրոտ—մրոտել, ալրոտ—ալրոտել և այլն:

2. Պատնառական բայերը կազմվում են Յն մասնիկով. ել, ենալ կազմության բայերը դառնում են եցնել, իսկ ալ, անալ կազմության բայերը՝ ացնել, և նել, շել կազմության բայերը՝ ցնել, ինչպես՝ նստել—նստեցնել, մոտենալ—մոտեցնել, խաղալ—խաղացնել, զարմանալ—զարմացնել, թռչել—թռցնել, հասնել—հասցնել, կենալ—կեցնել, բայց՝ վեր կենալ—վեր կացնել. դառնալ—դարձնել (փոխանակ՝ դարձցնել), անցնել—անցրնել (փոխ. անցցնել):

Գրաբարից փոխառություն են՝ մատուցանել, ուսուցանել, հարուցանել, զեկուցանել, սնուցանել, կառուցանել, հատուցանել—որոնց փոխանակ գործ են ածում արդեն մատուցել, սնուցել, կառուցել, զեկուցել. հարուցել:

3. Կրավորական բայերը կազմվում են «վ» (ու) մասնիկով. ել, նել կազմության բայերը դառնում են՝ վել, նվել, ալ, անալ, ացնել կազմության բայերը դառնում են ացվել, իսկ ենալ, եցնել կազմության բայերը դառնում են եցվել, և ցնել կազմության բայերը՝ ցվել. ինչպես՝ գրել—գրվել տեսնել—տեսնվել. կարդալ—կարդացվել. գողանալ—գողացվել. ներկայացնել—ներկայացվել. մոտենալ, մոտեցնել—մոտեցվել. մտցնել—մտցվել: Այսպես նաև՝ լրցնել—լրցվել, դարձնել—դարձվել, հարցնել—հարցվել: Անկանոն ձևով կազմվում են ղնել—ղրվել, տալ—տրվել, տանել—տարվել, բանալ—բացվել, բառնալ—բարձվել, անել—արվել (անվել). գիտեմ, գիտենալ—գիտացվել, գիացվել.— մատուց(ան)ել—մատուցվիլ, կառուց(ան)ել—կառուցվել և այլն:

242. ԵՆԹԱԿԱՅԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅԸ, որ ցույց է տալիս գործողի անուն, կազմվում է բոլոր բայերի համար ՈՂ մասնիկով, որ զբրվում է՝ 1) ել վերջացած անորոշ դերբայի այս «ել» վերջի տեղ, օրինակ՝ կտրել—կտրող, տեսնել—տեսնող, թռչել—թռչող:

2. Ալ, անալ, ենալ վերջացած անորոշ դերբայների այս վերջերի տեղ բայարևի «աց», «եց» ածանցների հետ, օրինակ՝ կարդալ—կարդացող, հեռանալ—հեռացող, մոտենալ—մոտեցող: Կան նաև անցյալ կատարյալի բնից անկանոն կազմություններ, որոնք են՝ գալ—եկա—եկող. տալ—տվի—տվող. բանալ—բացի—բացող. լալ—լացի—լացող. կենալ—կացա (կեցա)—կացող (կեցող). բառնալ (բարձել)—բարձա—բարձող. դառնալ—դարձա—դարձող. լինել—եղա—եղող: (Տե՛ս § 197):

243. ԱՆԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅԸ ցույց է տալիս մի կատարվող եղելություն, որ դեռ տևում է հարածից. ունի երկու ձև ՈՒՄ և ԻՍ վերջավորություններով, որոնցից առաջինը զրվում է անորոշ դերբայի ալ, ել վերջերի տեղ, օրինակ՝ գնալ—գնում (եմ), գրել—գրում (եմ). իսկ երկրորդն ավելանում է անորոշ դերբայի վերջից, օրինակ՝ գնալիս, գրելիս: Լկյս երկրորդ կազմությամբ անկատար դերբայն ունի մակբայական նշանակություն, «դնալիս՝ նշանակում է՝ գնալու ժամանակ: (Տե՛ս § 257):

244. ԱՆՅՅԱԼ ԴԵՐԲԱՅԸ, որ ցույց է տալիս կատարված, վերջացած եղելություն, ունի երկու տեսակ վերջավորություն, վաղակատար ԵԼ (հին՝ եալ) և հարակատար ԱՄ: Երկու վերջավորություններն էլ զրվում են՝ 1) Պարզ ել վերջացած, ինչպես և բաղմասառական ու կրավորական բայերի անորոշ դերբայի «ել» վերջի տեղ, օրինակ՝ գրել—գրած, զրել. նստում ել նստումս, նստում ել. գրվել—գրված, գրվել (ինչպես կարելի է տեսնել. անորոշ դերբային և «ել» վերջավորությամբ անցյալ դերբայն այս տիպի բայերի առ մար ձևով նույնանում են). 2) Ալ, աճալ, եճալ վերջացած անորոշ դերբայների այս վերջերի տեղ զրվում են ած, ել բայարնի աց, եզ ածանցների հետ, օրինակ՝ գնալ—գնացած, գնացել. զարմանալ—զարմացած, զարմացել. մոտենալ—մոտեցած, մոտեցել. 3) Նել, շել վերջացած անորոշ դերբայների այս վերջերի տեղ զրվում են ած, ել, օրինակ՝ տեսնել—տեսած, տեսել. փախչել—փախած, փախել. 4) Յնել վերջացած պատճառական բայերի անորոշ դերբայի այս վերջերի տեղ զրվում են ած, ել զրանց կատարյալի բնի ցր մասնիկի հետ, օրինակ՝ մոտեցնել—մոտեցրած, մոտեցրել:

Կան նաև անկանոն կազմություններ, ինչպես՝ գալ—եկա—եկել, եկած. տալ—տվի—տվել, տված. կենալ—կացա—կացել, կացած. դառնալ—դարձա—դարձել, դարձած. գնել—գրի—գրել, գրած. անել—արի—արել, արած. լինել—եղա—եղիլ, եղած. տե՛ս § 263:

245. ԱՊԻԼԻՆԻ ԴԵՐԲԱՅԸ, որ ցույց է տալիս եղելության դեռ նոր կատարելի լինելը, կազմվում է ՈՒ, Ի, ԻՔ վերջավորություններով, որոնք ավելանում են անորոշ դերբայի վերջից, օրինակ՝ գրել—գրելու, գրելի, գրելիք: Ի, ԻՔ ածանցներով կազմություններն առնելվում են իբրև զոյական և ածական ածանցներ. ուստի զրված են

վերևում անվանական ածանցումների մեջ (տե՛ս § 174 դ. ե. գ)։ Բայական ձևերի կաղմության համար առնվում է միայն ՈՒ վերջացած ապառնի դերբայը, որին համապատասխան է գրաբարի ՈՅ վերջավորությամբ կաղմությունը, օրինակ՝ գալու—գալոց, գրելու—գրելոց։

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԲԱՌԱՋԵՎԵՐ

(Ձևարժեքային)

ԲԱՅԵՐԻ ԶԵՎԵՐԸ

246. **ԹԵՔՈՒՄ**.— Ածանցման մեջ մտնում է նաև բառերի թեքումը, այսինքն՝ այնպիսի ձևերը, որոնք սովորական ածանցումից նրանով են տարբերվում, որ մի հաստատուն շարքով կազմվում են լուրոր գոյականներից ու բայերից և, ինչպես տեսանք, նոր բառեր չեն համարվում, այլ միևնույն բառի փոփոխությունները կամ բառափոխության ձևերը: Այս պատճառով և թեքման ուսումը կոչվում է նաև ձևաբանություն: (Տե՛ս § 3, Բառափոխության ձևական մասեր և բառաձևեր):

Բառափոխության ձևերով աշտահայտվում են երկու տեսակ հարաբերություններ. 1) Ստորոգելիության հարաբերություն, որով մի առարկայի իբրև ենթակայի վերագրվում է մի հատկանիշ իբրև ստորոգչալ, և կազմվում է խոսքը: Այս հարաբերության ձևերն ունին միայն բայերը (տե՛ս § 13. 3):

2) Լրացական հարաբերություններ, որ գոյականներն ու գոյականաբար դործածված ածականներն ունին բայի նկատմամբ իբրև բայի լրացումներ և հենց իրենց լրացումների նկատմամբ իբրև լրացման լրացումներ (տե՛ս § 265):

247. **ԲԱՅԵՐԻ ԴԵՄՔԵՐԸ**.— Բայական ձևերը մեծ մասամբ ծագել են անձնական դերանունների կցումով բայաբների հետ: Դերանունները դրվել են բայաբների վերջից դեմքը, եզակի կամ հոգնակի, իբրև ենթակա որոշելու համար: Սկզբում, անպայման, դերանունները բայից անկախ են եղել. բայց լինելով բայից անբաժան և վերջահար (էնկլիտիկ), կցվել են նախորդ բայի վերջից և համաձուլվելով նրա հետ՝ զգացվել են ոչ թե իբրև անկախ բառի, այլ իբրև վերջավորություն: Ժամանակի ընթացքում, սակայն, բայերի վերջերն այնպիսի փոփոխության են ենթարկվել, որ բայաբների ու

ղերանունների բաղադրությունը կա՛մ ոչնչացել է, կա՛մ այլևս զգալի չէ լեզվի մեջ, և միայն համեմատական լեզվաբանության միջոցով հնարավոր է որոշել ղերանունների կցումը բայարների հետ:

Այսպես ծագել են, անշուշտ, նաև հայերենի բայաբների վրա ավելացած վերջածանցները, ինչպես դրաբարում՝ գնա-Մ, գնա-Ս, գնա-Յ, գնա-ՄՔ, գնա-ՅՔ, գնա-ն: Բայց պիտի նկատի ունենալ, որ հայերենի խոնարհման տարրերը, ըստ Մեյերի, «մեծ մասամբ դիմել կամ չեն բացատրված կամ բավարար չափով չեն բացատրված»: Մեր լեզվի հնագույն շրջանում անգամ զգալի չի եղել ղերանունների կցումը բայաբների հետ, մանավանդ որ հայերենի մեջ ևս, ինչպես ուրիշների, բայերի վերջի մասերը փոփոխության ենթարկվելով՝ երբեմն նույնիսկ դուրս են ընկել: Բայց շնայելով դրան, ինչպես հին հնդեվրոպական լեզուները, հայ լեզուն ևս, թե՛ հին և թե՛ նոր, «պահել է ճշտությամբ հնդեվրոպական վիճակը», այսինքն՝ միջածանց դարձած ղերանունների Կ.խավոր պաշտոնը, որ եղել է արտահայտել բայերի դեմքերն իրեն ենթակա: Հայերենում բայերի երեք դեմքերը և նրանց թիվը, եզակի և հոգնակի, միշտ որոշ են. զի առանձին բառածև կա երեք դեմքերից յուրաքանչյուրի համար թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի. բառածևը միայն բավական է դեմքն ու դեմքի թիվը որոշելու համար: Մեր նոր գրական լեզվի խոնարհման ամբողջ շարքի մեջ միայն սոսկ «ալ» կազմությունն ունեցող բայերի համար կու մի ձև՝ մնա, որ թե՛ հրամայական եզ. 2-րդ դեմք է (մնա՛ դու) և թե՛ բղձական եզակի 3-րդ դեմք (նա մնա, թող նա մնա): Այդ նրանից է առաջացել, որ լեզվի զարգացման ընթացքում բղձական եզ. 3-րդ դեմքի «յ» վերջավորությունը (մնա-յ), որ կա հին լեզվի մեջ, դուրս է ընկել, և այլևս չարտասանվելու պատճառով՝ դրությունից էլ դուրս ենք ձգում: Այս ձևերի նույնացումը, սակայն, չի խանգարում դեմքերը որոշելուն. որովհետև մեկը հրամայական լինելով՝ միշտ շեշտ է կրում (մնա՛) և դրանով տարբերվում է 3-րդ դեմքից. իսկ վերջինս էլ կամ սովորաբար հետոն ունենում է քաղ բառը (քաղ մնա), կամ խոսքի մեջ այնպիսի կապակցությամբ է կիրառվում (ևթե մնա, որ մնա, ով որ մնա և այլն), որ միշտ զգացվում է իրեն 3-րդ դեմք:

Այսպես չէ, սակայն, այժմ ուրիշ հնդեվրոպական լեզուների մեծ մասի մեջ. այնտեղ վերջածանցները հաճախ այլևս բավական չեն դեմքերը ցույց տալու համար. ուստի բայերի հետ դրվում է բնդհանրապես մի ղերանուն իրեն ենթակա, որով որոշվում է բայի

դեմքը: Այսպես է, օրինակ, ֆրանսերենում և գերմաներենում, որոնց մեջ սկզբնապես տարբեր ձևերը հնչափոխության պատճառով ավելի հաճախ նույն ձևին են հանգել, և թե՛ դեռ տարբեր ձևով են գրում, բայց նույն հնչյունով են արտասանում, ուստի և գերանուն ենթականերն անհրաժեշտ են դեմքերը որոշելու համար: Հայերենում էլ, հարկավ, բայից առաջ կամ հետո դնում ենք հաճախ դեմքի համապատասխան մի անձնական գերանուն, բայց այդ լինում է ոչ թե բայի դեմքը որոշելու համար, այլ սովորաբար իբրև ավելադրություն, կամ երբ դեմքը զորեղ շեշտվում է. ինչպես՝ Ն'ս եմ գնում: Միշտ պետք է նկատի ունենալ, որ մեր լեզվի մեջ գերանվան իբրև ենթակա կիրառությունն առանց որևէ զիտավորության՝ ընդհանրապես ավելորդ ծանրաբեռնություն է, որ առաջ է գալիս շատ անգամ օտար լեզուների ազդեցությունից:

248. ԲԱՅՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ.— Բայական վերջածանցներով որոշվում են ոչ միայն բայերի դեմքերն ու նրանց թիվը, այլև ժամանակներն ու եղանակները: Բայի ժամանակ ասելով հասկանում ենք, թե երբ է տեղի ունենում եղելությունը, խոսելու վայրկյանին (ներկա ժամանակ), խոսելու վայրկյանից առաջ ընկնող ժամանակամիջոցում (անցյալ), թե խոսելու վայրկյանից հետո ընկնող ժամանակամիջոցում (ապառնի): Օրինակ՝ գիտեմ, գիտես, գիտենք, գիտե՛մք, գիտե՛ք, գիտե՛նք բառաձևերով որոշ իմանում ենք ոչ միայն դեմքերը, եզակի ու հոգնակի, իբրև՝ ես գիտեմ, դու գիտես, նա գիտե՛ս և այլն, այլև այն, որ խոսողը իր կամ 2-րդ դեմքի, կամ 3-րդ դեմքի գիտնալը դնում է իր խոսելու վայրկյանին, խոսողի ներկայում: Այսպես էլ գիտե՛ի, գիտե՛իր, գիտե՛ր, գիտե՛ինք, գիտե՛իք, գիտե՛ինք ձևերով մեզ համար որոշ են ոչ միայն դեմքերը, եզակի և հոգնակի, այլև այն, որ գիտնալու եղելությունը խոսողը դնում է իր խոսելու վայրկյանից առաջ, անցյալում:

249. ԲԱՅԻ ԿԵՐՊԵՐԸ.— Բայերի ցույց տված ամեն եղելություն կարող է երեք ժամանակի նկատմամբ ևս, այսինքն թե՛ խոսողի ներկայի և թե՛ մի անցյալ կամ մի ապառնի ժամանակակետի նկատմամբ, լինել չորս կերպ՝ կատարվող, կատարված, կոտորելի և պարզ:

1) Կատարվող կերպը ցույց է տալիս մի շարունակվող, այսինքն սկսված և դեռ չվերջացած գործողություն. օրինակ՝ Նա հիմա, այս րոպեիս որ խոսում եմ, դեռ գնում է (ներկա). Նա երեկ,

ժամի հինգին, դեռ գնում էր (անցյալ)։ Նա վաղը, ժամի հինգին, դեռ գնալիս կլինի (ապառնի)։

2) Կատարված կերպը ցույց է տալիս մի անցած, արդեն կատարված, վերջացած գործողություն։ օրինակ՝ Նա հիմա, այս րոպեիս որ խոսում եմ, արդեն գնացել է։ Նա երեկ, ժամի 5-ին, արդեն գնացած կլինի։

3) Կատարելի կերպը ցույց է տալիս մի դեռ նոր կատարելի, ապագա գործողություն։ օրինակ՝ Նա հիմա, այս րոպեիս որ խոսում եմ, գնալու է։ Նա երեկ, ժամի 5-ին, դեռ նոր գնալու էր։ Նա վաղը, ժամի 5-ին, դեռ նոր գնալու կլինի։

4) Պարզ կերպը ցույց է տալիս մի որոշ ժամանակակետում ընկնող սոսկ գործողություն առանց ուշադրություն դարձնելու նախորդ երեք կերպերին—գործողության տևական, վերջացած կամ կատարելի լինելուն։ ինչպես՝ զնամ, տեսնեմ. զնացի, տեսա. կզրնամ, կտեսնեմ։

Բայի կերպերը բոլոր լեզուների մեջ միակերպ հատուկ բառաձևերով չեն արտահայտվում, այլ տարբեր միջոցներով, կամ թե կերպերից մեկը կամ մյուսը մի լեզվի մեջ արտահայտվում է նույն բառաձևերով կամ վերջածանցներով, ինչ որ բայերի ժամանակներն ու եղանակները,—ինչպես հայերենում պարզ կերպը,—իսկ մի ուրիշ լեզվի մեջ առանձին միջոցներով կամ առանձին բառակազմության ձևերով։ Մեր կատարվող, կատարելի և կատարված կերպերն արտահայտվում են բայերի բաղադրյալ ժամանակներով, որոնք կազմվում են դերբայներով և «եմ» ու «լինիմ» բայերով (§ 264)։

250. ԲԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ։—Միևնույն վերջածանցները, որոնցով որոշվում են բայի դեմքն ու ժամանակը, ծառայում են սովորաբար նաև բայի եղանակները որոշելու, այսինքն՝ ցույց տալու խոսողի վերաբերմունքը, հոգեկան տրամադրությունը խոսքի բովանդակության նկատմամբ։ Արդ, 1) խոսողը կարող է մի եղելություն հայտնել իրրև հաստատ, ստույգ, իրական եղելությամբ. որ իրապես դրություն ունի (կամ ունեցել է), ինչպես՝ Նա այժմ ճախել տուն և այժմ ռանն է։ Դա իրականության եղանակն է կամ սահմանափակ եղանակը։ 2) Նույնը կարելի է հայտնել և ենթադրաբար, ինչպես՝ Նա այժմ հասած կլինի տուն և տանը կլինի. այստեղ ոչ թե եղելության իրականությունն է հայտնվում, այլ կարելիությունը, հնարավորությունը. եղելությունը լոկ մտածված, ենթադրված

է, հնարավոր է համարված, այսինքն՝ այնպիսի, որ կարող է լինել, կարելի է որ լինի: Դա կարելիություն կամ ենթադրական եղանակն է: 3) Նույնը կարելի է հայտնել և անհրաժեշտաբար, ինչպես՝ նա այժմ հասած պիտի լինի տուն և տանը պիտի լինի. այստեղ եղելությունը մտածում ենք ոչ թե իբրև լոկ հնարավոր, այլ իբրև անհրաժեշտություն. եղելությունն անհնար ենք համարում այլ կերպ ըմբռնել, քան ինչպես որ ըմբռնում ենք մեր մտածողության հիմամբ, իբրև անհրաժեշտ հարկ ու պետք, պարտք, ստիպմունք բարոյական պարտքից, բնությունից, դրությունից և այլն, կամ թե իբրև մի տրամաբանական անհրաժեշտություն, որ հիմնված է մեր խելքի, դատողության վրա: Դա անհրաժեշտության կամ հաւկալության եղանակն է:

Այս երեք եղանակներով կազմում ենք դատողության խոսքեր, որոնցով արտահայտվում է մեր դատողությունն իբրև իրական. հնարավոր կամ անհրաժեշտ: Բայց խոսքը կարելի է արտահայտել նաև իբրև կամք ու հրաման կամ արգելք, որով հրամայում կամ արգելում ենք մեկին մի բան անել, ինչպես՝ Հեռացի՛ր այստեղից: Դա հրամայական եղանակն է. իսկ՝ Մի՛ ճեռանա՛ր այստեղից—դա արգելական է, այսինքն՝ հրամանը տրվում է արգելելով մի բան անել: Եվ վերջապես խոսքը կարելի է արտահայտել նաև իբրև ցանկություն, հորդոր կամ դրդում, մաղթանք ու խնդիր, տենչանք, իղձ մի բան անելու. ինչպես՝ Գնա՛մ, տեսնեմ նրան. Գիրքդ տա՛ս ինձ. Մի գնա՛ս, ասես նրան, որ զա ինձ մոտ: Սա էլ ըղծական եղանակն է:

Բոլոր լեզուների մեջ ևս խոսքի այս եղանակները, հարկավ, գոյություն ունեն, որովհետև հիմնված են տրամաբանական անհրաժեշտության վրա. բայց դրանց արտահայտության ձևերը լեզուների մեջ միակերպ չեն: Կան եղանակներ, որոնց արտահայտության համար այս կամ այն լեզվի մեջ հատուկ բառաձևեր չկան, կամ, ընդհակառակն, նույնիսկ միևնույն լեզվի մեջ ևս միևնույն եղանակը կարող է մի քանի բառաձևերով կամ տարբեր միջոցներով արտահայտվել, և վերջապես միևնույն բառաձևը կարող է տարբեր նշանակություններ ու կիրառություններ ունենալ: Եվ այս զարմանալի չէ. որովհետև տրամաբանական և քերականական կատեգորիաները ոչ-միշտ իրար հավասար են, քանի որ քերականական կատեգորիաները լեզվի պատմական կյանքի փոփոխության արդյունքն են:

Խոսքը, ինչպես շատ լեզուների մեջ, նույնպես և հայերենում, կարելիական կամ հարկադրական բնավորություն է ստանում, երբ բայի սահմանական կամ ըզձական եղանակի վրա ավելանում է ձևական նշանակություն ունեցող մի բառ կամ մասնիկ (§ 62. բ), որ ցույց է տալիս հնարավորություն կամ անհրաժեշտություն, կամ թե անորոշ դերբայը դրվում է իբրև լրացում այնպիսի բայերի, որոնք նշանակում են՝ կարողանալու, կարելի, հնարավոր կամ անհրաժեշտ հարկավոր լինելու, անհրաժեշտորեն ստիպված լինելու գաղափար։ Դրանք եղանակական կամ եղանակիչ բառեր, մասնիկներ կամ բայեր են։

Գրաբարի սովորական եղանակիչ բայերն են կարելիական նշանակությամբ՝ կարեմ, մարթեմ, մարթի, մարթ է. աշխարհաբար՝ կարող եմ, կարելի է, գուցե, բեռևս և նման բառեր. իսկ հարկադրական նշանակությամբ գրաբարում՝ պարտիմ, պարտ է, ճարկ է. պիտի. աշխարհաբար՝ պարտավոր եմ, բարբառների մեջ՝ պետք եմ, պիտիմ։ Այս բայերի սահմանական եղանակի հետ անորոշ դերբայը ստանում է ենթադրական կամ հարկադրական եղանակի նշանակություն։ Երբ ասում ենք՝ «Նա կարող է գալ», հաստատվում է նրա կարողանալու իրականությունը. բայց «կարող է» բայն իբրև լրացում ունի «գալ»։ Ուստի և այդ խոսքով հաստատվում է նրա գալ կարողանալը. և որովհետև «կարող եմ» բայն ինքը կարելիություն է ցույց տալիս, ուստի և միանգամայն նրա դալը հաստատվում է իբրև կարելի, հնարավոր։ Տրամաբանորեն, ուրեմն, այսպիսի խոսքերը՝ կարող եմ գալ. կարող ես գալ, կարող է գալ և այլն կարելիական-ենթադրական խոսքեր են, իսկ քերականորեն դրանք սահմանական խոսքեր են։

Նույնպես տրամաբանորեն հարկադրական խոսք է՝ «Նա պարտավոր է գալ» (գրաբար՝ «Նա պարտի գալ»), բայց քերականական ձևով այդ սահմանական է. պարտավոր լինելը նրա համար ճիշտ նույնպես իբրև իրական եղած է ասվում, ինչպես «Նա գնում է» խոսքի մեջ գնալը։ Ճիշտ է, հարկավ, որ երբ մեկը պարտավոր է գալ, դալն է անհրաժեշտորեն վերագրվում նրան. բայց դա քերականական ձևով չի արտահայտվում, այլ մի հետևություն է միայն։ Նա պարտավոր է գալ և նա կարող է գալ խոսքերը նշանակությամբ իրարուց խոշոր տարբերություն ունին, որ առաջանում է «պարտավոր լինել» և «կարող լինել» բայերի իմաստից. բայց քերականորեն այդ երկու խոսքերը միևնույն կազմությունն ունին, սահմանական են, և ոչ մի քերականական զանազանություն կարելի չէ դնել դրանց

մեջ այն պատճառով, որ բայերը՝ «պարտավոր է» և «կարող է» տարբեր են: Նույն կերպ նաև մեր բարրաոճների մեջ սահմանական եղանակով հարկադրական եղանակի նշանակություն է արտահայտվում, երբ ասում են՝ ես պետք եմ գնալ, դու պետք ես գնալ, նա պետք է գնալ... կամ՝ ես պիտիմ գնալ, դու պիտիս գնալ, նա պիտի գնալ, մենք պիտինք գնալ... կամ «պիտեմ» բայի փոփոխությամբ՝ ես՝ տեմ (պտեմ) գնալ, դու տես գնալ, նա տի գնալ, մենք տենք գնալ, դուք տեք գնալ, նրանք տեն գնալ. կամ ետադաս՝ ես գնալ տեմ, դու գնալ տես, նա գնալ տի և այլն: Այս բոլոր դեպքերում բայը սահմանական եղանակով է, թեպետ և ամբողջ խոսքերն իմաստով հարկադրական են:

Հաճախ բայի եղանակավորությունը կարելի է արտահայտել նրա վրա որևէ եղանակական բառ դնելով, օրինակ՝ «նա գալիս է» . իրական խոսք է, «նա գուցե գալիս է», «նա քեռես գալիս է», «նա. կառելի է, գալիս է», այս խոսքերն ըստ նշանակության կարելիությունամբ ասված խոսքեր են, թեպետ և ըստ եղանակի՝ «գալիս է» ձևը սահմանական է: Նույնպես զնա՝մ. տեսնե՛մ բայերի ձևը ըղծական է, և խոսքը ցանկության խոսք է. իսկ գուցե զնամ, տեսնե՛մ խոսքերի մեջ բայերի ձևը դարձյալ ըղծական է, բայց խոսքը նշանակությամբ արդեն դառնում է կարելիական, ենթադրական:

Մեր լեզվի մեջ ունինք ենթադրական և հարկադրական եղանակների համար հատուկ մասնիկ և բառ ես՝ չիր» և «Պիտի» (պիտ), որոնք դրվելով ըղծական եղանակի վրա՝ նրա ցանկության նշանակությունը շուտ են տալիս, առաջինը՝ կարելիության կամ ենթադրականի, երկրորդը՝ հարկադրականի, բայց բայը ձևով մնում է ըղծական. կգնամ, կգնաս, կգնա, կգնանք, կգնաք, կգնան. պիտի գնամ, պիտի գնաս, պիտի գնա, պիտի գնանք, պիտի գնաք, պիտի գնան (§§ 260, 261):

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսի պատմական զարգացումով են առաջ եկել աշխարհաբարի եղանակները: Նախ հետևյալը:

251. ԸՂԶԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ.— Բայի եղանակները հին հնդեվրոպական լեզուների մեջ, ինչպես և հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ, եղել են չորս՝ սահմանական, հրամայական, ստորադասական (կոնյուկտիվ) և ըղծական:

Ըղծականը ցույց է տվել ցանկություն ու կառելիություն և եղել է. 1) Ցանկության ըղծական, որ սովորաբար ներկայի կամ ապագայի համար է գործածվում, ինչպես նաև հայերենում, օրինակ՝

գնամ, տեսնե՛մ նրան: Հետը հաճախ դրվում է մի ցանկություն ցույց տվող բառ, ինչպես և հայերենում՝ երանի, գեթ. գրաբարում՝ իցիլ, օշ քէ: 2-րդ և 3-րդ դեմքերով արտահայտվում է նաև խնդիր, ինչպես և հայերենում, օրինակ՝ գիրքդ տա՛ս ինձ: 2) Կարելիական ըղձական (պոտենցիալ օպտատիվ), որ բնականաբար հաճախ ապագային է վերաբերում, ցույց է տալիս, թե կարելի է, հնարավոր է, կարող է մի բան լինել, կամ եղած լինել: Հայերենում արտահայտվում է ըղձականի վրա «ԿԸ» մասնիկը դրվելով, ինչպես և հունարենում ըղձականի վրա an, սևև ke, ken, ka մասնիկներով, օրինակ հայերենում՝ Եթե աջողություն լինի, կգնամ, կտեսնեմ նրան: 3) Պատվիրական ըղձական (պրեսկրիպտիվ օպտատիվ), որ գործածվում է միայն 2-րդ և 3-րդ դեմքերի համար և ցույց է տալիս պատվեր. կարող է թե՛ ցանկության և թե՛ կարելիության ըղձականի փոխված տեսակը լինի: Ուստի և հայերենում այս նշանակությամբ գործածվում է ըղձականը թե՛ «ԿԸ» մասնիկով և թե՛ առանց դրան, օրինակ՝ կգնա՛ս, կտեսնե՛ս նրան: Գնա՛ս, տեսնե՛ս նրան, իա՛: Արյուն չքափես:

Ստորադասականը ցույց է տվել՝ կամենալ ու նախատեսում և եղել է. 1) Կամական (վոլիտիվ), երբ արտահայտել է խոսողի կամքը. կամեցողը խոսողն է, իսկ երկրորդական խոսքերի մեջ մասամբ խոսողն է, մասամբ երկրորդական խոսքի դեմքը, որ տարբեր է խոսողից: Հայերենում արտահայտվում է դարձյալ ըղձականով, ինչպես՝ գնա՛նք, առն՛ք. Ասա՛, որ իմանանք: 2-րդ և 3-րդ դեմքերը գործածվում են՝ դրդում, հորդոր ու պատվեր ցույց տալու համար. հայերենում ըղձական «ԿԸ» մասնիկով կամ առանց դրան, օրինակ՝ Թե որ այդպիսի բան պատահի, չվախենա՛ս. կերթաս. այնտեղ մի աղբյուր կա, էտ աղբյուրի վրա կնստե՛ս, կսպասե՛ս... 2) Խորհրդակցական (դեխիբերատիվ), որով հարցվում է ուրիշի կամքը այն մասին, ինչ որ պետք է լինի. հայերենում դարձյալ ըղձական, օրինակ՝ Խոսե՛նք, թե՛ լռենք: 3) Նախատեսական (պրոսպեկտիվ) ապառնի, որ դժվար է որոշ կերպով ջոկել ստորադասականի մյուս երկու կիրառություններից. որովհետև հաճախ դժվար է իմանալ, թե արդյոք ստորադասականը միայն ժամանակով է հասկացվում, թե՛ իր հետ ունի նաև որևէ կամական տարր: Այս նշանակությամբ հայերենում գործածվում է ըղձական «ԿԸ» մասնիկով, ինչպես՝ Դուք ինձ հաճելի եք եղել և կլինիք. Ո՛վ կտա ինձ այդ Օր կղա, երբ այդ կկատարվի: Երկրորդական խոսքի մեջ նաև

ըղձական առանց «կը»-ի, երբ կա ցանկության տարր, օրինակ՝
Ոչ ոք չկա, որ այդ քեզ բերի (խոսողը ցանկանում է, որ բերեն):

Ինչպես կարելի է տեսնել վերևում դրվածից. հին հնդեվրոպական լեզուների ըղձականի և ստորադասականի կիրառության ոլորտները շոշափում են իրար: Այս շոշափումը, ինչպես գրում է Բրուգմանը, բնականաբար այն հետևանքը պիտի ունենար, որ լեզուների զարգացման ընթացքում ըղձական և ստորադասական եղանակները պետք է խառնվեին իրար, ինչպես որ իրոք եղել է մի քանի հնդեվրոպական լեզուների մեջ, որոնց թվում և հայերենում: Մեր արևելյան դրական լեզվի մեջ, ինչպես վերևի օրինակներից կարելի է տեսնել, հին լեզուների երկու եղանակի՝ ըղձականի ու ստորադասականի դիմաց կա միայն մեկ եղանակ ըղձական. 1) Ցանկության ըղձական և կամական ու խորհրդակցական ստորադասականը, ինչպես և նախատեսական ապառնի ստորադասականը, երբ սրա մեջ կա կամական տարր, հայերենում արտահայտվում են ըղձականով առանց «կը» մասնիկի, քանի որ այդ բոլորի մեջ կա կամք ու ցանկություն. 2) Կարելիական ըղձականը և ստորադասական նախատեսական ապառնին (երբ վերջինիս մեջ չկա ցանկության տարր) արտահայտելու համար հայերենում գործածվում է ըղձականը «կը» մասնիկով. 3) Պատվիրական ըղձականը, 2-րդ և 3-րդ դեմքերը, ինչպես և կամական ստորադասականի 2-րդ և 3-րդ դեմքերը, երբ պատվեր, հորդոր, դրդում են ցույց տալիս մի բան անելու, հայերենում արտահայտվում են ըղձականով թե՛ առանց «կը» մասնիկի և թե՛ «կը» մասնիկով, նայելով թե արդյոք խոսքն իր մեջ ունի՞ ցանկության տարր, թե լոկ կարելիություն, նարազություն և ցույց տալիս:

Ինչպե՞ս է առաջացել հայերենի ըղձական եղանակի այս դրույթը:

252. ԸՂԶԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ԾԱԳՈՒՄԸ:— Աշխարհաբարի խոնարհման ձևերը՝ 1) մասամբ նոր կազմության են, 2) մասամբ ծագում են գրաբարի ձևերից կա՛մ լոկ հնչափոխությամբ, կա՛մ հնչափոխության հետ նաև եղանակի շրջումով: Այս երկրորդ տեսակի ծագումով առաջ է եկել մեր նոր լեզվի ըղձական եղանակը:

Գրաբարում բայի եղանակները երեք են՝ սահմանական, հրամայական (բացասական՝ արգելական) և ստորադասական. եղել է երկու բուն՝ անկատարի կամ ներկայի բուն և կատարյալի բուն,

որոնց վրա ավելանում են վերջավորությունները և կազմում բայական ձևերը:

Աճկատարի բուն

Կատարյալի բուն

I ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ

1. Ներկա

գնամ	գրեմ
գնաս	գրես
գնալ	գրէ = գրել
գնամք	գրեմք
գնալք	գրէք = գրելք
գնան	գրեն

2. Անցյալ

գնալի	գրէի	գնացի	գրեցի
գնալիր	գրէիր	գնացեր	գրեցեր
գնալր	գրէր = գրելր	գնաց	գրեաց
գնալաք	գրէաք	գնացաք	գրեցաք
գնալիք	գրէիք	գնացէք. գնացիք	գրեցէք. գրեցիք
գնալին	գրէին	գնացին	գրեցին

II ՍՏՈՐԱԴԱՍՈՒԿԱՆ

գնացեմ	գրիցեմ	գնացից	գրեցից
գնացես	գրիցես	գնացես	գրեացես
գնացէ	գրիցէ	գնացէ	գրեացէ
գնացեմք	գրիցեմք	գնացաք	գրեացաք
գնացէք	գրիցէք	գնացիք	գրեացիք
գնացեն	գրիցեն	գնացեն	գրեացեն

III ԱՐԳԵԼԱԿԱՆ

III ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ

մի՛ գնար	մի՛ գրեր	գնա՛	գրեա՛
մի՛ գնալք	մի՛ գրէք	գնացէ՛ք	գրեցէ՛ք

Գրաբարի երկու ստորադասականներն էլ, որոնք աշխարհաբարում դուրս են ընկել, հակադրվում են սահմանականին. մինչ

վերջինս ցույց է տալիս իրական եղելություն, ստորադասականները ցույց են տալիս եղելության լոկ ճնարավորություն կամ ցանկություն: Սկզբնապես, սակայն, դրանք անպայման տարբեր նշանակություն են ունեցել, և տարբերությունը եղել է ըստ կերպի, այն է՝ անկատարի բնի ստորադասականը (գնացեմ, գրեցեմ) ցույց է տվել կատարվող, տևական գործողություն, ինչպես որ են նույն բնից կազմված սահմանական ներկան և անկատար անցյալը (գնամ—գնում եմ, գնայի—գնում էի): Իսկ կատարյալ բնից կազմված ստորադասականը (գնացից, գրեցից) եղել է պարզ կերպի, ինչպես որ է նույն բնից կազմված կատարյալ անցյալը (գնացի): Բայց 5-րդ դարում արդեն երկու ստորադասականներն իրար հետ շփոթված են ներկայանում և հաճախ անխտիր միևնույն նշանակությամբ գործածվում:

Սակայն և այնպես երևում է, որ հին լեզվի մեջ ձգտում կա երկու ստորադասականները մի նոր տարբերակման ենթարկելու, այն է՝ անկատար ստորադասականը գործածվում է լոկ ճնարավորություն ցույց տալու համար, իսկ կատարյալ ստորադասականը՝ կամֆ. ցանկություն, դիտավորություն մի բան անելու. օրինակ՝ աշխարհաբարի «գնամ, տեսնեմ», «գնանք, տեսնենք» ըղձականները գրաբարում միայն կատարյալ ստորադասականով են ասվում՝ «գնացից, տեսից», «գնասցուք, տեսցուք»: Այսպիսի մի տարբերություն երևում է նաև «մի» և «ոչ» բացասականների գործածության համար. մի՛ ասվում է միշտ արգելական նշանակությամբ, ուրեմն կամք ու ցանկություն արտահայտելու համար, օրինակ՝ «մի՛ զրրկեսցուք»: «մի՛ զարհուրիցիք», «մի՛ ճաշակեսցենք». մինչդեռ «ոչ» բառով լոկ իրողությունն է բացասվում, օրինակ՝ «ոչ տեսցես», «ոչ գնացից»: Աշխարհաբարում երկու դեպքում էլ դրվում է «չ», միայն գրաբարի «մի» բառի համապատասխան կիրառությունների մեջ բայը դրվում է ըղձական՝ շգրկենք, չզարհուրենք, չճաշակենք, չգնանք, չգնանք, գնանք թե՛ չգնանք (գնասցուք, եթէ մի՛ գնասցուք), իսկ «ոչ» բառի համապատասխան դեպքերում գործ էածվում սովորաբար ենթադրական եղանակը՝ չես տեսնիլ, չեմ գնալ:

Մյուս կողմից տեսնում ենք նաև այն, որ հնագույն գրաբարում արդեն Սահմանականի ներկա և անկատար անցյալ ժամանակները գործածվում են նաև ստորադասականների փոխանակ: Կիրառության այս փոփոխությունը սկսվում է Սանմ. անկատար անցյալի գործածությունից իբրև ըղձական: Հնդեվրոպական լեզուներն իրենց

զարգացման հետագա շրջաններում զանազան ճանապարհներով ձգտում են անցյալ ըղձականի համար ունենալու առանձին արտահայտություն, որի մեջ անցյալ ժամանակը ոչ-երկդիմի կերպով արտահայտված լինի: Այսպես օրինակ՝ հունարենում Սահմ. անցյալն անցել է ըղձականի տեղ ցանկություն ցույց տվող *eith* (էյթ) մասնիկով, իսկ կարելիական (հնարավորության), ինչպես և անիրական նշանակությամբ *an* (ան) մասնիկով (Բրուգման, եր. 586): Այս միևնույն կիրառությունն իբրև ըղձական ունի նաև գրաբարի Սահմ. անկատար անցյալը ցանկություն ցույց տվող մի բառով. իսկ կարելիական և անիրական նշանակությամբ աշխարհաբարում *yl* (կու) մասնիկով. օրինակ՝ Երանի թէ ի դժոխս պահէիր զիս (Յոր. Ժդ. 15): Երանի թէ թագաւորէիք (Ա. Կոր. Դ. 8). Սշ թէ անսայիբ փոքր մի: Այսպես և «թող» բառով՝ Թող ինքն երթայր և առնոյր զթագաւորութիւնն (Եզնիկ): Ապա, ինչպես ուրիշ լեզուների մեջ, հայերենում ևս Սահմ. անկ. անցյալը գործածվում է կարելիական, ինչպես և անիրական նշանակությամբ, այլև պայմանական խոսքերի մեջ, օրինակ՝ Եթէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի, փութայի և ոչ յապաղէի.—Սա թէ մարգարէ ոք էր, ապա գիտէր (Ղուկ. է. 39): Եթէ հաւատայիք դուք Մովսէսի, հաւատայիք արդեաւք և ինձ: Եթէ հնար ինչ էր մարմնաւորաց զկերպարանս փոփոխել, նախ մարդ փոխէր զկերպարանս յինչ և կամէր (Եզնիկ): Բայց թէ գիտէի թէ յայսմ հետէ կայցէ յուխտի իմում, արձակէի (Փ. Բիւզ). աշխարհաբարում... (կհավատայիք... կփոխեր... կարձակեի):

Սահմ. անկ. անցյալի այս կիրառությունն իբրև ցանկության և կարելիական ըղձական՝ բնականաբար անցնում է նաև համապատասխան կազմության Սահմ. ներկային՝ «Երանի թէ թագաւորէիք» խոսքի անալոգիայով ասվում է նաև՝ «Երանի թէ թագաւորէք»: Այս փոփոխությունն ևս գտնում ենք մեր լեզվի հնագույն շրջանում, երբեմն նաև «քռլ» բառով, օրինակ՝ Թէ միայն մերձենամ ի հանդերձս նորա՝ փրկիմ (Աւետ.). Թող անիծէ (Թադ. ԺԶ. 10). Թող գրեմ և ցուցանեմ (Եղիշէ). Թէ զգայ՝ մեծ պատերազմ առնէ (Փ. Բիւզ.). Եթէ ուտես ի պտղոյն՝ մեռանիս (Եզնիկ): Այսպես նաև նման կազմությամբ ժամանակական և ընդհանրական խոսքերի մեջ. Գիտասչիր, գի որ օր հասանէ յերկիրն Հայոց, զնոյն ձայն ածէ... (Փ. Բիւզ.): Զորոց ոգիսն գտանէ... նորոգէ (Ազաթ.):— Այսպես նաև երկրորդական խոսքերի, ինչպես և զխաւոր անկախ խոսքերի մեջ. օրինակ՝ Ընդէ՞ր ոչ գիտաց թէ ծակէ զորովայնն և ելանէ (Եզնիկ). Այլ ես գիտեմ, զի նոյն աւետարան ածէ զԱրշակ (Փ. Բիւզ.):

Ապա գիտասցես դու, թէ կա՞յ յուխտի քում և պահէ զդաշինս քո (Փ. Բիւզ.). Զայս արալ էք և ապրիք. Զի եթէ վաղ, եթէ անագան՝ սակայն քակտի հնացեալ մարմինն (Ագաթ.). Պինդ կաց և այժմ տեսանես զբրիստոս (Ագաթ.). Բայց եթէ նա ստեաց, նոյն աւետարանն ածէ զնա առ ոտս ձեր (Փ. Բիւզ.): Վասնզի այր քաջ էր՝ առլեզք իջանեն և յարուցանեն զդա (Փ. Բիւզ.): Այսպես և ապառնի նշանակությամբ՝ Թշնամիք այսու զամագիտ լինին. Զքո բանս աւագանին հաստատեն. Զայս տեղիս ի բաց քակեմք (Փ. Բիւզ.). Ոչ տամ քեզ զայդ պարզ (Ագաթ.). Յաճախեմ քեզ նեղութիւնս (Ագաթ.):

Սահմանականի այս նոր կիրառությունն իբրև ստորադասական, անշուշտ, մի անգամից չի առաջ գալիս. ուստի շատ անգամ այս երկու եղանակը դեռ խառն փոխանփոխ գործ են ածվում, ինչպես՝ Թէ ոչ ֆրոնեսցի... ոչ ըմբռնէ (Ագ.): Եթէ ապրեսցի անօռէնն,... տամ ըմպել նմա (Եղիշէ.). Յորժամ հատուցէ... բերէ (Ագ.). Յորժամ առցէ Արշակ կին,... անաւրդի դուստր նորա (Փ. Բիւզ.). Ոչ ոք լիցի մեր հովիւ... և ոչ ոք նստի յայնմ աթոռ (Փ. Բիւզ.):

Սահմանական ներկայի և անկատար անցյալի այս նոր նշանակությամբ գործածությունը իբրև ստորադասական, սկսվելով իբրև ըղձական կիրառությունից. վերջիվերջո այն հետևանքն է ունենում, որ գրաբարի ստորադասականները լեզվից դուրս ընկնելով մեռնում են, և միջին հայերենում նրանց փոխանակում են Սահմանական ներկան և անկատար անցյալի իբրև ըղձական եղանակ՝ հնդեվրոպական լեզուների երկու եղանակի, ըղձականի և ստորադասականի ընդհանուր կիրառություններով, թե իբրև ցանկության, կարելիական ու պատվիրական ըղձական և թե իբրև կամական, խորհրդակցության ու նախատեսական ստորադասական:

253. ՀԱՎԵԼԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐԻ ՍԱՀՄ. ՆԵՐԿԱ ԵՎ ԱՆԿԱՏԱՐ ԱՆՑ-ՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆԸ:—Մի անգամ որ հին Սահմանական ներկա և անկատար անցյալ ժամանակներն անցնում են մեռնող ստորադասականների տեղ, առաջ է գալիս եղանակների շփոթություն. զնամ ձևը միաժամանակ նշանակում է՝ զնում եմ. զնամ, կզնամ. իսկ զնալի նշանակում է՝ զնում էի, զնալի, կըզնալի: Բնականաբար լեզուն ձգտում է այս երեք տարբեր նշանակությունների համար առանձին ձևեր առաջ բերելու, այն էլ մի քանի միջոցներով.

Հին լեզվի մեջ արդեն կան բայեր միաժամանակ թե՛ «իլ» և թե՛ «ենալ» կադմությամբ՝ մերձիմ—մերձենամ. մօտիմ—մօտենամ,

յագիմ—յագենամ, արբիմ—արբենամ և այլն, որոնք նշանակությամբ նույն են: Երբ հին ստորադասականը սկսում է մեռնել, այս կրկնակները նշանակությամբ տարբերակման են ենթարկվում. ձգտում է երևում երկրորդները ստորադասականի նշանակությամբ գործածելու, և դրանց անալոգիայով առաջ են գալիս նոր բայեր «ենամ» ձևով՝ կամիմ—կամենամ, կարեմ—կարենամ, ուզեմ—ուզենամ, պարտիմ—պարտենամ, արժեմ—արժենամ, վախիմ—վախենամ, հաշտիմ—հաշտենամ, պարծիմ—պարծենամ, գիտեմ—գիտենամ, լինիմ—լինենամ և այլն: Սակայն այս «ենա» բնի ձևը իբրև ստորադասական՝ ծավալ չի ստանում. դրանով կանգ չի առնում լեզվի հնուց սկսած զարգացումը, որով սահմանականը կիրառվում է իբրև ստորադասական:

Այս նոր «ենա» բունը միայն այն ազդեցությունն է ունենում, որ սակավաթիվ բայերի համար, այս նոր ստորադասականի պատճառով, մեր նոր լեզվի մեջ մնում են հին լեզվի Սահմ. ներկան և անկատար անցյալը իրենց հին նշանակությամբ և դրանց համապատասխան առանձին ձևով ստորադասականը: Այդ բայերն են՝ եմ, կամ, գիտեմ, ունիմ, արժեմ: Սահմ. ներկա՝ եմ, ես, է, ենք, եք են. գիտեմ, գիտես, գիտե գիտի), գիտենք, գիտեք, գիտեն. արժեմ, արժես, արժե (արժի), արժենք, արժեք, արժեն. ունիմ, ունիս, ունի, ունինք, ունիք, ունին. այժմ ավելի՝ ունեմ, ունես, ունի, ունենք, ունեք, ունեն. կամ, կաս, կա. կանք, կաք, կան: Անկատար անցյալ՝ էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին. այսպես նաև՝ գիտեի... արժեի... ունեի. կայի, կայիր, կար, կայինք, կայիք, կային: Այս բայերից եմ, կամ ունին միայն վերևում դրված ձևերը. սրանց Ստորադասականի համար առնվում է լինիմ բայը, ինչպես և «պետք է», «հարկ է» և այլ բայերի համար՝ «պետք լինել», «հարկ լինել»: Կարող եմ բայի ստորադասականը լրանում է կարենալ և կարողանալ բայերով. իսկ գիտեմ, ունեմ, արժեմ բայերի համար կան՝ գիտենամ, ունենամ, արժենամ, գիտենայի. ունենայի, արժենայի ձևերն իբրև ստորադասական: Ուզել—ուզենալ կրկին ձևերն ևս մեկ մեկ անխտիր գործ են ածում:

Ստորադասականի այս «ենալ» ձևից առաջ են եկել նոր սահմանական ներկա և անկ. անցյալ, որով և այդ բայերն այդ ժամանակների համար ավելի ձևեր ունին կամ հավելավոր են. այսպես՝ եմ, կամ բայերի համար կան՝ լինում եմ, լինում էի. իսկ ունիմ, գիտեմ, արժեմ բայերի համար՝ ունենում եմ (էի), գիտենում եմ (էի), արժենում եմ (էի): Հավելավոր բայերի այս երկու ձևերն էլ,

թե՛ հինը և թե՛ նորը, հավասար գործածվում են. դրանց կիրառությունն ու նշանակությունը, սակայն, լեզուն արդեն տարբերակման է ենթարկել. հին ձևերը գործածվում են սահմանական եղանակի բուն նշանակությամբ, իբրև անկատար կամ տևական ներկա և անցյալ, իսկ նոր ձևերը նույն եղանակի նույն ժամանակների երկրորդական բնավորությամբ՝ իբրև պատմական, սովորության և կրկնության ներկա և անցյալ:

Բարբառների մեջ հավելավոր կամ կրկին ձևեր ունին նաև՝ պիտիմ—պիտենալ, որի ներկա եզ. 3-րդ դեմքը՝ պիտի կա նաև դրական լեզվի մեջ: Այսպես նաև՝ կարծել—կարծենալ, կասես—կասենաս և այլն, որոնք մեկ-մեկ բարբառային ձևով երևում են գրական լեզվի մեջ ևս: Դրանցից կարծեմ, կարծես ձևերը գործ են ածվում կարծում եմ, կարծում ես սովորական ձևերի հետ: Կամիմ. կամնի ձևերն արդեն մեռած են, ինչպես և ընդհանրապես «կամիլ» բայը, որի փոխանակ գործածվում է նոր կազմությունը՝ կամենալ: Նույնպես կան միայն՝ պարծենալ, հագենալ, մոտենալ, վախենալ նաև՝ վախել, վախում եմ...): Խոբել կամ հաբել և արբենալ երկուսն էլ ամբողջական բայեր են, նշանակության տարբերությամբ: Ունիմ բայը «վեր ունել» բաղադրությամբ խոնարհվում է՝ վեր եմ ունում... կատարյալը վեր կալա... մինչդեռ նույն բայը ունենալ նշանակությամբ՝ ունիմ, ունիս, ունի... կատարյալը՝ ունեցա, ունեցար, ունեցավ: Բարբառների մեջ կան նաև՝ գիտում եմ... գիտամ, գիտաս, գիտա... կարամ, կարաս, կարա... կարենում եմ... կարացի, կարացիր, կարաց և այլն:

254—255 «ԿԱՄ»—«ԿԵՆԱՄ» ԲԱՅՈՎ ԲԱՂԱԴՐՎԱԾ ՍԱՀՄ. ՆԵՐԿԱԿ ԵՎ ԱՆԿ. ԱՆՑՅԱԼ ԵՎ ՍՏՈՐԱԴԱՍԼԿԱՆ:— Հին ժամանակից «կամ» բայի ձևերը «և» շաղկապով, կամ առանց շաղկապի, մեկ-մեկ իբրև ավելագրություն դրվում են համանիշ բայերի առաջից, օրինակ՝ կայ մնայ, կայ և մնայ, կան և մնան, եկաց և եղև: Այս «կամ» բայը մեկ-մեկ դրվում է նաև ուրիշ բայերի հետ, ըստ երևույթին, առանց որևէ հատուկ նշանակության, այլ միայն պատկերավոր արտահայտության համար, օրինակ՝ կալ ակն ունել, կան և ունին, կայր ցուցանէր, լային և կային: Երբ սահմանականը կիրառվում է իբրև ստորագասական, «կամ» բայի այս կրկնությունը հաջորդ բայից առաջ՝ խոսքն ազատ էր պահում որևէ երկգիմությունից. որովհետև «կամ» բայը հենց այն բայերից է, որոնց Սահմ. ներկան և անկ. անցյալը չեն գործածվել իբրև ստորագասական, ուստի այդ բայի

այդ երկու ձևերից հետո եկող բայն ևս միայն սահմանական կարող էր հասկացվել: Այսպես օրինակ՝ 12-րդ դարում Մխիթար Հերացու գրքի մեջ (Ջերմանց մխիթարութիւն) գտնում ենք՝ կայ և դիպի. կայ և շարժի, կանգ և տեսանեմք: Կեղծ Շապուհ Բագրատունու պատմության մեջ՝ կամ և յաղօթս առնեմ, կամ և տեսանեմ, կաս ու գաս (եր. 35. 61. 74):

Երբ այս «կամ» բայի համար առաջ է գալիս նոր ստորագասական ձև՝ «կենամ», այս վերջինն «ու» շաղկապով դրվում է հին սահմանականի հետ՝ բայի առաջից իբրև մի ավելագորություն, որով և «կենամ» բայի ստորագասական ձևի պատճառով հաջորդ բայի սահմանականն իբրև ստորագասական է ըմբռնվում, օրինակ՝ Որ յերկրէն ի դուրս կենայ ու երբայ ի վաճառ. Որ կենայ ու զանկտի. Եթէ կենայ ու գայ. Որ կենայ ու ուտէ. Թէ կենան ու կովեն (օրինակներ՝ Կարստ, Կիլ. հայ. քեր., եր. 300): Բայց այս բարդ ստորագասականը, — որի համար համեմատաբար ավելի վկայություններ կան միջին հայերենից, քան վերոհիշյալ «կամ» բայով բարդ սահմանականի համար, — չի տարածվում և հարատևում, քանի որ հին սահմանականն ինքն էր անցնում ստորագասականի տեղ: Դա, ինչպես և բարդ սահմանականը, եղել են միայն ժամանակավոր դարձվածներ և ոչ բայի խոնարհման ձևեր:

256. ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅՈՎ ԵՎ «ԵՄ» ԲԱՅՈՎ ՍԱՀՄ. ՆԵՐԿԱ ԵՎ ԱՆԿ. ԱՆՑՅԱԼ:—Սահմ. եղանակի ներկա և անցյալ ժամանակներն իրենց բնավորությամբ ցույց են տալիս կատարվող կերպի մի գործողություն, որի մեջ հարակայում է ենթական: Այս պատճառով այդ ժամանակները հեշտությամբ կարող էին փոխանակվել «ի» նախդիր ունեցող մի բայանունով կամ մի անորոշ դերբայով՝ «եմ» և «կամ» բայերի հետ իբրև առանձին դարձվածներ: Այսպես օրինակ՝ Կեղծ Շապուհ Բագրատունու մեջ եր. 36. «Մինչդեռ ի նկման էին», որ նշանակում է՝ «հսկման մեջ էին» — հսկում էին: Ազաթան-զեղոսի մեջ արդեն փոխանակ «հալածէր» ձևի՝ գտնում ենք «ի հալածել կայր». որ բառացի նշանակում է՝ «հալածելու մեջ էր», «հալածելում էր»: Նույնպես Յովհան Մամիկոնյանն ունի՝ «Յոյնք են ի գալ», «հույները գալու մեջ են», «գալում են». նույնպես Գր. Նարեկացին՝ «ի համառօտն եմ ի փութալ», «զհամառօտն եմ յախորժել» Այս ձևերը, որ հների մեջ մեկ-մեկ երևում են, հետագա դարերում ավելի հաճախված են արդեն սահմանական ներկայի նշանակությամբ. օրինակ՝ 13-րդ դարում Վանական վարդապետից՝ «Այժմ ու

մարդիկ խոցած են յասել»։ Վարդանի պատմության մեջ՝ «Թէ շատ էք ի հարցանել»։ «Խոսք մի են յասել»։ «Հաւատալ եմ»։ «Մեզ հետ չասն այն են ի կովիլ»։ «Հայոց կանթեղն է ի վառել»։ Այսպես նաև Կոստանդին Երզնկացուց՝ «Ես չեմ ի հավատալ» և այլն։

Այս դարձվածներն ընդհանրանալով՝ միջին հայերենում դառնում են Սահմանականի խոնարհման ձևեր. բայց որովհետև միաժամանակ ընդհանրանում է նաև «կու» մասնիկով ձևը դրական բայերի համար, այս անորոշ դերբայով կազմությունը հետագայում մնում է միայն բացասական ձևի համար, ինչպես՝ կու երթամ, չեմ երթալ. կու վճարէ, չէ ի վճարել. կու խօսէիր, չէիր ի խօսել։ Ոսկայն քանի դեռ այդ կազմությունները «Ի» (3) նախդրով են եղել, և այս նախդրի կիրառությունը կենդանի է եղել լեզվի մեջ, դրանք դեռ պահպանել են իբրև լոկ դարձվածներ և արտահայտության առանձին եղանակներ. իսկ երբ «Ի» նախդիրը մեռնում է՝ լեզվից դուրս ընկնելով, այն ժամանակ «կալատալ եմ», չեմ երթալ», «չեմ գրել» ձևերն այլևս չեն զգացվում իբրև ներգոյականից կազմված, և դրանք դառնում են բայական բաղադրյալ ձևեր. մանավանդ երբ վերջի «է» տառն արևմտյան բարբառների մեջ դառնում է «Ր» (չեմ երթար, չեմ գրեր), և արևելյան բարբառների մեջ «Լ» վերջը դառնում է «իլ»։ Իսկ «Զէ Ի» կապակցությունը դառնում է «Զի», այսպես՝ չեմ գրիլ, չես գրիլ, չի գրիլ, չենք գրիլ, չեք գրիլ, չեն գրիլ. էի գրիլ, չէիր գրիլ, չէր գրիլ և այլն։ Այժմ այս ձևերի վերջի «է» տառն էլ դուրս է ընկնում՝ չեմ գնա, չես գնա, չի գնա և այլն. չեմ գրի, չես գրի և այլն. և այդ ձևերն այլևս բնավ չենք մտածում անորոշ դերբայի ներգոյականի նշանակությամբ։

Այս անորոշ դերբայով կազմությունը դրական ձևով ևս մնում է պարսկահայ բարբառների մեջ միայն ներկա։ Այստեղ էլ «եմ» ձալի ձևերը միանում են դերբային և նույնիսկ շեշտվում, որով դարձյալ ոչնչանում է սկզբնական ներգոյականի նշանակությունը և առաջ են գալիս խոնարհման ձևեր, օրինակ՝ ասելե՛մ, ասելե՛ս, ասելի, ասելե՛նք, ասելե՛ք, ասելե՛ն (հին՝ յասել եմ)։ Այսպիսի բարբառների անցյալ անկատար ժամանակը լինում է՝ ասելե՛մ էր, ասելե՛ս էր. ասել է՛ր. ասելե՛նք էր, ասելե՛ք էր, ասելե՛ն էր։

257. «ՈՒՄ», «ԻՍ». ԱՆԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅՆԵՐՈՎ ԵՎ «ԵՄ» ԲԱՅՈՎ ՊԱՀՄ. ՆԵՐԿԱ ԵՎ ԱՆԿԱՏԱՐ ԱՆՅՅԱԼ։— Արևելյան բարբառների մեջ ին «Ի» նախդրով ներգոյականին փոխանակել է «ՈՒՄ» վերջավորությամբ ներգոյականը. Եվ որովհետև «ի գալ եմ» ձևն անորոշ

դերբայի մի ներգոյական է միայն, ուստի և բնականորեն այդ ձևի հետ միաժամանակ գործածվել է՝ գալում եմ, գալում ես, գալում է. գալում էի, գալում էիր, այսպես նաև՝ տալում եմ... լալում եմ, լալում ես և այլն, որ սովորական են որոշ բարբառների մեջ: Կան նաև՝ գնալում եմ... և նմանները: Սակայն այս նոր ձևի ամենավաղ շրջանից արդեն տեսնում ենք, որ անորոշ դերբայի այս ներգոյականն իբրև սահմանական ներկայի մի բաղադրիչ մաս՝ կրել է որոշ փոփոխություն, այն է՝ «ում» վերջավորությունը դրվել է անորոշ դերբայի «ալ», «ել» վերջերի փոխանակ, ուրեմն գնալում եմ, բերելում եմ, զարմանալում եմ ձևերի փոխանակ՝ գնում եմ, բերում եմ, զարմանում եմ: Այս կազմությունը գտնում ենք արդեն Վարդանի պատմության մեջ 13-րդ դարում. «Քեզ աղօթք եմ առնում» (=քեզ աղոթք են անում), փոխանակ «են առնելում» ձևի: Դա ցույց է տալիս, որ արևելյան բարբառների մեջ 13-րդ դարից առաջ արդեն այդ ձևը հաճախված պիտի լիներ իբրև Սահմ. ներկայի մի բաղադրիչ մաս, որպեսզի «առնելում եմ» ձևը դառնար «առնում եմ»: Եթե «լառնել եմ», «առնելում եմ» ձևերը դեռ կարող էին զգացվել իբրև մի դարձված, «առնում եմ» ձևն այլևս դարձված չէ, այլ լուկ խոնարհման մի բաղադրյալ ձև. որովհետև դա այլևս չի կարող զգացվել իբրև անորոշ դերբայի ներգոյական «եմ» բայով:

Այսպես ուրեմն առաջ է գալիս Սահմանական ներկայի բաղադրության համար մի դերբայական ձև «ՈՒՄ» վերջավորությամբ, որ «ԵՄ» բայի հետ հարմար էր ցույց տալու մի տևական, անկատար իրական եղելություն և առաջ է բերելու մեր բայերի խոնարհման մեջ կատարվող կերպի ներկա՝ գնում եմ, գնում ես, գնում է, գնում ենք, գնում եք, գնում են, և անկատար անցյալ՝ գնում էի, գնում էիր, գնում էր, գնում էինք. գնում էիք, գնում էին:

Այս անկատար դերբայը բացի «եմ» բայի հետ միանալուց՝ ուրիշ գործածություն չունի. բարբառային ձևով միայն ասվում է՝ «գնում ժամանակը», «գնում տեղը», փոխանակ ասելով՝ «գնալու ժամանակ»: Այս վերջին նշանակությամբ անկախ գործածության համար նույն արևելյան բարբառների մեջ կա մի երկրորդ անկատար դերբայ՝ անորոշ դերբայի վրա ավելացրած «ԻՄ» վերջավորությամբ, օրինակ՝ գնալիս, տեսնելիս: Բարբառների մեջ սրա համանիշն է՝ գնալուս, այլև՝ գնալուդ, գնալւն. որոնց վերջի Ս, Դ, Ն հոդեր են, դրված անորոշ դերբայի տրականի վրա, և նշանակում են՝ իմ գնալու ժամանակ, քո գնալու ժամանակ, իր գնալու ժամանակ. ինչպես գրաբարում՝ ի գնալս, ի գնալդ, ի գնալն: Ասում են՝

զնալուս տեսա, զնալուդ կանես, զնալուն կտեսնի: Բայց «զնալուս» ձևն արդեն գրեթե կորցրել է իր վերջի Ս հոդի նշանակությունը և գործ է ածվում բոլոր դեմքերի համար, ինչպես նաև միշտ «զնալիս» ձևը: Այս երկուսն էլ, «զնալուս» և «զնալիս», տարբեր բարբառային ձևեր են, անորոշ դերբայի «զնալու» և «զնալի» տրականից կազմված ներգոյական են «Ս» հոդով: Բայց որովհետև «Ս» հոդը կորցրել է իր նշանակությունը, դրանք դարձել են «զնալ» բայի մակբայական ձևերը միայն:

Արևելյան գրական լեզվի մեջ երեք միավանկ բայերի խոնարհման համար միայն «ԵՄ» բայի հետ առնվում է այս անկատար դերբայը՝ «ԻՍ» ձևով՝ գալիս եմ, տալիս եմ, լալիս եմ. բարբառային են՝ գալում եմ, տալում եմ. լալում եմ: Կան նաև բարբառային ձևեր բազմավանկների համար. ինչպես՝ գնալիս եմ, գնալիս ես և այլն: Տե՛ս § 243 անկատար դերբայի կազմությունը:

258. «ԿՈՒ» ՄԱՍՆԻԿՈՎ ՍԱՀՄ. ՆԵՐԿԱ ԵՎ ԱՆԿ. ԱՆՅՅԱԼԻ.— Ներսես Շնորհալու ժամանակից արդեն (12-րդ դար) գտնում ենք Սահմ. ներկա և անկ. անցյալ ժամանակները կազմված «ԿՈՒ» նախամասնիկով, օրինակ՝ Շնորհալու «Առականեր»-ի մեջ՝ Քան զծիրանի ծով կու ծփայ. Հետ կու կանչէ գետ ըզհետ. Գարին ի փորն կու աճէ. Պարան յետեն ի քարշ կու գայ. Անդ կու ճեմի և շտայ քարտէզ. Ծորտն զպահուցն կու բաշէր. Ու կու իջնայր ի խորասան:—Այս մասնիկը հետագայում ընդհանրանում է և անցնում նոր լեզվին. դրանով առաջ են գալիս հին Սահմ. ներկա և անցյալ անկատար ժամանակներից նոր կիրառություններ, որոնք այլևս չեն շփոթվում իբրև ստորագասական գործածվող սահմանականի նույն ձևերի հետ: Այս «կու» մասնիկով կազմված ներկան և անցյալը, սակայն, գործ են ածվում միայն դրական ձևով: Դրա գործածությունամբ լեզվից դուրս է ընկնում «ի» նախդրով և անորոշ դերբայով կազմված դրական ձևը, ինչպես՝ «եմ ի հաւատալ», «եմ ի գրել»: Այս վերջինները մնում են միայն իբրև բացասական, և առաջ է գալիս այսպիսի խոնարհում. դրական՝ կու տամ, կու տաս, կու տայ... բացասական՝ չեմ ի տալ, չես ի տալ, չէ ի տալ:

Այս «կու» մասնիկի ծագման համար ընդհանրապես ընդունված է Ա. Այտնյանի բացատրությունը (Քննական քերակ. եր. 75 հտ.): Ինչպես տեսանք, «կամ» բայի ձևերը «և» շաղկապով, կամ առանց շաղկապի, դրվելով իբրև ավելադրություն հաջորդ բայից առաջ, պահում էին վերջինիս սահմանական բնավորությունը: Արդ,

բստ Այտնյանի «կամ» բայի եզ. 3-րդ դեմքը «ու» շաղկապով՝ «կայ ու» ձևով ընդհանրացել է թե՛ ներկայի և թե՛ անկ. անցյալի բոլոր դեմքերի համար. այսինքն՝ փոխանակ ասվելու, օրինակ՝ կամ ու ցուցանեմ, կաս ու ցուցանես, կայ ու ցուցանէ և այլն. կայի ու ցուցանէի, կայիր ու ցուցանէիր, կայր ու ցուցանէր և այլն. ասվել է՝ կայ ու ցուցանեմ, կայ ու ցուցանես, կայ ու ցուցանեմք և այլն. կայ ու ցուցանէի, կայ ու ցուցանէիր և այլն: Ապա «կայ ու» կապակցությունից սղումով առաջ է եկել «կու» ձևը, որ և իբրև մասնիկ ընդհանրացել է լեզվի մեջ:

Այս բացատրությունը, սակայն, հավաստի հիմնավորված չէ: Դա ենթադրում է լեզվի զարգացման երկար ընթացք, որ չէր կարող իր խոշոր հետքերը չթողնել հին կամ միջին հայերենում և արդի բարբառներում. բայց «կամ» բայով կազմված Սահմանական ձևերի համար սակավաթիվ օրինակներ միայն կան (տե՛ս § 254—255). ուստի իրավամբ գրում է Կարստը (եր. 308). «Այս բացատրությունը հավաստի կարող էր լինել, եթե ապացուցվեր, որ 1) կայ ու իբրև նախաձև կու ձևի՝ մի ժամանակ ընդհանրապես և կանոնավորապես, կամ գոնև հաճախ, գործածվել է Սահմանականի հիշյալ ֆունկցիայով և ոչ թե լոկ հատ-հատ դեպքերում... և 2) կայ ու ձևից հնչյունաբանորեն կարող էր կու ձևն առաջ գալ»: Պետք է ավելացնել նաև, որ նույնիսկ մի օրինակ չկա բերված, որի մեջ «կայ ու» ձևը դրված լիներ ոչ թե ներկայի եզակի 3-րդ դեմքի հետ, այլ ներկայի մյուս դեմքերի հետ, ինչպես և անկ. անցյալի դեմքերի հետ, թե՛ եզակի և թե՛ յոդնակի, դիցուք այսպիսի ձևեր՝ կայ ու ցուցանեմ, կայ ու ցուցանես, կայ ու ցուցանեմք և այլն. կամ՝ կայ ու ցուցանէի և այլն: Քանի որ զարգացման այս միջին ձևի համար վկայություններ չունենք, և «կամ» բայով կազմված «սակավաթիվ վկայություններ միայն կան, որոնց մեջ այս բայը դեմքով ու ժամանակով նամաձայն է նաջորդ բայի հետ, Այտրնյանի ենթադրությունը ապացուցված չի կարելի համարել: Պետք է կարծել, որ այդ «կամ» բայի գործածությունը Սահմ. եղանակը որոշելու համար՝ լոկ առանձնացած դարձվածներ են եղել և այդպես էլ մնացել են ու չեն վերածվել խոնարհման ձևերի:

«ԿՈՒ» մասնիկի հին ձևն է «ԿՈՅ». որ երևում է ձեռագիրների մեջ, ինչպես՝ Այդ պարջելի ձաներդ, որ դու կոյ հաճես. ոչ ի սաղմոսն կայ... Թագաւորին փեսայն բժշկութիւն կոյ առնէ և դես հանէ: Այս քանի՞ տարի կայ որ կոյ վաւրեմ և կոյ վաստակեմ—զհատն դու կոյտես և զարդն ինձի կոյ կերցնես. Պօղոս առաքեալն կոյ

հրամայէ. *Ես Խ. (քառասուն) կին ունիմ և յիմ հումքն կոյ պահեմ զամենն.*—Գիշեր ու ցերեկ կու աշխատիմ և կու դատիմ, որ կոյ ուտեն քահանաքն և ժողովուրդքն. Սիրտս կոյ բալկտի և կոյ տապի. Դու անդ մի գար, թէ չէ՝ յանմանէ կելանեմ և ի քեզ կոյ մտանեմ (Ն. Մառ, Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ, Մասն Բ, հր. 131, 134, 135, 151, 155, 158, 191):

Արդ, այս «կոյ» մասնիկն, սկզբնապէս եղել է մի անկախ բառ «անա» նշանակութեամբ, ինչպես և մինչև այժմ մնում է զանազան բարբառների մեջ կո, կյո, զո, գյո ձևերով. այսպես օրինակ՝ Աճառյանի «Հայերեն գավառական բառարանի» մեջ գտնում ենք այդ բառը «կօ» ձևով դրված. դիմացը գործածութեան տեղեր նշանակված են՝ հոյ, հիզան, հլաթ, Մոկք, Սալմաստ, Վան:

Բարբառների մեջ անա բառը կա ընա՝. ըհր՝. ճա՝ ձևերով, արևելյան բարբառներում կան նաև ճրես, ճրեղ, ճրեն կամ ճրե, այլև ճես, ճեղ, ճեն. համապատասխան հին լեզվի աւասիկ, աւաղիկ, աւանիկ բառերին: Նույնպես կան երեք դեմքի համապատասխան ձևով «կո» բառից՝ սկօ, ըկօ, ընգօ: «Ահա» բառի մի ուրիշ նամանիչն է «նայ» կամ «նա», որ սովորական է միջին հայերենում: Այս բառերը հաճախ գործածվում են համանիշների կրկնութեամբ, այսպես հին լեզվի մեջ՝ անաւասիկ, անաւաղիկ, անաւանիկ, անա աւասիկ, անա աւանիկ. նա աւանիկ. տի՛ նա անա: Նույնպես բարբառների մեջ՝ ըհր՝ ճրենիկ (Տ. Նավասարդյան, Հայ ժող. հերյաթներ, է. 11), անա՛ նա (Արաբկիր), որից սղումով՝ ճա՛նա, ճա՛ն: «Կո» բառի հետ կրկնված կան՝ կօսկօ, կսկօ, կոճան, ճանգօ (Սրվանձատ. Մանանա, հր. 180. «Հանդո ձինձենոց կիշա»). սկոճա, սկոճանա (սկո+ահա+նա), ըկոճա, ըկոճանա. ընգոճա, ընգոճանա (Մարաղա). կոճնա կամ գյոճնա (Սալմաստ): Կա նաև՝ անանչ, հաճանչ, կոճանչ: (Այս բառերի մեծ մասը տե՛ս Աճառյանի «Հայ. Գալ. Բառարանի» մեջ):

«ԿՈՅ» բառը, որ սովորաբար արտասանում և գրում են «կո» (կօ), «կյո», Սրվանձոյանը գրում է զօ. Վանա բարբառում նաև քմայնացած գյո. Մոկաք և հոյեցոց մեջ կո, այլև քմայնացած կյո: Սպասելի էր Վանա բարբառում ևս կո կամ կյո, և այս բարբառի նմար «կյո» ձևն ունին Ա. Վ. Տեր Սարգսենց («Պանդուխտ վանքին», հր. 15, 32, 64, 78, 80, 81), ինչպես և ուրիշները: «ԳՈ» արտասանությունն առնուշտ ծագած է հանգո, ընգո ձևերից, որոնց մեջ նախորդ «ն» հնչյունի առնմանումով «կ» դառնում է «գ»: Նման երևույթ գտնում ենք և Նետկալի մեջ. Սկո, ըկո, ընգո բառերի համապատասխան ձևով կան «տեղ» բառից՝ ստեղ, բաեղ, ընդեղ. Սալմաստոց բարբառով՝ ստաղ, ըտաղ, ընդաղ («ա» ձայնավորն արտասանվում է բերանի առաջակողմում, ինչպես «է» ձայնավորը, միայն ստորին բարձրությամբ, մինչդեռ «է» ձայնավորը միջին բարձրությամբ է արտասանվում): «ԸՆԴԵՂ» «ընդաղ» բառերի մեջ անձայն «տ» հնչյունը «ն» հնչյունի ազդեցությամբ դառնում է ձայնեղ «Դ»: Արդ, նույն Սալմաստոց, ինչպես և հոյեցոց բարբառում սովորաբար գործածվում են նաև՝ տաղ (այստեղ, այդտեղ), դաղ (այնտեղ: Էմինյան Ազգագր. Ժողովածու, Դ. հր. 344—350): Այս վերջին «դաղ» ձևը պարզ կերպով ծագած է «ընդաղ» բառից, որի «ըն» մասը

դուրս է ընկել, բայց պահվել է «դ» հնչյունը, որով և պահվում է այդ «դաղ» ձևի «այնտեղ» նշանակությունը: Այսպես և «ընդո» ձևից ծագել է «զո» ձևը: Այդ է պատճառը, որ երբեմն միևնույն բարբառի մեջ թե՛ կո և թե՛ զո ձևով է երևան գալիս այդ բառը:

259. «ԱՀԱ», «ՆԱՅ», «ԿՈՅ» ԲԱՌԵՐՈՎ ՍԱՀՄ. ՆԵՐԿԱ ԵՎ ԱՆԿ. ԱՆՅՅԱԼ:— «Ահա» բառը Հայկ. լեզվի նոր բառգրքի մեջ բացատրված է՝ «Ձայն նշանակ ցուցման առաջիկայ կամ մերձակայ իրաց և գործոց, որպէս և անցելոց իբրև ներկայ առաջի եղելոց»: Սույն տեղում 13-րդ դարու հեղինակ Գևորգ վարդապետի մի գրքովածքից բերված վկայության մեջ ասված է. «Ահա բառդ ստուգութեան և մատնացոյց առնելոյ է... Ահա ձայնդ առ այնոսիկ պատշաճի, որք ակն ունին և սպասեն տեսանել զոք»: «Ահա» բառի, ինչպես և համանիշ բարբառային «հրես», «հրեն», «կո», «նայ» բառերի նշանակությունն, ուրեմն, այնպիսի է, որ դրվելով ներկա ժամանակի մի բայի վրա՝ ցույց է տալիս խոսելու վայրկյանին խոսողի աչքի առաջ կատարվող մի գործողություն, որին մատնացույց է լինում խոսողը. օրինակ՝ «Հրեն Տիգրանը գնում է», «Կո Տիգրանն էթալի», այս խոսքն ասելիս՝ խոսողը ցույց է տալիս, և խոսակիցը նայում, տեսնում է, որ Տիգրանն իրոք գնում է: «Կլո էթասեն վարժատունը». «Կլո տսնես ես մեշան» (էմին. Աղգ. Ժող., Դ. 345, 347): «Պապիկը իր բեռ բռնեց, գնաց ու դեռ կս (դեռ գլո) կերթա» (Շերենց, Վանա Սաղ.. Ա. 119): Դրվելով ապառնի ժամանակի բայի վրա՝ այս բառերն ակնարկում են մի գործողություն, որ կատարելի է շատ շուտով, իսկույն ևեթ, ինչպես թե ներկայում աչքի առաջ, օրինակ՝ «Մի քիչ կաց, հրես կըգա». «Դե՛ դու գնա, զո ես քեզ կըհասնեմ» (Սրվանձտ. Մանանա, Լր. 205), «Մնաս բարի, կյո ես էթաս եմ» (էմինյան Աղգ. Ժող., Դ. 343): Այսպես և անցյալ ժամանակի մի բայի հետ՝ այս բառերը գործողությունը պատկերացնել են տալիս իբրև խոսելու վայրկյանին կատարված կամ կատարվող, կարծես, խոսողի և խոսակցի աչքի առաջ, օրինակ՝ «Ահա եկավ և նա». «Դո քե անմահութնի չուր բերի» (Սրվանձ., Ման., 211). «Կյո քյո Ֆիլասըմ էկավ» (Գ. Հովսեփյան, Ռոստամ Զալ, Մոկաց բարբառ.. Եր. 22, 24): «Կո էկավ տարին պուրավ». «Կո տրանք էլ պերիմ» (Տ. Ավետիքյան, Ն. Կիրակոսի հարսանիքը, հոյեցոց բարբառով, Եր. 30, 60. տե ս և Եր. 44, 53, 61):

Մի անգամ որ ահա, կոյ և նման բառերը գործողությունը ցույց են տալիս իբրև խոսողի և իր խոսակցի աչքի առաջ, բնականաբար այդ բառերը նույնպես պետք է դրվեն հին լեզվի Սահմ. ներկա

Ժամանակի հետ, սրա հին նշանակությունը իբրև տեական ներկա նաստատ և առանց երկդիմության պահելու համար. «ահա գայ», «կոյ գայ» կապակցությամբ «գայ» ձևը կարող էր հասկացվել միայն «գալիս է»։ Բացի այդ, ինչպես աշխարհաբարում և ուրիշ եզուների մեջ Սահմ. ներկան գործածվում է և իբրև ապառնի, երբ գործողությունը մտածվում է իբրև մի ապագա ժամանակակետում խոսողի ու խոսակցի աչքի առաջ կատարվող, — օրինակ՝ ասում ենք՝ «դու գնա, ես էլ հրեա գալիս եմ», «ես էլ կո իկյաս եմ», «ես էլ կո կիգամ», — նույնպես և հին լեզվի մեջ «ահա գայ» կապակցությամբ, ինչպես և համանիշներով՝ «նայ գայ», «կոյ գայ», կարող էր գործածվել և գործածվել է նաև իբրև ապառնի։ Բերենք մի քանի օրինակներ թե՛ ներկայի և թե՛ ապառնու համար։ Ահա այժմ սկսանք.— Ահա սկիզբն առնում բանից և խրատ տամ հասարակաց.— Ահա կամիս զարթիլի դու.— Ահա զան և զիս քաշեն։ Ահա մահն գալ և գտնու շատք ի քուն, շմնայ յինք ի մօտ իրք ծածուկ կամ Թագուն (վերջին երկուսն ապառնի. Կոստանդին Նրզնկ., եր. 68, 74, 104, 118, 130):— Եւ ահա գամ, տեսանեմ, թէ աղթէ զիս աստուածն քո (Կեղծ Շապուհ Բագրատունի, եր. 22. ապառնի ժամանակ):— — Ահա երդնում ի գլուխ քո.— Փախիր և դու. զի ահա գայ մարդն... թէ գայ տեսնու զքեզ, վալ լինի քեզ։ Եւ ահա գայ հողագործ մարդ մի (ապառնի և ներկա)։— Վարիանտն «Յինչ կու փախչիք.— և ասացին, թէ մարդ կու գայ»)։ Ահա երևի հետն (Ժող. Առակ. Վարդանայ, եր. 4. 113, 114, 115)։

«Կոյ» բառի համար հին գրականությունից օրինակ չունենք, որովհետև ընդհանրապես հին բարբառներով գրվածքներ չկան. բայց մեր ժամանակի բարբառներում շատ կգտնենք այդ բառը «կո» (կյո) կամ «գո» (գյո) ձևով գրված Սահմ. ներկայի կամ իբրև ապառնի գործածված ներկայի հետ. «Կո տու ես ասելիք». «Ես կո քնես եմ». «Կո տանցմեն տրկի ըլիք». «Կո ըտնեց կըլիք» (Տ. Ավետ., Կիրակոսի հարսանիքը, եր. 48, 37, 78, 35, այլև՝ 40, 48, 85: «Մարդ մի գա... ոտ մի կըրալա Խիզան, ոտ մի Ստամբուլ». «Գո յոթն ջաղացի քար կ'աղա, մեկ մարդ կ'ուտա, չի կշտանա». «Գո մարդ մի... բարահի մը ջուր կը խմա». «Գո մարդ մարդահոտ կը գա» (Սրվանձտ., Մանանա, եր. 194, 195, 204): «Կը տեսնան. որ գյո էսա կամիշ կը ֆաղիք». «Գյո սարասքյար թուր քաշն կ'էքա վեր դիւշմնքտերաց» Նավ., Հեք. 2. եր. 46 հտ.): «Միկ (ինձ) ինչի կը կանչես կյո քյո մոտ». — «Կյո էն մուխն ի որ չուր մկայ էլ կյո կը մխանք». «Կյո էսա մեր դատաստան րսկնա կը մնա». — «Տեկ կյո կերթա» (Ա. Տ.

Սարգս., Պանդ. Վանցին, եր. 32, 64, 78, 81)։ «Աչքեր կյո կը պսպղան»։ «Կյո խարսնիս կանեն» (էմինյան Ազգ. Ժող., Բ. 434 440)։

Ահա և նայ բառերը միջին հայերենում, հաճախ կրկնված, ինչպես մի բաղճյուտական շաղկապ դրվում են պատմվածքի մեջ խոսքերի սկզբում ոչ միայն խոսքերն իրար հետ կապելու համար, այլև առանձնապես ստուգությամբ և ուժով արտահայտելու Հին Սահմ. ներկայի նշանակությունը այս դեպքում էլ բնականաբար առանց երկդիմության մնում է։ «Ահա», միաժամանակ և «նայ» բառերի այս գործածության համար օրինակ բերենք Կոստանդին Նրզնկացու մի քերթվածից (եր. 112. հտն.) կրճատումներով. Ահայ գնան խնդիր հօրօտ մօրօտ ու ձունծաղիկին, ու ղրկեն և ձէնեն զշուշան. Նա խնդալով ցնծայ այն մասրենին... Նայ լսէ զձայն բրբուլին վարդն... Նայ ծաղկունքն քառմեցան... Նայ վարդն զարդարեց... Նայ բրբուլն երեկ նրստաւ... Նայ բրբուլն ուրախանայ... Նայ դառնայ վարդն ի բրբուլն... Ահա կամ ես զարդարած, 'ի իմ տերևնիս զերդ հուր վառին... Ահա գան և զիս քաղեն... Նայ գնեն զիս և տանին (ապառնի)։—Այս բոլոր դեպքերում էլ բարբառային ձևով կարող էր «կոյ» դրվել, քանի որ ամեն բարբառ, բնականաբար, իր բառն է գործածում. այսպես օրինակ՝ Այրարատյան բարբառում ասվում է՝ Տեսնում են ի՞նչ. իրանց հարսը հրեն աղաքներին մեկմեկնակ Լրում ա՛յ։—Խոյլեցին ասում է՝ Կրտսնա՛ կո մեկ պառաւ թիւնդիրը վառւլի. չի կպնելի՞²։—Վանեցին՝ Կը տիսնան որ գլո մեկ զարդարուն ձիավոր մ'ալ կուզա՞։—Մոկացին ասում է՝ Տեսա՞վ զլոթ գլո մաչ աժղահարու էրկու ոտեր՛։—Տեսա՞վ կո մեկ բաղչի մեջ ի՞նչ. Կո էս էլ կերթամ։ Խիզանցին ասում է՝ «Կառաջանա, կը տիսնա որ ի՞նչ. զո մեկ դե մը... կը Բնի, աղջիկ քարկահ կանի»։—Այս միևնույն հեքիաթի մեջ քիչ հետո՝ «Կառաջանա, տիսնա որ հա (==ահա) մեկ անհավատ դե մը... քնե. էդ աղջիկ քարգահ կրբա-

¹ Ա. Նավասարդյան, Հայ. Ժող. հեքիաթներ, է. 44. բաղմաթիվ օրինակներ նաև ուրիշ մասերում, ինչպես՝ է. 10, 20, 39, 2. 3, 14, Թ. 15, 23 և այլն։

² Ս. Հայկունի, Կենդանական վեպեր, եր. 17. ուրիշ օրինակներ նույն և 18 եր.։

³ Նավ., Հայ. Ժող. հեք., 2. եր. 38. բաղմաթիվ օրինակներ հենց սույն հեքիաթի մեջ, եր. 35, 38, 41, 43, 45, 46 և այլն։

։ Հովսեփյան, Ռոստամ Զալ, եր. 24։

⁵ Ա. Սեդրակյան, Քնար մշեցոց և վանեցոց, եր. 21. էմին. Ազգ. Ժող. Բ.

նի»¹։—Արաբկիրցիին ասում է՝ Աճաճա կուգա²։—Միջին հայերենի մի արևմտյան բարբառ՝ «Եւ տեսավ, նայ կրակ էր վառած»³ (Եվ տեսավ, ահա կրակ կար վառած)։

Ինչպես մեր ժամանակ, նույնն եղել է հնումն էլ։ Անշուշտ կոյ բառն է գործածվել հին ժամանակ ևս նույն վայրերում, ինչ որ մեր օրերում. ուստի և հին Սահմ. ներկայի հետ աճա և նայ բառերի փոխանակ «կոյ» պիտի կիրառվեր վերևում դրված խոսքերի և նմանների մեջ՝ կոյ այժմ սկսանիմ.—կոյ սկիզբն առնում։ Կոյ կամիս.—կոյ մահն գայ.—կոյ գամ.—կոյ երդնում.—կոյ գայ.—կոյ երևի.—կոյ գնան խնդիր.—կոյ խնդալով ցնծայ.—կոյ լսէ.—կոյ բլբուլն ուրախանա.—կոյ դառնա վարդն.—կոյ կամ ես զարդարած և իմ տերևնիս զերդ հուր վառին.—կոյ զան և զիս քաղեն.—կոյ զենն զիս և տանին։

Այսպիսի մի խոսքը՝ «Տես, հրեն գալի՛ս է նա», գրաբար՝ «Տես, ահա գա՛յ նա», բարբառային ձևով պիտի ասվեր՝ «Տես, կոյ գա՛յ նա»։ Բայց բավական է միայն, որ «կոյ» բառի նշանակությունը մթնի, և այն ժամանակ այդ բառը կդառնա Սահմ. ներկա կազմող մի մասնիկ։ Իսկ այդ լինում է այն պատճառով, որ անմիջապես բայի վրա դրված կոյ բառը անշուշտ մնալով իբրև նախահար՝ արտասանվում է բայի հետ իբրև մի բառ՝ կոյ-գա՛յ, և ապա՝ ձայնափոխությամբ դառնում է կու-գա՛յ. մինչդեռ նույն «կոյ» բառն իբրև անկախ բառ մնալով՝ ձայնաշրջությամբ դառնում է ոչ թե «կու», այլ «կո» (կյո), ճիշտ ինչպես այս «կո» բառն ունեցող բարբառների մեջ (Վան, Սալմաստ, Խոյ, Մոկք) հին «ույ» բառը դարձել է «քո» (քյո) և ոչ թե «քու», ինչպես է ուրիշ բարբառների մեջ։ Հնչյունական տարբերության պատճառով «կու» ձևն այլևս չի նույնացվում կոյ, կո=աճա բառի հետ. բայց դրվելով բայի վրա՝ դեռ շարունակում է ավելի պարզ արտահայտել հին Սահմ. ներկայի կատարվող կամ տեական նշանակությունը։ Հետագայում, ինչպես նման երևույթներ հաճախ լինում են, «կու»—«կը» մասնիկով կազմած ձևի վրա կրկնվում է նույնը «կո» ձևով՝ «կո կ'երթամ»։

«Կոյ» բառն ունեցող բարբառներից ներկայի վրա դրվող այս «կոյ» բառը կամ «կու» մասնիկը, այն շրջանում, երբ կարիք կար

¹ Մովսեսայան, Մանանա, եր. 175, 176. բազմաթիվ օրինակների «կո» (գօ) բառի գործածության եր. 173—211։

² Աճառյան, Հայ. գավ. բառ. «Ահանա» բառի տակ։

³ Մառ. Ժող. Առակ. Վարդանայ, Բ. եր. 313։

նոր Սահմ. ներկա առաջ բերելու, անցել է նաև ուրիշ բարբառների. որոնք շունենալով «կոյ» բառ՝ բայի վրա դրվող այդ բառը հենց սկզբից իբրև մասնիկ պետք է ըմբռնեին: Թե որտեղ է սկիզբն առել դրա կիրառությունը, դժվար է որոշել: 19-րդ դարում Վանա լճի շուրջն եղած բարբառների, ինչպես և պարսկահայոց՝ հոյի, Սալ-մաստի բարբառների մեջ է երևում կո—ահա բառը, այն էլ, ինչպես կարելի է տեսնել այդ բարբառներով գրված բանահյուսությունից, այդ «կո» բառը այդ տեղերում շատ ու շատ ավելի սիրված և հաճախակի գործածություն ունի, քան հրես, հրեն բառերն արևելյան բարբառների մեջ, կամ ահա բառը գրական լեզվի մեջ՝ Պետք է ենթադրել, որ Վանա լճի շուրջն եղած կամ պարսկահայոց բարբառներից էլ ծագում է «կու» մասնիկը:

Մեր այժմյան լեզվի մեջ «կու» ձևն սղված է և դարձած է կը. ձայնավորից առաջ «կ», ուստի և դա, ավելի հեռացած լինելով «կոյ» բառից, կրկնվում է իրար հաջորդող բայերի վրա: Բայց հին ժամանակ, մինչև անգամ Նաշադ Հովնաթանի սաղևրի մեջ (այժմ էլ այս ու այն բարբառների մեջ), բավական էր համարվում մեկ անգամ միայն կոյ կամ կու դնել բայերից առաջինի վրա, ինչպես և ահա բառը, օրինակ՝ Փեսայն բժշկութիւն կոյ առնէ և դես հանէ (Ժող. Առ. Վարդ., Ա. Եր. 135).—Ահա մահն գայ և գտնու... (Կոստն. Երզն., 130): Ելել կուգայ վարդն ի նորու և մեզ բանայ դովի սիրու (Կոստ. Երզն., 120): Արդի բարբառների մեջ ևս «կո» (գո, գյո) բառը սովորաբար չի կրկնվում. ինչպես պատմական ներկայի հետ՝ «Գո կը հանա, կընամբխա արևմտոց թագաւորին» Տեական ներկայի հետ՝ «Գո հովիւ մի փող կը փչա, ու սար ու ձոր... կը խաղան (Սրվանձտ., Մանանա, Եր. 193, 195):

Կան բարբառներ, որոնց մեջ «կլ» մասնիկը դրվում է բայից հետո, այն էլ երբեմն մի քանի իրար հաջորդող բայերից վերջինից հետո, կամ թե կրկնվում է միևնույն բայի վրա առաջից և ետևից. օրինակ՝ «Կոպալաշտները բռնեն Նդիային լաժ մ'ծեծեն կ'ու կըսեն կը... Նդիան նոր զղջա կը, զարկե կը հերոնը աչքը, երկու լուսն ա կըհանն, բռնի կը աշկերդին ձեռքեն... Նդիան նստի. համբառնա կը» (Երվ. Լալայանց, «Ջավախքի բուրմունք», Եր. 43): «Կլ» մասնիկի

Նկատենք օրինակ՝ Էմինյան Ազգապ. Ժողովածու, Բ. 371. Խլաթի բարբառով. «Մեկ օր Սայաթ կէլնի, կէրթա բազար, կըտեսնի մեկ պստիկ տղա կո թալուկ էր էնտեղ. կըվերցնեն, կո տուն կըբերեն, կըսա.—կո, կնի'կ, մեկ տղա իմ գտեր բերեր իմ»: Այսպես շատ հաճախ նաև Վանի, հոյիցոց և այլ բարբառների մեջ հենց նույն տեղը. Եր. 434, 435, 437, 440, 441:

այս ետադասությունն ու կրկնվելը միևնույն բայի վրա՝ ծագում է «կոյ» բառի ետադաս, ինչպես և «կը» մասնիկն ունեցող բայերից հետո ևս դրվելուց, օրինակ՝ հետևյալի մեջ. «ծիկ (ինձ) ինչի՞ կը կանչես կյո քյո մոտ» (Տ. Սարգսենց Ա., «Պանդուխտ Վանցին», հր. 32), որ կարող է դառնալ «կը կանչես կը»:

Վերևում տեսանք, որ հին Սահմ. ներկան «անա», «նայ» բառերի հետ՝ կարող է թե՛ ներկա և թե՛ ապառնի ժամանակների նշանակությամբ գործածվել. ինչպես՝ «Անա երևի հետն»։—Ահա երևում է հետքը.— «Անա գան և զիս քաղեն... նայ գնեն զիս և տանին»։— Ահա կգան և ինձ կքաղեն... կգնեն ինձ և կտանեն։ Արևմտյան բարբառներին հատուկ այս «նայ» բառը միջին հայերենում (որ արևմտյան բարբառ է) շատ հաճախ դրվում է թե, զինչ ու, ով ու, երբ, յորժամ, քանի և նման բառերով սկսվող պայմանական, ժամանակական և այլ երկրորդական խոսքերից հետո եկող գլխավոր խոսքի սկզբում, դարձյալ «անա» նշանակությամբ։ Օրինակ՝ Կոստ. Երզնկացին (հր. 88) նման կապակցությունների մեջ մի դեպքում «նայ» է դնում և քիչ հետ մի ուրիշ խոսքի մեջ՝ «անա»։ «Զինչ որ ի բանդ կային և ի խաւար ի խոր զնդան, նայ լոյս ծագեց նոցա յարեգականն ի մեծ լուսոյն... Զինչ որ կայ արարած ու անհոգի մեռած կային, անա կենդանացան յարեգական ի մեծ լուսոյն»։ «Զինչ որ» բառի տեղ, հասկանալի է, կարելի է դնել «ով որ», ինչպես և բայերի անցյալ ժամանակի փոխանակ՝ ներկա. «Զինչ որ (ով որ) ի բանդ կան, նայ (ահա, կոյ) լոյս ծագէ նոցա. զինչ որ (ով որ) կայ արարած ու անհոգի մեռած կան, անա (նայ, կոյ) կենդանանան»։ Այս նշանակում է՝ «ինչ որ (ով որ) բանդում կա, անա (կոյ) լույս է ծագում նրանց»։ կամ՝ «լույս կծագե նրանց»։ «ինչ արարած որ կա, ով որ անհոգի մեռած կան, անա (կոյ) կենդանանում են», կամ՝ «կկենդանանան»։ Մի քանի օրինակներ ևս. Ով որ ինձ միտ դնէ ու զինչ խօսիմ՝ ինք հասկանա, նայ ես իր տամ նշան, թէ այս շնորհիս որպէս հասայ։—Թէ զթաս յանպէտ ծառայ, նայ ես զայս կենքս ունայն ուրանամ։—Երբ որ զայս մեծ պարգեւքս ի յայն լուսոյն ես ընկալայ, նա մարմինս հոգովս իր սուրբ տեսոյն գրեմ ծառայ։—Յով որ սէր կայ յիր սրտին, նայ զիս նորա կամակ տանին։ Ու թէ սէրն յիսնէ զատի, նայ զիս տանի հոգմ ու քամին (Կոստ. Երզնկ., հր. 98, 99, 101, 116, 117)։ Յորժամ մարդն հիւանդանա, նա բերեն զհաւն մօտ ի հավանդն. թէ ունիցի հիւանդն դարձ, որ առողջանայ, նա հաւն քաղցրութեամբ հալի ի հիւանդն և գիրկ արկանէ և զհոգի հարու թեւովն (Ժող. Առ.

Վարդ., եր. 81): Ով ելնէ և այրէ զբարանն, նա տամ իւրեան շատ սակի և արծաթ (Սմբատ Սպար., եր. 169): Թէ գաս գիշերն ի մօտիս, նա ղնեմ զերեսդ երեսիս (Նահապետ Քուչուկ, Դիվան, եր. 119):

Այս բոլոր, ինչպես և բազմաթիվ այսպիսի կապակցությունների մեջ՝ նայ բառից հետո եկող խոսքի բայն ունի կա՛մ Սահմ. ներկայի, կա՛մ ավելի իբրև ապառնի գործածված ներկայի նշանակություն: Այդ բոլորի մեջ ևս «նայ» բառը բարբառային ձևով կարող էր փոխանակվել համանիշ «կոյ» բառով, ինչպես, օրինակ, վերևի վերջին խոսքերը կարող էին ասվել՝ Ով ելնէ և այրէ՝ զբարանն, կոյ տամ (=կու տամ) իւրեան շատ սակի.—Թէ գաս գիշերն ի մօտիս, կոյ ղնեմ (=կու ղնեմ) զերեսդ՝ հրեսիս:—Այսպես՝ մեր ժամանակի բարբառներում գտնում ենք՝ «Թա չբիրես զո տը մեռնեմ» (Սրվանձտ., Մանանա, 203), որ միջին հայերեն լինում է՝ Թէ չբերես, նայ մեռանիմ—«Թէ չբերես՝ կոյ մեռանիմ»: Ահա և մի ուրիշ խոսք, որի մեջ «զո» բառը դրված է ուղղակի հին Սահմ. ներկայի վրա, որ իբրև ապառնի է առնված. «Յեվարին ինչ տուն կերթան, ըմեն էլ զո մրկին» (Սրվանձտ., Մանան., 197): Երեկոյան երբ տուն կերթան, ամենքն էլ կոյ մրկին (=կու մրկին—կայրվեն): Այս միևնույն խոսքը հինգ տող վերևում ասված է այսպես՝ «Յեվարին ինչ կերթան ներս, չբիս ըմենն էլ տը մրկին». ուրեմն զո մրկին=տը մրկին, այսինքն զո—կո—կոյ=անա բառը նույնպես և նույն իմաստով դրվում է հին Սահմ. ներկայի վրա, ինչպես և տը—տի—պիտի բառը, ինչպես և «նայ» բառը: Բավական է որ «կոյ» բառի նշանակությունն այս դեպքում էլ մի փոքր մթնի, այն ժամանակ առաջ կգա խոնարհման մի ձև. ինչպես օրինակ՝ այս հայրենի տողերը՝ «Մեռնիմք ի յանդէն երթամք, նայ նստինք քան զմեկ մ'այն ի վեր» (Նահ. Քուչ., Դիվ., եր. 92), փոխանակ ունի՝ «Մեռնիք ի յանդէն երթայք, կու նստիք քան մեկ այլ ի վեր» (Կոստ., Նոր. Ժող., Ա. 69), որ հին ձևով է... կոյ նստիք:

Երբ «կու» մասնիկն առաջացած տարածվում է, բնականորեն բռնում է, ինչպես այս վերջին օրինակի մեջ է, վերջադաս գլխավոր խոսքի սկզբում դրված համանիշ «նայ» բառի տեղը, այն ժամանակ սրա ֆունկցիան ավելորդ է դառնում. ուստի և այդ «նայ» բառը կա՛մ դուրս է ընկնում, կա՛մ արտասանությամբ միանալով առաջադաս խոսքերի հետ՝ դառնում է մի շատ սովորական վերջահար մասնիկ պայմանական և նման խոսքերի համար և մինչև այժմ «նա», «նը», «նե» ձևերով ապրում է Նոր Նախիջևանի և այլ բարբառներում.—ինչպես՝ Սաղ մնամ նե, կը մնամ, չմնամ

նե, ի՞նչ անիմ (Նավ. Հեք., է. 64):—Ապա այս կիրառությունն անցնում է և այնպիսի կապակցությունների, որոնց վերջադաս խոսքի բայը «կու» մասնիկով չէ. օրինակ՝ Եկիք նե՝ բարով եկիք.—Ով քուն էր նը՝ արթնցավ (Ճանիկյան, Հնութիւնք Ակնայ, եր. 494, 480), հին ձևով՝ «Ով քուն էր, նա՛ (ահա) արթնացաւ»:

Անգլական այս փոփոխությունը տեսնում ենք համանիշ «ահա» բառի համար ևս: Այսպիսի մի խոսքը՝ «Յորժամ նա ղայս ասաց, նայ տղին աչքն բացաւ», «ահա» բառով լինում է՝ «Յորժամ նա ղայս ասաց, անա տղին աչքն բացաւ»: Արդ, այսպիսի խոսքերի «ահա» բառը «հա» ձևով դեռ ապրում է բարբառների մեջ առաջադաս խոսքերի վերջում, օրինակ՝ Նրանք որ սրան տեսան հա՛ մինմնու ասին.—Հենց որ քաղաքիցը մոտացան հա՛ մին էլ էն տեսան... Մուննաթ եմ անում, որ եփ ըրեխեն ըլի հա, թողու՛ կնքավորը ես ըլիմ (Նավ., Հեք., Ժ., Լոռու Օձուն գյուղի բարբառով):

Մի անգամ որ լեզվի մեջ առաջ է եկել «կուգան» ձևը թե՛ իբրև տևական ներկա և թե՛ իբրև նախատեսական ապառնի ու կարելիական, այս ձևի անալոգիայով «կու» մասնիկը հեշտությամբ պիտի դրվեր նաև Սանմ. անկ. անցյալ ժամանակի վրա, ինչպես՝ եթե գաս, կուտամ, նույնպես՝ եթե գայիր, կուտայի: Սակայն անցյալի վրա, ներկա ժամանակից անկախ էլ, դրվում է «անա», «կոյ» և ցույց է տալիս խոսելու վայրկյանից անմիջապես առաջ կատարվող հարաձիգ գործողություն, որ անցյալից տեսնում, հասնում է մինչև խոսելու ներկան. օրինակ՝ Ահա հոտն գաւ գարնան (Կոստ. Երզնկ., 173). Ահա ցնծայր ծովն ու ծփայր. ահա խաղայր նաւն ի ծովուն (Կոստ., Նոր. Ժող., Դ. 59): Այս խոսքերը համանիշ «կոյ» բառով կլինեն՝ Կոյ հոտն գաւ. Կոյ ցնծայր. Կոյ խաղայր: Բերենք երկու օրինակ էլ բարբառներից. «Մնում է մի երկու բան, ճրես էն էլ կասեմ... (ասում է այդ երկու բանը, ապա). Հրես էս երկու բանն էլ ուզում քեզ ասել» (Նավ. Հեք. Դ. 24): «Իրիկ շատ վախկոտ կէլնի. Օր մ՝ իրիկուն կէրթա փուղոց, կը տիսնա որ փուղցի մեջ գլո ասլան մ՝ կայնե ոսկոռ կը կրծի. ճվալով կը փախնի կը մտնի տուն: Կնիկ կը հարցու՝ Քա՛ ի՞նչ էլավ քեզ... Կասի՛ գլո մեջ փուղցին ասլան մ՝ կայնեք էր ոսկոռ կը կրծեք» (Նավ. Հեք. Զ. 45): «Գիտիս կլո պառվու առջինեկ լաճ մ՝ էլնեք պսայված» (Էմին. Ազգ. Ժող., Բ. 435): «Կո տար խմա եմ էր ասելի» (Տ. Ավետ. Կիր. հարս. 66):

260. **ՑԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՐԵԼԻԱԿԱՆ ԸՂՁԱԿԱՆՆԵՐ ԿԱՄ ԸՂՁԱԿԱՆ ՈՒ ԵՆԹԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐՈՒՄ։**—Հին լեզվի մեջ արդեն, ինչպես տեսանք (§ 252), ձգտում է երևում երկու ստորադասականներից մեկը գործածելու ցանկություն ու կամք ցույց տալու համար, մյուսը՝ լուկ հնարավորություն։ Լեզվի այս ձգտումը ցանկության ըղձականը կարելիականից տարբերելու՝ շարունակվում է և այն ժամանակ, երբ. Սահմ. ներկա և անկ. անցյալ ժամանակները կատարում են նաև ստորադասականների ֆունկցիան։ Սկզբում, սակայն, միևնույն ձևը՝ գնամ, գնայի գործ է ածվում երեք նշանակությամբ ևս՝ Սահմ. գնում եմ, գնում էի. ցանկության ըղձական՝ գնամ, գնայի. կարելիական՝ կգնամ, կգնայի։ Այսպիսի մի խոսքը՝ «Երբ զթշնամիս բռնեն՝ չսպանեն, այլ ծառայ տանին» կարող է նշանակել՝ 1) Երբ թշնամիներին բռնում են՝ չեն սպանում, այլ գերի են տանում. 2) Երբ թշնամիներին բռնեն՝ չսպանեն՝ (թող), այլ գերի տանեն. 3) Երբ թշնամիներին բռնեն՝ չեն սպանիլ, այլ գերի կտանեն։ Խոսքի ընդհանուր բովանդակությունից միայն պետք է իմացվեր, թե ինչպես պետք է հասկացվեին այդպիսի խոսքերը, ինչպես օրինակ՝ Մաղաքիա Աբեղյայի այս խոսքը՝ «Թէ զիս բռնեն՝ սպանեն ոչ, այլ տանին ծառայ» նշանակում է՝ Թե ինձ բռնեն՝ չեն սպանիլ, այլ գերի կտանեն։ Երբ առաջ են գալիս «կու» մասնիկով ձևերը, այն ժամանակ խոնարհման ձևերը բաժանվում են երկու խմբի. 1) Գնամ, գնայի—ցանկություն արտահայտող, որի մեջ մտնում են հնդեվրոպական ցանկության ըղձականը, ինչպես և պատվիրական ըղձականը, որ ցանկություն է արտահայտում, այլև ստորադասականի կիրառությունը կամական և խորհրդակցական նշանակությամբ. ուրեմն մի ձև, որի մեջ կա միշտ կամք ու ցանկության գաղափար. և, ինչպես տեսանք, Սահմ. «գնամ», «գնայի» ձևերն սկզբնապես հենց ըղձականի նշանակությամբ են անցել հին ստորադասականի տեղ. 2) Կըգնամ, կգնայի—ցանկություն չարտահայտող, որի մեջ մտնում են՝ Սահմ. ներկան և անկատար անցյալը (=գնում եմ, գնում էի), հին ստորադասականի կիրառությունը նախատեսական ապառնու նշանակությամբ, երբ կամական տարր չունի մեջը, կարելիական ըղձականը, այլև անիրական, ինչպես և մասամբ պատվիրական ըղձականն իբրև կարելիություն արտահայտող (տե՛ս § 251). ուրեմն մի ձև, առանց որևէ ցանկության կամ կամքի մասնակցության, լինի սահմանական, թե ստորադասական կամ ըղձական, կարելիական թե անիրական եղանակավորությամբ, ներկա, անցյալ թե

ապառնի ժամանակով: Այսպես ուրեմն ԿՈՒ (կը) մասնիկը ծառայել է ոչ-ցանկության խոսքերը ցանկության խոսքերից որոշելու. այդ է եղել դրա ֆունկցիան միջին հայերենում, ինչպես և է՝ մինչև այժմ արևմտյան բարբառների մեջ:

Արևելյան բարբառների և արևելյան գրական լեզվի մեջ, սակայն, Սահմ. ներկայի և անկ. անցյալի համար, ինչպես տեսանք, կազմվել են գնում եմ, գնում էի ձևերը. ուստի «կու» (կը) մասնիկով կգնամ, կգնայի ձևերի կիրառությունը սահմանափակվել է իբրև կարելիական ըղծական (որ բնականաբար հաճախ ապագային է վերաբերում) և իբրև նախատեսական ապառնի, կգնայի անցյալը նաև իբրև անիրական: Այս երեքն ևս, իրենց բնությամբ, կազմում են ենթադրական խոսքեր, այդ պատճառով «կգնամ», «կգնայի» ձևերը կոչում ենք ենթադրական եղանակ, իսկ «գնամ», «գնայի» ձևերը՝ ըղծական եղանակ: Բայց կարելի է նաև պահել ընդհանուր ըղծական եղանակ կոչումը և այնուհետև այս եղանակն ստորաբաժանել՝ 1) ցանկության ըղծական—գնամ, գնայի և 2) կարելիական ըղծական, որ արտահայտվում է ըղծականի վրա «կը» մասնիկը դրվելով՝ կգնամ, կգնայի, ճիշտ ինչպես որ հունարենում ըղծականի և Սահմ. անցյալի վրա an կամ ke, ken, ka մասնիկներից մեկը դրվելով՝ արտահայտվում է կարելիությունը և անիրականությունը:

261. ՀԱՐԿԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ «ՊԻՏԻ» ԵՂԱՆԱԿԻՉԸ պարզապես պիտիմ բայի եզակի 3-րդ դեմքն է և մենակ իբրև անկախ բայ էլ է գործածվում, ինչպես՝ Ասողին էլ լսող պիտի. Այսօր պիտի գնալ: Դա նշանակում է՝ հարկավոր է, պետք է, ուստի՝ պիտի գնամ. պիտի գնաս... կապակցությունների տեղ և նրանց նշանակությամբ դործ են ածվում նաև՝ պետք է գնամ, պետք է գնաս և այլն: «Պիտի գնամ», «պիտի գնաս»... ձևերը ծագած են «պիտի որ գնամ»: «պիտի որ գնաս»... ձևերից, ինչպես՝ «Թէ ձմերուկն էր յընկուզենին, զիս պիտի որ սպանանէր» (Մառ., Ժող. Առակ. Վարդ., II. եր. 149): Դրանից սղումով առաջացել է բարբառային «պիտոր գնամ» ձևը, և, ինչպես սովորական է ժողովրդական լեզվի մեջ շաղկապները շգործածել, պիտի գնամ, պիտի գնաս, պիտի գնա և այլն. պիտի գնայի. պիտի գնայիր և այլն:

Սակայն ինչքան էլ այս վերջին ձևը ծագած է «պիտի որ գնամ» կապակցությունից, այժմյան լեզվի մեջ այս երկուսը տարբեր են. «Ես այսօր երեկոյան պիտի գնամ» խոսքի և նմանների մեջ «պի-

տի» բառն այլևս չենք զգում իբրև մի բայ իր լրացումներով՝ նույնացնելով «Պիտի» որ ես այս երեկոյան գնամ» խոսքի հետ։ Մյուս կողմից՝ պիտի գնամ ձևի մեջ «պիտի» բառը չի պահում իր նշանակությունը՝ «հարկավոր է»։ «Ես պիտի տուն գնամ» խոսքն այլևս չենք մտածում իբրև՝ «Հարկավոր է, որ ես տուն գնամ», այլ պիտի գնամ կապակցությունը ցույց է տալիս լոկ անհրաժեշտ, հարկադրական գործողություն, այսինքն՝ «պիտի» բառը դարձել է լոկ մի եղանակիչ բառ։ Այս պատճառով և այդ բառը խոսքի մեջ ոչ միայն բայից առաջ և զանազան տեղերում է ընկնում, այլ երբեմն նաև առանձնապես շեշտված բայից հետո՝ գնա՛ս պիտի։ Բացի այդ՝ «պիտի» բառը նույնիսկ սղվում և դառնում է ՊԻՏ, բարբառների մեջ նաև «ՏԻ», «ՏԼ», «Տ՝», որոնք, ինչպես «կը» մասնիկը, բայից առաջ և անբաժան են մնում, օրինակ՝ տի բերեմ, տը բերեմ, տ՛ասեմ։ Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի։

Այսպես ուրեմն, այսօրվա լեզվի պիտի գնամ, պիտի գնայի կապակցությունների մեջ «պիտի» բառը մի քարացած բայական ձև է, ճիշտ ինչպես զուցե բառը, որ հին լեզվի «զում» բայի ստորադասական եղանակի եզակի 3-րդ դեմքն է։ Եվ ինչպես զուցե գնամ կապակցության մեջ զուցե բառով «գնամ» ըղձականը ստանում է կարելիական նշանակություն, բայց ձևով մնում է ըղձական։ Նույնպես պիտի բառը նույն ըղձականին տալիս է անհրաժեշտության կամ հարկադրական նշանակություն, բայց գնամ բայն իր ձևով մնում է ըղձական (տե՛ս § 250)։

262. ՆԵՐԿԱՅԻ ԲՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ,—Ինչպես գրաբարում նույնպես և աշխարհաբարում խոնարհման ձևերը կազմվում են երկու բնի վրա՝ ներկայի և կատարյալի բնի։ Ներկայի բնին պատկանում են՝ ըղձական ներկա ու անցյալ և արգելական, իսկ կատարյալի բնին՝ Սահմ. անցյալ կատարյալ և հրամայական։ Այս բոլոր ձևերը ծագում են գրաբարից հնչյունական որոշ փոփոխություններով։

1) Ըղձական և երկան, ինչպես տեսանք, ծագում է գրաբարի սահմանական ներկա ժամանակից։

Գրաբար		Աշխարհաբար	
Սահմ. ներկա		Ըլձ. ներկա	

Գնամ	Գրեմ	Գնամ	Գրեմ
Գնաս	Գրես	Գնաս	Գրես
Գնալ	Գրէ = գրել	Գնա	Գրե, գրի
Գնամք	Գրեմք	Գնանք	Գրենք
Գնալք	Գրէք = գրելք	Գնաք	Գրեք
Գնան	Գրեն	Գնան	Գրեն

Հնչյունական փոփոխությունների մասին տե՛ս §§ 46, 51. 1, 54:

2) Ըղծակաճ անցյալը ծագում է գրաբարի Սահմ. անկատար անցյալից:

Գրաբար		Աշխարհաբար	
Անկ. անցյալ		Ըղձ. անցյալ	
Հին ձև	Միջին ձև		

Գնալի	Գրեի	Գրէի	Գնալի	Գրեի
Գնալիր	Գրեիր	Գրէիր	Գնալիր	Գրեիր
Գնալր	Գրէր = գրելր	Գրէր	Գնար	Գրեր
Գնալաք	Գրեաք	Գրէաք	Գնալինք	Գրեինք
Գնալիք	Գրեիք	Գրէիք	Գնալիք	Գրեիք
Գնալին	Գրեին	Գրէին	Գնալին	Գրեին

Հնչյունական փոփոխությունների մասին տե՛ս §§ 44, 51. 1, 54, 55:

3) Արգելակաճը ծագում է գրաբարի արգելականից:

Գրաբար		Աշխարհաբար	
Մի՛ գնար	Մի՛ գրեր	Մի՛ գնար	Մի՛ գրեր
Մի՛ գնալք	Մի՛ գրէք	Մի՛ գնաք	Մի՛ գրեք
		Մի՛ գնալ	Մի՛ գրիլ
		Մի՛ք գնալ	Մի՛ք գրիլ

Հնչյունների փոփոխությունների մասին տե՛ս §§ 47, 54:

Հոգնակի 2-րդ դեմքի «ԱՅՔ» վերջը դառնում է «ԱՔ» և էՔ = ԵՅՔ դառնում է ԵՔ: Աշխարհաբարի 1-ին ձևերը (մի՛ գնար, մի՛ գրեր) արևմտյան բարբառին են, բայց մտել են նաև արևելյան

գրական լեզվի մեջ. այժմ, սակայն, հետզհետե ծավալվում է արեւմելյան բարբառների հատուկ ձևը, որի մեջ վերջի ռը՝ հնչյունը դարձել է «լ», ինչպես և միջին հայերենում է՝ «Մի՛ գնալ», իսկ «Ծ» բնի այս «Ծ» ձայնավորը դարձել է «Ժ», ինչպես՝ «Մի՛ գրիլ»։ Բացի այդ, հոգնակի «Ք» վերջավորությունը, բարբառային ձևով, դրվում է «Մի՛» արգելականի վրա, և վերջի «լ» հնչյունը այստեղ ևս, ինչպես և բացասական ենթադրականի մեջ, հաճախ դուրս է ընկնում, օրինակ՝ մի՛ գնա, մի՛ք գնա. մի՛ գրի, մի՛ք գրի (ինչպես և շեմ գնա, շես գնա, չի գնա և այլն)։

Մի նոր երևույթ է դրական հրամայականի վրա «մի՛» դնելով կազմել արգելականը, օրինակ՝ կարդացե՛ք—մի՛ կարդացեք, մոտեցի՛ր—մի՛ մոտեցիր, ասա՛—մի՛ ասա։ Այս ձևերը ծագում են կառդա՛—մի՛ կառդա. գրի՛ր—մի՛ գրիւ ձևերի նմանությամբ։ Այս վերջինները, որ ծագում են հին մի՛ կառդաւ>մի՛ կառդա, մի՛ գրեւ>մի՛ գրիւ ձևերից, հնչյունորեն նույն լինելով դրական հրամայականի կառդա՛, գրի՛ր ձևերի հետ, ըմբռնվել են իբրև դրականի վրա «մի՛» դրված ձևեր, և դրանց անալոգիայով առաջ են եկել նաև «մի՛ մոտեցիր», «մի՛ կարդացեք» և նույնիսկ «մի՛ տես», «մի՛ բեր»։ Այս փոփոխությունը, սակայն, գրական լեզվի մեջ ընդունված չէ։

263. ԿԱՏԱՐՅԱԼԻ ԲՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ։— Գրաբարում կատարյալի բունը երկու տեսակ է՝ 1) պարզ կամ արմատական բուն, որ բայի արմատն է, որի վրա ուղղակի ավելանում են դեմքի վերջավորությունները, օրինակ՝ տես-ի, տես-եր, տես, տես-աք և այլն։

2) Ածանցական բուն, որ կազմվում է «Յ»-ով, ԱՅ ձևով՝ ամ, անամ վերջացած բայերը՝ գնամ—գնաց, զարմանամ—զարմաց. գրաբար՝ ԵԱՅ, աշխարհաբար՝ ԵՅ ձևով՝ եմ, իմ, ենամ վերջացած բայերը՝ ատեմ—ատեաց, աշխ.՝ ատեց, հայիմ—հայեաց, մերձենամ—մերձեց։ Կատարյալի այս երկու տեսակի բունն էլ մնում են աշխարհաբարում. բացի այդ՝ արևելյան աշխարհաբարում պատճառական բայերի համար առաջ է եկել մի նոր ածանցական բուն «ացնել», «եցնել», «ցնել» վերջերի համապատասխան՝ ԱՅՐ, ԵՅՐ, ՅՐ ձևերով։

Կատարյալի վերջավորություններն աշխարհաբարում, ինչպես գրաբարում, երկու տեսակ են՝ Ի և Ա ձայնավորներով։

1. «Ի» ՁԱՅՆԱՎՈՐՈՎ ԿԱՏԱՐՅԱԼ

Գրաբար

Աշխարհաբար

Անցյալ կատարյալ

Գնացի	Դրեցի	Գնացի	Դրեցի
Գնացեր	Դրեցեր	Գնացիր	Դրեցիր
Գնաց	Դրեաց	Գնաց	Դրեց
Գնացաք	Դրեցաք	Գնացինք	Դրեցինք
Գնացէք, գնացիք	Դրեցէք, գրեցիք	Գնացիք	Դրեցիք
Գնացին	Դրեցին	Գնացին	Դրեցին

Հրամայական

Գնա՛	Դրեա՛	Գնա՛	Դրե՛, գրի՛, գրի՛ր
Գնացէ՛ք	Դրեցէ՛ք	Գնացե՛ք	Դրեցե՛ք

Հնչյունական փոփոխությունների մասին տե՛ս §§ 44, 51. 6, 54: Առանձին ուղադրություն պիտի դարձնել, որ «եմ» տիպի բայերի եզակի հրամայականը՝ «գրեա՛» հնչյունների փոփոխությամբ դառնում է «գրե՛», ապա «գրի՛ր» և վերջն ուրիշ բայերի նմանությամբ ավելանում է «ր»՝ «գրի՛ր»։ որ և ընդունված է գրական լեզվի մեջ: Այսպես և պատճառական բայերի հրամայականն է կազմվել. օրինակ՝ հին մեծացո՛ հրամայականը դարձել է մեծացո՛ւ, ապա ավելացել է Ր՝ մեծացո՛ւր, ինչպես է՛ արևմտյան բարբառում. իսկ արևելյան բարբառում և տևառաջությամբ՝ մեծացո՛ւ: Հետագայում այս նոր հրամայականը դարձել է կատարյալի և հոգնակի հրամայականի բուն և կազմվել են՝ մեծացրե՛ք. մեծացրի, մեծացրիր, մեծացրեց. մեծացրինք, մեծացրիք, մեծացրին: Եզակի 3-րդ դեմքը՝ բնի վրա ունի «ԵՑ» վերջավորությունը, որ «եմ» կազմության բայերի եզ. 3-րդ դեմքի վերջն է՝ «գր-եց» և ըմբռնվելով իբրև վերջավորություն՝ ավելանում է պատճառական և մի քանի ուրիշ բայերի 3-րդ դեմքի վրա: Այս 3-րդ դեմքի անալոգիայով կազմվում են նորաձևությամբ և մյուս դեմքերը՝ զարմացրեցի, զարմացրեցիր, զարմացրեցինք և այլն, որոնք գրական լեզվի մեջ ընդունված չեն: Նույն ձևով հարցնել բայն ունի՝ հարցրի, հարցրիր, հարցրեց, հարցրինք. հարցրիք, հարցրին. հարցրո՛ւ, հարցրե՛ք. դարձնել՝ դարձրի, դարձրիր, դարձրեց, դարձրինք, դարձրիք, դարձրին: դարձրո՛ւ, դարձրե՛ք. անցնել (անց կացնել) անցրի, անցրիր, անցրեց. անցրո՛ւ, անցրե՛ք և այլն:

Աշխարհաբարում արմատական բնի կատարյալը չկա, և մնում են միայն մի քանի անկանոն բայեր՝ դնել՝ դրի, դրիր, դրեց (դրավ), դրինք, դրիք, դրին. բայց արդեն նաև՝ դրեցի, դրեցիր, դրեց և այլն. հրամայական՝ դի՛ր, դրե՛ք: Տալ՝ տվի, տվիր (տվեց), տվավ, տվինք, տվիք, տվին. կա նաև՝ տվեցի, տվեցիր և այլն: Հրամ. տո՛ւր, տվե՛ք: Անել՝ արի, արիր, արավ, արինք, արիք, արին և արեցի, արեցիր. հրամ. արա՛, արե՛ք: Թողնել՝ թողի, թողիր, թողեց, թողինք, թողիք, թողին, բայց արդեն ավելի՝ թողեցի, թողեցիր, թողեց և այլն. հրամ. թո՛ղ, թողե՛ք: Բերել՝ բերի, բերիր, բերեց, բերինք, բերին, բայց ավելի՝ բերեցի, բերեցիր, բերեց և այլն. հրամ. բե՛ր, բերե՛ք: Լալ՝ լացի, լացիր, լացեց, լացինք, լացիք, լացին. կա նաև՝ լացեցի և այլն. հրամ. լա՛ց, լացե՛ք, բայց զործածվում է ավելի լաց լինել: Բանալ՝ բացի, բացիր, բացեց, բացինք, բացիք, բացին. բայց ավելի՝ բաց անել. հրամ. բա՛ց, բացե՛ք: Լսել՝ ասացի, ասացիր, ասաց և այլն. բարբառային՝ ասի, ասիր, ասավ, ասինք, ասիք, ասին. ասա՛, ասացե՛ք կամ ասե՛ք. կա նաև՝ ասեցի, ասեցիր, ասեց և այլն:

2. «Ա» ԶԱՅՆԱՎՈՐՈՎ ԿԱՏԱՐՅԱԼ

Անցյալ կատարյալ

Գրաբար	Աշխարհաբար
Հնոացալ	Հնոացա
Հեռացար	Հեռացար
Հնոացաւ	Հնոացավ
Հեռացաք	Հեռացանք
Հեռացալք, հեռացարուք	Հեռացաք
Հեռացան	Հնոացան
Փախեալ	Փախա
Փախեար	Փախար
Փախեաւ	Փախավ
Փախեաք	Փախանք
Փախեալք, փախերուք	Փախաք
Փախեան	Փախան

Հրամայական

Հեռացի՛ր	Հեռացի՛ր
Հեռացա՛լք, հեռացարու՛ք	Հեռացե՛ք
Փախի՛ր	Փախի՛ր
Փախեա՛լք, փախերու՛ք	Փախե՛ք

Հնչյունական փոփոխությունների մասին տե՛ս §§ 44, 51, 1. 52, 51. 6:

Այսպես խոնարհվում են «անալ», «ենալ», «չել», «նել» վերջացած բայերը, ինչպես՝ մոռենալ—մոտեցա, մոտեցար և այլն: Դրանցից «չել», «նել» վերջացածները արմատական բնով են խոնարհվում, այսինքն վերջավորություններն ավելանում են բայարմատի վրա. այսպես են՝ փախչել, թռչել, կաչել և այլն. գտնել, մտնել, հասնել և այլն: Վերջին տիպի բայերը զրաբարում խոնարհվում են «Ի» ձայնավորով, օրինակ՝ մտանել—մտի, մտեր, մուտ, մտաք, մտէք կամ մտիք, մտին. մո՛ւտ, մտէ՛ք: Կան և «անել» վերջացած բայեր, որոնք «Ա» ձայնավորով են խոնարհվում, օրինակ՝ անկանիլ (ընկնել)—անկալ, անկար, անկաւ և այլն. աշխարհաբար՝ ընկա, ընկար, ընկավ:

Անկանոն ձևով հրամ. եզ. 2-րդ դեմք կամ կատարյալ ունեն հետևյալ բայերը՝ տեսնել, տե՛ս. առնել, ա՛ռ. ելնել, ե՛լ. կալնել, կալա, կա՛լ (վեր կալա, վեր ունել, վեր կալ), այլև՝ կալնեցի, կալնի՛ր. ուտել, կերա, կե՛ր. զալ, եկա, ե՛կ. տանել, տարա, տա՛ր. դառնալ, դարձա, դարձի՛ր. բարբառային՝ դառա, դառի՛ր (դա՛ռ). նամբառնալ, համբարձա, համբարձի՛ր. բառնալ, բարձա, բարձի՛ր, այլև՝ բարձել, բարձեցի, բարձի՛ր. լինել, եղա, եղի՛ր:

264. ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ.—Հայերենում բայերի պարզ կերպերն (§ 249) արտահայտվում են բայերի պարզ ժամանակներով, որոնք են՝ Ըղծական ներկա և անցյալ (գնամ, գնայի), Սահմ. անցյալ կատարյալ (գնացի), Հրամայական և արգելական (գնա՛, մի՛ գնալ). իսկ կատարվող, կատարված և կատարելի կերպերն արտահայտվում են բաղադրյալ ժամանակներով, որոնք կազմվում են մի դերբայից և «եմ» կամ «լինեմ» բայերի ձևերից. դերբայը ցույց է տալիս կերպը, իսկ բայը՝ ժամանակը, այսպես՝

1. Կատարվող կերպի ներկա—գնում եմ, անկատար անցյալ—գնում էի:

2. Կատարված կերպի վաղակատար ներկա—գնացել եմ, վաղակատար անցյալ—գնացել էի, հարակատար ներկա—գնացած եմ, հարակատար անցյալ—գնացած էի:

3. Կատարելի կերպի ապառնի—գնալու եմ, ապառնի անցյալ—գնալու էի:

(Բայերի խոնարհման մասին տեսնել՝ Մ. Աբեղյանի «Աշխարհաբարի շարահյուսություն», եր. 224—269)*:

* Մանր.—Հղումը հեղինակին է: Սույն գրքում էջք 557—600: Խմբ.:

Բ

ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ԶԵՎԵՐԸ

265. ՀՈՂՈՎ ԵՎ ԹԻՎ.—Գոյական ձևերը ցույց են տալիս՝

1) զանազան լրացական հարաբերություններ, որ գոյականը խոսքի մեջ ունի բայի, ածականի կամ մի ուրիշ գոյականի նկատմամբ իբրև լրացում և 2) գոյականի գաղափարի պատկերացումը իբրև մեկ կամ շատ Գոյականի ձևերն առաջին տեսակետով կոչվում են հոլով կամ հոլովական ձև, իսկ երկրորդ տեսակետով՝ գոյականի թիվ:

Հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ, ինչպես ընդունում են, թիվը եղել է երեք՝ եզակի, հոգնակի և երկակի, իսկ հոլովական ձևերի խմբերը եղել են ութ՝ ուղղական (անվանական), հայցական, սեռական, տրական, բացառական, ներգոյական, գործիական և կոչական: Հոլովական կազմությունների այս կոչումները տրվում են ավանդաբար՝ ոչ թե ըստ ձևի, այլ ըստ նշանակության: Հոլովական ձևերն ունեցել են բնից տարբերվող առանձին թեքման վերջավորություններ:

Հայոց հին լեզվի մեջ կան՝ ուղղական, հայցական, սեռական, տրական, գործիական, բացառական և ներգոյական հոլովներ:

266. ՀՈՂՈՎԱԿԱՆ ԶԵՎԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒՄԸ.— Ինչպես լեզվական բոլոր իրակությունները, նույնպես և հոլովական ձևերը շարունակ փոփոխության ենթակա են. դրա հետևանքն այն է եղել, որ մեր լեզվից դուրս է ընկել երկակի թիվը, և մնացել են միայն եզակին և հոգնակին: Միջին գրականում և մի քանի բարբառներում, սակայն, դեռ կա մարդու զույգ անդամների կամ ուրիշ զույգ իրերի միավանկ անունների համար երկակի թիվ «ուի» կամ «վի» ձևով, ինչպես են՝ աշուի, յօնքուի (ընքուի), ոտուի, ձեռվի, դուլի կամ թե հոգնակի «ներ», «ի» մասնիկով՝ աշվրներ, աշվրնի. ձեռվրնի, ոտվրնի և այլն:

Հոլովական ձևերի փոփոխությունը կատարվում է երկու ուղղությամբ. 1) Տարբեր կիրառություն ունեցող երկու կամ ավելի հոլովական ձևերի տեղ անցնում է մի հատ ընդհանուր ձև, կա՛մ այն պատճառով, որ հնչյունական փոփոխությամբ տարբեր հոլովական ձևերը նույնանում են, կա՛մ թե երկու (կամ երեք) ձևերից մեկը հոտ է մղվում և մեռնում է՝ տեղի տալով մյուս մեկ (կամ եր-

կու) ձևին, որ իր վրա է առնում և այդ մեռած ձևի նշանակությունները. դրա հետևանքով երկու (կամ երեք) հոլովական ձևի տեղ մնում է միայն մեկը (կամ երկուսը), բայց ավելի ընդարձակ նշանակությամբ: 2) Տեղի է ունենում և հակառակ երևույթ, այն է՝ տարբեր կիրառություններ կամ ֆունկցիաներ ունեցող մեկ հոլովական ձևի մոտ առաջ է գալիս մի նոր հոլովական ձև, որ այդ կիրառություններից մեկն իր վրա է առնում, և հին հոլովական ձևը գործածվում է այնուհետև միայն մեկ նշանակությամբ. հետևանքն այն է լինում, որ հին մեկ, բայց ընդարձակ նշանակություն ունեցող հոլովական ձևի տեղ բռնում են երկու հոլովական ձևեր, բայց ավելի նեղ կիրառությամբ: Հնդեվրոպական լեզուների զարգացման ընթացքում երևում է հոլովական ձևերի այս երկու տեսակի փոփոխությունն ևս:

Հայերենում ևս առաջ են եկել նման փոփոխություններ. իրար հետ նույնացել են՝ 1) ուղղական, հայցական ու կոչական հոլովները և 2) սեռական ու տրական հոլովները, բացի այդ՝ առաջ է եկել մի նոր ներգոյական հոլով:

267. ՈՒՂՂԱԿԱՆՆ ԻՐԻՆՎ ԿՈՉԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅՑԱԿԱՆ.—Գրաբարում բառի շեշտը մեծ մասամբ վերջին վանկի վրա է. նախագրաբարյան շրջանում, սակայն, բառերը շեշտվել են վերջընթեր վանկի վրա: Շեշտի այս դրության պատճառով բառերի վերջը շեշտի ազդեցությամբ դուրս է ընկել, և հետևանքն այն է եղել, որ եզակի ուղղական, կոչական և հայցական հոլովները, որոնք սկզբնապես տարբեր ձևեր, այսինքն տարբեր վերջավորություններ են ունեցել, մնացել են առանց որևէ վերջավորության ու բնի ձայնավորի և նույնացել են իրար հետ. միևնույն ձևը՝ «բուն», «սիրտ», գործածվում է երեք հոլովի՝ ուղղական, կոչական, հայցական հոլովների նշանակությամբ: Այս երեք հոլովից, սակայն, գրաբարում միայն կոչականը չունի առանձին գոյություն և զատ հոլով չէ, որովհետև հոգնականում ևս նույն ձևն ունի, ինչ որ ուղղականը. իսկ հայցականը հոգնականում պահել է դեռ իր հատուկ վերջավորությունը՝ «Ս» հնչյունը՝ սիրտս, մինչդեռ հոգնակի ուղղականի վերջավորությունն է «Ք» հնչյունը՝ սիրտք:

Այսպես, տեսնում ենք, գրաբարի հոլովումը ուղղականի և հայցականի նկատմամբ չունի զուգակշիռ դրություն. եզակիում ուղղականը և հայցականը նույնացել են, իսկ հոգնակիում տարբեր են: Այսպիսի դրությունը, սակայն, կայուն չի կարող լինել.

«Ֆունկցիայով տարբեր ձևերի՝ հնչափոխությունամբ առաջացած նույնացման հետևանքներից մեկն այն է լինում, որ մարդ այնքան վարժվում է հնչյունական նույնությանը, որ այդ հնչյունական նույնությունն անց է կացնում և այնպիսի դեպքերի վրա, որոնց մեջ հնչափոխությամբ առաջ չէ եկել նույնություն»:

Այսպես՝ մեր հին լեզվի մեջ արդեն, քանի որ եզակի ուղղականն ու հայցականը հնչափոխությամբ նույնացել են, ձգտում կա դրանց անալոգիայով հոգնակի ուղղականի ու հայցականի տարբերությունն ևս վերացնելու: Այս հոլովները շփոթվում են իրար հետ. պատահում են ուղղականի «Ք»-ով գործածություններ իբրև հայցական և, ընդհակառակն, հայցականի «Ս»-ով գործածություններ իբրև ուղղական. «զհաաաացեալքս», «ոչ գոյր ընդ նոսա աատուածս օտարս», «եղև հարսանիս» և նմաններ: Լեզուն ձգտելով հոգնակի ուղղականի և հայցականի մեջ ևս ձևական նույնություն առաջ բերելու, սկզբում դեռ տատանվում է երկու ձևերի մեջ ընտրություն անելու. տարբեր ձևերի նույնացումը հենց սկզբից որոշ ուղղությամբ չի կատարվում, այլ նախ երկու ձևն էլ խառն՝ մեկը մյուսի տեղ գործ են ածվում, ուղղականը՝ հայցականի տեղ, հայցականը՝ ուղղականի տեղ, մինչև որ վերջապես հայցականի ձևը հո է մղվում և լեզվից դուրս է ձգվում՝ թողնելով միայն հետքեր, ինչպես՝ պաս (հին՝ պահս), երկու, բայց՝ երկուսը, երկուսի (երկրսի), արևմտյան բարբառում՝ երկուքի. մի քանի, բայց՝ մի քանիսը, մի քանիսի. ծախս (այլև ծախք), որոնց մեջ հին հայցականի ձևն այլևս իբրև հայցական չի ըմբռնվում և գործածվում է նաև իբրև ուղղական: Ուղղականի ձևն, ընդհակառակն, հետզհետե գործածվում է իբրև հայցական, մինչև որ վերջապես այդ ձևն իշխող է դառնում: Հետևանքն այն է լինում, որ հին հայցական հոլովն ըստ ձևի դուրս է ընկնում, և մնում է միայն ուղղական հոլովը, բայց ընդարձակված կիրառությամբ, այն է՝ աշխարհաբարում ուղղականն իր վրա է առել մասամբ նաև հայցականի ֆունկցիան, այնպես որ ուղղականն է՝ ուղղական-կոչական-հայցական:

268. ՀՈԳՆԱԿԻ ԹՎԻ «ԵՐ», «ՆԵՐ» ՄԱՍՆԻԿՆԵՐԻ:— Հոգնակի ուղղականի և հայցականի այս նույնացման ընթացքում լեզուն առաջ է մղվում և հավաքական նշանակությամբ ԵՐ (հին՝ ԵԱՐ) և ՆԵՐ (հին՝ ՆԵԱՐ) մասնիկները, որոնք հին լեզվի սակավաթիվ բառերի մեջ մի ընդհանուր ձև են ուղղականի և հայցականի համար (վանեար, իշեար, քաղաքնեար, բարձկնեար). ուստի և ավելի

հեշտությամբ ընդհանրանում են նոր լեզվի մեջ հոգնակի թիվ կազմելու համար: Այս մասնիկների առաջ հետզհետե ետ են մղվում ոչ միայն հոգնակի ուղղականի և գործիականի «Ք», հայցականի «Ա», այլև սեռականի, տրականի ու բացառականի «Յ» հնչյունը, այնպես որ նոր լեզվի մեջ հոգնակի թիվը միակերպ բոլոր հոլովների համար կազմվում է միավանկերի վրա ՆՐ ավելանալով, իսկ բազմավանկերի վրա՝ ՆԵՐ, միայն պետք է նկատի ունենալ հետևյալ երկու պայմանը. 1) Մի քանի բառեր հին լեզվի մեջ վերջանում են «Ըն», որ նոր լեզվի մեջ դուրս է բնկել. դրանց հոգնակի թիվի մեջ այդ «ն» հնչյունը վերականգնվում է. օրինակ՝ մատ-մատներ, ձեռ-ձեռներ (այս բառերը և սրանց հոգնակին տես «ՏՅ 94. 3, 272. 2»): 2) Բարդ բազմավանկ բառերը, երբ երկրորդ բաղադրիչ մասը միավանկ է և պահում է իր նշանակությունը, ընդունում են ՆՐ. դասագրքեր վատելափայտեր, անձրևաչրեր, դասակարգեր: Բայց երբ երկրորդ մասը բայարմատ է, կամ նոր նշանակությամբ մի բառ է կազմվում, այս դեպքում ավելանում է ՆԵՐ. մարդասերներ, մատենադիրներ, խոտակերներ, մեծասիրտներ, ձեռագիրներ:

Հոգն. ուղղականի «Ք»-ն և «Յ»-ն այժմ մնում են միայն դերանունների և որոշ տիպի բառերի համար, ինչպես՝ խնամոնք խնամոնց, նրանք, նրանց, այսպես և «Ի» վերջացած անունների համար, ինչպես՝ քաղաքացիք, որդիք, բարբառային՝ փեսեք (հին՝ փեսայք), ճամբեք, սովորական «քաղաքացիներ», «որդիներ» ձևի հետ: Ուրիշ բառերի վերջում, ինչպես՝ աչք, ձեռք, կառք, գիրք ելք, մուտք և այլն, «Ք»-ն այլևս ոչ մի թվական նշանակություն չունի և դարձել է մի մասնիկ, որ ոչ թե թեքման ձևերին է վերաբերում, այլ բառակազմությանը:

269. ՏՐԱԿԱՆՆ ԻԲՐԵՎ ՀԱՅՑԱԿԱՆ:— Ուղղական և հայցական հոլովների ձևական նույնացումը մի անհամարություն է առաջ բերում. որովհետև հայերենում որոշ հաստատուն բառադասություն չկա, ուստի խոսքը հաճախ երկդիմի է մնում. «Տիգրանը տեսավ Վարդանը» խոսքի մեջ, օրինակ, չի հասկացվում, թե ո՞րն է ենթական և որը՝ կրող խնդիրը: Այս երկդիմությունից արևելյան բարբառները նրանով են այժմ ազատ մնում, որ մարդկանց անունների համար, երբ որոշ են, իբրև հայցական գործածում են տրականը՝ «Տիգրանը տեսավ Վարդանին» կամ «Վարդանին տեսավ Տիգրանը», «Վարդանին Տիգրանը տեսավ», «Տիգրանը Վարդանին տեսավ» և այլն: Հայցականի փոխանակությունը տրականով, ան-

շուշտ, սկսվել է դերանուններից, և գրաբարում արդեն տեսնում ենք դրա սկիզբն անձնական դերանունների մեջ՝ զ-մեզ, զ-քեզ, զ-ձեզ-սրանց նմանությամբ ասվել են նաև՝ ինձ, սորան, դորան, նորան, միմյանց և այլն. ապա՝ վարդանին, աշակերտին և այլն: Բայց մի անգամ որ տրականն սկսել է անցնել հայցականի տեղ, այդ կիրառությունը հետզհետե ծավալվում է, և տրականը հայցականի իմաստով գործածվում է նաև անորոշ անձի անունների և նույնիսկ անշունչ առարկաների անունների համար: Դա առաջանում է լեզվի բնական ձգտումից, այն է՝ հայցական հոլովի նշանակության գործածությունը միակերպության վերածել ըստ ձևի, և ոչ թե միևնույն բառի համար մի դեպքում ուղղականը գործածել իբրև հայցական, ուրիշ դեպքում՝ տրականը: Այսպիսով տրականի կիրառությունն ևս ընդարձակվում է, և այս հոլովն ևս ստանում է նաև նալ գականի ֆունկցիաների մի մասը:

Այսպես ուրեմն՝ հայցականի հոլովական ձևը լեզվից դուրս է ընկնում, նրա նշանակությունները մասամբ ուղղականին են անցնում, մասամբ՝ տրականին:

270. ՍԵՌԱԿԱՆ—ՏՐԱԿԱՆ:—Այս երկու հոլովները գրաբարում գոյական անունների համար, թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի, բոլորովին նույն ձևն ունեն: Արդարև որոշ թվով ածականների և մի քանի անունների համար կա «ոյ» ձևով սեռական-տրականի հետ և մի երկրորդ «ում» ձև՝ մերոյ—մերում, ձերոյ—ձերում և այլն. բայց այդ երկու ձևերն ևս գործ են ածվում թե՛ սեռականի և թե՛ տրականի համար, թեպետ առաջինն լավի իբրև սեռական, իսկ երկրորդն իբրև տրական: Դերանունների և անորոշ անունների մեջ, սակայն, կան սեռականի և տրականի համար հատուկ ձևեր՝ իմ—ինձ, քո—քեզ, մեր—մեզ, սորա—սմա, ուրումն—ումնմն, ոյր—ում և այլն: Բայց լեզուն գրաբարի շրջանում արդեն ձգտել է սեռականի և տրականի ձևական տարբերությունը վերացնելու դերանունների մեջ ևս, և հետզհետե շփոթում և թափանում է առաջ եկել նորա և նմա և նման ձևերի կիրառության մեջ. սեռականները գործածվում են նաև իբրև տրական, և ընդհակառակն:

Այս տատանումը նոր լեզվի մեջ լուծվել է հետևյալ ձևով: Անորոշ անունները և սույն, դույն, նույն բառերը շուտ են եկել անվանական՝ «ի» հոլովման՝ ինչի, ոչ ոքի, նույնի և այլն, որ մի ընդհանուր ձև է սեռական-տրականի համար. ով հարցականի ոյր ձևը մեռել է և մնացել է միայն ում ձևը թե՛ սեռականի և թե՛ տրականի

համար. անձնական դերանուններից մնում են թե՛ սեռականի իմ, քո, իր (իւր), մեր, ձեր և թե՛ տրականի ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ ձեզները: Բայց իմ, քո, իր, մեր, ձեր մնում են ոչ թե իբրև անձնական դերանունների սեռականներ, այլ միայն իբրև ստացական ածականներ, որոնք միայն իբրև գոյականի վերադիր են գործածվում. և այդ ձևերը մնացել են միայն այն դեպքերում, երբ հին լեզվի մեջ դրանք գոյականներին հոլովով համաձայնող ստացական ածականներ են եղել (հայր իմ, հօր իմոյ, ի հօրէ իմմէ...): Ցուցականների տրական ձևերը՝ «սմա», «դմա», «նմա», «այսմ», «այդմ», «այնմ», դուրս են ընկել և պահվել են միայն սորա, դորա, նորա. այժմ ավելի՛ սրա, դրա, նրա (բարբառներում նաև՝ ասոր, ադոր, անոր, հին՝ այսորիկ, այդորիկ, այնորիկ. այսր, այդր, այնր) թե՛ սեռականի և թե՛ տրականի համար, և այսպես արդեն միջին հայերենի մեջ, օրինակ՝ «Յով որ սէր կայ յիր սրտին՝ նայ զիս նորայ (նմա) կամակ տանին» (Կոստ. Երզնկ.): Նույնիսկ հայցական կրող խնդրի նշանակությամբ, օրինակ՝ «Յիմար կոչեն նորա (=զնա. Կոստ. Երզնկ.): Արևելյան գրական լեզվի մեջ, սակայն, կան նաև սրան, դրան, նրան ձևերը, որոնք իբրև տրական են գործածվում, մինչդեռ սրա, դրա նրա ձևերն ունեն միայն այն կիրառությունները, ինչ որ ստացական ածականները՝ իմ, քո, իր, մեր, ձեր:

Սրան, դրան, նրան ձևերի վերջի «ն» տառը բացատրվում է իբրև «ն» հոդ (Մառ, Քեր., եր. 140). որովհետև այդ «ն» տառն ինչպես որ ավելանում է որոշված անունների սեռական-տրական ձևի վերջից, երբ այդ ձևն իբրև տրական է գործածվում (սեռական՝ Տիգրանի գիրքը, տրական՝ Տիգրանին տվի), նույնպես և իբրև տրական գործածված սրա, դրա, նրա ցուցականների վերջից, որոնք միշտ որոշ են (նրա գիրքը, բայց նրան տվի): Բայց այդ բացատրությունն անընդունելի է. այդ բառերի վերջի «ն» տառը հոդ չէ, քանի որ դա պահվում է և մյուս հոլովների մեջ՝ նրանով, նրանից, նրանք, և «ան» մասը երևան է գալիս նաև ուրիշ դեպքերում, օրինակ՝ յայսմանէ, ի սմանէ, ի նմանէ. ինձանից, քեզանից, մեզանից, ձեզանից, ինձանով և այլն: Հետևաբար պետք է ընդունել, որ սրան, դրան, նրան ձևերի վերջի «Ան» մասը մի անվանական հոլովակերտ է ավելացած հնագույն «սոր», «դոր», «նոր» սեռականների վերջից, ինչպես որ հին «իւր» սեռականի վերջից ավելացել է «եան» և կազմվել «իւրեան» ձևը, որից աշխարհաբարի իրեն կամ իրան: Բայց այդ, ինչպես և ուրիշ բառերի սեռական-

տրականի վերջի «ն» տառը հոգ չլինելով հանդերձ՝ այժմ կատարում է արդեն հոգի դեր: Այսպես օրինակ՝ «աղջկան», «կնկան», «ամսվան», «օրվան» և նմանների վերջի «ն» տառը, որ հոգ չէ, դուրս է ընկնում ամեն անգամ (աղջկա, կնկա, ամսվա, օրվա), երբ այդ ձևը գործածվում է ինչպես մի անհոգ տրական, կամ ինչպես մի անհոգ սեռական վերադիր. ասում ենք՝ «Այս աղջկա գիրքը», «մի որևէ աղջկա տալ», և ոչ թե՝ «Այս աղջկան գիրքը», «մի որևէ աղջկան տալ»... Բայց իբրև մի որոշված տրական՝ «այս աղջկան տվի», «այն աղջկան տեսա»... այսինքն վերջի «ն» տառը պահվում է ինչպես մի հոգ: Նույնպես իրան ձևից ծագած իրա ձևն իբրև գոյականի վերադիր է միայն գործածվում (իրա գիրքը), իսկ իրան՝ իբրև տրական (իրան տվի): Նույն կերպ նաև սրա—սրան, դրա—զրան, նրա—նրան կրկին ձևերից առաջիններն իբրև վերադիր գործածվում են առանց «ն»-ի (սրա գիրքը, նրա գիրքը), իսկ սրան, դրան, նրան ձևերի վերջի «ն» տառը, թեպետ ծագումով հոգ չէ, բայց արդեն իբրև հոգ է ըմբռնվում. ուստի և դրանք են գործածվում իբրև տրական (նրան տվի):

Այսպես ուրեմն, սեռական և տրական հոլովների ձևական տարբերությունը, որ դեռ կա հին լեզվի մեջ որոշ թվով բառերի համար, աշխարհաբարում բոլորովին վերացել է, և առաջ է եկել մի ընդհանուր հոլով՝ սեռական-տրական, իսկապես մի տրական հոլով, որի կիրառությունն ընդարձակված է սեռականի ֆունկցիայով, այսինքն՝ գործածվում է առանց հոգի նաև իբրև սեռական վերադիր, ինչպես որ մյուս հոլովներն էլ (գործիական, բացառական) անհոգ իբրև վերադիր են գործածվում: Սեռականի մնացորդները՝ իմ, քո, մեր, ձեր, իր մնում են կամ միայն իբրև ստացական ածականներ, որոնք իբրև դոյականի վերադիր են գործածվում, կամ իբրև լրացում դերբայների և մի քանի ածականների (նման, հավասար, արժանի, համանուն, ստորադրյալ, ծանոթ, ազգակից, համախոհ և այլն), որոնք գրաբարում, մասամբ և աշխարհաբարում, առնվում են իբրև գոյական, ուստի և հետները ստացական ածականներ են դրվում, կամ թե չէ աշխարհաբարում իմ, քո, իր, մեր, ձեր զգացվում են արդեն իբրև տրական հոլով, ինչպես՝ «Ձեր նման անհոգող մարդը»... «Հրավիրեց ինձ իր հավասար նստել», փոխանակ՝ ձեզ նման, իրեն հավասար:

271. ՀՈՂՈՎՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ:— 1) Ուղղական (հայցական, կոչական) հոլովն, ինչպես տեսանք (§ 267), կորցրել է իր

վերջավորությունը. դա անվան, այսպես ասած, բացասական ձևն է առանց հատուկ վերջավորության (§ 14), կամ մեր արդի լեզվական զգացումով (և ոչ պատմական) մի բուն է, որի վրա ավելանում են մյուս հոլովների վերջավորությունները, ինչպես՝ հաց, հաց-ի, հաց-ից, հաց-ով: Սեռականի և տրականի, ինչպես և մյուս հոլովների թեքման հիմքը գրաբարում կազմում է այն, որ շեշտն անցնելով մի վանկ ետև՝ վերականգնում է բառի բնի ձայնավորը, որ ուղղականում վերջավորության հետ միասին դուրս է բնկած, և որի վրա ավելանում են վերջավորությունները: Այսպես՝

2) Սեռական և տրական հոլովները գրաբարի եզակիում ունին Ի, ՈՒ, ՈՅ, ԱՅ վերջավորությունները. օրինակ՝ սրտի, զարդու, մարդույ. Տրդատայ. դրանցից Ի, ՈՒ, Ո, Ա բնի ձայնավորներն են, որ ուղղականում և հայցականում դուրս են բնկել, իսկ մյուս հոլովների մեջ վերականգնվում են և «Յ» վերջավորության հետ ըմբռնվում են իբրև հոլովակերտ վերջավորություններ. Ի, ՈՒ բունն ունեցող անունների սեռականի և տրականի վերջավորության «Յ» հընչյունը դուրս է բնկել և իբրև հոլովակերտ ըմբռնվում են հենց բնի Ի, ՈՒ ձայնավորները: Ուրեմն դարձյալ մի բազմազան դրություն կա սեռական-տրականի կազմության համար: Վրան ավելացնելով նաև դերանունների և անորոշ անունների սեռականի և տրականի առանձնահատուկ կազմությունները. ինչպես և հոգն. սեռականի և բացառականի «Յ»-ով կազմությունը (սրտի-ց, զարդու-ց, մարդո-ց, աշխարհ-ց). տեսնում ենք այս հոլովների կազմության մի բարդ դրություն: Բացի այդ՝ կան նաև Ր, Ղ, Ն բունն ունեցող անունների առանձին կազմությունները. դուստր, դստեր, դստերց. աստղ, աստեղ, աստեղց. մեծութիւն, մեծութեան, մեծութեանց. դուռն, դրան, դրանց և այլն, ինչպես և հայր, հօր, հարց, կին, կնոջ, կանանց և այլն. այլև անունների և դերանունների սեռականի ու տրականի առանձին ձևերը:

3) Գործիական հոլովի «Վ», Ի՞, վերջավորությունները, որ շնդելորոպական ծագում ունին, գրաբարում ավելանալով անունների բներին՝ կազմում են մարդով. ամաի. իծիի, զարդուի—զարդու (վերջի Ի-ն ՈՒ-ից հետո դուրս է բնկնում): Սակայն, որովհետև լեզվի մեջ չկան այլևս մարդտ, ամա. իծի, զարդու բներ, ուստի գրաբարում արդեն իբրև գործիական հոլովի վերջավորություններ ըմբռնվել են ՈՎ, ԱԻ, ԻԻ, ՈԻ, այսինքն՝ բնի Ո, Ա, Ի ձայնավորները գործիականի Վ. Ի վերջավորության հետ և հենց բնի ՈՒ ձայնավորը, որոնք ավելանում են իբրև բուն ըմբռնված ուղղականի վրա:

Այսպիսով գրաբարում առաջ են եկել գործիականի շորս տեսակ վերջավորություն ձայնավոր հոլովումների համար՝ ով, ալ, իւ, ու։ Դրանց վրա պետք է ավելացնել և այն, որ Ր, Ղ, Ն բաղաձայններից մեկն իբրև բուն ունեցող անունների գործիականը կազմվում է սեռականի վրա Բ բաղաձայնն ավելանալով՝ դատերբ, աստեղբ, մեծութեամբ. որով, ուրեմն, գրաբարի գործիականը կազմվում է բազմազան կերպով։ Բացի այդ՝ դերանունների և անորոշ անունների գործիականներն ունին ինքնահատուկ առանձնություններ։ Հոգնակի գործիականը կազմվում է եզակի գործիականի վրա «Ք» ավելանալով՝ մարդովք, ամալք (որ հետագայում դարձել է ամօք), իմիւք, զարդուք, դատերբք, աստեղբք, մեծութեամբք։

4) Միակերպ կազմություն չկա գրաբարում նաև բացառականի համար, որ սկզբից ստանում է միշտ մի նախդիր, ընդհանրապես «ի» նախադիրը (ձայնավորից առաջ Յ)։ Այս հոլովը հոգնակիում միշտ, իսկ եզակիում երբ սեռական-տրականն ունի ՈՅ, ԱՅ վերջավորությունները, նման է սեռական-տրականին. իսկ ուրիշ բաների համար եզակին ունի «է» վերջավորությունը. օրինակ՝ ի սրտէ, յաշխարհէ, ի մարդոյ և այլն։

5) Ներգոյական հոլովի միայն մնացորդներ կան գրաբարում սակավաթիվ բաների համար ՈՋ վերջավորությամբ՝ յայգոջ, ի տեղաջ. բայց այս վերջավորությունն իսկապես նաև սեռական-տրականին է (կնոջ, միոջ և այլն), և ներգոյականի նշանակությունը պահվում է «ի» նախդրով, որ ուրիշ անունների համար դրվում է հայցական կամ տրական հոլովների վրա և կազմում ներգոյական (ի տան, ի գործ, ի տունս), այնպես որ այս հոլովները, հայցական և տրական, ունին նաև ներգոյականի կիրառություն։ Բայց և այնպես ներգոյականի զգացումը գրաբարում թերևս մեռած չէ եղել և ոչ միայն ՈՋ վերջավորության, այլ ավելի ևս «ի փառսն իւրով», «յաթոռ իւրում» և նման կապակցությունների համար, որոնց մեջ գոյականը դրվում է հայցական, իսկ ածականը՝ տրական, և միասին կազմում են մի խառնուրդ հոլով՝ ներգոյականի նշանակությամբ։

Այս վերջին կիրառությունը, սակայն, ինչպես «ոջ» վերջավորությունը ներգոյականի համար, շուտով մեռնում է, դրա հետ նաև ներգոյական հոլովը, որի ֆունկցիան կատարում են նոր լեզվի արևմտյան բարբառների մեջ՝ ուղղական-հայցական և տրական հոլովները. իսկ արևելյան բարբառների մեջ, որոնցից և գրական լեզվի մեջ, բացի ուղղական-հայցական և տրական հոլովների այդ

կիրառությունից, առաջ է եկել նաև մի նոր ձև ներգոյականի համար, «ՈՒՄ» վերջավորությունմբ: Դա ծագած է գրաբարի որոշ թվով ածականների տրականի «ում» վերջավորությունից, որ «Ի» նախդրով գործածվում է և իբրև ներգոյական. օրինակ՝ «Ի տան իւրՈՒՄ» «Ի բարձրաւանդակՈՒՄն կուռ կալով ի տեղւոջ» (Մ. Խոր.):

Այսպես տեսնում ենք, գրաբարում շկա հոլովական ձևերի պարզ դրություն. հոլովներից յուրաքանչյուրի համար, լինի սեռ. տրական, բացառական, գործիական թե ներգոյական, հնչափոխության հետևանքով առաջ են եկել տարբեր-տարբեր հնչյունական ձևեր՝ բանի, զարդու, մարդոյ, ՏրդատԱյ և այլն. որոնց մեկը միայն բովական կլիներ: «Ամեն լեզու, սակայն, շարունակ ձգտում է բոլոր անպետք աննմանությունները դուրս ձգելու, ֆունկցիայով նույնի համար նույն հնչյունական արտահայտությունն էլ ստեղծելու»: Այս ձգտումը մի հակադրություն է հնչափոխության դեմ որով միևնույն հոլովի համար առաջ են գալիս մի քանի տարբեր հնչյունական ձևեր: Լեզուն նոր անալոգիական կազմություններով աշխատում է վերացնել այդ անպետք և անօգուտ հնչյունական տարբերությունները և վերականգնել մի նոր ձևական միություն: «Այս նույնացման հետևանքն այն է լինում սովորաբար, որ մի հոլովական խումբ բառեր անցնում են ուրիշ հոլովական խմբի մեջ, այն էլ բոլորը կամ նրանց մի մասը, կամ բոլոր ձևերի մեջ կամ մի քանիսի մեջ»: Հոլովումների այս շփոթությունն ու փոխանցումն արդեն գրաբարում տեսնում ենք: Կան բառեր, որոնք երկու և ավելի ձևով են հոլովվում, ինչպես՝ զարդ, զարդու կամ զարդի, զարդիւ. լեզու, լեզուի կամ լեզուոյ: Կան բառեր ևս որոնց եզակին մի հոլովման ձևով է կազմվում, հոգնակին՝ մի ուրիշ, ինչպես՝ զօր, զօրու, բայց՝ զօրք, զօրաց, զօրաւք:

Այս փոխանցման հետևանքն այն է լինում, որ հայերենի զարգացման ընթացքում տարբեր բնի ձևերը ձգտում են մի տիպի վերածվելու: Այսպես՝ գրաբարում արդեն «Ա» բունն ունեցող հասարակ անունները շուտ են եկել «Ի» հոլովմանն, օրինակ՝ աշխարհ, սեռ.-տրակ. աշխարհի և ոչ «աշխարհայ», մինչդեռ գործիականն է աշխարհաւ և հոգն. տրականը՝ աշխարհաց: Այս զարգացումը վերջապես հանգում է այն դրության, որ արդի լեզվի մեջ անունների ամենամեծ մասի՝ ա) սեռական-տրականն ունի եզակիում «Ի» վերջավորությունը, որոշ բառեր միայն «ՈՒ» և ավելի ևս սակավաթիվ բառեր՝ «Ան», «ՎԱն» (ՎԱ), «ՈՋ» և իբրև մնացորդ գրաբարի՝ «Ա» (Վանա լիճ, Սևանա լիճ): Հոգնակին միայն «Ի» վեր-

ջավորությամբ է կազմվում, բացի անեզական «ԱնՔ», «ՈնՔ», «ԵնՔ» վերջավորություններից, որոնք ունին «Ց»-ով՝ մերոնք—մերոնց. Տիգրանենք—Տիգրանենց. բ) Գործիականն ունի միշտ «Ով» վերջավորությունը, որ հին լեզվի «Ո» բնինն է (ծառով) և ընդհանրացել է բոլոր բառերի համար. դ) Բացառականն ունի «ԻՑ». որ «Ի» բնի հոգնակի սեռական-տրական-բացառականի վերջավորությունն է՝ ընդհանրացած բոլոր անունների թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի բացառականի համար. սեռական-տրական «Ոի» վերջավորությունն ունեցող բառերը միայն, սեռականի Ոի ձայնավորի առնմանումով. ունին եզակի բացառական «ՈիՑ» ձևով (այգու—այգուց). իսկ դ) Ներգոյականը, ինչպես տեսանք, ունի «ՈիՄ» վերջավորությունը: Այսպես ուրեմն, մեր նոր լեզվի մեջ հոլովումը գրաբարի հոլովման համեմատությամբ՝ շատ ավելի հաստատուն, պարզ ու միակերպ բնավորություն ունի, հետևյալ ընդհանուր հարացույցով:

	Նզակի	Հոգնակի
Ուղ.	Քաղաք	Քաղաքներ
Տր.	Քաղաք-ի	Քաղաքների-ի
Բաց.	Քաղաք-ից	Քաղաքների-ից
Գործ.	Քաղաք-ով	Քաղաքներ-ով
Ներգ.	Քաղաք-ում	Քաղաքներ-ում

272. ՇԵՂՈՒՄՆԵՐԻ.—Այժմ սովորականն է հոլովման այս ձևը. որից շեղվում են միայն սակավաթիվ բառեր.

1) Ինչպես վերևում ասվեց, որոշ թվով բառերի եզ. սեռ.-տրականը կազմվում է Ոի, իսկ եզակի բացառականը ՈիՑ վերջավորությամբ, օրինակ՝ մարդու, գնալու, ձիու. մարդուց, գնալուց, ձիուց: Սեռական-տրականի այս ձևը ծագում է մեծ մասամբ գրաբարի «ՈՅ» հոլովումից քչ>աւ ձայնաշրջությամբ (սե ս § 51. 2), որ երեւում է գլխավորապես «Ի» վերջացած անունների (այգի, այգուց>այգու, այգուց), անորոշ դերբայի (գնալ, գնալուց>գնալու, գնալուց) և մի քանի ուրիշ բառերի մեջ, ինչպես՝ մարդուց>մարդու, մարդուց. իրարու, իրարուց. մեկմեկու, մեկմեկուց: Դրանց գործիականը և ներգոյականը լինում է միակերպ ավ. ում ձևով: Բայց կան «Ի» վերջացած բառեր, որոնք «Ի» հոլովման ձևով են հոլովվում՝ «սիրելիի» և ոչ «սիրելու», որ «սիրել» բառի ձևն է: Սրբեմն նաև՝ հայելիի. զվարճալիի, Անիի, այլև օտարազգի անունները՝ Գարիբալդիի որոնք հոլովում են նաև՝ հայելու, Անու, Գարիբալդու:

2) Գրաբարի «ն» բունն ունեցող անունները կորցնելով բնի այս ղաղաձայնը՝ մասամբ արդեն շուտ են եկել «ի» հոլովման, ինչպես՝ ոտն, մատն, սերմն, մասն և այլն դարձել են՝ ոտ, մատ, սերմ, մաս. ոտի, մատի, սերմի, մասի. ձեռի, կաթի, ակի, արեգակի և այլն. Դրանց մի քանիսի հոգնակիում վերականգնվում է բնի «ն» բաղաձայնը՝ եզներ, բեռներ, ծնկներ, մատներ, ձկներ, լեռներ, թոռներ, ոտներ, ձեռներ (այլև ոտք—ոտքի, ոտքեր. ձեռք—ձեռքի, ձեռքեր), Վարսներ, գառներ, մկներ, դռներ, ակներ և այլն, բայց՝ անձեր, սերմեր, մասեր: Այս բառերը, մասամբ սեռական-տրականն ունին չին Ան» կազմությամբ, ինչպես՝ գառան, դռան, եզան, մկան, նռան: Այսպես նաև ՌԻՄ (հին՝ ռւմն) ածանցով կազմվածները՝ ուտում—ուտման, խավարում—խավարման և այլն: Ոչ միայն հոգնակիում, այլև եզակի մյուս հոլովների մեջ սրանց մի քանիսի «ն» բունը վերականգնվում է, ինչպես՝ նուռ, նռան, նռնով, նռներ. բուռ, բռան, բռնով. դուռ, դռան, դռնով, դռնից և ուրիշներ (տե՛ս §§ 94. 3, 268): Իբրև սեռական-տրականի վերջավորությունն «Ան» վերջը երևում է և ուրիշ բառերի մեջ, ինչպես և գրաբարում, օրինակ՝ աղջիկ, աղջկան (աշխ. նաև՝ աղջկա). կնիկ, կնկան (կնկա). աշուն, աշնան. գարուն, գարնան, այլև գրաբարում՝ մանուկ, մանկան. Վանգիստ, հանգստեան > հանգստյան (տե՛ս հաջորդ 3-րդ կետը, ինչպես և վերևում § 270):

3) Սեռ.-տրականի ՎԱՆ > ՎԱ վերջավորությունը, որ ունեն ժամանակի անունները՝ օր, օրվան (օրվա), օրվանից, ծագած է չին լեզվի «ՆԱՆ» վերջավորությունից, որ երևում է որոշ թվով բառերի մեջ, ինչպես՝ ամիս, ամսեան. ժամանակ, ժամանակեան. շաբաթ, շաբաթեան. վաղիս, վաղուեան, ի վաղուենէ. դար, դարեան. երկօրեան կամ երկօրեայ: Սրանք գործածվում են սովորաբար իբրև դոշականի վերադիր, ուրեմն ածականաբար, բայց երբեմն («ամիս» բառը միշտ) ունին նաև սեռ.-տրականի և ներգոականի նշանակությամբ կիրառություններ: Սրանց «Լան» վերջավորությունը՝ «լան», ապա՝ «վան» ձայնաշարությամբ, անցել է ուրիշ ժամանակի անունների. ամենից առաջ՝ առաւօտեան, գիշերեան, երեկեան և այլ բառերին, որոնք լինում են՝ առավոտվան, առավոտվա և այլն:

Նման ձայնաշարություն տեսնում ենք նաև գրաբարի ՆԱՆ(Ք) հոգնակի կազմող ածանցի համար, որ բարբառների մեջ դառնում է ՎԱՆ (Ք), ինչպես՝ իշտան լինում է ոչ միայն իշան, այլև իշանե, իշվանե, նույնպես՝ կտորվանք, տեղվանք և այլն. Այսպես և «ի» վերջացած հատուկ անուններն ունին բարբառային

ձևով՝ առ. վա. օրինակ՝ Դառնի—Գառնա, Գառնվա. Անի, Անվա. Կարբի, Կարբվա. Քաղսի, Քաղսվա և այլն. այլև գրաբարում՝ Անի, Անույ, Անվոյ. եկեղեցի, Էկեղեցոյ, եկեղեցվոյ. Այսպես և «ուտիք»։ «ուտեաց», բարբառային ձևով՝ «ուտաաց», «ուտվաց»։ կաշի, սեռ.-տրական՝ կաշու, բայց և կաշվի, ածական՝ կաշվե և այլն։ Այս եւան-ւան. վան ձայնաշրջությունն անշուշտ ունի բարբառում ծագած լինելով՝ տարածվել է և կիրառվել նաև ուրիշ անունների վրա։ Այժմ այդ ձևով հոլովվող բառերն անցնում են «ի» հոլովման, բայց մի քանի բառի համար դեռ սովորական է այդ ձևը՝ օրվա, տարվա, ցերեկվա, գիշերվա, վաղվա, էգուցվա, այսպես և գրաբարից մեահվանս։

4) Հին լեզվից նորին անցած մի ձև է նաև սեռ.-տրակ. «ՈՋ» վերջավորությունը, օրինակ՝ կին, կնոջ. որի նման նաև՝ քույր, քրոջ. տեր, տիրոջ. տիկին, տիկնոջ. հորաքույր, հորաքրոջ. մորաքույր, մորաքրոջ։ Հնացած են այս ձևերը՝ ընկերոջ, աներոջ, սկեսրոջ, տալոջ, սովորականն է՝ ընկերի, աների, տալի, սկեսրի։

5) Հին լեզվից է անցել նորին նաև մի քանի բառերի սեռական-տրականի կազմությունն առանց վերջավորության, միայն միջի ձայնավորի փոփոխությամբ, այսպես՝ հայր, հոր. մայր, մոր. եղբայր, եղբոր, այլև բարդերը՝ հորեղբոր, նախահոր, նախամոր. Բարբառների մեջ նաև՝ կեսուր, կեսոր. աներ, անոր. քուր, քվոր. ընկեր, ընկոր. տեգր, տեգոր։ Այս կարգին պատկանում են նաև տուն, տան. շուն, շան. սյուն, սյան. ձյուն, ձյան (ժողովրդական ձևով՝ ձուն, ձան. սուն, սան). այլև գրաբարից գրական փոխառությամբ՝ արյուն, արյան. անուն, անվան, և «ՈւթՅՈւն» ածանցով կազմվածները՝ մեծություն, մեծության, գործիական՝ մեծություն։

6) Գրաբարից գրական փոխառությամբ, կամ բարբառների մնացորդներ են՝ «ի» վերջացած անունների հոգնակի «Ք» և «Յ» տառերով՝ որդիք, որդոց. մանավանդ «Յի» մասնիկով (§ 235), օրինակ՝ երևանցիք, երևանցոց. վանցիք, վանցոց, այլև՝ Սևանա(լիճ), Վանա(ծով), կայսեր, խաթեր (համար), սիրո, փոխանակ՝ սիրու. այսպես նաև՝ իբրև ածականներ մնում են՝ հայոց, ռուսաց. պարսից, հունաց, վրաց, կասպից ծով. հռոմայեցոց, Արշակունյաց Բագրատունյաց և այլն։

7) Միայն հոգնակի ունին սեռ.-տրականի «Յ» հնչյունով են՝ Ք, ԱնՔ, ՈւնՔ, ՈւնՔ ածանցներով կազմված անեզականները՝ ստացական նշանակությամբ (տե՛ս վերջածանցների մեջ § 166)։ Մյուս հոլովների վերջավորություններն ավելանում են տրականի վրա, օրինակ՝ հաշոյենք, հաշոյենց, հաշոյենցից, հաշոյենցով. մերոնք, մերոնց. մերոնցից, մերոնցով, մերոնցում և այլն։ Այս

միևնույն ձևով հոլովվում է և սւառդ. կի՛ն բառերի հոգնակին, որոնց ուղղականն անկանոն է՝ մարդիկ, մարդկանց, մարդկանցից, մարդկանցով. կանայք, կանանց, կանանցից, կանանցով: Այսպես նաև օր և ում բառերի հոգնակիները՝ որոնք, որոնց, որոնցից. ոմանք, ոմանց, ոմանցից. եզակիները՝ լի» հոլովման ձևով՝ որի, որից. որով. ոմնի, ոմնից: Այսպես նաև փոխադարձ դերանունները՝ միմյանց, միմյանցից. սիմյանցով: Այս ձևով հոգնակի ունին նաև սա. դա, նա, ինքն դերանունները. որոնց հոգնակին լինում է՝ սրանք, դրանք, նրանք, իրանք (իրենք). սրանց, դրանց, նրանց, իրանց (իրենց). սրանցից, դրանցից. նրանցից, իրանցից. սրանցով, դրանցով և այլն. սրանցում, նրանցում և այլն:

Բարբառային ձևով պատահում են նաև՝ փեսա, հոգն. փեսք փեսքանց, փեսքանցից. ճամբա. ճամբք, ճամբքանց. աղջիկ, աղջկերք, աղջկերանց կամ աղջկանց. երեխա. երեխք, երեխքեր. երեխքոնց, երեխքանց. տղա. տղք կամ տղերք, տղերանց և այլն:

8) Դերանուններից ստացական ածականներ են՝ իմ, քո, մեր, ձեր, իր, որոնց համապատասխան տրականները հին ձևով են՝ ինձ քեզ, մեզ, ձեզ. ինչպես և հարցական «ով» դերանվան սեռ.-տրականն է «ում»: Մյուս հոլովների վերջավորությունները՝ նիՅ, նով. նովիՄ (ԱնիՅ, Անով, ԱնովիՄ) ավելանում են տրականների վրա. այսպես՝ ինձնից, քեզնից, մեզնից, ձեզնից, ումնից. ինձնով, քեզնով. մեզնով. ձեզնով. ումնով. մեզնում, ձեզնում. հնացած են՝ ինձանով, քեզանով. ինձանից, քեզանից, մեզանում, ձեզանում:

273. ՁԱՅՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ:—Մինչդեռ գրաբարում ճշտությամբ պահվում է հոլովման ժամանակ նույն ձայնափոխությունը, ինչ որ ընդհանրապես բառակազմության ժամանակ, նոր լեզվի մեջ հոլովման ժամանակ ձայնափոխությունն ևս փոփոխության է ենթարկվել:

1) ՅԱ (հին՝ եա. եայ). ՈՒՅ հին՝ օյ) երկբարբառները գրաբարից փոխառություն լինելով՝ մնում են անփոփոխ՝ սենյակ—սենյակի, վայրկյան—վայրկյանի, պաշտոնյա—պաշտոնյայի, բույս—բույսի, բույսեր, կույր—կույրեր և այլն: Սակավաթիվ բառերի գործիականի մեջ միայն «ույ» դառնում է «ու». օրինակ՝ լույս, լուսով. հույս. հուսով. փույթ, փութով (փոխառություն է գրաբարից): Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ ժողովրդական լեզվի մեջ, հակառակ գրականի. ույ. երկբարբառին ուղղական հոլովի մեջ փոխա-

նակում է «ու», որ և հղումվելիս կա՛մ պահվում է, ինչպես՝ լուս, լուսի, կա՛մ դուրս է ընկնում, ինչպես՝ սառուց, սառցի:

2) Հին «է» ձայնավորի փոփոխությունն ևս հղումման ժամանակ մեռած է. մի քանի բառերի մեջ միայն դեռ պահվում է իբրև հին լեզվի մնացորդ է՝ «հնչունի «Է» ձայնավորի փոխվելը, այսպես են՝ սեր, սիրո կամ սիրու, սիրով, սիրուց, բայց նաև՝ սերի, սերում. պարտեզ, պարտիզի, բայց այժմ արդեն՝ պարտեզի. էշ, իշի կամ իշու, բայց այժմ՝ էշի. տեր, տիրոջ: Հոգնակիում միշտ անփոփոխ՝ էշեր, տերեր, պարտեզներ:

Նոր լեզվի մեջ դեռ կենդանի է փակ վանկերի մեջ ի, Ո՛ի ձայնավորների փոփոխությունը, այն է՝ սրանք կամ դուրս են ընկնում, կամ դառնում են Ը. օրինակ՝ ջուր—ջրի, թուղթ—թղթի. գիրք—գրքի, թիվ—թվի, հաշիվ—հաշվի: Հոգնակիում, սակայն, միավանկ բառերի մեջ է միայն լինում այս փոփոխությունը՝ ջրեր, թղթեր, գրքեր, թվեր, իսկ բազմավանկների մեջ Ո՛ի, ի մնում են անփոփոխ՝ հաշիվներ, գլուխներ, պանդուխտներ, մարմիններ, պտուղներ. «Բ» բաղաձայնից առաջ միայն դեռ պատահում են սղած ձևեր՝ երկրներ, կերակրներ, փոխանակ սովորական «երկիրներ», «կերակուրներ» ձևերի: Այս ձայնափոխությունն էլ արդեն կայուն չէ. շատ բառերի մեջ ի, Ո՛ի ձայնավորները մնում են, որի սկիզբն արդեն հին լեզվի մեջ է երևում, ինչպես՝ հիմն—հիման, հինգ—հինգի, ուղտ—ուղտի, ուխտ—ուխտի, իժ—իժի, այսպես և՝ հիմք—հիմքի, լուր—լուրի, լուրեր. կարծիք—կարծիքի, հայրենիք—հայրենիքի, գործիք—գործիքի, բջիչ—բջիչի, ուսում—ուսման, բայց՝ ուսումի, մտածմունք—մտածմունքի, քրտինք—քրտինքի (ժողովրդ. քրտնքի), թռչուն—թռչունի, ընդհանուր—ընդհանուրի, առաջին—առաջինի, վերջին—վերջինի, ուրիշ—ուրիշի և շատ նմաններ. այնպես որ հետզհետե պակասում է Ո՛ի, ի ձայնավորի սղումը հղումման ժամանակ, մանավանդ երբ դրանք ընկնում են մի քանի և դժվար արտասանելի բաղաձայնների մեջ: «Ա» ձայնավորի սղումը մնում է միայն «աստված» բառի մեջ՝ աստծու, աստուծով. նաև բարբառյին ձևերի մեջ, օրինակ՝ բերան—բերնի, փոխանակ՝ բերանի: Բարբառային են այս ձևերը՝ փեսա—փեսի, փեսից. տղա—տղի կամ տղու, գրական լեզվի մեջ՝ փեսայի, տղայի:

ՎԵՑՆԵՐՈՐԴ ԻՄԱՍ

ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐ

(Նախնականություն)

•

274. ԽՈՍՔԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԽՐՆ-
ԴԻՐԸ:— Հոգեբանական դատողության մեջ, ինչպես տեսանք (§ 11),
միմյանց հետ միանում են երկու պատկերացում, դատողության
երկու անդամները, մեկ՝ հոգեբանական ենթական, որի պատկե-
րացումն առաջ է ծնվում մեր մտքի մեջ, մեկ էլ՝ հոգեբանական
ստորույվայր, որի պատկերացումը հետո է ծնվում և որ վերագրում
ենք ենթակային՝ գիտակցելով այդ երկուսի հարաբերությունը:
Մենք մտածում ենք հոգեբանական դատողությամբ: Երբ այսպիսի
դատողության երկու անդամներից մեկը, կամ երկուսն էլ արտա-
հայտում ենք բառերով, այն ժամանակ առաջանում է խոսքը կամ
նախադասությունը: Խոսքը կամ նախադասությունն է, ուրեմն, հո-
գեբանական դատողության (մտածության) արտահայտությունը
բառերով:

Խոսքի այսպիսի սահմանումը, սակայն, ընդհանուր հոգեբա-
նական է, այսինքն՝ այնպիսի, որ միակերպ հարմարվում է ամեն
ժամանակի ամեն լեզվի: Դրանով դեռ չի պարզվում խոսքի կազ-
մությունը մի առանձին լեզվի մեջ:

Ինչպես ամեն լեզվական իրակություն, նույնպես և խոսքի կազ-
մությունը շարունակ ենթակա է փոփոխության. ուստի նույնիսկ
միևնույն լեզվի տարբեր ժամանակաշրջաններում խոսքը տարբեր
ձևերով է կազմվում: Մեր նոր լեզվի մեջ, օրինակ, հնարավոր չեն
այնպիսի խոսքեր, որ կան հնի մեջ. «Եւ բացեալ զդուրս տանն
բռնաբար՝ ի դուրս ելանէր, հերձեալ զամբոխ մարդկանն. և ոչ
ուրուք կարացեալ յաղթահարել զնա», որ «զ» և «ի» նախդիրները
դուրս ձգած և հին բառաձևերի տեղ նոր լեզվի բառաձևերը դրած՝
բառացի լինում է. «Եվ բացած դռներ տանը բռնաբար՝ դուրս էր ել-
նում, պատռած բազմություն մարդկանցը. և ոչ ոքի կարողացած
հաղթահարել նրան»: Այժմ այդ կարտահայտենք այսպես՝ «Եվ տան
դռները բռնաբար (գոռով) բաց արեց, դուրս ելավ, պատռեց մարդ-
կանց բազմությունը. և ոչ ոք չկարողացավ հաղթահարել նրան»:

Խոսքի ձևն, ուրեմն, ամեն լեզվի մեջ արդյունք է իրեն այդ լեզ-
վի պատմական զարգացման: Դրա հետևանքով հոգեբանական դա-

ստորոգյալն իրենց անհատական և ընտանիքային ու ստորոգյալը, թեպետ և այս տերմիններն առնված են քերականությունից, հաճախ համապատասխան չեն խոսքի կամ նախադասության քերականական ենթակային և ստորոգյալին:

Հայերենում խոսքը մտածության արտահայտությունն է բայով կամ, ինչպես տեսել ենք (§§ 13. 3, 246, 247), խոսք կազմում է բայը, և խոսքի ենթական է բայի դեմքը, որ մի առարկա է ցույց տալիս և միշտ որոշ է խոսողի համար, իսկ ստորոգյալն է բայիմաստը, որ մի նատկանիչ է ցույց տալիս: Օրինակ, դիցուք, ես հիշում եմ Տիգրանին և ապա «գնալու» գործողությունը, որ վերագրելով Տիգրանին՝ ասում եմ՝ «գնաց»։ ես կազմում եմ հոգեբանական դատողություն և նրա արտահայտություն «գնաց» խոսքը: Հոգեբանական ենթական, «Տիգրանի» պատկերացումը, այս խոսքի մեջ արտահայտվել է ոչ թե առանձին բառով, այլ բայի դեմքով: Երբ ես բարձր արտասանում եմ «գնաց», լսողի համար ևս այդ բայը մենակ կազմում է մի խոսք. նա հասկանում է, որ ես «գնալու» գործողությունը ստորոգում եմ մի առարկայի: Բայց մինչ ինձ համար, որ խոսողն եմ, այդ առարկան որոշ է, քանի որ իմ մտքում ունիմ այդ առարկայի, որ է՝ Տիգրանի պատկերացումը, — լսողի համար այդ առարկան՝ արտահայտված լինելով միայն բայի դեմքով՝ ընդհանուր անորոշ տարածում ձևով է մնում: Բայց երբ լսողը գիտե, թե խոսողն իր մտքի մեջ ինչ առարկայի պատկերացում ունի, որին իբրև ենթական վերագրում է «գնալու» գործողությունը, այն ժամանակ «գնաց» բայի դեմքը կբավարարի նրան ևս: Օրինակ՝ երբ մենք, մի տեղ չավաքված մարդիկ, սպասում ենք մի անձի, դիցուք, Տիգրանին, և մեկը ներս մտնելով ասում է՝ «գալիս է» կամ «եկավ», այս բայի դեմքը չի մնում մեզ համար ընդհանուր անորոշ նշանակությամբ, այլ ունի հաստատուն որոշ նշանակություն: մենք ամենքս էլ հասկանում ենք, որ դեմքն արտահայտում է «Տիգրանի» պատկերացումը:

Խոսողի համար բայի դեմքը, որ ենթական է, միշտ ունի որոշ նշանակություն. որպեսզի լսողի համար ևս պարզ լինի դեմքի նշանակած առարկան, խոսողը հաճախ 3-րդ դեմքը լրացնում է դեմքի ցույց տված առարկայի անունով: օրինակ՝ փոխանակ ասելու «գնաց», ասում է՝ «Տիգրանը գնաց»: Այս խոսքի մեջ «Տիգրան» բառը լեզվական տեսակետով դեմքի լրացումն է. բայց որովհետև նույն առարկան է ցույց տալիս, ինչ որ դեմքը, և որոշ նշանակու-

թյուն ունի. ուստի սովորաբար այդ լրացական բառը կոչում են ենթակա:

Հիմա, երբ խոսողի մտքի մեջ ծնվում է նախ «գնալու» գործողության պատկերացումը, ապա «Տիգրանի», և նա ասում է՝ «Տիգրանը գնաց», այստեղ նա նույն խոսքն է կազմում, ինչ որ առաջ. բայց հոգեբանական դատողությունը նույնը չէ այժմ. հոգեբանական ենթական է «գնալու» պատկերացումը, ուրեմն՝ խոսքի մեջ «գնաց» բառը, իսկ հոգեբանական ստորոգյալն է «Տիգրանը»: Քեռականորեն, սակայն, այս երկրորդ խոսքի ենթական է դարձյալ բայի դեմքն իր լրացումով, իսկ ստորոգյալն է «գնաց»: Կնշանակե՞ միևնույն խոսքը՝ «Տիգրանը գնաց» արտահայտություն է դառնում երկու տարբեր հոգեբանական դատողությունների համար: Դարձյալ, երբ իմ մտքում ծնվում է նախ՝ «էջմիածին գնալու» պատկերացումը և ապա՝ «Իմ ընկեր Տիգրանի», և ես այս երկրորդ պատկերացումը ստորոգում եմ առաջինին, կազմում եմ մի հոգեբանական դատողություն և նրա արտահայտություն մի խոսք՝ «Իմ ընկեր Տիգրանը գնաց էջմիածին»: Այստեղ հոգեբանական դատողության ենթական է «գնաց էջմիածին», իսկ ստորոգյալը՝ «Իմ ընկեր Տիգրանը». բայց քերականորեն այդ խոսքի ենթական է դարձյալ «գնաց» բայի դեմքը, իսկ ստորոգյալն է՝ «գնաց» բայի իմաստը, այսինքն՝ «գնալու» գործողությունը, մնացած բառերը լրացում են կա՛մ բայի դեմքի (Տիգրանը), կա՛մ բայիմաստի (էջմիածին), կա՛մ թե լրացման լրացումն են, ինչպես՝ «ընկեր» բառը լրացում է «Տիգրանի» (ո՞ր «Տիգրանի»), իսկ «Իմ» բառը՝ «ընկեր» բառի (ո՞ւմ «ընկեր»):

Ինչպես հոգեբանական դատողության մեջ երկու անդամ կա, նույնպես և խոսքը կամ նախադասությունը քերականորեն բաժանվում է երկու մասի. մեկ կողմում՝ բայի դեմք-ենթական իր լրացումով և լրացման լրացումներով, մյուս կողմում՝ բայիմաստ-ստորոգյալը իր լրացումներով և լրացման լրացումներով. օրինակ՝ «Իմ ընկեր Տիգրանը / / այսօր առավոտյան գնաց էջմիածին»: Նույն երկբաժանումը լինում է նաև այն ժամանակ, երբ խոսքն ընդարձակվում է ոչ միայն լրացական բառերով, այլև լրացական խոսքերով, օրինակ՝ «Իմ ընկեր Տիգրանը, որ երեկ եկել էր Թիֆլիսից, / / այսօր առավոտյան գնաց էջմիածին, որպեսզի այնտեղի հնությունները տեսնի»: Այսպես և ամեն խոսք, ինչքան էլ բազմաթիվ բառերից և բառախմբերից կազմված լինի, կարելի է ասել, թե կազմված է երկու բարդ պատկերացումից—ենթակայի և ստորոգյալի: Բայց մինչ-

դեռ հոգեբանական ենթական և ստորոգյալը բազմազան կերպով փոփոխվում են, և յուրաքանչյուր բառի կամ բառախմբի արտահայտած պատկերացում կարող է դառնալ հոգեբանական ենթակա կամ հոգեբանական ստորոգյալ, նայելով թե ո՞ր պատկերացումն է առաջ երևան գալիս խոսողի մտքի մեջ և որը՝ հետո, խոսքի քերականական ենթական (բայի դեմքը) ու քերականական ստորոգյալը (բայիմաստը), խոսքի այս երկու անդամներն իրենց լրացումներով, հաստատուն կազմությամբ նույնն են մնում: Այսպիսով միևնույն խոսքը արտահայտություն է դառնում բազմաթիվ հոգեբանական դատողությունների, և խոսքի քերականական կազմությունը, իր ենթակայի և ստորոգյալի նկատմամբ, այլևս կախում չունի հոգեբանական ենթակայից և ստորոգյալից, որ նույնիսկ հաճախ կզոլվարանանք որոշել և շատ անգամ չենք էլ կարող որոշել: Եվ լեզվի ուսումնասիրության գործն է ոչ թե վերլուծել հոգեբանական դատողությունը և որոշել նրա անդամները, այլ բացատրել խոսքի կազմությունը:

Ըստ այսմ շարահյուսությունը իբրև խոսքի կազմության ուսում, ելնելով խոսքի կենտրոնից—բայից, նախ՝ ընդարձակ խոսքը վերածելով իր բաղադրիչ մասերին՝ բացատրում է, թե խոսքի մասերը—բառերն ինչպիսի հարաբերություններով և ինչպիսի կապակցության ձևերով միանալով իրար հետ՝ առաջ են բերում երկու բարդ պատկերացում, մի կողմից՝ ենթակայի պատկերացումը, մյուս կողմից՝ ստորոգյալի, որով կազմվում է մի ընդարձակ պարզ խոսք—բառերի շարանյութություն, և ապա դարձյալ՝ թե խոսքերն ինչպիսի հարաբերություններով և ինչպիսի կապակցության ձևերով միանալով իրար հետ կազմում են մի բարդ խոսք.— խոսքերի շարանյութություն*:

Մանքություն.—Հայոց լեզվի շարահյուսության համար գործածել Մ. Արեղյանի «Աշխարհաբարի շարահյուսություն», Վաղարշապատ, 1912, էր. 1—363:

Մանք.—Այսքանով ավարտվում է «Հայոց լեզվի տեսության» 1931 թ. տարածված մասը, Պրոֆ. Մ. Արեղյանի ցանկությունը՝ վերամշակել «Աշխարհաբարի շարահյուսությունը» և նրա հետ նորից հրատարակել, մնացել է անկատար շնորհագրում միայն գրվել է շարահյուսությանը վերաբերող սույն մի ծանր լեզունց հոսովածը, որին և հաջորդում է «Աշխարհաբարի շարահյուսություն» իբրև, **Ինչպես նշել ենք «Երկու խոսքի» մեջ.** ամբողջի սրգանական շարունակություն եմք.:

**ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ
ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ**

ՀԱՌԱՋԱԲԱՆ

Այս «Աշխարհաբարի շարահյուսութեան» մեջ հեղինակի իրեն կազմած օրինակներ քիչ կան, այն էլ միայն սովորական ձևերի համար: Օրինակները մեծ մասամբ առնված են՝ Պոռշյանից, Մուրացանից, Գամառ-Քաթիպայից (մեկ մեկ Պատկանյան նշանակած), Ջիվանուց, Բաֆֆուց, Պալասանյանից (Հայոց պատմ. և գրակ. պատմ.) և ուրիշներից, ինչպես նաև ժողովրդական առածներից ու ասացվածներից (նշանակված Ա. տառով) և լրագրութունից (Լր.): Օրինակներն անփոփոխ են բերված. միայն Պոռշյանից առնվածների մեջ զավառական ձևերը (գնում ա և այլն) սովորաբար վերածված են գրական ձևի, կամ թուրքերեն բառերի տեղ համապատասխան հայերեններն են դրված: Հեղինակների անունները հաճախ չեն նշանակված՝ գրքի ծավալը շատ չմեծացնելու համար. հաճախ էլ նույն հեղինակից առած կտորները բաժանված են կետ ու գծով (.—), և միայն վերջը մի անգամ հիշված է հեղինակի անունը. բայց այս էլ դժվար է եղել միշտ միակերպ պահել: Մի քանի կանոնների համար գուցե օրինակները շատ երևան, բայց այդ նրա համար է, որ օրինակներին մեծ կարևորություն է տրված: Կլինին անշուշտ նաև անհաջող, գուցե և անհարմար օրինակներ, բայց այդ անխուսափելի է տարիների ընթացքում հավաքված բյուրավոր հատվածիկների ընտրության և դասավորության ժամանակ. շատ անգամ ձեռի տակ եղած ավելի կարճ ու գեղեցիկ օրինակներն առանց բանեցնելու են մնացած:

Թե ինչքան ջանք ու ժամանակ է պահանջել այս աշխատանքը, այդ մասին խոսելն ավելորդ է. այս սակայն պետք է ասել, որ տարիներ առաջ արդեն պատրաստ է եղել այս «Աշխարհաբարի շարահյուսութունը», բայց հանգամանքներն ու նյութական սղութունը թույլ չէին տալիս նույնիսկ երկու տարուց ի վեր սկսած տպա-

գրությունն ավարտել. Այժմ լույս ընծայելով՝ հեղինակը գոհ կլինի, եթե սա յուրովսանն նպաստի հայոց լեզվի ուսմանը:

Սկզբնական ծրագրով սրա հետ պիտի տպագրվեր նաև շարագրության մասին. բայց ծավալի մեծության պատճառով հնարավոր չեղավ գոնե «Տաղաչափության» մասը տպագրել:

Մ. ԱՐԵՂՅԱՆ

1912 հունիս 28

ս. էջմիածին

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

1. Շարահյուսությունը քերականության այն մասն է, որ սովորեցնում է, թե ինչպիսի բաղադրիչ մասերից և ինչպես կազմվում է խոսքը կամ նախադասությունը:

Խոսքը լինում է՝ 1) Պարզ խոսք, մի հատ խոսքն առանձին առած, որ կազմվում է բառերից. 2) Բարդ խոսք, որ կազմվում է նրկու և ավելի խոսքերի միությունից:

Ըստ այսմ շարահյուսությունը լինում է՝

Ա. Բառերի շարահյուսություն, որ սովորեցնում է՝

1. Բառերի պաշտոնը խոսքի մեջ.

2. Բառերի կապակցությունը խոսքի մեջ:

Բ. Խոսքերի շարահյուսություն, որ սովորեցնում է՝

1. Խոսքերի տեսակները, և

2. Խոսքերի կապակցությունը:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՎԱԾ

ԲԱՌԵՐԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

I ԲԱՌԵՐԻ ՊԱՇՏՈՆԸ ԽՈՍՔԻ ՄԵՋ

ԽՈՍՔԻ ԽԱՍԻՆ, ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՍ

2. Խոսքը կամ նախադասությունը բառերով արտահայտված մտածությունն է, որի մեջ մի ստորոգում է լինում, այսինքն՝ մի առարկայի վերագրվում է մի հատկանիշ. օրինակ՝ Նապաստակը վախկոտ է, մի խոսք է. որով նապաստակին վերագրվում է վախ-

կոտ հատկությունը, կամ թե հաստատվում է, որ վախկոտ հատկությունն է՝, կա նապաստակի մեջ:

Խոսքն ուրեմն պարունակում է ամենաքիչը երկու գաղափար.

ա. Մի առարկայի գաղափար, որի վրա մի ստորոգում է լինում.

բ. Մի հատկանիշի գաղափար, որ ստորոգվում է առարկայի վրա:

Առարկան և հատկանիշը սակայն մենակ բավական չեն խոսք կազմելու համար, այլ հարկավոր է նաև՝

գ. Ստորոգում, այսինքն՝ հատկանիշի վերագրվելն առարկային:

3. Առարկան կամ առարկայի գաղափարը, որին վերագրվում է հատկանիշը, իբրև խոսքի բաղադրիչ մաս, կոչվում է ենթակա. իսկ հատկանիշը կամ հատկանիշի գաղափարը, որ վերագրվում է ենթակային, ասվում է ստորոգյալ:

Ենթական և ստորոգյալը կազմում են խոսքի նյութը, իսկ ստորոգումն այդ նյութին տալիս է խոսքի ձևը: Օրինակ՝ Մարդը բանական է խոսքի մեջ մարդը ենթակա է, բանական՝ ստորոգյալ. իսկ է բառը ցույց է տալիս ստորոգում:

Խոսքի էությունն է ստորոգումը: Առանց ստորոգման խոսք չկա:

Ման. Ինքնուրույն առարկան կամ գոյակը և իր ոչ-ինքնուրույն հատկանիշը համ ստորոգելին կազմում են մեր մտածության նյութը: Գոյակն և իր ստորոգելին՝ սպիտակ ձյուն, վազող ձի, ծաղկած ծառ՝ մեր դիտողության համար մի պնթածան միություն և մի պարզ գաղափար են կազմում. որովհետև հատկանիշը՝ հատկություն, գործողություն կամ դրություն՝ առարկայի մեջ գտնվում է իբրև նրա բաղադրիչ մասը: Երբ մենք ոչ-ինքնուրույն հատկանիշը՝ սպիտակ, վազող, ծաղկած՝ մտքով անջատում ենք իր ինքնուրույն առարկայից (ձյուն, ձի, ծառ) և մեր մտածողությամբ նորից վերագրում ենք առարկային կամ ստորոգում ենք, այդ ժամանակ առաջ է գալիս խոսքը կամ նախադասությունը. ինչպես՝ ձյունը սպիտակ է, ձին վազող է կամ ձին վազում է, վազեց. ծառը ծաղկած է կամ ծառը ծաղկեց:

ԲԱՌԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

4. Մենք խոսում ենք բառերով: Ամեն բառ ունի մի նշանակություն և ըստ այնմ մի պաշտոն է կատարում խոսքի նկատմամբ: Ուստի բառերի պաշտոնը խոսքի մեջ ուսանելուց առաջ՝ պետք է

տեսնել, թե ինչպիսի նշանակություն ունին բառերը և ինչպիսի տեսակների են բաժանվում ըստ իրենց նշանակության:

Բառերը նայելով իրենց նշանակության և խոսքի նկատմամբ կատարած պաշտոնին՝ ամենից առաջ բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝

ա. Բառեր, որոնք ցույց են տալիս զգացմունք (ու կամք) և խոսքի մեջ ոչ մի պաշտոն չկատարելով՝ խոսքից դուրս են մնում: Դրանք են ձայնարկություն կամ միջարկություն կոչված բառերը, որոնք կարող են խոսքն ամեն կերպ ընդհատելով ընկնել խոսքի մեջ, ինչպես՝ ա՛խ, ո՛հ, ա՛վա՛ղ.

բ. Բառեր, որոնք ցույց են տալիս գաղափար կամ պատկերացում և որոնցով մենք խոսում ենք, այսինքն մեր մտքերն ենք հայտնում ուրիշներին:

5. Գաղափար ցույց տվող բառերը խոսքի նկատմամբ լինում են՝

ա. հոսք կազմող բառեր կամ բայ.

բ. լրացական բառեր, որոնք որևէ կողմից պարզում, ամբողջացնում են խոսքը՝ դառնալով լրացում բայի կամ լրացական բառերի.

գ. Կապակցական բառեր, որոնք ոչ խոսք են կազմում և ոչ լրացում դառնում, այլ կապում են կա՛մ բառ բառի հետ, կա՛մ խոսք խոսքի հետ:

1. ԲԱՅ

6. Տեսանք՝ խոսքի էությունն է ստորոգումը, և առանց ստորոգման խոսք չկա:

Ստորոգումն արտահայտվում է միայն մի առանձին խմբի կամ տեսակի բառերով, որոնք կոչվում են բայ, հոսք կազմում են ուրեմն միայն բայերը:

Բայերը սակայն միայն ստորոգում չեն ցույց տալիս, այլև ենթակայի և ստորոգյալի գաղափարներ:

Բայի դեմք ցույց է տալիս այն առարկայի գաղափարը, որին իբրև ենթակայի վերագրվում է մի հատկանիշ. բայիմասաբ ցույց է տալիս այն հատկանիշը՝ գոյություն, գործողություն կամ դրություն, որ իբրև ստորոգյալ վերագրվում է ենթակային (բայի դեմքին). իսկ ստորոգումը նրանով է արտահայտվում, որ ամեն բայ ունի բայիմաստ և դեմք՝ միացած մի բառի մեջ: Օրի-

նակ՝ զնացի բայն երբ լսում ենք մեկից, իմանում ենք, որ խոսողն ինքն իրեն (առաջին դեմքին) վերագրում է գնալու գործողությունը:

Խոսքն ուրեմն իր ամենապարզ ձևով կազմվում է մի բայից.

7. Առանց բայի խոսք չկա. որովհետև մյուս տեսակի բառերը ստորոգում չեն ցույց տալիս, այլ նշանակում են կա՛մ մի առարկա (տուն, ծառ), կա՛մ մի հատկանիշ (բարձր, լավ):

Ամեն բայ, ընդհակառակն, մենակ կազմում է մի խոսք, որովհետև ցույց է տալիս թե՛ ստորոգում և թե՛ խոսքի համար անհրաժեշտ՝ ենթակայի և ստորոգյալի (առարկայի և հատկանիշի) գաղափարները:

Խոսքն, ուրեմն, մտածության արտահայտությունն է բայով: Իսկ բայ ասվում են այն բառերը, որոնք մենակ խոսք են կազմում՝ ցույց տալով թե՛ խոսքի ձևը (ստորոգումը) և թե՛ խոսքի նյութը՝ ենթական և ստորոգյալը, առաջինն արտահայտված բայի դեմքով. իսկ երկրորդը՝ բայիմաստով:

Ման. 1. Ամեն բայ մենակ մի խոսք է կազմում. եթե իհարկե մարդ մտածելով, ուրիշին իր միտքը հայտնելու համար է ասում. թե չէ մեքենայաբար. առանց մտածելու արտասանած բայերը կամ բայերի շարքը (ինչպես խոնարհման ժամանակ՝ գնամ, գնաս, գնա և այլն), ինչքան էլ խոսքի ձև ունին, առանձին խոսքեր չեն կազմում, որովհետև այդ բայերն արտասանելիս մենք մեր մտածությունը չենք ուզում հայտնել ուրիշին, այլ միայն բառեր ենք ասում:

Ման. 2. Բայ ասելով պետք է հասկանալ միշտ դիմավոր բայերը և ոչ դերբայները, որոնք բայի անդամ ձևեր են, ուստի և մենակ խոսք չեն կազմում:

Ման. 3. Խոսքն իմացվում է բայից. ուստի բանի բայ կա մի ասացվածի մեջ, այնքան էլ խոսք կա: Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ բայը կարող է զեղչված լինել, այսինքն դրված չլինել և գործությամբ հասկացվել: Ամեն զեղչված բայ կազմում է մի առանձին զեղչական խոսք. օրինակ՝ «Գայլն ամպ օր կուզե, գողը՝ մուկ գիշեր» ասացվածի մեջ երկու խոսք կա. որովհետև հասկացվում է՝ գողը մուկ գիշեր կուզե: Նույնպես՝ «Մուտ ակուր մեծ եզնից» առածի մեջ զեղչված է կլինի. առաջ կգա բայը:

8. Բայի դեմքն և բայիմաստը բայի գլխավոր գաղափարներն են. բայց բայերը բացի դրանցից նշանակում են ուրիշ երկրորդական գաղափարներ ևս:

1. Բացի դեմքից՝ մի ուրիշ առարկայի գաղափարը ևս, առանց որի չի կարող շատ բայերի ցույց տված գործողությունը կատարվել. օրինակ՝ պատռեց բայի գործողության համար հարկավոր է ոչ միայն ենթական՝ պատռողը՝ ինչպես՝ երեխան պատռեց, այլև

մի ուրիշ առարկա, այն՝ որ երեխան պատուում է. երեխան պատուեց գիրքը:

2. Զանազան պարագաներ, ինչպես՝ ժամանակ, եղանակ, կերպ և այլն

Ման. Պարագա ասելով հասկացվում է առարկայի հատկանիշի հատկանիշը. օրինակ՝ ձի առարկա է. նրա հատկանիշն է սպիտակ, վազող. իսկ երբ ասում ենք՝ շատ սպիտակ ձի, քիչ սպիտակ, բոլորովին սպիտակ ձի.—արագ վազող ձի, առաջ վազող ձի, հետ վազող ձի,—շատ, քիչ, բոլորովին, արագ, առաջ, հետ ոչ թե առարկայի՝ ձիու հատկանիշներն են, այլ նրա հատկանիշների հատկանիշը:

2. ԼՐԱՑԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ

ԳՈՅԱԿԱՆ, ԱԾԱԿԱՆ, ՄԱԿԱՐԱՅ

9. Ամեն բայ մենակ կազմում է մի խոսք. բայց մի բայը մենակ սովորաբար բավականություն չէ տալիս մեզ, որովհետև մեր միտքը հայտնվում է միայն համառոտ և ընդհանուր կերպով: Այս պատճառով բայի վերա սովորաբար ավելանում են լրացական բառերը, որոնք պարզում, որոշում են բայի նշանակած գաղափարները: Օրինակ՝ երբ մեկը մեզ ասում է՝ տեսավ, այս բայը միայն անորոշ կերպով ակնարկում է, թե մեկը մեկին կամ մի բան, մի տեղ տեսել է. բայց այդ բայով միայն դեռ պարզ չի իմացվում, թե ո՞վ տեսավ, ո՞ւմ կամ ի՞նչ տեսավ, ո՞ւր տեսավ, ե՞րբ տեսավ և այլն: Իսկ երբ ասվում է՝ Տիգրանն այսօր դպրոցում տեսավ Արտաշեսին,— Տիգրանն, այսօր, դպրոցում, Արտաշեսին բառերը դրվելով տեսավ բայի վրա՝ լրացնում, պարզում են նրա ակնարկած նշանակությունները, և մենք իմանում ենք, թե ո՞վ տեսավ, ո՞ւր տեսավ և այլն: Դրանք տեսավ բայի լրացումներն են:

Խոսքն ուրեմն կազմվում է կա՛մ մի բայից, կա՛մ մի բայից և իր լրացումներից:

10. Ամեն բայ, ինչպես տեսանք, արտահայտում է՝

1) մի առարկայի գաղափար (դեմք), որին իբրև ենթակայի վերագրվում է բայիմաստը. շատ բայեր ակնարկում են և մի ուրիշ առարկայի գաղափար, որի վերաբերմամբ կատարվում է գործողությունը. 2) մի ճատկանիշ (բայիմաստ), որ իբրև ստորոգյալ վերագրվում է բայի դեմքին. 3) զանազան պարագաներ՝ ժամանակ, եղանակ և այլն, որոնց մեջ տեղի ունի գործողությունը: Ըստ այսմ՝ լրացական բառերը խոսքի բաղադրիչ մաս, այսինքն բայի լրացում

լինելու համար՝ պետք է նշանակեն կա՛մ առարկա, կա՛մ հատկանիշ, կա՛մ պարագա: Այստեղից առաջանում են լրացական բառերի երեք տեսակներն ըստ նշանակության՝ գոյական, ածական և մակբայ:

1. **Կոյականը** ցույց է տալիս ինքնուրույն գոյություն ունեցող կամ իբրև այնպիսին մտածված առարկա. *ինչպես՝ մարդ, ձի, ծառ*:

2. **Ածականը** ցույց է տալիս առարկայի հատկանիշը, որ չի մտածվում իբրև ինքնուրույն գոյություն ունեցող, այլ իբրև առարկայից անբաժան, առարկայի բնության մեջ մշտապես կամ ժամանակավոր գտնված մի որպիսիություն, գործողություն, դրություն և այլն. *օրինակ՝ բարի (մարդ), վազող (ձի), ծաղկած (ծառ)*:

3. **Մակբայը** ցույց է տալիս հատկանիշի հատկանիշը կամ պարագա, *ինչպես՝ խիստ բարի (մարդ), արագ վազող (ձի), ձին արագ վազեց*:

Ման. Ածականն ու մակբայն իրենց նշանակությամբ կազմում են մի ընդհանուր տեսակ իբրև մակադրական բառեր որոնք ցույց են տալիս հատկանիշ. միայն ածականն առարկայի հատկանիշ է նշանակում, իսկ մակբայը՝ հատկանիշի հատկանիշ: Հայերենում բուն մակբայները սակավաթիվ են, այսինքն քիչ բառեր կան, որոնք միայն իբրև մակբայ գործածվեն: Մեր մակբայներն ամենամեծ մասամբ դրությամբ միայն մակբայ են. երբ ածականների ցույց տված հատկանիշը վերաբերում է ոչ թե առարկային, այլ առարկայի հատկանիշին, այդ ժամանակ ածականներն առնվում են իբրև մակբայ: Հայերենում ուրեմն, թակավաթիվ բառերի բացառությամբ, մակբայն ածականների գործածությունն է պարագայական նշանակությամբ. այնպես որ կարելի է լրացական բառերն երկու տեսակի միայն բաժանել՝ գոյական և ածական, որոնք երկուսն էլ իրենց կողմից կարող են պարագայական նշանակությամբ գործածվել: Սակայն մինչ պարագայական նշանակությամբ գործածված գոյականները չեն համարվում մակբայ, ածականներն, ընդհակառակն, երբ պարագա են ցույց տալիս, առնվում են իբրև առանձին տեսակի բառեր՝ մակբայ:

11. **Լրացական բառերի երեք տեսակներն** ևս՝ գոյական. ածական և մակբայ՝ իրենց կողմից ըստ իրենց նշանակության բաժանվում են երկու երկրորդական տեսակների՝ անուն և դերանուն: Անուններն ունին անփոփոխ. հաստատուն նշանակություն. իսկ դերանունները հաստատուն նշանակություն չունին, այլ ամեն անգամ նայելով թե ինչ անվան տեղ են դրված կամ ինչ անուն են ակնարկում՝ նրա նշանակությունն էլ ստանում են: Անուններն էլ իրենց կողմից լինում են՝ անուն նեղ մտքով. թվական և դերբայ: Թվականն ունի թվի և համարքի գաղափար, դերբայը ցույց է տալիս

բայիմաստ առանց դեմքի. իսկ անուն նեղ մտքով այն բառերն են, որոնք ոչ թվի և ոչ բայիմաստի գաղափար են ցույց տալիս: Լրացական բառերն ուրեմն լինում են չորս տեսակ՝ անուն (նեղ մտքով), թվական, դերբայ և դերանուն: Այսպես՝

Ա. Գ ո յ ա կ ա ն ն ե Ր ը լինում են՝ 1. Անուն գոյական կամ գոյական անուն, հաճախ լոկ՝ անուն (տուն, փայտ, լավություն)։ 2. Թվական գոյական (տասնյակ, հիսնյակ, հարյուրյակ)։ 3. Դերբայ գոյական կամ բայանուն, սովորաբար՝ անորոշ դերբայ (գնալ, ասել, գրել)։ 4. Դերանուն գոյական կամ գոյական դերանուն (ես, դու, նա)։

Բ. Ա ծ ա կ ա ն ն ե Ր ը լինում են՝ 1. Անուն ածական կամ ածական անուն (լավ, վատ, սև)։ 2. Թվական ածական (մի, երկու, երեք, առաջին, երկրորդ)։ 3. Դերբայ ածական կամ բայածական (գրած, գրող)։ 4. Դերանուն ածական կամ ածական դերանուն (այս, այդ, այն)։

Գ. Մ ա կ բ ա յ ն ե Ր ը լինում են՝ 1. Անվանական մակբայ (ազատորեն, քաջաբար)։ 2. Թվական մակբայ (երկիցս, երիցս)։ 3. Դերբայական մակբայ կամ բայական մակբայ (գալիս, գրելիս)։ 4. Դերանվանական մակբայ (աստ, անդ, ուր)։

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ

12. Բայն և լրացական բառերը, որոնցից կազմվում է խոսքը, կոչվում են խոսքի մասեր կամ նախադասության անդամներ: Բայը բուն խոսքն է կամ խոսքի էական մասը, իսկ լրացումները բայի նկատմամբ խոսքի ստորադաս մասերն են:

Բայի լրացումներն ևս իրենց կողմից կարող են լրացումներ ունենալ, որոնք կոչվում են խոսքի կողմնակի մասեր կամ կողմնակի լրացումներ:

Խոսքի մասերը նայելով խոսքի մեջ իրենց կատարած պաշտոնին լինում են՝ բայ, ստորոգյալ, ստորոգելիական վերադիր, ենթակա, խնդիր, պարագա և վերադիր: Բայն ու ստորոգյալը կամ ստորոգելիական վերադիրը սովորաբար միասին են առնվում իբրև խոսքի մի մաս և կոչվում են բայ-ստորոգյալ:

1. Բ ա յ – ս տ ո Ր Ո Վ Յ ա լ ը խոսքի այն մասն է, որ ցույց է տալիս ենթակային վերագրված հատկանիշը (ստորոգյալ) և հատկանիշի վերագրվելն ենթակային (ստորոգում)։ ուրեմն թե՛ խոսքի նյութը և թե՛ ձևը. օրինակ՝ Տիգրանը զնաց խոսքի մեջ զնաց բայ-

ստորոգյալ է. իսկ երկինքը պայծառ է խոսքի մեջ բայ-ստորոգյալն է պայծառ է:

2. Ե ն թ ա կ ա ն խոսքի այն մասն է, որով բացահայտվում է բայի դեմքի ցույց տված առարկան. որին վերագրվում է ստորոգյալը. օրինակ՝ երկինքը պայծառ է:

3. Խ ն դ ի ր ը խոսքի այն մասն է, որ ցույց է տալիս այն առարկան, որի վերաբերմամբ կատարվում է մի գործողություն. օրինակ՝ Երեխան պատռեց գիրքը:

4. Պ ա ր ա գ ա ն խոսքի այն մասն է, որ ցույց է տալիս հատկանիշի հատկանիշ. օրինակ՝ Զին արագ վազեց (վազելը ձիու հատկանիշն է, իսկ արագ նրա հատկանիշի՝ վազելու՝ հատկանիշը):

5. Վ ե ր ա դ ի ր ը խոսքի այն մասն է, որ գրվելով գոյականի վրա՝ որևէ կողմից որոշում է նրա նշանակությունը. օրինակ՝ Պայծառ արեգակը ծագեց:

3. ԿԱՊԱԿՑԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ ԿԱՄ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐ

13. Կապակցական բառերը (կապ և շաղկապ), որոնք ցույց են տալիս զանազան հարաբերություններ, խոսքի մեջ ինքնուրույն մաս չեն կազմում. այլ ծառայում են խոսքի մասերն և խոսքերն իրար հետ կապելու և կոչվում են խոսքի մասնիկներ: Այսպես օրինակ՝ կապերը (նախադրություն և հետադրություն) կապում են խնդիրները խոսքի ուրիշ մասերի հետ. ինչպես՝ Դեացի դեպի Տիգրանը խոսքի մեջ դեպի նախադրությունը կապում է Տիգրանը խնդիրը գնացի բայի հետ և ցույց է տալիս ուղղության հարաբերություն: Կապն և խնդիրն առնվում են միասին իբրև խոսքի մի մաս:

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԻՐՆ ԱՌԱՆՁՆԱՊԵՍ

1. ԲԱՅ-ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

ԲԱՅ, ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳԵԼԻԱԿԱՆ ՎԵՐԱՊԵՐ

14. Բայ-ստորոգյալը լինում է պարզ և բաղադրյալ:

1. Պարզ բայ-ստորոգյալ

Բայերն, ինչպես տեսանք (§ 6), ցույց են տալիս ստորոգում և ունին բայիմաստ, որ կատարում է ստորոգյալի դեր՝ նշանակելով այն հատկանիշը, որ վերագրվում է ենթակային: Այս պատ-

ճառով ամեն բայ՝ իբրև խոսքի մաս՝ մի պարզ բայ-ստորոգյալ է՝ Օրինակ՝ Աստված կա խոսքի մեջ կա բայի բայիմաստը, որ է գոյութեան գաղափար, իբրև ստորոգյալ վերագրվում է Աստված ենթակային: Կա բայն ուրեմն իբրև խոսքի մաս՝ մի պարզ բայ-ստորոգյալ է, այսինքն ցույց է տալիս թե՛ ստորոգում և թե՛ ստորոգված հատկանիշը կամ ստորոգյալը:

Պարզ բայ-ստորոգյալն արտահայտվում է ուրեմն միայն մի բայով, լինի բայը պարզ թե բաղադրյալ ժամանակով, ինչպես՝ ծառերը ծաղկեցին.— ծառերը ծաղկում են.— ջուրը եփ է գալիս:

Մեծ. Հարադրյալ բայերը՝ եռ գալ, պար գալ, ցույց տալ և այլն մի բայ են և կազմում են մի պարզ բայ-ստորոգյալ:

2. Բաղադրյալ բայ-ստորոգյալն արտահայտվում է՝

ա) եմ, լինիմ բայով և մի գոյական կամ ածական լրացումով, որ ասվում է ստորոգյալ. օրինակ՝ Ջյունը սպիտակ է.— Գայլը գազան է:

բ) Դառնալ, կոշվել, համարվել, թվալ և այլն բայերով և մի գոյական կամ ածական լրացումով, որ ասվում է ստորոգեւիական վերադիր. օրինակ՝ Ջուրը գոլորշի դարձավ:

ա. Ստորոգյալ

15. եմ, լինիմ բայը սովորաբար որոշ բայիմաստ շունի, այլ ցույց է տալիս ստորոգում՝ հատկանիշի վերագրվելն ենթակային և միայն ընդհանուր անորոշ նշանակութեամբ ակնարկում է ենթակային վերագրված հատկանիշը, օրինակ՝ երբ ասվում է է, կամ մի ենթակայով՝ Տիգրանը է, մենք իմանում ենք, որ մի երրորդ դեմքի առարկայի, կամ Տիգրանին, վերագրվում է մի որևէ հատկանիշ, բայց թե ի՛նչ է այդ հատկանիշը՝ բայիմաստից չի իմացվում: Հարկավոր է, որ այդ բայի հետ դրվի մի գոյական կամ ածական իբրև լրացում, որ բացահայտվի, թե ի՛նչ հատկանիշ է ստորոգվում. ինչպես՝ Տիգրանը բարի է, Տիգրանն աշակերտ է: Գոյականը կամ ածականը եմ, լինիմ բայի հետ միասին կազմում են մի բաղադրյալ բայ-ստորոգյալ՝ բարի է, աշակերտ է:

Այսպիսի բաղադրյալ բայ-ստորոգյալի մեջ ստորոգյալն արտահայտվում է միայն իբրև լրացում դրված գոյականով կամ ածականով, որ կոչվում է ստորոգյալ. իսկ բայը միայն ցույց է տալիս ստորոգում և կոչվում է էական բայ կամ հանգույց:

Ս տ ո ռ ո գ յ ա լ ն ուրեմն իբրև խոսքի մաս՝ եմ, լինիմ բայի այն գոյական կամ ածական լրացումներն են, որոնք պարզում են այդ բայի ընդհանուր անորոշ բայիմաստը և ցույց են տալիս, թե ինչ հատկանիշ է վերագրվում ենթակային: Օրինակ՝ Աստված բարի է խոսքի մեջ բարի ստորոգյալ է, Աստված՝ ենթակա, իսկ է՝ էական բայ:

Խոսք կազմող զորություն ունի ոչ թե ստորոգյալը, այլ է բայը, որովհետև նա է ցույց տալիս ստորոգում:

բ. Ստորոգելիական վերագիր

16. Կան բայեր, ինչպես՝ դառնալ, կոչվել, համարվել և այլն, որոնք մենակ հաճախ բավարար չափով որոշ բայիմաստ չունին. դրանց հետ սովորաբար դրվում է իբրև բայիմաստի լրացում մի գոյական կամ ածական, որ բայերին տալիս է ավելի որոշ բովանդակություն և կոչվում է ստորոգելիական վերագիր: Գոյականը կամ ածականը բայի հետ միասին կազմում են մի բաղադրյալ բայ-ստորոգյալ. օրինակ՝ Ներսես Դ-ը կոչվեց Շնորհալի խոսքի մեջ կոչվեց Շնորհալի բայ-ստորոգյալ է, իսկ Շնորհալի մենակ առած՝ ստորոգելիական վերագիր:

Այսպիսի բաղադրյալ բայ-ստորոգյալի մեջ ստորոգյալն արտահայտվում է ոչ բայիմաստով միայն և ոչ ստորոգելիական վերագրով միայն, այլ երկուսով միասին. ինչպես՝ վերևի օրինակի մեջ ստորոգյալը ոչ բայի ցույց տված հատկանիշը՝ կոչվելն է մենակ, և ոչ շնորհալի գաղափարը, այլ երկուսը միասին՝ շնորհալի կոչվելը, ինչպես թե մի բարդ բայով ասվեր՝ Ներսես Դ-ը շնորհալիակոչվեց:

Ս տ ո ռ ո գ ե լ ի ա կ ա ն վ ե ռ ա դ ի ռ ն ուրեմն իբրև խոսքի մաս՝ դառնալ, կոչվել և այլն բայերի այն գոյական կամ ածական լրացումներն են, որոնք այդ բայերի հետ միասին կազմում են մի բայ-ստորոգյալ:

Բայն ու իր լրացումը միասին ստանում են մի բայի նշանակություն և երբեմն կարող են մի բայով ևս փոխանակվել, օրինակ՝ հող դառնալ—հողանալ. գոլորշի դառնալ—գոլորշիանալ. թագավոր դառնալ—թագավորել. ծաղիկները փունջ կապել—փնջել:

Ստորոգյալն արտահայտվում է ուրեմն՝ կա՛մ միայն բայիմաստով (Տիգրանը գնաց), կա՛մ բայիմաստի հետ և ստորոգելիական վերագրով (Հողը փոշի դարձավ) և կամ միայն մի գոյականով կամ ածականով (Ջալամը քոչուն է):

17. Բայերն իրենց բայիմաստի նկատմամբ հաճախ բաժանում են երկու խմբի՝ ստորոգելիական կամ ածական բայեր և վերացական կամ էական բայ:

1. Ստորոգելիական կամ ածական բայերի բայիմաստը ցույց է տալիս որոշ հատկանիշ և կազմում է ստորոգյալ կա՛մ մենակ, կա՛մ մի ստորոգելիական վերադրի հետ: Այսպես են բոլոր բայերը, նույնիսկ եմ, լինիմ բայը, որ նշանակում է՝ գոյություն ունենալ, գտնվել (մի տեղ) և կարող է մենակ բայ-ստորոգյալ կազմել, ինչպես՝ Նա այստեղ է, որ նշանակում է՝ Նա այստեղ է գտնվում, կա: Լինում է, չէ լինում մի թագավոր, որ նշանակում է՝ գոյություն է ունենում, կար չկար մի թագավոր:

2. էական կամ վերացական բայն է եմ, լինիմ բայը միայն. երբ ցույց է տալիս լուկ ստորոգում, առանց որոշելու ստորոգյալը կամ խոսքի նյութը և ծառայում է միայն իբրև հանգույց՝ ենթակայի և ստորոգյալի մեջ կապակցություն առաջ բերելու: Այս գործածությամբ այս բայը այնքան ընդհանուր մի գրություն է նշանակում, որ, կարելի է ասել, կազմում է լուկ խոսքի ձևը՝ առանց բովանդակության. ուստի պետք է այս կամ այն հատկանիշով լրացվի՝ հասկանալի ու պիտանի խոսք կազմելու համար:

Ման. Կան բացատրություններ, որոնցով մեր բայերը բաղադրված են համարվում բայի հիմքից կամ բնից՝ իբրև մի բայածականից, որի մեջ է բայիմաստը՝ հատկանիշ նշանակող մասը, և եմ բայից, որ ստորոգումն է ցույց տալիս: Այսպես ասած՝ մեր բայերը կազմված են ուրեմն մի ստորոգյալից և մի վերացական բայից: Բաղադրյալ ժամանակների մեջ այս կազմությունը շատ որոշ է. գրում եմ, գրել եմ, գրելու եմ և այլն. բայց պարզ ժամանակներն ևս,— գրեմ, գրես, գրե. գրենք, գրեք, գրեն. գրեի, գրեիր, գրեք. գրեինք, գրեիք, գրեին,— բացատրում են իբրև գր-եմ, գր-ես և այլն մասերից կազմված, իբր գրող եմ, գրող ես և այլն: Նույնպես և անցյալ կատարյալի՝ գրեցի, գրեցիր, գրեցինք, գրեցիք, գրեցին ձևերի վերջի մասերը համարում են Նմ բայի անցյալի ձևերը՝ միայն փոփոխված՝ ի, իր, ինք, իք, ին, ինչպես որ բարբառների մեջ ասվում են՝ ես ի, դու իր, մենք ինք, դուք իք, նրանք ին իբրև ես էի, դու էիր և այլն: Ուրիշ բայերի մեջ՝ խաղամ, խաղաս, խաղա, խաղանք, խաղան՝ երևան է գալիս նույն Նմ բայի մի ուրիշ ձևը ա ձայնավորով, ինչպես բարբառների մեջ ասում են՝ ես ամ, դու աս, նա ա. մենք անք, դուք աք. նրանք ան՝ փոխանակ ես եմ, դու ես և այլն:

2. ԵՆԹԱԿԱՒ

18. Ենթական արտահայտվում է.

1. Միայն բայի դեմքով. օրինակ՝ Տեսա նրան. հասկանալի է ես տեսա:

2. Բայի դեմքի հետ միաժամանակ և մի առանձին բառով արով բացահայտվում է բայի դեմքը. որ և կոչվում է ենթակա. օրինակ՝ Ես տեսա նրան (§ § 3, 12. 2):

Սա՛ն. Բայերի դեմքը միշտ կատարում է ենթականի պաշտոն (§ 6). բայց ա՛հախ բայի դեմքով միայն բավարար չափով որոշ չի լինում այն առարկան, որին վերագրվում է բայիմաստը կամ ստորոգյալը. օրինակ՝ երբ զնաց բայը լսում ենք մեկից, իմանում ենք, որ խոսողը գնալու գործողությունը վերագրում երրորդ դեմքի մի առարկայի. բայց այդ առարկան շատ անորոշ է մնում, չի բացվում, թե ո՛վ է կամ ի՛նչ է: Հարկավոր է, որ բայի հետ դրվի մի գոյական, որով որոշվի գնացողը. ինչպես՝ երբ ասվում է Տիգրանը զնաց. Տիգրան բառը լրացնում է բայի դեմքը, և մենք իմանում ենք, թե ով է գնացողը: Այս դեպքում ենթակա կոչվում է միայն բայի դեմքը բացահայտող գոյականը, իսկ բայը գլխավորապես միայն իր բայիմաստով է նկատի առնվում, թեպետ բայի դեմքն ևս միաժամանակ ցույց է տալիս այն առարկան, որին վերագրվում է բայիմաստը:

Ենթակա ասվում են, ուրեմն, այն լրացումները, որոնք բացահայտում են բայի դեմքը, որոշ կերպով ցույց տալով անո՞վ կա՞ն և՞որո՞ առարկան, որին վերագրվում է բայիմաստը կամ մի հատկանիշ:

Ենթական պատասխանում է ո՞վ, ի՞նչ (է անողը կամ եղողը) : Գարցերին: Օրինակ՝ Ձյունը ծածկեց գետինը,— ծածկողն ի՞նչն է,— ձյունը:

19. Ենթակա կարող են լինել միայն գոյականները, որովհետև ենթական ցույց է տալիս առարկա, իսկ առարկա ցույց տվող բառերը գոյական են: Ուրիշ տեսակի բառերը ենթակա կարող են լինել միայն այն ժամանակ, երբ գոյականաբար են դործ ածվում Այսպես ենթակա լինում են՝

1. Մի գոյական (անուն, բայանուն, գոյական թվական կա՞ն. դերանուն § 11 Ա.). օրինակ՝ Փամին փչեց: Ժամանակը ոսկի է Ես հեռացել եմ: Նա շատ լավ է երգում: Գրել կարգալ սովորելն անհրաժեշտ է ամեն մարդու: Հարկավոր է օգնել ուրիշներին:

* Ենթական կոչվում է նաև անուն բայի կամ տեր բառի:

2. Մի գոյականաբար գործածված ուրիշ բառ. օրինակ՝ Թացն էլ չորի հետ կայրվի: Կուշտը քաղցածին մանր կրրդի: Երեքն էլ գնացին:

20. Հայոց լեզվի մեջ բայերի դեմքերը միշտ որոշ են. ուստի և դերանուն ենթականերն իսկապես ավելագորություն են, քանի որ ոչնչով չեն բացահայտում բայի դեմքը. ես գնացի և գնացի. դու գնացիր և գնացիր իմաստով բոլորովին նույն են:

Դերանուն ենթական գրվում է սովորաբար.

1. Երբ հատկապես շեշտվում է բայի դեմքը, ինչպես՝ Թող նա՛ խոսի: Մե՛նք պիտի գնանք: Եվ ե՛ս երբեմն երգում էի:

2. Երբ դեմքերի փոխանակություն է լինում, ինչպես՝ Դու գնում ես, իսկ նա գալիս է:

Ման. Ավելագորությունը դեղման (§ 7 ժ. 3) հակառակ մի ձև է, որով խոսքի մեջ իմաստի համար ավելի բառեր են գրվում, բայց միշտ այնպես, որ խոսքին ավելի բացահայտություն, ույժ ու կենդանություն են տալիս. օրինակ՝ ավելագորություն է առանձնապես շեշտելով ասել՝ իմ աչքով տեսա և իմ ականջով լսեցի, փոխանակ ասելու պարզապես՝ տեսա և լսեցի. որովհետև ամեն տեսնող և լսող անշուշտ իր աչքով է տեսնում և իր ականջով լսում:

ԱՆԵՆԹԱԿԱՆ ԽՈՍՔԵՐ

21. Խոսքն անենթակա է կոչվում, երբ բայի դեմքը ոչ մի գոյականով չի բացահայտվում և չի կարող բացահայտվել. օրինակ՝ լուսացավ. մթնեց:

Ման. Անենթակա խոսքերը կոչվում են նաև անդեմ խոսքեր. իսկ անենթակա խոսքեր կազմող բայերը՝ անդեմ կամ դիմադուրկ կամ միադիմի բայեր: Անդեմ կամ դիմադուրկ կոչումը սխալ է, որովհետև առանց դեմքի բայ չկա:— Հայերենի միադիմի բայերը միայն չեղոք բայերից կազմված կրավորականներն են, որոնք ունին միայն եզակի 3-րդ դեմք (§ 22. 3յ):

Հայոց լեզվի մեջ շատ գործածական չեն անենթակա խոսքերը. սրանց փոխանակում են հաճախ համապատասխան նշանակություն ունեցող խոսքեր, որոնք սակայն երբեմն իմաստով նուրբ տարբերություն ունին անենթակա խոսքերից:

22. Անենթակա խոսքեր կազմվում են՝

1. Եզակի 3-րդ դեմքով, երբ բայերը ցույց են տալիս օդի, եղանակի և առհասարակ բնության երևույթներ. ինչպես՝ ամպեց.— ցրտեց.— մթնեց.— լուսացավ.— որոտում է.— անձրևում է:

Ենթակայով ձևերն են՝ երկինքն ամպեց. ցուրտն ընկավ, օդը կամ եղանակը ցրտեց. մութն ընկավ, օրը մթնեց. լույսը բացվեց. ամպը գոռում է. անձրև է գալիս և այլն:

2. Սահմանական եղանակի ապառնի (ներկա) և ապառնի անցյալ ժամանակների եզակի 3-րդ դեմքով. օրինակ՝

Ձախորդ օրերը ձմռան նման կուգան ու կերթան. վիատելու չէ, վերջ կունենան. կուգան ու կերթան (Ջիվանի): Ի՞նչ անելու է: Մի՞թե աղոր համար լալու է (Պար.): Այդ տղային ի՞նչ անարգելու է. խորամանկությունն այս մեր փշաքաղիցն է (Պո.):

Համապատասխան ենթակայով ձևերն են՝ Պետք չէ վհատիլ, չպիտի վհատվիլ: Ի՞նչ պիտի (պետք է) անել: Մի՞թե դրա համար պետք է լալ:— (Անորոշ դերբայն այս դեպքում ենթակա է պետք է, պիտի բայի):

3. Չեզոք բայերից, կամ իբրև չեզոք գործածված ներգործականներից կազմված կրավորական բայերի եզակի 3-րդ դեմքով. օրինակ՝

Այդ ոտքի ամաններով վեր կելնվի՞ (Պար.):— Այստեղ լավ նստվում է:— Նա չար մարդ է. հետը չի խոսվում:— Երբ թարգմանության վրա թեթև աչքով չի նայվիլ, այն ժամանակ կունենանք լավ թարգմանություններ (Լր.):— Եթե չարիքն առաջանալիս լիներ պատրաստված մարդիկ շունենալուց, կաշխատվե՞ր վերքն ուրիշ դարմաններով բուժել (Լր.):— Այս խնդրի մասին շատ է գրվել (Լր.):

Համապատասխան ենթակայով ձևեր են՝ Այդ ոտքի ամաններով վեր ելնել կլինի՞,— կամ՝ կարելի՞ է վեր ելնել:— Հետը խոսել չի լինում,— կամ՝ հետը չի կարելի խոսել:— Կարելի կլիներ աշխատել: Նա խիստ տխուր էր, հետը խոսել չէր լինում (Պո.):

Այս անենթակա խոսքերը կարելի է երբեմն ասել նաև հաջորդ ձևով:

4. Հոգնակի երրորդ դեմքով. օրինակ՝

Այս խնդրի մասին շատ են խոսել, շատ են գրել:— Կաղ էշով քարվան չեն մտնիլ (Ա.):— Այդպիսի բան կասե՞ն, որ դու ասում ես:— Այս տունը ծախում են:— Ճտերն աշնանը կհամարեն (Ա.):— Ուղտը գդալով չեն ջրիլ (Ա.):— Ասում են, թե ամեն մարդ մի աստղ ունի երկնքում:— Այսպես նաև՝ գրում են, թե... պատմում են, թե... հաղորդում են, թե...

Այս խոսքերի ենթակայով ձևերն են՝ Կաղ էշով քարվան չի կարելի մտնել:— Այդպիսի բան կասվի՞, կամ կարելի՞ է ասել:— Այս տունը ծախվում է:— Ճտերն աշնանը կհամարվեն,— կամ

կարելի է համարել:— Ուղտը գդալով չի ջրվիլ,— կամ՝ չի կարելի ջրել: Ասվում է, թե...:

Ման Ստարաբանություն է անորոշ գերաշուշ անենթակա խոսքեր կազմելը. ինչպես՝ Եթե նրան հարցնել, նա կպատասխանի:— Որպեսզի հաջողություն ունենալ, պետք է շատ աշխատել: Այս խոսքերը հայերեն լինում են՝ Եթե նրան հարցնեն նա կպատասխանի:— Հաջողություն ունենալու համար պետք է շատ աշխատել,— կամ՝ Որպեսզի մարդ հաջողություն ունենա, պետք է աշխատի:

5. Եզակի 2-րդ դեմքով, օրինակ՝

Կե՛ր փորձած թանր, մի ուտիլ անփորձ մածունը (Ա.):— Շանը մինչև չծեծես, հետդ չի բարեկամանալ (Ա.):— Ուտում ես, ուտում, չես կշտանում:— Մինչև չտաս մին, չես առնիլ տասնումին (Ա.):— Տուն չես շինել. գիտես՝ սյունը մե՛ջն է բուսել (Ա.): Մույլ մարդուն բան ասես՝ հորդ պես խրատներ կլսես (Ա.):

Ենթակայով ձևերն են՝ Մաքդ ուտի փորձած թանր, չուտի անփորձ մածունը:— Մաքդ ուտում է ուտում, չի կշտանում:— Մաքդ մինչև չտա մին, չի առնիլ տասնումին:— Ով որ տուն չի շինել, գիտես՝ սյունը մեջն է բուսել:— Մաքդ որ (կամ ով որ) ծույլ մարդուն բան ասի, իր հոր պես խրատներ կլսի:

Ման. Անենթակա իմաստ ունի և քող հրամայականը, որ դրվում է ըզձական եղանակի վրա. օրինակ՝ Քող մի տեսնեմ նրան, տես՝ ինչե՛ր եմ ասում:

3. ԽՆԴԻՐ

(Բայերի սեռը)

23. Խնդիրը ցույց է տալիս առարկան, որի վերաբերմամբ կատարվում է գործողությունը: Խնդրի կամ առարկայի նկատմամբ բայերը բաժանվում են երկու տեսակի՝ ենթակայական և առարկայական:

1. Ե ն թ ա կ ա յ ա կ ա ն ք ա յ ե Ր ր ցույց են տալիս գոյություն, դրություն և կամ այնպիսի գործողություն, որը կատարելու համար ենթական միայն բավական է. օրինակ՝ Տանը մարդ կա.— Երեխան լնած է.— Երեխան լալիս է.— Քամին դադարեց:

2. Ա ո ա ր կ ա յ ա կ ա ն ք ա յ ե Ր ր ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որը կատարելու համար բացի ենթակայից՝ հարկավոր է մի կամ երկու ուրիշ առարկա ես: Օրինակ՝ Խմելով բայի գործողությունը կատարելու համար հարկավոր է ոչ միայն ենթական՝ սովոր, ինչպես՝ Տիգրանը տվավ, այլև երկու ուրիշ առարկա

ևս, անձն կամ իր. մեկ այն՝ որ Տիգրանը տալիս է. մեկ էլ այն՝ որին Տիգրանը տալիս է,— Տիգրանը զիրքը տվա՞վ Արտաշեսին:

Առարկայական բայերն ուրեմն իրենց նշանակության համեմատ պահանջում են իբրև լրացում մի կամ երկու խնդիր, առանց որի խոսքը թերի կմնա:

24. Խնդիր կարող են լինել միայն գոյականները, որովհետև խնդիրը ցույց է տալիս առարկա: Ուրիշ տեսակի բառերը խնդիր կարող են լինել միայն այն ժամանակ, երբ գոյականաբար են գործածվում: Այսպես խնդիր լինում են՝

1. Մի գոյական (անուն, բայանուն, դերանուն), որևէ հոլովով մենակ, կամ մի կապով. օրինակ՝ Անձրեկից փախան, կարկտի հանդիպեցան (Ա.): Նա շարունակ իր զավակների համար է հոգում:— Ես տեսա նրան: Ուզում եմ գնալ:

2. Մի գոյականաբար գործածված ուրիշ բառ. օրինակ՝ Կուշտը բաղցածին մանր կբրդի: Ես երեխին էլ տեսա: Եթե մենք եղած նիւրքանդեղով կարողանայինք նրա տեղը նորը, բայց լավագույնը հաստատել, այն ժամանակ այդ հինը աներկյուղ կբանդեինք (Մուր.):

25. Խնդիրները նայելով բայիմաստի հետ ունեցած հարաբերության լինում են՝ կրող խնդիր, ներգործող խնդիր, բնության խնդիր և պարագայական խնդիր:

1. Կրող խնդիր* կամ կրող առարկան ցույց է տալիս մի առարկա, որ իր վրա կրում է ենթակայի գործողությունը. այսինքն՝

ա) ներգործվում, ազդվում, փոփոխություն է կրում կամ մի դրության մեջ է մտնում ենթակայի գործողությունից. օրինակ՝ Երեխան պատռեց զիրքը: Նա նրազը վառեց: Նա բուրդ է մանում: Դու ինձ վախեցրիր: Նա ցուրենն աղաց:

բ) Իբրև արդյունք առաջ է գալիս գործողությունից. օրինակ՝ Նա փոս փորեց: Դու նամակ գրեցիր: Մենք ալյուր աղացինք: Աղջիկը գուլբա է գործում:

2. Ներգործող խնդիր կամ ներգործող առարկան** ցույց է տալիս մի առարկա, որի գործողությունը ենթական կրում է իր վրա, այսինքն ենթական ազդվում, ներգործվում է, կամ իբրև

* Կրող խնդիրը կոչվում է նաև ներգործական սեռի խնդիր. այլև ուղիղ խնդիր. գլխավոր լրացում:

** Ներգործող խնդիրը կոչվում է նաև կրավորական սեռի խնդիր:

արդյունք առաջ է գալիս դործողությունից: Օրինակ՝ Աբելը սպանել է Կայենին:

3. Բնության խնդիրը ցույց է տալիս մի առաքյալ, որ Կրող է և ո՛չ ներգործող: Օրինակ՝ Ես գիրքը տվի Տիգրանին: Նա նամակ ստացավ իր հորից:

4. Պարագայական խնդիրը ասվում են այն գոյական խնդիրները, որոնք չեն մտածվում իբրև բան, ինչ կամ առարկայական խնդիր, ինչպես են մյուս երեք տեսակի խնդիրները: այլ իբրև տեղի, ժամանակի և այլ պարագա: Օրինակ՝ «Նա սիրում է դպրոցը» խոսքի մեջ դպրոցը առարկայական խնդիր է (ի՛նչ, ի՛նչ բան,— կրող խնդիր): իսկ «Նա գնաց դպրոցը» խոսքի մեջ դպրոցը պարագայական խնդիր է (ո՞ւր, ո՞րտեղ,— տեղի պարագա):

Պարագայական խնդիրները դրվում են պարագաների մեջ:

26. Կրող խնդրի նկատմամբ բոլոր բայերը բաժանվում են երկու տեսակի կամ սեռի՝ անցողական և անանցողական:

1. Անցողական ասվում են այն բայերը, որոնք ունին կամ կարող են ունենալ կրող խնդիր, որի վրա անցնում է ներգործող ենթակայի գործողությունը, ինչպես են՝ ասել, գրել, մոտեցնել, նստեցնել:

2. Անանցողական ասվում են այն բայերը, որոնք չեն կարող ունենալ կրող խնդիր, ինչպես՝ ասվել, գրվել, մոտենալ, նստել:

Ինքնակայական բայերն ուրեմն, որոնք չեն կարող ունենալ առարկայական, ուրեմն և կրող խնդիր, մտնում են անանցողական բայերի մեջ:

Ման. Անանցողական բայերը ցույց են տալիս միայն ենթակայի գործողությունը կամ դրությունը, իսկ անցողական բայերը եթե մի կողմից նշանակում են ենթակայի գործողությունը, մյուս կողմից արտահայտում են նաև կրող առարկայի մի դրություն, որ նա կրում, ստանում է ենթակայի գործողությունից: Օրինակ՝ «Երեխան պատռեց գիրքը» խոսքի մեջ պատռեց բայը ցույց է տալիս ոչ միայն «երեխան» ենթակայի գործողությունը, այլև միաժամանակ որոշում է գիրքը կրող խնդրի դրությունը, որի մեջ սա մտնում է երեխա ենթակայի ներգործությամբ: Եթե երեխան պատռում է, գիրքն ևս իր կողմից՝ պատռվողը, պատռվածն է: Այսպես և երբ ասվում է՝ «Տիգրանը ջուրը գոլորշիացրեց», ենթական՝ Տիգրանը գոլորշիացնողն է, իսկ ջուրը՝ գոլորշիացողը, գոլորշի դարձողը:

27. Անցողական բայերը նայելով ենթակայի հարաբերությանը բայիմաստի հետ՝ երկու տեսակ են.

1. Ն ե ր գ ո թ ա կ ա ն ր ա յ ե ր, որոնց ենթական ինքը կատարում է գործողությունը, օրինակ՝ Տիգրանը նամակ գրեց.

2. Պ ա տ ն ա ռ ա կ ա ն ր ա յ ե ր, որոնց ենթական ինքը չի կատարում գործողությունը, այլ միայն պատճառ է լինում ուրիշին մի բան կատարելու. օրինակ՝ Վարժապետն աշակերտին ուրիշ տեղ նստեցրեց (այսինքն՝ ոչ թե ինքը նստեց, այլ պատճառ եղավ, արեց. որ աշակերտը նստի):

2Ճ. Անանցողական բայերն ևս նայելով ենթակայի հարաբերությանը բայիմաստի հետ՝ երկու տեսակ են.

1. Կ ր ա վ ո ռ ա կ ա ն ր ա յ ե ր, որոնք ունին կամ կարող են ունենալ ներգործող խնդիր, որի գործողությունը ենթական կրում է իր վրա (կրող ենթակա). օրինակ՝ Տիգրանը հաղթվեց Արտաշեսից.

2. Չ ե գ ո թ ր ա յ ե ր, որոնք չեն կարող ունենալ ներգործող խնդիր և ենթական ուրիշի գործողություն չի կրում: Օրինակ՝ Տիգրանը հեռացավ:

Ենթակայական բայերն ուրեմն, որոնք չեն կարող ունենալ առարկայական, ուրեմն և ներգործող խնդիր, մտնում են շեղոք բայերի մեջ:

Ման. 1 Պատճառական և կրավորական բայերն ունին իրենց հատուկ կազմությունը՝ մոտեցնել, զարմացնել, — գրվել, կոտորվել. բայց ներգործական և շեղոք բայերը կազմությամբ չեն տարբերվում իրարուց: Միևնույն կազմության բայերը եթե անցողական են, ներգործական են, ինչպես՝ առնել, գտնել, թողնել. տեսնել. իսկ եթե անանցողական են, շեղոք են, ինչպես՝ իջնել, մտնել, ելնել, հասնել:

Ման. 2. Գրաբարում առանձին կրավորական բայեր չկան, և բայերը բաժանվում են երկու տեսակի՝ անցողական և անանցողական կամ շեղոք. Անցողական բայերի ցույց տված գործողությունը կարող է կա՛մ իրրև ներգործական, կա՛մ իրրև կրավորական առնվել, և ըստ այնմ էլ միևնույն բայերը կարող են թե՛ ներգործակերպ և թե՛ կրավորակերպ խոնարհվել. տեսանեմ — տեսանիմ. տեսի — տեսալ: Դատ բայեր, ինչպես և շատ ժամանակներ, հասարակ են մնում, այսինքն միևնույն ձևով կարող են և իրրև ներգործական, և՛ իրրև կրավորակա գործածվել: Գրաբարում ներգործական և կրավորական ուրեմն ոչ թե բայերի տարբեր տեսակներ են, այլ միևնույն անցողական բայերի (որոնց մեջ մտնում են և պատճառական բայերը) տարբեր գործածության ձևեր, ինչպես որ է շատ լեզուների՝ ռուսերենի, ֆրանսերենի, գերմաներենի մեջ: Աշխարհաբարում սակայն կրավորականի համար առանձին բայեր են կազմվել կրավորականի հատուկ առ ածանցով. և ինչպես կարողավ բայի դիմաց պատճառականը՝ կարողացնել գատ բայ է, նույնպես և կրավորականը՝ կարողացվել մի առանձին բայ է: Այս պատճառով և կրավորականներն իրրև առանձին բայեր՝ դրել ենք անանցողական բայերի մեջ:

29. Անցողական բայերն ունին իրենց համապատասխան իմաստով անանցողական բայեր, և ընդհակառակն: Այսպես՝

ա. ներգործական բայերին համապատասխան են կրավորականները և ընդհակառակն. օրինակ՝ գրել, գրվել.— բանալ, բացվել.— կարդալ, կարդացվել:

բ. Պատճառական բայերին համապատասխան են շեղոքներն և ընդհակառակն. օրինակ՝ հատկանալ, հատկացնել.— հասնել, հասցնել.— մոտենալ, մոտեցնել:

Բացի այս պիտի նկատի ունենալ.

1. Շատ ներգործական բայերի համար կան համապատասխան իմաստով պատճառական բայեր. ինչպես՝ հագնել, հագցնել. իմանալ, իմացնել. լսել, լսեցնել. խմել, խմեցնել. ուտել, ուտեցնել կամ կերցնել. կարդալ, կարդացնել. հասկանալ, հասկացնել. ճանաչել, ճանաչեցնել. մոռանալ, մոռացնել. յիշել, հիշեցնել. սովորել, սովորեցնել. ուրանալ, ուրացնել և այլն և այլն:

Այն. եթե ներգործական բայերի համապատասխան առանձին պատճառական բայեր չկան, այդ ժամանակ պատճառական իմաստն արտահայտվում է բաղադրյալ կազմությամբ՝ անորոշ դերբայի հետ տալ բայով. օրինակ՝ գրել տալ, թրել տալ, ասել տալ և այլն: Հաճախ պատճառական բայերից ևս տալ բայով կազմվում են կրկին պատճառական բայեր. օրինակ՝ նստեցնել տալ, հասկացնել տալ:

2. Պատճառական բայերն ևս կարող են ունենալ համապատասխան իմաստով կրավորական բայեր. ինչպես՝ հատկացնել, հատկացվել. ներկայացնել, ներկայացվել. վերացնել, վերացվել. մոտցրնել, մոտցվել:

3. Չեզոք բայերն ևս, բացի չել (չիլ) վերջացածներից, երբեմն ունին համապատասխան իմաստով կրավորական բայեր եզակի երրորդ դեմքով. որով կազմվում են անենթակա խոսքեր (տե՛ս § 22. 3):

4. Որոշ թվով ներգործական բայեր. ինչպես՝ բնակել, հնազանդել, հաշտել, պապանձել, հրաժարել և այլն, այլևս գործածական չեն լեզվի մեջ. ուստի դրանց կրավորականները՝ բնակվել, հնազանդվել, հաշտվել, պապանձվել, հրաժարվել. ստացել են չեզոք բայի նշանակություն: Այս կարգի բայերն ունին և պարզ իլ լծորդով ձևեր՝ բնակիլ, հնազանդիլ, հաշտիլ, պապանձիլ, հրաժարիլ, որոնք իմաստով նույն են, ինչ որ բնակվել, հնազանդվել, հաշտվել և այլն. և գործ են ածվում ավելի արևմտյան աշխարհաբարում: Դրանց համապատասխան անցողականը կազմվում է պատճառական ձևով՝

բնակեցնել, հնազանդեցնել, հաշտեցնել, պապանձեցնել, հրաժարեցնել:

Մեծ. Սակավաթիվ շեղոք բայերի համար, ինչպես՝ գալ, ընկնել, երթալ և այլն, չկան պատճառական ձևով կազմություններ: Դրանց համապատասխան անցողական իմաստով գործ են ածվում առանձին ներգործական բայեր, ինչպես՝ բերել, ձգել, ժամել և այլն: Այսպես և լինիլ բայի համար գործ է ածվում անել բայը: Ժողովրդական շեղվի մեջ ընկել (—լինել) ունի ըլցնել:

30. Անցողական բայերով ասած խոսքերը կարելի է շուտ տալ և համապատասխան իմաստով անանցողական բայերով ասել. այդ ժամանակ՝

1. Ներգործական բայի կրող խնդիրը դառնում է կրավորական բայի կրող ենթակա. իսկ ներգործող ենթական՝ ներգործող խընդիր. օրինակ՝ Կայենը (ներգործ. ենթակա) սպանեց Աբելին (կրող խնդ.),— Աբելը (կրող ենթ.) սպանվեց Կայենից (ներգ. խնդ.):

2. Պատճառական բայերի կրող խնդիրը դառնում է շեղոք բայի ենթակա, իսկ ենթական՝ պատճառական խնդիր. օրինակ՝ Տիգրանը վախեցրեց Արտաշեսին՝ խոսքը շուտ է գալիս՝ Արտաշեսը վախեցավ Տիգրանից:

31. Ներգործական սեռին համապատասխան կրավորական բայերը գործ են ածվում.

1. Բ ու լ ն կ ր ա վ ո Ր ա կ ա ն իմաստով (§ 28. 1), մանավանդ երբ ներգործական բայը հոգն. երրորդ դեմքով անենթակա գործածությամբ է (§ 22. 4), ուստի և կրավորական սեռի մեջ շունի ներգործող խնդիր. օրինակ՝ Արյունն արյունով չեն լվանալ.— Արյունն արյունով չի լվացվիլ (և.):

2. Ա ն դ ր ա դ ա Ր ձ իմաստով, երբ ենթական ոչ թե մի ուրիշ առարկայի, այլ յուր իսկ գործողության ազդեցությունն է կրում յուր վրա. օրինակ՝ Նա լվացվեցավ. սուրվեցավ (այսինքն՝ լվաց. սրբեց ինձն իրեն): Մենք պաշտպանվում էինք թշնամիների դեմ (այսինքն՝ մենք մեզ պաշտպանում էինք):

3. Փ ո խ ա դ ա Ր ձ իմաստով. օրինակ՝ Նրանք համբուրվեցան (այսինքն՝ համբուրեցին միմյանց):

4. Չ ե գ ո Ւ իմաստով, երբ ենթական իրան իրան լինում է մի վիճակի մեջ: Այս դեպքում կրավորական բայը շեղոք բայի նշանակություն ունի, այսինքն կրողություն չի ցույց տալիս. ուստի և խոսքը կարելի է ներգործական սեռի վերածել: Կրավորական բայերի այս գործածությունը շատ սովորական է հայերենում: Օրինակ՝ Լույ-

սը բացվեց, աստղերը գունաթափվում են. ոսկեգույն ամպերն ար-
դեն գլորվում են օդի բարձրության մեջ. քամին շարժվում է մեղ-
միկ: (Տե՛ս և § 29. 4):

32. Պատճառական սեռին համապատասխան կրավորական
բայերը գործ են ածվում հատկապես այն ժամանակ, երբ ներգոր-
ծող խնդիր չկա. բայց ենթական կրում է բայի գործողությունը, որ
մի ուրիշ առարկայից է ծագում և ոչ ենթակայից: Օրինակ՝ Ժողովուր-
դը խնդիրք է տվել տեղական իշխանությանը. որ եկվորներն իս-
պառ հեռացվեն այն տեղից. այդ խնդիրը դեռ չի մտցված քննու-
թյան առնելիք գործերի շարքը:— Նրկնային Վարդապետի խոսքը
հավասարեցված է այսօր հողի:— Այդ առարկայի դասավանդու-
թյունն անմիջապես դադարեցվում է:— Նրանք վարժեցվում են այդ
արհեստին:— Այն պայմանով ընդունեցին, որ մսի գինն էլ բարձ-
րացվի (Լր.):— Ժամը մի անգամ փոքրիկ ունեւիթով կրակը շար-
վում էր զայլոնի գլխին և բազմեցվում Պատվելու առաջին (Պռ.):

Ման. Այս կրավորականի գործածությունը լրագիրներում հետզհետե ավելի
գործածական է դառնում. ժողովրդական լեզվի մեջ դրա տեղ, բացի սակավա-
թիվ բայերից, գործ են ածվում կա՛մ անցողական, կա՛մ չեզոք ձևերը՝ Վերո-
հիշյալ խոսքերն, օրինակ, լինում են՝. եկվորներին ճեռացնեն, կամ եկվորները
ճեռաճան: Այդ խնդիրը չեն մտցրել կամ չի մտած. կամ չի մտցրած. շա-
վասարեցրած է և այլն:

4. ՊԱՐԱԳԱ

33. Ամեն հատկանիշ կարող է ունենալ իր զանազան հատկա-
նիշները կամ պարագաները. Այսպես՝ ամեն գործողություն կա-
տարվում է մի որևէ տեղում, ժամանակում, այսպես կամ այնպես,
մի կամ մի քանի անգամ, այս կամ այն պատճառով, այս կամ այն
նպատակով և այլն. ուստի բայերը ըստ դեմքի, բայիմաստի ու սե-
ռի լրացվելուց զատ՝ կարող են լրացվել նաև ըստ տեղի, ժամանա-
կի, որակի, քանակի. իմունքի և եղանակի: Բայերի վրա դրված
այսպիսի լրացումները, որոնք ցույց են տալիս բայիմաստի հատ-
կանիշները, կոչվում են պարագա: Օրինակ՝ Տիգրանը երեկ երկու
անգամ գնաց պարտեզ՝ զբոսնելու խոսքի մեջ երեկ բառը որոշ
ցույց է տալիս գնալու գործողության ժամանակամիջոցը. երկու
անգամ ցույց է տալիս գործողության կրկնությունը. պարտեզ՝ այն
տեղը, դեպի ուր ուղղվել է գործողությունը. զբոսնելու՝ այն նպա-
տակը, որի համար կատարվել է գնալու գործողությունը:

34. Պարագաները, նայելով իրենց նշանակության. սովորաբար բաժանում են հետևյալ տեսակներին՝ տեղի, ժամանակի, ձևի, շափու քանակի, հիմունքի և եղանակի պարագաներ:

1. Տեղի պարագան պատասխանում է՝ ո՞ւր, ո՞րտեղ, դեպի ո՞ւր, մինչև ո՞ւր, ո՞րտեղից, ո՞րտեղով, ո՞րքան տեղ հարցերին: Օրինակ՝ Նա երևանից եկավ Վաղարշապատ:—Ճանապարհն անցնում էր անտառով:—Անտառի խորքում մի ճգնավոր էր կենում: Նա հինգ վերստ հեռացավ:

2. Ժամանակի պարագան պատասխանում է՝ ե՞րբ, ո՞ր ժամանակից (Երբվա՞նից), մինչև ե՞րբ, ո՞րքան ժամանակ հարցերին: Օրինակ՝ Ամառն ես գյուղումն էի ապրում:—Անձրևն երկու օր տևեց:—Գարնանն անձրև չեկավ:—Մինչև երեկո տեղ կհասնենք:—Նրանք երեկվանից պատրաստվել են գնալու:

3. Ձևի և միասնության պարագան պատասխանում է՝ ի՞նչպես, ի՞նչ կերպով (ո՞նց) հարցերին: Օրինակ՝ Նա գիշերը բաց աչքով լուսացրեց:—Սիրով կկատարեմ ձեր պատվերը: Շնորհով շարժվիր:—Նա արագ է խոսում: Արեգակը փալլում է պալծառ: Սոսն ու Գարեգինը միասին եկան տուն:

4. Չափ ու քանակի պարագան պատասխանում է՝ ո՞րքան, ո՞րչափ, ի՞նչքան, ի՞նչչափ, քանի՞, քանի՞ անգամ հարցերին: Օրինակ՝ Նա շատ բարկացավ: Այս պատը հինգ կանգուն բարձրացրին: Մանր նստիր, լիտր գաս (Ա.): Տասը (տասն անգամ) շափիր, մին (մի անգամ) կտրիր (Ա.): Նա հինգ անգամ գնաց, եկավ:

Ման. 1. Անգամ բառը ցույց է տալիս գործողության կրկնությունը:

Ման. 2. Չափ ու քանակի պարագայի մեջ մտնում է և աստիճանի պարագան. օրինակ՝ Քամին ավելի սաստկացավ: Այս պատկերը շատ գեղեցիկ է (ո՞րքան գեղեցիկ, ո՞ր աստիճանի գեղեցիկ):

5. Հիմունքի պարագան երբ լինում են.

ա. Պատճառի պարագա. որ ցույց է տալիս սկզբնական հիմունքը, որին իբրև հետևանք լինում է գործողությունը: Պատասխանում է ինչո՞ւ, ինչո՞ւ համար, ինչի՞ց, ի՞նչ պատճառով հարցերին: Օրինակ՝ Նա հիվանդության պատճառով տանը մնաց:—Նա գաղության համար արձակվեց ծառայությունից:—Հոգնած լինելով

* Ձևի պարագան կոչվում է նաև որակի, որպիսության կամ կերպի պարագա:

չկարողացա ալլես պարապել (որովհետեւ հոգնած էի):— Նա ամօթից գլուխը կախ ձգեց:

Սան. Պատճառի պարագա են դնում հաճախ կրավորական բայերի ներդրո-
ծող խնդիրը և չեզոք բայերի պատճառական խնդիրը (§ 30). օրինակ՝ *ինչ որ*
մարդուս կգա, ամենն իր խելից (= *իր խելքի պատճառով*): Ամեն շնչին բանից
բարկանում է (= *բանի համար, բանի պատճառով*): Նա փաղցից մեռավ:

բ. Ն պ ա ա ա կ ի պ ա ր ա գ ա, որ ցույց է տալիս վախճանա-
կան հիմունքը, որին հասնելու համար կատարվում է մի բան: Պա-
տասխանում է *ինչո՞ւ, ինչի՞, ինչո՞ւ համար, ի՞նչ նպատակով հար-*

ցերին: Սրինակ՝ *Նա գնաց զբոսնելու*:— Թագավորը նստեց զատաս-
տանի:— Այս ամենը հայտարարեցին ի գիտություն հասարակու-
թյան:

գ. Պ ա յ մ ա ն ի պ ա ր ա գ ա, որ ցույց է տալիս չավանական
կամ ենթադրական պատճառ: Օրինակ՝ *Այդպես անելովդ ամենքի*
աչքից էլ կրնկնես (— *եթե այդպես անես*):— *Հարատե աշխատան-*
քով միայն նպատակիդ կհասնես (*եթե հարատե աշխատես*):

դ. Ձ ի ջ մ ա ն կ ա մ հ ա կ ա ռ ա կ հ ի մ ա ն ք ի պ ա ր ա գ ա,
որ ցույց է տալիս այնպիսի հիմունք, որից ուրիշ հետևանք առաջ
պիտի գար, քան ինչ որ իրոք կատարվում է: Օրինակ՝ *Նրա բոլոր*
պահանջները կատարելով հանդերձ՝ ես չկարողացա նրան ինձ հետ
հաշտեցնել:— *Հակառակ (կամ չնայելով) քո բոլոր ջանքերին՝ դու*
րո նպատակիդ հասար:

ե. Ն պ ա ն ա կ ի պ ա ր ա գ ա ն ց ու յ լ իս խոսողի վերա-
բերմունքը ղեպի խոսքի բովանդակությունը: Օրինակ՝ *Մենք ան-*
պատճառ պետք է գնանք, նրան տեսնենք:— *Նա գուցե վաղը կգա*
մեզ մոտ:— *Դու իսկապես խելոք վարվեցիր*:

Սան. Նդանակի և շափ ու քանակի պարագաները դնում են նաև ձևի պա-
րագաների մեջ իբրև առանձին երկրորդական տեսակներ:

35. Պարագաները նայելով թե ինչ տեսակի բառերով են ար-
տահայտվում՝ բաժանվում են երկու խմբի՝ բուն պարագաներ և
պարագայական խնդիրներ:

1. Բ ու ն պ ա ր ա գ ա ն և ր ն արտահայտվում են մակրայնե-
րով (§ 10. 3) և իբրև մակբայ գործածված ածականներով. օրինակ՝
Կամաց խոսեցեք:— *Երբեք մեկին չեմ նախանձում ես աշխարհում*:
Տասը չափի՛ր, մին կտրի՛ր (Ա.): *Ես գնալիս տեսա նրան*:

2. Պ ա ր ա գ ա յ ա կ ա ն ի ն ղ ի ր ն և ր ն արտահայտվում են
մի ղուականով՝ մենակ կամ որևէ կապով (§ 13). օրինակ՝ *Նա փա-*

դա՛մից վերադարձավ գյուղը: Նա գիշերս առանց քնելու լուսացրեց: Մարդ պետք է խղճմտանքով խոսի (Ա.):

36. Պարագայական խնդիրները միջին տեղ են բռնում բուն պարագաների, որ է մակբայների, և առարկայական խնդիրների մեջ: Մի կողմից այս լրացումները խնդիր են, որովհետև պահում են իրենց հոլովական ձևերը և հոլովներին հատուկ նշանակությունները: Մյուս կողմից սակայն դրանք պարագա են, որովհետև խոսքի մեջ դրվելով բայի վրա՝ կորցնում են իրենց առարկայական իմաստը, այսինքն չեն մտածվում իբրև բան, ինչ կամ առարկայական խնդիր, ինչպես են կրող, ներգործող և բնության խնդիրները. այլ առնվում են մի տեսակ իբրև մակբայ՝ մտածվելով իբրև տեղ (ուր, որտեղ), ժամանակ (երբ), ձև կամ որակ (ինչպես) և քանակ (որքան): Խոսքի մեջ ունեցած իրենց նշանակությամբ ուրեմն այս լրացումները պարագաների կարգին են պատկանում. բայց իսկական պարագա կամ մակբայ չեն, որովհետև, ինչպես ասացինք, պահում են իրենց հոլովական նշանակությունը: Օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ Նա քաղաքից վերադարձավ գյուղը, ինչքան էլ ֆաղափից (ո՞րտեղից, և ո՞չ ինչի՞ց) և գլուղը (ո՞րտեղ, ո՞ւր, և ո՞չ ի՞նչը) լրացումները խոսքի մեջ տեղի պարագա են նշանակում, բայց և այնպես ֆաղափից բացառական հոլովն ու գլուղը հայցական հոլովը կպտարելապես պահում են իրենց կենդանի հոլովական նշանակությունը: Այս պատճառով ֆաղափից և գլուղը լրացումները կարելի չէ իսկական պարագաների, այսինքն մակբայների մեջ դնել: Դրանք պարագայական խնդիր են: Բուն պարագաների կամ մակբայների մեջ կարելի էր դնել այս լրացումները, եթե դրանց մեջ զգալի չլիներ հոլովական ձևը, ինչպես՝ արդյոք, հավաստյալ, հազիվ, այսուհետև, այնուհետև, արդեն և այլն բառերի մեջ, որոնք հոլովված բառեր են, բայց հնացած, քարացած ձևերով, և մենք այլևս չենք գիտակցում դրանց մեջ ո՛չ առարկայի գաղափարը և ո՛չ գործիական կամ բացառական հոլովի նշանակությունը: Հաճախ նույնիսկ դժվար է որոշել, թե մի խնդիր առարկայակա՞ն թե պարագայական նշանակություն ունի. որովհետև նայելով մտածության եղանակին՝ միևնույն խնդիրը կարող է և այսպես, և այնպես ըմբռնվել. օրինակ՝ կառքով գալ, սղոցով կտրել և այլն կարող է մտածվել և ինչպես գալ, կտրել. և իբրև միջոցի գործիական՝ ինչով գալ, կտրել:

37. Բուն պարագաներին մոտենում են ժամանակի անուններից այսօր, երեկ, վաղը, էգուց, այժմ, ճիմի, առաջ, որոնք իբրև

ժամանակ ցույց տվող բառեր՝ խոսքի մեջ սովորաբար պարագայական նշանակություն ունին և համարվում են մակբայ: Բայց այդ բառերը մակբայ համարելու հիմք չկա. մակբայներն անփոփոխ մնացող բառեր են, մինչդեռ դրանք հոլովվող բառեր են և խոսքի մեջ կատարելապես պահում են իրենց հոլովական նշանակությունները, ինչպես ամեն ուրիշ ժամանակի անուն՝ շաբաթ, ամիս, տարի, առավոտ, իրիկուն և այլն: Եվ ինչպես որ վերջինները ժամանակի պարագայի նշանակությամբ գործ են ածվում իբրև ժամանակի՝ «այցական» փոխանակ ներգոյականի,—նա առավոտը եկավ, նա իրիկունը կգա, նա ամառն եկավ և այլն,—նույն ձևով բանում են և՛ նա երեկ եկավ, նա վաղը կգա, նա էգուց կգա և այլն: Այսօր բառն ևս նույն ձևի պարագայական խնդիր է և ոչ մակբայ, ինչպես որ պարագայական խնդիր են՝ նա այս շաբաթ գնաց, նա այս ամիս գնաց, նա այս տարի գնաց, այս ամառ ես գյուղումն էի, այս ձմեռ ձյուն չեկավ և այլն խոսքերի մեջ այս շաբաթ, այս ամիս, այս տարի, այս ամառ, այս ձմեռ: Կատարելապես նույն ձևով և նույն պարագայական նշանակությամբ մենք շաբաթ, ամիս, տարի, գիշեր և այլն բառերի տեղ դնում ենք օր բառը և ասում՝ նա այսօր գնաց, այսօր ես գյուղումն էի, այսօր ձյուն չեկավ: Մի անգամ որ այսօր նման տեսակի պարագայական խնդիր է՝ ինչ որ այս շաբաթ, այս ամիս, այս տարի և այլն, հասկանալի է, որ այդ բառն ևս պետք է դրել իբրև երկու բառ՝ այս օր, ինչպես որ գրում էին առաջ, և ինչպես որ գրում ենք նույն կարգի՝ այս շաբաթ, այս ամիս, այս տարի, այս ամառ, այս իրիկուն, այս գիշեր և այլն, որոնք երբեք մի բառ և մակբայ չեն համարվում:

Այսօր, վաղը, էգուց, երեկ բառերը ոչ միայն հոլովվում են, այլև կարող են իբրև ենթակա և խնդիր գործածվել խոսքի մեջ՝ այսօրվան օր, երեկվան օր, վաղվան օր նշանակությամբ: Օրինակ՝ Մեր այսօրը միայն այսօր է, ոչ մի կապ չունի անցյալի և ոչ էլ ապագայի հետ (Մշակ, 1909. № 152, եր. 4): Նրանց այսօրվա պարապմունքի առարկան նշանավոր էր շատ կողմերից (Մուր.): Զէ՛, քաղցրիկս, չէ՛. այսօրից (կարող էր գրել նաև՝ այսօրվանից) քո մոր բերանը թխվածքներ ու անուշներ մտնելու չեն մինչև քո վերադարձը (Պո. Սկ. երկ.): Այսօր բառի տեղ նաև օրս (ինչպես նաև՝ առավոտս, իրիկունս, գիշերս), օրինակ՝ Մինչև օրս լսված չի (նույն է թե՛ մինչև այսօր). Օրես հետո մենք այստեղ անուշներով ճաթելու, պատռելու ենք. Օրես հետ մինչև Ղունկիիս գալուստը (Պո. Սկ. երկ.): Այսօրովս ես գոհ էի շատ ու շատ, վաղվա համար էլ ունեի:

մեծ հաժառ (Գամ.-Քաթ.): Հեռու անցյալն ու ապագան նա չգիտե. նրան հետաքրքրում է միայն այսօրը և վաղը: Երեկը նա մոռանում է. վաղվա համար նա չէ հոգում, այլ նրան հարկավոր է միայն այսօր:—Ինձ երեկը կրկնվում է միշտ այսօր (Գամ.-Քաթ.): Զարմանալի է, որ մեր մեջ ինչպես ալ շուտ կմոռնան երեկը, մինչև իսկ այս առավոտը (Մշակ, 1908. № 273): Դպրոցական սեղաններու վրա հուշատետր չի պահիր. երեկը այսօր կկրկնվի. ոչ հուզում, ոչ կյանք (Շանթ, Երազ. օրեր. սեպտ. 30): Այսօր երեկվա ժամանակից ուշ էին ճաշում (Մուր.): Ես երեկվանից պահքս բռնեի եմ (Պո.): Կիրակոսն անխոս հանեց երեկվանից կրկնապատիկ մեծ քսակ (Պո. Սկ. երկ.):—Երեկ դու այդպես չէիր խոսում:—Երեկ երեկ էր, այսօր այսօր (Շիրվ. Պատ. հմր.): Կային և կասկածոտներ, որոնք լավատես չէին տրամադրված դեպի վաղվան օրը. սակայն վաղը մեր ձեռքին է. մենք պիտի հավատանք մեզ, մեր ստեղծագործական ուժերին, մենք պիտի կազմենք վաղը (Գործ, 1909. № 391): Ու հիմա, ի՞նչ կվերապահեմ մեզի վաղը (Անահիտ, 1907 թ. 1—2. եր. 45): Մարիամ Խաթունը նախընթաց երեկոյին վաղվան պաշարի պատրաստության հոգսերով էր զբաղված:— Այս գիշեր բավական է այս չափը. մնացածը վաղվան թողնենք (Պո.): Մենք վաղիցն ենք. վաղը մերն է (Ա.): Էզուցները միշտ միանման չեն հետ գալիս (Գամ.-Քաթ.):

Ժամանակի անուններից մակբայներին մոտենում են ավելի առաջ. այժմ (հիմի, հիմա), հետո, որոնք գործ են ածվում իբրև պարագա. իսկ իբրև ենթակա և խնդիր բանում են՝ այժմյան ժամանակը, առաջվան ժամանակը և այլն: Սակայն դրանք էլ հոլովվող բառեր են,—առաջվան, առաջվանից, առաջվանով, առաջները. այժմյան (այժմվան), այժմյանից, այժմյանով. հիմիկվան, հիմիկվանից. հոդով՝ հիմիկս,— և խոսքի մեջ պահում են իրենց հոլովական նշանակությունը. օրինակ՝ Դեռ հառաջ ու հառաջ (սովորաբար՝ առաջ ու առաջ—սկիզբը, սկզբում) մեկը կտրից, մյուսը բալից նշանացի ակնարկներով սկսեցին շարունակել յուրյանց սիրաբանությունները, վերջը Ղունկիանոսի հանդգնությունն այն տեղը հասավ, որ... պատեն անցկացավ (Պո.):* Լեռնալի տարիները օրերը. (հմնշ.

* Առաջ, որ իբրև ժամանակի անուն նշանակում է սկիզբ, հակասի՞չ վերջ բառի. գրաբարում գործածվում է և առարկայական իմաստով. *ինչպես՝* զառաջ նորա եւ զվերջ նորա. —Այն առաջն է.. այն վերջն է: Ամենայն ուրեք սկիզբն եւ առաջն դժուարինք են: Ի վերջէ յառաջն տանելի է մեզ պատմութիւնս: Մարկիոն եղեալ երիս առաջ՝ ուսուցանէ գրաւոյ եւ զարգաւոյ եւ զյարէ (տե՛ս նոր բառգիրք հայկ. լեզուի):

սկզբի տարիները): Ես կմեռնեի ... Եթե առաջվա պես կարողալ գրել չիմանայի (Պո.): Այսօր էլ Աշտարակցին խմիչքի առուտուրը ձեռքից բաց չի թողել, բայց ոչ առաջվան պես (կարող էր գրել նաև՝ ոչ ինչ-պես առաջ): այժմ այդ առուտուրն ընդհանուրից անցել է մասնավորների (Պո.): Այդ հետվա բան է: Դրած ուխտն այժմյանից արդեն ծանր էր թվում իրեն (Մուր.): Հիմիկվանից պատրաստ եղիր (Պո.): Առաջ, հետո գործ են ածվում և իբրև հետադրություն*:

ՅԾ. Բուն պարագաներին մոտենում են ավելի տեղի անունները: Այսպես կոչում ենք այն դոյականները, որոնք ցույց են տալիս՝ 1) Մարդու և կենդանիների մարմնի, նմանությունամբ նաև իրերի, դանազան մասերը կամ կողմերը, որոնք մտածվում են իբրև տեղ և վերցվում են հարաբերությամբ նույն առարկայի ուրիշ մասերի. ինչպես՝ տան առաջը, տան ետևը, որ նույն է թե տան առաջի մասը, առաջի կողմը. տան ետևի մասը, ետևի կողմը. 2) Տեղի տարածության մի մաս, որ բռնում է մի առարկա, կամ ընկնում է երկու առարկայի մեջ, կամ թե վերցվում է նույն առարկայի զանազան մասերի կամ տարբեր առարկաների իրար հետ ունեցած դրության նկատմամբ: Այս երկրորդ նշանակությամբ՝ տեղի անուններն առնելով են իբրև հետադրական բառեր և ցույց են տալիս տարածական հարաբերություն երկու առարկայի կամ նույն առարկայի տարբեր մասերի նկատմամբ: Օրինակ՝ Ժողովեց իսկույն Պետրոսի իրեղենները և կառքի ետինն ու առաջին դարսելով՝ սկսավ ամրացնել (Մուր.):

Տեղի անուններն իբրև տեղ նշանակող բառեր՝ սովորաբար պատասխանում են ո՞րտեղ հարցին և խոսքի մեջ գործածվելով իբրև տեղի պարագա՝ հաճախ առնվում են իբրև մակբայ: Բայց դրանք մակբայ չեն, այլ դոյական, քանի որ կարող են նաև իբրև առարկական խնդիր գործածվել և հոգեր, երբեմն նույնիսկ ածական վերադիր առնել և չոլովվել եզակի ու հոգնակի: Պարագայական նշանակությամբ գործ ածված ժամանակն ևս այս բառերն իսկական պարագա, այսինքն մակբայ չեն կարող համարվել, այլ միայն պարագայական խնդիր, երբ հոգ են առնում կամ հոլովվում են՝ պահելով իրենց հոլովական նշանակությունները: Ինչպես՝ Վարդիթները վազեց դռան առաջը, որ դուռն առաջին բաց անի:— Եկավ, առաջին կանգնեց:— Եկավ առաջովս անց կացավ: Գնա՛, առաջիցս

* Մանոթ. «Աշխարհաբարի շարանյութայն» մեջ պրոֆ. Մ. Արեղյանը ետադրության փոխարեն գործ է ածել յետադրություն, ուստի ինչպես այս, այնպես էլ մյուս դեպքերում դա տրվում է հետադրություն ձևով: Խմբ.:

հեռացիր:— Այս բառերը շատ մոտ են մակբայներին և կարող են գրեթե մակբայ համարվել միայն այն ժամանակ, երբ առանց հոգի և հայցական հոլովով դրվում են բայերի վրա՝ եղանակավորելու բայերի նշանակությունը կամ մի նոր նշանակություն տալու նրանց: Այս դեպքում սակայն բայն ու իր հարադիրը միասին առնու-վում են իբրև մի բարդ բառ, մի հարադրյալ բայ, ինչպես՝ դուրս ա-նել (արտաքսել), դուրս գալ (ելնել), ներս անել, մեջ ընկնել, մե տալ, առաջ ընկնել, առաջ գալ, դեմ անել, դեմ տալ, հետ անել, վեր ելնել, վրա տալ, վրա բերել, վրա գալ. շուրջ ածել, շուրջ (շուռ) գալ. մոտ անել, մոտ բերել և այլն:

Նույն ձևով միևնույն բառերի հայցական հոլովը, երբ առանց հոգի գործ է ածվում մի սեռական խնդրով, համարվում է գրեթե հետադրություն. ինչպես՝ Մեծի մօտ խոսքս կտրուկ է:— Նրանք անուշ թնի մեջ են.— Ձիու առաջ խոտ ձգիր:— Քարերի վրա փռած էր լոշը (Պո.): Բայց երբ նույն բառերը հոգով են և կամ մյուս հո-լովական ձևերով, այլևս չեն կարող հետադրություն համարվել. այլ պարագայական խնդիր մի սեռական վերադրով. որովհետև այս դեպքում այս անունները պահում են կատարելապես իրենց հոլո-վական նշանակությունները. օրինակ՝ Բազումքը հասել էր Շամ-փուր-Կշեռքի մոտը. մոտիս գիրքը. գնա՛, մոտիցս հեռացիր. եկավ մոտովս անց կացավ. Հոգի տակիցը դուրս եկավ.— Հիմի տղես իմ առաջիս խոսում է (Պո.):

39. Տեղի անունները հետևյալներն են.

1. Տ ե դ. նշանակում է՝ ա) Մարդու և կենդանիների մարմն/գանազան մասեր (գլուխ, վիզ, մեջք և այլն) ընդհանրաժողես առած. օրինակ՝ Ուղտին ասին վիզդ ինչո՞ւ է ծուռ: Ասաց՝ ո՞ր տեղս —ի՞նչս) է ուղիղ. որ վիզս ծուռ չիների (Ա.):— Կեսրակը հարցմունք արեր՝ Հարսնո՛ւկ, քու ո՞ր տեղդ է ցավցեր:—Մարի՛կ, քու որդուդ սիրուն իմ ամեն տեղիկս է ցավցեր (Ժող. երգ): Հանեցին անուշ խորովուն թունդրիցը... որ տեղը ձևոն էիր տալիս՝ թեկ թեկ էր լի-նում: Հավ տեղե՛րիցն էլ կտրեցին, վեր կալան, որ ժամը զրկեն նա-ին (Պո.): Իմ այս տեղս ցավում է:

բ) Տարածություն մի մաս, որ բռնում է մի առարկա, կամ ուր-կա, լինում է մի բան, կամ թե բացարձակ կերպով՝ առանց տեղ բռնող առարկան նկատի ունենալու՝ իբրև վայր: Օրինակ՝ Այս ան-տառը մեծ տեղ է բռնում: Քանդեցին և այն տան տեղը պարտեզ անկեցին: Նստիր տեղդ. ես այստեղ կնստեմ (Մուր.): Ա՛խ, թո՛իր

ծիծեռնակ, ծնած տեղս Աշտարակ: Փոխարեքական նշանակությամբ՝ Առողջությունը տեղը չէ (Գամ.-Քաթ.): Պետք էր Կամսարյանի տեղը լինել՝ հասկանալ կարենալու համար թե... (Մուր.):

Տեղ բառը գործ է ածվում և իբրև հետադրություն՝ ինձ տեղ, քեզ տեղ: Տե՛ս հետադրությունների մեջ:

Տեղ բառից կազմվում են մի տեղ, մի քանի տեղ, շատ տեղ, ուրիշ տեղ, այլ տեղ,— Մի տեղ ժողովուրդը հոգևորականին վարձատրում է բնական բերքերով. մի այլ տեղ՝ «սուրբ սեղանով», երբեք տեղ՝ դրամով (Եղ. Գեղամ.),— ջոկ տեղ, հեռու տեղ, մոտ տեղ, դուրս տեղ.— տեղ տեղ,— Տեղ տեղ այդ հանդիպակաց սարերն այնպես էին միմյանց մոտենում... (Մուր.).— Մեջտեղ, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, որտեղ:

Վերջին հինգն այժմ՝ համարելով մակբայ՝ սովորաբար իբրև մի բառ են գրում. բայց պետք է գրել անջատ, ինչպես առաջ գրում էին. որովհետև դրանք իսկապես պարագայական խնդիր են, նույնպես գոյական, ինչպես տեղ բառը, և կարող են հոլովվել. հոդ առնել և նույնիսկ իբրև ենթակա և խնդիր գործածվել. օրինակ՝ Զեռքս առի, դարձրի դեպի արեգակը ու ակի մեջտեղը ուշադրությամբ նայեցա (Գամ.-Քաթ.): Այնպես տվեց, որ մեջտեղիցն երկու կտոր եղավ (Պո.): Մարդու այստեղը (խփելով կրծքին) հանգիստ լինի... այստեղը (Շիրվ. Եվգ.): Այնտեղ՝ ուր առաջին անգամ Հայկ յուր տնով տեղով ոտք կոխեց, կոչեց Հայք, կամենալով ցույց տալ թե այդ տեղում բնակեցան այս ազգի հայրերը (Պալ. Հյց. պտմ.): Հենց որ եկավ այն տեղը, որ ասում է «այնժամ նմանեսցի»... թրդթերը բերեց (Պո.):— Ո՛վ ես դու, որ համարձակեիր ես գալ այս տեղերը (Սրվանձտ. Հ. Հ.): Ցերեկով այս տեղերում վտանգը մեծ է:— Նույնպես և մյուս հոլովներով՝ այստեղի, այստեղից, այստեղով և այլն:

2. Կ ո ղ մ. նշանակում է առարկայի մի մաս կամ նրա վերաբերմամբ մի տեղ, որ առնվում է նկատմամբ նույն առարկայի ուրիշ մասերի, որոնք հակառակ դրություն մեջ, դեմ ու դեմ են զրտնրվում: Համանիշ են ժողովրդական՝ դիմ, դի, երես բառերը. օրինակ՝ վաղուցվան խոյեցիք, որ հիմի Արագի այս երեսումն (=այս կողմումն) են կենում (Պո.):

Կողմ, դիմ, դի բառերից կազմվում են՝ այս կողմ, այդ կողմ, այն կողմ, ուրիշ կողմ, ներսի կողմ, դրսի կողմ, աջ կողմ, ձախ կողմ, չորս կողմ, չորս դի, չորս դիհ,— չորս դիհը ես մտիկ տալիս (Պո.).— այս դին. այն դին և այլն:

Այս կողմ, այն կողմ կազմության համանիշ են ժողովրդական ղեւ. դէն բառերը, որոնք արդեն մտած են գրական լեզվի մեջ: Դրանք ծագած են ընդ այս, ընդ այն ձևերից հնչափոխությամբ (ընդ էս, ընդ էն=դես, դեն)*, բայց ազդվելով այս կողմ. այն կողմ ձևերից՝ արդեն դարձել են գոյական և հոգ ընդունելով հոլովվում են: Օրինակ՝ Կեսը դեսը ձգեցի, կեսը դենը (Պո.): Հարսանիքից դեսը մոր երես չեն տեսած.—Մի քիչ դեսից դենից զրույց տվին (Պո.): Դիլիջանից դենը : այն կողմը) չայի դեղ կա, ընդդիմ վարժապետն եմ (Մուր.): Ըստեղ չլա շատ փայլ զուլ ա... ամա դենի ճամպեն չիմ մեշալողով ա անց կենում (Մուր.— Այստեղ դեռ շատ մասը դաշտ է... բայց այն կողմի ճանապարհն ամբողջ անտառով է անց կենում): Մի՞տո՞ւ ա, որ ասում ի թե Դիլիջանա դեսի ճամպեն էվելի սիրուն ա քանզ դենիկը (Մուր.):

3. Առաջ, ատջև, դեմ, դիմաց, հանդեպ. նշանակում են՝ մարդու երեսի, դեմքի կողմի ամբողջ մասը, առաջի մասը. կամ իբրև տեղ՝ առարկայի բռնած տարածության ճակատի կողմը, առաջի կողմ: Իրերի համար նշանակում են այն մասը, որ դարձած է դեսի մարդու կողմը: Իբրև հետադրություն ցույց են տալիս տարածական հարաբերություն մի առարկայի՝ նկատմամբ մի ուրիշ առարկայի, որ առաջինին դարձած է իր առաջի կողմով:— Հականիշ են՝

Ետև, ետք, Բամակ. որ նշանակում են թիկունքի կողմի ամբողջ մասը, ետևի կողմ. իբրև հետադրություն ստացական հարաբերություն մի առարկայի՝ նկատմամբ մի ուրիշ առարկայի, որ առաջինին դարձած է իր ետևի կողմով:

Դեմ ու դեմ. նույնանիշն է նույնպես կրկնված դեմ հանդիման. ցույց է տալիս փոխադարձ տեղական չարաբերություն, որով մի առարկայի առաջի կողմը դարձած է մի ուրիշ առարկայի առաջի կողմին:

Օրինակներ՝ Մենք ի՞նչ ենք, որ մեր ասած գոհությունը Աստուծու սուրբ առաջին ի՞նչ լինի (Աբով. Վ. Հ.—առաջ՝ իբրև գոյական՝ ունի սուրբ ածականը): Նա ուզում էր առաջս կտրի.—Նախըջի մանուկը կովերի առաջը պահում էր.— Մեր վրտնի առաջը հարթ էր.— Առաջը բաց մինթանա.—Մի բանի առաջն առնել.—Առաջները մի քիչ լավի ածեմ (Պո.):— Հարուստը դեմը դառնում է հեզ, խղճալի աղքատ (Զիվ.): Թերթեանուկի տակովը մտիկ էր տալիս դեմի կանգ-

* Այսպես և գրարարի ընդ առ կազմությունից ծագած է բարբառային դուր, դվուր մակրայը՝ դո՞ր ևս գնում. դվո՞րն եկավ.— ընդ ո՞ր երթաս. ընդ ո՞ր եկին:

նածին (Պո.)։ Դու Վարդիթերին տար, նրա դեմը կանգնացրու, յոթը մարդու բան կանի (Պո.)։ Սարեկները ծառերի ճղքներին կանգնած՝ կարմիր արեգակի դեմը, հազար ու մին տեսակ պեծերը հենց սիրունացնում էին նրանց (Պո.)։ Ինձ մնաց միայն մի ճանապարհ ընդունել — որ դեմս կանգնած է ձրի գրպարտություններ անող մեկը (Լեո)։ Երեկոյան ղեմերն ընդունում էր տիկինը յուր բարեկամուհիներին (Նոր-Դար, 1903. № 211)։— Եթե անցնես քո և դիմացի սարի մեջտեղը գտնվող տարածությունը (Մուր.)։ Նա ականջի ետեվը քորեց։ Այսպես և ետևի, ետևից, ետևով, ետևները և այլն։ Նա նստած էր իմ դեմ ու դեմը։ Մեր տունը նրանց տան դեմ ու դեմն է։

4. Տակ (ներքո), ներքև, վար, ցած, ստորև. նշանակում են դեպի գետին կամ ոտքն ուղղված մասը, տակի մաս, ցածի մաս. իբրև տեղ՝ առարկայի բռնած տարածություն ներքևի, տակի կողմ։ Տակ իբրև հետադրություն ցույց է տալիս տարածական հարաբերություն մի առարկայի՝ նկատմամբ մի ուրիշ առարկայի, որի ցածում, խորքում գտնվում է և որից մեծ մասամբ ծածկվում է առաջին առարկան (ծառի տակ, մի հարկի տակ, բաց երկնքի տակ ապրել, քնել)։ փոխաբերական նշանակությամբ՝ նաև մոտը լինելը. ենթարկվելը, կախում ունենալը (նստած էին պատի տակ. մեկի իշխանության, հսկողության, հովանու տակ ապրել)։— Հակառակ է՝

Վեր, վերև. նշանակում են դեպի գլուխը կամ երկինքն ուղղված մասը. վերի, վերևի մաս. իբրև տեղ՝ վերի կողմ, վերևի կողմ։ Իբրև հետադրություն նշանակում են տարածական ուղղություն դեպի բարձր՝ ներքևում գտնված մի առարկայի նկատմամբ։

Օրինակներ՝ Այդպես կլիզացնեմ ոտիս տակը.— Հենց ուզում էր տակն (տակի մասը) վրա բերի.— Բանի տակը չիմացած՝ խոսում ես.— Քուրսու տակերում պարծեցող.— Այս էր պատճառը, որ Հերերի տակերը մի կենդանություն էր ստացել (Պո.)։— Ես սիրտ ունիմ քարայրի պես՝ անշափ, անծեր—տակ չկա (Ավ. Իսահ.)։— Ծառից ծառի տակը հով կերևա (Ա.)։ Ծառից ծառատակը միշտ մոտ է երևում (Մուր.)։ (Նույն ձևով՝ կոնատակ, գլխատակ)։ Ուզում ես՝ սաղմոսը գլխից մինչև տակը անգիր ասեմ (Մուր.)։ Այսպես՝ տակի, տակից, տակով և այլն։ Ներքեր, ներքևից, ներքևները և այլն։ Երևակայությունս շատ հեռու, շատ վերերը կսավառներ (Շանթ)։ Անցնենք այդ լանջի վերը և հանգստանանք այդ սիրուն ծառերի տակ (Մուր.)։

5. **Դուրս** (ժողովրդ. դրսև). նշանակում է առարկայի այն մասը, որ ուղղված է դեպի ուրիշ առարկաներ,—դրսի մաս. իբրև տեղ՝ առարկայի բռնած տարածությունից դուրս տեղ. դրսի կողմ: Հականիշ են՝

Ներս, մեջ (ժողովրդ. ներքսև), որ նշանակում են ներսի մաս. իբրև տեղ՝ առարկայի բռնած տարածությունը, ներսի կողմը:

Մեջ իբրև հետադրություն նշանակում է՝ ա) Տարածական հարաբերություն մի առարկայի՝ նկատմամբ մի ուրիշի, որի սահմանների ներսում է առաջին առարկան, օրինակ՝ բանալին արկղի մեջ էր. փոխաբերությամբ նաև դրություն, որի մեջ, ինչպես մի առարկայի ներսում, գտնվում է մի բան, օրինակ՝ նեղության մեջ. քնի մեջ լինել. բ) Սահմանները մի ժամանակամիջոցի, որի ներսում լինում է մի բան, օրինակ՝ մի ժամի մեջ, մի տարվա մեջ. գ) Սահմանափակում, այսինքն մի առարկա, որի վերաբերությամբ մի ուրիշ առարկա ունի մի հատկություն. ինչպես՝ հմուտ, ճարտար լինել մի բանի մեջ (—մի բանի նկատմամբ):

Օրինակներ՝ **Տների ներսը** չէր գրավում մարդկանց. ուստի ժողովուրդը լցված էր դուրսը.— Կինը ձեռքի շարժումով ցույց տվավ գյուղի դուրսը: էս ա, ձմեռը որ գա, ձյունը դուրսը կոխի, մեր կնանոնց ներսի գործը բռնեց բաներ ա ընենլու (Մուր.): Շատ գիշեր անցավ. դուրսը լուռ էր. խավար ներսում պլպլում էր ճրագը (այստեղ ներս բառն իբրև գոյական ունի նույնիսկ խավար ածականը):—Որտեղից (վարագույրի տակից) պարզ երևում է տան տիրոջ սենեկի ներսը (Պո. Սկ. Ե.): Աստվածային անբավ բարիքներով տուն ու դուրսը լի է (Պո.): Գնաց... սենյակի գուռը բաց արավ ու ներսը դատարկ գտավ (Պո.): Ես բնավ ինձ թույլ չեմ տա մտնելու մեկի հոգու ներսը. բաց երբ նա ինքը, թեկուզ անհարկի, հրապարակով հանդես է հանել իր հոգու ներսը. ի՞նչպես ներում, ի՞նչպես է թույլ տալի, այդ իր կողմից պարզորեն ցուցադրած հոգով, ներս մտնել ներհակ հոգիների ընկերության մեջ... (Մշակ, 1900, №121): Նրանք ամեն օր տեսակցություն ունին զրաբերում (Շիրվ. Պո. հմբ.): Ինձ չկպիր որսի երթալ, դուրսեւ շուռ գալ (Սրվանձա. Հ. Հ.): Հասարակությունը իր շահերով, իր լավ ու վատ կողմերով դրսի օբյեկտիվ աշխարհ է... իմ գիտակցությանը, «ես»-ով է պայմանավորվում դուրսը... այնքան դուրսը մեծ ու գնահատելի է... որքան եւր բարձր է՝ այնքան դուրսը մեծ է (Հովիտ, 1910, № 3):— Այս ընկուզի մեջը փուչ է: Հենց տուն եմ պահում, պոպոքի միջի պես (Պո.):

6. Մեջ, մեջտեղ, արանք, երբեմն՝ միջև. նշանակում են տարածության այն մասը, որ ընկնում է մի առարկայից մինչև մյուսը, կամ առարկայի մի մասից մինչև մյուսը: Իբրև հետադրութիւն՝ ցույց են տալիս՝ ա) Երկու առարկայի, երկու տեղի կամ ժամանակի միջոցում լինելը. օրինակ՝ Այդ բանը Զրօրհնքի և Զատիկի մեջ է կատարվել. ես ձեր երկսի մեջ (մեջտեղում) նստած էի: Մի մեծ սար կար այս երկու եղբոր մեջը (Պո.): բ) Շատ առարկաների շարքում, կամ բազմութեան մեջ խառնված լինելը, օրինակ՝ Յորենի մեջ շատ գլուկ կա: Նա նստած էր հանդիսականների մեջ: գ) Երկու կամ շատ առարկաների փոխադարձ հարաբերութիւն. օրինակ՝ Ձեր երկսի մեջ մեծ տարբերութիւն կա: Նրանց մեջ մեծ վեճ ծագեց. մեջերնիս մի կոիվ ընկավ:

Առարկայական նշանակութեամբ գործ է ածվում սովորաբար արանք բառը. օրինակ՝ Սոսին ու Գարեգինն հանեն, երկսի արանքը բանդեն.— Այնքան թամաշավորների արանքը ճղեց, գնաց Գարեգինի քամակիցը.— Երկու ջրի արանքին եմ մնացել.— Սների արանքով գլուխները հանում են (Պո.):

7. Շուրջ. նշանակում է մի առարկայի արտաքին մակերևութը շորս բոլորից. իբրև տեղ՝ առարկայի բռնած տարածութիւնից դուրս՝ շորս բոլորից: Իբրև հետադրութիւն ցույց է տալիս տարածական հարաբերութիւն՝ մի առարկայի շորս կողմի նկատմամբ. օրինակ՝ Երկիրս պտտում է արեգակի շուրջը: Համանիշ են՝ շուրս կողմ, շուրս դի, շուրս բոլորք, բոլորք, բոլորտիք:

Ամենքն ալ այդ կալերու շուրջն առած՝ իրենց բաժիններ կկրեն (Սրվանձաւ. Հ. Հ.): Եկան մեր տան շուրջը բռնեցին (պատեցին): Ուլուխանլուն իրան շուրջի թուրք գյուղերով (Արշալույս, 1906, № 42): — Դառնացած էին իր շուրջի որոտող ձայները.— Միսաքյան... ունեցավ մեծ անկում մը կա՛մ բնական օրենքով, կա՛մ իր շուրջի հնարագործութեանց պատճառով.— Անհնար է չլլըշկիլ իր շուրջեն.— Այդ շուրջի անձինք կդատեին իր ներքինն իր փոշոտ արտաքինն (Մրմրյան, Պուեստ Միսաքյան):— Մի քանի ուժեղ ձեռքեր բարձրացրին Կամսարյանին դեպի առաստաղը և սկսան պտտեցնել դահլիճի շուրջը (Մուր.— շուրջ այստեղ առնված է տան ներսի շորս բոլորքի նշանակութեամբ): Պարտիզի վերջում մի մարդ, գլուխը կապույտ թաշկինակով կապած՝ փորում էր կիսաշոր մի գեղձնոս շուրջը (Մուր.): Արդարև ապրել գյուղում, տեսնել շուրջդ միայն գյուղացին... (Մուր.):

5. Վրա. նշանակում է առարկայի մակերևույթը, երևեցած մասը: Համանիշ երես (փոխաբեր. նշանակ.)։ Երբեմն գործ է ածվում վերև բառի նշանակությամբ:

Նա գլուխը ցեխի մեջ, վրա գլուխ ամբողջապես ցեխ դարձավ: Որ իր վրան գլուխը զարդարում է (Բաֆֆի, Ոսկ. Աք.): Վանեն կսկսեմ վերստին, Վան՝ որո ճեւֆեն ու վրան իրավամբ ուշադրություն զրաված է հնագիտաց և հայագիտաց.— Լևոնը ամենը լեռան կողին վրա նստած, որոնց ոտները կհասնին ի ծով, իրենց վրան գլուխը խիստ խորոտիկ զարդարուն մացառներով, պուրակներով.— Լենշուք և անշնորհք կգտնես բնակչաց տուն և վրան գլուխը.— Ես աշխարհի տակն ու վրա պատեր եմ. (Սրվանձտ. Հ. Հ.): Վրաս բաց արա: Երեխան վրան բացել է, ծածկիր: Եթե դրա վրան էլ ավելացնենք այն, որ... (Մուր.):— Պինդ սեղմիր ոտքերդ ձիու կողերին, եթե ոչ վրալից կարող ես գլուխը (Մուր.):

Վրա գործ է ածվում և իրրև հետադրություն: Տե՛ս հետադրությունների մեջ:

9. Մոտ. նշանակում է մոտիկ տարածություն, որ առնվում է որևէ կողմից, միայն ոչ հեռու: Համանիշ՝ կուշտ, բով:

Եկավ մոտս. Վարդիթերը մոտիկ նստած է: Ձայն է գալի մի մխի կշտից (մոտից.— Պոռշ.): Բանալին միշտ մոտս եմ պահում (Մուր.):

Մոտ բառն ևս գործ է ածվում իբրև հետադրություն: Տե՛ս հետադրությունների մեջ:— Տեղի անունների մեջ կարելի է դնել և

10. Հետ բառը, որ արդեն հետադրություն է դարձած և ցույց է տալիս միասնություն. բաց դեռ պահելով իր գոյական նշանակությունը՝ հաճախ հոգ է առնում և հղումվում՝ հետս, հետդ, հետը, հետները, հետիս մարդը և այլն: Տե՛ս հետադրությունների մեջ:

5. ՎԵՐԱԴԻՐ

10. Վերադիր ասվում են խոսքի այն երկրորդական մասերը, որոնք զրվելով գոյականի վրա՝ որևէ կողմից պարզում, լրացնում են նրա նշանակությունը:

Խոսքի մեջ եղած ամեն գոյական,— լինի ենթակա, ստորոգյալ, ստորոգելիական վերադիր, խնդիր թե պարագա,— կարող է վերադիր ունենալ:

21. Վերադիրները բաժանվում են երկու խմբի՝ մականուն և բացահայտիչ:

1. Մականունն ասվում են այն ածական կամ գոյական վերագիրները, որոնք դրվում են անվան վրա առաջից և որոշում, պարզում են անվան նշանակությունը, ինչպես՝ բարձր լեռներ.—երեմ մարդ.— այս տունը.— խնձորի ծառ:

2. Բացահայտիչ ասվում են այն գոյական վերագիրները, որոնք դրվում են անվան և դերանվան վրա ետևից՝ այն հոլովով, որով դրված է բացահայտյալը, այսինքն այն անունը կամ դերանունը, որի նշանակությունը որոշում է բացահայտիչը: Օրինակ՝ Անուց, Բագրատունյաց մայրաքաղաքից, շատ հեռու չէ Երազգավորսը: Խոսքով՝ Տրդատ Թագավորի ուղին՝ մի անտառ տնկել տվավ Մամիկոնյանց նահապետի՝ Վաչեի ձեռքով:— Մենք, աշակերտներս, պետք է ջանանք ամեն օր հառաջագիմել: Քույր Աննան և նրա գործերը մեր, գյուղացիներն աչքումն են մեծ բաներ երևում (Մուր.):

Բացահայտիչը կարելի է շուտ տալ և դնել բացահայտյալից առաջ ինչպես մի մականուն վերագիր: Այսպես վերևի օրինակները լինում են՝ Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անուց շատ հեռու չէ Երազգավորսը: Տրդատ Թագավորի ուղի խոսքով մի անտառ տնկել տվավ Մամիկոնյանց Վաչե նահապետի ձեռքով:

42. Բացահայտիչ լինում են միայն գոյականները. ածականը կարող է բացահայտիչ դառնալ, երբ գոյականաբար է գործածվում: Օրինակ՝ Հետզհետե զորանում էր օտարազգի կրոնավորների տարրը, հունականը և ասորականը (Բաֆ. Սամ.): Բայց Գվիդոն կա, գոնվածը, անաբգվածը, որ հաշիվ է պահանջում:

43. Մականուն վերագիր լինում են՝

1. Մի ածական. օրինակ՝ Շուտով հասանք մի տեղ, ուր ընդարձակ տարածության վրա, ծառերի փոխարեն, շեղջակույտ դարսված էին հսկայածև ժայռեր և խռչոռ ամբարտակներ (Մուր.):

2. Մի գոյական որևէ հոլովով, որ ինչպես մի ածական դրվում է անվան վրա առաջից. օրինակ՝ Տառելս ձուկը Վանա լճում է լինում: Նա երկու բաժակ ջուր խմեց: Նա հագել էր կարմիր մանուղից շուխա: Կաքնով ոշխարը հոտից չի դուրս գալ (Ա.): Վառդան զորավարն էր հայոց զորքերի սպարապետն Ավարայրի ճակատամարտում:

3. Մի մակբայ, որ իբրև մի ածական դրվում է անվան վրա: Օրինակ՝

Մեր վերստին հանդիպումը.— Եվ իր սովորական հանկարծ շարժումովը նետվեցավ բազկաթոռին մեջ (Շանթ. Երազ. օրեր. օգոստ. 7. 27): Կառավարությունն անսասան կընթանա այդ դրությունների լիակատար վերացման և աստիճանաբար թեթևացման ճանապարհով (Մշակ, 1909, № 39): Հարց է ծագել դատարանների հիմնովին նորոգության (Մշակ, 1909, № 60): Երկրագործական մեքենաները մնում են նոցա համար բոլորովին գաղտնիք (Լույս, 1910, № 5): Այժմ նա փոխել է նաև մի քանի խստիվ կարգադրություններ. Կատարվել է խստիվ խուզարկություն (Ժամանակ, 1907. № № 45, 51): Բայց այս բոլորը հիշատակվում են շատ հազիվ անգամ, մինչդեռ... (Արարատ, 1908, դեկտ. եր. 1065): Նույնպես երկիցս անգամ, երիցս անգամ և այլն: Իսկ թե կորնչի պիտի իմ հուռն շունչ... (Դուրյան, Տրտունջք): Զգիտեմ թե ով է Բ., իսկ երբեմն վարդապետ Դ.-ին տեսել եմ (փոխ. երբեմնի վարդապետ. Հովիվ, 1910, № 8): Ամրան դեռ սկզբներից Մարգարիտը տառապում էր տենդով.— Այդիսկ պատճառով երեկ, դեռ առավոտվանից, դարձյալ դպրոցումն էի (Մուր.):

Մակբայները գործածվելով իբրև վերադիր՝ հաճախ պահում են մի տեսակի պարագայական նշանակություն, որով և տարբերվում են իսկական ածական վերադիրներից. բայց և այնպես մակբայներն այս գործածությամբ այլևս մեկ-բայ չեն կարող համարվել, այլ ածական:

ՆՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՍՏՈՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

44. Բառերը խոսքի մեջ իրար հետ ունին երկու տեսակ հարաբերություն՝ ստորադասական և համադասական:

Խոսքի մեջ մի բառ (գոյական, ածական, մակբայ) դառնալով լրացում մի ուրիշ բառի՝ իր կատարած պաշտոնով ստորադասվում է այն բառին, որի լրացումն է լինում:

Քերականորեն գլխավոր կամ գերադաս նշանակություն ունի միշտ լրացյալը և ոչ թե լրացումը: Օրինակ՝ Մեր Տիգրանի գիրքը կորավ խոսքի մեջ ամենից գերադասն է կորավ բայ-ստորոգյալը, ապա գիրքը ենթական. սրա նկատմամբ ստորադաս է Տիգրանի վերադիրը, իսկ վերջինիս նկատմամբ՝ մեր վերադիրը:

ԲԱՅ ԵՎ ԲԱՅԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

45. Բայը միշտ ամենից գերադասն է խոսքի մեջ, որովհետև նրանով է արտահայտվում ստորոգումը: Խոսքի կենտրոնը կամ միջուկը կազմում է ուրեմն բայը, որ բուն խոսքն է կամ խոսքի էական մասը:

Բայի նկատմամբ ստորադաս են իր լրացումները՝ ենթակա, ստորոգյալ ու ստորոգելիական վերադիր, խնդիր և պարագա:

ԽՈՍՔԻ ԿՈՂՄՆԱԿԻ ՄԱՍԵՐ ԿԱՄ ԿՈՂՄՆԱԿԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

46. Բայի լրացումների նկատմամբ ստորադաս են կողմնակի լրացումները (գոյականի, ածականի և մակբայի լրացումները), որոնք իրենց լրացյալի նկատմամբ նույն պաշտոններն են կատարում, ինչ որ բայի նկատմամբ բայի լրացումները. այսինքն լինում են՝

1. Կողմնակի ենթակա, օրինակ՝ Լույսը բացվելիս ճանապարհ ընկանք:

2. Ստորոգյալ և ստորոգելիական վերադիր, օրինակ՝ Գրագետ լինելն աղֆատ և անճշան լինել է մեր մեջ (Սովանձտ.): Ես այդ օրվա կիրակի լինելը մոռացել էի (Մուր.):

3. Խնդիր, օրինակ՝ Մկնից ծնվածը պարկ կկրծի (Ա.): Նա գովեստի արժանի մարդ է:

4. Պարագա, օրինակ՝ Դժոխք գնացողն ընկեր շատ կուզե (Ա.), Նա շատ գեղեցիկ է:

47. Կողմնակի լրացումներն ևս իրենց կողմից կարող են լրացումներ ունենալ: Եվ այսպես առաջանում են կողմնակի լրացումներ առաջին կարգի, երկրորդ կարգի, երրորդ կարգի և այլն: Օրինակ՝ «Բարձր (3) սարերից (2) իջնող (1) վտակը հոսում էր խիտ (1) անտառով» խոսքի մեջ բայն և իր լրացումներն են՝ «Վտակը հոսում էր անտառով»։ Իջնող լրացում է վտակը ենթակայի,— առաջին կարգի կողմնակի լրացում։ սարերից լրացում է իջնող վերադիր,— երկրորդ կարգի կողմնակի լրացում։ Իսկ քառձե լրացում է սարերից պարագայի,— երրորդ կարգի կողմնակի լրացում։

2. ՀԱՄԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՈՍՔԻ ԲԱԶՄԱԿԻ ՄԱՍԵՐ

48. Համադաս բառերն իրարուց անկախ և իրար համազոր են, այսինքն մեկը մյուսի լրացում չեն դառնում և մի ընդհանուր լրացյալի նկատմամբ միևնույն պաշտոնն են կատարում: Օրինակ՝ «Ես տեսա Արտաշեսին և Տիգրանին» խոսքի մեջ Արտաշեսին և Տիգրանին լրացում են տեսա բայի, որի նկատմամբ նույն պաշտոնն են կատարում. երկուսն էլ կրող խնդիր են:

Համադաս բառերը խոսքի մեջ ուրեմն համաստորադաս լրացումներ են, այսինքն իրար վերաբերմամբ համադաս են, բայց մի ընդհանուր լրացյալի նկատմամբ ստորադաս են:

Համադաս բառերը կոչվում են խոսքի բազմակի մասեր:

49. Խոսքի ամեն մաս, բացի բայից, որ միշտ առանձին խոսք է կազմում, կարող է խոսքի մեջ մի հատ և շատ լինել, կամ միակի և բազմակի լինել: Օրինակ՝ Առյուծը կատաղի գազան է խոսքի մեջ առյուծը ենթական միակի է: Իսկ Առյուծը, վագրը և ուրջը կատաղի գազան են խոսքի մեջ առյուծը, վագրը և ուրջը բազմակի ենթակա են: Նույնպես՝ Բարի, առաքինի և հավատարիմ ընկերը մարդու համար մի քանկագին գանձ է խոսքի մեջ բարի, առաքինի և հավատարիմ բազմակի վերադիր են, իսկ քանկագին միակի վերադիր է:

Ուն. Պետք է ուշադրություն դարձնել, որ բազմակի մասեր լինում են միայն համանման իմաստով լրացումները: Օրինակ՝ Գիրքն աշակերտին տվի խոսքի մեջ երկու խնդիր կա՝ գիրքը, աշակերտին. բայց դրանք բազմակի մասեր չեն, որովհետև գիրքը ցույց է տալիս, թե ի՞նչ տվի (կրող խնդիր). իսկ աշակերտին ցույց է տալիս, թե ում տվի (բնության խնդիր): Նույնպես բազմակի մասեր չեն Մեր այս երկու գեղեցիկ ծառերը շուրջան խոսքի մեջ մեր, այս, երկու, գեղեցիկ բառերը, որ ծառերը բառի վերադիրներն են, որովհետև մեր ցույց է տալիս, թե ծառերն ումն են. այս ցուցական է. երկու՝ թվական, գեղեցիկ՝ որակական: Բայց եթե ասենք՝ Գիրքը, տետրակն ու մատիտը տվի աշակերտին, գիրքը, տետրակն ու մատիտը բազմակի մասեր են, որովհետև երեք բառն էլ ցույց են տալիս, թե ինչ տվի (կրող խնդիր): Նույնպես Մեր, ձեր և նրանց ծառերը շուրջան խոսքի մեջ մեր, ձեր և նրանց բազմակի մասեր են, որովհետև ցույց են տալիս պատկանելություն:

II ԲԱՌԵՐԻ ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՍՔԻ ՄԵՋ

ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

50. Բառերը միասին մի խոսք կազմելու չափար՝ պետք է իրար հետ որոշ հարաբերությամբ կապակցվեն: Բառերի հարաբերությունը խոսքի մեջ, ինչպես տեսանք, լինում է ստորադասական և համադասական. բայց այստեղ և բառերի կապակցությունն երկու տեսակ է՝ ստորադասական և համադասական:

Բառերի ստորադասությունն իր տրամաբանական ձևով երկու տեսակ է՝ կախում և ներունակություն:

Կախման հարաբերության մեջ լրացում գոյականն ենթարկվում է լրացյալին, որ իր նշանակությամբ իշխում է նրան՝ խնդրելով, պահանջելով, որ իր լրացումը դրվի այս կամ այն ձևով. լրացումի կապակցության եղանակն և հարաբերությունն իր լրացյալի հետ՝ կախված է լրացյալից: Օրինակ՝ տրական հոլովն ընկերիս կախված է օգնեցի բայի բայիմաստից (ընկերիս օգնեցի). կարդացի բայն իր նշանակությամբ խնդրում է հայցական հոլով գիրք (գիրք կարդացի). իսկ Տիգրանի գոյականը սեռական է դրվում գիրքը գոյականի պահանջով (Տիգրանի գիրքը):

Կախման հարաբերությունը բերականության մեջ կոչվում է խնդրառություն կամ վարում և արտահայտվում է՝

1. Անմիջապես հոլովներով միայն, — անմիջական կապակցություն.

2. Հոլովների հետ նաև կապերով (նախադրությամբ և հետադրությամբ), որոնց միջոցով խնդիրը կապակցվում է իր խնդրառուի հետ, — միջական կապակցություն:

51. Ներունակություն հարաբերության մեջ լրացումից տված գաղափարը մտածվում է իբրև իր լրացյալի մեջ արդեն պարունակված և նրա հետ միանում, համաձուլվում է իբրև մի գաղափար. կամ թե լրացումն ըմբռնվում է իբրև իր լրացյալի երկրորդ անգամ կրկնությունն ուրիշ բառով, այնպես որ լրացումն իր լրացյալին ստորադասավելով հանդերձ՝ խոսքի մեջ մի տեսակ նրան չափասար պաշտոն է վարում, կամ թե լծորդվում, զուգորդվում է նրան և իր հոլովական ձևով կախված չէ նրանից. մինչդեռ կախման մեջ, ընդհակառակն, լրացումը բոլորովին տարբեր պաշտոն է վարում. բայց իր լրացյալը, և իր հոլովական ձևով կախված է լրացյալից:

Այսպես զուգադրվում է բացահայտիչն իր բացահայտյալին. «Իրենակ՝ «Անուց՝ Բագրատունյաց մայրաքաղաքից հեռացա» խոսքի մեջ բացահայտիչը՝ «Բագրատունյաց մայրաքաղաքից» իր բացահայտյալի վերաբերմամբ մի կրկնություն է ուրիշ բառով, որի ցույց տված գաղափարն արդեն պարունակվում է «Անուց» բացահայտյալի մեջ. բացահայտիչ բացառական հոլովը կախված է իսկապես ոչ թե բացահայտյալից, այլ «հեռացա» բայի նշանակությունից: Նույն ներունական հարաբերությունը մնում է և այն ժամանակ, երբ բացահայտիչն իբրև մի ածական մականուն դրվում է լրացյալից առաջ, ինչպես՝ «Բագրատունյաց մայրաքաղաքից Անուց հեռացա»:

Նմանապես ենթական ներունակ է բայի դեմքին, այսինքն բայի դեմքի լրացում լինելով հանդերձ՝ միանգամայն և զուգադրվում է նրան, երկրորդ անգամ նույն գաղափարն արտահայտելով, ինչ որ բայի դեմքը: Ենթական ուրեմն մի տեսակ բացահայտիչ է բայի դեմքի. նրա հոլովն ևս բայի դեմքից չէ կախված:

Նույն ձևով և ստորոգյալի գաղափարը, — ինչպես և ամեն հատկանիշ իր առարկայի նկատմամբ, — պարունակվում է արդեն իր ենթակայի մեջ, և ստորոգյալն ու ենթական, — Անիւն Բագրատունյաց մայրաքաղաքն է, — ինչպես խոսքի երկու հավասար եզրեր կամ մասեր, զուգորդվում են իրար: Ամեն ենթակա, ինչպես՝ «Տիգրանը» ուղղականը նույնպես խնդրում է մի բայ-ստորոգյալ «գնաց», ինչպես և բայ-ստորոգյալն ինքը պահանջում է մի ենթակա: Ենթակայի հոլովը բայից կախում չունի:

Ներունական հարաբերությունը խոսքի մեջ արտահայտվում է՝ 1. Հոլովներով. 2. Համաձայնությամբ, որով լրացումն և լրացյալը թվով, դեմքով կամ հոլովով միակերպ են դրվում:

Ստորադասական կապակցությունն ուրեմն առաջ է գալիս հոլովներով, կապերով և համաձայնությամբ: Բացի դրանից՝ ստորադասությունն արտահայտվում է նաև շաբաղասությամբ, որ վերաբերում է նաև համադասական կապակցությանը: Վերջինս արտահայտվում է նաև համադասական շաղկապներով:

Բառերի կապակցության եղանակներն են ուրեմն՝ հոլովներ, կապեր, համաձայնություն, շարադասություն և համադասական շաղկապներ:

Ա. ՀՈՒՈՎՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

52. Հոլովական ձևերով արտահայտվում են այն վանազան հարաբերությունները, որոնցով գոյականը խոսքի մեջ իբրև լրացում կապակցվում է ուրիշ բառերի հետ:

Արևելյան աշխարհաբարը ձևականորեն միայն հինգ հոլով է վանազանում՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական. բայց ըստ նշանակության առանձին հոլով պետք է ամարել նաև կոչական, հայցական և սեռական հոլովները, թեպետ և կոչականը ձևով չի տարբերվում ուղղականից, սեռականը՝ տրականից, իսկ հայցականն՝ ուղղականից և տրականից:

ՈՒՂՂԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ

53. Ուղղականի հոլովական ձևը բացի իր բուն նշանակությունից՝ գործ է ածվում նաև կոչական և հայցական հոլովների նշանակությամբ. ուստի պետք է զանազանել՝ ա) բուն կամ անվանական ուղղական, բ) կոչական ուղղական և գ) հայցական ուղղական: Բացի այս՝ հայցական ուղղականը գործ է ածվում նաև իբրև ներգոյական:

Ման. 1. Թեպետ և մեր աշխարհաբարն իսկապես շունի կոչական, հայցական և սեռական հոլովներ, այսինքն այդ հոլովներն այլևս ոչ թե բառի առանձին ձևերով են որոշվում, այլ միայն դրությամբ կամ կիրառությամբ, բայց և այնպես կոչական, հայցական և սեռական անունները իբրև շարահյուսական հարաբերությունների արտահայտիչներ ոչ միայն ընդունելի, այլև նույնիսկ անփոփոխ են, ի նկատի ունենալով որ մեր քերականության ուսումը լինում է միշտ զուգընթաց գրաբարի և օտար լեզուների քերականության ուսման հետ: Այս պատճառով և ներքևում այդ հոլովներն առանձին առանձին են վերցված:

Ման. 2. Ուղղականն ու կոչականն իրենց բնավորությամբ կազմում են մի կարգի հոլովներ և կոչվում են անկախ ճուշդ. որովհետև ցույց են տալիս կա՛մ մի առարկա առանց հարաբերության, խոսքի կապակցությունից դուրս (§ 54), կա՛մ եթե որոշ հարաբերություն են ցույց տալիս՝ դառնալով ենթակա, ստորոգյալ և վերագրի, այդ հարաբերությունը լինում է ներդասական և ոչ կախումով (§ 51): Մյուս հոլովները՝ հայցական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական՝ կոչվում են կախման ճուշդ, որովհետև ցույց են տալիս մի առարկա, որ կախման հարաբերության մեջ է մի ուրիշ առարկայի նկատմամբ: Առարկաները միմյանց հետ հարաբերություն ունին իրենց գործողությամբ կամ գրությամբ. իսկ գործողությունը կամ գրությունն արտահայտվում է բայով: Այս պատճառով կախման հոլովները դառնում են խնդիր բայերի: Մյուս տեսակի բառերն էլ, երբ խնդրում են մի հոլով, կամ բայահաղորդ բառեր են, ինչպես՝ գերբայները և բայական անուններն ու ածականները (մուտք, գալուստ, սիրելի, արժանի), կամ թե խնդրատու գոյականի և իր խնդրի մեջ

զորությամբ հասկացվում է մի բայական գաղափար, ինչպես՝ Տիգրանի գիրքը, - Տիգրանին պատկանած գիրքը:

54. Ուղղական իբրև անվանական հոլով՝ ցույց է տալիս մի առարկա, որ խոսքից դուրս անվանվում է առանց որևէ կապակցության. օրինակ՝ տուն, ծառ: Ուղղականը խոսքի մեջ լինում է՝

1. Ենթակա դիմավոր բայի. օրինակ՝ Գարունը եկավ. ծառերը ծաղկեցին:

2. Ստորոգյալ և ստորոգելիական վերադիր. օրինակ՝ Դուք իմ աշակերտն եք: Նեղն բնկած կատուն առյուծ կղառնա (Ա.):

3. Կողմնակի ենթակա մի դերբայի կամ ածականի հետ. օրինակ՝ Սալլը շրջվելուց հետո ճանապարհ ցույց տվող շատ կլինի (Ա.): Փոքր կուշտ մարդը սովածի օրից տեղեկություն չունի (Ա.):

4. Վերադիր մի անվան. օրինակ՝ Առանց կորստի ու առանց վշտի կանգնած էի ես այն երազ յովտում (Հովհ. Թում.): Նա մալիս ամսին եկավ:

Ստորոգելիական վերադիր

55. Ստորոգելիական վերադիր առնում են թե՛ անանցողական և թե՛ անցողական բայերը:

1. Անանցողական բայերի հետ ստորոգելիական վերադիրը ցույց է տալիս ենթակային վերադրված մի հատկանիշ, բայց ոչ ենթակայի իրեն բնությունից ունեցած մի հատկանիշ, — ինչպես ցույց է տալիս ստորոգյալն եմ. լինիմ բայի հետ, — այլ մի հատկանիշ՝ դրություն, պաշտոն, ձև, կերպարանք, կոչում և այլն, որ ենթական ունենում է նախ բայի նշանակությամբ իրեն վերադրվելուց հետո, կամ որին դառնում, անցնում, փոխվում է ենթական իրոք կամ ըստ երևույթին: Օրինակ՝ «Ջուրը չեղուկ է» խոսքի մեջ հեղուկ ստորոգյալը ցույց է տալիս ջուր ենթակայի մնայուն հատկանիշը, որը ջուրն իր բնությամբ ունի. իսկ «Ջուրը զոլորշի դարձավ» խոսքի մեջ զոլորշի ստորոգելիական վերադիրը ցույց է տալիս մի հատկանիշ, որ ջուրն ստանում է դառնալով, փոխվելով միայն, կամ որին փոխվում է ջուրը: Նույնպես «Տիգրանը վերակացու կարգվեց» խոսքի մեջ վերակացու ստորոգելիական վերադիրը ցույց է տալիս Տիգրանի մի այնպիսի հատկանիշ, որ նա ունի կարգվելով միայն, կամ որին նա դառնում է կարգվելով: Նույնպես «Որը տարի է թվում» խոսքի մեջ տարի ցույց է տալիս օր ենթակայի մի հատկանիշ, որ նա ինքն իրենից, իր բնությունից չունի, այլ վերադրվում է նրան:

լովալ բայիմաստով. օրն ըստ երևույթին, թվալով միայն տարի է, կամ օրը տարի է դառնում ըստ երևույթին:

Անցողական բալերի հետ ստորոգելիական վերադիրը ցույց է տալիս այն հատկանիշը՝ դրություն, պաշտոն, կոչում և այլն, որին իրոք կամ ըստ երևույթին դառնում, անցնում է կրող խնդիրը ենթակայի ներգործությամբ: Օրինակ՝ «Տիգրանը ջուրը գոլորշի դարձրեց» խոսքի մեջ բայ-ստորոգյալն է գոլորշի դարձրեց (ենթակային վերագրվում է գոլորշի դարձնելը), իսկ գոլորշի մենակ ցույց է տալիս ջուր կրող խնդրի հատկանիշը, դրությունը, որ առաջանում է ենթակայի գործողությունից. մինչդեռ երբ ասվում է՝ Ջուրը գոլորշի դարձավ, բայ-ստորոգյալն է գոլորշի դարձավ (ջուր ենթակային վերագրվում է գոլորշի դառնալը), իսկ գոլորշի մենակ ցույց է տալիս ջուր ենթակայի հատկանիշը, դրությունը, որին անցնում է ենթական ինքը:

Ման. Ստորոգելիական վերադիրն անանցողական բայերի հետ, որովհետև ենթակային է վերաբերում, դնում են ուղղական նշույթ, իբրև երկրորդ ուղղական իսկ անցողական բայերի հետ, որովհետև ցույց է տալիս կրող խնդրի վիճակը. կոչումը և այլն, համարում են հայցական հոլով, իբրև երկրորդ հայցական: Սյս տարբերությունը սակայն աշխարհաբարի համար ավելորդ է, որովհետև ստորոգելիական վերադիրը, ինի անցողական թե անանցողական բայերի հետ, հշտ միևնույն անփոփոխ, ուղիղ ձևով է դրվում, և այս դեպքում գոյականն առնրվում է ոչ թե իր հոլովական նշանակությամբ, այլ լոկ իր բառական նշանակությամբ՝ իբրև բառի բուն, սկզբնական, անփոփոխ ձև: Ջուրը գոլորշի դարձավ և Տիգրանը ջուրը գոլորշի դարձրեց խոսքերի մեջ երկու դեպքում էլ գոլորշի լրացումը դարձավ կամ դարձրեց բայերի հետ կազմում է մի բայ-ստորոգյալ. ինչպես թե մի բայով ասվեր՝ Ջուրը գոլորշիացավ.— Տիգրանը ջուրը գոլորշիացրեց: Գոլորշի ստորոգելիական վերադիրն երկու դեպքում էլ իր հոլովական ձևով ոչ ենթակայի և ոչ կրող խնդրի հետ ասնշույթուն ունի, այլ կախված է միայն բայիմաստից, որ նույն է, լինի բայն անանցողական՝ դառնալ, թե անցողական դարձնել: Եվ էթե անցողական բայերի հետ ստորոգելիական վերադիրը ցույց է տալիս կրող խնդրի դրությունը և այլն, որին անցնում, դառնում է կրող խնդիրը ենթակայի ներգործությամբ, այդ միայն ստորոգելիական վերադիր առնող անցողական բայերի հատկությունը չէ, այլ բոլոր անցողական բայերի, միայն այն տարբերությամբ, որ պարզ բայերի մեջ (երեխան պատսեց գիրքը.— Տիգրանը ջուրը գոլորշիացրեց) այն դրությունը, որի մեջ մտնում է կրող խնդիրը ենթակայի ներգործությամբ, արտահայտվում է բայիմաստով, բայի բառական նշանակությամբ, մինչդեռ բաղադրյալ բայ-ստորոգյալի մեջ (Տիգրանը ջուրը գոլորշի դարձրեց) արտահայտվում է ստորոգելիական վերադիրով (տե՛ս § 36. ծան.):

56. Ստորոգելիական վերադիր առնում են առանձնապես հետևյալ անցողական և նրանց համապատասխան անանցողական բայերը.

1. Կոչել, անվանել, անունը դնել, ասել. օրինակ՝ Ես բեղ չեմ ասիլ (կոչիլ) տակավին մեծ մարդ (Գ.-Ք.): Երեխայի անունը դրին Տիգրան: Երեխան կոչվեց Տիգրան:

2. Համարել, ճանաչել. խոստովանել, ընդունել, գտնել (կարծել), կարծել, գիտենալ, երազել և այլն. օրինակ՝ Ես ձեզ մե՛ր մարդը կարծեցի (իմացա): Ղուկիկանոսն իրեն արդեն իրենց գյուղում վարժապետ էր երազում.— Ես էլ նրանց թե՛ մոտիկ, թե՛ հեռու բերեկամ կ'իշխվիմ (Պո.): էշերի և ձիաների ընկերության մեջ հավանական է, որ համբերությունը համարվի անարգ ունակություն, բայց մարդկային հասարակության մեջ ճանաչվում է այն իբրև առաքինություն (Մուր.):

Ուն. Ստորոգելիական վերադիրն երբեմն կապակցվում է իբրև, իբր բառերով, ինչպես վերեի վերջին օրինակում:

3. Զգալ, տեսնել, գտնել, ունենալ և այլն. օրինակ՝ Պատանին շուտով իրեն երիտասարդ է զգում: Մեկ էլ որ եկավ, նա իր ընկերին արդեն Լալիսկոպոս տեսավ (գտավ): Մեկին իրեն տեսնում:

4. Զնանալ, երևալ, թվալ, ցույց տալ, հանդիսանալ և այլն. օրինակ՝ Նա սլատերազմի մեջ քաջ զորավար հանդիսացավ: Դու ազատության սիրահար ես ձևանում: Նա երեսանց ոչխար է ձևանում, Բայց սրտանց գայլ է (Պո.):

5. Մնալ, կենալ, կանգնել, պահել,—ելնել, դուրս գալ, ընկնել,—ծնվել, մեռնել և այլն. օրինակ՝ Այս միայն մնաց ինձ բաժին: Ո՛հ, ի՛նչ սև վիճակ քեզ բաժին ընկավ: Ո՞վ է պահապան կանգնած: Հոռոմները Տիրանի երկրորդ որդուն իրենց մոտ պատանդ պահեցին (Պալ.):

6. Տալ, առնել, ստանալ, ընդունել, ուղարկել, տանել, բերել, գալ և այլն. օրինակ՝ Մեկին իր մոտ աշակերտ ընդունել, մեկին մի տեղ դեսպան ուղարկել.—Մի սրբի մի բան մատաղ խոստանալ:—Նա մեզ մոտ հյուր է եկել.— Նա խնամի է եկել.— Մի սև փող խափամբույր ձգեցին.—Այս մատանին տար նրան ըջան.—Մի հաց պիտի ուտեմ, մինն էլ ձեզ համար մատաղ տամ.— Մեկին սարեր է ձգել, մյուսին դաշտերն է բաժին տվել (Պո.): Ես այս գիրքը նրանվեր (ընծա) տվի (տարաւ, բերին):

Ն. Դարձնել (դառնալ), անել, շինել (դարձնել), լինել (դառնալ) և առհասարակ այն բայերը, որոնք նշանակում են մի գրույթյան մեջ մտնել, մի վիճակից, պաշտոնից, ձևից և այլն մի ուրիշի անցնել, փոխվել, ինչպես են՝ փոխել, ընտրել, օծել, ձևոնադրել, պոսակել, դնել, հաստատել, կարգել, նշանակել, հրատարակել, հայտարարել, հանել և այլն. օրինակ՝ մեկին նպասկոպոս ձևոնադրել, թագավոր ընտրել, օծել, պոսակել, հայտարարել. մեկին պահպան դնել, կարգել: Ներսեսն ընտրվեցաւ կաթողիկոս: Աստված մարդու բանական էակ է ստեղծել: Լուսն ուղա կշինեն (կդարձնեն. Ա.): Ուղտն ինչքան սատկի, էլի կաշին մի իշի բն կլինի (կդառնա. Ա.): Նա զորքը շուր մաս բաժանեց: Նա խնձորը շուր կտոր (տապակ) արեց: Քարը մեջտեղից երկու կես արեց (դարձրեց): Քարը մեջտեղից երկու կես եղաւ (դարձաւ): Նա ծաղիկները փունջ կապեց: Նա մադերն երկու ծամ հյուսեց: Խոտը խուրձ էին կապել. դեղ դրել: Աղջիկն ուլունքները շուր տակ շարել, վիզն էր ձգել: Զինվորները շուր շարճ (կարգ) էին կանգնել: Ուրախությունը փոխվեց տուժութիւն (Պռ.): Առաջ անունդ գառ հանիր, հետո գալի դարձիր, կե՛ր (Ա.):

57. Հարադրյալ բայեր:—Լինել և անել բայերով դառնալ և դարձնել նշանակութեամբ կազմվում են բազմաթիւ հարադրյալ բայեր, որոնց հարադիր մասը ստորոգելիական վերադրի նշանակութիւն ունի. ինչպես՝ խաղը լինել, խաղք անել. խելքամաղ լինել, անել. ոտնակոխ լինել, անել. քար ու քանդ լինել, անել. ցիր ու ցան լինել, անել. բաց լինել, բաց անել և այլն:

Ժողովրդական լեզվի, հաճախ և գրականի մեջ կան նույն կիրառութեամբ շատ դարձվածներ ուրիշ բայերով. ինչպես՝ Նրա սիրտը վաւրդ կպատռի.— Ժողովուրդը սաղ ջուր կտրվեց (Պռ.): Նա էշ կերել է, էշ մեծացել (Ա.):

Ման. Առհասարակ պետք է նկատել, որ ստորոգելիական վերադիր կարող է լինել մի գոյական կամ ածական ամեն անգամ, երբ բայի հետ անմիջապես կապվելուց զատ ցույց է տալիս նաև ենթակայի կամ կրող խնդրի մի հատկութիւն կամ գրութիւն. օրինակ՝ Նա տանը ճիւղանդ պառկած է.— Դու քնիւր կանգնած էիր անտեղ.— Նա թելը տաւ է խմում.— Նրա հանցանքն անպատիժ մնաց, թողեցին.— Նրան փողոցից վիրավորված տուն տարան և այլն.— Սակայն պետք է ասել, որ այսպիսի ստորոգելիական վերադիրները մենք հաճախ բմբռնում ենք իբրև մակբայ, ձևի պարագա, և առանձին ուշադրութիւն դարձնելով միայն կարելի է այս երկու կարգի լրացումներն իրարուց տարբերել: Մակբայները միայն բայի լրացում են իբրև ձևի պարագա, մինչդեռ ստորոգելիական վերադիրները ցույց են տալիս ենթակայի կամ կրողի հատկութիւնը կամ

վիճակը: Օրինակ՝ «Նա տանը հիվանդ պառկած է», նշանակում է՝ Նա տանը պառկած է և նա հիվանդ է:—«Ընս ձեզ ազատ հայտարարեցի» խոսքի մեջ ազատ իբրև ստորոգելիական վերագիր նշանակում է՝ Ընս հայտարարեցի, դարձրի ձեզ ազատ և դուք ազատ եք,— միևնույն ժամանակ իբրև մակբայ նշանակում է՝ Ընս ձեզ ազատորեն, ազատ կերպով, առանց քաշվելու հայտարարեցի:

Կողմնակի ենթակա

58. Կողմնակի ենթակա կոչում ենք դերբայների և ածականների այն լրացումները, որոնք բոլորովին նույն հարաբերությունն ունին դերբայի կամ ածականի ցույց տված գործողության կամ հատկության հետ, ինչ որ ենթական ստորոգյալի վերաբերությամբ, ինչպես՝ «սալլը շրջվելուց հետո» կապակցության մեջ սալլը շրջվողն է: Այս կապակցությունները սակայն խոսք կամ նախադասություն չեն կազմում, որովհետև բայով ստորոգում չունին. ուստի կողմնակի ենթական դեմքի լրացում, իսկապես ենթակա չէ, այլ լուկ ենթակայական խնդիր, որ և անորոշ դերբայի հետ սովորաբար ոչ թե ուղղականով է արտահայտվում, այլ ենթակայական սեռականով. ինչպես՝ փոխանակ ասելու՝ սալլը շրջվելուց հետո... ասվում է՝ սալլի շրջվելուց հետո (տե՛ս սեռականի գործածությունը): Այս կապակցություններն իրենց նշանակությամբ հավասար են նախադասության, և հեշտությամբ կարելի է նախադասության վերածել՝ դերբայը բայ դարձնելով, իսկ ածականը եմ բայով ստորոգելով կողմնակի ենթակային, որ այս ձևով դառնում է ենթակա, օրինակ՝ լույսը դեռ չբացված՝ ճանապարհ ընկանք.—լույսը դեռ չէր բացված, որ ճանապարհ ընկանք:

59. Կողմնակի ենթական անանցողական, երբեմն և անօյողական դերբայների հետ առնվում է իբրև մի միություն և գործ է ածվում ժամանակի և պատճառի պարագաների նշանակությամբ. օրինակ՝

1. Մինչև իրիկվա հովն ընկնելը կերան, խմեցին.— Մինչև մութը գետինն առնելը (կոխելը) խաղացին.— Խոստացավ մինչև ժգկիթի շինությունը վերջանալը փոքր առ փոքր նախապատրաստել ինձ (Պռ.): Նրանք մինչև անձրև գալը հեռացան: Այսպես և՛ մինչև ծառերը ծաղկելը, մինչև գարունը բացվելը, լույսը բացվելը, արևը ծագելը, մութն ընկնելը և այլն:

2. Արևը մայր մտնելու մոտ՝ ծովակի կողմից սկսել էր փչել զով քամի (Մուր.): Քամին է գեղջուկի աշխատանքի պսակողը. անուշիկ հովը փչելուն պես՝ նա առնում է յուր եղանին ու նորսելին և

քամում է կալը (Պո.): Արևը ծագելուն պես... դուռը բացվելուն պես:

3. Սայլը շրջվելուց հետո՝ ճանապարհ ցույց տվող շատ կլինի (Ա.): Արևը մայր մտնելուց առաջ՝ մեր ուղևորները տեղ հասան: Այսպես է՝ Մառերը ծագվելուց հետո կամ առաջ. մութն ընկնելուց հետո և այլն:

4. Աղոթարանը նոր ծագելիս տեղից վեր կացան (Պո.): Լույսը բացվելիս գնացին:

Ման. Այս անկատար դերբայն ունի ներգոյականի նշանակություն. ծագած է ներգոյականի նշանակությամբ տրականից և հոդով, որ կորցրել է իր իմաստը. ուստի և ժողովրդական ձևով ասվում է նաև՝ ծագելուս, բացվելուս, որ բարրառային արտասանությամբ, շփոթելով բացառականի հետ, դրում են՝ ծագելուց, բացվելուց, փոխանակ ծագելիս, բացվելիս ձևերի. օրինակ՝ Մյուս առավոտը՝ լույսն ու մութը նոր բաժանվելուս՝ ծնգը չձգած՝ Կարեգիրը դարձյալ արժանացավ Հայրիկի համբույրին (Պո.): Մութը կոխելուց՝ (փոխ. կոխելուս, կոխելիս) տանուտերը կամենում էր ընթրիքի պատրաստություն տեսնել (Մուր.):

5. Լույսը դեռ չբացված՝ տեղից վեր կացան.— Արշալույսը չբացված՝ ես պիտի ճանապարհ ընկնեմ.— Դեռ արևը չմտած՝ տեղ հասանք:

6. Արևը մայր մտած լինելով՝ մենք էլ չշարունակեցինք մեր ճանապարհը: Բերդում այլևս պաշար (մնացած) չլինելով՝ բերդապահներն ստիպված էին անձնատուր լինել: Նկեղեցում կանգնելու տեղ չլինելով՝ մենք չկարողացանք ներս մտնել:

Այս վերջին գործածությունն ունի պատճառական նշանակություն, և այսպես դրվում է միայն լինել բայի գործիականը մենակ, կամ մի ածականով կամ անցյալ դերբայով:

Ման. Ժողովրդական լեզվի մեջ կողմնակի ենթական իր լրացյալի հետ գործ է ածվում նաև իբրև ենթակա կամ խնդիր, ինչպես՝ ես գիտեի՝ նա ինձ սիրում է. բայց էսքան նրա սերը վառ լինելը մտքիցս չէր անցկենում (Պոռշ.):

60. Պետք է առանձին ուշադրություն դարձնել, որ ամեն ղեկսքում կարելի չէ կողմնակի ենթակա դնել:

1. Անձի, սովորաբար և իրերի անունները. երբ որոշ են, դրվում են իբրև ենթակայական սեռական. օրինակ՝ գրական լեզվի մեջ չի ասվում՝ Մինչև Տիգրանը գալը մենք հեռացանք. Տիգրանը գալուն պես, Տիգրանը գալուց առաջ (հետո), Տիգրանը գալիս՝ մենք զնացինք.— Տիկինն ու օրիորդը հեռանալուց հետո՝ Պետրոսն զգաց, որ..., այլ միայն՝ Մինչև Տիգրանի գալը մենք հեռացանք. Տիգրանի

գալուն պես, Տիգրանի գալուց առաջ (հետո), Տիգրանի գալիս (ավելի՝ գալու ժամանակ) մենք գնացինք: Տիկնոջ ու օրիորդի հեռանալուց հետո՝ Պետրոսն զգաց որ... (Մուր.):— Բայց երբ անունն անորոշ է, ասվում է՝ Մի մարդ գալուն պես, մարդ գալուց առաջ. փողոցով մի մարդ անցնելիս՝ գյուղացի կանայք ոտրի են կանդնում:

2. Անորոշ դերբայի գործիականի հետ, բացի լինել բայից (տե՛ս § 59.6), չի դրվում կողմնակի ենթակայի ուղղական: Դերբայը և խոսքի բայը միշտ միևնույն ենթական ունին: Օրինակ՝ կարելի չէ ասել՝ Այդ իմանալով ես՝ նա շտապեց.— նրանք մի քանի ծուռ անցքեր անցնելով՝ մենք հասանք մի բարձր տեղ. այլ միայն՝ Այդ իմանալով ես՝ շտապեցի Պետրոսից առաջ անցնել.— նրանք մի քանի ծուռ անցքեր անցնելով՝ հասան մի բարձր տեղ (Մուր.): Ուռնին՝ կանաչագեղ ոստերն աջ ու ձախ տարածելով՝ հովանավորում էր մի փոքրիկ ու վճիտ լճակ (Մուր.):— Նույն ձևով միևնույն ենթակայի տակ ասվում են՝ Մի տեղ ժայռերը միմյանց վրա կուտակված՝ փորձում էին, կարծես, վտակի հոսանքն արգելել. իսկ սա ավազով ու խճով նրանց խորշերը լցած՝ յուր փրփրուն ալիքները գահավիժում էր ժայռերի բարձունքից: Մի ուրիշ տեղ մոշնեին. վայրի վառղը, կամ նռնենին գետակի կրկին ափերը գրաված՝ իրենց ճկուն ոստերը դեպ իրար ձգելով և իրար շաղապատելով՝ կազմում էին ջրի վրա կանաչագարդ մի կամուրջ (Մուր.): Բլրի գագաթին հասնելիս՝ (հասնելուց, հասնելուց հետո) վանահայրը մատնացույց արավ քառակուսի մի շենքի հագիվ մի կանգուն բարձրությամբ որմերի մնացորդը.— Գրադարանից ելնելուց՝ (ելնելիս) ծերունի վանահայրը հոգնած զգալով իրեն, խնդրեց երիտասարդին մնացած տեղերը շրջել լուսարարի հետ:

3. Դերբայները գործ են ածվում առանց կողմնակի ենթակայի նաև այն ժամանակ, երբ խոսքի ենթական ուրիշ է, իսկ դերբայի դործողության տեղը ուրիշ: Օրինակ՝ Կամսարյանը հետաքրքրվեց գորգի գործով... տան սրահին մոտենալուց՝ (մոտենալիս,— մոտեցողը Կամսարյանն և իր ընկերն են) ոստայնի առաջ նստող հարսներն ու աղջիկները ոտի կանգնեցին.— Գորգի գործին նայելուց առաջ՝ Կամսարյանի ուշադրությունը գրավեցին կանանց տարօրինակ հագուստները (Մուր.):— Ծա գովում ու խրախուսում եմ աշակերտին կամ աշակերտուհուն, երբ պատահում եմ մինին՝ դասից ազատ միջոցին անտառից փայտ բերելիս, մյուսին՝ խոտ հարելիս, երրորդին՝ ջրի սափորով վերադառնալիս, չորրորդին՝ այգում քաղ-
ան անելիս (Մուր.):

Ման. Որովհետև դերբայը սովորաբար խոսքի բայի հետ է հասկացվում, այսպիսի դեպքերում, եթե խոսքի կապակցությունից ճիշտ իմաստը չի իմացվում, պետք է մի ուրիշ դարձվածով կամ բառադասությամբ երկդիմությունից խուսափել. օրինակ՝ վերևի խոսքերի մեջ կարելի է բայով ասել՝ Երբ տան սրահին, և մոտենում... Մինին, երբ սա դասից ազատ միջոցին անտառից փայտ է բերում։— Առնասարակ պետք է ուշադրություն դարձնել, որ երկդիմությունից զերծ մնալու նամար՝ դերբայը եթե ենթակային է վերաբերում, նրա մոտ կամ նրանից առաջ պիտի դնել. իսկ եթե խնդրին է պատկանում, վերջինից նետո պիտի դա. օրինակ՝ Ես պարապելիս տեսա նրան. Պարտեզում զրոսնելիս՝ նա տեսավ ընդ։— Ես տեսա նրան պարապելիս. Նա տեսավ քեզ պարտիզում զրոսնելիս։

61. Կողմնակի ենթական մի ածականի կամ իբրև ածական գործածված անցյալ դերբայի հետ՝ ունի սահմանափակման կամ վերաբերության նշանակություն, որ և սովորաբար արտահայտվում է ոչ թե ուղղականով, այլ բացառական կամ գործիական հոլովներով։ Օրինակ՝ աչիբ կույր մարդ (աչքով կույր, աչքից կույր)։ Աչիբ կույր, շիինիբ ծուռ, ոտը կաղ, լավ ու վատ այս է.— Չեմ թողնիլ իմ աղջիկս երեսը բաց պսակեն.— Երկինքը քիչ ամպը կոխած էր.— Հեթումն աչիբն արյունը կոխած (աչքերն արյունակոխ) դուրը ներքս մտավ.— Փոստը դուրս եկած գտակ.— Մի արծաթե մատանիք կա՝ օղը կոտրած (Պռ.)։ Ում ուզում են՝ ծախեն, աչիբն ճղրիկ (կապույտ) մարդու չծախեն (Նավ. Հեք.)։

Ման. Այս գործածությունների մեջ ուղղականը կորցնում է իսկապես իր անկախ հոլովի քնավորությունը (§ 53. Ժ. 2), և կարելի էր գուցե այս կողմնակի ենթակայի հոլովը ածականի հետ՝ դնել իբրև սահմանափակման կամ վերաբերության հայցական. այն է՝ դրություններ կամ հատկություններ ամբողջ առարկայի վրա են ասվում, թեպետ նրա մի մասին կամ կողմին են վերաբերում. ապա իբրև հայցական լրացում դրվում է նույն մասի կամ կողմի անունը, որի նկատմամբ ասվում է հատկանիշը. ինչպես՝ Խորենացու մեջ հունաբանությամբ. «Այս Կամառ... հատանի յումեմնէ սակերբ զզլութն»։ Կողմնակի ենթակայի հոլովը սակայն, — թեկուզ մասամբ այս վերաբերության հայցականից ծագած լինի, — մենք այժմ ուղղական ենք համարում, որովհետև ձևով ուղղական լինելով՝ նշանակությամբ էլ ոչ մի տարբերություն չենք դնում ենթակայի և կողմնակի ենթակայի հոլովների մեջ. երբ ասում ենք՝ «զլութը կտրված կամսարը», զլութը բառի հարաբերությունը նույնն ենք ըմբռնում կտրված բառի նկատմամբ, ինչ որ «զլութը կտրվեց» խոսքի մեջ զլութը և կտրվեց բառերի հարաբերությունը։ Նույնպես՝ «Դեռ լույսը չբացված՝ գնացինք» և «Դեռ լույսը չէր բացված՝ գնացինք» կապակցությունների մեջ լույսը բոլորովին նույն ձևն ունի և նույն հարաբերությունը չբացված, չէր բացված բառերի նկատմամբ։

62. Կողմնակի ենթական դերբայի կամ ածականի հետ առնվում է իբրև մի միություն և ստանում է մի բարդ բառի նշանակություն. հաճախ կարող է մի բարդ բառով ևս փոխանակվել, մանա-

վանդ երբ դրված է մի որակական ածականի հետ: Այսպես գործ են ածվում՝

1. Ոտքը կաղ մարդ,— մարդ, որի ոտքը կաղ է,— կաղտոն մարդ.— աչքը կույր, կուրակն.— խելքը պակաս, խելքապակաս. պակասամիտ.— սիրտը մեծ, մեծասիրտ.— ձայնը տկար, տկարա-
ձայն.— ձեռքը դատարկ, դատարկաձեռն.— ձեռը ծանր, ծանրա-
ձեռն.— գլուխը բաց, գլխաբաց. բացագլուխ.— գլուխը պինդ, պրն-
դագլուխ.— սիրտը սև, սևասիրտ.— կողքը հաստ (հաստակող),
ծուծը բարակ մարդ է (Ա.):

2. Տերևը թափած ծառ,— ծառ, որի տերևը թափած է,— տերե-
վաթափած ծառ.— ճյուղերը կոտորած, ճյուղակոտոր.— թևերը
խուզած, թևախուզիկ (ազոավ.— Ժող. հեք.).— սիրտը մեռած.
սրտամեռ.— տունը քանդված, տնաքանդ.— մարդ բնակած(տեղ),
մարդաբնակ.— դուռը փակած, դռնափակ.— շունչը կտրած, շնչա-
կտուր, շնչասպառ:

3. Լույսը բացվելիս, լուսաբացին.— արևը ծագելիս, արևա-
ծագին.— աքլորը կանչելիս, աքլորականչին, հավախոսին.— Արևը
մտնելիս, արևմտոցին:

Ուղղական վերագիր

63. Ամեն անուն անփոփոխ դրվելով իբրև վերագիր մի ուրիշ
անվան վրա՝ առնվում է ինչպես մի ածական: Այսպես գործ են ած-
վում՝

1. ՈՐԱԿԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏՈՎ՝

ա. Շատ անուններ իբրև ածական, ինչպես՝ տոն օր, ոսկի բա-
ժակ, ձմեռ ժամանակ, արև ժամանակ, ֆառ սիրտ, լույս սենյակ
իբրև տոնական օր, ոսկեղեն բաժակ, ձմեռնային ժամանակ, քարե-
ղեն սիրտ, լուսավոր սենյակ:

բ. Տեսակ, կերպ, պես, ձև, եղանակ, գույն, օրինակ, աստիճան
և այլն բառերը մի վերագրի հետ, որոնք միասին ստանում են մի
բարդ ածականի նշանակություն. օրինակ՝ մի տեսակ գրիչ (միատե-
սակ). նոր տեսակ երևույթ (նորատեսակ). ամեն տեսակ քաղաքա-
վարություն (ամենատեսակ). հրեշտակի պես աղջիկ (հրեշտակապես,
հրեշտականման). ոսկու գույն գինի (ոսկեգույն):— Նա վարժվել է
ալդ ձև խոսակցությանը (Պո.): Վերին աստիճան հիմարություն:

Ման. 1. Այսպես գործ են ածվում ավելի թուրքերեն՝ թավուր, դայդա, թարզ,
ռանգ, թայ. օրինակ՝ ոսկու ոանգ գինի:— էլ չեմ սիրում ատելի, կարմիր ռանգ

ալ ֆեսը (Ջիվ.) — Հագար ունի (Հագար տեսակ) շարագ ու թթու դրած բաներ — հասը դալդա (եղանակ) պար գիտե — Իմ թայ աղջիկը (Պո.):

Ման. 2. Այս որակական ուղղականից կցական բարդություններ կազմված են՝ ալսպես, ալդպես, ալնպես, նույնպես, որպես, ինչպես ածականները, որոնք սովորաբար իբրև մակբայ են գործածվում. նույնպես կրկնավորները՝ թերթ թերթ (խմորեղեն), տեսակ տեսակ (հատկություններ), պեսպես (զույններ) և այլն, որոնք բոլորը իբրև ածականներ՝ կարող են և մակբայորեն գործածվել ցույց տալով ձևի պարագա. օրինակ՝ Նա այժմ ուրիշ տեսակ (կերպ) է խոսում — Մի կերպ արա՛, պրծիր — Ի՛նչ ձև խոսելու էի (Պո.): — Նա դեռ վանկ վանկ է կարդում: Այս մանիշակը պետք է պահեմ, մինչև շորանա, թերթ թերթ թափվի (Պո.): — Մակբայորեն գործածված ժամանակ, անցողական բայերի հետ այս ուղղականը կարող է և իբրև հայցական ըմբռնվել:

2. Բ ա ց ա հ ա յ տ ո ղ ի մ ա ս տ ո վ՝ տեսակի անունը սեռի անվան վրա. հատուկ անունը տեսակի, կոչումի, պաշտոնի, պարպմունքի և այլն անվան վրա, կամ ընդհանրապես. օրինակ՝ Լղևին ծառը, տառեխ ձուկը, գալլ գազանը, — Տիգրան թագավորը, Երասխ գետը, Հարություն վարդապետը, — թագավոր Տիգրանը. ամրոց Անին, մայրաքաղաք Անին, տեր Գրիգորը, հայր Աբրահամը, գրաշար Հարությունը, պարոն Սմբատը:

3. Չ ա փ ու ք ա ն ա կ ի ի մ ա ս տ ո վ՝ չափ ու քանակ ցույց տվող բաները մի թվական վերադրով, իբրև պատասխան ո՞րքան, ո՞րչափ հարցին. օրինակ՝ երկու վերստ հեռավորություն. հինգ կանգուն լայնություն, մի կաթիլ արյուն, երկու բաժակ թեյ, մի դունդ գորբ, մի քանի տող գիր, մի թիզ հոդ, երկու ոտ տեղ, մի ընկալ ժամանակ, մի շարք ծառեր, մի շար ուլունք, մի տակ մարգարիտ, մի խումբ մարդիկ, մի զուլխ շաքար, մի փունջ ծաղիկ, մի կտոր հաց, մի բեռ ցորեն, մի բուռ հոդ, մի բաժակ լիքը ջուր, մի շալակ ցախ, մի աման յուղ, մի հոտ ոչխար, տասը զուլխ (մի նախիր) տավար, մի տասնյակ ձու, հինգ զույգ կոշիկ: Մի վերստի չափ ճանապարհ, մի ոտի չափ տեղ, երկու թզի չափ հոդ, մրջյունի չափ կենդանի:

Ման. 1. Չափ բառն իր վերագրի հետ ստանում է մի բարդ ածականի նշանակություն, որով կարող է և փոխանակվել. օրինակ՝ մի վերստաչափ ճանապարհ. — Նա մի վերստաչափ հեռացավ: Մի ոտնաչափ տեղ, երկու թզաչափ հոդ: Այսպես և մի կանգնաչափ, հինգ մատնաչափ և այլն: Նույնպես երեք տակ մարգարիտ (երեքտակյան, երեքտակեն մարգարիտ):

Ման. 2. Այս գործածությամբ կցական բարդություններ են՝ ալսչափ, ալդչափ, ալնչափ, նույնչափ, որչափ, այսքան, այդքան և այլն ածականներ, որոնք կարող են և իբրև մակբայ գործածվել. նույնպես կրկնավորները՝ խումբ խումբ (մարդիկ), փունջ փունջ (ծաղիկներ), բուռը բուռը (արտասուք), գունդ գունդ (գորբեր):

64. Ուղղականն իբրև կոչական (կոչական ուղղական) ցույց է տալիս այն անձը, կամ իբրև անձ մտածված ամեն ինչ, որի անունը տալով՝ ձայնում, կանչում ենք մի բան ասելու կամ հարցնելու համար. օրինակ՝ Գնա, իմ ուղի, աշխարհքս անցիր (Գամ.-Քաթ.):

1. Կոչական անունը, երբ բայն երկրորդ դեմքով է, բացահայտիչ է ենթակայի, արտահայտված լինի ենթական դերանունով, թի, ոչ: Օրինակ՝ Դու, կալոդիկո՛ւ, հորինե կոնդակ. դու, հայ զոհապետ, գթա՛ հայերուն (Գ.-Ք.): Լսիր, ուղիա՛կ, հորդ խրատին:

2. Երբ բայն առաջին կամ երրորդ դեմքով է, կոչական անունը մնում է խոսքի կապակցությունից դուրս և ցույց է տալիս մի առարկա, որին դիմում է խոսողը: Այս դեպքում կոչականը մենակ մի տեսակ առանձին խոսք է կաղմում: Օրինակ՝ Տի՛գրան, ո՞վ է գնացել (իբրև՝ ասա դու, Տիգրան):

65. Կան լեզուներ, որոնց մեջ կոչականն իր հատուկ հոլովական ձևն ունի: Հայոց լեզվի մեջ գրաբարում արդեն կոչականի առանձին ձև չկա. ուղղականը գործ էածվում և իբրև կոչական, միայն առանձնապես շեշտված: Շեշտով կոչական ուղղականը տարբերվում է անվանական ուղղականից. ուստի և գրության ժամանակ ևս կոչականի վրա սովորաբար շեշտ է դրվում: Շեշտը, որ սովորաբար դրվում է կոչական անվան առաջին վանկի վրա, նայելով թե ո՛ր վանկի վրա է դրված՝ առանձին եղանակավորություն է տալիս խոսվածքին. ինչպես՝ Կա՛րապետ, արի մեզ մոտ. Կարա՛պետ, արի մեզ մոտ. Կարապե՛տ, գաս մեզ մոտ: Եթե կոչականն իրենից առաջ մի վերադիր ունի, շեշտը նրա վրա է դրվում. ինչպես՝ Սիրելի՛ Կարապետ, կամ սի՛րելի Կարապետ:

Բացի շեշտից՝ կոչականը անվանական ուղղականից զանազանվում է և նրանով, որ 1. իր բնավորությամբ մոտիկ լինելով ձայնարկություններին՝ հաճախ միանում է կոչական ձայնարկություններին. օրինակ՝ Ա՛յ մարդ, այսօր շատ քնեցար: Երանի՛ է ձեզ, ո՛վ ուղիք փառաց: Ա՛ տղա.—2. ունենալով երկրորդ դեմքի նշանակություն՝ ա) ետևից ստանում է երբեմն դու դերանունը. ինչպես՝ աղջի՛կ դու, կի՛ն դու, մանո՛ւկ դու: Աղջի՛կ դու, քեզ եմ ասում. բ) երկրորդ դեմքի դիմորոշ հոդ է դրվում կոչականի ածականի վրա. ինչպես՝ Սիրելի՛դ իմ Արտաշես, Քա՛ջդ Վարդան: Գոհությո՛ւն և փառք, մե՛ծդ փառիչան, որ հայ ջնջելում գտար դու քեզ շահ.—

Բնավ չի մոռնալ քեզ, մե՛ծդ սուլբան, քու երջանկացրած ամեր Հաստտան (Գ.-Ք.):

Հ Ա Յ Յ Ա Կ Ա Ն

66. Ուղղականն իրրև հայցական (հայցական ուղղական) ցույց է տալիս՝

1. Հ ա ն գ մ ա ն պ ա ռ ա գ ա ն. այսինքն այն տեղը, ժամանակը, չափն ու քանակը և նպատակը, դեպի ուր կամ մինչև որը դիմում, ուղղվում է գործողությունը, հակառակ բացառականի, որ ցույց է տալիս ելակետը, որից սկսվում է գործողությունը. օրինակ՝

ա) Տեղի հայցական. *Ինչպես՝ նա Երևանից եկավ Էջմիածին:*

բ) Ժամանակի հայցական. *Ինչպես՝ նա առավոտից իրիկուն աշխատում է:*—*Նա օրն ի բուն տանջվում է:*

գ) Չափ ու քանակի հայցական. *Ինչպես՝ նա հինգ ֆալլ հեռացավ ինձնից:*

դ) Նպատակի հայցական. *Ինչպես՝ նա գնաց որս:*

2. Հ ա ն գ մ ա ն և կ ռ ո ղ ի Ր Ր (կրող իրի հայցական), որի վրա ինչպես մի նպատակի անցնում է անցողական բայերի գործողությունը, և որ կրում է գործողության ազդեցությունը. օրինակ՝ *Նա այրեց թուղբը:*

Ման. Հայցականի այս կիրառությունը ծագում է առաջինից: Անցողական բայերի գործողությունը մտածվում է իրրև անցնող ենթակայից մի առարկայի (որից և այդ բայերի անցողական կոչումը), որին իրրև մի նպատակի ուղղվում, վերաբերում է գործողությունը:

3. Տ ե ղ Ր կ ա մ ժ ա մ ա ն ա կ Ր. ուր կա կամ լինում է մի բան. օրինակ՝ *Նա շաբաթ օրը կգա:* Նա այժմ Թիֆլիս է:—Հայցականն այս կիրառությամբ ունի ներգոյականի նշանակություն:

Ման. Գրաբարում եզակի ուղղականը (անվանականը) և հայցականը միևնույն ձևն ունին, բացի անձնական դերանուններից. բայց հոգնակիում այս երկու հոլովն իրենց ուրույն ձևն ունին՝ տունեմ, տունես, ալեմ, ալես: Միջին դարերից սակայն այս երկու հոլովի ձևական տարբերությունը վերանում է. հայցականի հոլովական ձևը լեզվից դուրս է ընկնում, և ուղղականը գործ էածվում նաև իրրև հայցական. այնպես որ մենք այժմ հին՝ Աչս ունին, գնաց ի Սիւնիս հայցականներն արտահայտում ենք՝ ուղղականի ձևով՝ Աչք ունին, գնաց Սյունի: Սակավաթիվ բառերի մեջ սակայն գրաբարի հայցականն է գործածվել և իրրև ուղղական. *Ինչպես՝ ծախս, ծախք, պաս, բարբառների մեջ նաև պար (պահս, պահք), երկուս (երկուք), մի քանիս, հոգս և այլն:*

Թ. Յեզի հայցական

67. Հայցականը ցույց է տալիս գործողության հանգման տեղը այսինքն՝ դիմակետը կամ նպատակակետը, դեպի ուր ուղղվում. դիմում և հասնում է գործողությունը: Այսպես գործ են ածվում.

1. Իբրև տեղ առնված անունները. օրինակ՝ Դեր դարբնոց (ո՞ւր) շէր գնում, գլխին տալով տարան (Ա.):—Նա մտավ եկեղեցին:— Ես նախիրն եմ ուղարկում, նա ախոռն է մտնում (Ա.):— Գետը (ջուրը, ջրատեղը) գնաց, ծարավ հետ եկավ (Ա.): Գնդակը ձեռից ընկավ գետին:— Նա որ փառ գնա, կկանաչի:— Օձը քաշվեց իր բույնը:

Ման. 1. Անձի անունները գործ չածվելով իրև տեղ՝ շուրիս հայցականի այս գործածությունը և սովորաբար դրվում են մոտ բառով. նա գնաց եղբոր մոտ, Հակոբի մոտ ժողովողական ձևով սակայն ասվում է՝ Երեխան գնաց հայրը, մայրը և այլն:

Ման. 2. Այս հայցականը հաճախ ստանում է մեջ, վրա, մոտ, դեպի բառերի իմաստը, որոնցով է կարող է երբեմն փոխանակվել. օրինակ՝ Նա մտավ ջուրը (ջրի մեջ): Նրա հրամանը կատարելու համար՝ ջուրն էլ կրնկեն, ճուրն էլ:—Ամա՛ն, նա ինձ կրակը կձգի, կհանի: Եան հետ ընկել ենք պարկը, մնացել ենք կաղ կաղ (Ա.):—Գիտուն աղվեսը երկու ոտքով քայլա՛կ կրնկնի (Ա.): Նա ջուրն ածեց կուժը: Ալյուրը տոպրակն ածա՛:— Կաղ էշով փաղան մի՛ մտնիլ (Ա.): Սոսիս ճողն եմ դրել:—Նա բարձրացավ ծառը (ծառի վրա):—Սատանի ձիւն ելավ, վեր չեկավ (Ա.):—Խոսքն էլ ելնելը չէ, էշից վեր գալն է (Ա.):—Նա կառք նստած եկավ:—Ձի չեծնել, ձի նստել:

2. Մարդու և կենդանիների մարմնի մասերը. օրինակ՝ էշի: ուհան կտան, որ հոտ առնի, բերանը կտանի:— Նա ձեռքը ճակատը (դեպի ճակատը) տարավ: Խուրջինը գցեց ուտը, փայտն առավ (տվավ) ձեռը ու ճանապարհն ընկավ (ձգեց):—Նժույզ ձի նստած, ձեռս թուր առած՝ ես դաշտ կերթայի:— Նա կոշիկները ոտներն անցկացրեց:— Գայլից փախա, արջի ճանկն ընկա (Ա.): Դանակը խրեց կողքը (մեջք):— Վախեցած աշխր շոփ կրնկնի (Ա.): Պաշարը կապեցին (տվին, առան) իրենց շալակն ու գնացին:—Աբասին դրեց նրա բուր:— Նրա զլուխն այնպիսի քամի մտավ, որ ինքն էլ չիմացավ, թե ինչ անի:— Լեռները գրավում են քեզ իրենց ձոցը:— Երեխան ընկավ նրա գիւկը: Նրան գցեց իր գավակը (թարթը) ու տարավ:— Իմ ձեռս է (ձգել եմ) քո փեշը, ազատիր ինձ այս գերությունից:— Մի կտոր հաց դրեց զոտկածալն ու գնաց դաշտը:

Ման. 1. Այս նշանակությամբ կան բազմաթիվ հարադրյալ բայեր և դարձվածներ. ինչպես՝ պար գալ, գլուխ գալ, գլուխ հանել (մի բան), շահդես գալ

երեւել, ձեռք ձգել, կարգը ձգել (մի բան)։ ձեռք բերել, ձեռն առնել (մեկին), լայր մտնել, նեղն ընկնել, քուն մտնել։ կապ ընկնել, փախուստ դառնալ և այլն։ Մեկին մարդու տեղ դնել, մեկին խելոքի տեղ դնել և այլն (մեկին մարդ չամարել, խելոք համարել)։

Ման. 2. Դնել, փաթաթել, փսել, փաշել, ձգել, կապել բայերի խնդիրը՝ թե չայցական և թե տրական է դրվում։ օրինակ՝ Մեկի բերանը (բերանին) խոսք դնել։— Զվանը դրեց ոտները (ոտներին),— ոտները չվանով կապեց։— Նշանը, մատանին դնեք մատը (մատին)։— Թող ձեռները (ձեռներին) հինա դնեն։— ձեռք ծոցը (ծոցին) դնել, գլխակը գլուխը (գլխին) դնել։— Թաշկինակը փաթաթեցին գլուխը (գլխին)։— Մի լավ խալաթ փաթաթեց նրա բուկը (բկին)։— Մուրն երեսները (երեսներին) քսեց։— Երեսները գետինը (գետնին) քսեցին։— Լաշակը երեսը (երեսին) քաշեց։— Ձեռը ձգեց նրա շիինքը (շիինքին)։ Մեղքն էլ քո շիինքը (վիզը), վարձքն էլ քո շիինքը (շիինքին)։— Աղուլսը ճիտը (ճտին) գցելով գնաց։— Աչքերը գետին (գետնին) գցեց։— Մի բան կապիր շիինքդ (շիինքիդ)։— Հացները կապել էին շալակները (շալակներին)։ Այսպես և՛ Նրա գլուխը (գլխին) այնպիսի բան եկավ, որ...

3. Տեղի անունները մի սեռականով կամ հոգով։ Օրինակ՝ Սեղ-
ոտս աղան ճառը վերցրեց և տեղը մի ոսկի մեջիդիե զրեց (Պո.)։
նստիր տեղդ, ես այստեղ կնստեմ (Մուր.)։ Ղունկիանոսի կրթու-
թյան սահմանը փոխասաց տիրացութունից այն կողմը չի ան-
ցել։— Դրեց բարձի տակը։— Արյունդ աչքիդ տակն առ (Պո.)։— Գլխի
տակն առավ փոքրիկ բարձը (Մուր.)։ Զուրդ որ ավելանա՝ դրացուդ
թառի տակը կապիր (Ա.)։ Բազումքը հասել էր Շամփուր— Կշեռքի
մոտը (Պո.)։ Մոտս արի՛, տեսնեմ։ Հասավ բանվորների կուլար։
Գետին, պատովի՛ր, ես մեջդ մտնեմ։— Ուխտավորը լցվել էր ավե-
րակների մեջը։— Արեգակը ծովի մեջը մտավ։— Նրանցից մեկը
բռնով ալյուրը մաղի մեջն է լցնում։— Արևը լեռների ետևն է ան-
գել։— Լականը դրեց առաջը։— Գիրքն առաջս դրած կարդում եմ։—
Հացը դրին առաջները։— Անց կացավ եկեղեցու ետևը։— Հավաքվե-
ցին մեռելի գլխավերևը (Պո.)։

Ման. Տեղի անուններով այս նշանակությամբ կազմվում են բազմաթիվ հա-
րադրյալ բայեր, որոնց մեջ տեղի անունն առանց հոգի է մտնում և առնվում է
երբև մակբայ. օրինակ՝ մեջ ընկնել, մեջ մտնել, ներս ընկնել, ներս գալ, դուրս
գալ, դուրս անել, վրա տալ, վրա գալ, վեր ելնել, վեր հանել և այլն։

Բ. Ժամանակի հայցական

ԵՆ. Հայցականը ցույց է տալիս՝

1. Գործողության հանգման ժամանակը, այսինքն այն ժամա-
նակակետը, մինչև որը (մինչև երբ) տևում, հասնում է գործողու-
թյունը Օրինակ՝ Բարով հասնենք այն օրը։ Բարով եկող տարի

հասնենք: Նա առավոտից իրիկուն աշխատում է:— Թե այսօրից էգուց իմ գլուխը մի բան գա, դրանք կլինեն մեղավոր (Պո.):

Ման. Այս նշանակությամբ հայցականը սովորաբար գործ է ածվում ժամանակի բացառականի հետ կամ մինչև նախադրությամբ:

2. Գործողության տևողության ժամանակը, այսինքն ժամանակամիջոցը, որի սկզբից մինչև վերջը ձգվում է գործողությունը: Պատասխանում է ո՞րքան ժամանակ հարցին: Օրինակ՝ Նա ամբողջ օրը աշխատում է:— Նա այս ձմեռ գյուղում ապրեց:— Ես ժամ ու կես մնացի այնտեղ: Այսպես և՛ տարի ու կես, ամիս ու կես:— Այդ գործը ուղիղ մի շաբաթ տևեց:— Երեք ամիս շարունակ անձրև չեկավ:— Նա այս գիշեր մինչև լույս աշքը շխփեց: Նա պա՛մ մի լոեց:

Գ. Զափ ու քաճակի հայցական

69. Հայցականը ցույց է տալիս շափ, կշիռ և արժեք: Պատասխանում է ո՞րքան, ո՞րչափ հարցերին: Այսպես գործ են ածվում շափ ու քանակ նշանակող կամ նույն իմաստով առնված բառերը մի թվական վերադրով:

1. Իբրև խնդիր հետևյալ տեսակի ածականների և նրանցից կազմված բայերի՝ մեծ, փոքր. լայն, նեղ. հաստ, բարակ. բարձր, ցածր. խոր, ծանծաղ. երկայն, կարճ. ծանր, թեթև. թանկ, աժան. վաղ, ուշ. ավելի, պակաս. հեռու, մոտ. առաջ, հետո և այլն: Օրինակ՝ Երկ'օր առաջ նա այստեղ էր:— Տնտեսն օր առաջ իր պատրաստությունը կտեսնի:— Նա մի տարի հետո եկավ:— Այս պատը հինգ արշին բարձր է:— Այս կտորը հինգ ռուբլի թանկ է մյուսից:— Նա մի քալ մոտեցավ ինձ:— Մենք մի մղոն հեռացել էինք ծովափից:— Երևանն էջմիածնից տասնութ վերստ հեռու է: Այս ծառը մի տարում երկու թիզ է միայն աճել: Նա մի ամբողջ ժամ ուշացավ: Քահանան մեղավոր չէ, որ տգետ է այդ աստիճան (Մուր.): Ինչպես տան չորս պատերը, նույնպես և առաստաղն ու նրան բռնող փայտե սյուները ծուխից սևացած էին այն աստիճան (մինչև այն աստիճան), որ շատ տեղ փայլում էին լուսի առաջ (Մուր.):

2. Իբրև խնդիր կշիռ, արժեք ու զին ցույց տվող բայերի, ինչպես՝ արժել, գնահատել, ջատել, ծախել, վաճառել, տալ, գնել, առնել, կշռել, գալ, քաշել և այլն. օրինակ՝ Խնձորի ֆունտն արժեք երկու կոպեկ:— Այս տունը գնահատեցին հինգ հազար ռուբլի:— Այս հագուստն ինձ հիսուն ռուբլի նստեց:— Մանր նստիր, լիտր գաս (կշռես):— Այս տոպրակն ուղիղ մի լիտր կշռեց:— Լեսեղի հատր

մի ձու են ծախում:— Հատն երկու ձու է (արժե), կամ ձու են տալիս (վաճառում):

Ման. Այս կիրառության մեջ գործողությունը ձգվում, հանգում, հասնում է մինչև չափի, կշռի ու արժեքի ցույց տված վերջին ծայրը, ուստի և հաճախ մինչև, մոտ բառերով է դրվում. օրինակ՝ Այս կտորի արշինը մինչև հինգ ոտքի արժե: Այս ծառը մի տարում մինչև երկու թիզ բարձրացավ: Մեղեից (մոտ) մի վերստ հեռացավ (հեռանալը ձգվում է մինչև մի վերստ):

3. Չափ ու քանակի հայցականի իմաստով գործ են ածվում և կրկնության անգամ, ոտք, հետք և նման նշանակությամբ բառերը. օրինակ՝ Բանը մի անգամ կասեն:—Շատ անգամներ եմ տեսել նրան:— Երեք չորս ոտք գնացին, եկան:— Այդ բանը քանի՞ հետ ասած կլինիմ քեզ:— Աքլորները չորս բևեռն կանչել էին արդեն:— Երկու գլուխ ձին քշեց դեռ ու դեն:— Հանցավորը փախապատիկ պիտի տուժի:— Սա տասնապատիկ ավելի զեղեցիկ է:

Դ. Նպատակի հայցական

70. Հայցականը ցույց է տալիս նպատակ, դեպի որն ուղղվում է գործողությունը: Այսպես դործ է ածվում միայն սակավաթիվ դարձվածների մեջ. օրինակ՝ Մյուս օրը Փարպի պիտի երթային ուխտ (ուխտի, ուխտ անելու):— Նա առանց յուր քրոջ տեսությունն զնալու հեռացավ (տեսություն, տեսնելու):— Հավաքվել էին նրանց թամաշա (թամաշի համար, մտիկ անելու): Ես իմ ծառաներին ուղարկել եմ ոչխարը, նրանք եկել են ձեր այգիքը գողություն (գողության):— Նրան կանչեցին նշանդրեք, բայց հուսալով չկանչեցին (նշանդրեքի, հարսանիքի):— Նա գնաց պատերազմ: Նա գնաց ուս: Նա գնաց հաբսանիք: Մեկին տես գնալ:

Ման. 1. Անորոշ գերբայի գործածությունն իբրև նպատակի հայցական՝ ազդեցություն է գրաբարի կամ օտար լեզուների. ինչպես՝ Կգամ ձեզ շնորհավորել. գնաց նրանց տեսնել, փոխանակ՝ շնորհավորելու, տեսնելու:

Ման. 2. Նպատակի հայցականի իմաստով կազմվում են որոշ թվով հարադրյալ բայեր, ինչպես՝ պահ տալ, եռ գալ, եփ գալ, կախ բնկնել, թափ տալ, ման գալ, շաղ տալ, երևան գալ:

Ե. Կրող խնդրի հայցական

71. Հայցականը ցույց է տալիս այն իրը, կամ իբրև իր, բան մտածված ամեն առարկա, լինի մարդ, կենդանի, թե մի ուրիշ բան, որի վրա իբրև մի նպատակի անցնում է անցողական բայերի գործողությունը և որ կրում է գործողության ազդեցությունը: Այս կրող

իրի հայցականը պատասխանում է միշտ ի՞նչ, ի՞նչը, ի՞նչ բան հարցերին, լինի մարդու, կենդանու, թե իրի անուն։ Օրինակ՝ Ամեն մարդ կրակն (ի՞նչը) իր բաղարջի սակ կթաշե (Ա.)։ Նա ընկեր (ի՞նչ) չունի։

Այսպես դրվում են.

1. Իրի և վերացական անունները, լինին որոշված, թե անորոշ. օրինակ՝ Սերը (ի՞նչը) սովորը կուտե, բանը՝ մոլորը (Ա.)։— Անջուր չրաղացն ալյուր (ի՞նչ) չի աղալ (Ա.)։— Շան անունը տուր, փայտը վեր կալ (Ա.)։— Լավություն արա, գետը ձգիր, թե որ մարդ չիմանա, ձուկը կիմանա (Ա.)։

Այս ձևով խնդիր լինում է և անորոշ դերբայն առանց հոգի. օրինակ՝ Ես մոռացա ասել ձեզ։— Հիսուս պատվիրեց իր աշակերտներին սիրել միմյանց։— Նա սկսեց բարոզել։

2. Կենդանիների անունները սովորաբար երբ անորոշ են, հաճախ և երբ որոշված են. օրինակ՝ Արի ու էշը (ի՞նչը) ցեխից հանիր (Ա.)։— Կատուն իր փորի համար մուկն (ի՞նչ) է բռնում, տերն ասում է, թե կատուս քաջ է (Ա.)։— Անտեր ոչխարը գայլը կուտի։ Աստուծու պահած գառը գայլը չի ուտիլ (Ա.)։ Ամենքն էլ իրենց ձին (էշն) են բշում (Ա.)։ Ուղտը փալանով կուլ կտան (Ա.)։ Քաղցր լեզուն օձը բնիցն է հանել (Ա.)։ Եզրը, ոչխարը մորթեցին։ էշը, ձին, կովը բշել։

3. Մարդկանց անունները սովորաբար երբ անորոշ են, երբեմն և երբ որոշված են։ Օրինակ՝ Ուրեմն դու սիրտ չունիս, դու հայր. մայր, Եղբայր ու քույր (ի՞նչ) չես ճանաչում (Մուր.)։— Նա մի աղջիկ (ի՞նչ) ունի միայն, էլ ուրիշ զավակ չունի։— Պարսից բոլոր մեծամեծներն ունին իրենց ծաղրածուն (իրենց ի՞նչը)։— Ես չեմ ուզում աղջիկս մարդու տալ։— Ո՞վ սուրբ մեռոն, դու մեր ազգը հաստատ պահես (Պո.)։ Մոռցել են Աստված, կրոն, սուրբ հավատ (Գամ.-Քաթ.)։ Ինչո՞ւ է քահանային արգելել յուր ուղիքն ուսման ուղարկել (Մուր.)։ Շատ անգամ կամեցա գնալ քաղաք բժիշկ հրավիրելու, բայց ամեն անգամ էլ նա արգելեց։— Ինչո՞ւ համար ես բերում բժիշկը, ասում էր նա (Մուր.)։ Նա պատկերացրեց յուր առաջ նշանադրության հանդեսն, ապա հարսանյաց պատրաստությունները, վերջը փառահեղ պսակադրությունը, հարուստ հյուրերը, մետաքսի, ադամանդի և փարիզական ճոխությանց մեջ փայլող գեղեցկուհիները (Մուր.)։ Քանի Պետրոսը կարդացել էր այդ գիրքը, այնքան ավելի նա սկսել էր սիրել հայ շինականն ու գլուղացին (Մուր.)։ Այժմ արդեն պարում եմ նախկին մարդն ու նրա անխարդախ և, թեկուզ, կի-

սով չափ վայրենի ընկերակցությունը (Մուր.): Արդարև, ապրել շարունակ գոյություն, տեսնել շուրջ միայն գոյության և նրա միօրինակ կյանքը, շատանալ նրանից ոչինչ նոր... սա զժվար կացություն է (Մուր.): Ով Իսրայելի սարեր... ձեզ վրա պիտի շատացնեմ մաշկը (ի՛նչը) և անասունը (Ս. դիրք):

Ման. Երբ շեղինակի անունը գրվածքի անվան տեղ է գործածվում իբրև կրող խնդիր, դրվում է ուղղականի ձևով հայցական. օրինակ՝ Նղիշ (ի՛նչ) կարդալ: Չազար Փառվեցին կարդացե՛լ ես. թե չէ՝ Սխալ է ասել՝ Նղիշին կարդալ, Խորենացուն կարդալ:

72. Կան անացողական բայեր, որոնք կրող խնդրի հայցական անունով. ստանում են անցողական բայի նշանակություն: Օրինակ՝ Մենք գետը, կամուրջը, սարն անցանք: Այդ գլուխը դեռ չենք անցել (սովորել): Առուն թռի՛ր, հետո ասեմ՝ ապրիս: Նա ինձ տասն ուրբի փող է պարտ: Ես իմ հաջողությունը ձեզ եմ պարտական: Բլբուլն իր դարդը կա, ագռավը դա՛ո դա՛ո կանի (Ա.): Մեր գլուխը լալու Եփրատ ո՛ւր պտռենք (Գ.-Ք.): Ամբողջ երկիրը ողբաց Արտաշես թագավորի կուրուստը: Մինչև քո ասած ժամանակն ամիս ու կես ժամանակ հազիվ է մնում, այդ էլ կհամբերենք: Նա իր մեղքը զղջաց: Արևելքը ոչ մի ժամ արևմուտքից բան չսպասե (չհուսա): Ես այս օգնությունը քեզինից եմ սպասում: Նա կրակ ու բոց է շնչում:

73. Մի քանի անանցողական բայերի հետ դրվում է իբրև կրող խնդրի հայցական մի գոյական, որ կազմված է բայի բնից կամ համանիշ մի բառ է. կամ մոտիկ նշանակություն ունի: Օրինակ՝ Նա այժմ մեծ քունն է քնել: Մի ողբ ողբացին, որ տեսնողների՝ էլ լացրեկավ: Նա վերջին չիվանդությունը չիվանդացավ: Նրանք կյանքի և մահվան կոիվն էին կովում: Ջահիլ զալար սիրտն ի՛նչ անի, երբ մրմուռ է լալիս:—Մի խաղ խաղալ, կլոր պար պարել. ճանապարհ գնալ: Գնալը գնաց, բայց տեղ չհասավ: Մեռնել ամենքս պիտի մեռնենք:

Ման Այս հայցական խնդիրը. որ բոլորովին կրող խնդրի բնավորություն ունի և երբեմն միայն յտանում է ձևի պարագայի նշանակություն, կոչվում է նեբիե խնդրի կամ բովանդակության հայցական, որովհետև առարկան արդեն պարունակվում է բայի նշանակության մեջ (խաղ խաղալ). իսկ անցողական բայերի կրող խնդիրը կոչվում է առաջին խնդրի հայցական, որովհետև առարկան կա՛մ գործողությունից դուրս է (փայտը կտրեցի), կա՛մ երբև արդյունք առաջ է գալիս գործողությունից (նախակ դրեցի):

74. Կան բազմաթիվ հարադրյալ բայեր, որոնց նարադիրն ունի կրող խնդրի նշանակություն. օրինակ՝ խելք անել, սիրտ անել, ականջ անել (դնել), գրույց անել, ջանք անել, միտք անել, իմաց անել,— սիրտ տալ, ձեռ տալ (մի բանի), գլուխ տալ, իմաց տալ, ծոր տալ,— գլուխ հանել (մի բանից), ձեռ քաշել (մի բանի, մի բանից), հոտ քաշել, աչք ածել, ցույց տալ, երդում ուտել, նշան դնել և այլն:

Զ. Ներգոյական հայցական

75. Հայցականը գործածվելով իբրև ներգոյական՝ ցույց է տալիս այն տեղը և ժամանակը, որի մեջ կա կամ լինում է մի բան: Օրինակ՝ Կաթողիկոսը նստում է էջմիածին: Այդ գիրքը Թիֆլիս (Թիֆլիսում) է տպված: Այդ բանը վերջը (վերջում) կիմացվի: Զորեքշաբթի գիշերը լույս ավագ հինգշաբթի նա քնիցը վերկացավ:

76. Իբրև տեղի ներգոյական հայցական գործ են ածվում՝

1. Հատուկ անունները, երբ տեղ (ո՛ւր, ո՛րտեղ) են ցույց տալիս. օրինակ՝ Նա Երևան է բնակվում: Բաղդադ սխտոր կծծեն, հոտը մեր քիթը կառնե (Ա.): Լիտարակ այսպես գինի՝ է լինում.— Ապարան շատ աղբյուրներ կան, Ալագյազ շատ քաղցր ջրեր կան, բայց ոչ մեկը սրա պես մարսական չէ (Պո.):

2. Տեղի անունները մի վերադրով կամ հոդով: Օրինակ՝ Քարն իր տեղը ծանր կլինի (Ա.): Նրանք դարձյալ մնացին իրենց տեղն անշարժ, անփոփոխ.— Եթե անցնես քո և դիմացի սարի մեջտեղը գտնվող տարածությունը... (Մու.): Տեղս շատ հայեր չկան: Նա այստեղ, մեր հարևանի մոտն է ապրում: Ի՛նչ ես անում այդ մութր տեղը: Ես որ տան մի կողմը լինիմ, մնացողը մեկ էլ կողմը, էլի իմ ասածը պիտի լինի (Պո.): Մեր կողմերն այս ամառ անձրև չի եկել: Ով որ տուն չէ շինել, գիտե թե սյունը մեջն է բուսել (Ա.): Մեջս այսքան ույժ, ասեք ի՛նչ անեմ (Գ.-Ք.): Այժմ ժամ են ասում մեջը.— Ո՛րիցս լսեցիր, թե աչքիդ վերևն ունք կա.— Ախորժակն ատամի տակն է.— Ինչպես վերն ասվեցավ.— Մի ... գետ ... վազում է ջրելու ներքեն ընկած դաշտավայր գյուղերը (Պո.): Կամսարյանը պատի ետևը կանգնած՝ տեսնում ու լսում էր.— Բանալին միշտ մոտս եմ պահում (Մու.): Այսպես՝ դուրսը, ներսը, առջևս, դիմացս (կանգնած) և այլն:

77. Իբրև ժամանակի ներգոյական հայցական (պատասխ. ե՞րբ, ո՞ր ժամանակ նարցին) գործ են ածվում ժամանակի անունների մեծ մասը. օրինակ՝ Իսկ անտառն, որ արև ժամանակն արդեն

ստովերաշատ էր, փոթորկի պատճառով, համարյա՛, մթնել էր.—
 Ես... ամեն րուպե սպասում էի մի դժբախտության (Մուր.): Տարին
 մի զատիկ, այն էլ նավակատիք (Ա.): Այսպիսի ճշունշաշատ տարին՝
 մանիշակ լինի այժմ (Պո.): Այսպես և՛ այն ժամանակ, մանկու-
 թյան ժամանակ, մի ժամանակ, ամեն ժամանակ, ամառ ժամա-
 նակ, մութ ժամանակը, նույն ժամանակները և այլն:—Մի օր. այն
 օրը, տոնի օրը, այս օր, ամեն օր, մյուս օրը, հաջորդ օրը, մեկել
 օրը, կիրակի, երկուշաբթի (օրը), երեքշաբթի, չորեքշաբթի (գնաց,
 եկավ),— առաջին օրը, օրերս, մոտ օրերս, նույն օրերը և այլն:—
 Ամեն շաբաթ, այս շաբաթ, եկող (գալ) շաբաթ, տակի շաբաթը:—
 Ամեն ամիս, այս ամիս և այլն:— Ամեն տարի, մի տարի, հաջորդ
 տարին, այս տարի, մյուս տարի, հերոս (անցյալ տարի), եկող տա-
 րին և այլն: Ամեն առավոտ, մի առավոտ, առավոտը, առավոտս,
 այս առավոտ, էգուց առավոտ, առավոտները:—Ամեն իրիկուն
 (երեկո), իրիկունս, այս իրիկուն, էգուց իրիկուն, իրիկները:—Ա-
 մեն գիշեր, մի գիշեր, այս գիշեր, գիշերս, անցած գիշեր, գիշերնե-
 րը և այլն: Յերեկը, ցերեկները, գիշեր ցերեկ: Ամառը, այս ամառ,
 ամառս, ամեն ամառ, մի ամառ, ամառները: Ձմեռը, եկող ձմեռ,
 ամեն ձմեռ և այլն: Վաղը, էգուց, երեկ, վերջը, վերջերս, մոտերս,
 նորերս, անցյալները, առաջները և այլն: Մի անգամ, եկող անգամ,
 անցյալ անգամ, այս անգամ, այն անգամ, ուրիշ անգամ և այլն:

Ման. Երբ անգամ բարձր գործողության կրկնության իմաստով է գործած-
 վում, հետև եղած ժամանակի անունը դրվում է միշտ ներգոյականի նշանակու-
 թյամբ հայցական. օրինակ՝ օր մի անգամ, երկ'օր մի անգամ, տարին մի
 անգամ, ամիսն երկու անգամ, բոլորն մի անգամ (գալիս, գնում է):— Կան նաև
 օրերն մի անգամ, տարներ երկու անգամ, ամսներ մի անգամ, շաբթերն մի ան-
 գամ ձևերը, որոնք ծագում են յամսնան, ի շաբաթեան ներգոյականներից:

Ս Ե Ռ Ա Կ Ա Ն

78. Աշխարհաբարում սեռական և տրական հոլովները բոլորո-
 վին նույն ձևը և մեծ մասամբ նույն նշանակությունն ունին և մի-
 այն կիրառությամբ են զանազանվում. այն է՝ միևնույն հոլովական
 ձևը սեռական է, երբ լինում է խնդիր կամ վերադիր գոյականի.
 տրական է, երբ դառնում է խնդիր բայի կամ ածականի: Սեռականն
 ուրեմն միևնույն հոլովական ձևի գործածությունն է իբրև վերադիր:
 Ս Ե Ռ Ա Կ Ա Ն ը ցույց է տալիս այն առարկան, որին վերաբե-
 րում է մի ուրիշ առարկա. իսկ թե ինչ տեսակի է այս վերաբերու-

թյունն ամեն առանձին դեպքում, պետք է խոսքի կապակցությունից հասկացվի. օրինակ՝ Տիգրանի պատկերը կարող է հասկացվել՝ Տիգրանին պատկանած պատկերը (որ Տիգրանն ունի իբրև սեփականություն, ստացվածք). Տիգրանին ներկայացնող պատկերը (որ պատկերահանը Տիգրանից է քաշել). Տիգրանի նկարած պատկերը (որ Տիգրանն իբրև պատկերահան ուրիշից է քաշել). Տիգրանի ձեռքին բռնած պատկերը. Տիգրանի ուղարկած պատկերը և այլն:

Ուն. Մի առարկա մի ուրիշ առարկայի հետ հարաբերություն ունի իր գործողությամբ կամ դրությամբ. ուստի և սեռականի ու իր խնդրառու գոյականի մեջ, կապակցված առարկաների բնության նայելով, հաճախ դրվում է մի դերբայ կամ նույն իմաստով մի ածական, որով պարզվում է սեռականի և իր խնդրառուի հարաբերությունը: Առանց այսպիսի մի դերբայի կամ ածականի՝ սեռականը սովորաբար միայն ընդհանուր անորոշ կերպով է հայտնում երկու առարկայի հարաբերությունը՝ ցույց տալով միայն. թե մի առարկա մյուսին է պատկանում. վերաբերում, հատկացվում, կամ հասնում է, պատկան ու պատշաճ է, կամ թե մի առարկան ունի մյուս առարկան, տեր է նրան:

Ե. Ստացական սեռական

79. Սեռականը ցույց է տալիս այն առարկան, անձն կամ իր, որ ունի մի բան, տեր է մի բանի, կամ որին պատկանում մի բան.

1. Իբրև իրական սեփականություն, ստացվածք, ունեցվածք. օրինակ՝ Տիգրանի գիրքը. այս որսորդի շունը (Տիգրանի ունեցած գիրքը. որսորդին պատկանած շունը):

2. Իբրև իր ունեցած մասը. օրինակ՝ Այս ծառի ճյուղերը. ձիու ղուխը. թռչունի փետուրները. քաղաքի փողոցները:

3. Իբրև իր հատկությունն և ունակությունը. օրինակ՝ Այս առյուծի ուժը. բնության գեղեցկությունը. Աստուծու բարությունը:

4. Իբրև մի ազգի, ցեղի ամբողջության անդամ. օրինակ՝ Թորոսենց Վարդանը. Խնամոնց Ստեփանը:

5. Իբրև իր ունեցածը որևէ, հաճախ փոխադարձ, հարաբերությամբ. օրինակ՝ Դարբնի աշակերտը. այս երեխաների հայրը. հորս բարեկամը. այն կնոջ մարդը. այս ծառայի տերը. այդ ձիու թամբը. (դարբինն աշակերտ ունի. այս երեխաները հայր ունին. հայրս բարեկամ ունի և այլն):

Ուն. 1. Ստացական սեռականը ցույց է տալիս այն առարկան, որ ունի մի բան, միայն ունենալու հարաբերությունը զանազան դեպքերում զանազան իշխանակությամբ կարող է լինել. ուստի և շատ հաճախ երկու կապակցված գոյականներից թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը կարող են իբրև սեռական դրվել. օրինակ՝ այս կնոջ մարդը, այս մարդու կինը. այս ծառաների տերը (տերը, որ այս ծառ-

ոաներն ունին), այս տիրոջ ծառաները (ծառաները, որ այս տերն ունի). այս վարժապետի աշակերտները, այս աշակերտների վարժապետը. այս ծառի ճյուղը, այս ճյուղի ծառը և այլն:

ՄԱՆ. 2. Բոլոր լանջ վերջացած ազգանունները գրարարի ստացական սեռական են՝ Թորոսեանց Վարդան. Թորոսենց Վարդան. բայց այժմ գրարարի այդ ձևն ստացել է ստացական ածականի նշանակություն, որ և գոյականաբար է գործածվում. Թորոսյանցը դեաց, իբրև Թորոսենցը, Թորոսենց այս ինչը գնաց:

ՄԱՆ. 3. Ստացական սեռականը երբ եզակի և անորոշ է, ստանում է սովորաբար որակական ածականի նշանակություն և կարող է հաճախ ածականով ևս փոխանակվել. օրինակ՝ հավի բուն, թռչունի թև, ծառի ճյուղ.— Լաստուծու շնորհք, երեխայի խելք, թագավորի պալատ, որսորդի շուն,— աստվածային շնորհք. երեխայական խելք, թագավորական պալատ, որսորդական շուն: Սեռականն այս դեպքում նշանակում է ոչ այնքան ունեցողը, ստացողը, որքան այն առարկան, որին հատուկ ու բնական է մի բան. երեխայի խելք.— խելք, որ հատուկ, բնական է երեխայի:

Բ. Մագման սեռական

80. Սեռականը ցույց է տալիս այն առարկան, որից առաջ է գալիս մի ուրիշը կամ սերվելով, կամ իբրև արդյունք մի գործողության. օրինակ՝ այս կնոջ երեխաները. թագավորի որդին. Լեբահամի գավակները. կատվի ձագը.— Տիգրանի նամակը (Տիգրանի գրած նամակը). արեգակի ճառագայթները (արեգակի արձակած ճառագայթները). ծառի ստվերը (ծառի ձգած ստվերը). վարժապետի դասը (վարժապետի տված դասը). Մուրացանի երկերը (Մուրացանի հորինած երկերը). Վարդանի գործերը (Վարդանի կատարած գործերը). պատերազմի շարիքները (պատերազմի պատճառած շարիքները):

Գ. Ենթակայական սեռական

81. Սեռականը գրվելով դերբայների ու բայական անունների վրա՝ ցույց է տալիս այն առարկան, որին ինչպես մի ենթակայի վերագրվում է խնդրառուի գործողությունը. օրինակ՝

1. Լմալի գոռալը անձրևի նշան է (Ա.):— Շան հաչելն էլ մի փեշակ է (Ա.):— Մինչև հաստի բարակելը (մինչև հաստը բարակի) բարակի հոգին դուրս կգա (Ա.):— Տիգրանի նամակ գրելու օրը: Տիգրանի սպանվելու օրը (այն օրը, երբ Տիգրանը սպանվեց):

2. Լաստուծու պահած գառը գայլը չի ուտիլ (այն գառը, որ Լաստված պահում է):— Մեծի ասած, պատկի լսած (Ա.): Տիգրանի եկած օրը:— Վարդանի տեսած բանը: Տիգրանի բռնված օրը: Տիգրանի ստացած նամակը:

3. Տիգրանի ասելիքը:— Դեսպանի գնալիք (գնալու) տեղը.— Այդ քո անլիք (անելու) բանը չէ:— Ժողովրդի սիրելի գործիչը:

4. Հիսուսի համբարձումը (համբառնալը):— Քրիստոսի ծնունդը (ծնվելը):— Տիգրանի փախուստը, գալուստը:— Աստուծու սերը (սիրելը): Մոր օրհնությունը:

Դ. Առարկայական սեռական

Ճ2. Սեռականը դրվելով դերբայների և բայական անունների վրա՝ ցույց է տալիս այն առարկան, որին ինչպես մի խնդրի վերաբերում է գործողությունը. օրինակ՝

1. Ամեն բանի սպիտակացնելը լավ չէ (Ա.—ամեն բան սպիտակացնելը):— Մինչև հացի վեր ունելը լուռ կնստեն:— Բանվորը մինչև ժամի տալը կբանի (Պո.): Երանի թե մարդու պակասը փողը լինի: Փողի գտնելը հեշտ է (Հովհ. Թում.):

2. Տիեզերքի ստեղծող Աստված (տիեզերքը ստեղծող): Ո՛ր բարի լուսի տվող սուրբ Աստվածածին:— Վարդի քաղողը բլբուլն է (Պո.): Աշխարհի փրկիչը:— Սգավորների մխիթարիչը:

3. Հայրենիքի կառուտը տանջում էր նրան:— Հիվանդի խնամքը (հիվանդին խնամելը):— Փառքի ձգտումը:— Խորհրդի հրավերը: Այս երկերի հեղինակը: Աստուծու պաշտամունքը:

Ման. 1. Միևնույն բայական անվան հետ սեռականը կարող է և իբրև ենթակայական և իբրև առարկայական ըմբռնվել առանց նշանակության փոփոխության. օրինակ՝ մեռելի թաղումը, երեխաների կրթությունը, կարելի է հասկանալ ներգործական իմաստով իբրև առարկայական սեռական՝ մեռելին թաղելը, երեխաներին կրթելը, և կրավորական իմաստով իբրև ենթակայական սեռական՝ մեռելի թաղվելը, երեխաների կրթվելը:

Ման. 2. Միևնույն սեռականը բայական անվան հետ կարող է տարբեր նշանակությամբ ևս թե՛ իբրև ենթակայական և թե՛ իբրև առարկայական խնդր հասկացվել. օրինակ՝ Աստուծու սերը, թշնամիների վախը կարող է հասկացվել՝ Աստուծու սիրելը, թշնամիների վախենալը, և Աստուծուն սիրելը (Աստուծու սիրվելը), թշնամիներից վախենալը:

Ման. 3. Միևնույն անունը չի կարող միաժամանակ ենթակայական և առարկայական սեռականներ ունենալ, ինչպես գրել է, օրինակ, Գամառ-Քաթիպան հետևյալ տողի մեջ. «Չի դադրիլ մարդոց քու գովասանքը»: Նույնպես կարելի չէ ասել՝ Մեռողների որդիների սերը: Պետք է խոսքն այս դեպքում ուրիշ կերպ արտահայտել,— Մեռողների սերն առ (դեպի) որդիները:

Ե. Մասնական սեռական

Ճ3. Սեռականը ցույց է տալիս ամբողջը, որից առնվում է մի մաս: Այս նշանակությամբ սեռական խնդրում են.

1. Բազմություն, մաս, շափ ու կշիռ ցույց տվող գոյականները. օրինակ՝ թշնամիների մի խումբը. աշակերտների մեծ մասը. չացի կտոր (փշրանք). ի՞նչ արժե այս գինու շիշը, ցորենի բեռը, խալվարը։— Այս խնձորի հատը հինգ կոպեկ է ծախվում։— Այս պաստառի կանգունը շատ թանկ է։

2. Գոյականաբար գործածված թվականները և թիվ ցույց տրվող անորոշ ածականները. օրինակ՝ Մեր հինգը (մեկը) նրանց տասին արժեն։— Ես ուզում եմ նրանց երկուսին միայն ընծա տալ։— Մեր երկուսին իրար կշտի թաղեցեք. — Հանապիսեցող երեքը մեր մի տղայի բանը չեն անում։— Ամեն թոռ ձգելիս իրանց մինի բախտը փորձում էին։— Սրանց ոչ մինը քո հորը պարտական չեն (Պո.)։ — Տանձի հարյուրը, ձվի տասնյակն արժե... Նեղության շատը գնացել է, քիչը մնացել։ Ուխտավորների որը երեկի մարդ է, առաջուց իրեն տեղ կպատրաստի (Պո.)։ Մեր ամեն մինը, յուրաքանչյուրը։ Դասարանի առաջինը (երկրորդը, երրորդը) նա է։— Նոյեմբերի մեկին։— Դեկտեմբերի երկուսն էլ անցավ։ Հայոց քաջերը, ձեր թույլերը, նրանց մեծերը։

3. Գոյականաբար գործածված ածականները հաճախ գերադրական նշանակությամբ. օրինակ՝ Իմ եղբայրների մեծը նա է։ Իմ աշակերտների լավագույնը։— Վարդը ծաղիկների ամենից գեղեցիկն է։ Վատերի վատը կամ վատի վատը, լավի լավը, շների շունը, ծուլերի ծուլը։— Օձի լավն էլ օձ է (Ա.)։— Կյանքդ նվիրես ընկերի լավին (լավ ընկերին), քիչ է դարձյալ (Ջիվ.)։

4. Տեսակ բառը սովորաբար մի վերադրով. օրինակ՝ գինու ո՞ր տեսակն է քեզ դուր գալիս։— Դեղձի լավ տեսակը։ Խնձորի այդ տեսակը մեր կողմերում չկա։

ՄԱՆ. Հաճախ տեսակ բառը զեղչվում է, և վերադիր ածականը գոյականաբար գործածվելով՝ մնում է սեռականի հետ. օրինակ՝ Սոխի քաղցրը չի լինիլ (Ա.)։— Տանձի լավերն արբերն են ուտում (Ա.)։— Դեղձի բնտիրը Երևան կլինի։— Ջինվորի պարծանքն է պսպղուն սուրը. նա կսիրե գնեքի լավը, մաքուրը (Ջիվ.)։— Բողկի նոսրը լավ է (Ա.)։ Խոսքի սուտը չի լինիլ, սխալը կլինի (Ա.)։

Զ. Նյութի սեռական

ՃԷ. Սեռականը ցույց է տալիս նյութը, որից շինվում, կազմվում է մի բան. օրինակ՝ Մաղիկների փունջ. անպտուղ ծառերի անտառ. անույշ ջրի աղբյուր. երկաթի սանդուխ. պղնձի փող. արծաթի բաժակ. մսի կերակուր. ցորենի ալյուր. գարու հաց. քար ու պողպատի սիրտ։

Ման. Նյութի սեռականը երբ եզակի է, ունի որակական նշանակություն, և երկաթի, արծաթի և այլն առնվում են սովորաբար իբրև որակական ածական. իսկ անուշ ջրի աղբյուր և նմանները կարող են մի բարդ ածականով փոխանակվել՝ անուշաքուր աղբյուր:

Է. Պարունակության սեռական

Ց5. Սեռականը ցույց է տալիս՝ ինչ որ մի տեղում կամ ժամանակում կա կամ կատարվում է: Խնդրառու գոյականը տեղ կամ ժամանակ է նշանակում իբրև պարունակող, իսկ սեռականը սովորաբար մի դերբայ կամ բայական անուն է լինում: Օրինակ՝

1. Մեր զրոսնելու (զրոսանքի) տեղը (տեղը, ուր զրոսնում ենք):—Ներկայացման սրահը լի էր բաղմոնթյամբ (սրահն, ուր ներկայացումն էր տրվում):—Պատերազմի դաշտը: Յորեն ցանելու արտերը: Քնելու (քնի) սենյակ:—Սգի տուն:—Գինու կարաս:

2. Հնձելու (հնձի) ժամանակ (ժամանակ, երբ հնձում են): Դատաստանի օրը: Հրաժեշտի ժամ: Մեր փորձության տարին անցավ. նրա քնելու (քնի) ժամանակն եկավ:

Ման. Պարունակության սեռականը երբ անորոշ է, ունի հաճախ որակական նշանակություն, ինչպես՝ գինու բաժակ, թեյի տուփ, թանաքի շիշ, քնելու սենյակ, իբրև գինու, թեյի և այլն հատկացրած բաժակ, տուփ և այլն:

Ը. Տեղի և ժամանակի սեռական

Ց6. Սեռականը ցույց է տալիս այն տեղը կամ ժամանակը, ուր կա կամ լինում է մի բան: Այսպես գործ են ածվում՝

1. Տեղի նշանակությամբ. ա) Մարդու և կենդանիների մարմնի մասեր կամ տեղեր ցույց տվող անունները. օրինակ՝ նրա մատի ոսկի մատանին (մատանին, որ նրա մատին է): Քո ականջների օղբը: Ձեռիդ գավաղանը: Արձակիր մեջքիդ գոտին:

բ) Ժողովրդական ձևով՝ հագիս, հագիդ, հագի. հագներիս հագներիդ, հագների. օրինակ՝ նրա հագի վերարկուն մաշված է (վերարկուն, որ նրա հագին է): Այդ ի՞նչ է քո հագի շորերի հալը.— նրանց աղջկերանց հագինն էժանագին չիթ է (Պո.):

գ) Տեղի անունները. օրինակ՝ Սեղանի վրայի գիրքը (գիրքը, ուր սեղանի վրա է): Այս տակի շաբաթը.— Ես քո ոտի տակի հոդ ու մոխիրն եմ.— Ներքևի այգիները.— Նա դարմանի տակի ջուր է.— Այ. տեղի ջուրը շատ անուշ է (Պո.): Ներսի տունը.— Տան միջի օդը սոդորված էր ծուխի անախորժ հոտով.— Տան էտեի պատը.— Առջևի պատը (Մու.):

դ) Հետ բառն՝ ավելի ժողովրդական ձևով. օրինակ՝ Նետիս մարդիկը: Շան հետի կիներ (Անահիտ, 1908 թ. 5—6): էլի պրծանք ո՛չ, ասեց Վարդիթերի մերն իրա հետի կնանոնցը.— Տեսե՛ք, ասեց հետի կնանոնցը. ի՛նչքան անամոթ են.— Նա էլ ջոկնվեց հետի տղեքանցիցը, մեն մենակ հետ դարձավ.— Հենց որ սանահոր դրանք մոտեցավ, հետի եկող տղեն վագեց հառաջ.— Նույն օրը գավառապետից ու նրա հետի աստիճանավորներից նվերք ստացաւ (Պո.):

ե) Ուրիշ անուններ, որոնք աեղի նշանակութեամբ են առնւում օրինակ՝ Այս փողոցի բազմութիւնը ցրվեց: Այս ամանի կաթը. այն կարասի գինին. մեր դաշտերի ծաղիկները. Երևանի բնակիչները. Արեւելքի աղգերը: Տեսնո՞ւմ ես այն ծառի ծիտը:

2. Ժամանակի նշանակությամբ ա) Ժամանակի անունները. օրինակ՝ Այսօրվա գործը վաղվան մի՛ ձգիւ: Վաղվան հավեն այսօրվա հավկիթը լավ է (Ա.): Ո՛ւր է քո առաջվան լիքը տունը: Կիրակվա դանդանը երկուշաբթի էլ պետք կգա (Ա.): Ամառվա շոգերը: Հունվարի ցրտերը:— Նա վաղի առակի պես՝ ասում էր՝ ոչխարը գնաց.— Մենակ իրիկվանս թուլանալը չէ (Պո.): Սկսեցին գարնան աշխատանքները:

բ) Տոնի անունները. օրինակ՝ Ինչի՞ ես հիշեցնում ինձ մեր Վարդավառի ուրախութիւնը: Նոր տարվա, չորօրհնեքի, գատկի շնորհավորանքներ:

գ) Ժամանակի անունները՝ լուպե, օր, շաբաթ, ամիս, տարի 1 այլն մի թվականով. օրինակ՝ մի օրվա գործ (գործ, որ մի օրում են կատարում). երեք ամսվա աշխատանք, մի շաբաթվա ճանապարհ. շորս տարվա գինի. մի տարվա երեխա:

դ) Ուրիշ անուններ, որոնք ժամանակի նշանակությամբ են գործածվում. օրինակ՝ Նա մոռացել է իր մանկութեան արարքները:— Հարսանիքի երգեր:

Ման. հեղի և ժամանակի սեռականը երբ եզակի և անորոշ է, ունի որակական ածականի նշանակություն և կարող է մի ածականով փոխանակվել. ինչպես՝ դաշտի ծաղիկ, սարի խոտ, ծովի ջուր, հյուսիսի քամի, հարավի ազգեր, ամառվա շոգ,— դաշտային, լեռնային, ծովային, հյուսիսային, հարավային. ամառնային: Հարսանիքի երգ, հարսանեկան երգ: Այսպես և՛ մի օրվա, երկու ամսվա, մի տարվա և այլն լինում են՝ միօրյա, երկամսյա, միամսյա կամ ժողովրդական ձևով՝ մի օրեն, երկ'օրեն (գործ) երկու շաբաթեն, մի ամսեն, մի տարեկան (բան): Իսկ տարիքի համար՝ մի տարվա, մի տարեկան (երեխա) երկու օրվա, երկ'օրեն՝ ասվում են սովորաբար՝ մի տարեկան, երկու օրական, երեք ամսական և այլն: Իրրեմի գրաբարի ամաց սեռականն է գործածվում՝ երկու ամաց, երեք ամաց

Թ. ԳՃԻ և արժեքի սեռական

Տ7. Սեռականը մի վերադրով ցույց է տալիս մի առարկայի արժեքը, իբրև պատասխան ո՞րքան, ո՞րքանի հարցերի. օրինակ՝ Այստեղ հինգ ութլու ապրանք կա: Հազար դահեկանի մանյակ (հազար դահեկան արժող): Թանկ գնի կտոր:

Ման. Այս սեռականն ևս հաճախ ստանում է որակական ածականի նշանակություն և կարող է մի ածականով փոխանակվել. ինչպես՝ հարյուր մանեթի ձի, — հարյուր մանեթանոց ձի. թանկ գնի ապրանք, — թանկագին ապրանք:

Ժ. Որակական սեռական

ՏՏ. Սեռականը՝ ինչպես մի որակական ածական՝ ցույց է տալիս առարկայի հատկությունը: Այսպես գործ են ածվում, բացի վերևում հիշածներից (§ § 79, ծ. 3. 84, ծ. 85, ծ. 86, ծ.) նաև հետևյալները, որոնք նշանակում են.

1. Ինչի որ ընդունակ, կարող է մի առարկա. օրինակ՝ գործի մարդ (գործի կարող, ընդունակ մարդ), կովի մարդ, որսի շուն: նա գործի մարդ չէ, այլ խոսքի մարդ:

Այս կարգին պատկանում են նաև խնձորի (ծառ), դեղձի (ծառ) և նմանները, որոնք առնվում են իբրև որակական ածականներ և կարող են գոյականաբար գործածվել իբրև խնձորենի, դեղձենի և այլն:

2. Ինչի համար որ սահմանված, հատկացված կամ պիտանի, արժանի է մի առարկա, օրինակ՝ ա) ուտելու հաց (հաց, որ պետք է ուտել), խմելու ջուր, տեսնելու բաներ, վառելու փայտ, վարելու հող, կարգալու գիրք, ծախսելու փող, — ընթերցանության գիրք, ծախսի փող և այլն. բ) կաթի աման, գինու բաժակ, գինու շիշ, թեյի տուփ, թեյի գդալ, հացի սեղան և այլն:

Այսպես գործ են ածվում նաև գրաբարի հոգնակի սեռականով՝ օրիորդաց, տղայոց ուսումնարան:

3. Ինչ որ մի բանով լինում է, կատարվում է. օրինակ՝ խմելու գավաթ (գավաթ, որով խմում են), փայտ ջարդելու կացին, տանջելու գործիք, սպանելու զենք, տանջանքի գործիք, սպանության զենք, փրկության միջոց:

4. Ինչով որ մի բան լինում է. օրինակ՝ ձևոքի աշխատանք (աշխատանք, որ ձևոքով է կատարվում). քամու ջաղաց (ջաղաց, որ քամով է բանում, քամու բանեցրած ջաղաց). ձիու ճանապարհ (ճանապարհ, որ ձիով են գնում. ձիով գնալու). կառքի ճանապարհ:

5. Վիճակ, աստիճան, տարիք և այլն, որ ունի, կամ որի մեջ գտնվում է մի բան: Այսպես գործ էն ածվում՝ վիճակ, աստիճան, տարիք, հասակ, տեսակ, չափ, կերպ, եղանակ, ձև, գույն, օրինակ, մեծություն, օր, ամիս, տարի և ուրիշ բազմաթիվ բառեր՝ մի թվական կամ ածական վերադրով: Օրինակ՝ բարձր աստիճանի մարդ, վերին աստիճանի հիմարություն. միջին կարգի դպրոց. նոր ձևի հագուստ. առանձին տեսակի մեծություն. մի տեսակի մարդիկ. մի հասակի երեխաներ. մի գույնի ձիեր. մի բարձրության ծառեր. սև սրտի ալևոր. վատ բնավորության մարդ. մի խելքի մարդիկ և այլն:

Այս սեռականներն իրենց վերադրի հետ ստանում են մի բարդ որակական ածականի նշանակություն, որով և կարող են հաճախ փոխանակվել. ինչպես՝ բարձրաստիճան մարդ, միջնակարգ դպրոց, նորաձև հագուստ, առանձնատեսակ մեծություն, միատեսակ մարդիկ, հասակակից երեխաներ, մեծահասակ աշակերտներ, միագույն ձիեր, սևասիրտ ալևոր և այլն (տե՛ս 63. 1, բ.):

Ման. 1. Այս սեռականը հաճախ ունեցող, տե՛ր բառով է արտահայտվում, ինչպես՝ սև սրտի տեր կամ սև սիրտ ունեցող մարդ. վատ բնավորության տեր կամ վատ բնավորություն ունեցող մարդ. մեծ խելքի տեր, մեծ շնորհի տեր և այլն:

Ման. 2. Սեռականի այս նշանակությամբ կազմված են՝ այսպիսի (այս տեսակի), այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի, ո՛րպիսի, ի՛նչպիսի բառերը:

ԺԾ. Բացահայտող սեռական

89. Սեռականը երբեմն, ժողովրդական ձևով գործածվելով փոխանակ ուղղականի, ցույց է տալիս բացահայտող վերադիրը. օրինակ՝ Հրեաստանի աշխարհ (փոխանակ Հրեաստան աշխարհ), Դարալագյազի գավառ, Շարուրա դաշտ, էջմիածնի վանք, Մասիսու սարեր. այսպես և՛ Մայիսի մեկին կասեիր օգոստոսի ամիսը լիներ (Պո.): Դուրս ես եկել մաքտի ամսին (Գ.-Ք.):

Այսպես գործ են ածվում սեռականով նաև ազգերի անունները՝ հայի աղջիկ, թուրքի կնիկ, տաճկի զինվոր, փոխանակ ածականների՝ հայ աղջիկ, թուրք կնիկ, տաճիկ զինվոր. նույնպես՝ հայի լեզու, թուրքի բառ: Ավելի գործածական է գրաբարի հոգնակի սեռականը՝ հայոց ազգը, ռուսաց ազգը, պարսից կառավարությունը, հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, փոխանակ ածականների՝ հայ ազգը, ռուս ազգը, հայ լեզու, ռուսերեն լեզու, պարսկական կառավարություն:

Տ Ր Ա Կ Ա Ն Շ Ո Լ Ո Վ

90. Տրականը ցույց է տալիս՝

1. Հանգման առարկան, այսինքն՝

ա) Այն անձը կամ իրը, որին իբրև մի նպատակի դիմում, մոտենում, մատուցվում է մի բան, կամ որին ուղղվում, անցնում է գործողությունը (մատուցման տրական). օրինակ՝ ծա մոտեցա սեղանին. նա աղփատին փող տվալ:

բ) Այն անձը կամ իրը, որի համար, որի օգտին կամ վնասին, կա կամ լինում է մի բան (չափի տրական): Օրինակ՝ Երեխային կապա ենք կարում:

գ) Այն նպատակը, որին ուղղվում է գործողությունը (նպատակի տրական). օրինակ՝ նա գնաց ջրի (շուր բերելու):

2. Հանգման և կրող անձը, որի վրա ինչպես մի նպատակի անցնում է անցողական բայի գործողությունը և որ կրում է գործողության ազդեցությունը (կրող անձի տրական, հայցական տրական). օրինակ՝ Դու ինձ վախեցրիր:

3. Տեղեկություն մամանակը, ուր կա կամ լինում է մի բան (ներգրական տրական). օրինակ՝ նա հունվար ամսին էր մեր տանը:

Գ. Մատուցման տրական

91. Այս նշանակությամբ տրական խնդիր առնում են շատ անցողական և անանցողական բայեր և որոշ թվով ածականներ, որոնք ցույց են տալիս.

1. Մատուցանել, տալ (մեկին մի բան),— խոստանալ, առաջարկել, ավանդել, նվիրել, ընծայել, կտակել, թողնել, ներել, թույլատրել, ծախել, վճարել, մատնել, հանձնել, հավատալ, վստահել, պարտ լինել, պարտական լինել, ցույց տալ, փոխ տալ և այլն:

2. Վերագրել (մեկին մի բան), վերաբերել (մեկին կամ մի բանի). օրինակ՝ Այս երկը վերագրվում է Խոսեմագուն: Այդ բանն ինձ չի վերաբերում: Նույնիսկ օգնության կամ աշխատությանը վերաբերյալ դորժերում նա յուր համար ուներ որոշ չափ ու կշիռ (Մուր).— Այսպես և՛ մեկին մի բան ընծայել (վերագրել), հարաբերել, պատկանել, հատկանալ, հատկացնել, հատուկ (լինել), սեփական (լինել) և այլն:

3. Վերածել (մի բան մի բանի), դառնալ (մի բանի), շուտ տալ, շուտ գալ, դարձնել, փոխել, շրջել, բաժանել և այլն. օրինակ՝ Տաս-

նորդական կոտորակը հասարակ կոտորակի վերածել: Հույս հա-
վատքդ պետք է մոռնաս, Մահամեդի կրոնին դառնաս:— Կարո՞ղ
ես... այս շիկացած ժայռերը հովանավոր ծառերի փոխել (Մուր.):
Մեծ ծառի հովանին փոխվեց ուսումնարանի (Պո.): Նա գորքը շորս
խմբի, մասի բաժանեց: (Տե՛ս § 56. 7):

4. Ասել, հայտնել (մեկին մի բան), հայտնի (լինել), թելա-
դրել, խոստովանել, հաղորդել, գրել, ավետել, գովել, ծանուցա-
նել, զեկուցանել. հրամայել, պատվիրել, պատասխանել, պատմել,
սպառնալ և այլն:

5. Ուղղել (մեկին մի բան), ձգտել, դիմել (մեկին կամ մի բա-
նի). օրինակ՝ Նա խոսքն ուղղեց եղբորը: Ես նամակ ուղարկեցի
հորս: Որ սարին դիմեցի՝ վրան ձյուն եկավ (Ջիվ.): Հավը կտին
կերթա. ճանճր եկեմին կվագի (Ա.): Աղվեսի դունչը խաղողին չհա-
սավ, ասաց՝ խակ է (Ա.): Անեծքն անիծողին կդառնա (Ա.): Այս
նշանակությունները տրական խնդիր առնում են՝

ա) Ուղղել, ուղարկել, բերել, տանել, հետ դարձնել, մեկնել,
պարգել (ձեռքը մեկին, մի բանի), քաշել (ձեռքն իրեն), փչել, ներ-
շնչել, ձգել, հետաձգել (մի բան վաղվան), ձեռք ձգել, ձեռք զար-
նել, ձեռք տալ. ձեռնարկել մի բանի, այլև՝ ձեռնարկել մի բան
(սկսել), ակնարկել (մի բանի աչք ձգել), մտիկ տալ, նայել, հա-
ռել, սկեռել և այլն:

բ) Ձգտել, թեկնածել, նկրտել, հավակնել, հանդգնել, կարու-
տել, կարոտ (լինել), փափագել, փափագ (լինել), տենչալ, ծարա-
վել, ծարավի (լինել) և այլն:

գ) Դիմել, գնալ, գալ, ապավինել, վագել, հասնել, վրա տալ,
ընդառաջել, անցնել (մի բանից մի բանի), դառնալ (հիմա դառ-
նանք այս խնդրին), հետևել, լսել, ականջ դնել, անսալ, հաջոր-
դել,— երևալ, թվալ, ներկայանալ, ներկա (լինել) և այլն,— ընկ-
նել, ելնել, վիճակվել, հասնել,— Գերին գին լինի, տիրոջը կհաս-
նի (Ա.):

դ) Դեմ ու դեմ գալ, պատահել, լինել (պատահել), Քեզ ի՞նչ
եղավ որ չեկար: Այնպես կանեմ, որ ուղղույ բան չլինի:— Հանդի-
պել, գալ (հանդիպել): Աստուծու պատժին գամ, թե սուտ լինիմ
խոսում (Պո.):— Ընդհարվել, զարնել, զարնվել, խփել, խփվել
և այլն:

6. Դեմ անել, մոտեցնել, դիպցնել, կցել, հարել (մի բան մի
բանի, մեկին մի բան), միտել, հանգել (մի բանի). օրինակ՝ Զրին
չմոտեցած՝ մի՛ բորկանալ (Ա.):— Սարը սարին չի դիպչիլ, մարդ

մարդի կդիպչի (Ա.): Սերն աթարին է կպել (Ա.): Ալևորներն ու երիտասարդներն իրար են խառնվել.— Բարով զաս, շուտ մեր հոտին խառնվես (Պո.): Նույն ձևով նաև՝ դեմ տալ (մի բան մի բանի), դեմ առնել, դեմ ընկնել, հենել, հենվել,— մոտենալ, մոտ (լինել), դիպչել, ձեռ տալ (մի բանի), առնել (դիպչել): Խոփն առավ քարին:— Կպչել, հպիլ, միտել, հակվել, հանգել (հաջողության), միանալ, փարիլ, քծնիլ,— կցել, կից (լինել), հարել, հարիլ, կպել, խառնել, խառն (լինել), քսել և այլն: Այսպես և՛

ա) Մերձ և րևտանի լինել. մոտիկ, բարեկամ, մտերիմ, հավատարիմ, ծանոթ և այլն.— բարեկամանալ, մտերմանալ, ընկերանալ, ծանոթանալ և այլն:

բ) Գեպ և պատշան, անկ և պատշան լինել. պարտ և պատշաճ, համապատշաճ, վայել, արժան, արժանի և այլն.— պատշաճել, վայելել:— Խուսկր խաչին կվայելե, ձեթը տաճարին կվայելե, փուտ փայտի՞ն ինչ կվայելե:— Արժանանալ, իրար ընկնել, իրար բռնել, իրար ձգել (հարմարվել, պատշաճել):— Իմ ու քու քեֆն իրար չի ընկնում: Այն գույնն այն գույնին չի բռնում:

գ) Հար և հարմար, հար և նման լինել. հարմար, նման, համանման, համեմատ, համապատասխան, համաձայն, համախոհ, համազգի և այլն,— հավասար, համահավասար, զույգ, զուգահեռական և այլն.— հարմարվել, հարմար զալ, նմանել, համեմատել, համակերպվել, համապատասխանել, համաձայնել, հավասարվել և այլն:

դ) Կից և հաղորդ լինել. կից, կցորդ, հաղորդ, հաղորդակից, զրացի (մեզ զրացի ցեղերը), մասնակից, գործակից, աշխատակից, հարակից, հասակակից և այլն.— մասնակցել, գործակցել, աշխատակցել, հարակցել և այլն:— Վիլլայի դահլիճն ու նրան կից Վերանդան (Մուր.):

ե) Մևտ և հոժար լինել. հոժար, հակամետ, տրամադիր, հավան, հաճ և հավան,— զյուր զալ, հոժարել, հակամիտել, տրամադրվել, հավանել, հավան կենալ, համողվել (մի բանի) և այլն:

զ) Գեմ և հակառակ լինել. դեմ դնել, դիմադրել, հակառակել, թշնամի, թշնամանալ, ներհակ, ընդդեմ, ընդդիմանալ, դիմանալ, համբերել:— Շատին համբերել ես, քիչն էլ տար (Պո.):— Տուկալ, ծուծալ,— հակադրել, հակասել, հակաճառել և այլն:

շ. Անձնատուր լինել, ննազանդվել (մեկին, մի թանի),— հպատակվել, ստրկանալ,— ստորագրել, ենթարկել, հնազանդեցնել (մե-

կին մի բան),— հլու, հնազանդ, հպատակ, ենթակա և այլն. օրինակ՝ Բոլոր Լրկիրը հնազանդվեց նրան:

8. Ընդելանալ, վարժվել (մեկին, մի բանի),— սովորել, նրմտանալ, տեղեկանալ, ծանոթանալ (մի բանի), ընդելացնել, վարժեցնել (մեկին մի բանի),— վարժ, սովոր, ընդել, հմուտ, տեղյակ, ծանոթ, խելամուտ, գիտակ, կարող, ընդունակ, փորձ և այլն. և բացասականները՝ անվարժ, անսովոր, անընդել, անտեղյակ, անծանոթ, տգետ, անկարող, անընդունակ, անփորձ: Օրինակ՝ կյանքի անփորձ, ուսման տգետ, ձեռնարկի մեջ անհաջող: Նա ղեռ սովոր չէ այդ բանին:

9. Զարմանալ, զմայլել (մի բանի),— հիանալ, բարկանալ, գայրանալ, գթալ, ողորմել, ողորմած (լինել), խղճալ, խեղճ գալ, ափսոսել, ափսոս գալ, ուրախանալ, ուրախ (լինել), ծիծաղել, ցավել, տրտմել, տրտում (լինել), սիրահարվել, սիրահար (լինել), նախանձել և ուրիշ բայեր, որոնք նշանակում են կիրք ու զգացմունք՝ ուղղված դեպի մի առարկա, առարկայի վրա: Օրինակ՝ զարմանում եմ քո խելքին (խելքի վրա):— Իմ ձախորդությունս մի՛ խնդա, ընկե՛ր (Ջիվ.):—Մի՛ ծիծաղիլ նրա տխմար գործերին (Գ.-Ք.):— Անց կացած բանին մի՛ ափսոսալ, անհավատ բանին մի՛ հավատալ (Ա.):—Նայիր մեզ, խղճա՛ քեզ:—Մարդ չկար, որ զմայլեր նրա սրտառու ձայնին:—Երիտասարդը, ծերը և կանայք ապշած էին դրա խոսքին:

Սա. Այս տրականը կոչվում է նաև պատճառի (հիմունքի) տրական, որին իբրև հետևանք լինում է մի բան, և որ ենթակա է դառնում, երբ չեզոք բայով պատճառական բայի է փոխվում. օրինակ՝ Ես զմայլեցա քո ձայնին,— Քո ձայնն զմայլեցրեց ինձ:

10. Գործողություն ղիմել, ուղղվել մի առարկայի վրա, իբրև խնդիր ընկնել, գալ, ղենել, ածել, թափել, թքել, ավելացնել, նստել, իջնել, ցատկել և այլն բայերի. օրինակ՝ Դուռնդ կողպեք դիր, հարևանիդ դող մի բռնիլ (Ա.):—Ականջը դրեց բերանին, տեսավ շունչ կա. ձեռքը դրեց սրտին. տեսավ՝ բաբախում է.—Ոտը դրել էր տան շեմքին (Պո.): Եղբայրը որ եղբորը օգնի, սարը սարին կղենն (Ա.):— Անզգամի Լեւսին թքեցին, ասաց՝ անձրև է գալի (Ա.):— Մեկի ձեռքին ցուր ածել, լցնել:— Եփած քանին սառը ջուր չեն ածիլ (Ա.):— Արևն ընկավ մեր պատին (Ժող. ե.):— Աչքն ընկավ նրան: Աչքը ձգել էր այն տեղին, որտեղից ծուխն էր բարձրանում (Պո.): Խոտը բարձել էր սալին:— Երկինքը զլխներս փուլ կղա: Բարկությունը թափեց նրա գլխին:— Վերև համեցեք, բարձին համեցեք

(Պո.)։— Նա նստեց Լչին (ծիուն) ու գնաց։ Առավ գիրքը, որ արդեն փակել, դրել էր նստարանին.— Բանալով գիրքը, նայեց նրան նորեն և ապա դրավ ծնկներին (Մուր.)։

Ման. Այս ընտթյան խնդիրը կարող է երբեմն և իրեն տեղի պարագա առնվել։

11. Մեկին պատճառ լինել մի բան անելու, կամ մեկին մի բան անել տալ։— Այս նշանակությամբ տրական հոլով խնդիր պահանջում են ներգործականի համապատասխան պատճառական բայերը (§ 29. 1) այն անձի անունը, որին ենթական պատճառ է լինում մի բան անելու, կամ որին մի բան անել է տրվում։ Օրինակ՝ Այ տղա, անունդ Ավագ, բեզ կուտեցնեմ մեղր ու կարագ (Ժող. հ.)։ Ոչ ոք չէր կարող պառավիլն բան հասկացնել (Պո.)։ Ես եղբորս հիշեցրի իր պարտքը։— Նա աշակերտներին քերականություն է սովորեցնում։— Նա մի աման կերակուր էլ մոռը լցնել տվավ (նրա անելով մայրը լցրեց)։— Տանտիկինը թափած բաները աղջկանը չավաքել տվավ։

Ման. Հարցնել, խնդրել բայերի անձի ընտթյան խնդիրը երբեմն բացառականի տեղ տրական է դրվում, իրեն անձը, որին ուղղվում է հարցը, խնդրությունը։ Նա աշակերտներին դաս է հարցնում։— Ես ձեզ խնդրեցի մի նամակ գրել նրան։

92. Մատուցման տրականի նշանակությամբ կազմվում են բաղմամբիվ հարադրյալ բայեր և դարձվածներ. ինչպես՝

1. Դալ, բերել բայերով, օրինակ՝ ուշքի գալ, ուշքի բերել, խելքի գալ, սարսափանքի գալ, իրար գալ։ Շոր տուր՝ շնորհքի գամ, չաց տուր՝ խելքի գամ (Ա.)։

2. Ընկնել, ձգել բայերով, օրինակ՝ գլխի ընկնել, գլխի ձգել (հասկացնել)։ Այդպես ասելով ուրիշ բան ես գլխի ձգում (Պո.)։ Կողքի ընկնել (համառել)։ Մեկի խելքին ընկնել.— էլխի ընկնել. աչքի ընկնել (զարնել)։ Ճամբու ընկնել (ձգել)։ մեկի ջանին ընկնել (թոռն առան ու ըսկան ձկների ջանին)։— (Պո.)։ Կարգի ընկնել, ամեն բանը կարգի ձգեց (Պո.)։ Տեղը տեղին ձգել, ձայն ձայնի ձգել և այլն։

3. Տալ (զարնել), դնել, բռնել, առնել և այլն բայերով, օրինակ՝ սեին տալ, կանաչ ու կարմրին տալ, պսպղին տալ.— ձեռք ձեռքի տալ, թև թևի տալ, գլուխ գլխի տալ,— յուրն զննի դրած քաղցր զրույց էին անում (Պո.)։ Գլուխ գլխի դրած... Ձայն ձայնի տալ.— իրար տալ, բաժի տալ, ցնծին տալ.— աղջիկը մեկին մար-

դու տալ, (մարդու գնալ), գլխին զոռ տալ:— Կուռ կուռի բռնած: Մեկի հետ վեճի բռնվել:— Գրի առնել, հաշվի առնել, քննության առնել:— Գնդի խաղալ, աշքակապուկի խաղալ, ճժլախտի խաղալ և այլն: Ականջը ձայնի պահել: Փախչող փախչողի լինել. տանող տանողի լինել. ուտող ուտողի լինել: Երես երեսի լինել, անել, իմը ինձ հասավ, մինչև այդ բանը գլուխ եկավ: Քոնը քեզ հասավ: Իրանցը իրանց է հասնում, մինչև...: Ոտքի կանգնել, ոտքի ելնել, հանել. մեկին բանի դնել և այլն:

Բ. Շահի տրակաճ

93. Տրական հոլովը ցույց է տալիս այն առարկան, որի համար կամ նկատմամբ կա կամ լինում է մի բան: Այս նշանակությամբ տրականը լինում է՝ օգտի և վնասի, ստացական, պատճառական, ներգործող խնդրի, առանձնության և զնի տրական:

94. Ոգտի և վնասի տրական խնդիր առնում են՝

1. Շատ բայեր, երբ ցույց են տալիս մեկի կամ մի բանի համար, օգտին կամ վնասին սահմանված, հատկացրած լինելը: Օրինակ՝ Կուշտը փաղցածին մանր կբրդի (Ա.): Ուրիշին փոս փորողն ինքը կրնկնի մեջը (Ա.): Ուտին տեղ արավ, գլխին էլ ուզեց (Ա.): Մինչև խելոքը միտք անի, գիժը տղային հարսանիք կանի (Ա.): Քուն իրեն կքնի, Երազ ուրիշին կտեսնի (Ա.): Առանք (գնեցինք) Աշիկին, դուրս եկավ Խաչիկին (Ա.): Քարերի վրա փռած էր լոշ հացը, երկու մարդին մինը (Պո.): Դարդ անողին դարդ չի պակսիլ, քեֆ անողին՝ քեֆ (Ա.): Ուրիշի աչքը քեզ (համար) լույս չի տալ (Ա.): Ուղտին որ փուշը պետք գա՝ կկռանա, վեր կունի (Ա.): Այսպես և՛ մեկին մի բան ցանկալ, մաղթել, պատրաստել, — պատրաստի լինել մի բանի:— Քեզ դեռ շատ բան է պակասում: Վատ շանը մի քարն էր պակաս (Ա.): Ա՛ռ, քեզ լինի: Մի՞թե կցանկանայիր, որ մենք քո օգտին մեր հացից կտրվեինք (Պո.):

2. Եմ, լինել, դառնալ, դնել, կարգել և այլն բայերը, երբ ունին մի ստորոգյալ կամ ստորոգելիական վերադիր: Օրինակ՝ Դիտունին եղի՛ր գերի, ոչ՝ անգետին սիրելի (Ա.): Անտեր հավերին ո՞վ կլինի (կդառնա) տեր (Ա.): Ուրիշի որդին քեզ որդի չի լինիլ (Ա.): Մեր ազգի անունին խայտառակիչ մի՛ լինիլ (Պո.): Այս քեզ նշան լինի, որ... Յանկացող լինել մի բանի, — օգնական, բարեխոս, վերահասու, վկա, արդելք լինել մեկին, մի բանի: Ես իմ խոսքին տեր եմ: Ոչխարի դմակն իրեն բեռ չէ (Ա.): Քո խոսքդ ինձ հրաման է: Կոռնկ, ուստի՝ կուգաս, ծառա եմ ձայնիդ: Յավտտ աչքին

ծուխն էր մահանա (Ա.): Քո պատվին ամոթ է,— մեզ պետք է այդ գիրքը: Պաշտպան կանգնել մեկին, մի բանի: Խաչը խաչապաշտին խոռով կենա (Ա.): Իմ քեզ սրտով սիրելը ինձ թուք ու մուր է դարձել (Ժող. երգ.): Շուշանը շփոթ չգիտեր, վաճառքին խավածարար դրին (Ա.):

Այս կարգին պատկանում է և բացազանչության տրականը՝ ավա՞ղ բախտին, վա՞յ նրան, երանի՞ քեզ, անե՛ծք չար սատանին, ամո՞թ այսպես ասողին:

3. Անել բայը մի կրող խնդրով, օրինակ՝ մեկին մի բան անել, բարիք անել, մեկին աշակերտություն, նկատողություն անել:

4. Օգնել, նպաստել. օծանդակել, աղոթել. ծառայել, վկայել. սպասել, մնալ, հավատալ,—բազավորել, իշխել, տիրել. տիրանալ. նախագահել, աշակերտել և ուրիշ չեզոք բայեր, որոնք նշանակում են՝ մեկին մի բան անել, մատուցանել, տալ. մեկին մի բան դառնալ, լինել: Օրինակ՝ Տիգրանը թագավորեց Հայոց աշխարհին (թագավոր դարձավ, կամ թագավորություն արեց): Նա տիրացավ որբի կյանքին (տեք դարձավ): Նա էր նախագահում մեր ժողովին (նախագահություն անում): Օգնել մեկին (օգնություն տալ, անել): Աղոթել Աստուծուն (աղոթք մատուցանել, անել): Մառայել մեկին, մի բանի (ծառայություն անել, մատուցանել, ծառադառնալ): Հավատալ մի բանի (հավատ ընծայել):

5. Որոշ թվով ածականներ եմ, լինիմ բայով, կամ մենակ. օրինակ՝ Գլխիդ անցքին եմ հետաքրքիր (Գ.-Ք.): Փորը փողին շահ (օգուտ) չէ (Ա.): Սպիտակ շունը բամբակ ծախողին վնաս է (Ա.): Քո արած ցեխին մի գդալ ջուրն էլ է հերիք (Ա.): Ես ու դու ենք իրար հարկավոր: Այդ բանը զգվելի է ինձ: Այսպես և՛ շահավետ, օգտակար, վնասակար, ձեռնտու, հարկավոր, պիտանի (պետք), անձնվեր, առողջարար, բավական, հեշտ, դյուրին, դժվար և այլն.— ախորժելի, զվարճալի, հաճելի, կասկածելի, ծանծրալի, տաղտկալի, կարելի և այլն, ինչպես և բացասականները՝ անախորժ, անհաճո, անդյուր, անկարելի և այլն:

6. Որոշ թվով ածականներ, երբեմն և գոյականներ, երբ ստորոգյալ են եմ, լինիմ բայի, որի ենթական մի անորոշ դերբայ է: Այսպես և հաջողվել, մնալ բայերը: Օրինակ՝ Բավ է մեզ, եղբարք, ողորմելի երեւել: Ամոթ է քեզ այդպես վարվել: Կարելի՞ է ինձ այժմ հեռանալ: Մեզ մնում է միայն գնալ ջուրն ընկնել: Ինձ չհաջողվեց ժամանակին տեղ հասնել: Այսպես և՛ ժամ է, ժամանակ է

մեզ... լավ է ինձ... հեշտ է ձեզ... վայել է մեզ... արժան է մեզ... ձեզ պետք է...

Ման. Այս տրական խնդիրն ուղղական ենթակա է դառնում, երբ անորոշ դերբայը դիմավոր բայի է փոխվում. օրինակ՝ Բավ է, որ մենք ողորմելի երեվանք: Ամոթ է, որ դու այդպես վարվես:

95. Ներգործող խնդրի տրական դրվում է՝

1. Լի վերջացած բայական ածականների հետ, ինչպես՝ սիրելի, ատելի, նախանձելի, ցանկալի, բաղձալի, ընդունելի, տեսանելի, լսելի, տանելի և այլն, որոնք ունին կրավորական նշանակություն, ուստի և ներգործական սեռով ասելիս՝ ներգործող տրական խնդիրը դառնում է ներգործող ենթակա: Օրինակ՝ Արտաշեսը սիրելի էր ժողովրդին, իսկ Արտավազդն, ընդհակառակն, ատելի էր ամենքին, — Արտաշեսին սիրում էր ժողովուրդը, իսկ Արտավազդին, ընդհակառակն, ատում էին ամենքը: Այդ ցանկալի է ինձ, — ծաայդ ցանկանում եմ: Շուտով լսելի եղավ մեզ ջրերի խոխոջյունը, — Շուտով լսեցինք մենք ջրերի խոխոջյունը:

2. Կրավորական բայերի հետ փոխանակ բացառական հոլովի. օրինակ՝ Ի՞նչպես իզուր խաբվել ես դու սուտ խոսքերին շար աղվեսի. — Ահա պոետն էլ, պատրանքով հարբած, գերվեց մի անգամ ժպտուն ալեբերի. — Թովված, կախարդված, տարված այն երգին, վերացավ թռավ իմ վշտոտ հոգին դեպի երջանիկ մի ուրիշ աշխարհ (Հովհ. Թում.): Փափագելի էր, որ առանց հոսանքին մոլորվելու... (Արարատ, 1908, ապրիլ. եր. 366): Թացն էլ կայրվի շորի կրակին (Ա.):

96. Ստացական տրական դրվում է կամ, լինիմ (երբեմն և եմ) բայերի հետ և ցույց է տալիս այն անձը կամ իրը, որն ունի կամ ունենում է մի բան: Այս կիրառությունն ավելի ժողովրդական է. գրական լեզվի մեջ սովորաբար ունիմ բայն է գործածվում. օրինակ՝ Մեծ ալեբերին լույս չկա, գեր թեբերին ույժ չկա (Ա.): Ամեն աշուղի մի դավրան կլինի (Ա.): Մի տան որ երկու տանտիկին լինի, տախտն անավել կմնա (Ա.): Հակոբին մի որդի եղավ (Հակոբը մի որդի ունեցավ): Նրանց սովորությունն չէ այդ բանն անել (նրանք սովորություն չունին...): Մարդկանց սովորություն է, որ միշտ ժամ գնան (Պո.): Այս սուտ ու փուշ աշխարհումս հայ քրիստոնեին հանգստություն չկա. — Այս գյուղի մեջ ձեզ իջևան չկա (Պո.):

Ման. Ժողովրդական լեզվի մեջ ռեփմ բայի ենթական հաճախ դրվում է իբրև ստացական տրական խնդիր. օրինակ՝ Մեզ մի գիժ ունեինք, մինն էլ Շամբա եկավ (Ա.): Խեղճին չաց շունի ուտելու էժան մսին խաշու չի ունեւալ (Ա.):

97. Առանձնության տրական խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որ ինքը մենակ, առանց ուրիշների մասնակցության, առանձնապես զբաղված կամ շահագրգռված է գործողությամբ: Այսպես գործ են ածվում՝

1. Անձնական դերանունները կրկնված. օրինակ՝ Ինձ ու Ինձ (կամ՝ Ինքս Ինձ) այրվում, փոթոթվում եմ: Ինքդ քեզ (կամ քեզ ու քեզ) մի միտք արա՛, տես: Բախտն իրան իրան կգա (Ա.): Ինքն իրան վեր ընկնողը լաց չի լինիլ (Ա.): Մալած շորն իրան իրան կմաշվի (Ա.): Նա իրան իրան միտք է անում, թե... Քնի գնալու ժամանակ աչքերն իրանց իրանց խփվեցին: Միտք անենք, վեր ածենք, հանենք մեզ ու մեզ.— Ձեզ ու ձեզ խորհուրդ արեք:

2. Անձնական դերանունները գլխու կամ գլուխ բառի հետ, երբ դժգոհության զգացմունք է արտահայտվում. օրինակ՝ Քեզ ու գլուխ (Բեզ ու գլխու, դու քո գլխին) բաներ ես բռնում:— Ինձ ու գլուխ (Ինձ ու գլխու, ինքս իմ գլխին) չարի այդ բանը: Նա ինքն իր գլխու (գլխին) գնում է նրան ասում, թե... Իրան ու գլխու բան բռնել:

98. Գնի տրականը ցույց է տալիս արժեք ու տոկոս և լինում է խնդիր՝ գնել, առնել,— ծախել, վաճառել, տալ և այլն բայերի՝ իբրև պատասխան ո՞րքանի, քանիսի՞ (ն) հարցերի. օրինակ՝ Հարյուր մանեքի մի ձի կառնեն, կխնայեն, թե թամբ առնեն (Ա.):— Այս գիրքը տասը կոպեկի գնեցի:— Այդ ապրանքը քանիսի՞ տվիր (ծախեցիր).— տասը ռուբլու:— Մի ձուն երկու կոպեկի էին տալիս:— Նա հարյուրին հինգ տոկոս է առնում:— Նա մեկին տասն աշխատանք է վերցնում:— Այս տունը հարյուրին տասը եկամուտ է բերում:— Զիշտ է, ամեն զալիս՝ նա մեզ մի բան բերում է. բայց գնալիս մեկին հինգ հետը տանում է:— Կիսագնի ծախել, առնել. վնասին ծախել մի բան: Առքի գնին ծախել մի բան:

99. Պատճառի տրական խնդիրը, փոխանակ բացառականի, գործ է ածվում ալելի արևմտյան աշխարհաբարի մեջ. օրինակ՝ Քո խոսքին չեմ անի այդ (քո խոսքի համար): Խնձորի հոտին (հոտի վրա, հոտից) հավաքվեցին օձերը: Առավոտը շուտով զանգակի ձայնին (ձայնի վրա. ձայնից) տեղից վեր թռավ:— Շփոթվելուն

(շփոթվելու համար, շփոթվելուց) լեզուն կապեցավ: Ես կմտածեի, որ զիս շատ սիրելուն քովես չի բաժնվիր:

Ման. Մի քանի բառեր, ավելի ժողովրդական լեզվի մեջ, ու վերջավորությամբ գործ են ածվում իբրև պատճառի տրական, որ և իբրև բացառական է ըմբռնվում: Օրինակ՝ Ամոթու կարմրել, կսկծու մեռնել: Կսկծու փառք Աստծու (Ա.): Ահու շորանալ: Գելի ա՛նու տուն չշինե՞նք (Ա.): Չվածեղի սիրու թավի կոթը կպանեն (Ա.): Քո սիրուդ ինձ կպանեն (Ժող. երգ.): Ամեն շաբաթ մոմ է վառում ս. Գեորգի սիրուն. Աստուծու սիրուն, խնայեցեք կյանքս. Աստուծու խաթեր, ձեր հավատքի խաթեր, մեզ թողեք (Պո.): Գաղափարի մը սիրուն է, որ մեր ժողովուրդը շարշարված ու հռչակված է (Ա. Չոպ.): Այսպես և՛ ծիծաղու թուլանալ, կոտորվել. վախու, դարդու հիվանդանալ. ծարավու կոտորվել: Մայրը դուրս է թռչում, փաթաթվում որդուն, և երկունքն էլ վեր են ընկնում ուրախ ու թրջացած (Պո.):

Գ. Նպատակի տրական

100. Տրականը ցույց է տալիս այն նպատակը, որին ուղղվում է գործողությունը կամ որի համար կատարվում է մի բան: Այս նշանակությամբ գործ են ածվում.

1. Անորոշ դերբայի տրականը. օրինակ՝ Գնաց ջուր բերելու: Նրան տարավ ճանապարհ ձգելու: Թեք ընկավ քնելու: Գնաց տուն հանգստանալու:

2. Գոյական անունների տրականը. օրինակ՝ Թագավորը նըստեց դատաստանի (դատաստան անելու):— Գնացին Երևան առուտուրի (առուտուր անելու):— Ինչ մուրազի, ինչ խորհրդի որ եկել եք, սուրբ Կարապետն ինքը կատարի (Պո.— ինչ մուրազ, ինչ խորհուրդ անելու, որ...):— Աղքատի մինը կգնա գողությունի (գողություն անելու):— Նստեցին հացի (հաց ուտելու):— Սելը գնաց փայտի (փայտ բերելու), բերեց՝ բերեց. չբերեց՝ ինքը փայտ է ու փայտ (Ա.): Քեզ ջո՛ւրն եմ ուղարկել թե խաբա՞րի (խաբար բերելու):— Հետ դարձան ուրիշ ծաղկի (Պո.— ծաղիկ քաղելու):— Այսպես և՛ գնալ, գալ, ելնել, դուրս գալ առուտուրի, գործի, բանի (գնա քո բանին), կովի, օգնության, ջրի, փայտի, ցորենի, ցախի և այլն:— Կանչել, հրավիրել, խնդրել, ուղարկել ճաշի, խորհրդի, ժողովի:— Պատրաստվել մի բանի (մի բան անելու):— Ման գալ մի բանի, կանգնել աղոթքի, հանել վաճառքի և այլն: (Տե՛ս § 70):

Դ. Կրող խնդրի տրական

101. Տրականն իբրև հայցական (հայցական տրական) ցույց է տալիս կրող անձը կամ ընդհանրապես որևէ առարկա, լինի մարդ.

կենդանի թե իր, որ կրում է անցողական բայերի գործողությունը և մտածվում է իբրև անձ (ո՞ւմ հարցի պատասխան) և ոչ իբրև իր, բան (ի՞նչ, ի՞նչը հարցի պատասխան):

Իբրև կրող անձի խնդիր հայցական տրական գրվում են.

1. Անձի անունները սովորաբար, երբ որոշված են, երբեմն և երբ անորոշ են: Օրինակ՝ Հայր թակի Վարդանին (ո՞ւմ), թուրքը թակի Վարդանին (Ա.): Խեղճ մարդուն աստված չի ստեղծել (Ա.): Ես տեսա նրա ուղում: Նա գնաց և խնամուճց այնտեղ չգտավ: Դուռդ փակ պահի՛ր, դրացուդ գող մի՛ բռնիլ (Ա.)—Մարդ մարդի դժվար կճանաչի (Ա.): Ամեն մարդու իր արժանավորության համեմատ կպատվեն:— Այդքան՝ մարդի ցեխը չեն կոխիլ.— Բերեց, մի պըստիկ հինգ տարեկան աղջկա նստեցրեց մեջտեղը (Պո.): Աստված ողջ պահի ամեն մարդի էլ: Ի՞նչպես կարող է այդ ատյանը դատել որևէ փահալայի, վարդապետի, երբ... Քրիստոս շաբաթ օրը բժշկում է մի ջրգողյալի, մի կաղի, մի դիվահարի: Բայց հիմա ուզում եք ինձ սպանել, մի մարդի, որ ճշմարտություն եմ խոսել (Հովհ. Ը. 40): Նույնիսկ առաջնորդը հետևեց կանանց օրինակին՝ որդեգրելով երկու աղջիկներին.— Քույրիկը կանչեց մեզ, այլև անցյալ տարում ավարտողներից՝ իրենց ընդունակությամբ հայտնի մի աշակերտի ու աշակերտուհու.— Մի առաջնորդ ունենալու պատճառով նստեցրել է կողքին այնպիսի մի գռեհիկ, որից... Մի՞թե ինքն այնքան անմտաբար է խոսում, որ ամաչեցնում է նույնիսկ մի հյուրընկալ զյուզացու (Մուր.):

2. Իրի անունները, երբ անցողական բայը բարոյական իմաստ ունի, և կամ իրի անունը ոչ թե իսկական, ֆիզիկական նշանակությամբ է առնվում, այլ փոխաբերական նշանակությամբ իբրև անձնավորյալ է մտածվում: Օրինակ՝ Կարկուտը գա՝ կնձին (հողի կոշտ,—գյուղացի) թակի, արևը դիպնի՝ կնձին այրի (Ա.):—Խաչին (սովորաբար՝ խաչը) տերը զորավոր կանի (Ա.— Պո.):— Սիրով էրված սրտին ո՞ր ջուրը կարա հովացնիլ.— Ուզում էր հենց անի, որ սառեերին, ձուրեերին էլ լացացնի (Պո.): էն օրից սկսած՝ հայր հողին է սիրել, հողը՝ հային.— Կիսամեռ դիակին պսակի չեն տանիլ.— Երեսեկ կլինի այն օրը, որ բլբուլը կտեսնի վարդին բաց էլած.— Վարդն իր ոսկի կոճակի կոկոմներով իմաց է տալիս, թե ես ղրկել եմ իմ քույր մանիշակին, որ ձեզ ուրախացնի (Պո.):— Նզովելով փամուճ՝ ճանապարհորդը վերարկուի թևերը հագավ.— Եվ սիրով վառված քաղցրաձայն սոխակ գտել է վարդին (Ղ. Աղ.):— Հասոն (իր սրինգով) փառեերին էր ղողացնում, Սև ջրի ալիքները

հուզում, բնությունն էր քարացնում, զեփյուտին ողբացնում (Վ. Փափ.)։— Եվ իմ պարտիզում— մռայլ, ամայի, խեղճ ուղիներին ջարդում է քամին։— Իմ շիրմի վրա կիջնի, կմնա տատասկը վայրի։ Եվ անապատում... հոգիս... կզգվե տատասկին դժնյա (Ավ. Իսահ.)։ — Եվ նա, երբ որ գա՝ աշխարհին կհանդիմանե մեղքի համար (Հովհ. Ժ. 8)։— Այն ժամանակ նա սկսեց նախատել այն Բաղադներին, որոնցում եղան նրա հրաշքներից շատերը (Մատթ. ԺԱ. 20)։— Ազոա՛վ. ազոա՛վ, կաղնուն թող, կաղնին ինձի կաղին տա... Ազոավը թողեց կաղնուն (Ղ. Աղ.)։

3. Կենդանիների անունները, որոնք միջին տեղ են բռնում անձի և իրի անունների մեջ, ուստի ավելի հաճախ իբրև անձ են մտածվում, մանավանդ երբ դառնում են խնդիր բարոյական նշանակությամբ բայերի։ Օրինակ՝ Մի՞թե դու կարող ես իրավունքի տեսակետից մեղադրել քո եզին, եթե նա հարեանի բախում փափուկ խոտ տեսնելով՝ մոտենա և ուտե։ Այդ դեպքում հանցավորը ոչ թե եզը, այլ դու կլինիս, որ չես կապել անբանին։— Սալբին դուրս վազեց զեպի կտուրը՝ հավիթին հալածելու։— Նոյր պատուհանը բացավ և դուրս թողեց ազուսկին, որպեսզի իմանա, թե չրերը ցամաքե՞լ են թե ոչ։— Քո այդ վարմունքը, իհարկե, կզարմացներ քո շանը (Մուր.)։— Նա շանը ծեծեց։ Նա ձիուն մտրակեց (Պո.)։

4. Գոյականաբար դործածված ածականները, երբ անձի անվան կամ իբրև անձ մտածված առարկայի անվան համար են ասվում։ Օրինակ՝ Աստված էլ լավին (լավ մարդուն) է տանում (Ա.)։ Աստված իր ստեղծածին չի կորցնիլ (Ա.)։ Նա իր ընկերներից երեքին միայն տարավ հետը։ Հազարներ նստում են (թռչունները) մի ծառի վրա և ճկճկոցով վերն Աստծուն են ուրախացնում, վարը՝ ծառի տակն իր համար նվիրական շինած երջանիկ զույգին (Պո.)։ Մի քանի տեսակ զգացմունքներ միասին թունդ ելան իմ սրտում և՛ ուրախություն, և՛ վարանք, և՛ երկյուղ, և՛ տխրություն... բոլորը միմյանց հակասելով, միմյանց մյուսին հետ կամ առաջ մղելով (Մուր.)։

5. Անձնական և փոխադարձ դերանունները՝ ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ, իրեն, իրենց, միմյանց, իրար(ու) և ոմանք անորոշի տրականը՝ ոմանց, որ առնվում են միշտ իբրև անձի կրող խնդիր։ Օրինակ՝ Այս է իմ պատվիրանը, որ իրաւ սիրեք, ինչպես որ ես ձեզ սիրեցի։— Ինձ տես, Բեղ լաց. որտեղ որ ես՝ ամուր կաց (Ա.)։ Աշակերտներից ոմանց միայն ուղարկեցին զբոսնելու։

6. Ցուցական դերանունները՝ սա, դա, նա. ո՞վ հարցականը, ու հարաբերական դերանունը և ստացականները՝ իմո՞նք, ո՞նե՞նք,

մերոնք, ձերոնք, երբ անձ են ցույց տալիս: Օրինակ՝ Տիգրանը եկել է. ես գնում եմ նրան տեսնելու: Դու ո՛ւմ տեսար,—Տիգրանին: Նրա եղբայրը, ուրիշ աքսորել էին մի տարով, արդեն վերադարձած է: Ես գնացի, բայց մերոնց չտեսա այնտեղ:

Ման. 1. Իրի և վերացական անվան համար իբրև կրող խնդիր գործ են ածվում հայցական ուղղականներ՝ այս, այդ, այն, սա, դա, սրանք, դրանք, մերոնք, ձերոնք. օրինակ՝ Այս էլ խոսքի ձեզ հետ, որ երբ որ ժամանակը գա, ստանձ հիշեք, թե ե՛ս ասեցի ձեզ (Հովհ. ԺԶ. 4): Այն բաժակը որ իմ հայրը տվավ ինձ, երս այն չիմե՛մ (Հովհ. ԺԸ. 11): Ես իմոնքն (ինձ պատկանած քաները) եմ միայն բերել հետս: Խսկույն իջնելով՝ սեղմեցի ձեռը, ու նա կանխավ ուղղել էր ինձ.— Նա յուր ծախքով և, իհարկե, նաև մեր օգնությամբ շինեց զպրոցական տուն, ու անշուշտ կտեսնեք (Մուր.):

Նմանապես ո՞վ հայցականը, երբ որոշ անվան տեղ չէ գրվում, այլ առնվում է անորոշ իմաստով, իբրև ի՛նչ մարդ, իբրև կրող խնդիր գրվում է հայցական ուղղական. օրինակ՝ էլ ո՞վ ունիմ ես, որ լաց չիինիմ: էլ ո՞վ ունի (սուլթանը), որի վրա կարողանա հենվել (Մշակ, 1908, № 216): Զարթնի քեզ ո՞վ ունիմ աշխարհումը (Սունդ. Պեպո):

Ման. 2. Ու հարաբերական և ցուցականները, մանավանդ ես. նա՛նախ հայցական տրական են դնում փոխանակ հայցական ուղղականի նաև այն ժամանակ, երբ իրի անվան համար են գործածվում: Եվ այս կիրառությունը կարելի է տեսնել նույնիսկ Մուրացանի երկերի մեջ, որոնց լեզուն այս կողմից համեմատաբար ավելի հնաձև է: Օրինակ՝ Քաղցրաշունչ զևփյուղը ...զալիս շփվում էր դեմքիս այնպես մեղմ ու անո՛ւշ, որ նրան չիովին վայելելու նամար՝ ցանկանում էի ձիուս ընթացքը կասեցնել.—Ահա Ուզուն-Դարան (երկար ձոր)։ Նա՛ր ձգվում է երկու կողմից... նրան ակոսում է մի փորրիկ գետակ.—Շատ ժամանակ չէր, ինչ այս նորությունները սկսել էին ինձ զբաղեցնել, երբ անսպաս մի հանգամանք մոռացնել տվավ նրանց և իմ կյանքի ընթացքը բոլորովին փոխեց.— Պետք է այդ շարիքների դեմ թումբեր հաստատել և այդ թումբերն են՝ չիմնավոր ուսումը և ճշմարիտ լուսավորությունը: Դրանց տարածելու համար՝ մենք կարոտում ենք ձեր աջակցության.— Նրա բոլոր խոսածները կենդանի էին դեռ իմ լսողության մեջ. ես շարունակ որոճում, քննում էի նրանց.—Ժամանակը... հնացրել է արդեն և իմ վերքերը, թեպետ բոլորովին չէ բուժել նրանց.— Այս երկու բառերը... ես կամենում էի արտասանել նրանց հաճախ.—Մայրս սրբեց իմ աչքերը, համբուրեց նրանց.—Թեպետ սերը նույն ինքն առաքելությունն է, սակայն ժամանակն ու հանգամանքները նազիվ են նրան յուր սկզբնական կամ որ նույն է՝ առաքինական սահմաններում պահում.—Ես այս խոսքերը մեծ մեծ տառերով տախտակի վրա օրինակելով՝ կախեցի իմ սենյակի ձուկատին: Այնուհետև ամեն օր կարդում էի նրանց (Մուր.):

նրա աշքերի առաջ բացվեցավ նանկարծ մի բաց-կապուտակ դաշտ, որին նա սկզբում հորիզոնը փակող մշուշ կարծեց.—Կան ցավեր, որոնց չպետք է մոռանալ. բայց որքա՛ն շատ են և այն վշտերը, որոնց եթե շմոռանայինք, կյանքը մեզ համար կդառնար դժոխք.—Բառեր, որոնց ես այդ ժամանակ թութակի պես արտասանեցի.—Կենդանի են հիշողությանս մեջ նրա իմաստալից խոսքերը, որոնք... գրված են իմ հիշատակարանում և որոնց ես այսօր մի անգամ էլ կարդացի.—Պարտքերը, որոնց ամեն մի օրինավոր ամուսին պարտավոր է անթերի կատարել.—Թող հիշեն նաև մեռած ցորենը, որ կյանք տվավ հասկերին և որին այլևս հափշտակիչ թռչունները չեն կարող փորել և չողից հանել (Մուր.)

Ու հարաբերականի այս հայցական տրականի գործածությունը սխալ է իսկապես. ուղիղ հայերենն է այդ բոլոր դեպքերում, լինին եզակի թե հոգնակի, դեռ անփոփոխ ու ձևը, ինչպես... դաշտ, որ նա սկզբում հորիզոնը փակող մշուշ կարծեց.—Կան ցավեր, որ չպետք է մոռանալ. բայց որքա՛ն շատ են և այն վշտերը, որ եթե շմոռանայինք... բառեր, որ ես այդ ժամանակ թութակի պես արտասանեցի և այլևս։ Իսկ երբ այս կարգի որ հարաբերականը խնդիր է մի անորոշ դիրքայի, որ որոշող հոգ ունի կամ հղովված է, այն ժամանակ եզակիի համար դրվում է հոգով՝ ուր, կամ իբրև առարկայական սեռական, իսկ հոգնակիի համար՝ միայն իբրև առարկայական սեռական (§ 82. 1)։ Օրինակ՝ Մի՛ մտածիր այն ցավի մասին, որը (կամ որի) դարմանելը վեր է քո ուժից։ Մի՛ մտածիր այն ցավերի մասին, որոնց դարմանելը վեր է քո ուժից.—Այս ամենն ինձ համար առեղծվածներ էին, որոնց պարզելու համար պակասում էր միջոց (Մուր.)։

102. Մի քանի անցողական բայեր՝ հաղթել, վնասել, երանել, ձայնել, ողջունել, ապտակել և այլն տրական հոլովով են առնում ոչ միայն կրող անձի, այլև կրող իրի խնդիրը. ինչպես՝ հաղթել մեկին, մի մարդու, մի դժվարության. վնասել մեկին, մեկի գործին. ապտակել մեկին, մեկի երեսին (իբրև վնաս տալ, ապտակ տալ, երանի տալ և այլն)։

Ծան. Աշխարհաբարը, ինչպես տեսանք (§ 66. 3, Ժ.), կորցնելով հին շայցականի հոլովական ձևը՝ սկսել է նախ ուղղականի ձևը,— որ եզակիում նույն է հայցականի ձևի հետ,— գործածել բոլոր դեպքերի համար նաև հայցականի նշանակությամբ Ծրկու հոլովի այս ձևական նույնացումից սակայն հաճախ խոսքի երկդիմություն է առաջ գալիս, որովհետև հայերենում հաստատուն բառապատկերում չկա, և հայցականի զ, ինչպես և մյուս նախդիրները դուրս են ընկել լեզվից. «Տիգրանը տեսավ Վարդանը» խոսքի մեջ չի հասկացվում ենթական և կրող խնդիրը։ Այս երկդիմության առաջն առնելու համար արևելյան բարբառները հայցականի նշանակությամբ անձի անունների համար երբ որոշված են, սկսել են գործածել տրական հոլովը։ Այս փոխանակությունն անշուշտ սկսվել է գերանուններից, և գրաբարում արդեն տեսնում ենք դրա սկիզբն անձնական

դերանունների մեջ՝ (զ) մեզ, (զ) քեզ, (զ) ձեզ, որոնց նմանությամբ ասվել են նաև ինձ, սրան, դրան, նրան և այլն, և ապա անձի անունները, երբ որոշված են։ Տրականի գործածությանը կրող խնդրի համար՝ անշուշտ ազդել են և այն դեպքերը, որոնց մեջ գրաբարում արդեն մի շարք ներգործական բայեր՝ հաղթել, աղաչել, պաշտպանել և այլն. տրական հոլովով են առնում իրենց կրող խնդիրը. բայց այս գործածությունն ընդհանրացել է ավելի այն պատճառով, որ տրականը ստացել է նաև հանգման հոլովի, այսինքն՝ հայցականի նշանակություն։

Տրականն իր էական նշանակությամբ է հոլով գործողության մասնակից անձի, որին ուղղվում է մի բան և որ գիտակցաբար ստանում, ընդունում է այն. օրինակ՝ «Ես տալիս եմ քեզ» խոսքով հասկացվում է՝ ես տալիս եմ և դու ստանում, ընդունում ես։ «Տերը հրամայեց ծառային» նշանակում է՝ տերը հրամայեց և ծառան լսեց, հնազանդվեց։ Այս նշանակությամբ գործ է ածվում մեծ մասամբ տրականը գրաբարում. բայց այժմ այս հոլովի նշանակությունն ավելի ընդարձակվել է, և շատ խնդիրներ, որոնք մեր հին լեզվի մեջ ի. առ, ընդ և այլ նախդիրներով հայցական են դրվում իբրև գործողության հանգման նպատակակետ,— ինչպես որ է հայցականի հիմնական նշանակությունը,— դրվում են տրական հոլովով. այնպես որ տրականն այժմ պահելով հանդերձ իր հին նշանակությունը՝ ցույց է տալիս գլխավորապես գործողության հանգումը, հայցականից այն տարբերությամբ, որ հայցականը գործողության հանգման պարագան է նշանակում, մինչ տրականը հանգման առարկան է ցույց տալիս։ Օրինակ՝ Երկինք նայել (ո՛ւր, դեպի ո՛ւր նայել), երկնքին նայել (ինչի՞ն նայել). հասանք տուն (ո՛ւր), հասանք տանը (ինչի՞)։ Շուտով հասանք մի հեղեղատի (ինչի՞), որից պիտի անցնեիր... Նա մտրակեց ձին և աներկյուղ մտավ հեղեղատը (ո՛ւր).— Հասանք մի հորդ աղբյուրի.— Հասնելով այդ բլրին՝ սկսա... (Մուր.)։ Գնա՛ մեր տուն (ո՛ւր), Ամավիրին (ինչի՞, ո՛ւմ) տար համբավ, որ շտպաս իր իշխանի դառնալուն (Գ.-Ք.)։ Մինչև դու ինձ կհասնես, ուղտի պոչը գետինը (ո՛ւր) կհասնի (Պո.)։

Մտածողության եղանակի այս փոփոխության հետևանքը բնականաբար պիտի լիներ և այն, որ անցողական բայերի հանգման և կրող խնդիրն ևս, երբ գիտակցաբար ընդունող կամ կրող անձ է նշա-

նակում, պիտի արտահայտվեր հետզհետե տրական հոլովով. ուրիշ խոսքով՝ նա ինձ դարմացնում է. նա հուրը պատվեց. նա Պետրոսին ծեծեց. Ես քեզ եմ մեղադրում. նա հիվանդին խնամում է և այլն խոսքերի մեջ բայերի խնդիրներն ըմբռնվեին իբրև մի հանգաման անձ, իբրև՝ նա ինձ դարմանք է պատճառում. նա հորը պատիվ տվավ. նա Պետրոսին ծեծ տվավ. Ես քեզ եմ մեղադիր լինում. նա հիվանդին խնամք է տանում:

Մի անգամ որ տրականն անցել է հայցականի տեղ, որոշված անձի անուններից այս կիրառությունն ընդարձակվել է նաև անորոշ անձի և կենդանիների և նույնիսկ իրերի անունների վրա: Լեզվական այս զարգացումը սակայն դեռ վերջնական կերպարանք չի ստացել: Արևմտյան բարբառների մեջ տրականի գործածությունն իբրև կրող խնդիր դեռ նոր է սկսում տարածվել. իսկ արևելյան բարբառներում, նույնիսկ արևելյան աշխարհաբարում ևս, մանավանդ առածների և ասացավոր խոսքերի ու զարծվածների մեջ, դեռ հաճախ հայցականը տրականի հետ խառն գործ է ածվում նույնիսկ անձի անունների համար, երբ որոշված են: Հաճախ դժվար է իմանալ, թե կրող խնդիրը տրակա՞ն պիտի զնել, թե՞ ուղղական, թե՞ երկու ձևն ևս խառն անխտիր կարող են գործածվել: Ընդհանրապես կարելի է ասել միայն, որ տրականը լինելով մասնակից անձի և հանգաման հոլով՝ ամենայն կրող խնդիր, լինի մարդու, կենդանու թե իրի անուն, երբ մտածվում է իբրև գիտակցաբար ընդունող, զբրվում է տրական հոլովով. կամ թե՛ ամեն անցողական գործողություն, որ պահանջում է գիտակցաբար ընդունող մի առարկա, որին վերաբերում է գործողությունը, պահանջում է, որ առարկայի անունը իբրև կրող խնդիր՝ զրվի տրական: Իսկ, ընդհակառակն, ամեն կրող խնդիր, որ մտածվում է իբրև անգիտակից իր (ի՞նչ), զբրվում է հայցական ուղղականի ձևով: Այսպես իբրև իր (ի՞նչ) մտածվում է անձի անունը սովորաբար երբ անորոշ է, երբեմն և որոշված ժամանակ. օրինակ՝ նա իր համար մի լավ ընկեր (ի՞նչ) է ճարել: Ամեն մարդ իր սիրելի ընկերն (ի՞նչը) ունի: Կրոնը սովորեցնում է սիրել (ի՞նչը) բարին, ճշմարիտը և ընկերը և հեռանալ այն ամենից... (Մուր.): Մի վեղարավոր գյուղերն ու քաղաքներն ընկած՝ աշակերտներ (ի՞նչ) էր հավաքում.— Դպրոց է շինել, ծծկեր մանուկներն է մեջը ժողովել.— Ողջ Տաճկահայքի սիրտը գողացել է՝ նրանց մանուկները որսալով (Պռ.): Տե՛ս և § 71:

Մինչ մի կողմից տրական հոլովն այսպես գործ է ածվում իբրև հայցական կրող առարկայի համար, մյուս կողմից չեղոր բայերն

ևս, որոնք տրական հոլովով են առնում այն խնդիրը, անձն կամ իր, որին ուղղվում, վերաբերում է գործողությունը, այժմ ըմբռնվում են հաճախ իբրև ներգործական բայեր, և դրանց համար կազմվում են համապատասխան կրավորական բայեր, կամ թե այդ բայերն ևս երբեմն տրական հոլովով բնության խնդրի փոխանակ՝ հայցական ուղղական են առնում ինչպես մի կրող խնդիր. օրինակ՝ Ցավալի է նկատել, որ մեր մեջ օգնելու և օգնվելու գործն էլ ստոր շահատակությանց առարկա դառնալ սկսած է (Մշակ, 1909, № 15): Մենք իրավունք ունենինք նրանից շատ բան սպասելու նա տիրեց շատ երկիրներ (փոխանակ՝ երկիրների): Նրան սպասում են,— նա սպասվում է այս երկ'օրը: Առաջնորդել մեկին,— առաջնորդվել մեկից: Նա իշխում է ուրիշներին, թե՛ իշխվում է ուրիշներից: Այդ գործը դեռ չեն նայած,— այդ գործը դեռ չի նայված: Մեր լեզվական ըմբռնումով, ուրեմն, ներգործական է ամենայն բայ, որ առնում է մի առարկայական խնդիր,— լինի տրականի թե ուղղականի ձևով,— որը դառնում է համապատասխան կրավորական բայի ենթակա (§ 30. 1):

Ե. Ներգոյական տրական

103. Տրականը ներգոյականի նշանակությամբ լինում է՝ տեղի, ժամանակի և ձևի ու կերպի տրական:

Տեղի տրականը ցույց է տալիս այն տեղը, ուր կա կամ լինում է մի բան: Այսպես գործ են ածվում.

1. Մարդու և կենդանիների մարմնի մասեր կամ տեղ ցույց տվող բառերը վրա բառի նշանակությամբ: Օրինակ՝ էշն ի՞նչ գիտե, թե մեջքին ինչ կա (Ա.): Հագիվ լրացավ քսան և մեկ տարիս, աղվամաղ բուսավ երես ու ծնոտիս (Գ.-Ք.): Ճակատին գրված է: Ոսկի մատանին մատին, օղբրն ականջներին.— նրա աչքերն ընկան ծնկանը գրված գրքին (Մուր.):— Այսպես և՛ ականջիս, ականջիդ, ականջներիդ, ականջներին. այտին, աչքին, բերանին. գազաթին, գավակին (թարթին), գլխին, գոգին, գրկին, երեսին, թևին, թիկունքին, թշին, լանջին, ծնոտին, ծոծրակին, ծոցին, կատարին, կշտին, կողքին, կրծքին, կուռը, ձեռին, ճակատին, մատին, մեջքին, շալակին, շլնքին, շրթունքին, շրթանը (թոնրի շրթանը նըստած), ոտին, ուսին, պարանոցին, պոնկին, սրտին, քթին և այլն: Այսպես նաև իբրև մասի անուններ՝ արին, եղերքին (եզրին), ծայրին, (դոան) շեմքին և այլն:

2. Հագիս, հագիդ, հագին, հագներիս, հագներիդ, հագներին. օրինակ՝ Զուններ շապիկ յուր հագին: Գլխարկը գլխին, վերարկուն հագին ներս մտավ: Բա՛, այդ ի՞նչ է հագներիդ: Վերնաշապիկները ամենի հագին էլ կար.— Կարմիր մինթանեն կնանոնց հագներին.— Մին էլ ի՞նչ տեսնես,— մի իշի վրա նստած՝ երեսն ալյուրոտ, ոսկորի ալանգեքը շլնքին, մի ոչխարի հին քուրք թարս հագին. մի ճղճղոտած փոստ գլխին, մի աքլորի պոչ գոտկածալին, երկու մարդ էլ... մի մի աթարոց ձեռներին՝ ծանր ծանր գալիս են (Պո.):

3. Տեղի անունները. օրինակ՝ կավ եզը լծի տակին կերևա (Ա.): Կանթեղի տակին կանգնած աղոթք է անում: Շատ փարչեր կծի առաջին թավալ կլնին (Ա.): Ճրագն առաջիդ դրած է (Պո.): Կովի միջին տանձ ու խնձոր չեն ծախում (Ա.): Սուր գութանը ծիր գնաց. տեր-մշակը քամակին (ետկին.— Ժողովրդ. երգ.): Չե՛ս տեսնում, մոտիդ ընկած է.— Նրա կշտին (մոտին) սրտիս խորհուրդը հայտնեցի.— Ալագյազու շորս բոլորքին գետինը քար ու քանդ է անում (Պո.):

4. Հետ բառը միայն ժողովրդական լեզվի մեջ փոխանակ հայցականի. օրինակ՝ Գնա՛, գնա՛ հետիդ եմ. կարմիր խնձոր գոտիդ եմ (Ժող. երգ.):

5. Ուրիշ անուններ վրա բառի նշանակությամբ. օրինակ՝ Վաթսուն տարի եմ ձեր դռան(ը), հերդ ու պապերդ են իմ կռան ծնած. սնած իշխան դառած (Ժող. երգ.): Կուժը ջրի ճանապարհին կկոտորվի (Ա.): Եկավ, եկավ, ճանապարհի կիսին միտք արեց, թե... (Պո.): Տաշած քարը գետնին չի մնալ (Ա.): Ծիտն է ծառին, հավն է քառին (Ժ. ե.): Նա դռանը, կտրանը (կտրին) կանդնած է: Ուր ուր գնաս, ինչտեղ լինիս, հաստատ մնա՛ս լույս հավատիս (Ժ. ե.): Ո՛չ, ես հաստատ կմնամ իմ վնդին (Մուր.): Ընկերիդ խոսքին հավատա, է՛լի պինդ կաց քո բանին (Ա.): Երկրագործն իր ցանք ու վարին է աշխատում.— Նրանք մի խոսքի կանգնող մարդիկ չեն (Պո.):

104. Ժամանակի տրականը ցույց է տալիս այն ժամանակը. ուր կա կամ լինում է մի բան: Այսպես գործ են ածվում.

1. Ժամանակի անուններից տարեթիվ, ամսաթիվ, օր, ժամ և այլն ցույց տվողները: Օրինակ՝ ժամանակին (գալ, հասնել), յուր ժամանակին, լավ ժամանակին: Տարվա որ ժամանակին (վախտին) հյուր գա, գլուխներին վրա տեղ ունի (Պո.): Ատենին (գալ), նույն միջոցին, դասամիջոցին, ուտելու միջոցին: Այս բոլորիս, նույն վալբկյանին, հաջողության ժամին (ժամերին). Ժամի հինգին, ժա-

մի մեկ ու կեսին, երկուս ու կեսին:— Տակի շաբբին, ո՞ր ամսին, հունվար ամսին, փետրվարին, մարտին, մարտի իննին. մարտ և ապրիլ ամիսներին: Ամսի սկզբին, վերջին, ամսավերջին, պատարագի վերջին ամենքը հաղորդվեցան (սկզբում, վերջում): 1905 թվականին, 1905-ին: Կեսօրին, կես գիշերին, մեջ գիշերին, միջօրեին, գիշերվան,— հավախոսին, լուսաբացին, լուսադեմին, ճաշին, իրիկնադեմին, իրիկնապահին, արևածագին, արևամտին, արևմրտոցին, առավոտյան, երեկոյան (իրիկվան), բարի լուսին (բարի լուսուն), մութ գիշերին, օրը ցերեկին: Գարնանը, աշնանը, անցյալ աշնան(ը). երբեմն և՛ ամռանը, ձմռանը. ինչպես՝ Գարնանը մի՛ պառկի հովեր, ձմռանը (սովորաբար՝ ձմեռը, ամառը) չբռնան կովեր (Ա.):— Այս անգամին, եկող անգամին:— Ճիշտ հարմար ժամին, այսինքն ընդունելության տաք միջոցին, Վիլլայի առաջ կանգ առավ Մարկոսյանների կառքը (Մուր.): Կռվի տաք միջոցին (Մուր.):

2. Եղանակ ցույց տվող անունները. օրինակ՝ Այս եղանակին մի՞թե կարելի է տնից դուրս գալ:— Առավոտյան հովին ման էր գալիս այգումը:— Ծաշվա տժտժան շոգին դուրս են գալիս: Այս ցրտին ո՞ր ես գնում:— Տաքին, քամուն, անձրևին, կարկտին, փոթորկին, մթին (մթանը), լուսին և այլն:

3. Տոնի անունները. օրինակ՝ Այն հուսով մնա՛, որ բարեկենդանին փլավ պիտի ուտես (Ա.):— Ագռավի ձայնը թե որ Աստված լսեր, Վարդեվաթին ձյուն կղներ (Ա.):— Վատ մարդը զատկին էլ վատ կլինի (Ա.):— Համբարձման(ը) կիսմի, Վարդևորին կգիտնովնա (Ա.):— Այսպես և՛ Համբարձման տոնին, Մենդին կամ Մենդյանը, Զրօրհներին, Հոգեգալստյանը կամ Հոգեգալստին, Մաղկազարդին, Աստվածածնին, Սուրբ Սարգսին, Մեծ պատին, Նախատոնակին, նոր տարուն և այլն:

4. Ուրիշ անուններ, որոնք որոշ ժամանակամիջոցի իմաստով են առնվում. օրինակ՝ Ամեն բան կալին հայտնի կլինի (Ա.— կալի ժամանակ, կալի միջոցին):— Նրա հարսանքին ես մեծ ուրախություն արի:— Երեխայքը «Փառք ի բարձումին» ճոճանակներն ածեցին.— Այս խոսքին երկու տղան ներս մտան (Պ.— այս խոսքի վրա, այս խոսքն ասելիս): Նա երկրորդ դասին բացակա էր:— Այս երկի ներկայացմանը մեծ բազմություն կար:— Այդ բանն իմ հերքիս չի պատահել: Այսպես՝ հնձին, սերմնացանին, մեկի վերադարձին, ծնընդին, մահվանը, մկրտությանը, թաղմանը և այլն:

Ման. Ժողովրդական լեզվի մեջ անորոշ դերբայի տրականը ս. դ. և հոգե-
րով գործ է ածվում ժամանակի նշանակությամբ, օրինակ՝ Գնալուս, գնալուդ,
գնալուն (իմ գնալու, քո գնալու, նրա գնալու ժամանակ)։ Հարսանքիս որ պար
չես գալ, մեռնելուս (իմ մեռնելու ժամանակ) որ իսկի չես լալ, էլ ինչի՞ս ես
պետք (Ա.)։ Դուրսի դռնեն ներս մտնելուդ դեմդ կենեք պատվելիին խոհա-
նոցն ու բակը (Մամրյան)։

105. Ձևի և կերպի տրականն չորովով դրվում են վիճակ, տարիք,
հասակ, տեսակ, չափ, քանակ, կերպ, պատկեր, եղանակ, ձև, ազգ,
գույն, աստիճան, կարգ և ուրիշ շատ բառեր մի թվականով կամ ուրիշ
վերագրով, որոնք եմ, լինիմ բայի հետ՝ խոսքի ստորոգյալն են կազ-
մում, ցույց տալով թե ենթական ինչ դրույթյան մեջ է, ինչպիսի
է կամ ինչ ունի։ Այս տրականը կարող է և իբրև ձևի պարագա գոր-
ծածվել։ Օրինակ՝ Նա էլ նույն օրին է (նույն օրում է)։— Այս երե-
խաները միևնույն հասակին և միևնույն տարիքին են (միևնույն հա-
սակում և միևնույն տարիքում են,—միևնույն հասակն ու տա-
րիքն ունին)։— Այս մարդիկը մի խելքի են։— Սա էլ քո խելքին է։—
Նա էլ սրա չափին է։— Այս երկուսը մի տեսակի և մի կերպի են։—
Հուսնակն ա կայնել դարին, պատկերն ա քո պատկերին (Ժող-
երգ.)։— Այս երկու ձիերը մի գույնի և մի մեծությամբ են։— Դու
ի՞նչ կարծիքի ես։— Ես այն կարծիքին եմ։— Նա վատ տրամա-
դրության է։ Քո սամեն բանն էլ կարգը կարգին է։— Մի կողմը կար-
գին նստած էին մարդիկը, մյուս կողմը՝ կարգը կարգին շարված
կնանիքը։ Կարգին չես խոսում, որ բան հասկանամ։— Եկան բո-
լորվաճի նստեցին ամենքը։— Իրանց չալին չեն կենում։— Նա
վերին աստիճանի հիմարացավ այդ բանն անելով։ Այսպես և՛ նա
մեր հաշվին է ապրում։ Քո ձեռի տակին քո բնությունին կմեծաց-
նես նրան. Քո հավատին ես մեծացնում նրան (Պո.)։

Ման. 1. Ներգոյականի նշանակությամբ կան բազմաթիվ հարադրյալ բայեր
և դարձվածներ. օրինակ՝ (մի) բանի, գործի լինել, կենալ.— Ի՞նչ բանի ես,
ի՞նչ գործի ես. քո բանին կաց. բանիդ կաց. Ի՞նչ մաքի ես. Հացի լինել, եփ
ու թուխի լինել, աղոթքի լինել, իր ասածի լինել (համառություն անել), վերը
խոսքիդ չես կենալ (խոսքդ չես պահել)։ Դուք քաղաքացի եք, որդ առուտուրի
եք, որդ փեշակի (առուտուրով եք զբաղվում)։ Ամեն մարդ իր ցավին է։ Իր
գլխու լինել։

Ման. 2. Ներգոյական տրականը, երբ վերագրին ճանորդ է կամ անորոշ
իմաստով է գործածվում, անհոգ է մնում. օրինակ՝ Մի տան շերեփ որ երկու
տանտիկնոջ ձեռի լինի, տունը շուտ բաժանք կլինի (Ա.)։— Այսպիսի ազիզ օրը,
որ մարդի գլխի աղուն էլ աղան, չպիտի խոսի (Պո.)։— Մարդի գլխի կրակ է
վառվում (Պո.)։ Այդ Ի՞նչ օրի եք։ Տեղի անունների համար անհոգ տրականի
այս կիրառությունը սակայն ժողովրդական է. գրական լեզվի մեջ այս գեպքում

գործ է ածվում տեղի ներգոյական հայցականը (§ 76. 2) առանց հոդի և առնչվում է իբրև հետադրություն (§ 38). օրինակ՝ փոխանակ ասելու՝ Մի հատ կորեկ մնացել էր մի մարդի կոշկի միջի, ասվում է՝ մի մարդի կոշկի մեջ. նա ոտի տակի (տակ) կորավ։— Մարդի կշտի (մոտ) անուն ունի. Մի տեփրի միջի (մեջ) դրած էր.— Ճրագը որ կպավ, էլ մարդի առաջի (առաջ) դուռ չեն բանալ (Պո.)։

Ման. 3. Շատ բարբառներ և արևմտյան աշխարհարարը առանձին ներգոյական հոլով չունին, և այս հոլովի նշանակութունն արտահայտում են կա՛մ մեծ բառով, կա՛մ հայցականով, կա՛մ տրականով, ինչպես որ գրաբարում է։ Տրականը մեջ բառի իմաստով իբրև ներգոյական գործ է ածվում ավելի արևելյան բարբառների մեջ՝ նա փողոցին է, գեղին է, քաղաքին է, փոխանակ՝ նա փողոցում է, գեղում է, քաղաքում է։ Գրական լեզվի մեջ ևս երբեմն պատահում է այս մտքով տրականի գործածությունը. բայց ընդունված է ավելի վրա բառի իմաստով գործածությունը, քան մեջ բառի։

Բ Ա Յ Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Հ Ո Ղ Ո Վ

106. Բացառականը ցույց է տալիս ելակետը կամ սկզբնակետը, այսինքն այն առարկան կամ տեղն ու ժամանակը, որից առնչվում, բաժանվում, զատվում, հեռանում է, կամ սկսվում, ծագում, առաջ է գալիս մի բան, հակառակ հայցականի և տրականի, որոնք ցույց են տալիս հանգման առարկան ու պարագան, դեպի որն ուղղվում, մոտենում, հասնում, մատուցվում է մի բան։ Բացառականի այս նշանակությամբ բացատրվում են նրա բոլոր կիրառությունները։ Օրինակ՝ երեւանից եկան էջմիածին։ Վաղդանից անցան Տիգրանին։— Հեռացել եմ իմ մայրենի աշխարհից, սերտ բարեկամք անջատած են ինձանից։

Ա. Զատական բացառական

107. Բացառականը ցույց է տալիս այն առարկան, որից առնչվում, հեռացվում է մի բան։ Այս նշանակությամբ բացառական խնդիր առնում են բազմաթիվ բայեր և ածականներ, որոնք ցույց են տալիս՝ առնել, բաժանվել, հեռանալ. ինչպես՝ ստանալ (մեկից մի բան), հրաժարվել, խուսափել, կտրել, սլոկել, զրկել, ազատել, լսել, թաքցնել, փախչել, բաղել, օգտվել, գողանալ, ժառանգել, ուզել, խնդրել, պահանջել և այլն։ Չափազանց մեծ են ձեր պահանջները նրանից։ Պաշտոնից հրաժարում։ Իմ խնդիրքը ձեզանից այն է։

Բացառական խնդիրը կարող է ցույց տալ նաև մտավոր հեռացման առարկան. օրինակ՝ (մի բանից, մեկից) ամաչել, խոռվել, պատկառել, քաշվել, ղզուշանալ, ժուժկալել, խորթանալ, խոր-

չել, չարցնել (գեղ որ մտնես, երեխայից բան հարցրու Ա.)։— Առնել (Գարեգնի սիրտն առնվեց նրա խոսքից) և այլն։

Բ. Մագմաճ և ճյուրի բացառական

108. Բացառականը ցույց է տալիս այն առարկան, որից ծագում, առաջանում, գոյանում է, ինչպես և այն նյութը, որից շինվում, կազմվում է մի բան։ Օրինակ՝ Բախտիկս դայլի ցեղից էր. ուր գնացի՝ հայ-հայն ետես էր (Ա.)։— Այդ տերերը ո՞ր ծառից է. այն կարմիր թթենուցը հո՞ւ չէ՞.— Հայ քրիստոնյա ենք, լուսավորչի լույս չավատից ենք (Պո.)։— Նրանք մի հորից են։— Մառի որդն իրենից կգոյանա (Ա.)։— Բերդն իր միջից կկատաղի (Ա.)։ Աղջիկն իրենից շատ սիրուն էր։ Լավ ձայն ունիս, քեզնից ասել գիտես (Պո.)։— Մի ծառից թե թի կլինի, թե հորսելի (Ա.)։— Մի ծաղկից օձն թույն է շինում, մեղուն՝ մեղր (Ա.)։— Գլուխդ հո՞ւ երկաթից չէ, որ բան չէ մտնում։ (Մի բանից մի բան) Եփել, թխել, թափել, ձուլել, կարել, պատրաստել և այլն։

Ո՞ւն. Այս բացառականն իբրև վերադիր գրվելով մի անվան վրա՝ առնվում է իբրև մի ածական։ Օրինակ՝ Խրիմի մորթուց գզակը դրել էր գլխին։ Հագել էր կանաչ մահուդից կապան։— Այս խմաստով գործ է ածվում սովորաբար ե վերջավորությամբ բացառականը, որ և կարող է չա ածանցով կազմված ածականներից ծագած լինել՝ երկաթյա, քարյա, — երկաթե, քարե, ուստի հաճախ իբրև սոսկ ածական է ըմբռնվում և ոչ իբրև բացառական հոլով։ Քարե խաչ լինիս, երկաթե բաղաբ (Ա.)։— Ոսկե մատանիք. արծաթե բաժակ, մորթե գզակ, բրդե գուլբա, գարե հաց, եղե մոմ, կտավե հագուստ, կավե աման, փայտե դուռ, կաշվե գոտի և այլն։

Գ. Մասնական բացառական

109. Բացառականը ցույց է տալիս ամբողջը, որից առնվում, վերցվում է մի մաս, կտոր, որոշ թիվ, չափ։ Այս նշանակությամբ բացառականը գրվում է.

1. Մաս, կտոր, չափ ու կշիռ և այլն ցույց տվող գոյականների նետ, երբ մի թվական ածական ունին. օրինակ՝ Այս հացից մի կտոր կեր։— Այս ցորենից միայն մի բեռ գնեցի։— Նա այդ կարմիր գինուց երկու շիշ ունի։— Աստված անշուշտ մի ճար կանե, երկու դռնից մի դուռը գոնե բաց կանե։— Հաղարից մի անգամ մեր տունն ես եկել։

2. Գոյականաբար գործածված թվականների ու թիվ ցույց տվող անորոշ ածականների հետ. օրինակ՝ Վարդի թերթերից միին

պոկեցի:—Այս ծաղիկներից ո՞րն է քեզ դուր գալիս:—Ձեզնից ոմանք. մեզնից երկուսը. նրանցից շատերը չկան:

3. Շատ բայերի հետ, առանց մասնական բառի, երբ պետք է ցույց տալ, թե առարկայի մի մաս, բաժին է միայն վերցվում. օրինակ՝ Նա այս հացից չկերավ:— Անժամանակ հյուրն իր քսակից կուտի (Ա.):—Վայելի՛ր այս քաղցրահամ պտղիցը.— Ով այս տերևիցն ունենա կշտին, նրա գլխին փորձանք չի գալու.— Ի՞նչ կլինի, մի աղքատ գա մեր սեղանից մասնավորվի.— Գավն այն կարմիր գինուցը լցրեց (Պո.):

Դ. Ներգործող խճգրի բացառական

110. Բացառականը ցույց է տալիս կրավորական բայերի ներգործող խնդիրը, որից իբրև սկզբնապատճառից ծագում, առաջ է գալիս գործողությունը, որ և խոսքը ներգործական բայով ասելիս՝ դառնում է ենթակա (§ 30. 1): Օրինակ՝ Թշնամին հաղթվեց մեզնից,—Մենք հաղթեցինք թշնամուն:

Ման. 1. Ներգործող խնդրի բացառական է դրվում սովորաբար զգացում, հույզ, հոգեկան որևէ վիճակ, գործունեություն ցույց տվող և մի քանի ուրիշ բայերի հետ. ինչպես են՝ զգացվել (մի բանից), վիրավորվել, վրդովվել, հուզվել, ազդվել, գրգռվել, խաբվել, սիրվել, պաշտպանվել, հարգվել, փառաբանվել, հրապուրվել, գրավվել, հափշտակվել և այլն:

Ման. 2. Երբ բայը զատական իմաստ ունի, ներգործող խնդրի բացառականի տեղ գործ է ածվում գործիական կամ ձեռով, միջոցով, բերանով բառերով սեռական. օրինակ՝ «Թշնամիներն առան Անին» խոսքը կարելի չէ կրավորական դարձնել՝ «Անին առնվեցավ թշնամիներից», որ կհասկացվի՝ Անին առան թշնամիներից. այլ պետք է դարձնել՝ «Անին առնվեցավ թշնամիների ձեռով»:

Ե. Պատճառի բացառական

111. Բացառականը ցույց է տալիս՝

1. Առտափին պատճառը, որից իբրև մի շարժառիթից առաջանում է մի գործողություն, դրություն, մանավանդ մի հոգեկան վիճակ, հույզ և այլն. օրինակ՝ Տերևները քամուց խշխշում են:—Նա ցրտից, սովածությունից մեռավ:— Դու մի հասարակ շխտոցից վեր ես թռչում:—Ձեր վարմունքից ես գետինը մտա:—Տղայից չխնդացի, փեսայից գոնե ուրախանամ:— Իմ բախտից այսօր անձրև է: Այսպես և՛ (մի բանից, մեկից) նեղանալ, վշտանալ, վախենալ, սարսափել, հիվանդանալ, շլանալ, կուրանալ, հոգնել, հարբել, գժվել, կարմրել և այլն:

Ման. Այս նշանակությամբ գործ են ածվում ձեռքը, երեսիցը բացառականները, օրինակ՝ Նրա փոշու ձեռքը ոչով չի իմանում... Զորի միջիցը մինչև Ս. Վառվառիա կուսի գուռը՝ մարդ ու կնկա ձեռքը առ փոխելու տեղ չկար (Պո.)։ Մի քանի տասնյակ շար և անգույն հայեր մի մեղավոր միաբանի երեսից մի ամբողջ միաբանություն պատժեցին (Եղ. Գեղ.)։

2. Ներքին պատճառը, այսինքն մի հոգեկան կամ մարմնական վիճակ, որից առաջանում է գործողությունը կամ դրությունը. օրինակ՝ Նա ամոթից գլուխը կախ գցեց։—Արջն իր ահից կգոռա (Ա.)։—Դարդիցը հալվել, ոսկորն է մնացել։—Անքնությունից աչքերը խառնել են։ Այսպես և՛ աշխատանքից, զարմանքից, ծարավից, կասկածից, կրքից, ծուլությունից, հոգնածությունից, անքնությունից, նախանձից, կսկծից, ուրախությունից, սիրուց, վախից, վրշտից, տրտմությունից, փառասիրությունից և այլն (մի բան անել, մի դրության մեջ լինել)։

3. Արտաքին մի հատկանիշ, որ ճանաչելու, դատողության, հետևության, եզրակացության համար իբրև մի ճիմք է ծառայում. օրինակ՝ Զայնից ճանաչեցի նրան։—Նրա տխուր դեմքից մենք նախազգացինք, որ մի վատ բան է պատահել։—Փեշի ծայրից, որ դուրս էր մնացել, իմացավ թե ով է (Պո.)։ Նրա նամակից տեսնում եմ, որ նա հիվանդ պիտի լինի։ Այսպես և՛ (մի բան կամ մեկին)՝ գործից, վարմունքից, շարժմունքից, տեսքից, աչքից, անունից, ձայնից, համից, հոտից, գույնից, հագուստից և այլն ճանաչել, իմանալ, հասկանալ, դատել, եզրակացնել, հետևցնել, երևալ և այլն։

Ման. 1. Շատ սովորական է անորոշ դերբայի բացառականի գործածությունը իբրև պատճառի խնդիր. օրինակ՝ շատ ուտելուց, շատ խմելուց, աչքերն ուռեց, շատ քնելուց (Ա.)։

Ման. 2. Չեզոք բայերի պատճառի բացառական խնդիրը, երբ բայը շուտ է գալիս պատճառական սեռի, դառնում է ենթակա, իսկ ենթական դառնում է կրող խնդիր (§ 30. 2)։ Օրինակ՝ Աղքատը ցրտից հիվանդացավ,— Յուրաղ հիվանդացրեց աղքատին։

Ման. 3. Ներգործական բայերն ևս, երբ պատճառի բացառական խնդիր ունին, կարելի է պատճառական բայի վերածել տալ (երբեմն և ստիպել) բայով (§ 29. 1, 3.)։ Իսկ եթե բայը բացասական է՝ բռնի տալ, բռնել բայերով Այս ժամանակ ներգործական բայի պատճառի խնդիրը գառնում է ենթակա, իսկ ենթական՝ տրական խնդիր (§ 31. 11)։ օրինակ՝ Սրտի բարկությունից էր նա գետինը փորում,— Սրտի բարկությունն էր նրան գետինը փորել տալիս։ Աղմուկից մարդ մարդի խոսք չէր հասկանում,— Աղմուկը չէր թողնում՝ մարդ մարդի խոսք հասկանալ։

Զ. Բաղդատական բացառական

112. Բացառականը բաղդատական ավելի, պակաս, նվազ բաների հետ՝ ցույց է տալիս այն առարկան, որից մի ուրիշ առարկա չոկվում, անջատվում է իր հատկության, գործողության կամ դրության աստիճանով: Բաղդատական բառերը կարող են և չդրվել ու զորությամբ հասկացվել: Օրինակ՝ Վարդը մանուշակից ավելի հոտավետ է: Արծաթը ոսկուց պակաս պիտանի չէ: Աշխարհքում անունից լավ (փոխանակ՝ ավելի լավ) ի՞նչ կա.— Սեղբոս աղան էլ եթե յուր հարևանից վեր չէր, ստոր էլ չէր (Պո.): Ահն էշին ձիուց արագ կվազեցնե (Ա.): Գեղեցիկներից գեղեցիկ մուսան յուր տաղանդից բաժին հանեց ամենքին (Զիվ.): Կանանց աղմուկը ճոճանակի ձայնից բարձրացավ (Պո.— փոխանակ՝ ավելի բարձրացավ):

Ման. Բաղդատական բացառականի տեղ կարող է կազմվել բան, բան քնշաղկապով կապված մի գեղչական խոսք. այն ժամանակ բաղդատության խնդրորդում է բայի պահանջած հոլովով. օրինակ՝ Վարդը մանուշակից ավելի գեղեցիկ է,— Վարդն ավելի գեղեցիկ է, քան մանուշակը: Ես քեզ նրանից ավելի եմ սիրում,— Ես քեզ ավելի եմ սիրում, քան նրան:

Է. Սահմանափակման բացառական

113. Բացառականը ցույց է տալիս այն առարկան կամ առարկայի մասը, որի կողմից, նկատմամբ կամ վերաբերությամբ առնչվում է որևէ մարմնական կամ հոգեկան հատկություն, կամ տեղադրություն ու ժամանակամիջոց: Այսպես գործ է ածվում բացառականը՝

1. Որակական ածականների և նրանցից կազմված բայերի հետ. օրինակ՝ Ուտիցը շուտ (ժիր, արագ), խելքիցը թեթև (Ա.): Երկու ձեռքից հաջողակ մարդ: Հացից կարոտ, ձեռքից պինդ (ժլատ): Ալևոր մարդ էր, բայց ուտիցը թեթև էր.— Թե սրանում սուտ լինի, իմ երկու աչքիցս դատարկ նստիմ (Պո.): Նրանք հորից մեկ են (հարազատ են), մորից չոկ (խորթ): Ինչի՞ց ես հիվանդ: Նա ո՞ր աչքից է կույր, ձա՞խ թե աջ: Հորից որբ, որբանալ: Դրսից քահանա, ներսից սատանա (Ա.): Շիշը գինով առատ, քսակը փողից փարատ, փողից դատարկ ինքը (Գ.-Ք.): Սևակուղ պտուկը միայն դրսից կարող էր կեղտոտ լինել, բայց ոչ նաև ներսից (Մուր.): Այսպես նաև՝ Նա հայերենից ու պատմությունից թույլ է, հառաջադեմ է, շատ հետ է, առաջ է, առաջինն է, երկրորդն է, հետին աշակերտն է: Նա գնում է իրենց «գոմի տունը», որ մոտ է այստեղից (Մուր.):

Ման. Այս բացառականն իր խնդրառուի հետ ստանում է մի բարդ բառի նշանակություն և կարող է երբեմն բարդ բառով ևս փոխանակվել. օրինակ՝ ոտքից կաղ.— կաղուտն. խելքից դատարկ.— դատարկամիտ. ձեռքից հաջողակ.— հաջողաձեռն. ոտքից թեթև.— թեթևուտն (§§ 61, 62):

2. Առաջ, հետո, վերջը բառերի հետ, որոնք իբրև հետադրական բառեր ցույց են տալիս մի բանի նկատմամբ վաղ կամ ուշ լինելը: Օրինակ՝ Նա իր հորից առաջ է մեռել: Ես նրանից առաջ եմ եկել (ես նրանից վաղ եմ եկել): Մեզնից շատ առաջ կար մի թագավոր: Ամենից առաջ պիտի ասել, որ... Մենք քեզնից հետո եկանք: Ես զատկից մի շաբաթ հետո պիտի գնամ գյուղը: Գավազյանն ամենից վերջը հետ արեց փոքրիկ քսակի կապը (Պո.):

3. Ներս, դուրս,—վեր, վար, վերև, ներքև,—առաջ, հետ, այս կողմը, այն կողմը, դեպք, դեմք բառերի հետ, որոնք իբրև հետադրական բառեր ցույց են տալիս տարածական դրություն կամ ուղղություն՝ վերաբերությամբ ներսում կամ դրսում, վերևում կամ ներքևում և այլն գտնված մի առարկայի, որից հեռանում, անջատվում է մի բան: Օրինակ՝ Արծիվը սավառնում է ամպերից վեր: Մեր ուժերից վեր է (Մուր.): Նա իր ուժերից վեր (խելքից վեր) գործ է հանձն առել: Դիլիջանից դեմք (այն կողմը) հայի գեղ կա (Մուր.): Այդ քարն այժմ գտնվում է վանքի պարսպից դուրս (ներս): Գյումրեցիք էլ պարսպիցը ներս (ներքև) են նստած.—Ամենքից վերևը, ամենքից ներքևը նստեցին.—Երեխայքը, տաս տարեկանից վերև, մնացին (Պո.): Այդ իր իրավասությունից միանգամայն բարձր է և դուրս: Նա այժմ մեզնից հետ է: Նա ամեն բանում քեզնից առաջ (հետ) է: Իջավ փոքրիկ անտառակը, որ գտնվում է եկեղեցուց ներքև (Մուր.):

Ման. 1. Վեր, վար բառերը երբեմն պարզապես ստանում են բացձե, ցածր բառերի նշանակություն. ինչպես՝ Այդ գործը վեր է (բարձր է) մեր կարողությունից: Ա՛խ, սարեր չան, ես էլ ձեզ պես հպարտ էի, վեհ ու վեր (Ա. Իսահ.):

Ման. 2. Բացառականն այս հետադրական առաջ, հետո, վեր, դուրս և այլի բառերի հետ ըմբռնվում է իբրև բաղդատական բացառական և կարող է լան. Բան քե բառերով ևս ասվել. ինչպես՝ Քրիստոսից առաջ—առաջ քան Քրիստոս, Նախքան Քրիստոս. Քրիստոսից հետո,—հետ քան Քրիստոս: Չեմ հիշում նա՛խ, թե հետ քան պատերազմը (պատերազմից առաջ, թե հետո) հրատարակվեց մի տեղեկագիր (Պո.): Այդ գործը վեր է քան մեր կարողությունը: Կրաքարում նաև՝ արտաքոյ կամ արտաքս քան զպարիսպն,— պարսպից դուրս. ի ներքս քան զպարիսպն,— պարսպից ներս:

Ը. Պատմական բացառական

114. Բացառականը ցույց է տալիս այն առարկան, որի համար, մասին, վրա մի բան ասվում, պատմվում է։ Դրվում է իբրև խնդիր ասել, պատմել, մտածել և այլն բայերի. օրինակ՝ Սկսա խոսել այնպիսի հարցերից, որոնք ... (Մուր.)։ էդ խոմ ինձանից եք խոսում (Մուր.)։ Ու ձմռան երկար գիշերը նստած՝ խոսում են Լոռու հին շին քաջերից (Հովհ. Թ.)։ Արի՛ հիմի Սոսիցը (Սոսի մասին) հարցրո՛ւ (Պո.)։ Եթե մեզանից հարցանես, փառք Աստուծու, լավ ենք։— Դու դեռ աշխարհքիցս խաբար (տեղեկություն) չունիս.— Մի քիչ դեսից, մի քիչ դենից զրույց տվին (խոսեցին)։— Ուզեց որսի կողմիցը (մասին) մի բան հասկանալ (Պո.)։ Ես քեզնից երկմիտ եմ։— Կգանգատե իր սև բախտեն։ Այնքան առողջացավ, որ էլ չէր գանգաւվում ոչ սրտի ցավից, ոչ թուլությունից (Մուր.)։ Այսպես նաև՝ մեկից, մի բանից՝ բամբասել, ամբաստանել, գրել, երազել, երգել, լսել, կասկածել, մտածել, հայտնել, տրտնջել, բողոքել և այլն։

Մեծ. Այս բացառականի կարգին պատկանում են նաև գոհ, դժգոհ լինել, գոհանալ, դժգոհություն հայտնել, շնորհակալ լինել, շնորհակալություն անել բայերի խնդիրները. օրինակ՝ Հազար բերան գոհ եմ քեզնից, Աստված.— Ես ձեզնից շնորհակալ եմ։— Շնորհակալություն իմ կողմից էլ, ում որ սիրում եմ՝ նրանից էլ (Պո.)։

Թ. Ցեղի բացառական

115. Բացառականը ցույց է տալիս՝

1. Այն տեղը, կամ իբրև տեղ մտածված առարկան, որից ծագում, սկսվում է գործողությունը իբրև մի ելակետից. օրինակ՝ Քաղցր լեզուն օձը բնիցը դուրս է հանել (Ա.)։— Զաղացից եկողի երեսն ալյուրոտ կլինի (Ա.)։ Նա հետ դարձավ օտարությունից,— նրա դարձն օտարությունից։ Ալյուրը տոպրակիցն ածեց տաշտը։ Վերարկուն հանեց հագիցը։ Գիրքը ձեռիցն ընկավ գետին։ Տանձը ծառի տակից հեռու չի ընկնիլ (Ա.)։ Գորգը ոստայնի վրայից հանիլ.— Հանկարծ նրա ետևից հնչեց մի թավ ձայն (Մուր.)։ Դուրս եկավ բազմության միջիցը.— Ձայն տվեց ներսիցը.— Ներքևից բարձրացավ (Պո.)։

2. Այն տեղը կամ իբրև տեղ մտածված առարկան, որի ներսի մասի ուղղությամբ կամ երեսով մի ծայրից մինչև մյուսը կտրում, անցնում է գործողությունը։ Օրինակ՝ Աստված ականջ է տվել, որ մեկիցը մտնի, մյուսիցը դուրս գա (Ա.)։ Գողն որ տնից լինի, եղն

հեղկից կհանի (Ա.): Շողն երգկից ընկավ տուն: Պատուհանից, դռներից նայել, դուրս գալ: Ճանապարհն անցնում էր դարերի ու քարերի, կրճերի ու ժայռերի միջից:— Այնպես տվեց, որ մեջտեղիցն երկու կտոր եղավ.— Գալիս էի նրա ետևիցը.— Ընկավ նրանց ետևից գնաց (Պո.): Դերիայի վրայից կապած ունեին գոգնոց, իսկ նրա վրայից հագած թաթար կանանց բաճկոնակ.— Նա կարևոր համարեց... հանել երկու մաքուր սավան, որոնցից մինը փռեց ներքնակի վրա, իսկ մյուսը՝ վերմակի տակից (Մուր.):

Ման. Մեկի ետևից գնալ, ռադարկել բացի իր իսկական նշանակությունից (հետևել մեկին) նշանակում է նաև գնալ, մարդ ուղարկել մեկին կանչելու, բերելու. օրինակ՝ Գեղզկուհին շտապեց իր հարևաններից մեկին մարդու ետևից ուղարկելու (Մուր.): Տե՛ս § 100. 2:

3. Անձի կամ իրի այն տեղը կամ մասը, որից ինչպես մի կըրվանից՝ կախվում, ձգվում է մի բան: Այս նշանակությամբ բացառական առնում են՝ բոնել (կալնել), կախել, կապել, կարել, քաշել, ձգել, կպնել և այլն: Զուգը գլխից կբոնեն (Ա.):— Այն ծայրից բըռնիր, որ այս ծայրը քո ձեռին մնա (Ա.):— Մեկի փեշից, կոնից, ձեռից, մազերից բոնել: Այժմ իր ոտից կախ կտան, ոչխարն իր (Ա.):— Ինչ չէր տեսել պատից կախ, հիմի տեսավ ճակատից կախ (Ա.):— Մաղը մաղել եմ, պատից կախել: Ամեն այժ իր շլինքից քաշ կանեն (Ա.):— Կախել ցցից, փայտից, ծառից:— Դրանց երկսի կուռն էլ կապեց քամակներիցը (Պո.):— Մուկը ծակը չէր մտնում, ցախավելը պոչիցը կապեցին (Ա.):— Զվանը դրեց ոտներն ու կապեց հաստ ընկուզենուցը (Պո.):— Զարը մարդուս ոտիցը կապած է (Ա.):— Կարեցին երեսանների ուսերից կամ թասակներից.— Կպավ մոր երեսիցը թե... կպավ հորն ու մոր շլինքիցը թե... կպիր պատիցը (Պո.): Կպում է մարդու օձիքից (յախից), էլ պոկ չի գալիս: Սերն աթարից է կպել (Ա.):— Յոթն անգամ կոնիցս քաշեցին: Մեկի փեշիցը քաշել: Շարը ձգեց նրա վզիցը:

Ժ. Ժամանակի բացառական

116. Բացառականը ցույց է տալիս՝

1. Այն ժամանակը, որից սկսած կատարվում է գործողությունը. օրինակ՝ Նրանք երեկվանից պատրաստվել են գնալու:

2. Այն ժամանակամիջոցը, որի անցնելուց հետո կատարվում է գործողությունը. օրինակ՝ Նա երեք օրից կգա:— Ես ամենաշուտը՝ երեք ժամից միայն այստեղ կլինեմ:

Տեղի և ժամանակի բացառականի հետ հաճախ դրվում է տեղի և ժամանակի հայցական, և երկուսը միասին որոշում են տեղի տարածության և ժամանակի տեղեկության երկու սահմանը, որի մեջ կատարվում է գործողությունը: Օրինակ՝ Նա գյուղից տեղափոխվեց քաղաքը— Դու առավոտից իրիկուն աշխատում ես: Ժամի երեքից հինգը սպասեցինք նրան:— Թե էսօրից էդուց իմ գլուխը մի բան գա, դրանք կլինին մեղավոր:

Ման. 1. Երբ տեղի և ժամանակի բացառականի ետևից դրված հայցականը նույն բառն է, այն ժամանակ բացառականը դրվում է սովորաբար և վերջավորությամբ. օրինակ՝ Տես տուն, տունդ քանդվի. գեղե գեղ. գեղդ քանդվի (Ա.): Գլուխ առնել, կորչել աշխարհն աշխարհ: Ման գալ, թափառել երկրն երկիր, քարն քար, սարն սար, քաղաքն քաղաք: Ժամն ժամ (սպասելի), ամսն ամիս, շաբթն շաբաթ, դարն դար: Այսպիսի դեպքում բացառականն ու հայցականը միասին հաճախ ըմբռնվում են իրրե մի ածական կամ մակբայ և ցույց են տալիս ձևի պարզագույն. օրինակ՝ Գլխն գլուխ, ծայրն ծայր պտտել: Կուզե կուզ ման գալ: Եկան ետեև ետև շարվեցին: Նա ման է գալիս դռնն դուռ: Կողքն կողք, մոտն մոտ նստել, պռուկել: Մեջն մեջ շարել: Բուկն էնդուր է խազե խազ, որ խոսքը դուրս չգա վազե վազ (Ա.): Բերնն բերան—կլինի գերան (Ա.):— Մի քանի այսպիսի կազմությունների մեջ հայցականի վրա, գրաբարի ձևով, դրվում է ի կամ ղ նախդիր, ինչպես՝ ծայրն ի ծայր, գլխն ի գլուխ, բացն ի բաց (մերժել),— օրն ցօր, տարն ցտարի, հոգն ցհոգի (կորցնել մեկին):

Ման. 2. Ժողովրդական լեզվի մեջ անորոշ դերբայի բացառականը և վերջավորությամբ մենակ ևս գործ է ածվում իրրե ձևի պարագա. օրինակ՝ Անձրեն եկավ շաղալեն, Ուռու տերև դողալեն, Էրես եկավ իմ աղբեր, Ալ ձին տակին խաղալեն:

Ման. 3. Գրաբարից փոխառությամբ մակբայորեն գործ են ածվում երբեմն նաև հետևյալ բացառականները՝ ի բնե, ի ծնե (կույր), հականե—հանվանե (ճանաչել), ի բոլոր սրտե, ի սրտե, ի վերջո, կարճ ի կարճո, վերջ ի վերջո, վայր ի վերո, վեր ի վերո և այլն:

117. Բացառականով կազմված կան բազմաթիվ հարադրյալ բայեր և դարձվածներ. օրինակ՝ Մեկի աչքից ընկնել, ձգել. մտքից ընկնել, ձգել (Արջը խաղով եղավ, տանձը մտիցն ընկավ. Ա.): Մի բանի ետևից ընկնել (Անց կացած բանի ետևից չեն ընկնիլ. Ա.): Ոտից-ձեռից ընկնել. ձեռից գնալ. հալից ընկնել. ուժից ընկնել: Մեկին խելքից հանել, մտքից հանել (մի բան): Խոսքիցը դուրս գալ. մեկի հախիցը գալ: Ձեռից մի բան շի գալիս (ապիկար է): Ձեռից ինչ շնորհք ասես՝ գալիս է: Մեկի խաթրիցն անց կենալ: Բանը բանից անց է կացել: Ուշքից գնալ: Մեկի ետևից հասնել:— Վաղե մալ առնել. չորե չոք առնել. ձեռնե ձեռ լինել և այլն:

Գ Ո Ր Ծ Ի Ա Կ Ա Ն Հ Ո Ղ Ո Վ

118. Գործիական հոլովը ցույց է տալիս այն առարկան, որով կամ որի միջոցով, օգնությունը կամ միասնությամբ կատարվում է մի բան: Այս նշանակությամբ բացատրվում են գործիականի բոլոր գործածությունները: Օրինակ՝ Աչքով տեսածն ավելի լավ է, քան ականջով լսածը (Ա.): Մատաղն իր ոտովն է եկել (Ա.): Մենք մեր ընկերներով դուրս եկանք դաշտ:

Ա. Միջոցի գործիական

119. Գործիականը ցույց է տալիս այն գործիքը, — լինի բնական գործիք ու գործարան, անոթ, թե բարոյական գործիք, օգնություն, միջոց ու միջնորդություն, կամ նյութ ու իրեղեն, — որ բանեցվում է մի բան անելու համար. օրինակ՝ Գդալով կժողովե, շերեփով կցրվե (Ա.): — Երկաթը երկաթով կբռնեն, մարդը մարդով (Ա.): — Սղոցով կտրել: Նավով գնալ: Բանալիքով բանալ: — Արյունը արյունով շեն լվանալ, արյունը ջրով կլվանան (Ա.): Աշխարհքը խելքով կուտեն (Ա.): — Նա ուրիշի հացով է ապրում: Նրա ծախքով է տպված այդ գիրքը: Կուժը ջրով լիքն է: — Մարդս մարդով, մարդն Աստուծով (Ա.): Թանաքով գրել, ներկերով նկարել: Ճրագի լուսով կարդալ, պատվով երգվել:

Ծան. Անձի անունների համար միջոցի գործիականի տեղ հաճախ դրվում է ձևով, բերանով, միջոցով բառերից մեկը անձի անվան սեռականի հետ. օրինակ՝ Դու ինձ երեխայի բերանով լուր ես ուղարկում: — Նա իր որդու ձեռով ուղարկեց ընծան: — Աստված մարգարեի բերանով հայտնե է: — Նրանք թարգմանով (կամ թարգմանի միջոցով, բերանով) էին խոսում: Իմ բարեկամի միջոցով (օգնությամբ) ես հասա նպատակիս:

Բ. Հիմունքի գործիական

120. Գործիականը ցույց է տալիս՝

1. Հիմունքը, իրական կամ ենթադրական պատճառ ու պայման, որին իրրև հետևանք լինում է մի բան: Օրինակ՝ Աստուծո ողորմությամբ (օգնությամբ) մեզ վնաս չհասավ: Հայր սուրբի հրամանով ճրագները հանգցրին: Մենք նրա հրավերով ենք հավաքվել այստեղ: Ես քո խոսքովն արի այդ բանը: Թե հիմար-ի մաստունի վիճակով (վիճակահանությամբ) կամ փոշտալովը գլուխդ աղի դնես, շատ խելոք կլինիս (Պո.): Ես նրա կանչելովն եմ եկել: Մառը մի խփելով (մի հարվածով) վեր շի ընկնիլ (Ա.): Շունը

կադալով չի սատկիլ (Ա.): Մենք պաշարված լինելով չկարողացանք նրանց օգնել:

2. Ճանաչելու և դատելու հիմունքը. օրինակ՝ Նոր տեղեկություններով (նրա ցուցումով) բանն այդպես չէ: Նոր ստացված հեռագիրներով հաղթություն տանողը մեր զորքերն են (համանիշ՝ ըստ, նայելով նոր հեռագիրներին): Այդ քո ասելով ուրեմն նա վա՞տ մարդ է: Քո ասելով դատարանը սո՞ւտ է խոսում (Մուր.):

Ուն. Հիմունքի գործիականի փոխանակ հաճախ դրվում են՝ պատճառով. շնորհիվ (գրաբարի գործ. հոլ.), նայելով, չնայելով, առթով (կամ գրաբարի ձևով՝ առթիվ), պատրվակով, հետևանք (գրաբ. գործ.), նպատակով գործիականները մի անվան սեռականի կամ տրականի հետ Պատճառով նշանակում է եղելության կամ գործողության իրական կամ բարոյական պատճառը. օրինակ՝ Բուր մարմիններն իրենց ծանրության պատճառով ձգվում են դեպի երկրագնդի կենտրոնը: Շնորհիվ, հետևանք ցույց են տալիս մի հիմունք, որին իբրև հետևվանք կատարվում է մի բան. օրինակ՝ Նա իր ուշիմ ու ժիր հատկությունների շնորհիվ արժանացավ որդեգրության: Նայելով (համանիշ՝ նայած, համաձայն, ըստ) ցույց է տալիս ճանաչելու հիմունք. ինչպես՝ Լուսինին նայելով... Ձևայելով (համանիշ՝ չնայած, հակառակ) ցույց է տալիս հակառակ հիմունք. օրինակ՝ Նա չնայելով տարիքին՝ ճանապարհն ընթանում էր ժրությանմբ (Մուր.): Առթով, պատրվակով ցույց են տալիս կարծեցյալ պատճառ, պատճառանք. իսկ նպատակով՝ վախճանական պատճառը:

Գ. Ներգործող խնդրի գործիական

121. Միջոցի և հիմունքի գործիականները կարող են հասկացվել և իբրև ներգործող խնդրի գործիական, որից իբրև մի սկզբնապատճառից ծագում է գործողությունը. ուստի և ներգործական բայերը կրավորական դարձնելիս՝ ենթական հաճախ դառնում է գործիական հոլովով խնդիր. օրինակ՝ Գույնզգույն ծաղիկները զարդարեցին երկիրը. Ձյունը ծածկեց գետինը. Նրան իր որդիներն են մխիթարում խոսքերը կրավորական սեռով լինում են՝ Գույնզգույն ծաղիկներով զարդարվեց երկիրը. Գետինը ծածկվեց ձյունով. Նա իր որդիներով է մխիթարվում: Այսպես և երբ պատճառական բայերը չեզոք բայի են վերածվում, պատճառական բայի ենթական հաճախ դառնում է չեզոք բայի պատճառի գործիական. օրինակ՝ Տեսարանը զվարճացնում էր նրան. Նրան իր որդիքն են ուրախացնում. Գինին հարբեցրեց նրան խոսքերը չեզոք բայերով լինում են՝ Նա զվարճանում էր տեսարանով. Նա իր որդիներով է ուրախանում. Նա գինով հարբեց (տե՛ս §§ 30, 95):

Ման. Ներգործող խնդրի և միջոցի ու պատճառի գործիականները հաճախ ձևով նույնանում են (§§ 110, 111. 3, ծ. 2). եթե կրավորական բայը ներգործականի դարձնելիս գործիական հոլովն անփոփոխ է մնում, միջոցի կամ պատճառի գործիական է, իսկ եթե գործիականն ուղղական ենթակա է դառնում, ներգործող խնդրի գործիական է: Օրինակ՝ Մի ձեռով երկու ձմերուկ չի բռնվիլ. Անջուր ջաղացով ալյուր չի աղացվիլ. Լեզվով ամեն բան հեշտ կշիռվի՝ խոսքերն եթե հասկացվում են՝ Մի ձեռով երկու ձմերուկ չեն բռնիլ. Անջուր ջաղացով ալյուր չեն աղալ. Լեզվով ամեն բան հեշտ կշիռեն,—ձեռով, ջաղացով, լեզվով միջոցի գործիական են. իսկ եթե հասկացվեն՝ Մի ձեռը երկու ձմերուկ չի բռնիլ. Անջուր ջաղացն ալյուր չի աղալ. Լեզուն ամեն բան հեշտ կշիռի,—դրանք ներգործող խնդրի գործիական են:

Դ. Սահմանափակման գործիական

122. Գործիականը ցույց է տալիս սահմանափակում կամ վերաբերություն (տե՛ս §§ 61, 113). օրինակ՝ Աչքով կույրը լավ է, քան մտքով կույրը:—Հորով մեկ են, մորով չէ՛:—Հոգվով դեռ արի, գլխով ալևոր (Գ.-Ք.): Ոտքով կաղ, թեթև, արագ, ծանր, դանդաղ. խելքով, հոգվով աղքատ. մարմնով առողջ, առույգ, հիվանդ: Մի բանով նման, տարբեր լինել: Լեզվով քաղցր, վարք ու բարքով սուրբ, համեստ, պարկեշտ: Բնությամբ շար, անտանելի: Գույնով սև: Դիրքով առաջինը, հարստությամբ վերջինը: Նա ազգով հայ է, ծագումով ազնվական է, արվեստով՝ դարբին:—Այսպես գործիական են դրվում՝ ազգ, ցեղ, ծագում, հայրենիք, կոչում, անուն, արվեստ, պարապմունք և այլն բառերն իրենց այն խնդրառուի հետ, որ որոշում է ազգը, ցեղը, ծագումը և այլն:

Այս կարգին պատկանում են և վերաբերությամբ, վերաբերմամբ. նկատմամբ գործիականները. օրինակ՝ Որպեսզի անբաղաքավարի չգտնվի օրիորդի հարցասիրությունը գոհացնելու նկատմամբ, կարևոր համարեց այսքանը հայտնել.— Լինում էին անփույթ վաղվա պարտքի նկատմամբ:—Սկսավ բացատրություններ տալ նկատմամբ ս. Աստվածածին եկեղեցու (Մուր.): Ո՛րքան կատաղեցնում էր նրան այն միտքը, որ նրա նպատակները հայոց ազգի վերաբերմամբ հենց առաջին անգամ... (Րաֆֆի):

Ման. Այս գործիականներն ևս իրենց խնդրառու ածականի հետ ստանում են մի բարդ բառի նշանակություն և կարող են երբեմն մի բարդ բառով ասվել. օրինակ՝ գույնով սև,— սևագույն. լեզվով քաղցր,— քաղցրալեզու. բարքով համեստ,— համեստաբարու:

Ե. Պարառական գործիական

123. Գործիականը ցույց է տալիս այն առարկան, որի շուրջը, վրան կամ հետը անցնում, բնկնում, փաթաթվում է մի բան։ Օրինակ՝ Աշխարհք աշխարհքով անցնի (դիպնի), նա իր քեֆից հետ շի մնալ։— Երիտասարդ ուժեր իրարով անցան.— Մտքովը շէր անցնում, թե այսպիսի օր կտեսնի.— Մտքովս մի բան անցաւ։— Երեք անգամ Ս. Գեորգի (եկեղեցու) գլխովը պտույտ եկան ու մտան ժամ.— Մայրը նորապսակների գլխովը երեք անգամ պտույտ եկաւ։— Ձեռքը նրա շինքովը պտույտ տվաւ։ Փաթաթվեց նրա ճտովը.— Կուռը նրա շինքովը փաթաթած։ Փաթաթվեց ծառովը։ Մեկի ոտներով փաթաթվել։ Կուռը, ձեռը մեկի վզովը ձգել։ Մեկի գլխովը մի բան քաշել, ձգել։ Ընկնել մեկի վզովը։ Դռներով ընկնել, պտըտվել։ Իրար գլխով դիպան։ Քարը դիպաւ նրա գլխովը։ Գլխովդ դիպչի (անեծք)։ Դիպաւ գետնովը։ Քոնն եմ, թեկուզ աշխարհս իրարով դիպնի։ Վարդի հոտն իր քթովը դիպաւ։ Սեատավարը որ գիրանա, ինքն իրան՝ հողն իր գլխովը կտա (Ա.)։— Գետնովը, պատովը տվաւ նրան։ Գլուխս ի՞նչ քարովը տվի։ Խոսքը մեկի երեսովը տալ, զարնել։ Մարդ, փիղ, ձի, կառք, զենք մեկմեկով էին։ Մեկզմեկով խառնելած էին։

Ման. Այս կարգին պատկանում են և հետևյալ գործիականները՝ Արջը խաղով եղավ, տանձը մտիցն ընկավ (Ա.), այսինքն խաղի հետ եղավ, խաղով զբաղվեց։— Վա՛յ թե քնով անցնի (լինի), ժամանակն անց կենա։ Այսպես և՛ խոսքով ընկնել, լինել. քնով ընկնել, լինել, անցնել. աղոթքով լինել, կերուխումով լինել և այլն՝ նրանց կեսը հունձ ու կալով ա ըլած (զբաղված. Մուր.)։ Այսպես և անորոշ դերբայի գործիականը նմ, լինիմ բայի հետ. օրինակ՝ Դուրս գալով է ժամը,— այսինքն քիչ է մնում՝ դուրս գա, դուրս գալու վրա է, մոտ է դուրս գալու։ Հագիվ մեծ պասը պրծնելով ենք.— Թե հասնելով լինի (հասնելու վրա լինի), քեզ իմաց կտամ (Պո.)։

Զ. Ցեղի գործիական

124. Գործիականը ցույց է տալիս գործողության ընթացքի ճանապարհը, կամ թե այն տեղը և իրրե տեղ մտածված առարկան, որի երկայնությունը կամ վրայով, միջով գործողությունը կտրում, անցնում է սահմանից այն կողմը (տե՛ս § 115. 2)։ Օրինակ՝ Լավություն ես անում, կամուրջովն էլ անց կացրու (Ա.)։— Մովը մտա, ցամաքովը դուրս եկա (Ա.)։— Զուրն իր գնացած տեղովն էլի կերթա (Ա.)։ Գողն ուր տանու լինի, եզն երգկովը դուրս կքաշի (կհանի. Ա.)։— Լույսն երգկովը տուն էր ընկել։ Երգկովը մի բան ձգել, կախ

անել: Խորանի դռնովը մտան ժամ: Դռնովը չի անց կենում: Փողոցովն անց էի կենում, միտս ընկար: Գնում էինք սարերով, ձորերով: Մայր Արաքսի ափերով քայլամուր գնում եմ: Ճանապարհը հաճախ անցնում էր և սիգաւետ Բարձունքներով (Մուր.): Նրանք անցնում էին մի ուրիշ տան բակով (Մուր.): Դուրս եկավ ձորի դարի-դուսովը: Խնձոր քաղեցին ու այգիներով եկան, հասան տուն: Մա՞ր լինի, որ գլխովը քամի անց չկենա (Ա.):—Դրա գլխով անց կացած բաները շատ են: Նրան այնպես շարտեց գլխովը, որ տասը տեղ գետին դիպավ: Իրանց ձգեցին պատովը այգին: Ես ո՞ր քարափով վեր ընկնեմ:—Մի հետք դեռ նոր էր գնացել նոր եկած թերթեփի (ձյան) վրայովը: Թռչունը թռավ տան վրայովը: Փոսի, առվի վրայով ցատկել: Նա Երևանի վրայով եկավ էջմիածին: Եկա, կշտովդ անցկացա: Կգան, գեղի միջով անց կկենան: Նա լաշակի տակով տեսնում է: Թաշկինակը բկի տակովը կապել էր: Լիդիա Պավլովնան, որ աչքի տակով նայելով՝ տեսնում էր թե ինչպես... (Մուր.): Աչքի տակովը խեթ մտիկ է տալի:

Այսպես և մի բանի՝ երկայնությամբ, լայնությամբ, բարձրությամբ, լայնքով, երկայնքով, ուղղությամբ, կողքով, եզերքով, ծայրով և այլն գնալ, անցնել և այլն: Կամսարյանը գլխի տակն առավ բարձր և ձգվեց բազմոցի երկարությամբ (Մուր.): Խճուղին Դիլիջանի հարավ արևմտյան կողմից սկսելով՝ անցնում էր Շամլուղ գետակի ուղղությամբ՝ Մայմեխ լեռան ստորոտը ծածկող անտառների միջով (Մուր.):

Է. Ժամանակի գործիական

125. Գործիականը ցույց է տալիս՝

1. Սովորաբար անպատեհ, չսպասած ժամանակը կամ եղանակը, օրվա վիճակը, երբ լինում է մի բան. օրինակ՝ Օր ու ցերեկով մտել են, նրա տունը կողոպտել: Մութ գիշերով անելու փոխանակ՝ ավելի լավ է լուսով անես:—Ապահով եղի՛ր, ցերեկով այս տեղերում վտանգը մեծ չէ:—Մտիկ տվին դեպի այն աստղը, որ օրով ցերեկով նրանց համար լույս էր տալի (Պո.).—Գիշերվա գողին ցերեկով կբռնեն (Ա.).—Այս քամով ու անձրևով ո՞ւր պիտի գնաս.—Մարդիկ ուրախ, թո՛ն ու ձյունով, ձի են խաղում, չափ տալի (Հովհ. Թում.): Գնաց շորերը հանեց, էն դահլրմարովը (ցրտովը, ցրտին) լողացավ.—Այս շոգովը մենք լողանում ենք (Պո.).—Արևով անձրև կգա, մուկն ի շուկան շուռ կգա (Ա.):—Ժամը Զատ-

կին պիտի արեգակով դուրս գա, Ծննդին՝ մթնով (Ա.): Լուսով գնաց տուն, մթնով եկավ:

2. Մոտավոր ժամանակը: Այսպես գործ են ածվում՝ օր, ժամանակ բառերի, անորոշ դերբայների և մի քանի ուրիշ բառերի գործիականները. օրինակ՝ Ասում են՝ Արտաշեսի օրով Հայաստանում անմշակ տեղ չի եղել:— Իմ օրովս վանքի բոլոր միաբանությունը լիության մեջ էին (Պռ.): Ժամանակով այդ էլ գլուխ կգա: Ժամանակով (կամ ժուկով ու ժամանակով,— երբեմն, մի ժամանակ) մի թագավոր կար: Ժամանակով, երևի, բոլոր այս լանջերը ծածկված են եղել ծառերով (Մուր.): Ամեն ամպելով ձյուն չի գալ (Ա.): Նրա կենդանությանմ է կատարվել այդ: Մեկի ծննդով, կնունքով, հարսանքով մի բան անել: Հորս կնունքով, մորս ծնունդով, վեր կացանք մի օր որսի գնացինք (Հովհ. Քում.): Արդյոք հոգևոր հայրերը յուր ներկայությամբ էր որ այնպես քաղցր ընդունեցին գյուղացիներին: Ցանկացավ լսել մի բան նաև օրիորդ Աղելինայի մասին, մանավանդ, յուր որդու, Պետրոսի ներկայությամբ (Մուր.):

3. Պայմանավորված ժամանակը, պայմանաժամը, տեղությունը, որի ընթացքում լինում է մի բան: Հոգնակի գործիականը ցույց է տալիս կրկնված գործողության ամեն անգամի տեղություն: Օրինակ՝ Քավոր Կյուկյու կերթաս տարով, չես գար բարով (Ժող. երգ.):— Ժամով կառք վարձել (բռնել):— Բնակարանդ ամսով վարձեցիր, թե տարով: Զէ՞ որ մենք օրով ենք խոսացել:— Նա ամիսներով տնից չի դուրս գալիս:— Ժամերով կանգնած մնալ կարելի չէ:

Մե. Այս գործիականը հաճախ ըմբռնվում է իբրև ձևի պարագա:

Ը. Զեկ և միասնություն գործիական

126. Գործիականը ցույց է տալիս՝

1. Գործողության ձևն ու կերպը. օրինակ՝ Մարդ ինչ շունենա, սրտով այն կուզի (Ա.):— Մարդ պետք է խղճմտանքով խոսի (Ա.):— Ի՞նչ երեսով գնամ նրա մոտ: Շիտակ խոսքը հանաքով կասեն (Ա.):— Ուժով բաց արած վարդը հոտ չի ունենալ (Ա.):— Նա ոտով գլխով կորավ: Մի տակ հագուստով ման է գալիս ցրտին ու շոգին:— Դիտմամբ անել մի բան, զգուշությամբ շարժվել, սրբությամբ ապրել, քաջությամբ կռվել: Հարցնելով Երուսաղեմ կերթան (Ա.): Բանն ասելով կլինի (Ա.):— Պարտքը տալով, մեղքը լալով (Ա.):

Ման. 1. Անորոշ դերբայի գործիականը դրվելով նույն բայի վրա՝ սաստկացնում է բայի նշանակութիւնը. օրինակ՝ հրաժարվելով հրաժարվել մի բանից. ցանկանալով ցանկանալ մի բան:

Ման. 2. Զեի գործիականը սովորաբար ստանում է որակական մակբայի նշանակութիւն, և հայերեւում որակական ածականները, եթե անփոփոխ իբրև մակբայ չեն գործածվում, կերպով, ձևով, եղանակով գործիականների հետ աւելում են իբրև մի մակբայ, կամ թե որակական ածականներից ուրջուն ածանցով կազմված վերացական անվան գործիականն է գործածվում իբրև մակբայ: Օրինակ՝ նա քաջ կռիւց. նա քաջ կերպով կռիւց. նա քաջութիւնով կռիւց:

Վերջին ժամանակներս որակական ածականներից բար, պես և մանավանդ օրեն բառերով՝ բարդվում են նոր մակբայներ, որոնք խորթ են հայերենի համար: Ընդհանրապես պետք է նկատի ունենալ, որ ամեն ածական էթե կարելի է անփոփոխ իբրև մակբայ գործածել, պետք է այդպես ևս գործածել, առանց կերպով բառի և առանց օրեն բառով բարդելու. օրինակ՝ նա քաջ կռիւց: Խրճիկների հետ մանուկներն այդպես անմիտ չեն վարվում (Հովիվ, 1910, № 9): Կտեսնենք զարմանալի ծանոթ պատկերը, որ անճուղ կզվարճացնէ մեզ բոլորիս (Մշակ, 1909, № 46). Այո՛, Լեոն, ճիւղնալի երգեց (Շիրվ. Արտ.): Նա սարսափելի վախեցավ, փոխանակ՝ նա քաջ կերպով կամ քաջորեն կռիւց, նա սարսափելի կերպով կամ սարսափելիորեն վախեցավ, անմտորեն վարվել. անհունորեն զվարճացնել, հիանալի կերպով, հիանալիորեն երգեց:

2. Մի բանի համեմատ լինելը, չափով, համեմատ, ըստ բառերի նշանակութեամբ. օրինակ՝ Ծա ուզում եմ մեր օրենքովն երթամ (վարվեմ):— Հայ քրիստոնէի օրենքով (սովորութեամբ) պետք է դու այդ բանը շանես:— Բարեկամների կամքովը չէր այդ բանը:— Ծա իմ հոժար կամքով տալիս եմ:— Ազգավի խոսքով լինի, Վարդիվորին ձյուն կգա (Ա.):— Թշնամու սրտով եղավ (արեց նա) այդ բանը:— Թե որ Աստված սրտներովն էր անում, մի աղքատ տուն էր մտնում հացի վրա (Պո.):— Կարպետովդ լարե ետքդ (Ա.):— Աստված մարդուն յուր պատկերով և նմանութեամբ է ստեղծել:— Մատնիքը մատովս չէր, Սիրածը սրտովս չէր, Մինթանեն բոյովս չէր, Քամարը մեջքովս չէր (Ժող. երգ.):— Երիտասարդը նստեց թախտի մի ուրիշ կողմը, որ յուր կարծիքով ազատ պիտի լիներ հողի իշխածքից: Այսպես և՛ իմ համոզմունքով, իմ խելքով, իմ դատողութեամբ, հայացքով, ուղղութեամբ, կարողութեամբ և այլն:

3. Միասնութիւն, այսինքն մի ուրիշ անձի կամ իրի գործակցութիւն, մասնակցութիւն՝ հետ, միասին, հանդերձ բառերի նշանակութեամբ: Օրինակ՝ Արջն եկել է իր քոթոթներով մեր այգին ընկել. — Նա երեք ձիավորով գնաց:— Մի կողմը կարգին նըս-

* Մանթ. Սրանց տակ պետք է հասկանալ համապատասխան՝ բար, պես, որեն (< օրեն) վերջածանցները, եւր.:

տած էին մարդիկը, մյուս կողմը՝ կանայքն իրենց երեխաներով։— Վարդիթերի մայրն էլ այնտեղ էր յուր հարսներով։— Նորափեսան իրան երկու ընկերովը բարձի վրա կանգնած էր։— Տերտերներն իրենց զարդարանքներով ու տիրացուներով առաջ ընկան։— Ուղտը փալանով կուլ կտան (Ա.)։— Նրանք իրենց պատրաստություններով վեր կացան, գնացին ձորը։— Փշատու (փշատենու) ճյուղքը կռացրեց, նրա ծաղիկները ճյուղքով կոտրատեց։— Յոթը հացը մի աման կերակրով խփշտում էր։— Հացը պանրով կեր։— Տղայքը մի աղլուխ պաշարով, մի թոռ էլ հետները՝ եկան։

Միասնության գործիական են և հետևյալները՝ Վեր կալան նրան, չորս մարդով (չորս մարդ միասին) տարան ու տարան։ Ամենքով (ամենքը միասին) գնացին։ Մինչև էգուց իրիկուն էին մտքներումը դրել երկու աղբերով (երկու եղբայր միասին) երկու ալգին բանալ։— Ջուխտ աղբերով (ջուխտ եղբայր միասին) սպանվեցին։ Մենք չորսով (չորսս միասին) գնացինք, հեռացանք։ Երկուսով (դուք երկուսդ միասին) գնացեք։ Կովի դաշտում գինվորները հազարներով ընկան։ Գարնանը Ս. Հակոբա թոչունները տասնյակ հազարներով գալիս, բռնում են մեր դաշտերի երեսը։ Այսօր եղբայր ու քույր իրարու սիրտ տալուց հետո՝ երկուսով միասին մեր թշվառ մոր արտասուքներն ենք սրբում (Պու.)։

Ման. Տեղ բառի գործիականը՝ տեղովը մի ածականի հետ հաճախ ցույց է տալիս հակառակ իմունքը (§ 34. 5, դ), ճակատակ. չնայելով բառերի նշանակությամբ. օրինակ՝ Նա քահանա տեղովը այս բանը քերավ իմ գլուխը (քահանա լինելով հանդերձ)։ Ես իմ աղքատ տեղովս քեզից շատ եմ հարկ տալիս (չնայելով իմ աղքատության)։ Պառավ տեղովս կիսադամ քո խաթեր համար։— Տեղով բառը մի ածականի հետ նշանակում է նաև կերպով. իսկ ստացականի հետ՝ ամբողջությամբ. կտրվամբ. օրինակ՝ Հենց որ նա միամիտ տեղով ձմեռը մեկնեց... (Պու.— միամտաբար, միամտությամբ)։— Ի՞նչ պետք է անի քեզ մի երեխա, թեկուզ իր տեղով հենց կրակ դառնա (Հովհ. Թում.)։

127. Միասնության գործիականն իբրև վերադիր գրվելով մի անվան վրա՝ առնվում է ինչպես մի որակական ածական։ Օրինակ՝ Խոսքն այն է՝ որ անջուր ջաղացը պտույտ տան, թե չէ՝ ջրով ջաղացն ամենքը պտույտ կտան (Ա.)։— Ես օրով եմ նրանից։— Օրենքով խոսքին ոչ ոք բան չի ասիլ (Ա.)։— Մահն ընկերով՝ հարսանիք է (Ա.)։— Կաթնով ոչխարը հոտից դուրս չի գալ (Ա.)։— Ոսկե թամբով ձին ասաց բռնած եզան... Կողքով մարդ, հացով, պատով, ուժով մարդ. ամոթով հարս։ Համով կերակուր։ Ուսումով մարդ։ Գինով մարդ։ Խղճմտանքով խոսք։ Կառքով զբոսանք։ Լկրտասուքով

մեռել է (Ա.): Սուտը խոմ փողով չէ՞ (Ա.): Մատաղի ջրով շորվա, գառնով փլավ, բրնձով արգանակ, ձավարով սպաս, կարտոֆիլով սուպ:

Ման. Այս վերադրի գործիականը, եթե մի բառ է, ստանում է մի ածանցական ածականի նշանակություն. իսկ եթե ինքն էլ մի վերադրի ունի, փոխանակվում է մի բարդ ածականով. օրինակ՝ հասակով մարդ, հասակավոր. տարիքով, տարիքավոր. պատվով, պատվավոր. խելքով, խելացի. շնորհքով, շնորհալի. անունով, անվանի. ուժով, ուժեղ. համով, համեղ.— կաղ ոտով եզ,— կաղոտն. դեղին մազերով (աղջիկ),— դեղնամազ, դեղնահեր. սև աչքերով,— սևաչա, անուշ ձայնով,— անուշաձայն. քաղցր հայացքով,— քաղցրահայաց. կարմիր գլխարկով,— կարմրագլխարկ. դատարկ գլխով,— դատարկագլուխ. առյուծի սըրտով,— առյուծասիրտ:

Թ. Ջափ ու քաճակի և գնի գործիական

128. Գործիականը ցույց է տալիս շափ ու քանակ և գին, որով մի բան լինում է: Մտածվում է հաճախ իբրև ձևի գործիական, իբրև պատասխան ի՞նչպես հարցի: Այսպես գործ են ածվում.

1. Առնել, տալ, ծախել, գնել և այլն բայերի հետ շափ ու գնի անունները. օրինակ՝ Մի բան կշռով, քաշով, չափով, ամանով, բաժակով. հատով, լիտրով, կանգունով ծախել, գնել, տալ և այլն: Եղբայրն եղբորը չի տալ այս գնով: Ամեն բան փողով են առնում, ծախում: Մի բան ածան գնով, առքի գնով տալ: Հատը քանիսո՞վ է տալիս (ծախում):—Հատն երկու կոպեկով (է տալի):—Քանիսո՞վ առար այդ:—Հինգ ուրբով առա:—Այս կարգին պատկանում են նաև՝ փողը շահով, տոկոսով տալ. տունը վարձով տալ մեկին. մի բան կապալով տալ, առնել:

2. Բաղդատական աստիճանի նշանակություն ունեցող մի ածականի կամ մակբայի, ինչպես և առաջ, հետո, հետ բառերի հետ. օրինակ՝ Նա տասնումեկ տարով մեծ է քեզնից: Նա մի ամսով փոքր է ինձնից:—Մենք մի օրով ուշ տեղ հասանք:—Նա յուր ամբողջ գլխով բարձր է ուրիշներին:—Ամիսներով առաջ են տեսել իրենց պատրաստությունը: Նրանք մղոններով հետ էին թշնամուց: Մի ամսով հետո (առաջ) է տեղ հասել:

3. Իբրև վերադրի մի անվան. օրինակ՝ Նա հոտերով ոչխար ունի. բռններով ցորեն, ձեռքերով հագուստ, դաստով թուղթ:

4. Հետևյալ դարձվածների մեջ՝ Լամեն մեկին իր քաղաքով մին (իր կողովով մին, կողովի չափով) խաղող տվավ: Մեր ամանով մին լիքը յուզ տուր մեզ: Այսպես և՝ բոնով մեկ, բաժակով մեկ,

տնով մեկ և այլն: Հերիք չէ՞ դու մեր անունը խայտառակել տաս, աշխարհքով մին անես: Կնդրկի հոտն աշխարհքով մին արեց նա: Հոտը քթովը դիպավ: Աչքովս ընկավ նա:

129. Գործիականով կան կազմված բազմաթիվ հարադրյալ բայեր ու դարձվածներ. օրինակ՝ Ամոթով մնալ, աչքով տալ մեկին, աչքով անել մեկին, ձեռով անել, գլխով անել,— տակով անել մի բան: Նա ուրիշի փողերը տակով արավ: Գեշ մարդու օր-արևը սև հողի տակով արեք (Ժող. երգ.): Պռունկը պոնկովը տալ: Աչքով աչք շունի նրան տեսնելու և այլն: Գետնովը տալ, զարնել, դիպել: Հոտը քթովը դիպավ: Աչքովս ընկավ նա:

Ն Ե Ր Գ Ո Յ Ա Կ Ա Ն Հ Ո Լ Ո Վ

130. Ներգոյական հոլովը ցույց է տալիս մի բանի ներսը. մեջը լինելը և գործ է ածվում տեղի, ժամանակի և սահմանափակման նշանակությամբ, համապատասխան մեջ բառի կիրառությանն իբրև հետադրություն, որով և կարող է փոխանակվել այս ուղովը (տե՛ս § 39. 5):

Ա. Տեղի ներգոյական

131. Ներգոյականը ցույց է տալիս այն տեղը կամ իբրև տեղ մտածված առարկան, դրությունը, վիճակը և այլն, որի ներսում, միջին կա կամ լինում է մի բան: Օրինակ՝ Նա պարտեզում է աշխատում: Մենք քաղաքում ենք ապրում: Որդին որ բռնումը ձվածեղ անի, մոր պարտքիցն էլի չի կարող դուրս գալ (Ա.):— Մովից դուրս եմ եկել, մի գդալ ջրումը խեղդվում եմ (Ա.):— Ձուկն ու միսը մի պղնձում չեն եփվիլ (Ա.):— Անունը կա, ամանումը չկա (Ա.):— Կանաչ ու կարմրում կացեք, մեզնից հեռու կացեք.— Թե սրանում, էս խոսքումը, ստություն կա, երկու աչքիցս դատարկ նստիմ.— Նրանցում ամոթ չկա (նրանք ամոթ չունին) (Պռ.):— Ձուկը ծովումը կմեծանա (Ա.):— Միտն երազում կորեկ կտեսնի (Ա.):— Նրանք լավ վիճակում չեն:— Գոհություն և փառք, մեծդ փաթիլահ, որ հայ ջրն-ջելում գտար դու քեզ շահ (Գ.-Ք.):— Քառասունքի մեջ մեքենաբար նորընծան սկիհ բռնելում և «խաղաղություն» տալում վարժվեց՝ այնուհետև տերտեր է, որ կա (Պռ.):

132. Այս ներգոյականի համար պետք է նկատի ունենալ.

1. Մարդու և կենդանիների մարմնի մասերի անունները, ինչպես և եզր, ծայր և այլն, երբ ներսը, մեջը բառերի նշանակությունը

պետք է արտահայտել, դրվում են ներգոյական հոլովով, որին կարող է հաճախ և տրականը փոխանակել. բայց երբ այդ անունները վրս, երեսին բառերի նշանակությամբ են գործածվում, դրվում են տրական հոլովով և ոչ ներգոյական (տե՛ս և § 105. ծ. 3): Օրինակ՝ անխտիր ներգոյականով ու տշականով ասվում են՝ Աչք ունի, աչքումը (աչքին, — աչքի մեջ) լույս չունի (Ա.)։ — Նրա գլխումը (գլխին) խելք չկա։ — Այս մանուշակը մինչև ե՛րբ ձեռումս (ձեռիս) տրորելով թոռոմացնեմ։ — Զեռը ծոցումը (ծոցին) մնաց, մուրազը փորում (փորին)։ — Երեսան գրկումն (գրկին) է։ — Այս փայլի ու շքեղության պատկերը, կարծես, մարմին առնելով՝ շնչաց յուր ականջին (ականջում)՝ «մի՞թե չես ջնորում» (Մուր.)։ — Բերանում ատամ չի մնացել։ — Լեզվումն էլ կա, կոնումն էլ (Ա. — լեզվանի և ուժեղ է)։ Սրտումս էլ դարդ չի մնացել։ Ամեն մարդու սրտում մի ցավ կա (Ա.)։ — Բայց կարելի չէ ասել՝ Աչքերում ակնոց ունի. գլխումը գլխարկ կա. ականջում օղ ունի. երեսան կոնումն է, — այլ միայն տրականով՝ աչքերին ակնոց ունի. գլխին գլխարկ չունի. ականջին օղ ունի. երեսան կռանն է (տե՛ս § 103)։

Մեծ. Մայր, ափ, եզր, լանջ (լեռան լանջ նշանակությամբ), երբ ցույց ետալիս որոշ ընդարձակությամբ տարածություն, որի մեջ լինում է մի բան, դրվում են թե ներգոյական և թե տրական. օրինակ՝ Նա կանգնած էր փողի ծայրին (ծայրում)։ Արևը... այդ տեսարաններին տվել էր մի դյուրական պատկեր, ժառանգություն, վառելով մշուշը լեռների լանջերում, կանաչը՝ ծառերի կատարի... դաշտեր՝ դաշտերի մեջ և ցողը՝ ծաղիկների վրա (Մուր.)։ — Ու թարմ, ցողապատ լեռների լանջում... Սո՛ւ... ականջ արա, — հովիվն է կանչում (Հովհ. Թ.)։ Ավելի լավ կլինե՞ր ասել՝ Լանջին. որովհետև «լանջում» կհասկացվի լանջի մեջը, ներսում, իբրև տակին և ոչ երեսին, ինչպես մի տարածության մեջ։ Այսպես նույն հեղինակը քիչ հետո ավելի ընտիր, ժողովրդի մարդու բերանով գրում է. «Նանի, թող գնամ, էն սարի լանջին ջան գյուլում ասեմ» — «Լանջերին խաղեր եմ ասում»։

2. Տեղի ներգոյականը միշտ կարելի է մեջ բառով արտահայտել, և երբ անձի, կամ վերացական անուն է կամ անորոշ դերբայ, սովորաբար մեջ բառով էլ արտահայտվում է նույն նշանակությամբ. օրինակ՝ Դու ժուռ ես գալիս մարդկանց մեջ շքով։ Ահ ու դողի մեջ լինել։

3. Բուն տեղի անուններից ներգոյական կարող են դրվել միայն մի քանիսը՝ տեղում, կողմում, առջևում, ետևում, վերևում, ներքևում, երբեմն և միջում. մնացածների համար նույն նշանակությամբ արտահայտվում է հայցականով կամ տրականով (§ § 76. 2, 103. 2)։ Օրինակ՝ Սարի անհոտ ծաղիկն էլ իր տեղում իր փառքը

վարդի հետ չի փոխիլ:— Նանի, ներքևում ես մարդիկ տեսա:— Մեր կողմերում այժմ շատ շոգ է: Այն ո՞վ է կանգնած դռան ետե-
վում: Առուն բռնած ներքև էր գալիս իրա միջումը դունդունալով
(Պո.): Ի՞նչ կանեմ ոսկե տաշտակը, որ միջումը արյուն կթափեմ
(Ա.): Կարպետին փող չի տվել, մեջտեղումն է նստում (Ա.): Իմա-
ցավ իր միջումը, որ սրտինը չի լինելու (Պո.): Հինավուրց ծառերը
բուսած լինելով ժայռերի վերևում, այդտեղից իրենց սաղարթախիտ
ստվերը ձգում, տարածում էին ճանապարհի վրա (Մուր.): Այսպես
և՛ սարում, հովում, շոգում և այլն, այսինքն սար տեղում, հով տե-
ղում, շոգ տեղում:— Լավ հունձ անողը հանդումն էլ կհնձե, սա-
րումն էլ (Ա.): Նստեցին հովումը: Էս շոգումը, էն ցրտումը նըս-
տած: Մթնումը կանգնած:

Բ. Ժամանակի ցերեպական

133. Ներգոյականը ցույց է տալիս՝

1. Ժամանակը, որի մեջ կա կամ լինում է մի բան: Այսպես գործ
են ածվում սակավաթիվ ժամանակի անուններ. օրինակ՝ Ո՞ր դա-
րում,— 5-րդ դարում տրվեց Ավարայրի ճակատամարտը: Հին ժա-
մանակներում, մեր օրերում, սկզբում, վերջումը (տե՛ս §§ 27, 104):

Ման. 1. Մի բանի բառերի ներգոյականն ստանում է վրա, միջոցին բա-
ռերի նշանակությամբ. օրինակ՝ էլը կերան, պոչումը խռովեցին (Ա.). այսինքն
պոչի վրա, պոչն ուտելիս: Նա յուր գլուխը հենց առաջին վիճակումը լաց եղավ,
այսինքն վիճակը դուրս գալիս: Այսպես ժողովրդական ձևով ասվում է՝ Այս վեր-
ջին պոչոտումն երևում է մերը.— էստումը նա եկավ.— էս փախչելումը մերը
ձեն է տալիս.— Ամեն թոռ գցելումն իրանց մինի բախտը փորձում էի՞ն (Պո.):

Ման. 2. Երբեք կամ ընդմիջա բառերի նշանակությամբ ունին հետևյալ ներ-
գոյականները՝ Գալի փորն իր օրումը չի կշտանալ (Ա.):— Իր օրումը չի
լինիլ այդպիսի բան:— Իմ օրումն այսպես ախորժակով չուր չէի խմել.— Թող
չասեն թե Սոսն իր օրումը (երբեք) կաշառք է կերել (Պո.):— Գող մարդն իր
օրումը գող կլինի (Ա.):— Ես իմ կյանքումը մարդի վնաս չհասցրի.— Դա, ա-
սում են, իր կյանքումը դարդ չունի (Գ.-Ք.):

2. Որոշ ժամանակամիջոցի ամբողջությունը, սկզբից մինչև
վերջ, որի ընթացքում, վերջանալուց առաջ, կատարվում է մի բան,
իբրև պատասխան ո՞րքան ժամանակում հարցի: Օրինակ՝ Նա մի
օրում կգա, կհասնի:— Մի ամսում ամենայն բան վերջացավ:—
Տասնօրեն բանը երկ'օրումը կանի, կպրծնի.— Արտերը մի շաբա-
թում երկու թիզ բարձրացան (Պո.):— Հարուստ ու երջանիկ մարդը
մի օրում թշվառ մուրացիկ է դառնում:— Մի ակնթարթում սարք-

վեց, զարդարվեց:—Կես ժամում ամեն բան պատրաստեց:—Այս յոթը շաբաթումը Աշտարակու լավություններն երևում է:

Ման. Այս նշանակությամբ ներգոյականն արտահայտվում է սովորաբար մեջ, ընթացում բառերով. օրինակ՝ Մի գիշերվա մեջ այսքան բան արի:—Մի շաբաթվա մեջ (ընթացքում) ամեն բան վերջացրեց:

134. Գ. Սահմանափակման ներգոյականը ցույց է տալիս մի առարկա, որի վերաբերմամբ մի ուրիշ առարկա ունի մի հատկանիշ. օրինակ՝ Նա ամեն բանում հմուտ է: Նա հայերենում քեզնից հառաջադեմ է: Գրել-կարդալում ո՞վ է մեզնից առաջ: Հորս սպասածից ավելի առաջադիմություն ցույց տվի ուսերենում (Մուր.):— Այս ներգոյականն ևս սովորաբար արտահայտվում է մեջ բառով (տե՛ս § 39. 5). Գրելու մեջ, մանավանդ, հետ էին մնացած բոլորը (Մուր.):

Ման. ներգոյականով կան սակավաթիվ դարձվածներ. օրինակ՝ Նա քթումն է խոսում:— Նա մտքումը սիրում էր նրան: Ես մտքումս զարմացա: Ինքն իրան մտքումն այսպես ասաց (մտածեց): Եթե մտքումը լինի, կանի:— Քանի ջանումը չան կար,— քանի ուժումը ույժ կար, ամբողջ օրն աշխատում էր:

ԱՆՈՐՈՇ ԳԻՐԲԱՅ

135. Անորոշ դերբայն իբրև բայանուն իր հոլովով կախված է խնդրառու բառից. բայց երբ այս դերբայն անհոգ է, հաճախ տրական և հայցական հոլովներն իրար հետ շփոթվում են գրաբարի և օտար լեզուների ազդեցությամբ: Իբրև ընդհանուր կանոն պետք է իմանալ, որ անորոշ դերբայը նույն հոլովով է դրվում, ինչ հոլովով որ դրվում է ոչ-դերբայ խնդիրը. օրինակ՝ մոռանալ, խոստանալ մի բան. ուրեմն մոռացա ասել (և ոչ ասելու), խոստացա գնալ (և ոչ գնալու). բայց դատապարտել մեկին մի բանի (մահվան). ձգտել, արժանանալ մի բանի. ձեռք զարնել, կարոտ լինել, վարժված լինել մի բանի. ուրեմն և դատապարտել մեկին մեռնելու. ո՞վ պիտի արժանանա սրանից ուտելու. Հայկ ձեռք զարկեց մի գյուղ շինելու. նա կարոտ է կուշտ փորով հաց ուտելու. ես վարժված եմ ցավեր կրելու:

136. Տրական հոլովով է դրվում անորոշ դերբայը,

1. երբ ցույց է տալիս նպատակը, որին ուղղվում է գործողությունը և որ պետք է կատարվի. օրինակ՝ Գալիս ենք ձեզ շնորհավորելու (իբրև շնորհավորելու համար, տե՛ս § 100. 1):

2. Երբ խնդիր է դառնում մի բայի կամ ածականի, որոնք պահանջում են տրական բուն իմաստով կամ համար, նկատմամբ, վերաբերմամբ բառերի նշանակությամբ, օրինակ՝ *Դու տրամադիր չես պարապելու*:

3. Երբ խնդիր է դառնում այնպիսի ածականների և բայերի, որոնք տրական հոլովով խնդիր չեն առնում, այլ համար, վերաբերմամբ և այլն բառերով. օրինակ՝ *Դու ազատ ես ընդունելու կամ մերժելու (այսինքն՝ ընդունելու կամ մերժելու նկատմամբ): Մենք պատրաստ ենք տանջվելու և մեռնելու*:

4. Հետևյալ տեսակի ասությունների մեջ՝ Ես բան ունիմ անելու (ես անելու բան ունիմ). նամակ ունիմ գրելու. ես մտադրություն չունիմ գնալու. նա իրավունք չունի այդպես վարվելու. իմ տունն այս տարի միտք չունիմ նորոգելու: Այսպես և՛ ցանկություն ունենալ, դիտավորություն ունենալ, հրաման ունենալ. սեր ունենալ, հույս ունենալ, սովորություն ունենալ և այլն մի բան անելու — Դեռ շատ բան կա անելու Դատաստան կա գալու, պատասխան կա տալու Ինձ հրաման չկա կենալու. հույս չկա առողջանալու — Դեռ շատ բան է մնում անելու Ժամանակ չի մնում պարապելու — Հազար դռներ գիտեր խոսելու

Ման. 1. Հաճախ այսպիսի ասությունները, երբ հայցական կրող խնդիրը մի բայական անուն է, ստանում են մի պարզ անցողական բայի նշանակություն, կամ թե կրող խնդիրը մտածվում է իբրև ստորոգելիական վերադիր, և այն ժամանակ գործ են ածվում անորոշ դերբայի հայցական հոլովի հետ. ինչպես՝ *Նա ցանկություն չունի այդ անել, իբրև՝ նա չի ցանկանում այդ անել: Ես հույս ունիմ (իբրև կհուսամ) նորից քեզ տեսնել: Նա սովորություն ուներ ամեն օր գալ այս տեղերը: Նմանապես տրական և հայցական հոլովներն ախտիք բանում են և այն հարադրյալ բայերից հետո, որոնց հարադիրը մի գոյական է հայցական կրող խնդրի նշանակությամբ (§ 74): Անորոշ դերբայը հայցական է դրվում, երբ հարադրյալ բայն առնվում է իբրև մի պարզ անցողական բայ. տրական է դրվում, երբ հարադրյալ բայն առնվում է իբրև մի դարձված. օրինակ՝ *Նա միտք է առնում (մտածում է) այս տարի իր որդուն պսակելու Դու խոսք տվիր (իբրև՝ խոստացար) գալ, տեսնել մեզ: Ես թույլ չեմ տալ ձեզ այդ բանն անել: Թույլ չտվա՛վ հառաչ մ՛ ու ճիկ հանելու (Պեշիկթ.): Դուք խոսք էիք տվել մեզ օգնելու*:*

Ման. 2. Որոշ թվով բայերից հետո գրաբարի ձևով սովորաբար դրվում է անորոշ դերբայի հայցականը փոխանակ տրականի. օրինակ՝ *Հաճեցե՞ք ասել (փոխանակ՝ ասելու): Նա պարտավորվեց տան վարձն ամսե ամիս վճարել (փոխ. վճարելու): Զհամարձակվեա տեղից շարժվել: Նա շտապեց սեղան բանալ (Մուր.): Այսպես և՛ համաձայնել, հանդգնել, աշխատել, ջանալ, վարանել, տանվել, հապաղել, համառել, ուշանալ (մի բան անել կամ անելու):*

Մաս. 3. Մի քանի բայեր՝ արգելել, խանգարել, սպասել և այլն, նայելով թե իբրև անցողական, թե անանցողական բայ են առնվում, թե՛ հայցական և թե՛ տրական հոլովով անորոշ դերբայ են պահանջում. օրինակ՝ Նա մեզ արգելեց (ի՞նչ) տնից դուրս գալ։ Ինչո՞ւ ես դու արգելում ինձ այդ գործը ձեռնարկելու (իբրև արգելիք լինում)։ Այսպես և մի քանի բայերի հետ, որոնք բացառական հոլովով խնդիր են առնում, ինչպես՝ ամաչել, դադարել, զգուշանալ, վախենալ, քաշվել, ակնածել և այլն, սովորաբար թե բացառական և թե հայցական կամ տրական հոլովով է գրվում անորոշ դերբայը. օրինակ՝ Սոխակ, ինչո՞ւ դադրեցար քո անույշ երգը երգելից (Գ.-Քաթ. փոխ. երգելուց)։ Մի՞թե ամաչում ես Աշտարակա սովորությունները բանացնել (Պո.)։ Չեն ամաչիլ աստված ասել հարստին (Գ.-Քաթ.), Վախենում էր նրա սիրտը կոտրելու.— Ամաչում էր իր սրտի գաղտնիքն սկզբնական հայտնելու (Պո.)։— Բարբառային ձևեր են՝ Սկսեց ասելու.— Նա կարող է հեռանալու.— Կուգենք երթալու։

Բ. ԿԱՊԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

137. Կապերը նույն պաշտոնն են կատարում, ինչ որ հոլովները, այսինքն մի գոյական իբրև խնդիր կապելով մի ուրիշ բառի հետ՝ ցույց են տալիս որևէ կախման հարաբերություն։ Կապերն, այսպես ասած, լրացնում են հոլովների թերին, 1. ավելի ճիշտ ու պարզ որոշելով հոլովների նշանակությունը, որ հոլովներն առանց կապի էլ ունին. օրինակ՝ Երևանից մինչև էջմիածին տասնութ վերստ է, որ նույն է թե՛ Երևանից էջմիածին տասնութ վերստ է. 2. մի նոր տեսակի հարաբերություն ցույց տալով, որ հոլովները մենակ չունին. օրինակ՝ Նա առանց օգնության մնաց։

Գոյականը, որ խոսքի մեջ կապով ստորադասվում է մի ուրիշ բառի, կոչվում է կապի խնդիր։ Մի կապը կարող է ունենալ երկու և ավելի խնդիրներ ևս. օրինակ՝ Մենք աշխատում ենք մեր հայրենիքի և ազգի համար։

Գոյականն իր կապի հետ միասին առնվում է իբրև խոսքի մի մաս. իսկ կապը մենակ ցույց է տալիս, թե իր խնդիր գոյականը ինչպիսի կախման հարաբերություն ունի իր խնդրառու բառի հետ։ Օրինակ՝ Նա ընկերի հետ ուղևորվեց խոսքի մեջ ընկերի խնդիր է հետ հետադրության. ընկերի հետ, գոյականն իր կապով, ձևի պարագայական խնդիր է ուղևորվեց բայի. իսկ հետ մենակ ցույց է տալիս միասնության, միասին լինելու, անելու հարաբերություն։

Ման. Կապերի այս էական նշանակությունն է պատճառ, որ կան լեզուներ, որոնք հոլով չունին և հոլովական վերջավորությունների պաշտոնը նախադրություններով են արտահայտում։ Հայոց լեզվի մեջ ևս հաճախ նույն հարաբե-

րությունը թե հոլովներով և թե կապերով կարելի է արտահայտել. օրինակ՝ Անեծքը դեպի անիծողը կդառնա.— Անեծքն անիծողին կդառնա։ Նա իր աշակերտների հետ զնաց զբոսնելու.— Նա իր աշակերտներով զնաց զբոսնելու Բացի այս՝ մինչդեռ զբարարում հաճախված է նախդիրների գործածությունը, որոնցով որոշվում է հոլովների նշանակությունն, և հոլովներն առանց նախդիրների, մենակ, այս կամ այն դեպքում, չեն գործածվում, աշխարհաբարում ընդհակառակն նախադրությունները շատ սահմանափակ կիրառություն ունին, և հոլովները մենակ սովորաբար արտահայտում են այն, ինչ որ գրաբարում հոլովներով և նախդիրներով միասին է արտահայտվում։

138. Կապերն երկու տեսակ են՝ իսկական կապեր և անիսկական կապեր։ Բացի այդ կան և կապական բառեր։

1. Իսկական կապերը հարաբերություն նշանակող այն բառերը կամ խոսքի մասնիկներն են, որոնք մենակ ու հոգով չեն գործածվում իբրև լրացում, այլ միշտ մի գոյական խնդրի հետ։

ա) Նախադրություններ կամ նախդիրներ՝ ի. ց. առ. ըստ, դեպի, մինչև, բացի, առանց, ժողովրդական լեզվի մեջ նաև՝ թողրդ.— որոնք զրվում են իրենց խնդրից առաջ, և եթե խնդիրը լրացումներ ունի, այդ լրացումներից էլ առաջ. օրինակ՝ Նա զնաց դեպի տունը.— Նա զնաց դեպի իր սիրելի բարեկամի տունը։

բ) Հետադրություններ՝ համար, հանդերձ, հետե, իվեր. որոնք զրվում են իրենց խնդրից հետո. օրինակ՝ Ինձ համար չէ գարնան գալը։

2. Անիսկական կապերն են՝ պես, չափ, տեղ, հետ, դեմ, մոտ, վրա բառերը, որոնք իսկապես գոյական են հայցական հոլովով. բայց կորցնելով իրենց գոյական նշանակությունը՝ գործ են ածվում իբրև հետադրություն և իրենց խնդիրը, երբ անձնական դերանուն է, առնում են տրական հոլովով. օրինակ՝ մեզ պես. ինձ չափ, ինձ հետ։ Լինելով սակայն գոյական՝ այս բառերը կարող են և մենակ գործածվել, հոգով կամ առանց հոգի, և հոլովվել. տրական խնդիրն այս դեպքում դառնում է ստացական ածական կամ սեռական, և այս բառերն այլևս հետադրություն չեն, այլ գոյական խնդիր. իսկ եթե անփոփոխ և առանց հոգի զրվում են բայի վրա, առնվում են իբրև մակրայ. օրինակ՝ քեզ վրա, բայց՝ քո վրայի, քո վրայից և այլն. վրա վազել, վրա տալ (տե՛ս և § 38)։

3. Կապական բառերն այն գոյականները, ածականները կամ մակբայներն են, որոնք իրենց նշանակության համեմատ մի գոյական խնդիր են առնում այս կամ այն հոլովով և խոսքի մեջ ցույց տալով որևէ կախման հարաբերություն՝ իրենց խնդիր գոյականի

հետ միասին առնվում են իբրև խոսքի մի մաս: Այսպես են՝ նկատմամբ, վերաբերմամբ, պատճառով, առթով (առթիվ), շնորհիվ, ձեռքով, երեսից, ժամանակ, փոխարեն, փոխանակ, նման, համեմատ, համաձայն, զատ, առաջ, հետո և այլն. և բոլոր տեղի անունները՝ առաջ, առջև, դիմաց, հանդեպ, ետև, մեջ, տակ, ներքո, շուրջ և այլն, երբ, անփոփոխ և առանց հոգի, գործ են ածվում մի սեռական խնդրով (տե՛ս §§ 38, 39, 100. 3, 2. 111. 1, Ժ. 113. 2, 3. 119. Ժ. 120. 2, Ժ.):

Ման. Իսկական կապերի տարբերությունն անիսկական կապերից ու կապական բառերից այն է, որ վերջին երկու տեսակի բառերը, իբրև գոյական, ածական կամ մակբայ, կարող են մենակ ևս դառնալ լրացում մի ուրիշ բառի. իսկ առաջինները մենակ լրացում չեն դառնում և մենակ չեն գործածվում, այլ իրենց հետ ունին միշտ մի գոյական խնդիր, որ և դառնում է լրացում մի ուրիշ բառի: Օրինակ՝ կարելի չէ ասել՝ համարս բերեց, համար խոսել, դեպի վազել, առանց մնալ, այլ միայն՝ ինձ համար բերեց. մեկի համար խոսել. դեպի մի բան վազել, առանց մի բանի մնալ. բայց կարելի է ասել՝ մոտ վազել և մի բանի մոտ վազել, մոտս գալ. վրա վազել և մի բանի վրա վազել. հետս եկ և ինձ հետ եկ. մեջ ընկնել և մի բանի մեջ ընկնել, մեջս այսքան ուլժ: Մյուս կողմից անիսկական կապերը կապական բառերից նրանով են տարբերվում, որ առաջինները, թեպետ և գոյական են, բայց առնում են տրական խնդիր՝ ինձ վրա, քեզ հետ, ուրեմն կորցնում են իրենց գոյական նշանակությունը. մինչդեռ երկրորդները, եթե գոյական են, գործ են ածվում մի ստացական ածականով կամ սեռականով՝ իմ առաջ, քո դիմաց, իմ փոխարեն և ոչ ինձ առաջ, քեզ դիմաց, ինձ փոխարեն. իսկ եթե ածական կամ մակբայ են, գործ են ածվում իրենց իմաստի համեմատ մի հոլովով: Անիսկական կապերն ուրեմն մի տեսակ միջին տեղ են բռնում իսկական կապերի և կապական բառերի մեջ. դրանք կապեր են միայն այն ժամանակ, երբ անփոփոխ և առանց հոգի մնալով՝ մի տրական խնդիր են առնում. բայց դեռ կատարելապես կապ չեն դարձած, որովհետև կարող են հոգ առնել, մենակ գործածվել և հոլովվել սեռական կամ ստացական խնդրով:

1. ԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐ

139. Իսկական կապերից ի. ց. առ. ըստ. հանդերձ, հետև գրաբարից են մտած աշխարհաբարի մեջ: Գրաբարից առած մի քանի պատրաստի ձևերի մեջ գործ է ածվում և ընդ նախդիրը. ինչպես՝ մերթ ընդ մերթ, օր ընդ մեջ, մեջ ընդ մեջ, տեր ընդ քեզ, ընդ ամենը, ընդ նմին և այլն: Փայլակն սկսավ շողալ մերթ ընդ մերթ.— նրա տենղը օր ընդ մեջ (երկու օրը մեկ) է բռնում.— Այս զրույցի ժամանակ Լիդիա Պավլովնան լսում էր բարեկամուհուն ուշադրությամբ և ընդ նմին աշխատում, որ... (Մուր.): Վճռվեց... Ղունկիա-

նոսին վաղ ընդ փուլթ ճանապարհ դնել դեպի Վարագ (Պո.): Թըռ-
շունները երգում էին հատ ընդ հատ (Մուր.):

140. Ի, ց, առ, դեպի, մինչև նախադրությունները նշանա-
կում են շարժման ուղղություն դեպի մի առարկա կամ տեղ և զըր-
վում են հայցականի կամ տրականի հետ, որոնք շարժման հան-
գումը ցույց տվող հոլովներն են: Այս նախդիրներն ուրեմն միայն
որոշում են հոլովի նշանակությունը:

141. Ի նախդրով հայցականը ցույց է տալիս գործողության
նպատակը, ինչի համառ սահմանված լինելը, երբեմն և պատճառը:
Օրինակ՝ Ի պատասխան ձեր նամակին՝ պատիվ ունիմ հայտնելու:
Երիտասարդները, որոնք անշուշտ սիրում են իրենց գործը, չեն
կամենում նույնիսկ ի սեր այդ գործի իրենց փառասիրության մի
փոքրիկ մասը զոհել.— Մեր վարժապետները պարտավոր են ի սեր
գործի հաջողության՝ զոհել իրենց ինքնասիրությունը (Մուր.): Ի
սեր Աստուծու (հմմտ. § 99. ծ. Աստուծու սիրուն): Ի պատիվ նրա՝
պետք է ասել, որ մոր նման խնամք է տանում գյուղացիների վրա
(Մուր.): Նա ի պատիվ մեր՝ Մելիք Ներսոյի գյուղից աւբունի վճար-
քը բարեհաճեց հեռացնել.— Ի նշան խորին երախտագիտական հա-
վաստյաց՝ Սարգիս էֆենդին ու ղայմաղամը մոտեցան և համբու-
րեցին փաշայի վերնազգեստի քղանցքը.— Ի ցավ սրանց՝ պետք է
ավելացնել, որ... (Պո.): Ի նշան սիրո և բարեկամության, ի հի-
շատակ պահել մի բան: Ճարտարապետը կառուցելիք տան նախա-
գիծն ու նախահաշիվը ներկայացրեց ժողովին ի վերջնական հաս-
տատություն (Լր.): Վճիռը ներկայացրել են Վեհ. Կաթողիկոսին ի
տնօրինություն (ի բարեհայեցողություն), իսկ նա հետ է ուղարկել
ի գործադրություն (Լր.): Հայտարարել ի գիտություն հասարակու-
թյան. ի վաճառ հանել, ի ցույց դնել մի բան. հայտնել ի տեղե-
կություն. ի լուր ամենքի կարդալ: Այցելուն գիտենալով թե յուր
տվածն արձանագրվում է և այն էլ ի տես ուրիշ այցելուների, կնվի-
րաբերեր ավելի առատորեն (Մուր.):

Ման. Ի պատիվ կապակցության հետ երբեմն տրական հոլովով է դրվում
այն անձի անունը, որին ուղղում է պատիվը. օրինակ՝ Մուրճն արգեն... վերջին
անգամ տաքցված էր ի պատիվ մեզի (մեզ ի պատիվ):

Ման. 2. Ի նախդիրը ձայնավորներից առաջ փոխվում է ն (<), կամ եր-
բեմն դրվում է գրաբարի հոգնակի հայցականի հետ, կամ թե ունի դեպի, մինչև
նախադրությունների նշանակությունը: Այս կիրառությունները սակայն գրաբա-
րից առած պատրաստի ու մի տեսակ քարացած ձևեր են. օրինակ՝ Հանուն

ճշմարտության խոսել: Ըս փորձեցի խոսել նրա հետ ճանաչել գրական օրինավորության (Լեո): Զօգուտ մեկի աշխատելու—ի զարմանա աշխարհի.—ի ջնոհս սահմանադրության (Պո.— շնորհիվ, տե՛ս § 120. 2. ծ.):— Ընկերիս հանձնարարած ծրագրի մի մասն արդեն ի կատար է ածված.— Զինվորական գորությունն ի գործ մղվի (Պո.): Ի դերև հանել, ելնել, Ի գուր խոսել:—Օրն ի գլուխ (ամբողջ օրը մինչև գլուխ, վերջ) աշխատում են.— ձմեռն ի գլուխ.— օրն ի բուն տքնել:— Գետն ի վեր երթալ (չևտը բռնած՝ դեպի վեր): Գետն ի վար.— երեսն ի վեր, հիմն ի վեր տապալել (Պո.): Ծայրն ի ծայր, գլխն ի գլուխ, բաց ի բաց արգելել (Պո.— տե՛ս § 116. 2. ծ. 1):

142. Յ նախդիրը՝ հայցականի հետ՝ ունի մինչև նախադրության նշանակություն և գործ է ածվում սակավաթիվ բառերի հետ. ինչպես են՝ ցտեսություն, մինչև ցնոր կարգադրություն. ցմահ, ցգերեզման, ցպահանջ, ցայսօր, ցայժմ, օրեցօր և այլն:

143. Առ նախորդվ հայցականը ցույց է տալիս՝

1. Այն անձը կամ իրը, որին ուղղվում է գործողությունը կամ մի հոգեկան վիճակ: Համանիշ է դեպի նախորդին: Օրինակ՝ Առ Աստված կարդալ, աղոթել, դառնալ: Աղոթք է անում առ ամենակալ տերը (Պո.): Քո հույսն առ Աստված: Մի՞թե փոքր բան է իմ առ Աստված ունեցած հավատքը: Հայոց ազգի սերն առ Անահիտ տիկինը (Կ. Կոստ.): Նրա սերն առ հայրենիքը: Հող է մարդը և հող պիտի դառնա. աստված է հոգին և առ Աստված պիտի դառնա (Ե. Տեմիրճիպշ.): Ողորմած առ աղքատները: Հանձնաժողովի առ իս ունեցած աշառության և առ... սրբազանն ունեցած քնքշության նշաններն են և հետևյալները...

2. Հաջորդություն համազգի բաների հետևյալ տեսակի գործածությունների մեջ. ինչպես՝ Տող առ տող արտագրել. քայլ առ քայլ առաջ ընթանալ. տառ առ տառ գրել. բառ առ բառ թարգմանել: Ըս հետևում էի Պետոյին քայլ առ քայլ (Մուր.): Զակատ առ ճակատ կովել: Դեմ առ դեմ գալ. երես առ երես բերել: Ժամանակ առ ժամանակ մի բան անել: Ինքնաճանաչությունը սակավ առ սակավ մուտք էր գործում յուր սանների ոտք դրած կողմերը.— Մի առ մի պատմեցի ամեն բան.— Փոքր առ փոքր նախապատրաստել (Պո.): Փոքրիկ մկանունքները տակավ առ տակավ փոխվում էին ալիքների (Մուր.):

3. Ժամանակը, մինչև որը հարատևում է մի գործողություն կամ դրություն, որ պիտի փոխվի այդ ժամանակն անցնելուց հետո. «րինակ՝ Առ այժմ, առ մի օր, առ այսօր, առ ժամանակ այսքանը բա-

վական է: Անձնասեր ռեսս-ի ձայնը լռել էր նրա մեջ առ րոպե (Մուր.): Առ մեկն հունվարի եկամուտ եղել է...

Մաճ. Գրաբարից առած մի քանի պատրաստի կապակցությունների մեջ առ նախդիրը գործ է ածվում և ուրիշ նշանակություններով. օրինակ՝ Առ այգ կասեմ, կպատասխանեմ: Առ ոչինչ համարել: Առ ոչինչ գրեթե մոր թախանձանքներն ու արտասուքը (Մուր.):

144. Դեպի նախդրի խնդիրը, երբ առաջին կամ երկրորդ դեմքի անձնական դերանուն է, դրվում է տրական հոլովով. օրինակ՝ դեպի ինձ, դեպի քեզ, դեպի մեզ, դեպի ձեզ. իսկ երբ երրորդ դեմքի դերանուն կամ անուն է, դրվում է սովորաբար հայցական. օրինակ՝ դեպի ինքը, դեպի նրանք. բայց պատահում են նաև տրական հոլովի հետ գործածություններ՝ դեպի իրեն, դեպի նրանց:

Դեպի ցույց է տալիս դիմում, ուղղություն դեպի մի անձ, իր կամ տեղ, որին կարող է հասնել և չհասնել գործողությունը: Խընդիրը ցույց է տալիս միայն ուղղությունը որոշող կետը, կամ այն անձը կամ իրը, որին ուղղվում է մի հոգեկան վիճակ, հույզ, կիրք և այլն: Օրինակ՝ Թողեք ձիերը և հեռացեք դեպի մի կողմ.— Ընկերը... մի քանի քայլ առաջացավ դեպի ավազակները—Ձեռը մեկնեց դեպի իր եղբայրը: Դեպի երկինք, դեպի այն աստղն էր նայում: Միամիտ ոչխարները դեպի քեզ կվազեն.— Եկավ դեպի իրան.— Հետ դառնալով տանուտերը դեպի նրան՝ ձայն տվեց.— Երևում է, որ մայրը դեպի իրանց է գալի.— Հետ դարձավ դեպի կաշաղակն ու ասեց.— Հետ դառնալով դեպի ժողովրդին՝ ասեց.— Գնաց դեպի ներքև, դեպի Աշտարակ, դեպի արևելք (Պո.): Ես ևս իմ կողմից առաջացա դեպի նրանց (Մուր.): Կաթուղիի քարոզիչները... մոլորության և սգիտության մեջ են պահում դեպի իրանք կուրորեն մեծ համարմունք ունեցող խուժանին (Պո.): Ամեն զգացմունք դեպի յուր ծնողը, դեպի յուր ազգն ու հայրենիքը մեռած էր նրա սրտում (Բաֆֆի): Սերը դեպի հեզ ժողովուրդը (Լ. Ման.): Նրա այդ ժպտի մեջ այնքան ծաղր կար ուղղված դեպի ընկերս.— Ինքը մի առանձին սեր, մի թաքուն գործով է տածել դեպի այդ հեռավոր եղբայրները.— Ամեն անգամ, երբ խոսք է եղել այդ ազգակիցների մասին, յուր սիրտը թունդ է առել ու թուլ դեպի նրանց (Մուր.): Նա ցույց է տվել յուր համակրությունը դեպի հայերը: Հավատք և հարգանք ներշնչել դեպի մարդկությունը: Լինում էին... անտարբեր դեպի կարգ ու կանոնը (Մուր.): Հմմտ. առ նախդիրը

§ 143. 1:

Ման. 1. Դեպի նախդրի խնդիրը, երբ տեղի պարագայի նշանակություն ունի, իբրև պատասխան դեպի ո՞ւր հարցի, դրվում է սեռական հոլովով կողմ բառի հետ. օրինակ՝ Սարսափած նայեցի դեպի ժայռի կողմը—նա գլուխը հետ դարձրեց դեպի կանանց կողմը (Պո.):

Ման. 2. Դեպի կազմված է դեպ բառից և ի նախդրից. ուստի երբեմն, մանավանդ երբ խնդիրը ձայնավորով է սկսվում, գործ է ածվում դեպ ձևով. օրինակ՝ Որոշել չափն այն համակրության, որ երիտասարդ սրտերը տածում էին դեպ իրար (Մուր.):

145. Մինչև (հնացած ձևով՝ մինչ, մինչևի, մինչի) նախդիրն առնում է հայցական կամ տրական խնդիր, ճիշտ ինչպես դեպի նախդիրը: Խնդիրը ցույց է տալիս տարածության, ժամանակի տեղեկություն կամ թվի վերջին սահմանը, որին ուղղվում, հասնում է գործողությունը. օրինակ՝ «Նա գնաց դեպի Աշտարակ», «Նա գնաց մինչև Աշտարակ», «Նա գնաց Աշտարակ» խոսքերից առաջինի մեջ Աշտարակ ցույց է տալիս այն տեղը, որին լուր ուղղվում է գնալու գործողությունը, առանց որոշելու, թե գնացողը հասնո՞ւմ է Աշտարակին, թե չէ. երկրորդի մեջ գնացողը հասնում է Աշտարակին, բայց չի որոշվում, թե նա արդյոք մտնո՞ւմ է ներս, թե չէ. իսկ երրորդի մեջ Աշտարակ ցույց է տալիս այն տեղը, ուր ուղղվում, հասնում և ներս է մտնում գնացողը (տե՛ս § 67. 1): Այսպես և «Ուսումը պիտի տևի մինչև մայիսի 25-ը» խոսքի մեջ որոշվում է ուսման տևողության վերջին ամսաթիվը, բայց անորոշ է մնում, թե արդյոք մայիսի 25-ին էլ ուսում պիտի լինի, թե չէ: Այսպես և՛ նա մինչև տասնուհինգ մարդի համար սեղան բաց արեց: Մինչև օրս նրա բերնից այսպիսի խոսք լսված չէ: Մինչև այսօր տեսնված չէ, որ... Միտքը մինչև գոտին էր հասնում: Մինչև Շուշանի զարդարվելը ժամը կարձակվի (Ա.): Այդ պահեք մինչև վաղը, մինչև զատիկ: Այսքանն էլ բավական է, որ ընթերցողները հասկանան, թե մինչև ինչ աստիճանի է հասնում իմ հակառակորդների անբարեխղճությունը (Լեո): Արտաշես Ա.-ից մինչև Մեծն Տիգրանը ութսունչորս տարի է:

146. Ըստ նախդիրը դրվում է տրական հոլովի հետ և ցույց է տալիս մի բանի համեմատ լինելը. կամ դատելու, գործելու մի հիմունք: Օրինակ՝ Դատել ըստ օրենքի. վարձատրել ըստ արժանավորության, ըստ մեծության, ըստ խղճի, ըստ սովորության: Ըստ երևույթին նա իրավունք ունի: Նա պիտի աշխատե ըստ յուր կարողության.— Գարա-արխաշի գոտին, ըստ սովորականին, ծածկը-

ված լինելով մշուշով, անտեսանելի էր դարձնում այդ կողմի ցամաքը (Մուր.):

Համանիշներն են՝ համեմատ, համաձայն, նայելով, պես, չափ, օրինակ՝ Կահավորել մի փառավոր տուն համաձայն յուր նուրբ ճաշակի պահանջներին (Մուր.): Ապա Օսման էֆենդու հրամանին համաձայն... գնում է յուր սովորական տեղը.— նա յուրաքանչյուրին յուր տարիքին. դիրքին և հասկացողության համեմատ պատասխաններով գոհացնում էր (Պո.):

Ման. 1. Գրաբարից առած պատրաստի ձևերն են՝ ըստ մեծի մասին, ըստ օրինի, ըստ իս, ըստ իմ կարծյաց (իմ կարծիքով), ըստ այսմ, ըստ այնմ: Մանկությանը գյուղատնտեսական այս ու այն ճյուղին և, ըստ այնմ, հարկ եղածը սովորեցնել գյուղացիներին: Նույնպես և՛ Օր ըստ օրի, մի ըստ միոջե, որոնց մեջ ըստ նշանակում է՝ հաշտությունը, հետևելը, հետևից լինելը:

Ման. 2. Ըստ դրվում է իսկապես ներգոյականի նշանակությամբ տրականի (գրաբարի ներգոյականի) վրա և սկզբնապես պարզել է միայն այն նշանակությունը, որ հոլովն առանց այդ նախդրի էլ ունի. այժմ սակայն քիչ անգամ հոլովը մենակ գործ է ածվում այդ նշանակությամբ. օրինակ՝ Պռոշյանի հետևյալ խոսքերի մեջ՝ Փո ձեռի տակին քո բնությունին կմեծացնես նրան (ըստ քո բնության, քո բնության համեմատ): Փո ճավառին ես մեծացնում նրան (տե՛ս § 105): Այժմ նույն նշանակությունը սովորաբար արտահայտում է միայն գործիական հոլովը (տե՛ս § 120. 2, 126. 2):

147. Հանդերձ հետադրությունը դրվելով գործիականի հետ՝ միայն պարզորոշում է հոլովի նշանակությունը (§ 126. 3): Յույց է տալիս՝

1. Միասնություն, օրինակ՝ Անգլիայի համար կարելի է ասել, թե հասարակապետություն է թագավորով հանդերձ (Լր.): Մեկին ընտանիքով հանդերձ ճաշի հրավիրել: Անհանգիստ շարժումն անելով հանդերձ, Կիրիլ Կարպիշը մի կողմը դրավ ծխափողը (Մուր.): Ապա խնդրեց, որ յուր սրտալիր բերկրանքը (աղային) մատուցանելով հանդերձ՝ հայտնե յուր բերկրալիր պատրաստականությունը... (Պո.): Գրաբարից պատրաստի փոխառությամբ՝ այսու հանդերձ, այնու հանդերձ:

2. Հակառակ հիմունք, հակառակ, շնայելով բառերի նշանակությամբ. օրինակ՝ Իր բոլոր միամտությամբ հանդերձ՝ նա մեղխաբեց: Այդ ամենն անելով հանդերձ՝ չկարողացա նրան հանգրստացնել:

Ման. Հանդերձ իսկապես միասնության գործիականի հետ դրվող մակբայ է, որ կարող է և համանիշ միասին մակբայով փոխանակվել. օրինակ՝ Արտավազդ ձիովը միասին մի անդունդի մեջ ընկավ (Պալ.):

148. Հետե, ի վեր հետադրությունները դրվում են բացառականի հետ և պարզորոշում են հոլովի նշանակությունը՝ ցույց տալով գործողության կամ դրության շարունակ տևողությունը ամբողջ անցյալ ժամանակամիջոցում, որ ձգվում է մինչև ներկան կամ մի ուրիշ ժամանակակետ: Բացառականը ցույց է տալիս ժամանակի սկզբնակետը: Օրինակ՝ Այն օրից ի վեր նա չի հանգստանում: (Կարելի էր ասել պարզապես՝ այն օրից. ինչպես՝ նշանադրությունը կատարված օրից Ղուևկիանոսի համար պաս եղավ Արփիկենց բակին նայելը.— Պո.): Նա մի տարուց ի վեր հիվանդ պառկած է: Հայ ժողովուրդը տարիներից ի վեր սպասում է... Նա 1896 թվի ջարդերից ի վեր առանձին հետաքրքրությամբ է զբաղվում հայերի կյանքով (կր.): Նա սկսավ այնուհետև տան գործերից շատերը լուր ձեռքով անել և այն օրից ի վեր այնքան առողջացավ, որ... (Մուր.): — Ես երեկվանից՝ տիրոջ բերանից տխուր լուրն առնելեն հետե, պահքս բռնել եմ.— Այս ծառն է, որ քանի ժամանակից հետե ուսումնարան է դարձել մեր հառաջադեմ աշակերտուհուն (Պո.): Ընթերցանությունն առանձնապես զարգանալ սկսեց այն օրից հետե, երբ... (Նոր Դպր. 1910, № 11): Վաղուց ի վեր, վաղուց հետե:

Համանիշ են՝ սկսած և ժողովրդական՝ դեսը, դենը բառերը. օրինակ՝ Զրօրհնեքից դեսը հազիվ այս գիշեր ժամ պիտի գնային.— Հարսանիքից դեսը մոր երես չեն տեսած (հարսները).— Երեկվանից դեսը հարյուր հետ կոիվ է ձգել.— Հիմիկից դենը (հիմկվանից դենը, հիմկվանից սկսած) գերեզմանիս վրա յոթը թիզ մանուշակ դուրս կգա.— Ըստուց դենը (սրանից դենը,— այսուհետև, հայսմ հետե) դո՛ւ խաբար տուր (Պո.): Հմմտ. § 113. 3:

149. Համառ հետադրությունը դրվում է տրականի հետ՝ ինձ համար, քեզ համար. բայց ծագած լինելով գրաբարի* ի համար հայցականից՝ երրորդ դեմքի անձնական և ցուցական դերանունների հետ ասվում է սեռականով կամ ստացականով՝ սրա համար, դրա համար, նրա համար, իր համար կամ իրեն համար (ժողովրդ. ձևով՝ իրա համար): Գոյական խնդիրն առանց ն հոդի է մնում՝ Տիգրանի համար, իմ աշակերտի համար: Հնացած են արդեն առաջին և երկրորդ դեմքի դերանունների սեռականի կամ ստացականի

* Գրաբարում արդեն կա աշխարհաբարի նշանակությամբ գործածությունը, ինչպես Խորենացու հետևյալ խոսքերի մեջ. «Եւ միայն զառաջին որդին որ կոչէր Արշակ, պահէ առ իւր ի համար Թագաւորութեան». «Յորում շինեալ եւ տուն հովանոց... ի համար քեռ իւրոյ և ուսրովիդիտոյ» (Բ, Ը. Դ.):

հետ գործածությունները՝ իմ համար, մեր համար։ Քո համար ա-վելի ձեռնառու է.— Ձեր համար եմ ասում (Պո.)։

150. Համար դրվելով տրականի հետ միայն պարզորոշում է իշուվի նշանակությունը (տե՛ս § § 94, 99, 100)։ Այսպես՝ համար հետադրությամբ տրականը ցույց է տալիս՝

1. Առարկան, որի օգտին կամ վնասին լինում է մի բան, որին հատկացվում, սահմանվում է մի բան, կամ որի վերաբերմամբ, նկատմամբ կա մի դրություն, հատկություն, հույզ, ազդեցություն։ Օրինակ՝ Գայլն որ ամպից վախենար, իրեն համար բերդ կշինեք (Ա.)։ Չգիտեք, թե նա որքան է հարմար առաջիկա ճանապարհորդության համար (Մուր.)։ Նա գիշեր ցերեկ Սոսի համար է աշխատում։ Մեկի կամ մի բանի համար մի բան անել, շինել, առնել, գնել, բերել, տա-նել, ուղարկել, պահել, հետ ձգել, բաժին հանել, սեղան բանալ, ցան-կանալ և այլն։ Պատվաստ չեն դնում, որ էգուց (այդ ծառն) իրենց համար պտուղ տա.— Աստված ողջ պահի նրան քեզ համար։— Աստված նրան քեզ համար չի ստեղծել (Պո.)։ Նույնիսկ օգնու-թյան կամ աշխատությանց վերաբերյալ գործերում նա յուր հա-մար ունեք որոշ չափ ու կշիռ (Մուր.)։ Ես էլ ինձ համար մի անունի տեք եմ.— Տեղումդ քեզ համար հանգիստ թեք ընկած ես.— Չորս կաժ էլ պատարագի համար է պետք (Պո.)։— Ո՞վ կմեկնե այս՝ իմ տարիքի համար դժվարալույծ խնդիրները.— Ճանճերի բզզոցը մի դժոխսային երաժշտություն էր ականջներիս համար (Գ.-Ք.)։ Ինչ որ ձեզ համար լավ է, անպատճառ չպիտի ինձ համար էլ լավ լինի։ Նրա համար տխուր է այն գիշերը, որ... Ինձ համար փողն ու հողը մին է.— Այդպիսի բաներն ինձ համար խաղ ու պար են.— Ուրիշների համար բարիկենդան, ուրախություն, մեզ համար սուգ ու շիվան (Պո.)։ Ձեզ համար դժվար է, հեշտ է, փառք է, ամոթ է, անպատ-վություն է և այլն։ Բոլոր կողմերն էլ միևնույն են ինձ համար (Մուր.)։

2. Հիմունքը,— լինի նպատակը, որին հասնելու համար լինում է մի բան, թե շարժառիթ պատճառը։ Համանիշ են՝ նպատակով, մտքով, դիտավորությամբ (տե՛ս և § 100), պատճառով, սիրու, ի սեւ, խաբեւ (տե՛ս և § 99)։ Օրինակ՝ Մարդիկ հաճախում են թատ-րոն ոչ միայն զվարճանալու, այլև կրթվելու համար։ Հեթումն իր խոսքերը հաստատելու համար մի առակ էր վրա բերում.— Այս հացի ժամանակ չէ, թե նրա համար կանչած լինի (Պո.)։ Կողմնա-ցո՞ւյց. ա՞յդ ինչու համար է. ծովերի վրա՝ պիտի թափառես

(Մուր.)։— Ձվազեղի համար թափի կոթը պաշտում են.— Ինքը խիստ մեծ ու արժանավոր նպատակի համար է գրկում իրեն ամարանոցի դվարճություններից (Մուր.)։ Նա իր քրոջ համար է լալիս։ Ինձ համար անհանգիստ մի՛ լինիք։ Հայրենիքի, հավատի համար կըռվել, մեռնել։ Ամեն փուշ բանի համար ի՞նչ ես բարկանում։ Ինչի՞ համար ես ուրախանում։ Նա մի թեթև հանցանքի համար պատժվեց։ Անուշ արա՛ իմ խաթեր համար (Պո.)։

3. Առարկան, որին վերաբերում է գործողությունը (մտավոր վերաբերմունք), իրրև խնդիր ասել, խոսել, դատել, մտածել, վիճել և այլն բայերի։ Համանիշ են՝ վրա, մասին (տե՛ս և § 114)։ Օրինակ՝ Ի՞նչ է ասում գիրն այս տարվա համար.— Ինձ էլ շատ բան են ասում քեզ համար.— Դրա համար հետո կխոսենք.— Քանի միտք եմ անում վարդիթերի համար.— Գարեգնին մի կողմ քաշեց ու հարցրեց Սոսի համար, թե... Գնաց վերի աշխարհքն իր հոգու համար խաբար իմանալու.— Երազ է եկել այդ բանի համար (Պո.)։

Ճառել մի բանի մասին.— Դրա մասին էլ ես կհոգամ.— Նրանք յուր մասին պետք է որ աննպաստ բաներ խոսած լինին.— Լավ, վատ գաղափար ունենալ, բացասություն տալ մի բանի մասին.— Այս ամենի մասին նա մտածել, երազել էր.— Նա կարող է ինձ վրա ծիծաղել, եթե ես դրա մասին խոսեմ նրա հետ.— Ցանկացավ լսել մի բան նաև օրիորդ Աղեկինայի մասին.— Խոսք է եղել այդ ազգակիցների մասին (Մուր.)։ Այսպես և մի բանի համար կամ մասին՝ լուր հաղորդել, տեղեկություն տալ, զեկուցանել, գրել, հաշիվ տալ և այլն։

Ման. Մասին բառը, որ ծագած է գրաբարի ի մասին ներգոյականից, այժմ արդեն գրեթե հետադրություն է դարձած. բայց իբրև գոյական դեռ առնում է սեռական կամ ստացական խնդիր՝ իմ մասին, քո մասին. գործ է ածվում նույնպես և այս, այդ, այն ցուցական ածականներով և նույնիսկ ս. դ ստացական հոգերով. օրինակ՝ Թերթերը գովեստով խոսեցան իմ մասին (Անահիտ, 1909, թ. 1—2. եր. 16)։ Բայց թե ինչ խոսում ու մտածում է այդ միջոցին ինքը Կամսարյանը, այդ մասին ավելի լավ է լռել.— Սկսան ամեն կողմից հանդիսավոր խոստումներ անել այն մասին թե... (Մուր.)։ Ես այդ մասին կասկած անգամ չունիմ։— Այս մասին գոհ պետք է լինել տեղացի մի քանի կարողության տեղ աղաներից (Պո.)։

151. Առանց նախադրությունը տրական հոլովի, երբեմն ժողովրդական ձևով նաև հայցական հոլովի հետ, ցույց է տալիս հեռացած, բաժանված լինելը, կամ չլինելը, պակասություն (հականիշ են՝ հետ, հանդերձ և գործիական հոլով § 126. 3)։ Օրինակ՝ Ոչ

ոք չի կարող առանց հացի ապրել (հականիշ՝ մարդ հացով կապրի): Նա առանց փողի ճանապարհ ընկավ: Նա առանց ինձ, առանց մեզ գնաց: Ես չեմ կարող առանց քեզ ապրել (հականիշ՝ քեզ հետ): Ի՞նչ արժե կյանքն առանց բարեկամի: Գիշերն առանց քնելու (նույնանիշ՝ անքուն) լուսացնել: Առանց պաշտոնի (անպաշտոն) մնաց: Առանց արգելքի (անարգել) տեղ հասանք: Առանց նրան իմ օրս մի օր չէ.— Առանց նրա խոսքին բան չբռնեմ.— Մեկն իր երեխայի հետ էր եկել, մյուսն՝ առանց երեխայի (Պո.): Արքայությունն առանց քեզ տարտարոս է ինձ համար.— Առանց գործ մեռած է մարդը (Ջիվ.): Առանց այն էլ նա շատ վշտացած է: Առանց հաց ու ջուր ապրել չի լինիլ:

152. Բացի նախադրությունը դրվում է բացառական հորովի հետ, հաճախ ժողովրդական ձևով՝ նաև հայցականի հետ: Յույց է տալիս՝

1. Ի բաց առնել, դուրս ձգել մի բան մի բանի միջից, ուր պիտի լինեն ըստ երևույթին: Օրինակ՝ Նա ամբողջ շաբաթն աշխատում է, բացի կիրակի օրերից (այսինքն կիրակի օրերը չի աշխատում): Բացի քեզնից՝ ես ուրիշ տեր ու տիրական չունիմ: Ամենքը՝ բացի քեզնից՝ հակառակ էին: Բացի հացից՝ նա ուրիշ բան չի ուտում: Բացի քեզնից՝ ես ո՞ւմ դիմեմ (Ջիվ.): Բացի տերտերից և յուր որդուց՝ գյուղումը ոչ ոք կարդալ չգիտեր (Պո.): Բացի Աստված՝ չէ կարող ոչ ոք լինել օգնականս.— Բացի այս չոր երգը՝ չունիմ ուրիշ բան (Ջիվ.): Տեսնելու արժանի ոչինչ չունեն յուր շուրջը, բացի փոքրիկ բանջարանոցը, որ գտնվում էր եկեղեցու առաջ (Մուր.):

2. Մեկդի գնել մի բան մի բանի միջից, ուր որ է՝ իրոք. չհաշվել ոչ թե դուրս ձգելով, այլ ըստ ինքյան մեջը համարելով: Համանիշ՝ չհաշված, ժողովրդական՝ թողրգ: Օրինակ՝ Բացի այդ, նա երկրորդ ու երրորդ մասերում (էլ) հանձն առավ լուրջ մասնակցություն.— Բացի այս, դուք մեզ մոտ կտեսնեք գեղեցիկ կարգեր ու սովորություններ, որոնք... Բացի հասարակ ու շաբաթական պասերը, նրանք պահում էին նաև երեք «մեծ պասեր».— Բացի թանգարանին տված նվերը, անհրաժեշտ է նաև միաբանության օգտին նվիրաբերել մի բան (Մուր.): Օրով բանող մշակը բացի իր օրավարձից՝ իր սնունդն էլ ստանում է: Թողրգ հացը՝ կերակուր էլ տվին աղքատին: Աստվածապաշտ ժողովուրդն այնքան մատաղ ու կարասներով գինի խոստացավ, թողրգ իրանց գանձանակը, որ... (Պո.):

Բացի նախադրութեան համանիշ է զատ ածականը, որ գործ է ածվում իբրև հետադրութիւն բացառականի հետ. երբեմն նույն նշանակութեամբ նաև դուրս, ջուկ, անկախ բառերը: Օրինակ՝ Համալսարանը՝ նոր զբաղմունքներից զատ, տվա՛վ նրան նաև նոր բարեկամներ. — Սրանից զատ, ես գնել եմ նաև մի քանի հատ հայերեն գրքեր. — Որ հոգևորականն աղոթելուց, մկրտելուց և թաղելուց զատ ուրիշ շատ վսեմ պարտականութիւններ էլ ունի, այդ ես չեմ հերքում. — Օրենքն արգելում է իրենց՝ զոհի մսից զատ, ուրիշ միս ուտել (Մուր.): Բայց որովհետև համբերելուց անկախ՝ անհրաժեշտ էր մաքրել գլխարկը, ուստի... (Մուր.): Թե ինձնից ջուկ յար բռնես, դու լերդապատառ լինես (Ժող. երգ.):

Ման. 1. Ժողովրդական քողրդ բառը կազմված է քող հրամայականից և լրզ նախդրից, բայց այժմ արդեն մի հետադրութիւն է. ասվում է նաև թողրդ ես, թողրդ դու, թողրդ մենք, թողրդ նրանք, դեռ նրանց խնամիններն էլ այնտեղ էին: Այս նախադրութեան նմանութեամբ հայցականի հետ է սկսել գործածվել և համանիշ բացի նախադրութիւնը, որ կազմված է բաց (զատ, ջուկ, հեռու, ուրույն, դուրս) բառից և ի նախդրից և իր նշանակութեան համեմատ խնդրում է բացառական հոլով:

Ման. 2. Միայն է բացի նախադրութիւնն իբրև հետադրութիւն գործածելը՝ քեզնից բացի, սրանից բացի և այլն, որ առաջացել է համանիշ ջուկ, զատ և ավելի ժողովրդական լեզվի մեջ շատ գործածական թուրքերեն տավանի բառի ազդեցութեան տակ, ինչպես՝ Փողոցներում քամու վզզոցից սավահի սատանա չի ժած գալի (վզզոցիցը զատ, բացի վզզոցից). — Քեզանից սավահի ոչոք չի կարող պառավիլ բան հասկացնել (բացի քեզնից, քեզնից զատ). — Յրտից սավահի ոչինչ խեր չտարավ. — Վարդիթերն ինձնից սավահի ուրիշի վրա միտք անի (Պո.):

153. Քան, ավելի քան (ծագած գրաբարի քան + լրզ ձևից), գործ է ածվում ժողովրդական լեզվի մեջ հայցական հոլովի հետ, անձնական դերանունների տրականի հետ՝ քանց ինձ, քանց քեզ: Յույց է տալիս հավասարութեան բաղդատութիւն՝ պէս, շալի, նման բառերի նշանակութեամբ. երբեմն և առավելութեան բաղդատութիւն: Օրինակ՝ Քան(ց) գետ գնաց, քան(ց) ավազ մնաց (Ա. — գետի պես գնաց, ավազի պես մնաց): Քան պուտը կարմիր չկա, որ ճղես սիրտը սե է (Ա. — պուտի պես, պուտի չափ կարմիր բան չկա. — կարող է հասկացվել և պուտից ավելի կարմիր): Քան ջաղացի քարը ծանր չկա, որ սեպի տանք՝ կթեթեանա (Ա.):

2. ԱՆԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐ

154. Անիսկական կապերը՝ պես, շափ, տեղ. հետ, դեմ, մոտ, վրա՝ իրենց խնդիրը, երբ առաջին կամ երկրորդ դեմքի անձնական գերանունն է, առնում են տրական հոլովով՝ ինձ պես, քեզ հետ. երրորդ դեմքի անձնական ու ցուցական գերանունների հետ սակայն ասվում են դեռ սեռականով կամ ստացականով՝ սրա պես, նրա հետ, իր վրա կամ իրեն վրա: Գոյական անուն խնդիրը սովորաբար առանց ն հոգի է մնում՝ Տիգրանի պես, իր ընկերի հետ: Պատահում են հաճախ նաև առաջին և երկրորդ դեմքի անձնական գերանունների սեռականի կամ ստացականի հետ գործածություններ՝ մեր պես, ձեր վրա, քո տեղ (տե՛ս § § 138. 2, 149):

ՄԱՆ. Նման ձևով մի քանի ածականներ՝ նման, համաձայն, համեմատ, հավասար, հակառակ և այլն, որոնք առնվում են իբրև կապական բառեր, հաճախ գործ են ածվում ստացականով կամ սեռականով, որը մտածվում է սակայն իբրև տրական. օրինակ՝ Այսպիսի քաջասիրտ դուրացնը պետք է խելքի հասունությամբ էլ գերազանցեր յուր նման և ոչ յուր շափով ստեղծված արարածից. — Ձեր նման անհողողդն. — Հողն իմ նման մոր գլխուն. — Հրավիրեց ինձ յուր հավասար նստել (ՊՈ.):

155. Պես որակի կամ ձևի ուղղական կամ հայցական է (§ 63. 1. բ), որ մի տրական խնդրով՝ կորցնելով իր նշանակությունն՝ առնելով է իբրև հետադրություն և ցույց է տալիս՝

1. Գործողության անմիջական հաջորդություն, մի գործողության անմիջապես մի ուրիշ գործողությունից հետո կամ նրա հետ իսկույն ևեթ լինելը: Այս նշանակությամբ պես գործ է ածվում անորոշ գերբայի հետ, որ սովորաբար ն հոգ է առնում, և իսկապես միայն պարզորոշում է տրական հոլովի նշանակությունը (տե՛ս § 104. 4. ծան.): Օրինակ՝ Լույսը բացվելուն պես ճանապարհ ընկանք: Դուռը բացվելուն պես ներս խոժեցին ավերիճները: Լուսաստղը գլուխն երեցնելուն պես՝ բարձել են բեռները: Ուր սրանց տան վրա չեկավ, որ գալու պես Վարդիթերը հիվանդացավ (ՊՈ. — հենց որ եկավ, գալուց անմիջապես հետո):

2. Մի բանի համեմատ լինելը. համանիշ են՝ համեմատ, համաձայն, ըստ (§ 146): Օրինակ՝ Վաղի առակի պես՝ դեռ ջրի ափը չհասած՝ ոտները հանել էին (ՊՈ.): Տիրոջ օրենքումն ասվածին պես պատարագ բերին մի զույգ տատրակ (Ղուկ. Բ. 24. ըստ ասացելոյն): Եվ երբ որ ամենը տիրոջ օրենքին պես կատարեցին (Ղուկ.

Բ. 39. ըստ օրինաց Տեառն): Եվ իր սովորության պես շաբաթ օրը ժողովարանը մտավ (Ղուկ. Գ. 16. ըստ սովորութեան իւրում):

3. Նմանության բաղդատություն. հատկության կողմից մի բանի նման լինելը մի ուրիշին: Համանիշ է նման, որով կարող է և միշտ փոխանակվիլ: Այս նշանակությամբ պես հետադրությունն իր խնդրով միասին գործ է ածվում՝

ա) Իբրև որակական ածականի բաղդատության խնդիր. օրինակ՝ նրա խոսքը թրի պես կտրուկ է (կտրուկ է, ինչպես թուրը): Աշտարակի ջրի պես մարսական ու քաղցր ջուր չկա.—Քեզ պես պատվավոր տղա.—Հայրդ ձեռքդ պես աշխատավոր էր (Պո.).—Քույրերիս մեջ միշտ սգազգյաց ինձ նման տխուր չկա. դժոխքումն էլ իմ ունեցած կրակի պես հուր չկա (Ջիվ.):

բ) Իբրև վերադիր մի անվան՝ որակական ածականի նշանակությամբ. օրինակ՝ Ոչ ոք չունի քեզ պես ընկեր (այնպիսի ընկեր, ինչպես դու ես).— Ինքն էլ նրանց պես մի աղջիկ է.— Աչքին արևի շողքի պես լույս ընկավ.— Բանի միջին ձեր պես յոթը տղին հում հում կուտի.— Երեխայի պես երեխա է.— Դվալի պես սարեր (Պո.).— Վարդն իր ոսկի կոճակի նման կոկոմեներով իմաց է տալիս (Պո.).— Դա սենյակի նման բան էր.— Պատահում է պարոնի նման մի երիտասարդի.— Զիրուխուրի նման մի հետ ընկած անկյունում (Մուր.).

դ) Իբրև ստորոգյալ՝ որակական ածականի նշանակությամբ. օրինակ՝ Նա մեկ էլ սրբերի պես չէ.— Քեզ պես էլ ո՞ր մի՞նը կլինի (Պո.).

դ) Իբրև ձևի պարագա՝ որակական մակրայի նշանակությամբ: Բաղդատված առարկան ունի 1) ենթակայի, 2) կրող խնդրի նշանակություն, կամ թե 3) բաղդատությունը լինում է մի անցյալ ժամանակում կամ ուրիշ տեղում եղած գործողության կամ դրության հետ. օրինակ՝ 1) Շատ գիտցող աղվեսի պես երկու ոտով է ընկել ականատի մեջ (...ինչպես աղվեսը).— Ձագը կորցրած սարեկի պես գլուխը քարեքար տվավ.— Երեկ ես էլ քեզ պես բախտ ունենայի.— Կոտրած գդալի պես մեջ ընկնել.— Մեզ պես հո՛ չպիտի, որ շահի կողմորի պես տանջվում ենք.— Ալմաստի պես փայլում է.— Ձեռներն ուռի պես դողում են (Պո.): Մանիշակը գլուխը քաշ ձգեց ամոթով աղջկա նման.— Ինքն էլ գառան նման թռչկոտալով գալիս է.— Մենք գծի նման աշխատում ենք (Պո.): Ինչո՞ւ ուրեմն չփորձեմ մի փոքր էլ ապրել նրանց հետ և նրանց նման (Մուր.):— 2) Որան էլ Գարեգնի պես սիրում էր նա (սրան էլ այնու

պես էր սիրում, ինչպես Գարեգնին)։— Սրբի պես կպաշտեն փողը։— Սոսին հոգու պես սիրում էր։— Ցախը դեզի պես կուտակել են (Պռ.)։ Ջրիցը որ նետի նման չձգեց... Աչքերիցը պեծ պեծ կրակի նման թափվում է (Պռ.)։— 3) Սոսն էլ ճաշվա պես հաց չի ուտում (ինչպես ճաշին չէր ուտում)։— Թե Թիֆլիզի պես լինեիր, որ... (Պռ.)։— Եթե այնպես լինեիր, ինչպես Թիֆլիզում է)։

156. Պես կարող է հոգ առնել և գոյականաբար գործածվել, ինչպես և նման ածականը. օրինակ՝ Նրա պեսները դռանը ծառա են։— Շատանա՛ն ձեր պեսները։— Հիմիկվան տղայքն անբան (անգործ) են, բայց ձեզ պեսների համար չի ասած։— Քոնն այն է, մինչև իրիկուն քեզ պեսների հետ ման գաս (Պռ.)։— Նրա նմանը չի լինել (Պռ.)։— Տունը մի տարօրինակ շենք էր, որի նմանը նա տեսած չէր։— ...որի նմանը չկար (Մուր.)։— Չկա քու նմանը երկիր (Ջիվ.)։ Ոչ դու մեզի պես կարող ես գտնել, և ոչ մենք քեզի համանման (Ջիվ.)։

157. Չափ հետադրությունը չափ ու քանակի ուղղական կամ չափցական հոլովն է (§ § 63. 3, 69), որ գործածվելով իբրև հետադրություն՝ ցույց է տալիս՝

1. Համաչափություն, հավասարություն երկու բաղդատելի առարկաների հատկության կամ գործողության։ Համանիշ է հավասար։ Ունի նույն գործածություններն, ինչ որ պես հետադրությունը։ Որինակ՝ Նա էլ քեզ չափ հարուստ է (այնչափ, որչափ դու)։— Գլխումը մի թեթև քամու չափ խելք չկա (Պռ.)։— Այդտեղից արդեն հոսում էր գետի չափ ջուր (Մուր.)։— Մենք էլ քեզ չափ մտածել գիտե՛նք, թե ոչ (Մուր.)։— այնչափ, որչափ դու. այնքան, որքան դու)։ Փոշու միջիցը մի ծտի չափ էր երևում։— Մեր գավառի ոչ մի գյուղը մերին չափ հողեր չունի, ոչ մի տեղ մեր չափ բերք չեն վերցնում։— Այն հարուստների տղայքը քանի՞ քեզ չափ ունին (Պռ.)։— Թե որ կնիկը մարդու չափ (ղաղար) չքրտնի, տանը կեսը կմնա սոված (Մուր.)։— Չորսն էլ կինարմատ են, բայց տղամարդի համասար բարեբար) գործ են անում (Մուր.)։— Նա ինքս՝ դեռ տասնյոթը տարեկան պատանի՝ ավետարանն էի թարգմանում հորս չափ աշակերտներին (Պռ.)։

2. Գործողության, հատկության, քանակի և այլն մինչև մի որոշ աստիճան, որոշ թիվ ու քանակ հասնելը. օրինակ՝ (Կղզու տեսքը) Կամսարյանին հետաքրքրեց հուզելու չափ։— Մորթե գղալը, որ նա ճանապարհին բաշել էր գլխին մինչև ականջները, այժմ

ոչ միայն բարձր է՝ ճակատը երևալու չափ, այլև քեշ (ծուռը) դրո-
ված.— (Տետրն) այս անգամ արդեն ատելի լինելու չափ անհաճո
երևաց նրան (Մուր.): Հինգ հարյուրի չափ (մինչև հարյուր): Աշ-
խատեց պարարտ մարմինը զետեղել նրա վրա կարելվույն չափ
հանգիստ (Մուր.):

Այս նշանակութամբ չափ դրվում է կես բառի (երբեմն և ուրիշ
բառերի) գործիականի հետ և նշանակում է՝ մոտավորապես մինչև
կեսը. օրինակ՝ Առաստաղը կիսով չափ քանդված է (Պո.): Տեղ տեղ
երևում էին փոքրիկ ծխենելույզներ ու ցածր երգիկներ, կիսով չափ
ծածկված դեղնած խոտերի մեջ.— Տան ետևի պատն ամբողջապես,
իսկ աջ ու ձախ կողմերին՝ կիսով չափ կտրված էին հողից.— Իսկ
դեղեցիկ, վանդակազարդ սնարը՝ կիսով չափ փակում են աղվա-
մագ փետրով լի բարձեր.— Կիսով չափ հագնվելով նա դուրս եկավ
սրահը. — Ես հոգովով չափ սիրում եմ ձեր աղջկան (Մ.):

Ծան. Նույն նշանակությունն ունի կիսով գործիական հոլովն և առանց չափ
բառի. օրինակ՝ Մի աղքատ էր այն՝ նոթութենեն ու ցրտեն թմրած՝ քան ի քուն,
բարձ գլխուն քարն սառուցիկ, և վերմակ՝ ձյունն որ ծածկած էր զայն կիսով
(Ռ. Հ Պերպիրյան):

158. Տեղ ներգոյականի նշանակութամբ հայցական հոլով է,
որ առանց հոդի մնալով՝ գործ է ածվում իբրև հետադրություն և
ցույց է տալիս փոխանակություն, փոխարինություն: Համանիշ են՝
փոխանակ, փոխաբեն և ժողովրդական՝ տեղակ: Սրինակ՝ Ինձ տեղ
դու գնա: Երկու ձվի տեղ՝ չորս հինգն էր տալի (Պո.): Ունքը շի-
նելու տեղ՝ աչքն էլ հանեց (Ա.): Սարերի տեղ ձորերն են որոտում
(Ա.): Փողի տեղ ցորեն տալ (Մուր.):— Նա իր եղբոր փոխանակ
կոխվ գնաց: Ես, փոխանակ դասերիս ընթերցումը շարունակելու,
գնում, կանգնում էի պատուհանի մոտ:— Եթե յուր փոխարեն լի-
ներ մի ուրիշ վանահայր, այդ եղածն էլ կմատնվեր կորստյան.—
Հինավուրց մի տաճարի ավերակը նորոգելու, կամ ինչպես որ կա՝
սրբությամբ պահպանելու փոխարեն՝ դուք առնում, քանդում եք.—
Պաշտոնյան չպատասխանեց և նրա փոխարեն Կամսարյանն առա-
ջանալով հարցրեց (Մուր.): Ուրախանալու տեղակ փոշմանեց.—
Գարեգինն էլ իրա ու փեսի տեղակ շնորհակալություն արեց (Պո.):

159. Տեղ, տեղակ, փոխաբեն գործ են ածվում և հոդով. այն
ժամանակ առնվում են իբրև գոյական. օրինակ՝ Իմ տեղս դո՛ւ գնա:
— Դու իմ մեծ եղբայրն ես, իմ հայրն ես, հորս տեղն ես:— Տե՛ս
թե դրա տեղակն ի՞նչ կուղարկեմ (Պո.): Հեռու հեռու քչեցին բնիկ

ազգը իմ հայկյան, նրա տեղը ինձ տվին ազգ անկրոն. մուկեկան (Գամ.-Քաթ.): Այս երեք օրը ամբողջ տարվա փոխարենը պիտի մեր ջերմեռանդությունը ցույց տանք (Պո.):

Ման. Տեղ բառով կազմվում են հետևյալ դարձվածները՝ Մի բան մի բանի տեղ դնել. մեկին մարդու տեղ դնել, իսկ նրան ազնիվ մարդու տեղ դրի. Այդ տեսակ բաները ոչնչի տեղ չգցի.— Տղայից հո մարդատեղ (մարդու տեղ) չեն գցում բեզ (Պո.): Հալած յուզի տեղ ընդունեց գեղչուկի բուրբ խոսքերը (Մուր.):

160. Հետ հայցական հոլովն է հետ, հետո՝ բառի (զրաբար՝ զհետ, միջնադարյան՝ ի հետ). սկզբնապես նշանակում է՝ հետքով, ոտնատեղով, հետքը բռնած, ետևից. ինչպես՝ Սուրբ Ավանատեսը Կարբու ներքևիցը, գետիցը գավազանն առել է, աղոթք անելով ընկնել առաջ ու քաշ տալով գնացել դեպի ներքև. որտեղ գավազանը խազ է արել, լայն առու է դառել, ջուրը հետն եկել, ոնց որ շողքը մարդու քամակիցը (Պո.): Գործածվելով իբրև հետադրություն՝ ցույց է տալիս միասնություն.

1. Կից, միասին, միատեղ լինելը. օրինակ՝ Իմ կույր բախտն ինձ հետ է.— Աստված իրանց հետ (լինի).— Սուրբ Գեորգը բեզ էլ, մեզ հետ էլ (Պո.):— Նրա եղբայրն իր հետ է:— Ես բեզ ինձ հետ կտանեմ: Նա իր հետ առավ լվացման պարագաները (Մուր.): Մեկին կամ մի բան իր հետ տանել, բերել, առնել, բանեցնել և այլն:

2. Մասնակցություն, գործակցություն, ուղեկցություն կամ ընկերակցություն: Հետ բառի ետևից այս դեպքում հաճախ դրվում է միասին բառը: Օրինակ՝ Նա իր եղբոր հետ գնաց: Սուր Գարեգնի հետ ման էր գալի: Այս գիշեր նա էլ իր մոր հետ ժամումն էր (Պո.): Ինչու՞ չեք մոտենում մեզ, զինվորներիս, և մեզ հետ միասին դիմում դեպի այն ցանկալի բարձրությունը (Մուր.): Մի այսպիսի ուրախություն էլ ձեզ հետ միասին այն ժամանակը կունենանք (Պո.):— Մեկի հետ ուտել, խմել, աշխատել, գործել և այլն: Քեզ աշխատաքի հետ էլ Աստված ամեն շնորհք տվել է:— Աղաչանք արեց պառավին, որ իրան էլ նրանց հետ վեր կացնի.— Խելքը հացի հետ չի՞ կերել.— Նա ավելցուկ կտորները թաղիկների հետ դնում էր գրպանը: Ահա՛, ուր որ է՝ մի հորձանք կխուժե նավակի ներսը և լցնելով այն՝ ուղևորների հետ միասին կիջեցնե հատակը.— Երիտասարդը գնաց համալսարան, ուր շատերի հետ միասին մոռա-

* Գրաբարում այս նշանակությունը սովորական է՝ Սառեք, հետև, որ գհետ երթալ մարդոյ.— Եկն գհետ իմ.— Գնացին գհետ նորա:

ցավ նաև Ադելինային.— Եղանները բարձրանում ու իջնում էին և իրենց հետ միասին՝ օդի մեջ մրրկում հարդի փոշեխառն վիժակներ (Մուր.)։— Այն աղ ու հացը վկա, որ իրար հետ (միասին) կըտրել ենք։ Երեխայքն իրար հետ եկան տուն։

3. Միաժամանակություն, օրինակ՝ Երեկոյան մութը գետինը կոխելու հետ միասին՝ իրանք էլ բազմավաստակ եղների սամոտեններն են քակում (Պո.)։

4. Փոխադարձ գործողություն շատ անձերի. օրինակ՝ Մեկի հետ կամ միմյանց հետ խոսել, խաղալ, վիճել, կռվել, տեսնվել, պատերազմել, համբուրվել, ծեծկվել, ամուսնանալ, նշանվել, պսակվել, ապրել, հաշտվել, դաշն կապել, հաղորդակցություն ունենալ, կապ ունենալ, հարաբերություն ունենալ, սեր ու բարեկամություն անել, ընկերություն անել, բան ունենալ և այլն։ Տղա կասենք նրան, որ սրա հետ կոխ կպրծնի (կըմբշամարտի)։— Նրա հետ ի՞նչ բան ունիք.— Առաջ նա քեզ հետ եղրոր պես էր.— Մենք ուզում ենք, որ իրար հետ բարեկամություն հաստատենք.— Նրանք ինձ հետ ընկած են (գծտված են)։— Սրանից հետո նրանք շուն ու կատու կդառնան իրար հետ (Պո.)։ Այնպիսի մարդկանց հետ չունեք առնչություն (Մուր.)։ Շներն իրար հետ կռվում են, գայլի դեմը միանում են (Ա.)։

Տրական խնդիր առնող բայերը՝ ընդհարվել, զարնվել, խփվել, բարեկամանալ, մտերմանալ, ընկերանալ, ծանոթանալ, հարմարվել, հավասարվել, համաձայնվել, կցել, կապել, խառնել, միանալ, միաբանել, փաթաթվել և այլն (§ 91. 5, դ. 6. 8), երբ փոխադարձ նշանակությամբ են գործածվում, տրական խնդրի փոխանակ սովորաբար հետ հետադրությամբ խնդիր են առնում. օրինակ՝ Ծանոթանալ մեկին կամ մեկի հետ, բայց ծանոթանալ մի բանի։ Լուսարարը երիտասարդին ծանոթացնելով նորեկի հետ, ցավ հայտնեց. որ... (Մուր.). բայց՝ Ռուսերեն ձեռնարկներով ես կարող եմ լի ու լի ծանոթանալ գյուղատնտեսական այս ու այն ճյուղին (Մուր.)։ (Առաջին դեպքում ծանոթությունը փոխադարձ հարաբերությամբ է երիտասարդի և նորեկի միջև, ուստի խնդիրը դրված է հետ բառով. իսկ երկրորդ դեպքում ծանոթությունը միայն ենթակայից ուղղվում է դեպի խնդիրը (ճյուղին), որ և դրված է տրական հոլովով)։— Այսպես և՛ ժամանակ է, որ դուք միանաք մեզ հետ և ձեռք ձեռքի սված մտնենք ժողովրդի մեջ (Մուր.)։— Նա (Գեղամա լիճը) ազատ փռում, տարածում էր հեռուն յուր ջրածուփ դաշտը, կարծես սպառնալով՝ այդ կողմի բացով փախչիլ, չեռանալ նախանձոտ սլահա-

նորոգներից և միանալ երկնքի ջինջ կապուտակին (Մուր.): Գույնը գույն լապտերները կախված էին պատշգամի սյունաշարերն ու մոտակա ծառերը միմյանց հետ կապող կանաչահյուս ժապավեններից (Մուր.): Շան հետ եղբայրացիր, փայտը ձեռիցդ վայր մի՛ ձգիլ (Ա.): Դաբեզնի հետ ընկերացել ես.— Սոսը նրանց հենց շպրտեց գլխովը, որ երկու գազ հեռու գետնի հետ հավասարվեց (Պո.):

Ման. Ուշադրություն պիտի դարձնել, որ փոխադարձ նշանակությամբ կարող է դրվել թե՛ լուկ տրական խնդիրը և թե հետ բառով, ինչպես՝ Ալիքները ղեռնա խաղում էին իրար հետ և կարծես զգուշանում միմյանց ընդհարվելուց (Մուր.):—որ կարելի էր ասել նաև՝ «միմյանց հետ»։ Իսկ երբ փոխադարձ հարաբերություն չկա, առանձնապես երբ խնդիրն իրի կամ վերացական անուն է, պետք է դնել տրական հոլով. հետ հետադրության գործածությունն այս դեպքում օտարաբանություն է. ինչպես՝ Շատ չի տեղի, մենք նրա անվանափոխության պատմության հետ նույնպես կծանոթանանք (Պո.):—որ ավելի հարազատ կլիներ ասել «Իրա պատմությանը կծանոթանանք», որովհետև պատմության հետ խնդիրն այնպես է դրված, որ կարծես պատմությունն էլ փոխադարձաբար մեզ հետ պիտի ծանոթանա։

161. Հետ բառը հոգ առնելով՝ գործ է ածվում և մենակ. ինձ հետ, քեզ հետ, իր կամ նրա հետ. մեզ հետ, ձեզ հետ, իրենց կամ նրանց հետ կապակցությունների փոխանակ ասվում է՝ հետս, հետդ, հետք. հետները, հետներդ, հետները (հոլոված ձևերի համար տե՛ս § 86. 1. դ., 103. 4): Օրինակ՝ Մինչև մեռնելու դուրը հետս կգա՞ս.—Օրը կգա, Աստուծու բարին էլ հետը.—Աստված օրը կտա, բարին էլ հետը.— Տերտերները մի ժամհար հետները, տնօրհներ են ման գալիս.— Սոսին կսպանեմ, ես էլ հետը կկորչեմ.— Ինքը մեռավ, եղած չեղածն էլ հետը տարավ: Գեղարքունին հետները բերում, ծախում են.— Տիրացուներին էլ հետներդ բերեք.— Արշավիրն ինձ որ տեսնում էր, հետս խնդում ծիծաղում էր.— էլ հետդ խոսել չի լինիլ.— Նա խիստ տխուր էր. հետը խոսել չէր լինում.— Նրա մայրն ու հարսները հետը կլինին.— Սոսը որ ասում չի ու մին մին էլ հետը ժամում, ուրիշի սիրտն է վրան գնում.— Տիրացուները մի մի պստիկ զանգակ ձեռներին, «Այսօր տոն է» ասելով, ամեն տուն մտնում, փող էին առնում, ասելիս էլ զանգակը հետը քաղցր ձայնով ածում (Պո.):

Ման. Ժողովրդական լեզվի մեջ հետ ուրիշ նշանակություններով էլ է գործածվում։

1. Բացառական հոլովի հետ՝ ի վեր. հետև հետադրության նշանակությամբ, միայն տեղի տարածության համար. օրինակ՝ Տունը դռնիցը հետ երեք չորս շարք նստած լին... (դռնից սկսած մինչև վերի կողմը).—Ժամը բերեցը հետ

լիքն ուխտավոր է լինում.— Մաղկեվանքա ձորը բերնից հետ լիքն էին ուխտավորներով.— Տաքարը շրթներիցը հետ լցվեց (Պո.):

2. Մեկի ետևից գնալ կանչելու, բերելու համար. օրինակ՝ Կնիկը գնացել ա, իր տղին զրկել պառավի հետ.— Ուվ գիտա կողքն էլ կոտրած ընի, հրես գնալ պտեմ սեղու (ուկրաբույժ) հետ.— Պառավը տղին զրկել էր ինձ հետ. գնացի, տեսա.— Բարկեն թեզ զրկի դերձկի հետ.— Թող մնան, ընչանք իրանց աղի հետ ենք զրկել, գա (Պո.):

3. Մեկի կամ մի բանի ձեռքով, միջոցով անել. օրինակ Մի տեղ գնալիս՝ Ղշի թևի հետ էլա ինձ իմաց արա.— Թլիամի կապոցը Սոսը կաղանդի օրը Փափակի հետ զրկել ա.— Երկի էլ Անուշի հետ խաբարներ էր ապսպրել ժամիցը (Պո.):

4. Մեկի կամ մի բանի ետևից ընկնել, փոխաբերաբար՝ մի բանով զրադվել. օրինակ՝ Զիրիդը ձեռին պտիտ տալով՝ ընկավ իրա թշնամիների հետ.— Ունքերը կախ ա գցել, մտքի հետ ընկել.— էս երկու շաքթն աշտարակցիք բանի հետ էին (Պո.):

162. Դեմ հայցական հոլովն է դեմ (դեմք) գոյականի, որ գործ է ածվում իբրև տեղի անուն (§ § 39. 3) և ապա կորցնելով իր նշանակությունը՝ առնվում է իբրև հետադրություն: Խնդիրը ցույց է տալիս.

1. Առարկան, որին ուղղվում է մի թշնամական, հակառակ գործողություն, զգացմունք և այլն: Համանիշ՝ ընդդեմ, հակառակ: Օրինակ՝ Հոսանքի դեմ լողալ. մեկի դեմ ատելություն, թշնամություն ունենալ. մեկի կամ մի բանի դեմ բողոքել, տրտնջալ, զանգատվել, կռվել, ապստամբել, պատերազմել, խոսել, զրել, քարոզել, օրենք հրատարակել, դավադրություն սարքել և այլն: Ի՛նչ ունիս դու սրա դեմ: Դրա դեմ էլ ոչինչ չասացի.— Օրենքի դեմ բան բռնեի.— Օրենքը թույլ չի տալիս նույնիսկ մեղավոր մարդու դեմ բռնություն գործ դնել.— Իրավունք եք տալիս ինձ տրտնջալ ալն երիտասարդների դեմ, որոնք... Գյուղի շները մեծ աղաղակ բարձրացրին գյուղը մտնել համարձակող կառքի և ձիերի դեմ... Տիրացու Մոսին, իբրև ծանոթ անձն, յուր սաստող հրամաններն արձակեց շների դեմ (Մուր.): Մենք չենք կարող այնպիսի նշանավոր անձի կամքին հակառակ գնալ (Պո.): Գուցե տեղական հանգամանքներն ստիպեն իրեն, հակառակ յուր կամքին, զրծել յուր ուխտին (Մուր.):

2. Ժամանակի անունների հետ՝ մերձավոր ժամանակամիջոց. օրինակ՝ Նա առավոտյան դեմ գնաց: Երեկոյան դեմ խոտավետ ու ջրավետ դաշտերում իրանց գրաստն արոտի թողած... Բլբուլներն առավոտյան հովի դեմ երգում էին.— Քանի բարի լուսի դեմ՝ բերանդ բաց արած՝ ժանգ վեր ածես (Պո.): Այսպես և կեսօրվա դեմ, իրիկվա դեմ:— Այս կիրառության տեղ սակայն հաճախ գործ են

ածվում բարդ բառով՝ իրիկնադեմին, լուսադեմին (§ 104. 1): Քրդի ոչխարն է առավոտադեմ դուրս գալիս աստծու տանից (Պո.):

Ման. Հակառակ, իբրև հետադրական բառ, սովորաբար ճամաձայն, ըստ բառերի հականիշն է. ինչպես վերևի վերջին օրինակում: Այսպես և՛ հակառակ սովորության,—հակառակ յուր համոզման և այլն:

163. Մոտ տեղի անվան հայցականը, ներգոյականի նշանակությամբ, գործածվելով իբրև հետադրություն՝ ցույց է տալիս՝

1. Տեղի մոտիկություն ընդհանուր, անորոշ մտքով, մարդու կամ իրի ամեն կողմից առած, առանց անմիջական շոշափման, կպչելու. միասնություն, ընկերակցություն և ընդհանրապես որևէ հարակցություն: Համանիշ՝ Ժողովրդական՝ կշտին, արևմտյան աշխարհաբար՝ քով: Օրինակ՝ Նա ինձ մոտ կանգնած է: Նա նստած էր քեզ մոտ: Ինձ կանչեց, իր մոտ նստեցրեց: Տան մոտ մի ծառ կար: Մեծի մոտ խոսքս անցնում է.— Մեծի, պատկի մոտ պատիվ ունի (Պո.): Քնում, կանգնում էի պատուհանի մոտ (Մուր.): Այդ ժամանակ նա մեզ մոտ էր ապրում: Ես ինչե՛ր էի երազել, թե պիտի սովորեմ Գարեգնի մոտ (Մուր.): Քո գիրքն ինձ մոտ է: Հացկերության այստեղ էլ նույն բնավորությունն ուներ, ինչ որ մեզ մոտ (Մուր.):

2. Զանազան առարկաների համեմատություն. օրինակ՝ Ի՛նչ ես դու նրա մոտ,— ինչպես մի թզուկ հսկայի մոտ: Նրանք քու մոտ հավի ճուտ են (Պո.):

3. Ժամանակի մերձավորություն. օրինակ՝ Արևը մայր մըլտնելու մոտ մեր ուղևորները հասան ավանը.— Տարին լրանալու մոտ՝ ես մի տարօրինակ փոփոխություն էի նշամարում իմ մեջ.— Յուր գործը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ հագնվել և ժամը 12-ի մոտ ելնել այցելության (Մուր.):

4. Հայցականի նշանակությամբ՝ շարժման ուղղություն դեպի մի առարկա, անձն կամ իր. օրինակ՝ Եկ ինձ մոտ: Քնաց նրա մոտ, Վարդանի մոտ: Ես կխնդրեմ Գարեգնին, որ վաղվանից գա մեզ մոտ (Մուր.):

Ման. Մոտ գրվելով թվականի վրա առաջից՝ ցույց է տալիս անորոշ մերձավոր թիվ: Համանիշ մինչև, չափ, շուրջ (§§ 145, 157. 2), օրինակ՝ Նրանք մոտ չիսուն յոգի կլինեին, փոխանակ՝ հիսունի մոտ, մոտավորապես հիսուն: Հոգնավոր սրահում... անկարգ ու խառն ի խուռն նստած էին մոտ երկու տասնյակ տղաներ (Մուր.): Շուրջ հիսուն տարի:

164. Վրա (հնացած ձևով՝ վերա) տեղի անվան հայցականը, նաև ներգոյականի նշանակությամբ, առանց հոգի գործածվելով՝ առնվում է իբրև հետադրություն: Խնդիրը ցույց է տալիս՝

1. Առարկան, որի երեսին, ինչպես մի տեղում, դիպչելով կա մի առարկա, կամ լինում է մի բան. օրինակ՝ Գիրքը սեղանի վրա է: Նա աթոռի վրա նստած է: Թղթի վրա դրել, տպել, նկարել, նախշել: Քարի վրա փորագրել: Մովերի վրա՝ պիտի թափառես.— Այդ ժամին տանուտերի ամբողջ տունը ոտքի վրա էր (Մուր.): Ջիու վրա նստած գալիս է.— Երբ ուղենաք՝ համեցեք, գլխներին վրա տեղ կունենաք: Մի գործիքի վրա նվազել:

2. Առարկան, որին մոտիկ, կպած, ավին կամ եզրին կա կամ լինում է մի բան. օրինակ՝ Անին Ախուրյան գետի վրա է: Ռոստով Դոնի վրա (նույն կ՝ Ռոստով Դոնի ափին,— Լույս, 1910, № 11): Այս առվի վրա (ափին, եզրին) ծառեր պետք է տնկել: Մեր տունը մեծ փողոցի վրա է: Իմ բնակարանը պարտեզի վրա է: Պատուհանը պարտեզի վրա է շինված: Խաչավա արին առվի վրա (Պո.):

3. Առարկան, որի վերևում, բարձրում, ինչպես մի տեղում, կա կամ լինում է մի բան, որ տեղի տարածությամբ անջրպետվում է ներքևում դառնված առարկայից: Օրինակ՝ Թռչունները սավառնում էին տանիքի վրա: Երկինքը մեր գլխի վրա է: Ջրի վրա ճախրում էին թռչունները: Թուրը երգկի վրա բռնեցին (Պո.):

4. Ժամանակը, երբ մի գործողությամբ զբաղված, կամ մի դրության մեջ եղած միջոցին միաժամանակ կատարվում է մի բան: Օրինակ՝ Ճաշի վրա, հացի վրա խոսք բացվեց այդ մասին: Նա աշխատանքի վրա քնել էր: Մեկին մի հանցանքի վրա բռնել: Ամեն թասի վրա երկար շնորհակալություններ արին.— Տոլմի վրա բարեկամների կենացը խմեցին.— Թե որ մի աղքատ տուն էր մրտնում հացի վրա, իսկույն... Այս խոսքի վրա դուռը բացվեց.— Այս գիշեր մեր տղայքը հացի վրա լուսացրին.— Հայր սուրբիս թասի վրա մի տաղ ասա (Պո.): Դեռ այս մտքի վրա էր (մտքով էր զբաղված) Կամսարյանը, երբ հանկարծ նրա ետևից հնչեց մի թավ ձայն:— Այս խոսքի վրա նրանք անցնում էին մի ուրիշ տան բակով (Մուր.): Մութը գետինը կոխելու վրա էր (մոտ էր, քիչ էր մնում), որ ամենքը ցրվեցին (Պո.):

5. Առարկան, որի վերին երեսին, ինչպես մի տեղի, ուղղվում է գործողության շարժումը (հմմտ. § 67. 1. ծան. 2, § 91. 10) Օրինակ՝ Բարձրանալ սարի վրա, ծառի վրա: Պղինձը դրեց կրակի (օջախի) վրա: Սոխակը վարդի վրա վեր կպա: Նստեցին

գորգի վրա: Տանուտերի վրա լույս վեր եկավ. ո՞վ տեսավ,— զգիրը (Ա.): Մի բան թելի վրա շարել, պարանի վրա կախ տալ: Գավաղանի վրա հենվել: Երեսի, մեջքի, քթի, գլխի վրա գետին ընկնել: Ծնգի վրա գալ: Մուլզ կապտագույն մի սփռոց նա փոքից տախտակի վրա և վրան դարսեց սպիտակ, փափուկ լոշեր (Մուր.):

Փոխարաբերական նշանակությամբ նաև՝

ա) Առարկան, որի վրա որևէ բան դրվում, կարգվում է. օրինակ՝ Հարկ դնել եկամուտի, գինու վրա: Վերակացու, պահպան կարգել, դնել, նշանակել մի բանի վրա. լուծ, ապաշխարանք դնել մեկի վրա: Մեղքն իրար վրա էին ձգում: Մեր վրա աշխատանք ունին դրած: Մի բանի վրա աշխատել, ուշադրություն դարձնել և այլն:

բ) Առարկան, որի վերաբերմամբ մեկն ունի գերազանցություն, իրավունք, հսկողություն, ներգործություն և այլն: Օրինակ՝ Թագավորել մի ազգի վրա, իշխել մեկի կամ մի բանի վրա. իրավունք, իշխանություն բանեցնել մի բանի վրա: Մի բանի վրա աչք ունենալ: Հույները ճանաչում էին իրենց գերազանցությունն ուրիշ ազգերի վրա (Պալ.): Արաղն ու գինին ո՞ւմ վրա ասես, որ իրենց շնորհքն ու գորությունը ցույց չտան (Պռ.):

6. Առարկան, դեպի որն ուղղվում է մի զգացում, հուզում, կիրք կամ հոգեկան գործողություն (հմմտ. § 91. 9). օրինակ՝ Մեկի կամ մի բանի վրա ուրախանալ, տրտմել, տխրել, ցավել, խղճալ, զվարճանալ, դառնանալ, զայրանալ, բարկանալ, չարանալ, նեղանալ, զարմանալ, հիանալ, հույսը դնել, կասկածել, նախանձել, կոտորվել, ծիծաղել, հպարտանալ, ապշել, խելքամաղ լինել և այլն: Նա շատ տխրեց այս բանի վրա: Մարդի վրա թոնթորալ: Նրա սիրտը տաք չի այդ բանի վրա.— Դու ինչո՞ւ էիր իրիկունս այնքան բարկացել իմ վրա (Պռ.):— Կամսարյանը հիացավ այս հաջողության վրա.— Նա կարող է ինձ վրա ծիծաղալ (Մուր.):

7. Առարկան, որի մասին, վերաբերմամբ կամ նկատմամբ ասվում, մտածվում է մի բան (հմմտ. § 114, 150. 3): Օրինակ՝ Ում վրա որ մարդ կիսոսի, ինձ վրա շուն է հաչում.— Սրա, նրա վրա բամբասանք արին.— Նրանց վրա խոսք ձգեցին.— Մի բանի վրա զրույց անել (Պռ.): Նրա միտքն այդ բանի վրա էր: Մեր գրակա-նությունը թանկագին տեղեկություններ է պարունակում ոչ միայն մեր՝ այլև ուրիշ ազգերի վրա (Պալ.): Զանազան կարծիքներ կան դրա վրա: Մի բանի վրա վիճել, կարծիք հայտնել, դատողություն

տալ, գրել, երգել, երգ հանել: Նման արգելքներ խանգարում էին իրեն նրա (ազգի) վրա մտածել (Մուր.):

8. Արագ հաջորդութիւն ըստ ժամանակի և կարգի, վրա վրա կուտակում նույն առարկաների, անընդհատ շարունակութիւն. օրինակ՝ Շտապեցնող շտապեցնողի վրա է գալիս (Պո.): Նամակ նամակի վրա գրել. հարված հարվածի վրա տալ. հանցանք հանցանքի վրա գործել: Նրա դրութիւնն օր օրի վրա վատանում է: Եկան, իրար վրա ներս թափվեցին: Անձրեն երեք օր իրար վրա շկտրվեց.— 3օթը շաբաթ իրար վրա սրանից հետո Ս. Գեորգի ուխտն է (Պո.):

9. Հիմունքը, որի համար կատարվում է մի բան (հմմտ. § 99): Օրինակ՝ ես նրա հրավերի վրա եկա: Շները ոսկորի վրա կովեցին: Ես այդ բանը քո պատվերի, հրամանի վրա արի:

10. Վրա ժամանակի անունների հայցականից առաջ ցույց է տալիս մերձավոր ժամանակը՝ դեպի նշանակութեամբ: Օրինակ՝ Վրա հինգերորդ (հինգ) օրը կգա: Վրա երկու ամառն էր գնում, որ մենք... (Մուր.): [Հմմտ. §§ 162. 2, 163. 3. Նա առավոտը եկավ. Արևը մայր մտնելիս եկավ. Հինգերորդ օրը եկավ, և նա առավոտով դեմ եկավ. Արևը մայր մտնելու մոտ եկավ. Վրա հինգերորդ օրը եկավ]:

Ման. 1. Խորթ ձև է նպատակի նշանակութեամբ գործածութիւնը, ինչպես՝ Սրանք հացի վրա նստեցին (փոխանակ՝ հացի նստեցին).— Սուր խնդրեց գործակալին, որ գա իրենց սեղանի վրա.— Համեցեք սեղանի վրա.— Մեզ մատաղի վրա հյուր էր տարել (Պո.): Մեկին թեյի, ճաշի վրա հրավիրել (փոխանակ՝ թեյի, ճաշի հրավիրել):

Ման. 2. Սովորական է վրա բառի ստացական հոգերով գործածութիւնը վրաս, վրադ, վրան (ժողովրդ. վրես, վրեդ, վրեն), վրաներս, վրաներդ, վրաները, փոխանակ՝ ինձ վրա, քեզ վրա, նրա կամ իր վրա, մեզ վրա, ձեզ վրա, նրանց կամ իրենց վրա կապակցութիւնների. օրինակ՝ Վրաները մտիկ տաս, կատն՝ վարդապետ են (Մուր.): Դարդիցը միսը հալվել, ոսկորն է մնացել վրան.— Դուրս վրաները շինեց.— Ոչ պատկերք կա վրան, ոչ շնորհք.— Բահզ կոթած պահի՛ր, թափճակը վրան.— Հարյուր աչք կար վրաս.— Նա երեկ վրաս բարկացավ.— Հազար մարդ վրադ կխոսա (Պո.):

ԱՆԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

165. Անկապակցութիւնը քերականական մի ձև է, որով մի բառ կամ հոլով փոխանակվում է ուրիշ բառով կամ հոլովով, և բառերն իբրև լրացում և լրացյալ չեն կապակցվում միմյանց հետ: Օրինակ՝ «Գուրը, որ փորեց, ինքն ընկավ մեջը» ասացվածի մեջ գուրը բառը քերականորեն չի կապակցվում խոսքի շարունակութեան հետ՝ ոչ

իբրև ենթակա և ոչ իբրև խնդիր: Կանոնավորապես պետք է լինեն՝ Գրի մեջ, որ փորեց, ինքն ընկավ:

Ման. Անկապակցությունն առաջանում է սովորաբար մտածության եղանակի փոխվելուց. խոսքն սկսվում է մի ձևով, բայց դեռ չվերջացած՝ մտածության եղանակը փոխվում է, և խոսքի շարունակության կազմության մեջ ես փոփոխություն է մտնում. մի բառ կամ հոլով փոխանակվում է մի ուրիշ բառով կամ հոլովով, կամ թե ասացվածի մեջ խոսքի շարունակությունը պակասում է, որով և սկզբի մասը մնում է առանց հոլովական կապակցության: Այս պատճառով անկապակցությունը մեծ մասամբ համարվում է սխալ, որ առաջանում է խոսողի կամ գրողի անփութությունից, որով մոռացության է տրվում ասացվածի սկիզբը, և շարունակությունն ուրիշ ձևով է վերջանում: Այս սխալը գործում են հաճախ աշակերտներն ու համարակները պատմելիս ու գրելիս. ուստի և նրանց լեզուն շատ անգամ անկանոն ու մութն է լինում: Փողովորդական լեզվի մեջ սակայն կան սակավաթիվ անկապակցական ձևեր, որոնք ընդունված են և սխալ չեն համարվում, թեպետ և ընդհանրապես խորշելի են:

166. Անկապակցությունը թույլատրելի է միայն այն ժամանակ, երբ լեզվի մեջ ընդունված սովորական ձևով է լինում և խոսքը չէ մթնեցնում: Այսպես՝

1. Ասացվածի սկզբում դրվում է իբրև գլխավոր խոսքի մաս՝ մի գոյական ուղղական հոլովով, սովորաբար մի, ամենայն, այն վերադիրներով. ետևից գալիս է մի հարաբերական խոսք, ապա գլխավոր խոսքի շարունակությունը, որի հետ սակայն քերականորեն չի կապակցվում ասացվածի սկզբում դրված ուղղականը. ուստի վերջինիս տեղ խոսքի շարունակության մեջ դրվում է ավելադրությամբ իբրև բացահայտիչ մի դերանուն խոսքի իմաստի պահանջած հոլովով, որով պիտի դրված լինեն ասացվածի սկզբի բացահայտյալ գոյականը: Սեռական դերանունը կամ ստացականը կարող է զեղչվել. այն ժամանակ ստացականի կամ սեռականի լրացյալն առնում է ստացական հոգ: Օրինակ՝ Այն բանը, որ քո ուժից վեր է, նրանից հեռու կաց: Մի մառդ, որ անգետ է, նրան ի՞նչ կարելի է մեղադրել: Մեր բեռքն էլ որ կա, ամեն բան նրան թշնամի է (Պռ.): Գուրը որ փորեց, ինքն ընկավ մեջը (նրա մեջ): Գիւրը, որ տվավ, վրան գրած էր...

2. Ու հարաբերական դերանունը հաճախ անփոփոխ ուղղական է մնում, և ապա խոսքի շարունակության մեջ դրվում է ավելադրությամբ իբրև բացահայտիչ մի դերանուն խոսքի իմաստի պահանջած հոլովով: Ստացականը կամ սեռականը նույնպես կարող է զեղչվել. այն ժամանակ իր լրացյալն առնում է ստացական հոգ: Օրինակ՝ Դրանք այն մարդիկն են, որ իրանց (փոխանակ՝ որոնց) քսակ-

ների մեջ գյուղացու քրտինքն է լցված.— Բա նա ո՞ւր է, որ Սոսի սերը կպել է նրա սրտին (փոխ. որի սրտին կպել է Սոսի սերը).— Ես՝ որ աղպիսի բաներն ինձ համար խաղ ու պար են, ականջ չարի.— Փառք քեզ, աստված, որ քո ողորմության դռներն ամեն մարդի համար էլ բաց են: Անուշի հետ բան ունիմ, որ հենց դրա համար էլ որի համար էլ) եկել եմ այս կես դիշերին.— Գնա այն մաթիցը բեր, որ դու ես վրան կանգնել, եփել (փոխ. որի վրա).— Եղբայրը, որ էլի քչից շատից մարդկության նշան կար վրան, վրա հասավ (Պո.).— Մարդ կա, որ հետը խոսել չի լինիլ.— Աղբեր տղի կշտին սար ու ձոր հավասար պիտի լինի, ավելի այն տղի, որ ձեռիցը (փոխ. որի ձեռից) բան է գալի (Պո.).— Մա՞ն լինի, որ գլխովը քամի շանցնի (Լ.):

Ման Երբեմն մասնական բառերից առաջ դրվում է հոգնակի ուղղական հոլովով մի անուն, որ սեռական կամ բացառական հոլովով պիտի լիներ իբրև խնդիր մասնական բառի. օրինակ՝ Կնանիքը որը ասղով է աղոթում, որը մի կտոր հաց ու աղով, որը քարով (փոխ. կանանց կամ կանանցից որը):

Գ. ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ

167. Համաձայնությունը, որ հիմնված է բառերի ներունակության տրամաբանական հարաբերության վրա (§ 51), լինում է բառերի ձևով, այսինքն իրար հետ կապակցվող բառերը, լրացումն ու լրացյալը, դրվում են թվով, դեմքով և հոլովով միակերպ. ինչպես՝ եզակի առաջին դեմքի ենթակայի հետ եզակի առաջին դեմքի բայ է դրվում (ես գնացի), բացահայտիչը միևնույն թվով, հոլովով ու դեմքով է դրվում, ինչ որ բացահայտյալը (մենք աշակերտներս, դուք աշակերտներդ):

Բառերի համաձայնությունը սակայն հաճախ լինում է և բա-կառությունք*:

Բակառությունը քերականական մի ձև է, որով խոսքի մեջ մի բառ համաձայնում է մի ուրիշ բառի հետ, որին վերաբերում է քերականորեն, ոչ թե ըստ ձևի, այլ ըստ բովանդակության, իմաստի. կամ նայելով ասացվածի մեջ գերիշխող գաղափարին: Այսպես՝ եզակի բառի հետ հոգնակի բայ է դրվում, կամ ընդհակառակն: Օրինակ՝ «Մեծ մասը գնացին դրոսներու» խոսքի մեջ ենթական

* Բակ առնուլ նշանակում է շրջապատել, մեջն առնել, մեջն ունենալ, պարունակել. իսկ բակառություն՝ պարունակություն, բովանդակություն:

եզակի է, իսկ բայը՝ հոգնակի. բայը համաձայնել է ոչ թե մասը ենթակային, որին վերաբերում է քերականորեն, այլ խոսողի մրտքում ունեցած մի հոգնակի գոյականի հետ, ինչպես՝ Աշակերտների մեծ մասը գնացին:

Բակառության գործածությունը պահանջում է լեզվի խորին հմտություն և մեծ զգուշություն, թե չէ՝ հեշտությամբ կարելի է սխալների մեջ ընկնել:

1. ԵՆԹԱԿԱ ԵՎ ԲԱՅ

168. Ենթական և բայը բովո՞ւ ու ղեմֆով կանոնավորապես համաձայն են դրվում. օրինակ՝ Դու գիտես մեկն ու երկուսը, ես գիտեմ տասներկուսը (Ա): Շենքը կովեցին, աղքատի բանը հաջողվեց (Ա):

Այս ընդհանուր կանոնը սակայն ունի մի քանի բացառություններ:

169. Նզակի ենթակայի հետ կանոնավորապես եզակի բայ է դրվում. օրինակ՝ Նեղն ընկած կատուն առյուծ կղառնա (Ա.):

Բացառություն կազմում են հետևյալ դեպքերը, որոնց մեջ համաձայնությունը կարող է և բակառությամբ լինել.

1. Երբ ենթական հավաքական բառ է և եզակի է, ինչպես՝ բազմություն, խումբ, ժողովուրդ, զորք, ժամավոր, ուխտավոր, տասնյակ, շատը, քիչը, քանիսը և այլն. բայը ա) կանոնավորապես եզակի է դրվում, բայց կարող է նաև բ) հոգնակի դրվել, գլխավորապես այն ժամանակ, երբ հավաքական անունն ունի հոգնակի սեռական կամ բացառական խնդիր, կամ երբ անվան ցույց տված բազմությունը մտածվում է ոչ թե միասնական նշանակությամբ իբրև մի միություն, այլ անջատական նշանակությամբ առանձին առանձին: Այս դեպքում հավաքական անվան տեղ դրվող դերանուններն ևս, ինչպես և ստացական հոդերը, հոգնակի են դրվում: Օրինակ՝ ա) Շատը գնաց, քիչը մնաց.— Քանի՞սը հիմի ցամաք հաց էլ չի գտնում, քանի՞սը հիմի բթարգել ընկած՝ ցրտին մատաղ է գնացել.— Ժողովուրդը որ կա, աչքը տերտերին է ձգում. ինչ որ տեսնում է, այն է անում (Պո.): Լեմեն կիրակի՝ ճաշից նետո հավաքվում է մեր բակը բազմաթիվ ժողովուրդ և սիրով լսում է իմ ընթերցումն ու բացատրությունները.— Նոր խումբը մնացել է նեղ դրության մեջ.— Այդ առաջարկությունները... ուրախությամբ և անտրտունջ կատարել է ժողովրդի գոնե մեծագույն մասը (Ուր.):

բ) Այս խնդիրներին մեծ մասը չլուծված մնացին: Մեր կյանքի խնդիրներից շատը քննված չեն, շատն էլ թեպետ քննվել, բայց տակավին անլուծելի են մնացել: Իմ օրովս վանքի բոլոր միաբանությունը լիության մեջ էին.— Տղաներից մի քանիսն ընկան ետևներիցը.— Ժամավորը դուրս եկան ու ցրվեցին իրենց տները.— Բազմությունը ձյունի նման իրար վրա թափվելով ժամ են գալիս.— Ուխտավորը արտասուքն աչքներին վանքի շորս կողմը պտույտ են դալիս.— Թամաշավորը վերև-ներքեկիցը ձայն ձայնի տվին.— Օրհնյալ լինին ձեր ժողովուրդը.— Աստված իրանց հավատն օրհնի.— Զերմեռանդ ժողովուրդը, որ այնտեղ սպասում էր, գառան նման բայ ու բո՛յ գցած՝ գլխները բաց, արտասուքն աչքներին, թափվեցին մասունքի առաջը. Ժողովուրդը սաղ ջուր կտրեցին, աչքների մինը մի պարկ դարձավ լալուց (Պո.): Կպատմե՞ր... թե որքա՛ն ժողովուրդ, թշնամու երեսից հալածական, Սյունյաց ամրություններին ապավինելու համար՝ իրար թևակոխելով՝ անցել են յուր մոտից (Մուր.):

2. Երբ եզակի ենթական ունի մեկից ավելի թիվ ցույց տվող ածական վերագիր, բայր եզակի է դրվում, բայց կարող է բաղադրյալմբ նաև հոգնակի դրվել: Գոյականաբար գործածված թվականների բայը սովորաբար հոգնակի է դրվում: Օրինակ՝ Մենա՛հ! Ես հո՛ չե՛ի, հազար հոգի կար այնտեղ.— Տասը մարդ աչքալույս խոսաց ինձ:— Տան շորս պատն էլ նախշած էր.— Հացի վրա երեք ողորմաթաս խմվեց (Պո.): Հազար ռուբլին մտքիցը շէր գնում: Զառամյալ մարդկության առաջին երկու ճանապարհ է բացվում—վերակենդանություն կամ մահ: Դեռ հինգ օր չկա: Ինձ մնում էր միայն մի երկու ժամ.— Ուղիղ երեք տարի է անցել այն երջանիկ օրից.— Հայոց գյուղերում երկու տուն կա, ուր ճանապարհորդը վստահությունամբ... կարող է իջևանել (Մուր.): Վրանին առջև երկու արձակ ցողաթուրմ խոտը կուտեր (Շանթ): Մի երկու մարդ էլ կան, հիմի կգան.— Ամեն ձիու վրա նստած են երեք հոգի.— Իհարկե, տասը հոգի են, հինգը պիտի հիմար ընկնեն, հինգը՝ իմաստուն.— Վեց տղա ունիս, երեքը քո խոսքովն են պսակվել.— Տեղ ու դադար չկա. հինգն ուխտ է անում, տասը ներքև են լցվում:— Այսպես խոսում էին մի քանի մարդ իրար հետ.— Հսած չե՛ս, թե քանիսը գլուխները վեր են գրել (Պո.):— Վերին երկու կարգը գրավված են նրա վրտն բառերից (այսինքն՝ վերին երկու կարգի մարդիկը): Երկուան էլ գնացին, հեռացան: Մի հինգ, տասը հոգի էլ իրենց կողմից են սկսում ավելի անմտազույն առարկություններ անել.— Ինձ հա-

մար այս ու այն երիտասարդը առաջարկություն են անում.— Ես մեծ խնամքով եմ վերաբերվում այդ գեղեցիկ հատկություններին՝ աշխատելով իհարկե որ նրանցից մի քանիսը ծայրահեղության չհասնեն (Մուր.):

3. Ամեն, ամեն մի, յուրաքանչյուր բաների հետ բայր դրվում է թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի. օրինակ՝ Ամեն (յուրաքանչյուր) մարդ գնաց իր աշխատանքին.— Ամեն աղջիկ իր բերած ծաղիկը քաշեց.— Ամեն աչք էլ Սոսի վրա խնդաց.— Կասես՝ ամեն միներ մի խանի տղա լինի.— Ժամը որ արձակվեց, տունը մի մարդ մի մի աման ու աղլուխ ձեռներին՝ հավաքվեցին.— Ու ամեն (յուրաքանչյուր) մարդ ցրվեցին իրենց տները.— Ամեն կնիկ էլ սրտումը մի մոռագ անելով՝ ձեռները քսեցին թասին (Պո.):— Գնացին յուրաքանչյուրն իրենց տները:— Շեն կենա մեր խնամին, ասին ամենը (յուրաքանչյուրը) մի կողմից.— Երկուշաբթի օրը ամենը (յուրաքանչյուրը) իրենց մեռելները մտները բերին.— Ամենը (յուրաքանչյուրը) մի տեսակ բանի պետք գալն ասեցին (Պո.):

Ամենք միշտ հոգնակի է, ուստի և բայր դրվում է հոգնակի. նույնպես և բոլորը բառի հետ, երբ նշանակում է ամենքը: Ժողովրդական ձևով նույն իմաստով գործ է ածվում և ամենը հոգնակի բայի հետ. օրինակ՝ Ամենքը գնացին: Բոլորը նրան լսում են՝ ինչպես իրենց իմաստուն մորը (Մուր.): Ամենն էլ իրանց արժանավոր տեղը ստացան.— Ամենն էլ քաշվեցին իրենց տները.— Ամենն էլ խմեցին.— Ամենն էլ ծափ տվին, ծիծաղեցին (Պո.):

4. Երբ ենթական եզակի ձևով հոգնական նշանակություն ունի, բայր կարող է և հոգնակի դրվել: Օրինակ՝ Ով որ (փոխանակ՝ ովքեր որ) այնտեղ կային, ամենի լացն էլ բերեց.— Խաղ կանչող տղաների ձայնը (փոխ. ձայները) լսողի խելքն էին տանում.— Կասես այս (փոխ. սրանք) այն տղայքը չեն, որ մինչև իրիկուն աշխատանքի մեջ են լինում (Պո.): Անտառի լուռության մեջ... տարօրինակ ձայներ էին հանում մեր ձիերի քայլվածքը (Մուր.— փոխ. քայլվածքները): Բանաստեղծության և պերճախոսության պատմությունը (փոխ. պատմությունները) զխավոր տեղն են բռնում գրականության պատմության մեջ (Պալ.):

5. Երբ եզակի ենթակայի հետ կա հետ բառով կամ միասնության գործիականով կապված մի խնդիր, և շեշտվում է այս խնդրի գործակցությունը, բայր դրվում է հոգնակի: Օրինակ՝ Տանուտերը իր որդիների հետ բոլորել էին ընթրիքի սեղանի շուրջը (Բաֆֆի): Մի ուրիշ ազգ, որ հունաց հետ կլասիկական աշխարհն

են կազմում, հոռմայեցիք են (Պալ.): Ես փոքր էի, հագիվ յոթ-ութ տարեկան: Մի հեռու տեղից հորս հետ սալյով վերադառնում էինք տուն:

170. Հոգնակի ենթակայի հետ բայը կանոնավորապես հոգնակի է դրվում: Օրինակ՝ *Խորունկ ջրերը հանդարտ կլինին (Ա.):*

Ման. 1. Պետք է ուշադրություն դարձնել, որ ձևով հոգնակի, բայց նշանակությամբ եզակի են ստացական հոգով գործածվածները. ուստի և դրանց բայը դրվում է եզակի. օրինակ՝ *Բաններս (բաներս,— մեր բանը) աչ ա, ով հաշում ա՝ հաշա (Ա.):* *Տեղիս հայերը, թող Աստված հայ համարի, ոչ լեզուներն է հայի, ոչ հագուստը.— Քանի յուսահոգին ողջ էր, ամեն բարություններս էլ կար (Պա.— մեր ամեն բարությունն էլ):* *Սրտերնիս (մեր սիրտը) կամեցավ, ելանք, գնացիք: Սըքներս (մեր աչքը) չուր դարձավ: Խելքները գնում էր նրա հետ.— Արածները մի բան չէ (Պա.):*

Ման. 2. Հոգնակի ենթակայի հետ եզակի բայ գնելը ուսմկաբանություն է և հաճախ պարզապես սխալ, որ անում են անփութությամբ մեր հեղինակները. օրինակ՝ *Ինչ ահարկու տեսաբաններ պիտի բացվեն թու աչքին (Գ.-Ք.):* *Ըոխ ուռնիներու թավուտ ճյուղերեն սուր դալլալիկներ կտրուկ, թրթռուն՝ հանկարծ անձրեց մեր խոնջած գլխուն. մինչ գաղտնի ծայներ, որ մարդ կծաղարեն... նույնը կլրկեն թովված ականջնուս.— Կարթննար մեջս վայրի քնազդներ (Շանթ), Գիտին, որ իրենց արարքները, անգամ մտածմունքները գաղտնի չէ իրենց մայրերի աշարջությունից (Պա.):*—Հոգնակի ենթակայի հետ բայը կարող է եզակի դրվել, առանց սխալ համարվելու, հետևյալ դեպքում՝ 1. Սպիտակ ու կարմիրն տվող գլխաբաններ է, որ երևում են: Կանաչքը սփռոցներ է, որ բաց են անում.— *Տասնավոր տարիներ է, որ Սարգիսը քաղաքի երեցիոխն էր.— Ինչ տեսակ խաղեր ասես՝ կա (Պա.):* 2. Աչքեր, ունքեր, ձեռներ, ոտներ և այլն բառերի հետ, որոնք միացյալ հոգնականություն են նշանակում. օրինակ՝ *Անքնությունից աչքերը խառնել է.— Ձեռներս դողում է.— Ոտները գետնից կտրվեց (Պա.):*

171. Բազմակի ենթակաների բայը կանոնավորապես հոգնակի է դրվում. օրինակ՝ *Ձին ու ջորին կովեցին, մեջտեղում էլը սատկեց (Ա.):* Ես հետևում էի հափշտակել նրա հայացքը, որի մեջ այնքան կյանք ու կենդանություն էին ցուանում.— *Տրտմությունն ու թախիծը պաշարում էին ինձ.— Այլևս տխրությունն ու մտածմունքը թող չհուզեն ինձ.— Միծաղ ու խնդում չթացան ինձ համար (Մուր.):* Քուն ու երազ ինձնից փախել են (Պա.):

Բազմակի ենթակաների բայը սակայն բակառությամբ եզակի է դրվում հետևյալ դեպքերում.

1. Երբ երկու և ավելի եզակի ենթակաները իր կամ վերացական գաղափար են ցույց տալիս և համանիշ են, կամ մոտիկ նշանակություն ունին, կամ որևէ առնչությամբ մի ընդհանուր միա-

ցած, հավաքական նշանակությամբ են գործածվում իբրև մի հարադրյալ բարդ բառ։ Օրինակ՝ Կարգ ու կանոնը վերացել է։ Չափ ու սահման չկա նրա հանդգնությանը։ Մեզ-մատախտուղը կիջներ Իդա լեռներեն (Գ.-Ք.)։ Չայն ու ձունը, գողգողոցը երկինքը հասավ.— Ուշ ու միտքն ընկավ դրանց վրա.— Այստեղ մի ուրիշ կրակ ու պատիժ կա (Պո.)։ Նրանց բնական խելքն և առողջ դատմունքն այնպես կարծել կուտար։ Քարը մաշվեցավ, բայց նրա եռանդը, նրա տոկունությունը մնաց անխորտակելի (Բաֆ.)։ Մրրիկ, կայծակ խառնված էր օդումը։ Թող ու դումանը աշխարհքը բռնել է։ Այս խոսքերն էլ որ չիմացավ, ձեռ ու ոտը թուլացավ։ Ամեն մարդի բերանից էլ փառք ու շնորհակալություն էր, որ ելնում էր Աստուծուն.— Մարդի դուռ ու տունը լիքն է.— Քի՛շ կա Աշտարակ սար ու ձոր, թուփ ու քո՛ւլ.— Տեղ ու դադար չկա (Պո.)։ Որքան մոտենում էինք գյուղին, այնքան աղմուկն ու շշուկը ավելանում էր.— Իմ մեջ կյանք ու կենդանություն կա.— Ամեն հայի տուն ու ընտանիք ոգեվորում էր այդ դպրոցական առաքյալներին.— Մեր գյուղը որբացավ, անշքացավ, նրա զարդն ու գեղեցկությունը կորավ (Մուր.)։

2. Երբ եզակի բազմակի ենթակաները անշատական նշանակությամբ, առանձին առանձին են մտածվում, նույնիսկ երբ ենթականերից մեկը հոգնակի է։ Այս դեպքում բայը սովորաբար, իսկ երբ ենթականերից մեկը հոգնակի է՝ միշտ, ենթակայից առաջ է դրվում։ Օրինակ՝ Մի տեղ տիրում է անձրև, աղմուկ ու փոթորիկ, մյուս տեղ՝ պայծառ արև, ջինջ կապուտակ և քաղցր հովեր.— Ցանկանում եմ ապրել մի այնպիսի տեղ, ուր կյանքի պարզության հետ՝ պահպանվում է նաև բարքի մաքրությունը, սրտի անկեղծությունը.— Ամեն տեղ նրանց նույն երկինքը և նույն հանգստարանն էր սպասում.— Քանի՞ փող արժե այն դիրքը, այն հարստությունը, որ միայն իրենց անձին և գոյությանը դյուրություն տալուն է ծառայում (Մուր.)։ Այրարատում բնակում էր թագավորը և թագածառանգը միայն (Բաֆ.)։ Կույր է քու թշվառ կյանքը և այդ պաշտոն տվողը։ Այդ ժամին գեղեցիկ էր և՛ ծովակը, և՛ Մասիսի թիկունքից բարձրացող արևը, և՛ ծաղկազարդ լեռներն ու ձորերը իրանց վաղորդյան մշուշով։ Հետ են դառնում դեպի սեղանը, որտեղ բազմացրած է ս. Գեորգի լուսաթաթախ ոսկե աջը, մեռելհարույց ավետարանը ու մեկել մասունքները.— Ո՛ւր է իմ առաջվան լիքը երեսը, իմ հաստ կոները (Պո.)։ Սիրուն օր մը զգացինք արդեն, որ հնչուն ղևտն ու ձորը գողտրիկ՝ ծառավ սրտերնուս ալ չէր

գար հերիք.— Եւ թող երգիս հետ դուրս թափվի կրծքէս հոն երկար ատեն ծածկված անհուշ թրթիռը, հույզերս անուշ (Շանթ):

Ման. Խորթ է բայը եղակի դնել, երբ մոտիկ ենթական հոգնակի է. օրինակ՝ Բայց թունդ աղմուկին քիչ քիչ հաջորդեց առատ անձրեւի զարկերն ու շառաչ (Շանթ): Ո՛ր է մեր մանգաղները, խարտը, խոտհնձի շալվարը (Պո.):

3. Երբ բազմակի ենթակաները թվարկութիւն կամ կարգով դասավորված աստիճանում են ցույց տալիս: Օրինակ՝ Ոչ մի մկնակ, ոչ մի նշույլ կենդանութեան չէր շարժվում նրա ցամաք դեմքի վրա (Բաֆ.): Մի հայացք, մի խոսք, մի շնչին օգնութիւն միայն բավական էր թշվառին ոտի կանգնեցնելու համար: Տարին բոլոր նա ինքը, յուր կիներ, յուր եղբայրը, յուր երեխան, յուր եզը, ցուրտ ու տաքի դիմանալով, հողի հետ խաղացել է, վարել է, փոցիսել է.— էլ տանը մարդ, կնիկ, հարս ու աղջիկ շմնաց, որ վեր կացան... Որ ուխտավորը որ գեղումն է վեր եկած՝ նրանց մատաղների էրին էլ, մորթին էլ, դմակի կես բաժինը, մատաղի կես բաժինը, ոտ ու դուռն էլ տան տիրոջն է.— Մի մովրով որ գալիս է, բա՛ նրան հաց չի՞ պետք. գառը, գինի, արաղ չի՞ պետք: է՛, նոր տարի, զատիկ է գալի, բա՛ մովրովին տեսութիւն գնալ չի՞ պետք.— Աշտարակցիք ձայն են տալիս՝ գնա՛ց, շմնա՛ց լավ խաղողը, լավ փշատը, լավ ալանին, լավ դեղձաչիրը, լավ գինին, լավ արաղը (Պո.):

Երբ թվարկութիւն ցույց տվող ենթականերն ամփոփվում են վերջը դրված մի բառով, ինչպես՝ ամենը, բոլորը, յուրաքանչյուրը. ամեն ինչ, ոչ մի բան և այլն, բայց համաձայնում է միշտ այս վերջինի հետ: Օրինակ՝ Ձեր հացը, յուղը, պանիրը, բուրդը, ամեն բանն էլ իրան իրան գալիս է (Պո.):

4. Կրկնութեամբ դրված եղակի ենթակաների հետ, որոնք անշատական նշանակութեամբ են առնվում, բայց դրվում է թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի: Օրինակ՝ Տեսնենք՝ որն ու որն է: Ով և ով գնաց (կամ՝ գնացին): Թող մեկն ու մեկը երթա (կամ՝ երթան): Բայց՝ Մեկն ու մեկը գնացե՛ք և ասացե՛ք նրան (և ոչ՝ գնա՛ և ասա՛): Թող ձեզնից մեկն ու մեկը գնա և ասի նրան (և ոչ՝ գնան, ասեն):

5. Երբ բազմակի ենթակա են անորոշ դերբայները, մանավանդ երբ վերջիններս առանց հոդի են, բայց դրվում է եզակի: Օրինակ՝ Պետք է (վայել է) գնալ և տեսնել նրան: Մեղ մնում էր միայն թողնել և հեռանալ այնտեղից:

172. Բայի ղեմֆր համաձայնում է միշտ ենթակայի դեմքին. ինչպես՝ Ես գնացի, դու գնացիր:

Դեմքի համաձայնության համար պիտի նկատել.

1. Երբ ենթական մի գոյական անուն կամ ցուցական դերանուն է, առանձնապես այս, այդ, այն, իսկ ստորոգյալը մի անձնական դերանուն է, կամ այս, այդ, այն ցուցականների հետ նաև մի գոյական անուն, այն ժամանակ բայը ղեմֆով և րվով համաձայնում է ստորոգյալին: Օրինակ՝ Այն մարդը, որ դուք որոնում եք, ես եմ: Այդ դու ես: Այդ ես եմ: Այն մենք էինք: Այս են իմ գրքերը (փոխանակ՝ սրանք են իմ գրքերը): Այն իմ եղբայրներն էին: Այս այն տղայքը չեն (Պո.): Դրանք պապական սովորույթ է, կատարում ենք (Պո.— ավելի ընտիր կլինե՞ր՝ Այդ պապական սովորույթներ են, կատարում ենք):

2. Բազմակի ենթակաների բայը հոգնակի առաջին դեմքով է զրվում, երբ ենթականերից մեկն առաջին դեմքի է. բայը հոգնակի երկրորդ դեմքով է զրվում, երբ բազմակի ենթակաները միայն երկրորդ ու երրորդ դեմքին են: Օրինակ՝ Ես ու դու ենք իրար հարկավոր: Ես, դու և քո եղբայրը պիտի գնանք: Դու և նա միատեսակ բախտ ունիք: Աստված որ օրը որ քեզ ժառանգ է տվել, այն օրը կմեռնեք քո կիսն էլ, դու էլ (Հովհ. Թ.):

Ման. Բազմակի ենթակայի այս կանոնը, ինչպես և § 171-ի մեջ հիշվածները վերաբերում են այն բազմակի ենթականերին, որոնք առանց շաղկապի կամ և, ու շաղկապով են կապակցվում: Բայց երբ ենթակաները կապակցվում են մյուս համադասական շաղկապներով, ինչպես են՝ քե՛—քե՛, ոչ միայն—այլ՛, ոչ քե—այլ. կա՛մ—կա՛մ և այլն, այն ժամանակ բայը թվով և դեմքով համաձայնում է միայն մոտիկ զրված ենթակային. և եթե առաջինի հետ է համաձայնում, երկրորդի համար բայը զեղչումով հասկացվում է: Օրինակ՝ Թե՛ նա և թե՛ նրա եղբայրները դնացին.—թե՛ նա գնաց և թե՛ նրա եղբայրները (գնացին).—բայց՝ գնացին թե՛ նա և թե՛ նրա եղբայրները: Ոչ միայն նա, այլև նրա եղբայրները դնացին (այլև ես ու դու գնացին):— Ոչ միայն նա գնաց, այլև նրա եղբայրները: Կամ նա՛, կամ նրա եղբայրները պիտի գնան.— Կա՛մ նա՛ պիտի գնա, կա՛մ նրա եղբայրները:— Կամ նա, կամ ես պիտի գնամ.— Կամ նա պիտի գնա, կամ ես.— Կամ նա՛, կամ ես ու դու պիտի գնանք:

3. Ու և Դ դիմորոշ հոդերով՝ ամենքս, ամենքդ, բոլորս, բոլորդ. ամեն մեկս, ամեն մեկդ, յուրաքանչյուրս, յուրաքանչյուրդ, երկուսս, երկուսդ, երեքս, երեքդ, չորսս, չորսդ և այլն, ինչպես և գոյական անուններն ու գոյականաբար գործածված ուրիշ ածականներ, ստանում են առաջին և երկրորդ դեմքի նշանակութուն, և բայը զրվում է անորոշների ու թվականների հետ իոգնակի առա-

չին կամ երկրորդ դեմքով, իսկ գոյական անունների և գոյականաբար գործածված մյուս ածականների չես, նայելով ենթակայի թվին, եզակի կամ հոգնակի առաջին կամ երկրորդ դեմքով: Օրինակ՝ Ամենքս էլ հասանք տուն: Լեմենքդ էլ մնաք բարին: Այսօր բոլորս էլ միասին գնացինք: Գնացինք յուրաքանչյուրս մեր տունը: Երկուսս միասին գնացինք: Չորսդ էլ հեռացեք աչքիցս: Մարդս (ամեն մեկս, յուրաքանչյուրս) մի երկու կով ենք պահում:—Մեկս աչ կողմից ենք գալիս, մյուսս՝ ձախ. մեզանից ոմանք լեռան վրայովն ենք անցնում, կարճ կտրում, ուրիշները լեռը շուրջ են բոլորում:— Էգուց երեքս էլ կերթանք. —Դուք գիտեք, որ մեր պապական, նախնուց սովորություն է, որ պիտի այսօր մինդ (ձեզնից մեկը) գաք, ժամին մի բան տաք, դուռը բանաք (Պո.): Մեկն ու մեկը եկեք ինձ հետ: Այդ նրա համար եմ դրել, որ քո հրամանքդ որր հավանես, այն տանենք: Այսօր հրամանքդ մեր գյուղի հյուրն ես (Պո.): Հրամանքդ, երեկ, Դիլիջան եք գնում (Մուր.): Մեղավորս շարժանցա նրա սուրբ տեսություն:— Նվաստս չգիտեմ. թե ինչ անեմ: Զիվանս հասկացա բանի հիմը (Զիվ.):—Զգիտեմ ինչ երայս պառավներդ այդ հին ծիսնակ բաները սիրում (Պո.):

4. Երբեմն անուններն առաջին կամ երկրորդ դեմքի նշանակությամբ իրրե ենթակա են գործածվում նաև առանց դիմորոշ հոգերի: Այսպես և ո՞վ հարցականը, ավելի կրկնված՝ ո՞վ ու ո՞վ: Օրինակ՝ էլ ի՞նչ մարդ ու կնիկ թաքուն թաքուն խորհուրդներ եք անում:—Այսօր եղբայր ու քույր իրարու սիրտ տալուց չեսո՞ւ՝ երկուսով միասին մեր թշվառ մոր արտասուքներն ենք սրում:—Գյուղի սյուների մինն էլ վեր ընկավ. մնացինք մի երկու, երեք ծեր մարդիկ (Պո.): Ասացեք տեսնեմ, ո՞վ ու ով գնացիք նրանց կանչելու Մառադ սկզբումը քեզ զգուշացրի և քրիստոնեական պարտականությունս լցուցանելով խորհուրդ տվի քո սեփական գործով պարապել (Պո.):

2. ԵՆԹԱԿԱ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ ՈՒ ՍՏՈՐՈԳԵԼԻԱԿԱՆ ՎԵՐԱԴԻՐ

173. Հայերենում ստորոգյալն ու ստորոգելիական վերադիրը միշտ անփոփոխ ուղղական են դրվում և թվով սովորաբար չեն ամաճայնում հոգնակի ու բազմակի ենթականերին: Օրինակ՝ Առյուծը գազան է:— Առյուծն ու վագրը գազան են: Նա կարգվեց վերականցու— նրանք (կրտաչեսն ու Տիգրանը) կարգվեցին վերա-

կացու:— Այսպես և անցողական բայերի հետ՝ Նրան վերակացու կարգեցին. Նրանց (Արտաշեսին ու Տիգրանին) վերակացու կարգեցին (տե՛ս §§ 55, 56):

Առանձին դեպքերում սակայն հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ գոյական ստորոգյալն ու ստորոգելիական վերադիրը հոգնակի են դրվում՝ թվով համաձայն ենթակային, իսկ երբ բայն անցողական է, ստորոգելիական վերադիրը թվով համաձայն է լինում կրող խնդրին:

174. Հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ գոյական ստորոգյալն եզակի է դրվում՝

1. Երբ անորոշ է և ցույց է տալիս ենթակայի ինչ. ինչ բան լինելը, այսինքն առարկայի սեռը, ընդհանուր բնավորությունը, հատկությունը: Օրինակ՝ Առյուծն ու վագրը գազան են (ի՞նչ են).— Մենք այն ենք.— Տաքար, առագաստ լվանալն ու պահունի հավաքելը մի դժվար բան չի (Պո.):

2. Երբ գոյական անունը մի թվականի հետ եզակի ձևով է գործածվում: Օրինակ՝ Սրանք ընդամենը հինգ հոգի են (Պո.):

3. Երբ ստորոգյալը, լինի որոշված թե անորոշ, մի նյութի, վերացական կամ հավաքական անուն է և մի միություն, իբրև մի հատ պարզ գաղափար է ըմբռնվում: Օրինակ՝ Բարի զավակները ծնողների ուրախությունն են: Ահա՛ այս ծառերն են մեր անտառը: Դուք երկրի աղն եք (Մատթ. Ծ. 13): Եվ երկուսը (մարդ ու կին) կլինին մեկ մառմին (Մատթ. ԺԹ. 5): Երկու եղբայրները մի սիրտ և մի հոգի են: Ձեր այս բոլոր գործերը տեսնելուց հետո, գործեր, որոնք արդյունք են մեծ անձնագոհության (Մուր.):

175. Հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ գոյական ստորոգյալը սովորաբար հոգնակի է դրվում՝

1. Երբ որոշված է և ցույց է տալիս ենթակայի ով, ուր. ինչը լինելը: Օրինակ՝ Ներսես Շնորհալիս և Իգնատիոս վարդապետը Ստեփանոս Մանուկ եպիսկոպոսի աշակերտներն էին: Տեր հոր երկու որդիներն էլ քույր Աննայի աշակերտներն էին.— Դրանք իմ օգնական դասատուներն են (Մուր.): Խիզանի դաշտի բոլոր բերիքները քրդի ձեռքին են... իսկ մշակողները հայերն են.— Մենք ու կանք՝ ձեր հայրերն ենք, ձեր համար աղոթող ենք.— Սրանք Աստուծու պահած գառներն են.— Հայ մարդը, հայ կինը, հայ երիտասարդը, հայ աղջիկը քրդերի անվարձ մշակներն են, քրդերի հաճույքների առարկաներն են (Պո.):

Ո՛վ հարցականի հոգնակին՝ ո՛վքեր քիչ է գործածվում, ուստի սովորաբար եզակի ձևով է դրվում իբրև ստորոգյալ. օրինակ՝ ո՛վ եք դուք.— ո՛վ են այն տղան ու աղջիկը, փոխանակ՝ ո՛վքեր եք դուք, ո՛վքեր են այն տղան ու աղջիկը:

Ման. Պետք է նկատել, որ ժողովրդական ձևով ստորոգյալը որոշված ժամանակն ևս հաճախ եզակի է դրվում, ինչպես՝ Ա՛յ տղա, բաս իշխանները քո յոր մշա՞կն են, որ... (Պո.):

2. Երբ անորոշ է և մտածվում է անջատական նշանակությամբ, առանձին առանձին, կամ թե փոխադարձ նշանակությամբ: Օրինակ՝ Այդ ծառերը մի մի բուրգեր էին (Մուր.— ամեն մեկը մի բուրգ էր): Դպրոցի սաները պետք է մի մի ջահեր դառնային (Պո.): Դրանք հայ ուսանողներ էին.— Մենք որդիք ու անդամներ ենք այնպիսի մի ազգի, որ ունի կարիքներ.— Քույր Աննան և նրա գործերը մեր. գյուղացիներին աչքումն են մեծ բաներ երևում. ապա թե ոչ, դուք այնքա՛ն նշանավոր մարդիկ ու գործեր ունիք, որ մեր հսկաները թզուկներ կերևան ձեզ (կարելի էր գրել՝ մեծ մեծ բաներ.— մի մի թզուկներ).— Նա սկսել էր սիրել հայ շինականն ու գյուղացին, որոնց նա յուր հարազատ ազգակիցներն էր համարում (որոնք նրա հարազատ ազգակիցներն էին համարվում).— Դրանք գյուղացու համար անվայել հագուստներ են (Մուր.): Դրանք բոլորը սուտ բաներ են (սուտ սուտ բաներ են).— Նրանք մի խոսքի կանգնող մարդիկ չեն.— Ամենքն էլ հասակակից տղայք են (Պո.): Հանգստությունն ու աշխատանքը եղբայրներ են (Պո.— հանգստությունն աշխատանքին եղբայր է, աշխատանքը՝ հանգստության).— Սիրով լծակցվածներին հանցանք է իրարից գաղտնիք ունենալ. ինձ ի՞նչ, թե դեռ միայն նշանածներ ենք (Պո.):

Ման. Պետք է նկատել, որ 1) հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ անջատական և փոխադարձ նշանակությամբ ևս ստորոգյալը ժողովրդական ձևով կարող է եզակի դրվել. օրինակ՝ Հենց այն կորացած աչքերը մի մի գիրք են (Պո.): 2) Քաղաքավարական դու՛հ, մենք հոգնակիների հետ, երբ գործ են ածվում մի անձի համար, ստորոգյալն ամեն դեպքում եզակի է դրվում. ինչպես՝ Դուք նրա ընկերն եք:

176. Գոյական ստորոգյալը հոգնակի է դրվում, և բայը ստորոգյալի հետ է համաձայնում (տե՛ս § 172. 1):

1. Երբ ենթական եզակի ձևով հոգնական նշանակություն ունի: Օրինակ՝ Այս իմ գրքերն են.— Այս են նրա ասած խոսքերը.— Այն քո ընկերներն են (փոխանակ՝ սրանք իմ գրքերն են. նրանք քո ըն-

կերներն են)։ Այն մենք էինք։ Այս ամենն ինձ համար առեղծվածներ էին, որոնց... պարզելու համար պակասում էր միջոց.— Արդարև այդ բոլորը երազներ չեն և գոյություն ունին (Մուր.)։ Հասարակ մահկանացուի համար սովորական տեսարաններ են այս ամենը.— Թուրքը քրդեր են.— Տեսնեմ՝ այդ ի՞նչ ձվեր են (Պո.)։ Այս ի՞նչ լավ խնձորներ են։

2. Երբ ենթական եզակի է, բայց ստորոգյալը իր նշանակությամբ պետք է հոգնակի լինի։ Օրինակ՝ Գազանի բնակարանը լեռներն ու ձորերն են (Պո.— ոչ թե մի լեռ կամ ձոր, այլ ընդհանրապես բոլոր լեռներն ու ձորերը)։ Գազանը մի տեղ բույն չի դնում. նրա որջը մի օր քարայրներն են, մյուս օրը՝ անձավներն ու խորշերը (Պո.)։

3. Երբ դերանուն ենթական զեղչված է. օրինակ՝ Բայց Գարեգինը շթողեց, թե՛ ավելորդ բաներ են (Պո.)։ Տեսա թե ինչպես վերցվեց նախ՝ մի մարդու պատկեր, ապա՝ երկրորդ... քյուրդ ավադակներ էին.— Տեսնե՛ս ուրիշ աշխարհում էլ այսպիսի սարեր կա՛ն.— Սիրուն սարեր են։— Եվ թեպետ անձամբ չէ տեսել նրանց, բայց միշտ լսել ու կարդացել է թե՛ բարի մարդիկ են.— Եվ ձեռքը նախ ինձ՝ ապա Պետրոսին տալով ողջունեց մեզ այնպիսի մտերմությամբ, որ կարծես թե հին բաբելամնեք լինեինք (Մուր.)։

177. Ածական ստորոգյալն ու ստորոգելիական վերադիրը միշտ անփոփոխ միևնույն ձևով են դրվում, լինի ենթական եզակի, թե հոգնակի, թե բազմակի. օրինակ՝ Դու բարի ես.— Դուք բարի եք։ Տիգրանն ու Արտաշեսը բարի են։

Պետք է նկատել հետևյալները.

1. Գերադրական աստիճանի նշանակություն ունեցող և դասական թվական ածականները, երբ ստորոգյալ են, ստանում են որոշող հոդ և գոյականաբար են գործածվում։ Օրինակ՝ Նա ամենից մեծն է։ Տիգրանն առաջինն է, իսկ Արտաշեսը՝ երկրորդը։

2. Մյուս ածականներն իբրև ստորոգյալ՝ առանց հոդի են մնում, երբ միայն իրենց գաղափարն են հայտնում. ինչպես՝ Ես ազատ եմ. Դուք ազատ եք. Նրանք մեծահասակ չեն. բայց երբ իրենց գաղափարի հետ միացած հայտնում են և մի զեղչված գոյականի գաղափար, այն ժամանակ հոդ առնելով՝ գոյականաբար են գործածվում և կարող են, ինչպես ամեն գոյական ստորոգյալ, թվով համաձայնել հոգնակի կամ բազմակի ենթակային. օրինակ՝ Սրանք

են լավերը, Ի՛նչ լավն է դա: Ինչո՞ւ այդ աղջիկները չեն խաղում, նրանք այնքան մեծահասակները չեն (Մուր.): Դու ես մեղավորը:

Սան. Ընթակայական դերբայն իրեւ բացասական խոսքի ստորոգյալ հաճախ հոգով է գործածվում. օրինակ՝ Ինչքան էլ ասես, ես տեղից շարժվողը չեմ.— որ նշանակում է՝ ես բնավ տեղից չեմ շարժվիլ:

3. ԲԱՅԱՀԱՅՏԻԶ ՈՒ ԲԱՅԱՀԱՅՏԱԼ

178. Բացահայտիչը կանոնավորապես դրվում է բացահայտյալի ետեւից և թվով, հոլովով ու դեմքով համաձայնում է նրա հետ (§§ 41. 2, 42): Դեմքով համաձայնությունը բացահայտյալի հետ լինում է ս, դ դիմորոշ հոգերով: Օրինակ՝ Բազրատունյաց մեծագործության ամենամեծ արդյունքն եղավ Անին, հազար ու մեկ եկեղեցիների փաղափր.— Հայկ յուր շինած դաստակերտները տալիս է յուր քոռանը՝ Կաղմոսին ժառանգություն (Պալ.): Ինչո՞ւ չեք մոտենում մեզ, սակավաթիվ զինվորներիս (Մուր.):

179. Բացահայտչի և բացահայտյալի համաձայնության համար պետք է նկատել հետևյալ մանրամասնությունները.

1. Բազմակի բացահայտյալների բացահայտիչը, ինչպես և բազմակի բացահայտիչների բացահայտյալը, դրվում է հոգնակի: Օրինակ՝ Հայոց երկիրը կարելի է համարել մի լեռնահանգույց երեք աշխարհների՝ Փոքր Ասիայի, Մարաստանի և Ասորեստանի մեջ.— Հուլակավոր դրամատիկական բանաստեղծները՝ էսքիլես, Սոփոկլես, Եվրիպիդես՝ իրանց անմահ գրվածներով հույն ժողովրդին գրավում էին թատրոններում (Պալ.):

2. Դերանունների բացահայտիչն առնում է համապատասխան դեմքի դիմորոշ հոգ: Օրինակ՝ Ես Զիվանս չլսեցի (Զիվ.): Ասացի ես Ասքանազյանս (Պո.): Ես հովվիս մեղանչեցի, դոքա այդ ոչխարեն՝րն ինչ արին: Մենք հիշում ենք ձեզ, զարգացած ու կարող երիտասարդներիդ.— Ինչո՞ւ դուք, գյուղացիներդ չեք անում.— Սակայն մեզ, ուսանող երիտասարդներիս վրա սրբազան պարտք կա.— Այդ գիտե ինքը, մեր ժողովուրդը.— Իրենք աշակերտներն էլ... մեծ մասամբ բնգունակ և սրամիտ երեւացին ինձ.— Այսպես էր կարգադրել ինքը, քույր Աննան (Մուր.):

Երբեմն դերանունների բացահայտիչն առանց դիմորոշ հոգի է մնում—ինչպես՝ Ես, խաբարեր, պրծա, եկա (Ժող. երգ.): Բա՛ մենք ճար ու ճրագ մի տղա ունենք, էն ո՞նց վեր ունենք զրկենք

ղարիբ տեղ ու մենք, երկու հոգի, մնանք ըստի բայդուշ (Մուր.)— կամ թե դերանուն բացահայտյալը չի գրվում, և բացահայտիչը միայն դիմորոշ հոգով է գործածվում: Օրինակ՝ Հայտնի չէ, մեկիքի խոսքե՞րը, թե օտարական հյուրիս (փոխանակ՝ իմ, օտարական հյուրիս) ներկայությունը նրա վրա ազդեցություն գործեցին. Հայրենասեր հորդ (ոռ, հորդ) հովանի աջն և անբուն հսկողությունն է ցանկալին արդյունքն առաջացրել (Պո.—տե՛ս և § 172. 3):

3. Ինքս, ինքդ, ինքը, ինքներս, ինքներդ, իրենք, իբրև զորացման դերանուն, հաճախ գրվում են անուններից, ինչպես և անձնական դերանուններից հետո իբրև բացահայտիչ: Օրինակ՝ Ծս ինքս գնացի, դու ինքդ ասացիր, նա ինքն եկավ մեզ մոտ: Բնությունն ինքը կբժշկի: Նրա մոր՝ իր բերնի խոսքն է, որ... (Պո.): Նրա մորն՝ իրեն հայտնեցին: Հազար անգամ մենք ինքներս մեղ հարցրել ենք.— Այդ ո՞վ ասաց քեզ,— Դու ինքդ, սիրելիս, դու ինքդ (Մուր.):

4. Ցուցական դերանուններն ևս գրվում են իբրև բացահայտիչ, մանավանդ անորոշ դերբայներով ասված կապակցությունների համար, որոնք դերանունով ամփոփվում են: Օրինակ՝ Արդարև ապրել շարունակ գյուղում, տեսնել շուրջ միայն գյուղացին և նրա միօրինակ կյանքը, չստանալ նրանից ոչինչ նոր, ոչինչ թարմացնող և ստիպված լինել սպառել նրա համար ինչ որ ունիս պաշարած, սա դժվար կացություն է.— Դուրս գալ քաղաքի փառավոր տանից և ապրել գյուղի այդ տեսակ մի հյուղում, դա արդարև չափազանց զգալի էր ինձ.— Անհայտության մեջ ապրել, անհայտության մեջ մեռնել, այդ է իմ ցանկությունը (Մուր.): Կեցցե՛ շատ օրեր մանուկ Հայաստան, նա որ դեռ միայն մեր սրտի խորքում ունի յուր հիմքը (Գ.-Ք.):

5. Անունների և դերանունների բացահայտիչ լինում են բոլոր ածականները, երբ գոյականաբար գործածվելով հետագաս են գրվում՝ համապատասխան դեմքի մի դիմորոշ հոգով, նույնպես և ամենեք բառը (տե՛ս § 42): Օրինակ՝ Մենք չորսս միասին ծունկ չոքեցինք նրա առաջ.— Դրանք բոլորն էլ կարդում են ձրիաբար.— Դուք մեզ մոտ կտեսնեք գեղեցիկ կարգեր ու սովորություններ... դրանք բոլորը նույնպես քույր Աննային ենք պարտական.— Ինքս առաջինն ուղևորվեցա դեպի այն դասարանը (Մուր.): Մենք երկո՞ւյնս էլ միատեսակ նպատակի ենք դիմում (Պո.—երկոքյանս նաքած է, ինչպես և բոլորեքյանս, փոխանակ՝ երկուսս, բոլորս).— Կանայքն ամենեք հավաքվեցին (Պո.): Հոռմում ավելի ճարտասա-

նությունը ծաղկեցավ, մանավանդ պատմական և հրապարակա-
խոսական տեսակները, որոնք երկուսն էլ պինդ կապված էին կյանքի
հետ (Պալ.): Մե՛նք յուրաքանչյուրս գնացինք մեր տները: Նրանց
երեւին էլ պատիվներ տվին: Պարտեղի ծառերն ամենն էլ կտրատե-
ցին: Վանքի խցերն ամենը քանդված են.— Դրանց երկուսն էլ մի
տեղ կապեցք.— Մեզ երկուսիս մի տեղ թաղեցք (Պո.): Դո՛ւ, սի-
րելիդ իմ:

Ման. 1. Ժողովրդական ձև է ասել՝ Ես մինակս գնացի, Դու մինակդ գնա-
ցիր, փոխանակ ասելով՝ Ես մենակ գնացի, դու մենակ գնացիր:

Ման. 2. Երբ բացահայտիչը թվական է, կարելի է և մասնական սեռականով
ասել. օրինակ՝ Ինչ որ մենք ունինք, այն բավական կլինի ձեռ երկուսին (փո-
խանակ՝ ձեզ երկուսիդ, տե՛ս § 83. 2): Այս փոխանակությունը սակայն միշտ
կարելի չէ ասել. ուղղականն, օրինակ, «Մենք երկուսս նրանց տասին արժենք».
բոլորովին տարբեր նշանակություն ունի մասնական սեռականից՝ Մեր երկու-
սը նրանց տասին արժենք: «Մենք երկուսս» նշանակում է՝ մենք երկուսով, իսկ
«մեր երկուսը»՝ մեզնից երկուսը:

6. Հասարակ անուն բացահայտիչն, երբ անորոշ նշանակու-
թյուն ունի, կամ թվարկություն է ցույց տալիս, դրվում է առանց
հոգի: Օրինակ՝ Ուզում եք սպանել ինձ, մի մաքողու, որ ճշմարտու-
թյուն խոսեցի: Իմ ձին, մի ողորմելի վտիտ կենդանի, ասպանդակ-
ների պատճառած ցավը տանում էր, բայց ընթացքը չէր փոխում:
Աշտարակցի մի կնիկ՝ սատանի վարձ՝ իմանալով թե... Մնա-
ցորդները, մաքո ու կնիկ, հարս ու աղջիկ. լավ ու լավ շորերով
զարդարվեցին... Ժողովուրդն էլ, մեր ու մանուկ, տերտերների ետե-
վից գնացին (Պո.): Կարծելով թե տղու մը հետ գործ ունի՝ ինք, հասուն երիտասարդ և քիչ մը սրիկա՝ և թե... (Սերենց):

7. Երբեմն բացահայտիչը կամ բացահայտյալը, երբ հատուկ
անուն է, մանավանդ պատմական անուն, գրաբարի ձևով առանց
որոշող հոգի է մնում: Օրինակ՝ Տիգրանի ժամանակակից էր Մա-
րաց թագավորի թոռը՝ Կյուրոս.— Հունաց պատմության հայրը՝
Երոդոտոս՝ Ողիմպիական խաղերի ժամանակ բոլոր ժողովրդի առաջ
կարդաց յուր պատմությունը.— Ալանաց թագավորի աղջիկը՝ Սա-
րենիկ՝ գերի ընկավ:— Վաղարշի որդին՝ Խոսրով Ա. անմիջապես
ժողվեց հայոց գործերը և գնաց յուր հոր մահվան վրեժն առնե-
լու.— Վաղարշ, Տիգրան Գ-ի որդին և հաջորդը, յուր թագավորու-
թյունը շինություններով սկսավ.— Ութերորդ դարու վերջերը Աշոտ
Մսակեր, Բագրատունյաց թագավորության հիմնադրի պապը, գնեղ
Շիրակա զավաոր Կամսարականներից (Պալ.):

Ն. Բացահայտիչը բացահայտչալի հետ հաճախ կապակցվում է իբրև բառով: Օրինակ՝ Նա, իբրև սիրող մայր, կցանկանար անշուշտ ամառն անցնել յուր որդու հետ.— Տիրացու Մոսին, իբրև ծանոթ անձն, յուր սաստող հրամանն արձակեց շների դեմ.— Նրանք հետաքրքիր աչքերով դիտում էին ինձ, որ երևի իբրև քաղաքացի մի բանով արժանանում էի նրանց հետաքրքրությանը.— Ես, իբրև հայ մարդ, իբրև իմ արյունակիցների ուրախության ու վշտերին բաժանորդ, բնական է, որ հետաքրքրվեմ ձեր անցյալով, ոչ իբրև մասնավոր անձի, այլ իբրև հասարակական անձնվեր զործչի.— Ինձ համար, իբրև ուսուցչի, անհնար է նույնիսկ ամոթ էր... ձեր զգացմունքը քաջալերել (Մուր.):

Երբեմն բացահայտչալի, երբ մի դերանուն է և ենթակա, չի դրվում. կամ իբրև բառով բացահայտիչը դրվում է բացահայտչալից առաջ և այն ժամանակ ստանում է հիմունքի կամ ձևի պարագայի նշանակություն: Օրինակ՝ Տեր Մակունն անծանոթ էր քաղաքներում ընդունված այս կարգերին. ուստի հեռվից տեսած լինելով մեզ, իբրև քահանա, շտապել էր մեզ ողջունելու.— Իբրև գյուղական քահանա, նա մինչև անգամ ավելի բան գիտեր, քան սպասելի էր (Մուր.):

Ման. Բացահայտչի հետ չպիտի շփոթել իբրև շաղկապական բառով կապակցված զեղչական խոսքը, ինչպես՝ Գյուղացիներն ևս ընդունեցին ինձ իբրև իսկական միանձնուհու (Մուր.):

4. ՄԱԿԱՆՈՒՆ ՈՒ ԱՆՈՒՆ

180. Մականունները, այսինքն այն ածական կամ գոյական վերադիրները, որոնք դրվում են անվան վրա առաջից (տե՛ս §§ 41. 1., §§ 43, 63, 78—89, 108. Ժան., 127), թվով և հոլովով չեն համաձայնում իրենց անվան հետ, այլ միշտ անփոփոխ միևնույն ձևով են մնում. ինչպես՝ լավ մարդ, լավ մարդու, լավ մարդուց, լավ մարդիկ, լավ մարդկանց և այլն. Վարդան զորավարը, Վարդան զորավարի, Վարդան զորավարից և այլն. մի գունդ զորք, մի գունդ զորքի, մի գունդ զորքից և այլն:

Աշխարհաբարին հատուկ մի ձև է, որ հատուկ անունների ածական մակդիրը, երբեմն և սովորական ածական վերադիրը, դրվում է անվան ետևից և իբրև մի գոյական որոշող հոգ առնելով հոլովվում է, մինչդեռ հատուկ անունն ինքը ինչպես մի ածական վերադիր անփոփոխ է մնում. օրինակ՝ Ներսես Մեծը, Ներսես Մեծի,

ներսևս Մեծից և այլն. Աշոտ Երկաթը, Աշոտ Երկաթի. Գրիգոր Լուսավորիչը, Հոր Երանելին. Տիգրան Առաջինը, Տիգրան Առաջինի, Տիգրան Առաջինից և այլն. Վարդան Մամիկոնյանը, Մովսես Խորենացին:— Լեստված ամենաբարին ամեն մեկին հավասար ստեղծել է աշխարհի մեջը բնակելու համար (Ջիվ.) Մի՞թե Մեհրութան շարադործը խելքից հանեց նրան.— Լուկուլլոս Հոռմայեցին (Բաֆ.):

Ման. Երեմն գրաբարի ձևով ասվում է՝ Սուրբն Գրիգորը, Քաջն Վարդանը, Մեծն Տիգրանը, Մեծն Տիգրանի և այլն. Արին Արամազդ, Գեղեցիկն Արա: Այս կիրառությունը սակայն, բացի մեծն բառից, հնացած է. այժմ ասվում է սովորաբար՝ սուրբ Գրիգորը, սուրբ Գրիգորի. Քաջ Վարդանը, Արի Արամազդը: Նույն ձևով երբեմն ասվում է և ժամը վեցին, ժամը հինգից և այլն, որ ավելի ճիշտ է ասել՝ ժամի վեցին, ժամի հինգից, ինչպես ասվում է ամսի վեցին, ամսի հինգից:

181. Անվան թիվը հաճախ կախված է իր մականվան նշանակությունից, ուստի պետք է նկատել հետևյալները.

1. Անունը հոգնակի է դրվում, երբ վերադիր ունի մի բազմապատկական նշանակությամբ կրկնավոր ածական: Օրինակ՝ լավ յավ ջրեր, ինչ ինչ գործեր, մեծ մեծ բաներ, սուր սուր փշեր, պես պես ձեւեր, տեսակ տեսակ գույներ: Այս սերը նոր չէր և ոչ էլ օրերի, կամ շաբաթների գործ. նա դարձնվել էր իմ սրտում ամբողջ տարվա ընթացքում մի մի կայծերով, որոնք... Մեր գործերն, առհասարակ, այնպես են ընթանում, որ հեռվից նայողը պիտի կարծեթե՝ այս անտեր հայոց ազգում ոչ մեծ կա, ոչ փոքր. ոչ տեր կա, ոչ տիրական: Այլ կան մի մի սարկավազներ, որոնք... (Մուր.):

2. Բազմակի մականուններ կամ հոգնակի սեռական վերադիր ունեցող անունը եզակի է դրվում, երբ խոսքի իմաստը պարզապես մի առարկայի գաղափար է արտահայտում. իսկ ընդհանրապես հոգնակի է դրվում, երբ խոսքի իմաստից երևում է, որ անունն անհրաժեշտաբար մի քանի առարկա է ցույց տալիս: Օրինակ՝ Այս երիտասարդները կորցրին իրենց հորը (նրանք եղբայր են, հայրը մեկ է. թե չէ՝ պետք էր գրել իրենց հայրերին): Ես ու ընկերս՝ կանխավ արած մեր ռազման համաձայն՝ դուրս եկանք քաղաքից (Մուր.— որոշումը իմ և ընկերիս մեջ ընդհանուր է):— Մեր առաջին և երկրորդ դասաւանները շատ թույլ էին կազմված: Հարավային և հյուսիսային կողմերը. Հունվար և փետրվար ամիսները: Վաղարշ թագավորը մի քաղաք շինեց այնտեղ, ուր Մուրց և Երասխ գետերը խառնվում են.— Մասիսի արևմտյան-հարավային կողմն աղեղնաձև ձգվում են Բարդոզ, Սուկավետ և Սերմանց լեռները

(Պալ.): Ես չգիտեմ նրանց անունները: Մի երկու ամիս ևս, և մենք կթողնենք այն տաճարները, որոնց հաբկեթի տակ մեր սրտերում ցանեցին գիտության ու բարվոք, ճշմարտի և գեղեցկի սերմերը.— Աշխատում եմ, որ նրանց մտքերի հետ միասին կրթվին և ազնվանան նրանց հոգիները, հաստատում և ամրապնդում եմ նրանց կրոնական զգացմունքները.— ...Բարձրություններ, որոնց մի կողմերը կպած լինելով գետինին՝ մյուսները բարձրանում էին խանձաբարերով շինված ցածուն պատերի վրա (Մուր.):

Առանձին ուշադրություն պիտի դարձնել, սակայն որ հոգնականի փոխանակ շատ հաճախ եզակի է դրվում այսպիսի վերադիրներ ունեցող անունը, մանավանդ երբ վերացական անուն է, կամ անջատական նշանակությամբ է առնվում: Օրինակ՝ Ամենքն իրանց մեռելների անունը տալիս ու կրճքներին բռնցում էին (Պա.): Այս ու այն կողմից ձայն տվին: Անհրաժեշտ է, որ եղած լավ հատկությունները խնամենք և պահպանենք նույնիսկ իրենց հին կերպարանում (իբրև ամեն մեկն իր կերպարանքում).— Կարոտել այնպիսի բարիքների, որ բնության մեջ ապրող մարդը վայելում է առատորեն, առանց սակայն նրանց արժեքը գնահատելու (իբրև՝ նրանց յուրաքանչյուրի արժեքը).— Նախագահը ժողովականների ուշադրությունը գրավեց իր վրա.— Եթե ջուրը յուր կաթիլներով ծակում է ապառաժը, մի՞թե մեր կամքն այդ չի կարող անել.— Պատմության մեջ հայտնի բազմաթիվ անձինք նշանավոր են դարձել և ազգերի ու սերունդների սերն ու սիրտը գրավել ոչ այն պատճառով, որ իրենց անձն են սիրել, կամ շահը խնամել, այլ որովհետև նվիրվել են հասարակաց բարվոքին.— Այդ ծրագիրների մեջ մտնում էին... գեղձումներ կատարող և արդարադատության աչքից խուսափող պաշտոնյաների արարքը մերկացնելու կարևոր խնդիրները.— Կոզներ գյուղացուն յուր աշխատությունն ու արդյունքը ոչ թե կեղեքիչների ձեռք, այլ յուր հարկի տակ ժողովելու.— Իմ ու տանուների խոսքից ավելի նրա խոսքն ունի արժեք (Մուր.):

182. Մեկից ավելի թիվ ցույց տվող մականունների անունները դրվում են եզակի և չօգնակի: Օրինակ՝ Հին բաժանմամբ Մեծ Հայքն ուներ տասնուհինգ նահանգ հարյուր ութսուն և ինը զավառներով (Պալ.):

Այս համաձայնության համար ընդհանրապես պետք է նկատել, որ անունը, երբ անորոշ է, սովորաբար եզակի է դրվում. իսկ երբ որոշված է, սովորաբար հոգնակի է դրվում:

Թվական վերադիր ունեցող անունը եզակի է դրվում հատկապես՝

1. Երբ անունն իր վերադրով միասին առնվում է իբրև խոսքի մի մաս և պատասխանում է ի՞նչպիսի, ո՞րքան, ո՞րչափ, ո՞րքան տեղ, ո՞րքան ժամանակ, ո՞րքան ժամանակվա, ո՞րքան ժամանակից և այլն. քանիսի՞, ո՞րքանի, քանիսո՞վ, քանո՞վ, ո՞րքանով, ո՞րքանը, ո՞րչափը, քանի՞ցս և այլն հարցերին, որոնք ցույց են տալիս չափ ու քանակ, գին ու արժեք, ժամանակ և կամ առարկայի հատկանիշ: Օրինակ՝ Երկու տեսակ (ի՞նչպիսի) գրիչներ. Երկու գույնի ձիեր: Հինգ բաժակ (ո՞րչափ) կաթ: Խոճա Մարութից երկու հարյուր մանեթ (ո՞րքան) պարտք արի, թումանին մի (երկու, երեք և այլն) աբասի շահով ու մի (երկու, երեք, չորս և այլն) ամիս ժամանակով (Մուր.): Այն պատը տասը կանգուն (ո՞րչափ) բարձր է: Այս գինու երեք շիշն (ո՞րչափը) արժե հիսուն կոպեկ (ո՞րքան): Նա այն ցորենից միայն տասը բեռ (ո՞րչափ) գնեց: Հազար անգամ ասել եմ քեզ: Այս հագուստն ինձ հիսուն ռուբլի (ո՞րքան) նստեց: Երեք ռուբլու (ո՞րքան, ո՞րքանի) ապրանք: Մի ձուն երեք կոպեկի (ո՞րքանի, քանիսի՞) էին ծախում: (Այգին) ծախեցի Մոսու տղի վրեն ութհարյուր մանեթի... ջաղացը ծախեցի Խոճա Մարութի վրեն, չորսհարյուր մանեթի (Մուր.): Հատն երկու կոպեկով (քանո՞վ, քանիսո՞վ) էին տալիս: Մի հազար կամ երկու հազար մանեթ (ո՞րքան) որ ունենամ... Հազար, երկու հազար մանեթի (ո՞րքանի) տեր.— Ուրազդից որ է՝ մի երկու հարյուր մանեթ (ո՞րքան) հասցրու (Մուր.):— Անց կացավ մի ամիս, երկու ամիս (ո՞րքան ժամանակ).— Ուղիղ երեք տարի է անցել այն երջանիկ օրից.— Ինձ մնում էր միայն մի երկու ժամ.— Մի երկու ամիս ևս, և մենք կթողնենք... (Մուր.): Ես հինգ օր (ո՞րքան ժամանակ) գյուղում մնացի: Երկու ամիս շարունակ անկողնին ծառայեց.— Այս մտքերն զբաղեցրին ինձ մի քանի վայրկյան.— Իմ ձեռնադրությունից վեց տարի հետո եկավ այստեղ (ո՞րքան կամ ո՞րքան ժամանակ հետո): Երկու շաբաթ առաջ ծանր հիվանդացավ (Մուր.): Հինգ օրը (ո՞րքան ժամանակը) մի անգամ: Յոթը տարին մի անգամ: Հինգ տարվա (ո՞րքան ժամանակվա) գինի: Այդ բանը յոթը տարվա մեջ (յոթը տարում) գլուխ եկավ (ո՞րքան ժամանակում): Նա երեք օրից (ո՞րքան ժամանակից) կգա: Մի քանի օրից հիվանդությունը մեղմացավ.— Մի քանի բոպեից, արդարև, օդայի դուռը բացվեցավ.— Եկավ հինգ տարուց հետո (Մուր.): Նա հինգ օրով հեռացավ տնից (ո՞րքան ժամանակով): Երեք ամսում ամեն բան կվերջանա (հմտ.

§ 63. 1. բ. 3, § 68. 2, § 69. 1—3, § 77, § 86. 2. գ, §§ 87, 88. 5, 98, 116. 2, 125. 3, 128. 1. 2, 133. 2):

Ման. Չափ ու քանակի անունները, երբ իրենց իսկական նշանակությամբ են առնվում իբրև իր, կարող են թվականի հետ նաև հոգնակի դրվել, բայց չափի ու պարունակության նշանակությամբ միայն եզակի են դրվում. օրինակ՝ Նա ինք բաժակ գինի խմեց և իր խմած հինգ բաժակի համար էլ ինքը վճարեց, Բայց՝ Այս հինգ կոտրած բաժակը (կամ բաժակները. — ի՞նչը) տար, դեն ձգիր — Անգամ բառը սակայն, կրկնության հաճախությունը շեշտելիս, երբեմն դրվում է նաև հոգնակի. օրինակ՝ Մեր գրականության մեջ շատ անգամներ լույս են ընկնում անբովանդակ և միանգամայն այլանդակված թարգմանական երկեր (ևր.):

2. Երբ անունն առնվում է մասնական նշանակությամբ և առանց թվականի ևս եզակի ձևով կարող է ցույց տալ շատ առարկաներ. թվականը միայն պարզորոշում է հոգնակիության գաղափարը: Օրինակ՝ «Նա խնձոր գնեց» խոսքով կարող է հասկացվել և մի և շատ խնձոր — Նա հինգ խնձոր գնեց: Նա ամեն օր հարյուր ֆայց է թխում: Ես երկու նամակ գրեցի: Եթե վեց ամիս շարունակ հաշվառ խոզ պահեիր այս ձորում, նրա՞նք շուտ կփչացնեին այս տեղերը, թե՞ եթե այդքան ժամանակում հաշվառ մաքուր ապրեր այս տեղ. — Աստված մեզ չորս երեխա էր տվել. — Լավն այն չէ՞, որ մեր գեղը հիսուն վար անող տղամարդ ավելի ունենա, քան թե հարյուր Նոյի ագռավ. — Նրանք ունեին երկու որդի. — Դպրոցը մոտ հարյուր հիսուն աշակերտ և աշակերտուհի ունի. — Կամենում եմ... դրել ձեզ մի քանի բան (Մուր.):

3. Երբ առանձնապես ուշադրության առնվում է թվական վերադրի գաղափարը: Օրինակ՝ Այս եկեղեցում, ինձանից առաջ, մինչև տասը, տասներկու բահանա ծառայել են. — Մինչև հիմա այս գեղարանքից մի տասը, քսան տղա գնացել են, ուսում առել. — Այժմ մեր գյուղում քիչ երիտասարդ կա, որ հայերեն գրել, կարդալ չիմանա (Մուր.): Տասներկու հոգի էին հրավիրված, բայց նա քսան հոգու համար էր ճաշ պատրաստել: Մեղք չէ՞, որ չորս ածղահա տղամարդ... անուսում ես թողել. — Հարյուր քաղաքացու խելք ունի զլխումը. — Էն ա, յոթը սարի քամակին. Փող այնքան ունեի, որ մինը չէ, երկու հարկ էլ կշինեի. — Եթե հարյուր ընթերցողից գեթ մեկը ոգևորվեր... (Մուր.): Դրա համար յոթը պատճառ ունեմ: — Ո՞րն է յոթը պատճառը. մեկ մեկ ասա՛, հրամայում է շահր — Առաջինն այն է, ասում է մոլլան, որ ջիբումս մի շահի փող չկա. երկրորդը... — Մնացած վեց պատճառը զլխիդ

տված, ասում է շահը (Մուր.): Նրան էլ երկու գոմշակովս տվի հոգիս ազատեցի (Մուր.):

183. Թվական վերադիր ունեցող անունը հոգնակի է դրվում սովորաբար՝

1. Երբ անունը որոշված է և առանձնապես ուշադրության է առնելում անվան և իր հոգնակիության գաղափարը: Այսպիսի անունն առանց թվականի ևս, խոսքի իմաստին նայելով, հոգնակի պիտի դրվի. թվականը միայն պարզորոշում է հոգնակիության գաղափարը: Օրինակ՝ Տեր հոր որդիներն էլ քույր Աննայի աշակերտներն էին.— Տեր հոր երկու որդիներն էլ քույր Աննայի աշակերտներն էին (Մուր.): Քսան երկար տարիները դեռ չէին մարել ուրեմն սիրո սրբազան կրակը:— Այս երկու բառերն իսկ կապում, կաշկանդում էին լեզուս.— Նրա ձեռքով գրած երկու բառերը այդպիսի մի հավատ ներշնչեցին ինձ.— Նույն դրության մեջ էին և այն յոթ-ութ հայաբնակ ավանները, որոնք... Պատեցինք գյուղացոց մի քանի պարտեզները, որոնք... Նա կանչեց յուր մոտ ինձ, տանուտերին և գյուղի մի քանի նշանավոր մարդկանց.— Երկու սենյակների պատուհանները՝ մեծ մասամբ ապակիներից զուրկ՝ ծածկված էին... Այս մարդը Տեր Մակուշին խորհուրդ է տալիս՝ անուսում թողնել յուր շորս որդիներին (Մուր.):

2. Երբ անունն անորոշ է և առանձնապես շեշտվում է շատության գաղափարը, կամ թե անուն իր թվական վերադրից բաժանված է ուրիշ վերադիրներով. օրինակ՝ Ես շատ հայ գյուղերում եմ եղել. Արդարև շատ քաղաքների եկեղեցիներ կարող են նախանձել ձեր գյուղական եկեղեցուն.— Նրանց այսօրվա պարապմունքի առարկան նշանավոր էր շատ կողմերից.— Նա (տունը) բաղկացած էր մի մեծ, բարձրաշեն օղաչից և երկու ուրիշ, նույնպես բարձրադիր սենյակներից: Եկավ... Լինին էլ բերավ, մի երեք էլ գյուրջու ճտեր հետը.— Ես գնել եմ, նաև, մի քանի հատ հայերեն գրքեր.— Ես էի մի քանի տղաներ գլխիս հավաքել և լավ, վատ կարդացնում էի.— Կույսի դպրոցը ո՞րքան գրագետներ է տվել.— Եթե քսան և մի երկար տարիներ անցած չլինեին.— Այդ օրից անցան երկու հուսալիք ամիսներ:— Անցան մի քանի ամիսներ.— Բացի ծրարը, որ պարունակում էր յուր մեջ ծայրե ի ծայր գրված մի քանի թերթիկներ.— Պատերից մեկի տակ գտնվում էին՝ երկու հոդե կուժեր, մի քանի սևացած պտուկներ, մի փոքր և մի մեծ տաշտակ և երկու փայտյա խաներ.— Միաբանության անդամներից երկու արեղա-

ներ սիրով ընդունեցին թե նրիտասարդին և թե մյուս ուխտավորներին (Մուր.): Արկղի մեջ կարգավ շարված էին երեք կերպասյա քսակ և բավականին շատ արծաթյա ոսկեղօծ զարդեր. կային և երկու հատ նեղծալ տեսրականեր, որոնց... (Պռ.):

184. Բոլոր, ամեն, ամենայն անորոշ թվական ածականները տարբերվում են իրենց գործածությամբ և նշանակությամբ: Բոլոր ունի հավաքական իմաստ, և հետը դրվում է հոգնակի անուն. իսկ եզակի անվան հետ նշանակում է ամբողջ, բովանդակ: Ամենայն, ամեն ունին անջատական (բաշխական) նշանակություն իբրև ամեն մի, յուրաքանչյուր, և հետները դրվում է եզակի անուն. հոգնակի անվան հետ սակայն հաճախ ստանում են բոլոր բառի հավաքական նշանակությունը: Նույն հավաքական և անջատական նշանակությունները պահում են և գոյականաբար գործածությունները՝ բոլորը, ամենքը, ամենը: Օրինակ՝ Ամեն մարդ իր ցավն էր պատմում, բայց ես ի՞նչպես կարող էի իմ բոլոր ցավերս սլատմել: Խնդիրը մենք քննեցինք ամեն կողմից.— Դրանք բոլորն էլ կարողում են ձրիաբար.— Այդ կույսը մեր բարերարուհին է, մենք բոլորս պաշտում ենք նրան (Մուր.): Ամենքը հեռացան, գնացին իրենց տները: Ձեր ամեն բանն էլ ալոպես է.— Աշտարակի որ փողոցովն անցնում ես, ամենի բերնիցն էլ լսում ես.— Բոլոր (ամբողջ) գյուղը տասնութ տուն է (Պռ.):

ՀՈՂԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

185. Վերադրի և իր անվան համաձայնությունը լինում է գրված խավորապես ա, դ, ը (ն) հոդերով, որոնք գործ են ածվում դիմորոշ, ցուցական կամ ստացական նշանակությամբ. իսկ ը (ն) հոդը, որ կոչվում է որոշող հոդ և ստանում է հաճախ ստացական նշանակություն, ունի իր առանձին կիրառությունը:

Ցուցական հոդեր:— Հոդերը սկզբնապես ունին այս, այդ, այն ցուցականների նշանակություն, ինչպես և գործ են ածվում գրաբարում սովորաբար. բայց աշխարհաբարում, գրական լեզվի մեջ այս իմաստով կիրառությունը սահմանափակ է. ավելի գործ է ածվում ա հոդը, այն էլ միայն որոշ բառերի հետ: Օրինակ՝ Տեղս (տեղումս) շատ հայեր չկան: Մինչև օրս լսված չէ (մինչև այսօր): Բայց վերջինս... տեր հոր օձիքը չթողեց (Մուր.): Դու որ գնացիր և բոլոր երկիրս էլ քեզ հետ տարար, ես ավերակների վրա ի՞նչպես թագա-

վորեմ.— Գիտնականները շուտով սկսեցին ուշադրություն դարձնել աշխարհքիս հնագույն ժամանակների վրա (Պալ.): Աշխարհիս նեղությունը շատ է (Պո.): Աշխարհքս փոխ հաց է. ինչպես կանես, այնպես կուտես (Ա.): Մարդս մարդով կլինի, մարդն աստուծով (Ա.): Մարդս որ կա, տնկի է, քանի փոքր է, կարող ես ուղղել: Մարդիս սիրտը սիրտի շիտակ լինի: Նրա հայրը գեղիս փողատերերից մեկն է.— Ուղեք՝ ոնց որ գեղիս օրենքն է.— Ժամանակս ցուրտ է. Ծառնուն հմ, որ գիշերվանս (այս գիշերվան) երազը սուտ չէր.— Մենակ իրիկվանս (այս իրիկվան) թուլանալը չէ (Պո.): Այսպես և՛ գիշերս, իրիկունս, առավոտս, կյանքս (անցավոր է), վերջին օրերս, վերջերս, վերջին տարիներս, նորերս և այլն: Ոչ գիշերս խեղճ՝ Վարդիթերը կարաց ջուրն ինձ հասցնել երազում... ոչ էլ կաշաղակը առավոտս խաշիլը դեսի նրանց տարավ... Այդ պառավական բաներին մի՛ հավատալ. խաղի՛լը որն է, ջուր տա՛լս ինչ բան է (Պո.): Որ ճաշը թեքվեց, կիրակին կտորվեց, բանի կենալը մեղք չէ.— կիրակին կտորիլս ո՞րն է (Պո.):

Երբ անունն ունի այս ցուցական վերադիր, երբեմն միաժամանակ և ցուցական և հոգն է առնում, բայց սովորականը որոշող հոգն է (տե՛ս § 191. 2): Օրինակ՝ Արտավազդի նախանձը վառվեցավ և այս նախատական խոսքերս (փոխանակ՝ խոսքերը) ասել տվավ նրան (Պալ.): Դու այս երկու օրս ո՞րտեղ ես.— Մեզ էլ այս քանի օրս կառավարեք.— Ով կասի՝ ձյունը քերեմ, անեմ այս բանս.— Այս աշխարհքումս նեղություն կբաշենք (Պո.): Այս ռուպեիս, այս վայրկյանիս կգամ: Այսքանս, այս շափս բավ է:

186. Գիմորոչ հողեր.—ս, դ հոգերը դրվելով անվան վրա՝ առաջին կամ երկրորդ դեմքի նշանակություն են տալիս նրան. օրինակ՝ Հայրենասեր ճուղ հովանի աջն ու անքուն հսկողությունն է ցանկալին արդյունքն առաջացրել (Պո.): էհ, փո՛ւշ. անցավոր աշխարհ, ո՞ր մինս պիտի սաղ մնանք (Պո.):

Այս հոգերով անուն ենթական և բացահայտիչն ստանում են առաջին կամ երկրորդ դեմքի նշանակություն և դեմքով համաձայնում են՝ ենթական իր բայի հետ (մեղավորս չգիտեմ), իսկ բացահայտիչն իր դերանուն բացահայտյալի հետ (մենք աշակերտներս): Բացի այս՝ կոշական անունը լինելով երկրորդ դեմքի՝ նրա ածական վերադիրն երբեմն համաձայնելով ստանում է դ գիմորոչ հոգը. օրինակ՝ Գոհություն և փառք, մե՛ծդ փաթիշահ (Գ.-Ք.): Սիրելիդ

իմ, մենք այսպես ուրախության մեջ ենք (Պո.)։ Սիրելի՛ դ իմ Արտաշես։ Հմմտ. § 170. 3, § 177. 2. 3. 5, § 65։

187. Ստացական հոդեր.—ս, դ, ր (ն) հոդերն աշխարհաբարում սովորաբար ունին ստացական իմ, քո, յուր, նրա, մեր, ձեր, իրենց, նրանց գերանունների նշանակություն և հաճախ մենական զրվում են անունների վրա, ցույց տալով թե առարկան ումն է։ Օրինակ՝ Գիրքս—իմ գիրքը, գիրքդ—քո գիրքը, գիրքը—իր կամ նրա գիրքը։ Եզր սատկի՝ կաշին կմնա, տղամարդը մեռնի՝ անունը (Ա.— նրա կաշին, նրա անունը)։ Ույծն էշին շի հաղթում, դառնում, փալանն է ծեծում (Ա.— նրա փալանը)։ Ի՞նչ եմ անում ոսկե տաշտը, որ միջին (նրա մեջ) արյուն եմ լալի (Ա.)։ Նա գդակը գլխին դրավ (իր գլխին)։

Մեր, ձեր, իրենց կամ նրանց հոգնակի գերանունների նշանակությամբ գործ են ածվում՝ 1) Միավանկ անունների համար հոգնակին՝ երս, երդ, երը ձևով կամ ներս, ներդ, ները (արտասանվում է ըներս, ըներդ, ըները)։ արևմտյան աշխարհաբարում՝ երնիս, երնիդ, երնին ձևով։ օրինակ՝ Ինչերո՞ւս էր պետք առաքինի վարք (Գ.-Ք.— մեր ինչին)։ Արեք, ինչ որ սրտերդ (սրտներդ) կուզի։ Սրտերնիս կամեցավ, ելանք գնացինք։ Հույսերս (հույսներս, հույսերնիս) դրել ենք։ 2) Բազմավանկ անունների համար հոգնակին՝ ներս, ներդ, ները ձևով, արևմտ. աշխարհաբարում՝ նիս, նիդ, նին, ինչպես՝ պարտեզներս կամ պարտեզնիս (մեր պարտեզը)։ Պարտեզներս սակայն նշանակում է նաև իմ պարտեզները։

188. Ստացական հոդերի գործածության համար պիտի նկատել.

1. Երբ անունը կամ դերբայն ունի իմ, քո ստացական վերադիր, հաճախ միաթամանակ և ստացական ս կամ դ հոդն է առնում. բայց սովորականն է որոշող հոդը (տե՛ս § 191. 4)։ Օրինակ՝ Իմ սիրտս էլ բացվեց։ Իմ խնդիրքս միայն այն է։ Դու քո խոսքդ ասա։ Իմս, քոնդ։ Օ՜ն, ուրեմն, իմս Մաղաբիա, այլևս մի՛ դանդաղիր։ Մինչև իմ այնտեղ գնալս, վարժապետացու աշակերտներս հինգ տասը հոդի հավաքված՝ սպասում էին ինձ.—նախքան քո ենթադրություններ անելդ լավ էր՝ ինձ թույլ տալիս պատմությանս ծայրը հասնել (Պո.)։ Իմ տեսածս, քո տեսածդ։

2. Երբ դերբայը դառնում է վերադիր մի անվան, իմ, քո ստացականների կամ ենթակայական սեռականի հետ միաթամանակ և ստացական հոդ է առնում, որը սակայն սովորաբար զրվում է ան-

վան վրա. ինչպես՝ «Իմ տեսած մարդը» ասելու տեղ կարելի է ասել՝ «Իմ տեսածս մարդը» կամ «Իմ տեսած մարդս»։ Հաճախ առանց իմ, քո ստացականների ևս ասվում է միայն հոգով՝ «տեսածս մարդը» կամ «տեսած մարդս»։ Օրինակ՝ Պատրաստ եմ խոստովանութեան մեջ դրածդ ապաշխարանքը սիրով կատարել։— Սարգիս աղա, աստված արածդ բարեգործութիւնն ի փառս յուրում ընկալցի։— Չես կարող չհիշել թափածդ արյունները (Պու.)։ Ինչո՞ւ գոնե յուր համար արածդ պարտքը չի վճարում։— Տնկածդ ծառերը պտուղ կբերեն (Մուր.)։ Գրած դասերդ (քո գրած դասերը) երկրորդ ընթերցումից հետո ըմբռնում ենք։— Անցյալները ոտքով Աղթամար գնացած ժամանակներս՝ քո գծած քարտեզը մեծ լույս է սփռել... մի քանի կարևոր կետերի վրա (Պու.)։ Չնայելով քաղաքից ելածներս (մեր կլած) միջոցին ընկերս պատմում էր թե... (Մուր.)։ Էհրամէի օգլու հետ խոսեցածդ ժամանակ ինձ շուն ես անվանել (Պու.)։ Երթալու ճամբադ նայի՛, փոս ընկնելուց պրծի՛ (Ա.)։ Իմ գնալու օրը, իմ գնալու օրս։ Ա՛խ, թո՛ի՛ր, ծիծեռնակ, ծնած տեղս՝ Աշտարակ։

Ման. Երեմէն, ավելի արեւմտյան աշխարհաբարում, ստացական հոգը ուրիշ բառերի համար ևս փոխանակ վերագրի վրա դրվելու՝ դրվում է վերագրի անվան վրա. փոխանակ ասելու՝ ձեռքիս գալազանը, մանկութեանս օրերը, ասվում է՝ ձեռքի գալազանս, մանկութեան օրերս։

189. Որոշող հոգն է ր կամ ն, որոնց գործածութեան համար պետք է իմանալ.

1. Երբ բառը ձայնավորով է վերջանում, ստանում է ն հոգը՝ որդին, լեզուն։ Անձայն չ տառ՝ դուրս է ընկնում՝ փեսան, ծառան։

2. Երբ բառը բաղաձայնով է վերջանում և հաջորդ բառը բաղաձայնով է սկսվում, վրան դրվում է ը հոգը՝ աշակերտը գնաց. բայց երբ հաջորդ բառը ձայնավորով է սկսվում և արտասանութեան ժամանակ երկու բառի մեջ դադար չի լինում, գործ է ածվում ն հոգը, որ արտասանութեամբ միանում է հաջորդ բառին. նա իմ աշակերտն է։

190. Որոշող հոգը անվան ընդհանուր անորոշ իմաստը սահմանափակում կամ մասնավորում է՝ ցույց տալով խոսողին ծա-

Մանոր. Սույն դիտողութիւնը վերաբերում է մինչ 1922 թ. ուղղագրութեան ռեֆորմը բառավերջում անձայն չ տառով գրվող ձևերին (հմմտ. — ծառս. — ծառա, փեսայ — փեսա, տղայ — տղա և այլն)։ Խմբ.։

նոթ այս ինչ կամ այն ինչ առարկան. «Նա գիրք կարդաց». «Նա գիրքը կարդաց» խոսքերից առաջնի մեջ գիրք առնված է ընդհանուր անորոշ նշանակությամբ, ինչ գիրք կուզե լինի. իսկ երկրորդ խոսքի մեջ հայտնի, ծանոթ այս ինչ, կամ այն ինչ գրքի մասին է խոսքը:

Առանց որոշող վերադրի ըստ ինքյան որոշ են և որոշող հոդ են առնում՝

1. Հատուկ անունները. օրինակ՝ Արշակը տեսավ Հայկին:

2. Հասարակ անունները, երբ սեռի իմաստով են դորժած վում, այսինքն ցույց են տալիս առարկաների մեջ այսինչ կամ այնինչ տեսակն ընդհանրապես. օրինակ՝ Ձին շորքոտանի է (ամեն ձի շորքոտանի է. բոլոր ձիերը շորքոտանի են): Մի հավն այժմ նույնիսկ գյուղերում արժե վաթսուն կոպեկից ավելի (ամեն մի հավ, հավի մեկը): Մի բեռ ցորենն արժե... (ցորենի բեռը, մի բեռը):

3. Ամեն անուն, որ ցույց է տալիս խոսողին առաջուց ծանոթ մի առարկա, կամ խոսքի մեջ մի անգամ հիշված է և կրկնվում է. օրինակ՝ Երկինքն ամպեց: Կայսրը ժամանեց: Մի գառ գնաց մի աղբյուրի մոտ. գառը խմում է աղբյուրի ջուրը...

191. Ամեն անուն, որ ունի մի որոշ վերադիր, միաժամանակ և որոշող հոդ է առնում: Որոշող վերադիր են լինում՝ մի ածական կամ գոյական ուղղական կամ սեռական հոլովով, այն է՝

1. Հատուկ անունները, հասարակ անունները սեռի իմաստով գործածված, և ամեն հասարակ անուն, որ առաջուց ծանոթ առարկա է ցույց տալիս, կամ խոսքի մեջ կրկնվում է, կամ թե որևէ ձևով որոշված է: Օրինակ՝ Տիգրան թագավորը. Տիգրանի գիրքը: Հունվար ամիսը. մինչև մարտի սկիզբը: Տառեխ ձուկը՝ Վանա լճում է լինում: Անձրևի ծեծածը կարկուտն էլ կծեծի (Ա.): Մարդիս սիրտը պիտի շիտակ լինի (Ա.): Կայսեր ժամանումը: Մի գառ գնաց մի աղբյուրի մոտ. գառը խմում էր աղբյուրի ջուրը, երբ...

Ման. Երբ սեռական վերադիրը որակական սեռականի նշանակությամբ է գործածվում, անունը հոդ չի առնում, եթե միայն ուրիշ կազմից որոշված չէ. օրինակ՝ Վարդի թփեր թող բուսնին.— բայց՝ Այս վարդի թփերը տար, տնկիր քո պարտեզում:

2. Ցուցական ածականները՝ այս, այդ, այն, սույն, դույն, նույն, միևնույն. օրինակ՝ Այս գիրքը, նույն գործը:

3. Անորոշ ածականները՝ մյուս, մեկէլ, բոլոր, այսինչ, այնինչ և ուրիշ հարցականը. օրինակ՝ Մյուս ընկերը, բոլոր աշակերտները, այսինչ գործը. ուրիշ ամսին:

4. Ստացական ածականները կամ անձնական դերանունների սեռականները՝ իմ, քո, իր, մեր, ձեր, իրենց, սրա, դրա, նրա, սրանց, դրանց, նրանց և հարցականների սեռականը՝ որի, որոնց, ում. օրինակ՝ Իմ գիրքը, նրա ընկերը, ում գիրքը:

192. Որոշող հոգը գործ է ածվում և ղեղշման ժամանակ, երբ անունը, կրկնություն չանելու համար, խոսքի միջից դուրս է ընկնում, և ածական կամ սեռական վերադիրը ը (ն) հոգն առնելով՝ խոսքի մեջ փոխանակում են ղեղշված անվանը, դրվելով այն հոլովով, որով պիտի դրված լինեն անունը, եթե ղեղշված չլինեն:

1. Երբ ղեղշված անունը ունի որևէ հոգ, ղեղշման ժամանակ ածականը կամ սեռականն է առնում այդ հոգը. օրինակ՝ Ուներ նա Լրկու մատաղհաս աղջիկ. մինը (մի աղջիկը) խիստ տգեղ, մյուսը (մյուս աղջիկը) գեղեցիկ: Մի օր տգեղը ասաց մյուսին... Անուշ Լրգ սոխակին է: Ես քո գիրքը տարա, Տիգրանինը (Տիգրանի գիրքը) բերի: Տիգրանի գիրքը տարա, քոնը (քո գիրքը) կամ քոնդ (քո գիրքդ) և իմը (իմ գիրքը) կամ իմս (իմ գիրքս) բերի: Այսպես և՛ մերը, ձերը, իշխանինը և այլն, որ նշանակում են՝ մեր, ձեր, իշխանի այսինչ կամ այնինչ բանը (տե՛ս և § 83. 4. ծան.):

Մտն. Երբ սեռական վերադիրը ձայնավորով է վերջանում, անվան ղեղշվելու ժամանակ նր (նն) կրկին հոգն է առնում. իսկ երբ բաղաձայնով է վերջանում, միայն ը (ն) հոգն է ստանում, ինչպես՝ իմը, բայց՝ քոնը, Տիգրանինը: Ուշադրություն պիտի դարձնել, որ այսպիսի փոխանուն սեռականները կարող են միաժամանակ և ստացական ս, դ հոգերն առնել. ինչպես՝ Տիգրանինս, քոնդդ, որ նշանակում է՝ իմ Տիգրանի, քո քեռու այսինչ կամ այնինչ ստացվածքը:

2. Երբ կրկնություն չանելու համար ղեղշվում է մի անուն, որ հոգ չունի, փոխանուն ածականն ստանում է ը (ն) հոգը: Օրինակ՝ Մի՞թե հիմար ընկնող երեխաների միջին խելո՞ք (խելոք երեխա) չկա (Պո.): Այս գրիչը լավ չէ, գնա՛ մի ուրիշը (մի ուրիշ գրիչ) բեր: Տե՛ս և § 177. 1. 2:

3. Որակական և թվական ածականները, երբեմն և սեռականները, երբ ղեղշված է համարվում բան անորոշ անունը, որոշող հոգով գոյականաբար գործածվելիս ստանում են վերացական ընդհանուր նշանակություն և գործ են ածվում սեռի իմաստով (§ 190 2). օրինակ՝ Սիրիի բարին, ղեղեցիկն ու ճշմարիտը (բարի, ղեղե-

ցիկ ու ճշմարիտ բանը. ամենայն ինչ որ բարի, գեղեցիկ և ճշմարիտ է): Երկուսը քիչ է երեքից: Ճանաչե լավ բանի արժեքը, գինը. ներսինին չի հասնիլ գոված դրսինը.— Հպարտ մեռի՛ր, գաղտնի պահե սրտինդ. թող թշնամին չիմանա բու ներսինդ (Ջիվ.): Մտքինդ ի՞նչ է, մտքինդ ասա՛: Վաղինը չլինի, որ ասում է՝ Գայլից փախա, արջի ճանկն ընկա (Պու.):

4. Անորոշ ածականները, երբ զեղչված է համարվում մարդ (ոքմին, չոգի), երբեմն և բան, անորոշ անունը, որոշող հոգով գոյականաբար գործածվելիս ստանում են անորոշ անվան կամ դերանվան նշանակություն: Այսպես գործ են ածվում՝ շատը, շատերը, քիչը, քչերը, մի քանիսը, քանիսը, ամենքը, ամենը, բոլորը, ամեն մեկը, յուրաքանչյուրը, այս ինչը, այն ինչը, մեկը, մյուսը (մեկէլը), ուրիշը, որը: Օրինակ՝ Մեկը (մի մարդ) շունիմ, տա ինձ դարման: Վերջապես գտնվեց մեկը, որ մեր տրտունջը լսեց (Մուր.): Ժողովեցին որը շատ, որը քիչ: Դարձյալ մտնում էի գյուղը. խոսում էի, հեղորում էի՝ որին էլ պատահում էի, ուր որ էլ նստում էի (Մուր.): Շատերը կան, որ ուտելու հաց չունին: Լսած չե՞ս, թե քանի՛սը (քանի՛ քանիսը) գլուխները վեր են դրել... (Պու.): Եթե քո տեղ մի ուրիշը (ուրիշ մարդ) լիներ, վաղուց իմա թողել, հեռացել էր: Գարեգնից բաժանվելուց հետո՝ մի՛ կարծեք թե իմ ձեռքը կհամարձակվիմ տալ մի ուրիշին, թեկուզ այդ ուրիշը իջած լինի երկնքից (Մուր.): Վեր ունի, քեզ տա ուրիշի (Պու.):

Երբ այս բառերը գործ են ածվում իբրև սեռական վերադիր, անունը սովորաբար որոշող հոգ է առնում. օրինակ՝ Ուրիշի ճրագը քեզ լույս չի տալ. Ուրիշի տունը քեզ տուն չի դառնալ (հասկանալի է՝ ամեն ուրիշի): Բայց՝ Նա ուրիշի ճրագ է:

5. Երբ զեղչված անվան վերադիրը, լինի ածական թե սեռական, խոսքի վերջն է ընկնում, սովորաբար հոգ չի առնում և անփոփոխ է մնում: Օրինակ՝ Մասիսն աջ կողմից էր երևում, Արագածը՝ ձախ (կամ՝ ձախից): Ես իմ գիրքն եմ տվել, դու՛ քո (կամ՝ քոնը): Ես իմ գրքով եմ սովորում, դու քո (կամ՝ քոնով): Ես քո գիրքն առա, դու՛ Ստեփանի (կամ՝ Ստեփանինը): Ես քո գիրքն առա և ոչ Ստեփանի (կամ՝ Ստեփանինը): Հայրս ուրիշ տղայի է ուղում տալ նրան, մայրս՝ ուրիշ (կարելի չէ ասել՝ ուրիշի, որ կհանկարծվի՝ ուրիշ մարդու, մինչդեռ միտքն է՝ ուրիշ տղայի):— Նույն ձևով վարվում են և սեռական առնող հետադրությունները, ինչպես՝ Մենք Ստեփանի համար ենք աշխատում, դուք՝ Տիգրանի: Բայց երբ այսպիսի ածական կամ սեռական վերադրից հետո խոսքի մեջ գալիս

են ուրիշ բառեր, կամ նախորդ խոսքի մեջ ևս համապատասխան բառը նույնպես մի վերադիր է, այն ժամանակ վերադիրն առնում է իր զեղչված անվան հոգն ու հոլովը, իսկ հետադրական բառերը չեն զեղչվում: Օրինակ՝ Ես իմն եմ տվել, դու՝ քոնը (և ոչ քո): Ես լավն եմ տվել, դու վատը (և ոչ վատ): Ստեփանի համար մենք ենք աշխատում, Տիգրանի համար՝ դուք: Աջ կողմից Մասիսն էր երեկում, ձախից՝ Արագածը: Իմ գիրքն ես եմ տվել, քոնը՝ դու: Իմ գրքով ևս եմ սովորում, քոնով՝ դու: Քո գիրքն ևս առա, Ստեփանինը՝ եղբայրս: Որի վիճակը լավ դուրս եկավ, ուրինը՝ վատ (Պո.):

6. Փոխանուն սեռականը սովորաբար թեք հոլովներով և հոգնակի չի գործածվում: Եզակի ձևով այսպիսի սեռականը կարող է և հոգնական նշանակություն ունենալ և երբ ենթակա է, բայց դրվում է հոգնակի: Օրինակ՝ Տիգրանի ծնողները գնացին, իսկ Արտաշեսինը՝ մնացին:

193. Անունների անհոդ գործածությունը: Որոշող հոգ չեն առնում, թեպետ և նշանակությամբ որոշված են.

1. Ուղղական վերադիրը, լինի՝ հատուկ թե հասարակ անուն, օրինակ՝ Նրախ գետը, այս Խեսակ գրիչ:

2. Ուղղական իբրև ստորոգելիական վերադիր, երբ հատուկ անուն է, օրինակ՝ Երեխան կոչվեց Տիգրան: Բայց՝ Նա դարձավ մեր ծառան (նա դարձավ մեզ ծառա). ես մորս մեր կուսակից եմ արել (Պո.):

Ման. Երբեմն հատուկ անունները, մանավանդ պատմականները, գրաբարի ձևով առանց հոգի են մնում և երբ ենթակա են. օրինակ՝ Արտավազդ անհամբեր սպասում է ազատություն ստանալ և աշխարհիս վերջ տալ (Պալ.): Տե՛ս և § 179. 7:

3. Կոչական անունները, լինին հատուկ թե հասարակ. օրինակ՝ Տի՛գրան, եկ մեզ մոտ: Գնա՛, իմ որդի, աշխարհքս անցիր:

4. Տեղի հայցականը, լինի բուն հայցականի թե ներգոյականի նշանակությամբ, երբ հատուկ անուն է, օրինակ՝ Նա գնաց Երեկան, դեպի Երևան, մինչև Երևան. Նա Երևան է ապրում: Այսպես և՛ Նա գնաց արտասահման.— այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, և հետադրական բառերը սովորաբար: (Տե՛ս § 66. 1. ա, § 67. 1, 3). Երբեմն նաև տուն, գյուղ, քաղաք, ժամ և այլն. ինչպես՝ Գնանք մեր տուն: Նա ժամ է գնացել: Հենց որ մտավ տուն, տեսավ (Պո.):

5. Ժամանակի հայցականը, լինի բուն հայցականի թե ներգոյականի նշանակությամբ. օրինակ՝ Նա այս ամեն գյուղում ապ-

րեց: Այս ամառ անձրև չեկավ: Եկող կիրակի պիտի ճանապարհ ընկնենք: Մինչև այս առավոտ: (Տե՛ս § 68. 1, 2):

6. Չափ ու քանակի հայցականը. օրինակ՝ Այս անգամ ես չկարողացա տեսնել նրան: Փորձով գիտե թե որ աստիճան բարի... կին է նա (Մուր.):

7. Սեռական վերադիրը. օրինակ՝ Տիգրանի գիրքը, — մեր սլաւոնեզի ծառերը:

Ման. Արևմտյան աշխարհաբարոյ սակայն հասարակ անուն սեռականը, երբ որոշված է, առնում է որոշող հոգ:

8. Բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների վրա, երբ որոշված են, որոշող հոգը սովորաբար չի դրվում: Օրինակ՝ Նա վառվում է քո սիրով(ը). — Սիրտն առնվեց նրա խոսքից(ը):

194. Որոշող հոգ չի առնում և ամենայն անուն, լինի եզակի թե հոգնակի, որ ընդհանուր, տարտամ նշանակությամբ ցույց է տալիս որևէ անծանոթ առարկա: Այս դեպքում, երբ անունն անհոգ է և եզակի, թվի վրա ուշադրություն չի դարձվում. օրինակ՝ «Իս խրե-ծուր գնեցի» խոսքով կարող է հասկացվել և մի՛ խնձոր, և շատ խնձոր: Երբ անհոգ անունը հոգնակի է, նշանակությամբ դարձյալ անորոշ, տարտամ է մնում, միայն թվի կողմից որոշվում է իբրև շատ, ինչպես՝ Ես խնձուրներ գնեցի:

Որպեսզի եզակի անհոգ անունը թվի նկատմամբ որոշվի, վրան դրվում է մի քանակական ածական. օրինակ՝ Ես մի խնձոր գնեցի. Ես երկու խնձոր գնեցի: — Անորոշ քանակական ածականներով՝ մի քանի, շատ, քիչ՝ թեպետ և որոշվում է առարկայի շատությունը, բայց թիվը դարձյալ անորոշ է մնում. ինչպես՝ Ես մի քանի խնձոր գնեցի: Ես շատ խնձոր գնեցի:

Ման. Մի թվականը, երբ առանց շեշտվելու դրվում է անհոգ անվան վրա, աշխարհաբարի քերականները, հետեւելով ուրիշ լեզուների քերականներին, դնում են հաճախ իրեւ անորոշ հոգ, որ իբր թե այլևս թվական չլինի և թվի գաղափար ցույց չտար, այլ միայն անձի կամ իրի ընդհանուր, տարտամ գաղափար, ինչպես մի անորոշ ածական: Սակայն այս սխալ է. մի բառն ամեն դեպքում ևս թվական է, լինի շեշտված, թե անշեշտ, և մասնավորում է անվան թիվը, որոշելով առարկայի մեկ լինելը: «Նա մի խնձոր գնեց» խոսքի մեջ խնձոր անունն իր տարտամ նշանակութունն ունի ոչ թե նրա համար, որ վրան դրված է մի «անորոշ հոգը», այլ նրա համար, որ այդ բառն անհոգ է գործածված: Առանց այդ մի բառի՝ «Նա խնձոր գնեց» խոսքի մեջ խնձոր անունը նույնչափ և ավելի ևս տարտամ գաղափար է հայտնում, քան առաջին խոսքի մեջ, ուր մի թվականով որոշվում է գոնե առարկայի մեկ լինելը: Մի թվականն իր այս գործա-

ծուխամբ բնավ չի տարբերվում մյուս քանակական ածականներից որոնք նույնպես կարող են և՛ շեշտված, և՛ անշեշտ գործածվել՝ «Ես մի խնձոր գնեցի», «Ես երկու խնձոր գնեցի», և «Ես մի՛ խնձոր գնեցի» (և ոչ թե երկու)։ «Ես մի՛րկու խնձոր գնեցի» (և ոչ թե երեք)։

195. Անունն առանց հոդի և սովորաբար եզակի գործ է ածվում՝

1. Երբ միայն իր բառական նշանակությամբ է առնվում իբր մի որակական ածական կամ մակբայ. օրինակ՝ Դաշտի ծաղիկ, Ի՞նչ արժե կյանքն առանց բարեկամի։ Թոշունի պես ապրել։

2. Որոշ դարձվածների մեջ, որոնք մի տեսակ բաղադրյալ բայ են կազմում. ինչպես՝ պտուղ տալ, սովորություն անել, վախ ազդել, ներողություն խնդրել, պաշապան կարգել (տե՛ս §§ 56, 74, 92 և այլն)։

3. Երբ մի շարք անուններ թվարկվում են խոսքին արագություն և ուժ տալու համար. օրինակ՝ Մարդ, կին, ծեր և երիտասարդ, ամենքը ելան նրան դիմավորելու։ Մեր ու մանուկ իրար կորցրին։ Եղբայր ու քույր միմյանց շճանաչեցին։ Մեր ու աղջիկ եկել էին մեզ մոտ։

4. Երբ առնվում է մասնական նշանակությամբ, ցույց տալով միայն մի մասն առարկայի (սովորաբար նյութի), կամ առարկաների, որ ծնվում են մեր մտքի մեջ. օրինակ՝ ջուր խմել, հաց ուտել, ծաղիկ քաղել, զորք ժողովել։

5. Երբ վերադիր ունի մի անորոշ ածական, ինչպես՝ յուրափանչուր, ամեն մի, ամեն, ամենայն, ոչ մի. շատ, քիչ, բավական, ուրիշ, մի այլ, մի փանի, ինչ որ, ինչ ինչ (տե՛ս § 184), որևէ։ Օրինակ՝ Յուրաքանչյուր երկիր ունի իր կարգերը։ Ամենայն ծառ, որ պտուղ չի բերում, պիտի կտրվի և կրակը ձգվի։ Ամեն ծառ իր պտուղիցը կճանաչեն։ Եթե այդ բանը եղած լիներ, մի որևէ պատմագիր չիշատակած կլիներ։ Նա ինչ որ ծաղիկ(ներ) է քաղել, Ինչ ինչ պատճառներ ստիպեցին նրան հետ կասել։ Շատ մարդ(իկ) այդ էլ չուներ(ն)։ Եթե քո տեղը մի ուրիշ աշակերտ լիներ... Մի քանի մարդ(իկ) կան, որ...։

Ման. Այսպիսի անորոշ վերագրիների անունը կարող է որոշող ձող առնել, եթե բացի անորոշ ածականից՝ վերագրի ունի նաև մի որոշող բառ Դրինակ՝ Ամեն բան լավ է. բայց՝ Մեր գեղի ամեն բանն էլ լավ է. — Ամեն օր քեզ համար մայր ու եղբայր չեն լինիլ. որ գաս տեսնես քո ամեն բանն էլ կարգը կարգին (Պո. . .)

6. Երբ վերադիր ունի մի անորոշ անուն կամ անորոշ դերանուն սեռական հոլովով (տե՛ս և § 105. ծան. 2), երբեմն և մի փոխադարձ դերանուն՝ իրար, միմյանց։ Օրինակ՝ Մարդի բան, որ մի անգամ ծովի, յոթր տարի էլ շարշարվես, չես կարող ուղղել (Պո.)։ Ճանճն ինքը մի բան չէ, բայց մարդու սիրտ կպղտորի (Ա.)։ Մնացին իրար Երեսի մտիկ տալով։ Սոսի պես աշխատավոր, մարդի սիրտ բաց անող տղա չկա.— Աղմուկից մարդ մարդի խոսած չի լսում.— Ոչ ոքի (ոչովի) բերան խոսք չի գալի.— Ոչ ոքի (ոչովի) սիրտ թող չնեղանա.— Ամեն մարդի տան էլ էս իրիկուն ուրախություն է լինում (Պո.)։ Մարդ մարդի դարձ չի իմանալ, կես գիշերին ժամ կկանչի (Ա.)։

7. Անորոշ դերբայն ևս սովորաբար առանց հոդի է գործածվում իբրև ենթակա՝ հարկ է, արժե, հեշտ է, ցանկալի է, պետք է և այլն բայերի, և կամ իբրև ներգործական բայերի սեռի խնդիր. օրինակ՝ Ի՞նչ պետք է ասել ձեր զաղափարի համար.— Հա՛րկ է հիշել մեկենասն ու մեկենասները.— Ներվի ինձ ասել.— Գնահատել զրականությունը՝ դաստիարակություն մշակել և պտղաբերել կնշանակե (Սովանձտ.)։ Բայց ուրիշ դեպքում սովորաբար հոդով է դրվում, ինչպես՝ Կամենալը՝ կարենալ է.— Այսպիսի մի քահանա տեսնելն ինձ համար մի հաճելի անակնկալ էր.— Երբ լրագիր կարդալն ու հասկանալը ինձ համար հեշտացավ, մեր կույսը խորհուրդ տվավ ինձ՝ միշտ հետաքրքրական և հասկանալի կտորները կարդալ և չասկացնել նաև իմ ժողովրդին (Մուր.)։

5. ԴԵՐԱՆՈՒՆ ԵՎ ԱՆՈՒՆ

196. Դերանունները թվով համաձայնում են այն գոյականին (անուն և դերանուն), որի տեղը դրվում են խոսքի մեջ կրկնություն չանելու համար. այսպես՝ եզակի անվան տեղ կանոնավորապես եզակի դերանուն է դրվում, իսկ հոգնակի կամ բաղմակի անունների, ինչպես և ձևով եզակի, բայց նշանակությամբ հոգնակի անունների տեղ դրվում է հոգնակի դերանուն։ Օրինակ՝ Երեխան հիվանդ է. պետք է նրան խնամել։ Երեխաները հիվանդ են. պետք է նրանց խնամել։ Ձեր Լոբաշյոն ու Բուրյո հիվանդ են. պետք է նրանց խնամել։ Նրանք ունեին երկու ուղի, ուռնցից մեծը մեզ ծանոթ երիտասարդն էր (Մուր.)։

Սաճ. Դերանվան համաձայնությունը այն անվանը, որի տեղ զրված է, հիմնովում է ոչ թե լրացումի և լրացյալի ներունակության հարաբերության վրա (որովհետև դերանունը լրացում չէ այն անվան, որի տեղ զրվում է), այլ բառերի մի ներքին տրամաբանական հարաբերության վրա. ուստի այս համաձայնությունը կապակցվում են ոչ թե բառեր միմյանց հետ, այլ խոսքեր:

197. Դերանունների համաձայնության համար պետք է նկատի ունենալ հետևյալ առանձնությունները.

1. Առ հարաբերական դերանունը եզակի որ ձևով առանց հոգի, զրվում է հոգնակի և բազմակի անունների տեղ.

ա) Երբ որ հարաբերականը ենթակայի պաշտոն է վարում և զրված է հոգնակի կամ բազմակի անունների տեղ, երկու ձևն ևս՝ որ կամ որոնք՝ անխտիր գործ են ածվում: Բայց զրվում է հոգնակի, քանի որ եզակի ձևով որ զրվում է հոգնակի անվան տեղ: Օրինակ՝ Վա՛յ այն օրերին, որ նրա համար անց կացան: Մի քանի նոր հավեր են դուրս եկել, որ ուզում են երկաթե ձու ածել: Սոսն ու Գարեգինը, որ գնացել էին այգին, եկան: Երգի մեջ հիշված շիկափոկ պարանն այլաբանություն է և նշանակում է մորթ, լաքա ու կաշի, որ ալանաց աչքին շատ հարգի էին, և որոնցից ընծա ուղարկեց նրանց Արտաշես Սաթենիկին առնելու ժամանակ (Պալ.): Նույն դրության մեջ էին և այն յոթ-ութ հայաբնակ ավանները, որոնք (կամ՝ որ) գտնվում են սրա շրջականներում (Մուր.):

բ) Երբ որ հարաբերականը ենթակայի պաշտոն է վարում և զրված է հոգնակի կամ բազմակի դերանունների տեղ, կամ բազմակի հարաբերյալներից մեկը դերանուն է, կամ հարաբերյալը կոշական անուն է, գործ է ածվում միայն եզակի որ ձևը: Բայց թվով և դեմքով համաձայնում է հարաբերյալին կամ հարաբերյալներին, որոնց տեղ զրված է որ հարաբերականը: Օրինակ՝ Մենք, որ ունինք հոգի ու սիրտ քաջ, եկ անվախ ելնենք թշնամու առաջ (Գ.-Ք.): Ես ու զու, որ ունինք... Դու և նա, որ ունիք... Ես ու եղբայրս, որ ունինք... Դու և եղբայրդ, որ ունիք... Դուք, որ ձեր ցավը քաշում եք, մի ուրիշի դարդն էլ հարցնեք: Ո՛վ մարդիկ, որ այստեղ ժողովված եք, լսեցեք ինձ... Այսպես և՛ Բայց ինձ, որ պաշտում եմ ձեր մեջ այդ մեծ առաքինությունը, թույլ տվեք... Ես, որ ամեն առավոտ նրանց աեսնելով թարմանում և զվարթանում էի, այժմ ընդհակառակն աշխատում էի հեռանալ նրանցից (Մուր.):

գ) Երբ որ հարաբերականը խոսքի մեջ կրող խնդիր է և զրված է հոգնակի կամ բազմակի անունների տեղ, որոնք իրի կամ վերացական (երբևմն և անձի) անուն են, գործ է ածվում միայն

եզակի ու ձևով: Օրինակ՝ Քնարերգությունը բաց է անում մարդու սրտի այն գաղտնիքները, որ սառն բանականությունը չի կարող ըմբռնել (Պալ.): Ո՞ւր են այն գրքերը, այն թուղթն ու մատիտը, որ դու գնել ես ինձ համար: Այժմ նա... զբաղված էր դիտելով ճանապարհի նոր հանդիպող տեղերը, կամ լեռների ու ձորերի այն տեսարանները, որ կարծում էր թե գալիս ժամանակը չէր նկատած (Մուր.): Այն ընկերները, որ դու ունիս, չեն կարող քեզ մի օգնություն անել: Տե՛ս և § 101. 6, ծան. 1, 2:

դ) Երբ հարաբերյալ են այնպիսի բազմակի ենթականեր, որոնք իբրև մի միություն են ըմբռնվում և որոնց բայը եզակի է զրկվում, որ հարաբերականն ևս սովորաբար եզակի է զրկվում: Օրինակ՝ Կա՞ արդյոք այդ խոսքի մեջ խելք, արդարություն կամ ազատ մտածություն, որով սիրում եք դուք ամեն տեղ պարծենալ.—Քանի՞ փող արժե այն դիրքը, այն հարստությունը, որ միայն իրենց անձին և գոյությունը դուրսություն տալուն է ծառայում (Մուր.):

2. Ու հարաբերականի եզակի տրականը միշտ որոշող հոգով է գործածվում, իսկ մյուս հոլովներն առանց հոգի են մնում: Եզակի ուղղականը և հայցական ուղղականը, սակայն, երբ մի եզակի անվան տեղ են դրված, կարող են որոշող հոգ առնել, թեպետ և սովորականն առանց հոգի գործածությունն է: Օրինակ՝ Բայց Պետրոսն արդեն մի քաջ առաջացել էր դեպի քահանան, որը մոտենում էր.— Դրա հետ միասին բերավ նոր թխած գաթա, որն յուր ասելով՝ նորահարսի համար այդ օրը պատրաստած և զրկած «պաշարից», էր.— Այժմ պետք է պատմեմ ձեզ իմ կյանքի, այսպես ասած, հոգեկան մասի պատմությունը, որն իմ վերաբերմամբ բավական տխուր էջեր է պարունակում.— Հանկարծ շունենալ այլևս նրան, որին մի օր առաջ ունեիր, որը քո մտածության, քո քաղցր երազների, քո ապագա երջանկության սնուցիչն էր, որը քեզ կյանք և ուրախություն էր բերում... Սակայն այս վշտերի հետ միասին ծանրանում էր իմ սրտի վրա և մի ուրիշ մեծ միշտ, որն ամենից ավելի պիտի տանջեր ինձ: Առաջիկա գարնան, ահա՛, այս ուսումնարանի հիմը դրինք, որն և գրեթե նույն տարվա մեջ ավարտվեց.— Որոշեցինք վերացնել իրենց միջից ամեն ավելորդ ծախք, որը սովորություն ունեին նրանք անելու.— Գնացեք շարունակ այն շավղով, որը ես ձեզ համար հարթեցի (Մուր.):

Վերևում դրած բոլոր օրինակների մեջ կարելի է և առանց հոգի ու ձև գործածել: Պետք է ուշադրություն դարձնել, որ հոգով գործ է ածվում առանձնապես՝

ա) Երբ հարաբերականից առաջ կամ հետո ընկնում է մի համադասական շաղկապ կամ նախադրություն. օրինակ՝ Մուլգ կապտազույն մի սփռոց, որ բավական մաքուր էր, բայց Երև յուր գույնի ու հնության պատճառով կեղտոտ երևաց հյուրին, նա փոքեց տախտակի վրա.—Նրան ակոսում է մի փոքրիկ գետակ, ուր սակայն ահարկու և անանցանելի է դառնում գարնան վերջերում.—Սպասում էին տեսնել նրան բարձրացած վեհապետական այն զահին, դեպի Երև ամեն հայ հառում էր յուր աչքը սիրով ու հավատով, ջերմեռանդ ակնածությունամբ և որն յուր մեջ ամփոփում էր... Ես ցանկանում եմ մի քանի խոսք ասել նկատմամբ մի հանգամանքի, որին անծանոթ եք դուք և ուր վերաբերում է... Մի՞թե կարող էի նրան մոռանալ. նրան, որ իմ բոլոր մտքերի, խորհուրդների հեղինակն էր, որին այնքան ուժգին, այնքան ջերմությամբ սիրեցի. բայց որն այժմ հազարավոր մղոն հեռի է ինձանից (Մուր.):

բ) Երբ խնդիր է մի անորոշ դերբայի: Այս դեպքում սակայն սովորաբար ենթակայական կամ առարկայական սեռական է դրվում: Օրինակ՝ Այս ամենը կատարելու հետ միասին զգալի էր լինում միշտ մի կարիք, Երև լցուցանելու համար, դժբախտաբար, ևս բավական պատրաստություն չունեի.—Աշխարհում ես չգիտեմ մի գործ, որի (կամ որը) կատարելն ազատ լիներ արգելքներից (Մուր. տե՛ս և § 101. 6, ծան. 2):

գ) Երբ ու շաղկապից տարբերություն պետք է դնել: Օրինակ՝ Պատահե՞լ է ձեզ երբևիցե գրավիլ այնպիսի երգով, Երև ցանկանալիք շարունակ ու անվերջ լսել և որի լուրը ցավ պատճառեք ձեր սրտին.—Եվ մի՞թե սա կայծակի հարված չի լինիլ իմ պատվասեր հոր համար, ուրն այնքան բարի և ազնիվ սրտով ընդունեց յուր տան մեջ օտար երիտասարդին (Մուր.):

3. Այս, այդ, այն ցուցականները, որոնք արևելյան աշխարհաբարում չեն հոլովվում, և ո՞վ, ի՞նչ հարցականները, լինին վերջիններս հարցական թե հարաբերական նշանակությամբ գործածված, հաճախ եզակի ձևով դրվում են հոգնակի և բազմակի անունների տեղ: Օրինակ՝ Այս են իմ խոսքերը (փոխանակ՝ սրանք են): Ո՞վ են քո բարեկամները (ո՞վքեր են քո բարեկամները): Ի՞նչ են ձեր արարքները (տե՛ս և § 169. 4): Սուրբ Գեորգն ամեն մարդկանց էլ ով նրա դուռը գա, օգնության կհասնի (Պո.):

Գ. ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

198. Բառերը՝ միասին մի խոսք կազմելու համար՝ պետք է որոշ շարքով դասավորված լինին: Օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ գնում Արաքսի քաղաքը, ափերով եմ մայր—այստեղ բառերն այնպես են շարված, որ միայն անջատ անջատ զաղափարներ են հայտնում՝ առանց միմյանց հետ կապակցվելու և մի միտք հայտնելու. բայց նույն բառերի որոշ դասավորությամբ կազմվում է խոսք՝ Մայր Արաքսի ափերով քաղաքը գնում եմ:

Բառերի դասավորության փոխվելովը կամ բոլորովին խոսք չի առաջ գալիս, ինչպես վերևի օրինակում, կամ թե խոսքի իմաստը նույնն է մնում, բայց արտահայտության եղանակը փոխվում է, ինչպես՝ Մայր Արաքսի ափերով եմ քաղաքը գնում.—Մայր Արաքսի ափերով քաղաքը եմ գնում:

199. Բառերի շարահասության հիմնական կանոնն այս է՝ ամեն լրացում իր լրացյալից առաջ է դրվում, հետևաբար և բայը, որի լրացումներն են մյուս բոլոր բառերը խոսքի մեջ, ամենից վերջն է ընկնում. օրինակ՝ Մայր Արաքսի ափերով գնում եմ: Այս բառահասությունը սակայն, որ հիմնված է մեր մտածողության եղանակի վրա, շատ հաճախ տրամաբանական կամ ճարտասանական նպատակների համար փոփոխության է ենթարկվում. ուստի պետք է տարբերել կանոնավոր կամ սովորական շարահասություն և շրջուն շարահասություն:

200. Շրջումը քերականական մի ձև է, որով բառերի սովորական շարահասությունը շուտ է գալիս, և դրանով խոսքի ձևը բազմազան է դառնում և արտահայտությունն՝ ավելի կենդանի ու երաժշտական. օրինակ՝ սովորական խոսքը՝ Ես մի ծիրանի ծառ եմ՝ շրջումով դառնում է՝ Ես մի ծառ եմ ծիրանի (ծողովորդ. երգ.), կամ թե, որ զլխավորն է, խոսքի մեջ ամենից կարևոր բառը, որի մեջ է մտքի ուժը, իր վրա կրելով խոսքի զլխավոր կամ տրամաբանական շեշտը, առանձնապես զորեղ արտասանվելով դրվում է առաջ, կամ ազդում է մյուս բառերի շարահասության վրա: Օրինակ՝ սովորական խոսքը՝ Մենք այսօր գնում ենք, նայելով թե ո՞ր բառի վրա է զլխավոր շեշտը, կարող է դառնալ՝ Մե՛նք ենք այսօր գնում. Մե՛նք ենք գնում այսօր. Մենք այսօ՛ր ենք գնում. Այսօ՛ր ենք գնում մենք: Շրջումով չի փոխվում խոսքի միտքը և բառերի քերականական հարաբերությունը:

Բացի սովորական և շրջուն շարադասությունից՝ պետք է նկատի ունենալ նաև բայի ու իր լրացումների, կողմնակի լրացումների և համադաս բառերի դասավորությունը, որոնք տարբերվում են միմյանցից:

1. ԲԱՅ ԵՎ ԲԱՅԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

201. Սովորական շարադասության մեջ բայը, որ ամենից գերադաս բառն է, դրվում է խոսքի վերջը. մյուս բառերն՝ իբրև բայի լրացումներ՝ ընկնում են բայից առաջ: Ուստի՝

1. Ենթական դրվում է առաջ, իսկ բայը՝ հետո. օրինակ՝ Անձրևը դադարեց:

2. Բաղադրյալ ժամանակների մեջ դերբայն ընկնում է օժանդակ բայից առաջ. օրինակ՝ Անձրևը դադարում է. Նա գնացած կլինի: Իսկ երբ օժանդակ բայն ինքն ևս բաղադրյալ է, այն ժամանակ եմ բայից առաջ դրվում է օժանդակ բայի դերբայը, օրինակ՝ Նա գնացած եղե՛լ է. Նա եկած լինո՛ւմ է:

Ման. Այս վերջին կանոնավոր շարադասությունը՝ գնացած լինո՛ւմ եմ, տեսած եղե՛լ է — քիչ է գործածվում, որովհետև սակավադեպ կարիք է զգացվում օժանդակ բայը շեշտելու: Սովորաբար շեշտվում է խոնարհվող բայի դերբայը, որի ետևից, շրջումի ընդհանուր կանոնով, դրվում է եմ բայը՝ գնացած եմ լինում, տեսած է եղել, և այս շրջումով ձևերն ավելի գործածական լինելով՝ դարձել են այժմ սովորական, այսինքն շատ գործածվող ձևեր:

3. Գոյական և ածական ստորոգյալներն ու ստորոգելիական վերադիրները բռնում են դերբայի տեղը (ըստ 2-րդ կետի) և մտնում են ենթակայի և բայի մեջ. օրինակ՝ Երկինքը պայծառ է. Նա բարի եղե՛լ է և կլինի. Ներսեսը կաթողիկոս ընտրվեց: Այդ խոսքը ճշմարտություն համարվե՛լ է և կհամարվի:

4. Մակրայը, մանավանդ երբ մակրայորեն գործածված ածական է, դրվում է անմիջապես բայի վրա առաջից. օրինակ՝ Աստղերը պայծառ փայլում են:

5. Բայի խնդիրները, եթե հավասարաշեշտ են, շարադասվում են սովորաբար ենթակայի ու բայ-ստորոգյալի մեջ, երբեմն և ենթակայից առաջ, բոլորովին ազատ ձևով, այն կարգով, որով գաղափարները ծնվում են խոսողի մտքի մեջ. օրինակ՝ Մենք այսօր գնում ենք. Այսօր մենք գնում ենք: Դրսում անձրևը շարունակվում էր:— Անձրևը դրսում շարունակվում էր: Իս գիրքը նրան տալի՛ս եմ, բայց նա չի առնում. Ես նրան գիրքը տալի՛ս եմ...

Բայց երբ խնդիրներից մեկն ու մեկն ավելի գորեղ է շեշտվում, քան մյուսները, այն ժամանակ զորեղ շեշտվածը դրվում է սովորաբար բայի մոտ. օրինակ՝ *Ես գիրքը նրա՛ն տվի. Ես նրան գի՛րքը տվի: Այսպես և անորոշ ենթական ու կրող խնդիրը, ավելի շեշտվելով, դրվում են բայի մոտ. ինչպես՝ Ես գիրքը նրա՛ն տվի. Ես նրան մի գի՛րք տվի: Նա նամակը հորի՛ց ստացավ: Նա հորից նամակ ստացավ: Այսօր եկեղեցում շատ մարդ կար:—Այս վերջինը, շեշտված բառերի դասավորությունը, վերաբերում է արդեն շրջուն շարադասությանը:*

202. Շրջուն շարադասության համար պետք է նկատի ունենալ ընդհանրապես, որ շրջումը կախված է գլխավոր շեշտից, որով այս կամ այն բառը, առանձնապես կարևորություն ւտանալով, դրվում է բայից առաջ բայի մոտ, կամ թե հաճախ դրվում է խոսքի սկզբում և, եթե ինքը շեշտված բառը խոսքի բայ չէ, պահանջում է, որ ետևից բայը դրվի: Վերադիրների և կողմնակի լրացումների գլխավոր շեշտը համարվում է իրենց լրացյալի շեշտ և նույն ձևով ազդում է բառադասության վրա, ինչ որ բայի լրացումների շեշտը: Օրինակ՝ սովորական խոսքը՝ *Ես իմ տունը ծախում եմ՝ շրջուն ձևով դառնում է՝ Ես ի՛մ տունն եմ ծախում. Իմ տունն եմ ծախում ես. Ես եմ իմ տունը ծախում. Ես եմ ծախում իմ տունը (տե՛ս § 200):*

Այս ընդհանուր կանոնից հետո պետք է դիտել հետևյալ մանրամասնությունները.

1. Երբ գլխավոր շեշտը բայի վրա է, այն ժամանակ կա՛մ սովորական շարադասությունն անփոփոխ է մնում, որովհետև սովորական շարադասության մեջ ևս բային է ավելի կարևորություն տրվում, օրինակ՝ *Եվ մենավոր ծառը սպասո՛ւմ է.—Եվ ծառն սպասո՛ւմ է, ծառը հավատում է.—կա՛մ թե բայն ավելի առաջ ընկնելով՝ մտնում է խոսքի մյուս մասերի մեջ, մանավանդ երբ վերջիններս թվով շատ են. օրինակ՝ սովորական շարադասություն. Այո՛, այժմ նա իր հանցանքը խոստովանո՛ւմ է. շրջուն շարադասություն. Այո՛, այժմ նա խոստովանո՛ւմ է իր հանցանքը. Այո՛, այժմ խոստովանո՛ւմ է նա իր հանցանքը:—Օտարականը վար դրեց իր պարկը, ցած բերեց իր ուսից գործիքները, մոտեցավ թոնրին, կծկվեց ու մնջեց: Դրսում անձրևը շարունակվո՛ւմ էր, ջուրը կաթկըթո՛ւմ էր միակերպ, անվերջ ճլրփոցով:*

Այսպիսի շրջումը և կանոնավոր շարադասությունը մեծ մասամբ հավասարազոր են. այս պատճառով հաճախ սովորական շա-

րադասութեան տեղ կամ նրա հետ անխտիր փոխնփոխ գործ է ածվում այս շրջուն ձևը, որով և խոսքն ավելի բազմազանություն է ստանում. երբեմն նույնիսկ շրջուն ձևի մեջ բայն ավելի թեթև է շեշտվում, քան կանոնավոր շարադասութեան մեջ, մանավանդ երբ բայից հետո ընկնում են պարագաներ, ստորոգելիական վերադիր, բնութեան խնդիրներ կամ մի անորոշ դերբայ, որոնք երկրորդական շեշտ են ունենում: Հմմտ. օրինակ՝ սովորական շարադասություն. Ես գիրքը նրան տալիս եմ. Նա տուն գնում է. Ջուրը գոլորշի դառնում է. Ես գնալ ուզում եմ. շրջուն շարադասություն. Ես գիրքը տալիս եմ նրան. Նա գնում է տուն. Ջուրը դառնում է գոլորշի և բարձրանում է վեր. Ես ուզում եմ գնալ:

Իսկական ճարտասանական շրջումը լինում է այն ժամանակ, երբ բայը, առանձնապես դորեղ շեշտված լինելով, դրվում է խոսքի սկզբում և բայից հետո գալիս են ենթական և ապա մյուս լրացումները. օրինակ՝ Մտավ Ասքանազյանը Խիզանու գավառն և ապա շեշտ ու գմայլվեց.— Լալիս էին բոլոր լսողներն և դառն արտասուք էին թափում, զգացվում և հառաչում էր Հայրիկն և ճանապարհ ընկնում դեպի քրդերի վրանը (Պո.): Անցնում էր գարունը, անցնում էր ամառը, էլի վրա էին հասնում աշնանային ցրտերը... Լուսացավ. անձրևը դադարեց. բացվեց մի աշնանային ցուրտ ու պայծառ օր:

2. Եւմ բայը շատ քիչ անգամ է ունենում իր վրա գլխավոր շեշտը և այժմյան լեզվի մեջ չի կարող ընկնել խոսքի սկզբում: Երբ այս բայը շեշտված է, առանձին ուշադրության է առնվում ոչ այնքան բայի բովանդակությունը, որքան բայի ժամանակը. ինչպես՝ Մարդկան ազգը շարլեզու է՛ր, է՛ և կլինի՛ այդպես միշտ: Նա գնում է՛ և ոչ թե գնում է՛ր:— Բացասական օժանդակը սակայն, որ սովորաբար շեշտված է գործածվում, դրվում է դերբայից առաջ, և շրջուն ձևերը՝ չե՛մ գնում, չե՛մ գալ, չի՛ եկել և այլն գործածական ձևերն են, մինչդեռ կանոնավոր շարահյուսական ձևերը՝ գնո՛ւմ չեմ, գա՛լ չեմ, եկե՛լ չէ, որոնց մեջ դերբայն է շեշտվում, համարվում են պատասխան: Նույնպես բարբառային են և արգելականները շեշտված դերբայով՝ գա՛լ մի, ա՛սիլ մի, փոխանակ մի՛ գալ, մի՛ ասիլ ձևերի, որոնց մեջ բացասությունն է շեշտվում:

3. Բայերը. Նատկապես եւմ բայը, մենակ գործածված, թե դերբայի նեո իրիւ օժանդակ, ընկնում են շեշտված բառից հետո, դրված լինի այս վերջինը խոսքի սկզբում թե միջում: Օրինակ՝ Մենա՛կ եւ Սուսանն իր խրճիթում, մենակ ու մոռացված:— Քամի՛

տուր նրան այսօր, քամի՛. թող փչե՛ այդ քամին, և գյուղացին մի երկու ժամում շեղջի սրսուռ ցորենը ամբար՛ն է ժողովում, պսպղուն չարդը մարա՛ցն է լցնում (Պո.):

4. Բաղադրյալ ժամանակների մեջ դերբայը, երբ եմ օժանդակն ընկնում է շեշտված բառից նետո, դրվում է կա՛մ անմիջապես օժանդակի ետևից, կա՛մ նրանից բաժանվում է խոսքի ուրիշ մասերով, և երբեմն նույնիսկ խոսքի վերջն է ընկնում: Բայի հարադիրն այս դեպքում միշտ անբաժան է մնում դերբայից: Օրինակ՝ ես այսօ՛ր եմ զնում տուն. ես այսօ՛ր եմ տուն զնում: Այսպիսի երեկոներն են մի ոտքը գերեզմանի դռն սպասող ծերերին ուժավորում... Այսպիսի երեկոներն են մանուկներին լշում դեպի ընդարձակ դաշտը (Պո.): Կես գիշերային հովն է միայն իր սովորական անհոգությանը փչում մեղմով: Միևնույն հոգսն էլ մեր երկսիս էլ միաժամանակ մեր չարկերի տակից դուրս շպրտել:—Ես նրան չեմ տեսել, չեմ էլ ճանաչում:

5. Հարադրյալ բայերի և նման դարձվածների մեջ, երբ ենթական կամ խնդիրը մի անորոշ անուն է, սովորաբար շեշտվում է չարադիրը, ուստի շրջուն ձևերը՝ դուրս եմ գալիս, ցույց է տալիս, աչտուծուն փառք է տալիս, հետ է դառնում, պար է գալիս, լաց է լինում և այլն, նույնպես և՛ ազոթք է անում, ծոմ է պահում, ծափ է տալիս և այլն սովորական գործածական են. բայց երբ հարկ լինի բայը շեշտել և ոչ չարադիրը, այն ժամանակ կա՛մ կանոնավոր շարադասությանը է ասվում, կա՛մ չարադիրը դրվում է բայից նետո: Օրինակ՝ Որդին անցնո՛ւմ է առաջ և ասում հորը... Զգիտեմ՝ լաց լինո՞ւմ էին ուրիշներն էլ, թե ո՛չ, բայց նրա աչքերից արտասուքը բուռը բուռը թափվո՛ւմ էր ցած:

Ման. Պետք է նկատել, որ շատ հարադրյալ բայերի չարադիրն այժմ կարելի չէ, առանց բանադրություն, դեկ բայից նետո. օրինակ՝ կարելի չէ ասել՝ Որդին տալիս է ցույց. ես գալիս է պար, աչ միայն՝ ցույց՝ տալիս կամ ցույց տալիս է. պար է գալիս կամ պար գալիս է:

6. Երբ բայը հարկադրական եղանակով է, հաճախ շեշտված բառից նետո դրվում է միայն պիտի (պետք է) եղանակիչը, իսկ բայը բաժանվելով ուրիշ բառերով երբեմն նույնիսկ խոսքի վերջն է ընկնում: Այս պիտի եղանակիչը ինչպես և լի՛ղ, երբ բայն առանձնապես շեշտվում է, երբեմն դրվում է բայից նետո: Օրինակ՝ ի՛նչ նչ պիտի այսօր նրան փառավորենք, մե՛նք պիտի այժմ նրա ունեճիրը գեսնեք: Զարիքը դրել են դե՛մ. կո՛վն պիտի. ուրիշ ճամփա

շկա (կր-) Պիտի գովեմ մայր հողը, բամին, ջուրը, անձրեւը, պիտի հիշեմ աստղերը, լուսնյակը, արեւը. նկարագրեմ՝ պիտի սարեր, ձորեր, դաշտ անկեղծ, որ իմ դատավորիս մոտ ներկայանամ բանաստեղծ (Ջիվ-)։ Ասի՝ թող, գա թող։

Ման. Մինչ կ(շկր) եղանակին այժմյան լեզվի մեջ ամէն անգամ կրկնվում է բայի վրա և բայից անբաժան է մնում, պիտի (պետք է) եղանակիչը կարող է միշտ ուրիշ բառերով բաժանվել բայից և մի անգամ միայն դրվել շատ բայերի համար, ինչպես՝ Մենք պիտի այսօր գնա՛նք և տեսնե՛նք նրան։ Ուշք դարձնելը էֆենդին, կամ ոչ, մեր պատվելին պետք է խոնարհ երկրպագութիւն տաւ մինչև գետին, բարձր, բայց համեստ ձայնով տաճկերեն լեզվով ողջուն տաւ և սպասել, մինչև դիմացինն անցնի (Պո.)։

7. Ստորոգյալն ու ստորոգելիական վերադիրը, երբ բայն իր շեշտի կամ մի ուրիշ բառի շեշտի պատճառով ընկնում է առաջ, դրվում են կա՛մ անմիջապես բայից հետո, կա՛մ խոսքի վերջում (հմմտ. դերբայի տեղը ըստ 4-րդ կետի)։ Օրինակ՝ Ներսէ՛սն է ընտրվում կաթողիկոս. Ներսէ՛սն է կաթողիկոս ընտրվում. Ներսէսն ընտրվո՛ւմ է կաթողիկոս։ Ես ու դո՛ւ ենք իրար հաւելավոր.— Այս ցանկալի երեկոն և յուր բերած հովիկ-մովիկ քամի՛ն են հաւելավոր՝ վաղ առավոտից սկսած արեգակի տակ տապակվող կալվորին.— (Աղբրակները) այդ բնակավայրը շինե՛լ են տարվան երեք եղանակներում մի երկրավոր նոր եղև.— Տաճիկ ազգութեան աննշա՛ն մասն է մասնակից տեղական արտահանութիւններին (Պո.)։ Նա էլ է դիտակից լուսնի տակ ծածկված գաղտնիքին.— Նրա լեզուն գուցե միայն աստղերին է հասկանալի։

8. Երբ գլխավոր շեշտ ունեցող բառը դրվում է խոսքի սկզբում, այն ժամանակ բայից անմիջապես հետո դրվում է ենթական, եթե կա. իսկ ենթակայից հետո շարադասվում են բայի մյուս լրացումներն իրենց կարեւորութեան համեմատ։ Օրինակ՝ Կաթողիկո՛ս է ընտրվում Ներսէսը։ Անո՛ւշ է օդը, քա՛ղցր է եղանակը, հոգեպա՛րա՛ր է երեկոն.— Այսպիսի երեկոյի՛ է սպասում քաղաքացի նազիկ-մազիկ գեղեցկուհին.— Մտավ Ասքանազյանը հիզանու գավառ (Պո.)։ Եվ հավատում է ծառը, և սպասում է նա։— Արժանի՛ էր նա այդ քաջալերութեանը։ Քամի՛ տուր նրան այսօր (Պո.)։

Բայց երբ բայը շեշտվելով մտնում է խոսքի մեջ (ըստ 1-ին կետի) և կամ ընկնում է մի շեշտված բառից հետո, որ խոսքի սկզբում չի դրված, այն ժամանակ ենթական և բայի մյուս լրացումները դրվում են մասամբ շեշտված բառից առաջ. մասամբ բայից հետո. բայից հետո ընկնող ենթական դրվում է սովորաբար բայի

մոտ: Օրինակ՝ Նա նմա՛ն է իր եղբորը: Ներսեսը կաթողիկոս է ընտրվում 1884 թվին: Նա մենա՛կ է որոճում դարերի ցավը:—Նա ողջունի Նեո միասին ցա՛ծ թուով հաստալանջ նծույդից. Մելիքսեդեկյանը ցո՛ւյց տվեց Ռուբենին իր արտոնագրերը.—Քարոզի մեջ Հայրիկն ի՛նքն էր ավետում հետևյալ կյուրակեի քարոզելու տեղը.—Մեկ աչքը ձգո՛ւմ էր նա դեպի ընդարձակ հորիզոնը և մեկ էլ նայո՛ւմ էր սպիտակ թղթին (Պո.): Ամեն շաբաթ սողալով ու շանգոեղով՝ լեռն ի վե՛ր է ձգվում դժբախտ մարդկանց խղճուկ կարավանը:

203. Հարցական ու բացազանչական խոսքերի համար հայերենում չկա առանձին բառադասություն, այլ պահվում է միևնույն սովորական կամ շրջուն շարադասությունը, միայն նայելով իմաստին՝ այս կամ այն բառը հարցական եղանակով կամ երկար է արտասանվում: Եմ օժանդակն և մյուս բայերը ընկնում են միշտ, ինչպես շրջուն շարադասության մեջ, հարցականով կամ բացազանչականով շեշտված բառերի ետևից: Օրինակ՝ Դո՞ւ գնացիր տուն. Դու գնացի՞ր տուն. Դու տո՞ւն գնացիր. Գնացի՞ր դու տուն: Ո՞վ է հայր. Դու ո՞վ ես. Ո՞վ ես դու: Ո՞ւր էիր գնացել դու. Դու ո՞ւր էիր գնացել: Այն ո՞վ է կանգնած ամբիոնի վրա: Հրաշալի՜ են ասողները:

Ման. Պետք է նկատել, որ հարցումը ոչ միշտ հարցական բառի վրա է լինում, այլ հաճախ նախորդ խոսքի հետ հարաբերություն ունեցող մի բառի վրա, որ ունի գլխավոր շեշտը և որի ետևից դրվում է հարցական բառն առանց շեշտի. օրինակ՝ Նրանք ա՛յս են արել, դո՞ւք ինչ էք արել: Քո եղբա՞յրն ուր է գնացել:

204. Մի առանձին տեսակի շրջում կազմվում է ավելադրությունով. որով արտահայտությունն ավելի է զորանում: Գլխավոր շեշտն ունեցող բառերը, ենթակա, խնդիր թե պարագա, դրվելով խոսքի սկզբում՝ իրանց ետևից առնում են եմ բայը համապատասխան դեմքով և կազմում մի ավելադրական խոսք, որի ետևից ընկնում է բուն խոսքը ու հարաբերականով կապված և սովորաբար կանոնավոր շարադասությամբ: Օրինակ՝ փոխանակ ասելով՝ Ես եմ համբերում. ասվում է՝ Ես եմ որ համբերում եմ:—Մե՛րն է որ մեջտեղում փչանում է.—Վաղուց է որ շեմ լսել.—Անշուշտ ասածու բարկությունն է որ այս գեղի գլխին թափվել է.—Հիմի է որ ոտից ձևոից ընկել եմ.—Այն ի՛նչ արտասուք է որ թափել ես.—Այդ ի՛նչ միտք է որ քու մեջը մտել է.—Այդ ի՛նչ բան է որ խոսում ես.—Այդ ի՛նչ խաշտառակություն է որ անում են.—Սոսը մինչև իմա դեռ առաջին անգամն էր որ Պարեոտի բերնիցն այսպիսի քաղցր խոսքեր

լսեց.—Իր փեսայիցն այնպիսի քաղաքավարություն առաջինն էր որ տեսնում էր.—Հինգշաբթի իրիկնապաշին էր որ նրանք գնացին (Պռ.):

Այսպիսի շրջումը, երբ սկզբում դրված շեշտված բառն անորոշ ուղղական է, խոսքին տալիս է շատության, բազմակիության նշանակություն. Օրինակ՝ Ծաղիկ է որ գոգները լցրած բերում են (այսինքն՝ շատ ծաղիկ են բերում ջուկ ջուկ).—Ձա՛յն էր որ ականջն էր ընկնում.—Ամեն տեղից ղուվո՛ց է որ գալիս է.—Սուփրե՛ք է որ բաց են արել.—Ուրախություն է որ լինում է.—Պաշա՛ր է որ կապում են.—Կարմրախա՛յտ է որ դուրս է գալիս:

2. ԿՈՂՄՆԱԿԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

205. Վերադիրներն ու կողմնակի լրացումները դրվում են կանոնավորապես իրենց լրացցալից առաջ և նրանից անբաժան մնալով՝ նրա հետ միասին կազմում են մի միություն: Օրինակ՝ «Իր թշնամուց վախեցող մարդը» կապակցության մեջ «վախեցող» լրացում է «մարդ» բառի և նրանից առաջ է դրված. «թշնամուց» լրացում է «վախեցող» բառի և նրանից առաջ է դրված, իսկ «իր» լրացում է «թշնամուց» բառի, որից և առաջ ընկնում է այս լրացումը (տե՛ս § 47):

206. Սովորական շարադասության համար պետք է նկատել հետևյալ մանրամասնությունները.

1. Նախադրությունները առ, դեպի, մինչև և այլն դրվում են միշտ կողմնակի լրացումներից ամենից առաջ, որով իբրև նախադրության խնդիր ըմբռնվում է ոչ թե սոսկ գոյականը, այլ գոյականն իր բոլոր լրացումներով հանդերձ. օրինակ՝ Առանց քո այդ գեղեցիկ խոսքերին էլ ...Մինչև նրանց այդ գիրքը կարդալը... (տե՛ս § 138. 7. ա):

2. Գոյականի լրացումները դրվում են կանոնավորապես գոյականի վրա առաջից, իսկ բացահայտիչը՝ ետևից. ինչպես՝ ջանասեր աշակերտ. թագավորի պալատ. Վարդան զորավարը. մեզնից մեկը: Հայրիկի հետ Գարեգնի երկրորդ տեսակցության հետևանքն այս նոր մտադրությունը հառաջ բերեց (Պռ.): Այնտեղ ծանոթացա տեր հոր կրտսեր որդուն՝ Հակոբին (Մուր.): Տե՛ս և §§ 41—43, 178 հտ., 180 հտն.: Պետք է նկատել և հետևյալները.

ա) Լիբր ածականը դրվում է չափի անուններից հետո. օրինակ՝ Մի բաժակ լիքը գինի, մի բուռը լիքը ալյուր, մի աման լիքը ձեթ:

բ) Բայական անունների խնդիրները, երբ բայական անուններն ուղղական կամ հայցական են, դրվում են սովորաբար անվան ետևից. օրինակ՝ Քրիստոսի համբարձումը երկինք: Նրա հրաժարումը պաշտոնից: Պատերազմ Գոմեսիանոսի ղորքերի հետ: Խոսքովի առաջին արշավանքն Ասորեստանի վրա: Խոսքովի հարձակումն Արտաշրի վրա: Նրա ճանապարհորդությունը դեպի Այրարատ (տե՛ս և § 143):

գ) Որոշ թվով ածականներ, ուղղական հոլովի հետ, կարող են և անունից հետո դրվել, ինչպես՝ վեց ժամ ամբողջ. տարին կլուր: Տարին բոլոր նա ինքը... հողի հետ խաղացել է (Պո.): Աշխարհ ամենայն: Առավոտյան կիսախավարի մեջ գյուղն ամբողջ ասես ձգձգվում, հորանջում էր:

դ) Մի քանի իբրև հետադրություն գործածվող անուններ կարող են իրենց խնդրից և առաջ, և հետո դրվել, ինչպես՝ շնորհիվ, փոխանակ, նկատմամբ, վերաբերմամբ և այլն: Օրինակ՝ Սկսավ բացատրություններ տալ նկատմամբ ս. Աստվածածին եկեղեցու.— Լինում էին անփույթ վաղվա պարտքի նկատմամբ.— Անտառի պահպանության վերաբերմամբ (Մուր.):

Ման. Կես բառը թվականների ու չափի և այլ անունների հետ գործ է անվում երկու կերպ. ինչպես՝ մեկ ու կես ամիս,— ամիս ու կես. մեկ ու կես տարի,— տարի ու կես. երկուս ու կես ժամ,— երկու ժամ ու կես: Կոտ ու կես կորեկ ունեմ ցանելու համար (Ժող. երգ.):

ե) Հետադաս են դրվում ի նախդրով գործածված անունների սեռական խնդիրները. օրինակ՝ ի սեր աստուծու, ի պատիվ նրա. ի նշան հավատարմության (տե՛ս § 141):

3. Որակական ածականից, ինչպես և մակբայից առաջ դրվում են մակածական լրացումները, որ ցույց են տալիս աստիճանի պարզա. օրինակ՝ խիստ բարի, չափազանց գեղեցիկ: Սա նրանից ավելի բարձր է: Նա շատ երկար ժամանակ բացակայեց:

Ման. Աստիճանական մակբայներն իբրև մակածական լրացում դրվելով որակական ածականների վրա, ցույց են տալիս հատկության աստիճանների. 1. Սաստկական աստիճան, երբ հատկության աստիճանը մի մակածականով բարձրացվում կամ իջեցվում է առանց բաղդատության, օրինակ՝ Նա խիստ լավ մարդ է. 2. Ուղղափական աստիճան, երբ մի առարկա յուր հատկության կողմից համեմատվում է ուրիշ նույն հատկությունն ունեցող մի կամ մի քանի առարկաների հետ. օրինակ՝ Վարդը մանուշակից ավելի հոտավետ է: Մանուշակը

սլակաս (նվազ) հոտավետ է, քան վարդը. 3. Գերադրական աստիճան, երբ բաղ-դատութիւնը լինում է բոլոր նույն հատկութիւնն ունեցող առարկաների հետ, օրինակ՝ Վարդն ավելի գեղեցիկ է, քան բոլոր ծաղիկները. կամ՝ Վարդն ամենից գեղեցիկ (ամենագեղեցիկ) ծաղիկն է. 4. Դրական աստիճան, երբ առանց բաղ-դատութեան կամ սաստկականութեան պարզապէս առարկայի հատկութիւնն է ասվում. օրինակ՝ Վարդը գեղեցիկ է: Նույն աստիճաններն ունին նաև մակբայ-յորին գործածված որակական ածականները, ինչպես և՛ տեղ ու ժամանակ ցույց տվող բառերից՝ առաջ, հետո, հետ, շուտ, վեր և այլն:

4. Ածական վերադրից, ինչպես և մակբայից առաջ, և եթե աստիճանի մականական ունին, սրանից էլ առաջ դրվում են ածա-կանի և մակբայի խնդիրները. օրինակ՝ Նա քարոզ է խոսում Աստուծո խոսքին կարոտ ժամավորին (Պո.): Խելից բոլորովին զուրկ, ձեռք խիստ նման, խաղի մէջ բախտավոր մարդ: Դուրծից ու դասերից ազատ օրերը (Պո.):—Բայց երբ ածականը դառնում է ստորոգյալ, նրա խնդիրը կարող է շրջումով դրվել վերջը. օրինակ՝ Նա պատվի արժանի է,—նա արժանի է պատվի: Նա հանգստութեան կարոտ է,—նա կարոտ է հանգստութեան (տե՛ս § 202. 7): Նույն-պես և մի քանի իբրև հետադրութիւն գործածվող ածականներ կա-րող են իրենց խնդրից և՛ առաջ, և՛ հետո դրվել, ինչպես՝ հակառակ իր կամքին.—համաձայն յուր նուրբ ճաշակի պահանջներին (Մուր.): Այսպես և նման, համեմատ և այլն:

5. Ամեն վերադրից առաջ դրվում են անմիջապէս իր լրացում-ները, իսկ վերադրիներն իրենք շարադասվում են հետևյալ կարգով՝ 1) Ստացականները կամ սեռականները, որոնք որակական իմաս-տով չեն գործածված. 2) Ցուցական ածականները՝ այս, այդ, այն, նույն և այլն. 3) Անորոշ ածականները՝ այսինչ, այնինչ, մյուս (մեկէլ), ուրիշ, ինչ ինչ. 4) Թվական ածականները և անորոշները՝ մի քանի, բոլոր, ամեն, շատ, քիչ, ամեն մի, յուրաքանչյուր, ինչպես և չափ ու քանակի ուղղական վերադրիները (§ 63. 3). 5) Բայա-ծականները. 6) Որակական ածականները, ինչպես և որակակտն սեռականներն ու մյուս հոլովները, երբ գործ են ածվում որակա-կան ածականի նշանակութեամբ. 7) Բացահայտող իմաստով ուղ-ղական չլերագիրը (§ 63. 2): Օրինակ՝ Մեր քաղաքի այս մյուս երկու նոր շինած գեղեցիկ եկեղեցիները: Քո այդ մի քանի գինու բաժակ-ները: Պարտեզի այս մի երկու ծիրանի ծառերը: Իմ այս երկրորդ բարի ընկերը: Դասարանի մյուս ամեն կոտրած սեղանները: Այս արագ հոսող կարկաշտն առվակը: Հայոց այս մեծագոր Տրդատ արքան:

Այս ընդհանուր կարգի համար պետք է նկատել.

ա) Թվականները սովորաբար դրվում են անորոշ ածականներից առաջ, բայց կարող են և հետո դրվել. օրինակ՝ մի ուրիշ մարդ, ուրիշ մի մարդ. մի ինչ որ ծաղիկ, ինչ որ մի ծաղիկ. մի որևէ, որևէ մի. մի ամբողջ, ամբողջ մի տարի: Լեյսպես երբեմն մի ֆանի, մի ֆիշ դառնում են՝ ֆանի մի, ֆիշ մի (արևմտ. աշխ. քիչ մը, շատ մը), սակավ մի: Մի ռմն, ամեն մի անփոփոխ են մնում: Սուսանն աղոթում էր ...Սաքոյի համար, որ ֆանի մի օր առաջ թողեց, գնաց դեպի մութ անհայտը:

Ման. Մի դրվելով քանակական թվականներից առաջ՝ մերձավոր անորոշ նշանակություն է տալիս նրանց. օրինակ՝ Նա մի հիսուն ձու տարած կլինի (Պռ.): Մի քսան տարի հետո:

բ) Թվականն երբ ընկնում է այնպիսի գոյական խնդրից առաջ, որին չի վերաբերվում, սովորաբար տեղափոխվելով դրվում է խնդրառու բայածականներից և որակական ածականներից հետո. օրինակ՝ Մի պատժի արժանի մարդ, պատժի արժանի մի մարդ: Ձեռին մատանի ունեցող մի մարդ,—մի՛ ձեռին մատանի ունեցող մարդ (որ կարող է հասկացվել իբրև մի՛ ձեռին ունեցող). մի սև քարից շինած գեղեցիկ տուն,—սև քարից շինած մի գեղեցիկ տուն:

Ման. Արևմտյան աշխարհաբարում մը անորոշը միշտ անբաժան դրվում է անվան ետևից, ինչպես՝ մարդու մը գիրք. մարդու մը հետ:

գ) Ցուցականներն ու ենթակայական սեռականներն ևս երբեմն կարող են դրվել խնդիր ունեցող բայածականներից հետո. օրինակ՝ Այս՝ սև քարից շինած տունը,—սև քարից շինած այս տունը: Այս՝ պատժի արժանի մարդը,—պատժի արժանի այս մարդը: Կանխավ արած մե՛ր որոշման համաձայն (Մուր.):

Ման. Անսովոր դասավորություն է բոլոր ածականը ցուցականներից ու սեռականից առաջ դնելը. ինչպես՝ բոլոր այս գրքերը, բոլոր մեր ընկերները, փոխանակ՝ շարադասելու՝ այս բոլոր գրքերը. մեր բոլոր ընկերները, Նույն ձեռքով սովորական բառադասություն չէ ցուցականը սեռականից կամ ստացականից առաջ դնելը, ինչպես՝ Այս մեր ընկերները, այդ ձեռք գրքերը, փոխանակ՝ մեր այս ընկերները, ձեռք այդ գրքերը:

դ) Դասական թվականը դրվում է քանակականից առաջ կամ ընդհակառակն, նայելով թե որ ածականը գոյականի հետ իբրև մի միություն է ըմբռնվում. օրինակ՝ Պատերազմի առաջին երկու տարին.—Ծրկու երկրորդ դասարաններն էլ թույլ են:

6. Դերբայներից առաջ կանոնավորապես դրվում են իրենց լրացումները, որոնք շարադասվում են ինչպես բայի լրացումները. միայն կողմնակի ենթական և ենթակայական սեռականը դրվում են ամենից առաջ. բայց երբ կողմնակի ենթական անորոշ անուն է, դրվում է դերբայի մոտ: Դերբայի մոտ ևն դրվում սովորաբար և ստորոգյալն ու ստորոգելիական վերադիրը, ինչպես ' անորոշ կրող խնդիրը: Օրինակ՝ Մինչև մութը գետինն առնելը. Լույսը դեռ չբացված. Մինչև Տիգրանի նրանց մոտ գնալը: Եթե իմ ձեզ ավանդած դասը (Պո.): Եկեղեցում կանգնելու տեղ չլինելով: Դեռ եկեղեցումն ես հասկացա քահանայի ինչ լինելը.—Անշուշտ հետաքրքիր ես իմանալու անժամանակ եկած հյուրիդ ո՛վ լինելը (Պո.):

Անորոշ դերբայի խնդիրները սակայն հաճախ կարող են շրջումով դրվել հետադաս, ինչպես բայի խնդիրներն ըստ § 202. 1. օրինակ՝ Մի բավականին մեծ և արագավազ գետ, համբույրներ տալով յուր ափերի մշտնջենական քարափներին և տեղ տեղ դալարագեղ մարգաստանին, վազում է ջրելու ներքեն ընկած դաշտավայր գյուղերի հանդերը.—Պատվելին սկսել էր դժգոհ մնալ Ղունկիանոսից (Պո.):

207. Շրջում շարադասության համար առաջ պետք է նկատել, որ գրաբարում սովորական լեզվի մեջ ևս վերադիրները, ինչպես և կողմնակի խնդիրները, կարող են իրենց լրացյալից հետո դրվել, իսկ աշխարհաբարում այս հետադասությունը մի ձևավորություն է միայն, որ գործ է ածվում ճարտասանական ազդեցություն թողնելու և ոճին վսեմություն տալու համար: Շրջումը սակայն ասացվածը բանաստեղծական է դարձնում, խոսքին եռանդ և հաստատուն, ազնիվ ընթացք է տալիս միայն այն ժամանակ, երբ գործ է ածվում հարմար տեղին և բնականորեն, լեզվի ոգու համեմատ. թե չէ՝ անբնական շրջումները լեզուն միայն երկդիմի, մութն են դարձնում և զրկում նույնիսկ սովորական խոսքի կենդանությունից ու կորովից: Ուստի այստեղ չեն կարող տեղ ունենալ վերադիրների այն շրջումները, որ մեր բանաստեղծները գրաբարի կամ օտար լեզուների ազդեցության տակ անում են, հաճախ ոտանավորի հանգը կամ ոտքը տեղը բերելու համար միայն: Օրինակ՝ Մատուրյանի հետևյալ տողերի մեջ. «Մի՛ լար, բլբուլ, քեզ մի՛ տանջիր, որ փոթորիկն անխույս վարդդ սիրուն. վարդդ կառմիր թփից պոկեց ու տարավ»,— վերադիր ածականները միայն ոտքի ու հանգի համար են հետադաս դրվել և կարող են նույնիսկ երկդիմություն առաջ բերել, վերա-

գրվելով հաջորդ գոյականներին իբրև Շանիրավ վարդդ», «կարմիր թփից»:

208. Վերագիրներից բացահայտիչը միշտ դրվում է բացահայտյալի ետևից, և այս շարադասությունը շրջում չէ (տե՛ս § 178). մականունն վերագրվողի սակայն (տե՛ս §§ 41, 43) միայն շրջումով կարող են իրենց լրացյալ անունից հետո գրվել: Իբրև ընդհանուր կանոն կարելի է դնել, որ այս վերագիրները, լինին ածական թե գոյական որևէ հոլովով, առանց բունազբոսության հետադաս կարող են վարվել միայն այն ժամանակ, երբ իրենց լրացյալ անունն ուղղական հոլովով է, լինի վերջինս բուն ուղղականի նշանակությամբ, թե իբրև կոշական կամ հայցական գործածված:

Այս ընդհանուր կանոնից հետո պետք է նկատել հետևյալ մանրամասնությունները.

1. Մականունն վերագիրների հետադասության շրջում լինում է այն ժամանակ, երբ անունն է առանձնապես շեշտվում և ոչ իր վերագիրը, և կամ թվարկվում են զանազան անուններ, որոնց վրա է առանձնապես ուշադրություն դարձվում. օրինակ՝ Եղբա՛յր սիրելի, Լեղբա՛յր պատվական. տե՛ր իմ: Տարո՛ն, սրբավա՛յր կրոնի և աստվածապաշտության. Տարո՛ն, բնագավա՛ռ հայոց աստվածների... Իբրև մի ջա՛հ լուսապայծառ՝ լուսավորեց նա աստուծո տունը.— նա, յուր անվան համեմատ, որպես մի արեգա՛կ լուսապայծառ, որ աչք է շլացնում...—Մեծ էր փա՛ռքը հայրապետի, երբ նա մի ուրե՛ տեղ էր գնում.—Ոչ մի մկնակ, ոչ մի նշույլ կենդանության չէր շարժվում նորա ցամաք դեմքի վրա (Բաֆֆի): Հունաստանը թերևս մեկ հատիկ երկիրն է, ուր... գրականությունը իբրև ամենաճիշտ հայելի այդ զարգացման՝ ժողովրդի հետ միասին առաջ է գնացել (Պալ.): Եկեղեցի, խորան, սեղան չկար յուր առաջ, այլ երկինք ամպամած և գետին ձյունամած (Մեր.): Նրա վրայից քարը էին ընկած զանազան զենքեր. կապարճ՝ լի նևերով. աղեղ՝ լայնալիճ. տապարներ՝ երկաթյա երկար կոթով. թեթև վահան՝ ուղտի թափանցիկ կաշուց պատրաստված. ծանր ասպար՝ պողովատից շինված և խոշոր՝ կոճակների նման բեռներով զամված. սաղավարտներ՝ կամ տեգի պես սուր կատարներով և կամ մազե ցցունքներով. զրահ՝ երկաթյա մանր օղակներից գործված. վաղրներ՝ կարճ և երկար, ուղիղ և կեռ, միասայր և երկսայրի (Բաֆֆի):

2. Մականունն վերագիրները՝ ներդաշնակություն կամ որևէ ազդեցություն առաջ բերելու համար՝ կարող են անունից հետո

դրվել, երբ առնվաղն երկու հաս են: Օրինակ՝ նրա բանը լավ էր. մի կարճ հոնի փայտ, ծանր ու կոկ, ձեռքին էր—նրա մոտ նստած էր մի այլ կին, ավելի մանկահասակ, ավելի նազելի (Բաֆֆի): Կրնա՞ս երկրորդ Վարդան մը լինել Հայաստանի համար, Վարդան ավելի խելոք, ավելի հանդարտ, վասնզի... Երկայն ժամանակ ամենուն աչքը և ուշադրութիւն կգրավեր, ուշադրութիւն անհաստատ և անկայուն.—Տեսնելով երիտասարդ տղա մը՝ ազնվական և անփորձ, որ... Գետնափոր սենյակ մը խավար և մահաբեր. Իր լուսալիր հայեցվածք, վսեմ և քաղցր, այդ մարդուն կրակե աչքերուն վրա ուղղեցան (Սերենց): Միևնույն ժամանակ պետք է մղենք երկու պատերազմներ, արտաքին և ընտանեկան (Բաֆ.): Շրջանակի վրա վեց փոքրիկ, լար մեղրամոմեր, վշտատեսիլ ու դեղին, պլպլալով վառվում էին—Ինչպե՞ս է առողջութիւնը Ասատուր աղային, Օսաննա խաթունին և օրիորդին (Գ.-Ք.): Խալխն ամենքն էլ, ծանոթ անծանոթ, ձայն տվին (Պո.): Կանգվարի բնակիչքը, մեծ ու փոքր, ելան (Սեր.):

3. Ածական և բայածական վերադիրները հաճախ հետադաս են վարվում, երբ իրենք ևս ունին լրացումներ, որոնք իրենց հերթին դրվում են սովորաբար շրջումով: Այսպիսի վերադիրներն ունին երբեմն մի ամբողջ խոսքի նշանակութիւն: Օրինակ՝ Աստվածուհու նվիրական թոշունները, մաքուր և անբիծ որպես սիրո անարատ ոգիներ, սավառնում էին (իբրե... որոնք մաքուր և անբիծ էին...):— Լեռների հսկայական շրջանակի մեջ, որպես մի սքանչելի պատկեր, երևում էր Մուշի ընդարձակ դաշտավայրը, հաւք հավասար իբրե մի լայնածավալ, նախշուն դորգ.—Ընդունարանը ներս մտավ մի ծերունի, չոր ու ցամաք որպես կմախք.—Մի զույգ եգիպտական աղավնիներ, սպիտակ որպես ձյուն, բույն էին դրել... Մսուրների վրա շարքով կապած էին նծույզները, մաքուր, առողջ, մինը մյուսից գեղեցիկ.—Երկու փափագները, մինը մյուսից ավելի սաստիկ, մաքառում էին նորա մեջ.—Որպես մի այլանդակ հրեշ, լի ամենայն զարհուրանքով, կանգնած էր Անուշ բերդը (Բաֆֆի):

Ոլոր մոլոր, ցանցատեսակ փողոցները հորինել էին մի մթին լաբիրինթոս, ծածկված ծառերի ոստախիտ ստվերի ներքո.—Կանաչազարդ դաշտավայրը, ցողված վաղորդյան մարգարիտներով, վառվում էր ծիածանի ամենանուրբ գույներով.—Ահա այդ արծաթյա մահիկը, զարդարված խոշոր արմաստներով, որ կապել ես... Եվ նրանց առջև բացվում էին կանաչ, թավշապատ մարգեր, սփռված գույնզգույն ծաղիկներով.—Առջևից տանում էին իշխանական տան

նժույզները՝ զարդարված ամենաթանկագին ասպազներով (Բաֆ.): Մեր ամարանոցները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ մեր գավառի յովահար գյուղերը, կպած լեռների կանաչ լանջերին, կամ քառած բլուրների կատարների վրա, ուր օդը զվարթարար, ջուրը աճապակ և կյանքը խաղաղ է միշտ.—Մենք տեսնում էինք հեռվում արևով բոլորված հովիտներ, մարգեր ու մարմանդներ, որոնց վրա ճապաղում էին ոչխարի հոտերն ինչպես միջօրեի սպիտակ ամպեր՝ լողացող կապուտակ երկնակամարի վրա (Մուր.): Սպիտակ արագիլը, կարմիր ոտները հորիզոնական դիրքով մեկնած, լայն թևերով թափահարում էր.—Մի խումբ պատանիներ, շքեղ կերպով հագնված. պատրաստ էին այնտեղ սպասավորելու համար (Բաֆ.):

Ման. Այսպիսի վերադիրները չպիտե շփոթել պարագայի կամ ստորոգելիական վերադիր հետ, որոնք նույնպես երբեմն ունին մի խոսքի նշանակություն. օրինակ՝ նա ձին նստած գնում է: Հեռվից, լեռան կրծքին կպած՝ երևում է Ղ. գյուղը (Մուր.): Իր գիտությունը ու փորձառությունը հպարտ՝ Գսպեն օրը մի քանի անգամ գալիս էր դիտելու ջրաղացի հետևի ամբողջ կաղճը:

4. Հաճախ հետադաս են դրվում գործիական և բացառական վերադիրները (տե՛ս § 108 ծան. և § 127), մանավանդ երբ իրենք ևս լրացումներ ունին, կամ հարաբերյալ են ու հարաբերական դերանվան: Օրինակ՝ երկու բարակներ, քանկազին վզկապներով, վագում էին իշխանի առաջից.—Բաց էր անում զոհաբերության մեծ հանդեսը՝ հարյուր սպիտակ ցուլ, ոսկեզօծ եղջյուրներով. զո՛ւ՝ մատուցանելով.—Ուռենիների թավուտներից դուրս հարձակվեցավ մի ա՛նգին եղջերու, ծանր, բաղձաճյուղ եղջյուրներով.—Սույնպիսի մի դրոշակ, արծաթի նշանով, այժմ ծածանվում է իմ վրանի դրխին.—Հայտնվեցան երեք պատկառելի ծերունիներ, հաղթանդամ, թավամազ միտուհով. ոսքից գլուխ դինված.—Տաճարի մոտ պահած էին հարյուր հաս առողջ ու անբիծ խոյեր, սպիտակ ձյունափայլ գեղմով և ոսկեզօծ եղջյուրներով.—Զեռքում բռնած ունենալով մի վառած ջահ՝ եղևնի երկար տաշեղներից (Բաֆ.):—Նրա աչ ու ա՛յակ կողմում նստած էին մի մի ճերմակադգեստ մոզեր, երկար սրածայր զլխարկներով, ու տաշած շաքարի զլխի նման՝ յոթն անկյունի ձև ունեին.—Դռան բարձրության վրա կար մի սյունազարդ վերնահարկ, բաց երեսով, ու սլատշգամբի ձև ուներ.—Շրթունքների մեջ ագուցած էր մի տափակ, ցանցատեսակ խուփ, մանր ծակտիկներով, ու զանազան նկարներ էին ներկայացնում.—

Հազարավ մետաքսյա ծաղկավոր պատմունանը, կողքերից ճղած փեշերով, ու իջնում էին մինչև սրունքները:

ՄԱՆ. 1. Անսովոր ձև է հետադաս դնել վերադիրը, երբ նախադրությամբ է և գործ է ածված իբրև վերադիր մի հոլոված ածական. օրինակ՝ Նրա հանգած, նեղ աչքերից, որ սեղմված էին կարմիր կոպերի մեջ՝ առանց քերթերունքների (Բաֆ.): Նույն հեղինակն ուրիշ տեղ նույնն արտահայտում է հետևյալ ձևով. Շներս մտավ ներքինապետ Բաքու, յուր խորշումս լերկ դեմքով, յուր առանց քերթերունքների կարմիր կոպերով:

ՄԱՆ. 2. Այսպիսի հետադաս գործիական վերադիրները, երբ անբաժան հատկանիշ են ցույց տալիս, դրվում են իր, իրենց վերադիրներով, ինչպես վերևի վերջին օրինակում: Այլ՝ Այդ նժույգն յուր ճակատի ճերմակ աստղով՝ հայտնի էր.— Այնտեղ լեռնային մարդը, դեռ յուր նախնական մորթեղեն հագուստով, երկար նիզակը ձեռին թողնում է... Բարձր, ուղղաձիգ եղբայրույսերը, իրենց ճերմակ, փնջաձև կատարներով, ծածանվում էին զեփյուռի մեղմ շնչից (Բաֆ.):

5. Սեռական վերադիրը հաճախ հետադաս է դրվում, երբ հարաբերյալ է ետևից եկող հարաբերական ու գերանվան: Այս շրջումը լինում է սովորաբար մթնոլթյուն շառաջացնելու համար: Օրինակ՝ Փրկիչն իրան անվանեց որդի այն արքայազն Դավթի, որ միևնույն ժամանակ և Լըզիչ էր, և մարգարե (Պալ.): Լսում էր սրտի զեղմունքը անբախտ տիկնոջ, որ կորուսյալ թագավոր ամուսին ուներ. (Բաֆ.): Երևակայում էին մեծությունն այն գառմի, որ ես պիտի հիմնեի և որին ամբողջովին պիտի նվիրվեի:—Այդ հափշտակված դրությունից հանում էր ինձ... ձայնը իմ մեջ, որ խոսում էր աղախների կամ ծառաների հետ.—Ավելորդ չէ հաղորդել և պատմությունն իմ վերջին օրերի, որոնք թվում է թե չպիտի երկարեն (Մուր.):

Երբեմն այս շրջումի ժամանակ բայը մտնում է հետադաս սեռականի և իր լրացյալի մեջ: Օրինակ՝ Պետրոսը որդի է մի այնպիսի մարդու, որ շարունակ իմ ձեռնարկություններին արգելք էր լինում.— Ինչո՞վ իսկապես առաջն առնել իմ հիվանդության, որ հետզհետե սուր կերպարանք էր առնում (Մուր.):

6. Հետադաս մականուն վերադիրներն և իրենց լրացյալը կարող են, ավելի ժողովրդական ձևով, բաժանվել եմ, կամ, ունիմ և ուրիշ բայերով: Օրինակ՝ Ծամբե ունիս ծիրանի, քամին տա՛, թե թե անի (Ժող. երգ.): Տե՛ս արցունքը մի՛ կողմը, կրակը մյուս կողմն են բռնել սրտիս.—Մեռա գերեզմանները լիզելով, չոր հողը գրկելով իմ շարան-շարան արնակոլով մեռելներ: — Սանատրուկի մանկության վրա էլ մի գրույց ունինք հնությունից մնացած (Պալ.): Առանց որի կյանքը տանջանք է մշտնջենական.— Սա արձան էր մարմարոնյա (Սերենց): Պիտի ճամբեն կապվի խեղճ քոր-

փիս (երեխիս)։—Գլուխը կլեկեց մարդի։—Սիրտը վեր չկա՛լավ մեր Սոսի։—Ճարը կտրվեց խեղճ երեցի (Պո.)։ Կովը հորթին, հորթը կովին, գլուխը ցավի նախարարածին (Ա.—Պո.)։ Ջա՛նը դուրս գա աշխատողին (Մուր.)։

Ման. 1. Այս շրջման ժամանակ երբեմն սեռականը պահում է ն հողը, և հողովը, հողով կամ առանց հողի, առնվում է ոչ իբրև սեռական վերադիր, այլ իբրև տրական խնդիր (տե՛ս § 94. 2). Ես ձին եմ ձիավորին, ոսկի աթոռ եմ թագավորին (Ժող. Ա.)։ Գրականական գիտությունը բանալի է ամենայն տեսակ պատմաբանական գիտության (Պալ.)։

Ման. 2. Երբեմն նախադաս շեշտված սեռականը կամ ածականն ևս իրենց լրացյալից բաժանվում են էլ շաղկապով, որ սեռականին կամ ածականին է վերաբերում և ոչ իրենց լրացյալին։ Օրինակ՝ Նա շատ բարի է, բարի էլ կին ունի։ Դու փայլում ես ոսկու, արծաթի նման, ի՛մ էլ կյանքս է ժանգոտ երկաթի նման։— Այժմ երկուսի՛ս էլ մուխը մարեցին։— Քու արևդ է ամպերու տակ տառապում, իմ էլ հոգիս հոգսերու մեջ ճնշվում (Ջիվ.)։

Ման. 3. Գրաբարից մնացած պատրաստի ձևեր են՝ մասն բանի, սրբություն սրբոց և այլն, որոնք առնվում են իբրև մի բառ. ինչպես՝ Այդ երդումը նրա սրբություն սրբոցն է, նրա կյանքի սյունն է։— Նույնպես գրաբարի նմանությամբ երբեմն վերնագրերների մեջ սեռականը հետադաս է դրվում, ինչպես՝ Պատմություն Հայոց. Քերականություն Հայոց լեզվի։

209. Հարցականների և գոյականաբար գործածված թվականների մասնական բացառական խնդիրը (տե՛ս § 109. 2) կարող է շրջումով նաև իր խնդրառուից հետո դրվել, մասնավանդ երբ առանձնապես շեշտվում է խնդրառուին, և կամ խնդիրը հարաբերյալ է ետևից եկող մի ուր գերանվան։ Օրինակ՝ Ո՛րը ձեզնից կարող է գնալ։ Շատե՛րը նրանցից այլևս չեն երևում մեջտեղում։ Մեկն ու մեկը ձեզնից թող համարձակվի... Մենք կորցնում էինք մինն այն գերազանց ուժերից, որոնք ծնունդ էին առել վաթսուևական թվականներին (Մուր.)։

3. ՀԱՄԱԴԱՍ ԲԱՌԵՐ

210. Համադաս բառերը կամ խոսքի բազմակի մասերը (տե՛ս §§ 48, 49) շարադասվում են կանոնավորապես մեկը մյուսի ետևից. նրանցից առաջ դրվում են իրենց լրացումները. օրինակ՝ Մի փոքր հեռու տատանում էին ուղղաբերձ կաղամախը, սգատերև ճուռիկն և այլ բազմազան ծառեր, որոնք տասնյակ հազարներով ծածկում էին Սյունյաց այդ դժվարագնաց լեռները, ձորերը և լանջերը։— Նա ծանոթ էր ոչ միայն ներսես պատրիարքի, հրիմյան Հայրիկի և

Մեկիքսեղեկ սրբազանի անուններին, այլև նրանց գործերին, անձնական արժանիքներին և կենսագրությանը.—Մեզ դիմավորեց մի բարձրահասակ և բարեկազմ երիտասարդ.—Շրջակա զառիվայրերը հետզհետե ծածկվում էին արոտից վերադարձող նախիրներով և հոտերով.—Կովերի բառաչը, մաքիների մայունը, տավարածի հա՛-հո՛-նեւը և հովվական սրնգի մելամաղձիկ երգը... մի հաճելի աններդաշնակություն էին կազմում (Մուր.):

211. Շրջուն շարադասությամբ խոսքի բազմակի մասերը մի-մյանցից կարող են բաժանվել հետևյալ դեպքերում.

1. Բազմակի վերադիրներից մեկը կամ մի քանիսը կարող են նախադաս դրվել, իսկ մյուսները՝ հետադաս ըստ § 208: Օրինակ՝ Մուրացանը մի տեղ գրում է կանոնավորապես շարադասելով՝ «Դա բարձրահասակ, առողջակազմ, ալեխառն մաքուրով և փառապանքով մի քահանա էր», իսկ ուրիշ տեղ շրջումով գրում է՝ «Դա մի բարի տղա է, առողջ կազմվածով և հաճելի դիմագծերով»։—Ո՛հ մեր լեռներդ, հեռվից նայում ես՝ կապույտ, ալիքավոր բարձրություններ, խորհրդավոր ու սիրուն, որ կարծես թարթում ու գրավում են քեզ իրանց ծոցը (տե՛ս § 208. 1—6):

2. Բազմակի ստորոգյալներից մեկը կամ մի քանիսը կարող են բայից առաջ դրվել, մյուսը կամ մյուսները՝ հետո իբրև մի զեղչական խոսք. օրինակ՝ Մեկը սուրբ էր, կարող և հրաշագործ...—Օղբ քեքև և ախորժելի Լր և տոգորված նուրբ բուրմունքով.—Օղբ սակայն այստեղ խոնավ էր և ցուրտ (Մուր.):

Մե. Խոսքի բազմակի մասերից՝ բազմակի ենթակաները, խնդիրներն ու պարագաները միայն ոտանավորի մեջ կարող են միմյանցից բաժանվել և մասամբ բայից առաջ, մասամբ հետո դրվել, ինչպես՝ Սարեբն են որոտում և ձորերը:

212. Համադաս բառերն իրար ետևից շարվում են կա՛մ առանց շաղկապի, կա՛մ թե կապակցվում են, նայելով իմաստին՝ որևէ համադասական շաղկապով. օրինակ՝ Սա և նա գնացին: Պատվելին պետք է... բարձր, քայց համեստ ձայնով տաճկերեն լեզվով ողջունյա տար (Պու.):

Համադասական շաղկապների գործածությունը համադաս բառերի կամ խոսքի բազմակի մասերի համար նույն է, ինչ որ համադաս խոսքերի համար. ուստի դրանց կիրառության մասին կխոսվի խոսքերի համադասական կապակցության մեջ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՎԱԾ

ԽՈՍՔԵՐԻ ԸԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

I ԽՈՍՔԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

ՀԱՄԱՌՈՏ ԵՎ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԽՈՍՔԵՐ

213. Խոսքերը կամ նախադասությունները՝ նայելով լրացում-ներին՝ սովորաբար բաժանում են ամենից առաջ երկու տեսակի՝ համառոտ և ընդարձակ խոսքեր:

Համառոտ խոսքը կազմվում է միայն ենթակայից և բայ-ստորոգյալից, որոնք խոսքի գլխավոր մասերն են, օրինակ՝ Անձրեղ դադարեց.—Մարդս մահկանացու է:

Համառոտ խոսքի մեջ են մտնում նաև՝ միայն բայ-ստորոգյալից կազմված անենթակա խոսքերը, ինչպես՝ որոտում է (տե՛ս §§ 21, 22):

Ընդարձակ խոսքը բացի ենթակայից և բայ-ստորոգյալից՝ ունի նաև խնդիրներ ու պարագաներ և կամ վերադիրներ. օրինակ՝ Սաստիկ անձրեն իսկույն դադարեց. Տիգրանը տեսավ իր եղբոր:

Ման. Խոսքերի այս բաժանումն իսկապես կարևոր և հիմնական չէ, որովհետև ենթական քերականորեն նույնպես լրացում է բայի, ինչպես և խնդիրներն ու պարագաները: Խոսքն իր ամենապարզ ձևով, թեպետ իր մեջ ունի երկու՝ ենթակայի և ստորոգյալի գաղափարներ, բայց կազմվում է մի բայից. ուստի լրացումների տեսակետից ավելի ճիշտ կլիներ խոսքերը բաժանել սոսկ և լրացած խոսքերի. ռոսկ խոսք, երբ խոսքը միայն մի բայից է կազմված, լրացած խոսք, երբ բայն ունի որևէ լրացում, լրացումների մեջ հաշվելով նույնիսկ ստորոգյալը, որ մեր հին քերականներն իրավամբ դնում են իբրև բնության խնդիր:

ԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ԽՈՍՔՆՐ

214. Խոսքերը՝ նայելով ստորոգյալի հարաբերությանը ենթակայի հետ՝ լինում են դրական և բացասական:

Դրական կամ ստորասական խոսքի մեջ ստորոգյալը ասվում, դրվում է ենթակայի վրա, ինչպես՝ Բարի է աստված. իսկ բացասական կամ ժխտական խոսքի մեջ ստորոգյալը մերժվում, հեռացվում է ենթակայից, կամ թե հաստատվում է, որ ենթական չունի ստորոգյալի նշանակած հատկանիշը, ինչպես՝ Չար չէ աստված:

215. Բացասական խոսքեր կազմվում են, երբ դրական բայերի վրա ավելանում են ոչ, չր, մի՛ մակբայները.

1. Մի՛ դրվում է միայն հրամայականի վրա և կազմում է բայերի արգելական ձևը. օրինակ՝ Գնա՛, —մի՛ գնար: Գրի՛ր, —մի՛ գրիր. իսկ չր (չ) դրվում է բայերի մնացած բոլոր ձևերի վրա: Ինչպես՝ չեմ, չտեսնեմ, չտեսա:

2. Բաղադրյալ ժամանակների մեջ չր բացասականը դրվում է եմ օժանդակի վրա՝ չեմ տեսել, չեմ տեսնելու, տեսած չեմ լինում: Եթե օժանդակը միայն լինիմ է, բացասականը սովորաբար դրվում է այս բայի վրա. բայց կարող է դրվել նաև դերբայի վրա (բացի անկատար դերբայից), երբ առանձնապես դերբայն է շեշտվում. օրինակ՝ ասած չլինի, չասած լինի, գնալու չլինի, չգնալու՝ լինի:

Ման. Ժողովրդական ձև է հաղորդյալ բայերի համար չր բացասականը, ինչպես և կը (կ) եղանակիչը, բայի վրա դնելու փոխանակ՝ դնել հարադրի վրա. օրինակ՝ չվեր ընկնի, կվեր ընկնի, չցույց տվի, փոխանակ՝ վեր չընկնի, վեր կընկնի. ցույց չտվի: Մի՛ արգելականը սակայն այս դեպքում կարող է և՛ բայից, և՛ հարադրից առաջ դրվել, ինչպես՝ մի՛ ցույց տալ, ցույց մի՛ տալ:

3. Երկու բացասականը մի խոսքի մեջ խոսքին դրական նշանակություն են տալիս. օրինակ՝ Չխոսել չէր լինիլ. Նա չէր կարող չգնալ, —որ նշանակում են՝ պետք էր խոսել. նա ստիպված էր գնալ:

Արևելյան աշխարհաբարում սակայն ոչ ոք, ոչինչ, ոչ մի, ոչ մեկը, ոչ ով բառերի հետ բայը սովորաբար բացասական է դրվում, և խոսքը ոչ թե դրական նշանակություն է ստանում, այլ բացասական: Օրինակ՝ Նա ոչինչ չկերավ. Տանը ոչ ոք չկա. Ոչ մի բան չունիմ քեզ ասելու, —որ նշանակում են՝ Նա բան չկերավ. —Տանը մարդ (ոքո՛րհն, մեկը) չկա. Բան չունիմ քեզ ասելու:

4. Արևելյան աշխարհաբարին հատուկ է կազմել դրական նշանակությամբ բացասական խոսքեր, որոնք կապվում են ուշադկապով և ցույց են տալիս ժամանակի պարադաու: Բացասությունը դրվում է միայն առաջին բայի վրա և արագացնում է երկու գործողության հաջորդությունը: Օրինակ՝ Այս խոսքերն էլ որ չիմացավ, ձեռ ու ոտը թուլացավ.—Ձեռները որ տանում չեն, բերում ու գլխներին տալի, մարդի սիրտ կտրատվում է.—Կնիկը որ «Արշակ ջան» չի ձայն տալի, մարդի մազեր բիզ բիզ են լինում. աղջկերքը որ դադաղը խտտում չեն և «ափու ջան» գոռում, մարդի գլխի կրակ է մաղվում.—Մի խոր հոգոց որ չքաշեց, հենց իմանաս թե Գարեգնի սրտին մի թուր տաս (Պն.):

5. Երբ երկու բայ միավորյալ նշանակությամբ իբրև մի բայ են առնվում,—ինչպես՝ գնալ դալ, ասել խոսել. դուխ վեր առնել գնալ, վեր կենալ ասել, թողնել երթալ և այլն,—և կամ երկրորդ խոսքն առաջնի զուգահեռական բացատրությամբ մի խոսք է, այն ժամանակ բացասական մի՛, չը մակբայները դրվում են միայն առաջին բայի վրա. օրինակ՝ Զգնա՛ս, ասես նրան: Մեկ էլ վեր չկենա՞, գնա նրա մոտ: Սարերը հով չեն անում, իմ դարդին դարման անում (Ժող. երգ.):

6. Ոչ մակբայը, ժողովրդական ձևով, գործ է ածվում միայն ըղձական խոսքերի մեջ, օրինակ՝ Ո՛չ լինի քեզ պես ընկերը. իսկ կրկնված ո՛չ-ա՛լ գործ է ածվում սովորաբար համադաս բառերի և խոսքերի կապակցության համար փոխանակ րե՛-րե՛ կամ ե՛-և՛. շաղկապների բացասական բայերի հետ. օրինակ՝ Ո՛չ սրբին խոնկ խոստացիր, ո՛չ երեսխային բլիթ (Ա.): Ո՛չ մտիր լողա, ո՛չ էլ ե՛լ ղողա (Ա.): Ո՛չ փողը, ո՛չ մեծությունը չեն կարող նրան երջանկացնել: Ճամփորդի բաժինը երկնքից է կտրած. ո՛չ որդը կկրծի, ո՛չ թրուշունը կտանի, ո՛չ կարկուտը, ո՛չ ցավն ու շոռը.—որ կարելի էր ասել՝ ... թե որդը չի կրծիլ, թե թռչունը չի տանիլ, թե կարկուտը, թե ցավն ու շոռը:

7. Երբ ոչ կրկնվում է համադաս բառերից առաջ, բայը՝ ա) խոսքի սկզբում եղած ժամանակ բացասական է դրվում, օրինակ՝ Նրա ձայնը... չէր ընդհատվում ոչ բամու մոնչյունով և ոչ ամպերի գոռոցով (Մուր.): Զկառողացա ոչ երեկ և ոչ այսօր գնալ. բ) խոսքի վերջում եղած ժամանակ կարող է և դրական, և բացասական դրվել. օրինակ՝ Ոչ երեկ և ոչ այսօր (չ) կառողացա նրան տեսնել. գ) իսկ երբ ընկնում է կրկին ոչ բառերի մեջ, դրվում է դրական, և այն ժամանակ մի խոսքը վերածվում է երկու խոսքի.

որոնցից երկրորդը զեղչական խոսք է. օրինակ՝ Ոչ երևի կարողացա գալ, ոչ այսօր:

8. Ոչ, ժողովրդական ձևով չէ, դրվում է զեղչված բացասական բայի տեղ: Օրինակ՝ Թե կուզեք քսան ու հինգ մանեթ փող կտանք ու այդ բաները չէ՛ (այսինքն՝ չենք տալ).—Որի մուրադը կատարվում էր, նրա գլխին մի կաթ ընկնում էր, որինը չէ (այսինքն՝ չէր կատարվում), կաթիլք տեղից փախչում, ուրիշ տեղ էր վեր ընկնում.—Որոնք որ լսել էին՝ ասում էին՝ Սոսն է, որոնք չէ. ասում էին... (Պո.): Թող նա գնա, իսկ դու ո՛չ (այսինքն մի՛ գնար): Ես քո գիրքն առա և ոչ նրա: Լույսը բացվեց թե չէ, նրանք ճանապարհ ընկան (այսինքն՝ լույսը բացվեց թե չբացվեց): Գնո՞ւմ ես թե ո՞չ.— Կգա՞ս թե չէ՞: Մարդ պիտի շարունակ աշխատի հառաջադիմել, ապա թե ոչ՝ Կհետադիմի (այսինքն՝ ապա թե չաշխատի հառաջադիմել...): Ես պիտի ասածս անեմ, թե չէ՝ սև հագնեմ... Գարեգինը մի քիչ բարկացավ, որ գուցե ուղարկի տուն, բայց տեսավ, որ չէ՛, աղջկա գույնը դարձավ պատի ծեփ.— Զարթնում, տեսնում է, որ չէ, աչքին է երևացել. տեսածը երազ է եղել (Պո.):

ՀԱՍՏԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՐՑԱԿԱՆ ԽՈՍՔԵՐ

216. Խոսքերը՝ նայելով խոսողի հարաբերությանը լսողի հետ՝ լինում են հաստատական և հարցական:

Հ ա ս տ ա տ ա կ ա ն ասվում են այն դրական կամ բացասական խոսքերը, որոնցով խոսողը մի բան ասում, հայտնում է կամ իրամայում է ուրիշին. օրինակ՝ Գնա՛, իմ որդի, աշխարհքս անցի՛ր, պանծալի անուն մեծի դու ստացի՛ր.—Ու գնաց որդին: Նա էլ հետ չեկավ:

Հ ա ր ց ա կ ա ն կոչվում են այն դրական կամ բացասական խոսքերը, որոնցով խոսողն ուրիշից իմանալ է ուզում՝ ինչ որ ինքը չգիտե կամ հավաստի չգիտե: Այս պատճառով ամեն հարցական խոսք պահանջում է և պատասխան, որ տալիս է խոսակիցը:

Պ ա տ ա ս ի ա ն ա կ ա ն խոսքերը հաստատական խոսքեր են միայն, հաճախ զեղչական ձևով: Օրինակ՝ Սաքոն կգա՞, այնպես չէ՞. տերտեր:—Հա՛, որդի, իհարկե կգա:

Հրամայական խոսքերը չեն կարող իբրև հարցական գործածվել:

217. Հարցումները լինում են երեք տեսակ՝ հավաստիական, իրացական և ճարտասանական:

Հավաստիական հարցը վերաբերում է խոսքի այս կամ այն մասի ստուգությունը: Հարցնողին հայտնի է խոսքի այս կամ այն մասը (ենթակա, ստորոգյալ և այլն), բայց ոչ հաստատ. ուստի նա հավաստի տեղեկություն ստանալ է ուզում. օրինակ՝ Դուք տոմսակ եք ուզում գնել.—Այո՛ (Շիրվ.):

1. Հավաստիական հարցը կարող է դրվել խոսքի ամեն մասի վրա ևս: Պատասխանական խոսքի մեջ առանձնապես շեշտվում է խոսքի այն մասը, որի հավաստիությունն է ցանկանում իմանալ: Կարցնողը: Օրինակ՝ Դու տուն գնացիր.—Դու տո՞ւն գնացիր. Դու տուն գնացի՞ր: Պատասխանը նայելով հարցերին՝ լինում է՝ Այո՛, ես գնացի տուն.—Այո՛, ես տո՞ւն գնացի.—Այո՛, ես գնացի՛ տուն:

2. Հավաստիական հարցական խոսքերի մեջ հաճախ դրվում են մի՞թե, արդյո՞ք եղանակական մակբայները, կամ թե խոսքի վերջից ավելանում է հա՛, չէ՛, քե՛ չէ՛ իբրև մի գեղչական խոսք: Օրինակ՝ Գալիս ես, թե չէ՞:—Խլեցի՛ր, հա՛:—Ո՞վ է հայր. մի՞թե նա է, որ խոսում է հայ լեզվով (Գ.-Ք.): Արդյոք գալո՞ւ է մի օր, ժամանակ (Բաֆ.):

3. Հավաստիական դրական հարցի պատասխանը, երբ դրական է, տրվում է սովորաբար հաստատական այս՝ (ժողովրդ. հա՛), իսկ երբ բացասական է, ո՛չ, չէ՛ մակբայներով, հաճախ նաև: Ետևյալ մակբայներով՝ անշուշտ, հարկավ, իհարկե, անտարակույս և այլն. կամ, երբ պատասխանը ժխտական է, բնավ, երբեք, ամենևին և այլն: Այո՛, ո՛չ, չէ՛ բառերը մենակ, ինչպես մի դերանուն դրվելով ամբողջ խոսքի տեղ, կազմում են մի պատասխանակալ խոսք. բայց դրանց ետևից սովորաբար կրկնվում է նաև հաստատական պատասխանական խոսքը: Օրինակ՝ Նավավա՛ր, ջրանցքը շա՛տ երկար է.—Այո՛. պարո՛ն. շուտով երկուսը կլինի, ուշ է, չէի՛նք կամենալ հետ դառնալ.—Ո՛չ, գնանք դեռ:—Հավանեցի՛ր ինձ.—Իհարկե (Շիրվ.):—Հիշո՞ւմ ես հորդ, Լեոն.—Իհարկե, շատ լավ եմ հիշում (Շիրվ.):

Բացասական հարցի պատասխանը երբ դրական է, տրվում է ինչպե՛ս չէ՛ բառերով, իսկ երբ բացասական է, ո՛չ. չէ՛ բառերով. օրինակ՝ Ճանապարհը չե՛նք կորցրել.—Ինչպե՛ս չէ՛, կորցրել ենք:—Ճանապարհը չե՛նք կորցրել.—Չէ՛. չէ՛:

218. Լրացական հարցը վերաբերում է խոսքի այս կամ այն մասին, որ հայտնի չէ հարցնողին. ուստի և նա պատասխա-

նով ուզում է իմանալ այն: Օրինակ՝ Դու ո՞ւր էիր մի քիչ առաջ—
ես տա՛նն էի:

Լրացական հարցերը տրվում են խոսքի ամեն մի մասի համար,
որևէ հարցական բառով (ո՞վ, ի՞նչ, ո՞ւր, ե՞րբ, ո՞րքան, ի՞նչ անել,
ի՞նչ լինել և այլն), որին պատասխանի մեջ փոխանակում է մի
որոշ գաղափար հայտնող բառ: Հարցին պատասխանող բառն
առանձնապես շեշտվում է և կարող է մենակ մի ամբողջ զեղչական
խոսք կազմել: Օրինակ՝ Ու՛ր ես շտապում.— Թատրոն (Շիրվ.):

219. Ճ ա Ր Մ ա ս ա ն ա կ ա ն հ ա Ր ց ա կ ա ն խոսքը, լինի
հավաստիական թե լրացական, միայն ձևով, ըստ երևույթին, հար-
ցական է, իսկ նշանակությամբ հաստատական է: Հարցնողն ինքը
գիտե հարցի պատասխանը, բայց փոխանակ հաստատական խոսք
կազմելու, հարց է տալիս ունկնդրին և երբեմն ինքն էլ դառնում,
պատասխանում է: Օրինակ՝ Երբ հունական գիտություններն սկսան
մտնել Հռոմի մեջ, փիլիսոփայական դրույթյուններից ո՞րն էր որ
ավելի զրավեց Հռոմայեցոց միտքն ու սիրտը:— Ստոյիկյան վար-
դապետությունը, որովհետև սա ավելի հարմար էր կյանքի հետ
(Պալ.): Բանն ո՞վ անի,— ես ու դուն. հացն ո՞վ ուտի,— ես ու դուն
(Ա.—Պո.): Գողն ի՞նչ կուգի,— մութը գիշեր (Ա.): Հիմի՞ էլ լռենք,
եղբարք, հիմի՞ էլ, երբ մեր թշնամին իր սուրն է դրել... (Գ.—Ք.):

1. Լրացական, ինչպես և լրացական-ճարտասանական հարցա-
կան խոսքերի սկզբում հաճախ դրվում են այս, այդ, այն ցուցական-
ները, որոնք գերացնում են հարցումը. օրինակ՝ Այն ո՞վ է կանգ-
նած ամբիոնի վրա: Այդ ի՞նչպես լավ ես արել այդ բանը: Այդ ո՞ւր
ես այդպես շտապում:

2. Դրական ճարտասանական հարցերն ունին բացասական
նշանակություն, իսկ բացասականները՝ դրական. օրինակ՝ երբ
բանաստեղծը գրում է՝ «Հիմի՞ էլ լռենք, եղբարք», ուզում է ասել,
որ «Հիմի էլ չլռենք»: Ո՞վ մատնիչ... Ե՛ս, Վասա՞կ:— Ի՞նչ ասես,
որ նա չանի (այսինքն՝ ինչ ասես՝ նա կանի.— նա ամեն ինչ կանի):
Ի՞նչ ասես, որ իմ տանը չգտնվի.— Ո՞ր այգումն ասես, որ այսօր
ուրախություն չլինի. ո՞ր թմբերի ու ծառերի տակին ասես, որ
հայի աղջիկ չլինի.— Աշտարակու գինին ո՞ւմ վրա ասես, որ շնորհքն
ու զորությունը ցույց չտա.— Ո՞ւմ գլխով լինի, որ այս քամին անց
չկենա (Պո.): Մառ կա՞, որ գլխովը քամի անց չկենա (Ա.):

Ման. 1. Հարց ու պատասխանը սովորաբար զանազան անձեր են տալիս. երբ միևնույն մարդը թե հարցն է տալիս և թե պատասխանը, հանդարտ խոսվածքը փոխվում, դառնում է երկախոսություն միևնույն անձի մեջ, որով և խոսքը կենդանություն ու շարժում է ստանում: Ծարտասանական հարցը խոսքին եռանդ է տալիս և այն ժամանակ, երբ լույ չարց է տրվում, առանց պատասխանի. որովհետև հարցնողը փոխանակ ինքը հաստատելու մի բան, որ ստույգ գիտե, լսողին դառնալով՝ նրանից է հաստատություն ուզում: Այս վերջին տեսակի ճարտասանական հարցերը շատ գործածական են մանավանդ հասարակ խոսակցության ժամանակ. մեր ուսման հիմնական աղբյուրն է առանձնապես իրեն տված հարցի պատասխանը մի ճարտասանական հարցով տալու Օրինակ՝ երբ մեկին հարցնում են «Դու գնացի՞ր», փոխանակ պատասխանելու «Ձէ, չգնացի», ասում է՝ «Ո՞վ գնաց որ» կամ «Ն՞րե գնացի»։ Փափաքը երեխա էր, ոչ տարավ ոչ բերեց թե՛ ո՛ւր աս Սոս (Պո.— այսինքն՝ Սոսը չկա):

Ման. 2. Հաստատական կամ հարցական խոսքերը երբեմն արտահայտում են խոսողի հափշտակությունը, հիացումն ու հրճվանքը կամ զարմանքը և այն ժամանակ այդ խոսքերն ասվում են բացազանչական կամ զարմացական. օրինակ՝ Հրաշալի՜ են աստղերը... Ո՛հ, ի՞նչ անուշ և ի՞նչպես զով առավոտուց փչես, հովիկ (Պեշիկ.)։ Ա՛խ, ո՛ւր է թե՛ մի տեսնեի նրան— Դուք չե՞ք տեսնւ։

Մարդկային հոգու կրթերն ու զգացումները սակայն խիստ բազմազան են. ուստի խոսքերն այս կողմից կարելի էր բաժանել ոչ միայն բացազանչական ու զարմացական, այլև ուրիշ բազմազան տեսակների, որոնք նուրբ տարբերություններով զանազան են իրարուց։ Բայց այսպիսի բաժանումն ավելորդ է, որովհետև խոսողի կիրքն արտահայտվում է առաջնությունամբ և առանձին նշանակություն չունի խոսքի կազմության տեսակետից։

Ման. 3. Խոսքի առաջնությունը կամ եղանակավորումը հիմնված է ձայնի ուժի կամ շեշտի, բարձրության և տևողության կամ ամանակի վրա։ Խոսքի մեջ այս կամ այն բառը՝ նայելով իր նշանակությանը խոսքի մեջ՝ ձայնի տարբեր ուժով է արտասանվում. ամենից կարևոր բառը, որի մեջ է մտքի իսկական ուժը, իր վրա կրելով խոսքի գլխավոր շեշտը, առանձնապես զորեղ է արտասանվում, քան մյուս բառերը, որոնց շեշտերն աստիճանավորվում են իրենց իմաստի կարևորության համեմատ (տե՛ս §§ 200, 202)։ Ձայնի բարձրությունն ու ամանակը կախված են խոսքի տեսակներից. հաստատական խոսքերի մեջ խոսքի ձայնը սովորաբար ընկնող է խոսքի վերջում, իսկ հարցական, մանավանդ հավաստիական հարցական խոսքերի մեջ՝ բարձրացող։ Ձայնի ամանակը, այսինքն խոսքի մեջ այս կամ բառի երկար կամ կարճ արտասանվելը, կախված է գլխավորապես խոսքի արտահայտած կրթերից ու հուզումներից. բացազանչական և զարմացական խոսքերի մեջ սովորաբար երկար են արտասանվում այն բառերը, որոնց մեջ է բացազանչական կամ զարմացական իմաստը։ Այս ընդհանուր կանոնից հետո պետք է նկատել, որ զանազան անշատներ միևնույն խոսքը զանազան կլ ուժով, բարձրությամբ և տևողությամբ են արտասանում։ Խոսելու եղանակի վրա մեծ ազդեցություն ունին նաև բնական հատկությունը, խոսողի սեռը, տարիքը, սովորությունը, վայրկյանի հոգեկան վիճակը և այլն։ Բարբառների մեջ ևս խոսվածքի եղանակները տարբեր տարբեր են. ուստի և ո՛րոնդացի լինելն ևս ազդում է խոսքի եղանակի վրա։

ԽՈՍՔԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԲԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԻ

Բայի եղանակները, ժամանակները և կերպերը

220. Բայի եղանակները ցույց են տալիս խոսողի վերաբերմունքը խոսքի բովանդակության նկատմամբ:

Բայի եղանակները, ըստ այնմ և խոսքերը, լինում են՝ սահմանական, ենթադրական, հարկադրական, հրամայական և բղձական: Առաջին երեք եղանակներով կազմվում են դատողություններ, որոնցով արտահայտվում է տրամաբանական դատողությունը իբրև իրական, հնարավոր և անհրաժեշտ. իսկ վերջին երկուսով կազմվում են ցանկություններ, խոսքեր, որոնք ցույց են տալիս ցանկություն և հրաման կամ արգելք:

221. Բայի ժամանակները, որոնք ցույց են տալիս, թե երբ է կատարվում եղելությունը, երբ են՝ ներկա, անցյալ և ապառնի: Ներկան այն վայրկյանն է, որի մեջ գտնվում է խոսողը. անցյալը խոսելու վայրկյանից առաջ ընկնող ժամանակամիջոցն է, իսկ ապառնին՝ խոսելու վայրկյանից հետո ընկնող ժամանակամիջոցը:

222. Բայի ժամանակներից անբաժան են և բայի կերպերը, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպիսի հատկություն ունի գործողությունը մի որոշ ժամանակակետի՝ ներկայի, անցյալի կամ ապագայի նկատմամբ: Բայի կերպերը չորս են.

1. Կատարվող կերպ, որ ցույց է տալիս մի որոշ ժամանակակետի նկատմամբ շարունակվող, այսինքն սկսված և չվերջացած, հարաձիգ գործողություն՝ նա հիմա, այս րոպեիս գնում է, գնալիս կլինի: Նա երեկ ժամի 5-ին դեռ գնում էր, գնալիս կլինե:

2. Կատարված կերպ, որ ցույց է տալիս մի որոշ ժամանակակետի նկատմամբ արդեն կատարված, վերջացած գործողություն. օրինակ՝ նա հիմա գնացել է, գնացած կլինի: Նա երեկ ժամի 5-ին արդեն գնացել էր, գնացած կլինե:

3. Կատարելի կերպ, որ ցույց է տալիս մի որոշ ժամանակակետի նկատմամբ դեռ նոր կատարելի, ապագա գործողություն. օրինակ՝ նա հիմա գնալու է, գնալու կլինի: Երեկ ժամի 5-ին նա դեռ նոր գնալու էր, գնալու կլինե:

4. Պարզ կերպ, որ ցույց է տալիս սոսկ գործողություն մի որոշ ժամանակակետում, առանց ուշադրություն դարձնելու նա-

խորդ երեք կերպերին—գործողության տեսական, վերջացած կամ կատարելի լինելուն. օրինակ՝ զնացի, կգնամ:

223. Բայի շորս կերպերից յուրաքանչյուրը կարող է երեք ժամանակի՝ ներկայի, անցյալի և ապառնու նկատմամբ ևս ստնվել, այսինքն ամեն գործողություն կարող է առնվել իբրև սոսկ գործողություն ներկայի, անցյալի և ապառնու նկատմամբ (կգնամ, կգնայի, գնացի), կամ կարող է կատարվող, կատարված և կատարելի լինել և՛ ներկայի նկատմամբ (գնում է, գնացել է, գնալու է), և՛ անցյալի նկատմամբ (գնում էր, գնացել էր, գնալու էր), և՛ ապառնու նկատմամբ (գնալիս կլինի, գնացած կլինի, գնալու կլինի):

Բայի պարզ ձևերը, որ կազմված են բայի բնից (զրանց հետնա և ենթադրականն ու հարկադրականը), ցույց են տալիս սոսկ գործողություն և բայի պարզ կերպերն են (գնամ, գնայի, կգնամ, պիտի գնամ, գնացի, գնա՛), իսկ բաղադրյալ ժամանակները կազմում են մյուս կերպերը: Ժամանակը, որի նկատմամբ առնվում է գործողությունը, արտահայտվում է օժանդակ բայով. իսկ կերպը, որով առնվում է գործողությունը, արտահայտվում է դերբայներով: Անկատար դերբայով կազմվում է կատարվող կերպը (գնում է, գնալիս կլինի), անցյալ դերբայներով կազմվում է կատարված կերպը (գնացել է, գնացած կլինի). իսկ ապառնի դերբայով կատարելի կերպը (գնալու է, գնալու լինի):

1. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ՆՂԱՆԱԿ

224. Սահմանական եղանակը ցույց է տալիս մի եղելություն, որ իրոք գոյություն ունի: Սահմանականն իրականության եղանակն է. ուստի և այս եղանակով ասված խոսքի բովանդակությունը միշտ համապատասխան է իրականությանը, եթե միայն, իհարկե, խոսողը չի սխալվում կամ սուտ խոսում:

225. Սահմանականն ունի կատարվող, կատարելի և կատարված կերպերը միայն ներկայի և անցյալի նկատմամբ, իսկ պարզ կերպը միայն անցյալի նկատմամբ: Առանձին խոնարհման ձևեր չկան բոլոր շորս կերպերի համար ևս ապառնի ժամանակի նկատմամբ, իսկ պարզ կերպի համար նաև ներկայի նկատմամբ: Մյուս կողմից այս եղանակը կատարված կերպի համար ունի կրկին ձևեր՝ վաղակատար և հարակատար, որոնք նշանակությամբ տարրեր են: Լստ այսմ սահմանականն ունի հետևյալ ինը խոնարհման ձևերը՝

**Ժամանակակետի, որի նկատմամբ առնվում է
գործողություններ**

Կերպերը	I Ներկա	II Անցյալ	III Ապառնի
I Կատարվող	1. Ներկա գնում եմ	2. Անկատար անցյալ գնում էի	
II Կատարելի	3. Ապառնի գնալու եմ	4. Ապառնի անցյալ գնալու էի	
III Կատարված	5. Վաղակատար գնացել եմ	6. Վաղակ. անցյալ գնացել էի	
	7. Հարակատար գնացած եմ	8. Հարակատ. անց. գնացած էի	
IV Գարդ		9. Անցյալ կատարյալ գնացի	

Ներկա և անցյալ ժամանակակետեր

1. Ն ե ռ կ ա ն ց ույց է տալիս մի տևական եղելություն. որ իրենում է խոսելու վայրկյանին և դեռ շարունակվում է հարածիգ, չի վերջացած: Դա բուն ներկա կամ անկատար ներկա է:

2. Ա ն կ ա տ ա ռ ա ն ց յ ալ ը ց ույց է տալիս մի եղելություն, որ խոսելու վայրկյանին արդեն անցած է, բայց մի անցյալ ժամանակակետում դեռ շարունակվում է, չի վերջացած: Օրինակ՝ երբ մեկին տեսնում ենք մեր խոսելու միջոցին հարածիգ գործողության մեջ, որ դեռ շարունակվում է, ասում ենք՝ Այս րուպեիս որ խոսում եմ, նա զնում է: Իսկ երբ անցյալում ենք տեսել մի նույնպիսի հարածիգ գործողության մեջ, ասում ենք՝ Այդ ժամանակ (երեկ, ժամի 5-ին) նա զնում էր:—Նա տուն էր գնում, երբ ես հանդիպեցի նրան: Հա՛, ի՞նչ էի ասում (Շիրվ.):

3. Ա պ առ ն ի ն ց ույց է տալիս մի գործողություն, որ խոսելու վայրկյանից հետո է ընկնում, ներկայի նկատմամբ դեռ նոր կատարելի է. օրինակ՝ Այս րուպեիս որ խոսում եմ, նա դեռ նոր զնալու է:

4. Ա պ առ ն ի ա ն ց յ ալ ը ց ույց է տալիս մի գործողություն. որ ներկայի նկատմամբ արդեն անցած է, բայց մի անցյալ ժամա-

նակակետի նկատմամբ դեռ հետո կատարելի է. օրինակ՝ Երեկ, ժամի 5-ին նա դեռ նոր գնալու էր:

Ապառնին և ապառնի անցյալն իրենց բնավորությամբ ցույց են տալիս հարածիզ, տևական վիճակ կամ մտադրություն մի բան անելու. միայն ապառնի ժամանակի ենթական խոսողի ներկայում է, հարակայում մի այդպիսի վիճակի կամ մտադրության մեջ, իսկ ապառնի անցյալինը մի անցյալ ժամանակում. ուստի առաջինն իսկապես մի ներկա ժամանակ է, կամ ապառնի ներկա, իսկ երկրորդը՝ մի անցյալ ժամանակ:

5. Վ ա դ ա կ ա տ ա ր ը ցույց է տալիս մի անցյալ գործողություն, որի անցած, վերջացած լինելն առնվում է ներկայի նկատմամբ. գործողությունը մտածվում է իբրև խոսելու վայրկյանից առաջ անցած, բայց նրա ազդեցությունը կամ հետևանքը հարատևում է մինչև խոսողի ներկան, որը միշտ նկատի ունի խոսողը: Այս պատճառով այս ժամանակն իր բնավորությամբ իսկապես մի ներկա ժամանակ է կամ վաղակատար ներկա: Օրինակ՝ Այժմ երբ խոսում եմ, նա գնացել է:

6. Վ ա դ ա կ ա տ ա ր ա ն ց յ ա լ ը ցույց է տալիս մի գործողություն, որ մտածվում է մի անցյալ ժամանակակետից առաջ անցած, կամ որի անցած, վերջացած լինելն առնվում է մի անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ: Օրինակ՝ Երեկ, ժամի 5-ին նա գնացել էր:

7. Հ ա ր ա կ ա տ ա ր և 8. Հ ա ր ա կ ա տ ա ր ա ն ց յ ա լ ժամանակները նշանակությամբ նույնանում են վաղակատար ներկայի և անցյալի հետ, միայն անանցողական, երբեմն և անցողական բայելի այս ժամանակների մեջ առանձնապես շեշտվում է անցյալ գործողության հետևանքը, որ իբրև մնայուն դրույթուն հարատևում է՝ հարակատարինը մինչև խոսողի ներկան,— ուստի և այս ժամանակն իսկապես մի ներկա ժամանակ է կամ հարակատար ներկա,— իսկ անցյալինը մինչև մի անցյալ ժամանակակետ. մինչդեռ վաղակատար ժամանակները հայտնում են պարզապես ներկայի կամ անցյալի նկատմամբ կատարված եղելություն՝ առանց առանձին ուշ դարձնելու գործողության հետևանքի իբրև դրություն հարատևելու վրա: Օրինակ՝ Երեխան այսօր ֆեն՝ է:— Այո՛, ֆեն է և այժմ էլ դեռ ֆեն է:

Դրության մնայուն հարատևությունը շեշտելու համար՝ երբեմն եմ օժանդակի տեղ դրվում եմ ունիմ, կամ բայերը, առաջինը անցողական նշանակությամբ, երկրորդը՝ անանցողական. բայց երբեմն

կամ բայով կազմված ձևերն են, երբ խոսքին տալիս են պատահմունքի ու հաղվադիսութեան նշանակութիւն, առնվում են անցողական նշանակութեամբ: Օրինակ՝ Նա երեխան գրկած ունի: Նա ձեռքին բռնած ունեւ մի վառած ջահ: Դեռ շատերը գրիչ երեքք ձեռք առած շունին.— Մի քիչ լոբի ունինք ցանած.— Սրեք շաբաթը մի անգամ որոշալ տեղերում տեսակցութիւն ունենն նշանակած.— Սրիորդը համեստութիւնից և ամոթխածութիւնից աչքերը շարունակ գետնին ունի ձգած (Պո.): Ես այդպիսի բան ասած չունիմ (Մուր.): Նրա վրա մի ծածկոց կար քաշած: Մեջդ մի ամենապատվական հոգի կա թաքցրած (Պո.):— Այդպիսի բան լսած կա՞ս (այսինքն՝ պատահել է քեզ լսել): Իմ օրումն այսպիսի բան տեսած չկամ:

Դրութեան հարակայութեան նշանակութեամբ գործ են ածվում.

ա) Կրավորական բայերը. օրինակ՝ Մեխքներից ոմանք ստորագրված էին պարսից խաների իշխանութեանը. նրանք իրենց դիրքը չկորցնելու համար՝ ստիպված էին խոնարհել խաների բոլոր պահանջներին: Նրա առաջին գրված էր ջրով լիքը մի կավա պնակ: — Գետնի վրա տարածված էր մի բազմութիւն: Շուրջանակի շարված էին զինվորներ: Ամեն ինչ տրուված է այժմ: Իրանք միմյանց հետ կապված են: Նրա մարմինը հո երկաթից շինված չէ: Այժմ պատիվս փրկված է: Խեղճ աղջիկ, խոսքի իրավունքից զրկված ես:

բ) Զեղոք բայերը. օրինակ՝ Ինքն եկած է յուր վրա դրած պարտականութիւնը կատարելու Ի՞նչ է պատահել. էլի բարկացած ես: Քարն առաջին վեր ընկած էր և շէր տեսնում: Նրանց ձիանքը թամբած՝ սանձը գլուխներին կանգնած են: Զենքի մասին գաղափար մեռած էր նրանց մեջ: Երեսի գույնը գնացած է: Համեցե՛ք, ճանապարհից եկած ես, հոգնած ես: Նրա աչքերը սևեռած են զեպի պարտիզի դռնակը: Այսպես և՛ պառկել, նստել, հարբել, թմրել, հասնել, անցնել, կպնել, թողո՞մել, պարապել, հանգել, դարմանալ և այլն. բոլոր բայերը, երբ մնայուն դրութիւն են ցույց տալիս:

գ) Անցողական բայերը, որոնք ստանում են սովորաբար անանցողական, հատկապես կրավորական իմաստ: Աստուծո անեծքը գրած է մեր ճակատի վրա: Վերարկուն պատից կախած է: Դուռը ներսից փակած էր: Կաթսան մաքուր կլայեկած է: Արդեն գործը կարգի դրած է: Մի անկյունում գրատախտակն է կանգնեցրած՝ կավիճն ու սպունգը վերան պատրաստ: Դպրոցի պատերի վրա խոշոր տառերով աշակերտաց պատիժների թիվն ու շափն էր որոշած. տակերին էլ մի տող առանձին բոլորգրերով զատած էր. «կարգա՛

ու դողա՛ն: Դսրոցի ճակատին բերրի վրա մի դարակ էր ամրացրած... նույն տեղը փոքրիկ մահիճն էր ձգած: Նրա հագուստը մի հին փալասի կտոր է, որ երկու ծայրերից այծի մազից հյուսված դերձանով վրան ամրացրած է: Մի օր հայտնեց նա, որ երկնքից իրան և յուր սերնդին սլարդեած է հավիտենական շնխություն արտոնություն և իրավունք: Քաղաքը երեք կողմից շրջապատած է բարձրադիր լեռներով: Լեռնալին երկրի կանաչ մակերևույթը ծածկած է բարձր և դալար խոտերով: Ինչպես ասած է՝ սուտ կուրացան:

դ) Երբեմն և անցողական բայերը՝ պահելով իրենց անցողական նշանակությունը: Այս դեպքում, սակայն, նմ օժանդակ բայի տեղ սովորաբար դրվում է ունիմ բայը: Օրինակ՝ Կարծես թե երբեք հայ աշխարհում՝ բարձր դասակարգ, տիրող իշխանություն գոյություն ունեցած չէ.—Այս տեղը մի հարյուր անգամ տեսած կլինեք. սկի միտը չէր գալի, թե մի օր այսպես տեսած է. պապերիցն էլ չէր լսած.—Ես նկատած չէի, վրանի ետևը մի մեծ տրցակ մահակներ կշտած, դրված էին.—Պստիկ հարսները հարսանիքից դեսը մոր երես չեն տեսած.—Ով էր լսած թե... Մի հնադարյան ջրի փարշ դրած են նրա մոտ.—Իմ օրումն այսպես ախորժակով ջուր չէի խմած (Պո.):

9. Ա ն ց յ ա լ կ ա տ ա ռ յ ա լ ը ց ու չ ց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետում ընկնող սոսկ եղելություն, բոլորովին տարբեր մյուս անցյալ ժամանակներից:

ա) Անցյալ կատարյալը մի անցյալ ժամանակակետից առաջ ընկնող գործողություն չի ցույց տալիս, ինչպես վաղակատար անցյալը (երեկ, ժամի 5-ին գնացել էի), և ոչ անցյալ ժամանակակետից հետո եկող գործողություն, ինչպես ապառնի անցյալը (երեկ, ժամի 5-ին դեռ նոր գնալու էի). այլ, ինչպես անկատար անցյալը, հենց իրեն անցյալ ժամանակակետի մեջ ընկնող մի գործողություն, անկատար անցյալից այն տարբերությամբ, որ մինչ վերջինը ցույց է տալիս հարածիգ, տևական եղելություն, որի սկիզբն անցյալ ժամանակակետից առաջ է ընկնում,—անցյալ կատարյալն ընդհակառակն ցույց է տալիս առանց տևականության մի սոսկ գործողություն, որ սկսվում և մի անգամից կատարվում, վերջանում է անցյալ ժամանակակետում: Օրինակ՝ Երեկ, ժամի 5-ին նա գնում էր—գործողությունն սկսված է ժամի 5-ից առաջ և ժամի 5-ին դեռ հարատևում է.—Երեկ, ժամի 5-ին նա գնաց—գործողությունն սկսվում և վերջանում է ժամի 5-ին առանց տևականության:

բ) Անցյալ կատարյալն առանձնապես տարբերվում է նաև վաղակատար ու հարակատար ներկաներից: Անցյալ կատարյալը ցույց է տալիս մի անցյալ գործողություն, որի ազդեցությունը կամ հետևանքը չի հարատևում ոչ ներկայում և ոչ անցյալում, և որ խոսողի ներկայի հետ հարաբերություն չունի. խոսողը ոչ թե ներկան նկատի ունի, ինչպես վաղակատար և հարակատար ներկաների համար, այլ միշտ այն անցյալ ժամանակակետը կամ վայրկյանը, որի մեջ կատարվում, վերջանում է գործողությունը: Օրինակ՝ երբ մեկն ասում է՝ Նրա ձիու պայտն ընկել է: Քաղաքը... երեք կողմից շրջապատված է բարձրադիր լեռներով, իսկ շորորոգ կողմը բնությունը հառաջ է բերել մի ոչ շատ լայնանիստ հարթահատակ հովիտ.— Ես ոչ նրա ծննդյան տեղն եմ տեսել և ոչ ոտքս Տաճկաստանի հողի վրա եմ դրել (Պո.),— խոսողը միշտ նկատի ունի ներկան, որի մեջ այս կամ այն կերպ հարատևում է գործողության հետևանքը: Իսկ, ընդհակառակն, երբ ասվում է՝ Նրա ձիու պայտն ընկավ.— Ես ոչ նրա ծննդյան տեղը տեսա և ոչ ոտքս Տաճկաստանի հողի վրա դրի,— խոսողը մտքում ունի այն անցյալ որոշ վայրկյանը, երբ մի անգամից կատարվում, վերջանում է գործողությունը. ուստի և նա չի կարող անցյալ կատարյալով ասել. «Քաղաքը երեք կողմից շրջապատվեց լեռներով, իսկ շորորոգ կողմը բնությունը հառաջ բերեց մի ոչ շատ լայնանիստ հարթահատակ հովիտ»,— որովհետև նա չի կարող այդպիսի մի բնական գործողության վայրկյանը նկատի ունենալ, եթե միայն իհարկե երևակայությամբ ինքն իրեն չի դնում այն վայրկյանին, երբ բնության մեջ առաջ են եկել լեռներն ու հովիտները:

Վաղակատար ներկայի և անցյալ կատարյալի բնավորությունների վրա հիմնված են նրանց գործածությունները, այն է՝ ամեն անորոշ ժամանակում կատարված գործողություն, որի հետևանքը. կամ որից ծագած մնայուն դրությունը միայն ծանոթ է խոսողին, կամ որի մասին խոսողն ուրիշից է լսել, օտարի վկայությամբ է խոսում, կամ հետևանքից մակաբերում է գործողությունը և այլն, դրվում է վաղակատար (կամ հարակատար) ներկայով և ոչ անցյալ կատարյալով: Օրինակ՝ երբ մեկը փողոցով անցնելիս տեսնում է մի սպանված մարդ, նա տուն մտնելիս, չի ասում՝ փողոցում մի մարդ սպանեցին.— որովհետև նա այդ ձևով ինքն իրեն դնում է գործողությունը կատարելու վայրկյանին, մտքում ունի սպանության վայրկյանը, և լսողները կկարծեն, թե նա ներկա է եղել սպանության գործին,— այլ ասում է՝ փողոցում մի մարդ են սպանել,— որով գործո-

ղությունը դրվում է մի անորոշ ժամանակում և վերցվում է ներկայի նկատմամբ անցած մի գործողություն, և լսողները շեն կարծում՝ նա ներկա է եղել սպանությանը: Այսպես և՛ Այս գիշեր անձրև եկավ.— ես զարթուն էի, անձամբ տեսա և իմացա անձրև գալը.— Այս գիշեր անձրև է եկել,— ես քնած եմ եղել և առավոտը անձրև գալու հետևանքը տեսել և իմացել եմ, կամ ուրիշներն ինձ ասել են, որ անձրև է եկել: Ինքն իրեն համար խոսողն ևս կարող է ասել՝ Ես գնացել եմ նրա մոտ.— Ես գնացի նրա մոտ,— առաջին ձևով խոսողը միայն ներկայի նկատմամբ մի անցած գործողություն է առնում և իրեն չի դնում այլևս այն վայրկյանի մեջ, երբ ինքն այդ գործողությունը կատարել է. մինչդեռ երկրորդ ձևով խոսողն, ընդհակառակն, մտքում ունի անցյալ վայրկյանը:

Ապառնի ժամանակակից

226. Ապառնի ժամանակի նկատմամբ մեր լեզուն չունի ոչ մի կերպի համար առանձին խոնարհման ձևեր. այդ հարաբերություններն արտահայտվում են ներկայի և անցյալ կատարյալի հարաբերության ձևերով: Պետք է նկատել, սակայն, որ ամեն ապագայում ընկնող գործողություն ըստ ինքյան անհաստատ, անստույգ է, որով և մենք կարիք չենք զգում շատ անգամ ապագայում դնելու իրապես կատարվող, կատարված և կատարելի, կամ սոսկ անցյալ գործողություն, այլ ավելի պետք ունինք այդպիսի գործողություն ենթադրելու կամ անհրաժեշտ համարելու. ուստի ապառնի ժամանակի նկատմամբ գործողության չորս կերպերն արտահայտվում են ավելի ենթադրական ու հարկադրական եղանակներով, քան սահմանական եղանակով: Ապագայի նկատմամբ կարող ենք միշտ միայն մի իրական մտածություն, դիտավորություն ունենալ մի բան անելու. ուստի և միայն մի սահմանական ապառնի ունինք, կատարելի կերպի ապառնին՝ գնալու եմ, որ ցույց է տալիս ներկայի նկատմամբ ապագայում ընկնող մի իրական գործողություն, որի իրականությունն առնվում է ոչ թե իսկապես ապագայի գործողության համար, այլ ներկայի մտադրության, որ ունինք ապագայում մի բան անելու: Բայց և այնպես, երբ կարիք զգացվի երևակայությամբ ապագայում կատարվող, կատարված և կատարելի իրական գործողություն դնելու, գործ են ածվում սահմանական եղանակի ներկայի նկատմամբ կազմված ձևերն և անցյալ կատարյալը, և այդ ժամանակ գործողության ապագայում դրվելը որոշվում է

որևէ ուրիշ բառով, կամ մի այնպիսի դրուժյամբ, որ թյուրիմացություն չի առաջ գալիս: Այսպես գործ են ածվում ապառնու համար իբրև՝

1. Կատարվող կերպ, օրինակ՝ Մենք այսօր գնում ենք: Հիմա վաղը, ժամի 10-ին ինձ հետ գալի՞ս ես, թե չէ՞: Մենք էգուց ժամի 10-ին արդեն գնում ենք:—*Խոսողը գործողությունը մտածում է իբրև մի ապագա ժամանակակետում կատարվող, տևական ու իրական:*

2. Կատարված կերպ, օրինակ՝ Հենց որ եկել ես, կասեմ քեզ: Որ էգուց եկել ես, կտեսնե՛ս ինչ կանեմ:—*Գործողությունը դրվում է մի ապագա ժամանակակետի նկատմամբ իբրև կատարված:*

3. Կատարելի կերպ, օրինակ՝ Մենք վաղը, ժամի 5-ին ենք ճանապարհ ընկնելու: էգուց, ժամի 10-ին ես դեռ գնալու եմ նրա մոտ:—*Գործողությունը դրվում է մի ապագա ժամանակակետի նկատմամբ իբրև դեռ նոր կատարելի:*

4. Պարզ կերպ, օրինակ՝ Վաղը հենց որ բանից պրծաւ, կգաս ինձ մոտ:—*Գործողությունը մտածվում է մի ապագա ժամանակակետում իբրև պարզապես կատարված: Թող մնա մինչև մյուս հունձը. այն ժամանակն էլ ունեցաւ՝ կտաս, չունեցաւ՝ պահանջող չկա (Պո.):*

Երկրորդական բնավորություններ

227. Սահմանական եղանակը շունի ներկայի նկատմամբ պարզ կերպի համար առանձին ձև, և կարիք էլ չի զգացվում խոսողի ներկայում ընկնող առանց տևականության մի գործողություն արտահայտելու: Սակայն հաճախ անկատար ներկան և անցյալը կորցնում են իրենց իսկական տևական բնավորությունը և առնվում են մի տեսակ իբրև սոսի ներկա, կամ անցյալ: Այսպես երկրորդական բնավորությամբ գործ են ածվում՝

1. Ներկան իբրև «մշտական ներկա», երբ այս ժամանակով արտահայտվում են այնպիսի իրական, բացարձակ ճշմարտություններ, իրերի ընդհանուր մշտական բնավորություններ, մնայուն ընդհանուր հատկություններ, որոնք միշտ, ամեն ժամանակի համար ընդունելի են, և ոչ թե մի անգամ խոսողի ներկայում կատարվում են հարաձիգ,—*ինչպես որ է կատարվող կերպի ներկայի իսկական բնավորությունը: Օրինակ՝ Գայլը գազան է.—Ձմեռը ձյուն է գալիս.—Երկիրս պտտվում է արեգակի շուրջը.—Գարնանը ծառերը ծաղկում են,—այս խոսքերի մեջ ժամանակի գաղափարի որո-*

շությունը դուրս է ձգվում, և բայն արժեք է ստանում ամեն ժամանակի համար, որի մեջ է և խոսողի ներկան։ Այստեղ ոչ թե խոսելու վայրկյանին կատարվող մի տեական դեպքի մասին է խոսքը, այլ մի ընդհանուր ճշմարտության մասին, որ միշտ տեղի ունի. ոչ թե այն վայրկյանին, երբ ես խոսում եմ՝ գայլը գազան է, երկիրս պտտվում է արեգակի շուրջը, այլ միշտ էլ դայլը գազան է և այլն։— Նույնպես և երբ ասվում է՝ Նա արագ է խոսում,—կարող ենք հասկանալ մի որոշ դեպք. խոսողի ներկայում նա արագ է խոսում. բայց կարելի է հասկանալ և իբրև մի ընդհանուր հատկություն. նա իր բնածին հատկությամբ արագ է խոսում միշտ, արագ խոսող է։

2. Ներկան իբրև «առածական ներկա», երբ դրանով արտահայտվում են ընդհանուր կարծիքներ, առածներ, իմաստալից խոսքեր, որոնց ճշմարտությունն ընդհանուր ընդունված է և որոնց բովանդակությունն արժեք ունի ամեն ժամանակի համար։ Օրինակ՝ Մի բարի օրինակը ավելի է ներգործում, քան թե ամենալավ խրատները։ Զվածեղի սիրու թավի կոթն են պաշում (Ա.)։

Այս նշանակությամբ երբեմն գործ են նաև ածվում վաղակատարն և անցյալ կատարյալը։ Այս դեպքում անցյալով արտահայտվում է մի որոշ դեպք, որ մի անգամ անցյալում կատարվել է և ապա լսողին է թողնվում դրանից մի ընդհանուր ճշմարտություն հանել, թե ինչ որ մի անգամ անցյալում կատարվել է, նման պարագաների մեջ կարող է և ամեն ժամանակ կատարվել։ Օրինակ՝ Կատուն սատկել է (սատկեց), մկները մեյդան են առել (առան)։ Արավ գողություն, առավ թողություն.—Առան աշիկին, դուրս եկավ խաչիկին.— Սատկեց այն աքլորը, որ քեզ համար ոսկե ձու էր ածում (Ա.)։

3. Ներկան և անկատար անցյալը իբրև սովորության ներկա և անցյալ, երբ այս ժամանակներով արտահայտվում են այնպիսի եղելություններ, որոնք ոչ թե մի անգամ խոսողի ներկայում կամ մի անցյալ ժամանակակետում կատարվում են հարաձիգ, այլ իբրև ընդհանուր դիրք, կարգ, սովորություն հաճախ կատարվում են մի ժամանակաշրջանում, որի մեջ է և խոսողի ներկան. կամ թե կատարվել են մի անցյալ ժամանակաշրջանում։ Օրինակ՝ Հին եգիպտացիք իրենց մեռելները զմուսում էին, հույներն այրում էին, իսկ մենք այժմ թաղում ենք։ Հարսանիքները սովորաբար աշնանն ու ձմեռն են լինում։

4. Ներկան և անկատար անցյալն իբրև կրկնության ներկա և անցյալ, երբ պետք է պատմել մի շարք իրար հաջորդող այնպիսի եղելություններ, որոնք ոչ թե մի անգամ են հարաձիգ կատարվում

կամ կատարվել խոսողի ներկայում կամ մի անցյալ ժամանակակետում, այլ իբրև սովորություն, դիրք օրեցօր, տարեցտարի կրկնվում են անցյալում կամ մի շրջանում, որի մեջ է և խոսողի ներկան։ Օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ Նա առավոտները վաղ վեր է կենում, գնում է զբոսնելու, ապա գալիս նախաճաշում է և անմիջապես նստում է իր գործին,— մենք չենք մտածում մի չատ որոշ տևական գործողության մասին, որ հարաձիգ կատարվում է մեր խոսելու վայրկյանին. այլ դա մի սովորաբար կրկնված գործողություն է։ Նույնպես և երբ ասում ենք՝ Նա այս ամառ առավոտները վաղ վեր էր կենում, գնում էր մի ժամ զբոսնելու, ապա գալիս, նախաճաշում էր և այլն, մենք չենք մտածում անցյալ ժամանակակետում կատարված որոշ տևական գործողության մասին։ Այս գործածությունների մեջ ներկան և անկատ. անցյալը կորցնում են իրենց որոշ դեպքի տևական բնավորությունը և արտահայտում մի կրկնված գործողություն։

5. Անցյալ եղելությունները, որոնք խոսողի ներկայությամբ չեն կատարվել, պատմելու բուն ժամանակն է վաղակատարը. օրինակ՝ Առաքել Բահաթրյանցը ծնվել է Ղարաբաղի Շուշի քաղաքում. ուսումն սկսել է Ղարաբաղի հայոց հոգևոր ուսումնարանում և այլն։ Այս ժամանակը սակայն քիչ է գործածվում իբրև անխառն պատմական ժամանակ, որովհետև պատմվածքը դանդաղանում է և զրկվում կենդանությունից։ Վաղակատարի տեղ հաճախ բանում են անցյալ կատարյալն և սահմ. ներկան։

ա) Ա ն ց յ ա լ կ ա տ ա Ր յ ա լ ո Վ պատմելիս՝ պատմողն ինքն իրեն ներկայից փոխվում է անցյալի մեջ, այն ժամանակակետը, երբ կատարվում է գործողությունը, և իբրև ականատես պատմում դեպքերը։ Անցյալ կատարյալով ասվում է ամեն եղելություն, որ պատմվածքի մեջ հաջորդական հառաջխաղացություն է բերում, որով և պատմվածքը շարժում ու արագություն է ստանում. իսկ ինչ որ հարակա դադարում է ցույց տալիս, վիճակների թե բնության նկարագիր, դրվում է անկատ. անցյալով։ Օրինակ՝ Ամառվա դեղեցիկ երեկոներից մեկն էր։ Գեղեցիկ հովիտներից մեկում տարածված էր մի գյուղ. նրա ձախ կողմում գտնված լեռան թևի վրա երևում էր մի սպիտակ ամառանոց, որի արևմտյան դռնից դուրս գալով՝ մի պատանի սկսեց կամաց կամաց իջնել դեպի դաշտը։ Նա յուր քայլերն ուղղեց դեպի հինօրյա կաղնիների մեջ ծածկված մի ավերակ, այստեղ փոքր ինչ կանգ առավ, մի հայացք ձգեց և այլն։

բ) Ն ե ռ կ ա յ ո վ պատմելիս՝ մեր երևակայության մեջ գործողությունն անցյալից տեղափոխվում է խոսողի ներկայի մեջ, որով և անցյալ գործողություններն այնպես ենք պատկերացնում, որ իբր մեր աչքի առաջ, պատմելու վայրկյանին կենդանի կատարվելիս լինին: Օրինակ՝ Արամն, ասում է հորենացին, հայրենասեր մարդ է եղել:—Հայկը ժողովում է իր մարդկանց, կարգավորում է նրանց, դուրս է գալիս Բելի դեմ, կռվում է և սպանում նրան: Այս գործածությունն մեջ ներկան կորցնում է իր անկատար տեական բնավորությունը և արտահայտում է մի սոսկ անցյալ գործողություն, ինչպես և անցյալ կատարյալը: Ուստի և գրաբարում հաճախ միևնույն պատմվածքի մեջ ներկան և անցյալ կատարյալը փոխելիս խառն գործ են ածվում իբրև պատմական ժամանակ. բայց այժմյան լեզվի մեջ ընդունելի չէ պատմական ներկայի և անցյալ կատարյալի խառն գործածությունը մոտեմոտ: Դրանք իրար տեղ կարող են անցնել միայն մեծ հատվածներից հետո:

228. Հ ա վ ե լ ա վ ու ր ք ա յ ե ռ ի պարզ ներկան և անցյալը՝ եմ—էի, կամ—կայի, ունիմ—ունեի, գիտեմ—գիտեի, կարող եմ—կարող էի, պետք է—պետք էր և այլն, գործ են ածվում ներկայի և անկատանցյալի հարաձիգ նշանակությամբ. դրանք ցույց են տալիս իրական որոշ եղելություն, որ հարակայում է ներկայում կամ անցյալում, և կամ իրերի մնացույն հատկություններ, բացարձակ ճշմարտություններ կամ իբրև բացարձակ ճշմարտություն ընդունված կարծիքներ, ինչպես՝ նա այստեղ է. Երկիրս կլոր է. Ճշմարտությունն է միայն մեր հոգու հույսը. Որդին շատ պարտք ունի՝ վճարելու ծնողներին: Իսկ բաղադրյալ ներկան և անկատար անցյալը՝ լինում եմ—լինում էի, ունենում եմ—ունենում էի, գիտենում եմ—գիտենում էի, կարողանում եմ—կարողանում էի, պետք է լինում—պետք էր լինում և այլն, գործ են ածվում ներկա և անկատար անցյալ ժամանակների երկրորդական բնավորությամբ, իբրև առաժական և պատմական ներկա, կամ իբրև սովորության և կրկնության ներկա և անցյալ: Հետևյալ օրինակների մեջ կարելի է տեսնել դրանց տարբեր գործածությունները:

1. Թ ու ն ն շ ա ն ա կ ու թ յ ա մ ր. Մի թագավոր կա, որ շատ հզոր է. նա ունի երեք որդի,—այժմ, խոսելու վայրկյանին իրապես կա, է, ունի.—մի թագավոր կա, որ շատ հզոր էր. նա ունեւերեք որդի,—առաջ, մի ժամանակ իրապես կար, էր, ուներ:—Նա այս րոպեիս, որ խոսում եմ, տանն է և սպասում է քեզ, որովհետև

բան ունի քեզ ասելու. բայց չի կարող երկար սպասել, քանի որ գիտեմ, որ իր եղբայրը եկել է և ինքը նրան պետք է մի գործի համար:—Նա երեկ առավոտյան տանն էր և սպասում էր քեզ, որովհետև բան ունեւ քեզ ասելու. բայց չէր կարող... քանի որ գիտեմ և այլն:

2. Երկրորդական նշանակությունը. Մի թագավոր է լինում, շատ շատ հզոր է լինում. նա ունենում է երեք որդի:—Սրտի ուզածը սիրուն է լինում.—Ճաշից հետո հարիսան է ծան է լինում: Այդ ժամերին նա սովորաբար տանն է(ր) լինում:—Նա առավոտները վաղ վեր է(ր) կենում և իր բանի է(ր) լինում. և որովհետև եռանգով գործ կատարող է(ր), միշտ էլ բավական աշխատանք է(ր) ունենում և կարողանում է(ր) իր բնականիքը անկարող սլահել:

Հարաբերական ժամանակներ

229. Բայի ժամանակների հարաբերականությունը հիմնված է երկու տարբեր գործողությունների միաժամանակ, մեկը մյուսից առաջ կամ հետո լինելու վրա: Այսպես օրինակ՝ անկատար, վաղակատար և ապառնի անցյալները անցյալ կատարյալի նկատմամբ ցույց են տալիս՝

1. Միաժամանակություն,—մի գործողություն արդեն սկսված է և դեռ շարունակվում է, երբ կատարում է մի ուրիշ գործողություն. օրինակ՝ Երբ դու եկար, ես գրում էի:—Մենք հաճախվեցինք թշնամու վրա, որ հետ էր նահանջում:

2. Նախաժամանակություն,—մի գործողություն արդեն կատարված, վերացած է, երբ կատարվում է մի ուրիշ գործողություն. օրինակ՝ Երբ դու եկար, ես արդեն գրել էի:—Մենք հաճախվեցինք թշնամու վրա, որ արդեն հետ էր նահանջել:

3. Հետժամանակություն,—մի գործողություն դեռ նոր կատարելի է, երբ կատարվում է մի ուրիշը. օրինակ՝ Երբ դու եկար, ես դեռ նոր գրելու էի:—Մենք հաճախվեցինք թշնամու վրա, որ հետ էր նահանջելու:

Բացի այն, որ սահմ. եղանակի վերևում դրած ինք ժամանակներն իրար վերաբերմամբ կարող են այսպիսի հարաբերական գործածություններ ունենալ, մեր լեզվի մեջ կան հատուկ հարաբերական ժամանակներ ևս:

230. Հարաբերական ժամանակներն երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներն են, որոնք խոնարհվում են լինիմ օժանդակ բայով և գլխավոր ժամանակների հետ հարաբերական գործածություն ունին, բայց միայն իբրև սովորության, կրկնության ու պատմական ժամանակներ: Ամեն գլխավոր կամ բացարձակ ժամանակի համար, բացի հարակատարից, կան երեք համապատասխան հարաբերական ժամանակ ևս՝ կատարվող, կատարված և կատարելի կերպերի, որոնք բացարձակ ժամանակների նկատմամբ ցույց են տալիս միաժամանակություն, նախաժամանակություն և հետժամանակություն:

1. Ն ե ր կ ա՝ Գնում եմ: Համապատասխան հարաբերական ներկա ժամանակներն են՝

ա) Կատարվող կերպի՝ գնալիս եմ լինում: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նրա մոտ եմ գնում, նա տանը նստած՝ պարապելիս է լինում.—տնից դուրս գալիս է լինում:—Լինում են շեն լինում մի մարդ մի կնիկ. սրանք ունենում են մի միևնուճար տղա... Երբ հայրը մեռնելիս է լինում, կնկանն ասում է (Նավասարդ. Հեքիաթ.):

բ) Կատարված կերպի՝ գնացած եմ լինում: Օրինակ՝ Ամեն անգամ, որ նրա մոտ եմ գնում, նա տնից դուրս եկած է լինում.—իր գործը վերջացրած է լինում: Երբ Հայկը հասնում է ձորը Բելն արդեն եկած է լինում: Լինում է, չի լինում մի աղջիկ. այս աղջիկն օտար տեղ հարս գնացած է լինում. Զատիկ շաբթին եղբայրը գալիս է... Ճակատի գրվածը չի ջնջվիլ. հարյուր տարվան մեռած մարդի գլուխն էլ հողի տակից որ դուրս է գալիս, ամեն բանը խարաբ եղած է լինում, համա էն գիրը մնում է (Պո.):

գ) Կատարելի կերպի՝ գնալու եմ լինում: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նրա մոտ եմ գնում, նա դեռ պարապելու է լինում,—տնից դուրս գալու է լինում. Նա որ մեզ մոտ գալու է լինում, առաջուց իմաց է տալիս:—Լինում են, չեն լինում մի մարդ մի կնիկ. սրանք ունենում են մի միևնուճար տղա, երբ հայրը մեռնելու է լինում, կնկանն ասում է:

Ման. Պատմական ներկայով (§ 227.5) ասված աատմվածքների մեջ, կրկնված անցյալ եղելությունների համար իբրև կրկնության ժամանակ (§ 227. 4) գործ են ածվում.

1. Անկատար ներկան. օրինակ՝ Ժամանակով մարդ ու կնիկ են լինում, ունենում են մի միևնուճար տղա: Իրանք էլ շատ դառն աղքատ են լինում: Աստուծու իրան օրը մարդը կացինը վեր է ունում, Լեքում անտառը, փայտ կտրում,

տանում, ծախում, ընտանիք պահում: Սրանց տղան էլ, որ մեծանում է, հայրը միտք է անում և այլն (Նավաս. Հեք.):

2. Անկատար անցյալը. օրինակ՝ Հարս ու սկեսուր են լինում. դրանք բաժակակնի սխեռ են ունենում: Այդ հարսը շատ սխեռակեր է լինում: Աստուծու իրան օրը սխեռը գողանում էր, տանում, թաքուն եփում, ուտում: Օրեն մին օրը սկեսուրը նկատում է. տեսնում իրանց սխեռի տոպրակը կես է ընկել և այլն (Նավ. Հեք.):

3. Հարաբերական ներկան, որի հետ խառն գործ է ածվում նաև բացարձակ ներկան: Օրինակ՝ Լինում են, շեն լինում երկու զարգյալ. մինը՝ հայ, մեկը՝ չուդ: Սրանք մի քաղաքում իրար կշտի բանելիս են լինում: Հայը մի աղքատ մարդ է լինում, բայց աստուծու ճանապարհին, ամեն առավոտ աղոթք անելիս ու ասելիս է լինում. «Աստված ողորմած է՝ ինչ քամբախտություն էլ նրան պատահի, էլի չի մտահան անում (կարող էր ասել՝ չի մտահան անելիս լինում) իր աղոթքը: Մի օր չուդն ուզում է և այլն (Նավ. Հեք.): Լինում է, չի լինում մի հարուստ թագավորի կնիկ. ունենում է մի քաջ տղա: Ամեն օր տղան զնալիս է լինում ուս, երբ տուն է գալիս լինում իրիկները, հետն աստուծու անհատ բարին տուն է բերում... Մի օր թագավորի կնիկ պալատում մի վիշապ է երևում, գալիս է և այլն (Նավ. Հեք.): ...Այս թագավորն այնպես հարուստ է լինում, որ ոսկին ու արծաթը չորիններով ու ուղտերով է կրելիս, տուն ածելիս լինում: (Մի օր) նա ինչքան ոսկի, արծաթ, անգին քար է ունենում, բոլորը հավաքում է և այլն (Նավ. Հեք.): Լինում են մի մարդ մի կնիկ: Սրանք երեխա չեն ունենում. շատ ու շատ գթում են լինում: Ով թասով է տալիս լինում, սրանք ջվաղով են տալիս: Նրանք շատ հարուստ են լինում. բայց մինն էլ է նրանց աչքումը գալիս չի լինում: Նրանք հենց միալար ասելիս են լինում. «է՛հ, ինչների՞ս է պետք՝ Նրբ որ նրանք պատված են լինում, մի անգամ նրանց մոտ գալիս է մի դերվիշ և այլն (Նավ. Հեք.): Մի շատ հարուստ թագավոր է լինում: Ժամանակ ժամանակ սա իր իշխաններինքը թաքուն աղքատի շորեր է հագնելիս լինում ու քաղաք քաղաք, գեղե գեղ ման գալիս լինում, թե տեսնի՞ ժողովուրդն իր վրա ինչ է խոսում: Մի անգամ էլ տեսնում է և այլն (Նավ. Հեք.):

2. Ա ն կ ա տ ա ր ան ց յ ա լ՝ գնում էի: Համապատասխան հարաբերական անկատար անցյալ ժամանակներ են՝

ա) Կատարվող կերպի՝ գնալիս էի լինում: Օրինակ՝ Ամեն անգամ, որ նրա մոտ էի գնում, նա տանը նստած պարապելիս էր լինում,—տնից դուրս գալիս էր լինում: Ամեն տարի, աշնան ժամանակը, երբ մենք դեռ լվանալիս ու մաքրելիս էինք լինում մեր ոչխարները, նա գալիս էր մեզ մոտ:

բ) Կատարված կերպի՝ գնացած է՞ր լինում: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նրա մոտ էի գնում, նա տնից դուրս եկած էր լինում.— իր գործը վերջացրած էր լինում: Ամեն տարի, աշնան ժամանակը, երբ մենք արդեն լվացած, մաքրած էինք լինում մեր ոշխարները, նա գալիս էր մեզ մոտ:

գ) Կատարելի կերպի՝ գնալու էի լինում: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նրա մոտ էի գնում, նա տնից դուրս գալու էր լինում:—Նա որ մեզ մոտ գալու էր լինում, միշտ առաջուց իմաց էր տալիս:

ՄԱՆ. Անկատ. անցյալ հարաբերական ժամանակները նշանակությամբ նույնանում են անկատ. ներկա ժամանակների հետ. միայն մինչ վերջիններս հարաբերական են կրկնության, սովորության ու պատմական ներկային, առաջինները նույն նշանակությամբ գործածված անկատար անցյալին են համապատասխան:

3. Վ ա դ ա կ ա տ ա ր՝ գնացել եմ: Համապատասխան հարաբերական վաղակատար ժամանակներն են՝

ա) Կատարվող կերպի՝ գնալիս (գնում եմ) եղել: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նրա մոտ եմ գնացել, նա տանը նստած պարապելիս է եղել: Իշխանությունը աշխատել է աչքի առաջ ունենալ ընդհանուր պետական պահանջները. ա՛յլ հարց է, թե ի՞նչ կերպ են հասկացվելիս եղել և մանավանդ ի՞նչ կերպ են հասկացվում այժմ այդ պահանջները (Գործ, 1909, № 74):

բ) Կատարված կերպի՝ գնացած եմ եղել: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նրա մոտ եմ գնացել, նա իր գործը վերջացրած է եղել:

գ) Կատարելի կերպի՝ գնալու է եղել: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նա մեզ մոտ գալու է եղել, առաջուց իմաց է տվել:

ՄԱՆ. Այս հարաբերական վաղակատար ժամանակները գործ են ածվում՝

1. Ինչպես հատուկ է և բացարձակ վաղակատար ներկային (տե՛ս § 225. 9), երբ մի իրողության մասին խոսվում է ուրիշի վկայությամբ, ուրիշի ասելով. կամ երբ այնպիսի իրողություններ են մեջ բերվում, որոնց բովանդակությունը կասկածելի է համարում խոսողը, և կամ որոնց հավաստությունը թողնում է ուրիշներին, որոնցից լսել է ինքուր: Նույն նշանակությամբ գործ են ածվում և կա, ունի, գիտե բայերը՝ կա եղել. ունի եղել, գիտե եղել ձևերով, որ նշանակում են՝ ասում են թե կա, եղել է. ասում են թե ունի, ունեցել է. ուրիշների ասելով ունի, կա: Օրինակ՝ Ինչպես պատմում են, Իլիականը նա անգիր ասելիս է եղել (Արարատ, 1908, եր. 269):— Ոստիկանությունը կնքել է տեղական հասարակական գործիչ Բ. Մ.-ի բնակարանը: Թերթը կարողացել է իմանալ, որ

Լեքարդովում է եղել խուզարկություն կատարել Բ. Մ.-ի մոտ. բայց որովհետև
 ևս այդ ժամանակ բացակայում է եղել քաղաքից, ուստի բնակարանը կնքվել է
 մինչև նրա վերադարձը (Մշակ, 1909, № 69)։— Բանտարկվածներն էին Ուրմիա-
 յի փոխյուզատոսարանի գործավարը՝ երկու ծառաների և երեք կողակների
 հետ, որոնք տանում են եղել պոստը Ուրմիայից Թավրիզ (Մշակ, 1909, № 80)։—
 Հին հույներն իրանց համարում էին առաջացած այն քարերից, որ աստված-
 ները շարտում էին իրանց գողից։ Նրանց նախնի դյուցազների մի քանիսի
 երակներում ճռելիս է եղել ուղղակի Օլիմպյան Աբամագդի արյունը։ Նախկին
 Իտալիայի թագավորական սերունդը առաջ է եկած եղել Տրոյայի Ծննդա-
 իշխանից, որի մայրն է եղել Վենետա դիցուհին։ Անգլիական թագավորական տո-
 նը ծագելիս է եղել Դավիթ թագավորից (Ստ. Մալխ.)։— Թեպետ և մենք տե-
 սած չենք անդրանիկ տպագրությունը, բայց չենք կարող չհավատալ 1828 թվին
 Վենետիկում լույս տեսած օրինակի հրատարակիչներին, որոնք հայտնում են,
 թե անդրանիկ տպագրության հրատարակիչն էլ հիշում է, որ ոչ մի գրչագիր
 Երևանի մեջ հինգերորդ եղանակի խորագիր չկա եղել, և որ հինգերորդի վրա
 ճշմանակա՞ծ է եղել վեցերորդի խորագիրը, և հինգերորդ ու վեցերորդ եղանակ-
 ների բնագիրն անընդհատ, առանց որևէ բաժանման նշանի շարունակվում է
 եղել իբրև միապաղաղ մի հատված մինչև յոթներորդ եղանակը։ Այն անդրանիկ
 հրատարակիչն այս էլ է ճայտնած եղել, որ միայն մի գրչագիր է ունեցել Ս. յե-
 դանակ (Կ. Կոստ.)։ Սա այն պատկերն է, ասաց արեղան, որի առաջ Մխիթար
 Սեբաստացին... աղոթում է եղել, երբ կույր աչքերով գտնվում է եղել Սևանում
 (Մուր.)։

2. Երբ պետք է վաղակատար և հարակատար ներկային և անցյալին տալ
 նախաժամանակության բնավորություն (տե՛ս § 225. 5, 7 և 8)։ Օրինակ՝ Ար-
 դարև բախտը խռոված է եղել թշվառ Փալիկյանից. անպիտան շար աշակերտ-
 ները... հոգին բերանն էին բերում (Պռ.— որ եթե ասվեր՝ խռոված է, կհաս-
 կացվեր՝ այժմ, ներկայում, իսկ խռոված էր՝ այն ժամանակ, անցյալ ժամանա-
 կանից)։ Հարցրո՛ւ ի՞նչ էր խեղճ մորս տեսածը.— ոչինչ, շատ հասարակ դեպք.
 պարտիզում խորասուզված եմ եղել պարապմունքիս մեջ, երբ մայրս ձայն է
 տալիս, ու ես չեմ լսում.— Իհարկե՛, այսպես կլինեն, քանի որ հայակույ բռնա-
 կալների սուր ու նիզակները սրված են եղել գլխավորապես այդ դասակարգ
 ուղնշացնելու.— Մենք պակասված ենք. կարծում էինք թե... վերջ կլինի մեր հա-
 յութանքին, ավա՛ղ, սխալված ենք եղել.— Վեր թռավ, տեսավ, որ նստած քունը
 տարած է եղել.— Տան տիրոջից չհաշտեցրի խոսք դուրս քաշել, դու արգելած
 ես եղել, և ես քո հրամանից սրբությանը պահեմ է (Պռ.)։ Լիդիա Պավլովնան...
 հավատացրեց, որ ամեն օր սպասում է եղել նրանց (Մուր.)։

3. Վաղակատարով պատմվածքի մեջ (§ 227. 5) իբրև հարաբերական ժա-
 մանակներ, այս դեպքում կատարվող կերպի վաղակատար ներկան նաև կրկնու-
 թյուն ցույց տալու համար Օրինակ՝ Նզել է, չի եղել մի թագավորի նա իմացել
 է լավ թաղաքացիություն՝ որ իր կնոջ խորհրդով է օժտեցնում եղել։ Այս թագավո-
 րը շատ անգամ իր մեծամեծներից թաքուն աղքատի հագուստ է հագնելիս եղել
 և քաղաքի քաղաք, գյուղի գյուղ ման գալիս [կրկնության ժամանակ], որ տես-
 նի թե իր վրա ինչ են խոսում և այլն։ Մար-Շմոնի և Գարեգնի մեջ երկար խո-
 սակցություն է տեղի ունեցել և համաձայնություն է կայացել մի ուղղությամբ

գործելու Մար-Շմոնն ինքը վաղուց զգացած է եղել, որ հայոց հետ համերաշխությունն յուր ազգի ինքնուրույնության ամենակենսական միջոցն է (ՊՌ.):

4. Վ ա դ ա կ ա տ ա ր ա ն ց յ ա լ՝ գնացել էի: Համապատասխան հարաբերական ձևերը՝ գնում էի եղել, գնացած էի եղել, գնալու էի եղել:

5. Ա պ ա ռ ն ի՝ գնալու եմ: Համապատասխան հարաբերական ձևերը՝ գնալիս եմ լինելու, գնացած եմ լինելու:

6. Ա պ ա ռ ն ի ա ն ց յ ա լ՝ գնալու էի: Համապատասխան հարաբերական ձևերը՝ գնալիս էի լինելու, գնացած էի լինելու:

7. Ա ն ց յ ա լ կ ա տ ա ր յ ա լ՝ գնացի: Համապատասխան հարաբերական ձևերը՝ գնալիս եղա, գնացած եղա, գնալու եղա:

Այս վերջին շորս տեսակի հարաբերական ժամանակները սակավ գործածական են և պատահում են ավելի խոսակցական լեզվի մեջ. օրինակ՝ Չէ՞ որ այն օրը որ դու նրան տեսնելու էիր գնացել, նա արդեն ճանապարհ ընկնելիս էր եղել,—ընկած էր եղել,—ընկնելու էր եղել:—Ի՞նչ է, հենց որ օրը որ դու նրա մոտ գնաս (գնայիր), նա տնից դուրս գալի՞ս է(ր) լինելու,—տնից դուրս եկա՞ծ է(ր) լինելու:—Ամեն անգամ որ նրա մոտ գնացի, նա տնից դուրս գալիս եղավ,—դուրս եկած եղավ:—դուրս գալու եղավ: Պատրիարքի հակառակորդները շատ խոսեցին, բայց զրանով մի վնաս տված չեղան նրան: Ես ստիպված եղա հեռանալ:

Ման. Ապառնի ժամանակի ձևերը նշանակությամբ երբեմն նույնանում են հարկադրական եղանակի հետ. օրինակ՝ նա խելքը կոտրած լինելու է(ր),—նա պիտի կորցրած լինի (լինել):

2. ԵՆԹԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

231. Ենթադրականը կարելիություն կամ հնարավորության եղանակն է, որով եղելությունը պատկերացվում է ոչ իբրև իրական, այլ իբրև մտածված, կարծված, հնարավոր, այսինքն այնպիսի, որ կարող է լինել, գուցե, կարելի է լինի: Այս պատճառով խոսողն ենթադրական եղանակով ոչ թե ստույգ, հավաստի հաստատություն է անում, այլ անստույգ, մեղմ հաստատություն, կամ թե նա համեստությամբ, քաղաքավարությամբ իր կարծիքն է հայտնում: Օրինակ՝ Սահմ. Նա այժմ տանն է (ստույգ, իրոք է).—Ենթադր. Նա այժմ տանը կլինի (մենք այդպես կարծում ենք, ենթադրում ենք, կարող է տանը լինել):

232. Ենթադրական եղանակն ունի ներկա և անցյալ ժամանակակետերի նկատմամբ շորս կերպերի համար ևս առանձին խոնարհման ձևեր, որոնք իրենց նշանակությամբ համապատասխան են սահմանական եղանակի ժամանակներին, միայն կարելիական իմաստով: Ապագա ժամանակակետի նկատմամբ չկա ոչ մի կերպի ձև:

Կերպերը	Ժամաբակակետը, որի ճկատմամբ առնվում է գործողությունը	
	Ի ներկա	Անցյալ
1. Կատարվող	Գնալիս (գնում) կլինիմ	Գնալիս (գնում) կլինեի
2. Կատարված	Գնացած կլինիմ	Գնացած կլինեի
3. Կատարելի	Գնալու կլինիմ	Գնալու կլինեի
4. Պարզ	Կգնամ	Կգնայի

Ներկա և անցյալ ժամանակակետեր

1. Կատարվող կերպի ենթադր. ներկան և անցյալը ցույց են տալիս, առաջինը՝ խոսողի ներկայում, իսկ երկրորդը մի անցյալ ժամանակակետում հարաձիգ կատարվող, տեական գործողություն, համապատասխան սահմ. եղանակի ներկա և անկատար անցյալ ժամանակներին: Օրինակ՝ Սանմ. Այս բոլորիս որ խոսում եմ, նա գնում է, — Երեկ, ժամի 5-ին գնում էր (իրական եղելություն): Ենթադր. Այս բոլորիս որ խոսում եմ, նա գնալիս կլինի (գնում կլինի). Երեկ, ժամի 5-ին նա գնալիս (գնում) կլինեի (կարծված, հնարավոր եղելություն. կարող է, կարող էր գնալիս լինել): Գնում, կանգնում ենք... ամենքս մի ծառի տակ. ես ասում եմ՝ ա՛յ ծառ, քո անունդ Գրիգոր է. դու էլ, իհարկե, ասում կլինիս՝ Բաղալ է (Պո.): Ընկերս պատմում էր, թե մի օր հիացմունքով էր մտածում այն ժամի ու վայրկյանի մասին, երբ մայրաքաղաքից հեռացած՝ գտնվում կլինեի հայրենիքում (Մուր.):

2. Կատարված կերպի ենթադր. ներկան և անցյալը ցույց են տալիս, առաջինը՝ ներկայի նկատմամբ, իսկ երկրորդը մի անցյալ

ժամանակակետի նկատմամբ անցած գործողություն, համապատասխան սահմ. եղանակի վաղակատար (հարակատար) և վաղակատար անցյալ ժամանակներին: Օրինակ՝ Սահմ. նա գնացել է Երևան.—նա գնացել էր Երևան: Ենթադր. նա գնացած կլինի Երևան.—նա գնացած կլինե՞ր Երևան: Անշուշտ լսած կլինիս (սահմ. լսել ևս).—Ես գիտեմ, հաց էլ շևս կերած լինիլ (սահմ. շես կերել):—Քանի՞ անգամ դու ասած կլինիս այս խոսքը.—Այս տեղը մի հարյուր անգամ տեսած կլինե՞ր (Պո.):

3. Կատարելի կերպի ենթադր. ներկան և անցյալը ցույց են տալիս, առաջինը՝ ներկայի նկատմամբ, իսկ երկրորդը մի անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ դեռ կատարելի, ապառնի գործողություն, համապատասխան սահմ. եղանակի ապառնի և ապառնի անցյալ ժամանակներին: Օրինակ՝ Սահմ. նա այժմ գնալու է Երևան.—Երեկ, ժամի 5-ին նա գնալու էր Երևան: Ենթադր. նա այժմ Երևան գնալու կլինի.—Երեկ, ժամի 5-ին նա գնալու կլինե՞ր Երևան:

4. Պարզ կերպի ենթադր. ներկան և անցյալը ցույց են տալիս, առաջինը ներկայում, իսկ երկրորդը մի անցյալ ժամանակակետում ընկնող սոսկ գործողություն առանց տևականության, ինչպես անցյալ կատարյալը: Օրինակ՝ Շուտ գնա, մայրդ հիմա տանը սպասում է քեզ (իրապես սպասում է հարածի):—Շուտ գնա՛, հիմա մայրդ տանը քեզ սպասելիս կլինի (ենթադրությամբ ասված, դարձյալ հարածի: Կարելի է սպասում է): Շուտ գնա՛, հիմա մայրդ տանը կսպասի քեզ (դարձյալ ենթադրությամբ ասված, միայն անհարածի սոսկ գործողություն, իբրև կարող է սպասել): Երեկ այս ժամին նա տեղ էր հասնում (իրական, հարածի): Երեկ այս ժամին նա տեղ հասնելիս կլինե՞ր (ենթադրական, հարածի): Երեկ այս ժամին նա տեղ կհասնե՞ր (ենթադրական, անհարածի, իբրև կարելի է, կարող էր հասնել): Այժմ այնտեղ շատ մարդ կա (իրական).—Այժմ այնտեղ շատ մարդ կլինի (կարող է լինել):—Մին էլ, կլինե՞ր [կարող էր լինել] կես գիշեր, տեսավ՝ երկինքը բացվեց (սահմ. կես գիշեր էր).—Գյուղումն էլ որտեղ կորած, մոլորած երեխայք կան, այսօր ժամումը կլինին.—Որ տասը բարեկամ ունինք, մի քսան էլ թշնամի կունենան.—Հոգեպահուստ բաներ կունենաս (սահմ. ունիս).—Ինչի՞ համար ես եկել այս կես գիշերին. ո՞վ գիտե ինչ փորացավ կունենաս. խեղճ մայրդ հիմա մեռավ. տեղդ էլ կգիտենա՞ (սահմ. ունիս... գիտե).—Ամեն բանում մեզ ոչով չի կարող հասնել. էջմիածնեցիք էլ մեզ չեն հասնիլ (որ կարելի է ասել՝ Ամեն բանում մեզ ոչով չի հասնիլ. էջմիածնեցիք էլ մեզ չեն կարող

հասնել)։—Այս ջուրը չի խմվիլ (կխմվի)։ Մեծ տո՛ւն, կտաներ (կտանի) երկու հարյուր հոգի (իբրև՝ կարող էր տանել, կարող է տանել)։—Շատերը չէին վստահանալ (չեն վստահանալ) այդ հանդուգն քայլն անել։—Այլևի շուտ եմ եկել, քան թե դու կմտածեիր (կմտածես,—իբրև՝ կարող էիր, կարող ես մտածել)։—Այսքան ավերածություններ կատարելուց հետո՝ բնական էր, որ կմեռներ ժողովրդի մեջ գիտակցության նշույլը, կջնջվեր ազգային ինքնաճանաչության պատիվը, հետզհետե կոչնչանային... Հարագատ եղբայրը սիրելի քրոջը գիր է սովորեցնում, կմտածեր ամեն օտար աչք։—Մինչ Ռուբենը գետնից կվերցնե քրդի սուրը, անօրենն արդեն մի ասպարեղ գյուղից հեռացել էր։—Կողոպտողները շատ հեռու էին, միայն կիսաներ նրանց ետից հրացանի գնդակը։—Ինչպե՞ս կհանդգնե մի ստորին ոստիկան ինքնազուրկ այդքան մեծ պահանջներ անել,—ամեն գյուղում հո՛ւ կաշառքով շէր հաջողիլ գործին վերջ տալ։ Կպատահեր այնպիսի գյուղ, որ ուղղակի բառացի կկատարեր նրա պատվերը։—Կաներ անպատճառ։—Ի՞նչպես թե կաներ։ Երկաթն աչքս էր ցրցվում (Պռ)։ Այսպիսի տագնապալից հանգամանքներում ազգի «տոհմական աղնվական» ծագումը, եկեղեցու «առաքելական» լինելը անտարակույս ազգային հպարտություն կներշնչեին այդ ազգին պատկանող անհատներին։ Այդ պանծալի ծագման գիտությունը բարոյական ույժ կտառ նրանց։—Ժամանակակից հեղինակն այսպիսի այլանդակություններ գրելուց կամաչեր (կամաչի), օտարազգի հեղինակն այսպիսի հեքիաթների վրա կծիծաղեր (կծիծաղի), մինչ հայ ժողովուրդը, բնական ազգային պատվասիրությունով, կարող էր տխուր իրականությունը զարդարել երևակայական փառասիրությամբ (Ստ. Մալխ)։ Նրանք զբաղված էին ավելի արժանավոր, կամ ինչպես իրանք կասեին՝ «ազնվական գործով»։—Այժմ, ահա, նա կհասներ փափագին (Մուր)։

Այս ենթադր. ներկան և անցյալն առանձնապես գործ են ածվում։

ա) Երկրայական ճարտասանական հարցումների մեջ, որոնց պատասխանը հակառակն է սպասվում։ Օրինակ՝ Այդ ոտքի ամաններով վեր կենւիի՞ (Պար)։ Ո՞վ կկասկածեր, որ այդպես չի լինիլ (իբրև ո՞վ կարող էր կասկածել, ոչ ոք չէր կասկածիլ, չէր կարող կասկածել)։ Ո՞վ չէր ուզիլ (ո՞վ չի ուզիլ), բայց ես բախտավորվի։—Ե՞րբ կդիմանա Մարիամ խաթունը։ Կարո՞ղ էր համբերել Արփիկի մայրը (որ կարելի էր տեսնել՝ կարո՞ղ էր դիմանալ... կհամբերե՞ր)։—Ո՞վ կհանդգնի հրապարակ դալ։—Ո՞վ կհամարձակվեր հարցնել։—

Քո խոսած ժամանակ մենք ի՞նչպես կհամարձակվենք բերան բանալ.—նա իր աշխատանքն ինչո՞ւ ձեռից կթողներ.—Այնքան աղմուկի միջին էլ ի՞նչպես կլսվեր նրա ձայնը (Պո.)։ Ո՞վ կկարծեր, որ նա չի գալի Պրծիր, գնա՛ տես հացն ի՞նչ եղավ. այսքան էլ կուշացնե՞ն (Պո.)։ Երկար շտեկեց ճանապարհորդությունը, թեպետ Կամսարյանը կցանկանար, որ մի քիչ երկարեր (Մուր.)։

բ) Քաղաքավարական մեղմ արտահայտության համար, կամ երբ համեստորեն մի կարծիք է հայտնվում։ Անցյալն ավելի ևս մեղմացնում է խոսքը՝ դարձնելով երկբայելի։ Օրինակ՝ Ասա, խրնդրեմ, այս ի՞նչ կնշանակե.— Թե Աստված կսիրես, անուշ արա (Պո.)։ Ասա թե քո Աստվածը կսիրես.— էլ ի՞նչ ասել կուզե (Բաֆ.)։ Ինչպես կհիշեն ընթերցողները, որոշված էր մայիսի 10-ին կատարել... (Լր.)։ Ասա տեսնեմ, ինձնից այդ բանի համար ի՞նչ ես ուզում.— Քեզնից կուզեմ (կուզեի) ամենից առաջ... Աստուծուց կխնդրեմ (կխնդրեի) որ... Ով մեր թագավորին կսիրի, նրա ողջության համար կեցցե կանչի։ Կցանկանայի ձեզ ասել, նա՛ ևս վաճել է այն բարիքները, ինչ որ դու վայելում ես, կամ կցանկանայիր վայելել (Մուր.)։ Կնշանակե, որ այդպիսի պետություն... վախճանը մոտ է.— Ես կավելացնեմ, որ... (Պո.)։ Երեսը մի կողմը ծռած՝ շարժեց գլուխը, որ կնշանակե՞ր թե տանը չէ.— Ձեր պարտքը այնքան մեծ արժեք ունի իմ աչքում, որ ես ժամ առաջ կկամենայի գանձել այն (Մուր.)։ Այդ կարծիքի դեմ մենք կնկատենք, որ ընդհակառակն ավելի վայելուչ և բնական է... (Ստ. Մալխ.)։ Ապրի իմ Սոսը, տես է՛, կասես առյուծ է. բանը ձեռին դողում է. ի՞նչ կասեմ էդպես տղային (Պո.)։

Ման. Ենթադր. կասես ձևն ստացել է կառձես բառի նշանակություն, իսկ կլիքի հաճախ նշանակում է կառելի է. զուցե։ Օրինակ՝ Կասես ձեռները փլավ են ուտում.— Կասես գերեզմանից դուրս քաշած լինի.— Կլիքի որ Վարդիթերին ուզում է Գարեգնի համար (Պո.)։

Ապառնի և անցյալ ժամանակակիցներ

233. Ապառնի ժամանակի նկատմամբ ենթադրական եղանակն էս, ինչպես և սահմանականը (տե՛ս § 226), չունի առանձին խոնարհման ձևեր. այդ հարաբերություններն արտահայտվում են ներկայի և պարզ կերպի անցյալի հարաբերության ձևերով, որոնք սահմ. եղանակի ձևերից շատ ավելի հաճախ իբրև ապառնի են գործածվում, քանի որ ամեն ապագայում ընկնող գործողություն

ըստ ինքյան անստույգ է, ուստի և ավելի կարելիությամբ սպասելի։ Այսպես գործ են ածվում իրրեւ.

1. Կատարվող կերպ, օրինակ՝ Վաղը, ժամի 5-ին նա դեռ գնալիս կլինի.

2. Կատարված կերպ, օրինակ՝ Վաղը, ժամի 5-ին արդեն գնացած կլինի.

3. Կատարելի կերպ, օրինակ՝ Վաղը, ժամի 5-ին նա դեռ նոր գնալու կլինի.

4. Պարզ կերպ, օրինակ՝ Նա վաղը, ժամի 5-ին կգնա։ Եւ վաղը, ժամի 5-ին ճանապարհ կը կննի, եթե կարողանայի։

234. Իբրեւ ապառնի առնված պարզ կերպի ներկայի և անցյալի համար առանձնապես պիտի դիտել նրանց պայմանական, իսկապես պայմանավորված գործողությունը, որով մի խոսք մի ուրիշ խոսքով պայմանի տակ դրվելով՝ դառնում է ենթադրված պայմանի հետևությունը, և երկուսը միասին կազմում են մի ենթադրական զոդված։

1. Եթե այդ կասես, կսխալվես.— Եթե այդ ասես, կսխալվես։— Պայմանն և հետևությունն այստեղ պատկերացվում են իբրեւ կարելի, հնարավոր, միանգամայն և սպասելի, որովհետև պայմանն այնպես է մեջ բերվում, որ նրա կատարվելն ապագայում ընկնելով, պարագաների հիման վրա, սպասել կարելի է։ Իբրեւ ապառնի գործածված ներկան այս դեպքում ցույց է տալիս պայմանավորված կարելիություն. պայմանն ինքն ևս իբրեւ ենթադրություն կարող է ենթադրականով դրվել, բայց սովորաբար ըղձականով է ասվում։ Ենթադրականով դրված պայմանն ավելի սպասելիության իմաստ է տալիս խոսքին։ Օրինակ՝ Եթե կկամենա՞ք, երկու ժամի մեջ բոլորիդ ինձ նման որսկաններ կշինեմ (խոսողն սպասում է, որ կկամենան)։ — Եթե իմ ձեզ ավանդած դասը դուք կտա՞ք ձեր եղբայրներին, ոչ թե հինգը, տասն անգամ հինգն էլ չեն վստահանալ ձեր գյուղին մոտ գալ (Պո.)։ Մի տան շերեփի որ երկու տանտիկնոջ ձեռի լինի, տունը շուտ բաժանք կլինի (Ա.)։ Գողը որ տնից լինի, եզն երգկից կհանի (Ա.)։

2. Եթե նա երեկ ժամանակ ունենաւ, գիրք կկարդար։ Այստեղ պայմանն և հետևությունը պատկերացվում են իբրեւ անիրական, և ոչ սպասելի, լոկ ցանկացած մի ենթադրություն, քանի որ մի անցյալ ժամանակի համար այլևս կարելի չէ սպասել, որ մի չկատարված պայման իրագործվի. ուստի պայմանը դրվում է ըղձական և

սովորաբար կատարված կերպի անցյալով՝ եթե նա ժամանակ ունեցած լինեւ, գիրքը կկարդար (բայց որովհետեւ ժամանակ չունէր, չկարդաց): Եթե յուր փոխարեն լինէր մի ուրիշ վանահայր, անշուշտ այդ եղածն էլ կմատնվէր կորստյան (Մուր.):

3. Եթե կառողանայի, ևս վաղը, ժամը 5-ին ճանապարհ կրնկրնելի:—Այստեղ պայմանն և հետևությունը պատկերացվում են իբրև հնարավոր, բայց ոչ սպասելի: Դա լոկ ցանկացած ենթադրություն է ապագայի համար. խոստոյն առաջուց դիտե, որ դժվար թե պայմանը իրագործվի ապագայում. բայց միանգամայն և նա ցանկանում է, որ իրագործվի. ո՞վ գիտե, զուցե հանկարծ իրագործվի: Այս պատճառով պայմանը դրվում է ըզձական եղանակով, բայց անցյալ ժամանակով, ինչպես մի անիրական ենթադրություն: Նույն ձևով կազմվում են և այնպիսի ենթադրությամբ ասված խոսքերը, որոնց իրագործումն անհնարին է, և որոնք լոկ անիրական ցանկություն են ցույց տալիս ապագայի համար. օրինակ՝ Թե իմ ալեկոր հերքս սենային, ույժս ինձ հետ գար, կտրիճ դառնայի... ես դաշտ կերթայի, դաշտ Ավարայրի (Գ.-Ք.):

4. Պայմանը կարող է արտահայտվել նաև մի բառով կամ խոսքի ընդհանուր նշանակությամբ: Օրինակ՝ Առանց մի բանուկ գորություն, որ կամքից է առաջ գալիս, կյանքը մի աննպատակ և անորոշ բան կլինէր (կլինի). նա կնմանէր (կնմանի) կանգնած ջրի և չէր դառնալ (չի դառնալ) մի հոսանք, որ շարժում է ամբողջ գավառի մեքենաները: Առանց նրա հրամանին քարը քարի վրա չէր դրվիլ (չի դրվիլ), տղա աղջիկ չէր նշանվիլ (չի նշանվիլ). առանց նրա կամքին ոչ նախարարած կվարձվեր (կվարձվի), ոչ ռես ու զգիր կկարգվէին (կկարգվին).—Այդքան անեծքին ու հայհոյանքին ես եմ որ դիմանում եմ, ապառաժ քարը կպատուվեր ու չէր տանիլ (Պո.):

235. Պարզ կերպի ենթադրական ներկան և անցյալը մենակ, առանց պայմանի իբրև ապառնի գործածված՝ նույն կարելիական նշանակությունն ունին, ինչ որ պայմանական գործածության մեջ: Օրինակ՝ «Վաղը կերթանք զբոսնելու» խոսքը նույնպես ցույց է տալիս մի ասպագա հնարավոր գործողություն, ինչպես և «Եթե լավ եղանակ լինի, վաղը կերթանք զբոսնելու». տարբերությունն այն է միայն, որ մինչ վերջինիս իրականացման հնարավորությունը կախված է խոսքի մեջ պարզ արտահայտված մի պայմանից, առաջինի իրականացման համար առանձին որոշ պայման չի դրված. բայց դա

ևս իբրև մի ապագա գործողություն անստույգ և հնարավոր է լուկ և կախված է հանգամանքներից, որոնք կարող են արգելք լինել իրականացմանը (տե՛ս § 226):

1. Պարզ ներկան իբրև ապառնի ցույց է տալիս ներկա ժամանակակետի նկատմամբ մի ապագա հնարավոր գործողություն, որ գուցե, կարելի է կամ սպասվում է, որ կատարվի. իսկ պարզ անցյալն իբրև ապառնի անցյալ՝ ցույց է տալիս նույնպիսի ապագա գործողություն՝ միայն անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ: Օրինակ՝ Սահմ. Այսօր մեզ մոտ հյուրեր են գալու (իրապես, մտադիր են գալու): Ենթ. Այսօր մեզ մոտ հյուրեր կգան (կարող են գալ, կարելի է գան): Սահմ. Ես վաղը գնալու եմ նրա մոտ (իրապես, մտադիր եմ դնալու): Ենթ. Ես վաղը կգնամ նրա մոտ (կարելի է գնամ):—Ես գիտեմ, որ այսօր կպրծնենք բանից.— Տեսնեմ՝ երեսս կբռնի՞, որ ասեմ.—Այդ այն օրը կվերջանա, երբ որ գյուղերը վարժարաններով կլցվեն և գյուղացին կճանաչի իր պարտականությունը.—Այդպես անելով ամենքի աչքից էլ կրնկնես:—Բռնիր, չե՞ս տեսնում, որ ուշագնաց մարում է, հիմի կրնկնի.—Այդ բանը վերջը կպարզվի (Պռ.): Ճանապարհը վատ է, զգույշ գնա՛, կրնկնես (զուցե, կարելի է ընկնես): Մի՛ հուսար, թե ես կհետաձգեմ իմ գործը.—Ահա, ուր է՝ մի հորձանք կխուժե նավակի խորը և լցնելով այն՝ ուղեվորների հետ միասին կիջեցնե հատակը (Մուր.): Ամեն մարդ ընդհանուր խռովության մեջ սպասում էր մի վճռական բույր, և թըշնամին հեղեղի նման ներս կրավիվեր և սուրը ձեռքում կհանդիպելին իրենց պատվավոր վախճանին (Բաֆ.): Հեռացավ, խոստանալով զարձյալ գալ «աղայի» կռչին, երբ սա կհրամայե (Մուր.):

2. Պարզ ներկան իբրև ապառնի ցույց է տալիս ներկայի նկատմամբ մի ապագա հնարավոր գործողություն, որ մարդ հոժարակամ է, պատրաստ է անելու. իսկ պարզ անցյալն առնվելով իբրև ապառնի անցյալ ցույց է տալիս մի նույնպիսի ապագա գործողություն մի անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ: Օրինակ՝ Սահմ. փողն աչքներիս վրա, տալու եմ. բայց մեկէլ բաները շննֆ տալու (ստույգ, իրական հաստատություն): Ենթ. փողն աչքներիս վրա կտանֆ, բայց մեկէլ բաները շննֆ տալ (Պռ.—մեղմ հաստատություն, հոժարություն կամ պատրաստակամություն տալու չտալու): Նա ինձ մանիշակ ուղարկեց, ևս էլ տես ի՞նչ կուղարկեմ.—նրա ազիզ խաթեր համար, թեկուզ քարափիցն էլ վայր կընկնեմ, ջուրն էլ կընկնեմ, հուրն էլ. նրա հրամանը կատարելու համար վեր կառնեմ ամեն թուր ու մուր էլ.—Սա իմ հետքը պահելով եկել է քամա-

կիցս. ես դրա կարմիրը հիմա կկապեմ.—Ծն էլ կգամ, ձեր սիրած հեքիաթներն ու մեր գյուղի հին հին պատմությունները կանեմ (Պո.)։ Կա՛մ կգտնեմ ճանապարհը և կամ ինքս բաց կանեմ (Մուր.)։ Երեկ ես կգայի ձեզ մոտ, բայց անսպասելի հանգամանքներ խանգարեցին։ Սերունդի վանահայրը հոգնած զգալով իրեն՝ խնդրեց երիտասարդին մնացած տեղերը շրջել լուսարարի հետ, մինչև որ ինքը հոգնածությունն առնելով՝ կգաւ յուր հետ միասին ճաշելու (Մուր.)։

3. Պարզ ներկան իբրև ապառնի ցույց է տալիս մի ապագա հնարավոր, սպասելի համարված գործողություն, բայց ոչ ներկա ժամանակակետի նկատմամբ, այլ մի անցյալ ժամանակակետի։ Այս կիրառության մեջ իբրև ապառնի գործածված պարզ ներկան փոխանակում է պարզ անցյալին. խոսողը մտքում ունի ոչ թե ներկա ժամանակակետը, այլ մի անցյալ ժամանակակետ, որի նկատմամբ առնվում է մի ապառնի գործողություն, ուստի փոխանակ անցյալի սովորաբար գործ է ածում ապառնին։ Օրինակ՝ Մյուս օրը քույրն ու եղբայրն առավոտյան ժամ չեկան։ Աբրահամ աղան կարծեց, թե ճաշին կգան (փոխանակ՝ կգային). ճաշին էլ չեկան։ Կարծեց՝ երեկոյան կգան, երեկոյան էլ չեկան.—ծն կարծում էի թե մայրս կբարկանա (Պո.—փոխանակ՝ կբարկանար)։ Ծն այն պատճառով չասացի քեզ, որ կարծում էի թե կգնաս, կհայտնես նրան (փոխ. կգնայիր, կհայտնեիր)։

4. Պարզ ներկայի 2-րդ դեմքերն, առանձին շեշտով, ստանում են ապառնի հրամայականի բնավորություն, բայց ոչ այնքան հրաման են ցույց տալիս, որքան փափագ, ցանկություն, կամ թե հրամանը տրվում է իբրև սպասած, ցանկացած մի բան։ Օրինակ՝ Դու կերթա՛ս, կասե՛ս նրան։ Ո՛չ, այդ չի՛ լինիլ (Մուր.)—Համապատասխան ձևով անցյալը ցույց է տալիս մի անհրաժեշտ ցանկություն անցյալի համար, ինչ որ ենթադրությամբ ցանկացվում, սպասվում է, որ անցյալում լինելը՝ հակառակ կատարվածին։ Օրինակ՝ Որ չորն էր ուզում, չորը կտայի՜ր նրան, էլի՛. ինչո՞ւ թացը տվիր։—Դուր էլ կգնայիք, ինչո՞ւ չգնացիք։ Թե մի կլսեի՜... Որ տանձի և ո՞ր արջի մասին է խոսքդ։—Ահա՛ այս սիրուն հովանոցի, որ արծանի էր գեղանի մի իշխանուհու սեփականությունը լինելու, բայց որ վիճակվել է մի ապուշ գյուղացու—Մի գեղանի իշխանուհու՞... և անշուշտ այնպիսի իշխանուհու, որ լինե՛ր նորաստի... և տեսնեիր, որ այս սոսիների հովանիում, շքեղ գահավորակի վրա հանգստանում է... Դու, իհարկե, իսկույն հիացմունքից այլայլված, հետ կհաշվեիր

այս բնի էտեր և գողունի հայացքով դիտելով գեղեցկուհուն՝ քեզ ու քեզ կասեիր... կշոֆեիր և կաղորեիր: Քո այդ վարմունքը, իհարկե, կգարմացնեւ քո շանը և նա... կսկսեւ հաշել: Այդ անսպաս ծայնից կգարբնեւ գեղեցկուհին և այլն (Մուր.):

Երկրորդական լնավորություններ

236. Ենթադրական պարզ ներկան և անցյալը գործ են ածվում նույն երկրորդական բնավորությամբ, ինչ որ սահմ. ներկան և անկատար անցյալը (տե՛ս § 227). միայն պիտի նկատել, որ ենթադր. ներկան և անցյալը կարելի չէ գործածել իբրեւ «մշտակատար ներկա», երբ պետք է հայտնել բացարձակ, իրական ճշմարտություններ, որ կասկածով, ենթադրությամբ ու կարծիքով ասել չի լինիլ. օրինակ՝ «Ձին շորքոտանի է» խոսքը կարելի չէ ասել՝ Ձին շորքոտանի կլինի. իսկ իբրեւ «առածական ներկա», իբրեւ սովորության ու կրկնության ներկա և անցյալ, և նույնիսկ իբրեւ պատմական ներկա շատ սովորական է ենթ. ներկայի և անցյալի գործածությունը:

1. Ենթադրականի իբրեւ «առածական ներկա» գործածությունը խիստ սիրված է մանավանդ առածներում և առածանման ասացվածներում, փոխանակ սահմ. ներկայի և անցյալի, այն տարբերությամբ, որ մինչ սահմ. անցյալով հայտնվում է անցյալում կատարված մի դեպք, լսողին թողնելով դրանից մի ընդհանուր ճշմարտություն հանել (տե՛ս § 227. 2), սահմ. ներկայով փորձից հանված ճշմարտությունն է հայտնվում իբրեւ իրական, ստույգ դատողություն. իսկ ենթադրական ներկայով նույն ճշմարտությունն է հայտնվում, միայն ոչ իրական, բացարձակ ձևով, այլ ենթադրելով. կարելի համարելով, իբրեւ մեղմ հաստատություն, կարծիք: Օրինակ՝ Սանմ. Շատ քիչ է պատահում աշխարհում այսպիսի բան: Ենթ. Շատ քիչ կպատահի (կարող է պատահել) աշխարհում այսպիսի բան: Նույն նշանակությունը մնում է և անցյալի համար, ինչպես՝ Շատ քիչ կպատահեւ այսպիսի բան:—Ձուր ծովումը կմեծանա (Ա.): Ծակատի դրածը չի ջնջվիլ (չի կարող ջնջվել).—Աշտարակ արեր մայր մտավ թե չէ, էլ դուրը չի մնալ բաց.—Կնիկ է. շուտ կխաբվի.—Ա՛խ, ազատությանը բան չի հասնիլ (Պո.): Նիտակ խոսքը հանաքով կասեն: Այդքան մարդու ցեխը չեն կոխիլ ու հանիլ (Պո.): Մարդ մարդի ցավ չի գիտենալ, կես գիշերին ծամ կկանչի (Ա.):

Այսպես հաճախ երկբայական ճարտասանական հարցով, օրինակ՝ Ուղտը գդալով կջրվի՞ (կարելի՞ է ջրել, կարո՞ղ է ջրվել)։ Այդպիսի բան կասե՞ն, որ դու ասում ես։ Հարսն էլ կխոսի՞, որ դու խոսում ես։ Մարդ իր խոսքը գետինը կգցի՞ (Պո.)։ Բա ուսումնականն առանց գրերի ման կգա՞ (Մուր.)։ Տե՛ս և § 232. 4.ա։

2. Ենթադրականն իբրև սովորության ներկա և անցյալ մեղմ հաստատությամբ հայտնում է սովորաբար կատարված մի եղելություն, կամ մի մնայուն սովորություն, ունակություն՝ սովոր է, գիտե, կարող է բառերի նշանակությամբ։ Օրինակ՝ Իմ մայրս լավ լավ բաներ կեփի, լավ լավ դաթեր կթխի, հենց հիմի էլ տանը գաթա է թխում (իբրև՝ իմ մայրս լավ բաներ եփել, լավ գաթեր թխել գիտե, սովոր է, կարող է այդպես անել. թխող է. եփող է)։ Ես գիտեի որ նա բանը հետ չի գցիլ (հետ պցել չգիտե, սովոր չէ հետ պցելու)։ Մեր զեղի ջահել սղալքը մի սև փող ձեռներն ընկնելիս՝ հաղար ջուլ ու փալաս կփաքաքեն, սրբի պես կպաշտեն.— էջմիածնեցիք էլ մեզ չեն հասնիլ. իրանք մինչև վերջը պարապ սարապ ման կգան, փողով մշակ կբռնեն, այգիներում կբանեցնեն, չեն գնալ թե վրան կանգնեն, մտիկ տան. մի այգեպանի ապով կթողնեն, իրենց լավ լավ մլբերը խարաբա կթողնեն, էլ ափսոս չեն գալ (Պո.)։ Տեր Սիմոնը մի առաքինի, մի աստվածավախ, մի բարի մարդ էր։ Երբեք բարձր չէր խոսիլ, երբեք գլուղական դորձերին չէր խառնվիլ.— նա միշտ լուռ էր, միշտ լսում էր, շատ շատ՝ մի բառով յուր կարծիքը կնայտնեւ... Դրան ի՞նչ ես հարցնում, չգիտե՞ս, որ դա ուրբաթի ուրբաթ կխոսի... Այս նկատողության դեմ Սամսոնը քբի տակին կմպտաւ ու կասեւ, որ ուղիղ է.— Խուղոն էլ պատասխանի չսպասեց. նա լեղապատառ մաղեց ետևից՝ ինչպես տիրոջը կորցրած շուն, որ հոտոր կառնի ու առանց աջ ու ձախ նայելու մին կվագի (Պո.)։

Մե. Այս գործողությունն իր ենթադրական բնավորությունն ստանում է առանձնապես այն ժամանակ, երբ հանդիպադրվում է սահմանականին. օրինակ՝ Նետեյալ տեսակի հարց ու պատասխանների մեջ՝ Հին եգիպտացի իրենց մեռելները զմուսում էին, իսկ հին հույներն այրում էին, հայա հին եթովպացի՞ք ինչ էին անում.— նրանք էլ, երեկ կամ կգմուսին կամ կայրեին։

3. Ենթադրականն իբրև կրկնության ներկա և անցյալ ցույց է տալիս մեղմ հաստատությամբ, կարծիքով. ասած, կրկնված եղելություն։ Օրինակ՝ Օրենը քանի՞ անգամ է նա այստեղով դնում, գալիս.— Օրենը մի հինդ անգամ կգնա, կգա։ Նա օրական մի հիսուն ուրջու առևտուր կանի։ Ամեն երկրում, ասում են, ամեն կի-

րակի մեծ ու պատիկ ժամ կերքան (մեղմ հաստատություն), նրանցում ամոթ չկա. հենց մեզ համա՞ր է, որ ջահիլ աղջիկներն ու պատիկ հարսները տարին երեք անգամ են ժամ գնում (իրական, ստույգ հաստատություն).—Նրանք քանց Գեորգենք Նարուսա չիհի՞ն, որ ասում էին, օրը հինգ խնոցի կհարեն, քառասուն գոմեշ կկթերին.—Այն ժամանակ երբ ուրիշ գյուղերում օր չէր անցնում, որ գողություն, սպանություն և ավարառություն չկատարվեր... այս գյուղի մեջ ամիսներ կգլորվեին և բացի արևից, անձրևից ու ձյունից՝ ոչ ոք չէր թույլ տալ իրան շար աչքով ներս դալ (Պո.): Արտեմ Սերգեյիչն յուր բնտանիքի մեջ էլ պատվական մարդ է. օրը հինգ անգամ տուն կգա... դեռ պատշգամբը չբարձրացած՝ ձայն կտա... Յարին մի քանի անգամ ծերունին երկու երեք օրով կհեռանար յուր կացարանից: Այդ այն օրերին էին, որ մի մեծավոր երեք շորս սպասավորներով կգար, կիջներ դարվազի առաջին և ծառաներին կհրամայեր... (Պո.): Վանքի վանահայր էր. շուտ շուտ կգար մեր տուն. կնստինք (կնստեինք) էս ծառերի տակ, դրից կանինք (կանեինք): Ողորմած հոգի քո հերն էլ շատ կսիրեր նրան (Մուր.): Բայց այդպես չէր հանգուցյալ հայրը: Ամեն տարի, աշնան ժամանակը, կգար: Մենք առաջուց կվանայինք, կմաքրեինք ուխարները և սպիտակ ձյունափայլ հոտերը կհանեինք նրա առաջ: Նա կնայեր, փառք կտար աստուծուն: Այս սաղավարի մեջ շատ անգամ կերակրել եմ նրան: Կնստեր և մեծ բավականությամբ կուտեր հովվի աղբատիկ ճաշը... Հանգուցյալ նահապետի մահից հետո Տիկինն է կառավարում բոլոր գործերը: Կգա, կտեսնե, կուրախանա և ամեն բանի մասին հարց ու փորձ կանե: Նա ոչ միայն ճանաչում է յուր բոլոր հովիվներին անուններով և տեղերով, այլև գիտե թե որքան է մեծացել (Բաֆ.): Ես յոթը տարեն կնիկ էի, արևի երես չէի տեսած. դեռ լույսը բացված չէր լինիլ՝ կերթայի, կուծս կլցնեի, տներս կսրբոտեի, աղբը կտանեի, դեն կձգեի, ինչ էլ որ մնար դրսի բան՝ իրիկունը որ արևը մտներ, այն ժամանակ կանեի: Ամառը աթորը կկանչեր, տեղիցս վեր կկենայի, ամեն բանից կպրծնեի: Այդպիսով դեռ չծագած՝ ողորմածիկ սկեսուրս վեր կկենար, կզցեր քամակի, կերթար այգին. թե հանկարծ մարդ պատահեր—սե սրտի աղջիկ, կասեր, կպիր պատիցը. ես էլ պատի տակին կուչ կգայի: Աստված մի՛ արասցե, որ քավորանցս ծառան էլ պատահեր, սկեսուրս կասեր՝ աշխարհքի միջին թուր եղանք... Հիմի ոչ այն կա, ոչ այն: Հարսները շատ են քնում (իրական, ստույգ հաստատություն), բան սկեսուրը, օրը ճաշին նոր մոխրատն ուտում են. աղբը

տանում, կուժն առնում են, գնում ջուրը: Մինչև օրը ճաշ չղառնա, ալգին չեն դնում. ճանապարհին թեկուզ քաղորն էլ պատահի, բանի տեղ չեն դնում (Պռ.):

Ման. Երբեմն սահմ. ներկայով պատմվածքի մեջ ևս կրկնված եղելությունները (տե՛ս § 230. Ժան.), ժողովրդական ձևով, պատմվում են ենթադր. պարզ անցյալով: Օրինակ՝ Հին Ժամանակին լինում է չի լինում մի շոփչի, էս շոփչին հենց ինքն է լինում, մի կնիկ... Այս մեջ շոփչու բան ու փեշակը հենց այս էր: Աստուծու իրան օրը, գեռ լույս ու մութը շրթանված, վեր կկենար, պարանր վեր կուներ. կերթաւ հանդը՝ շոփ հավաքելու, իրիկունը կգար տուն... Օրեն մի օրը այս շոփչին էլի վեր է կենում, պարանր գցում ուտը, երթում հանդը: Ծանապարհին սրան մի օձ է պատահում (Նավ. Հեթ.):

4. Ժողովրդական լեզվի մեջ սահմանական ներկայի տեղ հերիաթների, զրույցների և այլն մեջ իբրև պատմական ներկա հաճախ գործ է ածվում ենթադրական ներկան, որ այս դեպքում առնվում է իբրև սահմանական: Ենթադր. ներկայով դրվում է միայն, ինչ որ պատմվածքի մեջ հառաջխաղացություն է բերում. իսկ ինչ որ հարածիդ կամ մշտակատար ներկայի իմաստ ունի, մնում է սահմանական ներկա: Օրինակ՝ Մի օր Շամբում ամուլ կլինի, կմթնի, էլ արև չի երևալ: Շամբեցիք կասեն՝ Արևը մեզնից խռովել է, գնանք, ման գանք, հաշտվենք: Կգնան սար ու ձոր ման կգան, չեն գտնիլ, ետի վերջը հետ դառնալիս կասեն՝ մի ծակում մի բան պլստում է: Կասեն՝ այս է, արևը գտել ենք (Նավ. Հեթ.):

237. Ենթադրական եղանակի համար չկան առանձին հարաբերական ժամանակներ. այս նշանակությամբ գործ են ածվում բաղադրյալ ժամանակները. օրինակ՝ Մինչև որ նա ինձ մոտ գա, ևս արդեն գնալիս կլինիմ, գնացած կլինիմ, գնալու կլինիմ:—Քո համար ավելի ձևոնտու է այս, դու ավելի շուտով պարտքդ կատարած և վերադարձած կլինիս.—Հյուրասիրությանդ պարտքը, ծերունի հայր, իսպառ կատարած կլինիս, եթե շնորհ անես ինձ քո կյանքի պատմության հետ ծանաթացնել.— Դեռ լույսը բացված չէր լինիլ՝ կերթայի կուժս կլցնեի (Պռ.):

Ման. Այս հարաբերությունը պահվում է և այն ժամանակ, երբ ենթադր. ներկան գործ է ածվում իբրև պատմական ժամանակ: Օրինակ՝ Կլինի չի լինի մի թագավոր: Նս լավ թագադրություն կդիտենա, որ յուր կնոջ խորհրդով սովորած կլինի: Թագավորը շատ անգամ աղքատի շորեր կհագնի, ման կդա, որ տեսնի թև իր վրա ինչ են խոսում. մի օր էլ կդնա, կրնկի շար մարդկանց ճանկ: Այդ ժամանակ մի մեծավոր ման գալիս կլինի. շարագործները թագավորին կծախեն այդ մեծավորին և այլն:

3. ՀԱՐԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

238. Հարկադրական եղանակը ցույց է տալիս մի եղելություն, որ խոսողը մտածում է ոչ իբրև իրական և ոչ իբրև կարելի կամ հնարավոր, այլ իբրև անհրաժեշտ հարկ ու պետք, պարտք։ Դա անհրաժեշտության եղանակն է։ Օրինակ՝ Սահմ. Նա այժմ գնում է (իրական). Ենթադր. Նա այժմ գնալիս կլինի (հնարավոր). Հարկադր. Նա այժմ գնալիս պիտի լինի,— այսինքն՝ Նա ստիպված է, պարտավոր է, պարտական է գնալիս լինել, կամ մենք անհրաժեշտորեն այնպես ենք դատում, որ Նա գնալիս լինի։

Հարկադրությունը կարող է լինել՝ կա՛մ մի ստիպմունք, անհրաժեշտ հարկ ու պետք աշխարհի օրենքից, դիրքից, սովորությունից, հանգամանքներից ու իրերի հատուկ բնությունից, կա՛մ մի պահանջ բարոյական օրենքից՝ իբրև պարտավորություն, բարոյական պարտականություն, կա՛մ մի տրամաբանական անհրաժեշտություն, որ հիմնվում է մեր մտածողության օրենքների վրա, որով իրերն այլ կերպ ըմբռնել չենք կարող, քան ինչպես որ մենք դատում, եզրակացնում ենք,— և կա՛մ, վերջապես, մի հաստատվածի, անխուսափելի ճակատագիր մի բան անելու համար։ Օրինակ՝ էզուց ծառղարդար է. ուռ պիտի օրհնեն (Պո.)։ Գարնանը ծառերը պիտի ծաղկեն։ Ինձ մի վայրկյան այնպես թվաց, թե Նա իրոք չի մեռել... և պիտի խոսի ինձ հետ (Մուր.)։ Ամեն մարդ պիտի մեռնի։—Մենք պիտի միմյանց սիրենք։ Մարդու սի՛րտը պիտի շիտակ լինի։ Մենք պիտի պատվենք մեր հորն ու մորը։ Մարդ պիտի Աստուծուն ավելի լսի, քան մարդկանց։—Այս գիշեր շատ խորքնած պիտի լինիս, որ փոթորիկը չես իմացել։ Նա իմ նամակը ստացած չպիտի լինի, որ մինչև հիմա չի պատասխանում։ Ամպերը... տարածվում են արդեն մեր գլխի վրա։—Անձրև պիտի ուտենք, նկատեց առաջնորդս (Մուր.)։—Ինչ ուզում է լինի, ես պիտի այս խոսքն ասեմ նրան։ Ես պիտի ասածս անեմ, թե չէ՝ սև հագնեմ (Պո.)։ Այսպես է հրամայում ալլահը. ես ընտրեցի իմ տունը. Պեյթամը պետք է մշտնջենական շեյխության օջախ լինի, իմ սիրելի ժողովրդի հոգևոր պետը Պեյթամից պետք է իմ պատգամները իրանց հաղորդի (Պո.)։ Այժմ ամեն հույս կորել, անհետացել էր. Գարեգինն այլևս իմը չէր. նրան այլևս չպիտի ժառանգել (Մուր.)։

239. Հարկադրական եղանակն ունի այն բոլոր ժամանակներն, ինչ որ ենթադրականը, այն տարբերությամբ, որ ենթադրականի կր եղանակիչի տեղ դրվում է պիտի կամ պետք է եղանակիչը։ Կիրա-

ոռությամբ ևս հարկադրականը համապատասխան է ենթադրական-
նին և ունի ենթադրականի գրեթե բոլոր գործածությունները (բացի
իբրև պատմական ներկա գործածությունից, տե՛ս § 236. 4), մի-
այն անհրաժեշտական նշանակությամբ:

1. Կատարվող կերպի՝ 1) ներկա՝ նա այժմ տեղ հասնելիս պի-
տի լինի: 2) Անցյալ՝ նա երեկ, ժամի 5-ին տեղ հասնելիս պիտի
լիներ: Կցեց ընդհատված խոսակցությունը, որի նյութն յուր կար-
ծիքով պետք է հետախուզում լինե՛ր Կամսարյանին (Մուր.): 3) Ներկան իբրև ապառնի՝ նա վաղն այս ժամանակ տեղ հասնելիս
պիտի լինի:

2. Կատարված կերպի՝ 1) ներկա՝ նա այժմ տեղ հասած պիտի
լինի: 2) Անցյալ՝ նա երեկ, ժամի 5-ին տեղ հասած պիտի լիներ:
Սակայն հետո իմացա, որ դրանք ծերունու սիրտը խոցած պիտի
լինեին (Մուր.): 3) Ներկան իբրև ապառնի՝ նա վաղն այս ժամանակ
տեղ հասած պիտի լինի:

3. Կատարելի կերպի ժամանակները՝ զնալու պիտի լինի, գնա-
լու պիտի լինե՛ր՝ հազվադեպ ևն պատահում միայն խոսակցական
լեզվի մեջ:

4. Պարզ կերպի՝ 1) ներկա՝ նա այժմ տանը պիտի լինի (սահմ.
նա այժմ տանն է): 2) Անցյալ՝ նա երեկ, ժամի 5-ին տանը պիտի
լիներ, տեղ պիտի հասներ: Նրա մոտ կար... մի ուրիշ շինություն,
որ անշուշտ ուսումնարանը պիտի լինե՛ր (Մուր.): 3) Ներկան իբրև
ապառնի՝ նա վաղն այս ժամանակ տանը պիտի լինի,—տեղ պիտի
հասնի: Նրանցից ո՞րը ի՞նչպես պիտի գործե կյանքի ասպարեղը
մտնելուց հետո (Մուր.):

240. Պարզ կերպի հարկադրական ներկան իր կաղմությամբ՝
պիտի զնա, պետք է զնա՝ ցույց է տալիս մի ներկա պետք, անհրա-
ժեշտ հարկ ապագայում մի գործողություն կատարելու, իբրև պի-
տի որ զնա, պետք է որ զնա, ինչպես և գործ է ածվում, երբ շեշտ-
վում է հարկավոր, պետք լինելը, հարկ է, արժան է, անհրաժեշտ է
իմաստով. օրինակ՝ Պիտի որ, ինչ հունար ունենա՝ չպահի.— Պիտի
որ այս խաչը մինչ հանեք.— Պետք է, որ մի քանի բարեկամներ
օգնական լինիք (Պո.): Պետք է որ ուշադրություն և փուլվ նվիրենք
մեր ներկա և անցյալ կյանքին (Սրվանձտ.): Նրանք յուր մասին
պետք է որ աննպաստ բաներ խոսած լինին Կամսարյանի առաջ
(Մուր.):—Սակայն այս ժամանակը իր եղանակիչ պիտի, պետք է
բառերի ներկա բնավորությունը պահում է միայն հավելավոր բա-

յերի համար՝ պիտի լինի, պիտի ունենա, պիտի գիտենա, և մեկ էլ երբ գործ է ածվում երկրորդական բնավորությամբ իբրև առածական կամ կրկնության ներկա. օրինակ՝ Ուղտապանի բարեկամը պիտի բարձր դուռ ունենա (Ա.): Ազնիվ մարդը պիտի իր խոսքը պահի (իբրև՝ պարտավոր է իր խոսքը պահել): Մարդ պիտի խղճմտանքով բան բռնի:—Մնացած դեպքերում հարկադրական ներկան սովորաբար առնվում է իբրև ապառնի, քանի որ ցույց է տալիս մի ներկա պետք, առհրաժեշտություն ապագայում ընկնող գործողության. իսկ անցյալը ցույց է տալիս մի անցյալում ընկնող անհրաժեշտ գործողություն: Օրինակ՝ Միթե այսքան վաղ պիտի սկսեմ ժամերգությունը, հարցրի ես:—Ո՛չ, դեռ սաղմոս պիտի լաղեմ, դուք կարող եք կես ժամով ուշ գալ (Մուր.): Եկել էր օրը, ներսիսյան դպրոցը պետք է ծառայե՛ր իր հիմնադրի ծրագրած նպատակին (Պո.):

Ման. Արևմտյան աշխարհաբարում մեր սահմ. ապառնին և ապառնի անցյալը՝ զնալու եմ, զնալու էի՝ սովորաբար ունին հարկադրական նշանակություն. իսկ հարկադրականը՝ պիտի զնամ, պիտի զնայի՝ երբեմն ստանում է սահմանականի բնավորություն. այս պատճառով արևելյան աշխարհաբարի մեջ ևս, արևմտյանի ազդեցությամբ, երբեմն սահմ. ապառնին և ապառնի անցյալը հարկադրական նշանակությամբ են գործ ածվում իբրև անենթակա խոսք (տե՛ս § 22. 2): Օրինակ՝ Վաղն այս գրավական արժաթեղենից շատերը վաճառ հանելու համար շուկա տանելու է.— Հապա ի՛նչ ընելու էի.— Թշնամուն գինաթափ անելու է, քանի նրա ույժը տկար է.— Այդպես սպասելու էր.— Եվ այլապես էլ սպասելու չէր.— Բայց եղածն եղած էր. պինդ նստելու էր այնտեղ, փախչիլն ավելի վտանգավոր էր (Պո.):

4. ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

241. Հրամայական եղանակը ցույց է տալիս մի հրամայած կամ արգելած եղելություն: Հրամանը կամ արգելքը ծագում է միշտ խոսող անձից, բայց գործողության ենթական խոսակիցն է, ուստի և հրամայականը ունի միայն երկրորդ դեմք. եզակի և հոգնակի: Օրինակ՝ Գնա՛, իմ որդի, աշխարհքս անցի՛ր, պանծալի անուն մեծի դու ստացի՛ր:

Բաղադրյալ հրամայական եղանակը քիչ գործածական է և ցույց է տալիս դրություն կատարվող, կատարված կամ կատարելի գործողության: Օրինակ՝ Լա՛վ, բան չկա, որ ուզում ես զնալ, դու էլ զնա՛, այդ բանը տեսած եղի՛ր: Ա՛յ մարդիկ, իմացած եղեք, որ այս կողմի տերն էս եմ: Ամեն անգամ որ ներս եմ մտնում, նա է

միայն պարապելիս լինում, մի անգամ էլ դու պարապելիս եղի՛ր, ի՞նչ կլինի:

5. ԸՂԶԱԿԱՆ ՆՂԱՆԱԿ

242. Բացի հրամայական եղանակից՝ ցանկության խոսքեր կազմվում են նաև ըղձական եղանակով. մինչ հրամայականն արտահայտում է բացարձակ հրաման կամ արգելք, ըղձականը ցույց է տալիս՝ փափագ ու տենչանք, հորդոր ու դրդում, խնդիր, մաղթանք կամ մեղմ պատվեր մի բան անելու Օրինակ՝ Հրամ. Գիրքդ տո՛ւր ինձ: Ըղձ. Գիրքդ տա՛ս ինձ:

Ըղձականը հաճախ հետն ունենում է ցանկություն նշանակող մի բառ, ինչպես՝ երանի՛, գո՛նե, գեթ, ո՛ւր է թե և այլն: Օրինակ՝ Ա՛խ, ես երանի կայծակ լինեի, որոտ-ճայթյունով մոայլ ամպերից թռչեի վերե, զարկեի ուժգին և պատառեի կամարն երկնքի, ցույց տայի երկրին գաղտնիքը վերին (Հովհ. Թում.):

243. Ըղձականն ամենից առաջ ցույց է տալիս մի եղելություն, որ ցանկացվում է խոսողից կամ կախված է առաջին դեմքի կամքից: Այսպես գործ էածվում ըղձականը փափագ ու տենչանք ցույց տալու համար՝ օրհնությունների, անեծքների, բարեմաղթությունների, երգումների մեջ, և կամ երբ խոսողը հորդորում է կամ խընդրում խոսակցին մի բան անելու: Օրինակ՝ Երանի՛ գիտենամ թե նա ի՞նչ է անում: Գնա՛մ, տեսնե՛մ նրան: Տեսնես ուրիշ աշխարհներում էլ այսպիսի սարեր կա՞ն:— Քեզ համար մի այնպիսի փեսացու գտնեմ, որ քո հավան կացած. էնպես ընկեր ճարեմ, որ մեռած տեղս էլ հինգ նավակատիկին զաս, գերեզմանս օրհնել տաս. դու շատ ապրի՛, բալա՛ ջան, ես ծեր պապ եմ, պապերը ջահելների ցավը տանե՛ն.— Պատասխանիդ չենք սպասում, քո ներկայությունն է անհրաժեշտ. եթե հնար է, հետդ բերե՛ս մեր պատվական ... Գարեգնին (Պո.): Մենք էլ ուրեմն գործելու ժամանակ առաջնորդ ունենանք պատմության հերոսներին. հիշենք այն իմաստուն նշանաբանը... (Մուր.):—Շատ ապրիս, դորանա՛ս: Աստված հոգին լուսավորե՛: Աչքդ դուրս գա... գետինը մտնես:

1. Անցյալը ցույց է տալիս մի անիրական ցանկություն անցյալում մի բան կատարած լինելու, որ չի կատարվել. օրինակ՝ Աչքս խավարեր, ոտս կոտրվե՛ր՝ ես չերթայի նրա մոտ: Ընկա՞ր, ես ի՞նչ անեմ. արագ շվազեի՛ր, ղզույշ լինեիր:

Գործածվելով ապառնի ժամանակի նշանակությամբ՝ անցյալն ավելի մեղմացնում է ցանկությունը, տալով խոսքին խնդրական բնավորություն, ինչպես՝ «Գնա՛ս, նրան ասես, որ գա ինձ մոտ» խոսքը ավելի մեղմ արտահայտվում է «Գնայի՛ր, նրան ասեիր, որ գա ինձ մոտ»։ Գոնե ճանապարհը ապահով լիներ։

2. Հրամայականի և ըղձականի վրա՝ հրամանը կամ ցանկությունը մեղմացնելու համար հաճախ դրվում է մի մեղմական մակ-րայր, որ չպետք է շփոթել մի՛ արգելականի հետ, որ վրան միշտ շեշտ ունի. օրինակ՝ Մի գնա՛, նրան ասա՛... մի գնա՛ս, նրան ասե՛ս... մի գնայի՛ր, նրան ասեիր՛...։

3. Բացասական ըղձականը ա) ստանում է արգելական ապառ-նու նշանակություն, օրինակ՝ Արյուն չթափես ս։ Չգնա՛ս, նրան ասես, որ ես... Չնեղանա՛ս, որդի, հանաք եմ անում (Պո.)։ Չլինեմ, չիմանամ, որ դու իմ որդուն ուսման շտապ։ բ) Երբեմն հավաս-տիական հարցական ձևով, կամ լոկ շեշտով, ցույց է տալիս պար-զապես ոչ ցանկություն, մի՛ գուցե, չլինի թե բառերի երկբայական նշանակությամբ։ Չը բացասականն այս դեպքում դրվում է միայն առաջին բայի վրա (տե՛ս § 215. 5)։ Օրինակ՝ Սոսը չգծվի՞՝ գնա, Վաչեին մի վնաս տա.—Ա՛յ տղա, նրա գլխին մի փորձանք չգա՞ (Պո.)։

4. Հորդորական ըղձականի վրա, որ ցույց է տալիս զորդում մի բան անելու, հաճախ առաջին և երրորդ, անցյալի համար նաև երկրորդ դեմքերի վրա դրվում է քող բառը, որով և խոսքն ստանում է հրամայական բնավորություն. օրինակ՝ Թող գրեմ և հայտնեմ նրան։ Հազար անգամ թող իրան կտրատի, յուր միսը բարկությու-նից ծամի... Թող դարան մտնի պարտիզում... նրան բաժին մնացել են քաղցր երազները.—Թեև ավելորդ էր, բայց թող քո ցանկու-թյունդ կատարված լինի.—Թող մեզ շտեսած՝ չհեռանա (Պո.)։ Թող ինքն երթար։ Թող չգնայիր, ես ի՛նչ անեմ։

Ման. Թա՛ղ հրամայականի հետ, որ գործ է ածվում անենթակա նշանա-կությամբ (տե՛ս § 22. 5. Ժան.), ըղձականը ստանում է ստորադասական կա-պակցության բնավորություն. «Թող տեսնեմ, թող գա» իբրև «Թող որ տեսնեմ», «Թող որ գա»։ Թող ճակատդ, թող աբ սրբեմ իմ ձեռով (Գ.-Բ.)։ Բայց ինչպես որ «պիտի գնամ» խոսքը այլևս չենք ըմբռնում իբրև «պիտի որ գնամ» (տե՛ս § 240), նույնպես «թող գա» այլևս չենք ըմբռնում իբրև «թող որ գա»։ Թող գա կապակցությունն, ինչպես և պիտի գա, այժմ ըմբռնում ենք իբրև մի միու-թյուն։

5. Երբ հրամայականով ասված անենթակա խոսքերը (տե՛ս § 22. 5) ենթակայական ձևով են արտահայտվում, հրամայականը փոխվում է ըղձականի և երկրորդ դեմքի տեղ զբաղում է երրորդ դեմք: Օրինակ՝ «ԿԼ՛ւ՛ր փորձած թանը, մի՛ ուտիլ անփորձ մածունը», լինում է՝ Մարդ ուտի փորձած թանը, չուտի անփորձ մածունը: Նույն ձևով ուղղակի խոսքերի հրամայականը անուղղակի խոսքերի մեջ դառնում է ըղձական երրորդ դեմքով. օրինակ՝ Հիսուս ասաց իր աշակերտներին. «Դնացե՛մ, Բարոզե՛ցե՛մ հեթանոսներին»,— Հիսուս ասաց իր աշակերտներին, որ զնան, Բարոզե՛մ հեթանոսներին:

244. Ըղձական եղանակը հաճախ գործ էածվում երկբայական հարցի համար, որով անվճռական վարանում, տատամսություն է հայտնվում և խոսողն իր խոսակցի կամքն ու ցանկությունն է ուզում իմանալ: Այս դեպքում տատամսությունը գորացնելու համար, հավաստիական հարցերի համար, երբեմն ետևից զբաղում է բև չէ (տե՛ս § 217. 2): Օրինակ՝ «Նա ի՞նչ է տալու ձեզ. Նա ի՞նչ պիտի տա ձեզ. Նա ի՞նչ կտա ձեզ» հարցումներով, որոնք սահմ., հարկադր. և ենթադր. եղանակներով են, պարզապես պահանջվում է իմանալ, թե նրա տալիքն ինչ է լինելու, պիտի լինի կամ կլինի. ինչ տալը կախված չէ խոսակցի, դիմացի մարդու կամքից: Բայց երբ նույն խոսքն ըղձականով է ասվում՝ «Նա ի՞նչ տա ձեզ», նշանակում է՝ ի՞նչ եք ցանկանում, որ տա ձեզ: Ի՞նչ ես ասում, զնա՞մ թե չէ: Ասում ես՝ մի՛ գժվիլ. թե ես չգժվեմ, ո՞վ գժվի (Պո.): Դու աղա, ես աղա. բա մեր աղունն ո՞վ աղա (Ա.): Ի՞նչ անեմ ոսկե տաշտը, որ մեջն արյուն եմ լալի (Ա.): Պաս ուտեմ, պաս ուտեմ, թանե սպա՞ս ուտեմ (Ա.):

Այս կարգին պատկանում են նաև ըղձականով ասած այն ճարտասանական հարցական խոսքերը, որոնցով խոսողը, ըստ երևույթին իր խոսակցի կարծիքը հարցնելով, իր ասած խոսքի հակառակն է ցանկանում, ընդունում: Օրինակ՝ Հիմի՛ էլ լոե՛նք, եղբարք (Գ.-Ք.): Ծա՛ռ լինի, որ գլխով քամի շանցնի (Ա.): Հայրիկը բան հրամայի և դու չկատարե՞ս.—Նա համարձակվի իմ վրա խոսելու— Հայ աղջիկն այնքան համարձակվի, որ իրա միջին տղա՞ ջուկի, սիրի, ո՞վ է լսել (Պո.): Բա մենք ճար ու ճրագ մի տղա ունենք. են ո՞նց վեր ունենք, զրկենք զարիբ տեղ (Մուր.): Եվ ահա՛ Կամսարյանն ունի թե՛ խելոք գլուխ և թե՛ կարող ձեռքեր. ինչո՞ւ, ուրեմն, չերթա չորոնե այդ սիրելի աղգակիցներին, չապրե նրանց հետ,

շտովորեցնեն նրանց իրենց դրությունը... բարվոքելու եղանակը (Մուր.)։ Տե՛ս նաև § 219. 2, § 243. 3. բ։

Ման. 1. Այսպիսի հարցական խոսքերը ստորադասվելով մի ուրիշ խոսքի՝ պահում են իրենց ըղձական եղանակն ու նշանակությունը. միայն ճարտասանական հարցն այդ ժամանակ անցնում է գլխավոր խոսքին։ Օրինակ՝ Ո՞վ է լսել, որ հայ աղջիկն այնքան համաբնական է, որ իրա միջին տղա ջոկի, սիրի։ Դու տեսնո՞ւմ ես, որ մինչև հերոս մի բան խոսեի։—Մի երևյալ տեսնելիս կարմրում է. ո՞ւր մնաց, որ այնքան բազմության միջին տանիցը դուրս գա։— Նա խելքը թուցրե՞լ է, որ այդ բանն անի (Պն.)։ Ի՞նչպես կարելի է, որ մարդ արարածս չխոսն յուր նմանի հետ, կամ թե այդ խոսելը համարե ամոթ (Մուր.)։

Ման. 2. Այսպիսի ճարտասանական հարց ունեցող գլխավոր խոսքերը կարող են և առանց հարցի բացասական ձևով գործածվել. այն ժամանակ երկրորդական խոսքերը պահում են իրենց եղանակն ու նշանակությունը. Օրինակ՝ փոխանակ ասելու՝ «Աշտարակցի տղաներից մինը ճանապարհին մնա»,— այդ մինչև շուրջ լաված չէ, կարելի է ոչ միայն այսպիսի հարցականով ասել՝ Ո՞վ է լսել, որ աշտարակցի տղաներից մինը ճանապարհին մնա», այլև առանց հարցի՝ «Դեռ մինչև օրս լաված չի, որ աշտարակցի տղաներից մինը ճանապարհին մնա» (Պն.)։ Ժողովուրդը նույնիսկ գոյության ամենահին ժամանակներումը ամենեկին չէ հիշում, թե երբևիցե ճնարած լինի իր լեզուն, իր գիցաբանությունը (Պալ.)։

245. Ըղձականով դրվում են շատ ստորադաս կամ երկրորդական խոսքեր, ուստի և այս եղանակը սովորաբար կոչվում է ստորադասական եղանակ. բայց ինչպես իբրև անկախ խոսք գործածված ժամանակ, նույնպես և այս դեպքում այս եղանակն ընդհանրապես պահում է իր ցանկություն խոսքի բնավորությունը (տե՛ս § 244, ծան. 1 և 2)։

1. Ըղձականով դրվում են ստորադաս խոսքերը, երբ կախված են մի ցանկություն կամ բացասական ցանկություն ցույց տվող բայից կամ խոսքից և ցույց են տալիս խոսողի կամ գլխավոր խոսքի ենթակայի ցանկացած, կամ ցանկացած, բայց չիրագործած նպատակը։ Օրինակ՝ Ես ուզում եմ, որ դուք հառաջադիմեմք։ Ամաչեց, որ նրա խոսքը կտառի։ Չեն համարձակվում, որ աշկարա ասեն։ Վախենում եմ, որ ժամանակին չհասնի։ Վերջին երեք խոսքերի մեջ ցանկությունը բացասական է, և ըղձականը ցույց է տալիս անիրական ցանկացած նպատակ։

Այս նշանակությամբ ըղձական դրվում է՝

ա) Ցանկություն արտահայտող շատ խոսքերից հետո, օրինակ՝ Տա՛ աստված, որ այդպես լինի։ Ա՛խ, ե՛րբ պիտի լինի, որ այս օրն ինձ համար էլ գա։ Արդյոք կլինի՞, որ ասեմ թե ցավ չունիմ։ Երանի՛ր թե նա գա ինձ մոտ։ Ո՞ւր է թե նա այստեղ լիներ։

Ի՞նչ կլինի, ինձ կարդալ սովորեցնես.— Զի՞ լինիլ, որ նրան միջ-նորդ ձգենք (Պռ.):

բ) Պիտի, պետք է, հարկ է, կարևոր է, անհրաժեշտ է, պատ-շան է, վալել է, արժան է, արժե. անկ է, լավ է և այլն, ինչպես և ամոր է, ավստս է, մեղք է, չլինի քե, մի՛ գուցե, քող քե, վալ քե եղանակիչ կաղմություններից հետո, որոնց հետ երկրորդական ըղձական խոսքը մտածվում է խոսողի կողմից իբրև ցանկացած կամ շցանկացած մի նպատակ: Օրինակ՝ Հարկ է որ մենք մեզ քաջ ճանաչենք (խոսողը հարկավոր է տեսնում և ցանկանում է ինքն իրեն ճանաչելը).— Պետք է որ ուշադրություն և փուլթ նվի-րենք մեր ներկա և անցյալ կյանքին և բեղմնավորենք մեր գա-ղափարը (Սովանձտ.): Պետք է որ բարեկամներն իրար օգնեն: Մնում է որ ես անձամբ գնամ: Ժամ է, ժամանակ է, որ մենք սթափվենք մեր խոր քնից:— Մեզ համար ամոթ է, որ դու այդ բանն անես.— Իմ պատվին էլ ամոթ չէ՞, որ նրան զխահան անեմ:— Զլինի՞ թե քեզ նեղացրած լինին.— Թե ասեմ, վա՛յ թե սիրտը կտուրվի. թե չասեմ, վա՛յ թե իրականի պես վարվի.— Թե աչքը մի քիչ կպցնի, վա՛յ թե քնով անցնի:— Թե որ ես հիմի չգնամ, վա՛յ թե իրիկունս գնա, բանը գլուխ բերի (Պռ.): Տե՛ս § 243. 3. բ:

գ) Բազմաթիվ ցանկություն ցույց տվող բայերից հետո, ինչ-պես՝ ցանկանալ, կամենալ, բաղձալ, հոժարել, համաձայնել, խնդրել, աղաչել, մաղթել, թույլ տալ, պահանջել, նրամայել, ա-պրսպարել, որոշել, սահմանել, կարգադրել, ուխտել, կտակել, հա-մոգել, ստիպել, հորդորել, խրատել, պարտք դնել, միտքը դնել, հանձնարարել, նպաստել, հսկել և այլն. այլն՝ ամաչել, քաշվել, ակնածել, պատկառել, վախենալ, ավստսալ, խղճալ, մեղքանալ, դեմ լինել, հակառակ լինել, խանգարել, զգուշանալ, խուսափել, զլանալ, խնայել, չհանդգնել և այլն:

Ման. 1. Վախենալ, արգելել. խանգարել և այլն բայերի պահանջած ըղ-ձականը հաճախ օտարաբանությամբ բացասական է դրվում. ինչպես՝ «Անձրեք խանգարեց, որ զբոսանքի չգնալեմ»: Իբրև ընդհանուր կանոն պետք է նկատի ունենալ, որ եթե ըղձականին փոխանակող դերբայը դրական է լինում, ըղձականն ևս դրական է դրվում. ինչպես՝ «Անձրեք խանգարեց մեր գրոսանքի գնալուն», ուրեմն և Անձրեք խանգարեց, ու գրոսանքի գնանք:— Վախենալ բայից կախված ըղձականի համար առանձնապես պիտի նկատուի. 1. Երբ գլխավոր խոսքի են-թական չի ցանկանում նպատակի իրագործումը, ա) ըղձականը դրական է դըր-վում մենակ, կամ մի՛ գուցե, չլինի քե բառերով. օրինակ՝ «Ես վախենում եմ որ նա գա» նշանակում է՝ «Աս վախենում եմ, որ մի գուցե (չլինի թե) նա գա»,— ևս չեմ ուզում նրա գալը. բ) ըղձականը բացասական է դրվում. երբ մի շցան-

կացած երկրայական հարցական խոսք է (տե՛ս § 243. 3, բ), որ այս դեպքում առնվում է իբրև ուղղակի խոսք, իբրև ենթակայի իրեն մտածմունք՝ բառացի մեջ բերված, ուստի և, շնայելով երկրորդական խոսքի կերպարանք ունի, պահում է հարցական ձևը։ Օրինակ՝ Վախում է որ Սոսը չգժվի՞, գնա Վաչեին վնաս տաւ— Վախեցավ որ չլինի՞ մայրը բան հասկանաւ— Տղան վախում էր, թե աղչիկը շթովանա՞, վեր ընկնի։ աղչիկը վախում էր, թե տղի խելքը չգնա՞, գետնովը գիպչի—վախում էր, թե գլխին մի փորձանք չգա՞ (Պո.)։— 2. Երբ գլխավոր խոսքի ենթական ցանկանում է նպատակի իրագործումը, ըղձականը բացասական է դրվում մենակ, կամ մի՞ գուցե, չլինի թե բառերով։ օրինակ՝ Ես վախեցում եմ, որ նա չգնա,— Ես վախենում եմ, որ մի գուցե (չլինի թե) նա չգնա։

Ման. 2. Վախեճալ բայից հետո կարող է և ենթադրական դրվել, երբ ցանկության նշանակություն չունի և հաջորդ խոսքով վախենալու պատճառն է միայն բացատրվում։ օրինակ՝ Մայրը որ տեսավ, վախեցավ թե աղչիկը հանդիպսի կղիպչի— Վախեցավ, որ կեսերը կասի (Պո.)։

2. Ըղձականով դրվում են նպատակի ստորադաս խոսքերը, որոնք ըմբռնվում են խոսողի կամ գլխավոր խոսքի ենթակայի կողմից իբրև ցանկացած հետևանք։ Օրինակ՝ Ենթադր. Նա այնպես մոլթն է խոսում, որ դու բան չես հասկանալ,— բան չհասկանալը լոկ նրա խոսելու հետևանքն է, անկախ է նրա կամքից. Ըղձ. Նա այնպես մոլթն է խոսում, որ դու բան չհասկանաս,— բան չհասկանալը կախված է նրա կամքից. նա ցանկանում է, որ դու բան չհասկանաս։— Եկա, որ տեսնեմ նրան։

3. Ըղձականով դրվում են օր հարաբերական դերանունով կապված երկրորդական խոսքերը, երբ ըմբռնվում են իբրև մի ցանկացած նպատակ։ Դերանունն այս դեպքում հաճախ օր շաղկապի բնավորություն է ստանում։ Օրինակ՝ Արժանի է այնպիսի իշխանունուհու, որ լիներ նորատի, քնքուշ և գեղահասակ (Մուր.)։ Աստված պատկերք է տվել, որ (իբր՝ որպեսզի) երևաւ— Բե՛ր մարդ, որ դիմանաւ— Լավ աչք պիտի, որ տեսնի— Քիչ մարդ մնաց, որ չհաղորդվի—Քրդաբնակ Հայաստանում շատ սակավ մարդ կճարվի, որ քրդերեն չիմանա (Պո.)։

Ման. Այսպես գործ է ածվում ըղձականը, խոսքին տալով տարակուսական ու երկրայելի բնավորություն, առանձնապես բացասական և հարցական խոսքերից հետո։ Օրինակ՝ Ես ոչ մի մարդ չեմ ճանաչում, որ երջանիկ լինի։ Բերանները խոսք չի գալիս, որ ասեն—Էլ ծակ չի թողնիլ, որ չմտնի—Աղչիկ չունեիր տանը, որ իրեն օգնի— Մի բարի լույս չբացվեց, որ տանը կռիվ չլինի— Ուրիշ գյուղերում օր չէր անցնում, որ գողություն... չկատարվեր, շաբաթ չէր լինում, որ... ճնշումներ չգործեին (Պո.)։— Ո՞վ կա ձեր մեջ, որ այս բանն իմանա։ Ի՞նչ ասես որ իմ տանը չգտնվի— Հավկիթ հո՞ չենք, որ փխրվենք— Ո՞վ է այն

տարօրինակ աղամորդին, որի բնավորության վայրագությունը... մեղրամոմի փափկությունը շատանա Հայրիկի մշտածիծաղ հայացքի անուշ տպավորության ներքո (Պո.):

4. Ըղձականով դրվում են, փոխանակ ենթադրականի, երկրորդական խոսքերը, երբ ինչպես մի ցանկացած նպատակ կախված են գլխավոր խոսքի ենթակայի կամքից: Օրինակ՝ «Ես պնդում եմ, որ նա կգա». «Ես ասացի, որ նա կգա» խոսքերի մեջ նրա գալ չգալն անկախ է իմ կամքից. ես միայն փաստն եմ ասում, հաստատում առանց իմ ցանկությունը հայտնելու: Բայց «Ես պնդում եմ, որ նա գա», «Ես ասացի, որ նա գա» խոսքերի մեջ նրա գալը ցանկանում եմ և իմ ցանկությամբ կամ դրդմամբ է լինելու նրա գալը:— Այս նշանակությամբ ըղձական պահանջում են՝ ասել, խոստանալ, երդվել, գրել, հայտնել, հաղորդել, իմացնել, հիշեցնել, ազդարարել, հրատարակել, հայտարարել, հույս ունենալ, սպասել, ընդունել և այլն, այսպես և՛ սպասելի է, բնական է, հավանական է և այլն:

5. Ըղձականով դրվում են պայմանական խոսքերը. անցյալը ցույց է տալիս մի անիրական, լուկ ցանկացած հիմունք անցյալ կամ ապագա գործողության. իսկ ապառնին, գործածվելով ենթադրականի տեղ, ցույց է տալիս մի այնպիսի հիմունք, որ չի մտածվում իբրև խոսողի կամքից ու մտքից անկախ, ինչպես որ է ենթադրականով դրված պայմանը, այլ իբրև խոսողի մտքի մեջ միայն գոյություն ունեցող և նրանից միայն հավանական համարված մի հիմունք (տե՛ս § 234. 1—3): Օրինակ՝ Թե որ հաւցնես, կասես: Սարսափելի չեն հային տառապանք, միայն շնատնե՛ր խեղճուկի չույսը (Գ.-Ք.):

Ենթադրականի և ըղձականի վերոհիշյալ տարբերության պատճառով՝ ըղձական են դրվում՝

ա) Առանձնապես այն պայմանական խոսքերը, որոնք ոչ թե մի մասնավոր, որոշ դեպք են ցույց տալիս, այլ ընդհանուր նշանակություն ունին և խոսողի կարծիքով միայն ընդունված են, ինչպես առածների մեջ. օրինակ՝ Գողն որ տնից լինի. եզն երդիկից կհանի,— որ կարելի չէ ասել՝ Գողն որ տնից կլինի...

բ) Այն պայմանական խոսքերը, որոնք սկսվում են ըղձական թեկուզ շաղկապով կամ նույն նշանակությամբ ուրիշ շաղկապներով են կապվում. օրինակ՝ Թեկուզ դրախտն էլ ինձ տան, սիրտս թեզանից չի դատվիլ,—իբրև՝ Թե կուզեն, թող դրախտն էլ ինձ տան,

սիրտս դարձյալ քեզանից չի զատվիր:— Ասեղ էլ որ կորած լինեւ, կգտնվեր,— իբրեւ՝ թեկուզ ասեղ էլ կորած լիներ...

Ման. Պայմանական խոսքերն ըղձականից տարբերվում են միայն առողջանությամբ և նրանով, որ ստորադասական ու, քե շաղկապով են կապվում. առանց այս շաղկապների, մանավանդ երբ ձայնը խոսքի վերջում իջնում է, պայմանականը դառնում է լոկ մի ըղձական խոսք. օրինակ՝ Թան որ ունենամ, ճանճը Բաղդադից կգա.— Թե որ հարցնես, կասեն.— Եթե լինեին դրանք, նա կազատվեր թշվառությունից — խոսքերն ըղձական են դառնում հետևյալ ձևով՝ Թա՛ն ունենամ, ճանճը Բաղդադու կգա (Ա.— իբր Թա՛ն ունենամ, Թե չէ ճանճը Ռադդադից կգա).— Հարցնե՛ս, կասեն.— Լինեին դրանք և նա կազատվեր... Թշվառությունից (Մուր.): Պատմե՛ր յուր գլխի անցքը, վախենում էր, որ հոր սիրտը վշտացնի, թե չպատմեր՝ գիտեր, որ բանը ծածուկ չէր մնալ (Պալ.):

6. Ըղձական են դրվում՝ զիջական-ընդհանրացական և առհասարակ բոլոր ընդհանրացական խոսքերը,— լինին տեղի, ժամանակի թե այլ նշանակություններ,— և առանձնապես այն խոսքերը, որոնք ունին կամ կարող են ունենալ կուզե բառը. օրինակ՝ Ուրուրը ինչքան կուզե՝ սպանե, հավը չի վերջանա (Ջիվ.),— որ կարելի է ասել նաև՝ Ուրուրն ինչքան սպանե, հավը չի վերջանա: Ո՞վ է այն տարօրինակ ադամորդին՝ ինչ ազգից ու կոչումից, ինչ հասակի ու հասկացողության կուզե թող լինի, որ... (Պու.),— որ կարելի էր գրել պարզապես՝ ինչ հասակի ու հասկացողության (էլ) լինի:— Հ՛հ, ինչ կուզի, թող լինի, ես քոնն եմ (Պու.),— ինչ էլ լինի, ես քոնն եմ: Դու մեր հյուրընկալն ես. ով որ գա, կպատվես ճանապարհ՝ կղնես,— իբրեւ՝ ով կուզի՝ գա... Ուր (կուզի) երբա, նա բախտավոր չի լինիր: Երբ որ գա, կասես նրան: Հենց որ գա, կասես նրան: Մինչև խելոքը միտք անի, գիժը տղային հարսանիք կանի (Ա.): Ինչ աննպաստ պայմաններում էլ որ սկսեմք մեր գործը, հիշենք այն իմաստուն նշանաբանը (Մուր.):

Ման. Հաճախ ենթադրական և ըղձական ապառնիքներ, ինչպես պայմանականի մեջ, նույնպես և այստեղ իրար փոխանակ անխտիր գործ են անվում. բայց պետք է նկատի ունենալ, որ այս երկու եղանակը տարբերվում են իրարուց. ենթադրականը ցույց է տալիս խոսողի կամքից անկախ մի մասնավոր, սպասած դեպք, իսկ ըղձականը անորոշ, ընդհանրացական նշանակությամբ է և խոսողի մտքում միայն գոյություն ունի. օրինակ՝ «Ով որ գա, կպատվե՛ս», և «Ով որ կգա, կպատվես» խոսքերից երկրորդի մեջ խոսողը սպասում է որոշ մասնավոր գործողության՝ այն որ մեկը կգա, և նա անորոշ է թողնում միայն եկողի ո՞վ լինելը. իսկ առաջին խոսքի մեջ անորոշ է մնում ոչ միայն եկողը, այլև գալու գործողությունը:

7. Ըղձական է դրվում նաև՝ հազիվ քե, դժվար քե, ասես (քե), կարծես (քե), գուցե, քերես բառերից հետո, ինչպես և բացասական՝ չեմ կարծում, անկարելի է, անբնական է, անհնար է և այլն խոսքերից հետո: Այս կիրառության մեջ ըղձականը ցույց է տալիս մի գործողություն, որ երկրայելի է, սակայն ոչ ըստ ինքյան, այլ միայն խոսողի կարծիքով: Օրինակ՝ Անկարելի է որ նա գա: Կլինի որ նա մեր տանը լինի: Այնպես մթնեց, որ կասես թե (կարծես) գիշեր լինե: Քիչ մնաց որ նա ընկներ: Դժվար թե քահանան երկմտեր իմ քրդերեն հասկանալու համար (Պո.): Հայոց ուսումնականությունը... սառնասրտությունամբ չկամեցավ այն խնդիրների մեջ մտնել, որով թերևս կարելի լիներ եզրույթացող տարակույսը փարատել (Պալ.): Ղազար Փարպեցին չէր կարող ենթադրել, որ Բյուզանդիայում ուսում առած մի մարդ... այսպիսի հիմար բաներ գրեր (Ստ. Մալխ.):

246. Ըղձական եղանակն ունի այն բոլոր ժամանակներն, ինչ որ ենթադրականն ու հարկադրականը, որոնք կազմվում են ըղձականի վրա կը, պիտի եղանակիչների ավելանալով (տե՛ս § 232):

1. Կատարվող կերպի՝ 1) Ն ե ր կ ա՝ Ի՞նչ անեմ, եթե նա հիմա գնալիս լինի է՛, այդպես աղջիկը որ քեզ սիրում լինի և թո պատճառով էլ Բորժոմ լինի գալիս, Ի՞նչ կասես դրան (Մուր.): Վախենում եմ թե դրանք մեր գլխատակը բարձ լինին դնում, քնացնում (Պո.): ...Խնդրեց նշանակել ուրիշ միևիստրների, որոնք վայելելիս լինին երկրի վստահությունը (Լր.): 2) Ա ն ց յ ա լ՝ Աթենքի հասարկության մեջ ամբոխ ասած բանը չկար, որ միայն իր նյութական պիտույքների վրա մտածում լինե, որ միայն իր մարմնու պիտույքները լինե կատարում և զուրկ լինե ամեն տեսակ բարձր ու մաքուր զգացմունքներից (Պալ.)... Այնպիսի իշխանուհու, որ լինե նորատի... և այդ գեղեցկուհին ապրում լինե այստեղ (Մուր.): 3) Ներկան իբրև ա պ ա ռ ը ի՝ Եթե նա վաղն այս ժամին տեղ հասնելիս լինի, շատ լավ կլինի:

2. Կատարված կերպի՝ 1) Ն ե ր կ ա՝ Արտաքին փայլը, որչափ չնչին տարրերից լինի հյուսած, այնուամենայնիվ դեռ շլացնում է շատերի աչքը (Ստ. Մալխ.): Հարկ է որ պատմական անձը մի որևիցե բանով ժողովրդի ուշադրությունը գրաված լինի, որ երգերի նյութ դառնա (Պալ.): 2) Ա ն ց յ ա լ՝ Թեկուզ իր աչքովն էլ տեսած լինե, ասածին չէր հավատալ (Պո.): 3) Ներկան իբրև ա-

պ ա ո ճ ի՝ Կարելի է որ նա վաղն այս ժամանակ արդեն տեղ հասած լինի:

3. Կատարելի կերպի՝ 1) Ն ե ռ կ ա՝ Մեր գյուղի վարքը դու լավ գիտես. որ տալու չլինին, հաց չեն ուտեցնիլ (Պռ.): 2) Ա ճ ց յ ա լ՝ Քույր Աննան պատվիրեց հանձնել ձեղ այս ծրարը, եթե երբևիցե գալու լինեիր մեր գյուղը (Մուր.): 3) Ներկան իբրև ա պ ա ո ճ ի՝ է-գուց որ նա ինձ մոտ գալու լինի, ինձ առաջուց իմաց արա:

4. Պարզ կերպի՝ 1) Ն ե ռ կ ա՝ Չեմ կարծում, որ նա այժմ տանը լինի: 2) Ա ճ ց յ ա լ՝ Լավ կլիներ, որ երեկ նա ինձ մոտ գար: 3) Ներկան իբրև ա պ ա ո ճ ի՝ էգուց որ գաս ինձ մոտ, լավ կանես:

247. Պարզ կերպի ըղձական ներկան սովորաբար գործ է ածվում իբրև ապառնի, երբեմն և ապառնի անցյալի նշանակությամբ (հմմտ. § 235. 3). օրինակ՝ Աչքով արեց նրան, որ հեռանա.— Հրամայեց, որ գանք.— Զգուշությամբ փաթաթեց, որ շտրորվի (Պռ.),— փոխանակ՝ հեռանար, գայինք, շտրորվեք: Այս ժամանակն իր ներկա ժամանակի բնավորությունը պահում է միայն հավելավոր բայերի համար՝ լինիմ, ունենամ, գիտենամ, մեկ էլ երբ գործ է ածվում երկրորդական բնավորությամբ իբրև առածական կամ կրկնության ներկա, կամ թե ճարտասանական հարցով. օրինակ՝ Բայց երբ տեսնես դու նորահարս սևավորած, որ գրկի մեջ մեկ հատ տղա ունենա, որ աչքերին քափում լինի արտասուք... իմացիր, որ նա իմ կինն է խղճալի (Գ.-Ք.): Գողը որ տնից լինի, եզն երդկից կհանի: Գերին որ գին ունենա, տիրոջը կհասնի: Ուղտին որ փուշը պետք գա, կկոտանա, կվերցնի (Ա.): Ես բան ասեմ և դու չսե՛ս:

248. Ըղձական եղանակը, ինչպես և ենթադրականն ու հարկադրականը, շունի առանձին հարաբերական ժամանակներ. այս նշանակությամբ գործ են ածվում բաղադրյալ ժամանակները. օրինակ՝ Թեկուզ իր աչքովն էլ տեսած լիներ (լինի), ասածին չէր (չի) հավատալ (Պռ.):

249. Ինչպես բայերի դիմավոր ձևերը, այնպես և անորոշ դերբայն ունի չորս կերպ. կատարվող՝ գնալիս լինել, կատարված՝ գնացած լինել, կատարելի՝ գնալու լինել և պարզ՝ գնալ, որ ցույց է տալիս սոսկ գործողություն: Օրինակ՝ Կամենում էր երկու գործողություն մի անգամից կատարած լինել. այն է՝ նախ՝ քափան-

ցել Գարեգնի սիրտը... (Պո.): Նա կարող է այժմ տեղ հասնելիս լինել:

ՊԱՐՉ ԵՎ ԲԱՐԳ ԽՈՍՔԵՐ

250. Ամեն պարզ խոսք — մի խոսքն առանձին առած—որ մի ամբողջացած, լրացած միտք է հայտնում, կոչվում է պարզ անկախ խոսք կամ պարզ ասացված: Օրինակ՝ Մի ծաղկով գարուն չի գալ:

Պարզ խոսքերը կապակցվելով միմյանց հետ՝ կազմում են միասին մի բարդ խոսք, որ, երբ մի ամբողջացած միտք է հայտնում, ասվում է բարդ ասացված: Օրինակ՝ Սար ու ձոր գլուխներն էլ ետ բարձրացնում էին, որ փոքր ինչ շունչ առնեին:

Ստորադասություն և համադասություն

251. Իրար հետ կապակցված խոսքերը միմյանց վերաբերմամբ ունին երկու տեսակ հարաբերություն՝ ստորադասական և համադասական:

1. Կապակցված խոսքերից մեկը դառնալով լրացում մի ուրիշ խոսքի՝ իր կատարած պաշտոնով ստորադասվում է այն խոսքին, որի լրացումն է դառնում: Լրացում դարձող խոսքը կոչվում է ստորադաս կամ երկրորդական խոսք, իսկ այն խոսքը, որի լրացումն է դառնում երկրորդական խոսքը, ասվում է գերադաս կամ գլխավոր խոսք: Երկու խոսքը միասին կազմում են մի ստորադասություն բարդ խոսք կամ բարդություն: Օրինակ՝ «Մի մոռանար երբեք, որ դու մարդ ես» բարդ խոսքի մեջ առաջին խոսքը՝ «մի մոռանար երբեք» գլխավորն է, իսկ երկրորդը՝ «դու մարդ ես» երկրորդական է, որ ինչպես մի խնդիր լրացնում է գլխավոր խոսքի իմաստը, թե ի՛նչ պետք է չմոռանալ:

2. Կապակցված խոսքերը լինում են միմյանց համադոր և միմյանցից անկախ, այսինքն մեկը մյուսի լրացում չեն դառնում, այնպես որ կապակցության վերանալով՝ դառնում են պարզ անկախ խոսքեր: Դրանք միմյանց վերաբերմամբ համադասական են և միասին կազմում են մի համադասություն բարդ խոսք կամ պարզապես՝ համադասություն: Օրինակ՝ Քամին քիչ քիչ զաղարեց, փայլաին սկսավ շողալ մերթ ընդ մերթ. և որոտը լրացվում էր երկնքում ավելի խուլ (Մուր.):

Համադաս երկրորդական խոսքերը, որոնք մի գլխավոր խոսքի նկատմամբ միևնույն պաշտոնն են կատարում, ասվում են *համա-
ստորագրա խոսքեր*: Օրինակ՝ Որովհետև ունեցել են հաստ-
տուն կամք, որովհետև անկեղծորեն սիրել են ժողովուրդը, ուստի
և հաղթել են ամեն արգելքների (Մուր.): Հմմտ. § 48:

Երկրորդական խոսքերի սեռակներ

252. Երկրորդական խոսքերը՝ նայելով գլխավոր խոսքի նկատ-
մամբ ունեցած իրենց շարահասությանը՝ լինում են՝ առաջադաս,
միջադաս և վերջադաս:

1. Առաջադաս երկրորդական խոսքերն ընկնում են գլ-
խավորից առաջ. օրինակ՝ Ով որ վաճառ, նա շուտ չքանա:

2. Միջադաս երկրորդական խոսքն ընկնում է գլխավորի
մեջ, որը երկրորդականով երկու մասի է բաժանվում: Օրինակ՝ Եղ-
բայրս, որ գնացել էր գյուղը, վերադարձավ այսօր:

3. Վերջադաս երկրորդական խոսքը դրվում է գլխավորից
հետո: Օրինակ՝ Թող այդ քեզ համար լինի խրատ, որ էլ չցանես
մանր կտավճատ:

253. Պարզ անկախ խոսքի մասերը, բացի դիմավոր բայից,
կարող են արտահայտվել երկրորդական խոսքերով: Կնշանակե
գլխավոր խոսքը իր մեջ պիտի ունենա ամենաքիչը մի բայ, որ
բուն գերադաս խոսքն է և չի կարող երկրորդական խոսքով ար-
տահայտվել. իսկ երկրորդական խոսքերը դրվում են միշտ պարզ
խոսքի լրացումների տեղ և նույն պաշտոններն են կատարում, ինչ
որ լրացումները պարզ խոսքի մեջ: Երկրորդական խոսքերն ուրեմն,
նայելով թե խոսքի ո՞ր մասի պաշտոնն են կատարում, լինում են՝
ենթակա, ստորոգյալ, խնդիր, պարագա և վերադիր:

1. Ենթակա խոսք, օրինակ՝ Ամպերից երևում է, որ անձրև
է գալիս:

2. Ստորագյալ խոսք, օրինակ՝ Ինչ որ ես եղել եմ՝ դարձ-
յալ կլինիմ:

3. Խնդիր խոսք, օրինակ՝ Ես իմացա, որ նա տանը չէ:

4. Պարագալ խոսք, օրինակ՝

ա) Տեղի, — օրինակ՝ Գնա՛ ուր հրավիրում է քեզ քո պարտքը:

բ) Փամանակի, — օրինակ՝ Հենց որ արեգակը ծագի, ճանա-
պարհ կընկնենք:

255. Երկրորդական խոսքերն ունին պարզ խոսքի լրացումների նշանակություն. այս պատճառով երկրորդական խոսքերի տեղ միշտ կարելի է դնել լրացական բառերով (գոյական, ածական, մակբայ) արտահայտված լրացումներ. այդ ժամանակ բարդ խոսքը վերածվում է պարզ խոսքի: Օրինակ՝ Նա գնաց, որ իր հայրենակիցներին օգնի,—նա գնաց իր հայրենակիցներին օգնելու:

Նայելով թե ինչ տեսակի լրացական բառերի տեղ են դրված՝ երկրորդական խոսքերն ասվում են՝ գոյական, ածական և մակբայական խոսքեր:

1. Գոյական խոսքերը փոխանակում են գոյականի, ուստի պարզվելու ժամանակ արտահայտվում են գոյականով կամ գոյականաբար գործածված բառով. օրինակ՝ Ով խաղա, կկաղա,— խաղացողը կկաղա: Դու հաղորդեցիր ինձ, որ նա եկել է,— դու հաղորդեցիր ինձ նրա գալուստը (գալը):

2. Ածական խոսքերը փոխանակում են մի ածականի, ուստի և պարզվելու ժամանակ արտահայտվում են մի ածականով կամ ածականաբար գործածված բառով. օրինակ՝ Այն մարդը, որ երջանիկ է, ժամերը չի համարում,— երջանիկ մարդը ժամերը չի համարում:

3. Մակբայական խոսքերը փոխանակում են մակբայի, ուստի և պարզվելու ժամանակ արտահայտվում են մակբայով. օրինակ՝ Ծա երբ որ տուն էի գնում, հանդիպեցի նրան,— ես տուն գնալիս հանդիպեցի նրան:

256. Ամեն երկրորդական խոսք կարելի է լրացական բառերով արտահայտել, բայց շատ անգամ այդ հնարավոր չի լինում անել առանց իմաստի փոփոխության և լեզվական տգեղ ձևեր կազմելու: Թեպետ այս վարժությունը, որով մի արտահայտության ձև մի որիշով է փոխանակվում, իսկապես քերականությանը չի վերաբերում, այլ ճարտասանությանը, բայց որովհետև կարևոր է լեզվի հմտության համար, ուստի այստեղ բերվում են դրա համար մի քանի ընդհանուր կանոններ, իսկ ներքևում կդրվին օրինակներ:

1. Դուրս են ձգվում երկրորդական խոսքի սկզբի շաղկապները կամ շաղկապական բառերը, ինչպես և զլխավոր խոսքի մեջ եղած ցուցական դերանունները, որոնք ակնարկում են երկրորդական խոսքի իմաստին և նրանից են ստանում իրենց նշանակության որոշությունը, ինչպես՝ «Ինչ որ կցանես, այն կհնձես» խոսքի մեջ ինչ որ, այն բառերը:

2. Բայրը դառնում է կամ մի գոյական՝ նայելով իմաստին՝ որևէ հոլովով, նախորդով կամ առանց նախորդի, կամ մի ածական ու մակերայ, նայելով թե երկրորդական խոսքը ինչ լրացական բառի պաշտոն է կատարում. իսկ ենթական դառնում է կողմնակի ենթակա կամ ենթակայական սեռական, որի տեղ, եթե ստացական դերանուն է, կարող է և ս կամ դ հոգ գրվել: Այսպես՝ «ինչ որ կցանես, այն կհնձես» բարդ խոսքը պարզվում է «Յանածո կհնձես»:— Այն մարդը, որին դու տեսել ես...— Քո տեսած մարդը: Կտուրը ցորեն փոքցի, որ չորացնեմ,— Կտուրը ցորեն փոքցի չորացնելու համար:

3. Եմ բայը, երբ հետևում ունի մի ստորոգյալ, դուրս է ձգվում, և ստորոգյալն իբրև վերադիր դրվում է գոյականի վրա. օրինակ՝ Այն մարդը, որ երջանիկ է... երջանիկ մարդը:

4. Առաջին կարգի երկրորդական խոսքերը դառնում են ենթակա, խնդիր և այլն. իսկ երկրորդ կարգի երկրորդական խոսքերը դառնում են խոսքի կողմնակի մասեր կամ կողմնակի լրացումներ. օրինակ՝ Բարեկամս հայտնեց, թե այն երեխան, որ մեզ այնքան զվարճություն էր պատճառում, մեռել է,— Բարեկամս հայտնեց՝ մեզ այնքան զվարճություն պատճառող երեխայի մահը (մեռնելը):

5. Երկրորդական խոսքերը վերածվում են ավելի թեթևությամբ դերբայներով, քան ուրիշ բառերով: Դերբայներն իբրև բայահաղորդ բառեր՝ ունին բայական սեռ և առնում են նույն խընդիրներն, ինչ որ բայերը. բացի այդ՝ հաճախ ցույց են տալիս և ժամանակ: Ուստի պարզելու ժամանակ երկրորդական խոսքի բայը փոխվում է, նայելով նշանակության, այս կամ այն դերբայի, որ և պահում է բայի խնդիրներն ու նույնիսկ ենթական՝ իբրև ենթակայական սեռական կամ կողմնակի ենթակա (§§ 58—62, 81): Մյուս կողմից, անորոշ դերբայը և նույն բնից կազմված բայական անունները հաճախ նշանակությամբ տարբերվում են իրարուց. մինչ դերբայը լուր բայիմաստ է ցույց տալիս, բայական անունները, մանավանդ ուրջուն վերջացածները, շատ անգամ լուր գործողություն չեն նշանակում, այլև վերացական վիճակ, գործողության արդյունք և այլն. ինչպես՝ գիտություն նշանակում է գիտենալը,— գիտցած բանը,— գիտենալու վիճակը և այլն: Այս պատճառով երկրորդական խոսքի բայը, պարզելու ժամանակ, հաճախ կարելի է բայական անվան վերածել: Երկրորդական խոսքի բայը կարելի է բայական անվան փոխել, երբ խնդիրներ չունի, կամ եթե խընդիրներ ունի, բայական անունն ուղղական կամ հայցական հո-

լուվով է դրվում. այս ժամանակ խնդիրները բայական անունից հետադաս են մնում (տե՛ս § 206. 2, բ.)։ Օրինակ՝ Այն գիշերը, երբ Քրիստոս ծնվում է...—Քրիստոսի ծննդյան (ծնվելու) գիշերը։ Այն օրը, երբ նա մեռավ...— Նրա մահվան (մեռնելու) օրը։ Երբ որ Քրիստոս համբարձավ..., — Քրիստոսի համբարձումից (համբառնալուց) հետո։ Ինձ հայտնեցին, որ նա հրաժարվում է պաշտոնից,— ինձ հայտնեցին նրա հրաժարումը պաշտոնից։— Բայց երբ բայը խնդիրներ ունի և պարզման ժամանակ դերբայը կամ բայական անունը թեք հոլովներով (սեռական, տրական) պիտի դրվեն, այն ժամանակ բայը վերածվում է սովորաբար անորոշ դերբայի։ Օրինակ՝ Այն գիշերը, երբ Քրիստոս ծնվում է մսրում,—Քրիստոսի՝ մսրում ծնվելու գիշերը,—և ոչ՝ Քրիստոսի մսրում ծննդյան գիշերը։ Երբ որ Քրիստոս երկինք համբարձավ...,—Քրիստոսի երկինք համբառնալուց հետո,—և ոչ՝ Քրիստոսի երկինք համբարձումից հետո։— Պիտի դիտել սակայն, որ հոլովված բայական անունների կիրառությունը խնդիրներով, որ հատուկ է գրաբարին, հետզհետե ավելի գործածական է դառնում, և պետք է կարծել, որ ժամանակով մեր լեզուն կստանա այս ճկունությունը։

Ման. Քերականները երկրորդական խոսքերի փոխանակումը լրացական բաներով՝ կոչում են սովորաբար կրճատում. և երկրորդական խոսքերին փոխանակող արտահայտությունները դերբայներով՝ դնում են իբրև կրճատված խոսք (նախադասություն)։ Սակայն այս սխալ է. չի կարող խոսք (նախադասություն) լինել առանց դիմավոր բայի (տե՛ս §§ 6, 7)։ Ինչքան էլ երկրորդական խոսքերն ու նրանց փոխանակող դերբայներով արտահայտությունները նույն նշանակությունն ունենան, այդ երկուսը բովանդակությամբ միայն նույն են և ոչ ձևով։ Ձևով մեկը, դիմավոր բայով արտահայտված լինելով, խոսք է, իսկ մյուսն, անդամ բայով (դերբայով) արտահայտված, խոսք չէ, այլ միայն մի պարզ խոսքի լրացում։ Ուստի «կրճատված խոսք» ասածը բոլորովին խոտելի է։ Պետք չէ գործածել նաև «երկրորդական խոսքը կրճատել» դարձվածը, որ միայն շփոթությունների տեղիք է տալիս. որովհետև այստեղ ոչ թե «կրճատում» է լինում, այլ միայն պարզապես փոխանակում կամ վերածում է լինում, այսինքն երկրորդական խոսքի տեղ դրվում է մի լրացական բառով արտահայտություն, կամ թե երկրորդական խոսքը վերածվում է մի լրացական բառի, որով և բարդ խոսքը, բաղադրությունը, դառնում է պարզ խոսք։ Ուստի այս ճարտասանական վարժությունն իր իսկական անունով պետք է կոչել՝ կա՛մ երկրորդական խոսքի վերածում լրացական բառերի, կա՛մ թե բարդ խոսքի, բաղադրության, պարզում։

ՈՒՂՂԱԿԻ ԵՎ ԱՆՈՒՂՂԱԿԻ ԽՈՍՔԵՐ

257. Ուղղակի խոսք կոչվում է խոսողի իր կամ մի ուրիշի խոսքը, երբ բառացի, ինչպես ասվել է, մեջ է բերվում իբրև խնդիր ասել, գրել, պատասխանել, մտածել բայերի: Ուղղակի խոսքի մեջ դերանունների, ուրեմն և բայերի, առաջին և երկրորդ դեմքերը սովորաբար ոչ թե խոսող անձին և նրա խոսակցին են վերաբերում, այլ մի ուրիշ անձի, որի խոսքերը մեջ են բերվում, և այն անձին, որին ուղղակի խոսքն ասողը դարձրել է յուր խոսքը:

Ուրիշի խոսքն աւռւղղակի է դառնում, երբ բառացի մեջ է բերվում, այլ միայն շուռ տված, բովանդակությունն է ասվում:

1. Ուղղակի խոսքն անուղղակի դարձնելիս առաջին և երկրորդ դեմքերը փոխվում են երրորդ դեմքի, հրամայականը փոխվում է ըղծականի (տե՛ս § 143. 5), իսկ կոչականը դառնում է կա՛մ ենթակա անուղղակի խոսքի, կա՛մ խնդիր գլխավոր խոսքի բային, որին ստորադասվում է անուղղակի խոսքը: Օրինակ՝ *Եղբայրս ասաց Տիգրանին. «Ես անգլերեն լավ եմ հասկանում, իսկ դու բնավ չգիտես»*,— *Եղբայրս ասաց Տիգրանին, թե ինքն անգլերեն լավ է հասկանում, իսկ նա բնավ չգիտես*: *Եղբայրս ասաց. «Տիգրան, զեա՛ տուն»*,— *Եղբայրս ասաց, որ Տիգրանը զեա տուն», կամ՝ Եղբայրս ասաց Տիգրանին, որ նա զեա տուն*:

2. Եթե խոսողն իր կամ խոսակցի ասած խոսքերն է ուղղակի ձևով մեջ բերում, այն ժամանակ ուղղակի խոսքն անուղղակի դարձնելիս դեմքերի փոփոխություն չի լինում, այլ միայն հրամայականն ըղծական է դառնում, իսկ կոչականը կա՛մ անփոփոխ է մնում, կա՛մ դառնում է երկրորդ դեմքի բացահայտիչ: Օրինակ՝ *Ես ասացի քեզ. «Ես անգլերեն լավ եմ հասկանում, իսկ դու բնավ չգիտես»*,— *Ես ասացի քեզ, որ ես անգլերեն լավ եմ հասկանում, իսկ դու բնավ չգիտես*:— *Դու ասացիր նրան. «Ես անգլերեն լավ եմ հասկանում, իսկ դու բնավ չգիտես»*,— *Դու ասացիր նրան, թե դու անգլերեն լավ ես հասկանում, իսկ նա (ինքը) բնավ չգիտես*:— *Ասել եմ, որ մի տեղ գնալիս ինձ իմաց արեա՛ (Պո.),— Ասել եմ, որ մի տեղ գնալիս ինձ իմաց անես: Քանի՛ անգամ եմ ասել, որ այդ պառավական բաներին մի՛ հավատալ (Պո.),— Քանի՛ անգամ եմ ասել, որ այդ պառավական բաներին չհավատաս: Քեզ չե՛մ ասել, որ այսպիսի օրն էլ է լրոջ հանգիստ վեր ընկնեմ (Պո.),— այսպիսի օրն էլ է լրոջնես հանգիստ վեր ընկնեմ: Ես ասացի քեզ.*

«Տի՛գրան, զնա՛ ձեր տուն»,—ես ասացի քեզ, որ դու, Տիգրան(դ), զնաս ձեր տուն:

3. Ըղձականի վրա գրված անենթակա քող հրամայականը (§ 21. 5, ծան.) անուղղակի խոսքի մեջ դուրս է ընկնում. օրինակ՝ նա տանն իմաց արեց, թե՛ թո՛ղ սանամերը փախչի,— ...իմաց արեց, որ սանամերը փախչի: Ասաց, թե՛ թո՛ղ ամեն մարդ էլ խմեն,— ասաց որ ամեն մարդ էլ խմեն: Ես նրան գրեցի, թե՛ թո՛ղ եղբայրս գա, իսկ դու մնա՛,— գրեցի, որ եղբայրս գա, իսկ ինքը մնա:

4. Անուղղակի խոսքի մեջ պետք է տարբերել ինքն և նա դերանունների գործածությունը: Անուղղակի խոսքի մեջ ինքն գրավում է գլխավոր խոսքի ենթակայի անվան տեղ, իսկ նա գրվում է մի ուրիշ անձի անվան տեղ. օրինակ՝ Եղբայրս ասաց Տիգրանին, որ ինքը (եղբայրս) անգլերեն լավ է հասկանում, իսկ նա (Տիգրանը) բնավ չգիտե (տե՛ս 1-ին կետը):—Բայց երբ անուղղակի խոսքի մեջ պահվում են խոսողի կամ խոսակցի դեմքերը, այն ժամանակ ինքն կարող է փոխանակել նա դերանվան. օրինակ՝ Ես ասացի Տիգրանին, որ ես անգլերեն լավ եմ հասկանում, իսկ ինքը (կամ՝ նա) բնավ չգիտե (տե՛ս 2-րդ կետ): Հաճախ սակայն, երբ գլխավոր խոսքի ենթական ևս երրորդ դեմքով է, խոսքը երկդիմի է մնում, չի իմացվում, թե արդյոք ինքն դերանվան հոլովները՝ իր. իրեն և այլն, գլխավոր խոսքի ենթակային են վերաբերում, թե՛ երկրորդական խոսքի ենթակային: Այսպիսի դեպքերում դերանվան ետևից իբրև բացահայտիչ կրկնվում է անունը: Օրինակ՝ Եղբայրս ասաց Տիգրանին, որ նա գնա իր, եղբորս, տունը:

Յան. Այս երկդիմության պատճառն այն է, որ ինքն դերանվան հոլովները՝ իր, իրեն, իրենից և այլն, գործ են ածվում ենթակայի անվան տեղ, մինչև նա ցուցականինը գրվում են մի անվան տեղ, որ ենթակա չէ. ուստի ասվում է՝ նա տեսավ իր եղբորը, երանք տեսան իրենց եղբորը. նա տեսավ երա (մի ուրիշի) եղբորը: Տիգրանը տեսավ իր որդուն և իր կնոջը (որդին և կինը Տիգրանին են): Տիգրանը տեսավ երա որդուն և երա կնոջը (որդին ու կինն ուրիշին են): Տիգրանը տեսավ իր որդուն և երա կնոջը (որդին Տիգրանին է, իսկ կինը՝ որդունը կամ մի ուրիշինը):— Ցուցական նա դերանվան հոլովները չեն կարող գործածվել մի անվան տեղ, որ ենթակա է. իսկ անձնական ինքն դերանունն և իր հոլովները կարող են գրվել նա դերանվան տեղ, այսինքն մի անվան տեղ, որ ենթակա չէ, բայց միայն, երբ խոսքի մեջ շփոթություն առաջ չի գալ և որոշ կհասկացվի, թե դերանունը ո՛ր անվան տեղ է գրված. օրինակ՝ Ես տեսա Տիգրանին և իր եղբորը:

ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ ԽՈՍՔԵՐ

258. Միջանկյալ ասվում են այն խոսքերը, որոնք մտնում են ուրիշ խոսքերի մեջ՝ առանց քերականորեն կապակցվելու չափանց հետ: Միջանկյալ խոսք են դառնում՝

1. Գլխավոր խոսքերը (ասել, պատմել, հաղորդել, մտածել և այլն բայերով), երբ շրջումով մտնում են ուղղակի կամ անուղղակի խոսքերի մեջ: Այսպիսի շրջուն գլխավոր խոսքերի մեջ բառադասությունն ևս շրջուն է լինում. առաջ դրվում է բայը, ապա ենթական և խնդիրները: Օրինակ՝ Գնացե՛ք այսուհետև, ասաց Հիսուս իր աշակերտներին, աշակերտեցեք բոլոր հեթանոսներին:—Տիգրանը, ասում են, դեռ չի վերադարձել իր ճանապարհորդությունից: Այն ժամանակ, չե՞ս հիշում, նա արդեն մեռել էր: Բայց ուսանողը, հո՛գիտե՛ք, անձնիշխան է ամեն դեպքում (Մուր.):

Խոսքերի փոխանակության ժամանակ գլխավոր խոսքը՝ ասել, նաեղենել, պատասխանել և այլ բայերով՝ շրջումով դրվում է ուղղակի խոսքից հետո, կամ մտնում է ուղղակի խոսքերի մեջ ինչպես մի միջանկյալ խոսք:

2. Գլխավոր խոսքը, երբ մտնում է երկրորդականի մեջ. օրինակ՝ նա վաղը, մյուս օրը, կաբելի է, կգա:

3. Այնպիսի խոսքեր, որ առանձին և ուրույն իմաստ ունին և շատ երկրորդաբար միայն պարզում են ասացվածի միտքը. օրինակ՝ Ուրացող Վասակը (այսպես է անվանում նրան Նզիշեն) միայն յուր անձի և օգտի համար էր մտածում (Պալ.): Մի երկու ամիս ևս, և մենք կբաժանվենք իրարից, ո՛վ գիտե. գուցե հավիտյան.—Այդպիսի հարցեր, ինչպես հայտնի է, փորձված մարդիկ չեն տալիս իրար.—Պետրոս Մինարյանը (այս էր ուղեկցիս անունը). հայոց դպրոցի սան էր (Մուր.).—Տեր Մուկուշը (գյուղի քահանայի անունն էր) անծանոթ էր... այս սովորության (Մուր.):

259. Միջանկյալ խոսքերի մի առանձին տեսակն են կազմում և միջադեպային խոսքերը, որոնք կազմվում են մեծ մասամբ մի ձայնարկությունից, կամ ձայնարկության նշանակությամբ գործածված բառերից, և ցույց են տալիս խոսողի զգացմունքը կամ կամքը: Դրանք չեն մտնում խոսքի կազմության մեջ իբրև խոսքի մաս, այլ դրվելով խոսքի սկզբում կամ մեջը՝ եղանակավորում են խոսքը: Օրինակ՝ Ա՛խ, ինչպես կուգեմ:—Ա՛վա՜ղ. նա վաղուց չկա այլևս:

Ո՞տն. Այս կարգին են պատկանում հաճախ և եղանակական մակբայները, որոնք իբրև միջանկյալ բառեր մտնելով խոսքի մեջ՝ եղանակավորում են խոսքի

քովանդակությունը՝ ցույց տալով հավաստիություն, հավանականություն, երկրայություն և այլն (§ 34. 6). օրինակ՝ Զափազանց պայծառ լույսը, այո՞, հաճելի չ՝ լինում վնասված աչքերին.—Բայց ես, իհարկե, ասել էի միամտաբար.—Նա երևի, որոճում էր իմ ասածները (Մուր.):

II ԽՈՍԿԵՆԻ ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. ՍՏՈՐԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

260. Խոսքերի կապակցությունը՝ նայելով կապակցված խոսքերի հարաբերությանը՝ լինում է ստորադասությանմբ և համադասությանմբ (§ 251): Ստորադասությանմբ կապակցվում են երկրորդական խոսքերը գլխավորի հետ: Այս կապակցությունը լինում է՝

1. Շ ա ր ա ճ ա ր ո թ յ ա մ բ, երբ երկրորդական խոսքերը, որոնք սկզբնապես գլխավորից անկախ խոսքեր են, առանց որևէ կապակցական բառի, նշանակությանմբ միայն միանում են գլխավոր խոսքի հետ, դառնալով ենթակա, խնդիր և այլն: Օրինակ՝ Մարդ կա՝ հազար արծե. մարդ կա՝ մին շարժե: Այն էլ մի բան էր, Մատուրը տան էր: Սաղն ի՞նչ իմանա՝ կաղն ինչ է (Ա.):

2. Զ ո ղ վ ա ծ ո վ, երբ երկրորդական խոսքերը գլխավորի հետ միանում են որևէ կապակցական բառով. ինչպես՝ Մարդ կա, ու հազար արծե. մարդ կա, ու մին շարժե: Այն էլ մի բան էր, ու Մատուրը տան էր: Սաղն ի՞նչ իմանա, քե կաղն ինչ է:

Շարահարությունը խոսքերի կապակցության ամենապարզ, սկզբնական ձևն է և հատուկ է ժողովրդական լեզվին. գրական լեզվի մեջ պահանջվում է, որ կապակցված խոսքերի հարաբերությունն սրտահայտվի որևէ կապակցական բառով:

261. Կապակցական բառերն են հարաբերական բառերը և ստորադասական շաղկապները. ըստ այսմ և երկրորդական խոսքերը, նայելով թե ինչպիսի բառով են կապակցված, կոչվում են հարաբերական և շաղկապական խոսքեր:

Հարաբերական բառերն են՝ ու, ով, ինչ, ուր ու, քանի ու, որքան և այլն, բոլոր հարցական բառերը, որոնք կորցնելով իրենց հարցական նշանակությունը՝ գործ են ածվում իբրև հարաբերական կամ շաղկապական բառեր և կապում են երկրորդական խոսքը գլխավորի հետ:

1. Հարցական-հարաբերական բառերը միաժամանակ և անորոշ իմաստով բառեր են. ուստի դրանցով կապված երկրորդական խոսքերը մեծ մասամբ ունին ընդհանուր անորոշ կամ ընդհանրա-

ցական նշանակություն: Այս դեպքում հարաբերական բառերից հետո,—իսկ եթե հարաբերականն ածական վերադիր է, սրա գոյական անունից հետո,—կարող է գրվել որ թարմատար շաղկապը, որի հետ, կամ առանց նրան, կարող է գրվել նաև էլ (և) շաղկապը: Օրինակ՝ Ինչ որ կուզես՝ արա՛: Ինչ փորձանք որ Կա՛ համբերիր: Ընտրիր՝ որը որ կուզես: Ով էլ որ լինե՛ր քո տեղը, այդ բանը չէ՛ր անիլ: Ով որ էլ լինե՛ր... Ով էլ լինե՛ր...:

2. Գլխավոր խոսքի մեջ գրվում է կամ կարող է գրվել մի անուն կամ դերանուն իբրև հարաբերյալ, որին ակնարկում է երկրորդական խոսքի հարաբերականը. հարաբերյալ անունը վրան կարող է ունենալ մի ցուցական կամ անորոշ մականուն: Օրինակ՝ Ինչ որ ցանկես, այն կհնձես: Ով խաղա, նա կկաղա:

3. Երբ նա, այն ցուցականներն ասացվածի սկզբում են և երկրորդական խոսքը միջադաս է, գլխավոր խոսքի մեջ ավելադրություն մե կարող է կրկնվել նա, այն, երբ շեշտվում են: Օրինակ՝ Նա որ եկավ, նա՛՝ ասաց: Չէ՛, չէ՛՝ երգած չէ դեռ մայր Հայաստան կարապի երգը, երգն իր տխրագին. այն որ լսեցինք, այն երգն էր գարնան (Գ.-Ք.):

ՎԵՐԱԴԻՐ ԽՈՍՔԵՐ

262. Վերադիր խոսքերը կապակցվում են ու, ով (որ), ինչ (որ), որը որ հարաբերականներով.

1. Երբ որ հարաբերականը գրվում է մի անձնական դերանվան տեղ, կամ մի այնպիսի ցուցական դերանվան տեղ, որ առաջուց ծանոթ առարկայի անվան տեղ է գրված: Այսպիսի երկրորդական խոսքերն ունին բացահայտիչ նշանակություն և վերածվելիս դառնում են բացահայտիչ: Օրինակ՝ Մենք, որ ունինք հոգի ու սիրաբաշ, եկ անվախ ելնենք թշնամու առուջ (Գ.-Ք.),— Մենք, հոգի ու բաշ սիրտ ունեցողներս, եկ... Գարեգինը աշխարհ ման եկած մարդ է. թե որ այդպես չլինե՛ր, ես իմ տղային ինչո՞ւ կտայի նրան, որ տարին երեք մանեթով է կարդացնում (Պո.): Լացով հղորների դուռը բախեցի, ինձ՝ տկարիս (— ինձ որ տկար եմ) պաշտպանություն տվող շեղավ (Ջիվ.): Ես որ այս բանն ասել եմ... (Ես՝ այս բանն ասողս): ...Դու, որ երկինքն ու երկիրը ստեղծել ես, լսիր ինձ (Դու, երկնքի և երկրի ստեղծող, լսիր ինձ):

2. Երբ ու, ով (որ), ինչ (որ) հարաբերականները գրվում են մի անվան տեղ. օրինակ՝ Դու նմանի՛ր այն ազատախոս թոշնակին. որ երգում է անանձնասեր հույսերով (Գ.-Ք.):

Ով (ուր), ինչ (ուր) հարաբերականները տալիս են խոսքին ընդհանուր անորոշ նշանակություն, իբրև՝ որը որ լինի, ով որ լինի, ինչ որ լինի: Օրինակ՝ Այն մարդը մարդ չէ, ով որ կեղծավորություն մը խոսի.—Սուրբ Գևորգն ամեն մարդկանց էլ, ով նրա դուռը գա, օգնության կհասնի.—Ջալալեդդինն երազ է տեսել, որ աստված կպատժի այն քրդին, ով ուր յուր մաքիներից ամենալավերը հնգից մեկը շուղարկի շեյխի տունը. ում պատվական եզներից ու կովերից ամենապատվականները տասիցը մեկը շեյխի օջաղում շմշակեն ու կթվին.—Երևանի բաղարն այն տեսակ ծախս չունի, ինչ որ այս երկու օրն այստեղ լինում է.—Նա այն կերակրներից չկերավ, ինչ որ ուրիշները կերել էին.—Այս մի քանի խոսքն էլ, ինչ որ կասեմ, նրան ասա (Պո.)։ Եվ ոչ նա տալիս է այն պատասխանը, ինչ որ ինձ կարող էր բավականացնել (Պատկ.)։ Թե լավ քննես, երջանիկ չէ այն անձը, ում որ կասեն՝ երանի քեզ.—Այն գույնով կմեռնեմ, ինչով ծնա (Ջիվ.)։ Ես չեմ ներիլ ինձ, եթե հեռանամ այստեղից այն ծանոթություն մը, ինչ որ ունիմ ձեր մասին.—Նա ևս վայելի այն բարիքները, ինչ որ դու վայելում ես (Մուր.)։

Ման. Երբ հարաբերյալ անունը մասնավոր, որոշ նշանակություն ունի, ամբողջ ալիս կարելի չէ գործածել որը որ հարաբերականը, այլ միայն որ. ինչպես՝ Սա այն ծնունդն էր անիծից, որն որ (պետք է գրել միայն որ) պես պես դիմակավ հիմնիվեր կործանելու շուտ շուտ Հայաստան եկավ (Գ. Ք.)։ Հավատարիմ կենդանիները կրծում են իրենց տիրոջ շղթաները, որն որ անհամբեր սպասում է ազատություն ստանալ (Պալ.)։

263. Երբ հարաբերականները դրվում են զլխավոր խոսքի մեջ եղած մի անվան տեղ, երկրորդական խոսքերը վերածվելիս դառնում են՝

1. Բացահայտիչ (§§ 41. 2, 42, 178, 179), երբ հարաբերյալը կոչական անուն է, և երբ երկրորդական խոսքի ստորոգյալը մի անուն է ևմ բայի հետ. օրինակ՝ Ո՛վ հայր, որ երկինքն ու երկիրը ստեղծել ես, լսիր մեր աղաչանքը.— Ո՛վ հայր, երկնքի և երկրի ստեղծող, լսիր մեր աղաչանքը։ Աշոտ Մսակեր, որ Բագրատունյաց թագավորության հիմնադրի պապն էր, գնեց Շիրակա գավառը,—Աշոտ Մսակեր, Բագրատունյաց թագավորության հիմնադրի պապը, գնեց...

2. Մականուն վերադիր երբեմն հետադաս (§§ 41. 1, 43, 208). օրինակ՝ Այն աշակերտը, որ ջանասեր է և իր գործով է պարապում, հառաջագեմ կլինի,—ջանասեր և իր գործով պարապող աշակերտը հառաջագեմ կլինի։ Լիդիա Պավլովնան զբաղված էր սուրճ ու շոկո-

լադ պատրաստելով այն հյուրերի համար, որ գալու էին,— Լիդիա Պավլովնան զբաղված էր գալիք հյուրերի համար սուրճ ու շոկոլադ պատրաստելով (Մուր.): Ես եմ եկել բա՛, ըսկի կթողա՞մ, որ իմ աղին ուրիշ մարդ տանի՞, ասաց կառապանը վստահությամբ, շնայելով իր տանելի աղին (այն աղային, որին պիտի տաներ) առաջին անգամն էր տեսնում (Մուր.): Ոչ ոք չի կարող գուշակել գալիք օրերը (այն օրերը, որ գալու են): Մարդ կա, որ հազար արժե. մարդ կա, որ մեկ շարժե,— Մարդ կա՞ հազար արժող. մարդ կա՞ մեկ շարժող (Ա.): Մարդ կա՞ արի (որ արի է), մարդ կա՞ բարի. մարդ կա՞ շատ բան կկատարի (Ա.— շատ բան կատարող): Իրանց հովիվը, որ իրանցից խելառ էր, կոտորեց..., — Իրանց հովիվը, իրանցից խելառ, կոտորեց չափազանց մատաղահաս գառներ (Զիվ.): Մարդ միշտ երանի է տալիս այն օրերին, որ անցել, գնացել են, — ... անցած, գնացած օրերին:— Բացի վերևում դրածներից պիտի նկատի ունենալ և հետևյալները:

3. Իմ բայը, որ սովորաբար դուրս է ընկնում, ներգոյական, քաղաքական հոլովների և կապական բառերի հետ դառնում է եղող, եղած դերբայ, կամ թե բայը դուրս է ընկնում, բայց հոլովներով խնդիրները դառնում են սեռական վերադիր. օրինակ՝ Այն մարդիկը, որ մեզ հետ էին, չեն վերադարձել,— Մեզ հետ եղած մարդիկը, կամ՝ Մեր հետի մարդիկը... Այն գիրքը, որ սեղանի վրա է..., — Սեղանի վրայի գիրքը... Այն մարդիկը, որ ազնվական ծագումից են... Ազնվական ծագումից եղող մարդիկը ... կամ՝ Ազնվական ծագումի մարդիկը: Այն աշակերտները, որ դասարանում են..., — Դասարանում եղող աշակերտները, — Դասարանի աշակերտները (տե՛ս § 86):

4. Երկրորդական խոսքի ենթական դառնում է կողմնակի ենթակա կամ ենթակայական սեռական. իմ, քո դերանունների տեղ ս, դ հոդերն են գործածվում: Օրինակ՝ Այն մարդը, որի ոտքը կաղ է..., — ոտքը կաղ մարդը (տե՛ս § 62): Գոհ եղիր բախտովդ, որ տվել է քեզ աստված, — ... աստծու քեզ տված բախտովդ: Այն աշակերտը, որին դու գովում էիր..., — Քո գոված աշակերտը, — գովածդ աշակերտը, գոված աշակերտդ: Քո արած ցեխին մի գդալ ջուր էլ է հերիք (Ա.— այն ցեխին, որ դու անում ես...): Քննում եմ իմ անցյալը, տեսնում անկատար. իմ թողած հետքս վաղանցուկ (Զիվ., — այն հետքը, որ ես թողել եմ): Օրհնվի քո եկած սարը (Սայաթ-Նովա, — Սարը, որից դու եկել ես): Ինձ էլ քո ընկածդ հորի մեջ ձդեց (Զիվ.— այն հորի մեջ, որ դու ընկար): Ձեթը թանկ

եղած տարին ջուրն աղքատին լույս տվավ (Ա.—այն տարին, որ ձեթը թանկ եղավ...): Մեր բնական տունը. քո գնալու ճանապարհը: Տև'ս և § 188. 2, 256. 5:

✓ 264. Հարաբերական դերանունը դրվում է սովորաբար անմիջապես իր հարաբերյալ անունից հետո. բայց կարող է երբեմն հարաբերյալից անջատվել ուրիշ բառերով: Ուշադրություն պիտի դարձնել սակայն, որ այս անջատումը պետք է այնպես լինի, որ պարզ հասկացվի, թե ո՛ր անունն է հարաբերյալը. այս պատճառով հարաբերյալի ու հարաբերականի մեջ կարող են մտնել՝ բայ, դերբայ, թվով ու դեմքով տարբեր գոյականներ, կամ հարաբերյալը լինում է մի ցուցականով անուն և այլն. թե չէ երկգիմությունից ազատ մնալու համար պետք է շրջում անել (տե՛ս § 208. 5): Օրինակ՝ Հայկ ձեռք զարկեց մի գյուղ շինելու, որ յուր անունով Հայկաշեն անվանեց (Պալ.): Այն աղ ու ճացը վկա, որ իրար հետ կերել ենք.—կարծես սագների քարվան լինի, որ (փոխանակ՝ որոնք) իրար ետևից գնալով զարդարում են ջրի երեսը.—Դու գիտես կանանց բնությունը, որ այդպիսի բանի են ման գալիս...—Այ տղա, բաս իշխանները քո հոր մշակն են, որ ամեն մեծ մարդ գալիս՝ տանում են, իրենց տանը վեր բերում (Պո.): Ես վարդանն եմ, հայոց զորավարը, որ կռվեցի Պարսից դեմ:

265. Հարաբերական խոսքն երբեմն վերաբերում է ոչ թե գլխավոր խոսքի մեջ եղած մի գոյականի, այլ գլխավոր խոսքի ամբողջ բովանդակությանը. այս դեպքում ուշադրություն պիտի դարձնել, որ հարաբերականից առաջ կամ մոտիկ այնպիսի գոյական չընկնի, որ կարող է իբրև հարաբերյալ հասկացվել: Օրինակ՝ Առաստաղի ավելի մոթ խորշերը առատորեն բռնված էին սարդի ոստայններով, որ ապացուցանում էր, թե այդ տան մեջ չկար չար ձեռք... Վանահոր սենյակը ոչնչով չէր տարբերվում մյուս միաբանների խուցերից, որ ապացուցանում էր, թե հավասարության սկզբունքը հնուց անտի հարգված է եղել այդտեղ.—Նրանք ձեռքերնին մի մի գիրք առած կարդում էին, երբեմն կամացույց, երբեմն մոմրոալով, իսկ հաճախ բարձրաձայն, առանց մեկը մյուսին նայելու, որից և բակի ու սրահի մեջ բարձրացել էր աղմուկ ու ժխոր.—Ամպերը շարունակ բաց-խփուկ էին անում երկնքի երեսին, որից լուսինը մերթ պայծառ բացվում, լուսավորում էր աղքատիկ դյուղը.... մերթ լողում, սուզվում էր ամպերի ետևը (Մուր.):

Երբեմն այսպիսի գլխավոր խոսքի բովանդակությունն ամփոփվում է մի բան բառով, որին և վերաբերում է հարաբերականը. օրինակ՝ Բացի այդ ընդհանուր և ծանրակշիռ հարցերից՝ հայր կառավարիչն աշխատում է ժողովրդի անմիջական առօրյա խնդիրն ևս ըստ կարելիության կտրուկ և անկաշառ ձևով վճռել. մի բան, որ իհարկե նույնպես ուշագրավ է (Լր.):

266. Որ հարաբերականի նշանակությամբ գործ են ածվում՝

1. Ուր, ուրտեղ, ուրտեղից, ուստի. ուսկից. Երբ,—եթե հարաբերականը տեղի և ժամանակի նշանակությամբ է առնվում: Օրինակ՝ Հունաստանը թերևս մի հատիկ երկիրն է, ուր մարդկությունը բնական ճանապարհով է զարգացել և ուր գրականությունը՝ իբրև ամենաճիշտ հայելի այդ զարգացման՝ ժողովրդի հետ միասին առաջ է գնացել (Պալ.): Տեսե՞լ ես արդյոք այն բլուրները, ուր ճոխ ծաղկում է մշտական գարուն. կանաչում թաղված այն այգիները, ուր իբրև գոհար խաղաղն է հասնում (Հովհ. Հովհ.): Մենք իջանք դեպի այն ձորակը, ուր հոսում էր գյուղի լեռնային վտակը (Մուր.):—Յուլյց տվեց ինձ այն դուռը, ուստի ծառաներն էին ել ու մուտ անում (Պատկ.): Հասան սարի գլուխը, որտեղից երևում էր գյուղը: Գյուղի եկեղեցին գտնվում էր... մի առանձնացած բլրակի լանջի վրա, որտեղից բացվում էր մեր առաջ... տեսարանը.—Պետք էր այժմ վերադառնալ քաղաք, ուսկից ամբողջ երեք ամիս բացակա էի.—Ճանապարհը հաճախ անցնում էր և սիզավետ բարձունքներով, ուսկից տեսարանները բացվում էին ավելի շքեղ ու ընդարձակ (Մուր.): Անիծյալ լինի այն գիշերը, երբ դու ծնվեցար: Հիացմունքով էր խոսում այն ժամի ու վայրկյանի մասին, երբ մայրաքաղաքից հեռացած՝ գտնվում կլինեիր հայրենիքում.—Կարոտությունը աղքատի տան մեջ յուր ներկայությունը զգալ է տալիս նույնիսկ այն վայրկյանին, երբ մայրը ողջագուրում է պանդուխտությունից վերադարձող որդուն.—Այդ գիրքը նրան սիրելի էր դարձել մանավանդ այն օրից, երբ ուսանողական ժողովում յուր հայտնի խոստումն արավ (Մուր.):

Ման. 1. Ավելորդ է ուր և երբ բառերից հետո ընդհանրացական ու թարմատարը գնել, երբ հարաբերյալը մի որոշ առարկա է ցույց տալիս, ինչպես՝ Բաց աչքերդ այդ նախշուն, ուր ու մայրդ յուր բախտ-փառքը, կյանք ու արևն է տեսնում.—Եկ ուխտատեղի դարձնենք այն վայրը, ուր ու թափեցավ նոցա սուրբ արյուն (Գ.-Փ.):

Ման. 2. Երբեմն երբ բառի տեղ դրվում է ու ժամանակ, ինչպես՝ Ազգը երեխայական դրությունից կամաց կամաց և աստիճանաբար անցնում է պատանե-

կության տարիքին, որ ժամանակ նա ճանաչում է ինքն իրան (Պալ.)։— Օտարաբանութիւն է եւր մակրայի տեղ ուր դնել ժամանակի անվան համար, ինչպես՝ Մարդ ունի այնպիսի վայրկյաններ, ուր զարհուրելի կերպով կզգա առանձնության բեռը (Սրբ. Տյուսաք)։— Նույնպես կարելի չէ գրել ուր փոխանակ որի մեջ գրեյու. օրինակ՝ Ես դեռ ոչ մի գիրք չեմ կարդացել, ուր (պետք է գրել որի մեջ) այդպիսի բան գրած լինի։

2. Ինչ հարաբերականը, փոխանակ ու-ի, հետեւյալ տեսակի կապակցութիւնների մեջ՝ Դեռ այն անելն է, ինչ (կամ՝ ուր) անում է։ Դեռ այն գնալն է, ինչ (կամ՝ որ) գնացել է։ Հենց այն է, ինչ եկավ նստեց։ Այնքան ժամանակ ինչ եկել էին, երկու այնքան էլ նստեցին։ Վայ այն քնելուն, ինչ քնեցին։

3. Ինչպես, երբ վերագիր խոսքով ընդհանուրի վրա իրրեւ բացատրութիւն կամ օրինակ ավելանում են մասնավորները. օրինակ՝ Ընտանի կենդանիները, ինչպես (են)՝ ձիերը, էջերը, ոչխարները և այլն, մարդու շատ պիտանի են։—Երբ բոլոր մասնավորներն են մեջ բերվում, բացատրական խոսքը սկսվում է ուր բացով. օրինակ՝ Մի քանի աշակերտներ, որ են՝ Ա., Բ. և Գ., ինձ մեծ ուրախութիւն են պատճառում։—Երբ առանձնապես մեջ են բերվում մի քանի մասնավորներ միայն, այսպիսի խոսքերը կապակցում են մանավանդ, հատկապես բառերով. օրինակ՝ Մի քանի աշակերտներ, մանավանդ Ա., Բ. և Գ., ինձ մեծ ուրախութիւն են պատճառում։

4. Ինչպես, ինչպես ուր, երբ հարաբերականը խոսքի մեջ դառնում է ստորոգելիական վերագիր։ Օրինակ՝ Դու (բախտ) աստված չես, ինչպես կոչեց քեզ հին դարը դյուցազանց (Գ.-Ք.)։ Խուռն բազմությամբ դիմում էին ավենացիք Ճեմարանի պարտեզներում բարձր իմաստության դասեր լսելու աստվածախոս Պլատոնի բերանից, ինչպես որ անվանում էին նրան հույները (Պալ.)։

5. Ինչպիսին, ուրպիսին, որի նմանը, երբ հարաբերյալն ունի այնպիսի ցուցականը իբրեւ վերագիր և կամ հատկապես առարկայի տեսակն է շեշտվում։ Օրինակ՝ Ոչ մի աշուղ այնպիսի խաղ չունի ասած, ինչպիսին սա է ասած։ Տունը... մի տարօրինակ շենք էր, որի նմանը (կամ՝ որպիսին) նա չէր տեսած ոչ մի տեղ.—Հարթ ու ողորկ խճուղին, որի նմանը չկար Կովկասի ոչ մի կողմը, ախորժելի դարձուց նաև այս ուղևորութիւնը (Մուր.)։ Իրավունք այնպիսի գործողության նկատմամբ, որպիսին է պարլամենտ արձակելը (Լր.)։ Միայն այդ իմաստով է հատկացված Ֆրանսիական հանրապետության նախագահին պատերազմ հայտարարելու իրավունակութիւնը, որպիսին զլացվում է նրան պետական կյանքի առօրյա նորմալ շրջանառության պայմաններում (Լր.)։

Ման. Օտարաբանություն է որ դերանվան տեղ որպիսին գործածելը հետևյալ տեսակի կապակցության մեջ. օրինակ՝ Հովհաննես Կարբեցի արքեպիսկոպոսն ընծայել է Պետությանը Թիֆլիսին մոտիկ Կոչոր՝ հազար դեսյատին ունեցող կալվածքը, որպիսի կալվածք (պետք էր գրել պարզապես՝ որ) ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին իր ժամանակին գնել էր (ևր.):

267. Անփոփոխ որ ձևն է գործածվում ներգոյականի նշանակությամբ, փոխանակ ուր, երբ բառերի, երբ հարաբերյալն ևս ժամանակ է ցույց տալիս: Օրինակ՝ Կար ժամանակ, որ ես էլ շքեղազարդ հարսի պես հազար ու բյուր պշրանքով փախչում էի ափերես (Գ.-Ք.): Սև լինելը այն օրը. որ դու ծնվեցիր: Հենց այն րոպեին տուն մտավ, որ հայրն ուզում էր ոտը դնի տան շեմքը: Մոտեցել էր ժամը, որ երեխայից պիտի բաժանվելու: Նրա համար տխուր է այն օրը, որ մենակ է հացի նստում: Այն իրիկունը, որ սուրբ Գեորգի մասունքը տարան, մի պստիկ ամպ վեր կացավ (Պո.): Ամբողջ մի դար էր անցել այն ժամանակից, որ Ռուբեն Ա. Հայոց անկախության հիմը դրել էր Տավրոսի բարձրությունների վրա (Պալ.): Տարիներ են անցել այն օրից, որ նա իր վերջին բարեր տվավ այս աշխարհին.— Բայց այն օրից, որ իմացավ թե գործունեությունը կազդուրում է մարդուն... (Մուր.):

Ցուցական դերանվան ավելադրությամբ անփոփոխ որ հարաբերականի մասին տե՛ս § 166. 2:

268. Հարաբերական դերանունը սովորաբար դրվում է հարաբերյալից հետո. ուստի վերադիր խոսքերը լինում են միջադաս և վերջադաս. օրինակ՝ Առավոտյան զեփյուրը, որ հով էր բերում սարի լանջերից, մեղմով շարժում էր անտառի ծառերը.— Ուղիղ արևմուտքից երևում էր պատմական Յամաքաբերդը, որի սակավաթիվ տնակներն ու հյուղերը ցրված էին ջրապատ հովանդանի վրա (Մուր.):

Վերադիր խոսքերը շրջումով միայն կարող են և առաջադաս վարվել:

1. Բանաստեղծական լեզվի մեջ միայն երբեմն գլխավոր խոսքը, որի մեջ է հարաբերյալ անունը, դրվում է երկրորդականից հետո: Օրինակ՝ Ուրի շուրջը դժնիկ փշով է պատած, մի՛ մտնիլ այն ալգին (Ջիվ.): Ամա՛ն, ամա՛ն, տուր ինձ իմ գդակ. որ պիտի տայիր, ինձ պետք չէ այն գդակ (Ա.):

2. Երկրորդական խոսքի մեջ, ավելի ժողովրդական ձևով, կրկնվում է հարաբերյալ անունը՝ առաջից ունենալով որ, ինչ իբրև վերադիր, իսկ ետևից որ թարմատարը. օրինակ՝ Այն գույնով

կմեռնեմ, ինչ գույնով որ ծնվեցա (փոխանակ՝ Այն գույնով կմեռնեմ, ինչով ծնվեցա: Զիվ.): Այսպիսի վերադիր խոսքերը սովորաբար առաջադաս են վարվում. օրինակ՝ Որ աղջկա խաղալիս շատ նվեր հավաքվեր, այն աղջիկը ընկերների միջին պարծենում էր (փոխանակ՝ ընկերների միջին պարծենում էր այն աղջիկը, որի խաղալիս շատ...):—Աչքդ ինչ բանի որ ընկած է, այն բանը քեզ բախտ լինի (Պո.):

Այսպիսի շրջուն կապակցության ժամանակ վերջադաս գլխավոր խոսքի մեջ հարաբերյալի տեղ զրական լեզվի մեջ սովորաբար դրվում է մի ցուցական դերանուն. հաճախ այս ցուցականն ևս չի դրվում, և, երբ հարաբերյալը սևռական վերադիր է, նրա անունը կամ հետադրական բառն առնում է ցուցական հոդ: Այս խոսքերն ունին ընդհանրացական նշանակություն: Օրինակ՝ Աչքդ ինչ բանի որ ընկած է, այն քեզ բախտ լինի.—իբրև՝ Ամեն բան, ինչի որ աչքդ ընկած է, քեզ բախտ լինի: Որ մարդը որ կպատահի, նրան ասա (ասա ամեն մարդու, որը որ կպատահի): Մեր երկրի ինչ բանը որ մեզ դյուր է գալիս, հաճախ օտարներին խորթ է թվում (Մեր երկրի այս ինչ ու այն ինչ բանը, ինչ որ մեզ դյուր է գալիս, հաճախ...):—Սուրբ Կարապետ, ինչ մուրազ արիք՝ ինքը կատարի (ամեն մուրազ, ինչ որ արիք):—Ինչ մուրազի, ինչ խորհրդի որ եկել եք՝ Ս. Կարապետը կատարի.—Ինչ փորձանք էլ որ գա՝ քաշիր (ամեն փորձանք, ինչ էլ որ գա, քաշիր):—Տարվա որ ժամանակին հյուր գա՝ գլխներիս վրա պատիվ ունի (Տարվա ամեն ժամանակին, երբ էլ որ հյուր գա, գլխներիս վրա...):—Աշտարակա որ փողոցովն անց ես կենում, խնոցի հարեւու ձայն է գալիս.—Ու տունը մտնում էին՝ ասում էին (Պո.): Որ սարին դիմեցի՝ վրան ձյուն եկավ (Ամեն սարի վրա, որին որ դիմեցի, ձյուն եկավ. ամեն դիմածս սարի վրա ձյուն եկավ): Որ ծառը բռնեցի, պրծավ արմատից (Ամեն ծառ, որը որ բռնեցի, պրծավ արմատից): Որ մեծին խնդրեցի, ինձի տեր չեղավ. Որ հարստին խեղճությունս հայտնեցի, ասաց՝ վաղուց ձանձրացել ենք աղքատից (Զիվ.): Ինչ որ շնորհք ունիս՝ չպահես (Պո.—իբրև՝ ինչ շնորհք որ ունիս...):—Ինչ որ աշխարհքիս միջին քաղցրահամ կերակրեմ ես, այնտեղ լիքն է (իբրև՝ աշխարհքիս միջին ինչ քաղցրահամ կերակրներ որ կան.):—Ինչ էլ մնար դրսի բան՝ իրիկունը կանեի (Պո.):

Ծան. 1. Որ վերադիր անունը սովորաբար և հոդն ունի. բայց երբ ու առնվում է ինչ բառի իմաստով, անհոդ է մնում. օրինակ՝ Որ կտրիճ տղայի էլ համեցեք իր անում՝ լեզին ջուր իր կտրում (Պո.):

Ման. 2. Այսպիսի ընդհանրացական հարաբերական խոսքերի նշանակությամբ մի, ամեն անորոշներով կազմվում են անկապակցությամբ կամ ավելադրությամբ երկրորդական խոսքեր (տե՛ս § 166)։ Օրինակ՝ Մի տեղ որ չերմեռանդություն չիկի, այնտեղից աստված էլ կհեռանա, Մի բան (ամեն բան), որ քո ուժից վեր է, մի՛ պարծենար, թե կանես (ինչ բան որ քո ուժից վեր է...)։ Մի մարդ, որ պաշտպան է հանդիսանում ազդեցության, նա չի կարող որևէ ուրիշ պատճառ ունենալ... (Մուր.)։ Մի մարդ, որ անգետ է, նրան ի՞նչ կարելի է մեղադրել։

3. Ընդհանրացական նշանակությամբ շրջուն, այսինքն առաջադաս վերադիր խոսքեր են կազմվում նաև ուրտեղ, ինչ տնդ, ուր մակրայնեղով, կամ Բանի, ինչ Բան, ուր Բան, ուր չափ, ինչ չափ ածականներով, որոնք դրվում են հարաբերյալի վրա, որ երկրորդական խոսքի մեջ է դրվում. վերջադաս դիսավոր խոսքի մեջ կարող է դրվել՝ Նույն, բոլոր, ամեն, ոչ մեկը և այլն։ Օրինակ՝ Ինչքան բարեկամ կանայք կային՝ հավաքվեցին (իբրև հավաքվեցին ամեն բարեկամ կանայք, ինչքան կային)։— Ինչքան տխրած մարդիկ լինին, նա նրանց սիրտը բաց կանի։— Իրանք՝ ինչքան գյուղացիք կան՝ հավաքվեցին մի տեղ։— Մեր գեղումը ինչքան հարս պսակվեր, ամենը Գեորգենց ու Թորոսենց շորերովն էր։— Ինչքան ազապ տղայք էին պատահում՝ փեսայի հետ համբուրվում էին (Ամեն պատահող ազապ տղայք...)։— Ինչքան չարազ են շինել, կեսը նրանց հետ գնում է։— Ուր Բան էլ այսօր ուխտավորներ կային, ամենի խնդիրն ինքը կատարի։— Ինչ Բան աշխարհումս ծծումեմ կան, բոլորը ուտում են։— Կանչեցին՝ ինչքան մեծականիք կային՝ բաժինք տեսնելու։— Նստեցին ինչքան տղայք կային և ուրախություն արին (Պո.)։— Գեղումն էլ ուրտեղ կորած մոլորած երեխայք կան՝ այսօր ժամումը կլինին (իբրև՝ Ամեն կորած մոլորած երեխայք)։— Ուրտեղ ինչ ցավոտ մարդ լինի, ես նրան կլավացնեմ (Պո.)։ Ուրտեղ մի լավ գյուտ կա՝ խելոքն է գտել։— Լիքը կարասը լուռ կմնա... զանգակի պես զողանջում է՝ ուր որ կա՝ դատարկ կարաս։— Ինչ տեղում ատենություն հոգու ծնունդ նկատել եմ, պատճառին առանց վախի նախատել եմ (Ջիվ.)։

ԵՆԹԱԿԱ ԵՎ ԽՆԴԻՐ ԽՈՍՔԵՐ

269. Ենթակա և խնդիր խոսքերը լինում են հարաբերական և շաղկապական. իսկ ստորոգյալ խոսքերը, որոնք շատ քիչ են պատահում, ձևով հարաբերական են միայն։

Հ ա ր ա բ ե ր ա կ ա ն ս տ ո Ր Ո Ղ Յ ա լ խ ո ս ք ե Ր Ը կ ա պ ա կ ջ վ ու մ են ի ն չ (որ) հ ա Ր ա բ ե ր ա կ ա ն ո վ . ի ս կ Լ Ե թ ա կ ա և խ ն դ ի Ր խ ո ս ք ե Ր ՝ ո Ր ,

ով (որ), ինչ (որ), որ (որ) հարաբերականներով. գլխավոր խոսքի մեջ իբրև հարաբերյալ կարող է դրվել՝ ամենը, բոլորը կամ մի ցուցական դերանուն, որ ակնարկում է երկրորդական խոսքին և նրանից է ստանում իր նշանակությունը: Երկրորդական խոսքը, երբ հարաբերականն է ով որ, ինչ որ, որ որ, կարող է առաջադաս, միջադաս կամ վերջադաս լինել. իսկ երբ հարաբերյալն է որ, կարող է միջադաս կամ վերջադաս լինել: Այս գործածության մեջ որ հարաբերականի տեղ կարող է դրվել ով, ինչ:

Գլխավոր խոսքի հարաբերյալի հոլովով ու խոսքի մեջ վարած պաշտոնով միշտ որոշվում է երկրորդական խոսքի պաշտոնը գլխավորի նկատմամբ, կամ այն հոլովը, որով դրվում է վերածման ժամանակ երկրորդական խոսքին փոխանակող գոյականը:

1. Ե ն թ ա կ ա. Ով ույժ շունի, նա չի կարող կյանք վարել (Ջիվ.):— Ույժ շունեցողը չի կարող...:

2. Ս տ ո ռ ո գ յ ա լ. Ինչ որ դուք եք, նույնն էլ մենք ենք (Մուր.): Ինչ որ ես եղել էմ՝ զարծյալ կլինիմ: Ինչ որ ես այն չես, ինչ որ երևում ես:

3. Խ ն դ ի Ր ն ե Ր. Ով չի եկել, նրա գիրքը վերցրու,—Չեկողի գիրքը վերցրու: Անեծք նրան, որ օձը կտեսնի և չի սպանիլ,—Անեծք օձը տեսնողին և չսպանողին: Ով որ եկել է, նրանից առ,—Եկողից առ: Ով որ կգա, նրա հետ կերթամ,—Եկողի հետ կերթամ: Ինչ որ ունեիր, նրանով գոհացավ,—Ունեցածովդ գոհացավ:

Ինչ որ սիրտն ուզում է՝ սիրուն կլինի,—Սրտի ուզածը սիրուն կլինի (Ա.): Ինչ որ քամին բերում է՝ քամին էլ կտանի,—Քամու բերածը քամին կտանի (Ա.): Աչքն ինչ տեսնի, այն կանի (Պո.).—Աչքն իր տեսածը կանի: Ես նույնն եմ ասում, ինչ որ դու,—Ես նույնն քո ասածն եմ ասում:—Ով որ ընկերին խորհուրդ է տալիս՝ թողնել որդուն անուսում, նրան կարելի է ապուշ անվանել.—Դուք չեք մրտնում, և ովքեր էլ մտնում են, նրանց չեք թողնում.—Ինձ համար նշանակություն ունի այն, ինչ որ ասացիր առանց մտածելու.—Ամեն տեղում կատարվում է այն, ինչ որ հայկական առածն է բնորոշում... Քաղցր երանություն պիտի զգաք մի օր, երբ ձեր աչքով տեսնեք այն ամենը, ինչ որ արել եք.—Ինչ որ ես ավանդ եմ տալիս ձեզ, նույնը և դուք ավանդ կթողնեք ձեր որդիներին.—Ով տարիներով ապրել է մեծ քաղաքում... այդպիսին կարոտելով կկարոտի այն ամենին, ինչ որ անարժեք է բնության զավակի համար.—Համբերել բառն ավելի բարձր նշանակություն ունի, քան ինչ որ դու տալիս ես նրան.—Քիչ չէ պատահում, որ բախտն ավելի ժրպ-

տում է նրանց, որոնք գործում են առանց երկար մտածելու.— Այն աղջիկը, որ... յուր սերը խնամքով ծածկում, պահում է սրտի խորքում և նվիրվում միայն նրան, ով աստուծո կամքով վիճակվել է իրեն՝ ամուսին... (Մուր.): Մի նստիր նրա կշտին, որ քեզ կծիծաղեցնի. այլ նստիր նրա կշտին, որ քեզ կլացացնի (Ա.): Ով տուն չէ շինել՝ գիտե սյունը մեջն է բուսել (Ա.): Մեր պապերն ինչ որ արել են՝ մենք էլ պիտի անենք (Պո.): Ինչ որ այժմ կա, ինչ բանով որ պարծենում է մարդկությունը, բոլորը նոր կտակարանի հավիտենական անանց խոսքերի հետևանք են (Պալ.): Որին սուրբ կարծեցի՝ դարձավ հավատից (Ջիվ): Որին քո սիրտը հավանի՝ քեզ բախտ լինի.— Հինգ մատն էլ հավասար են. ուր կտրես՝ կցավի (Ա.).— Այս երկուսից ուր հավանես, այն կսանենք (Պո.):

Ման. 1. Ով, ինչ հարաբերականները ցույց են տալիս բոլորովին անորոշ անձ կամ իր, իբրև՝ ինչ մարդ որ, ինչ բան որ, իսկ ուր ցույց է տալիս խոսքի մեջ հիշված կամ առաջուց ծանոթ առարկաներից որևէ մեկը կամ մի քանիսը. օրինակ՝ իմաստի խոշոր տարբերություն կա ասել՝ Ով որ խաղա, նա կկաղա և Որը որ խաղա, նա կկաղա: Առաջին խոսքն ընդհանրացական նշանակությամբ է, իբրև ինչ մարդ, ինչ մարդ կուզի լինի. իսկ երկրորդի մեջ առնվում է ծանոթ անձներից որևէ մեկը: Այս պատճառով ուր հարաբերականն առաջից հաճախ ունենում է սովորաբար մի սեռական կամ բացառական խնդիր. ինչպես՝ Ուխտավորների որը երևելի մարդ է, առաջուց իրեն տեղ կպատրաստի. որն աղքատ է, պարզապի միջին կամ դուրսը մի տեղ վեր կգա (Պո.).— Ուխտավորներից երեկելի մարդ եղողը... աղքատ եղողը, աղքատը...

Ման. 2. Ով ոչ հարաբերական, այլ անորոշ նշանակությամբ է գործածվում հետևյալ տեսակի կապակցությունների մեջ, ինչպես՝ Ում վրա մարդ կխոսի ինձ վրա շուն է հաշում (Պո.),— իբրև՝ ծթն սրա կամ նրա վրա մարդ կխոսի, ինձ վրա...

Ման. 3. Երրեմն հարաբերականի հոլովը կախված է ոչ թե երկրորդական խոսքի, այլ գլխավորի բայից. օրինակ՝ Ինչով ուզում ես՝ գրիր, իբրև՝ գրիր նրանով, որ ուզում ես,— Ուզածովդ գրիր:

III՝ ճաղկապ

270. Շ ա ղ կ ա պ ա կ ա ն ենթակա և խնդիր խոսքերը կապակցվում են ու, քե, երև շաղկապներով:

Երբ երկրորդական խոսքը ու շաղկապով է կապվում, գլխավոր խոսքի մեջ կարող է գրվել մի ցուցական, որ ակնարկում է երկրորդական խոսքին և նրանից ստանում իր նշանակությունը: Ցուցականի հոլովից ու վարած պաշտոնից իմացվում է երկրորդական խոսքի պաշտոնն ու այն հոլովը, որով գրվում է վերածման ժամանակ երկրորդական խոսքին փոխանակող գոյականը: Երկրորդա-

կան խոսքը կարող է առաջադաս և վերջադաս լինել: Օրինակ՝ Ինձ հայտնի է, որ նա եկել է: Ինձ ա՛յն է միայն հայտնի, որ նա եկել է. Որ նա եկել է, այդ ինձ հայտնի է: Որ հոգևորականը աղոթելուց, մկրտելուց և թաղելուց զատ ուրիշ վսեմ պարտավորություններ էլ ունի, այդ ես չեմ հերքում (Մուր.):

271. Ե ն թ ա կ ա խ ո ս Է ր ր դրվում են անանցողական (կրավորական և չեզոք) բայերի հետ:

1. Վերածման ժամանակ երկրորդական խոսքի ենթական դառնում է կողմնակի ենթակա կամ ենթակայական սեռական, իսկ բայը՝ անորոշ դերբայ կամ բայական անուն: Օրինակ՝ Ամպերից երևում է, որ անձրև է գալիս.—Ամպերից երևում է անձրև գալը: Ամենքին հայտնի է, որ երկիրս շարժվում է,—Ամենքին հայտնի է երկրիս շարժվիլը, երկրիս շարժումը: Սրանից երևում է, որ իմ նամակը տեղ է հասել,—Սրանից երևում է իմ նամակի տեղ հասած լինելը: Հայտնի է, որ մարդիկ ինքնասեր են,—Հայտնի է մարդկանց ինքնասեր լինելը: Խոսքն այն չէ, որ ասեն. այլ որ անեն,—Խոսքն ասելը չէ, անելն է (Ա.): Այս օրենքից դուրս բան է, որ իմ լեզուն քո առաջին պտույտ եկավ. Իրանցը հենց այն է, որ առավոտը տեղից վերկենալիս քո անունը տան.—Քո բախտիցն է, որ բարի ընկերներ ունիս.—Ռուբենի ծննդավայրից մեզ այսբանն է հայտնի, որ այդ քաղաքը... (Պո.): Երբեք չէ տեսնված, որ անհամբերին մեկը կարողանար մարդկության համար ստեղծել մի մեծ բարիք.—Այդ ի՞նչպես է, որ դուք որոշ դիտավորությամբ գնում եք մի տեղ, բայց չգիտեք, թե ո՛ւր եք գնում.—Ամեն միևնի փափագը եղել է այն, որ կարողանա ուսում տալ յուր որդուն.—Ազատամտության գլխավոր հատկանիշը այն է, որ ներողամիտ աչքով նայես ընկերոջդ թերության և սխալանքների վրա.—Կավ է, որ ոչ ոք չէ լսում մեզ.—Դրա հետևանքն եղավ այն, որ երիտասարդը... սկսեց նիրհել (Մուր.): Ամոթ է, որ մարդ ընկերին չօգնի.—(Ամոթ է ընկերին չօգնելը):

2. Ենթական դառնում է տրական հոլով անորոշ դերբայի հետ (տե՛ս § 94. 6): Օրինակ՝ Պետք է որ մենք ուշադրություն և փուլվ նվիրենք... (Սրվանձտ.),—Պետք է մեզ ուշադրություն և փուլվ նվիրել... Հարկ է, որ ես հիշեմ Մեկենասն...—Հարկ է ինձ հիշել Մեկենասն... (Սրձտ.): Ժամանակ է, որ մենք մտնենք ամեն անկյուն և տգիտության բունները ավերենք (Մուր.):—Ժամանակ է մեզ մըտնել... ավերել: Մնում է, որ ես գնամ,—Մնում է ինձ գնալ: Զի՞ պատահիլ, որ անտառներում պտտելիս հանկարծ մոլորվեմ

(Մուր.— Ինձ մոլորվել)։ Լավ է, որ ես մեռնեմ, քան թե... Լավ է ինձ մեռնել, քան թե... Ի՞նչպես կարելի է, որ մարդ արարածը չխոսե յուր նմանի հետ.— Ժամանակ է, որ դուք միանաք մեզ հետ և ձեռք ձեռքի տված մտնենք ժողովրդի մեջ (Մուր.)։ Այսպես և՛ արժան է, բավ է, անհնար է, ժամ է, վայել է, ցանկալի է, ամոթ է, որ... և այլն։

272. Կ ր ո ղ խ ն դ ր ի նշանակությամբ խոսքերը դրվում են անցողական բայերի հետ։ Վերածվում են ինչպես ենթակա խոսքերը։ Օրինակ՝ Նա իմաց տվավ, որ ինքն եկել է,— Նա իմաց տվավ իր գալը, եկած լինելը, գալուստը։ Հրամայեցին, որ դու գնաս,— Հրամայեցին քեզ գնալ։ Խնդրեցի նրան, որ գնա,— Խնդրեցի նրան գնալ։ Իսկ ես մոռացել էի, որ այդ օրը կիրակի էր,— Իսկ ես այդ օրվա կիրակի լինելը մոռացել էի (Մուր.)։ Կցանկանար անշուշտ, որ ամառն անցնե յուր որդու հետ,— Կցանկանար անշուշտ ամառն անցնել յուր որդու հետ (Մուր.)։ Մենք իրավունք չունինք պահանջել, որ դուք անկատար թողնեք այն... Մարդ չի՞ ուզիլ, որ իրան պատիվ տան.— Հարկ չկա ասել, որ ամենից առաջ այցելեցինք գյուղի եկեղեցին.— Կարողա պատմությունը և կտեսնես, որ աշխարհի բոլոր մեծամեծ գործերը արդյունք են դժվարատար նեղությունաց.— Ինքդ էլ հո՛ գիտես, որ աշխույժ ու շատնձահարվող ձիուն մոտենում են երկյուղով.— Եթե դրա վրան էլ ավելացնենք այն, որ այդ բոլորը տեղի էր ունենում մի հարուստ տան մեջ... Նկատում էի, որ երիտասարդի համբերությունը ենթարկվում է փորձության (Մուր.)։ Այսպես և՛ տեսնել, լսել, հայտնել, հիշել, զգալ, խոստանալ, լավ համարել և այլ բազմաթիվ բայերից հետո։

273. Բ ն ու թ յ ա ն խ ն դ ր ի նշանակությամբ խոսքերը դրվում են զանազան տեսակի բայերի հետ և վերածվում են զանազան հոլովներով ու հետադրական բառերով։ Օրինակ՝ Վախենում եմ, ու նրան բան ասեմ,— Վախենում եմ նրան բան ասել։ Որ ես նեղություն եմ քաշում, այդ նրանից ծագեց, ու ուրիշներին նեղություն եմ տվել.— որ ես չափազանց խոնարհված եմ, այդ նրանից ծագեց, ու ես հպարտ ման եմ եկել.— հիմիկվան իմ լաց ու սուգը նրանից ծագեց, ու ես առաջ խնդացել եմ,— նեղություն քաշելս այլոց նեղություն տալուցս ծագեց.— չափազանց խոնարհվելս հպարտ ման գալուցս ծագեց.— հիմիկվան իմ լաց ու սուգը՝ առաջվան խնդալուցս ծաղեց (Ջիվ.)։ Առավոտը շատ մոտ է, քիչ մնաց ու լույսը շողա.— խավարն ընկավ դետին, քիչ մնաց, ու արևը գա... ո՛վ գի-

շերից ձանձրացող, քիչ մնաց ու բախտդ խաղա... զարուն է ար-
դեն, գիտենք, քիչ մնաց ու ամպը գոռա,—Առավոտը շատ մոտ է,
լույսը շողալուն քիչ մնաց. խավարը ընկավ գետին, արևը գալուն
քիչ մնաց... Ո՛վ գիշերից ձանձրացող, բախտիդ խաղալուն քիչ մը-
նաց... Գարուն է արդեն, գիտենք, ամպը գոռալուն քիչ մնաց
(Ջիվ.): Ես հավատացած եմ, որ երբ դրոթյունդ բարձրովի, կաշ-
խատես ավելին անել.—Հավատացրեց, որ ամեն օր սպասում է
եղև նրանց. Շատ ուրախ եմ, որ հասկանում եք (Մուր.): Պարոնը
մտքում շատ ուրախացավ, որ աստված իրան բաժին ուղարկեց
(Ջիվ.): Քահանան մեղավոր չէ, որ տգետ է այդ աստիճան: Բայց
հո՛ մեղավոր է, որ տգետ լինելով՝ դիմել է քահանայության
(Մուր.): Քո տղայքն ամաչում են, որ իրանց մայրը... (Պո.): Այդ
առաջ է գալիս նրանից, որ տկարամիտը վախենում է թե... (Մուր.):
Այդ նրանից է, որ մենք տգետ ենք: Ես իմ բարեկամությունս ու-
զում եմ նրանով հաստատել քեզ հետ, որ աղջիկդ առնեմ տղայիս
(Պո.) Մեր ասածը նրանով է հաստատվում, որ գերմանացի ուսում-
նականը համարյա թե անփոփոխ կրկնում է... (Պալ.): Իմ սիրտը
նրանով կշահես, որ հայրենիքդ սիրես: Քեզ ի՞նչ օգուտ այս բա-
նից, որ ինձ էլ զրկեցին իմ օթևանից (Ջիվ.): Մեր եղբայրությունը
վկա, որ ասածներս բոլորը ճիշտ են.—Հոժա՞ր ես, որ ես գնամ.—
Կամք են տվել, որ իրիկունս նշան տանենք.—Քանի քանի օրինակ-
ներ կան, որ մինչև քեզնից օգուտ չեն ունեցել, բանդ չեն շինել
(Պո.): Որքան բախտավոր ես, որ կարող ես այդպես լազատորեն
նվիրվել հասարակաց գործին.—Սկսավ հարցնել նրա առողջու-
թյունից և ընդնմին հայտնել յուր շնորհակալությունը, որ աղան
պատիվ էր արել յուր տանը հյուր լինելու—Ուխտավորները սպա-
սում էին, որ կղղուց նշմարվին.—Առաջուց հպարտանում էր, որ
ինքր պիտի կարենա լիուլի ցույց տալ յուր շնորհքը (Մուր.):

274. Գ ո յ ա կ ա ն ի խ ն դ ի ր խոսքերն առնվում են իբրև
վերադիր և վերածվելիս դառնում են սեռական, որ և երբեմն կա-
րող է փոխանակվել տրականով կամ անորոշ դերբայով (հմմտ.
§ 136. 4, ծան. 1): Այսպիսի խնդիրներ առնում են սովորաբար
բայական անունները, ինչպես են՝ խորհուրդ, խոսք, կարծիք, կաս-
կած, երկյուղ, լուր, կամք, հույս, հավատ, հրաման, միտք, ենթա-
դրություն և այլն: Օրինակ՝ Մի առու որ ջուր գա, հույս կա, որ մին
էլ գա (Ա.),—...հույս կա մին էլ գալու.—մին էլ գալու հույս կա:
Այն հուսով մնա՛, որ բարիկենդանին փլավ պիտի ուտես (Ա.).—
բարիկենդանին փլավ ուտելու հուսով մնա՛: Հույս ունիմ, որ բանի

տեղ շնա դնիլ: Որ դու տվիր, դրա պատճառն էլ ես եմ (Պո.),—Քո տալու պատճառն էլ ես եմ: Ինձ խորհուրդ են տալիս, որ գիտությամբ պարապեմ,—Ինձ խորհուրդ են տալիս գիտությամբ պարապել: Զորքերը պատվեր ստացան, որ հետ դառնան,—Զորքերը պատվեր ստացան հետ դառնալու (հետ դառնալ)։—Զորքերը հետ դառնալու պատվեր ստացան: Այս է ահա պատճառը, որ համբերությունը համարվում է առաքինություն.—Իսկ թոնրատան տնից հեռու գտնվելը արդեն ապացույց էր, որ Վեդունք շեն օջախ լինելով միշտ ունեցել են հյուրեր.—Նա զարմացավ յուր անմտություն վրա, որ... նստացրել էր կողքին այնպիսի մի գոհակի.—Եկան այն համոզման, որ Դիլիջանը միայն հասարակ մահկանացուների համար կարող է ամարանոց համարվել.—Եկավ այն եզրակացություն, որ ինքն սխալվել է.—Կանանց ձևով հագած էին և աղջիկները, միայն այն զանազանությամբ, որ սրանց երեսները բաց էին.—Սկսում էր զարմանալ յուր հիմարության վրա, որ մինչև իսկ մի վայրկյան թույլ էր տվել մտածել թե... Այդ նշան էր, որ փոթորիկն անցել էր հեռու կողմեր (Մուր.): Մի՛ խնայիլ կյանքդ անդամ, արյունդ բեր նրան զոհ, ոչ այն հույսով, որ քու սղզը քեզնից լինի իսկույն գոհ (Գ.-Ք.):—Այսպես և՛ այն նպատակով որ, այն մտքով որ, այն պատճառով որ և այլն:

275. Ու շաղկապով կազմվում է ավելադրությամբ շրջում, որով արտահայտությունն ավելի զորանում է (տե՛ս § 204): Օրինակ՝ Կամսարյանը... բացատրեց, որ ճանապարհորդելու նպատակով էլ, որ գտնվում է այժմ Զիբուխուում.—Դեռ մի րոպե առաջ էր որ նա որոշել էր ապրել գյուղացիների հետ.—Արդյոք հոգևոր հայրերը յուր՝ զարգացած հյուրի ներկայությամբ էր որ այդպես բազմաբնույթ գյուղացիներին (Մուր.):

Թե՛ ռադկապ

276. Թե, եթե շաղկապը ցույց է տալիս ուրիշի խոսք ու մտածմունք և կարծիք ու ենթադրություն: Ուստի այս շաղկապով կապակցվում են՝

1. Ուղղակի խոսքեր, մանավանդ երբ ասել, մտածել բայերը զորությամբ են հասկացվում: Օրինակ՝ Քրիստոս դպիրներին ու փարիսեցիներին է ասում, թե՛ դուք արքայություն չեք մտնում և ովքեր էլ որ կամենում են մտնել, թույլ չեք տալիս նրանց.— Երբ մտածում էի, թե՛ հասել եմ նպատակիս... Այդպիսի

հարցեր փորձված մարդիկ չեն տալիս իրար, միշտ մտածելով, թե՛ «բանը բան ցույց կտա».— Խոստանում ենք, որ ոչ ոք մեզանից պիտի հեռաքաշվի վատաբար, կամ ասե, թե՛ իմ ուշժն անկարող է ազդի կարիքները լցնելու.— Հապա ինչո՞ւ չասացիր, թե՛ լավ կլիներ, որ այս սոսիները պատկանեին մեր հյուրընկալ Մուրին.— Ես ուզում էի ասել, թե՛ որովհետեւ Վեդունց Սարգիսը մի խավարամիտ... մարդ է, ուրեմն չարժե, որ այս դեղավայրը պատկանե նրան (Մուր.)... Նա ասում է, թե՛ ախորժակ չունիմ.— Ո՞րիցս լսեցիր, թե՛ աչքիդ վերեն ունք կա.— Առավոտն ասում էր, թե՛ միածում եմ, հենց որ իրիկունը հացի ժամանակն եկավ, թե՛ ծոմ պիտի կենամ այս շաբաթ.— Դուրս շինեցին, թե՛ առավոտն եկել՝ ք.— Տվեց մորը, թե՛ պահի՛ր (Պո.):

Ման. Առանձնապես ժողովրդական լեզվին հատուկ է ասել, մտածել բայը զեղչելով ուղղակի խոսքեր կապակցել քն շաղկապով. ինչպես՝ եկել է, թե հայրս կանչում է: Այսպես և՛ հրամայեց թե, վրաս բարկացավ թե, ստիպեցին թե, շթոհեց թե և այլն: Կերակրեիրը լցրին թագավորի առաջը, թե՛ կերս—Թուրքի գոտի՛ հետ արեց, կապեց գլուխն ու ճանապարհ դրեց, թե՛ դնա՛ հիմի քու բարեկամներին դուրս— Աղաչանք արեց պառավին, թե՛ ինձ էլ վեր կացրու.— Աչքով արեց, թե՛ հեռացիր.— Հիմի Փափակա կգա, մեզ կրակը կդնի, կայրի. թե՛ խալֆես իրա ոտովն եկել էր, հաց էլ չդրիր առաջը (Պո.): Կունձը նստել, քարի գրւխին լալիս է, թե՛ քարն անձրեկից կթրջվի (Ա.):

2. Ա ն ու ղ ղ ա կ ի խ ո ս ֆ ե ռ ը, երբ առանձնապես շեշտվում է ուրիշի խոսք ու մտածմունք լինելը. օրինակ՝ Կամսարյանը հանդիսաբար հայտնեց, թե որոշել է քննություններից հետո վերադառնալ հայրենիք և իրեն նվիրել... օգնության կարոտ դասակարգին.— Տիկին Մարկոսյանը ներողություն խնդրեց առարկելով, թե չափազանց զբաղված են.— Կարևոր համարեց այսքանը հայտնել, թե կգա մի օր, երբ ինքը կբացատրե նրան՝ կարևոր պատճառները.— Սա հրաժարվեց խմելուց՝ առարկելով, թե օդի չէ գործածում.— Վերջինս մերժեց ընդունել որևէ վարձատրություն՝ ասելով, թե յուր պարտքն է պատվել աստուծո հյուրին.— Այժմ հանկարծ լսել, թե իրեն զրկում են յուր քաղցր հույսերից, իհարկե նա չէր կարող (Մուր.): Միտք է անում, թե այսօր ամենքի տանն էլ ուրախություն է, բայց ինքը տխուր տրտում նստած է (Պո.): Թեպետ անձամբ չէ տեսել նրանց, բայց միշտ լսել ու կարդացել է, թե բարի մարդիկ են, ազնիվ և աշխատասեր. թե սեփական շահի համար ոչ ոքի չեն վնասում, այլ ապրում են իրենց ճակատի քրտինքով. բայց թե, որովհետև տգետ են և անուսում, ուստի մնում են

անգոր՝ աշխարհի շարիքների առաջ... Բայց միևնույն ժամանակ նա լսել ու կարողացել է և այն, թե յուր այդ ազգակիցները կարող են աղատվել կյանքի դառնություններից... (Մուր.):

Անուղղակի խոսքերը հաճախ կապակցվում են ու շաղկապով. այս դեպքում առանձնապես չի շեշտվում ուրիշի խոսք լինելը, և խոսողը երկրորդական խոսքի բովանդակությունն առնում է զխավոր խոսքի հնթակայի տեսակետից՝ իրրև իրսական, կամ իրապես ցանկացած նպատակ. մինչդեռ քե շաղկապով ասված ժամանակ անուղղակի խոսքի բովանդակությունը մնում է երկրայելի. Օրինակ՝ նա ասում էր. «Իմ եղբայրը հիվանդ է»,— նա ասում էր, ու իր եղբայրը հիվանդ է (և իրոք հիվանդ էր).— նա ասում էր, քե իր եղբայրը հիվանդ է (նա էր այդպես ասում, կարող էր հիվանդ լինել և չլինել): Ինձ ասացին, որ նա հեռացել է (ինչպես որ է՝ իրոք).— Ինձ ասացին, քե նա հեռացել է (ուրիշներն են ասել. կարող է հեռացած լինել): Քանի՞ անգամ եմ ասել, ու այդ պառավական բաներին չհավատաս (իրական ցանկացած նպատակ): Տե՛ս նաև § 257 և սույն § 276. Կետ 4:

3. Անուղղակի հարցական խոսքերը, որոնք վերածվում են սովորական ձևով, կապակցվում են միայն քե շաղկապով: Օրինակ՝ Թե ո՛րտեղ է կենում, դեռ ինքս չգիտեմ,— Որտեղ կեցածը (կենալը) դեռ ինքս էլ չգիտեմ (Գ.-Ք.): Հենց բանն էլ այդ է, որ թե ինչի համար եմ գնում, գիտեմ. բայց թե ուր եմ գնում, չգիտեմ,— Հենց բանն էլ այդ է, որ ինչի՞ համար դնալս գիտեմ, բայց ո՛ւր գնալս չգիտեմ (Մուր.):... Կամենալով իմանալ թե ով է սա,— Կամենալով իմանալ սրա ո՛վ լինելը (Մուր.): Չնայելով որ չգիտեմ, թե նա ո՛վ և ո՛րտեղից է, այսուամենայնիվ. սկսավ հարցնել,— Չնայելով որ նրա ո՛վ և ո՛րտեղից լինելը չգիտեմ... (Մուր.): Դեռ եկեղեցումն ես հասկացա, թե ինչ է քահանան,— Դեռ եկեղեցումն ես հասկացա քահանայի ինչ լինելը (Պո.): Հայտնի չէ, թե արդյոք նա գնացե՞լ է, թե՞ ոչ,— Հայտնի չէ նրա գնացած լինել չլինելը: Ձեզ երկսիդ էլ լավ հայտնի է, թե ինչն է ինձ բերել ձեզ մոտ.— Չէր իմանում, թե եկողն ով է.— Սա գիտեմ, թե ինչ կանեմ (Պո.): Ինչո՞ւ չասացիր, թե ումն են պատկանում այս սոսիները.— Իս շատ եմ ցանկանում իմանալ, թե ինչո՞ւ նա յուր հարևաններին այդպիսի հետադեմ խորհուրդներ է տալիս.— Ամենքդ գիտեք, թե պանդխտությունից վերադարձող որդուն ինչպես են բնդունում ծնողները.— Լիդիա Պավլովնան գիտե, թե ինչ զրադմունք կարող է ունենալ տիկին Մարկոսյանը (Մուր.):— Վայ մեր գլխին. որ պիտի

երկու շաբաթ ոտս մեր տան շեմքը չդնեմ, չիմանամ, թե արդյոք մեր տանը մեռա՞ն, ապրեցի՞ն.—Վախեցար, թե կորե՛լ եմ.—Նա գիտես, թե քեզ բարեկա՞մ է (Պռ.)։ Սիրով ողջունում էին իրար առանց նայելու, թե ծանոթ են միմյանց, թե՞ ոչ.—Այժմ կամենում եմ իմանալ, թե հասկանո՞ւմ ես դրանց նշանակությունը, թե՞ ոչ.—Իսկ դու կարծում ես, թե բնության այս գեղեցկություններն անաղարտ կմնայի՞ն, եթե մարդիկ հաստատվեին այստեղ.—Պետրոսը հառեց աչքերը վրաս, կարծես կամենալով հարցնել, թե մի՞թե ինքն այնքան անմտաբար է խոսում.—Մերունին նայեց ինձ վրա քննական հայացքով, կարծես ստուգելու համար, թե արդյոք յուր սիրտը ցավացնելու համա՞ր ասացի այս խոսքերը.—Ասում ես, թե այն կողմերն ավելի գեղեցիկ են, հա՞.—Մի՛ հարցրեք, թե ուրիշ որևէ մատյան ունի՞ մեր վանքը.—Եկան մի անգամ էլ ստուգելու, թե արդյո՞ք երիտասարդը հո չէ պնդում մերժման վրա (Մուր.)։

Ման. 1. Երբեմն անուղղակի հարցական խոսքերը պարզվում են առանց հարցական բառը պահելու. ինչպես՝ Հանրաժանոթ է, թե ով է գտել Ամերիկան,—Հանրաժանոթ է Ամերիկայի գտնողը.— Չգիտենք, թե ապագան մեզ ինչ կրե՛րե, — Չգիտենք ապագայի մեզ բերելիքը. Չգիտեմ, թե որտեղ (երբ, ինչպես, ինչու) եմ գնում.— Չգիտեմ իմ գնալու տեղը (ժամանակը, կերպը, պատճառը, նպատակը)։

Ման. 2. Անուղղակի հարցական խոսքերը, երբ առանց քե շաղկապի, շարահարությամբ են կապակցվում ղլխավորի հետ, ձևով նույնանում են հարաբերական ընդհանրացական խոսքերի հետ. օրինակ՝ «Ասա ինձ՝ ինչ կուզես» խոսքը շաղկապական հարցական է, երբ նշանակում է՝ «Ասա ինձ, թե ինչ կուզես»։ Հարաբերական ընդհանրացական է, երբ նշանակում է՝ «Ասա ինձ՝ ինչ որ կուզես»։

4. Թե շաղկապով կապակցվում են այն խոսքերը, որոնք կարծիքով, երկրայությամբ ու ենթադրությամբ են ասվում, և կամ որոնց բովանդակությունը համապատասխան չէ իրականությանը. մինչդեռ նույն խոսքերը, երբ ուր շաղկապով են կապակցվում, կամ պարզապես իրողությունն են ցույց տալիս, առանց ուշ դարձնելու, թե խոսքի բովանդակությունը համապատասխան է իրականության, թե չէ. կամ թե հաստատ, վճռաբար արտահայտում են մի եղելություն։ Օրինակ՝ Միտքս էլ հենց այն էր, որ բերեմ, տամ ձեզ (և բերի տվի).—մի իրական ցանկացած մտադրություն։ Միտքս էլ հենց այն էր, թե բերեմ տամ ձեզ (բայց չկարողացա),—մի անիրական մտադրություն, որ ցանկացված է, բայց չի իրագործված. երկրորդական խոսքն առնվում է որպես թե, իբրև թե բառերի նշանակությամբ՝ Միտքս էլ հենց այն էր, որպես թե բերեմ, տամ ձեզ։

Կարծում եմ, որ այդ ամենը պիտի ցավեցնե ինձ.—Կարծում եմ, որ պարոնը մի դատարկ բանի պատճառով չէր համաձայնիլ զրկել իրեն ամարանոցի հանդստությունից (Մուր.),—հաստատ, վճռաբար ասված խոսքեր։—Տո՛, Պե՛տո, դեռ ա՛յստեղ ես. իսկ ես կարծում էի, քե Մասիսն արդեն անցել ես (Մուր.)։ Ես կարծեցի, թե այսօր տոն է (անիրական կարծիք, լուկ ենթակայի մտածած)։— Ինձ թվում է, որ նա յուր կյանքի ճանապարհին տեսել է և ուսումնասիրել է բազմաթիվ դժբախտ հայրեր (հաստատ ասվածք. նա կարող է իսկապես այդպես արած լինել)։ Այժմ ինձ թվում է, քե այդ Սարգիսը նախապաշարյալ ապուշին մեկն է լինելու (Մուր.— երկրայությամբ ասված,—իսկապես այդպես չէ)։—Հավատացած եմ, որ շատ պիտի հուզվիք և վշտանաք՝ տեսնելով ձեր ազգակիցների դրությունը (Մուր.),—իրական համոզմունք։—Ասացեք, խնդրեմ, մինչև ե՞րբ պետք է դուք նման պահանջներ անեք մեզնից... և հավատաք, քե արդար պահանջ եք անում (Մուր.—իբրև թե արդար պահանջ եք անում)։ Տիրացուի այս վարմունքը դյուր եկավ Կամսարյանին և և համոզեց նրան, որ յուր ուղեկիցն այնքան էլ անտաշ գոհակին մեկը չէ (Մուր.). նա աշխատեց համոզել իրեն, քե (... իբր թե) սևակուլու պտուկը միայն դրսից կարող էր կեղտոտ լինել, բայց ոչ նաև ներսից և հետո քե (= իբր թե) եղած կեղտն անշուշտ ջրի մեջ կմնար և ոչ թե հավի ներսը կթափանցեր (Մուր.)։ Թե մի հինգ մարդ կան անունով, մինը դու ես (Պո.)։ Թե ունիմ ցնծություն, քեզ եմ պարտական (Ջիվ.)։ Եթե գոմի դռան մոտ կապած ուլը շլիներ, ...մենք կկարծեինք, թե այս տան մեջ կենդանի չունչ չկա.—Չէի կարծիլ, քե այդ տրտունջը կարտահայտվի նաև այսպիսի մի հետ ընկած կայարանում.—Երիտասարդը սկսավ կասկածել, քե մի՛ գուցե սխալվել է իր ընտրության մեջ.—Կարծում ես, քե հայ գյուղացին բան ու գործ չունի, հենց միշտ որսի ետևի՞ց պիտի լինի.—Մի կարծիր, քե ուսանողական ժողովի որոշումը կարող եմ երբևիցե մոռանալ,—նրան թվաց, քե այդ ռուպին նա լսեց Ադելինայի նախկին մանկական ձայնը.—նրան թվում էր, քե գեղեցկուհին դեռ նայում է իրեն յուր սիրուն աչերով, քե նա հենց նոր ժպտալով ասաց իրեն՝ «կխնդրեմ որ գաք».—Երիտասարդին այնպես թվաց, քե դյուրազգաց մայրը սրտի նեղությունից չէ կարողանում այլևս խոսել (Մուր.)։ Հենց իմացիր (այնպես կարծիր, համարիր), քե տանը նստած ես (Պո.)։ Լա՛վ, ենթադրենք, քե այդպես է...։ Իբրև թե չգիտես (Մուր.)։ Այսպես և՛ դիցուք թե, բունենք թե, համարենք թե, ասենք թե, շլինի թե, հազիվ թե, դժվար

թե, գուցե թե—ծթե սկզբում չկարողացաւ գուշակել, թե տեսածը, իրոք, Սեանն է, նա իրավունք ուներ. որովհետեւ հեշտ չէր հավատալ, թե լեռների այդ բարձրութեան վրա կարող է գտնվել այսօրան ընդարձակ մի լիճ.—ծթե իմանամ, թե իմ մեջ խոսել է ստորկամտութեան հոգին, հուսահատութիւնից ինձ կսպանեն.—Ուրեմն կարելի էր հուսալ, թե շուտով կհասնեմ նպատակիս.—Մի՛ հուսար, թե ես կհետաձգեմ իմ գործը քեզ ընկերանալու համար.—Վերջին բառի վրա տիկինը... հուպ տվաւ աչքերը, հուսալով, թե նրանցից մեկն ու մեկը մի կաթիլ արտասուք կգլորեն... (Մուր.): Զէր անցնում մտքիցս անգամ, թե աշխարհը նեղութիւն կա (Ջիվ.): Մտքովը չէր անց կացել, թե ինքն այսպիսի օր կտեսնի (Պո.): Տկարամիտը վախենում է, թե մի՛ գուցե ազնվատոհմ գաղանի տեղը բռնե իրեն հավասար մի ոշխար (Մուր.):—Խնամին շատ տխրեց՝ վախենալով, թե իրա ոտը վրա չեկաւ սրանց տան վրա.—Քիչ էր մնացել, թե խելքամալ լինի.—Քիչ է մնում, թե իրանք էլ մեռնեն.—Նրա սիրտն ուզում է, թե պատուի (Պո.): Գիտե, որ էգուց ծառգարդար է, Սոսն անպատճառ ժամումը կլինի. բայց չգիտե, թե Սոսն իրենց տանն է: Ես ի՞նչ գիտեի, թե այդպես կլինի:

5. Թե շողկապով կապվում են նաև՝ հարց, կարծիք, կասկած, խոսք, ենթադրություն, հույս, խորհուրդ և այլն բայական անունների խնդիրները, իբրև մի ուրիշի խոսք կամ մտածմունք, կամ իբրև անուղղակի հարցական խոսքեր, կամ երբ խոսքի բովանդակությունը կասկածելի, երկբայելի է մնում: Օրինակ՝ Այսօր քննվում էր այն հարցը, թե նրանցից ո՞րը ի՛նչպես պիտի գործե կյանքի ասպարեզը մտնելուց հետո.—Պիտի աշխատե ըստ յուր կարողութեան հիշելով այն առածը, թե՝ «ուր կամք կա, այնտեղ կա և ճանապարհ».—...որպեսզի տպագայում մխիթարվի այն մտքով, թե ինքն իրավամբ կրում է արարչի պատկերը.—Նրան զբաղեցնում էր այն միտքը, թե՝ եթե, իրավ, սա է հայ գյուղացու բնականաւոր, ապա հաղիվ թե հնար լինի իրեն ապրել այդպիսի տեղ.—...Որը բխում էր այն նորածին մտքից, թե գուցե տեղական հանդամանքները ստիպեն իրեն, հակառակ յուր կամքին, դրժել յուր ուխտին.—Նա նրանց մեջ տեսնում էր հաստատութիւնն յուր այն կարծիքի, թե՝ անհնար է գյուղում ապրել ու գործել.—Ժողովներում հաճախ այն միտքն էր արծածվել, թե՝ հայ գյուղացին տգետ, հետամնաց, հետևապէս և թշվառ է մնում.—Կամսարյանը նայելով նրանց վրա՝ զգաց մի խոր զգվանք և դրա հետ էլ երկյուղ, թե մի՛ գուցե նրանց մեջ պատրաստված կերակրով չյուրասիրեն

իրեն.—Կամսարյանի հարցին, թե ինչպես են կարողանում այս մութ ու գիշն սենյակներում ապրել, վանահայրը պատասխանեց.— Պարտապան Սային, որ սկզբում... հույս էր տածում, թե նա մի բանով կթեթևացնե յուր ծանր դրությունը, տեսնելով այժմ, որ նա տուրք չափազանց շատ պակասեցրեց, եկավ այն եղրակացության, թե այդ տղան ուրեմն բան չէ հասկանում.—Նա դեռ երեկ այն կարծիքին էր, թե ոչինչ չէ կարելի անել դյուղում, թե ամեն բան այնպես սառած ու քարացած է այստեղ, որ ...Երիտասարդը եկավ այն եղրակացության, թե անհրաժեշտ է աշխատել՝ հնարավոր դարձնել գյուղում ապրելն ու գործելը.—Ոչ ոք հույս չունեիր, թե կարող կլինեիք թողնել ձեր գործը և գալ.—Սկսան ամեն կողմից խոստումներ անել այն մասին, թե արդարեւ կյանքի մեջ մտնելուց հետո՝ պիտի նվիրվին հասարակաց շահին (Մուր.): Սխալ է նրա խոսքը, թե ինքը տեղեկություն չունի: Պետք է փարատել նրա կասկածը, թե եղբայրս է արել այդ բանը:

6. Եթե շաղկապով է կապակցվում առաջադաս երկրորդական խոսքը, որի բովանդակությունը խոստողի կողմից,—լինի ուրիշի թե յուր կարծիքը,—ենթադրական է ընդունվում, բայց մեջ է բերվում ոչ իբրեւ ուղղակի կամ անուղակի խոսք: Օրինակ՝ Իզուր է աշխարհը հայհոյում հրեաներին, քե նրանք չեն պարապում ծանր աշխատանքով, թե նրանք երկչոտ են, խաբող, վաշխառու և այլն. (թե-ով կապված ուրիշի խոսքեր): Այդ հո իրենք չեն այդպես արել իրենց, այլ աշխարհի բռնապետությունը: Եթե այսօրվա հրեան փախչում է աշխատանքից, այդ նրա համար է, որ նրա երակներում դեռ վազում է եգիպտացոց աղյուսե գործարաններում շարաշար աշխատող հրեայի արյունը.—Եթե երբեմն մարդիկ համբերությունից ելնելով սկսում են տրտնջալ, կամ ուր հարկն է՝ բողոքել, այդ ամենի արդյունքը լինում է այն, որ... (Մուր.):

277. Երբ ուր շաղկապի փոխանակ քե շաղկապն է դրվում, երկրորդական խոսքն ստանում է ենթադրական, անիրական կամ ուրիշի խոսքի բնավորություն. սակայն որոշ դեպքերում ուր շաղկապին փոխանակում է քե շաղկապը առանց խոսքի միտքը փոփոխելու Այսպես առանձնապես՝

1. Երբ նախորդ խոսքի մեջ կա մի ուր շաղկապ, լինի մենակ թե երբ ուր, հենց ուր և այլն ձևով իբրեւ թարմատար, կամ այնպիսի հարաբերական բառեր, որոնք կարող են ուր թարմատար շաղկապն ունենալ: Օրինակ՝ «Սոսը տեսավ, որ Վարդիթերը գնացել է» (Պո.). բայց՝ «Սոսը երբ ուր տեսավ, քե Վարդիթերը սյունի տակին սա-

ոել է... (Պռ.): Երբ որ իմացաւ, թե նրանք շուտ պիտի վեր կենան... Երբ որ տեսաւ, թե քիչ է մնացել, որ ժամը տան... Հենց որ տեսաւ, թե պառավը չի ուզում... Սոսն էլ որ տեսաւ, թե իր ուրախությունը սկսեցաւ... Վերջը որ տեսան, թե աղջիկը ձևոյց դնում է... Այնքան արեց, որ կարողացաւ իմանալ, թե այն օրը չեն ծնծել... Այնպիսի բաներ անեմ, որ ողջ աշխարհքը իմանա, թե քո մոտիկ բարեկամն ես եմ... Որ ամենքն իմանան, թե ես իմ խոսքին տեր եմ (Պռ.): Ինչո՞ւ ուրեմն իզուր աղմուկ ես հանում:—Նրա համար որ ցույց տամ, թե անզգա արարածին մեկը չեմ, թե իմ մեջ կյանք ու կենդանություն կա, թե հեշտությունն ինձ հաճույք, իսկ նեղությունը տոգոհություն է պատճառում.—Լիդիա Պավլովնան յսում էր բարեկամուհուն ուշադրությամբ և ընդմին աշխատում, որ յուր լայն բացված և ուղիղ բարեկամուհու դեմքին նայող աչքերը չամպեն վերջինիս, թե ինքը չափազանց հետաքրքրական է զրուեսում նրա բացատրությունը.—Ո՞րքան մեծ եղավ նրա հուզմունքը, երբ տեսաւ, թե գեղանի Ադելինան է յուր մոր հետ.—Եվ երեւակայեցեք, թե ո՞րպիսի քաղցր երանություն պիտի զգաք մի օր..., երբ տեսնեք, թե թշվառ մի ժողովրդի մատաղ սերունդը ուսուցել ու կրթել էք.—Վերակացուն այնպես էր քաջալերել ու ոգևորել Կամսարյանին, որ երբ եկաւ հայտնելու, թե կառքն արդեն լծված պատրաստ է, նա վեր թռավ տեղից իսկույն... Երեւակայիր, թե ի՞նչպիսի հուշակ պիտի վաստակես դու... Երբ հայտնի կլինի մի օր, թե այն, ինչ որ գործները միայն երազել են, դու արդեն մարմնացրել ես (Մուր.):

2. Երբ նախորդ կամ հաջորդ խոսքի մեջ կա մի որ դերանուն: Օրինակ՝ Բայց այն օրից որ իմացաւ, թե գործունեությունը կազդուրում է մարդուն..., նա սկսաւ այնուհետեւ տան գործերից շատերը յուր ձեռքով անել.—Առաջին տպավորությունը, որ նա արավ երիտասարդի վրա, այն էր, թե նա բանի տեղ չէր դնում միաբանության անդամներին (Մուր.): Յուրաքանչյուր մտածող մարդու համար հեշտ է համոզվել, թե անհիմն է այն նոր լուսաբանությունը, որ հինք քանդում ու մերժում է բոլորովին (Պալ.):

3. Երբեմն նաև, երբ նախորդ խոսքի մեջ կա որովհետև, երբ (թե որ) շաղկապ: Օրինակ՝ Լեռնցի գեղջուկը... անշուշտ կծիծաղեր, եթե իմանար, թե մեր զրկանքը կազմում են այդ շնչին, հազիվ երբեմն յուր կարիքը լցուցանող բաները (Մուր.—Թե շաղկապի տեղ այս դեպքում կարելի էր որ դնել)։—Ո՞չ, որովհետև մտածում եմ, թե բոլոր կողմերն էլ միևնույն են ինձ համար.— Եվ որովհետև

գիտեր, քն ամեն մարդու բան չէ պարերը կառավարել այնպես, որ ընդհանուր գոհության ու կենդանության հետ միասին՝ դահլիճում տիրե... կարգ ու ներդաշնակություն, ուստի... (Մուր.):

4. Երբեմն համաստորադաս խոսքերից առաջինը կապակցվում է ու շաղկապով, իսկ երկրորդը քն շաղկապով: Օրինակ՝ Ահա՛ խոստանում ենք միմյանց՝ ընկերի և ուսանողի ազնվագույն խոստումով, ու մեր սրտերում ցանված սերմերը պիտի աճեցնենք կյանքում... և այդ սերմերից ելած պտուղները վայելել տանք նախ՝ այն ազգին ու ժողովրդին, որին պատկանելու պատիվն ունինք, և ապա քն դրանից բաժին հանենք մեզ.— Այս էին մտածում Կամսարյանի ծնողները և ցանկանում, ու Պետրոսը առժամանակ հանգստանա և մանավանդ քն կազդուրվի զովարար ամարանոցում (Մուր.): Ծղմարիտ է, ու կատաղի դազաններն անգամ կերակրում են իրենց ձագերը և քն մոր պես հոգում են նրանց պիտույքը (Պալ.):

5. Թե շաղկապի տեղ ու շաղկապն է դրվում, երբ հաջորդ խոսքն սկսվում է մի քն շաղկապով. օրինակ՝ Բայց ասում եք, ուղեռ չեք որոշել, քն ո՛ր գյուղում պիտի հաստատվիք (Մուր.):

Մաճ. Սակավ անգամ, ավելի ժողովրդական լեզվի մեջ, ուղղակի և անուղղակի խոսքերը, առանց հաջորդ խոսքի քն շաղկապին ևս, գլխավորի հետ կապակցվում են ու շաղկապով. Օրինակ՝ Ասե՛լ եմ, որ մի տեղ գնալիս ինձ իմաց արա՛ (Պռ.): Հաշող շունը ձայն է տալիս, որ գալիս է քեզ վրա (Ջիվ.), փոխանակ՝ ձայն է տալիս, թե գալիս է քեզ վրա (տես նաև § 257. 2):

ՊԱՐԱԳԱՅԱԿԱՆ ԽՈՍՔԵՐ

1. Ցեղի խոսքեր

278. Տեղի խոսքերը կապակցվում են ուրտեղ, ինչտեղ, ուր հարաբերականներով, երբ հարաբերյալն է՝ կամ կարող է լինել՝ այնտեղ, նույնտեղ, ոչ մի տեղ, ամեն տեղ: Այս խոսքերն իրենց կազմությամբ նույն են, ինչ որ § 268. 2 հիշված վերադիր խոսքերը, որոնց մեջ կրկնվում է հարաբերյալ անունը. ուստի և վերածվում են ինչպես մի վերադիր խոսք՝ տեղ բառով: Օրինակ՝ Ուրտեղ մեզը լինի, ճանճն այնտեղ կժողովվի (Լե.),—Ճանճը մեզը եղած տեղը կժողովվի: Ուրտեղ պատիվ չկա, այնտեղ հաց չկա առատ,—Պատիվ չեղած տեղը հաց չկա առատ (Ջիվ.): Ուրտեղ լինիս, ինչտեղ գնաս, լույս հավատիս հաստատ մնաս (Ժող. երգ.): Ուրտեղ օրենքն է՝ գանդատ կանեմ (Պռ.): Ուր կամք կա, այնտեղ կա և ճանա-

պարհ.—Ուր որ հայ շինական կա, այնտեղ էլ կարող եմ գործել.— Գնա այնտեղ, ուր մարդիկ ապրում են իսկապես մարդո՛ւ և ոչ անասունի նման (Մուր.): Որտեղից որ եկել ես, այնտեղ գնա:

Ման. Պետք է ուշադրություն դարձնել, որ ուր, որտեղ հարաբերականներից հետո ու թարմատարը դրվում է, երբ խոսքն ընդհանուր անորոշ նշանակությամբ է ասվում, ինչպես՝ Գնա այնտեղ, ուր որ քո պարտքը կհրավիրես քեզ (իբրև՝ ամեն տեղ, ուր որ էլ լինի). իսկ երբ որոշ, ծանոթ տեղի մասին է խոսքը, ու թարմատար կարելի չէ դնել, ինչպես՝ Գնա այնտեղ (այսինքն՝ այսինչ ծանոթ տեղը), ուր քո պարտքը հրավիրում է քեզ:

2. Ժամանակի խոսքեր

279. Ժամանակի խոսքերը կապակցվում են հարաբերական բառերով և շաղկապներով: Նայելով թե գլխավոր խոսքերի գործողությունը երկրորդականից առաջ, հետո, թե նրա հետ միաժամանակ է կատարվում, վերածվում են՝ 1. ա ո ա ջ, մ ի ն շ և բառերով և բացասական անցյալ դերբայով դեռ բառի հետ (դեռ շտեսած). 2. հ ե տ ո, պ ե ս, ի վ ե ռ բառերով և անորոշ դերբայի գործիականով. 3. ժ ա մ ա ն ա կ, մ ի ջ ո ց ի ն բառերով և լ ի ս վերջացած անկատար դերբայով, երբեմն և անորոշ դերբայի գործիականով:

280. ե ռ Ր, Լ Ր Ր ո Ր. ցույց են տալիս գլխավոր խոսքի եղելության երկրորդականի հետ միաժամանակ և նրանից հետո կատարվելու: Գլխավոր խոսքի մեջ կարող է դրվել այն ժամանակ, այն միջոցին: Երբ ու ունի միայն ընդհանրացական նշանակություն: Օրինակ՝ 1. Երբ որ շատը չկա, քիչն էլ է հերիք,—Շատը չեղած ժամանակ քիչն էլ է հերիք (Ա.): Երբ մենք սև օրվան ունինք կարեկից, ասում են, կեսն է պակասում մեր ցավից (Գ.-Ք.),—Սև օրվան կարեկից ունեցած ժամանակներս... Երբ մենք քաղաքից ելնում էինք, ընկերս պատմում էր, թե... Քաղաքից ելածներս միջոցին ընկերս պատմում էր, թե... (Մուր.): Երեկ, երբ արևն այրում էր, ահա՛ այս սոսիներին էի ուզում հասնել (Մուր.),—Երեկ, արևն այրելիս (արևն այրելու ժամանակ), ահա՛... Երբ որ ամպած ես, բոց աչքերից մարգարիտ կմաղես,—Ամպած ժամանակդ բոց աչքերից մարգարիտ կմաղես (Ջիվ.): Է՛ր իմ թմրած աչքերես փախչում է քունը, երբ որ լսում եմ հայ աղղի անունը (Գ.-Ք.—հայ աղղի անունը լսելիս, լսելու ժամանակ): Ամեն անգամ երբ ամպում է, անձրև չի գալ.—Ամեն ամպելիս անձրև չի գալ (Ա.):

Ամեն անգամ, երբ խոսք է եղել այդ ազգակիցների մասին, յուր սիրտը թունդ է առել (Մուր.),—Ամեն անգամ, այդ ազգակիցների մասին խոսք լինելիս,—ամեն խոսք եղած ժամանակ... Երբ կմտնես ժողովրդի մեջ, այն ժամանակ արդեն ինքդ կտեսնես նրա կարիքները (Մուր.),—ժողովրդի մեջ մտածող ժամանակ... Երբ տեսնես դու նրան, ինձնից շատ բարև արա,—նրան տեսնելիս՝ ինձնից շատ բարև արա։ Ես տեսա նրան այն ժամանակ, երբ նա պարապում էր,—ես տեսա նրան պարապելիս։ Ծաղկունքը բարև կբռնեն, երբ կտեսնեն քեզ այն ժամանակ, երբ դու ման ես գալիս,—Ծաղկունքը բարև կբռնեն, երբ կտեսնեն քեզ ման գալով (Զիվ.)։ Տե՛ս և § 60. 3, այլև ծան.։

2. Նա այն ժամանակ միայն հեռացավ, երբ իր եղբայրն եկավ,—նա իր եղբոր գալուց հետո միայն հեռացավ։ Երբ Մոհմատ կատղած Հայաստան մտավ, սրբի մարմինը տեսնել ցանկացավ (Գ.-Ք.),—Մոհմատ կատղած Հայաստան մտնելով՝ սրբի մարմինը... (հմմտ. § 60. 2)։ Ուսանողներն ապշեցան, երբ Կամսարյանը հանդիսաբար հայտնեց, թե... Երբ այս մասին՝ իմ կարծիքս հայտնեցի Պետրոսին, նա ուսերը թոթվելով ասաց.—Երբ երիտասարդը կրկնեց յուր որոշումը, ներքնահարկի դահլիճը թնդաց կեցցեների որոտընդոստ ձայններից.—Մի քիչ հետո, երբ աչքերը վարժվեցան, սկսավ ամեն ինչ դիտել (Մուր.)։ Երբ ես իմ աշխատանքը վերջացրի, գնացի նրա մոտ,—Իմ աշխատանքը վերջացնելուց հետո գնացի։

Ման. Վերածման ժամանակ փոխանակ «գնալու ժամանակ», «գնացած ժամանակ» կապակցության, երբեմն ժողովրդական ձևով ասվում է՝ «գնում ժամանակ», «գնալիս ժամանակ»։ Ինչպես՝ ...Որ կարծում էր, թե գալիս ժամանակը չէր նկատած (Մուր.)։

281. Հե ն ց. հե ն ց ու ռ. հե ն ց ու ռ... քե չէ. ցույց է տալիս անմիջական հաջորդություն, գլխավոր գործողության անմիջապես երկրորդականից հետո կամ նրա հետ իսկույն լինելը։ Վերածվում է պես բառով (§ 155. 1)։ Օրինակ՝ Հենց որ ինձ տեսավ, փախավ,—Ինձ տեսնելուն պես՝ փախավ։ Պատրաստ սպասում են, որ հենց ժամը տան թե չէ, ժամ գնան (Պռ.)։ Լույսը բացվեց թե չէ, ճանապարհ ընկան։ Լիդիա Պավլովնան միակն է, որին ցանկանալով ցանկանում են տեսնել թե ինքը, թե աղջիկը, հենց որ ազատ են լինում զրադմունքից,—Սակայն նա լուեց, հենց որ հեռվում նրշմարեց ծերուկ վանահորր (Մուր.)։

Ման. Այս երկրորդական խոսքերի նշանակությունն արտահայտվում է նաև բայի կրկնությամբ բացասական ձևով, ինչպես՝ եկավ, չեկավ՝ վրա բերեց թե... (Պո.). կամ թե բայերից առաջինը դրվում է բացասական՝ ու շաղկապով, ինչպես՝ Որ չգնացի, նրան տեսա, սիրտս կտրատվեց (տե՛ս և § 215. 4)։ Նույնն արտահայտվում է և հետևյալ դարձվածով, ինչպես՝ Գայն ու վրա բերելը մին եղավ (արեց)։ Խաղի մեջ մտնելն ու քսան ձու տանելը մին եղավ (Պո.).— Վերածումը լինում է երբեմն անցյալ դերբայի կրկնությամբ բացասականով. օրինակ՝ Հայր Ռիյուլին՝ առավոտը լույսը բացված չբացված՝ աղետքը նշմարեց (Մուրե, 1902, 10).—Լույսը բացվեց թե չէ,—լույսը բացվեց չբացվեց...

282. Փ ա ն ի, ֆ ա ն ի դ ե ո. նշանակում է ուրբան ժամանակ ուր. ցույց են տալիս գլխավոր խոսքի գործողության կատարվելը երկրորդականի հետ միաժամանակ, միայն ոչ թե մի ժամանակակետում, ինչպես եւր, հենց ու բառերն են ցույց տալիս, այլ մի ամբողջ տևական ժամանակամիջոցում։ Գլխավոր խոսքի մեջ կարող է գրվել՝ շարունակ, միշտ, երբեք։ Բացասական բայի հետ ցույց է տալիս գլխավոր խոսքի գործողության երկրորդականի կատարվելուց առաջ մի ժամանակամիջոցում ընկնելը։ Օրինակ՝ Քանի լուսահոգին կենդանի էր, ամեն բարություններս էլ կար (Պո.),— Լուսահոգու կենդանության ժամանակ, լուսահոգու կենդանության, լուսահոգու օրով ամեն բարություններս էլ կար (տե՛ս § 125. 2)։ Ես, քանի շունչս բերանիս է, ձեր արած լավությունը չեմ մոռանալ.—Մարդս որ կա, տնկի է. քանի փոքր է, կարող ես ուղղել (Պո.),—փոքր եղած ժամանակը կարող ես ուղղել։ Քանի ողջ ես, աշխարհի մեջ պիտի ապրես աղքատիկ.—Քանի ողջ ես, դառնություն է բաժինդ. երբ մահացար, կբաղցրանաս (Ջիվ.),—ողջ եղած ժամանակդ, ողջ եղածովդ... մահանալուց հետո... Քանի հով է. հունձդ արա (Գ.-Փ.). Քանի շարունակվում էր տեսարանների միակերպությունը, Կամսարյանը նրանցով չէր հետաքրքրվում (Մուր.).—Քանի արեգակը չէ ննջած, սև ամպերից մի վախենալ.—Արեգակը չննջած՝ սև ամպերից մի վախենալ (Ջիվ.). Քանի դեռ չես գրել, լավ միտք արա,—Դեռ չգրած՝ (գրելուց առաջ) լավ միտք արա։ Քանի ջուրը չես տեսել, մի՛ բորբիկանար,—Ջուրը չտեսած՝ մի՛ բորբիկանար (Ա.). Քանի դեռ արեւիքը չէր բոցավառվում, հրկնքի վրա լողացող ամպերից՝ նրա հոսանքների վրա անդրադառնում էին սպիտակ ու մոխրագույն շերտեր.—Տարիներ առաջ, քանի դեռ «Լուսավորության» ճառագայթներն այսքան չէին մոտեցել մեր եկեղեցու շենքերին, հայ քահանան հայր էր համարվում ամեն մի հայ քրիստոնեի.—Հարցրեց արեղան, կարծես շտապելով մի նոր բան ասելու, քանի դեռ ոչ ոք չէր խանգարում իրենց (Մուր.):

283. Ք ա ն ի. նշանակում է՝ 1. Ամեն անգամ. երբ. ամեն ժամանակ, երբ. կազմում է կրկնության ժամանակի խոսք: Օրինակ՝ Քանի տուն եմ գնում, նրան տանը չեմ գտնում,—Ամեն տուն զնալիս... Քանի խոսք եմ բաց արել, ինձ հանդիմանել են (Պո.): Քանի անոթնա, բարիկենդանի փլավը միտքը կրկնի (Ա.):

2. Այն ժամանակից, երբ. այն օրից ի վեր, երբ. երկրորդական խոսքի զործողությունը դառնում է սկզբնական մի ամբողջ ժամանակամիջոցի, որի մեջ ընկնում է զլիսավոր զործողությունը: Օրինակ՝ Իրիկվանից դեսը, քանի տեսել եմ (տեսնելուցս ի վեր. հմմտ. § 148), չեմ մոռանում.—Քանի Գարեգնի հետ ընկերացել է, տասն այնքան ավելացել է: Քանի այդ լուրը լսել եմ, չեմ կարողանում հանգստանալ:—Քանի նա իր նոր բնակարանն է տեղափոխվել, մեզ մոտ չի եկել:

284. Ք ա ն ի ու. նշանակում է ուրճան ժամանակ ու, այն ժամանակ երբ. միաժամանակությունը որոշելու հետ ունի նաև հիմունքի (պատճառի) երկրորդական զաղափար: Օրինակ՝ Քանի որ կա վարդը կարմիր, պիտի երգես ևս քաջ ու ժիր (Ջիվ.): Քանի որ բաներն այս ճամփով կերթան, մարդ չի գտնվիլ իմաստուն քեզ նման.—Քանի որ ոսոխն թուր ունեք ձեռին, Վարդանն էր նրա ահեղ թշնամին.—Քանի որ իմ զավակունք այսպես կմնան պանդուխտ, ինձ միշտ սգովոր կգտնեք.—Մեր հայրենին չէ չվառական, քանի որ ունի քաջ որդիք մեզ պես (Գ.-Ք.): Ես ինչ պիտի շահվեմ այս աշխարհից, քանի որ չէ շահվել իմ մեծ վարպետն.—Քանի որ ես ույժ ունիմ, ինչո՞ւ լամ (Ջիվ.):

285. Մ ի ն չ, մ ի ն չ դ ե ո, ա յ ն ի ն չ. նշանակում են այն ժամանակ, երբ. ցույց են տալիս զլիսավոր և երկրորդական խոսքերի եղելության միևնույն ժամանակամիջոցի մեջ կատարվելու: Օրինակ՝ Մինչդեռ ևս գրում էի, նա կարդում էր: Մինչդեռ մենք ման էինք գալիս, նրանք կանգնած խոսում էին իրար հետ: Մինչդեռ երիտասարդին պաշարել էր այն միտքը, թե ինչ անկողին պիտի բերեն իրեն, տանտիկինը դուրս հանեց գունավոր կտավի մի կապոց, որի մեջ խնամքով պահված էր մի ձեռք մաքուր անկողին.—Շրջակա ափերը փայլփլում էին ոսկու պես, մինչդեռ խոր հարավը հետզհետե ներկվում էր քրքումի դուռով (Մուր.): Կամ կենսատու իմ ջրով ափերիս մոտ կկգած՝ իր նամա՞ղը կատարե պարսիկ կամ թուրք հոտած, մինչ իմ որդիք, ով դիտե, ծարավ, նո՞րի, անտե-րունչ, օտար աշխարհ հածում են թույլ ոտքերով, կիսաշունչ (Գ.-Ք.):

Մինչ շուրջս աշխարհի ունայն հողսերով վխտում է ամբոխն անմիտ ու դատարկ, ...ևս աշխարհ մոռցած, հեռու աղմուկից. կանգնած եմ առջևդ, ով սուրբ Տիրամայր.—Ա՛խ, ոսկի լարեր պիտի հառաչեն, մինչ աշնան նման խամրած են սրտեր (Հովհ. Հովհ.):

286. Մ ի ն չ, մ ի ն չ ն ու. ցույց է տալիս վերջին ժամանակակետը, որից առաջ կատարվում է գլխավոր խոսքի գործողությունը. ունի մինչև նախորդի նշանակությունը (տե՛ս § 145): Օրինակ՝ Մինչև հաստը բարակի, բարակի հոգին դուրս կգա,—Մինչև հաստի բարակելը բարակի հոգին դուրս կգա (Ա.): Մինչև աղը եկավ, մատաղը մեջտեղից վերացավ (Ա.),—Մինչև լողի գալը, աղը գալուց առաջ, աղը դեռ չեկած՝ մատաղը վերացավ: Մինչև խելացին մտածել է, խենթը գետն անցել է (Ա.): Մինչև որ մեծացել եմ, ինչե՛ր եմ քաշել.—Մինչև մեծանալս ինչե՛ր եմ քաշել (Ջիվ.): Իմն ինձ է հասնում, մինչև նա տուն է գալիս: Սրանք իրար հետ զրույց տվին, մինչև ժամը պրծան: Նստիր այստեղ, մինչև ես բանից պրծնեմ, գամ: Եվ երբ նա երևում էր, սկսում էի դիտել նրան հեռվից..., մինչև որ նա գալիս, մտնում էր բակը.—Խնդրեց, որ աղան շնորհ անե կառքից իջնելու, մինչև որ ինքը մարդ կուղարկե ամուսնու ետևից.—Մերունի վանահայրը... խնդրեց երիտասարդին մնացած տեղերը շրջել լուսարարի հետ, մինչև որ ինքը հոգնածությունն առնելով կգար.—Խորհուրդ տվի առաջնորդիս մի առ ժամանակ սպասել, մինչև որ հեղեղը դադարեր և ապա թե անցնեինք.—Մի ծառա սկսավ մեր ձիերը պտտեցնել, մինչև որ նրանց քրտինքը ցամաքեր.—Մինչև որ անկողինը կպատրաստեին, նստարձրացավ տան կտուրը (Մուր.): Մինչև չգա հետինը, չի հիշվիլ առաջինը (Ա.).—Հետինը չեկած՝ առաջինը չի հիշվիլ: Մինչև քեզնից մի օգուտ չեն տեսել, բանդ չեն շինել:—Չեմ տալ, մինչև չասես թե ...Երգում կերա, որ մինչև չհասցնեմ, հաց չուտեմ (Պո.): Մինչև չմեռնի, չի հայտնվի այդ բանը (Ջիվ.):

Ուն. Օտարարանություն է դրական գլխավոր խոսքերի հետ երկրորդական խոսքերը բացասական դեռ մինչև բառով, ինչպես՝ Եվրոպ, Ասիա արյան գետերը կվազեցնեն հեղեղի նման, մինչև որ թագ. գահ ու ազատ կրոն ինձնից շտապաբար թշվառ Հայաստան (Գ.-Ք.):

287. Ու. Երկրորդական խոսքի սկզբում կամ մեջը.

1. Երբ, երբ ու. օրինակ՝ Այս որ լսեց Հայկը, ժողովեց յուր սակավազոր ցեղը և աներկյուղ թշնամու առաջ գնաց (Պալ.),— Հայկն այս լսելով... Ամեն անգամ որ Պերիկլես ամբիոնի վրա էր

բարձրանում, աստվածներից խնդրում էր... (Պալ.),—Պերիկլեսն ամեն ամբիոնի վրա բարձրանալիս... Այս որ ասաց, քաշեց մտրակը, երեք ձիանց մեջքին խփեց,—Այս ասելով՝ քաշեց... Եզր որ ընկավ, դանակավորը կշատանա (Ա.): Քիչ էլ որ առաջ գնաց, տեսավ... Ճրագը որ կպավ, հյուրի առաջին դուռը շեն բանալ (Պո.):—Դանակը սրեց, գառին մոտեցավ. որ պիտի մորթեր՝ մի խեղճ ձայն լսեց (Ջիվ.): Մի սքանչելի երեկո էր, որ մի բարձրահասակ հոգեվորական կանաչ խոտի վրա ծունկը ծալած՝ նստած էր (Պո.):

2. Այն օրից ի վեր, երբ. այն ժամանակից, երբ: Այս նշանակությամբ ուր շաղկապի տեղ կարող է և ինչ շաղկապը դրվել: Օրինակ՝ Քանի օր է, որ նրան չեմ տեսել: Տասը տարի կա, որ նա գնացել է: Կլինի չորս հինգ օր, նա այդ բանն արել է: Բավական ժամեր էին անցել, ինչ ելել էինք քաղաքից.—Շատ տարի չէ, ինչ սկսել եմ լրագրի կարդալ.—Լուսարարը վաղուց էր, ինչ չէր տեսել այդպիսի նվեր.—Շատ ժամանակ չէ, ինչ դիպվածով գտել են այս (Մուր.):

288. Հաճախ ուր, երբ բառերով կապակցված վերջադաս երկրորդական խոսքերը թեպետ ձևով երկրորդական են, նշանակությամբ գլխավոր են: Առաջադաս գլխավոր խոսքի մեջ սովորաբար լինում է հազիվ, հազիվհազ, դեռ նոր, հենց նոր և այլն: Օրինակ՝ Դեռ ժամեր չէին շինել, որ կույրերը դուռն առան,—Դեռ ժամեր չշինած, ժամերը շինելուց առաջ կույրերը դուռն առան (Ա.): Արևը չէր ծաղել, որ ճանապարհ ընկանք,—Արևը չծաղած, ծագելուց առաջ ճանապարհ ընկանք: Աղոթարանը դեռ նոր մոտեցել էր, որ մայրը վեր կացավ:—Սուրբ խաչից հետո երկու շաբաթ շանցավ, որ աշտարակցիք բանից պրծան: Կես գիշեր էր, որ գնացքը կանգ առավ: Դեռ բավական օր կար, որ Պետրոսը հասավ գյուղ.—Չէր անցել դեռ կես ժամ, որ նրան սկսան անհանգստացնել լվերը.—Դեռ այս մտքի վրա էր Կամսարյանը, երբ հանկարծ նրա ետևից հնչեց մի թավ ձայն.—Արևը դեռ նոր էր Մայմեխի բարձունքը վառում, երբ մեր ուղևորներն անցնում էին նրա ստորոտով (Մուր.): Հենց ուղում էի դուրս գալ, որ հայրս եկավ:

Ման. Այսպիսի երկրորդական խոսքերի սկզբի ուր, երբ բառերի փոխանակ դրվում են հաճախ՝ անա, և անա՛: Այս դեպքում կազմվում են համադաս խոսքեր: Օրինակ՝ Հագիվ նա ելել էր պատշգամբ և ձեռքը տարել ծոցը, որպեսզի հուշատետրը հանե, և ահա՛ դուռն մոտքի հնչակը քաշեցին.— Հագիվ տանուտերը ձեռք առավ օդի շիշը, որպեսզի հյուրին հրամցնե, ահա՛ սրահի մեջ բուսավ Տեր-Վանին (Մուր.):

3. Զևի և չափ ու քանակի խոսքեր

289. Զևի և չափ ու քանակի խոսքերը լինում են՝ բաղդատական, հետեանքի և բացաբարձություն: Բաղդատական խոսքերն իրենց կողմից լինում են՝ նմանության, հավասարության և տարբերության:

Ն մ ա ն ու լ յ ա ն բ աղդատական խոսքերը ցույց են տալիս գլխավոր խոսքի հատկության, որպիսության նման լինելը երկրորդականին. սկսվում են՝ ինչպես, ինչպես ուր, որպես, ժողովրդական ոնց ու բառերով. գլխավոր խոսքի մեջ կարող է լինել՝ այնպես, նույնպես: Երկրորդական խոսքի մեջ բայ-ստորոգյալը կարող է գեղջվել, երբ ստորոգյալը կամ ենթական նույն են: Վերածվում են՝ պես, նման, համեմատ, ըստ բառերով (տե՛ս §§ 146 և ավելի 155), երբեմն և գործիական հոլովով կամ անցյալ դերբայով: Օրինակ՝ Մի՛ լինիր անգութ, ինչպես մայրդ (այսինքն՝ ինչպես մայրդ է),—Մորդ պես մի՛ լինիր անգութ (Ջիվ.): Արա՛ ինչպես կուղես,—Ուղածիդ պես արա՛ Սիրե՛ ազգդ ոչ լուկ խոսքով, սիրե՛ ինչպես քու անձը (Գ.-Ք.—ինչպես քու անձը սիրում ես),—սիրե՛ անձիդ պես: Զէ՛, անհնար է ազգեն հրաժարվել, ինչպես որ միսն ոսկորեն բաժնել.—Դու, հայ գորավար, գթա՛ հայերուն, ինչպես գթաց քու նախատիպ Վարդան (Գ.-Ք.): Նրան էլ իրավունք տաս խոսալու կամ գործելու այնպես, ինչպես որ դու ես խոսում կամ գործում.—Ինչպես տան շորս պատերը, նույն:պես և առաստաղն ու նրան բռնող փայտե շորս սյուները ծուխից սևացած էին.—Եթե յուր փոխարեն լիներ մի ուրիշ վանահայր, անշուշտ այդ եղածն էլ կմատնվեր կորուստյան, ինչպես որ մատնվել են նրանից առաջ եղած գրական գանձերը (Մուր.): Որպես հաղթանդամ մի ծերուկ հսկա կախված է ժայռը ջրերի վրա (Հովհ.): Եթե ինչպես որ ուտել, հագնել են ուլում, այնպես էլ աշխատեն, ո՛վ դարդ կանի.—Ոնց կանես, այնպես կուտես.—Սուր վրա հասավ, ոնց որ մի ուրուր վեր գա ...Փաթաթվեց Սոսի ճտովը, ոնց որ բաղեղը ծառին (Պո.): Նա նույնպես բարի է, ինչպես և գեղեցիկ: Նա ուրախ զվարթ է, ինչպես սովորաբար (ըստ սովորականին): Ինչպես որ կարծում ես, դուրս չի գալ.—Կարծածիդ պես դուրս չի գալ գեղանի (Ջիվ.): Լա՛վ, ինչպես պահանջում ես, կանեմ: Այդ դեպքում էլ, ինչպես ասացի, անպայման չեմ մեղադրում քեզ.—Նրանք գրադված էին ավելի արժանավոր, կամ ինչպես իրենք կստեին՝ «ազնվական» գործով (Մուր.): Ճշաց իսկույն տիկին Կամսարյանը, կամ յուր լեզվով ասած՝ Լիդիա Պավլովնան

(Մուր.,—կամ ինչպես ինքը կասեր՝ Լիդիա Պավլովնան): Նրանք ուսանողության ամենաընտիր մասը, կամ բանաստեղծորեն ասած՝ (ինչպես բանաստեղծորեն կարելի է ասել) ծաղիկներն էին (Մուր.): Գարեգինն էլ, ոնց որ իրենց սովորությունն էր, ասաց (Պու.),— իրենց սովորությամբ, ըստ իրենց սովորության: Հայկ նահապետը, ինչպես ասում է (պատմում է, վկայում է և այլն) Խորենացին, հղել է...—Խորենացու ասելով, պատմելով, վկայությամբ (տե՛ս § 126. 2):

290. Նմանության բաղդատական խոսքերի մի տեսակն են և կարծեցյալ նմանությամբ խոսքերը, որոնց բովանդակությունն իրական չէ, այլ միայն հնարավոր է ենթադրվում. սկսվում են որ շաղկապով, որից հետո գրվում է՝ ասես (թե), կարծես (թե), իբր քե, որպես քե, ինչպես քե, կամ միայն որպես քե, ինչպես քե, ոնց որ բառերով՝ առանց որ շաղկապի: Գլխավոր խոսքի մեջ կարող է լինել նույնպես, այնպիսի: Օրինակ՝ Նա այնպես է ման գալիս, որպես թե կաղ լինի (որ կարծես թե կաղ լինի): Ի՛նչպես, մի՛թե կարելի է, բացականչեց տիկին Մարկոսյանը այնպիսի մի եղանակով, որ կարծես հայտնված նորությունը վերաբերում էր մի մեծ եղևունագործության.—...Բացականչեց ընկերս այնպիսի մի կարոտով, որ կարծես գտնվում էր Սահարայի անապատում.—Ողջունեց մեզ սիրով և այնպիսի մտերմությամբ, որ կարծես հին բարեկամներ էինք.—Կամսարյանը վերցրեց այնպես շտապով, որ կարծես գողացած իր էր (Մուր.):

291. Հավասարության բաղդատական խոսքերը ցույց են տալիս գլխավոր խոսքի չափ ու քանակի և աստիճանի հավասար լինելը երկրորդականին, և կամ գլխավոր խոսքի նշանակությունը չափ ու քանակի և աստիճանի կողմից սահմանափակում են՝ երկրորդականին հավասար կամ համեմատ դարձնելով: Երկրորդական խոսքերն սկսվում են՝ որքան, որչափ, ինչքան, ինչչափ, քանի, նայելով քե բառերով. գլխավորի մեջ կարող է լինել՝ նույնքան, այնքան, նույնչափ, այնչափ, ըստ այնմ: Երկրորդականի մեջ բայը կարող է զեղչվել: Վերածում են՝ ըստ, չափ, չափով, քով, հավասար, համեմատ, նայելով բառերով և գործիականով (§§ 146, 157, 126. 2): Օրինակ՝ Նա էլ նույնչափ հարուստ է, որչափ դու,— Նա էլ քեզ չափ հարուստ է: Արծաթը նույնչափ օգտավետ է, որչափ ոսկին: Որքան աշխատել ես, այնքան էլ կվարձատրվես,—Կվարձատրվես քո աշխատանքի չափով, նայելով քո աշխատանքին: Նայե-

լով թե ով որքան է աշխատել, ըստ այնմ էլ վարձ կստանա: Որքան մարդ կար ընկած, այնքան էլ ձի գտանք,—ընկած մարդկանց թվով էլ ձի գտանք: Աշխատեց պարարտ մարմինը, որքան կարելի է, հանգիստ զետեղել նրա վրա,—...զետեղել նրա վրա կարելվույն չափ հանգիստ (Մուր.): Ինչքան ույժ ուներ, տասն այնքան ավելա-
 ցավ... Լևոն Բ. որքան քաջ ու հաջողակ զորավար էր պատերազմի ղաշտում, նույնքան իմաստուն կառավարիչ և աշխարհաշեն իշխան ՝անդիսացավ խաղաղության ժամանակ (Պալ.): Ոչ մի հարուստ այնքան փող չի տվել աղքատներին, որքան սա: Կես թագավորություն տալիս իրան, այնքան չէր ուրախանալ, ինչքան այս մի քանի մա-
 նիշակի համար: Թող մեզնից ուտեն, որքան կարող են.—Քանի կարող եք, մի՛ խնայեք (Պո.): Որքան կարող եմ, կաշխատեմ (Ջիվ.),—կարողութանս չափով: Նա, որքան հնարավոր է, իր պարտքը կատարում է,—ըստ հնարավորության: Որքան գիտեմ, նա քաղաքումս չէ,—իմ իմացածով: Որքան հասկանում եմ, այդպես չէ,—իմ հասկացածով այդպես չէ:

292. Հավասարության բաղդատական խոսքերի մի տեսակն են հաւաքեւականութեան խոսքերը, որոնք որոշում են գլխավոր խոս-
 քի չափ ու ժամանակի կամ աստիճանի աճումը կամ նվազումը հրկրորդական խոսքի մեջ եղած մի նույնպիսի հանգամանքի հա-
 լաբերական չափով. սկսվում են՝ Բանի, ուրբան բառերով. գլխավոր խոսքի մեջ կարող է լինել՝ ավելի, այնքան ավելի: Օրինակ՝ Ես քա-
 նի մեր Սոսին խրատում եմ, ավելի վառվում է.—Քանի շատ լինեք, նրա համար լավ էր.—Քանի բանի ետեից եմ ընկնում, ավելի ձախ է գնում (Պո.): Շանը քանի զարնես, կհաշի (Ա.): Աշխարհը քանի գնում՝ շարանում է (Պո.,—աշխարհը գնալով շարանում է): Քանի արեւը բարձրանում էր, այնքան ավելի օդը ջերմանում և նեղացնում էր մեզ.—Որքան շատ եմ գործում, այնքան ավելի առողջ եմ զգում ինձ.—Քանի Պետրոսը կարդացել էր այդ գիրքը, այնքան ավելի նա սկսել էր սիրել հայ շինականն ու գյուղացին.—Նա որքան հա-
 ռաջանում՝ այնքան ավելի էր հիանում նրանցով.— Քանի սարը հեռու է լինում, այնքան էլ նա փոքր է երևում... Իսկ հետո՝ որքան մոտենում ենք, այնքան նա մեծանում է (Մուր.):

293. Տ ա ր բ ե ռ ու թ յ ա ն բ ա ղ դ ա տ ա կ ա ն խոսքերը ցույց են տալիս գլխավոր խոսքի մի հատկության կամ գործողության չափ ու քանակի կամ աստիճանի տարբերությունը, առավելությունը կամ նվազությունը, երկրորդական խոսքի մի հանգամանքից: Գրլ-

խավոր խոսքի մեջ դրվում է այլ, ուրիշ, տաբեր, հակառակ, ավելի, պակաս, նվազ, իսկ երկրորդականն սկսվում է քան, քան թե շաղկապով: Ավելի, պակաս, նվազ բառերով կազմվում է առավելության կամ նվազության բաղդատական աստիճան: Երկրորդական խոսքի մեջ բայը սովորաբար զեղչվում է: Այս խոսքերը վերածվում են բաղդատական բացառականով (տե՛ս § 112. այլև § 113. 3, ծան. 2): Օրինակ՝ Վարդն ավելի հոտավետ է, քան մանուշակը: Մանուշակը պակաս հոտավետ է, քան վարդը: Պարապույտունն ավելի է վնասում առողջությանը, քան չափազանց զբաղմունքը.— Համբերել բառն ավելի բարձր նշանակություն ունի, քան ինչ որ դու տալիս ես նրան.— Ծառաստանն ավելի լավ է, քան թե շոր տափաստանը.— Ասել ես ավելի անկեղծորեն, քան կարող էիր ասել.— Կգործենք ավելի հաջողությամբ, քան կարող ենք երևակայել (Մուր.): Նա ավելի խոսում է, քան գործում.— Ես այսօր ավելի եմ պարապել, քան երեկ: Ես չէի կարող այլ կերպ վարվել, քան վարվել եմ: Կարո՞ղ էի ես ուրիշ բան տալ նրան, քան ինչ որ տվել եմ:

294. Երբեմն տարբերության բաղդատական խոսքերը քանց, քանց որ շաղկապներով ստանում են փոխանակության խոսքի նշանակություն. օրինակ՝ Քանց ուտում է տաճիկը, թող ուտի խաչիկը (Ա.—տաճիկի ուտելու փոխանակ՝ թող ուտի խաչիկը): Զէ՛, թող մնա իմ նախնյաց ազնիվ բամբիռն, թող մնա հավերժ լուռ, քանց որ փարատեմ ձեր սին ձանձիրը (Գ.—Ք.):

Ման. Այլ կամ ուրիշ բառերն ունեցող բացասական կամ հարցական խոսքերից հետո՝ քան բառն երկրորդական խոսքի սկզբում ստանում է բացաբաժական նշանակություն, որ և սովորաբար արտահայտվում է բացի բառով: Օրինակ՝ Մի մարդ որ պաշտպան է հանդիսանում տգիտության, նա չի կարող ուրիշ պատճառ ունենալ, բացի այն՝ որ կլինի ապուշ կամ խելագար (Մուր.):

295. Հ ե տ և ա ն ֆ ի խ ո ս ֆ ե ռ ը որոշում են գլխավոր խոսքի ձևը կամ աստիճանը՝ ցույց տալով նրա հետևանքը կամ ազդեցությունը: Դրվում են կանոնավորապես վերջադաս և սկսվում են՝ ուր, ուր նոր, մինչև ուր, այնպես ուր շաղկապներով. գլխավոր խոսքի մեջ դրվում է սովորաբար՝ այնքան, այնչափ, այնպես, այն աստիճանի, շատ, քիչ և այլն: Օրինակ՝ Նա այնպես մոլթն է խոսում, որ ես բան չեմ հասկանում: Նրա կոպիտ վարմունքն ինձ այնպես վիրավորեց, որ ես թողի, հեռացա նրանից: Բոլոր այս ծրագիրներն

այնքան ընդարձակ էին, որ նույնիսկ նրանց համառոտ կազմությունը խլեց Կամսարյանի ազատ ժամերը.—Այն օրից ի վեր այնքան առողջացավ, որ էլ չէր գանգատվում ո՛չ սրտի ցավից, ո՛չ թուլությունից.—Տան պատերը ծուխից սևացած էին այն աստիճան, որ շատ տեղ փաշլում էին լուսի առաջ (Մուր.)։ Արքայորդիքը այնչափ խռովություն հանեցին, որ երկրի անդորրությունը վրդովեցին (Պալ.)։ Հետ դարձավ, դրանց մի լավ ներկեց, որ ոչ ոք չկարողացավ ականջ դնել.—Ուտը դուրս դնելիս մի խոր հոգոց քաշեց, որ պնշերքիցը ծուխը դուրս եկավ.—Վերջը տառտս եկավ, մորս վրա բարկացավ, հորս էլ աղաչանք արեց, որ նոր (մինչև որ նոր) տուն է բերել ինձ.—Համազին յոթը ձիու մուննաթ ենք արել, որ (մինչև որ) եկել է (Պու.)։ Ռուբենի հաջորդները մեծ աշխատություն ու ճարտարություն գործ դրին, մինչև որ բովանդակ Կիլիկիային տեր դարձան (Պալ.)։ Հինգ, վեց հարյուր հոգի լցվեցին պատի տակը, այնպես որ ճանապարհ չէր լինում։ Խոսում է խոսում, այնքան որ գլուխ է տանում։ Բացի այդ՝ մայրաքաղաքում շատ կային Աղեղինաներ, այնպես որ Կամսարյանը ստիպված չէր լինիլ հիշել յուր նիհար դրացուհուն (Մուր.)։ Այնպես արա, որ հարեաններդ քո շվաքդ անգամ շտեմենեն.—Ուզում ես ողորմություն տալ՝ այնպես տուր, որ մին դու իմանաս, մին աստված (Պու.)։

296. Բ ա ց ա ր ա ճ ու թ յ ա ն խ ո ս ք ե ր են կազմվում առանց ուր շաղկապով, որ ցույց է տալիս մի հարակից հետևանքի կամ հանգամանքի չլինելը։ Օրինակ՝ Անհնարին է անպատիժ կերպով խախտել այդ ներդաշնակութունը. անհնարին է աղտվաղել, խեղաթյուրել բնությունը, առանց որ այդ հանցավոր փորձի հակահարվածը նույն փորձի հեղինակի գլխին ընկներ (Ա. Մուրճ, 1902, 10)։ Երբ հեղինակը հեշտ միջոցներ է գտնում ստեղծել անակնկալներ, առանց որ այդ անակնկալները արդյունք լինեին հոգեբանական կացության և իրերի իսկական տրամաբանության, կարելի է ասել, որ գործն սպանված է (Ա. Մուրճ, 1902, 11)։ Մի հինգ, տասը հոգի էլ իրենց կողմից են սկսում ավելի անմտազույն առարկություններ անել, առանց որ այդ առարկությունները կապ ունենային իրար հետ.—Նրա դեմքի վրա վառվում էր մի սուրբ, մի ազնվական կրակ, որի կայծերը թափանցում էին իմ սրտի խորքը, առանց որ ես կամենայի (Մուր.,—առանց իմ կամենալու)։

4. Հիմնուցքի խոսքեր

297. Պատճառի խոսքերը ցույց են տալիս իրական հիմունքը կամ բարոյական շարժառիթը և կամ տրամաբանական հիմունքը, որից իբրև հետևանք կամ եզրակացություն ծագում է գլխավոր խոսքի գործողությունը: Վերածվում են պատճառով, համար բառերով կամ բացատրական ու գործիական հոլովներով (տե՛ս §§ 59. 6, 111, 120. 2, ծան.): Կապակցվում են՝

1. Որ շաղկապով, որ ունի նրա համար ու, այն պատճառով որ կապակցությունների նշանակությունը, որոնցով և կարող է հաճախ փոխանակվել. այս դեպքում երկրորդական խոսքն առնվում է իբրև մի խնդիր խոսք (տե՛ս §§ 273 և 274): Օրինակ՝ Գնա՛ մի հաց կեր, մինն էլ մատաղ տուր, որ թուրքը հիմար էր, բան չհասկացավ.— Գարեգինը, ճիշտ է, ջահել էր, բայց մին՝ որ քավոր էր, մին էլ՝ որ խելոք էր, վեր կալավ, ասաց.— Նա սկսեց լաց լինել. մին՝ որ ամաչում էր, մին էլ՝ որ սովորություն էր (Պո.): Դա մինչև անգամ օգուտ կբերեր վանքին. նախ՝ որ այդ մատչանը կարելի կլիներ առաջարկել ամեն այցելուի. երկրորդ՝ որ վերջինս հաստատ գիտենալով... կնվիրաբերեր ավելի առատորեն (Մու.): Փառք քեզի, Աստված, որ բերի՜ր հասցրի՜ր այս ավուր ինձի. պետք է ես աղոթեմ միշտ բազկատարած, որ շթողի՜ր տրտում և տխուր ինձի (Ջիվ.): Փառք եմ տալիս Աստծուն, որ (որդուս) զրկել չեմ (Մու.): Փառք տվեց Աստծո՜ւն, որ յուր աչքով յուր խնամած ծառի պտուղը տեսավ (Պո.): Ցավում է սիրտս ոչ նեստի խոցից, ցավում է, որ շուտ գնում եմ ձեզնից, որ չեմ կարենում ձեզ հետ միասին արձակ դաշտի մեջ փչել իմ հոգին.— Խորունկ խոցվեցավ Մասիսի հոգին, որ զավակներեն մնաց անայցել (Գ.-Ք.): Նա սրտմտում էր ոչ թե նրա համար, որ իշխանը շվայտ էր կամ անառակ, այլ նրա համար, որ անտոհմիկ գավառացին տիրում է իշխանական կայքին (Մու.),— նա չէր սրտմտում, որ իշխանը շվայտ էր, այլ որ գավառացին տիրում է... Նա ինչո՞ւ պիտի ամաչի, եթե ես մինչև անգամ շատ հիմար բաներ խոսեմ.— Կամաչի նրա համար, որ յուր հյուրն ես.— Հայ գյուղացին տգետ, հետամնաց և թշվառ է մնում այն պատճառով, որ բոլոր յուր կյանքում զուրկ է մնում առաջնորդից (Մու.):

2. Որ, քանի որ շաղկապներով (տե՛ս § 284): Օրինակ՝ Ապաշխարեցեք, որ (=քանի որ) մոտեցել է երկնքի թաղավորությունը: Երանի հոգվով աղքատներին, որ նրանցն է երկնքի թաղավորու-

թյունը: Երանի սգավորներին, որ նրանք կմխիթարվին: Երանի հեզերին, որ նրանք կժառանգեն երկիրը (Մաաթ. Բ. 2, Ե. 3—5): Համեցեք, եկեք, որ հինեն ղնում ենք.—Թուրքերն էլ պաս չեն պահում, բայց որ (=քանի որ) աղքատ են, պաս են ու պաս.—Բույց որ ասում ես, ես ձեռ վեր կունեմ (Պու.): Որ դու չես գալիս, ես էլ չեմ գնալ: Այժմ ի՞նչ անե, որ (=քանի որ) գյուղն ինքն է անհնար դարձնում այնտեղ մնալն ու գործելը (Մուր.): էշին ասին՝ աչքդ լույս, քեզ քուռակ եղավ: Ասաց՝ ի՞նչ անեմ, ու իմ բեռն իմ մեջքիցը չպետք է պակսի (Ա.): Նհախ պտրում ես արծաթի մադանը, որ (=քանի որ) աժան է օխտր գազ քաթանը (Գ.-Ք.): Քանի որ այդպես է, ես ոչինչ չունեմ ասելու: Ինձ ճրագ չի հարկավոր, քանի որ չեմ պարապում: Այսուհետև ինձ լույս չէ հարկավոր, քանի որ քեզ ունեմ (Զիվ.): Ես չեմ կարող նրան հավատալ, քանի որ չեմ ճանաչում նրան: Նա չի կարող գալ, քանի որ հիվանդ է:

3. Որովհետև շաղկապով. հետադաս գլխավոր խոսքի մեջ դրվում է հաճախ՝ ուստի, այս պատճառով, ուրեմն: Օրինակ՝ Որովհետև ազգային կյանքն ավելի բնասատեղծության և պերճախոսություն մեջ է երևում, այս պատճառով բնասատեղծության և պերճախոսության պատմությունը գլխավոր տեղն են բռնում զրականության պատմության մեջ (Պալ.): Որովհետև ունեցել են հաստատուն կամք, որովհետև անկեղծորեն սիրել են ժողովուրդը, ուստի և հաղթել են ամեն արգելքների.—Եվ որովհետև Պետրոսը փափագում էր Սևանը վայրկյան առաջ տեսնել, ուստի Օվանեսի եռանդը չուզեց չափավորել.—Եվ որովհետև երկաթուղու վրա շատ քիչ էր քնել, ուստի շուտով էլ քաղցր քուն մտավ.—Ես ուզում էի ասել, թե՛ որովհետև Վեդունց Սարգիսը մի խավարամիտ մարդ է, ուրեմն չարժե, որ այս գեղավայրը պատկանե նրան (Մուր.):—Ազգն իրավունքով սպասում է մեզ, որովհետև գիտե, որ մենք բարձր ուսում ու կրթություն ստանալով՝ ձեռք ենք բերում այն ուլժը, որով...—Զարգացած մարդը չէր մեծագրում աշխատասիրությունն ու գործունեությունը, որովհետև այդ տեսնում էր անտոհմիկ գավառացու մեջ. չէր էլ գարշում անառակությունից ու շվայտությունից, որովհետև դա յուր աչքում մեծ համարվող իշխանի ունակությունն էր.—Պատմության մեջ բազմաթիվ անձինք նշանավոր են դարձել ոչ այն պատճառով, որ իրենց անձն են սիրել, այլ որովհետև նվիրվել են հասարակաց բարվոյն (Մուր.,—կարելի էր գրել՝ այլ որ նվիրվել են...):

4. Ուրպես թե, իբր թե շաղկապներով, որոնք ցույց են տալիս անիրական, կարծեցյալ պատճառ, ինչպես մի ուրիշի խոսք ու մտածմունք: Օրինակ՝ Արտավազդը հոր բարկությունը շարժեց Արգամի վրա, որպես թե Արգամի միտքը թագավորական իշխանության հասնելն է. և մի անգամ, երբ Արտաշեսն Արգամից ճաշի էր հրավիրված, արքայորդիքը աղմուկ հանեցին, իբր թե Արգամն ուզում է դավով թագավորին սպանել (Պալ.):

298. Պատճառական կապակցության մեջ մտնում են և այն գողվածները, որոնց մեջ վերջադաս երկրորդական խոսքը ոչ թե պատճառն է ցույց տալիս, այլ հետևանքը. մինչդեռ առաջադաս գլխավոր խոսքը, որ միշտ հարցական է լինում, պատճառի խոսք է: Այս կապակցությունը լինում է ու շաղկապով: Օրինակ՝ Ես ի՞նչ հանցանք եմ գործել, որ ինձ պատժում եք (իրր՝ ուրի համար. ուրի հետևանք ինձ պատժում եք): Արևի՜ց ես ծնվել, թե՛ լուսնյակից, որ այդքան չքնաղ ես.—Աչքերի և ունքերի սևությունը չէ՛ր բավական, որ նորից մութ քող է առել կույսը կայտառ՝ երեսին (Զիվ.): Ինչո՞ւ պակսեցավ ուլժը իմ սրտեն, որ սուր շառի ձեռս դուշմաններու դեմ (Գ.-Ք.): Տեսնեմ՝ այդտեղ ի՞նչ կա, որ այսքան գալիս ես.—Ի՞նչ գլուխս տվի քարը, եկա այստեղ, ու քո հացը հարամ եղավ.—Չեմ գիտում, փողմանե՞լ եք. թե ի՞նչ է, որ մոտ չեք գալի.—Նրանք գի՞ժ են եղել, որ այդպես են արել (Պո.):

299. Նպատակի խոսքերը ցույց են տալիս ցանկացած հիմունքը, որին հասնելու համար կատարվում է գլխավոր խոսքի գործողությունը: Բայց դրվում է միշտ ըզձական: Վերածվում են նպատակով. համար բառերով կամ տրական հոլովով (տե՛ս §§ 100, 150. 2): Կապակցվում են՝

1. Ու շաղկապով, որ դրվում է միայն վերջադաս: Օրինակ՝ Ամեն օրվանից ավելի վաղ քնեցին, որ առավոտը շուտ վեր կենան: Չգույշ կաց, որ թակարդի մեջ չընկնես: Ամեն օր քեզ համար մայր ու եղբայր չեն լինիլ, որ գաս, տեսնես քո ամեն բանը կարգը կարգին (Պո.): Բայց ի՞նչպես աներ առաջարկությունը, որ տիրացուն չվիրավորվեր.—Այսքան ժամանակ հուսով սպասել եմ քո դարձին, որ գոնե ամառվա ամիսները միասին անցնենք (Մուր.): Ի՞նչ հար մտածենք, որ շմահանանք, կամ վիշապներուն մենք կույ չըգնանք.—Մեր մեջ դժվար չլուծվելու վեճ չունենք, որ իրար հակառակ թշնամի լինենք.—Բան չբերի հետս, որ բան տանեմ (Զիվ.): Ցածր նստիք, որ բարձրանաս. բարձր մի՛ նստիր, որ ցածրանաս (Ա.):

Այսքանն արդեն բավական էր, որ Կամսարյանն յուր որոշումն իրա-
զործէր անպատճառ (Մուր.):

Նպատակի գաղափարն առանձնապէս շեշտելու համար գլխա-
վոր խոսքի մեջ դրվում է նրա համար, այն նպատակով. այս դեպ-
քում երկրորդական խոսքն առնվում է իբրև խնդիր: Օրինակ՝ Ես որ
քեզ ասում եմ՝ գնանք միասին ամառանոց, հո նրա համար չեմ
ասում. ու միայն քաղաքի շոգերից ազատեմ (Մուր.): Դու Աստու-
ծուն նրա՞ համար ես պաշտում, ու քեզ ուրիշներին երևացնես
(Պո.): Ես հենց նրա համար եմ եկել, ու քեզ հետ խոսեմ:

2. Որպեսզի շաղկապով. որ կարող է և՛ առաջադաս, և՛ վերջա-
դաս լինել: Որինակ՝ Եվ որպեսզի այդ անարգանք չհամարվի իրենց,
ասում են, թե՛ «համբերում ենք».— Բայց որպեսզի բոլորովին ան-
քաղաքավար չգտնվի, կարևոր համարեց այսքանը հայտնել թե...
Տեր հայրը դիտմամբ խույս տվավ Պետրոսին պատասխանելուց,
որպեսզի նորեն վեճի չբռնվի նրա հետ.— Նրան այժմ հարկավոր
էր ավելի զորեղ ցնցում, որպեսզի յուր մտքերը նորեն փարեին գա-
ղափարական հայտնի նպատակին.— Եկողը պետք է հրացանով
նշան տար, որպեսզի կղզուց նավակ բերեին.— Դուք հրացան չու-
նեք, որպեսզի նշան տաք (Մուր.):

Ուն. Նպատակի ու շաղկապի տեղ միշտ կարելի է օրպեսզի գործածել. մի-
այն չպիտի շփոթել նպատակի խոսքերը ըղձական եղանակով գրված խնդիր խոս-
քերի հետ, որոնք կապակցվում են միայն ու շաղկապով. ուստի սխալ է ասել՝ Ես
կցանկանայի, օրպեսզի մեր հոգևորականութունն ավելի կրթված լինի (Լր.).—
Նրա համար, որպեսզի. այն նպատակով, որպեսզի. հույս ունիմ, որպեսզի. այլ
միայն՝ կցանկայի, որ... նրա համար. որ. այն նպատակով, որ. հույս ունիմ,
որ:

3. Թե շաղկապով, որ դրվում է սովորաբար բացասական գըլ-
խավոր խոսքի հետ. միայն վերջադաս, և ցույց է տալիս անիրա-
կան նպատակ, չկատարված ու չկատարելի ցանկութուն: Դրական
գլխավոր խոսքերի հետ՝ որպես թե, իրք թե: Օրինակ՝ Ազապ էլ չես,
թե ասեմ աղջկերանց լինիս մտիկ տալիս.— Այս հացի ժամանակ
չէ, թե դրա համար կանչած լինի.— Աստված էլ ձեռներիցս չառավ,
թե պրծնենք.— Մի քանի տնկի են կնդել, պատարուս չեն դնում, թե
էդուց իրանց համար պտուղ տա.— Փողով մշակ կբռնեն, չեն եք-
թալ, թե վրան կանգնեն, մտիկ անեն.— Մարդս մի երկու կով ենք
պահում, թե (որպես թե) երեխաներին մածուն էլ է լինի, այն էլ
չենք կարում յոյա տանել (Պո.): Եկա, իբր թե տեսնեմ նրան. բայց
իմացաւ, որ արդեն գնացել է:

Ման. Ժողովրդական լեզվի մեջ թե, որ շաղկապների տեղ հաճախ գործ է ածվում թե ինչ է կապակցությունը. օրինակ՝ Սրան, նրան աղաչանք արեց, թե ինչ է աղչիկն ուզեն իրեն.—Դեռ ու դեն է մտիկ տալի, թե ինչ է Սոսին տեսնի.— Ուրբաթարուր առավ ու դեպի վ-ենց տուն, թե ինչ է տա նրան (Պո.):

300. Պ ա յ մ ա ն ա կ ա ն խ ո ս ֆ ե Ր ը ց ու չ ց են տալիս ենթադրական հիմունքը, որի հետևությունն է գլխավոր խոսքի բովանդակությունը: Կապակցվում են՝

1. Որ շաղկապով, որ կարող է առաջադաս երկրորդական խոսքի և մեջը մտնել: Օրինակ՝ Դուր ու զրկից որ կամենա, կաղ ու կույր կհարսնանա.—Գողը որ տնից լինի, եզն երգկից կհանի (Ա.): էլ ո՞ւր փրկեցիր գայլի ճանկերից, որ պիտի տայիր ինձ զիան (Զիվ.): Որ մենակ լինեի, հիմի ես բանից պրծել էի. Որ ասես, խելք կանես (Պո.): Հապա ի՞նչ անեմ, որ չծիծաղեմ (Մուր.): Ջեր ձեռն ի՞նչ կընկնի, որ ես մի օր ձեր դռանը... մեռնեմ (Պո.):

Ման. Որ շաղկապն ունի նաև ժամանակի, պատճառի ու նպատակի նշանակություն. ուստի հաճախ միևնույն խոսքը տարրեր իմաստով կարող է ըմբռնվել. օրինակ՝ Շուշանը պար չի գալ, եր (= եթե կամ երբ որ) պար գա, էլ դուրս չի գալ (Ա.): Ես ի՞նչ անեմ, որ (= եթե կամ երբ, և ոչ՝ որպեսզի) սարերից հեղեղ գա, սրբի, տանի ամեն բան (Զիվ.): Ուղտին որ (= եթե կամ երբ) փուշը պետք գա, կկոտնա, կվերցնի (Ա.): Լավ կանես, որ քո սառն հպարտությունը մեղմացնես և գաս, հանգիստ ապրես իմ ընդարձակ տերության մեջ (Պալ.): Լավ կլինեի, որ այս սոսիները պատկանեին մեր հյուրընկալ Մուրին (Մուր.):

2. Նրե, րե, քե որ շաղկապներով. վերջադաս գլխավոր խոսքի մեջ կարող է դրվել՝ այն ժամանակ, ուրեմն, ապա: Օրինակ՝ Նրե մի փոքր առաջ խոստովանեիր, թե չգիտես, այն ժամանակ ինքս կթարգմանեի.—Նրե այդպես է, ուրեմն ամենից առաջ այդ պարտքը պիտի կատարեք.—Եթե վեց ամիս շարունակ հարյուր խոզ պահեիք այս ձորում, նրա՞նք շատ կփչացնեին այս տեղերը, թե՞ եթե այդքան ժամանակում հարյուր մարդ ապրեի այստեղ.—Եթե մենք ևս կյանքի մեջ հետևենք այդ իմաստուն խրատին, անշուշտ կգործենք ավելի հաջողությամբ.—Որքան ուրախ կլինեի, եթե մայրս էլ այդ ձևով մտածեր.—Նրե այդ մի հատ մարդը գտնված լինեի այստեղ, ապա դուք այսօր Սեանը չէիք տեսնիլ անշուք.—Կարող է ինձ վրա ծիծաղել, եթե դրա մասին խոսեմ նրա հետ (Մուր.):—Թե մտքներումը շարունակ լինեի, ինչո՞ւ հաց կուտեցնեին.—Թե մի ժամ ուշ տեսնեմ քեզ, հոգիս դուրս կգա. Թե որ այդ բաները ճիշտ լինեին, հիմա պառավները գանձ դիզած կլինեին.—Սիրտն ապակի է. թե որ մին կտորվեց, էլ չի սաղանա (Պո.): Թե կուզես իրար հետ մնանք

բարեկամ, պատվիս ու կրոնիս մի՛ դիպչիր (Ջիվ.): Թո՛ղ, թե ինձ սիրում ես, թե Աստվածդ կսիրես: Թե դու հայ ես, հայությունդ պիտի հարգես անպատճառ (Գ.-Ք.):

Ման. Երբեմն երե, քե, քե ու շաղկապներով կազմված զոդվածի մասերը ցույց են տալիս լոկ հակադրություն կամ հանդիպադրություն: Օրինակ՝ Եթե չէ օգնում, գեթ հանգստություն է բերում (Մուր.): Թե մեզնից մի հայ դուրս գնա, տեղը մի քուրդ հայ կդառնա.— Թե դու մազեր ունիս սև սաթի նման, ես էլ օրեր ունիմ անցնելու վատ, սև.— Թե քու դուռդ փակ էր, իմ դուռն էր բաց (Ջիվ.): Թե չմեռավ, կուշտ վախեցավ (Ա.): Եթե առաջիններն իրենց տվել էին համեզ խորտիկներն ու անուշ գինին ուշադիր ջանքով և գիտակցաբար վարելու դժվարին աշխատության, վերջիններն, ընդհակառակն, զբաղված էին քնքուշ ժպիտներով... փոխանակությամբ (Մուր.):

3. Երբ միայն, միայն քե, միայն, լոկ, լոկ ու շաղկապներով, որոնք պայմանն ավելի զորեղ են արտահայտում և սահմանափակում են գլխավոր խոսքի իմաստը: Օրինակ՝ Բանաստեղծության և պերճախոսության պատմությունը գլխավոր տեղն են բռնում գրականության պատմության մեջ. մյուս գրվածքները կարող են նույնպես տեղի ունենալ գրականության պատմության մեջ, երբ միայն նոր հայեցվածք ու հասկացողություն են մտցրել կյանքի մեջ (Պալ.): Այս անգամ պիտի աշխատեմ բոլորովին չխոսել, միայն քե դու կարողանաս ինձ հետաքրքրող հարցերն առաջարկել այդ գյուղացուն (Մուր.):—Սարսափելի չեն հայի տառապանք, միայն չհատներ խեղճուկի հույսը.—Թող քու արտասուք վազեն ջրի պես, թաք որ (լոկ որ) ցամաքի երկրես շարություն (Գ.-Ք.):

301. Պայմանական խոսքերը, նայելով թե ինչպես են ըմբռնվում, կարող են բայի ամեն եղանակներով ևս գրվել: Ըղձականի և ենթադրականի համար տեսնել §§ 234, 245. 5: Սահմանական եղանակն է գործածվում, երբ պայմանական դատողությունը մեջ է բերվում՝ նրանից մի ուրիշ դատողություն հետևելու համար. այս դեպքում պայմանն ու հետևությունն ընդունվում են իբրև իրական՝ առանց սակայն ուշ դարձնելու, թե արդյոք պայմանն իսկապես համապատասխան է իրականությանը, թե ոչ: Օրինակ՝ Եթե այս մեկը ճշմարիտ է (էր), ապա այն մյուսն էլ ճշմարիտ է: Եթե այդ ասել ես, սխալվել ես: Եթե Ա=Բ-ին, և եթե Բ=Գ-ին, ապա ուրեմն Ա=Գ-ին: Եթե, իրավ, սա է հայ գյուղացու բնակավայրը, ապա հագիվ թե հնար լինի իրեն ապրել այդպիսի տեղ.—Եթե այս վերջին ենթադրությունը ճիշտ էր, ապա պետք էր կարծել որ... (Մուր.):

302. Զիջական խոսքերը ցույց են տալիս այնպիսի իրական կամ հնարավոր հիմունք, որից ուրիշ հետևանք առաջ պիտի գար, քան ինչ որ գլխավոր խոսքի մեջ ասվում է. երկրորդական խոսքի սպասելի հետևանքը տեղի է տալիս կամ հերքվում, սահմանափակվում է գլխավոր խոսքով, որ հակառակ է երկրորդական խոսքին: Կապակցվում են՝

1. Թեև, թեպետ, թեպետ և, շնայելով ու, շատ էլ բառերով. գլխավոր խոսքը հակառակ է երկրորդական խոսքի ամբողջ բովանդակությանը: Վերջադաս գլխավոր խոսքի սկզբում գրվում է՝ բայց, սակայն, բայց և այնպես, դարձյալ, այնուամենայնիվ: Վերածվում են՝ հակառակ, շնայելով, հանդերձ (անորոշ գերբայի գործիականի հետ) բառերով (տե՛ս § 34. 5. դ, § 126. 3. ծան., § 147. 2): Օրինակ՝ Թեև ույծս պակաս է, բայց անվանի ծառ եմ:—Չէ՛, չէ՛ թեև դու գոռ դաշտին ես զարդ, բայց քեզ տակավին չեմ ասիլ մեծ մարդ (Գ.-Ք.): Շատ էլ նա շար մարդ է, բայց քո եղբայրն է, պետք է... Յուրաքանչյուր ազգ թեև միլիոնավոր անհատներից է բաղկանում, այնուամենայնիվ նա մի կենդանի անձնավորություն, մի հոգևոր կազմվածք է (Պալ.): Որքան շատ մարդ տեսնենք, այնքան շատ կփորձվենք, թեև վերջն անփորձ կմեռնենք (Պո.): Մովակն անհանգիստ էր, թեպետ ոչ անսաստ հուզված.—Իսկ աչքերը, թեպետ ծածկված թավամազ հոնքերով, սակայն ցուլացնում էին խելք և բարություն.—Թեպետ անձամբ չէ տեսել նրանց, բայց միշտ լսել ու կարդացել է, թե... Այս նորությունը թեպետ որոշ չափով ձգեց ուղեկցի վարկը Կամսարյանի աչքում, այսուամենայնիվ վերջինս դարձյալ հետաքրքրվեց նրանով.—Չնայելով որ խճուղին սարի լանջովն էր բարձրանում, այսուամենայնիվ ծառերը հովանավորում էին նրան.—Չնայելով որ արևը տաքացնում էր դեռ, այսուամենայնիվ ցուրտը զգալի էր սարահարթում (Մուր.):

Ման. Այսպիսի գիջական խոսքի նշանակություն ունին և հետևյալ արտահայտությունները, ինչպես՝ Այծը, որ այծ է, տեղը կմաքրի, հետո կպառկի (Ա.— Այծը, շնայելով որ այծ է, տեղը...): Հավը, որ հավ է, որ ջուր խմի, Աստված կնայի (Ա.): Ուտելը ուտում է, բայց չի մարսում: Ռուբենը նստելը նստեց, բայց ճաշելուց հրաժարվեց (Պո.— Ռուբենը թեպետ նստեց, բայց...):

2. Ով, ինչ, ուրիշ, ուր և այլ ընդհանրացական հարաբերական բառերով, սովորաբար ու, էլ շաղկապների հետ: Երկրորդական խոսքի մեջ կարող է գրվել կուգես կամ կուգե, կուգի բառը, և այն ժամանակ երկրորդական խոսքը դառնում է մի գողված: Օրինակ՝ Ուրուրը ինչքան կուգե՝ սպանե, հավը չի՛ վերջանա (Ջիվ.): Ինչ

կուզե՛լ լինի, մենք իրավունք ունեինք նրանից շատ բան սպասելու: Ինչպես կուզես՝ գրիր, դարձյալ անհասկանալի կ'մնաս: Ուր կուզի գնա, էլի բախտավոր չի լինի: Որքան որ կուզե՛ս թող կատղի հյուսիս, հուսով եմ վաղ ուշ գարունը պիտի դա (Գ.-Ք.): Սարն ինչքան բարձր լինի, մի օր ճամփան վրայով կանցնի.—Ազգ իմ, որքան նկուն մնաս, սիրտս քեզանից չի զատվիլ.—Ինչքան տխուր լինի քեզ տեսնող մարդը, կուրախանա (Ջիվ.): Ով էլ լինեք քո տեղը, այդպես չէր վարվիլ: Քանի հոգի էլ որ լինին, երկուսը միայն պիտի գնան: Ինչ աննպաստ պայմաններում էլ որ սկսենք մեր գործը, հիշենք այն իմաստուն նշանաբանը... Մարդ արարածը, որքան էլ որ զարգանում է և գիտություն լուսով լուսավորվում է, այնուամենայնիվ նա յուր մեջ դեռ կրում է բնազդներն այն հին մարդի... Ուր որ էլ լինեին, տուն վերադառնալու համար նրանք այդտեղից պիտի անցնեին.—Որքան էլ քաղցր էր ինձ՝ երկար լսել իմ սիրած երիտասարդին, այնուամենայնիվ նա այդ հաճույքն ինձ չպատճառեց (Մուր.):
Տե՛ս § 245. 6:

Այս կարգին պատկանում են նաև հետևյալ կապակցությունները, ինչպես՝ Որտեղից որ է՝ մարդու դուռ ու տունը լիքն է (Պո.),— Իբրե՛կ՝ Որտեղից կուզի լինի... Կարծես գտնվում էր Սահարայի անապատում և ուր որ է՝ խորշակը շնչասպառ պիտի անե իրեն.—Թվում էր, թե ահա, ուր որ է՝ մի հորձանք կխուժե նավակը (Մուր.):

3. Թեկուզ, մինչև անգամ Էքե, նույնիսկ Էքե, էլ ուր, ուր... էլ. եթե... էլ շաղկապներով, որոնցով կազմվում է պայմանական-դիջական խոսքերի խառնուրդ: Երկրորդական խոսքը ցույց է տալիս մի ենթադրական հիմունք, որ եթե կատարվի էլ, դարձյալ հակառակ հետևանք առաջ կգա: Վերջապես գլխավոր խոսքի մեջ կարող է դրվել՝ դա՛րձյալ, էլի: Երբեմն երկրորդական խոսքը դրվում է առանց որևէ շաղկապի, միայն ըզձական եղանակով: Օրինակ՝ Թե. կուզ թագավորի տղայի էլ տաք, սիրտը վրան տաք չի լինիլ (Պո.): Կոատուն չլինի, թեկուզ կրակատուն լինի, այս ավերակը դարձյալ սրբություն մե պիտի պահվի (Մուր.): Թեկուզ դրախտն էլ ինձի տան, սիրտս քեզանից չի զատվի (Ջիվ.): Տե՛ր Կարապետը Էզին տիրանա, թեկուզ ողջ գեղը թուրքանա (Ա.): Նույնիսկ եթե տաք էլ, ես չեմ առնիլ: Դու մինչև իրիկուն էլ որ քարին քացի տաս, էլի հացի տեր չես դառնալ.—Ասեղ էլ որ կորած լինեք, կգտնվեք (Պո.): Հազար տեսակ շարշարանք տաս, սիրտս քեզանից չի զատվի. Հնդկաստանին էլ տեր դառնամ, սիրտս քեզանից չի զատվի.—Քու

հետո գծոխքումն էլ լինիմ՝ փառք է ինձ համար (Ջիվ.)։ Եղեմադրախտին էլ լինիս դու զարդ, ես քեզ տակավին չեմ ասիլ մեծ մարդ (Գ.-Ք.)։

Ման. Խորթ է այս իմաստով քեկ շաղկապը գործածելը, ինչպես՝ Պարսից խաների իշխանության ստորադրված մելիքները՝ իրանց դիրքը շկորցնելու համար ստիպված էին խոնարհել խաների բոլոր պահանջներին, քեկ (պետք էր գրել՝ նույնիսկ եթե, մինչև անգամ եթե, թեկուզ) այդ պահանջները լինեին վնաս հայ ժողովրդին. ստիպված էին կատարել նոցա կամքը, որքան և անարդար լիներ (Բաֆֆի)։

Բ. ՀԱՄԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

303. Համադասության կապակցվում են իրարուց անկախ խոսքերը, որոնք բովանդակության միմյանց հավասար են և իրար մոտ զրկում են կա՛մ իբրև մի ամբողջության համազոր մասեր (համադաս խոսքեր), կա՛մ իբրև մի գլխավոր խոսքի համազոր երկրորդական խոսքեր (համաստորադաս խոսքեր)։ Տե՛ս § 251. 2. Համադաս խոսքերից մեկի, գլխավորապես երկրորդի մեջ հաճախ բայը և ուրիշ բառեր զեղչվում են. օրինակ՝ Դատավորների՝ դեմ բողոքեմ, թե՛ փաստաբանների (դեմ բողոքեմ)։

304. Համադասական կապակցությունը լինում է՝

1. Շաբառաբայությամբ, երբ միմյանցից անկախ խոսքերը իրար հաջորդում են առանց որևէ կապակցական բառի և միայն բովանդակության մեջ ունեցած կարճ դադարով միանալով՝ մի ամբողջություն են կազմում։ Օրինակ՝ 1. Արևը մայր մտավ, բայց անտառում դեռևս լույս է. օդը ջինջ է և թափանցիկ. թռչունները շատախոսությամբ ծվլում են. խոտն ուրախ փայլում է զմրուխտի փայլով։ 2. Անցնում է կարճ ժամանակ։ 3. Անտառի խորքում աստիճանաբար մթնում է. երկկոյան վերջալույսի մուգ կարմիր լույսը հանդարտության մեջ է կենում արմատների ու բների վրայով, հետզհետե բարձրանում է, ստորին ճյուղերից անցնում է դեպի անշարժ քնած կատարները։ 4. Ահա և նույնիսկ կատարներն աղետացան. շառագույն երկինքը կարմրում է (Հ. Նազ. Ընտ. Հատ.)։ — Այս նկարագրի առաջին ասացվածքի մեջ (մինչև առաջին վերջակետը) շարահարության կապակցված համադաս խոսքերը կազմում են համազոր մասեր մի ամբողջության, որ է անտառի տեսարանն արևի մայր մտնելուց անմիջապես հետո։ Երկրորդ ասաց-

վածը մի խոսք է և իր համար մի առանձին միություն է կազմում: Երրորդ ասացվածի մեջ համադաս խոսքերը նույնպես կազմում են մի ամբողջություն, որ է առաջին տեսարանի փոփոխությունը և մթնելն անտառի ներսում և այլն:

ա) Պետք է նկատել, որ շարահարությամբ կապակցությունը շատ լույծ է լինում. միջի դադարի երկարելով՝ համադաս խոսքերը հեշտությամբ կարող են իրարուց բաժանվել և կազմել անկախ ասացվածներ: Օրինակ՝ *Րաֆֆին վերջակետով է բաժանում այն տեղերը, ուր կարելի է և միջակետ դնել*. 1. Նայում ես դեպի երկինքը. տեսնում ես նույն մանիշակագույն կապուտակությունն իր նուրբ ժպիտով, նույն լուսավոր արեգակն իր պայծառ ճառագայթներով: (.) Ամպի մի փոքրիկ պատառ անգամ չէ երևում: 2. Բայց ո՞րտեղից է լսվում այդ խուլ, սարսափեցնող որոտի ձայնը: (.) Մտածում ես, անդունդի մեջ կատարվում է մի սոսկալի խռովություն. կատաղի տարրերը մարտնչում են միմյանց հետ: (.) Ժայռերը, ապառաժները մոնչում են: (.) Խաղաղ մթնոլորտն սկսում է երկյուղածությամբ զոզոզալ (Րաֆֆի):

բ) Շարահարությամբ մի համադասություն են կազմում նաև ճարտասանական հարց ու պատասխանը. այսպիսի խոսքերն ավելի հեշտությամբ բաժանվում են իրարուց (տե՛ս § 219):

գ) Շարահարությամբ կապակցության մի տեսակն է և միավորյալ խոսք ասածը, որի մեջ մի քանի համադաս խոսքեր միանում են մի ընդհանուր ենթակայով: Օրինակ՝ *Մառախուղն իջավ, լիզեց կտուրները, քսվեց պատերին, հոսանուտ ծալքերով պարուրեց ամեն ինչ և խառնվեց միապաղաղ գորշ գետնի հետ*:

2. Ցուցական բառերով, որոնք զրվելով հաջորդ խոսքի մեջ՝ ակնարկում են նախորդ խոսքի մեջ եղած մի բառի, կամ ամբողջ խոսքի բովանդակությանն ընդհանրապես, որով և հաջորդ խոսքը միանում է նախորդին: Այս դեպքում նա, այն դերանունները, կամ առաջինը բառը զրվում են ավելի առաջ հիշված անվան տեղ, իսկ սա, այս դերանունները, կամ վերջինը, վերջինս զրվում են վերջր հիշված անվան տեղ: Օրինակ՝ *Գրիգոր նարեկացին և Քուչակ նահապետը մեր հին նշանավոր բանաստեղծներն են*. Նա (առաջինը) երգել է երկնային սերը, սա (վերջինը)՝ երկրայինը: Ոստայնի առաջ նստող հարսներն ու աղջիկները ոտի կանգնեցին. նրանցից առաջինները երեսները սքողեցին, մինչդեռ վերջինները հետաքրքիր աչքերով նայում էին եկողներին.— Բացի այս, դուք մեզ մոտ կտեսնեք գեղեցիկ կարգեր ու սովորություններ, որոնք մյուս գյու-

ղերում չկան. դրանք բոլորը նույնպես քույր Աննային ենք պարտական.— Այո, մենք նրան շատ ենք պարտական. այդ գիտե ինքը, մեր ժողովուրդը.— Արեգդիկը իրավունք չունի քեզ ապտակելու կամ քեզնից ապօրինի փող պահանջելու. այդպիսի անկարգության համար նրան ոչ թե պաշտոնից կղրվեն, այլև բանտ կնստացնեն (Մուր.): Գսպեն ծանոթ է ջրաղացի հետևի ամբարտակի բարդ կազմությանը. նա գիտե ի հարկին շատացնել և քշացնել ջուրը:

ՄԱՆ. Ցուցականներով կապակցված համադաս խոսքերն ևս հեշտությամբ բաժանվում են իրարուց և կազմում անկախ ասացվածներ. օրինակ՝ նա գետնից մի քար վերցրեց և նետեց սայլի տակ պառկած շան վրա: Վերջինս վերկացավ տեղից և այս անգամ սկսավ հաչել ավելի աշխուժով.— Մինչդեռ ես ուշադրությամբ լսում էի քույր Աննային, զանգակը հնչեց և աշակերտները կարգով սկսան հավաքվել դասարանները: Այդ ժամանակ միայն նկատեցի աշակերտների բազմությունը (Մուր.):

3. Համադասական շաղկապներով և շաղկապական բառերով:

305. Համադաս խոսքերի բազմազան տրամաբանական հարաբերությունները կարելի է երկու գլխավոր տեսակի վերածել՝ բաղճյուսական և ներհակական:

Բաղճյուսական համադաս խոսքերը իմաստով իրարու համեմատ, համաձայն են, կամ միատեսակ, ոչ-հակառակ բովանդակություն ունին. իսկ ներհակական համադաս խոսքերը բովանդակությամբ իրար հակառակ կամ անհամեմատ են:

Նույն հարաբերություններն ունին և համադաս բառերը (§ 212). ուստի ինչ որ ներքևում համադաս խոսքերի համար դրվում է, պետք է և համադաս բառերի համար հասկանալ:

1. ԲԱՂՃՅՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

306. Բաղճյուսական համադաս խոսքերից երկրորդի կապակցությունն առաջինի հետ լինում է՝ հավելական, մասնական, մեկնական, տեղի, ժամանակի, բաղդատության և մակաբերական:

Ա. Հավելական կապակցություն

Հավելական կապակցության մեջ երկրորդ խոսքը կամ խոսքերը բովանդակությամբ կա՛մ համարժեք են առաջինին և պարզաբար ավելանում են առաջինի վրա, ինչպես՝ Անցավ մի ամբողջ շաբաթ, և ես նրան տեսնել չկարողացա. կա՛մ համեմատ են առա-

ջինին, բայց նրանից ավելի արժեք ունին, ուստի և շեշտվելով են մեջ բերվում, ինչպես՝ Դու ոչ միայն տուն ես գնացել, այլև տեսել ես նրան:

Հավելական կապակցությունը լինում է հետևյալ շաղկապներով.

1. Եվ, ու. ամենից գործածական բաղճյուսական շաղկապներն են անորոշ նշանակությամբ. ուստի և շաղկապը հաճախ միանում է նաև մյուս տեսակի բաղճյուսական (մասնական, մակաբերական) շաղկապների հետ՝ առաջից կամ ետևից: Հավելական համադասություն մեջ և կամ ու դրվում է երկրորդ խոսքի (կամ խոսքի բազմակի մասերից երկրորդի) սկզբում. շատ խոսքերից կազմված համադասության մեջ դրվում է սովորաբար միայն վերջին խոսքի (կամ խոսքի բազմակի մասերից վերջինի) սկզբում, իսկ մյուս խոսքերը կապակցվում են շարահարությամբ: Օրինակ՝ Մութը իջավ, գետինն առավ Քոչաքարա սարերում. գազաթների տեսքը կորավ ու խոր թաղվեց խավարում:—Առյուծը, վագրը և արջը կատաղի գազաններ են:

Երբ թվարկված բառերը զույգ զույգ հանդիպադրվում են միմյանց՝ մոտիկ կամ հակառակ նշանակությամբ կամ որևէ առնչությունամբ, այն ժամանակ երկ'երկու կապակցվում են ու (և) շաղկապով: Օրինակ՝ Ազատությունն ու ստրկությունը, առաքինությունն ու մոլությունը, աշխատանքն ու ծուլությունը, խաղաղությունն ու կոիվը բարձրացնում և խոնարհեցնում են ժողովրդին: Զովարար գեիյուռը գուրգուրում էր այդտեղ ծաղիկն ու խոտը, մացառն ու ծառը (Մուր.):

Եվ, ու շաղկապները նույն նշանակությունն ունին. դրանց գործածությունը կախված է գրողի ճաշակից. միայն պետք է դիտել, որ ու շաղկապով են կապակցվում սովորաբար խոսքի բազմակի մասերը, մանավանդ երբ ետևից գալիս է և-ով կապված մի համադաս խոսք. օրինակ՝ Ես ու դու գնացինք և տեսանք նրան: Ու-ով կապվում են և այսպիսի կրկնությունները՝ խոսում է ու խոսում. կա ու կա:

2. Եվ նշանակում է երբեմն՝ էլ, ես, այլև, նույնպես, նմանապես և, ինչպես և: Դրանցից՝ էլ, ես դրվում են սովորաբար մի շեշտված բառից հետո. նաև՝ թե՛ առաջ, թե՛ հետո. իսկ մյուսները՝ առաջ: էլ, ես, նաև, այլև հավելական նշանակության հետ ունին գորացման կամ աճման երկրորդական գաղափար. մինչդեռ նույնպես և, նմանապես և, ինչպես և ցույց են տալիս լոկ հավելում:

Օրինակ՝ եվ ես երբեմն երգում էի։ Ահա այդպիսի զգուշությամբ եմ վարվում և ես իմ աշակերտների ու նրանց ծնողների հետ.—Մեր երկրում այդպիսի բույսեր չեն աճում. գուցե և նրա համար, որ սերմանող չկա։—Այդ քաղաքում կային և ուրիշ հայ ուսանողներ (Մուր.)։ Հիմի է՛լ լոենք, եղբարք, հիմի է՛լ, երբ մեր թշնամին իր սուրն է գրել... (Գ.-Ք.)։ Ես ևս իմ կողմից առաջացա դեպի նրանց.— Այս վերջին դեպքում ևս զգուշությամբ եմ վարվում.— Այդ տեսակ ազատ պարապմունքը կծառայե նրանց նաև իբրև մարմնամարզություն.— Հովանավոր սրահում, այլև բակի այն մասում, ուր հարևանի դեզը տարածել էր լայն ստվեր, նստոտած էին մոտ երկու տասնյակ երեխաներ.— Եթե գոմի դռան մոտ ուլը չլիներ, ... այլև պառավ, ուժաղուրկ շունը, ... մենք կկարծեինք թե այս տան մեջ կենդանի շունչ չկա.— Տան Ռիչի օդը սողողրված էր գարշահոտ ծուխի, այլև խոնավության հոտով.— Կանաչ ծառերի խումռը, որ երևում էր մասամբ եզերքին և մասամբ անշուք շինությունների ետևում, այլև բարդիների շարքը, որ պատում էր կղզու հյուսիսային ջրափը, չէին մեղմում նրա կոշտացած պատկերը.— Աբեղաներից մի քանիսը, նույնպես և լուսարարը ուղեկցեցին նրան մինչև լճափը (Մուր.)։

3. Եվ այն, այն էլ արտահայտում է սահմանափակում, որով սաստկանում է նախորդ խոսքի մեջ ասածը։ Օրինակ՝ Հոռմում միայն հարուստներն ու մեծամեծներն էին պարապում գրականությամբ, այն էլ միայն պարապ ժամերին (Պալ.)։ Այս ամենի մասին նա մտածել, երազել էր և այն՝ երկար ամիսներով.— Տան Լտնի պատն ամբողջապես, իսկ աջ ու ձախ կողմերինը կիսով չափ կտրրված էին հողից և այն՝ այնչափ տգեղ ձևով, որ... Բայց այժմ նա իմ առաջ կանգնած դաս էր խոսում մաքուր հայերեն լեզվով և այն՝ որքա՛ն հմտությամբ, շնորհքով, քաղցր ու գրավիչ ձայնով (Մուր.)։

4. Եվ, էլ (հետադաս) նշանակում են մինչև անգամ, անգամ, մինչև իսկ, նույնիսկ, որոնցով կապված խոսքերը կամ բառերն առանձնապես շեշտվելով են մեջ բերվում իբրև շսպասած կամ ծալրագույն աստիճան։ Օրինակ՝ Պետք է սովորեմ՝ երբեք և ոչ մի բանի դեմ չտրտնջալ (Մուր.)։ Չմնաց նրանցից և ոչ մեկը (ոչ մեկն էլ չմնաց)։ Մուլլ ու անգոր մարդը ճանճի շիթելու դեմ էլ է տրտնջում (Մուր.)։ Մհերի օրով հավքն էլ չէր անցնում Սասմա սարերով (Թում.)։ Աթենքում թատրոնի դռները բաց էին ամեն աստիճանի ու կարգի մարդկանց համար. մինչև անգամ աղքատները տերություն դանձարանից փող էին ստանում, որ տոն օրերը թատրոնից հետ

շմնան (Պալ.)։ Խնդիրը մենք քննեցինք ամեն կողմից. մինչև անգամ մանրամասնությունների մեջ մտանք.—Այսպիսի մարդու առաջ ժայռերն անգամ կհալվին.—Որոնց մասին նա առաջ այնքան շատ երազում էր, իսկ այժմ վախենում՝ մինչև իսկ մտածել.—Բայց կամսարյանը թույլ չտվավ, որ վերջինս մինչև իսկ «լավություն անելու» պատրվակով գործն ավարտելու մխիթարությունն ունենա.—(Կարոտությունն) աղթատի տան մեջ յուր ներկայությունը զգալ է տալիս նույնիսկ այն վայրկյանին, երբ... Նրան կարելի է ապուշ անվանել, նույնիսկ առանց նրան տեսած կամ լսած լինելու.—Ամեն ինչ անում էր չափով ու կանոնով. նույնիսկ օգնության կամ աշխատության վերաբերյալ գործերում նա յուր համար ուներ որոշ չափ ու կշիռ (Մուր.)։

5. Մանավանդ, և մանավանդ, մանավանդ որ, մանավանդ քեզ կապելով երկրորդ խոսքը, ցույց են տալիս սրա առավելությունն առաջինից։ Օրինակ՝ Գրականության ճյուղերի մեջ Հոռոմում ավելի ճարտասանությունը ծաղկեցավ, մանավանդ պատմական և հրապարակախոսական տեսակները.—Ժողովուրդը Հունաստանում և մանավանդ Աթենքում ոչ միայն մասնակից էր լինում... մտավոր արդյունքներին, այլև... (Պալ.)։ Տանուտների պատմածներից Պետրոսը վրդովվեցավ, մանավանդ արեգդշիկի դյուղացուն ապտակելն ու օրենքի անուկով նրան հարստահարելը վատեցին երիտասարդի զայրույթը.—Ես հոգնել, ձանձրացել եմ սովորական կյանքից, սովորական մարդկանցից և մանավանդ թի սովորական բարեկամությունից (Մուր.)։

Մե. Մանավանդ, եռյնիսկ, մինչև իսկ և այլն իսկապես եղանակական սակեայներ են, որոնք գործ են ածվում նաև շաղկապի նշանակությամբ Այս կարգի մեջ կարելի է դնել նաև զոնե, զեթ, որոնք երկրորդ խոսքը շեշտելով մեջ րեքելով սահմանափակում են նրա նշանակությունը, իջեցնելով մինչև նետին սահմանը, որ ցանկանում կամ մտածում է խոսողը Օրինակ՝ Եթե դուք նրա կողմը չեք, գոնե հակառակ էլ մի՛ լինիք։ Եթե չէ օգնում, գեթ հանգստություն է բերում.— Ջեր գործը գովելու համար ես լեզու չունիմ. ընդունեցեք գոնե իմ ջերմագին շնորհակալությունը։— Գրանցով կապված խոսքի կամ բառի հետ գործությամբ հասկացվում է մի ուրիշ խոսք կամ բառ. ինչպես՝ Սրանցից լավը ես չեմ տեսել, գոնե մեր քաղաքների դպրոցներում (Մուր.)։— Սրանցից լավը ես չեմ տեսել, եթե ոչ ուրիշ տեղերում գոնե մեր քաղաքի դպրոցներում։ Մեզանից ոչ ոք չըմբռնեց իսկույն այդ խոսքերի իմաստը, ես մինչև անգամ դժգոհ եղա։ (Մուր.)։ Ես ոչ միայն չըմբռնեցի, այլև դժգոհ եղա։

6. Ոչ միայն—այլև, ինչպես—նույնպես և. կապում են երկու համադրա խոսքեր. առաջինը հավելական նշանակությամբ հետ ունի

և սաստկացման երկրորդական զաղափար, իսկ երկրորդը միայն հավելում է ցույց տալիս: Օրինակ՝ Դրանով ոչ միայն վաշխառությունը կհալածվեր գյուղերից, այլև կստեղծվեր բարության մի գործ.— Սա նրա մասին գովությունը էր խոսում միշտ՝ ոչ միայն բնկերների, այլև մոր առաջ.— Ոչ միայն նախկին կյանքը չէր ետում այդ տան մեջ, այլև մի ավերիչ ձեռք ծանրացել էր նրա վրա.— Երբեմն խավարը ոչ միայն դուրսական, այլև օգտավետ է լինում.— Ատում էր ինչպես անհոգությունը, նույնպես և ամեն ծայրահեղություն (Մուր.):

7. Ո՛ւր մնաց որ, ո՛ւր մնաց քե, քող քե. շեշտելով մեջ են բերում երկրորդ խոսքը՝ տալով նրան ժխտական նշանակություն: Օրինակ՝ Ծա նրան շտեսա էլ. ո՛ւր մնաց որ հետը խոսեի (ես նրան շտեսա. և ոչ իսկ հետը խոսեցի): Նա մի երեխա տեսնելիս կարմրում էր. ո՛ւր մնաց որ այնքան բազմություն միջին տնիցը դուրս գա (Պո.): Օրենքը իրավունք չէ տալիս նրան նույնիսկ մեղավոր մարդու դեմ բռնություն գործ դնել, ո՛ւր մնաց թե (թող թե) հանգիստ ու խաղաղ գյուղացու դեմ (Մուր.):

8. Եվ, ու, էլ. քե—և քե շաղկապները շեշտված կրկնվում են բոլոր համադաս խոսքերի կամ բառերի հետ, որով և խոսքին ու մտածությանը եռանդ է տրվում: Համադաս խոսքերը կամ բառերը միակերպ ուժով են մեջ բերվում: Այսպիսի կապակցությունները, եթե բացասական են, լինում են ոչ—ոչ, ոչ էլ, և ոչ բառերով (տե՛ս § 215. 6—7): Օրինակ՝ Կանցենեն և՛ անուն, և՛ սարսափ, և՛ ահ (Հովհ. Թում.): Այդ իշխանուհի կոչվածները և՛ գեղեցիկ են, և՛ հարուստ, և՛ գուրգուրված.— ...նման է հնադարյան մի սրբազան շինության, որի վրա դարերի ընթացքում նստել է և՛ փոշի, և՛ անմաքրություն (Մուր.): Այդ ժամին և՛ ծովակը, և՛ Մասիսի թիկունքից բարձրացող արևը, և՛ ծաղկազարդ լեռներն ու ձորերը գեղեցիկ էին.— Մենք սպասում էինք մոռացած և՛ քաղցը, և՛ հոգնածություն: Ու հաղթվեց Սենեքերիմը, ու հեծավ մեծ ուղտը, ու փախավ, ու հասավ Բաղդատու Ինչ ես ինձ էլ, մորդ էլ այրում, փոթոթում: Կիրիլ Կարպիշը... թե՛ ծխում և թե՛ լսում էր հիշյալ վիճաբանությունը.— ...նույն տվին թե՛ ծրագիր առաջարկելուց և թե՛ այն քննադատելուց.— Բացվում էր մեր առաջ թե՛ գյուղի և թե՛ շրջակայքի տեսարանը.— Թե՛ դու և թե՛ նրանք... ստում եք.— Ուր թե՛... առջևը թափած խոտը ուտում և թե՛ մեզ էր նայում.— Նրա թե՛ արտաքինից, թե՛ խոսքերից և թե՛ շարժումներից երևում էր, որ հասարակ կին չէ.— Զկար ո՛չ հովի շունչ, ո՛չ ծառերի շթարան.—

Չեմ մեղադրում ո՛չ քեզ, ո՛չ քո նմաններին.— Չէր մտածում ո՛չ չիղիա Պավլովնայի մայրական փառասիրությունը գոհացնելու և ո՛չ էլ որդու ամարային հանգստության մասին (Մուր.):

Ման. 1. Եվս, ևս և նշանակում է բացի այդ, էլի և գործ է ածվում ստացվածքի, եկամուտի և այլն ցուցակների ու հաշիվների մեջ. ինչպես՝ ևս մի աթոռ. ևս մի վերարկու. ևս 15 ոտբլի:

Ման. 2. Զպիտի շփոթել էլ շաղկապը էլ, այլևս մակրայի հետ, որ բացասական բայի հետ ցույց է տալիս դադարում, չկրկնվելը մի գործողության, կամ բացակայություն մի բանի, որ կար առաջ. ինչպես՝ էլ շխտեսց Արաբսը: Գնաց. էլ հետ չեկավ: Ըս այլևս չեմ կարող այդ տանել—Նույն նշանակությամբ դրական բայի հետ գործ են ածվում՝ դարձյալ, նսրից, էլի, ևս, որոնք կրկնություն են ցույց տալիս, ինչպես՝ Մի երկու ամիս ևս, և մենք կրթանվենք իրարուց:

2. Մասնական կապակցություն

307. Մասնական կապակցության մեջ երկրորդ խոսքը կամ խոսքերը արտահայտում են մասերը միեկնույն ընդհանուր մտքի, որ և նրանցով ամբողջանում է: Կապակցվում են հետևյալ բառերով.

1. Ուրը—որը, մեկը—մյուսը, մեկիլը. ոմանք—ոմանք. կեսը—կեսը. մասամբ—մասամբ. շատը—քիչը. կա ուր—կա ուր և այլն, որոնք ցույց են տալիս մի ամբողջի մասեր և դրվելով երկու կամ ավելի խոսքերի սկզբում, հաջորդ խոսքերն իմաստով իբրև մի ամբողջի մասեր կապում են նախորդի հետ: Օրինակ՝ Ունեմ նա երկու մատաղհաս աղջիկ. մինը խիստ տգեղ, մյուսը գեղեցիկ (Գ.-Ք.): Հավերժահարսները բերին անմահական սուրբ գինին. ով որ խմեց՝ ստացավ կյանք, փոխվեց բոլորովին. որը ոսկե քնար առավ. որը գրիչ թանկագին. որը հայտնի երգիչ եղավ. որը ճարտար վիպասան.—Ծիշտ է որ ասում են՝ աշխարհում բախտ կա. որին կհանդիպի, որին թույլ կտա (Ջիվ.): Տիրացունները հագան ժամաշապիկները. որը քշոցը վեր կալավ. որը՝ խաշվառը, որն էլ մոմերը բռնած՝ առաջ ընկավ.—Մաղիկներից մինն ասեց, թե՛ ես գլխացավի դեղ եմ. մեկելը թե՛ որտեղ ինչ ցավոտ մարդ լինի, ես նրան կլավացնեմ. մեկը թե՛ ով որ իմ տերևիցը ունենա կշտին, ինչ մուրազ անի՝ կկատարվի.—Մինը փշատու ճյուղքը կոացրած՝ նրա ծաղիկներն է ճյուղքով կտրատում, մեկելը դեղին ու կարմիր խնկածաղիկ է փեշը լցնում. մինը բացվենալուկի ծաղիկ է գիրկը լցրած բերում, որն էլ բուլիբուլի ծաղիկ (Պու.): Կառապանները մոտեցան վերջինիս և սկսան գովել՝ մեկն յուր «թռչկան ձիերը», մյուսն յուր «սլոդ կալասկան», երրորդն յուր «դինջ օմնիբուսը».—Մի տեղ

տիրում է անձրև, աղմուկ ու փոթորիկ, մյուս տեղ (մի ուրիշ տեղ) պայծառ արև, ջինջ կապուտակ և քաղցր հովեր.— Ճանապարհի մի կողմից բնկած էին հասուն արտեր... իսկ մյուս կողմից կանաչազարդ թումբեր.— Եթե մի կողմից շրջակա լեռներն՝ իրենց լայնաշիստ լանջերով՝ պինդ գրկած պահում էին գեղանի թագուհուն, մյուս կողմից էլ նրանց բարձրահայաց կատարները անհանգիստ կասկածով նայում էին դեպի հարավ.— Երիտասարդներից ոմանք մինչև անգամ իրենց ապագա գործունեության ծրագիրն առաջարկեցին, ոմանք էլ այդ ծրագիրը պակասավոր գտնելով՝ ավելի ընդարձակ խոստումների արին.— Այդ քաղաքում կային և ուրիշ հայ ուսանողներ, որոնք իրենց ազատ ժամանակը տնօրինում էին այլ կերպ։ (.) Ոմանք սիրում էին շափել փողոցները... ոմանք զբաղվում էին սովորական թղթախաղով... ուրիշներն այցելում էին հարուստ ընտանիքներին... մի մասն էլ ազատ ժամերը նվիրում էր...— Գյուղի դիրքը մասամբ սարահարթ և մասամբ զառիվայր էր.— Կանաչ ծառերի խումբը... երևում էր մասամբ եզերքին և մասամբ անշուք շինությունների ետևում (Մուր.):

2. Երբեմն—Երբեմն, մերթ—մերթ, մեկ—մեկ, ցույց են տալիս մի ժամանակի մեջ իրար հաջորդող կամ փոփոխակի կրկնվող գործողություններ կամ դրություններ։ Օրինակ՝ Աղստեր գարձյալ ընկերանում էր ճանապարհորդներին, երբեմն փոքրիկ ձորակներից անցնելով, երբեմն դաշտերի եզերքը քերելով.— Զարմանալի և տարօրինակ կին է այդ միանձնուհին։ Երբեմն այնքան մեղմ, քաղցր ու հեղահամբույր է... իսկ երբեմն այնքան լուրջ, սառն և բարձրահոն, որ...—Փոքրիկ մկանունքները... մերթ ուռչում, բարձրանում էին ու խուլ վշշոցով իրար վրա փլչում, մերթ գալիս, մոտենում բլրի ստորոտին... Նա մերթ արևից շողեր կորզելով՝ նրանցով փրփրուն ալիքներն էր ոսկեզօծում. մերթ խուսափուկ ամպերից ստվեր առնելով՝ լճի կապուտակը սպիտակ կամ գորշ սավաններով էր ծածկում.— Ուներ տարօրինակ հալացքներ, որոնք յուր խոսակիցներին մերթ զայրույթ և հաճախ՝ զվարճություն էին պատճառում (Մուր.):

3. Նախ, առաջ, նախ և առաջ, այժմ, հետո, ապա, նուսկ հետո, վերջը, վերջապես, ի վերջո, վերջիվերջո. առաջին — Երկրորդ — երրորդ և այլն. մասերի բաժանման հետ ցույց են տալիս և մասերի հաջորդությունն ըստ ժամանակի կամ տեղի։ Օրինակ՝ Այդ ծրագիրների մեջ մտնում էին նախ՝ գյուղական հասարակության իրավունքների պաշտպանությունը ...երկրորդ՝ լուսավորության գործի յիմնադրությունը... երրորդ՝ գյուղացու տնտեսական դրության

բարվորումն.—Աղատամտության գլխավոր հատկանիշը այն է, որ նախ՝ ներողամիտ աչքով նայես ընկերոջդ թերության և սխալանքների վրա. երկրորդ՝ ցանկանաս, որ նա ևս վայելե այն բարիքները, ինչ որ դու վայելում ես, կամ կցանկանայիր վայելել, և երրորդ՝ որ նրան էլ իրավունք տաս խոսելու կամ գործելու.—Ասում ես՝ Նոյի ապուլը չի՞ թողել, որ տունդ շինես: Առաջինը՝ ազդավր ո՞նց կարող էր արգելել քեզ քո տունը շինելու. երկրորդ՝ Նոյի ազդավր մինչև այսօր ապրո՞ւմ է, որ քեզ արգելի.—Քահանան, որ այսպիսի անակնկալ հարցի չէր սպասում, նախ շփոթվեց, ապա ինքն իրան դալով ժպտաց... Մի՞թե չէիք կարող նախ՝ այս ձողերի փոխարեն լայն տախտակներ շարել, երկրորդ՝ եթե ձողեր էիք շարում, ընտրեիք ուղիղ ձողեր և ոչ թե այս ծուռ ու մուռ ճաղերը. հետո նրանց տաշեիք, միմյանց մոտեցնեիք և ապա թե վրան հող լցնեիք: Նրա առաջ բացվում էր մի լեռնադաշտ, որի վրա ցրված էին մանր ու խոշոր բլուրներ՝ իրենց գլուխ ունենալով նախ՝ կրկնաթումբ: Ղոշդարը, որը տեղ-տեղ տակավին ծածկված էր կանաչով, ապա՝ Գեղամա հարազատ լեռները... վերջն՝ Սպիտակ լեռը.—Այսօր ես այստեղ երկու խիստ ուրախացնող անակնկալների հանդիպեցա. առաջին՝ ձեր եկեղեցու հրաշալի երգեցողությանը, ... երկրորդ՝ այս գեղեցիկ դպրոցական շենքին.—Նրեակայեցեք, շաբաթվա մեջ քսանեշորս դաս տղայոց կամ աղջկանց դպրոցում. այնուհետև դպրոցական մի քանի գործերի վրա անմիջական հսկողություն. հետո ուսուցչական ժողովներ. ապա արձանագրությունների կազմությունը (Մուր.):

3. Մեկնական կադակցություն

308. Մեկնական կապակցության մեջ երկրորդ խոսքով (կամ բառով) բացատրվում է առաջին խոսքի (կամ բառի) միտքը: Կապակցական բառերն են՝ այսինքն, այսինքն քե, իմա՛, այս է, այն է: Օրինակ՝ Համբերում են միայն թույլերն ու տկարները. այսինքն՝ մարդիկ, որոնք այս կամ այն շարիքը սեփական ուժով իրենցից հեռացնել չկարենալով՝ տանում են նրա պատճառած նեղությունները ստրկաբար.—(Նրանք) ներկայացնում էին իսկական ուսանողի տիպ, այսինքն՝ լինում էին անփութ լավ վարտքի նկատմամբ.—Աղելինային սա ճանաչում էր վաղուց. այսինքն՝ երբ դեռ ինքը գիմնազիոնի աշակերտ էր, իսկ նա ինստիտուտի փոքրիկ աշակերտուհի.—Բայց ես կարծում եմ, որ եթե այդպիսի մի կարգ

սահմանների, այսինքն՝ ամեն տուրք մատյանի մեջ արձանագրվեր, վատ չէր լինիլ.—Չեա կամենում զրկել քեզ նույնիսկ մի ավելորդ զվարճությունից, այսինքն որ ամառվա ամիսներում չընկերանա քեզ որդիդ.—Նրան հետաքրքրում էր ավելի լուրջ ու զրական խնդիր. այսինքն այն, որ յուր որդին... նոր ծախսեր է անում.—(Խոյակները) իրենց վրա կրում էին հյուանի ձեռքերի ճարտարության նշանները, այն է՝ զանազան քանդակներ.— Շտապեց առաջնակարգ վարսավիրայի մոտ յուր գլխի արտաքինը կանոնավորելու, այն է՝ խուզվելու և ածիլվելու (Մուր.):

Ման. Մեկնական խոսքեր կազմվում են երբեմն ու հարաբերականով. այն ժամանակ կապակցությունը լինում է ոչ թե համադասությամբ, այլ ստորադասությամբ: Օրինակ՝ Ես նոր սկսա խորհել զլիսավոր վտանգի մասին, որ էր՝ փոթորիկ ժամանակ ամպրոպների այս հայրենիքում գտնվելը.— Իմ հոգին կհրճվի երկնքում և ոսկերս գերեզմանի մեջ, եթե դուք... հավատարիմ մնաք իմ դավանության, որ է՝ սիրել ընկերը յուր անձից ավելի (Մուր.): Հմմտ. § 266. 3:

Գ. Տեղի և ժամանակի կապակցություն

309. Տեղի և ժամանակի կապակցության մեջ համադաս խոսքերից երկրորդը միանում է առաջինին տեղի և ժամանակի հարաբերությամբ: Կապակցությունը լինում է տեղի ու ժամանակի մի մակբայով կամ տեղ ու ժամանակ ցույց տվող մի գոյականով, որ վրան ունի մի ցուցական: Օրինակ՝ Ես երեկ թատրոնում էի. այնտեղ տեսա իմ բարեկամիս: Աղեղինային սա ճանաչում էր վաղուց. այսինքն՝ երբ դեռ ինքը գիմնազիոնի աշակերտ էր, իսկ նա ինստիտուտի փոքրիկ աշակերտուհի: (.) Այդ ժամանակ նրանք զրացինք էին (տե՛ս § 304. 2, ծան.). (Մուր.): Նա սկսեց կանոնավոր ու չափավոր կյանք վարել. այդ ժամանակից ի վեր նրա առողջությունը լավացավ:

Դ. Բաղդատության կապակցություն

310. Բաղդատական կապակցության մեջ պետք է դնել նաև երկու համադաս խոսքերի միացումը ձևի, այսինքն՝ որակի, չափ ու քանակի կամ աստիճանի հարաբերությամբ: Կապակցությունը լինում է մի որակ կամ չափ ու քանակ ցույց տվող ցուցականով, ինչպես են՝ այսպես, նույնպես, նույնքան, նույնչափ և այլն: Օրինակ՝ Անձրևին փոխանակում է փայլուն արևը, ցրտին՝ տաքությունը. այսպես՝ մարդուս կյանքի մեջ իրար հաջորդում են լացն ու ծիծաղը, երկյուղն ու հույսը:

6. Մակարերական կապակցություն

311. Մակարերական կապակցության մեջ համադաս խոսքերն ունին հիմունքի և հետևանքի կամ հետևության հարաբերություն: Կապակցությունը ցույց է տալիս՝

ա) Պատեաւ, երբ երկրորդ խոսքը լինում է առաջինի հիմունքը կամ պատճառը: Այս խոսքերը սակայն երբեմն առնվում են իբրև երկրորդական խոսքեր: Կապակցվում են՝

1. Վասնզի, զի, ըստ որում շաղկապներով, որոնք գործ են ածվում հնարանական ձևով: Օրինակ՝ Ինքն իրավամբ կրում է արարչի պատկերը. վասնզի կարողացավ «ինչն ստեղծել ոչնչից».— Այստեղից մինչև Բորժոմ պետք էր ճանապարհը շարունակել կառքով, վասնզի այդ ժամանակ դեռ չէր շինված երկաթուղու Բորժոմ տանող գիծը.— Անշուշտ արևը այրում էր դրսում, վասնզի թռչունները ձայն չէին հանում, բոլորը դարել, դադարել էին բունիկների մեջ.— Այս աշխարհում, այս մթոնոլորտում ես այլևս չեմ ապրիլ. զի ձեզանից հետո՝ նա ինձ համար պիտի դառնա կատարյալ դժոխք.— Ով կամենում է ազգի կենդանությունը զորացնել, նա պիտի գյուղը գա գործելու, զի ծառը ջրելու և ուռնացնելու համար՝ նախ նրա արմատները պետք է հագեցնել.— Նայելով դեպի արևելյան հարավ՝ թվում էր թե ծովակը շունի այլևս պատվար. ըստ որում հեռավոր Գարաարխաչի գոտին, ըստ սովորականին, ծածկված լինելով մըշուշով, անտեսանելի էր դարձնում այդ կողմի ցամաքը.— Մովակի ավելի հուզված ժամանակն իսկ նրա վրա երթևեկում են աներկյուղ. ըստ որում մինչև այսօր դեռ ոչ ոք այդտեղ վտանգի չէ հանդիպել.— Պետրոսը... խնդրեց, որ յուր համար անկողին պատրաստեն. ըստ որում հոգնած էր և ցանկանում էր վաղ քնել.— Չկային վարձու նավակներ, ըստ որում տեղն ամայի էր և բնակությունից հեռու (Մուր.): Շատերը չէին վստահանալ այդ հանդուգն քայլն անելու, ըստ որում Սարգիս աղան քաղաքի առաջին հաբուստն էր (Պռ.):

2. Ինչու որ, էնդուր որ (ընկուր որ), պատեաւ որ բառերով, միայն բարբառային ձևով: Օրինակ՝ Մկան նման հետ հետ էին գնում. ընդուր որ ձեռիս զորությունը տեսել էին (Պռ.): Երեխային ասին՝ ինչո՞ւ ես լալիս: Ասաց՝ ընդուր որ խոսքս անցնում է (Ա.): Ինչո՞ւ արթորը կանգնած է բակում, պինդ պինդ կանչում է իր կուկուրիկուն.— էնդուր որ վաղուց արևն է ծագել, բայց ծուլ երեխան դեռ չէ վեր կացել (Գ.-Ք.): Ինչո՞ւ այդ անունն եր տալիս

ներանց.— Էնդուր որ շոր, ամայի բաներ են... (Մուր.): Այժմ անհրաժեշտ հարկի ստիպյալ՝ ճշմարտությունը պարզել ոչ ամոթ համարիմ. ինչու որ ղավակիդ վրա ջանք գործ դրած եմ (Պո.):

3. Գրական լեզվի մեջ ստորադասական ուրովհետև շաղկապը. կապելով վերջադաս պատճառական խոսքերը, հաճախ առնվում է իբրև համադասական. ուստի և վերջադաս պատճառական խոսքը. իբրև անկախ համադաս խոսք, նախորդից բաժանվում է միջակե տով և նույնիսկ վերջակետով: Օրինակ՝ Երկիրը կլոր է և այդ պատճառով քանի սարը հեռու է լինում, այնքան էլ նա փոքր է երևում. ուրովհետև հեռվից մենք տեսնում ենք միայն նրա վերին մասը: Իսկ հետո որքան մոտենում ենք, այնքան նա մեծանում է. ուրովհետև հետզհետե տեսնում ենք նաև միջի և ապա վարի մասերը.— Այստամենայիվ, այս բոլոր պակասությունների հետ միասին, ճանապարհի լավ ընկեր էր. որովհետև սրտոտ էր, կամարար և սա կավապետ.— Բայց դու չես արել. ուրովհետև, ինչպես Մուքին ասում է, էշի շունիս.— Դրանք գյուղացիների տնակներն էին, որոնք սակայն չէին նմանվում մարդկային բնակարանների: (.) Որովհետև զուրկ էին պատուհաններից... (Մուր.):

բ) Հետևություն. երբ երկրորդ խոսքը լինում է առաջինի հետևությունը, լինի մի եզրակացություն թե իրական հետևանք,— իսկ առաջին խոսքը պարունակում է երկրորդի հիմունքը, լինի տրամաբանական, իրական կամ բարոյական հիմունք ու պատճառ, թե մի մտադրված հիմունք կամ նպատակ: Կապակցվում են՝

1. Ուստի, ուստի և, ուրեմն, ապա ուրեմն, հետևաբար, հետևվապես, այս պատճառով, այդ նպատակով, սրա համար բառերով: Օրինակ՝ Դու քո հանցանքդ խոստովանեցիր. ուստի ես ներում եմ քեզ: Ա-ն Բ-ից հարյուր տարի առաջ է մեռել. ուրեմն և (հետևաբար) նա չի կարող սրանից օգտված լինել: Քանի որ է շարունակ անձրև է գալիս. այդ պատճառով փողոցներն անտանելի ջելս են դարձած: Այս ջուրը գնալով պիտի մեծանա. ուստի որքան շուտ անցնենք, այնքան մեր օգուտն է.— Տների ներսը չէր զրավում մարդկանց. ուստի ժողովուրդը լցված էր զուրսը.— Տոթից, ըստ երևույթին, նա շատ էր նեղանում, ուստի և հաճախ գանդատվում էր.— Ծա հանցանք չեմ գործում, ուրեմն վախենալու էլ ոչինչ չունեմ.— Դժբախտաբար երիտասարդն էլ յուր կամքի տերն էր, ուրեմն և հեշտ չէր հետ կիցնել նրան յուր ընտրած ճանապարհից.— Եվ Կամսարյանն ունի թե՛ խելոք և թե՛ կարող ձեռքեր. ինչու, ուրեմն, չերվա, չորոնն այդ սիրելի ազգակիցներին.— Աշխարհում

համբերում են, առհասարակ, կամքի ույժ, հոգվո արիություն և սրտի կորով ունեցողները, հետևապես մեծ գործերն էլ ստեղծում են զրանք.— Բայց ուսանողն, հո գիտե՞ք, անձնիշխան է ամեն դեպքում, հետևապես և կարող նման հարցեր քննելու.— Նա այժմ իրեն չէ պատկանում, հետևապես և չէ կարող ծառայել յուր անձին.— Նա շտապ ավարտելու գրելիք է ունեցել, այդ պատճառով չէ եկել.— Պետրոսն, ինչպես հարմարություններ սիրող մարդ, չէր կամենում փոստի սայլակով ճանապարհորդել, որպեսզի չենթարկվի կայարանների քմահաճույքին. այդ պատճառով էլ ընտրեց «սլուղ կալասկան» (Մուր.): Հոռմի դիցաբանական պատմության և նրա գրականության մեջ ոչինչ կապակցություն չկա: Այդ պատճառով հոռմեական գրականությունն ազգային չէ, որովհետև առասպելական ժամանակների ժողովրդի ավանդությունների վրա՞ չի հիմնվել, ինչպես հունականը. սրա համար էլ ժողովուրդը Հոռմում երբեք մասնակից չէ եղել գրականության (Պալ.):— Ես ուզում էի ձեզ օգնել. դրա համար (այդ նպատակով) ձեզ մոտ եկա:

2. Որով և բառով, որ հարաբերական ու դերանվան գործիական հոլովն է և վերաբերում է նախորդ ամբողջ խոսքի բովանդակությանը: Օրինակ՝ Վահագն վիշապների հետ է կռվում և հաղթում նրանց, որով և վիշապաբաղ ասվելու արժանի եղավ (Պո.): Բոլոր այս խոցերը, կացարանները, ամբարներն ու միջանցքները ծածկված էին մի ընդհանուր, միապաղաղ կտուրով, որով և բոլորը միասին կազմում էին մի ծածկված ամբողջություն.— Հավերժ կտրանք քթով էին արել, որով և փխրուկ մասը շարժվելով՝ իջել էր ներքև.— Որովհետև տգետ են և անուսում, ուստի մնում են անզոր աշխարհի շարիքների առաջ. որով և մի կողմից բնությունն է նրանց զրկում, մյուս կողմից չար մարդիկն են կեղևորում (Մուր.):

2. ՆԵՐՀԱԿԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

312. Ներհակական խոսքերից երկրորդի կապակցությունն առաջինի հետ լինում է՝ ժխտական, տրոհական, սահմանափակող և հակադրական:

1. Ժխտական կապակցություն

Ժխտական կապակցության մեջ երկրորդ խոսքով մերժվում, վերացվում է առաջին խոսքի բովանդակությունը, որի տեղ հաս-

տատվում է երկրորդի բովանդակությունը: Կապակցությունը լինում է ոչ, ոչ քն—այլ, այլ ընդհակառակն բառերով: Կամ առաջին խոսքը դրվում է բացասական, իսկ երկրորդն սկսվում է այլ, այլ ընդհակառակն շաղկապով: Օրինակ՝ Դու ոչ քն պիտի խաղաս, այլ պարապես: Որդեսներ և հասկացող մայրը... յուր ետևից քաշ չի տալ մանուկին, այլ, ընդհակառակն, կհարմարացնե յուր քայլերը տղայի դողդոջուն քայլիկներին.— Աշխատող ձեռքը չի պտրիլ երբեք վարդալիր պարտեզ, այլ կերթա այնտեղ, ուր հողն անմշակ է.— Թոնիրը ոչ թե ուրիշների պես սրահում, այլ բակի մի անկյունումն էին գետեղել.— Արևի շողերը ոսկեզօծում էին կանաչը ոչ թե նրանց ջերմացնելու, այլ փայլեցնելու շափով.— Նա յուր պաշտոնը կատարում է ոչ թե իբրև գործակատար, այլ իբրև վանքի տեր և իշխեցող.— Պատմության մեջ հայտնի բազմաթիվ անձինք նշանավոր են դարձել ոչ այն պատճառով, որ իրենց անձն են սիրել, այլ որովհետև նվիրվել են հասարակաց բարվոյն.— Այդ հո իրենք չեն այդպես արել իրենց, այլ աշխարհի բռնապետությունը.— Չեմ չափազանցում, այլ ասում եմ ճշմարտությունը (Մուր.):

Ժխտական կապակցությունը կարող է և շուտ տված ձևով լինել. այն ժամանակ երկրորդ խոսքն սկսվում է և ոչ քն բառերով: Օրինակ՝ Դու պիտի պարապես և ոչ թե խաղաս: Չեն կարողանում ներել, որ այս սիրուն սոսիսները պատկանում լինին մի խեղճ գյուղացու և ոչ թե մի գեղանի իշխանուհու (Մուր.):

2. Ֆրոհական կապակցություն

313. Տրոհական կապակցության մեջ համադաս խոսքերը փոխադարձ ժխտական են, այսինքն՝ եթե մեկն ընդունվում է, մյուսը կամ մյուսները վերացվում կամ հերքվում են: Երկրորդ խոսքով սակայն առաջին խոսքն երբեմն էապես և ամբողջովին չի ժլխարարվում, այլ միայն երկու խոսքի մեջ ընտրանք է լինում, մեկը կամ մյուսը: Կապակցությունը լինում է՝

1. Կամ, և կամ, կամ քն, կամ քն չէ շաղկապով: Օրինակ՝ Ինչո՞ւ չասացիր, թե՛ լավ կլիներ, որ այս սոսիսները պատկանեին մեր հյուրընկալ Մուրիկ, կամ մի ուրիշ, քո կարծիքով ավելի ուսումնասեր գյուղացու.— Այդ դեպքում հանցավորը ոչ թե եղբ, այլ դու կլինիս, որ չես կապել անբանին, կամ քն քո հարևանը, որ չէ փակել յուր դուռը.— Կարող ես արևի հրավառ դունդը հեռացնել քո գլխից, կամ այս շիկացած ժայռերը հովանավոր ծառերի փոխել.—

Ի՞նչպես կարելի է, որ մարդ արարածը շխտես յուր նմանի հետ, կամ թե այդ խոսելը համարե ամոթ, պատիվ, կամ անպատվություն (Մուր.):

Փոխադարձ ժխտումը զորեղ արտահայտելու համար՝ հաճախ առաջին խոսքի սկզբում ևս դրվում է կա՛մ շաղկապը: Օրինակ՝ Դու կա՛մ պիտի պարապես, կամ գնաս զբոսներու: Կա՛մ սերն է դրա սլատճառը, կամ մահը: Շատ ման եկողը կա՛մ փորին կճարի, կամ շորին (Ա.): Կա՛մ կզտնեմ ճանապարհը և կամ ինքս բաց կանեմ (Մուր.):

Ման. Կամ շաղկապն երկու բառի, երբեմն և երկու խոսքի մեջ ունի նաև մեկնական իմաստ և նշանակում է՝ ուրիշ բառով, այլապես. օրինակ՝ Երևանը գտնվում է Զանգու կամ Հրազդան գետի վրա:

2. Թե շաղկապով, երբ տրոհական խոսքերը հարցական են, կամ ենթադրությամբ են ասվում: Օրինակ՝ Դու դա՞նդ պիտի սովորես, թե՞ պիտի գնաս զբոսներու: Ստեփանը կգա, թե Թորոսը, ինձ համար միեկունյն է: Նա մեզ քիչ թե շատ տեղեկություն է տալիս այդ մասին: Ես էլ նրանց թե մոտիկ, թե հեռու բարեկամ կհիշվեմ (Պու.),— մոտիկ թե հեռու, մոտիկ լինի թե հեռու— Ընկերս լուռ էր: Զգիտեմ համաձայնի՞ց ինձ հետ, թե՞ չկամեցավ անզոր երևալ իմ աչքում.— Համաձա՞յն ես ինձ հետ, թե՞ ոչ.— Նրանք միմյանց պատահելուց՝ սիրով ողջունում էին իրար, առանց նայելու թե ծանոթ են միմյանց, թե ոչ.— Զգիտեմ շրջապատիս մե՞ջ է անկեղծությունը պակասում, թե՞ իմ մեջ հավատը.— Անարգա՞նք էր այս՝ ուղղված իմ անկեղծ խոստովանությունը, թե՞ բարձրագույն ազնվության ապացույց (Մուր.):

3. Սահմանափակող կապակցություն

314. Սահմանափակող կապակցության մեջ երկրորդ խոսքն առաջինին հակառակ մակարերական է, կամ առաջին խոսքին մի հակադրություն ավելացնելով՝ չափավորում կամ սահմանափակում է նրա բովանդակությունը և նրանից սպասած հետևության առաջն առնում է: Օրինակ՝ Դու քո հանցանքդ խոստովանեցիր, բայց ես չեմ ներում քեզ: (Տե՛ս § 311. բ. 1): Առաջին խոսքի մեջ կարող է դրվել մի հաստատական եղանակական մակբայ կամ նույն իմաստով մի խոսք՝ արդարև, իրավ, իսկապես, ասենք, իրավ է, ճիշտ է և այլն: Կապակցությունը լինում է.

1. Բայց, սակայն, բայց և այնպես, բայց դարձյալ, և սակայն, այնուամենայնիվ շաղկապներով: Օրինակ՝ Ֆաթիթա՛ բեկը, իրավ է, մեզ կողոպտում է, բայց դարձյալ չենք կարող մերժել նրա բարեկամությունը.— Մերունի խաչոն կարդացած մարդ չէր. բայց կյանքը, փորձը, աշխարհը շատ բաներ սովորեցրել էին նրան.— Այդ իրավ է, որդի. բայց մի ուրիշ բան էլ կա. այն էլ պետք է իմանալ: Դու տեսնում ես ոչխարներին. այսքան մորթում են, այսքան փշացնում են. բայց դարձյալ նրանք աճում են, բազմանում են և ահագին հոտ են կազմում (Բաֆ.): Ես շատ հայ գյուղերում եմ եղել և միշտ էլ զրույցներ ունեցել գյուղացիների հետ. բայց ինձ երբեք չէ պատահել հայ գեղջուկ, որ ուսման և կրթության դեմ խոսեր.— Կան դեղեր, որոնք չեն բուժում սուր ցավ պատճառող հիվանդությունը, բայց առժամանակ թմբեցնում են սրա պատճառած կրակիծը.— Նրա դեմքի արտահայտությունը խիստ էր, բայց ոչ չար.— Այս ամենը երիտասարդի վրա ծանր տպավորություն թողին. սակայն նա լուռ էր.— Երկար անձրևը ծեծում էր դուրսը, երկար օդի մեջ շառաչում քամին, և սակայն Պեստրոսը քնած էր հանգիստ և չէր գգում նույնիսկ ցրտությունը.— Դրվատում ենք գուլթն ու բարեգործությունը և սակայն առանց ամաչելու հանում մեր եղբոր վերջին շապիկը.— Այս մտածմունքներն, արդարև, կնճռեցին իմ ճակատը. բայց ես անձնատուր չեղա նրանց (Մուր.): Լռել պետք է, բայց ոչ համբ լինել:

2. Միայն, միայն քե. երկրորդ խոսքով սահմանափակվում կամ չափավորվում է նախորդ խոսքի մեջ արտահայտված գաղափարը: Միայն քե շաղկապի տեղ միշտ կարելի է բայց դնել. վերջինիս տեղը նդհակառակն միշտ կարելի չէ միայն քե դնել: Օրինակ՝ Աջ կողմում երևում է այն ժայռը, որի տակ շինված է Բայազետ քաղաքը. բայց (կամ՝ միայն թե) քաղաքը ժայռի մյուս կողմը գտնվելով՝ չի երևում (Բաֆ.): Այդ տեղն, արդարև, բանաստեղծական գեղավայր էր. բայց (կամ՝ միայն թե) զուրկ չէր նաև գլուխներ թոցնելու հարմարությունից.— Ի՞նչ էին եփվում այդ սևակոլոլ ամաններում, հայտնի չէր. միայն թե (կամ՝ բայց և այնպես) Կամսարյանը նաչելով նրանց վրա՝ զգաց մի խոր զղվանք.— (Սենյակի) առաջին մասը փոքրիշատե մաքուր էր և պատի տակն ուներ սախտակաչեն մի թախտ. միայն թե այստեղից էլ փշում էր չափազանց սուր հոտ.— Հագուստը ոչնչով չէր զանազանվում վարդապետների հագուստից, որովհետև բաղկանում էր նույն մույգ-կապույտ կտավե կապալից, շալե գոտուց, կոշտ բրդե փարաջալից և խայտարդեմ

գուպաներից ու քոշերից: (.) Միայն թե վեղարի փոխարեն՝ գըլխին ծածկած էր գառան մորթու տափակ գդակ.—Այժմ նա դարձյալ ոչնչի մասին չէր մտածում և զբաղված էր դիտելով ճանապարհի նոր հանդիպող տեղերը... միայն թե Աղստևի կամրջին մոտեցած ժամանակ՝ նա մի վայրկյան մտածեց այն մասին թե... (Մուր.):

Ման. Փոխանակ մի պարզ խոսքի՝ լուկ, միայն բառերով, հաճախ սահմանափակող համադասություն է կազմվում ոչ այլ ինչ—բայց երե, երե ոչ. ուրիշ չ...—բայց եթե շաղկապներով, Օրինակ՝ Այժմ էլ ուրիշ բան չի մնում, բայց եթե թողնել և հեռանալ,— Այժմ մնում է միայն թողնել և հեռանալ, Կյանքը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե (կամ՝ եթե ոչ) սուգ ու լաց,— Կյանքը միայն սուգ ու լաց է: Դրանց դարձերը ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ փայտե անգարդ խաշկալ, շթե վարագույր, մի քանի հասարակ մոմակալներ.—Այդ թանգարան կոչվածը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ մի հասարակ խուց.— Մեր ամառանոցները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ մեր գավառի հովհար գյուղերը.— Յուր գործը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հագնվել... (Մուր.):

4. Հակադրական կապակցություն

315. Հակադրական կապակցության մեջ երկրորդ խոսքը լուկ հակադրվում կամ հանդիպադրվում է առաջինին իր հակառակ կամ տարբեր նշանակությամբ՝ առանց սակայն ժխտելու կամ սահմանափակելու կամ որևէ կերպ փոփոխելու նրա նշանակությունը: Կապակցությունը լինում է՝

1. Իսկ շաղկապով, որի հետ կամ առանց նրան, հակադրությունը որոշ շեշտելու համար, դրվում է ընդհակառակն: Հարցական խոսքերից առաջ իսկ շաղկապի տեղ կարող է դրվել հապա՛, բա՛: Օրինակ՝ Ծա գնացի, իսկ դու եկար: Աշխատողի համար ամեն ինչ հեշտ է. դատարկապորտի համար ընդհակառակն ամեն ինչ դժվար: Համեստությունը սիրելի է դարձնում, իսկ հպարտությունն ընդհակառակն ատելի: Նա տուն է գնացել, հապա դո՛ւ ինչ ես արել: Այրարատյան դաշտի հարավային կողմից սպիտակափառ Մասիսն է բարձրանում, իսկ հյուսիսային կողմից՝ քառազագաթ Արագածը: Ընկերս վերադարձել էր Մոսկվայից, իսկ ես Թիֆլիսից.— Ուտքերին ամրացրած էին կաշու տրեխներ. իսկ մեջքը սեղմած էր կտավի մի գոտիով.— Ծա դժվարությամբ էի ծիծաղս զսպում, իսկ Պետրոսն արդեն քա՛հ քա՛հ ծիծաղում էր.— Գոմի դուռը կրկահան եղած՝ ընկած էր, իսկ հորթանոցը, մինչև անգամ, զուրկ էր այդ բանից.— Մի կողմից բնությունն է նրանց զրկում, իսկ մյուս կողմից չար մարդիկն են կեղեքում.— Այդ ժամանակ նրանք դրացիներ էին. իսկ ծնողները՝ միմյանց բարեկամ.— Սևմյոնովկայից ճանա-

պարհը սկսում էր փոքր ինչ ցածրանալ, իսկ բնության շքեղությունները նվազում էին.— Քահանան ու Պետին բաժանվեցան նրանցից, իսկ տանուտերն յուր հյուրին առաջնորդեց դեպի տուն.— Ինձ երբեք չի պատահել հայ գեղջուկ, որ ուսման և կրթության դեմ խոսեր։ (.) Ընդհակառակն ամեն միևի փափագը եղել է այն, որ կարողանա ուսում տալ յուր որդուն (Մուր.):

Ման. Իսկ շաղկապի տեղ, երբ տարբերությունը կամ հանգիստությունը շատ զորեղ չէ, կարող է և շաղկապն ևս գրվել։ Օրինակ՝ Անհամբերությունը վնասում է ամենքին, իսկ (կամ՝ և) քեզ առավել ևս.— Նա հագած էր կոշտ կտավե շապիկ՝ կապույտ նաշուրի օձիքով, իսկ (կամ՝ և) դրա վրայից ևս զաղափ մի հնամաշ արխալուզ (Մուր.):

2. Մինչդեռ. հակադրության հետ ցույց է տալիս նաև ժամանակի գաղափար (§ 285): Օրինակ՝ Աշխույժ ու չափաճահարվող ձիուն մոտենում են երկյուղով ու փաղաքշանքով և հազիվ ուրեմն կարողանում են հեծնել. մինչդեռ համբերատար իշին ականջներից քաշելով՝ բարձում են միշտ որքան կամենում են.— Համբերությունը բարիք է արտադրում. մինչդեռ անհամբերությունից միայն չարիք է առաջանում.— Առաջին դեպքում դու արտահայտել ևս քո իսկական զգացմունքը, մինչդեռ երկրորդ դեպքում պիտի աշխատեիր վարագուրել այդ զգացմունքը և ասել այն, ինչ որ առհասարակ ընդունված է ասել... Նրանցից առաջինները (հարսները) երեսները սքողեցին, մինչդեռ վերջինները (աղջիկները) հետաքրքիր աչքերով նայում էին եկողներին.— Տեր Հայրը սակայն չըմբռնեց այդ ժպիտի նշանակությունը. մինչդեռ ուստա Պետին չկարողացավ լռել (Մուր.):

3. Ապա բե ոչ, բե չէ. այս շաղկապները դրվում են մի զեղչված պայմանական խոսքի տեղ, որ իր գլխավոր խոսքի հետ հակադրվում է համադասության առաջին խոսքին։ Օրինակ՝ Մարդ պետք է միշտ աշխատի հառաջադիմել. ապա թե ոչ (կամ՝ իսկ եթե չաշխատի հառաջադիմել) հեշտությամբ կհետադիմի։ Գործի վրա մտածիր, ո՞րդի, գործի վրա. թե չէ կոտներից շահ չի լինելու քեզ.— (Խոզը) թե կաթուկից բանից գտավ՝ կուտի, թե չէ, էն ա սաղ օրը խոխուլով ման ա գալու։ Եղածն էլ յուր շնորհիվն է որ կա. ապա թե ոչ... անշուշտ այդ եղածն էլ կմատնվեր կորստյան (Մուր.):

316. Համադաս խոսքերի հավելական, մասնական, ժխտական, տրոհական և հակադրական հարաբերություններն արտահայտվում են միայն համադասական, բաղճյուսական կամ ներհակական կապակցությամբ. այդ հարաբերությունները կարելի չէ ստորադասու-

թյամբ արտահայտելու Ընդհակառակն՝ տեղի, ժամանակի, բաղդատության, մակարերական, սահմանափակող, մասամբ և մեկնական կապակցությունների մեջ համադաս խոսքերն իրար հետ նույն հարաբերություններն ունին, ինչ որ զոդվածի մեջ տեղի, ժամանակի, բաղդատության և հիմունքի ու զիջական, մասամբ և վերադիր խոսքերը զխավոր խոսքի նկատմամբ. ուստի կարելի է ամեն այս տեսակի համադասական կապակցություն արտահայտել նաև զոդվածով, այսինքն զխավոր և երկրորդական խոսքերով: Համադասական կապակցությունը գերադասվում է այն ժամանակ, երբ տրամաբանորեն ստորադաս խոսքի բովանդակությունն առանձնապես շեշտվում է իբրև մի ինքնուրույն մտածություն: Օրինակ՝ Մենք երեկ գնացինք թատրոն, որտեղ էր և մեր բարեկամը.— Մենք երեկ գնացինք թատրոն. այնտեղ էր և մեր բարեկամը: Նա հենց նոր էր իր աշխատանքը վերջացրել, երբ ես մոտեցա նրան.— Նա հենց նոր էր իր աշխատանքը վերջացրել. այդ ժամանակ ես մոտեցա նրան: Ինչպես անձրևին փոխանակում է փայլուն արևը, ցրտին՝ տաքությունը, նույնպես և մարդուս կյանքի մեջ իրար հաջորդում են լացն ու ծիծաղը, երկյուղն ու հույսը.— Անձրևին փոխանակում է փայլուն արևը, ցրտին՝ տաքությունը. այսպես և մարդուս կյանքի մեջ իրար հաջորդում են լացն ու ծիծաղը, երկյուղն ու հույսը: Որովհետև դուքո հանցանքդ խոստովանեցիր, ուստի ներում եմ քեզ.— Դու քո հանցանքդ խոստովանեցիր. ուստի ներում եմ քեզ: Ես եկա ձեզ մոտ, որպեսզի ձեզ օգնեմ.— Ես ուզում էի ձեզ օգնել. դրա համար ես եկա ձեզ մոտ: Թեպետ և դու քո հանցանքդ խոստովանեցիր. բայց ես չեմ ներում քեզ.— Դու քո հանցանքդ խոստովանեցիր, բայց ես չեմ ներում քեզ: Մեկնական խոսքերի համար տե՛ս § 308 ծան.:

ԲԱԶՄԱԲԱՐԴ ԽՈՍՔԵՐ ԵՎ ՊԱՐԲԵՐՈՒՅՑ

317. Բազմաբարդ խոսքերը կազմվում են երկուսից՝ ավելի պարզ խոսքերից, որոնք բազմազան ձևերով կապակցվելով իրար հետ՝ մի ամբողջություն են առաջ բերում: Կարևոր ձևերն են՝

I Համադասությունը բազմաբարդ է լինում՝

1. Երբ կազմվում է երկուսից ավելի համադաս պարզ անկախ խոսքերից: Այսպես՝ բաղճյուսական կապակցության մեջ.

Վճարե՛ր դանդաղ ուղտերի նման,
 Նոր են ջուր խմած՝ ձորից բարձրանում.
 Քարոտ թիկունքից Չաթինդաղ լեռան
 Նոր է արևը պոռնգը՝ նանում.
 Դյուզում աղմուկով իրար են անցնում
 Կտեր ծայրերին կանաչք նավաքված.
 Վերքը դեպի քարափն են վազում
 Հրացանների կիսերից բռնած (Հովհ. Թում.):

2. Երբ համադաս խոսքերից մեկը կամ մի քանիսը կամ ամեն մեկը ինքը բարդ է, կազմված լինելով՝ ա) երկու կամ ավելի համադաս խոսքերից և բ) մի գլխավոր և մի կամ ավելի երկրորդական խոսքերից, որոնք իրենց կոզմից նույնպես կարող են երկրորդ կարգի երկրորդական խոսքեր ունենալ (տե՛ս § 254): Սրինակ՝*

Աշխատող ձեռքը, պարոններ, շի պտրիլ երբեք վարդալիր պարտեզ, առլ կերթա այնտեղ, ուր հողն անմշակ է և դաշտերը խոպան. ինչ ալ թրտինքը կթափե այդ հողում, ուրվեսզի ապագայում մխիթարվի այն մտքով, թե ինքն իրավամբ կրում է արարչի պատկերը. քվասնզի կարողացավ «ինչն ստեղծել ոչնչից»:

Շատերը սկսել են գործել ամենաաննպաստ պայմաններում. շարունակ արգելքների հանդիպելով. // բայց ուրվհետև ունեցել են հաստատուն կամք, / ուրվհետև անկեղծորեն սիրել են ժողովուրդը, ուստի և հաղթել են ամեն արգելքների և ստեղծել աշխարհում հոյակապ գործեր (Մուր.):

II Ստորագասուրյունը բազմաբարդ է լինում՝

Ա. Երբ գլխավոր խոսքն ունի երկու և ավելի երկրորդական խոսքեր, որոնք կարող են վերաբերել՝

1. Գլխավոր խոսքի տարբեր մասերին. օրինակ՝ Տունն, ուր նա մտավ տան տիրոջ առաջնորդությամբ, մի տարօրինակ շենք էր, որի նմանը նա չէր տեսած ոչ մի տեղ (Մուր.): Երբ գյուղի վերին ծայրը հասա, արևի առաջին ճառագայթներն ընկան մոտիկ բլրի վրա, որ ծածկված էր գեղեցիկ անտառակով (Մուր.):

2. Գլխավոր խոսքի միևնույն մասին, այն էլ՝

ա) Իբրև տարբեր տեսակի երկրորդական խոսքեր. օրինակ՝ Երբ հասա գյուղը, անմիջապես դիմեցի քահանայի տունը, որպեսզի կատարված դեպքի մասին տեղեկություն հարցնեմ:

* Համադասության գլխավոր մասերը նշանակված են / ձևով, երկրորդական համադաս մասերը՝ ձևով, համաստորագրաս խոսքերը / ձևով, իսկ երկրորդական (ստորագրաս) խոսքերի կապակցական բառերը շղատառով են նշանակված:

բ) Իրրե նույն տեսակի երկրորդական խոսքեր կամ համաստորադաս խոսքեր (տե՛ս § 251. 2). օրինակ՝ Նա ինձ հայտնեց, ին միայն եղբայրը գիտե իր մտադրությունը, իսկ հայրն այդ մասին տեղեկություն չունի։— Մույգ կապտագույն մի սփռոց, որ բավական մաքուր էր, բայց որն յուր գույնի ու հնություն պատճառով կեղտոտ երևաց հյուրին, նա փոքեց տախտակի վրա (Մուր.)։

Բ. Երբ երկրորդական խոսքերն ևս իրենց կողմից, ինչպես մի պիտավոր խոսք, ունին երկրորդական խոսքեր վերևում դրած ձև-վերով, — երկրորդ կարգի երկրորդական խոսքեր և այլն (տե՛ս § 254)։ Օրինակ՝ հետևյալ համադաս խոսքերից երկրորդի մեջ կան հինգ երկրորդական խոսքեր, որոնցից վերջինները երրորդ կարգի են. բացի այդ՝ կան նաև երկու համաստորադաս խոսքեր։

Երկար շտեկն ճանապարհորդությունը, քնպետ (1) Կամսարյանը կցանկանար, որ (2) մի քիչ երկարեր։ () // Որովհետև յուր նոր թամբի և աշխույժ ձիու վրա նա այնքան էր իրեն երջանիկ զգում = և փայլուն հրացանը, որ (1) ուսից կախած էր, այնպիսի մի հարգարժան առավելություն էր տալիս իրեն, որ (1) նրան թվում էր, քե (2) այդպիսի տրամադրությամբ ու պատրաստությամբ ուղևորություն կատարած ժամանակ՝ ինքն հոգավով ու սրբտով ավելի է «մեծանում», քան քե (3) էր իսկապես, / կամ ընդունակ դառնում կատարելու «մեծ գործեր», որոնց (3) մասին նա առաջ այնքան շատ երազում էր, / իսկ այժմ վախենում մինչև անգամ մտածել (Մուր.)։

Սա՛ն. Այսպիսի բազմաբարդ խոսքերով ասացվածը դանդաղանում և ծանրանում է և, եթե հաջորդական ստորադաս խոսքերի թիվը շատ է, նույնիսկ թուլանում ու մթնանում է. որովհետև երկրորդական խոսքերը հետզհետե հեռանալով գլխավորից՝ իրենց դիրքով արդեն աստիճանաբար աննշան են դառնում, և մյուս կողմից ընթերցողը դժվարանում է նրանց հարաբերությունն ու ամբողջությունն ըմբռնելու. Առանձնապես տաղտկալի է լինում ասացվածը, երբ հաջորդական ստորադաս խոսքերը լինում են որ հարաբերականով վերադիրների Պետք չէ մոռանալ, որ ասացվածի էական հատկությունը պիտի լինի պարզությունը, թեթևությունն ու բացահայտությունը. ուստի գեղադասելի են համեմատաբար կարճ ասացվածները, իսկ երկար բազմաբարդ ասացվածներն այնպես պետք է կազմված լինին, որ ամբողջությունը հեշտ և ճիշտ հասկացվի։ Բացի այդ՝ երկար ասացվածները պետք է որոշ չափով գեղեցիկ ու ներդաշնակ լինին, ունենան, այսպես ասած, կշիռ կամ կշռական ներդաշնակություն. որ առաջանում է մասերի մեջ որոշ համաչափություն կամ հավասարակշռություն պահելուց։

318. Բազմաբարդ խոսքերի մի առանձին տեսակն է պարբերույթը. դա խոսքերի մի ամբողջական շղթայի միություն է, որի

մասերը արվեստավոր կերպով այնպես են կապակցվում իրար հետ, որ մի հատ գլխավոր միտքը, որ զարգանում է ամբողջի մեջ, մինչև վերջն առկախ է մնում:

Պարբերույթի էական պահանջներն են՝

1. Պարբերույթը պետք է կազմված լինի երկու գլխավոր մասից, և այս մասերն այնպես պետք է լինին կամ այնպես դասավորված, որ մեկմեկու համար անհրաժեշտ լինին և իրար լրացնելով վերջում մի՛ լիակատար միտք և խոսքի մի ամբողջություն առաջ բերեն: Մասերի այս փոխադարձ անհրաժեշտությունն արտահայտված պիտի լինի առաջին մասի մեջ, որ իր ձևով և դրությամբ պիտի ակնարկի երկրորդ մասին, իբրև իր էական լրացմանը:

2. Պարբերույթի այսպիսի կազմության պատճառով՝ երեք, չորս և ավելի հավելական խոսքերի շարքը, ինչպես օրինակ § 317. I, 1 բերված հատվածը Թումանյանից, չի կարող պարբերույթ համարվել, քանի որ դրա մեջ ասացվածի միտքն առկախ չի մնում, և առաջին մասը չի ակնարկում և պահանջում մյուսները: Համադասությունից պարբերույթ կարող են կազմել միայն ներհակական և մակաբերական կապակցությունները, որոնք երկու մասից են բաղկանում, ինչպես և հավելական կապակցությունից ոչ միայն—այլև շաղկապով կազմվածները: Ստորադասությունից այն բոլոր զոգվածները, որոնց մեջ գլխավոր խոսքը երկրորդականից առաջ է դրված, ունին պարբերույթի պահանջած շննքը. որովհետև դրանց մեջ կա ասացվածի երկու մասերի ներքին և անհրաժեշտ հարաբերությունը, որ արտահայտվում է շաղկապներով, և երկրորդական խոսքի մեջ առկախ է մնում ամբողջի իմաստը, որ լրանում է վերջադաս գլխավոր խոսքով:

Այսպես ուրեմն կան համադասական և ստորադասական պարբերույթներ: Համադասական պարբերույթները նայելով երկու գլխավոր մասերի հարաբերությանը՝ լինում են՝ մակաբերական, ժխտական և այլն: Ստորադասական պարբերույթների մեջ առաջին մասը կարող է երկրորդ մասի նկատմամբ լինել՝ ենթակա, խնդիր կամ պարագաներ, վերջիններս էլ տեղի, ժամանակի և այլն. ուստի նայելով առաջին մասի հարաբերությանը երկրորդ մասի հետ՝ ստորադասական պարբերույթները կարող են լինել՝ տեղի, ժամանակի, բաղդատության, հիմունքի և այլն:

3. Պարբերույթ, ընդարձակ մտքով, կարող է համարվել ամեն բարդ խոսք, որի մասերն ունին պահանջված արվեստավոր կազ-

մությունը. օրինակ՝ «Այդ տեղն, արդարև, բանաստեղծական գեղավայր էր. բայց զուրկ էր նաև գլուխներ թոցնելու հարմարությունից» (Մուր.): Բայց այսպիսի փոքր ծավալով ասացվածները սովորաբար պարբերույթ չեն համարվում, այլ միայն այնպիսի բարդ խոսքերը, որոնց գլխավոր մասերն իրենք ևս բարդ են լինում. օրինակ սովորական ամենափոքր պարբերույթ է հետևյալը. «Արդարև կան ցավեր, որ չպետք է մոռանալ. բայց ո՞րքան շատ են և ա՛յն վշտերը, որ եթե չմոռանայինք, կյանքը մեզ համար կդառնար դժոխք» (Մուր.):

Պարբերույթի ընդարձակ ծավալը նրանից է առաջանում, որ գլխավոր մասերը մի մի կամ ավելի թվով երկրորդական խոսքերով դառնում են զոդված, կամ թե գլխավոր մասերից մեկը կամ մյուսը կամ երկուսն ևս բաղկանում են համանման կազմություն ունեցող համադաս մասերից, որոնք ասվում են անդամներ. Այս անդամների թվին նայելով՝ պարբերույթը կոչվում է երկանդամ, եռանդամ, քառանդամ, հինգանդամի և այլն. բայց միշտ էլ ամբողջ պարբերույթը յուր հիմնական ձևով ունի երկու գլխավոր մաս:

Պարբերույթն ըստ այսմ երկանդամ է, երբ երկու գլխավոր մասերից յուրաքանչյուրը մի մի զոդված են. եռանդամ է, երբ առաջին մասը մի զոդված է, իսկ երկրորդ մասը կազմված է երկու համադաս զոդվածներից, կամ ընդհակառակն առաջին մասն ունի երկու համադաս զոդված, իսկ երկրորդ մասը կազմված է մի զոդվածից կամ մի համադասությունից. քառանդամ է, երբ գլխավոր մասերից յուրաքանչյուրն երկու անդամից է կազմված, կամ մեկն երեք անդամ ունի, մյուսը՝ միայն մեկ և այլն:

4. Պարբերույթի մասերի և անդամների փոխադարձ հարաբերությունը հիմնված է նրանց տրամաբանական և շարահյուսական կապակցության վրա. բայց կատարյալ և գեղեցիկ պարբերույթի մեջ այդ հարաբերությունը աչքի պիտի ընկնի նաև ներդաշնակ ու կշռական շենքով, որ և հաճելի տպավորություն է թողնում: Դրա համար պետք է անդամները որոշ համաչափություն ունենան իրենց ծավալով. իսկ գլխավոր մասերի ծավալը պետք է հարկավ համեմատ լինի իրենց բովանդակության: Այսպիսի արվեստավորությամբ կազմված պարբերույթի մեջ, կարդալու ժամանակ, ձայնն առաջին մասի սկզբում ցածրից սկսելով՝ հետզհետե բարձրանում է և ապա դարձյալ հետզհետե իջնում, մինչև որ վերջում հանգրստացնող ավարտի տպավորություն է թողնում:

319. Պարբերույթը հատուկ է առավելապես վսեմ, հանդիսավոր խոսվածքին ու ճառերին: Սովորական գրվածքներին, լինին գիտական թե առօրյա կյանքի վերաբերյալ հոդվածներ ու նամակներ, պարբերական ոճը խորթ է. այսպիսի գրվածքների մեջ, որոնց համար պահանջվում է ամենից առաջ պարզություն ու ճշտություն, գործ են ածվում կարճ ասացվածներ: Գեղարվեստական երկերի մեջ սակայն գերադասելի է փոփոխակի գործածել երկար ու կարճ ասացվածներ, պարզ ու բարդ խոսքեր, լինին վերջիններս իբրև պարբերույթ կազմված, թե ոչ:

Մեր բանաստեղծներից օրինակելի պարբերույթներ կազմում է Հ. Հովհաննիսյանը, որից և ներքևում դրվում են մի քանիսը՝:

1. Պայմանական

(Երկանդամ)

Թե ոգևորվել կարող ես կրկին,==

Թե կարող ես դեռ կրակվիլ վշտից,—||

Սի՛րտ իմ շարատանջ, այս սուգն ահագին

Հերիք է, որ գու պատառվիս ցավից:

2. Առաջադաս ժամանակի խոսքով

(Երկանդամ)

Երբ ես ¹անհում եմ, որ ունայնասեր
Աշխարհը այսօր պսակում է փառքով
Նորան, որին ինքն հետո ²միտ ծաղրեր
Նախանձով վառված մի աղքատ հոգվով,—||
Ես կամենում եմ նայն կեղծ երեսին
Տալ ճշմարտության սուրբ խոսքն անկաշառ,
Իբր ահեղ փողի որո՞ւն՝ ականջին
Հասցնել մի մեծ, սոսկալի բարբառ՝
Հող էիր, ո՛վ մարդ, հող դառնաս դարձյալ:

* Պարբերույթի գլխավոր մասերը նշանակված են 1/2 ձևով. իսկ համադաս անդամները՝ — ձևով:

3.

(Եռանդամ)

Մինչ շուրջս աշխարհի ունայն հոգսերով
 Վխտում է ամբոխն անմիտ ու դատարկ
 Եվ զվարճանում է առօրյա փառքով,
 Մինչ վաղը դարձյալ նա ստրուկ է անարգ.==
 Մինչդեռ մրցելով Կեռում են կրքեր,
 Մեկին ստոր անկումն, մյուսին հաղթանակ
 Պատրաստել կամին անմաքուր ձեռքեր
 Լոկ շահախնդիր մարտի ընդունակ,—//
 Ես աշխարհ մոռցած, հեռու աղմուկից
 Կանգնած եմ առջևդ, ո՛վ սուրբ Տիրամայր. —
 Ականջս ազատ է մարդկանց շշուկից
 Սիրո բարբառոց լսելու համար:

Ման. 1. Այս պարբերությի գեղեցկությունը խանգարվում է նրանով, որ սկսված է մինչ բառով փոխանակ մինչդեռ բառով սկսվելու, ինչպես որ է երկրորդ անդամի սկզբում. եթե մինչդեռ բառով սկսված լիներ, այն ժամանակ իսկույն պարզ հասկանալի կլիներ, որ շորորոգ տողը մինչ շաղկապով չի հանդիպադրվում առաջին տողին իբրև առանձին անդամ, այլ է՝ մի երկրորդ կարգի երկրորդական խոսք:

4. Զիջական կամ տեղատվական

(Հինգանդամանի)

Թեպետ խեղդված եմ ես դաժան վշտից
 Իվ սիրտս մաշված անմիտ հույսերով.==
 Թեպետ մինչ այսօր խաբված եմ կյանքից,
 Կարոտ տեսնելու մի անկեղծ գորով.==
 Թեպետ դառնությանմբ հոգիս է լցված
 Եվ գանգատվում եմ շար բախտիս վերա,
 Որ այս աշխարհում ես միշտ հայածված՝
 Եվ ոչ մի սփոփանք ինձ համար չկա,— /:
 Բայց դու մի՛ հիշիր իմ դառն վիճակ,==
 Խաբիր ինձ դարձյալ շքեղ ցնորքով,==
 Թե դեռ ինձ համար փարնան արեգակ
 Կցուլա պայծառ, գոհար պսակով,
 Թե արծաթափայլ ամոթխած լուսին
 Գողտրիկ հայացքով դեռ ինձ կծպտի,
 Թե ծով-ծով աչերն աննման կուսին
 Սիրտս անուշ տենչով դեռ հուզեն պիտի...

Սան. 2. Ավելի հաշող կլինե՞ր, եթե վերջին խոսքը կապվեր և քն շաղկապով, որով պարբերությամբ հանգստացնող ավարտ կստանար:

5. Մուսաշագաս տեղի և ժամանակի խոսքերով

(Իննանդամանի)

Այս դատարկ կյանքի անմիտ խնշույթում,
Ուր աննպատակ անցնում են օրեր.==
Ուր ամեն վառ կիրք, ամեն սուրբ զգացում
Խեղդում են շնչին առօրյա հոգսեր.==
Ուր բաքոսական զեխություններով
Մաշվում է, թռչնում ծաղիկն հասակի.==
Ուր ունայն փառքի սին երազներով
Ջոհվում է բերկրանքն ազատ վիճակի.==
Երբ ոսկի հորթին տաճարներ կանգնած
Մենք վաճառում ենք և խիղճ և ամոթ,
Եվ նրա համար աստված մոռացած՝
էլ արդարության շենք քաշում կարոտ.==
Երբ մեր անզգա կուրծքին կախ տալով
Մի ցնորական պատվո բոժոժներ՝
Միրել ենք տալիս մեզ նենգ զգվանքով
Անարգ ըստրուկի թունոտ շղթաներ,— //
Հոգիս դառնացած, արցունքն աչքերիս,
Ես սլանում եմ մտքով այլ աշխարհ,==
Եվ ա՛յլ պատկերներ ահա առաջիս,==
Ա՛յլ երգի ձայներ ահա ինձ համար:

Սան. 3. Ավելի հաշող կլինե՞ր, եթե և շաղկապը փոխանակ վերջնների խոսքի սկզբում դրվելու՝ դրված լինե՞ր վերջին խոսքից առաջ: Տե՛ս նախորդ ծանոթությունը:

6. Պայմանական

(Հինգանդամանի)

Եթե Հայոց աշխարհի աշխարհագրական տեղադրությունն այնպես լինե՞ր, որ երկրի սահմանները պաշտպանված լինեին բնական պատվարներով.==եթե հայերն ունեցած չլինեին այնպիսի դրացիներ, որոնք շատ ավելի զորավոր և մեծ ազգ էին, քան հայերը, և շարունակ աշխատում էին Հայաստանն իրենց ձեռքի տակ առնել.==եթե մեր երկրի վրայով անցած չլինե՞ր ամեն մի նշանավոր աշխարհակալ.==վերջապես՝ եթե չլինե՞ր խուժադուժ ազգերի այն ահագին բազմությամբ զաղթականությունը, որ Հայաստանն ավերելով արևելքից անցնում էր դեպի արև-

մուտք,— // այն ժամանակ Հայոց երկիրը կծաղկեր մի խաղաղ քաղաքակրթության, որ ի բնե հատուկ է եղել հայոց ազգին:

ԿԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

320. Կետադրության նշանները դրվում են խոսքերի կամ բառերի միջև, մասամբ և բառերի վրա, և արտահայտում են կարեւոր դադարները խոսքի մեջ կամ ձայնի ելեւելն ու եղանակավորումը և կամ որեւէ կերպ բացահայտում են գրվածքի միտքը:

Կետադրության նշաններն են՝ ստորակետ (,), բութ ('), միջակետ (.), վերջակետ (.), գիծ (—), կախման կետեր (...), հարցական նշան (?), շեշտ (!), երկար կամ բացազանչական նշան (~), չափերտ (« ») և փակագիծ ():

Ման. Մի քանի դեպքերում ստորակետի, բութի ու գծի գործածությունները դեռ հաստատուն չեն. շատ անգամ այդ կետերը փոխանակում են իրար: Ներքևում նշանակված են այս փոխանակություններից միայն էականները:

321. Ստորակետ դրվում է՝

1. Համադաս բառերի կամ խոսքի բազմակի մասերի մեջ, երբ և շաղկապով չեն կապված. օրինակ՝ Առյուծը, վագրը, արջը գաղան են: Նա բարի, գեղեցիկ և հավատարիմ ընկեր է: Աղքատ, բայց հպարտ մարդ:

Ման. Վերադիր որական անվանների մեջ ստորակետ չի դրվում, երբ առաջին անվանը վերաբերում է ոչ թե միայն գոյականին, այլ գոյականին իր անվանով միասին: Օրինակ՝ Տարբեր նշանակություն ունի գրել՝ մի ահագին, սև արծիվ. մի քարե, սև տուն և մի ահագին սև արծիվ. մի քարե սև տուն. առաջին դեպքում նշանակում է՝ մի արծիվ, որ ահագին և սև է. մի տուն, որ քարե և սև է. իսկ երկրորդ դեպքում՝ մի սև արծիվ, որ ահագին է. մի սև տուն, որ քարե է:

2. Համադաս խոսքերի մեջ, երբ կարճ ու պարզ են, լինին շաղկապով կապված, թե ոչ: Օրինակ՝ Առունները խոխոջացին, ծառերն բողբոջ արձակեցին, օդը լի է ձայնով թռչնոց, «Քրիստոս հարյավ ի մեռելոց» (Գ.-Ք.): Նս վաղը պիտի գնամ, և դուք մի օրից հետո ինձ կհետևեք:

Միշտ ստորակետով բաժանվում են միավորյալ խոսքի բայերը, ինչպես նաև՝ և, ոչ միայն—այլև, ինչպես—նույնպես և, ոչ քե—այլ, կա՛մ—կա՛մ, քե—քե, քե՛ շաղկապներով կապված համադաս խոսքերը:

ա) Համադաս խոսքերից միավորյալ խոսքի (§ 304. 1, գ.) բայերից վերջինը, ինչպես և խոսքի բազմակի մասերից վերջինը, երբ կապակցված են և (ու) շաղկապով, ստորակետով չեն բաժանվում: Բայց երբ հաջորդ խոսքի ենթական փոխվում է, կամ և, ու կրկնվում են բոլոր համադաս խոսքերի կամ խոսքի բազմակի մասերի սկզբում, այս շաղկապներից առաջ ևս դրվում է ստորակետ. օրինակ՝ Աշտարակներից մեկի ղլխին նստած է ահագին, սև արծիվը և լուռ նայում է դեպի խորին անդունդը: Նա նստած է անշարժ, և նրա սրատես աչքերը որոնում են ձորի խորության մեջ ցանկալի որսը (Րաֆֆի): Նվ զուր տեղը ես տանջվում եմ, և հուզվում եմ, և դողում, և միմիայն թղթի վրա անմիտ կերպով խազխզում. ինձ ծաղրում են, և ամոթու կարժրում են իմ այտեր (Հովհ.):

բ) Կամ շաղկապից առաջ ոչ մի կետ չի դրվում, երբ գործ է ածվում բացատրական նշանակությամբ, ինչպես՝ Հրազդան կամ Զանգու (տե՛ս § 313. 1), կամ թե երբ կապում է երկու բառ ոչ այնքան ներհակական ժխտական նշանակությամբ, որքան ցույց տալով երկու բանի մեջ ըստ հաճույս ընտրություն. օրինակ՝ Վաղը կամ մյուս օրը կգանք ձեզ մոտ: Զպետք է ամեն բանի հավատալ, ինչ որ այս կամ այն մարդն ասում է:

3. Գլխավոր և երկրորդական խոսքերի մեջ, Օրինակ՝ Ինչ որ ցանկես, այն կհնձես: Ծս չգիտեի, որ նա եկել է:

ա) Միջադաս երկրորդական խոսքն երկու կողմից ստորակետերի մեջ է առնվում. ինչպես՝ Աստված, որ երկինքն ու երկիրը ստեղծել է, խնամում է իր արարածներին:

բ) Երկրորդական խոսքերը գլխավորից սովորաբար բուրով են բաժանվում, երբ գլխավոր խոսքի մեջ չկա մի ցուցական, որ ակնարկում է երկրորդական խոսքի իմաստին, և կամ երբ երկրորդական խոսքը գլխավորի հետ կապակցվում է առանց ստորադասական շաղկապի. օրինակ՝ Ով տեսավ՝ դարմացավ.—Արս՝ ինչ որ կուղես: Ասեք՝ ի՛նչ կանն ջուրն ընկածը:— Ույժ էլ չունիմ ես՝ նոցա պաշտպանեմ.— Դու մեկ դիր ականջ՝ ի՛նչպես ձայն կուտամ իմ համասարած ցրված հայերուն (Գ.-Ք.): Հմմտ. §§ 260. 1, 269:

Ման. Ստորադասական ու, քև շաղկապներից առաջ ստորակետ չի դրվում իրավ որ, իսկապես որ, ճիշտ որ, ընայելով որ, կարծեմ թե, կարծես թե, նայելով թե և նման կապակցությունների մեջ:

4. Հետադաս ածական, ինչպես և գործիական ու բացառական վերադիրներից առաջ և հետո, որոնք ունին մի երկրորդական խոս-

քի նշանակություն: Օրինակ՝ Քշնամին, անգոհ մեր բերած ծանր զոհերին, իր լիրբ նգոված ձեռքը կարկառեց... (Գ.-Ք.): Քաղցր է շնչել լեռնային օդը, տոգորված ծաղիկների անուշահոտությամբ (Բաֆֆի): Օրինակներ տե՛ս § 208. 1—4:

Ման. Երբեմն այսպիսի հետադաս վերադիրներն իրենց լրացյալից բաժան-
ում են բուրով կամ գծով, մանավանդ երբ ընդարձակ են. ինչպես՝ Բայց նա՝
Հիշտ հպարտ՝ մնաց հաստատուն (Գ.-Ք.—Բայց նա, որ հպարտ էր, մնաց հաս-
տատուն): Ուրիշ օրինակներ տե՛ս նույն § 208:—Վարդան—գորավար իր ազգեն
րնտրած, արյան դաշտի մեջ քաջ հանդիսացած, սրտացավ հայոց դառու վիճա-
կին, ոտք հանեց նոցա ընդդեմ գոռ պարսկին (Գ.-Ք.):

5. Միջանկյալ բառերից և միջանկյալ խոսքերից առաջ և հե-
տո. օրինակ՝ Ձեր հայրը, հավատացած եղեք, շուտով պիտի վե-
րադառնա: Օրինակներ տե՛ս §§ 258 և 259:

6. Կոչական անուններից առաջ և հետո, երբ խոսքի մեջ են
մտնում. իսկ երբ խոսքի սկզբում են և կամ վերջը, միայն ետե-
վից կամ առաջից է ստորակետ դրվում: Օրինակ՝ Միայն, գրա-
դետ դուք պարոններ, նախանձում եմ ձեր բախտին: Սի՛րևի՜ք,
օգնության հասեք:

322. Բուրը ցույց է տալիս՝ զեղչում, ուղղակի խոսք ու վկա-
յություն, թվարկություն, բացատրություն ու բացահայտություն.
ուստի բուր չդրվում է՝

1. Համադաս խոսքերից երկրորդի միջին, երբ մի բառ. գըլ-
խավորապես բայը, զեղչվում է. օրինակ՝ Գայլն ամպ օր կուզե,
դողը՝ մութ գիշեր: Երևույթներն առաջ բերելը բնության գործն է,
երևույթների քննությունը՝ իմացականության (Ա. Այտն.):

Ման. Երբեմն բուրի փոխանակ այս դեպքում դնում են գիծ. օրինակ՝ Մենք
խաղալիք թյուր փրկչեն ասվեցա՛ր, նեղի՛ն նեղի՛—ավետարանեն (Գ.-Ք.):

Բուրի գործածությունը գլխավոր և երկրորդական խոսքի մեջ
տե՛ս § 321. 3, բ.:

2. Ուղղակի խոսքերից առաջ, մանավանդ երբ ասել, հայտնել
բայերը զեղչված են, կապված լինին րն շաղկապով, թե առանց
շաղկապի: Ուղղակի խոսքն այս դեպքում սովորաբար չակերտ-
ների մեջ չի դրվում: Օրինակ՝ Իմ բարեկամն ասում էր՝ Շատ ցա-
վում եմ, որ չեմ կարող քեզ օգնել: Առածն ասում է՝ Մտոից ծա-
ռատակը հով կերևա: Չգիտես այն առածը, թե՛ խորամանկ աղ-
վեսն հրկու ոտքով է ընկել թակարդը: Եկան, թե՛ հայրդ եկել է,
շուտ արա, եկ: Տե՛ս օրինակներ § 276:

Ման. Անտեղի է քե շաղկապից հետո բուժ դնել, երբ ետևից գալիս է անուղղակի խոսք. ինչպես՝ Դու կարծեցիր թե՛ ոսկին մեծ բան է (Գ.-Ք.)։— Պետք է գրել՝ Դու կարծեցիր, թե ոսկին մեծ բան է։ Բայց երբ առանց քե շաղկապի է, պետք է երկու խոսքը բուժով բաժանել ըստ § 321. 3, բ. այսպես՝ Դու կարծեցիր՝ ոսկին մեծ բան է։

3. Թվարկություն ցույց տվող նախ, ապա, հետո, առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլ բառերից հետո, ինչպես և առհասարակ մի ընդհանուր գաղափարի մեջ մտնող մասնավոր առարկաները թվարկելիս. օրինակ՝ Նախ՝ անմեղությունը մեր խոստովանեց, ապա՝ շարերուն մեզ ի խաչ մատնեց (Գ.-Ք.)։ Աշխարհի հինգ մայր ցամաքներն են՝ Եվրոպա, Ասիա, Աֆրիկա, Ամերիկա և Ավստրալիա։ Երասխի մեջ թափվում են հետևյալ վտակները՝ Մուրց, Ախուրյան, Մեծամոր, Հրազդան և այլն։ Ներսիսյան դարու բանաստեղծներն են՝ Շնորհալի, Հովհաննես Սարկավազ, Գրիգոր Պահլավունի, Գրիգոր Տղա (Պալ.)։ Ուրիշ օրինակներ տե՛ս § 307. 3։

4. Մեկնական այսինքն, այն է, ինչպես (են), ու է, ու են, օրինակ քառերից հետո, ինչպես և առհասարակ այն խոսքերից կամ բառերից, որոնցով բացատրվում է նախորդ խոսքը կամ նրա մեջ լիզած մի բառ. օրինակ՝ Մի քանի նախդիրներ գրվում են հայցականի հետ, ինչպես՝ ի, առ, մինչև և այլն։ Խնդրի կամ առարկայի նկատմամբ բայերը բաժանվում են երկու տեսակի՝ ենթակայական և առարկայական։ Հայ պատմագրությունը շարունակում է մինչև վերջը հավատարիմ մնալ յուր գլխավոր սկզբունքներին, այն է՝ ճշմարտասիրությանն և ժամանակագրական ճշտությանը (Պալ.)։— Ուրիշ օրինակներ § 266. 3, § 308։

5. Բազմակի բացահայտչներից առաջ, որոնց թվարկությամբ բացատրվում է բացահայտյալը. օրինակ՝ Հայաստանի արգավանդ դաշտերը տարեցտարի առատությամբ տալիս էին բազմատեսակ բերքեր՝ ցորեն, գարի, բրինձ. հովիտներն էլ սնուցանում էին անհամար ընտանի կենդանիներ՝ ձի, ջորի, գոմեշ, ուխտար, այծ, եղև կով։— Թո՛մա Արծրունին պատմում է Արծրունյաց առաջին թագավոր Գագիկի բարեմասնությունները՝ քաջությունը, իմաստությունը և աշխարհաշինությունը.— Կիլիկիայի բնակիչների մեծ մասը հայ էին, իսկ մնացած մասը բաղկանում էր երկրի հին բնակիչներից՝ հույներից, ասորիներից և մահմեդականներից (Պալ.)։

Ման. Երբեմն այսպիսի դեպքերում, ինչպես և բացատրական խոսքերից կամ բառերից առաջ միջակետ, ստորակետ ու գիծ, կամ լուկ գիծ են դնում. օրինակ՝

վենետկեցիք կիլիկիայում իրավունք ունենին պարապելու ալևալլ բերքերի արտադրութայմբ,— այգեգործութայմբ, բամբակի, ձիթենու ու թթենու մշակութայմբ... (Պալ.)։ Հիշեց մանկության նա յուր օրերը—սիրելի ծնողք, եղարք, ազգականք (Գ.-Ք.)։ Հայոց նախարարները երկու գլխավոր դասի էին բաժանվում. ավագ և կրտսեր նախարարներ (Պալ.)։

6. Բացահայտչի առաջից և, Լթե խոսքի մեջ է ընկած, նաև ետևից. օրինակ՝ Արտավազդը՝ Տիգրան Բ-ի որդին՝ գերի տարվեցավ Եգիպտոս։

ա) Հաճախ խոսքի մեջ մտած բացահայտիչը, երբ մի կամ երկու բառ է, բացահայտչալից բաժանվում է բուլթով, իսկ ետևից ոչ մի կետ չի դրվում. օրինակ՝ Տեր հոր մեծ որդին՝ Հակոբը տանը չէր։ Սանատրուկի որդուն՝ Արտաշես մանուկի կյանքն ազատողը մի կին էր (Կ. Կոստ.)։

բ) Բուլթի փոխանակ բացահայտչի համար գործ է ածվում և ստորակետ. օրինակ՝ Վաղարշակը, հայոց առաջին Արշակունի թագավորը, քաղաքական կարգեր տվավ հայերին (Պալ.)։— Բացահայտչի օրինակներ տե՛ս § 41. 2, § 42, 178, 179. 1—8։

Ման. Երբեմն բացահայտիչը բացահայտչալից բաժանում են գծով, իսկ ետևից ստորակետ կամ բուլթ են դնում. օրինակ՝ Զեռքը բաժակ—նշան արյան Քրիստոսի.— Մեր լեզուն, մեր ծեսք—նշանք ազգության, երբեք չհիշվին ի մեջ մարդկության.— Երուսաղեմ—փառք հնության՝ լերանց վրա հանգչում էր (Գ.-Ք.)։

7. Բուլթով բաժանվում են դերբայ խնդիրները, երբ ունին մի քանի լրացումներ։ Օրինակ՝ Ազգն անտարբերութայմբ ականատես եղավ Արշակունյաց զահի անկմանը՝ առանց յուր կողմից մի ընդդիմություն ցույց տալու.— Հայ ժողովրդին Պարսից երկրի հետ կապելու և յուր նպատակներին ծառայեցնելու համար՝ Շահաբասն ամեն տեսակ արտոնություններ տվեց հայերին (Պալ.)։— Ուրիշ օրինակներ տե՛ս § 59, 60։

Ման. Երբեմն այս դեպքում բուլթի փոխանակ դնում են ստորակետ. օրինակ՝ Բայց շնայելով այս խորամանկ վարմունքին, (') հայերը չէին կարող մոռանալ իրանց հայրենիքը (Պալ.)։

8. Բուլթ դրվում է մի բառի վրա և լուկ բացահայտության համար, երբ պետք է ցույց տալ, որ սորոհված բառը ոչ թե հաջորդ բառին է պատկանում, այլ նրանից հետո եկող բառերին, կամ իրենից առաջ ընկնող բառերին։ Օրինակ՝ Տրդատ թագավորի՝ պարսիկների դեմ վարած պատերազմները։

323. Միջակետ դրվում է՝

1. Պարզ համադաս խոսքերի մեջ, երբ իրենց բովանդակությամբ թեև բավական մոտիկ են միմյանց, բայց երկար են և որոշ ինքնուրույնություն ունին: Երբեմն կարճ համադաս խոսքերն ևս բաժանվում են միջակետով: Օրինակ՝ Օրն էր տարածամ. մարտիկը դադարած. փողը հնչեցին՝ մարտին կատարած. մութը տարածվեց. աստեղք ցուացին. երկնից ցողն իջավ արնալից գետնին. մթնասեր թռչունք ձայներով խուպոտ գուշակում էին մարդկանց սուգ ու բոթ (Գ.-Ք.):

Շատ անգամ պարզ համադաս խոսքերի մեջ ստորակետ, միջակետ կամ վերջակետ դնելը կախված է գրողի մտածությունից: Ընդհանրապես միջակետ է դրվում, երբ թեև համադաս խոսքերը բավական երկար են, բայց վերջակետը խիստ շատ կլինի, իսկ ստորակետը խիստ քիչ: Վերջակետ է դրվում, երբ ցանկացվում է համադաս խոսքերին կատարյալ ինքնուրույնություն տալ (տե՛ս § 304. 1—2): Ստորակետ է դրվում, երբ համադաս խոսքերը կարճ կարճ են:

2. Բարդ համադաս խոսքերի մեջ, որոնք ունին երկրորդական խոսքեր. օրինակ՝ Ցածր նստի՛ր, որ բարձրանաս. բարձր մի՛ նըստիր, որ ցածրանաս:

3. Համաստորադաս խոսքերի մեջ, երբ թվով շատ են և կամ ունին երկրորդական խոսքեր: Օրինակները տե՛ս § 319. 3—6:

4. Բազմակի ենթակաների և այլն մեջ, երբ ունին երկրորդական խոսքեր: Օրինակ՝ Թշնամիների հարձակմունքները, որ ամենայն տարի կրկնվում էին. սովը, որ մեծամեծ կոտորածներ էր տեսնում. ամեն տեսակ արհավիրքներն ու տառապանքը, որոնց հետևանքն է ահագին խմբերով զաղթականությունը,— այս ամենը Հայաստանը զրկեցին և զրկում են բազմամարդությունից:

5. Միավորյալ խոսքի բայերի մեջ, երբ ունին երկրորդական խոսքեր, որոնք ստորակետերով են բաժանվում: Օրինակ՝ Տրդատը վերականգնեց հայոց թագավորությունը, որ իր հոր՝ Նոսրով Մեծի սպանվելուց հետո պարսից ձեռն էր ընկել. վրեժխնդիր եղավ իր հոր մահվանը՝ ավերելով Պարսկաստանի մինչև անդամ ներքին նահանգները. հրովարտակներով մի քանի անգամ հրամայեց, որ հայ ժողովուրդը ջերմեռանդությամբ պաշտե իր աստվածներին, որոնց պաշտամունքն արդեն թուլացել էր Հայոց աշխարհում. սուրբ Գրիգորին խոր-վիրապը ձգել տվավ, երբ իմացավ, որ նա իր հորն սպանող Անագի որդին է և քրիստոնյա է. վերջը՝ ս. Գրի-

գորին Վիրապից հանելով՝ նրա ձեռքով մկրտվեցավ՝ դառնալով բարեպաշտ քրիստոնյա, ինչպես և բարեպաշտ կռապաշտ էր, և ապա կործանեց բոլոր մեհյաններն ու կուստները՝ նրանց տեղը Քրիստոսի սուրբ խաչը կանգնեցնելով:

6. Ուղղակի խոսքից առաջ, երբ վերջինս դալիս է ասել և այլն բայերից հետո առանց շաղկապի: Օրինակ՝ Հուրը պլպլաց, աղջիկը կանչեց. «Իմ մեղաց համար Աստված ինձ պատժեց» (Գ.-Ք.):

7. Վերնագիրներից հետո:

324. Վերջակետ դրվում է ասացվածի վերջում, երբ խոսքըն ամբողջացած և վերջացած է լինում (տե՛ս § 250): Վերջակետով մի խոսք կատարելապես բաժանվում է մյուսից: Շատ անգամ վերջակետով բաժանվում են իրար հաջորդող կարճ կարճ խոսքեր կամ համադաս խոսքեր: Օրինակ՝ Երբեմն լեռնային զագաթից պոկվում է, ցած է գլորվում մի ահագին քարաժայռ: Նա կտրում է գետի ճանապարհը: Զրերի ընթացքը կանգ է առնում: Այդ միջոցին կատաղած Թարթառը ուռչում է, ուռչում է և հետզհետե անելով՝ հավաքում է իր ուժերը (Րաֆֆի):

325. Դիժ կամ անջատման գիծ դրվում է՝

1. Վերջակետից հետո, երբ մի շարք մտածություններ վերջանում են և հաջորդ խոսքով մի նոր շարք է սկսում, կամ ընդհանրապես անցում է լինում մի նոր առարկայի մասին խոսելու: Այսպիսի դեպքում սովորաբար նոր տողից են սկսում, կամ տողապլուխ են կազմում:

2. Վերջակետից հետո երկու անկախ խոսքերի մեջ, որոնք որևէ նպատակի համար (օրինակ՝ քերականության օրինակների մեջ) առանց ներքին կապակցության հաջորդում են իրար:

3. Նույն խոսքի կամ զոդվածի միջին, երբ խանգարվում է խոսքի սովորական կարգը կամ շարադասությունը, նույնպես գործողության արագություն կամ անակնկալ եզրակացություն կամ սուր հակադրություն ցույց տալու համար: Օրինակ՝ Ականջ եմ դնում — մի ձայն անմեկին խոսում է ինձ հետ: Նայում եմ առաջ — երկու ճանապարհ բաց է իմ դիմաց: — Հոգիս վկայեց — դու իմ հրեշտակն ես: Ես — ապուշ մատնիչ, բաժինս — տանջանք (Հ. Հովհ.): Լեզուն — մահաթույն ասացին մարդիկ, ճարտար խոսվածքը — շարության գործիր: — Քեզ սիրեց աշխարհը և սիրեց — իրոք: Երգ սիրում են — հոգևոր, խաղ սիրում են, — բայց անմեղ: Տես այս խղճուկ իմ կտրճիս — առույգ, պարկեշտ ու զիտուն,

բայց հորական փող շունենալով՝ հաճելի չէ ամենուն: Հազիվհազ ոտքը դրել էր շեմքին — «Ողջունք քեզ, Սահակ», ասաց դիակին: Իմ անունը, իմ հիշատակ — կկորչին: Վարդ էր տեսածդ, վարդ էիր երգում — փշից, տատասկից միշտ հեռի փախչում: Աստված, սրբ-տով որ բարի ես, մենք վար, դուն վեր—շատ հեռի ես (Գ.-Ք.): Մարդուս ամենաբարձր նպատակն է — մարդ լինել: Ուսանող Ա.-ն երեք տարի Պետերբուրգում շատ — կերել ու խմել է և — լավ մարսել:

4. Միջանկյալ բառերի կամ խոսքերի առաջից և ետևից՝ փոխանակ ստորակետի կամ փակագծի: Օրինակ՝ Մինչ իմ որդիք — ով գիտե — ծարավ, նոթի, անտերունչ, օտար աշխարհ հաժում եմ (Գ.-Ք.):

326. Ստորակետ ու զիծ դրվում է՝

1. Այս, այդ, այն, այս ամենը, այդ ամենը, բոլորը, անա՛ այս, անա՛ և այլն բառերի առաջ, երբ դրանցով ամփոփվում են առաջ թված մտքերը կամ առարկաները: Օրինակ՝ Բառերի կուտակու-թյուն, իմաստների հորդոթյուն, բացատրության խրթնություն,— ահա՛ այն հատկությունները, որ երևում են արաբական շրջանի հայ մատենագիրների երկասիրությունների մեջ (Պալ.): Նահախ չի իջնում երկնառաք ցողը, նահախ չի ծաղկում սևացած հողը,— այս են պաղատում աչքերը նորա (Գ.-Ք.): Տե՛ս նաև § 323. 4:

2. Գլխավոր և իր առաջադաս երկրորդական խոսքի մեջ, երբ երկրորդական խոսքը մեծ է և մանավանդ երբ բարդ լինելով իր մեջ արդեն ունի մի կամ մի քանի ստորակետ, և կամ երբ երկ-րորդական խոսքը մի քանի միջակետով բաժանված համադաս խոսքերից է կազմված: Օրինակ՝ Երբ որ հողից մարդ դարձա, երբ աստվածանից հարցա, թե ինչ վիճակ ես ուզում,— ասի՛ ուսանո-ղություն (Գ.-Ք.): Որովհետև մեր ույժերն ամեն օր սպառում ենք աշխատանքով ու շարժումով, մանավանդ որ այդ աշխատանքն ու շարժումը սաստիկ լարված են և մեր սնունդն էլ մենակ բավա-կան չէ մեզ կազդուրելու համար,— ուստի պետք է հանգիստը լրացնի սննդի պակաս թողածը:

Ըստ այսմ ստորակետ ու գծով բաժանվում են միշտ պարբե-րույթի երկու գլխավոր մասերը: Օրինակներ տե՛ս § 319:

Առաջադաս երկրորդական խոսքը, երբ կարճ զոդված է, վեր-ջադաս գլխավորից բաժանում են նաև բութով: Այս դեպքում սո-վորաբար սակայն ստորակետն է գործածվում: Օրինակ՝ Երբ որ

գնացի նրա մոտ, որպեսզի հետը խոսեմ մեր ձեռնարկության մասին՝ (,) նա ինձ հայտնեց...

327. Դիծը ոչ միայն ստորակետից, այլև միջակետից ու վերջակետից հետո է գրվում:

1. Երկու խոսքի մեջ, որոնց երկրորդն առաջինի պատասխանն է, գրվում է ստորակետ ու գիծ կամ միջակետ ու գիծ և կամ վերջակետ ու գիծ: Օրինակ՝

Ի՞նչ կարող ենք անել,— և ոչինչ:

Ի՞նչ կարող ենք անել.— և ոչինչ:

Ի՞նչ կարող ենք անել— Եվ ոչինչ:

2. Երբ երկու անձերի խոսակցություն է մեջ բերվում՝ առանց ասաց, պատասխանեց, հարցրեց և նման բառերի, մեկի խոսքը մյուսից բաժանվում է վերջակետով ու գծով. կամ, եթե այսպիսի փոխանակված խոսքերը նոր տողերից են սկսվում, ամեն մի անձի խոսքից առաջ գրվում է գիծ, իսկ ասաց, հարցրեց և այլն բառերը գրվում են ուրիշի խոսքի ետևից. օրինակ՝

— Դուք ա՛յն ըսեք ինձի, ո՛վ սագեր,

Թե դուք ըրած ունի՞ք երբեք քաջություն:

— Հապա նախնիքն մեր Հոռմն են ազատեր:

— Շատ լավ, բայց դո՛ւք ի՞նչ եք ըրեր, այն ըսեք:

— Մե՞նք, մենք ոչինչ:— Ուրեմն ինչո՞ւ պարծենաք (Գ. Այվ.):

328. Կախման կետեր գրվում են, երբ խոսքն ընդհատվում է, և գրողի միտքը առկախ կամ թերի է մնում, և կամ երբ պետք է սաստիկ զգացմունք ցույց տալ: Օրինակ՝ Ես կցանկայի... բայց ինչո՞ւ ցանկամ. դուրսով չէ գալիս մահը վերահաս (Հ. Հովհ.): Ի՞նչ անե՞նք... Ամոթ այսպես ասողին.— Ո՛վ հրաշք... դին իր ձեռքը կարկառեց (Գ.-Ք.):

329. Շեշտ գրվում է այն բառերի վրա, որոնց առանձին ույժ է տրվում. այսպես սովորաբար հրամայական եղանակի բայերի, կոչական անունների և ձայնարկությունների վրա. օրինակ՝ Ստրկի վիճակը չէ հավերժական:— Ո՛հ, լուսին, լուսին:— Զարթի՛ր, մանո՛ւկ իմ նազելի (Գ.-Ք.):

330. Հարցական նշան գրվում է այն բառերի վրա, որոնք ուղղակի հարցումն են պարունակում. օրինակ՝ Ո՛վ նազու

խաթուն, ինչո՞ւ ես տրտում, ինչի՞ ես կարոտ, ի՞նչդ է պակաս (Գ.-Ք.):

Երկրորդական խոսքի մեջ դրված անուղղակի հարցական բառերի վրա կամ ոչ մի նշան չի դրվում, կամ շեշտ է դրվում: Օրինակ՝ Տե՛ս՝ ի՛նչպես որդիքս պիտ վազեն ու գան:

331. Երկաբ կամ բացագանչական նշան դրվում է, երբ խոսքը բացագանչական եղանակով է արտասանվում և երբ բառը սովորականից ավելի երկարում է: Օրինակ՝ Պանդո՞ւխտ, հալածյա՜լ, եղբա՛րք, ո՛ւր դիմենք:— Հայո՞ց աշխարհիկ, բերկրության տեղիք, Հայո՞ց բնություն, ա՛խ, հայ մանկտիք, երանի՛ է ձեզ, ո՞վ որդիք փառաց (Գ.-Ք.):

332. Չակերտ դրվում է ուղղակի խոսքի սկզբից ու վերջից, երբեմն. մանավանդ ոտանավորների մեջ, բերված բնագրի ամեն տողի սկզբում: Օրինակ՝

Ոսկե թամբով ձին ասաց բեռնած եղան.

«Ես ձին եմ ձիավորին,

«Ոսկի աթոռ եմ թագավորին»:

Եզն պատասխանեց.

«Ես եզն եմ եզնավորին,

«Ոսկե աթոռ եմ ուղղորին.

«Ես շատեմ արտն ու գարին,

«Ագռավները պոչիդ տակին կշարվին»:

333. Փակագիծ դրվում է այնպիսի միջանկյալ խոսքերի կամ բառերի սկզբից և վերջից, որոնք առանձին և ուրույն իմաստ ունին և ասացվածին չեն վերաբերում, կամ շատ երկրորդաբար միայն պարզում են նրա իմաստը: Օրինակ՝ Ուրացող Վասակը (այսպես է անվանում նրան Եղիշեն) միայն յուր անձի և օգտի համար էր մտածում (Պալ.): Տե՛ս նաև § 258:

ՅՈՒՆԱՅԻՆ ԳՐԳԻՐ

1. *Adjacian H.*, Classification des dialectes arméniens, Paris, 1900.
2. Աճադյան Հր., Հայ բարբառագրություն. ուրվագիծ և զատագրություն հայ բարբառների, Մոսկվա. Նոր Նախիջևան, 1911:
3. Այտնյան Արսեն, Քննական բերականություն հայերեն լեզվի. հանդերձ ներածություն և հավելվածով, Վիեննա, 1866:
4. *Бозорджикан В. А.*, Очерки по языковедению и русскому языку, Казань, 1910.
5. Նույնի, Лекции по общему языковедению, Казань, 1911.
6. *Бозорджан А. К.*, Языковедение, С. Петербург, 1901.
7. *Brugmann K.*, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg, 1903.
8. *Karst Jos.*, Historische Grammatik des künikisch-armenischen, Strassburg, 1901.
9. *Курджикан В. А.*, Введение в языковедение, Казань, 1913.
10. *Мурр Н.*, Грамматика древнеармянского языка, С. Петербург, 1901.
11. *Meillet A.*, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1903.
12. Նույնի, Altarmenisches Elementarbuch, Heidelberg, 1913.
13. *Meise A.*, Введение в сравнительную грамматику, Казань, 1911. (Խարզմ. ֆրանսերենից):
14. Յովհաննան Ղ., Հետազոտությունը նախնական սովորելի վրայ, Ա. և Բ. Նառ., Վիեննայի, 1897:
15. *Ушаков Д. Н.*, Краткое введение в науку о языке, Москва, 1928.
16. *Paul Hermann*, Prinzipien der Sprachgeschichte, Halle, 1886.
17. *Поржезинский В.*, Введение в языковедение, Москва 1916.
18. *Roudet Léonce*, Elements de Phonétique generale, Paris, 1910.
19. *Schwarz Eduard*, Grundzüge der Phonetik, Leipzig, 1893.
20. *Толстой А.*, Основы языковедения, Одесса, 1910.
21. *Finck, Franz Nikolaus*, Lehrbuch der neo-armenischen Literatur-sprache, Vagarschapot—Mannag, 1907.
22. Ալեքյան Ա., Աշխարհարարի բերականություն, Վաղարշապատ, 1890:
23. Նույնի, Կրթարարի նախադաս յեռանդանություն, Վաղարշապատ, 1897:
24. Նույնի, Աշխարհարարի նշլոմները, Վաղարշապատ, 1908:
25. Նույնի, Հայրապետի նորվր մեր աշխարհարարում, Վաղարշապատ, 1909:
26. Նույնի, Հայերենի եղանակների մասին, Վաղարշապատում գրված, 1912. ԱԿՄ 2 և 3 (վերաբար և մարտ):

21. Նույնի, *Աշխարհարարի շաղախյալ սուրբուն, Վաղարշապատ, 1912*;
26. Նույնի, *Մեր ուղղադրություն մասին, «Արարատ» տմասդիր, 1913, ԱՆ 11 և 12 (նոյեմբեր և դեկտեմբեր)*;
29. Նույնի, *Ջեկուցում հայոց լեզվի ուղղադրության ուժեղման մասին, Էջմիածին, 1921*;
30. Նույնի, *Առաջնորդ հայոց լեզվի նոր ուղղադրության, Երևան, 1922*;
31. Նույնի, *Ուղղադրության ուժեղումը, Երևան, 1923*;
32. Նույնի, *Հայոց լեզվի ուղղադրություն, Թիֆլիս, 1922*;

Այս ցուցակի մեջ չեն ներգրավվում այն դարերը, որոնցից ստեղծվել են մեջբերվածքները:

Ֆ Ա Ն Կ

Էջ

Ներքին խոսք	V
Առաջաբան	I

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՆԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

II. Լեզվապահ իրավություններ

1. Բաների հնչյուններն ու նշանակությունները	3
2. Բաների նյութական ու ձևական նշանակությունները: Բուն և ձևական մաս: Բառապարզություն և նշանակության բառեր	3
3. Բառափոխության ձևական մասեր և բառաձևեր	6
4. Ածականական և արժատական բայեր: Արժատական բառեր և բառերի արժատներ	8
5. Բաների կապակցություն և ձևեր	10
6. Լեզվական իրավությունների փոփոխությունը	11
7. Ինչից է առաջանում լեզվի փոփոխությունը	12

III. Խոսվածքի գերծուցություններ

8. Պատկերացումներ և իրենց զուգորդությունը	13
9. Լեզվական պատկերացումների զուգորդությունները	16
10. Ընդհանուր պատկերացում: Բաների բնօրինակ և նույնիսկ կախությունները	21
11. Հոգևորական գաղափարներ և խոսք	22
12. Բաների զուգորդություններ	24
13. Նյութական կամ իրական նշանակություն ունեցող բառերի կերպ մեծ խմբեր: զոյական, ածական և բայ	25
14. Գոյականների նյութական և ձևական խմբերը	29
15. Բայերի նյութական և ձևական խմբեր	32
16. Բաների կապակցություն և ներքին խմբեր	34
17. Անսյուղիական կազմություններ	35

IV. Լեզվի փոփոխություններ

18. Անշատական լեզուներ	38
19. Անշատական լեզվի փոփոխություններ	41

20. Լեռնալուդիական նոր կազմություններ	42
21. Լեզվի փոփոխությունը անհատական լեզուների փոփոխության ազդեցությամբ	44
22. Լեզվի փոփոխությունն ուրիշ լեզուների ազդեցությամբ	46
23. Բարբառներ	51
24. Բնականորեն կրական լեզու	58
25. Յեղակից լեզուներ	59

Գ. Լեզվաբանության մասին

26. Լեզվաբանության նյութը և ուսումնասիրության եղանակը	62
27. Լեզվաբանության հիմնական նշանակությունը	64
28. Լեզվաբանության պատմություն	66

ԵՐԿՐՈՐԴ ՍԱՍ

ԻԱՌՆԵՐԻ ՀԵՉՅՈՒՆՆԵՐԸ

(Հեշաբանություն)

Ա. Հնչյունների արտաբերությունն ու տեսակները

29. Պոսթի դրժարանները	71
30. Հնչյունների տեսակներն ըստ ձայնի և աղմուկի հարաբերության	73
31. Հայտնի լեզվի ձայնավորներ և նրանց աշտարակությունը	75
32. Բաղաձայնների տեսակներն ըստ արտաբերության եղանակի և տեղի	80
33. Հայոց լեզվի բաղաձայններն ու նրանց արտաբերությունը	91
34. Բարդ բաղաձայններ	84
35. Հայոց լեզվի բաղաձայններ	85
36. Վանկային և անվանական հնչյուններ և երկարաբաններ	86
37. Հայերենի երկարաբանները, հիստամյն Յ (Ի) և բաղաձայն] (յոտ)] հնչյունները	88
38. Բառերի արտաբերությունն և նկումն ու վանկեր	90
39. Բառի և խոսքի շեշտեր և ամանակ	95

Բ. Հնչյունների փոփոխությունը

40. Հնչափոխություն	97
41. Հնչյունների ետևադասությունը	97
42. Հնչյունների շրջում	98
43. Հնչյունների կորուստ որոշ բառերի մեջ	100
44. Հնչյունների ավելացում որոշ բառերի մեջ	101
45. Ձայնեղ հնչյունների անձայն դառնալը և ընդհակառակն	102
46. Կից կամ մոտիկ հնչյունների առնմանումն Տարնմանում	103
47. Նայ Բ հնչյունի և զատնալը և ընդհակառակն	103
48. Հնչյունների կորուստ և նոր հնչյունների ձագում լեզվի մեջ	105
49. Բառաշարի տեղափոխություն	106

50. Սղումներ շեշտի տղեցությունք	107
51. Երկրաբառների պարզումք	111
52. «Ի» հնչյունի և «Ո» ձայնավորի փոխվելը «Վ» հնչյունի	116
53. Պարզ Ն, Ո ձայնավորների երկրաբառում	119
54. Է և Ե ձայնավորների նույնացումն և փոխվելն ի ձայնավորի . . .	118
55. Անվանական Յ ձայնավորի ավելացում երկու ձայնավորների մեջ .	115
56. Յ հնչյունի փոխվելը շ հոգադի	120
57. Ուղղադրություն	120

ԵՐՐՈՐԴ ՍԱՍ

ԲԱՌՈՐԴ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (Իմաստարանություն)

Ա. Բառերի տեսակներն ըստ նշանակության

58. Բառերի երկու խումք	127
59. Միջարկություններ	127
60. Դադափար ցույց տվող բառեր	128
61. Խոսքի մասեր	129
62. Խոսքի մասնիկներ	130
63. Բառերի ընդհանուր և հատուկ նշանակությունները	131

Բ. Բառերի նշանակության փոփոխությունը

64. Բառերի նշանակության փոփոխությունը	137
65. Բառերի առումները կամ զանազան նշանակությունները	138
66. Բառերի նշանակության փոփոխությունն իրեն նշանակող մեղակայ- վելի փոփոխության	141
67. Սեռի անվան գործածությունն իրեն տեսակցող անհատի անուն և ընդհանրացան	142
68. Բառերի փոխորեքական նշանակությունը նշանական գոյություն թյամբ	144
69. Բառերի նշանակության փոփոխությունը կցորդական գոյություն թյամբ	148
70. Գարձվածներ	151
71. Համահուն բառեր	152
72. Նույնանիշ բառեր	154
73. Բառերի կորուստ	157
74. Նույնանիշ բառերի տարբերակումը	159
75. Նույն բառի կրկնակներ և նրանց տարբերակումը	162
76. Իմաստարանություն	167

ՃՈՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԹՔՈՒՆ

Ա. Բառերի տեսակներն ըստ կազմաւորւման

77. Բաղադրուածքային	167
78. Հին և նոր բաղադրութիւններ	167
79. Բաղադրութեան ստեղծմանը	169

Բ. Հարադրական և կցական բարդութիւններ

80. Հարադրական բայեր	170
81. Կցական շարքութիւնն հարադրական բայերից	174
82. Բաղնյութական հարադրութիւններ	175
83. Կցական բարդութիւններ բաղնյութական հարադրութիւններից	177
84. Կցական բարդութիւններ փոխադրի և իր զոյականի, այլև ուրիշ հարադրական կազակցութիւններ	178
85. Կրկնավորներ	180
86. Հնչյունների փոփոխութեամբ կրկնավորներ	182
87. Կցական բարդութիւններ կրկնավորներից	182
88. Կրկնավոր կամ կրկնական բայեր	183
89. Նախդրափոփ կազմութիւններ	184
90. Նախդրավոր բայեր	184

Գ. Իսկական բարդութիւն

91. Ընդհանուր կանոն	189
92. Հոգակապ	190
93. Բարդութիւններ առանց հոգակապի	193
94. Բարդութեան առաջին անդամը	195
95. Չայնափոխութիւն	198
96. Բաղաձայնների փոփոխութիւն	201
97. Բաղադրիչ անդամների շարանյութական հարաբերութիւն	201
98. Ա. Գոյականների, ածականների ու բայարմատների բարդութիւն զոյականների հետ	202
99. Բ. Գոյականների ու ածականների բաղադրութիւնն ածականների հետ	203
100. Գ. Գոյականների և ածականների բաղադրութիւնն մի բայարմա- տի կամ բայարնի հետ	204

Դ. Առաջադիրներով բաղադրութիւններ

101. Առաջադիրներ	207
102--129. Առանձին առաջադիրներով կազմութիւններ	209
130. Բացասական մասնիկներ	220

Ե. Ածանցում

131. Բարդութեան միջնադամը և պարզ բառեր	222
132. Ածանցական մասնիկների ծագումը հնչափոխութեամբ	224

133. Ածանցիկների ծագումն առանց նշագրիթության	229
134. Ածանցական մասնիկների ծագումը երկու մասնիկների միացումից	233
135. Հնացած նորովական և բայական ձևեր	236
136. Վերջածանցների բաղմադրան ձևական նշանակությունները	238

Չ. Անվանական վերջածանցներ

137. 237. Ասանձին վերջածանցներով կազմություններ	237

Է. Գերբայական վերջածանցներ

238. Բայաճնի ածանցիկ	242
239. Անորոշ գերբայի կազմությունը՝ Քարացած կամ մեռած կազմություններ	244
240. Անվանաձանց բաժիկ և բայաձանց անուններ	247
241. Բայաձանց բաժիկ	247
242. Ենթակայական գերբայ	249
243. Անկատար գերբայ	249
244. Անցյալ գերբայ	249
245. Ապառնի գերբայ	249

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԲԱՌԱՋԵՒՄԻ (Չկարանություն)

Ա. Բայերի ձևերը

246. Թերում	297
247. Բայերի դեմքերը	297
248. Բայերի ժամանակները	299
249. Բայի կերպերը	~~299~~
250. Բայի եղանակները	300
251. Բղձական եղանակ	303
252. Բղձական եղանակի ծագումը	305
253. Հավելավոր բայերի Սահմ. ներկա և անկատար անցյալ ժամանակները և ստորագասական	309
254 - 255. Հիամ—Հինամ բայով բաղադրված Սահմ. ներկա և անկ. անցյալ և Ստորագասական	311
256. Անորոշ գերբայով և Հեմ բայով Սահմ. ներկա և անկ. անցյալ	312
257. Հիամ, Հիս անկատար գերբայներով և Հեմ բայով Սահմ. ներկա և անկատար անցյալ	313
258. Հիու մասնիկով Սահմ. ներկա և անկ. անցյալ	315
259. Հիհամ, Հեայ, Հիոյ բառերով Սահմ. ներկա և անկ. անցյալ	316
260. Մանկության և կարելիական բղձականներ կամ բղձական ու. ենթադրական եղանակներ արևելյան աշխարհարարում	326
261. Հարկադրական եղանակի Հիսի եղանակիչ	327
262. Ներկայի րնի ժամանակներ	328

253. Կատարյալի բնի ժամանակներ	330
264. Բաղադրյալ ժամանակներ	333

Բ. Գոյականների ձևերը

265. Հոլով և թիվ	334
266. Հոլովական ձևերի դիփոխումը	334
277. Ուղղակիան իբրև կոչական և հայցական	335
278. Հոգնակի թվի «եր», «ներ» մասնիկներ	336
279. Տրական իբրև հայցական	337
280. Սեռական-տրական	338
281. Հոլովների կազմությունը	340
282. Շեղմաներ	344
283. Զայնադիտություն	347

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԿԱՎԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐ

(Շարանյուսություն)

284. Սոսրի կազմությունը և շարանյուսության խնդիրը	351

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻ ՇԱՐԱՆՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հատա-արան	357
Շարանյուսություն	359

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՎԱԾ

ԲԱՌԵՐԻ ՇԱՐԱՆՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

I Բառերի պաշտոնը խոսքի մեջ

Խոսքի մասին ընդհանրապես	359
Բառերի տեսակները	360
1. Բայ	361
2. Հրաջական բառեր	
Գոյական, ածական, մական	363
Խոսքի մասեր	365
3. Կապակցական բառեր կամ խոսքի մասնիկներ	366
Խոսքի մասերն առանձնապես	
1. Բայ-ստորոգյալ	
Բայ-ստորոգյալ և ստորոգելիական վ' ապի	366
ա. Ստորոգյալ	367
բ. Ստորոգելիական վերադիր	369
2. Ենթակա	370
Ունենթակա խոսքեր	371
3. Քնդիր (բայերի սկզբ)	373

4. Պարտադարձ	379
5. Վերադարձ	382

ԽՈՍԻՒ ՍԱՍՆԻՔԻ ՀԱՐՃԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ստորագատու թյուն	384
Բայ և բայի լրացումներ	393
Ուսման կողմնակի մասեր և կողմնակի լրացումներ	393
2. Համադատու թյուն	
Խոսքի բազմակի մասեր	396

ii Բառերի կապակցությունը խոսքի մեջ

Կապակցության տեսակներ	397
Ա. Հոլովների նշանակությունը և կիրառությունը	399
Ուղղական հոլով	399
Ստորոգելիական վերադիր	400
Կողմնակի ենթակա	401
Ուղղական վերադիր	402
Կոչական	410
Հայցական	411
Ա. Տեղի հայցական	412
Բ. Ժամանակի հայցական	413
Գ. Չափ ու քանակի հայցական	414
Դ. Նպատակի հայցական	415
Ե. Կրող խնդրի հայցական	417
Զ. Ներդրական հայցական	418
Սեռական	419
Ա. Ստացական սեռական	420
Բ. Մտղման սեռական	421
Գ. Ենթակայական սեռական	422
Դ. Ենթակայական սեռական	423
Ե. Մասնական սեռական	424
Զ. Պարունակության սեռական	425
Է. Տեղի և ժամանակի սեռական	426
Ը. Գնի և ուղիքի սեռական	427
Թ. Որակական սեռական	428
ԺԱ. Բացահայտող սեռական	429
Զրական հոլով	428
Ա. Մատուցման տրական	428
Բ. Շահի տրական	433
Գ. Նպատակի տրական	437
Դ. Կրող խնդրի տրական	437
Ե. Ներդրական տրական	441
Բացասական հոլով	448
Ա. Չատական բացասական	448
Բ. Մտղման և նյութի բացասական	449

Կ. Մասնական բացառական	419
Դ. Ներգործող խնդրի բացառական	430
Է. Պատճառի բացառական	430
Զ. Բազմադասական բացառական	432
Ը. Սահմանափակման բացառական	432
Թ. Պատմական բացառական	434
Ժ. Տեղի բացառական	434
Ժ. Ժամանակի բացառական	434
Դործիական հոլով	437
Ա. Միջոցի գործիական	437
Բ. Հիմունքի գործիական	437
Գ. Ներգործող խնդրի գործիական	439
Դ. Սահմանափակման գործիական	439
Ե. Պարառական գործիական	440
Զ. Տեղի գործիական	440
Ը. Ժամանակի գործիական	441
Թ. Ձևի և միասնության գործիական	442
Ժ. Չափ ու քանակի և զննի գործիական	443
Ներգոյական հոլով	444
Ա. Տեղի ներգոյական	444
Բ. Ժամանակի ներգոյական	445
Գ. Սահմանափակման ներգոյական	445
Անբույժ գերբայ	449
Բ. Պապերի նշանակություն և կիրառություն	
Հախազություն և հետադուրություն	471
1. Իսկական կապեր	472
2. Անիտական կապեր	474
Անկապակցություն	475
Դ. Պատճառություն	477
1. Ենթակա և բայ	478
2. Ենթակա և ստորոգյալ ու ստորոգելիական վերագիր	503
3. Բացահայտիչ ու բացահայտյալ	509
4. Մականուն ու անուն	512
Հոգերի գործածությունը	519
5. Դժբանություն և անուն	528
Կ. Նարադասություն	532
1. Բայ և բայի լրացումներ	533
2. Կողմնակի լրացումներ	539
3. Համադաս բառեր	548

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՎԱԾ

ԽՈՍՔԵՐԻ ՇԱՐԱՆՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

I ԽՈՍՔԵՐԻ ՎԵՐԱԿՆԵՐԸ

Համառոտ և ընդարձակ խոսքեր	550
Դրական և բացասական խոսքեր	551
Հաստատական և հարցական խոսքեր	553

Խոսքերի տեսակներն ըստ բայի եղանակների	337
Բայի եղանակները, ժամանակները և կերպերը	337
1. Սամանական եղանակ	338
Ներկա և անցյալ ժամանակակետեր	359
Ապաստի ժամանակակետ	361
Նրկրորդական րնավորություններ	363
Հարսրհական ժամանակներ	369
2. Ենթադրական եղանակ	374
Ներկա և անցյալ ժամանակակետեր	375
Ապաստի և անցյալ ժամանակակետեր	378
Նրկրորդական րնավորություններ	383
3. Հարկադրական եղանակ	387
4. Հրամայական եղանակ	389
5. Ըղծական եղանակ	390
Պարզ և բարդ խոսքեր	600
Ստորագասություն և համագասություն	600
Ինքնուրույնական խոսքերի տեսակները	601
Ուղղակի և անուղղակի խոսքեր	606
Միջանկյալ խոսքեր	608

II Խոսքերի կապակցությունը

Ա. Ստորագասություն	609
Վերադիտ խոսքեր	610
Ենթակա և խոցիր խոսքեր	618
Ուղղակի	620
Թեղակապ	624
Պարագայական խոսքեր	632
1. Տեղի խոսքեր	632
2. Ժամանակի խոսքեր	633
3. Չեի և չափ ու քանակի խոսքեր	639
4. Հիմունքի խոսքեր	644
Բ. Համագասություն	652
1. Բաղյուսական կապակցություն	654
1. Հափյական կապակցություն	654
2. Երանական կապակցություն	659
3. Մեկնական կապակցություն	661
4. Տեղի և ժամանակի կապակցություն	662
5. Բաղյուսական կապակցություն	662
6. Մակարերական կապակցություն	663
2. Ներմական կապակցություն	665
1. Ժխտական կապակցություն	665
2. Ցրունական կապակցություն	666
3. Սամանափակող կապակցություն	667
4. Հակադրական կապակցություն	669
Բաղմարարդ խոսքեր և պարբերություն	671
Կետադրություն	679
Հոսքի գործածած դրքերի	689

ԱՔԵՂՅԱՆ
ՄԱՆՈՒԿ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ

ՀԱՅԱՅ ԼԵՂՎԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատ. խմբագիր՝ Հ. Բ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Ա. ՀԱՎԱՍՏՈՒՓՅԱՆ
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Ս. ՄԱՔՍԻՄՈՒԳՅԱՆ

ՎՖ 07506

Պատվեր 1334

Տպարանակ ծախ

Հանձնված է արտագրու թյան 13/Ն 1964 թ.:

Ստորագրված է տպագրու թյան 3 Վ 1965 թ.:

Թուղթ՝ 000027, Տպագր. 14.23 մամուլ:

Հաշվ.-հրատ. 37 մամուլ:

Գինը՝ 2 ռ.:

Հայկական ՍՍԻ Մինիստրների ևովետի մամուլի պետական կոմիտեի
ստիկերաֆարդյունայնեռության պլանվոր վարչության № 10 տպարան:
Երևան, Արավյան փող. N 57: